

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LII: 1-2 (2018)

*Studia Philologica et Diachronica
in honorem Joakin Gorrotxategi*

Vasconica et Aquitanica

Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad del País Vasco Euskal Herriko Unibertsitatea

- © Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
- © Egileak / The authors / Los autores
- © «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia
Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
«Julio Urkixo» Basque Philology Seminar Institute
- © Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISSN: 0582-6152
e-ISSN: 2444-2992
Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

Aurkibidea / Summary / Índice

Sarrera	xi
Joakin Gorrotxategiren bibliografia	xiii
JOSÉ ANDRÉS ALONSO DE LA FUENTE, Counting days in Hokkaidō Ainu. Some thoughts on internal reconstruction and etymology	1
BORJA ARIZTIMUÑO LOPEZ, SENI eta LOHI (sudurkari galduaren bila) / <i>SENI & LOHI (in search of lost nasal)</i>	19
IÑIGO ARTEATX eta XABIER ARTIAGOITIA, Eguraldiaren gramatika euskaraz eta Gramatikaren Teoria / <i>Meteorological expressions in Basque grammar and the Theory of Grammar</i>	33
AGUSTÍN AZKARATE, Reflexiones sobre arqueología, lingüística e iglesias rupestres de época tardoantigua / <i>Considerations on archaeology, linguistics and rock churches of Late Antiquity</i>	61
GIDOR BILBAO TELLETXEA, Lukrezio, Ibinagabeitiak euskaratua / <i>Lucretius, translated into Basque by A. Ibinagabeitia</i>	79
IÑAKI CAMINO, Hizkuntza-ospearen eta eragin lektalaren zirurrikak Ipar Euskal Herriko jende, mintzo eta idazkietan / <i>Language-prestige and lectal influence in the people, speech and writings of the Northern Basque Country</i>	93
LYLE CAMPBELL, How many language families are there in the world?	133
KARLOS CID ABASOLO, Omen partikularen erabilera eta gaztelaniazko ordainak: Anjel Lertxundiren kasua / <i>The use of the omen particle and its equivalents in Spanish: The case of Anjel Lertxundi</i>	153
DENIS CREISSELS, Transitivity prominence in typological perspective: the case of Basque	175
ANDER EGURTZEGI, Herskariaren usteko ahoskabetasun asimilazioa eta euskal herskari zaharren gauzatzea / <i>The alleged voicelessness assimilation and the realization of Old Basque stops</i>	189
JABIER ETXAGIBEL, XIX. mendean Harizmendiren <i>Ama Virginaren Hirur Oficioac</i> -en ale ezagun bakarrari falta zitzaizkion orriak osatu zituen esku ezezagunaz / <i>In search of the identity of the hand that completed the missing pages of the only known copy of The three offices of the Virgin by Harizmendi</i>	207

MAITENA ETXEBARRIA, Bilingüismo y realidad sociolingüística de la lengua inga en Colombia / <i>Bilingualism and Sociolinguistic Reality in the Inga Language of Colombia</i>	237
BEATRIZ FERNÁNDEZ eta ANE BERRO, <i>Orhiko xoria Orhin lakhet</i> : izen/adjektibo psikologikoak, gai lokatiboak eta predikazioa / <i>Psych nouns and adjectives, PP-themes and predication (or a leopard cannot change its spots)</i>	253
FERNANDO GARCÍA MURGA, The Semantic Composition of Basque ‘Noun + <i>egin</i> ’ predicates	271
RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ, Euskal gramatika zaharren katalogo baterantz: gramatika eskuizkribatuak / <i>Towards a catalog of old Basque grammars: handwritten grammars</i>	293
JEAN-PHILIPPE GONZALEZ-ÉPPHERRE et BEÑAT OIHARTZABAL, Bayonne au bord du fleuve / <i>Bayonne on the riverbank</i>	317
ENEKO HIRIART, LAURENT CALLEGARIN, PHILIPPE GARDES y FRANÇOIS RÉCHIN, La singularidad cultural del área pirenaico-occidental: dinámicas y persistencias entre la Edad del Hierro y la Época romana / <i>The cultural specificity of West Pyrenean area: dynamics and continuities between the Iron Age and the Roman period</i>	323
JOSÉ IGNACIO HUALDE, <i>Miecha</i> / <i>Miecha</i>	345
BERNHARD HURCH, La red vascológica de Schuchardt / <i>Schuchardt’s bascolological network</i>	353
IVÁN IGARTUA y EKAITZ SANTAZILIA, Asimetrías gramaticales asociadas a la animidad en la lengua vasca: una perspectiva tipológica / <i>Animacy-based grammatical asymmetries in Basque: a typological perspective</i>	381
JON KORTAZAR, Gabriel Aresti eta Pedro Ignacio Barrutiaren antzerki lana / <i>Gabriel Aresti and Pedro Ignacio Barrutia’s play</i>	397
DOROTA KRAJEWSKA, <i>Zein</i> erlatiboaren historia / <i>On the history of the zein relative</i>	411
JOSEBA A. LAKARRA, CVCren ertzetako alternantziak eta aitzineuskararen hitz-familien azterketarako hatsarriak: <i>*ban/bar-/bal</i> -en zirriborroa / <i>CVC-edge alternancies and the foundations of the analysis of Proto-Basque word families: An outline of *ban/bar-/bal-</i>	437
JUAN KARLOS LOPEZ-MUGARTZA IRIARTE, Erronkaribarko etxe izenak: grafiak finkatzeko metodologia / <i>House names in the Roncal Valley: a methodology for the fixation of their written form</i>	487
JULEN MANTEROLA, Antzinateko <i>Iturissa</i> -tik gaurko <i>ithurri</i> -ra, <i>ezker</i> bidetik / <i>From ancient Iturissa to modern ithurri, through the left-hand door</i>	507
MIKEL MARTÍNEZ ARETA, Indagaciones intergeneracionales en la antroponimia aquitana / <i>Intergenerational inquiries into the Aquitanian anthroponymy</i>	517
MATÍAS MÚGICA, La lengua vasca en la Península entre Antigüedad y Edad Media. Observaciones a la <i>communis opinio</i> / <i>Basque language in the Iberian peninsula between Antiquity and Middle Ages. Some remarks on the communis opinio</i>	553
GARAZI DE OLANO MARTINITZ-XIL eta GORKA ELORDIETA, Arabako herri izenen azentueraz / <i>On the accentuation of Basque place names in Álava</i>	577

MIREN LOURDES OÑEDERRA, Hots-aldaketaren inguruan / <i>About sound change</i>	605
BEÑAT OYHARÇABAL eta MANUEL PADILLA-MOYANO, Geroaldiko partizipio prospektiboaren polimorfismoa eta -n-dun aditz klasea / <i>The polymorphism of the participle prospective of future and the -n class of verbs</i>	619
MANUEL PADILLA-MOYANO, <i>Feitac espravi dutuçu</i> : partizipio sail berri bat Zuberoan / <i>Feitac espravi dutuçu: a new group of participles in Souletin Basque</i>	629
JOSÉ A. PASCUAL, La relación entre los manuscritos 10 202 y 10 203 de la BNE, del <i>Árbol de las batallas</i> / <i>The relationship between the BNE manuscripts 10 202 and 10 203 of the Árbol de las batallas</i>	647
DAVID PETERSON, La lengua del hierro. Nexos medievales entre Álava y la Demanda / <i>The language of iron. Medieval links between Alava and the Demanda</i> . . .	657
MIKEL POZO FLORES, <i>Rustici</i> y bagaudas en Vasconia: la elección de un vocablo en Hidacio / <i>Rustici and Bagaudae in Vasconia: The choice of a word in Hydatius</i> . . .	673
URTZI REGUERO UGARTE, NOR-NORI-NORK saileko perifrasietakoa aditz laguntzaileak goi-nafarreraz: azterketa eta proposamen berria / <i>Ditransitive auxiliary verbs in indicative and non-indicative periphrasis in high-Navarrese dialect: an analysis and a new proposal</i>	683
IÑIGO RUIZ ARZALLUZ, Vasconia en el siglo XII: Roger de Howden, el <i>De Viis Maris</i> y la extensión del vizcondado de Bayona / <i>Vasconia in the XIIth century: Roger de Howden, De viis maris and the expanse of the viscounty of Bayonne</i>	697
PATXI SALABERRI ZARATIEGI, Izen ttipiak euskaraz. <i>Addenda, confirmanda et corrigenda</i> / <i>Basque hypocoristics. Addenda, confirmanda et corrigenda</i>	713
IBON SARASOLA, Hiztegiak eta corpusak / <i>Dictionaries and corpora</i>	733
KOLDO ULIBARRI ORUETA, Mendieta eta bere etimologietako euskara / <i>Understanding Mendieta's Basque through his Etymologies</i>	751
BLANCA URGELL, Zer da lehenago, aditzoina ala partizipioa? Oharrak euskararen kronologiarako / <i>Which came first: the verb root or the participle? Notes for the chronology of Basque</i>	777
LAURA VELA-PLO, A little more on comparison: variation and common cognitive and linguistic properties.	817
VALERIANO YARZA URQUIOLA, ¿Dedicó Isidoro de Sevilla las <i>Etymologiae</i> al rey Sisebuto? / <i>Did Isidoro of Seville dedicate the Etymologiae to the King Sisebuto?</i>	853
LUIS MARI ZALDUA ETXABE, Onomastikaren ekarpena populatzearen berreraiketan Euskal Herrian / <i>The Contribution of Onomastics to the Reconstruction of Settlement in the Basque Country</i>	867
KOLDO ZUAZO, Deba Ibarreko euskara / <i>The Basque of the Deba Valley</i>	899
ENEKO ZULOAGA, Eibarko testu zaharrak berrikusten: 1754ko udal-ordenantzak / <i>Revisiting 18th century Basque administrative texts: a municipal ordinance from Eibar</i> . .	909

Sarrera

Joakin Gorrotxategi irakasle eta ikertzaile, lankide eta adiskideak 2018 honetako abuztuaren 17an 65 urte beteko zituela jakinik, duela bi urtetsu sinatzaileok eta Carlos García-Castillero, Iván Igartua eta Josemari Vallejo lankideek erabaki genuen on zatekeela bizitza akademikoan onargarri eta are laudagarritzat jo ohi den eskubide urrietaryk batez —tarteko kide hobereenen sariztatzeko eta aitortzeko ohituraz— baliatzea. Joakin Euskal Herrietan Mitxelenaren ondoko eta haren ikasleen artean izandako diakronista eta filologo handientzat dugularik —bai euskaran eta akitanieran, hizkuntza paleohispaniarretan zein indoeuroparretan—, begitandu zitzaigun on litzatekeela alor horietan guztietan maisu eta adiskideak utzitako arrastoak markatzea eta agertzea eta (ahal genuen neurrian) horiek apurren bat aurreratzeko haren jardunean lotu zaizkion lagun, lankide eta adiskideei ere dei egitea omenaldi liburu bikoitz honetan parte hartuaz gure asmoak gauza eta aberats zitzen.

Gure deia eraginkor eta are arrakastatsu ere izan zen, noski, eta esku artean duzun liburu soilaz mintzo garelarik, aspaldiko lankideetarik has eta oraintsuko azken belaunaldietako ikertzaile helduberrietara, jende asko izan da bere emaitzarik hobereena Joakini eskaini nahi izan dionik hark kuttun dituen hainbat iker-alorretan. Halaber, Mitxelenak sortu eta omenduak ia 40 urtez garatu duen UPV/EHUko Letren Fakultatean berak erakarrita hainbat egitasmotan berarekin elkarlanean aritutako atzeritar lankideek ere (tipologo, filologo nahiz konparatistek) estimua agertu nahi izan diote ekarpen baliotsuen bitartez.

Bildumako lan gehienak ikuskaturik bistakoa da euskalaritzaren alderdi diakroniko eta filologikoa inoiz baino ikerketa alor jasoago, zabalago eta emankorragoa dela. Guztiok dakigu Koldo Mitxelena izan zela horra eraman gintuen erraldoia; haatik, Joakinen egitekoa ondoko aitzinamenduan ez da ahaztekoa inolaz ere.

Omenaldi liburu honen osagarri den eta *Palaeohispanica et Indoeuropaea* biltzen dituen lagunak Joakinen lanaren hedaduraren eta haren jardunaren mailaren berri ematen du; aukera paregabea bilakatu da haren ikuspegi osoagoa erdiesteko Carlos, Iván eta Josemarirekin izandako lankidetzak oparitu diguna.

Bi liburu aberats eta erabilgarritasun luzeko hauekin bateratsu ateratzen da eta egilearen eskuetara iristen Joakinen *Opera Selecta* hirukotetik lehena, *Aquitonica / Akitaniera*, Josemari Vallejok eta Blanca Urgellek prestatua; aurki etorriko dira paleohispaniar eta indoeuropar hizkuntzez osatutako bigarrena eta are euskal linguistika eta filologiazkoak bilduko dituen haien heren laguna ere. Filologiaren nahiz diakroniaren harra sartua daraman edozeinek ezusteko harri bitxi-ederrik aurkituko bide du alor horietan guztietan.

Ez da esan beharrik omenaldi liburu hauek zein egilearen *Opera Selecta* prestatzean buruan izan duguna Joakinekin dugun zor kitaezina aitortzea eta parte txiki batean arintzea izan dela, noski; haatik eta horrezaz landa, gure erronka interesatu honek Joakinenzako halako akuilu goxoa izan nahi luke etortzeko direnak ere orain artekoak bezain on eta ugari izango direla sinetsirik.

Eskerrik asko Joakin eta gogoko gerta dakizkizula.

Joseba A. Lakarra – Blanca Urgell

Joakin Gorrotxategiren bibliografia

Josemari Vallejok prestatu eta guk hark egindakoaren gainean osatu eta moldatutako zerrendan biltzen dira Joakin Gorrotxategiren argitalpen zientifikoak. Abian diren haren *Opera Selecta* liburu hirukotean argitaratzeko hautatuak izan direnak horrela markatu dira ondoko laburduren bidez:

- OS I = *Opera Selecta. Aquitanica / Akitaniera.*
- OS II = *Opera Selecta. Palaeohispanica et Indoeuropaea.*
- OS III = *Opera Selecta. Vasconica / Euskarazkoak.*

1984

1. *Onomástica indígena de Aquitania*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1984.
2. «Acerca de Helasse, teónimo indígena atestado en Miñano Mayor, Álava», *Veleia* 1, 1984, 261-265.
→ OS III

1985

3. «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU* 19: 2, 1985, 571-594.
→ OS III
4. «Lengua aquitana y lengua gala en la Aquitania etnográfica», in: J. L. Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena septuagenario oblatae*, [Veleia-ren Gehigarriak, Series Maior 1], Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1985, I, 613-628.
→ OS I

1986

5. «Sobre *Lengua e Historia*: comentarios de lingüística diacrónica, vasca y paleohispánica», *ASJU* 20: 2, 1986, 507-532.
→ OS III
6. Iruzkina: «M.ª Teresa Echenique, *Historia lingüística vasco-románica*», *ASJU* 20: 2, 1986, 600-604.
→ OS III

1987

7. (Arg.) *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio Internacional de Lenguas y Culturas paleohispánicas* (= *Veleia* 2/3), Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1987.
8. (Arg.) L. Michelena, *Palabras y textos*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1987.
9. «En torno a la clasificación del lusitano», in: J. Gorrochategui, J. L. Melena, J. Santos (arg.), *Studia palaeohispanica. Actas del IV Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas* (= *Veleia* 2/3), Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1987, 77-91.
→ OS II
10. «Reflexiones sobre el material lingüístico de los Pirineos occidentales y centrales en época antigua», in: R. Cierbide (arg.), *Pirenaico, navarro-aragonés, gascón y euskera*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1987, 11-28.
→ OS I
11. «Die vorrömische Onomastik Aquitaniens», *Beiträge zur Namenforschung*, 22: 4, 1987, 343-355.
→ OS I
12. «Andrés de Poza y el euskara», *ASJU* 21:3, 1987, 661-681.
13. «Vasco-Celtica», *ASJU* 21: 3, 1987, 951-959.
→ OS III
14. «Situación lingüística de Navarra y aldeaños en la antigüedad a partir de las fuentes epigráficas», *Primer Congreso general de Historia de Navarra*. Iruña: (Príncipe de Viana, 7. Gehigarria), 1987, 2, 435-445.
→ OS III
15. Iruzkina: «A. Bammesberger, *Lateinische Sprachwissenschaft*», *Veleia* 4, 1987, 384-386.
16. Iruzkina: «A. Agud & M. P. Fdez. Álvarez, *Manual de lengua gótica*», *Veleia* 4, 1987, 386-387.
17. «K. Mitxelena eta epigrafia», *K. Mitxelena: Gizona eta Hizkuntza* (= *Egan* 40), 1987, 65-70.
→ OS I
18. «Poza eta euskara», in: P. Salaburu (arg.), *Sintaxi arazoak*, Donostia: Udako Ikastaroak, UPV/EHU 1987, 127-148.
→ OS III
19. «Presentación», in: L. Michelena, *Palabras y textos*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1987.
→ OS III
20. «El legado de un filólogo: el ejemplo de K. Mitxelena», *El País*, 10/11/1987.
→ OS III

1988

21. «Situación lingüística de Euskal Herria y zonas aldeañas en la antigüedad», *II Congreso Mundial Vasco: Congreso de Historia de Euskal Herria - Conference on History of the Basque Country*, Donostia: Txertoa, 1988, I, 119-136.
→ OS III
22. Iruzkina: «*Geschichte und Kultur der Kelten*, K. H. Schmidt (arg.)», *Veleia* 5, 1988, 332-334.

23. Nekrologika: «*L. Michelena, Rentería 1915-San Sebastián 1987*», *Veleia* 5, 1988, 305-309.
→ OS III

1989

24. «Indígenas y romanos en Aquitania a través de la epigrafía», *RIEV* 34: 1, 1989, 15-30.
→ OS I
25. Iruzkina: «R. Sablayrolles y J.-L. Schenck, *Collections du Musée archéologique départemental de Saint-Bertrand-de-Comminges 1: les autels votifs*», *Veleia* 6, 1989, 301-304.
→ OS I
26. Iruzkina: «Patrizia de Bernardo Stempel, *Die Vertretung der indogermanischen liquiden und nasalen Sonanten im Keltischen*, Innsbruck 1987», *Veleia* 6, 1989, 305-306.
→ OS II
27. Iruzkina: «James M. Anderson, *Ancient Languages of the Hispanic Peninsula*, London 1988», *Veleia* 6, 1989, 306-308.
→ OS II

1990

28. «Consideraciones sobre la fórmula onomástica y la expresión del origen en algunos textos celtibéricos menores», in: F. Villar (arg.), *Studia Indogermanica et Palaeohispanica in honorem A. Tovar et L. Michelena*, Salamanca: Salamancako Unibertsitatea – UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1990, 291-312.
→ OS II
29. «El legado de Koldo Mitxelena», *Insula* 527, 1990, 30.
→ OS III

1991

30. «Descripción y posición lingüística del celtibérico», in: J. A. Lakarra eta I. Ruiz Arzalluz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum* [ASJUren Gehigarriak XIV], Donostia, 1991, I, 3-31.
31. «El puzzle indoeuropeo», *Arqrítica* 2, 1991, 14-16.
→ OS II

1992

32. «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», in: R. Gómez eta J. A. Lakarra (arg.), *Euskalaritzaren historiaz*, I: *XVI-XIX. mendeak*, [ASJUren Gehigarriak XV], Donostia 1992, I, 1-24.
33. «Andrés de Poza y el euskera», in: R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskalaritzaren historiaz*, I: *XVI-XIX. mendeak*, [ASJUren Gehigarriak XV], Donostia: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1992, I, 107-127.
34. Iruzkina: «Colin Renfrew, *Arqueología y lenguaje. La cuestión de los orígenes indoeuropeos*, Barcelona 1990», *ASJU* 26: 3, 1992, 1019-1026.

1993

35. «Onomástica indígena de Aquitania. Adiciones y Correcciones I (OIA Add. I)», in: F. Heidermanns, H. Rix, E. Seebold (arg.), *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums. Festschrift für J. Untermann zum 65. Geburtstag*, Innsbruck 1993, 145-155.
→ OS I
36. «La onomástica aquitana y su relación con la ibérica», in: J. Untermann, F. Villar (arg.), *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana, Actas del V Coloquio Int. sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia 25-28 nov. 1989)*, Salamanca: Salamancako Unibertsitatea, 1993, 609-634.
→ OS I
37. «La lengua de las poblaciones prerromanas del área indoeuropea de Hispania», in: M.ª Cruz González, J. Santos (arg.), *Las estructuras sociales indígenas del Norte de la Península Ibérica* [Revisiones de Historia Antigua I, *Veleia*-ren Gehigarriak, series Acta] Gasteiz: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1993, 13-21.
38. Iruzkina: «Jürgen Untermann, *Monumenta Linguarum Hispanicarum III: Die iberische Inschriften*, Wiesbaden 1990», *Veleia* 10, 1993, 316-320.
→ OS II
39. Iruzkina: «Wolfgang Meid, *Gaulish Inscriptions*, Budapest 1992», *Veleia* 10, 1993, 320-321.
→ OS II
40. Iruzkina: «I. Adiego, J. Velaza & J. Siles (arg.), *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis hispanicis oblata*, Barcelona 1992», *Veleia* 10, 1993, 321-325.
41. Iruzkina: «B. Maier, *Lexikon der keltischen Religion und Kultur*, Stuttgart 1994», *Veleia* 10, 1993, 325.
42. Iruzkina: «A. Eguskitza eta G. Palazzo, *Geografidatutegia. Geografi-izen arrotzak, ortografia eta ortoepia finkatzeko saioa*», *ASJU* 27: 2, 1993, 693-697.
→ OS III

1994

43. «Las lenguas de los pueblos paleohispánicos», in: M. Almagro Gorbea, G. Ruiz Zapatero (arg.), *Los Celtas: Hispania y Europa*, Madrid: Universidad Complutense, Editorial Actas, 1994, 409-429.
→ OS II
44. «La declinación céltica de los temas en -a y los datos hispanos», in: R. Bielmeier, R. Stempel (arg.), *Indogermanica et Caucasia (Festschrift K.H. Schmidt)*, Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1994, 316-330.
→ OS II
45. «El celtibérico, dialecto arcaico celta», *Emerita* 62: 2, 1994, 297-324.
→ OS II
46. «La aportación de la lingüística a la reconstrucción del poblamiento prehistórico del Pueblo Vasco», *Ilunzar* 94: *Problemática de la reconstrucción del poblamiento en el País Vasco: Un enfoque interdisciplinar*, Gernika: Euskal Herria Museoa, 1994, 113-125.
→ OS III

47. Iruzkina: «L. Toorians, *The middle Cornish Charter Endorsement. The making of a Marriage in medieval Cornwall*», *Zeitschrift für celtische Philologie* 46, 1994, 345-349.
→ OS II

1995

48. (Arg.) *Historia de la Universidad en Europa I: Universidades en la Edad Media*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1995 (= *History of the University in Europe. Vol. I: Universities in the Middle Ages*. Cambridge 1992ren gaztelaniazko itzulpena).
49. «Basque Names», in: E. Eichler, G. Hilty, H. Löffler, H. Steger, L. Zgusta (arg.), *Proper Names Studies. An International Handbook on General and European Onomastic Sciences I*, Berlin - New York [Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft]: Walter de Gruyter, 1995, 747-756.
50. J. Gorrochategui & J. A. Lakarra, «Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco», in: Fco. Villar, J. d'Encarnaçao (arg.), *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas paleohispánicas*, Salamanca: Salamancako Unibertsitatea, 1995, 101-145.
→ OS III
51. «Basque and its Neighbors in Antiquity», in: J. I. Hualde, J. A. Lakarra, R. L. Trask (arg.), *Towards a History of the Basque Language* [Current issues in linguistic theory 131], Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 1995, 31-63.
→ OS I
52. «Gerhard Bähr-en *Baskisch und Iberisch* tesiaz», *Euskera* 40: 2, 1995, 821-827 [= Gerhard Bähr hil zenetik 50. Urteurrena].
53. «Algunos aspectos de la Onomástica personal antigua de los Pirineos», in: J. Bertranpetit, E. Vives (arg.), *Muntanyes i població: el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària (I Simposi de poblament dels Pirineus)*, Andorra: Govern d'Andorra, 1995, 151-156.
→ OS I

1996

54. «El celtibérico y las lenguas célticas», *Las lenguas paleohispánicas en su entorno cultural* [Estudios de lengua y de epigrafía antiguas, ELEA, n.º 2], Valencia: Real Academia de Cultura Valenciana, 1996, 19-53.
→ OS II
55. «Miscellanea iberica» [alemanez], *Zeitschrift für celtische Philologie* 48, 1996, 1-16.
56. Iruzkina: «Martin Ball (arg.), *The Celtic Languages*, London 1993», *Zeitschrift für celtische Philologie* 48, 1996, 298-303.
→ OS II

1997

57. (Arg.) L. Michelena, *Languages and Protolanguages* [«Koldo Mitxelena» Katedraren Argitalpenak I], Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1997 (= L. Michelena, *Lenguas y protolenguas*, Salamanca: Unibertsitatea 1963, ingelesezko itzulpena).

58. «Los Pirineos entre Galia e Hispania: las lenguas», *Veleia* 12, 1995 [1997], 181-234.
→ OS II
59. «Gallaecia y las lenguas prerromanas de la península ibérica», *O Feito diferencial galego na Historia*, Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 1997, 15-49.
→ OS II
60. «Die Crux des Keltiberischen», *Zeitschrift für celtische Philologie* 49/50, 1997, 250-272.
→ OS II
61. «Editor's preface», in L. Michelena, *Languages and Protolanguages*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1997, v-ix.
62. «Koldo Mitxelena: el lingüista», in *Koldo Mitxelena Elissalt 1915-1987: Exposición*. Donostia: Kultura eta Euskara Saila, Gipuzkoako Foru Aldundia 1997, 115-135.
→ OS III

1998

63. «Euskararen histoariareaz zenbait gogoeta - Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca», Lección inaugural. *Acto solemne de Apertura del Curso Académico 1998-1999 Ikasturteari Hasiera Emateko Ekitaldi Nagusia*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1998, 17-38.
→ OS III
64. «Hizkuntzaren egoera Antzin Aroan», in A. Rivera (zuz.), *Euskal Herriaren Historia*. Bilbo: Lur Enziklopedia, 1998, 67-72.
→ OS III
65. Iruzkina: «*Hispano-Gallo-Brittonica: Essays in honour of Prof. E. Ellis Evans*, ed. by J. F. Eska, R. G. Gruffydd & N. Jacobs, Cardiff 1995», *Zeitschrift für celtische Philologie* 51, 1998, 212-219.

1999

66. (Arg.) *Historia de la Universidad en Europa II: Las Universidades en la Edad Moderna Temprana (1500-1800)*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 1999 (= *A History of the University in Europe. Vol. II: Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*, Cambridge 1996, gaztelaniako bertsioa).
67. «Hizkuntza paleohispaniarrak», A. Rivera (zuz.), *Historia Unibertsala*, Bilbo: Lur Enziklopedia, 1999, 90-91.
68. «La romanización del País Vasco: aspectos lingüísticos», *Aquellos romanos que pasaron por aquí... Antiqua. VI Jornadas sobre la antigüedad*, Donostia: [Bitarte], Preprint, 1999, 10-23.
→ OS III

2000

69. «Histoire et archéologie de la péninsule Ibérique antique. Chronique VI (1993-1997): La epigrafía y las lenguas paleohispánicas», *Revue d'études anciennes* 102, 2000, 126-135.

70. «Ptolomey's Aquitania and the Ebro Valley», in: D. N. Parson, P. Sims-Williams (arg.), *Ptolemy: Towards a linguistic Atlas of the earliest Celtic place-names of Europe*, Aberystwyth, 2000, 143-157.
→ OS I
71. «La romanización del País Vasco: aspectos lingüísticos», *Bitarte* 22, 2000, 87-105.

2001

72. (Arg.), A. Meillet, *Metodo gonbaratua hizkuntzalaritza historikoan*, [«Koldo Mitxelena» Katedraren Argitalpenak 2], Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2001 (= A. Meilleten, *La méthode comparative en linguistique historique*, Paris 1957, 2. argitalpenaren itzulpena).
73. J. Gorrochategui & J. A. Lakarra, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in: F. Villar & P. Fernández Álvarez (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania, VIII Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas*, Salamanca: Salamancako Unibertsitatea, 2001, 407-438.
→ OS III
74. «Aurkezpena». A. Meillet: *Metodo gonbaratzailea hizkuntzalaritza historikoan*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2001.
75. Iruzkina: «W. Meid, Celtiberian Inscriptions, Budapest 1994», *Beiträge zur Namenforschung* 36: 3-4, 2001, 357-363.
→ OS II
76. «La lengua celtibérica», in: M. Almagro Gorbea (arg.), *Celtas y Vettones. Catálogo de la exposición*, Ávila: Diputación Provincial de Ávila, 2001, 200-207.
77. J. Arenas, P. de Bernardo Stempel, M.ª C. González, J. Gorrochategui. «La estela de Retugenos (K.12.1) y el imperativo celtibérico», *Emerita* 69: 2, 2001, 307-318.

2002

78. «Notas sobre las inscripciones ibéricas de Aubagnan (Landas, Francia)», in: X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk [ASJU-ren Gehigarriak 44]*, Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2002, 299-301.
→ OS II
79. «La lengua vasca = Vascuence = Euskara», in: M. H. Mira Mateus (koord.), *As línguas da Península Ibérica*, Lisboa: Edições Colibri, 2002, 51-77.
→ OS III
80. «Las lenguas de los Pirineos en la antigüedad», in: *Els substrats de la llengua catalana: una visió actual* [Treballs de la societat catalana de llengua i literatura, 1], Barcelona: Societat Catalana de Llengua i Literatura, 2002, 75-101.
81. «Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara», *XV Congreso de Estudios Vascos: Ciencia y Cultura vasca, y redes telemáticas*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2002, 1, 103-114.
→ OS III

82. «El área de Bilbao en la antigüedad», in A. Arejita, A. Elejabeitia, C. Isasi eta J. Otaegi (arg.), *Bilbao. El espacio lingüístico. Simposio 700 Aniversario*, Bilbo: Deustuko Unibertsitatea, 2002, 103-120.
→ OS III
83. J. Gorrochategui & P. de Bernardo Stempel, «Los celtas y su religión a través de la epigrafía (Tercer Workshop F.E.R.C.AN, Vitoria, septiembre de 2000)», *Veleia* 18-19, 2001-2002, 9-10.
84. «Theonyme in der Aquitanischen baskisch-keltischen Kontaktzonen», *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse ÖAW* 137, 2002, 5-14, Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
→ OS I

2003

85. (Arg.) *Basque and (Palaeo)Hispanic Studies in the wake of Michelena's work*. Proceedings of the first Conference of K. Mitxelena Chair. Sarrera eta edizioa [«Koldo Mitxelena» Katedraren Argitalpenak 3], Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2003.
86. Mérida Taldea: (J. Gorrochategui et al.), *Atlas Antroponímico de la Lusitania Romana*, Mérida – Bordele: Fundación de Estudios Romanos & Institut Ausonius, 2003.
87. «The main traits of Michelena's scholarship and its contribution to current research», in: J. Gorrochategui (arg.), *Basque and (Palaeo)Hispanic Studies in the wake of Michelena's work* [«Koldo Mitxelena» Katedraren Argitalpenak 3], Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2003, 16-29.
→ OS III
88. J. Gorrochategui & J. M.ª Vallejo, «Eje 1: La onomástica indígena», in: Mérida Taldea, M. Navarro & J.L. Ramírez Sádaba (koord.), *Atlas Antroponímico de la Lusitania Romana*, Mérida – Bordele: Fundación de Estudios Romanos & Institut Ausonius, 2003, 359-399.
89. «Las placas votivas de plata de origen aquitano halladas en Hagenbach (Renania-Palatinado, Alemania)», *Revue Aquitania* 19, 2003, 25-47.
→ OS I

2004

90. (Arg.) J. Gorrochategui, P. de Bernardo Stempel, *Die Kelten und ihre Religion im Spiegel der epigraphischen Quellen (Akten des 3. FERCAN- Workshops) – Los celtas y su religión a través de la epigrafía (Tercer Workshop F.E.R.C.AN, Vitoria septiembre de 2000)*, [Veleia-ren Gehigarriak; series maior 11], Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2004.
91. «Las raíces lingüísticas de Navarra», in: R. Jimeno Aranguren, J. C. López-Mugartza (arg.), *Vascuence y Romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2004, 105-122.
→ OS III
92. «Theonyme in der Aquitanischen baskisch-keltischen Kontaktzonen», in: J. Gorrochategui, P. de Bernardo Stempel (arg.), *Los celtas y su religión a través de la epigrafía (Actas del III Workshop FERCAN)*, [Veleia-ren Gehigarriak, Series mayor 11], Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua 2004, 165-173.
→ OS I

93. «Los alfabetos de Italia y el alfabeto latino», in: J. Bartolomé, M.ª C. González, M. Quijada (arg.), *La escritura y el libro en la Antigüedad*, Madril: Ediciones Clásicas, 2004, 55-78.
→ OS II
94. J. Gorrochategui, C. García Román. «Apéndice: Imágenes y textos para la historia de los alfabetos de Italia y del alfabeto latino», in: J. Bartolomé, M. C. González, M. Quijada (arg.), *La escritura y el libro en la Antigüedad*, Madril: Ediciones Clásicas, 2004, 79-92.
→ OS II

2005

95. «La epigrafía y las lenguas paleohispánicas», [Histoire et archéologie de la Péninsule Ibérique antique: Chonique VII: 1998-2002], *Revue des études anciennes* 107: 1, 2005, 205-224.
96. «Establishment and analysis of Celtic toponyms in Aquitania and the Pyrenees», in: J. de Hoz, E. R. Luján, P. Sims-Williams (arg.), *New approaches to Celtic Place-Names in Ptolemy's Geography*, Madril: Ediciones Clásicas, 2005, 153-172.
→ OS II
97. J. Gorrochategui & C. García Castillero, Iruzkina: «*Zeitschrift für celtische Philologie* 52», *Veleia* 21, 2004, 346-348.
98. J. Gorrochategui & C. García Castillero, Iruzkina: «*Zeitschrift für celtische Philologie* 53», *Veleia* 21, 2004, 348-350.

2006

99. «Onomástica vascona y aquitana: elementos para el conocimiento de la historia antigua de Navarra», in: J. Andreu Pintado (arg.), *Navarra en la Antigüedad. Propuesta de actualización*, Iruña: Nafarroako Gobernua, 2006, 111-134.
→ OS I
100. «Los asombrosos hallazgos de Iruña – Veleia», *El Correo* 18/11/2006, 69-70.
→ OS III

2007

101. «Hacia el establecimiento del corpus de divinidades célticas de Aquitania», in: M. Hainzmann (arg.), *Auf den Spuren keltischer Götterverehrung. Akten des 5. F.E.R.C.A.N.-Workshop (Graz, 9.-12. Oktober 2003)* [Mitteilungen der prähistorischen Kommission 64], Wien: OAW (= Österreichische Akademie der Wissenschaften], 2007, 111-138.
→ OS I
102. «Onomástica de origen vasco-aquitano en Hispania y el Imperio Romano», in: M. Mayer, G. Baratta & A. Guzmán (arg.), *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae* [Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica X], Bartzelona: Institut d'Estudis Catalans, U. de Barcelona, U. Autònoma de Barcelona, 2007, 629-634.
→ OS I

103. J. Gorrochategui, M. Navarro & J. M.ª Vallejo Ruiz, «Reflexiones sobre la historia social del valle del Duero: las denominaciones personales», in: M. Navarro, J. J. Palao Vicente, collab. M. A. Magallón (arg.), *Villes et territoires dans le bassin du Douro à l'époque romaine*, Bordele: Ausonius éditions (Études 17), 2007, 287-339.
104. «Lenguas y Genes: aplicaciones a la prehistoria de la lengua vasca», *Homenaje a Ignacio Barandiarán*, [Veleia 24-25], 2007-2008, 1185-1201.
→ OS III

2008

105. (Arg.), *Euskalgintza XXI: mendeari buruz. Euskaltzaindiaren nazioarteko XV. biltzarra R.M. Azkue eta J. Urkixoren omenez: Agiriak* (Bilbon, 2001eko irailaren 17-19an) / *XV Congreso internacional de Euskaltzaindia* (Bilbao 17-19 de septiembre de 2001). [Iker 19], Bilbo: Euskaltzaindia, 2008.
106. «Antzinateko euskararen nondik norakoa», in: J. Gorrotxategi (arg.), *Euskalgintza XXI: mendeari buruz. Euskaltzaindiaren nazioarteko XV. biltzarra R.M. Azkue eta J. Urkixoren omenez: Agiriak* (Bilbon, 2001eko irailaren 17-19an) / *XV Congreso internacional de Euskaltzaindia* (Bilbao 17-19 de septiembre de 2001). [Iker 19], Bilbo, 2008, 361-378.
→ OS III

2009

107. «Vasco antiguo: algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas», *Palaeohispanica* 9 [= *Acta palaeohispanica X. Actas do X Colóquio sobre línguas e culturas paleo-hispanicas*], 2009, 539-555.
→ OS III
108. «Las lenguas de los Pirineos en los tiempos antiguos», in: J. Santos Yanguas (arg.), *Los tiempos antiguos en los territorios pirenaicos* [Veleia-ren Gehigarriak, Series Acta 8], Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2009, 57-79.
→ OS I

2010

109. ZZ.EE. (El Escorial, 2009ko maiatzaren 9a) [Colección Nuevos extractos, n.º 1]. Madrid: RSBAPV. «Lingüística» atala (19-32 or.) eta zenbait partehartze liburuan zehar.
110. «Les études sur les langues anciennes des Pyrénées dans le sillage de G. Rohlfs», in: ZZ.EE., *L'apport de Gerhard Rohlfs (1892-1986) à la connaissance des langues pyrénéennes: parentés, disparités. Actes du colloque*, Orthez: ICN, 2010, 1-22.
→ OS I
111. «Los altares votivos del santuario aquitano de Montsérié, Hautes-Pyrénées», in: J. Arenas (arg.), *Celtic Religion between Time and Space [IX Workshop FERCAN (Molina de Aragón 2008)]*, Toledo: Castilla-La Manchako Gobernua, 2010, 62-92.
→ OS I

112. «El aquitano y el vascón ante la escritura», in: G. Carrasco & J. C. Oliva Mompeán (arg.), *El Mediterráneo antiguo: lenguas y escrituras* (Ciudad Real 2008ko ekainaren 23-25), Cuenca: Castilla-La Manchako Unibertsitatea, 2010, 393-422.
→ OS I
113. J. Gorrochategui & J. M. Vallejo, «Lengua y onomástica; las inscripciones lusitanas», *Revista de estudios ibéricos Iberografías* 6, 2010, 71-80.
→ OS II

2011

114. J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II Biltzarra*, Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua, 2011.
115. «Interferencias lingüísticas en el material epigráfico hispano-celta», in: E. Luján & J. L. García Alonso (arg.), *A Greek Man in the Iberian Street. Papers in Linguistics and Epigraphy in Honour of Javier de Hoz* [IBS 140], Innsbruck, 2011, 201-216.
→ OS II
116. «Contactos lingüísticos y epigráficos en la zona vasco-aquitana», in: C. Ruiz Darasse & E. R. Luján (arg.), *Contacts linguistiques dans l'Occident méditerranéen antique*, [Collection de la Casa de Velázquez 126], Madril, 2011, 65-87.
→ OS I
117. «Las Armas de la Filología: la cuestión del Vasco Antiguo y los hallazgos de Iruña-Veleia», in: J. A. Lakarra, J. Gorrochategui & B. Urgell (arg.), *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua, 41-70.
→ OS III
118. M. Navarro, J. Gorrochategui & J. M.ª Vallejo, «L'Onomastique des Celtibères: de la dénomination indigène à la dénomination romaine», in: M. Dondin-Payre (arg.), *Les noms de personnes dans l'Empire Romain. Transformations, adaptation, évolution* [Scripta Antiqua 36], Bordele: Ausonius - Centre Glotz, 2011, 89-175.
→ OS III
119. «Euskara zaharra», in: A. Sagarna, J. A. Lakarra, P. Salaberri (arg.), *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina - Las lenguas de los Pirineos: pasado y presente* (XVI Congreso de la Real Academia de la Lengua Vasca, Iruña-Pamplona, octubre 2008) [Iker 26], Bilbo: Euskaltzaindia, 2011, 695-716.
120. J. Gorrochategui (M. C. González Rodríguezekin batean), «Nuevas lecturas de tres inscripciones de Clunia con repercusión sobre la expresión de algunas agrupaciones familiares celtibéricas», *Veleia* 28, 2011, 269-280.
121. J. Gorrochategui, «*Hic et nunc*: Falsificaciones contemporáneas. El caso de Iruña-Veleia», in: J. Carbonell Manils, H. Gimeno Pascual & J. L. Moralejo Álvarez (arg.), *El monumento epigráfico en contextos secundarios. Procesos de reutilización, interpretación y falsificación* [congressos 7], Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2011, 241-263.
→ OS III

2012

122. Antonio Tovar Llorente. *Euskara mundu zabalera jalgiten* (Bidegileak 64), Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2012.
→ OS III
123. «Euskaratiko osagaiak gaztelaniazko lexikoan», in: I. Igartua (arg.), *Euskara eta inguruko hizkuntzak historian zehar*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2012, 103-150.
→ OS III
124. S. Alfayé, M. C. González & J. Gorrochategui, «*Deis Queunur(is)*: relectura del ara de La Vid (Pola de Gordón, León, *Hispania Citerior*)», *Veleia* 29, 2012, 415-424.
125. J. Núñez, D. Martínez, P. Ciprés & J. Gorrochategui, «Nueva ara dedicada a *Mater Dea* procedente de *Veleia* (Iruña de Oca, Álava)», *Veleia* 29, 2012, 441-451.
126. Iruzkina: «Luis Michelena, *Obras Completas*, edición al cuidado de J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz, 15 tomos, Donostia-San Sebastián 2011», *Veleia* 29, 2012, 489-490.

2013

127. R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra – III Congreso de la Cátedra Luis Michelena – 3rd Conference of the Luis Michelena Chair*, Gasteiz, UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua, 2013.
128. «Linguistique et peuplement en *Aquitania*», in: A. Colin & F. Verdin (arg.), *L'âge du fer en Aquitaine et ses marges. Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du Fer* (35e Colloque international de l'AFEAF, Bordeaux 2-5 juin 2001) [Aquitania Supplément 30], Bordele: Institut Ausonius, 2013, 17-32.
→ OS I
129. «Nekrologika: Jürgen Untermann (Rheinfelden, 24/10/1928 - Pulheim, 07/02/2013)», *Complutum* 24: 1, 2013, 207-210.
→ OS II
130. J. Gorrochategui & J. A. Lakarra, «Why Basque language cannot be, unfortunately, an Indo-European language», *Journal of Indo-European Studies* 41, 1 & 2, Spring/Summer 2013, 203-237.
→ OS III
131. «Révisions épigraphiques du *corpus* des dédicaces votives de la province d'*Aquitania*», in: A. Hofeneder & P. de Bernardo Stempel (arg.), *Théonimie celtique, cultes, interpretatio – Keltische Theonymie, Kulte, interpretatio*, X Workshop FERCAN, [MPK 79], Wien: ÖAW, 2013, 25-44.
→ OS I
132. «Hispania indoeuropea y no indoeuropea», in: *Iberia e Sardegna. Legami linguistici, archeologici e genetici dal Mesolitico all'Età del Bronzo*, a cura di E. Blasco Ferrer, P. Francalacci, A. Nocentini, G. Tanda, Firenze: Le Monnier Università / Studi, 2013, 47-64.
→ OS II
133. M. C. González & J. Gorrochategui. «Nueva estela vadiniense hallada en Riaño, León, Conuentus Cluniensis», *Ficheiro Epigrafico* 109 (2013), n.º 479, 7. orr.

134. «*Toutius Trebaque*. Instituciones políticas peregrinas arévacas», in: E. Ortiz de Urbina (arg.), *Magistrados locales de Hispania. Aspectos históricos, jurídicos, lingüísticos* [Veleia-ren Gehigarriak, series Acta 13], 2013, 159-170.
→ OS II
135. J. Gorrochategui & J. L. Ramírez Sádaba, «La religión de los Vascones. Una mirada comparativa. Concomitancias y diferencias con la de sus vecinos», in: J. Andreu Pintado (arg.), *Entre Vascones y Romanos: sobre las tierras de Navarra en la antigüedad = Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra* 21, 2013, 113-149.
→ OS III
136. «Sobre Lenguas y protolenguas», in: R. Gómez, J. Gorrochategui et al. (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra – III Congreso de la Cátedra Luis Michelena – 3rd Conference of the Luis Michelena Chair*, Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2013, 613-642.
→ OS II

2014

137. «Lista para una merienda narbonense (AE 1997, 1071), corregida con aditamentos sobre el latín vulgar», I. Ruiz Arzalluz et al. (arg.), *Estudios de filología e historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel*, I. lib. [Veleia-ren Gehigarriak, series minor 32], Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2014, 401-408.
→ OS II
138. «Nueva inscripción funeraria celtibérica procedente de Clunia», *Palaeohispanica* 14, 229-236.
→ OS II

2015

139. «Sobre una estampilla ibérica de *Ruscino* (Castell Rosselló, Perpignan)», in: M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua, 2015, 281-288.
→ OS II
140. «Akitaniera eta euskara», in: B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenaje, Homenaje*. Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua, 2015, 291-302.
→ OS I
141. «Arabako (eta inguruko) hizkuntzak antzinatean – Las lenguas de Álava (y alrededores) en la antigüedad», in: *Arabako hizkuntzak eta hiztunak mundo eleanitzean, Jardunaldiak – Lenguas y hablantes de Álava en un mundo multilingüe, Jornadas* (Vitoria 17-18 de diciembre de 2014), Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 2015, 5-20.
→ OS III
142. P. Ciprés, J. Núñez & J. Gorrochategui, «Nuevo fragmento de inscripción procedente de Veleia (Iruña de Oca, Álava) con posible expresión de un magistrado local», *Veleia* 32, 2015, 217-229.
143. «Introduction», in: *Mythology and Ideology of the Basque Language*, by Antonio Tovar [Basque Classics Series, nº 9], Reno: University of Nevada, 2015, ix-xxxiv.
→ OS III

144. J. Gorrochategui & J. M. Vallejo, «Langues fragmentaires et aires onomastiques: le cas de la Lusitanie et l'Aquitaine», in: E. Dupraz & W. Sowa (arg.), *Genres épigraphiques et langues d'attestation fragmentaire dans l'espace méditerranéen* [Cahiers de l'ERAC 9], Erroan: Presses Univ. de Rouen et du Havre, 337-356.

2016

145. J. Gorrochategui, C. García Castillero eta J. M.ª Vallejoen laguntzarekin: Edizioa, Itzulpena eta Sarrera, G. Bähr, *Vasco e Ibérico* (= *Baskisch und Iberisch*, Bayonne 1948ren gaztelaniazko itzulpena) [BDHesperia IV. Estudios y Suplementos, I], 136 orr., Bilbo: UPV/EHU – Euskaltzaindia, 2016.
146. J. Gorrochategui, C. García Castillero & J. M.ª Vallejo (arg.), *Franz Bopp and his comparative grammar model (1816-2016)*, Dossier monografikoa, *Veleia* 33, 13-134.
147. J. Gorrochategui, C. García Castillero & J. M.ª Vallejo, «Foreword-Presentación», in *Franz Bopp and his comparative grammar model (1816-2016)*, *Veleia* 33, 2016, 13-18.
148. J. Gorrochategui & M. Fernández Corral, «Cinco nuevas estelas procedentes de Belorado (Burgos)», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 197, 2016, 276-282.
149. N. Moncunill, J. Ferrer i Jané & J. Gorrochategui, «Nueva lectura de la inscripción ibérica sobre piedra conservada en el museo de Cruzy (Hérault)», *Veleia* 33, 2016, 259-274.
150. «José Luis Melena en la Universidad del País Vasco (II)», in: E. Redondo-Moyano & M.ª J. García Soler (arg.), *Nuevas interpretaciones del mundo antiguo: Papers in honor of Professor José Luis Melena on Occasion of his Retirement* [*Veleia*-ren Gehigarriak, Series Minor 33], Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2016, 53-58.
151. «*Carpentum Gallicum per Tuscas uias*: notas sobre un préstamo galo en latín», in: M.ª J. García Soler & E. Redondo (arg.), *Homenaje al Prof. José Luis Melena*, Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 2016.
→ OS II

2017

152. «Soporte, imagen y escritura en las inscripciones funerarias celtibéricas», *Acta Palaeohispanica* (XII), Actas del XII Coloquio Internacional de Lenguas y Culturas Paleohispanicas, Giessen), *Palaeohispanica* 17, 2017, 291-314.

2018

153. J. Gorrochategui, I. Igartua eta J. A. Lakarra (arg.): *Historia de la Lengua Vasca*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2018, 930 orr.
154. J. Gorrotxategi, I. Igartua eta J. A. Lakarra (arg.): *Euskararen Historia*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2018, 860 orr.
155. M. Koch, J. de Hoz eta J. Gorrochategui (arg.), J. Untermann, *Die vorrömische einheimische Toponymie des antiken Hispanien*, [MLH VI], Wiesbaden: Reichert Verlag, 2018, 762 orr.

156. J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra, «Introducción: Sobre la historia de la lengua vasca», in: Gorrochategui, Igartua & Lakarra (arg.), *Historia de la Lengua Vasca*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2018, 11-22.
157. J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra, «Sarrera: Hizkuntzaren historia», in: Gorrotxategi, Igartua & Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2018, 11-21 (156.aren euskarazko itzulpena).
158. J. Gorrochategui, «La lengua vasca en la Antigüedad», in: Gorrochategui, Igartua & Lakarra (arg.), *Historia de la Lengua Vasca*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2018, 245-305.
159. J. Gorrotxategi, «Euskara antzinatuean», in: Gorrotxategi, Igartua & Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2018, 231-286 (158.aren euskarazko itzulpena).
160. J. de Hoz & J. Gorrochategui, «Paleohispanística y Filología Clásica», in: J. de la Villa et al. (arg.), *Conuentus Classicorum: Temas y formas del Mundo Clásico - Temes i formes del Món Clàssic*, Madril: SEEC, 2018, I, 139-150.
161. I. Simón Cornago & J. Gorrochategui, «Estela con iconografía e inscripción celtibéricas procedente de Clunia (BU.06.05)», *Archivo Español de Arqueología* 91, 2018, 55-66.
162. M. Dondin-Payre, M. Navarro & J. Gorrochategui, «Métiers et savoir-faire dans la cité des Bituriges Cubes: le silence des mots, le langage des images», in: A. Bouet & C. Petit-Aupert (arg.), *Bibere, ridere, gaudere, studere, hoc est vivere. Hommages à Francis Tassaux*, Bordele: Éd. Ausonius, 2018, 89-117.
163. Joaquin Gorrochategui, *Opera Selecta: I. Aquitanica / Akitaniera*. Curaverunt Blanca Urgell & José M. Vallejo (Gasteiz: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua). [= (Hitzaurrea / Prólogo) – (Argitalpenak / Publicaciones) – (4) – (10) – (17) – (24) – (25) – (35) – (36) – (51) – (53) – (70) – (84) – (89) – (99) – (101) – (102) – (108) – (110) – (111) – (112) – (116) – (128) – (131) – (140) – (Laburdurak / Abreviaturas) – (Bibliografia / Bibliografía) – (Aipatutako formen aurkibidea / Índice de términos citados)]

Inprimategian

164. J. Gorrochategui, J. M. Vallejo, «The Parts of Hispania without epigraphy», in: A. G. Sinner & J. Velaza (arg.), *Palaeohispanic Languages and Epigraphies*, Oxford: 2018.
165. «The relationship between Aquitanian and Basque language: achievements and challenges of the comparative method», *Fs. Campbell*, New York.
166. F. Beltrán, M. J. Estarán, J. Gorrochategui eta E. Orduña, «Hesperia, a DataBase for Palaeohispanic languages; and AELAW, a DataBase for the Ancient European Languages and Writings. Challenges, Solutions, Prospects», in: I. Rossi & A. M. de Santis (arg.), *Digital Epigraphy*, Varsovia: De Gruyter Open, 2018.
167. «La contribución alemana al estudio de las lenguas prerromanas», *Madridrer Mitteilungen*.

Prestatzen

168. *The Aquitanian and Vasconic*, AELAW Booklets on The Ancient European Languages and Writings.

169. N. Moncunill, E. Galledrat, J. Ferrer & J. Gorrochategui, «Inscripciones ibéricas de Pech Maho (Aude)», *Archéologie de Narbonnaise*-rako.

Argitaragabeak

170. «Contacto de lenguas en el solar vascón (siglos I-X)», *Vasconia en el primer milenio d.C.* (Aramaioko Udako Ikastaroak).
171. *Introducción* (A. v. Humboldt) «Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens mittelst der Vaskischen Sprache». A. v. Humboldten Lan Guztien argitalpenerako prestatua, B. Hurch (arg.), Viena.
→ OS II
172. «Áreas lingüísticas», *Historia de la Hispania prerromana*-rako kapitulua (Cambio 16).
→ OS II
173. «Γανυμήδης (gany'mɛ:dɛ:s) gaudet inter asteriscos», *III Congreso Ganimedes* (Gasteiz 2014)-ko txostena.
→ OS II
174. «Reconstruyendo el contacto de lenguas en la Antigüedad», XLIII Simposio Internacional de la Sociedad Española de Lingüística, Ciudad Real 20-24 enero de 2014ko Hasierako Hitzaldia.
→ OS II
175. «Elementos de origen vasco en el léxico español». Fundación Lexis-erako prestatua. 123. zbkiaeren bertsio originala.

Counting days in Hokkaidō Ainu. Some thoughts on internal reconstruction and etymology*

José Andrés Alonso de la Fuente
Jagiellonian University Library

Abstract

*A new etymological solution is proposed to explain two highly irregular formations in Ainu: *tutko ‘two days’ and *rerko ‘three days’, from *tu ‘2’ and *re ‘3’, respectively. These words contain two components which have not been satisfactorily explained hitherto: *-t- and *-r-, and *-ko. The assumption is made that these components are the remains of older formations that were subjected to reduction over time. These older formations took part in a coherent system of derivation by means of the element *rerko ‘12-hour period’. The entire system collapsed long ago, but can be partially deduced from Ainu dialectal data via internal reconstruction. The very nature of the scenario put forward in this contribution rises some interesting questions regarding the method of internal reconstruction and its limits.*

Keywords: *historical linguistics, internal reconstruction, comparative method, philology, Ainu language, number systems.*

In 2012 I was lucky enough to count with our *Iubilarius* as a member of my PhD dissertation committee. Though it may seem that the topic of the dissertation (Ainu¹ historical linguistics and philology) falls out of his field of expertise (Indo-European

* I would like to thank Tomasz Majtczak and Alexander Vovin for their insightful comments on the first draft of this paper. Any remaining errors are, of course, my own responsibility.

¹ Ainu is a nearly (if not already) extinct language of Japan. Once spoken on Hokkaidō, the Sakhalin Island, the Kuril Islands up to the southern tip of the Kamchatka peninsula and at least the northernmost part of Honshū, the last speakers of Ainu can be found nowadays only in Hokkaidō. From a linguistic viewpoint, three varieties can be distinguished: Sakhalin Ainu (henceforth SA), Hokkaidō Ainu (= HA) and Kuril Ainu. As far as HA is concerned, there is some remarkable internal diversity and numerous subdialects can be identified.

and Basque studies), his many remarks (not only of a methodological nature, as one might think) resulting from the attentive reading of that work led to its improvement. Some of them made me even reconsider my own stance on how closely historical linguistics and philology collaborate and what we should expect from the comparative method when this powerful tool is applied to language isolates. After all, the Basque language and its fascinating (pre)history are at the core of our honoree's interests and constitute a significant part of his scholarly output. It should not come as a surprise that Ainu, a language isolate like Basque, could arouse his curiosity, as it obviously did.

In this brief contribution I offer to our honoree some thoughts on the methodology of internal reconstruction and etymology based on my own experiences after having tried to deal with a very intriguing puzzle to be found in the Ainu numerical system. The structure of the paper is very simple: in section 1 I present the data and the problem. In section 2 I will put forward an attempt at solving the problem. General considerations on methodology emanating from my proposed solution will be addressed in section 3. The final section of the paper, 4, is reserved for conclusions.

1. Introducing the problem

The following passages belong to two different songs of the well known *Ainu shin'yōshū*, a collection of oral-based texts told by Chiri Yuki (1903-1922), the older sister of the linguist Chiri Mashiho (1909-1961). Below I give the Ainu text according to Kitamichi's edition (Kitamichi 2003; cf. Kirikae 2003). Unless otherwise indicated, English translations are from Strong (2011; cf. Katayama 2003). Glosses are mine. All these passages have in common that they contain the expression *tutko rerko*:

- 1/202 *tutko rerko / sir-an ko / i-ku oka-an*
two.days three.days appearance.be PST APASS-drink be.PL-IND.S²
'After two, three days passed in this way the feast come to an end'³
- 8/110 *tutko rerko / sir-an awa / puray or-un*
two.days three.days appearance.be and window place-LOC
'When two or three days had passed, something seemed to be at the window'
- 8/146 *or-o-wa-no suy / tutko rerko / sir-an a-i.ke*
place-AFF-from-ADV time two.days three.days appearance.be IND.S-time.do
'After that, two or three days passed'
- 8/181 *tutko rerko / sir-an ko / i-ku a-okere*
two.days three days appearance.be PST APASS-drink IND.S-finish
'When two or three days had passed we ended the feast'

² Abbreviations: 1,2,3 = person, ADV = adverbial, AFF = affiliative, APASS = antipassive, CONT = continuous, EXCL = exclusive, IND = indefinite, LOC = locative, O = object, PL = plural, PST = past, Q = question mark, S = subject, > = evolves to, < = evolves from, ⇒ = analogical replacement, ← = borrowed from.

³ For the sake of curiosity, I will mention here that we have a Spanish translation of the entire first song of the *Ainu shin'yōshū* by Muñoz González (2001). The passage sounds as follows: "Entonces después de dos o tres días, se terminó el banquete" (2001: 126).

Taken separately, *tutko* and *rerko* mean ‘two days’ and ‘three days’, respectively, hence the rather unproblematic rendering ‘two, three days’ in English (and in Japanese). While in principle there is no reason to doubt about the correctness of this literal translation,⁴ there is ample evidence to suggest an alternative translation: *tutko rerko* is an idiomatic expression meaning ‘some/many days’. The following examples, which are taken from Ito Oda’s oral repertoire in the Chitose Ainu dialect wonderfully edited by A. Bugaeva (2004), demonstrate, first, that the sequence *tu... re...* can occur with different referents, not only days (however, the expression *tutko rerko* ‘two or three days’ appears eight times), and, second, that an alternative, more idiomatic translation is sometimes more advisable than the literal one (Bugaeva’s glosses and translations):

4/51 *tu su at pak, re su at, (at) pak ya, re su at pak ya*
 two pan 3S-boil.up until three 3S-boil.up boil.up until Q three pan 3S-boil.up until Q
 ‘For a while (lit. ‘until two or three pans boiled up’)’.

Here it is thanks to Ito Oda’s explanation that this idiomatic expression is correctly translated as ‘for some time, for a while’ (Bugaeva 2004: 159 fn. 17).

11/101 *tu sumaw-e, re sumaw-e*
 two dead.bear-AFF three dead.bear-AFF
 ‘[I brought] two or three dead bears’

When Ito Oda summarizes in Japanese what happens next, she uses the Japanese expression *takusan* ‘a lot, many’ in what clearly appears as an attempt at rendering idiomatically the Ainu expression *tu sumawe, re sumawe* (Bugaeva 2004: 328).

Ito Oda’s comments to the translation support that idea that the sequence *tu... re...* is idiomatic and could (should?) be translated appropriately, i.e., *tutko rerko* ‘several/many days’.

Moreover, in Hattori (1974: 246[4]) it is mentioned that the expression ‘in a few days, one of these days’, which in the Saru dialect translates *tane tane*, in other dialects translates *tutko rerko pakita* (or *uturuta*), *na’a ponno tutko rerko siran ko* or *na tuto reto siran cik(i)*, etc.

The distribution of the sequence *tu... re...* is not restricted to HA, but it occurs very often in SA too, e.g. West Coast SA *tu pa, re pa*, translated by Piłsudski as ‘a few years’. He adds that “[t]hese two numbers are used in Ainu folklore to express an indeterminate but not very short space of time” (Piłsudski 1912: 32). This remark refers to the expression *tu pa, re pa*, but from the discussion above it follows that the description “indeterminate, but not very short” may not be limited to this expression, but could apply to all instances of the sequence *tu... re...* ‘two or three X’ (for various other combinations as well as a brief remark on the correlative nature of these two numbers, see Chiri and Kindaichi 1973: 563-564 §116). Its presence in SA gives

⁴ Chiri Yukie’s younger brother, Chiri Mashihō, has been accused by some of manipulating and distorting the translation of original Ainu texts (it is open to discussion whether this is a legitimate, conscious-made strategy by Chiri Mashihō, see, *i.a.*, Sato-Rossberg 2008). Chiri Yukie’s first language was Ainu (Chiri Mashihō’s first language was Japanese, he learnt Ainu as a high-school student).

more strength to the idea that the idiomatic expression *tu... re...* has Pan-Ainu status and was most likely a feature of the parent language.

Coming back to the *Ainu shin'yōshū*, that another, alternative translation is possible can be also seen in the existing translations by different authors of these passages. The following English translation by Strong respects Chiri Yukie's original Japanese 'two or three days':

1/216-217 *kamuy-utar / hekom-pa i-ta / pirka inaw |*
tup ci-kore / rep ci-kore
 god-PL return-PL place-to beautiful *inaw*
 two.things 1PL.S.EXCL-give two.things 1PL.S.EXCL-give
 'When the spiritual beings were about to return to their homes I
 gave / each two or three of the beautiful *inaw*' (Strong 2011: 204).⁵

However, in the English rendition provided in Katayama's edition, the very same passage reads as follows: "Then, when the Gods left, I gave them / many (Jap. *takusan*) beautiful *inaw*" (2003: 87). Notwithstanding this, generally speaking in Katayama's English version, the translator consistently opts for 'two or three X' (following very closely Chiri Yukie's version), 'several/many X' being the exception rather than the rule.

At this point, with the ample evidence presented above plus the opinion of a native speaker (Ito Oda), it is unnecessary to elaborate further on this issue. Be that as it may, translating Ainu *tu... re...* as (literally) 'two or three X' instead of (idiomatically) 'several/many X' is not erroneous, but simply a matter of style and context, very much like choosing in English between 'two or three things' and 'a couple of things'.

Now, although this may seem like nothing else but a minor improvement of an otherwise unproblematic situation, I will show that the existence of an idiomatic sequence involving the numerals two and three may hold the key to the solution of a long-lasting etymological puzzle in the history of the Ainu language.

This puzzle starts with the enigmatic forms *tutko* and *rerko*. These forms belong in a number series employed in counting days. As shown in the table below (data from Tamura 1996: 254-256 on the Saru dialect and Refsing 1986: 113 on the Shizunai dialect are virtually the same, cf. Batchelor 1905/1988 [Grammar]: 100-101, Hattori 1964: 264[66] and Satō 2008: 257-258; note that when counting in isolation, that is, without a determinant, the first four numerals in series I are replaced with *sinep*, *tup*, *rep* and *inep*), numerals for counting days present some remarkable irregularities, unlike other numerals for counting human, things or years (where irregularities can be attributed to a common type of allomorphy whereby the suffix is sensitive to final consonants and vowels):

⁵ Spanish translation: "Cuando los dioses regresaron, les di dos o tres hermosos *inaw*" (Muñoz González 2001: 126).

	I	...human(s)	...thing(s)	...day(s)	...year(s)
1	sine	sine-n	sine-p	sine-to	sine pa
2	tu	tu-n	tu-p	<i>tutko</i>	tu pa
3	re	re-n	re-p	<i>rerko</i>	re pa
4	ine	ine-n	ine-p	<i>ine-rerko</i>	ine pa
5	asik	asikne-n	asikne-p	<i>asikne-rerko</i>	asikne pa
6	iwan	iwan-iw	iwan-pe	<i>iwan-rerko</i>	iwan pa
7	arwan	arwan-iw	arwan-pe	<i>arwan-rerko</i>	arwan pa
8	tupesan	tupesan-iw	tupesan-pe	<i>tupesan-rerko</i>	tupesan pa
9	sinepesan	sinepesan-iw	sinepesan-pe	<i>sinepesan-rerko</i>	sinepesan pa
10	wan	wan-iw	wan-pe	wan-to	wan pa

Special numerals for counting days are attested in southwestern and northeastern HA dialects (see, *i.a.*, Nakagawa 1995: 278, 428 for Chitose dialect, Kayano 1996: 329b, 478a for Nibutani dialect, Tamura 1996: 575, 744 for Saru dialect, Ōta 2005: 178a, 227a for Asahikawa dialect, etc.).⁶ There is absolutely no trace of them in the other major dialect-clusters of Ainu, namely, SA (see Murasaki 2009 for an extensive philological research on SA numbers, cf. Dettmer 1989.A: 399-400 §96) and Kuril Ainu. As for the philological documentation in HA, there is no doubt that *sine to* is the form with the earliest attestation (an undisputable instance can be found in the *Matsumae no kotoba*, 1630-40?, see Satō 1999: 83).⁷ As far as *tutko* and *rerko* are concerned, they appear only in contemporary dictionaries and vocabularies. However, if, according to Refsing (2014: 190), Dobrotvorskij (1875) is the first contemporary Ainu dictionary, then it must be said that neither *tutko* nor *rerko* found their way into it.⁸

At first glance, *tutko* and *rerko* seem to contain a suffix *-ko* which theoretically means ‘day’. However, there is no such word as **ko* ‘day’ in Ainu. Moreover, *rerko* ‘three days’ attaches itself to numbers 4 to 9. In this case, *rerko* logically does not mean ‘three days’, but just ‘day’, as in *hempak rerko?* ‘how many days?’ (see Chiri 1974a: 53 §82, Chiri and Kindaichi 1973: 557 §104; *hempak* is a regular interrogative pronoun meaning ‘how many’).

In light of all these irregularities, the entire system has been recently replaced by one in which numerals are followed by *to* ‘day’ (see, *i.a.*, Tamura 1996: 258) in analogy to the year series. This is the only system which has been documented in SA. In

⁶ In the *Ainu shin'yōshū* there are no instances of *tutko* alone. It appears only in the expression *tutko rerko* and in the temporal phrase *tutko pakno* [2x] meaning ‘after (= *pakno*) two days’. *rerko* also surfaces with the meaning ‘12-hour period’ in the compound nouns *tokaprerko* ‘daytime’ [1x] and *kunnererko* ‘night time’ [1x]. Other numerals employed in counting days appear also alone: *inererko* ‘4 days’ [1x] and *iwanrerko* ‘6 days’ [1x].

⁷ Batchelor made profusely use of numbers for counting days. Regrettably, Batchelor’s translations are well known for being mostly unintelligible to the Ainu, and therefore these materials have only anecdotic value (see, *i.a.*, Refsing 2000, Majewicz 2005, esp. 455-456).

⁸ Dobrotvorskij (1836-1874), an army physician in Eastern Siberia, was sent to the southern part of the Sakhalin Island from 1867 to 1872. In the dictionary he uses his own field work materials as well as data from all the sources available to him at his time (see a list of them on pp. 19-30). Therefore, in the dictionary forms from both Hokkaidō and Sakhalin dialects are mixed together.

HA dialects where the replacement is complete, the idiomatic expression *tutko rerko* consequently surfaces as *tu to re to* (see, *i.a.*, in some northeastern HA dialects: Kiri-kae 2004: 168 for the Kushiro dialect, Otsuka 2008: 361a for the Tokachi dialect, etc.).⁹

The presentation above poses the following questions: what is the origin of the consonant clusters *-tk-* and *-rk-* in *tutko* and *rerko*? Or, if we assume that the correct segmentation is **tu-t-ko* and **re-r-ko*, what is the origin of **-ko*? Is this hypothetical **ko* ‘day’ somehow related to the regular word for day *to*? Why are there special forms only for two and three days? Or, why is *rerko* used only with numerals 4 to 9?

2. Towards a solution

2.1. Ainu **ko* ‘day’: a ghost word

It is generally assumed that *tutko* and *rerko* contain a suffix **ko* meaning ‘day’. Such a tacit assumption is made by numerous authors. G. Simeon, who conducted field work in Hokkaido in the summer of 1967, explicit states the following: “*ko* is the counter for days, except for the first day, where *to* is used” (Simeon 1968: 47). In Japanese literature the traditional analysis consists in segmenting *tutko* and *rerko* as {*tu-t-ko*} and {*re-r-ko*}, that is, number bases *tu* and *re*, followed by *-t-* and *-r-* as the result of reduplication (Jap. *jūfuku*) plus the element *-ko* ‘day’ (see, *i.a.*, Kitamichi 2003: 45 and the same in Janhunen 1999: 696). This explanation lacks internal motivation and context: in Ainu, reduplication is never used in such a manner (for the basics of reduplication in Ainu, see, *i.a.*, Tamura 2000/1988: 200-203). Furthermore, from a semantic viewpoint, why would we need a reduplicated base here? The same lack of semantic motivation can be argued in order to reject my own previous proposal whereby *tutko* and *rerko* would go back to **tu-p(a)-ko* and **re-p(a)-ko* (Alonso de la Fuente 2012: 119 fn. 25). These formations are ungrammatical (pluralizer *-pa* never appears in such contexts) and the sound change leading *p* to *-t-* and *-r-* in *tutko* and *rerko*, respectively, is unheard of in Ainu.

Alternative solutions are equally unsatisfactory. Dettmer (1989: A.399 §96) assumes that the final segment **ko* is etymologically linked to *to* ‘day’ and simply comments upon how remarkable (“bemerkenswert”) the required *t > k* sound change is. This echoes the attempts by Gjerdman (1926: 20) and, after him, Lindqvist (1960: 18), to call attention to the variation *ko - to*. None of these three authors provide any answer regarding the origin of *-t-* and *-r-* or why *rerko* is used with numerals from 4 to 9.

It must be stated from the outset that the element **ko* ‘day’ does not exist as an autonomous lexeme. Batchelor famously presented it as such in his dictionary, contributing just one more item to the immense stock created by him. However,

⁹ In Sōya, the northernmost HA dialect, *tuto reto* (Tezuka 2007: 70b) can be taken as the result of attrition or, given the heavy influence to which it is subject from SA dialects, another trace of contact between these two varieties.

in this particular case Batchelor himself pointed out that this word only appears in compounds: ‘A day. Only heard in combination with other words (e.g. *tutko*, *rerko*)’ (Batchelor 1905: 232a s.v. *ko*). In spite of the remark, Batchelor’s sloppiness regarding the false segmentation of *ko* prompted a very negative reaction by Ainu scholars (see, *i.a.*, rash comments by Chiri 1974b: 385 §72). Long-rangers ignored Batchelor’s observation (and Chiri’s comments, for that matter), and popularized the idea that **ko* ‘day’ is an autonomous word. It does not take much time nor effort to find in the specialist literature the most bizarre suggestions regarding the potential links of this word. Thus, Tailleur (1962: 245) relates it to Basque *egu(n)* ‘day’ and Naert (1961: 400) compares it to Tocharian A *koṃ*, B *kaum* ‘so-leil, jour’.

More reasonable comparisons have been proposed, but they all are equally unsatisfactory. Two classics in the specialist literature are Japanese *-ka* and Ghilyak (a.k.a Nivkh, see Janhunen 2016: 4 fn. 1) *ku* > counter *-x* ‘day’s rest on one’s way’. Both already appear in Naert’s work (see, *i.a.*, 1961: 400).

Vocalism in Modern Japanese *-ka* ‘day counter’ < Old Japanese *ke*₂ ‘day’ ~ *-ka* ‘day counter’ < Proto-Japanese **-uka* (see, *i.a.*, Martin 1987: 69, 2003: 772 or Vovin 2004: 387-393) cannot be reconciled with Ainu **ko* (and *ko* in Japanese *ko-yomi* ‘calendar’ is clearly secondary). Moreover, it does not help to solve the question regarding the use of *rerko* with numbers 4 to 9.

As reported in Gruzdeva (2004: 315, data from Krejnovič 1973: 162), Pan-Ghilyak *ku* means ‘24-hour period’, though this item, as an autonomous lexeme, does not appear glossed in modern-time dictionaries (see, however, expressions like *ku vityy* ‘calendar’ in Tangiku 2008: [1285] or *pila gu* ‘gala day, holiday’, lit. ‘big day’, in, *i.a.*, Savel’eva and Taksami 1970: 260a). The regular word for day in Pan-Ghilyak is *muyf*.¹⁰ Also, the use of the classifier *-x* is not documented for numbers higher than five. On semantic and formal grounds, the Ainu pattern cannot be based on the Ghilyak classifier system. And most importantly, as has been explained before, Ainu formations like *tutko* and *rerko* are not documented in SA. For the time being, it is safe to conclude that Ghilyak *ku* has nothing to do with a hypothetical Ainu **ko*.

Another source of potential confusion for non-specialists are Piłsudski’s West Coast SA materials, judging from Naert’s handling of them. In some texts we find the expression *koho tokesne* ‘near the latter end of the day’, where *koho* has been interpreted by Naert as *ko-ho* ‘day-AFF’ (he failed to see, or just opted to ignore, that if this were the case, then the expression contains two words meaning day, i.e. *to-kes-ne* {day-limit-to.be}). However, Piłsudski (1912: 177 n. 33) suggests that *koho* could be a contraction of **ko-ohor* ‘long (temps)’, the latter element present in the synonymous expression *ohor to-kes* ‘a late end of the day’ (1912:

¹⁰ Bouda (1960: 396) suggested that, if the segmentation of this word is *m-uy-f*, then *ku* might be hidden in the segment *uy*, which in his view resembles the *ux* part in *nüux* ‘today’ (our <i> stands for IPA <i> = Soviet tradition <ы>, which under certain conditions alternates with /a/, cf. Grube 1892: 84b *nyx*, *nax*, Savel’eva / Taksami 1970: 217a <ных, ных>, Tangiku 2008: 39 [174] *nawx* <наӳ>, etc.). Bouda’s suggestion for the etymology of *nüux* ‘today’ goes against the traditional conception whereby the ablative *-ux* ~ *-x* is attached to the deictic temporal base *na-* ~ *ni-* (Panfilov 1965: 185).

153 n. 4). Piłsudski never claimed that *koho* (the last /o/ is an echo vowel, hereafter transcribed *koh^o*, that can be heard when followed by another word beginning with consonant) means ‘day’ or is in any way related to the *ko* segment in *tutko* or *rerko*.

In reality, the correct solution to this problem requires to consider forms like East Coast SA *koh* ‘soon after’ or West Coast SA *kor^o* ‘while, when ...ing; having ...-ed, after ...ing’ (Majewicz and Majewicz 1998/1986: 559, cf. Dettmer 1989: B. 585-587 §166, 726-728 §214.4). These show temporal semantic extensions, after cross-linguistically very common grammaticalizations, of *kor* ‘to do’ and, in the case of East Coast SA, the application of the sandhi rule **-r#C > SA -h#C* described in Alonso de la Fuente (2011), as in the sequence *koh... koh...* ‘do and then...’ (see, *i.a.*, Murasaki 1976: 165). Thus, SA *koh^o tokesne* (from **kor tokesne*), *i.e.* *koh to-kes-ne* {soon.after day-limit-to.be}, is better translated as ‘soon after the end of the day’ (it must be noted that Piłsudski did not know that under the appropriate conditions *kor* changes into *koh*).

In sum, there is no such thing as an autonomous word **ko* meaning ‘day’ (*pace* long rangers, see recently, *i.a.*, Bengtson and Blažek 2000: 243 = 2009: 7-8).

2.2. On the origin of *tutko* ‘two days’ and *rerko* ‘three days’

Therefore, any explanation aiming to clarify the origin of *tutko* and *rerko* must take this into account. The point of departure will not be the forms *tutko* and *rerko*, but rather the element *rerko* as used with numbers 4 to 9. The assumption, not too risky, must be made that *rerko* ‘three days’ and the *rerko* used with 4 to 9 are not the same word, but just accidental homophones. As shown in the discussion above, the classifier *rerko* is used to express a 12-hour unit that in combination with *kunne* and *tokap* (*- tokam*) means ‘night time’ and ‘daytime’, respectively.

By analogical-abductive reasoning (for methodological considerations, see Givón 2000: 111-119), the assumption can be made that at some point in the past *rerko* ‘12-hour period’ was regularly attached to *tu* ‘two’ and *re* ‘three’, as is the case nowadays with numbers 4 to 9, so it can be speculated that the result would be something like **tu-rerko* and **re-rerko*. The latter formation **rererko* could have been almost immediately reduced to *rerko* by haplology: **rererko > rerko*, hence the unfortunate homophony of *rerko* ‘12-hour period’ and *rerko* ‘three days’ < **re-rerko*.

In section 1 the idiomatic expression *tu... re...* meaning ‘several/many X’ was introduced. When speakers were presented with the irregularity of **turerko rerko*, in opposition to *tupa repa* ‘several years’ or *tusuy resuy* ‘several times’, it is only natural that such incongruent sequence would be solved by analogy: **turerko rerko > *turko rerko*. It is important to underline that the mechanism that accounts for the change **tu-rerko re-rko > *tu-rko re-rko* is not entirely similar to the kind of analogy that applies in lexical sequences such as numbers or personal endings in verb paradigms (for classical examples in Slavic ‘8’ and ‘9’ after ‘7’ and ‘10’ or Germanic ‘4’ after ‘5’, see, *i.a.*, Hock 1991/1986: 197, Ramat 2012: 69, or for dialectal Greek past 3pl after 1pl and 2pl, see *i.a.* Joseph 2005). It is the frequency of the pairing in the idiomatic expression *tu... re...* that explains the fail to see such a reduction in the case of num-

bers 4 to 9. Unlike in Slavic or Germanic, the resulting forms **turko* > *tutko* and *rerko* led to a situation where analogy did not help in facilitating the recitation of the day-numbers (see Miller 2010: 110). Therefore, the assumption has to be made that these changes took place first in the idiomatic expression and only after they were exported to the number series.

	Stage I	>	Stage II	>	Stage III	> ?	Stage IV
	(sine rerko)		(sine rerko)		(sine rerko)		<i>sine-to</i>
Influence of ⇒	<i>*tu-rerko</i>		<i>*tu-rerko</i>		<i>*turko</i>		<i>tutko</i>
<i>tu... re...</i>	<i>*re-rerko</i>		<i>*rerko</i>		<i>*rerko</i>		<i>rerko</i>
	<i>ine-rerko</i>		<i>ine-rerko</i>		<i>ine-rerko</i>		<i>ine-rerko</i>
	<i>asikne-rerko</i>		<i>asikne-rerko</i>		<i>asikne-rerko</i>		<i>asikne-rerko</i>
	<i>iwan-rerko</i>		<i>iwan-rerko</i>		<i>iwan-rerko</i>		<i>iwan-rerko</i>
	<i>arwan-rerko</i>		<i>arwan-rerko</i>		<i>arwan-rerko</i>		<i>arwan-rerko</i>
	<i>tupesan-rerko</i>		<i>tupesan-rerko</i>		<i>tupesan-rerko</i>		<i>tupesan-rerko</i>
	<i>sinepesan-rerko</i>		<i>sinepesan-rerko</i>		<i>sinepesan-rerko</i>		<i>sinepesan-rerko</i>
	(<i>*wan-rerko</i>)		(<i>*wan-rerko</i>)		(<i>*wan-rerko</i>)		<i>wan-to</i>

In the table above, the question mark between Stage II and Stage III indicates that, regrettably, at this moment I cannot provide a satisfactory explanation for the irregular sound change *rk* > *tk* that occurs in *tutko*. The sound change *tk* > *rk* is unheard of in Ainu, and the sequence /rk/ is completely regular and allowed according to Ainu phonotactics.

Four options can be considered as working hypotheses, none of them especially attractive:

- assimilation, although this is typical only of SA, e.g. SA *tetar^a* < HA *retar^a* ‘white’, cf. the substitution in SA *tāsoku* ← Jap. *rōsoku* ‘candle’ (Laufer 1917: 205);
- Long-distance /r/-dissimilation, whereby the *r*-sounds in *rerko* caused the *r*-sound in *tutko* to change, i.e. **turko rerko* > *tutko rerko*.
- contamination with Modern Japanese *futu-ka* ‘two days’ < Old Japanese *pu-tu-ka*;
- mirror analogy: $C_1VC_3C_2$ $C_1VC_1C_2$ > $C_1VC_1C_2$ $C_1VC_1C_2$, the output of which rhythmically resembles the pattern found in many onomatopoeic expressions (so-called *sakehe* or refrain) used for recitation in the Ainu *yukar* and other equally oral compositions.

There is still one big but to the entire scenario: the semantic change ‘half-day’ > ‘day’ in numbers higher than ‘1’ remains unexplained. Going against the motto *entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*, I will suggest that there were originally two number series, instead of only one. Thus, the maximal system would include a stage in the parent language (Common Ainu) with one number series for 12-hour periods (marked with **ar-erko(r)* ‘one of two parts’) and another one for full days (marked with *to* ‘day’). Since the semantics of these two number series are instable (it is very common cross linguistically that both concepts are expressed by the same word), they merged yielding System A in HA (see table below). The process was on

its way when linguistic documentation of HA became available. System B in HA, as well as SA, is the culmination of the process. Therefore, system A must be considered as archaic, and system B as innovative.

Common Ainu		HA		SA
		A	B	
* <i>(sine)</i> (a)rerko(r)	<i>sine to</i>	<i>sine-to</i>	<i>sine to</i>	<i>sinetoo</i>
* <i>tu</i> (a)rerko(r)	<i>tu to</i>	<i>tutko</i>	<i>tu to</i>	<i>tutoo</i>
* <i>re</i> (a)rerko(r)	<i>re to</i>	<i>rerko</i>	<i>re to</i>	<i>retoo</i>
* <i>ine</i> (a)rerko(r)	<i>ine to</i>	<i>ine-rerko</i>	<i>ine to</i>	<i>iinetoo</i>
* <i>asikne</i> (a)rerko(r)	<i>asikne to</i>	<i>asikne-rerko</i>	<i>asikne to</i>	<i>asnetoo</i>
* <i>iwan</i> (a)rerko(r)	<i>iwan to</i>	<i>iwan-rerko</i>	<i>iwan to</i>	<i>iwantoo</i>
* <i>arwan</i> (a)rerko(r)	<i>arwan to</i>	<i>arwan-rerko</i>	<i>arwan to</i>	<i>arawantoo</i>
* <i>tupesan</i> (a)rerko(r)	<i>tupesan to</i>	<i>tupesan-rerko</i>	<i>tupesan to</i>	<i>tupesantoo</i>
* <i>sinepesan</i> (a)rerko(r)	<i>sinepesan to</i>	<i>sinepesan-rerko</i>	<i>sinepesan to</i>	<i>sinepisantoo</i>
* <i>wan</i> (a)rerko(r)	<i>wan to</i>	<i>wan-to</i>	<i>wan to</i>	<i>wantoo</i>

2.3. On the origin of *rerko* ‘12-hour period’

As we have seen, *rerko* means ‘three days’ and ‘12-hour period’ (e.g. Izutsu 2004: 265 s.v. *rerko* ‘a day, a night; two halves of what is called a day in the present’). The latter meaning can be observed in expressions like *kunne rerko* ‘night time’ (lit. ‘dark 12-hour period’) and *tokap* (or *tokam*) *rerko* ‘daytime’ (*tokap* - *tokam* ‘day, daytime’). One *kunne rerko* plus one *tokap rerko* makes one *to*, i.e., a full day.¹¹ Six *kunne rerko* and six *tokap rerko* make one week (see remarks by Ito Oda in Bugaeva 2004: 137 fn. 2, cf. Nakagawa 1995: 428).¹² There is a certainly by now very famous passage in one of the many Ainu oral compositions where these words are put into use (see, *i.a.*, Tamura 1996: 575, cf. Izutsu 2004: 265):

¹¹ As is common cross-linguistically, the concepts of full day and daytime (i.e. 12-hour period of light in opposition to night time) tend to be expressed by the same word. Ainu is no exception, cf. (West Coast) SA *kunne to* ‘night’, lit. ‘dark daytime’ (Majewicz and Majewicz 1998/1986: 570 [432]) or Old Kuril Ainu ⟨toannonoschki ‘Meridies’, lit. ‘mid-daytime’ (in the *Vocabularium latino-curilice*, from the 18th c., see Murayama 1971: 11). The regular noun HA *to*, SA *too* ‘day’ cannot be etymologized further (unless external comparisons are brought into the picture, see, *i.a.*, Vovin 1993: 172). *to* appears in some transparent noun compounds, e.g. *kesto* ‘every day’ (*kes* ‘every, each’), *tanto* ‘today’ (*tan* ‘this’), *nisto* ‘a clear day’ (*nis* ‘clouds, sky, heaven’). It remains unclear whether *to* can be positively identified in the noun *kanto* ‘sky, heaven’ (Slawik 1968: 196 finds *to* in *kanto* very problematic, but he does not mention the possibility of identifying it with *to* ‘day’). The lack of a regular, Pan-Ainu word for night (cf. Hattori 1964: 253 [58], Murayama 1971: 352) is due to the Ainu conception of the night as belonging to the spirits, whereas the day belongs to the humankind, so that a heavy taboo exists over the former (see, *i.a.*, Ohnuki-Tierney 1973: 290).

¹² From a linguistic viewpoint, the use of six in these and other expressions is merely anecdotic. In the Ainu tradition, six is the sacred number and it has magical properties. Its presence is recurrent in ceremonies and legends (see, *i.a.*, Batchelor 1901: 306).

<i>kunne rerko,</i>	dark 12-hour period
<i>no-iwan rerko,</i>	ADV-six 12-hour periods
<i>han kakkok kakkok,</i>	<i>han kakkok, kakkok</i>
<i>tokap rerko,</i>	daylight 12-hour period
<i>no-iwan rerko,</i>	ADV-six 12-hour periods
<i>kakkok cikap,</i>	<i>kakkok</i> bird
<i>rek kane kor</i>	sing continuously and
‘a cuckoo keeps singing for six days and six nights (i.e., a week)’	

One word that appears in many expressions and collocations referring to time is *emko* - *enکو* ‘half’ (as in *emکو cup* ‘half-moon’, *emکو e-tup* ‘one and a half’ or *to emکو tutکو* ‘a day and a half’, see Hattori 1964: 223 [8] *emکocup* - *enکocup* or *cupemکو* - *cupenکو* ‘half-moon’, SA *enکocub*, and 267 [84] *emکو* - *onکو* - *enکو*, also *enکو tura tu cux* ‘one month and a half’, with *tura* ‘to go together with’, or *sine to enکو* ‘half day’ in Otsuka 2008: 34b, 172a, cf. Tamura 2000/1988: 259). Saru Ainu *aremکو* ‘half’, lit. ‘one of two parts’ (Tamura 1996: 21), is made of *emکو* and the Pan-Ainu quasi-synonymous lexemes *ar-* ‘one of a pair’ (as in *as-sik* ‘(one) eye’ < **ar-sik* ‘one eye of a pair’, for study on semantics see Kirikae 2006). The former appears as the first member in some number series involving time concepts, e.g. *ar-suy* ‘once’, *tu-suy* ‘twice’, *re-suy* ‘thrice’ (e.g. Hattori 1964: 265-266 [68-70]), etc. or *ar-ukuran* ‘(during the) last evening’, *tu-ukuran* ‘(during the) last two evenings’, *re-ukuran*, etc. (Kirikae 2006: 230), with *suy* ‘time(s)’ and *ukuran* ‘(last) evening, (last) night’, respectively.

In what follows I will present the hypothesis that *rerکو* comes from *aremکو*. The following steps would reconcile *aremکو* and *rerکو*:

1. The vacillation *m* - *n* before /k/ in *emکو* - *enکو* is not rare. In the majority of instances, an original /m/ has undergone assimilation *mk* > *nk* (= /ŋk/), as in *omکotor* - *onکotor* ‘thigh(s)’, from *om* ‘thigh(s)’ (Hattori 1964: 17 [138]). However, forms with clearly secondary dissimilation have been documented in the past, e.g. *harum kotan* < *haru-un kotan* ‘town of food’ or *yamke* < *yanke* ‘to land (a boat); to pull ashore (people)’ (these examples are documented in only one source about whose reliability Chiri and Kindaichi have expressed some doubts, see 1973: 472). Therefore, there is room to speculate that *emکو* is secondary, *enکو* being the original form, and postulate that *aremکو* may have had a variant **ar-enکو*.
2. We can speculate that *enکو* goes back to **erکو* in analogy to *atuy-kor-kamuy* > *atuy-kon-kamuy* ‘seal’ (Chiri and Kindaichi 1973: 480, Chiri 1976: 159 §278), where the main cause of change is assimilation, as in *erum* > *enum* ‘mouse, rat’ or *siroma* > *sinuma* ‘3S personal pronoun’. However, for the word compound **ar-erکو* to yield **ar-enکو* we have to postulate dissimilation, as in *torar* > *tonar(i)* ‘thongs of leather’ (Chiri and Kindaichi 1973: 480).
3. Expressions such as **tokap ar-erکو* ‘the shining half (of one day)’ and **kunne ar-erکو* ‘the dark half (of one day)’ (> modern *tokap rerکو* ‘daytime’ and *kunne rerکو* ‘night time’) paved the way to the creation of a pseudo-sequence involving **arerکو*: **sine (to) ar-erکو* ‘one half day’ (= SA *sine to enکو* ‘half-day’, in

Otzuka 2008: 172b), **tu (to) ar-erko* ‘two-half days’, **re (to) ar-erko* ‘three-half days’, etc.

4. The expression **arerko* (or perhaps **arerkor?*) is reinterpreted as a classifier that generates a fully integrated number series for 12-hour periods: **sine arerko*, **tu arerko*, **re arerko*, **ine-arerko*, etc.
5. Vowel crasis erases the boundaries between numeral and classifier: **tu-rerko*, **re-rerko*, **ine-rerko*, etc., with **arerko(r) > rerko* ‘half-day; 12-hour period’ being the result of analogical replacement following the pattern of resegmentation found in higher numbers. However, vowel crasis may have occurred already at stages (3-4).

By the end of the process described in stage (5), we are back to the point of departure for discussion in section 2.2.

There are good antecedents for points (1) and (2). However, negative remarks are in order. Regarding point (2), it seems that /rk/ only changes into /nk/ when the consonant cluster is surrounded by nasals or is contagious to another /r/. All being the same /rk/ should remain unchanged (Shiraishi 2001: 144). This means that **erko* in isolation should not have changed into *enko*. To avoid this obstacle we can make the assumption that *enko* is a backformation from *arenko* < **arerko*.¹³ At this point it may be relevant to mention that *rerkor* has been documented along regular *rerko* in the Asahikawa dialect of HA (it is attested nowhere else) with the meaning ‘(full) day’ (Ōta 2005: 178a). If the assumption is made that this enigmatic formation *rerkor* is an archaism, it would provide an alternative context for the required dissimilation: **erkor* > **enkor* > **enko*, like in *torar* > *tonar(i)*. This allows us to forego the back-formation scenario. Unfortunately, there are not definite answers to the following two questions: what is the origin of the final /r/ (it is in principle thinkable that we are dealing with the same *kor* element presented above at the end of section 2.1) and why it disappears (no final consonant in analogy to *to* ‘day’, *pa* ‘year’, etc.?).

Finally, the variant *emko* might be the result of hypercorrection (?) as in the examples above: *harum kotan* < *haru-un kotan* or *yamke* < *yanke*.

¹³ Such a reinterpretation is rare, but not impossible. The expression *annoski* ‘midnight’ is generally believed to contain **an* ‘night’ and *noski* ‘middle, centre’. The component **an* does not exist in isolation and it has been mechanically deduced using as analogy the expression *to-noski* ‘midday’ that undoubtedly contains the word *to* ‘day’ (see remarks by Chiri 1973: 132 = Chiri 1981: 246 to the effect that Batchelor, again, lists in his dictionary the autonomous lexeme **an* ‘night’ in spite of being attested only in noun compounds) and shows the same structure as Late Old Japanese *yo₁-naka* ‘midnight’, a transparent compound of *yo₁* ‘night’ and *naka* ‘middle’ (Unger 2010: 39, cf. Modern Japanese *mayonaka*, with emphatic prefix *ma-*). Like *ar-enko* or *ar-arke* ‘one of two parts’, I think that the correct etymology is **ar-noski* that yields *annoski* by regular /rɲ/ > /nn/. The word compound **arnoski* ‘the middle of two parts’ has been semantically reinterpreted as ‘midnight’ after ellipsis of noun phrases such as *annoski nociw* ‘in the middle of the night’ (*nociw* ‘star(s)’ > ‘night’). Its original meaning may have been preserved in Old Kuril Ainu (toannonoschki) ‘Meridies’, lit. ‘mid-daytime’, where *annoski* means just ‘half, mid-’, cf. (upakannoschki) ‘Medianox’, with *upak* ‘just, about, roughly’, i.e. ‘just in the middle (of a full day)’. The regular word for night in (Old) Kuril Ainu was *sirkunne* (Murayama 1971: 11). By folk etymology, Ainu speakers created **an*, which is present in Saru *anontom* < **an-hontom* ‘in the middle of the night’ and *ankes* ‘the time around the end of the night’ (Tamura 1996: 13, 14).

The steps enumerated above yield a result that can be expressed in a linear way as follows: $*ar-$ + $*erko$ = $*ar-erko$ ‘one of two parts’ > $*ar-enko$ \Rightarrow $enko$ > $emko$ \Rightarrow $aremko$, or simply $*ar-$ + $*erkor$, the latter independently changed into $*enkor$, whence $enko$ > $emko$ \Rightarrow $aremko$.

By now it should be obvious that the entire etymology hinges on the assumption that $*ar-erko(r)$ and its historical continuation $aremko$ were highly frequent words. The truth, however, is that $aremko$ is only attested in one dialect (as happens to be the case with $rerkor$) and there are no examples with this word being involved in number series.

3. Internal reconstruction and etymology

Rather than dwelling on the already well known limits of internal reconstructions (henceforth IR; for insightful and brief surveys, see, *i.a.*, Crowley 1994/1992: 126-128 or Lass 1997: 237-241), I would like to call attention to the distinct levels at which IR and etymology work as tools for the historical linguist. The exercise of IR attempted at in section 2.2 solves the irregularity of the number series for counting days. As far as the main goal of IR is concerned, which is the same as of the comparative method, *i.e.*, to explain why languages are the way they are, it is completed: we can explain the irregularity behind $tutko$ and $rerko$, put differently, regularity has been restored. In Givón’s words (2000: 155), IR helps us to understand that “[...] bizarre synchronic states must be interpreted as the evolutionary by-products of perfectly natural diachronic changes”.

The next step, that is, the search for the etymology of $rerko$ (see section 2.3) is an independent step which, although made easier by the results obtained after the application of IR, does not imply the existence of a dependency relationship with them. Irrespective of how convincing the etymology is, it does not affect the solution arrived at with IR. The explanation for $tutko$ and $rerko$ presented in section 2.2 does not require in the least to explore the various possibilities about the etymology of $rerko$, much less to accept the scenario put forward in section 2.3. IR suffices to conclude with safety that $rerko$ ‘three days’ and $rerko$ ‘12-hour period’ are homophones and do not share a common origin.

Likewise, this case illustrates that although it is customary, in the first place, to devise the etymology of the numbers, and only after that, apply IR to the entire series (see, *i.a.*, Luján Martínez 1999: 203), there are clear exceptions to it. Here, the etymology of $rerko$ runs independently of our attempt at going further back to reconstruct earlier stages of the Ainu numeral system. As a matter of fact, we can dispense with it altogether.

If we see the comparative method, IR and etymology as three different tools aiming at the recovery of unattested stages of a given language, the example discussed here shows that it is not always a matter of order,¹⁴ but of motivation. While there

¹⁴ As Campbell and Grondona (2007: 23-25) aptly explain, it is a common misconception that IR should be applied in the first place. Historical linguists should be able to test the results obtained via IR and the comparative method in both orders of application “[...] in order to make certain that we are not attributing alternations from some earlier proto-language [...] to the history of an individual daughter

seems to be an obvious trigger for the changes described in the number series (the semantics and formal features of the idiomatic expression *tu... re...* ‘several/many X’), such a trigger or internal motivation lacks completely in the case of the etymology for *rerko*. The relation to *emko* seems circumstantial and depends ultimately on the semantics assumed for the interpretation of the results obtained by the IR applied to the number series.

The need to postulate an entity, i.e., **ar-erko(r)*, that is unattested poses one of the most typical questions in historical linguistics research: if the main goal of this field is to explain the current state of a given language, how legitimate is the use of unattested forms, even more so when we are working with language isolates? The answer to this question is, in my view, very simple: at the end of the day, the best explanation is the one that answers more questions and leaves less unanswered. The etymology of *rerko* < **ar-erko(r)*, on one hand, would confirm that **ko* ‘day’ is a ghost word (to this conclusion it is possible to arrive at independently, as shown in section 2.1) and, on the other hand, would lend additional support to the idea that the number series referred originally to 12-hour periods, instead of full days. Taking into account the convoluted nature of the etymology, these two aspects of it do not seem to amount much.

4. Conclusions

As I hope to have shown by the preceding discussion, the numerals for counting days *tutko* and *rerko* do not contain any word or suffix **ko* meaning ‘day’. They go back to **tu-rerko* and **re-rerko*, and are the result of irregular changes due to frequency leading to attrition (Mańczak’s Law). The existence of the idiomatic expression *tu...re...* ‘some, several/many X’, which remarkably increases the frequency with which these two numbers appear together and therefore makes possible the establishment of a kind of mental association between them, works as the main motivator for the attrition of numbers two and three only. Since the association does not exist in the case of other numerals, it is only natural that they were not subjected to attrition. This is the reason why we can still today observe the use of *rerko* with numerals 4 to 9. Therefore, *tutko* and *rerko* are not archaisms (as some implicitly assume when they see the ghost word **ko* as part of these words), but rather very innovative formations.¹⁵

language instead’). Since we cannot apply the comparative method to Ainu, there is reasonable doubt that *tutko* and *rerko* might actually be very archaic formations hiding a far more complicate past than the one I have described in the preceding discussion. In the eventuality that someone would argue for such a scenario, I would be left only with arguments relying on common sense and economy (and, regrettably, none of them is bulletproof).

¹⁵ By virtue of the numerous instances of putative words for which assimilation of the consonant cluster is attested, e.g. HA *hotke* > *bokke* ‘to lie down’ or *korka* > *kokka* ‘but, however’ (see, *i.a.*, Asai 1969: 773 for the Ishikari dialect, etc.), it could be argued that the lack of such variants with assimilation in the case of *tutko* and *rerko* might be indicative of recent creation (under the assumption that newer formations have not lived long enough to develop variants). However, the existence of another group of words, this time containing unchanged *tk* and *rk* consonant clusters, on which nothing can be said with certainty about their chronology, renders the argument inconclusive.

Unfortunately, the (irregular) sound change **rk-* > *-tk-* in the last step **turko* > *tutko* remains to be properly explained.

The etymology of *rerko* put forward in section 2.3 results from the amalgamation of various dialectal facts of rather recent occurrence. It is, by my own admission, far-fetched and not especially attractive. There is no trace of *rerko* in SA, whereas *enko* is amply documented. The only scenario that reconciles these two apparently contradictory facts is one in which Common Ainu **erko* (or perhaps **erkor*, see point [2] in section 2.3) underwent all changes described above until it surfaced again as *enko*. At that point, *rerko* was actively used in the southern dialect of Common Ainu, whereas in the northern dialect (to become the future SA) *rerko* was replaced with analogical structures with *to* as HA dialects would do but at a later stage. This is the scenario just before the migration of a part of the Ainu speaking population to Sakhalin Island took place.

References

- Alonso de la Fuente, J. A., 2012, *The Ainu Languages: Traditional Reconstruction, Eurasian Areal Linguistics, and Diachronic (Holistic) Typology*. PhD thesis, University of the Basque Country (UPV/EHU).
- , 2014, “Sakhalin Ainu *utar* ~ *utah* and Common Ainu **r*”, *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 131, 121-136.
- Asai Tōru, 1969, “*Ainu go* no bunpō. *Ainu go* Ishikari hōgen bunpō no gairyaku”, in *Ainu bunka hozon taisaku kyōgikai* (ed.), *Ainu minzokushi*. Tōkyō: Daiichi hoki shuppan, 771-800.
- Batchelor, J., 1901, *Ainu and their folk-lore*. London: The Religious Tract Society.
- , 1905 [1888], *An Ainu-English-Japanese Dictionary (Including a Grammar of the Ainu Language)*, 2nd ed. Tokyo: The Methodist Publishing House.
- Bengtson, J. & V. Blažek, 2000, “Lexical Parallels Between Ainu and Austric, and their Implications”, *Archiv Orientalní* 68:2, 237-258.
- , 2009, “Ainu as Austric: Evidence of Genetic Relationship”, *Journal of Language Relationship* 2, 1-24.
- Bouda, K., 1960, “Die Verwandtschaftsverhältnisse des Giljakischen”, *Anthropos* 55:3-4, 355-415.
- Bugaeva, A., 2004, *Grammar and Folklore Texts of the Chitose Dialect of Ainu (Idiolect of Ito Oda)*. Suita: Ōsaka gakuin daigaku.
- Campbell, L. & V. Grondona, 2007, “Internal reconstruction in Chulupí (Nivacle)”, *Diachronica* 24:1, 1-29.
- Chiri & Kindaichi 1973 = Chiri Mashihō & Kindaichi Kyōsuke, 1973 [1942], “Ainu gohō kenkyū. Karafuto hōgen o chūshin to shite”, in *Chiri Mashihō chosakushū*. Tōkyō: Heibonsha, vol. 3, 455-585.
- Chiri 1973 = Chiri Mashihō, 1973 [1937-1961], “Ainu mintanshū”, in *Chiri Mashihō chosakushū*. Tōkyō: Heibonsha, vol. 1, 3-151.
- Chiri 1974a = Chiri Mashihō, 1974 [1936], “*Ainu go* gaisetsu” in *Chiri Mashihō chosakushū*. Tōkyō: Heibonsha, vol. 4, 3-197.
- Chiri 1974b = Chiri Mashihō, 1974 [1956], “*Ainu go* nyūmon”. In: *Chiri Mashihō chosakushū*. Tōkyō: Heibonsha, vol. 4, 227-413.

- Chiri 1976 = M. Chiri, 1976 [1953], “Bunrui *ainu go jiten*. Shokubutsuhen · Dōbutsuhen”, in *Chiri Mashihō chosakushū*. (*bekkan*, 1). Tōkyō: Heibonsha, 394 pp. + 322 pp.
- Chiri, M., 1981, *Ainu mintanshū*. Fu: *Ezo obake retsuden*. Tōkyō.
- Crowley, T., 1994 [1992], *An Introduction to Historical Linguistics*, 2nd ed. Oxford: Oxford UPress.
- Dettmer, H. A., 1989, *Ainu-Grammatik*, vol. 1 (A-B): *Texte und Hinweise*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Dobrotvorskij, M. M., 1875, *Ainsko-russkij slovar’*. Kazan: v Universitetskij tipografii.
- Givón, T., 2000, “Internal reconstruction: As method, as theory”, in S. Gildea (ed.), *Reconstructing grammar. Comparative linguistics and grammaticalization*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 107-159.
- Gjerdman, O., 1926, “Word-parallels between Ainu and other languages”, *Le Monde Oriental* 20, 29-84.
- Grube, W., 1892, *Giljakisches Wörterverzeichnis. Nach den Originalaufzeichnungen von L. v. Schrenck und P. V. Glehn. Zusammengestellt und mit grammatischen Bemerkungen versehen*. St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Gruzdeva, E., 2004, “Numeral classifiers in Nivkh”, *Sprachtypologie und Universalienforschung* 57:2-3, 300-329.
- Hattori, Sh. (ed.), 1964, *Ainu go hōgen jiten*. Tōkyō: Iwanami shoten.
- Hock, H. H., 1991 [1986], *Principles of Historical Linguistics*, 2nd ed. Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Izutsu, K. (ed.), 2004, *The Ainu Language. A Linguistic Introduction*. Asahikawa: Hokkaido University of Education.
- Janhunen, Juha, 1999, “Grammatical gender from east to west”. In: B. Unterbeck & M. Rissanen (eds.), *Gender in grammar and cognition*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 689-707.
- , 2016, “Reconstructio externa linguae Ghiliacorum”, in E. Gruzdeva & J. Janhunen (eds.), *Crosslinguistics and Linguistic Crossings in Northeast Asia*. Helsinki: Finnish Oriental Society, 3-27.
- Joseph, B., 2005, “How Accommodating of Change is Grammaticalization? The Case of ‘Lateral Shifts’”, *Logos and Language* 6: 2, 1-7.
- Katayama, T., 2003, *“Ainu shin’yōshū” o yomitoku*. Tōkyō: Sōfūkan.
- Kayano, Sh., 1996, *Kayano Shigeru no ainu go jiten*. Tōkyō: Sanseidō.
- Kirikae, H., 2003, *“Ainu shin’yōshū” jiten*. Tōkyō: Daigaku shorin.
- (ed.), 2004, *Ainu go Kushiro hōgen kotoba hen*. Fu: “*Ainu motsuri*” Yamamoto Tasuke *sakuhinshū*. Kushiro: Kushiro Ainugo no kai.
- , 2006, “*Ainu go no 1 o shimesu sūshi*”, *Gengo kenkyū* 129: 227-242.
- Kitamichi 2003 = Chiri Yukie, 2003, *Chūkai “Ainu shin’yōshū”*, ed. by Kitamichi Kunihiko. Sapporo: Hokkaidō shuppan kikaku sentā.
- Krejnovič, E. A., 1973, *Nivxgu. Zagadočnyje obitateli Saxalina i Amura*. Moskva: Nauka.
- Lass, R., 1997, *Historical linguistics and language change*. Cambridge: Cambridge UPress.
- Laufer, B., 1917, “The Vigesimal and Decimal Systems in the Ainu Numerals: With some Remarks on Ainu Phonology”, *Journal of the American Oriental Society* 37, 192-208.
- Lindquist, I., 1960, *Indo-European features in the Ainu language: with reference to the thesis of Pierre Naert*. Lund: Gleerup.

- Luján Martínez, E. R., 1999, “The Indo-European system of numerals from ‘1’ to ‘10’”, in J. Gvozdanović (ed.), *Numeral Types and Changes Worldwide*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 199-219.
- Majewicz, A., 2005, “The Bible and prayer in Ainu”, in D. Stanulewicz, R. Kalisz, W. Kürschner & C. Klaus (eds.), *De lingua et litteris: Studia in honorem Casimiri Andree Sroka*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 453-465.
- Majewicz, A. & E. Majewicz, 1998 [1986], “An Ainu-English Index-Dictionary to Bronisław Piłsudski’s *Material for the Study of the Ainu Language and Folklore of 1912*”, in A. Majewicz (ed.), *The Collected Works of Bronisław Piłsudski*, vol. 2: *Ainu Language and Folklore Materials*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 307-872.
- Miller, G. D., 2010, *Language Change and Linguistic Theory*, vol. 1: *Approaches, Methodology, and Sound Change*. Oxford: Oxford UPress.
- Muñoz González, Y., 2001, “La canción que el dios buho cantó sobre sí mismo, llovizna de gotas plateadas”, *Estudios de Asia y África* 36:1(114), 109-127.
- Murasaki, K., 1976, *Karafuto ainu go*. Tōkyō: Kokushokan kōkan.
- , 2009, “Karafuto *ainu go* no sūshi ni tsuite”, in Tsumagari Toshirō (ed.), *Saharin gengo sekai*. Sapporo: Hokkaidō Daigaku Daigakuin Bungaku Kenkyūka, 71-84.
- Murayama, Sh., 1971, *Kita Chishima ainu go*. Tōkyō: Yoshikawa kōbunkan.
- Naert, P., 1961, “La situation linguistique de l’Aïnou. I: 2. Aïnou et indoeuropéen, 2. Nouvelles étymologies”, *Orbis* 10, 394-410.
- Nakagawa, H., 1995, *Ainu go Chitose hōgen jiten*. Tōkyō: Sōfūkan.
- Ohnuki-Tierney, E., 1973, “Sakhalin Ainu time reckoning”, *Man* 8:2, 285-299.
- Ōta Mitsuru, 2005, *Asahikawa ainu go jiten*. Asahikawa: Ainu bunka shinkō kenkyū suishin kikō.
- Ōtsuka, R. (ed.), 2008, *Saharin jiten*. Furoku: *Ainu go Kushiro-Shironuka hōgen, Tokachi hōgen, “wa”-“ai” jiten*. Asahikawa: Hokkaidō kyōiku daigaku.
- Panfilov, V. Z., 1965, *Grammatika nivxskogo jazyka*, č. 2: *Glagol, narečie, obraznye slova, meždometija, služebnye slova*. Moskva / Leningrad: Nauka.
- Piłsudski, B., 1912, *Materials for the study of the Ainu language and folklore*. Cracow: Imperial Academy of Sciences (Spasowicz Fund) “Spółka Wydawnicza Polska”.
- Ramat, P., 2012, “Sturtevant’s paradox revisited”, in Th. Stolz, H. Otsuka, A. Urdze, J. van der Auwera (eds.), *Irregularity in Morphology (and beyond)*. Berlin: Akademie Verlag, 61-80.
- Refsing, K., 1986, *The Ainu Language. Morphology and Syntax of the Shizunai Dialect*. Aarhus: Aarhus UPress.
- , 2000, “Lost Aryans? John Batchelor and the Colonization of the Ainu Language”, *Interventions* 2:1, 21-34.
- , 2014, “From Collecting Words to Writing Grammars: A Brief History of Ainu Linguistics”, in M. J. Hudson, A.-E. Lewallen & M. K. Watson (eds.), *Beyond Ainu Studies. Changing Academic and Public Perspectives*. Honolulu: University of Hawai‘i Press, 185-199.
- Satō, T., 1999, “Tenri daigaku fuzoku tenri tosho kanshōzō ‘Matsumae no kotoba’ ni tsuite”, *Hokudai bungaku bukiyō* 47:4, 53-88.
- , 2008, *Ainu go bunnō no kiso*. Tōkyō: Daigaku shorin.
- Sato-Rossberg, N., 2008, “Chiri Mashihō’s performative translations of Ainu oral narratives”, *Japanese Studies* 28:2, 135-148.

- Savel'eva, V. N. & Č. M. Taksami, 1970, *Nivxsko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
- Shiraishi, H., 2001, "Prosodic Structure and Sandhi Phenomena in the Saru Dialect of Ainu", in J. van de Weijer & T. Nishihara (eds.), *Issues in Japanese Phonology and Morphology*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 141-157.
- Simeon, G. J., 1968, *The Phonemics and Morphology of Hokkaido Ainu*. PhD thesis, University of Southern California.
- Slawik, A., 1968, "Glaube und Kult im Wortschatz des Ainu", *Anthropos* 63, 187-200.
- Strong, S. M., 2011, *Ainu Spirits Singing. The Living World of Chiri Yukie's Ainu Shin'yōshū*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Tailleur, O. G., 1962, "Remarques des étymologies ainoues", *Orbis* 11:1, 243-255.
- Tamura, S., 1997, *Ainu go Saru hōgen jiten*. Tōkyō: Sōfūkan.
- , 2000 [1988], *The Ainu language*. Tokyo: Sanseido.
- Tangiku, I. (ed.), 2008, *Basic Vocabulary of the Sakhalin dialect of Nivkh language (Nogliki Dialect)*. Suita: Ōsaka gakuin daigaku.
- Tezuka, Y. (ed.), 2007, *Ainu go Kitami, Sōya hōgen jiten sōan*. Asahikawa: Hokkaidō kyōiku daigaku.
- Unger, J. M., 2010, "New Etymologies for some Japanese time-words", *Journal of the American Oriental Society* 130:1, 35-41.
- Vovin, A., 1993, *A Reconstruction of Proto-Ainu*. Leiden: Brill.
- , 2005. *A Descriptive and Comparative Grammar of Western Old Japanese, Part 1: Phonology, script, lexicon and nominals*. Folkestone: Global Oriental.

José Andrés Alonso de la Fuente

Instytut Językoznawstwa
al. Mickiewicza 3
31-120 Kraków
Polska (Poland)

SENI eta LOHI (sudurkari galduaren bila)

SENI & LOHI (in search of lost nasal)

Borja Ariztimuño Lopez
UPV/EHU

Abstract

*This paper deals with some aspects left unexplained by previous works since the standard reconstruction of Proto-Basque of Koldo Mitxelena, on the basis of the onomastic elements SENI and LOHI, found in the Aquitanian corpus. On the one hand, there are some *n that have left no traces of their nasality, and, on the other, there are the details about the change of such segments, regarding the application of the phonological rule and its relative chronology, as well as its relation to the ancient compositional rules (cf. Igartua 2002). These issues could make hesitate about some of the etymologies developed within the Theory of the Monosyllabic Root (Lakarra 1995 ff), or even could weaken it, as long as a justification beyond system for the derivational origin of old disyllabic lexems is not provided. To overcome those obstacles (and to substantiate the need to overcome them), two new word families are proposed: those represented by the pairs zahi 'bran' / zain 'keeper', and behe 'lower (part)' / mehe 'thin'.*

Keywords: *etymology, lexicalization, relative chronology, rhinoglottophilia, root pattern, word-families.*

Laburpena

*Artikulu honek Koldo Mitxelenaren lanez geroztiko berreraiketan (bai eta Mitxelenaren beraren etimologia batzuetan ere) azaltzeke utzi diren zenbait eretzi heltzen die, Akitaniako SENI eta LOHI lekukotasunen bitartez. Alde batetik, sudurkaritasun arrastorik utzi ez duten bokalarteko *n-ak ditugu eta, bestetik, segmentu beraren bilakaeraren xehetasunak, arauaren ezarpenari eta kronologia erlatiboari dagokienez, antzinako konposizio-arauekiko harremana ere kontuan harturik (cf. Igartua 2002). Eztabaidagai horiek erro monosilabikoaren teoriaren barruan (Lakarra 1995 hh) garaturiko etimologia batzuk kolokan jar litzakete, eta areago teoria hankamotz utzi, bisilabo zahar zenbaiten eratorri izaera sistema-eskakizunez harago justifikatu ezean. Hemen, oztopo horiek gainditzeko (eta gainditu beharraren erakusgarri), bi hitz-familia berri proposatzen dira: zahi/zain eta behe/mehe bikoteek osaturikoak.*

Hitz gakoak: *erro-eredua, etimologia, hitz-familiak, kronologia erlatiboa, lexikalizazioa, rhinoglottophilia.*

1. Sarrera*

Zaila da Joakin Gorrotxategi maisuaren omenez haren dinako zerbait idaztea. Saiatu nintzen master amaierako lanean (Ariztimuño 2011), non «akitaniar idazkunik» aztertu nituen, akitaniera-euskara harremana argitu nahiz. Alabaina, hau ez da lan hura bera ez haren laburpena; halakoak ere, egitekotan, duina behar du.

Honakoan, lan hartan ukituriko gaietako bat dakart. Zehatzago esanda, noiz oin-oharretan, noiz atal laburren baten barruan, egindako proposamen batzuen gainean arituko naiz, litezkeen etimologia batzuk (bir)plazaratuz eta horiek ontzat jotzeko onartu beharreko bilakaera eta ezaugarri batzuen inguruan laburzki hausnartuz.

Orduan esan bezala, orain ere ezin defenda dezaket ziurtasun osoz akitaniera deritzogun hizkuntza hura eta euskara ahaide direnik, eta are gutxiago zer-nolako ahai-koa den bien artean. Nolanahi ere, izenburuko hitzak gehiago izan dira lan honen akuilu eta inspiratzaile, ezen ez ezinbesteko oinarri; hortaz, ahaidetasun-auziek ez liekete hemengo proposamenei zertan eragin.

Horrenbestez, hauxe izango da artikulua: sarrera honen ondoren, akitaniar idazkuniketako SENIK ustez lekukotzen edo bermatzen duen **seni* berreraiketaz eta dagoeneko garai hartan LOHI bide zen *lobi* hitzarenaz arituko naiz, horiek aitzineuskara eredu nagusiei (Koldo Mitxelena eta Joseba Lakarrarena) ezarritako erronkak eta orain arte eman diren azalpenak laburbilduz (§2). Ondoren, planteaturiko arazoak gainditzeko hipotesiak egingo ditut (§3), jarraian datu eta analisi berriak aurkezteko (§4). Azkenik, ondorio nagusiak laburbildu eta hipotesi berriaren ahulgu-neak eta abantailak bilduko ditut (§5).

2. Arazoak

Atal honetan SENI eta LOHI hitzez esan dena laburbilduko dut (funtsean Koldo Mitxelena eta Joseba Lakarrak proposaturiko etimologiak; ikus baita Gorrotxategi 1984 ere) eta nire ustez oraindik azaltzeke geratu diren alderdiak aipatuko ditut, hurrengo ataletan argitzen saiatuaz.

2.1. SENI

Beharbada euskarazko etimologiarik ezagunena eta, aldi berean, ziurrenetakoa dugu hau. Alabaina, jakin, ezin dezakegu ziur jakin akitanierazko <SENI-> haiek euskarazko *sein* eta *sehi* hitzen jatorrizko formarekin zerikusirik duten, pertsona-ize-

* Eskerrak eman nahi dizkiet batera edo bestera artikulua hau hobetzen lagundu didaten Joseba A. Lakarrari, Blanca Urgelli, Eneko Zuloagari eta Ander Egurtzegiri.

Ikerketa-lan hau «Monumenta Linguae Vasconum V: periodización y cronología» (FFI:2016-76032-P) proiektuaren eta EJ-ko «Historia de la Lengua Vasca y Lingüística Histórico-Comparada» (IT698-13) talde kontsolidatuaren babespean egin da.

Laburdura hauek erabili ditut han-hemenka: OEH = Orotariko Euskal Hiztegia (Mitxelena & Sarasola 1987-2005), Lcc = Landuccio (Mitxelena 1958), Bizk = bizkaiera, Er = erronkaria, Ipar = Ipar Euskal Herria, Zar = zaraitzua, Zub = zuberera.

nak baitira (gutziz litekeen zerbait dela ukatu gabe, jakina); izan ere, etimologia hau idazkunak kontuan hartu gabe eginikoa da (G. Bähr, *apud* Mitxelena 1954: 220).

Labur esanda, mendebaldeko *sein* eta *segi*, ekialdeko *sehi*, eta konposatuetakoa *sen*-formek ahalbidentzen dute guztien sorburutzat **seni* proposatzea, bokalarteko *n*-aren eta konposatuetakoa lehen elementuaren akabuko bokal itxien galera-bilakaera ezagunen bitartez. Jakina, eskema beraren araberrako baliokidetzak erakusten dituen kasu bakarra ez izateak ere laguntzen du (cf. mend. *m(i)i(n)* : ek. *mihi* : konp. *min-*). Are gehiago dira (jatorrian) hiru silabatik gorakoak izanik ekialdean ere hasperenik erakusten ez dutenak, baina bai bokal sudurkariak mendebaldeko euskara zaharrean edo/eta Zuberoa-Erronkarietako mintzaireretan; esaterako, *ard(a)o* : *ardan-*, *arrai(n)* : *arran-*, *burdi(n)a* : *burdin-*, *gazta(e)* : *gaztan-*.

Gorago joanda, eta hurrengo atalean azalduko dudan arrazoiaiatatik Mitxelenak **seni* zatitzeko motiborik ikusi ez bazuen ere, zilegi dirudi (eta are ezinbesteko Lakarraren aitzineuskararen) beste hainbat hitzetan agertzen zaigun *-i* atzizkia bereizirik **sen-i* partizipio-antzeko eratorri bat berreraikitzea (cf. gaztelanian bertan *criola* ‘sein’ eta *criadola* ‘sehi’ hitzen arteko harreman morfoloikoa eta semantikoia).¹

2.2. LOHI

Jakina da Mitxelenaren aitzineuskarak nagusiki silaba biko erroak zituela. Berreraiketean, izari kontua baino gehiago da hori: zeinahi hitz bi silabako elementuetara erakarri ezkerro, ez da zertan gorago jorik. Lakarraren erro monosilabikoarekin, aldiz, haiek ere azaldu beharra dago (cf. arestiko **sen-i*).

Era berean, hizkuntzalari errenteriarren ustez, Akitaniako idazkunetako izenek silaba biko osagaiak zituzten nagusiki. Horietako bat da LOHI, zeina *lohi* izen arruntarekin identifikatu izan den. Hitz hori bereziki landare eta zuhaitz izenekin erabiltzen den *-di* atzizkiaren jatorrizko formarekin lotu zuen berak (*-doi* > *-dui*, *-di*), zeina, zubererazko azentuazioa kontuan hartuz, **-do.i* berreraiki baitzuen. Hasperena jatorrizkotzat zeukanez (orobat *bihi*, *behe* eta *zohi* hitzetan), esan daiteke, berariaz adierazi ez zuen arren, *lohi* < **dohi* berreraiketa proposatzen zuela.

Lakarraren sistemara itzuliaz, argi dago ezen (mailegatua ez bada) eratorri edo konposatu baten aurrean gaudela. Bi aukera baino ez dugu zatitzeko: **do-hi*, non bi erro higatu (edo erro higatu bat eta aurrizki/atzizki bat) ditugun, edo **doh-i* non arestiko *-i* bera eta **doh* erro osoa (CVC egitura kanonikokoa; cf. Martinez-Areta 2003: 63 eta bertako 143. oin-oharra). Erro Monosilabikoaren Teorian **CVh-rik ez denez, badirudi **do-hi* dela aukera bakarra; alabaina, bokal arteko hasperen hori *n* batetik etor daitekeela pentsatzen badugu, ez dagoke arazorik **don-i* banatzeko. Horixe da Lakarrak proposatzen duena (2006: 594).

Hala eta guztiz ere, korapilatsua da auzia; Mitxelenak bazuen arrazoi bat, kanon bisilabikoaz haratago, bokal arteko *n*-rik ez berreraikitzeke. Erakutsi zuen bezala, kontsonante sudurkariak hasperena ez ezik bestelako arrastorik ere utzi izan du:

¹ Mitxelenak ez zuela zatitzeko motiborik ikusi esan dut, baina izan bazukeen, baldin <SENI-> **seni* (> *sein*, *sehi*) eta <SEMBE-> **senbe* (> *seme*) lotzea otu balitzaio (ez dakit nondik ondorioztatzen duen Trask [1997: 269]): *-i* haren galera ezin azal daiteke soilik geroago agertu bide ziren konposizio-deribazioetako bokal-aldaketan bidez (cf. Trask 2008: 339).

batzuetan, hitzaren aldaera dialektalen batean kodan berrezarririk (amaiera absolutuan nahiz kontsonante aurrean), dela inguruko bokalak edo *b*-ak sudurkarituz; beste batzuetan, hitz-elkarketako arauen ondorioz bigarren elementuaren aurrean gorderik edo berrezarririk (Mitxelena 1977: 248-250).

Hala bada, *lohi* bezalako hitzek ezaugarri horietarik bat ere ez dutenez eta hasperenak konposatueta herikari eta igurzkarien modura jokatzeko duenez (hots, ondoko herikaria ahoskabetuz, eta *n*-rik ezarri gabe), Mitxelenak jatorrizko hasperenduntzat jo zituen.

Bestelako arrazoibideak aurreragorako utzirik, onartu behar da leundu beharreko koska bat dela hori, batez ere Egurtzegik (2013, 2014) zubererazko datuen argitan erakutsi duenetik hasperena bera izan zela *n*-a itxuraldatzean fonologikoki sudurkariturik gelditu zena.

3. Hipotesiak: erroa/hitza, morfema-muga eta kronologia

Ez naiz luzatuko hemen *erro* eta *hitz* kontzeptuen artean bereizi beharraz, ez eta termino horiek egiazki zer adierazten duten eztabaidatzen. Euskarari dagokionez, Joseba Lakarrari zor diogu hondar hamarkadetan (aitzin)euskararen morfologian eta hitz-sorkuntzako mekanismoen ezagutzan egindako aurrerapena, bereziki erro- eta morfema-egiturak aztertu eta, hausnarketa teoriotik harago, berreraiketarako etekina atera izana (besteak beste Lakarra 1995, 2008, 2011).

Ariztimuño (2011)-n iradoki nuenez, kontuan hartu behar genuke berreraiketan aritzean historikoki gertatzen ez diren fenomeno sinkronikoak gerta zitezkeela antzina, zeinek arrastoren bat utzi ahal izan duten. Gure lan-ildoaren arabera, irregulartasun gisa (eta, beraz, azaldu eta berreraiki beharreko gisa) identifikatzen baditugu (cf. izenburuko SENI eta LOHI, esaterako), berreraiketa sakonago bat ahalbidetuko dugu.

Erro monosilabikoaren teoriaren barruan, beraz, lehenago antzik ere ematen ez zitzaie oztopo batzuk gaintu behar (izan) dira: zergatik zeukan SENIk bokal arteko kontsonante sudurkaria eta, aldiz, LOHIk galdua zuen ordukotz? Joseba Lakarraren ustez ezberdintasun dialektalak izan litezke lekukotasun horien atzean, edo artean aldaketa hastapenean zela-eta erabat hedaturik edo egonkorturik ez egotea (cf. <SEHI> ustekoa Iruña-Veleian; Gorrotxategi 2009: 548; Lakarra 2014: 193, 108. oin-oh.). Alabaina, hitz eta jokaera orokorrak izanik, azalpen zehatzagoa behar dute.

Alde batetik, idazkuntetako grafiak zer errealitate fonetiko-fonologiko islatzen zuen galdegin dezakegu. Kontsonante sudurkariaren kasura mugaturik, jakina da <N> bakunak eta <NN> bikoitzak ageri direla haietan; bikoitzak askoz ere maizago agertzen dira morfema mugetan, batik bat erroaren eta latindar deklinabide-markaren artean. Hala, pentsa liteke bereizketa (grafiko?) horren motibazio nagusia erroaren forma zehaztea zela; hots, berezko *-n* amaieren eta 3. deklinabideak erantsitako *-n*-en artean bereiztea. Horrek ez du esan nahi, noski, modu berean ahoskatzen zirenik: lehenak, erroaren kodan izanik, jatorrizko hizkuntzan ahoskera gogorragoa zuketan (alofono gisa) eta, aldiz, atzizkiaren parte zirenak, ahoskera arrunta edo ahulagoa (egun ere «Jon-ek» eta «Jone-k», ahoskera hanpatuaz, ezberdindu nahi bagenitu egingo genukeen bezalatsu).

Beste alde batetik, baina bide bertsutik, zertan ziratekeen ezberdin SENI-ko kontsonante sudurkaria eta, ustez, LOHI-n galdua zena? Bada, hitz biak atzizki beraz hor-

niturik daudela uste badugu, arrazoizko argudio bakarra hau litzateke, nire ustez: arestikoak bezala, erroaren parte izatean ala ez izatean datza auzia, non eta **sen-i* hitza eratorri gardena baitzatekeen artean (bizirik dirauen **sen* errotik), eta *lohi*, ordea, behialako **lon* (edo **don*) errotikakoa izanik, guztiz lexikalizaturik zegokeen (cf. *es-tari* vs *estal(ildu)*, *emai* [< **emani*] vs *ipini*).

Bukatzeko, adibide ezagun bat ekarriko dut, haren inguruan Lakarrak egindako proposamenak ere auzia ebazteko bidean ezar gaitzakeelakoan. Arestian aipatu ditut *bihi* eta *mihi* hitzak, zein bere aldetik; egia da, ordea, elkarrekin azaldu beharrekoak direla, dela Mitxelenaren sistemaren barruan *h*-aren jatorri ezberdina eta, beraz, jatorrizko erro-egitura bisilabikoa erakusteko (**bihi* vs **bini*), dela Lakarraren teoriaren barruan berreraiketa aitzinatzeko, morfologiaren bidez (**bin-i*₁ vs **bin-i*₂?). Azken aukera horri jarraituz, gauza bat argi dago hasieratik: edo lehena *bihi* bilakatu zenean bigarrena ez zen existitzen (alde kronologikoa); edo, bilatu beharko dugun beste arrazoiren bat dela medio, bokalarteko *n* biak ez ziren aldi berean itxuraldatu (alde morfofonologikoa), beharbada arestian aipatu lexikalizazio-mailaren arabera.²

4. Datu eta analisi berriak

Artikulu honetan proposatzen dudana, ohiko **senil/lohi* eta *mihil/bihi* bikoteez harago (ez baitute berez argudio aski sendorik eransten), beste bi hitz-bikotetan oinarritzen da: *zahi/zain* eta *behel/mehe*.

Horiez gain, dena den, badira beste zenbait datu ere Mitxelenaren edo Lakarraren (nondik begiratzen den) ikuspuntuarekin bat ez datozenak; gutxienez, azaldu beharrekoak. Guztiak proposamenaren indargarri gerta daitezke, baldin eta haien etimologiak zuzenak badira.

Alde batetik, Mitxelenak berak (*h*)*aze(a)ri* < **azenari*, *bahe* < **bane*, *bahi(tu)* < **bani(tu)* berreraiki zituen (maileguak hirurak, haren ustez;³ Mitxelena 1953: 475; 1977: 97-98), eta Lakarrak (*h*)*ibai* < **hur-ban-i* eta (*h*)*idoi* < **hur-don-i* (2010: 205); alabaina, horietarik batek ere ez du bokal sudurkaririk, ezta aldaera dialektaletan edo hitz konposatuetan kontsonantea kodan berrezarritik. Halaber, *sehi*-k berak ez du bokal sudurkaririk ekialdean, salbu eta Amikuzen; areago, eskualde hartan *bihi*, *behe*, *zahi* eta beste hainbat hitzetan, Mitxelenaren ustez jatorrizko *h*-dunetan, sudurkari-tasuna ageri da, Camino (2016)-ren arabera. Alderantziz, Erronkarin *-zai* sudurkari-dunaren ondoan badira *burzegi* ‘buruzagi’, *abiazai* ‘habiondoko’, *argizagi* ‘ilargi’ hitz ustez **-zani*-dunak, sudurkaritasunaren arrastorik gabeak (OEH s.v.; cf. lehenaz Mitxelena 1977: 337, eta bertan 16. oin-oh.). Hortaz, datuon argitan, hasperen (edo bokal) sudurkariak izatea ala ez izatea ez bide da uste izan den bezain esanguratsua, bestelako froga edo argudiorik gabe, **-n*- berreraikitzeke edo, areago, hala ez egiteko.

³ Honekin lotua doake Ariztimuño (2011)-n egindako «Grassmann legearen» bi aldien bereizketa (Igartua 2002: 387rekin bat; cf. Lakarra 2014: 190-193, 2015: 358-359, eta 21. oin-oh.). Fun-tsean, hasperen bakarraren murriztapena erroari edo oinarriari ezarri zitzaiokeen: **hVn-V/* > [*hVñV*] zen bitartean, bi hasperenak elkarrekin ager zitezkeen, baina **hVhV/* lexikalizatu ezkerro, > *VhV* emaitza izango genukeen, bai eta ondoren, adibidez, **hVC-hVCV* bezalako konposatuak lexikalizatzean > *VChVCV* (**hil-herri* > *ilherri*).

³ Nik, aldiz, **ban-e* eta **ban-i* etimologiak proposatu ditut, *ebaki* eta besteren erro beretik (Ariztimuño 2011: 39).

Beste alde batetik, alderdi filologikoari ere helduz, oroit bitez, bokal sudurkarien grafietarako, Garibairen *enusquera leūskerā*,⁴ *miña* /mīā/ ‘mihia’ (vs *mina* ‘oinazea’), *arrayna* /araīā/, *yguny* /liguī/ ‘higuin’ (Irigoien 1990 *passim*). Halaber, §3-n aipatu antzinako «fenomeno sinkronikoen» erakusgarri, Mikoletaren *laua* /laū-a/ vs *launti* /laū-ti/ > [launti] (Mitxelena 1977: 125). Badira kontsonante-aurreko berrezarpen (lexikalizatu?) gehiago ere, garai berriagoetara arte iraun dutenak; hala nola Erronkariko *xāi* ‘xahu’ vs *xaintu* eta Zuberoako *hūgū* vs *hūgūntu*. Ildo horretatik, interesgarria da Ander Egurtzegik *Anuncibay* toponimoa aipatzean markaturiko ezberdintasuna, lekukotasun beraren barruan ageri denez gero:

(...) there is no evidence of nasalization in any variant. What is more, the name *Anuncibay* (Mod. Bsq. *ahuntz-hibai* ‘goat river’, fossilized in Sp.) shows the intervocalic *-n-* only in the first member of the compound. While *-h-* is lost in Sp., *-n-* is expected to be regularly maintained (Egurtzegi 2014: 264).

Horiek horrela, ezinbesteko izango dugu berreraiketan aurrera egiteko bide ezberdinetan murgiltzea: datu berriak (edo aurreko analisietan kontuan hartu ez direnak) eranstea, datu zaharrei hobeto/bestela behatzea, eta azterbidea garatzea edo hipotesiak fintzea (cf. Mitxelena 1963: *passim*).

4.1. *Zabi/-zain-*

Lehenago azaldutako bikoteetan ez bezala, kideen arteko lotura etimologikoa erakutsi nahi nuke oraingo honetan, horrek besteetarako proposaturiko aldaketak bermatuko dituelakoan. Izan ere, haiekin komun dituzte konposatuetako jokabide ezberdinak eta kideetako batean sudurkaritasuna erabat galdu izana; ordea haietan ez bezala, hauen (eta aipatuko diren beste hitz batzuen) artean sare etimologikoa osa daiteke, eta hala, sistemaren «eskakizunak» ez ezik bestelako arrazoi semantiko eta fonologikoak dituzkegu haien arteko lotura proposatzeko eta, ondorioz, *zabi*-n jatorrizko *h*-rik ez onartzeko.

Lehenik eta behin, *zabi* < **zan-i* hipotesiari jarraituz, gaztelaniazko *salv-ado* datorrigu gogora, bereziki *zain(-du)* eta *artzain* bezalako hitzetako atzizkia kontuan harturik, Mitxelenak **zan-i* berreraiki zuena (1977: 118). Bien motibazio semantikoen antzekotasuna begibistakoa da. Hala ere, kontua bihurritsuagoa izan bide daiteke (bai erroaren, bai eratorrien jatorrizko esanahiei dagokienez), batik bat balizko hitz-familia osoa kontuan harturik. Ikus ditzagun, beraz, kideak banan-banan:

- I. **Zahi** ‘salvado; caspa’ (< **zani*). Hasperena galdu arren, hiatoak nahikoa iraun du Hegoaldean, bereziki mendebaldean, *-n*-rik ez berrezartzeko; bestela, sudurkaritasuna aspaldi galdu zuen edo fonologizatu gabe geratu zen (geroago-koetan ez bezala; cf. Egurtzegi 2014, 2015).

Morfologikoki, izen gisa lexikalizaturiko partizipio zahar bat dirudi, «pasiboki» interpretatua (‘gordea, zaindua?’); cf. **arran-i*, eta gazt. *pesc-ado*, *salv-ado*. Ala-

⁴ Hitz honek ere, dakidala, ez du sudurkaritasunaren arrastorik beste inon (ekialdeko forma batzuetako hasperenez landa).

baina, beharbada *izan*-en edo/eta *etzan*-en erroarekin lotua dago (cf. Ariztimuño *prestatzen*) eta, beraz, jatorrian ‘etzana, egona’ → ‘(sobera) geratutakoa’ esanahia zukeen (cf. lat. *residuus* ← *resideō*, gazt. *resto(s)* ← *restar* edo ing. *remains* ← *remain*); hots, iragangaitza zatekeen, hasieran bederen, gerora aktiboki interpretatu zatekeen arren (ikus III. puntuan *-zagi*-z esaten dena).

II. (-)zain ‘zaintzaile’. Batik bat konposatu zahar batzuetako bigarren osagai gisa ageri da, atzizki bihurturik (*zai(n)* < *-zai* < *(-)zahi < *-zani). Mitxelelak, hain zuzen, haietarik eratortzen du forma bereko izen autonomoa (ondoren *zaindu* aditza eman zukeena); bestela, ***zahi* esperoko genuke Zuberoan (Mitxelena 1977: 337). Orain, nola azaldu partizipio batek aditz horren berorren subjektu egilea adieraztea (eta ez objektu jasailea)? Aukera bat metonimia bidez azaltzea da: *X-zain* = *X-talde zaindua* (vs *X-talde izua*, adibidez), eta handik *zaindua* → *zaintzailea*. Haatik, errazago uler daiteke *zaindu* adierako aditz baten partizipioarekiko egitura bat erresultatibo esperientzial gisa interpretatzea, hala nola *gauza asko ikusia naiz* perpausekoa (halakoxeak, zehazki, beranduago ugaritu badira ere euskararen historian; Krajewska 2013), edo adjektibo-antipisiboa modura (cf. Armstrong 2017 gaztelaniazkoez), nola baita *emakume oso ikasia zen* perpausekoa. Areago, gogoan izanik hemen proposaturiko **zan-i* etimologia ‘(bertan, ondoan) egona’ (uler bedi begiratzen, zaintzan) batetik ere erator liteke ‘zaintzaile’ adiera.⁵

III. *-zagi* (> *-zari*) ‘zaindua (?)’. Hasperena dialekto guztietan galdu da, hirugarren silabatik atzera geratzen baita (konposatuetan baizik ez denez agertzen), baina, aurrekoan ez bezala, ez dago sudurkariaren arrastorik. Hala, **zahi*-tik eratorri zela pentsatu behar dugu (*zahi* historikoaren bestelako esanahi batetik, naski). Horrez gain, hasiera batean ez da ikusten erabateko batasun semantikorik elementu honekiko hitzetan; beraz, banaka ikustea komeni da:⁶

— **Eguzari** ‘begiratu, gorde (zaindu) beharreko jaieguna’, edo beharbada hobeto ‘egun begiratu, gordea (zaindua)’. Hortaz, irakurketa «pasiboa» bide du, ez iragangaitza.

— **Argizagi** (> *argizari*). Hainbat zentzutan interpreta daiteke, jatorrizko adiera zein den. Alde batetik, pentsa dezakegu ‘argi-zaintzailea’ (aktiboa) dela, argia «gordetzen» edo iraunarazten duelako; orduan, garai ezberdinetan antzeko bilakaera morfo-semantikoa gertatu zela pentsatu behar genuke (**zan* → **zan-i* eta ‘zaindu(a)’ → ‘zaintzaile’), emaitza fonologiko ezberdinak ikusirik (*-zain* eta *-zagi*). Bestetik, ‘argi gordea, iraunarazia’ (pasiboa) edo ‘egona, iraunikakoa’ (iragangaitz) gisa uler liteke, baldin ha-

⁵ Joseba Lakarrak orain bestela ikusten badu ere, Ariztimuño (2012: 122)-n aldezturiko *jagon* ‘zaindu’: *egon* lotura gogorarazten duela ezin uka, baldin I. puntuko etimologia onartzen badugu; cf. *zaindu* ‘jagon’: *zain* (*egon*), eta gaztelaniazko (*a*)*guardar*. Ezberdintasuna, bistan da: hemen *zain* ez litzateke ‘jagon’, ezpada ‘jagole’ (ik. azalpena).

⁶ Horkoei, beharbada, Bizk *abizari* eta Zar-Er *abiazai* gehitu behar zaizkie, zeinak **abia-za(g)i* < **habia-zahi* batetik letozkeen (OEH s.v.); izan ere, bestela balitz (hots, *artzain* eta abarren **-zani* berezik), Bizkaian *-zain* eta Erronkarin *-zai* genituzke. Orobat *berantzagi*, batik bat ogia nola egin izan den kontuan harturik (eguneko orearen zati bat hurrengoan txertatzeko gordeaz), nahiz eta hitzaren osiera zehatza guztiz argitu gabe dagoen.

siera batean argia bera bazen erreferentea (argi «mota» bat; cf. hurrengo *buruzagi*); hala, **zahi*-ren jatorrizko esanahitik gertuago legoke.

- **Buruzagi.** Ez da argi zer eransten dioten *buru*-k eta *-zagi*-k elkarri. Pentsa liteke bikoizketa indargarri moduko bat dela (cf. *abagune*, *irribarre*, *larruazal-larmintz*, *salmenta*), edo, bestela, nagusi «mota» jakin bat adierazten zuela, *-zagi* adjektibo moduan erabilia (cf. arestiko *argizagi*, argi motatzat hartzen badugu). Alabaina, ikusirik hitz hau ‘abeltzain’ eta ‘jabe’ adieren inguruan ere bazebilela euskara galdutako Nafarroa hegoalde eta ekialdeko hizkeretan (OEH s.v.), baliteke konposatu honetako *buru* hori *abelburu* esan ohi dioguna izatea egiazki (beraz, *buruzagi* = *abel(buru)zain*). Gerora, abereekiko lotura lausotu eta edozein talderen nagusia edo arduraduna adieraztera iritsi zatekeen: lehenik abeltzainen beren burua (Mitxelenak aipatzen duen adiera, Nafarroan 1167ko agiri batean leku-kotua omen dena; 1977: 337, 16. oin-oh.), ondoren beste «gremio» edo talde txikien buru, herritarren buru, etab. (Nafarroako agiri zaharretan ‘morroizain, nagusi’ edo ‘herrizain’ moduko adierak ere baditu; OEH s.v. eta Mitxelena 1964b: 50). Hortaz, beste *-zain*-en eta *-zagi*-en artean legoke, semantika-forma osotasunari begiratuz gero.

Horrenbestez, **zan-i* ezberdinak (garai ezberdinetan erro beretik eratorriak eta, beraz, une ezberdinetan lexikalizatuak) edo bat beraren bilakaera ezberdinak (testu-inguru ezberdinetan erabiliaren erabiliaz semantikoki espezializatuak eta, zegozkien bilakaerak jasanik, fonologikoki aldenduak). Nolanahi ere, hitzok ikusita pentsa daiteke ezen hasperen sudurkariaren fonologizazioa ez zela lehen $n > \hat{h}$ kasuetan gertatu eta, hortaz, sor zitekeen sudurkaritasun hura nahiko goiz galdu zela.

4.2. *Behe/mehe*

Irakurleak honezkero igarriko zuenez, hemen proposatuko dudana *behe* eta *mehe* hitzak ere etimologikoki lotzea da. Beharbada aurreko bikotea baino zailagoa dirudi lotzen, baina, gertutasun eta are gurutzatze semantikoez (formalez gain) justifikatzen dute bide hori saiatzea.

Beste bikoteetan ez bezala, bokal arteko hasperena ez zaigu inoiz hitz amaieran agertuko, azken bokala ez baita galtzen konposatuetan (cf. *bihilmihi* > *bit-lmin-*), baizik eta *-a* bihurtzen, ohi bezala (cf. Mikoletaren *beatu* ‘lurperatu’, *meatu* ‘mehetu’; nola Ipar *mehaka*, eta *mehatu* bera; OEH s.v.).⁷ Hori dela eta, beste bi ezaugarri behatu beharko diogu (edo ezaugarri beraren bi gauzateri, nola begiratzen den): kontsonante ezpainkaria eta bokalak, haien sudurkaritasunaren arabera.

Datuetara joaz, ikusiko dugu *behe*-k ez duela sudurkaritasun arrastorik; *mehe*-k, ordea, bokal sudurkariak ditu zubereraz; dena dela, horiek gabe ere, kontsonante ezpainkariak erakusten du bokalarteko hasperenaren jatorria. Ikusi dugu, ordea, **n* zu-

⁷ *Beterrri* hitza da (toponimoa, berez) *behe* → *bet-* ustez erakusten duen bakarra. *Goierrri* hitzarekin kontrajarri ohi bada ere, ez dago argi haren etimologia eta bilakaera, beraz, azaldu beharreko salbuespen gisa hartu behar da. Joseba Lakarrak diostanez, aski izan liteke konposatuetan garatu eta orokortu bide zen *-t* «artizkiaz» azaltzea (adibidez, *ortuts* < **or-t-huts* < **boin-huts*).

ten hitz zenbaitek ez dutela bokal sudurkaririk euskara historikoan eta, beraz, halakorik ez izateak ez duela esan nahi, ezinbestean, kontsonante hori berraiki ezin daitekeenik.

Horiek horrela, erro-monosilabikoaren teoria dugu, beste behin, abiapuntu eta argudio bakar (*behe*, *mehe* < **ben-e*₁, **ben-e*₂?). Haatik, bila genezake beste testuinguru bat non kontsonante galdu edo itxuraldatu hori amaieran agertuko zen: erro soila. Izan ere, zer ote da *beheko* (nahiz *meheko*) azken bokala? Atzizki bat izan liteke (cf. *jaube*, *hobe*, *are*), edo deklinatzerakoan txertaturiko bokal fosilizatua (cf. *atze*, *aurre*); nolahi ere, gerta zitekeen erro soila gaurdaino bizirik iraun izana; cf. *sen* (Joseba Lakarraren k. p.). Hain zuzen ere, *men(e)* eta *men-ben* hitz edo oinarriak ditut gogoan (cf. *meneko*, *benetan*, etab.) **ben* erroaren ondorengo zuzentzat.

Baldin eta onartzen badugu **loni* > /lohi/ lehenago lexikalizatu zela **seni* /sen-i/ > [señi] baino, orduan onar genezake **bene* /behe/ bilakatu ondoren **ben* erroak berriro (atzizki berberaz edo forma berdintsuko batez) **bene* >> *mehe* eman zezakeela; edota, aurreko adibidean bezala, *behe* jada erro soil gisa lexikalizatua zelarik, **ben(-e)* /ben-e/ > [beñe] eratorpenak garden zirauela eta, beraz, [h̃]-a /n/-aren aldaera alofonikoa izan zela luzaragoan.

Honenbestez eta laburbilduz, honako bilakaerak proposatzen ditut, hitzok lotzeko:

- I. *Behe* ('behealde; behere, apal'). Kategoria zehaztu gabekoa, euskal ondare zaharreko beste hainbat hitz bezala (*argi*, *bizkor*, *hil*, *bete*, etab.), baina batik bat leku-izen gisa erabilia (nondik *-bel-pe*), leku-kasuekin usuenik (*behean/pean* etab.). Jatorrizko erroak ere esanahi bat baino gehiago izan zein ez, formaz denaz bezainbatean, badirudi aipatu lekuzko erabileratik datorkiola hondar bokala; baina ez, ordea, epentesizat hartu ohi denetik (berriegia zatekeen), baizik eta lokatibo-marka zahar batetik (cf. Lakarra 2016: 184 eta hango 23. oin-oharra). *Zahi*-ren kasuan bezala, hasperena sudurkaritasunik gabe fonologizatzen zen lehen garaikoa dateke.
- II. *Mehe* ('fin, argal; eskas'). Aurrekoaren erro beretik eratorria bada, kategoria zehaztugabearen alde egin lezake; areago pentsatzen badugu ezen hondar bokala, kasu honetan, superlatibo zaharrari dagokiola, adjektibotasuna azpimarratzeko eta, beharbada, adierazkorrago egiteko (horretarako 'txiki(en); gutxi(en)' esanahi orokorrago zukeela onartuz). *Behe*-k jada hasperena zuen garaian sortua (=lexikalizatua), eta ondoren bilakaturik **bene* > **menel***behe* > *mehe*.
- III. *Men(e)* 'aginte; agindupe' / *men* 'apal, esaneko' - *ben* 'serio, formal'. Hitzok jatorrizko erroak zuzenean iritsi bide zaizkigu, semantikoki eta fonologikoki agerikoa denez (**ben* 'behere' > **men* 'azpiko, apal').

Alabaina, komeni da bi zehaztapen egitea, bata *men(e)*-ren garapen semantikoaz, eta bestea *mene* eta *ben* formen itxurazko irregulartasunaz.

Lehenbizikoari dagokionez, zaila dirudi apaltasunari loturiko erro batek, zuzenean, ia kontrakoa dirudien adiera garatzea; erabilerari begiraturik, ordea, ulergarria da (*inoren*) *menean* 'agindupean' bezalako esapideetatik aginpide adiera hartu izana. Hain zuzen ere, halako forma deklinatuetarik datorkio *mene* aldaerari azken bokala ere (berria, *behe*-koa ez bezala).

Ben hitzeko kontsonante ezpainkariari dagokionez, berriz, bi aukera ditugu: izan liteke berrikuntza bat, zeinaren bidez **ben* > *men* orokorraren ondoren hizkera batzuetan > *ben* disimilatu zatekeen, edo, bestela, *behe*-tik erator genezake (*behe(e)n* bezalako forma batetik, adibidez) eta, beraz, *ben* > *men* aldaketa berankor bat proposatu.

Lehen aukeraren alde egin lezakete, batetik, xix. mendearen amaiera arteko lekukotasun ia guztiak *men*-enak izateak (Larramendik jada *ben* badakar ere)⁸ eta, bestetik, antzeko disimilazioen adibide ugariak (kronologia eta geografia oso ezberdinetakoak, alegia): *arbendol*, Lcc *bea* ‘mehea’, *be(a)tu* ‘mehetu’ (cf. *mehar* eratorriaren aldaera hedatuagook: *bedar*, *berar*) eta *beaza* ‘mehatxu’ (< **menaza*), *narbarben* ‘nabarmen’, Zub *bedezi* ‘mediku’ eta *bekanika* ‘mekanika’, *benda* ‘menda’, *benpeko* ‘menpeko’, *berendu* ‘askari’, *bolu* ‘errota’ (< **molinu*); baita Mitxelenaren etimologia hauetan ere: *biga* < **bibāa* < **bimana* (1977: 389), *biao* < **meidiano* <...< **meridianu(m)* (1964a: 56-57).

Aldiz, *b*-ren zahartasunaren alde egin lezake (edo, gutxienez, koherentea litzateke), *ben* hitza eta haren eratorriak (*benaz*, *benetan*) Hegoaldekoak izateak, non *behe(e)n* > *ben* (eta ondoren *ben(-)* > *men(-)*), aldaketa aski zahar baina irregular eta orokortu gabeaz) errazago azal daitekeen, ezen ez Iparraldeko tradiziokoak ere izan balitz.

Bestalde, Mitxelenak esan bezala (1974: 325) *men* zahar orokorretik eratorria dirudite, baita ere, *mende* eta *menpe* hitzek (cf. *menekol/mendekol/menpeko* edo *meneratul/menderatul/menperatu*). Ikertzaile errenteriarrek berak *mendel/mente* ‘gizaldi’ eta *mende* ‘aginte’ parekatu zituen arren (bestelako azalpenik gabe; Mitxelena 1949: 641), hasiera batean bi hitz ezberdin ditugula pentsa genezake, erro beretik atereak diren ala ez sartu gabe; haatik, kontuan hartzen badugu badela *men* ‘une; estualdi’ (eta *menmenean* ‘zorian’) hitza Iparraldeko hizkeretan, ez da gaitz irudiktzen *men* ‘muturreko (behe-beheko) egoera’, ‘azken une’ → ‘une (latz)’ bilakaera eta, hortik, *men-te* eratorpena (nola *elurte*, *gerrate*, etab.).

Azkenik, horiei guztiei OEHk dakartzan *me(e)n/been* ‘merkeen’ (s.v. mehe/behe) gehituko nizkieke (lehena dela *mehe(e)n*-etik, dela *behe(e)n*-etik atzizkiaren sudurkaritasuna asimilaturik), bi lexemen arteko gertutasun semantiko eta formalararen lekuko.⁹

5. Ondorioak

Artikulu honetan bi xede izan ditut gidari. Alde batetik, Mitxelenaz geroz egin diren berreraiketetarako oztopo bat gaingitzen saiatu naiz; esan nahi baita, haren sistema bisilabikoaren alde egiten zuen ezaugarri bati (*-b-* : *-t#* vs *-b-* : *-n#*) azalpen

⁸ Areago, Larramendi arte ez dago *ben-men* soilaren lekukotasunik, salbu eta Iburguen-Cachopinena *Mena* deiturari buruzko azalpena (*m-z*, beraz); andoaindarraren lanen ondokoak dira hitzaren gainerako lekukotasunak, eta *ben* aldaera, zehazki, Azkuek *men* ‘otzan’ / *ben* ‘serio’ bereizten dituen unetik aurrera erabiltzen da gehiago, beti ere adiera zehatz horretan (OEH s.v.). Bestalde, Lazarragaren *menetan* ‘benetan’ da aditzondo horren lehen lekukotasuna (*m-z* hori ere), eta ez omen da berriz aurkitzen Larramendi ondoko garaira arte (OEH s.v.).

⁹ Erro berekoak ote *mengel* ‘ahul’ eta *mendel* ‘oihal-ertz’ (cf. *praka-barren*) ere?

diakronikoa ematen (bi bilakaera edo garai bereiziz, $\{n > h\}_1$ eta $\{n > \tilde{h}\}_2$), hala erro monosilabikoaren teoriarekin bateragarri eginik. Bestetik, xehetasun dialektologiko, filologiko, fonologiko nahiz morfologiko guztietan arreta ipintzearen garrantzia erakutsi nahi izan dut; teoria eta hipotesi handiak noizean behin egiaztatu behar dira (bilakaerak al bait xehekien aztertuz, salbuespenak azalduz edota hutsu-neak osatuz), ezen berreraiketak bermatzen eta, bide batez, berreraiketetan aitzinazten laguntzen du.

Horretarako, besteak beste, Joseba Lakarrak hainbatetan aipatu eta erabili dituen hitz-familiaren eta motibazio semantikoaren kontzeptuez baliatu naiz, jakinik horiek ere ez direla arriskurik gabeak, areago hizkuntza isolatu batean, testuen oparotasuna eta sakontasun diakronikoa ere nahi genukeen bezainbatekoa ez delarik. Izan ere, hainbat dira arriskuak honelako proposamenak egiterakoan: motibazio «ustekoak», familia «gehiegi» handitzea esanahi eta lotura lausoen bidez, edo xehetasunen nahiz salbuespenen artean mailakatze egokirik ez egitea; hots, irina eta zahia ongi bereizten ez asmatzea.

Hortaz, baliteke oker egotea, noski. Horrek, ordea, artikulu honetaz kanpoko ondorioak izango lituzke, ezen arestian aipaturiko arazoak hor baitirauke; lehen baino larriago, beharbada.

Nolanahi ere, hona proposaturiko etimologien laburpen-eskema:

- (1) $*zan \rightarrow *zan-i \rightarrow *zani > *zahi \rightarrow zahi$
 $\rightarrow *-za.i > -zagi (> -zari)$
 $\rightarrow *zan-i > *(-)zahi > -zai > -zai(n)$
- (2) $*ben \rightarrow *ben-e > behe$
 $> *men-ben \rightarrow *men-e > mebe$
 $> men(e) (> mende, menpe)$
(edo $behe(e)n?$) $> men-ben (> benetan)$

Horiek horrela, nabarmenduko nuke ezen etimologia hauek onartuko baditugu, zenbait xehetasun dakartela inplizituki (lan honetan agerian jarri nahi izan ditudanak, hain zuzen). Batetik, badirudi $*n$ jatorriko hasperenaren garapen ezberdinak izan direla euskaraz, garai ezberdinei edo, zehatzago, aldaketak erasandako hitzen uanean uneko garapenari lotuak: atzizki fosilduak (emankorrek ez diren unetik), bereizketa/espezializazio semantikoaren ondoriozko lausotze morfologikoak (partizipioa aditzetik bereizi eta adjektibo burujabe bihurtzean, adibidez). Azken batean, delako n -a bokalartean (erro barnean) sentitzen zen ala ez, horren arabera fonologizatuko zen hasperena ala luzaroago iraungo n -ren alofono gisa. Beranduen fonologizaturikoek, bestalde, sudurkaritasuna dute ezaugarri (lehenengoek, ordea, hasperena baino ez bide zuten gorde).

Horrenbestez, zenbat luzatu zatekeen *rhinoglottophilia* aro hura? Konposatuetako $-n$ -ak (*mingain*, *senide*) jatorrizko sudurkaria bokalartean aldatu aurretikoak dira? Ala hasperen sudurkarituaren kodako emaitza (vs hasperen ahokariaren $-t$ edo dena dela-koa)? Horra euskararen histori(aurre)aren bide-bazterrean argitu beharreko zenbait zoko.

6. Bibliografia

- Ariztimuño, Borja, 2011, *Antzinateko euskal idazkunak eta aitzineuskararen berreraiketa: corpora, analisia eta ondorioak*. UPV/EHUko tesina argitaragabea.
- , 2012, «Etimologiak ate-joka *din-don...* (*jo* eta *josi*; *eman* eta *iramo(n)*; *jin* eta *jainko*)», *FLV* 114, 119-128.
- , *prestatzen*, «Euskarazko jarrera-aditz batzuen arteko harremanez». UPV/EHUko eskuizkribu argitaragabea.
- Armstrong, Grant, 2017, «Spanish *participios activos* are adjectival antipassives». *The Linguistic Review* 34: 1, 1-37.
- Camino, Iñaki, 2016, *Amikiuze eskualdeko ^heskuara*. Bilbo & Iruñea: Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernua.
- Egurtzegi, Ander, 2013, «Diferentes tipos de aspiración en vasco (con análisis espectrales del dialecto suletino actual)», in E. Blasco, P. Francalacci, A. Nocentini & G. Tanda (arg.), *Iberia e Sardegna. Legami linguistici, archeologici e genetici dal Mesolitico all'Età del Bronzo*. Firenze: Le Monnier, 151-169.
- , 2014, *Towards a phonetically grounded phonology of Basque*. UPV/EHUko doktoretza-tesia.
- , 2015, «Different distributions of contrastive vowel nasalization in Basque», *Loquens* 2(1): e017. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/loquens.2015.017> [kontsulta 2018/01/12].
- Gorrotxategi, Joakin, 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitana*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 2009, «Vasco antiguo: algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas», *Palaeohispanica* 9, 539-555.
- Igartua, Iván, 2002, «Euskararen hasperena ikuspegi tipologiko eta diakronikotik», in X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk (ASJUren Gehigarriak 44)*. Bilbo: UPV/EHU, 367-389.
- Irigoyen, Alfonso, 1990, «Etimología del nombre vasco del vascuence y las vocales nasales vascas descritas por Garibay», *FLV* 56, 139-148.
- Krajewska, Dorota, 2013, «Euskarazko egitura erresultatiboen diakronia», in R. Gomez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra - III Congreso de la Cátedra Luis Michelena - 3rd Conference of the Luis Michelena Chair*. Gasteiz: UPV/EHU, 263-274.
- Lakarra, J. A., 1995, «Reconstructing the Pre-*proto-Basque* root», in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a History of the Basque Language* (CILT 131). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 189-206.
- , 2008, «Aitzineuskararen gramatizarantz (malkar eta osinetan zehar)», in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez (ASJUren Gehigarriak 51)*. Bilbo: UPV/EHU, 451-490.
- , 2010, «Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (con un apéndice sobre *hiri* y otro sobre *bat-bi*)», *Veleia* 27, 191-238.
- , 2011, «Aitzineuskararen berreraiketaz: egindakoaz eta eginkizunez», in A. Sagarna, J. A. Lakarra & P. Salaberri (arg.), *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina. As lenguas d'os Pirineus: passau y presén. Las lengas deus Pirineus: passat e present. Les llengües dels Pirineus: passat i present (= IKER 26)*. Bilbo: Euskaltzaindia, 617-694.

- , 2014, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina* (ASJUren Gehigarriak 69). Bilbo: UPV/EHU, 155-241.
- , 2015, «Hiru hasperen haboro», in M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zertzaz kontenta: Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*. Gasteiz: UPV/EHU, 349-378.
- , 2016, «Gramatikalizazioa, morfemen forma kanonikoak eta berreraiketa morfologikoaren bide berriak», in G. Aurrekoetxea, J. M. Makazaga & P. Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormaetxea omenduz*. Gasteiz: UPV/EHU, 175-192.
- & Iñigo Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Luis Michelena: Obras Completas* (ASJUren Gehigarriak 54-68). Donostia & Gasteiz: “Julio Urkixo” Euskal Filologia Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Martínez Areta, Mikel, 2003, «Hitz-konposakera euskaraz eta aitzin-euskaraz», *ASJU* 37: 1, 1-84.
- Mitxelena, Koldo, 1949, «Notas de gramática histórica vasca», in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (8. liburukia): 641-644.
- , 1953, «J. Hubschmid, *Sardische Studien*, Berna 1953», in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (8. liburukia): 471-476.
- , 1954, «De onomástica aquitana», in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (5. liburukia): 197-244.
- , 1963, *Lenguas y protolenguas*, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (1. liburukia): 1-98.
- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (5. liburukia): 1-116.
- , 1964b, *Textos arcaicos vascos*, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (12. liburukia): 1-198.
- , 1974, «El elemento latino-románico en la lengua vasca», in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (5. liburukia): 305-336.
- , 1977, *Fonética Histórica Vasca*, in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011 (6. liburukia).
- & Ibon Sarasola, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia* (5. argitaraldia, 2017). Bilbo: Euskaltzaindia. Online: <<http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>> [azken kontsulta: 2018-07-28].
- Trask, Robert Larry, 1997, *The History of Basque*. London & New York: Routledge.
- , 2008, *Etymological Dictionary of Basque*. University of Sussex. Sarean: www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf [kontsulta: 2018/01/12].

Borja Ariztimuño Lopez

Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika Saila
 Hezkuntza, Filosofia eta Antropologia Fakultatea
 Oñati Plaza, 3 - 20018 Donostia (Gipuzkoa)
 943 01 84 80
borja.ariztimuno@ehu.es

Eguraldiaren gramatika euskaraz eta Gramatikaren Teoria

Meteorological expressions in Basque grammar and the Theory of Grammar

Iñigo Arteatx

Begoñako Andra Mari Irakasleen Unibertsitate Eskola

Xabier Artiagoitia

UPV/EHU

Abstract

This article makes two claims with respect to meteorological expressions in Basque grammar: firstly, it shows that, in the light of Eriksen, Kittilä and Kolehmainen's (2010) cross-linguistic typology of meteorological expressions, Basque resorts to the so-called argument type (and less frequently to the predicate-argument split type) when coding precipitation and dynamic events and to both the argument and the predicate type when coding other meteorological events; it is worth noting that Basque uses transitive structures in many cases, a rare feature typologically speaking. Secondly, regarding two key issues in the study of weather predicates within Generative Grammar, the article claims (a) that Basque supports the view that both lexicalizations of weather verbs (unaccusative and unergative/transitive) are possible across languages, as argued by Bleotu (2015); and (b) that the empty pro subject of Basque transitive weather constructions has the features of a quasi-argument (Chomsky 1981, Krejci 2014) rather than those of an expletive.

Keywords: *weather, grammar, typology, syntax.*

Laburpena*

Artikulu honek bi ekarpen esanguratsu egiten ditu euskarazko eguraldi espresioen alorrean: batetik, erakusten du Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen (2010) tipologia lanaren argitara euskarazko eguraldi espresioetan joera duela argumentu tipora jotzeko prezipitazio

* Artikulu honetan honako laburdurak erabili dira: A = aditz, a = aditz txikia, Adj = adjektibo, ART = artikulu, D = determinatzaile, DNB = denbora, ESP = espletibo, PART = partitibo, PT = perpaus txikia.

gertaerak eta gertaera dinamikoak adieraztekoan eta argumentu tipoa eta predikatu tipoa baliatzen dituela gainerako eguraldi gertaeretan; azpimarratzekoa da euskarak zenbait kasutan NOR-NORK motako egitura iragankorrak baliatzen dituela tipo bietan, tipologikoki bakana dena. Bestetik, Gramatika Teorian izan diren eztabaidagai nagusi biri dagokienez, erakusten dugu (a) euskararen eguraldi aditzak noiz ezakusatibo noiz ezergatibo zein iragankor izan daitezkeela Bleotuk (2015) oro har iradoki duen bezala; eta (b) egitura iragankorretan sumatzen den pro subjektu isila ez dela espletiboa, eta hurbil dagoela egiazko argumentua izatetik (Chomsky 1981, Krejci 2014).

Hitz gakoak: *eguraldia, gramatika, tipologia, sintaxia.*

Sarrera

Eguraldiari buruzko espresioak gure egunerokotasunaren parte dira: *euria ari du, bero handia egiten du gaur, ematen du ekaitza dakarrela* hitzetik hortzera darabiltzagu ezpainetan. Halako espresioen aurrean normala dirudi honelako galderak egiteak: nork edo zerk dakar ekaitza?, nork edo zerk egiten du bero? Izan ere, bada herri uste bat dioena nolabaiteko izaki jainkotiarren bat ezkututzen dela halako espresioetan. Baina horrela izatera, zergatik ez da aipatzen? Galderoi tonu orokorrago bat emanez: zertan dira eguraldi espresioen berezitasunak, euskarazkoenak eta beste hizkuntzetakoenak?

Erakutsiko dugun moduan, euskarazkoen antzeko eguraldi espresioak ohikoak dira gainontzeko hizkuntzetan ere, eta haietan ere, euskaraz aurkitzen ditugun ezaugarriak errepikatzen dira. Ezaugarri horien artean, honako hauek daude, besteak beste: itxura iragangaitza eta iragankorra duten espresioak topatzea, maiz ageriko subjekturik ez izatea, edota izenordain ustez betegarriren batek betetzea subjektu posizio hori (*il, it, es, hann...*). Edozelan ere, badirudi subjektua izendatzearen gaineko murrizketaren jatorria ez dagoela balizko tabu zaharren batean, eguraldi espresioen berezko ezaugarri tipologiko orokorretan baino.

Ondorengo orrialdeetan, beraz, eguraldiari lotutako egituren ezaugarrietan sakonduko dugu. Horretarako, lehenengo atalean, euskarazko eguraldi espresio ohikoak zerrendatu eta sailkatuko ditugu. Bigarren atalean, zenbait egilek (ik. bereziki Erikssen, Kittilä eta Kolehmainen 2010, 2012) hainbat hizkuntzatan oinarriturik proposatutako eguraldi espresioen tipologia jasoko dugu eta euskara tipologia horretara nola egokitzen den aztertuko dugu. Hirugarren atalean, Gramatika Teoriara hurbilduko gara eta orain arte gramatika sortzailean eguraldi aditzen izaera lexikoaz eta eguraldi aditzen subjektuaren izaeraz egin diren zenbait proposamen eta eztabaida berrikusiko ditugu, laugarren atalean euskarak eztabaida horietara egin dezakeen ekarpena azaltzeko. Bosgarren atalean, azkenik, lanaren ondorio nagusiak jasotzen ditugu.

1. Euskaraz eguraldiaz jarduteko dauden aditzen eta espresioen deskribapena

Ettxepareren (2003: 377-8) salbuespenarekin —salbuespen laburra—, eguraldi predikatuen aipamen gutxi aurkitzen dira euskal gramatikako liburuetan. Hemen, hutsune hori betetzen ahaleginduko gara, eguraldiari edo meteorologiari lotutako

egituren aurkezpen xume bat eginez eta laugarren atalean plazaratuko dugun sintaxi formaleko eztabaidarako oinarriak ezarri nahian. Irizpide formalei jarraitu diegu aurkezpen honetan. Horien arabera, honako multzo hauek berezi ahal ditugu, abiapuntu gisa:

- (1) a. Aditz soila: *leitu, argitu, ilundu, gautu, atertu, hoztu, epeldu, lainotu, lanbrotu...*
- b. DS + aditz kopulatiboa (*izan*): *euria / elurra / txingorra / kazkabarra / inetazia / lanparra / izotza / gaua ... da*
- c. Adj/izena + aditz kopulatiboa (*egon*): *sargori dago / ilun dago / hotz dago / (zerua) oskarbi dago / lainotuta dago / ater(r)i dago...*
- d. DS + aditz progresiboa (*ari*): *euria / elurra... ari du.*
- e. DS/izena + aditz ahula (*egin*): *euria / elurra / hotz / bero... egiten du, gaua egin da, ostots egin du*
- f. DS + aditza (*mugitu / ibili / altxatu / zabaldu / ekarri / lebertu...*): *euria mugitu du / haizea dabil / haizea altxatu du / eguna argitu du / eguna zabaldu du / eguna ilundu du / euria dakar / ekaitza lebertu da / trumoia jo du / oinaztuak jo du...*
- g. Eguraldi espresioa biltzen duten kontrol itxurako egiturak: *euria egin nahi du (=euri itxura dauka), hemen badaki elurra egiten (=elur asko egin ohi du)*

Ondorengo lerroetan, zerrendatutako espresioetarako lehen hurbilketa bat egingo dugu, haien aditz motan oinarrituta.

1.1. Aditz iragangaitza duten espresioak

Nahiz eta (1a) adibidean ageri diren aditz gehienek forma iragankorra izan (*atertu du, hoztu du...*), Sarasolaren (2007) arabera, horietako batzuek NOR saileko erabilera ere onartzen dute; tartean, *argitu, ilundu* edo *gautu* aditzek:

- (2) a. (eguna) argitu / ilundu da. b. Gautu da, dagoeneko.

Antzeko zerbait gertatzen zaigu *egin* aditzarekin ere: aditz honekin eraikitako espresio gehienek forma iragankorra daukate (*euria egin du, hotz egiten du...*). Hala ere, bada NOR motako aditza onartzen duenik ere:

- (3) a. Gaua egin da. b. Eguna egin zaigu.

Aditz kopulatiboa hartzen duten egituretan, bestalde, argi dago aditz iragangaitza izango dugula; hala gertatzen da DS + *izan* aditzarekin osatutakoetan:

- (4) a. Euria da. b. Gaua da.

Eta beste horrenbeste daukagu izen/adjektibo + *egon* aditzarekin osatutakoetan ere. Hauek predikazio ezebentibotzat jotzen ditu Etxeparek (2003: 377) eguraldi aditzei buruzko aipamen laburrean:

- (5) a. Hotz dago. b. (zerua) oskarbi dago.
- c. Ateri dago.

Eguraldi espresioen aditz forman oinarritutako deskribapen hau amaitzeko, kontrol egitura diruditen beste espresio batzuk ditugu:

- (11) a. Inguru honetan badaki euria egiten (= sarri egin ohi du euria)
 b. Ez du euririk egin nahi (= ez du euririk egiten)
 c. Euria egin nahian dabil (= euri itxura dauka)
 d. Kostatzen zaio euria {egiten/egitea} (= ez du euririk egiten)

Orain artekoan oinarrituta, eta eguraldi espresioen aditz motak irizpide hartuta, ondoko sailkapena egin dezakegu, laburpen gisa:

1. taula

Forma iragangaitza duten eguraldi espresioak	aditz soilean oinarritutako eguraldi espresio batzuk	Gautu da.
	[DS + <i>izan</i>] egituradunak	Euria da.
	[I/Adj + <i>egon</i>] egituradunak	Hotz dago.
	<i>eguna/gaua egin</i> espresioa	Gaua egin da.
Forma iragankorra duten eguraldi espresioak	<i>egin</i> aditzarekin osatutako aditz konposatu gehienak	Euria egin du.
	aditz soilean oinarritutako eguraldi espresio gehienak	Asko hoztu du.
	<i>ari</i> aditzarekin osatutako espresioak	Euria ari du.
Hiztunaren edo hizkeraren arabera, forma bat edo bestea har dezaketen aditzak	aditz soilean oinarritutako zenbait eguraldi espresio	Gautu du/da dagoeneko.
	<i>basi</i> aditzarekin osatutakoak	Euria hasi du/da.
Kontrol egitura itxurakoak (kontrol aditzaren arabera, laguntzaileak forma bat edo beste hartuko du).		Hemen badaki euria egiten. Kosta egiten zaio euria egiten.

Proposatutako sailkapenetik abiatuta, hurrengo ataletan beste hizkuntza batzuetarako egindako proposamenen argitara aztertuko ditugu emandako adibideak, eta euskarak eguraldi espresioen gaineko eztabaidari egin diezaiokeen ekarpena jasotzen ahaleginduko gara.

2. Eguraldi espresioak eta hizkuntza tipologia

Atal honetan, zenbait tipologia lanetan (bereziki Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen 2010 artikuluan) eguraldi espresioez esan dena berrikusi eta hausnarketa txiki bat egingo dugu euskarak tipologian duen lekuaz.

2.1. Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen (2010) lanaren proposamena

Eguraldi espresioen azterketan aitzindari izan nahi duen lan batean, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek eguraldi espresioen ezaugarrien hausnarketa orokor bat plazaratzen dute, lehenik eta behin. Ondoren, 25 bat hizkuntzaren datuak jasotzen dituen artikulu horretan, batetik, eguraldi espresioen tipologiarako hurbilketa bat proposatzen dute, zenbait urte lehenago Ruwetek (1986) egin bezala; eta, bestetik, hizkuntzen behin-behineko tipologia bat ere proposatzen dute, eguraldi espresioei dagokienez betiere.

Euren ustez, eguraldi espresioen bereizgarria egiazko partaideen edo argumentuen gabezia da: ustezko argumentuok, sarri askotan, edo osagarri kognatuetatik hurbil egoten dira (cf. *llover una lluvia fina*); edo erabat inespezifikoak izaten dira, egiazko partaidea eguraldiaren gertaera bera balitz bezala; edo zehazten zailak diren rol semantikoak edukitzen dituzte. Honen guztiaren ondorio nagusia da eguraldi espresioak predikatu hutsaren bidez adieraz daitezkeela maiz, argumenturik gabe; eta are ustezko argumentuak (hodeia, zerua) ageri direnean ere, argumentuok ez omen daukate benetako argumentuen ohiko ezaugarri pragmatikoak. Eguraldi aditzetan noiz-behinka sumatzen den jainkoen eta antzekoen agerpena, egile antzean betiere, sinesmen erlijioetsuek posible egiten duten kasu bakanetara mugatzen omen da, eguraldi espresioen ohiko, edo berezko, egoera inpersonaltasuna da-eta.

Eguraldi espresioen tipologiari dagokionez, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek (2010) hirukoizketa bat planteatzen dute, kontuan hartuta eguraldiaren fenomenoa predikatuak berak adierazten duen (batez ere, aditzak, baina ez ezinbestean), argumentuak adierazten duen edo bien artean banatzen den.

Tipo predikatiboan, gertaera meteorologikoa predikatuak adierazten du nagusiki, eta predikatuaren balentziaren araberrako sailkapen hau proposatzen dute:

a) Tipo *atrantsitiboa*: hots, predikatua da nahitaezko elementu bakarra (kopularekin agian) eta ez dago argumenturik. Mettouchi eta Tosco (2011: 315) *entitatearen erabateko atzeratzea* deitzen diote tipo honi beren deskribapenean:

- (12) a. È freddo (italiera) b. No-wande (tukang besi hizkuntza austronesiarra)
da hotz 3R-auria egin
'Hotz da, hotz egiten du' 'Eurria da, eurria egiten ari da' (EKK 2010: 572)

b) Tipo *espletiboa*: kasu honetan, formalki subjektua elementu ez-erreferentziala da:²

- (13) a. der er koldt udenfor (daniera) b. Hann kavar (faroera)
ESP da hotz kanpo bera elurra egin
'hotz da kanpoan' 'elurra ari du' (EKK 2010: 573-4)

² Deigarria da Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek (2010, 2012) ez dutela esaten tipo atrantsitibo delakoan aipatzen dituzten hizkuntzak *pro-drop* direla (italiera, latina, serbiera, tukang besi) eta, horrenbestez, balitekeela subjektu espletibo *isil* bat izatea. Euren 2015eko lanean (Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen 2015) bai ohartzen dira kontu horretaz eta azpimarratzen dute tipo atrantsitiboko subjekturik eza eta *pro-drop* fenomenoa bi gauza bereizi direla; hala ere, gure ustez, bereizketa defendatzeko ematen duten adibide bakarra (aleutiar hizkuntzarena) ez da inola ere argia.

Faroeraren kasuan bezala, izenordain betegarriak ez du zertan neutroa izan; pertsona izenordainak izan daitezke. Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen autoreen arabera, tipo espletiboa Europako iparraldearen ezaugarria da, baina bakana da hortik kanpo.

c) Predikatu iragangaitzeko tipoa, subjektua aberatsagoa da espletibo huts bat baino, izen bat den neurrian eta perpaus existentzialetan eta antzekoetan agertzen ez den neurrian. Hiru adibide dakartzagu, non subjektua lokatiboa (14a), tenporala (14b) edo atmosferikoa (14c) den. Mettouchi eta Tosco ere (2011: 312) aipatzen dute tipo hau, fokua subjektu motan jarrita; alegia, *zerua*, *jainkoa* bezalako subjektua hartzen duten egiturak lirerateke. Alde horretatik, multzo honetan sailkatzen dituzte bai Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek deskribatutako predikatu iragangaitzeko egitura hauek, bai ondoko multzoan azalduko ditugun tipo iragankorrekoak:

(14) a. id-dunya ti-shti (palestinera)
mundua euria egin
'Mundua euria egiten ari da'	b. Mafana ny andro (malgaxea)
bero ART egun
'Eguna bero dago'
c. Nōm wa-ke (kham hizkuntza)
zerua euria egin
'zeruak euria egin zuen'	(EKK 2010: 575-7)

d) Tipo iragankorra, oso ohiz kanpokoa dena. Kasu honetan, eguraldi aditzak egile-jasaile argumentuak izango lituzke:

(15) kun harmaa taivas alkoi vihmoa
noiz gris zeru hasi zirimiri-egin ura
'Zeru grisak ura zirimiri egiteari ekin zionean' | vettä (finlandiera)
(EKK 2010: 578) |
|--|--|

Tipo predikatiboen sailkapen hau gehiago korapilatzen da predikatua bera aditza, adjektiboa edo adberbioa den, noski.

Argumentu motako tipoa, argumentua da meteorologia gertaera deskribatzen duena eta predikatua *arina* izaten da, pisu semantiko gutxikoa alegia. Bi azpitipo dira nabarmentzekoak: argumentu iragangaitzekoa (aditz arin bat ageri ohi da), eta existentziazkoa. Lehenari *prozesuaren atzeratze partziala* deitzen diote Mettouchi eta Tosco (2011: 313); bigarrena, aldiz, *prozesuaren erabateko atzeratze* gisa aurkezten dutenarekin pareka dezakegu (Mettouchi eta Tosco 2011: 315):

(16) a. Pi-ka /n-wun-I / wupak-i
o-nta (koreera)
euri elur txingor dator
'euria / elurra / txingorra dator' | b. Akpōkpō tin (Afrikako gungbe)
hizkuntza)
hodei existitu
'hodeia existitzen da' (hodeitsu dago)
(EKK 2010: 581-2) |
|--|---|

Azkenik, espero litekeen bezala, argumentu-predikatu motako tipoa, eguraldi gertaeraren adierazpena predikatuaren eta argumentuaren artean banatzen da; hor ere egoera bi bereizten dituzte Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek: batean, kognatuen tipoa, bai argumentuak bai predikatuak gertaera berari egiten diote erreferentzia (forma hau da Mettouchi eta Tosco (2011: 311) *antzemate global* esaten diotena):

- (17) *thato e thato* (toqabaqita hizkuntza austronesiarra)
 eguzkia da distiratu
 ‘eguzkia distiratzen ari da’ (EKK 2010: 584)

Tipo erdibituan, ostera, gertaeraren alderdi banari egiten diote erreferentzia argu-
 mentuak eta predikatuak:

- (18) *Plonă cu grundină* (errumaniera)
 prezipitazioa ari du -ekin txingor
 ‘txingorra da’ (lit: ‘txingorrarekin ari du’) (EKK 2010: 585)

Eguraldi espresioen tipologia baten lehen hurbilketa egin ondoren, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek hizkuntzen tipologia moduko bat proposatzen dute, hainbat abiapuntutatik: hizkuntza guztietan aurkitzen dira eguraldiarekin zerikusia duten iza-
 kiak izendatzeko izen sintagmak edo argumentu tipoko beste espresio batzuk; tipo
 predikatiboak hizkuntzarik hizkuntza alda daitezke; azkenik, dena delako arrazoiaga-
 tik, prezipitazio gertaerek argumentu tipoak izatera jotzen duten bitartean, tenpera-
 tura gertaerek tipo predikatibora jotzen dute.

Prezipitazio kodetzeari dagokionez, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen hizkun-
 tzalariek argudiatzen dute *continuum* moduko bat dagoela hizkuntzen artean: ba-
 dira argumentu tipoaren bidez soilik adierazten duten hizkuntzak (cf. errusiera),
 badira —erdian— argumentu-predikatu tipoaren bidez adierazten dutenak (esa-
 terako finlandiera, non jatorrizko mugimendu aditza prezipitazio aditz orokorra
 bihurtu den), eta badira, azkenik, predikatu tipoaren bidez adierazten dutenak
 (hizkuntza erromantzeak eta germaniarrak). Nolanahi ere, hipotesia da aldaketa
 diakronikorik izatekotan, hain zuzen ere norabide horretan geratzen dela prezipita-
 zio gertaerei dagokienez: argumentu tipotik predikatu tipora. Nonbait, prezipitazio
 gertaerak eurak dira, eguraldi espresiorik tipikoenak diren arren, predikatu antzean
 gauzatzeari muzin gehien egiten diotenak eta horrek euren bereizgarriren batenga-
 tik behar du izan.

Azkenik, beste bi parametro edo joera orokor ere aipatzen dituzte Eriksen, Kittilä
 eta Kolehmainenek (2010) hizkuntzen tipologian: normalean, hizkuntza batek pre-
 dikatu tipoa hautatzen badu, modu egonkorrean hautatuko du; hala gertatzen ei da
 hizkuntza germaniarretan, tipo espletiboa orokorra baita. Bigarren joera, dagoeneko
 zeharka aipatua, hau da: prezipitazio kodetzea hizkuntzarik hizkuntza aldatzen den
 arren, tenperatura gertaerek predikatu tipora jotzen dutela.

Berrikiago argitaratutako lan batean (Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen 2012),
 arestiko hiru hizkuntzalariek antzeko gaiak darabiltzate, baina bertan saio berezia egi-
 ten dute eguraldi gertaeren tipologia garatuago bat aurkeztu eta tipologia hori, be-
 hin-behinean bada ere, hizkuntza tipologiarekin lotzeko: gertaera dinamikoak (pre-
 zipitazioa eta prezipitaziorik gabekoak —trumoi, haize eta antzekoak—) eta gertaera
 estatikoak (tenperatura, atmosfera eta argi baldintzak) bereizten dituzte. Aurrekoan
 bezalatsu, aipatzen dute prezipitaziozko gertaera dinamikoetan hizkuntzek joera du-
 tela kodetze bakar eta jakin bat hautatzeko, gainerako gertaera dinamikoetan zertan
 jarraitu ez dutena; gertaera estatikoetan, bestalde, hizkuntza gehienek tipo predikati-
 bora jotzen omen dute, eta hizkuntzen arteko aldakortasuna tipo predikatiboen ar-
 tean aukeretariko bat hautatzera bideratuko litzateke.

2.2. Euskarak tipologia horretan duen lekuaz

Euskaraz, prezipitazioari begira bagabiltza behintzat, argumentu tipoko egiturak dira lehen atalean aipatutako hauek, nahiz eta lehen begiratuan, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek tipo atrantsitiboan sailkatutako espresioen antz handia izan:

(19) [{euria, elurra, txingorra...}]_{DS} da

Alegia, eguraldi gertaera izen sintagmak kodetzen du nagusiki hemen, kopula hutsarekin, eta badirudi tipo existentzialekoa dugula, ezezkoan eta galderetan partitiboa erabiltzen den neurrian:³

(20) a. Goizean euria izan da, baina orain arratsaldean ez da euririk.
b. Euririk izan da maiatz osoan aurten?

Arreta merezi du, edozelan ere, *izan* aditza soilik erabiltzeak, gaur egun ohikoa baita perpaus existentzialetan *egon* aditza ere erabiltzea. Bestetik, esan liteke argumentu tipoaren aurrean gaudela atzera ere prezipitazio espresioak *egin* eta *ari* aditzekin eraikitzen direnean, aditz horiek predikatu arinak badira behintzat. Arazoa da, ordea, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek (2010) aurreikusitako tipologia ez bezala, euskaraz espresiook itxura iragankorra dutela baina ageriko subjekturik gabe:

(21) a. [{euria, elurra, txingorra...}]_{DS} egin zuen
b. [{euria, elurra, txingorra...}]_{DS} ari du

Izan ere, lehen atalean esan den bezala (cf. 10a), *ari* aditzarekin osatutako eguraldi espresioek nahitaezkoa omen dute **edun* laguntzailea erabiltzea, bestela *ari* aditzarekin halakorik erabiliko ez luketen hiztunen artean ere. Euskara *pro-drop* hizkuntza izanik, ez dago hain argi hemen subjektua espletibotzat har litekeen edo ez; subjektu isila espletibotzat hartu edo ez, azpitipo iragankorraren kasu tipikoaren aurrean geundeke, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen autoreen arabera ohiz kanpokoa dena.⁴ Hirugarren atalean (3.2 azpiatalean) bueltatuko gara egitura iragankorretako subjektu isilaren kontu honetara.

Prezipitazioen espresioaren barruan, bada beste espresio sorta bat argumentu predikatu tipo mistotik hurbilago dirudiena; lehen ataleko (1f)-n aipatutako batzuk hain zuzen ere:

(22) a. [{euria, elurra, txingorra...}]_{DS} {bota, mugitu} du
b. [{euria, elurra, txingorra...}]_{DS} dakar

Hauetan nekez esango genuke aditzak arinak eta esanahi berezirik gabekoak direnik. *Bota*, *mugitu*, *ekarri* aditz iragankorrak dira, mugimenduzkoak, eta ematen du lehen biek 'prezipitatu' adiera hartzen dutela eta bigarrenak 'prezipitazioen bat ira-

³ Aipatzekoa da prezipitaziorik ezak (*ateri izan*) ez duela prezipitazio-espresioen moduan jokatzten:

(i) Ez da ateri(*rik).

⁴ Argumentu tipoko azpitipo iragankorrean nekez agertzen omen dira egiazko bi argumentu eta ohikoena *azaleko* iragankortasuna da, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen (2012: 390) lanean argitzen duten bezala. Baina subjektu isila argumentua bada, segituko genuke azpitipo iragankorra edukitzen, modu nabarmenagoan.

garri' adiera hartzen duela. Alde horretatik, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek aipatzen duten tipo erdibituaren aurrean geundeke.⁵

Prezipitazio gertaeretatik kanpo ari garela, «nahitaezko elementu bakarra predikatua duen argumenturik gabeko egitura» definizioa oso ondo egokitzen zaie lehen atalean aurkeztu ditugun (1a) multzoko egiturei; baita (1c) adibideetakoei ere, egileek espresuki aipatzen baitute kopularen aukera (Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen 2010: 572):

- (23) a. {Hoztu, atertu...} du.
b. {oskarbi, ilun, ateri, sargori, hotz...} dago.⁶

Bigarren tankerako adibidean, kopularen laguntzarekin bada ere, izen edo adjektibo predikatu soil batek osatzen du eguraldi espresioa (tipo atrantsitibo); lehen tankerako adibideetan ere, tipo atrantsitiboaren aurrean gaude ez bairik gabe, aditzak adierazten baitu eguraldi aldaketa. Zalantza gelditzen da, berriro ere, euskararen *pro-drop* izaerarekin: NOR-NORK sailekoa izanik, *hoztu du* horrek subjektu isil bat izan lezake; era berean, *oskarbi dago* horretan, baliteke subjektu bat izatea, formalki sarritan subjektu lexikorik sumatzen ez den arren; izan ere, *zerua ilun/oskarbi dago, eguna hotz dago* bezalakoak ez dira batere bitxiak egiten.

Tenperatura adieraztearekin lotzen diren bestelako espresioek, aitzitik, bai jarraitzen diote argumentu tipoari, atzera ere, *egin* aditz arina erabiliz:

- (24) a. {Hotz, bero} egiten du. b. {Hotz, bero} handia egiten du

Alegia, prezipitazioa kodetzeko moldera ere jotzen dugu tenperaturarekin, nahiz eta kasu honetan, IS biluzia ere ager daitekeen. Baina adjektiboan aukerak berretsi egiten du *hotz* eta *bero* izen direla, ez adjektibo, (24b) adibidean sumatzen den moduan.

Azkenik, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek (2010) egoeraren aldaketekin eta eguneko mementu aldaketekin zerikusia duten espresioak bereiz aipatzen ez badiutze ere, geuk aipatu behar ditugu; euskaraz hauetako gehienak aditzarekin adierazten dira, eta predikatu tipoaren aurrean gaude, hortaz:

⁵ Eriksen, Kittilä eta Kolehmainenek (2012) lanari kasu eginez gero, ez-prezipitaziozko gertaera dinamikoak ere aipatu beharko lirakeke hemen: *haizea*, *trumoia*, *tximista*. Hauekin ere ematen du tipo mistoa aurkitzen dugula; *haize*-rekin bai behintzat:

- (i) a. *Haizea da, %haizea {egin, ari} du (argumentu tipoa) / *haizatu du (predikatu tipoa)
b. Haizea dabil / haizea atera du / haizea jaiki da

Hala ere, *trumoi* eta *tximista* fenomenoekin badirudi argumentu-predikatu tipo mistoa (cf. iia) ez ezik argumentu tipoa ere posible dela (iib):

- (ii) a. Tximista erori da, trumoia(k) jo du
b. Trumoia da, tximista izan dira, tximista eta trumoia ari zuen...

Hori horrela bada, Eriksen eta abarren susmoa (EKE 2012) ez da guztiz berresten: prezipitaziozko gabeko gertaera dinamiko hauek prezipitaziozko gertaera dinamikoetan bezala edo nahiko antzera kodetzen ditugu euskaraz, nahiz eta tipo mistoan ageri diren aditzak bat ez datozen (*bota*, *mugitu* vs *jo*, *erori*, *altxatu*).

⁶ Egia da ez *dago berorik* bezalako adibideak zuzenak direla, baina ematen du perpaus existentzial normalak izan daitezkeela ezezkoan; [izena/adj] *egon* egituran, oro har, artikulurik gabeko *predikatuak* agertzen dira. Horregatik uste dugu egitura hau predikatu motakoa dela.

- (25) a. {atertu, argitu, ilundu} du b. (eguna, eguraldia) {atertu, argitu, ilundu} du
 c. (eguna) gautu da

Hauetako gehienak NOR-NORK aditzak direnez, balirudike tipo espletiboaren aurrean —edo (25b)-ren kasuan, iragankor eta espletiboaren aurrean— gaudela, baldin eta subjektu formalik beharko balitz. Baina aditz gutxi batzuek NOR erabilera soila daukate; kasuotan, ustezko *pro* izenordain bat benetako DS argumentuarekin txandakatu litzateke (tipo iragangaitzaren eta espletiboaren artean mugituaz).

Laburbilduz, Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen hizkuntzalariek (2010, 2012) planteatzen duten tipologiatik abiatuta, euskarak ohikoa du prezipitazio gertaeretan argumentu tipora jotzea (bide bakarra ez bada ere). Tenperatura gertaeretan ere, bai predikatu tipora (cf. *ilun, oskarbi dago*) bai argumentu tipora (cf. *hotz handia egiten du*) jotzen du. Aldiz, predikatu tipoa da ohikoena eguraldiaren eta eguneko uneen alaketak adierazteko orduan. Eztabaida nagusia subjektu formalek sortzen dute: batetik, *ilun dago* bezalakoetan, subjektu formalik suposatu beharra dago?; bestetik, NOR-NORK itxura (ustez iragankorra) duten predikatu tipoetan, subjektu formalik badago? Baiezkoan, zein ezaugarri ditu? Hurrengo 3.2 eta 4. ataletan helduko diogu berriro gai honi.

3. Gramatika Teoria eta eguraldi fenomenoak

Behin eguraldi espresioen tipologiaren ekarpena eta euskarak tipologia horretan duen kokapena aztertuta, gramatika sortzailearen barruan izan diren eztabaidagai biren errepassoa egingo dugu atal honetan: batetik, ea eguraldi aditzak nolakokotzat, ezakusatibotzat edo ezergatibotzat, jo behar diren; eta, bestetik, ea eguraldi aditzetan sumatzen den subjektua egiazko espletibotzat har daitekeen edo ez.

3.1. Aditz ezakusatiboan vs ezergatiboan auzia

Azpiatal honetan, Gramatika Teorian eguraldi aditzen izaera lexiko-semanticoz izan diren ikuspegi nagusiak jorratu eta izango ditugu hizpide. Laburzurrean: batetik, Ruwetek (1988, 1991) frantses hizkuntzan oinarrituta defendatzen duen eguraldi aditzen ezakusatibitatearen hipotesia eta berorren kritika (Paykin 2002, 2003, 2010); bestetik, hizkuntzaren arabera, eguraldi aditzak batera zein bestera azter daitezkeela diotenen ikuspegiak arakatuko ditugu; bereziki, Beninça & Cinque (1992) eta Bleoturen (2012, 2013, 2015) lanak, Manenteren (2007, 2008) ekarpena ahaztu gabe. Ezergatibo/ezakusatibo alternantzia horretan, substantzia isurtzen duten aditzekiko paralelismoa sumatzen duen Krejciren (2014) lana ere aipatuko dugu.

3.1.1. Eguraldi aditzak, ezakusatibo?

Ruwetek (1988, 1991) egitura ezakusatiboa proposatzen du eguraldi espresioetarako, eta zazpi argudio nagusi eskaintzen ditu bere proposamenaren alde; bereziki, frantsesez eta italieraz antzemandako ezaugarrietan oinarrituta. Ruweten lana ezinbesteko erreferentzia bilakatu da ondorengo lanetan, eta gu ere hark emandako argudioak aurkeztetik hasiko gara.

bateragarri egitea Bakerren (1988) Rol Tematikoen Esleipenaren Uniformetasunaren Hatsarrearekin. Proposatutako azterbideak ezinbestean dakar berekin aztertutako eguraldi espresioak mugimendu aditz gisa interpretatzea adiera ezakusatiboan (Benincà & Cinque 1991: 160). Aintzat hartuta italieraz eguraldi aditzek soilik onartzen dutela norabidezko preposizio-sintagma *essere* laguntzailea dutenean, Benincà eta Cinquek argudiatzen dute, Hoekstra eta Mulder (1990) lanaren azterbideari jarraituz, italierazko eguraldi aditzek jokabide ezakusatiboa dutela kasu batzuetan, eta ezergatiboa beste batzuetan. Aldaera ezakusatiboan aditzaren osagarri Perpaus Txiki bat legoke, zeinaren barrutik subjektua mugitzen den:

(39) [DS_i [INFL [AS A [_{PT} t_i PrepS_{lok}]]]]

Analisi honek azaldu nahi du zergatik lotzen den *essere* laguntzailearen aukera Prep-Sintagma lokatiboa agertzearekin:

(40) *pro* ci {è, *ha} piovuto [_{Preps} sulla testa] (Benincà & Cinque 1991: 158)
'Euria egin digu buruaren gainean'

Hartara, eguraldi aditzek bi analisi izango lituzkete eta aldaera ezakusatiboa (*essere* aditz laguntzailearen erabileran gauzatu) mugimenduzko aditza izatearekin legoke lotuta; bereziki, prezipitazio aditzek lexikalizatzen dutena.

Benincà & Cinqueren bidetik jotzen du Manentek ere, 2007ko artikuluan; horrela, frantsesez soilik kasu batzuetan posible den eguraldi espresioetako *ça* subjektua egitura ezakusatiboarekin lotzen du, eta gauza bera egiten du italieraz *essere* laguntzailea hartzen duten egiturekin. Frantsesezko *il* izenordaina azaltzen duten eguraldi espresioen kasuan, anbiguotasuna ikusten du egitura ezakusatiboaren eta ezergatiboaren artean (Manente 2007: 87). Azkenik, italierazko *avere* aditza egitura ezergatiboarekin lotzen du. Azalpen gisa, bere egiten du Benincà eta Cinqueren azterbidea, eta Perpaus Txikiaren nolakotasunean oinarritzen ditu deskribatutako ezaugarriak:

(41) a₁. Ça_i/il_i a plu [_{PT} t_i Ø_{lok}] b₁. Il_i a plu [_{PT} PRO_i PrepS_{lok}]
a₂. pro_i e piovuto [_{PT} t_i Ø_{lok}] b₂. pro_i ha piovuto [_{PT} PRO_i PrepS_{lok}]
'Euria egin du'

Aurreragoko beste lan batean, Manentek (2008: 136) alde batera uzten du Perpaus Txikian oinarrituako azterbidea, Hale eta Keyserren (1993) AS hedatuaren bidetik jota. Egileak egitura bat proposatzen du, non aditzak bat egiten duen eguraldi izenen batekin, eguraldi aditza sortzeko (Manente 2008: 142), perpaus nagusiko subjektua [Espez aS] posizioan kokatuta:

(42) a. aS[*pro* [_{a°} ha piovuto_i [_{AS} (pioggia) [_{A'} [_{A°} t_i [_{Preps-lok} Ø/(a Roma)]]]]]]]
b. aS[*il* [_{a°} a plu [_{AS} (pluie) [_{A'} [_{A°} t_i [_{Preps-lok} Ø/(à Rome)]]]]]]]

Berrikiago, Bleotuk (2012, 2013, 2015) egitura lexikoaren ikuspuntutik aztertu izan ditu eguraldi espresioak eta aditzak, berauek mugimendu aditz gisa deskribatuz. Egile honen arabera, eguraldi aditzek jokabide anbiguoak daukate ezakusatibotasunaren eta ezergatibotasunaren artean, hizkuntzatik hizkuntzara eta are hizkuntza beraren barruan ere. Esaterako, une batean eguraldi aditzak, ikuspuntu semantikotik, ezakusatiboak direla iradoki arren (Bleotu 2013: 51), emaitzak nabarrak dira behin oinarri hartuta Levin & Rappaportek (1995) ingeleserako proposatutako ezakusati-

botasun testak (i.e. *there* erakuslearen subjektu erabilera, lokatiboa alderantzikatzea, erresultatiboak, partizipioaren adjektibo erabilera):

- (43) a. *There rained heavily yesterday
'*there* euria ugari egin zuen atzo'
b. *Outside snowed heavily
'Kanpoan elurra ugari egin zuen'
c. *It drizzled wet
'Zirimiria egin zuen bustita (geratzeraino)'
d. It drizzled itself wet
'bere burua zirimiria egin zuen bustita (geratzeraino)'
e. *The snowed snow
'elur elurtua' (Bleotu 2013: 51)

Hots, egiazko ezakusatiboek ez bezala, eguraldi aditzek ez dute *there* egitura-rik onartzen, ez dute lokatibo alderantzikatzean parte hartzen eta ez dute partizipioa izen sintagma barruko modifikatzailetzat hartzen; aitzitik, ezakusatiboek bezala eta ezergatiboek ez bezala, ez dute sasi-erresultatiboen egitura bihurkaria onartzen; baina ezta benetako egitura erresultatiboa ere, aditz ezergatiboek bezalaxe, kasu honetan. Era berean, italieraz, esaterako, *essere* eta *avere* aditz laguntzaile biak onartzen dituzte, arestian esan bezala (cf. Beninça eta Cinque 1992), jokabide bikoitzaren erakusgarri.

Eguraldi aditzen (eta, oro har, predikatuen) jokabide bikoitza datu gehiagok ere berresten dute, Bleoturen arabera:

- a) noiz edo behin ikusten den kausatibo aldizkatzea (cf. *God rained a heavy rain / it rained*);
b) hizkuntzen arteko bariazioa, non argi eta garbi egiaztatzen den hizkuntza batzuetan eredu ezakusatiboa gailentzen dela (cf. txinera, finlandiera) baina beste batzuetan parafraasi ezergatibo eta iragankorrak ere badaudela (cf. italiara, espainiera). Txineraz ez omen dago eguraldi aditzik, eta *erori* aditzaren baliokidea orokortu da:

- (44) a. Jintian xia yu b. Dongtian xia xue (txinera)
gaur erori euria negu erori elurra
'Gaur euria da' 'Neguan elurra egiten du'
(Bleotu 2013: 50)

Finlandieraz, berriz, *sataa* aditzak jatorriz 'erori' esan nahi zuen, baina gaur egun, 'prezipitatu' adiera hartu du (Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen 2010):

- (45) a. Sataa (vet-tä) b. Sataa lun-ta
prezipitatu ura prezipitatu elurra
'Euria da' 'Elurra da' (Bleotu 2013: 51)

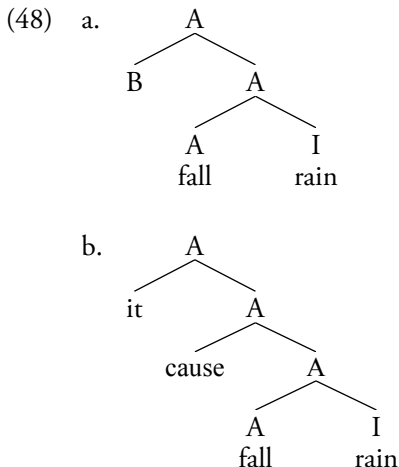
Eguraldi aditzak dituzten hizkuntzetan ere, parafraasi ezakusatibo eta iragankor-kausatiboak egoten dira:

- (46) a. hace viento, sol... / Fa freddo
'Hotz egiten du'

- b. hay nubes / C'è un freddo bestiale fuori
'Hotz itzela egiten du kanpoan' (Bleotu 2013: 50)
- c) eguraldi aditzetako subjektuen izaera nabarra: kasu batzuetan, subjektuak espletiboak edo balio erreferenzialik gabekoak badira ere, beste batzuetan, erakusleak, pertsona izenordain bizidunak eta are eguraldi fenomenoaren iturria edo testuingurua suma daitezke:
- (47) a. *Il pleut* (frantsesa)
'euria da'
- b. *Das regnet ja nicht mehr!* (lagunarteko alemaniera)
hau euria egin PART gehiago
'Ez da euririk gehiago!'
- c. *Hann er farinn adh rign* (islandiera)
bera da hasi euria egin
'Kaka zaharra, euria da atzera ere!' (lit: bera euria egiten hasi da)
- d. *Tuo pilvi satta pian* (finlandiera)
hodei hori prezipitatu laster
'Hodei horrek euria egingo du laster' (Bleotu 2013: 49)

Nabartasun hori ondo ezkontzen omen da kasu batzuetan aditza edo predikatua ezakusatiboa eta besteetan ezergatibo edo kausatiboa izatearekin.

Argudio hauetan oinarrituta eta aditzen osaketarako Hale & Keyserrek (2002) plazaratutako konflazio edo bategite teoriari jarraituz, ondoko egiturak aurkezten dizkigu Bleotuk (2012, 2013); (a) egitura interpretazio ezakusatiborako eta (b) egitura interpretazio ezergatibo edo kausatiborako. Alegia, autoreak ontzat ematen du ezergatiboak nolabaiteko iragankorrak direlako hipotesia:

Hartara, unibertaski era bikoak izan litezke eguraldi aditzak: edo ezakusatiboa edo iragankorrak; ingelesezko *it* espletiboari ere izaera bikoitza esleitzen dio: noiz thema argumentua ordezkaturako luke, noiz eragilea edo *cause* argumentua. Ohiko perifrasiak (*hay nubes* vs *hace calor*) egitura berdinei jarraituko liekete. Bleotuk (2015:

188), azkenik, Hale eta Keyserren (2002) azterbidea zertxobait moldatuz, Ramchand-en (2008a, 2008b) ikuspegia erabiltzeko proposamena egiten du, *cause* eta *fall* ‘erori’ buru arinen ordez *Init(iator)* eta *Proc(ess)* buruak erabilia.⁸

Azkenik, Krejciren (2014) lana aipatu behar dugu: berarentzat, eguraldi aditzek (prezipitazio aditzek bai behintzat, adibide gehienak tankera horretakoak baitira) gertu-gertutik jarraitzen diete sustantzia isurtzeko aditzei: berauek bezalaxe, *iturria* edo *isurlea* theta-rola duen subjektudun egitura ezergatiboa txandakatu egiten da isuritako substantzia bera subjektutzat duen egitura ezakusatiboarekin. Levinek (2015) ere bat egiten du azterbide horrekin. Ondoko adibideok Krejcirenak (2014) dira:

- (49) a. The well gushed (oil)
 ‘Putzuak olioia galdu zuen txorrotadaka’
 b. It rained (icy water)
 ‘(ur izoztua) bota zuen’
 c. Oil gushed from the well
 ‘Olioia putzutik irteten zen txorrotadaka’
 d. Icy water rained from the sky
 ‘Ur izoztua etorri zen zerutik’

Krejciren ustez, aditz mota biek osagarri kognatua edukitzeko aukerak berretsi egingo luke (50) adibideetako egituren izaera ezergatiboa:

- (50) a. The well gushed (a huge gush/oil).
 ‘Putzuak txorrotadaka galdu zuen (txorrotada handi bat/ olioia)’
 b. It rained (a heavy rain/a heavy shower)
 ‘(euri sendoa / zaparrada handi bat) bota zuen’

Suma daitekeenez, Krejcik (2014) eguraldi aditzen eta sustantzia isurtze aditzen arteko paralelismoa baliatzen du eguraldi aditzen subjektuari iturriaren theta rola esleitzeko eta, bide batez, subjektuaren argumentu izaeraren alde egiteko.

3.2. Eguraldi espresioen subjektuaren gaineko eztabaida

Eguraldi espresioen subjektuaren izaeraren inguruan, bi jarrera nagusi izan dira gramatika teoriaran: subjektuari, normalean, izaera betegarri hutsa esleitzen diotenak, theta-rolik edo interpretaziorik gabea (Ruwet 1991); eta subjektuari nolabaiteko argumentu izaera aitortzen diotenak, bestetik (Bolinger 1973, Chomsky 1981, eta abar). Bigarren ildo honetakoan artean, theta-rol horren kalifikazioak pitzen du eztabaidarik handiena.

Eguraldi espresioetan, ohikoa dugu betegarri itxura duen subjektua izatea (*pro*, *it*, *il*, *ça*, *es*, *das*...). Hasieratik igarri izan da subjektu horrek ezaugarri bereziak dituela,

⁸ Eguraldi parafraasietan *erori* eta *egin* aditzak ez ezik beste batzuk ere ageri direla eta, Bleotuk bukatzen du defendatzen aditz horiek guztiak Levin eta Rappaportek (1998) proposaturiko oinarritzko predikatu gutxi batzuetan deskonposatu beharko lirakeela (BE, COME, CAUSE). Esaterako, *fall* ‘erori’ bera = come [to be down] litzateke (i.e. behean izatera iritsi), eta abar. Zati hau, dena dela, garatu gabe uzten du.

ohiko betegarrietatik bereizten dituen. Horrela, Bolingerren (1973) ustez, ingelesezko *it* izenordaina ez da semantikoki hutsa; nolabaiteko «ingurugiroa» islatzen du. Aurrerago, kontrol harremanak aztertzean, Chomskyk (1981: 324) menpeko PRO kontrolatzeko gaitasuna esleitzen dio ingelesezko perpaus nagusiko *it* izenordainari:

- (51) It sometimes rains after [PRO snowing]
 ‘Batzuetan *pro* euria egiten du [PRO elurra egin ostean]’

Horrela, *sasiargumentu* kontzeptua proposatzen digu eguraldi espresioetako subjektua sailkatzeko (Chomsky 1981: 325); *sasiargumentu*ek ez dute erreferentziarik, baina rol tematikoa jasotzen dute. Bide beretik, Rizzik (1986: 528) ere «eguratsa» gisa itzul daitekeen rol tematikoa (*atmospheric*) esleitzen dio eguraldi espresioetan ageri den *it* izenordainari.

Ruwetek (1991: 130), ordea, aurretik Chomskyk eta Rizzik egindako proposamenari aurre eginez, defendatzen du ezinezkoa dela, zenbaitetan, perpaus nagusiko subjektua menpeko PRO elementuaren aitzindari izatea, ez bada aditz nagusiaren eduki semantiko osoa bereganatzen duela. Horren alde aipatzen du ondokoak bezalako adibideen arteko aldea, argudiatuz *il* izenordainak berak ez diola inolako ekarpenik egiten perpausen interpretazio semantikoari. Halako perpausen kasuan, proposatzen du perpaus nagusi osoa dela menpeko PROren aitzindaria, eta *il* izenordaina, betegarri hutsa.

- (52) a. Il a plu pendant des semaines sans inonder le pays.
 ‘Euria egiten du asteetan herrialdea urez bete gabe’
 b. #Il a gélé/eclairé/tonné pendant des semaines sans inonder le pays.
 ‘Izotza egiten / tximista jo/ trumoa jo du asteetan herrialdea urez bete gabe’

Ruweten (1991: 142) aburuz, ez dago nahikoa arrazoi ohiko izenordain betegarrietatik bereizteko eguraldi espresioetako subjektuetan ageri diren izenordainak. Iritzi berekoa da, Alba-Salas (2004) ere; egile honek bere egiten du Postal eta Pullumen (1988) proposamena, defendatuz izenordain betegarriak azpikategorizatutako posizioetan ager daitezkeela, eta ez dela ezinbestekoa argumentuak rol tematikoa jasotzea sintaktikoki zilegiztatzeko.

Benincà eta Cinquek (1992), berriz, aurreko atalean deskribatu dugun Perpaus Txikiaren azterbidean jartzen dute arreta. Hala ere, *sasiargumentu*az hitz egiten dute perpaus nagusiko subjektuari egitean erreferentzia, hartara, Chomskyk eta Rizzik aurkeztutako ereduarekin lerratuz, eta Ruweten proposamenari buruzko erreferentzia ohar batera mugatuta (Benincà eta Cinque 1992: 160). Ildo beretik egiten du bide Manentek ere, 2007ko artikuluan. Egileak frantsesezko *ça* izenordaina aztertzen du bereziki, eta izaera lokatiboa atxikitzen dio, deskribatutako gertaera atmosferikoaren leku edo egoera aldaketarekin lotuz. Aldi berean, eta italiarari erreferentzia eginez, defendatzen du *essere* laguntzailea hartzen duten eguraldi espresioek ere norantzotasuna adierazten dutela eta frantsesezko *ça* egituren pareko direla (Manente 2007: 89), iradokiz, horrela, *essere* laguntzailearen perpausetako *pro* subjektuak ere izaera lokatiboa duela (eta horrenbestez, *avere* laguntzailearen perpausetako *pro* subjektutik bereziz). Tesi lanean, berriz, baztertu egiten du *ça* egituren auzia, eta *pro*, *il* eta *it* *sasiargumentu* gisa aurkezten ditu, eta kausa edo eragile gisa deskribatzen ditu, Hale & Keyserren egiturara egokituta (Manente 2008: 141).

Bleotuk (2012: 78) sasiargumentu gisa deskribatzen du ingelesezko eguraldi espresioetako *it* subjektua, eta *it* betegarritik bereizten du, Chomskyk deskribatutako kontrol harremanei azalpena ematearren. Lehenengoa aditz sintagmaren barneko posizio batean txertatzen omen zaio egiturari, eta bigarrena, berriz, [espez, KonpS] posizioan, nahiz eta biak mugitzen diren [espez, DnbS] posiziora, EPP tasunaren ondorioz. Aurrerago, Manenteri kritika eginez, proposatzen du sasiargumentu horiek egitura ezergatiboetan soilik jokatzen dutela eragile (*cause*) gisa, eta ez-eragile gisa, egitura ezakusatiboetan (Bleotu 2013: 55). Hartara, eguraldi aditzetako *it* subjektuari balio semantiko edo θ -rol berezia esleitzen dio, egiturari atxiki zaion posizioaren arabera ([espez, A] edo [espez, a]).

Berrikiago, Krejci (2014) lan labur batean nahiko ondo laburbiltzen ditu eguraldi aditzetako *it* izenordaina argumentutzat, eta ez betegarri hustzat, jotzeko arrazoiak (Chomskyk (1981) aipatutako kontrol aukeraz gain). Jarraian aipatzen diren adibide guztiak Krejci (2014) lanetik datoz:

- a) Eguraldi aditzetako *it* subjektua kontrol aditz baten menpe egon daiteke eta normalean, kontrol egiturek murriztapen semantikoak ezartzen dizkiete beren mendeko subjektuei:

- (53) a. it tried [_to rain] today but the sun came out
 ‘Euria egiten saiatu da gaur baina eguzkia irten da’
 b. The first in ten summers that if refused [_ to rain]
 ‘Lehenengo aldia da hamar urtean euria egiteari muzin egin diola’
 c. *It tried/refused [_ to seem that Mary jogged]
 ‘Muzin egin dio/ saiatu egin da Maryk korrika egin duela iruditzeari’

Ez da gauza bera gertatzen igoera aditzetako *it* subjektu betegarriarekin. Stalmaszyk-ek (1996: 245) ere antzeko oharra egiten ditu.⁹

- b) Helburuzko perpausetako subjektua kontrola dezake eguraldi aditzetako subjektuak, benetako betegarri batek ez bezala:

- (54) a. It rains [_ to turn you numb]
 ‘Euria egiten du zu hozminduta uzteko’
 b. *It only seems that Mary jogged [_ to annoy us]
 ‘Bakar-bakarrik iduri du Maryk lasterka egin duela gu izorratzeko’

⁹ Hona haren adibideak, non ikusten den *weather-it* theta-markatutako posizioetan ager daitekeela, benetako betegarriak ez bezala:

- (i) a. John forced *it* to rain by using cloud-seeding techniques
 ‘Jonek euria egitera behartu zuen hodei-sortze teknikak erabiliz’
 b. A rise in air pressure prevented *it* from raining
 ‘Aire presioaren igoerak euria egitea saihestu zuen’
 (ii) a. *John forced *it* to seem that he is funny
 ‘Jonek barregarria dela iruditzea behartu zuen’
 b. *John prevented *it* from seeming that Mary is funny
 ‘Jonek Mary barregarria dela iruditzea saihestu zuen’

- c) Lehenago aipatu den moduan eta bestek (e.g. Stalmaszczyk 1996) iradoki bezala, eguraldi aditzetako *it* benetako subjektu lexiko batekin txandakatu daiteke batzuetan, adiera kausatiboan behintzat:

- (55) a. The clouds rained blood, the skies rained ice
 ‘Hodeiek odola bota zuten, zeruek izotza bota zuten’
 b. *That fact seemed that Mary jogged
 ‘Kontuak Maryk lasterka egin zuela zirudien’

Ikusten denez, betegarri hutsekin ez da halako aukerarik.

- d) Eguraldi aditzek osagarri kognatuak har ditzakete eta, Burzioren (1986) orokorpenaren arabera, horrek esan nahi du subjektu tematikoak izan ditzaketela:

- (56) a. it rained a light thin rain, it rained a few drops of rain
 ‘Euri mehe arina egin zuen, euri tanta gutxi batzuk bota zituen’
 b. *it seemed Mary’s jogging
 ‘Mirenen lasterketa iruditu zuen’

- e) Azkenik, eguraldi aditzeko subjektua aginteran ere ager omen daiteke, benetako betegarriak ez bezala, eta diskurtsoan atzerako erreferentzia egin ahal zaio:

- (57) a. Please, don’t rain
 ‘Mesedez, ez euririk egin’
 b. *Please don’t seem that Mary jogged
 ‘Mesedez, ez iruditu Mirenek korrika egin zuenik’

- (58) a. *It_i* only began to rain in earnest just as we got to the gate. Very thoughtful of *it_i*, I’m sure! (*Hilda Lessways*, Arnold Bennett 1911)
 ‘Atera iritsi gineneantxe *pro_i*, hasi zen euria serio egiten. Oso arduratsua bere_i aldetik, seguru nago’
 b. **It_i* seemed that Mary jogged. How thoughtful of *it_i*!
 ‘*pro_i* Mirenek lasterketa egin zuela iruditu zuen. Oso kontsideratua bere_i aldetik’

Argudio hauek guztiek iradokiko lukete ingelesezko eguraldi aditzetako *it* ize-nordainaren estatusa argumentu batena dela, ez benetako betegarri batena; izan ere, balio erreferentziala izan dezakeela esatera iristen da Krejci.¹⁰ Antzeko suposizioak egiten dituzte Svenoniussek (2002) eta Holmberg eta Nikkanenek (2002), bigarren hauek finlandieraren subjektuak aztertu ondoren. Theta-rolari dagokionez, 3.1 azpitalararen amaieran aipatu dugunez, Krejci (2014) iturri edo isurle theta-rola proposatzen du eguraldi aditzetako *it* honetarako, sustantzia isurtzeko aditzekiko paralelismoa dagoela argudiatuz. Hori bai, aipatu behar da adibide ia guztietan prezipitazio aditzez (*rain*, *snow*) diharduela.

¹⁰ ‘What rains?’ galderaren desegokitasuna *it* izenordainak *denotatum* edo erreferente bakarria izatearekin lotzen du; izan ere, galderak erreferente bat baino gehiagoren aukera zabaltzen du, eta alde horretatik galdera desegokia (*infelicitous*) litzateke.

rasolak (2007) aditz hau *Euskal Hiztegia*n jaso ez izanari.¹¹ Nolanahi ere, **txingortu*, **inatazitu*, **kazkabartu*, **babazuzatu*, **zirimiritu*, **langartu* aditzak ez dira existitzen edo ez dira batere ohikoak eta (guk kontsultatuko) hiztunek, behintzat, errefusatu egiten dituzte. Gauzak horrela, gure ustez, nahiko segurua da esatea euskarak ez duela, berez, prezipitazio predikuetan aditzetara jotzen; interesgarria litzateke, noski, hutsune sistematiko honen zergatia aztertzea. Alde horretatik, Krejci (2014) arrazoi badu eta prezipitazio aditzak sustantzia isurtzeko aditzen talde berean sartu behar bada, ez da batere harritzekoa ingelesezko *gush*, *drip*, *bleed*, *seep* aditzen kidetzat (edo gaztelaniazko *chorrear*, *gotear*, *sangrar*, *filtrarse* aditzen kidetzat) euskaraz aditz lexikorik ez aurkitzea, prezipitaziorako aurkitzen ez den bezala.

Eguraldi espresioetako subjektuaren eztabaidari gagozkiola, iruditzen zaigu parafrasi eta aditz iragankorretako subjektuak argumentu izaerara hurbiltzen (eta betegarri edo espletibo hutsetik urruntzen) duten ezaugarriak dauzkala. Batetik, Artiagoitia (2001) lanean esaten den bezala, Chomskyk (1981) iradokitako kontrol aukera dago:

(63) *pro*_i ezin du elurra egin [*subj*_i hotzik egin gabe] (Artiagoitia 2001: 16)

Alegia, elurra egiten duenak hotz egiten duen bera izan behar du; lehen subjektuak bigarrenaren erreferentzia kontrolatzen du. Bestetik, Krejci (2014) nabarmendutako testak ere hor ditugu:

a) Eguraldi aditz iragankorretako subjektu isila kontrol aditz baten menpeko izan daiteke:

- (64) a. *pro*_i badaki [*subj*_i elurra egiten]
 b. gaur *pro*_i ez du [*subj*_i euririk egin] nahi baina ez *pro*_i du [*subj*_i eguna argitu] nahi ere
 c. Kostatzen zaio *pro*_i {*subj*_i euria egiten/egitea}

Eman edo *irudi* bezalako igoera aditzen subjektu betegarria ezin da, aitzitik, kontrolatuta egon:

- (65) a. **pro*_i badaki [*pro*_i Jon nekatuta dagoela ematen]
 b. **pro*_i ez du [*pro*_i Jon nekatuta dagoela eman] nahi

¹¹ Euskaltzaindiak (2016), hala ere, badakar *euritu* aditza *Euskaltzaindiaren Hiztegia* delakoaren bigarren edizioan (ez lehenengoan), ‘euria egiten hasi, euria egin’ adierarekin. Nolanahi ere: *Egungo Testuen Corpusa* delakoan *euritu* aditzak dituen 11 agerraldietatik bitan besterik ez dauka ‘euria egin’ adiera argia: esaterako, *Herria* astekarian («Bigarren maileko finalarentzat aldiz *euriturik*, oraino jokatzekoa da kaseta hau egitean». Ibarrola - Ezcurra II, Bego, «Pilota» (2004-08-12, 7. orr.). Beste bitan hitz jolasak dira, esanahi berezirik gabekoak: Jon Suduperen «... “ezerezak ezerezen du” eta antzeko bitxikeriak, “euriak euritzen du” esatea adinako tontakeriak iruditzen zitzaizkion», *Berria*, 2010-11-28; Itxaro Bordaren «euria euriaren *euritik* euritzen doa», *Boga-boga*, 2012; beste bitan Koldo Izagirrenen arestiko (62b) adibidearekin egiten dugu topo (*Vladimir*, 2003, eta *Sua nahi*, *Mr Churchill?*, 2005, liburuetan ageri baita), non ‘euriz zipriztindu, busti’ esan nahi duen. Itxaro Bordaren beste adibide batean (hots: «Konplexuek labakitu neskari, hedoiak euritzen ziren uneak amodiozko lantzer-izpi iruditzen zitzaizkion», Itxaro Borda, *Zeruetako Erresuma*, 2005, 137. or.) esan liteke *euritu*-k ‘euri bihurtu’ esan nahi duela. Labur esanda: ez dirudi *euritu* aditza idatziz asko erabiltzen denik ‘euria egin’ esateko, ‘prezipitazio’ adierarekin alegia.

- b) Berdin gertatzen da helburuzko perpaus jokatu gabeen subjektuarekin; eguraldi aditzeko subjektuak kontrolatu egin dezake:

(66) *pro_i* euria egin du [*sub_i* gure plan guztiak zapuzteko]
(baina **pro_i* Jon nekatuta dagoela ematen du [*sub_i* gu izorratzeko])

- c) Arestian, (55) adibidean ikusi dugun moduan, noiz edo behin, eguraldi aditzen subjektu lexiko bat ere izan dezakegu subjektu isilarekin txandaka, ingelesezko *rain* eta antzeko aditzen adiera kausatiboan bezalatsu:

(67) a. ... zeren eta *eguzkiak* euri egiten badu, hodei bat da. (J. M. Irigoien, *Lur bat haratago*, 2000, 146. or.)

b. Hau baitio Jaunak, Israelen Jainkoak: "Ogi-irin-katilua ez da hustuko, ez eta oliontzia agortuko ere, *Jaunak* lur gainera euria egin dezan arte». (Erg 17,14, *Elizen arteko Biblia*, 2004)

- d) Bestalde, aginterazko formak hartzen dituzte eguraldi aditzek, igoera aditzek ez bezala:

(68) a. *pro* euria egin beza / *pro* elurra egin dezala, arren
b. **pro* eman dezala Jon nekatuta dagoela / **pro* irudi beza Jon nekatuta dagoela

Krejčik (2014) aipatzen duen osagarri kognatuen testak, berriz, ez du euskararako funtzionatzen, noski; baina beronen azalpena oso sinplea da: euskaraz parafraisi iragankorretan aditz arin bat eta osagarri lexiko bat izaten da, nekez aurkitzen dugu predikatu osoa aditz bihurturik.¹²

Arestiko arrazoi hauengatik guztiengatik badirudi euskarazko eguraldi aditz edo espresio iragankorretan dauden *pro* subjektu isilek argumentu edo sasiargumentu baten itxura handiagoa dutela aditz inbertsonaletako *pro* betegarriena baino. Beste espresio batzuek ere antzeko oihartzuna daukate (cf. *elur itxura dauka* = elurra egingo du). Are gehiago: (64) eta (66)-ko adibideei erreparatuta, badirudi *pro* horrek hiru-garren pertsona singularra eta *biziduna* behar duela, beste hizkuntzetan geratzen den bezala (cf. faroera, islandiera; Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen 2010, 2015). Hori bai, argi utzi nahi dugu hemen dioguna egitura iragankorretako *pro* subjektu isil eragatiboari dagokiola, eta eztabaida honetatik kanpo —eta aurreragoko ikergai modura— geratzen da *euria da* eta *oskarbi dago* bezalako espresioen subjektuen azterketa.

¹² Gainerakoan, ingelesez posible diren askotariko osagarriak posible dira euskaraz ere:

(i) it rained a light/heavy rain = euri mehea/sendoa egin zuen

Nolanahi ere, hizkeraren batean *euritu du* esango balitz, «odola euritu zuen», «euri mehea euritu zuen» bezalakoak ez lirake harrigarri egingo. Koldo Zuazoren (k.p.) arabera, *uritu du* posible da Sarako hizkeran.

5. Ondorioak

Lehenengo atalean azaldu dugun moduan, ikuspegi formaletik, zazpi multzotan sailka ditzakegu euskarazko eguraldi espresioak:

- a. aditz soila (*lainotu*);
- b. DS + *izan* aditz kopulatiboa (*euria da*);
- c. adjektiboa/izena + *egon* aditz kopulatiboa (*oskarbi dago*);
- d. DS + *ari* aditz progresiboa (*euria ari du*);
- e. DS / izena + *egin* aditz ahula (*hotz egiten du*);
- f. DS + aditz osoa (*euria dakar*);
- g. kontrol-egiturak (*euria egin nahi du*).

Eriksen, Kittilä eta Kolehmainen (2010) deskribaketaren arabera aztertzen baditugu euskal eguraldi espresioak, argumentu tiporako joera antzematen dugu, nabarmen, prezipitazio gertaeretan —dela izaera existentzialaz (*euria da*), dela itxura iragankorraz (*euria egin du*, *elurra ari du*). Argumentu tiporako joera dugu, orobat, tenperatura gertaeretan ere (*hotz (handia) egiten du*), nahiz eta hor predikatu tipoa ere sumatzen den (*oskarbi/hotz dago*). Eguraldiaren, tenperaturaren eta uneen aldatetarekin, berriz, predikatu tipoa da ohikoena (*atertu, hoztu, ilundu...*); multzo honetan, ordea, arraroa da prezipitazio aditzik aurkitzea; beharbada, euskaraz sustantzia isurtzeko aditzik ez den arrazoi beragatik, Krejci (2014) zuzen badago. Azkenik, argumentu predikatu tipo mistoko adibideak ere baditugu (*euria mugitu du*, *eguna zabaldu du*, *euria dakar*).

Ezakusatibotasun/ezergatibotasunaren auziari dagokionez, egiaztatu dugu euskarak egitura ezakusatibo eta iragankorretara jotzen duela eguraldi espresioen kasuan, inguruko hizkuntza erromantzeen antzera. Aditzetan ere, NOR-NORK motakoak ohi-koagoak izan arren, NOR eta NOR-NORK motakoak ere badira; beharbada, eredu ezakusatiboaren eta iragankorraren arteko lehiaren isla dugu hau.

Azkenik, eguraldi espresioen subjektuari dagokionez, euskarazko egitura iragankorren azterketan oinarrituta, esan dezakegu nahikoa arrazoi dugula pentsatzeko izenordain betegarri soila gabe argumentu osoa daukagula subjektu posizioan.

Bibliografia

- Alba-Salas, J., 2004, «Lexically selected expletives: evidence from Basque and Romance», *SKY Journal of Linguistics* 17, 35-100.
- Arteatx, I., 2011, *Euskarazko egitura jokatu-gabeak: -t(z)en morfemadun perpaus osagarrien azterketa sintaktikoa*, UPV/EHUko doktorego tesia. <http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Inigo_Arteatx_TESIA.pdf>.
- Artiagoitia, X., 2001, «Seemingly ergative and ergatively seeming», in J. Herschensohn, E. Mallen eta K. Zagona (arg.), *Features and interfaces in Romance: essays in honor of Helles Contreras*. Amsterdam: John Benjamins, 1-22.
- , 2003, «Complementation», in J. I. Hualde eta J. Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 634-709.

- Baker, M. C., 1988, *Incorporation. Theory of grammatical function changing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Benincà, P. eta G. Cinque, 1992, «Sur l'ambigüité structurale des verbs météorologiques en italien», in L. Tasmowski eta A. Zribi-Hertz (arg.), *De la musique à la linguistique. Hommages à Nicolas Ruwet*. Ghent: Communication & Cognition, 155-16. <<http://arcaold.unive.it/bitstream/10278/1314/1/verbsmeteor.pdf>>.
- Bleotu, A. C., 2012, «Why does it always rain on me? On weather verbs», in B. Surányi eta D. Varga (arg.), *Proceedings of the First Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students*, Piliscsaba, Pázmány Péter Catholic University, 59-81.
- , 2013, «There is a Light That Sometimes Goes Out in Weather Verbs», in I. Windhaber eta P. Anreiter (arg.), *Proceedings of the 4th Austrian Students' Conference of Linguistics*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 47-63.
- , 2015, *Towards a Theory of Denominals in English and Romanian*, Università Ca' Foscari-ko doktorego tesia.
- Bolinger, R., 1973, «Ambient it is meaningful too», *Journal of Linguistics* 9: 2, 261-270.
- Burzio, L., 1986, *Italian Syntax*. Dordrecht: Reidel.
- Chomsky, N., 1981, *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- Eriksen, P., S. Kittilä eta L. Kolehmainen, 2010, «The linguistics of weather: Cross linguistic patterns of meteorological expressions», *Studies in Language* 34: 3, 565-601.
- , 2012, «Weather and Language», *Language and Linguistics Compass* 6: 6, 383-402.
- , 2015, «The world is raining: Meteorological predicates and their subjects», in M.-L. Hellasvuo & T. Huumo (arg.), *Subjects in constructions – canonical and non-canonical*. Amsterdam: John Benjamins, 205-228.
- Ettxepare, R., 2003, «Valency and argument structure in the Basque Verb», in J. I. Hualde eta J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 363-446.
- Euskaltzaindia, 2016, *Euskaltzaindiaren Hiztegia*, 2. arg. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Goenaga, P., 1984, *Euskal sintaxia; konplementazioa eta nominalizazioa*, UPV/EHUko doktorego tesia.
- Guéron, J., 1986, «Le verbe “avoir”», in P. Coopmans, I. Bordelais eta B. D. Smith (arg.), *Formal Parameters of Generative Grammar II, Going Romance*. Dordrecht: ICG Printing.
- Hale, K. eta S. R. Keyser, 1993, «On argument structure and the lexical expression of syntactic relations», in K. Hale eta S. R. Keyser (arg.), *The view from Buiding 20: Essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge MA: MIT Press, 53-109.
- , 2002, *Prolegomenon to a Theory of Argument Structure*. Cambridge MA: MIT Press.
- Hoekstra, T. eta R. Mulder, 1990, «Unergatives as copular verbs; locational and existential predication», *The Linguistic Review* 7, 1-79.
- Holmberg, A. eta U. Nikkanen, 2002, «Expletives, Subjects, and Topics in Finnish», in P. Sevenonius (arg.), *Subjects, Expletives, and the EPP*. Oxford: Oxford University Press, 71-105.
- Krejci, B., 2014, «What is Raining? English Weather “it” Revisited», *LSA Annual Meeting Extended Abstracts* 5, 16: 1-5. <doi: <http://dx.doi.org/10.3765/exabs.v0i0.2405>>.
- Levin, B., 2015, «Event encoding in a crosslinguistic perspective IV: talking about the weather» (eskuizkribua). <<http://web.stanford.edu/~bclevin/lsa15weather.pdf>>.

- eta M. Rappaport Hovav, 1995, *Unaccusativity: At the Syntax-Lexical Semantics Interface*. Cambridge MA: MIT Press.
- , 1998, «Building verb meanings», in M. Butt eta W. Geuder (arg.), *The Projection of Arguments: Lexical and Compositional Factors*, Stanford, CSLI publications, 97-134.
- Manente, M., 2007, «On the locative component of the French weather *-ça*», *Probus* 19, 75-91.
- , 2008, *L'Aspect, Les auxiliaires 'être' et 'avoir' et l'Hypothèse Inaccusative dans une perspective comparative français/italien*, Università Ca' Foscari & Université de Paris VIII-ko doktorego tesia.
- Marantz, A. P., 1984, *On the Nature of Grammatical Relations*. Cambridge MA: MIT Press.
- Mettouchi, A. eta M. Tosco, 2011, «Impersonal congruences and theticity. The case of meteorological predications in Afroasiatic», in A. Malchukov eta A. Siewierska (arg.): *Impersonal Constructions: A cross-linguistic perspective*. Amsterdam: John Benjamins, 307-322.
- Mitxelena, K., 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Interneten kontsultagarri: <<http://euskaltzaindia.eus/oeh>>
- Ortiz de Urbina, J., 2003, «Periphrastic constructions», in J. I. Hualde eta J. Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 284-299.
- Paykin, K., 2002, « Événements, états et substances : un essai météorologique », *Cahiers Chronos* 10, 183-199.
- , 2003, *Noms et verbes météorologiques: des matières aux événements*, Université de Lille III-ko doktorego tesia.
- , 2010, «*Il pleut des idées reçues*: NP Expansions of Weather Verbs», *Linguisticae Investigationes* 33, 253-266.
- Perlmutter, D., 1978, «Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis», *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 38, 157-188. <doi: <http://dx.doi.org/10.3765/bls.v4i0.2198>>
- Postal, P. M. eta G. K. Pullum, 1988, «Expletive Noun Phrases in Subcategorized Positions», *Linguistic Inquiry* 19: 4, 635-670. <www.jstor.org/stable/4178599>.
- Ramchand, G., 2008a, *Verb meaning and the lexicon: A first-phase syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2008b, «Lexical Items in Complex Predications: Selection as Underassociation», *Nordlyd* 35: 1, 115-141. <doi: <http://dx.doi.org/10.7557/12.139>>
- Rizzi, L., 1986, «Null objects in Italian and the theory of *pro*», *Linguistic Inquiry* 17: 3, 501-557.
- Ruwet, N., 1986, «Note sur les verbes météorologiques», *Revue québécoise de linguistique* 152, 43-55. <doi: <http://dx.doi.org/10.7202/602560ar>>
- , 1989, «Weather Verbs and the Unaccusative Hypothesis», in C. Kirschner eta J. DeCesaris (arg.) *Studies in Romance Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 313-345.
- , 1991, *Syntax and Human Experience*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sarasola, I., 2007, *Euskal Hiztegia*, 2. arg. Donostia: Elkar.
- Stalmaszyk, P., 1996, «The argument status of *it* and English weather predicates», in K. A. Sroka (arg.), *Kognitive Aspekte der Sprache*. Berlin: Mouton de Gruyter, 243-249.
- Svenonius, P., 2002, «Introduction», in P. Svenonius (arg.), *Subjects, Expletives, and the EPP*. Oxford: Oxford University Press, 4-27.

Erabilitako corpusak

Ereduzko Prosa Gaur <<http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/ereduzkoa/>>

Egungo Testuen Corpora <<http://www.ehu.es/etc/>>

Iñigo Arteatx

Begoñako Andra Mari Irakasleen Unibertsitate Eskola

Barrainkua, 2 - 48009 Bilbo

iarteatx@bam.edu.es

Xabier Artiagoitia

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, UPV/EHU

Letren Fakultatea, Unibertsitatearen Ibilbidea, 5 - 01006 Vitoria-Gasteiz

xabier.artiagoitia@ehu.es

Reflexiones sobre arqueología, lingüística e iglesias rupestres de época tardoantigua

Considerations on archaeology, linguistics and rock churches of Late Antiquity

Agustín Azkarate
UPV/EHU

Summary

Late Antiquity is one of the most debated periods in the history of Wasconia. This text deals with some of these debates: the original or late-adopted condition of the Basque language in the current territories of the Basque Country, the historical interpretations of the custom of depositing grave goods, or the chronology of the rock churches of southern Álava. The idea of Basque territories as frontier spaces is highlighted, understood as an unstable and permeable area of human mobility; as a space for negotiation, alliance, exchange; as a liminal place between cultures and political powers; as «margins» whose signifying quality is their political, anthropological, cultural or linguistic creativity.

Keywords: *Wasconia/Western Pyrenees, Late Antiquity, frontier area, Basque language, burial archaeology, rock churches.*

Resumen

La tardoantigüedad es uno de los periodos más debatidos en la historia de Wasconia. Este texto reflexiona sobre algunos de estos debates: la condición propia o sobrevvenida de la lengua vasca en los territorios actuales del País Vasco peninsular, la significación de las necrópolis con los ajuares de influencia nordpirenaica o la cronología de las iglesias rupestres del sur de Álava. Se enfatiza la idea de los territorios vascos como espacios de frontera, concebida ésta como un territorio inestable y permeable de circulación; como espacio de negociación, alianza, intercambio; como lugar liminal entre culturas y poderes políticos; como «márgenes» cuya condición más significativa es su creatividad en lo político, antropológico, cultural o lingüístico.

Palabras clave: *Wasconia/Pirineos occidentales, Tardoantigüedad, zona de frontera, lengua vasca, arqueología funeraria, iglesias rupestres.*

Transcurría 1985, año en el que —tras algunos años de docencia en la Universidad de Mondragón— pudimos comenzar nuestra andadura en la universidad pública del País Vasco (UPV/EHU) de la mano de Ignacio Barandiarán Maestu. Andábamos entonces con nuestra tesis doctoral, y en los trabajos de prospección arqueológica que a tal efecto llevábamos a cabo en Bizkaia, habíamos dado con un epígrafe hasta entonces inédito. Su interés radicaba en las posibilidades que ofrecía para reinterpretar otro epígrafe, también vizcaíno, muy conocido en nuestra historiografía por recoger «en una época remota, el nombre de Dios en vasco, IAUNINCO» (Azkarate 1985: 59) y por haber merecido la atención de diversos autores, algunos de ellos tan ilustres como A. Tovar (1959: 96-99) o K. Mitxelena (1964). El nuevo epígrafe permitía desestimar la lectura tradicional de «Iauninco», que quedaba en nuestra nueva propuesta como un antropónimo con un sufijo de valor hipocorístico, algo frecuente en la onomástica altomedieval.

Impartir clases en la Facultad de Letras (entonces «de Filología y Geografía e Historia» y ubicada en una de las alas del Seminario Mayor de Vitoria-Gasteiz), iba a facilitarnos el acceso al profesor Mitxelena, un lujo verdaderamente impagable. Aún recordamos nuestra primera entrevista con él y su cara entre sorprendida y alegre cuando —cargados de fotografías y calcos— le hablábamos del nuevo epígrafe y le sugeríamos que la lectura de *Iauninco* pudiera no ser correcta. Tomó cartas en el asunto animándonos a escribir de inmediato un artículo para su publicación en el *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*. No podemos tener mejor recuerdo de aquellas entrevistas ni olvidaremos nunca la tarde en la que, entrando nosotros en su despacho, nos saludó con un ocurrente «hemen dator harrijasotzailea!»

Un par de años después iba a producirse una extraordinaria coincidencia. El 15 de julio de 1987 se descubrían las primeras evidencias de la necrópolis de Aldaieta. En septiembre de ese mismo año solicitábamos un permiso de urgencia para proceder al levantamiento de los restos humanos y de los materiales arqueológicos que afloraban en las orillas del embalse de Ullibarri-Gamboa, más al descubierto que nunca debido a la sequía que asolaba el territorio alavés por aquellas fechas (Azkarate 1999: 33-34). Pocos días después, 11 de octubre, fallecía el más insigne lingüista de nuestra historia. Quiso el destino (del que a veces no parecemos sino meros instrumentos) que el profesor Mitxelena nos abandonara precisamente cuando se estaba produciendo uno de los descubrimientos arqueológicos más importantes de la historia vasca. ¡Cuántas veces hemos lamentado aquella fatalidad, al imaginar las conversaciones que podrían haberse producido al hilo de las nuevas investigaciones y los nuevos descubrimientos! Como veremos, la cronología a la que se adscribía la necrópolis de Aldaieta venía a ser aproximadamente coincidente con las centurias que había señalado Mitxelena para la *koiné* o lengua común que, según él, había precedido a la aparición de los dialectos vascos (Mitxelena 1981).

La situación en la que nos encontrábamos a comienzos de aquella década era la siguiente: de ser los territorios vascos prácticamente un desierto arqueológico en lo referido a los siglos tardoantiguos, a partir del descubrimiento de Aldaieta el registro material se había enriquecido exponencialmente con la aparición (y reinterpretación) de una serie de necrópolis adscribibles genéricamente a los siglos VI y VII, necrópolis que ofrecían en su ritual funerario unos rasgos morfológicos no previstos por la historiografía, más propios de los registros continentales que de los peninsulares del

mismo periodo (Azkarate 2011; *vide n. 1*). Las consecuencias de tales descubrimientos en el futuro se medirán con más finura durante las generaciones siguientes a la nuestra —la reciente tesis doctoral de Mikel Pozo, a la que pronto nos referiremos, es sin duda una muestra de ello— pero, en cualquier caso, serán siempre importantes, tanto desde el punto de vista histórico como del lingüístico.

En relación con lo lingüístico, en el libro que junto con I. García Camino publicamos sobre estelas e inscripciones medievales del País Vasco, hacíamos referencia a las resonancias aquitanas de algunos onomásticos presentes en las estelas altomedievales vizcaínas (*Anderani, Anterazoni, Aghostar, Aostarri, Hoitarriezo*, quizá *Legor y Leohari*), poniendo sobre el tapete un tema fundamental —el ámbito aquitano vascón—, revalorizado por los recientes descubrimientos arqueológicos. Estábamos convencidos de que los filólogos tendrían mucho que decir en todo ello (Azkarate & García Camino 1996: 320). En primavera del año siguiente fuimos aún más explícitos sobre la relación entre arqueología y lingüística en una ponencia que se impartió y publicó en Italia y que, quizá debido a ello, no fue excesivamente difundida entre nosotros (Azkarate 2001).

Por esas mismas fechas, en la lección inaugural del Curso Académico 1998-99 de la Universidad del País Vasco, Joaquín Gorrochategui recogía la primera referencia expresa que, desde la filología, se hacía a esta cuestión. «Ahora sabemos, gracias a los extraordinariamente importantes hallazgos arqueológicos de Aldaieta (Nanclares de Gamboa, Álava), de Basauri, de Buzaga (en Elorz, Navarra) que el País Vasco mantuvo unas relaciones estrechísimas con el mundo franco y en especial con la región aquitana durante los siglos VI y VII» (Gorrochategui 1999: 32).

En 2003 volvíamos una vez más sobre el tema en un trabajo en el que se abordaban de manera directa «las implicaciones que la significación de estas necrópolis pudieran tener en la historia del idioma vasco» (Azkarate 2003: 56). Partiendo del trabajo seminal que en 1981 había publicado Michelena sobre «Lengua común y dialectos vascos», reflexionábamos a propósito de la situación «recesiva» que probablemente vivió el idioma vasco durante la antigüedad al sur de los Pirineos, y que contrastaba tan poderosamente con la expansión que iba a conocer en época altomedieval. Mitxelena había prestado una atención especial a esta situación, advirtiendo que, para el siglo X, se había iniciado ya el proceso de diversificación dialectal de una *koiné* cuyo origen «tal y como andan las medidas en lingüística histórica» no estaría demasiado lejos de nosotros en el tiempo (Mitxelena 1981: 309). Se atrevió, incluso, a ubicar el inicio de este proceso de unificación allá por los siglos tardoantiguos (ss. V-VI). Preguntándose sobre cómo pudiera haberse constituido esta lengua común, sugirió que «tal hecho no pudo darse por sí mismo, ya que las lenguas no se unifican *motu proprio* sino que son unificadas por alguien o por algo, por hombres que operan dentro de ciertas condiciones históricas» (*Ibidem*). Llegados a este punto de la reflexión, resultaba imposible eludir uno de los debates más antiguos y acalorados de nuestra historiografía: aquel que discutía la naturaleza propia o sobrevenida del idioma vasco en los territorios de la llamada Depresión Vasca. Así concluíamos un capítulo más extenso que escribimos entonces al respecto:

Para dar conclusión a este trabajo me referiré a dos viejas hipótesis: 1.ª A aquella que defendía que durante los siglos tardoantiguos se produjo una «vasconización» de

los actuales territorios vascongados y que, a juzgar por los datos, no procedería de Navarra (como defendieron diversos autores entre los que destacó Claudio Sánchez-Albornoz), sino del alto Garona como ya propusieron lingüistas como U. Schmoll y J. Untermann. Esta hipótesis sería más factible, desde luego, referida a los territorios occidentales que a los orientales. 2.ª Aquella otra que proponía que durante estos siglos se produjo no una «euskerización» sino un reforzamiento de un substrato lingüístico preexistente en situación de retroceso respecto a otros idiomas, como apuntarían algunos descubrimientos como Lerga y parecen defender lingüistas de la talla de L. Michelena o J. Gorrochategui.

Bien la primera situación, bien la segunda, debieron darse (en el caso de que se hubieran dado) como consecuencia de un fenómeno histórico de hondas repercusiones que había pasado totalmente desapercibido a todos, y cuyo testimonio más claro está constituido por las necrópolis descubiertas en los últimos años. De esta relación causa-efecto sí que nos sentimos algo más seguros. Y no es poco (Azkarate 2003: 59-60).

Algún tiempo después, Francisco Villar y Blanca M. Prósper daban a conocer su trabajo sobre *Vascos, celtas e indoeuropeos. Genes y lenguas*, en el que se cuestionaba el origen peninsular de la lengua vasca y se sugería la posibilidad de que fuera introducida desde Aquitania en época tardoantigua, «acaso hacia los siglos VI-VII d.C. (...) como parecen indicar ciertos indicios arqueológicos» (Villar & Prósper 2005: 513). La cita que los autores hacen a nuestro trabajo del año 2003 para acreditar tales indicios, parecía convertir a las necrópolis en un argumento a favor de la vasconización tardía. El propio Gorrochategui reconoce que quienes defienden «una introducción tardía del vascuence en el País Vasco, digamos en época visigoda o franca, (traen) a veces a colación los hallazgos de influencias francas y aquitanas de las necrópolis de Aldaieta y Fínaga» (2009: 551). Idéntica percepción ofrece más recientemente E. Ramos al apuntar, refiriéndose a los hallazgos arqueológicos, que «estos asentamientos han avivado además la hipótesis de una vasquización tardía, al menos de Vizcaya y Álava» (Ramos 2017: 313).

En cualquier caso, van a ser J. Abaitua y M. Unzueta quienes apuesten decididamente en esta dirección, sosteniendo que el argumento fundamental a favor de la vasconización tardía lo aporta la arqueología «en la forma de múltiples hallazgos de elementos franco-aquitano en necrópolis datadas en los siglos VI-VII» (2011: 8).¹

Ciertamente, la publicación de Abaitua y Unzueta parece haber avivado el fuego que encendieron Villar y Prósper sobre un rescoldo que había permanecido latente durante años. En su ponderación bibliográfica diferencian, por una parte, a autores como M. Gómez Moreno (1925), A. Schulten (1927), U. Schmoll (1959), Cl. Sánchez-Albornoz (1971), L. Trask (1997), F. Villar y B. Prósper (2005), defensores todos ellos —con diferentes matices— de una «vasconización tardía» (Abaitua & Unzueta 2011: 6). Por otra, englobados en lo que denominan «expertos internos» destacan la postura «negacionista» de J. Gorrochategui y M.T. Echenique, autores ambos considerados deudores de la impronta del maestro Koldo Mitxelena (Abaitua

¹ Y citan el trabajo de I. García Camino y M. Unzueta (1995) como primera referencia bibliográfica. Adjuntamos, para información del lector, otros trabajos que habían sido ya publicados para esa fecha: Azkarate 1990, 1992a-b, 1993, 1994a-b. A estos hay que sumar las publicaciones que, como resulta preceptivo cuando se realizan campañas arqueológicas, recoge anualmente la revista *Arkeoikuska* (Azkarate 1989-94).

y Unzueta 2011: 7). Otros autores también *internos* como Elena Barrena, Mikel Belasko o Koldo Zuazo habrían soslayado cautelosamente la cuestión (*Ibidem*). Y estarían finalmente quienes, como nosotros mismos, acostumbramos a «refugiarse en una prudente ambigüedad» (*Ibidem*). Como botón de muestra de esta última apreciación, adjuntan el párrafo de nuestra publicación de 2003 que hemos reproducido poco más arriba.²

Dibujado el tablero de juego en términos tan explícitos, era inevitable que el neodebate en torno a la vasconización tardía acabara por implicar a otros estudiosos de la lingüística histórica, como el propio J. Lakarra. Ya hemos comentado que la dialectología histórica de la lengua vasca tuvo su hito fundacional en la obra de Mitxelena de 1981 («Lengua común y dialectos vascos»), aceptándose desde entonces que el punto de partida de los dialectos modernos es el vasco común antiguo (VCA) decantado en los siglos tardoantiguos en un contexto histórico muy específico. Mitxelena fue consciente muy probablemente de que había puesto en marcha una fecunda vía de investigación abierta a la interdisciplinariedad (cuando este concepto no se había convertido aún en el fetiche lingüístico que ha devenido en la actualidad), dejándonos dos estimulantes retos —lingüístico e histórico— estrechamente relacionados entre sí.

Retos desde la filología

Como es natural, Lakarra se implicará en el primero de ellos, marcando bien las reglas de juego con una advertencia muy significativa en boca de Sims-Williams: «I believe that if we want to make progress with ancient linguistic geography we have to do two things. The first is to work backwards in time from the known to the un-

² Es verdad que, por lo general, acostumbramos a ser prudentes en todas nuestras manifestaciones, especialmente cuando de lo que se trata es de interpretar las fuentes de la historia. Y cuánto más si esas fuentes, en este caso arqueológicas, remiten a uno de los periodos de la historia de Vasconia que más ríos de tinta ha generado. Retomaremos, a este respecto, algo que escribíamos hace años: «En relación con ello habría que traer a colación —aunque se haya hecho ya en múltiples ocasiones y desde distintos enfoques historiográficos— la ideologización que ha presidido cualquier acercamiento a nuestro pasado, sea éste reciente o remoto. Una ideologización excesiva, en ocasiones próxima a la proclama o al alegato político. Es precisamente este exceso el que caracteriza la historiografía sobre lo vasco, aunque no constituya un caso único. Porque hay que recordar —contra lo que algunos piensan— que el riesgo de la ideologización no es una especificidad de nuestra historiografía, sino una condición consustancial al propio oficio de historiador. Implícita o explícitamente, la ideología subyace en cualquier esfuerzo por reconstruir el pasado que, no lo olvidemos nunca, se lleva a cabo desde la contemporaneidad. Como recordaba M. Johnson recogiendo un pensamiento común, “hasta que inventemos una máquina del tiempo, el pasado existe únicamente en las cosas que decimos sobre el mismo”. Como *cazadores de sombras*, los historiadores debemos asumir nuestra incapacidad para reconstruir en su totalidad un pasado que se fue definitivamente y que no es sino un mundo muerto (S. Schama). Hay que huir, por lo tanto, de la ilusión de la objetividad —(o mejor), de la ilusión de haberla alcanzado—, y asumir humildemente que no nos queda otra alternativa que perseguirla eternamente, recurriendo a las herramientas hermenéuticas más potentes que seamos capaces de articular. Perfeccionar incansablemente los instrumentos de análisis. Articular protocolos de contrastación de las hipótesis propuestas. Es lo que diferencia al historiador del diletante, al profesional del ocioso que improvisa discursos históricos sin otra brida que la de su fantasía o sus intereses» (Azkarate 2004b). No imaginábamos al escribir aquello que algunos acontecimientos que estaban por suceder en territorio alavés iban a decantar la balanza hacia un diletantismo infinito y sin aparente retorno.

known, not trying to go too far too fast. The second is to use ancient linguistic data, *and not use modern languages or genetics or archaeological “cultures” as surrogates for it*» (Sims-Williams 2012: 14; cit. por Lakarra 2014: 218. Las cursivas son nuestras). Los consejos quedan claros: primero, trabajar yendo hacia atrás en el tiempo, con paciencia, sin pretender avanzar demasiado deprisa; segundo, tener máximo cuidado con los atajos rápidos y no recurrir a sucedáneos explicativos de carácter genético o arqueológico, entre otros.³

Porque —como recuerda Lakarra— aunque desde la propuesta de Mitxelena se acepte «la existencia de un estado de lengua intermedio entre el PVM y los dialectos históricos, no está convenientemente probado que tal constructo existiera en las fechas propuestas ni se hubiera llegado a ella en función de los factores extralingüísticos alegados por Mitxelena» (Lakarra 2018: 228). Por todo ello «sería beneficioso que pasáramos de las conjeturas al conocimiento» teniendo siempre en cuenta que «antes de dejar el análisis del VCA en manos de los historiadores, el diacronista tiene mucho que precisar en lo que respecta a la evolución de la lengua, cuestión que le compete en exclusiva» (2018: n. 260). Sólo después «se podrá analizar con mayor detenimiento —con ayuda de historiadores y otros especialistas, por supuesto— aquellas causas y particularidades externas al sistema, reduciendo el riesgo de poner los bueyes delante del carro» (*Ibidem*: 231). Todo ello sin olvidar en ningún momento que «para ser útiles en la discusión de la prehistoria del VCA convendría que cada cual realizara previamente los trabajos que le son propios y exclusivos» (*Ibidem*: 242).

Retos desde la arqueología y la historia

La investigación histórica ha conocido avances muy significativos durante estos últimos años. En nuestra opinión, desde aquel lejano 1987 que rememorábamos al comienzo de esta breve aportación, ha habido dos hitos de especial significación. Por una parte, las investigaciones arqueológicas que en 2009-2010 y 2014 se llevaron a cabo en Alegría-Dulantzi (Álava) bajo la dirección de M. Loza y J. Niso (Loza & Niso 2016, cf. Larrea 2016: 221). La importancia de los hallazgos vinculados a la iglesia tardoantigua de Dulantzi (Álava), junto con el estudio de otros ejemplares conocidos anteriormente en Finaga (Bizkaia) y Pamplona, han permitido a J. J. Larrea trenzar recientemente un sólido y sugerente relato sobre el papel que iglesias y conjuntos cementeriales jugaron en la articulación de los grupos que habitaban aquellos territorios durante los siglos que siguieron a la desaparición del Imperio romano.⁴

³ «The recent trend of dating linguistic continuities with the help of human genes and archaeology involves a serious misunderstanding of the processes that govern linguistic expansions» (Janhunen 2008). Cit. por Lakarra (2018: 186).

⁴ J.J. Larrea coincide con Iñaki Martín Viso (2006) y con Mikel Pozo (en este volumen) en que «al menos las necrópolis de *plein champ* descubiertas hasta ahora, y seguramente, pensamos, las vinculadas a las iglesias, corresponden a los grupos dirigentes del país» (2014: 242, n. 20). Nosotros coincidimos también plenamente con todos ellos: en 2002, I. García Camino había apuntado ya que «la documentación arqueológica (sobre todo la tipología de los ajuares funerarios vinculados con los de las necrópolis de contexto norpirenaico o continental) nos hace pensar que eran elites locales que supieron aprovechar la situación que el territorio ocupaba en el extremo occidental de la frontera pirenaica que, lejos de ser una línea inexpugnable, se nos muestra como un amplio espacio de montaña abierto y permeable a influen-

Por otra parte, resulta ineludible mencionar la tesis doctoral de M. Pozo sobre *Vasconia y los vascones de la crisis del Imperio romano a la llegada del Islam (siglos V-VIII)*, realizada bajo la dirección de J.J. Larrea y defendida en la Universidad del País Vasco el 8 de noviembre de 2016. No es este el momento ni el lugar para plantear ciertas cuestiones de su propuesta que nos generan alguna que otra duda y probablemente también algún desacuerdo. Lo fundamental es reconocer que el relato que se propone en esta magnífica investigación ha supuesto un paso de gigante en la comprensión de los acontecimientos históricos que se vivieron en el entorno circumpirenaico occidental durante los siglos tardoantiguos. Haremos uso de las palabras del propio director de la tesis doctoral: «Mikel Pozo (en prensa) ha propuesto identificar Vasconia tardoantigua con el espacio caracterizado por la presencia de las necrópolis de la facies que nos ocupa, es decir con el territorio que muestra la presencia de un grupo dirigente identificable en sus usos culturales y sus formas de representación del rango y a la vez perfectamente distinguible de los espacios circundantes. El razonamiento nos parece impecable, en la medida en que utiliza las fuentes de la época que trata y libera la concepción territorial de Vasconia tanto de la geografía descrita en el Alto Imperio como de la construida por las entidades políticas surgidas tras la conquista musulmana» (Larrea 2016: 242).

Lo que parece indudable es que la incorporación de nuevos datos arqueológicos en fechas recientes —inusualmente importantes tanto por su cantidad como, sobre todo, por su calidad y significación— ha ensanchado notablemente el campo de juego de la interpretación histórica, consolidándose un escenario de *longue durée* incompatible con interpretaciones precipitadas y mucho menos con lo que podríamos definir como «una retórica de la confrontación», tan del gusto de algunos.

Estamos convencidos de que en un escenario histórico tan complejo como el que tenemos entre manos, no son nada aconsejables los maniqueísmos. Parafraseando una cita repetida centenares de veces en la bibliografía latinoamericana de Ciencias Sociales, diríamos que, frente a quienes gustan de la retórica de la confrontación —algo muy característico de una modernidad generadora de alteridades—, están quienes prefieren la hibridez, la multiplicidad, la ambigüedad y la contingencia (Castro-Gómez 2000: 145). Y nada hay más propio de lo intersticial y de lo liminal que los espacios ubicados entre poderes en gestación en un contexto regional desestructurado (Azkarate & García Camino 2013). Ámbitos, en definitiva, de frontera. Pero no de la idea de frontera que se instituyó a partir de Westfalia (*limes, border, boundary, borderland*); ni de la idea de frontera «turneriana» ligada al avance de determinados valores sobre espacios geográficos carentes todavía de ellos y ante el que sólo cabían dos alternativas, la de la aculturación o la de la resistencia; sino de la idea de frontera que nace en el contexto de los *postcolonial studies*, concebida como un territorio ima-

cias de ámbitos culturales diversos» (García Camino 2002: 377); nosotros mismos, en 2004, recordábamos que «todo ello se gestó en un contexto de crisis en el que había colapsado gravemente la estabilidad de la estructura social construida sobre la garantía del Estado romano. En su ausencia, las prerrogativas de la autoridad y su representación simbólica —armas, broches de cinturón, etc. depositados en el momento del fallecimiento— pasaron a formar parte de un lenguaje mediante el que, en los primeros momentos, las élites parecen estar gestando nuevas formas de mostrar y afianzar su poder local, un poder difícilmente exhibible en los asentamientos, poco estructurados todavía jerárquicamente y que, por su propio carácter (materiales precederos), resulta difícil detectar arqueológicamente» (Azkarate 2004c).

ginado, inestable y permeable de circulación; como espacio de negociación, alianza, intercambio; como lugar liminal (*in-between*) entre culturas; como «márgenes» cuya condición emblemática será la «emergencia de nuevos grupos e identidades»; una idea de frontera que nos invita a abandonar los viejos análisis binarios, para incorporar otros nuevos, más híbridos y contingentes (Azkarate 2011: 245).

Esta nueva mirada —desde la tercera de las acepciones recogidas— es todavía minoritaria entre nosotros,⁵ pero se abrirá camino poco a poco. En esta dirección interpretamos las palabras de J. Gorrochategui, al reconocer que «la aparente contradicción que surge de la comparación entre los datos antiguos onomásticos y estas inferencias a partir de los préstamos antiguos al vasco quizá solo puedan ser resuelta si consideramos la zona como un territorio limítrofe entre dos grandes áreas lingüísticas y culturales diferenciadas. Como ocurre en las zonas fronterizas, las lenguas pueden avanzar y retroceder, y si además sus hablantes son bilingües, ganar o perder prestigio. Si contemplamos todo el territorio pirenaico y sus extensas zonas llanas a uno y otro lado de la cadena hasta los valles del Ebro y el Garona, vemos que en una perspectiva de larga duración ha habido avances y retrocesos de la lengua éuscara desde sus núcleos pirenaicos a las tierras bajas como en una especie de movimiento en acordeón» (Gorrochategui 2009: 550). El propio J. Abaitua no tiene inconveniente alguno en aceptar este planteamiento (<http://trifinium.tophistoria.com/joaquin-gorrochategui-2009>).

* * *

No quisiéramos terminar estas reflexiones sin esclarecer un equívoco del que nos sentimos de algún modo responsables. Lo incluimos en el texto por su relación directa con algunas de las cuestiones que hemos mencionado en páginas precedentes. Nos referimos a las iglesias rupestres de Treviño, objeto de debate por su cronología y significación.

Han transcurrido treinta años desde que defendiéramos la diversidad cronológica y funcional del más del centenar de cavidades rupestres que, diseminadas entre el oriente y occidente alavés, se agrupan constituyendo núcleos geográficamente dispersos y conformados por cavidades de morfología y funcionalidad distintas. Las más llamativas son sin duda las iglesias, compuestas por una nave única desde la que se accede a ábsides, contraábsides y estancias laterales. Junto a ellas se arracima un número importante de cavidades de estancia única con formas y dimensiones y funcionalidades muy diversas (Azkarate 1988).

La cuestión más controvertida en relación con estas cavidades artificiales fue siempre su cronología. En aquel lejano trabajo fijamos su inicio —refiriéndonos siempre a unos conjuntos específicos y no al total de ellos— dentro de una horquilla que iba de fines del siglo VI a fines de la centuria siguiente (Azkarate 1988: 475).

⁵ No es la primera vez que defendemos que *la circunstancia fronteriza* de nuestro ámbito geográfico constituye una de las claves explicativas más relevantes (probablemente la más relevante) para interpretar su devenir histórico en los primeros siglos postclásicos y, particularmente, para dar explicación a un registro arqueológico que viene siendo objeto de debate desde hace algunos años (García Camino 2002; Azkarate 2004a, 2004b; Martín Viso 2006; Azkarate & García Camino 2013).

No tuvimos entonces oportunidad de efectuar excavaciones arqueológicas ni pudimos llevar a cabo, por lo tanto, análisis arqueométrico alguno. Nuestro argumento era fundamentalmente de carácter epigráfico. En 1988 defendimos que en la iglesia rupestre de Las Gobas-6 existían inscripciones parietales en las que podía determinarse la actividad de distintas manos, en un abanico temporal fechable entre fines del siglo VI e inicios del siglo VIII d.C. La presencia de inscripciones en cursiva común romana constituían un argumento tan sorprendente como contundente, dejando pocas dudas sobre su filiación cronológica en el marco señalado (Velázquez 1993: 271 y 330).

Los reparos, sin embargo, continuaron por parte de quienes fiaban la adscripción cronológica en otro tipo de criterios (ver por ej. Sastre 2009, aunque son más los autores que han optado por una cronología al menos dos o tres siglos posterior a la que proponemos nosotros).⁶ Con objeto de profundizar en ello, se llevaron a cabo sendas campañas arqueológicas (2007, 2011, 2012) en el entorno de la iglesia de Las Gobas-6, perteneciente al imponente conjunto del mismo nombre ubicado en la localidad treviñesa de Laño (Fig. 1). Cuando publicamos los resultados de la primera de ellas, situamos el inicio de las cuevas en el siglo VII d.C., retrasando un poco la cronología que veníamos defendiendo desde 1988. Los análisis radiocarbónicos que habíamos efectuado no nos llevaban más allá del siglo séptimo y pudo más en nosotros el peso del criterio arqueométrico que el epigráfico (Azkarate & Solaun 2008: 137). Sin embargo, el tiempo iba a demostrar muy pronto nuestra precipitación en el juicio. Lo que más sentimos es que nuestra opinión haya llevado a J. J. Larrea —en su reciente trabajo sobre las iglesias de los vascones y sus espacios funerarios— a hacerse eco de esta información con algunas consideraciones que, a la luz de los resultados arqueológicos a los que pronto me referiré, deberán ser matizadas en algún punto.⁷

En efecto, las campañas arqueológicas efectuadas al exterior de Las Gobas-6 durante 2011 y 2012, ofrecieron unos resultados verdaderamente sorprendentes que tuvimos ocasión de dar a conocer en un trabajo más general sobre espacios domésticos de época medieval en el País Vasco (Azkarate & Solaun 2015). Nos fijaremos en esta ocasión, de forma resumida, en cuatro cuestiones particularmente relevantes: 1. La fecha de «construcción» de la iglesia rupestre de Las Gobas-6; 2. La articulación de los espacios domésticos dispuestos en sus inmediaciones; 3. El registro de una pri-

⁶ A favor de nuestra propuesta, pueden consultarse las recientes aportaciones de especialistas del máximo nivel que insisten en la cronología temprana y la excepcionalidad de las incisiones parietales de Las Gobas-6 (Velázquez 2012).

⁷ «Durante mucho tiempo, las iglesias excavadas de la zona de Treviño y las necrópolis asociadas han venido siendo consideradas como una manifestación que debía integrarse en la comprensión de la Vasconia tardoantigua. Sin embargo, más allá de que formen parte de una región de hábitat rupestre que se extiende por todo el Alto y Medio Ebro, la intervención arqueológica más reciente llevada a cabo en el complejo de Las Gobas (Azkarate & Solaun 2008) ha afinado nuestro conocimiento de su secuencia ocupacional y las ha alejado de la problemática que hemos tratado aquí. En efecto, no solo las iglesias excavadas en la roca son como muy pronto del siglo VII (y aún parece que hay una fase de talla de nuevas iglesias en torno al siglo X) sino que en cualquier caso la utilización funeraria del conjunto es muy posterior a su abandono como hábitat. Las tumbas datan de los siglos X y XI. En cuanto a las iglesias mismas, las plantas con ábsides en herradura no parecen remitir a Dulantzi o a Finaga» (Larrea 2016: 242).

mera necrópolis asociada a las estructuras más antiguas y 4. Los indicadores de poder presentes en el conjunto estudiado.

1. El *proceso de apertura* de la iglesia de Las Gobas-6 y la cueva anexa de Las Gobas-7 ha podido ser perfectamente documentado gracias a la excelente conservación en el registro estratigráfico de las sucesivas capas generadas por el proceso extractivo que condujo a la creación de las cavidades rupestres.

La primera de ellas —y la más profunda desde el punto de vista estratigráfico— está compuesta por grandes bloques de caliza dolomítica contenidas en un potente paquete de arcilla y arena de color oscuro. Su presencia responde inequívocamente a la *primera fase* de «construcción» de las cavidades rupestres y, a juzgar por la ausencia de restos de labra en los bloques recuperados, se llevó a cabo mediante el uso de rozas y cuñas. Sobre este potente nivel, se depositó un relleno que contiene también numerosas piedras calizas, aunque de tamaño menor. Responde a un *segundo momento* extractivo que fue dando forma a las cavidades mediante labra a pico. Un tercer estrato compuesto íntegramente por pequeñas esquirlas de piedra caliza, de un característico color blanquecino, denuncia los restos de talla procedentes del *acabado final de la obra*.⁸ Concluida la apertura de la iglesia rupestre (Las Gobas-6) y de la cueva contigua (Las Gobas-7), los tres paquetes estratigráficos descritos se cubrieron con un potente *relleno de nivelación*. Como resultado de todo ello, se generó una gran explanada que creció hasta alcanzar casi los tres metros desde la cota de origen, transformando la escarpada ladera en un amplio y cómodo espacio aterrazado. Una adecuación topográfica perfecta.

Lo realmente importante para nuestros intereses como investigadores, fue la oportunidad que se nos brindó para conseguir una datación absoluta de la sucesión estratigráfica descrita. Se tomó una muestra en el mismo relleno de nivelación que *sellaba* la secuencia extractiva, y el análisis radiocarbónico de la misma ofreció una cronología en la 2.ª mitad del *siglo VI d.C.*⁹ (Fig. 2a). Nos encontrábamos, por primera vez, con un preciso y precioso *ante quem* para la iglesia de Las Gobas-6. El dato posee, insistimos, una relevancia extraordinaria por cuanto despeja un debate cronológico sostenido frecuentemente por criterios insuficientemente testados.

2. Encima del *relleno de nivelación* descrito se construyó un primer edificio lúgneo de planta rectangular, de aproximadamente 9 m de longitud por 5 m de ancho, levantado a nivel de suelo sobre gruesos postes de madera. En su interior pudo registrarse un suelo de tierra y un silo. Sobre este suelo de uso se tomó una nueva muestra para su análisis radiocarbónico, que ofreció una datación entre la segunda mitad del *siglo VI* y las primeras décadas de la centuria siguiente.¹⁰ (Fig. 2b)

⁸ En la campaña de 2007, con una potencia estratigráfica notablemente menor, se detectaron únicamente dos fases de extracción (Azkarate & Solaun 2008: 135). La primera de 2008 correspondería a las primera y segunda de 2011-12.

⁹ UE 357 (Ua-43976). Fecha BP 1525±31. Calibrada por el programa OxCal v 3.10 proporciona las siguientes horquillas cronológicas. Al 68,2% o 1 ñ: 440-450 AD para un 2,8%, 460-490AD para un 11,3% y 530-600 AD para un 54,1%. Al 95,4% o 2 ñ: 430-610 AD.

¹⁰ UE 245 (Ua-43973). Fecha BP 1467±30. Calibrada por el programa OxCal v 3.10 proporciona las siguientes horquillas cronológicas. Al 68,2% o 1 ñ: 570-635 AD. Al 95,4% o 2 ñ: 545-645 AD.

Unos decenios después, iba a producirse en las inmediaciones de este espacio doméstico, un evento que hasta la fecha constituye una importante novedad en el panorama de la arquitectura civil altomedieval de nuestro ámbito geográfico. Nos referimos a la construcción de otro edificio de planta rectangular (8 m × 4,5 m) cuyo rasgo más sobresaliente será su naturaleza pétreo, con muros de mampostería de 50 cms de grosor que en algún caso se han conservado con una altura superior al metro. De estancia única, amplia y diáfana, tenía suelo de tierra apisonada con un hogar de grandes dimensiones emplazado en su centro. Constaba de dos vanos de comunicación: el meridional daba acceso desde el exterior y el septentrional comunicaba con otro gran edificio adosado por ese costado norte. Las dos muestras que se tomaron para radiocarbono ofrecieron dataciones totalmente coincidentes: 640-670 d.C. y 645-685 d.C., ambas a 1 sigma.¹¹

El espacioso edificio al que se accedía desde el lado norte de la construcción de piedra fue construido tras la amortización de la estructura lúnea del siglo VI ya descrita. El nuevo edificio tuvo planta cuadrada de 10 m por lado y una superficie, en consecuencia, considerable para la época. Su construcción, sobre gruesos postes de madera, se apoyó en dos grandes peñascos laterales desprendidos del farallón rocoso, según se deduce de las rozas talladas en los mismos. El interior se dividió con un medianil del que se conserva todavía su zócalo de piedra, resultando dos estancias uniformes de planta rectangular y 50 m² respectivamente, dotadas de un suelo de tierra batida, un silo y un fuego bajo. Sobre el suelo de una de las estancias se tomó una muestra para radiocarbono que ofreció, a 1 sigma una horquilla cronológica entre 685-730 d.C.¹²

3. Frente a los 35 metros cuadrados excavados en 2007, las campañas de 2011 y 2012 abrieron más de 1.000 metros cuadrados. Es natural, por tanto, que la relevancia de los datos fuera proporcionalmente mayor. Una de las novedades respecto a 2007 estuvo relacionada con los espacios cementeriales. En la campaña de 2007 se había podido documentar el abandono de lugar como espacio de habitación para finales del primer milenio. Se pudo certificar también un nuevo proceso extractivo para la «construcción» de la iglesia de Las Gobas-4 y la reutilización de todo el lugar como ámbito cementerial.

Las campañas de 2011-12 no contradijeron estos datos, pero los enriquecieron notablemente con la documentación de un registro funerario —no detectado en 2007— y que pertenecía al período de ocupación de Las Gobas como lugar de hábitat. Su cronología se extendería, por tanto, desde mediados o finales del siglo VI a finales del siglo IX, aunque lo decimos con cautela puesto que la datación radiocarbónica más antigua

¹¹ UE 305 (Ua-43974). Fecha BP 1370±30. Calibrada por el programa OxCal v 3.10 proporciona las siguientes horquillas cronológicas. Al 68,2% o 1 δ: 640-670 AD. Al 95,4% o 2 δ: 600-690 AD; UE 328 (Ua-43975). Fecha BP 1348±30. Calibrada por el programa OxCal v 3.10 proporciona las siguientes horquillas cronológicas. Al 68,2% o 1 δ: 645-685 AD. Al 95,4% o 2 δ: 630-720 AD para un 86,7% y 740-770 AD para un 8,7%.

¹² UE-19 (Ua-35419). Fecha BP 1270±30. Calibrada por el programa OxCal v 3.10 proporciona las siguientes horquillas cronológicas. Al 68,2% o 1 δ: 685-730 AD para un 36,9% y 735-775 AD para un 31,3%. Al 95,4% o 2 δ: 660-820 AD para un 94,4% y 840-860 AD para un 1%.

no nos lleva más allá de la séptima centuria.¹³ Son un total de 15 enterramientos, distribuidos de forma desigual por la terraza. A excepción de dos ellos, todos los demás tienen una orientación NE-SW (ca. 228 grados Norte), coincidente con el eje axial de la iglesia de Las Gobas-6, o dicho de otra manera, mirando hacia el ábside de esta primera iglesia rupestre. Una orientación distinta completamente del resto de enterramientos de los siglos X-XII que adoptarán la orientación canónica E-W, con la cabeza del fallecido mirando hacia oriente. Diferencia ésta de enorme significación.

Llaman poderosamente la atención dos enterramientos pertenecientes a la primera fase, los números 22 B y 28. El enterramiento 22 responde a una sepultura labrada en la roca a modo de sarcófago. Tiene forma trapezoidal. En su interior se hallaron restos de dos individuos masculinos. El correspondiente al 22B se disponía en conexión anatómica sobre el suelo de la tumba. Sobre éste se distribuían restos desconexionados del individuo 22A. Nos interesa el primero de ellos por sus especiales circunstancias. Como recogen L. Herrasti y F. Etxeberria, responsables de la excavación de los enterramientos y de la investigación antropológica correspondiente, «se trata de un varón de gran envergadura, de 181 cm de estatura, que dificultosamente cabía en la tumba». Su esqueleto presentaba diversas patologías, pero «el signo patológico más destacado consiste en una extensa lesión situada en la zona media y alta del frontal. Se trata de una herida inciso-contusa de forma oval de regeneración y con un eje central profundo, que dibuja la impronta de la lesión provocada por el filo. Así pues, a este individuo se le asestó un golpe con un arma cortante, a modo de espada por la longitud de la lesión, que le impactó de forma diagonal. El atacante se encontraba frente a la víctima y le propinó la incisión desde su izquierda, lo que explica su disposición diagonal. A pesar de la importante lesión, este individuo sobrevivió» (Herrasti & Etxeberria 2014) (Fig. 3).

El segundo enterramiento que merece ser destacado es el número 28. Pertenece a un individuo también varón, adulto y de gran robustez, que fue enterrado en decúbito supino, con los brazos flexionados sobre la zona pélvica y las piernas extendidas en paralelo. Como patología más relevante presentaba una lesión en ojal, de tipo inciso-contusa, ocasionada por un arma de hoja cortante que incidió en la parte posterior del frontal. La acción de ataque fue de atrás adelante y desde el lado izquierdo. Murió a causa de la profunda herida (*Ibidem*) (Fig. 4). Este enterramiento carece de datación radiocarbónica, pero sí la tiene el número 26 (ver n. 13) ubicado, con la misma orientación, exactamente a su lado.

4. Para ir concluyendo, puede decirse a modo de síntesis que Las Gobas representa un testimonio único de un yacimiento, perteneciente a los siglos tardoantiguos y altomedievales, que reúne de manera simultánea —de ahí su excepcionalidad— información arqueológica muy notable, tanto de carácter religioso (iglesias y cementerios) como productivo y residencial (casas, almacenes y silos).

La costosísima modificación de la orografía del lugar que transformó una ladera pronunciada en una terraza habitable, obliga a pensar en la existencia de *alguien con suficiente autoridad* como para ejecutarla con éxito. Como se ha dicho con acierto, la com-

¹³ ENT 26 (Ua-46155). Fecha BP 1400±30. Calibrada por el programa OxCal v 3.10 proporciona las siguientes horquillas cronológicas. Al 68,2% o 1 δ: 620-660 AD. Al 95,4% o 2 δ: 595-670 AD.

plejidad arquitectónica viene determinada no tanto por la técnica y morfología de los materiales empleados cuanto por la solución formal y adaptación al terreno, por el despliegue de medios dispuesto para generar aterrazamientos, construir márgenes de contención, por la capacidad, en definitiva, de alcanzar unos resultados que sólo cabe esperar de unas decisiones previamente planificadas y de una capacidad indiscutible para ejecutarlas (Gutiérrez Lloret & Cañavete 2010: 125). No menos significativa es, en este mismo sentido, la temprana presencia de una construcción doméstica pétreo, configurando el primer ejemplo para todo nuestro ámbito geográfico de *semiótica asociada a la arquitectura civil en piedra* por parte de las clases dirigentes (Wickham 2008: 717).

Si hay algo con un significado especialmente relevante para simbolizar la presencia de ámbitos de poder en los siglos que siguieron a la desaparición del Imperio, es precisamente el conocimiento y uso de la escritura (Ward-Perkins 2007). El fenómeno es tan inusual que otorga una relevancia extraordinaria al hecho de que en la iglesia de Las Gobas-6 hubiera gente durante los siglos VI al VIII d.C. capaz de improvisar con soltura mensajes ejecutados por manos habituadas a la escritura y que lo hicieron en la seguridad de que había también gente capaz de leerlos (*Qui fecit vivat qui legerit gaudeat*) (Azkarate & García Camino 2012: 334).

Existen otros indicadores que apuntan en la misma dirección: la presencia de producciones cerámicas relacionadas con el valle del Ebro y no documentadas en otros contextos más septentrionales de la llanada alavesa o la cornisa cantábrica; los datos de los análisis arqueobotánicos sobre un paisaje intensamente antropizado; los estudios faunísticos que apuntan a una importante cabaña ganadera en las inmediaciones del yacimiento; la presencia sorprendentemente alta en la dieta de sus habitantes de la caza, siendo el ciervo el animal mejor representado; o, finalmente, la capacidad de *stockage* del lugar que, además de varios silos de gran capacidad, contaba con un granero de cubricaje notable¹⁴ (Azkarate 1988: 186-187; Azkarate & Solaun 2015).

Creemos que J.J. Larrea acierta al sugerir, como hipótesis de trabajo, que las iglesias rupestres treviñesas tienen mucho que ver «con el área del valle del Ebro que refleja la *Vita Emiliani*» (Larrea 2016: 243). De hecho, acabamos de indicar que existen algunos rasgos de la cultura material presente en el registro arqueológico (cerámicas) que parecen apuntar en esa dirección. Pero no estamos tan seguros, en cambio, de que ello suponga que no tengan que ver con Vasconia. Ajustando el origen de la cronología de las iglesias rupestres de Treviño (de Las Gobas-6 cuanto menos) al siglo VI, y, en consecuencia, haciéndolas coincidentes en el tiempo, sólo hay que recordar que la iglesia (¿de San Martín?) de Dulantzi y la iglesia de Las Gobas-6 están, una de la otra, a poco más de 20 kilómetros. Es decir, fueron también coincidentes en el espacio. Esta circunstancia de extrema vecindad hubo de generar una dinámica compleja aunque, sin duda también, enormemente creativa desde el punto de vista político, económico, cultural y lingüístico.

¹⁴ Nos referimos a las Gobas-13, cueva colgada en el farallón rocoso a once metros de altura sobre el suelo, descrita por la Carta Arqueológica de Álava (1987: 97-98) en los siguientes términos: «estancia única de planta semicircular con pequeños entrantes que hacen irregular su perímetro. En el techo, paredes y suelo tiene unas acanaladuras para subdividir la habitación en pequeños compartimentos radiales mediante tabiques de madera. Dos ventanas a cada lado de la puerta». Dimensiones en metros: 5,50 × 9,10 × 2,70 (Azkarate 1988: 186-187).

Bibliografía

- Abaitua, J. & M. Unzueta, 2011, «Ponderación bibliográfica en historiografía lingüística. El caso de la “vasconización tardía”», *Oihenart* 26, 5-26.
- Azkarate, A., 1985, «Nueva inscripción altomedieval vizcaína (San Martín de Gaztelua, Abadiano) y revisión del epígrafe de *launinco* (Andra Mari de Muntxaraz, Abadiano, Vizcaya)», *ASJU* XIX-1, 52-67.
- , 1988, *Arqueología cristiana de la Antigüedad Tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*. Vitoria-Gasteiz: Diputación Foral de Álava.
- , 1989-1994, «Necrópolis tardoantigua de Aldaieta (Nanclares de Gamboa, Álava)», *Arkeoikuska* años 89-90-91-92-93-94, Vitoria: Diputación Foral de Álava.
- , 1990, Algunas consideraciones sobre arqueología de época germánica en Euskal Herria», *Munibe (Antropología-Arqueología)* 42 (= *Homenaje a José Miguel Barandiarán*), 345-355.
- , 1992a, «Algunos apuntes sobre el tránsito entre la Antigüedad y la Edad Media», *Jornadas de Arqueología Medieval, Illunzar-2*, Gernika, 29-36.
- , 1992b, «The Western Pyrenees during the Late Antiquity. Reflections for a reconsideration of the issue», *Il territorio tra tardoantico e altomedievo. Metodi di indagine e risultati*. Firenze: Biblioteca di Archeologia Medievale, 179-191.
- , 1993, «Francos, aquitanos y vascones. Testimonios arqueológicos al Sur de los Pirineos», *Archivo Español de Arqueología* 66, 149-176.
- , 1994a, «Algunas consideraciones sobre el siglo VII en el entorno circumpirenaico occidental», *I Congreso de Arqueología Peninsular (Porto 1993) Trabajos de Antropología física e Etnología*, vol. 34, Actas IV, 307-329.
- , 1994b, «Wasconia», *Gran Atlas del Mundo Vasco*. Bilbao: Ed. Lur.
- , 1999, *Necrópolis tardoantigua de Aldaieta (Nanclares de Gamboa, Álava). Volumen I. Memoria de la excavación e inventario de los hallazgos*. Memorias de yacimientos alaveses, n.º 6. Vitoria: Diputación Foral de Álava.
- , 2001, «Nuevas perspectivas sobre la tardoantigüedad en los Pirineos occidentales a la luz de la investigación arqueológica», en J. Arce, P. Delogu (a cura di), *Visigoti e Longobardi, Atti del Seminario (Roma 28-29 aprile 1997)*. Roma: All'Insegna del Giglio, 37-56.
- , 2003, «La arqueología y los intereses historiográficos. (De los postulados vascocantabristas a las necrópolis tardoantiguas de influencia nordpirenaica)», en *Bilbao 700. Congreso de Historia de Bilbao* (= *Bidebarrieta* 12), 27-60.
- , 2004a, «¿Reihengräberfelder al sur de los Pirineos Occidentales?», *Sacralidad y Arqueología, Antig. Crist.* (Murcia) XXI, 389-413.
- , 2004b, «El País Vasco en los siglos inmediatos a la desaparición del Imperio Romano», en P. Barroso y J. A. Lema, *Historia del País Vasco. Edad Media (siglos V-XV)*. San Sebastián: Hiria, 23-50.
- , 2004c, «Los Pirineos occidentales durante el periodo franco-visigótico», *Historia de Euskal Herria. Historia general de los vascos*. Bilbao: Ed. Lur, II, 88-114.
- , 2005/2006, «Sobre los orígenes cronológicos de los cementerios cispirenaicos de época tardoantigua», *Munibe (Antropología-Arkeologia)*, 57: 2, 405-417.
- , 2011, «Repensando los márgenes circumpirenaico-occidentales durante los siglos VI y VII d.C.», en E. Baquedano, *711 Arqueología e Historia entre dos mundos (Zona Arqueológica n.º 15)*. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Nacional, 241-256.

- , 2017, «Los estudios históricos y arqueológicos: un proceso de investigación en clave de *Slow Science*», en E. García-Gómez, *Vitoria-Gasteiz y su hinterland. Evolución de un sistema urbano entre los siglos XI y XV*. Bilbao: UPV/EHU, XXI-XXIX.
- & I. García Camino, 1996, *Estelas e inscripciones medievales del País Vasco (siglos VI-XI). I. País Vasco Occidental*. Bilbao: UPV/EHU.
- & —, 2012, «El espacio circumpirenaico durante los siglos VI al X d.C. según el registro arqueológico: algunos interrogantes», en L. Caballero, P. Mateos y C. García de Castro, *Asturias entre visigodos y mozárabes*. Madrid: CSIC, 331-352.
- & —, 2013, *Vasconia, tierra intermedia. Ritos funerarios de frontera*. Bilbao: Arkeologi Museoa.
- & J. L. Solaun, 2008, «Excavaciones arqueológicas en el exterior de los conjuntos rupestres de Las Gobas (Laño, Burgos)», *Archivo Español de Arqueología* 81, 133-149.
- & —, 2015, «Espacios domésticos, urbanos y rurales, de época medieval en el País Vasco», en M. E. Díez & J. Navarro, *La casa medieval en la Península Ibérica*. Madrid: Sílex Ediciones, 541-575.
- Castro-Gómez, S., 2000, «Ciencias sociales, violencia epistémica y el problema de la «invencción del oro», en E. Lander (comp.), *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas Latinoamericanas*. Buenos Aires: CLACSO, 145-162.
- García Camino, I., 2002, *Arqueología y poblamiento en Bizkaia, siglos VI-XII. La configuración de la sociedad feudal*. Bilbao: Diputación Foral de Bizkaia.
- Gorrochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- , 1999, «Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca», *Lección Inaugural del Curso Académico 1998-99 de la Universidad del País Vasco, 24 de septiembre de 1998*. Bilbao: UPV/EHU.
- , 2007-2008, «Lenguas y genes: aplicaciones a la prehistoria de la lengua vasca», *Veleia* 24-25, 1185-1201.
- , 2008, «Antzinateko euskararen nondik norakoak», en *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. Euskaltzaindiaren Nazioarteko XV. Biltzarra (2001, Bilbo eta Baiona)*. Bilbo: Euskaltzaindia, Iker 19, 361-378.
- , 2009, «Vasco antiguo: algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas», *Acta Palaeohispanica X (= Palaeohispanica 9)*, 539-555.
- Guede, I., L. A. Ortega, M. C. Zuluaga, A. Alonso-Olazabal, X. Murelaga, J. L. Solaun, I. Sanchez & A. Azkarate, 2017, «Isotopic evidence for the reconstruction of diet and mobility during village formation in the Early Middle Ages: Las Gobas (Burgos, northern Spain)», *Archaeological and Anthropological Sciences*, DOI 10.1007/s12520-017-0510-9
- Gutiérrez Lloret, S. & V. Cañavete, 2010, «Casas y cosas: espacios y funcionalidad en las viviendas emirales del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)», *Cuadernos de Madinat al-Zahra* 7, 123-148.
- Herrasti, L. & F. Etxeberria, 2014, *Estudio de los restos óseos humanos procedentes de la necrópolis de Las Gobas (Laño, Trebiño)*, Informe inédito.
- Lakarra, J. A., 2013, «Gramática histórica vasca o vasco-iberismo», *Acta Palaeohispanica XI (=Palaeohispanica 13)*, 567-592.
- , 2014, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», en I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lebena eta oraina*, ASJU-ren Gehigarriak LXIX. Bilbo: UPV/EHU, 155-241.

- , 2018, «Prehistoria», en J. Gorrochategui, I. Igartua & J.A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*. Vitoria: Eusko Jaurlaritza, 23-244.
- & I. Ruiz Arzalluz (eds.), 2011, *Luis Michelena. Obras completas [OC]*. «Anejos de ASJU», 15 vols. San Sebastián-Bilbao: Diputación de Gipuzkoa, Gobierno Vasco & UPV/EHU.
- Larrea, J. J., 2016, «Las iglesias de los vascones: una problemática antigua y un registro arqueológico nuevo (siglos VI y VII)». *Anejos de Nallos: Estudios interdisciplinarios de arqueología*, 3, 219-246.
- & M. Pozo, 2015, «Vasconia en la Tardoantigüedad. De la Antropología a una historia en pedazos», *Revista Internacional de Estudios Vascos* 60, 42-77.
- Loza, M. & J. Niso, 2016, «La basílica tardoantigua de San Martín de Dulantzi (Alegría-Dulantzi, Álava)», *Pyrenae* 47: 2, 95-129.
- Martín Viso, I., 2006, «La configuración de un espacio de frontera: propuesta sobre la Vasconia tardoantigua», en U. Espinosa y S. Castellanos (eds.), *Comunidades locales y dinámicas de poder en el norte de la Península Ibérica durante la antigüedad tardía*. Logroño: Universidad de La Rioja, 101-139.
- Mitxelena, K., 1964, *Textos Arcaicos Vascos*. Madrid: Minotauro. Reed. OC 12, 1-198.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU*. Reed. OC 7, 517-544.
- Pozo, M., 2016, *Vasconia y los vascones de la crisis del Imperio romano a la llegada del Islam (siglos VI-VIII)*. *Evolución sociopolítica y génesis de la «gens effera»*, Tesis Doctoral. UPV/EHU (inédita).
- Ramos Remedios, E., 2017, «Sobre la lengua romance patrimonial en Álava (siglos V al XI): la aportación de la arqueología», *Anuario de Estudios Medievales* 47: 1, 303-334.
- Sastre, I., 2009, *El altar en la arquitectura cristiana hispánica. Siglos V-X. Estudio arqueológico*, Tesis Doctoral Universidad Autónoma de Madrid, Tesis en acceso abierto en: Biblos-e Archivo
- Tovar, A., 1959, *El euskera y sus parientes*. Madrid: Minotauro.
- Velázquez, I., 1993, «Las inscripciones latinas de la cueva de La Camareta», *La cueva de La Camareta (Antigüedad y cristianismo X)*, 267-321.
- , 2012, «La escritura visigótica cursiva en su periodo primitivo», en J. Alturo, M. Torras, y A. Castro (eds.), *La escritura visigótica en la Península Ibérica: nuevas aportaciones*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 15-54.
- Villar, F. & B. Prósper, 2005, *Vascos, celtas e indoeuropeos. Genes y lenguas*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Ward-Perkins, B., 2007, *La caída de Roma y el fin de la civilización*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Wickham, C., 2008, *Una historia nueva de la Alta Edad Media*. Barcelona: Crítica.

Agustín Azkarate

Grupo de Investigación en Patrimonio Construido
 Centro de Investigación Micaela Portilla
 C/Justo Vélez de Elorriaga, 1 - 01006 Vitoria-Gasteiz
 Tlf: 945 01 45 44
 agustin.azcarate@ehu.eus

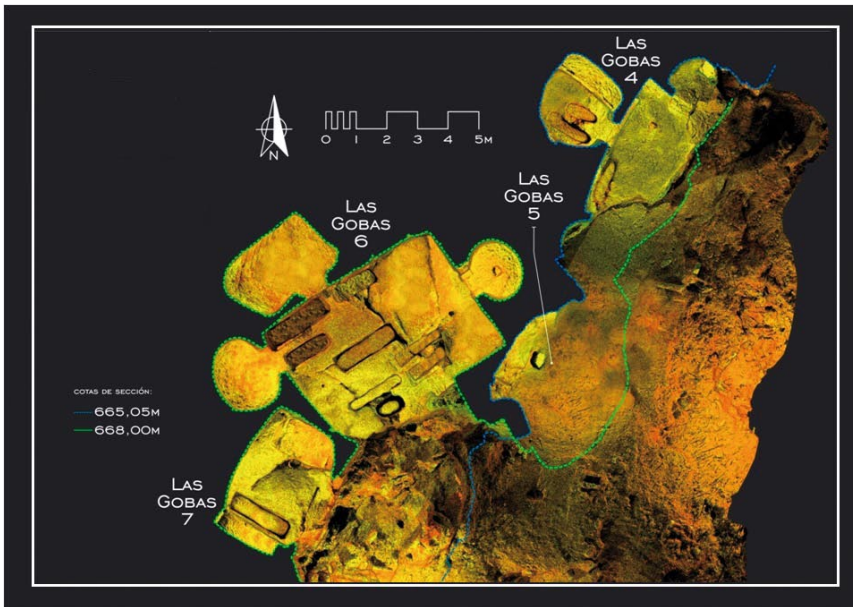

Figura 1

Planimetría obtenida por escáner láser. En el centro de la imagen la iglesia de Las Gobas-6, abierta en el farallón rocoso en el siglo VI d.C. A su izquierda, desde el exterior, la cavidad Las Gobas-7, de cronología similar. En el extremo superior derecho la iglesia de Las Gobas-4, abierta a finales del primer milenio d.C. (Enklabe KST)

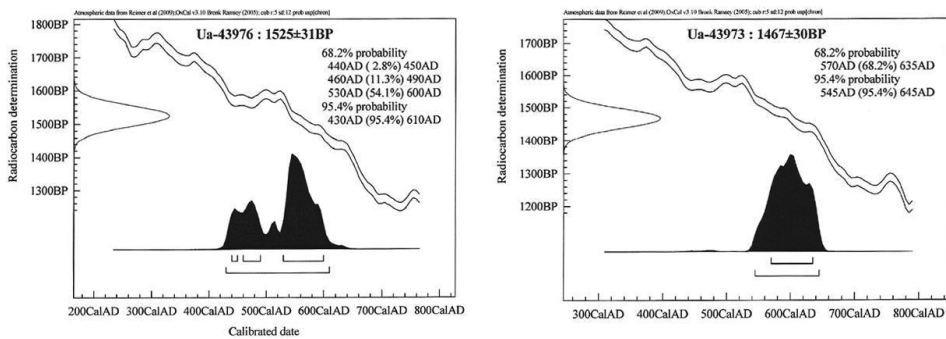

Figura 2

Dataciones radiocarbónicas de Las Gobas-6. A la izquierda los resultados de la muestra procedente del nivel de nivelación que selló los paquetes estratigráficos generados por las labores extractivas efectuadas durante la construcción de Las Gobas-6 y 7. A la derecha, los resultados de la muestra tomada en el suelo de uso del primer edificio lúgneo construido (Uppsala Universitet, 21 June 2012)

Figura 3

Enterramiento 22B. A este individuo se le asestó un golpe con un arma cortante, a modo de espada por la longitud de la lesión, que le impactó de forma diagonal. El atacante se encontraba frente a la víctima y le propinó la incisión desde su izquierda, lo que explica su disposición diagonal. A pesar de la importante lesión, este individuo sobrevivió (Fot. L. Herrasti, F. Etxeberria)

Figura 4

Enterramiento 28. Lesión en ojo, de tipo inciso-contusa, ocasionada por un arma de hoja cortante que incidió en la parte posterior del frontal. La acción de ataque fue de atrás adelante y desde el lado izquierdo. Murió a causa de la profunda herida (Fot. L. Herrasti, F. Etxeberria)

Lukrezio, Ibinagabeitiak euskaratua

Lucretius, translated into Basque by A. Ibinagabeitia

Gidor Bilbao Telletxea

UPV/EHU

Abstract

This article includes a previously unpublished Basque translation by Andima Ibinagabeitia: Lucretius' De rerum natura, 1-43. In order to place that work in context, we have endeavoured to establish a list of the literary works translated into Basque by Ibinagabeitia; we have taken into account published translations, unpublished translations, and also others we know of by means of citations, even though we may not have accessed actual copies of those translations. Furthermore, the ideas Ibinagabeitia had regarding translation have been studied in his works and letters, in order to understand why he chose to translate Lucretius and the problems he may have had.

Keywords: *Andima Ibinagabeitia, objectives of translation, translation of ancient classics, choosing translation subjects, Lucretius.*

Laburpena

Artikulu honetan, Andima Ibinagabeitiak euskaraturiko lan argitaragabe bat editatu da: Lukrezioren De rerum natura, 1-43. Lan hori bere testuinguruan kokatzeko, Ibinagabeitiak euskaraturiko literatura-lanen zerrenda finkatzen ahalegindu gara; kontuan hartu dira itzulpen-lan argitaratuak, itzulpen argitaragabeak, eta baita aipu bidez ezagutzen ditugunak ere, itzulpen horien alerik ezagutu ez arren. Gainera, Ibinagabeitiak itzulpenaren inguruan zituen ideiak aztertu dira haren lanetan eta gutunetan, Lukrezio itzulgai gisa hautatzeko zein arrazoi izan zezakeen ulertzeko.

Hitz gakoak: *Andima Ibinagabeitia, itzulpenaren helburuak, Antzinateko klasikoek itzulpena, itzulgaien hautua, Lukrezio.*

1. Zein literatura-lan euskaratu zituen Andima Ibinagabeitiak?

Galdera honen erantzuna argitzen laguntzea da, hain zuzen, artikulu honen helburuetako bat.¹ Artikulua idazten hasi aurretik *NORdaNOR* euskal itzulpengintzaren datu-base nagusia kontsultatzean,² emaitza hauek eskuratu genituen, hemen itzulpe-naren argitaratze-dataren arabera aurkezturik:

1. Jacinto Benaventeren gaztelaniazko *La fuerza bruta*, euskarazko izenburuan *Abere-indarra*, Jokin Zaitegirekin batera euskaratu eta 1950ean *Euzko-Gogoa* aldizkarian bi zatitan (baina osorik) argitaratua.³
2. Virgilioren latinezko *Bucolica*, euskarazko izenburuan *Unai-kantak*, 1954-1955ean *Euzko-Gogoa* aldizkarian bost zatitan (baina osorik) argitaratua,⁴ gero, 1966an, Santi Onaindiaren ekimenez osaturiko *Bergili'ren idazlanak osorik* liburuan aldaketa gutxirekin berrargitaratua,⁵ eta azkenik Iñigo Ruiz Arzalluzek 1992an editatua.⁶
3. Virgilioren latinezko *Georgica*, euskarazko izenburuan *Alor-kantak*, lehenengoz 1966an *Bergili'ren idazlanak osorik* liburuan argitaratua, eta gero, 1992an, Iñigo Ruiz Arzalluzek aipaturiko *Bergiliren Unai eta Alor-kantak* liburuan editatua.
4. Virgilioren latinezko *Ars amatoria*, euskarazko izenburuan *Maita-bidea*, lehenengoz Aintzane Arrieta Gandiagak 1994an editatua.⁷

¹ Lan hau MINECOren *Monumenta Linguae Vasconum 5: Periodizazioa eta kronologia* (FFI2016-76032-P) ikerketa-proiektuaren baitan egin da, Joakin Gorrotxategi irakaslearen omenez; Filologia Klasikoko lizentziaturan, derrigorrezko irakasgai batean ezagutu genuen, eta berak eskainiriko hautazko guztiak aukeratu genituen, latinezko testuak hizkuntzalaritza indoeuroparra baino gogokoago izan arren; tesi-zuzendari izateko ere bera hautatu genuen, bide luzerako gidari eta bidelagun egokiak behar izaten direlako; eta Joakin hala izan da gero ere, nire ibilbide akademiko osoan, gidari eta bidelagun bikain. Mila eta mila esker.

² 2017-09-01ean kontsultatua, <http://nordanor.eus/> helbidean. Artikulu honetan ez ditugu kon-tuan hartu Andima Ibinagabeitiaren itzulpen ez literarioak.

³ Egiletasunari dagokionez, gogoratu behar da Andima Ibinagabeitiak *Elantxobe*, *Elentxu*, *Norbait*, *Idoyaga*, *Idoyaga 'tar Sabin*, *I'tar A.* eta, hemen bezala, *Ibinagallbiñaga* izengoitiak (edo laburdurak) era-bili zituela. Argitalpenen izenburu zehatzak hauek dira:

1. «Abere-indarra (La Fuerza Bruta) bi ekitalditan, Benavente'k erderaz idatzi ta Zaitegi-Ibiñaga'k euskeraz», *Euzko-Gogoa* 1950 (3-4), 11-20.

2. «Abere-indarra (Benavente'rena). Bigarren ekitaldia. Zaitegi-Ibinaga», *Euzko-Gogoa* 1950 (5-6), 27-34.

⁴ Hona hemen bost zatien erreferentzia zehatzak:

1. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [I-II-III Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1954 (9-10), 142-144.
2. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [III (jarraipena) eta IV Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1954 (11-12), 178-179.
3. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [V-VI Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1955 (1-2), 11-12.
4. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [VII-IX Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1955 (3-4), 47-49.
5. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [X Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1955 (5-12), 99-101.

⁵ *Bergili'ren idazlanak osorik* (Bilbao, 1966) liburuan, Andima Ibinagabeitiak euskaratu zituen Virgilioren *Bukolikoak* eta *Georgikoak*, eta Santi Onaindiak *Eneida* (euskarazko izenburuan *Enearena*).

⁶ *Bergiliren Unai eta Alor-kantak* izenburuarekin argitaratu zen, Euskal Editoreen Elkarteak sustaturiko *Klasikoak* bildumako 55. zenbakian.

⁷ *Ovidiusen Maita-Bidea* izenburuarekin argitaratu zen, Euskal Editoreen Elkarteak sustaturiko *Klasikoak* bildumako 74. zenbakian.

Lau liburu horiek dira, hain zuzen, Ibinagabeitiak euskaraturiko lan argitaratu ezagunenak.⁸ Bosgarren bat sarri ahaztu ohi da: Bhagini Nivedita-k edo, Ibinagabeitiak dioen moduan, Nivedita Ahizpak, hots, Margaret Elizabeth Noble (1867-1911) andereak 1908an ingelesez argitaraturiko *An Indian Study of Love and Death* liburuaren itzulpena, 1957an *Maitasun eta erio kantua* izenburuarekin argitaratua *Euzko-Gogoa* aldizkarian.⁹ Horiek dira, nik dakidanez, argitaraturik ezagutzen direnak; baina badakigu beste autore batzuen lanak ere euskaratu zituela, edo behintzat itulzeari ekin ziola.

Zaitegirekin batera argitaraturiko Benaventeren antzezlanaren ondoren, kronologikoki hurrena Julio Dantas portugaldarraren *A Ceia dos Cardeais* da, 1951ko maiatzazuztaila tartean Jokin Zaitegiri eta Jon Miranderi idatziriko gutunenez bidez dakigunez:

Denpora eman bearrez, Julio Dantasen *A Ceia dos Cardeais* (Kardinalen zautia) portugeratik euskeratu dizut. Antzerkitxo entzungarri eta ospatsua duzu. Baina *ad usum Delphinis* geldituko, ots, enetzako (Ibinagabeitiak Zaitegiri, 1951-05-19; Urkizu 2000: 52).

Egun auetan Julio Dantas-en *A Ceia dos Cardiaes* euskeratzeari ekin diot. Antzerkitxo otsandikoa duzu, baina gure apaiztarrentzat gogorxkoa. Ala ere, gure izkuntza eder oroz apaindua (xuberoeraz ez geo) bear dugu (Ibinagabeitiak Miranderi, 1951-07-23; Urkizu 2000: 59).

Hurrengo urteetan, latinez idazten duten autore klasikoak dira Ibinagabeitiaren itzulgai. Iñigo Ruiz Arzalluzek (1992) eta Aintzane Arrietak (1994) eskaini ziguten itzulpen horien guztien berri zehatza.

1952ko apirillean Ibinagabeitiak Miranderi idatziriko gutunean dioenez, Horazioen *Carmen Saeculare* euskaratzen ari zen, baina ezinean:

Oratius-en *Carmen Seculare* «Mende-Kanta» euskeratzen ari naiz egun auetan. Bainan ene iduripen-biotzak, adarra baino elkorrago, ukoka ari zaizkit. Erdibear latzgarrienean nabillkizu (Ibinagabeitiak Miranderi, 1952-04-07; Urkizu 2000: 95).

Iñigo Ruizen arabera, «Ibinagabeitiaren paperen artean gorde da *Carmen saeculare*-ren lehenengo bi ahapaldien itzulpena dakarren orri bat: *Orati-ren Mende-kanta* du izenburu eta agerian da zirriborroa dela, eskuz idatzia eta zuzenketa askorekin» (Ruiz Arzalluz 1992: xxi). Andimaren paperen artean dago oraindik, «Lanen zirriborroak» karpetan, Ruiz Arzalluzek aipaturiko dokumentua.¹⁰ Dirudienez, gero ere ez zuen lortu Horazioen poesia euskaraz erditzea.

⁸ Jacinto Benaventeren *La malquerida* (euskarazko izenburuan *Gaitzetsia*) ere Zaitegik eta Ibinagabeitiak euskaratua baltiz bezala aipatzen da zenbait lanetan (Urkizu 2000: 16, adibidez), baina antzezlan horren lehen ekitaldia *Edozein* (*Euzko-Gogoa* 1954 (11-12), 196-197) eta *Edonor* (*Euzko-Gogoa* 1955 (1-2), 20-23) izenburuetan sinaturik agertzen da, eta badakigu Alfontso Irigoien dela itzultzailea. Hala agertzen da Ibinagabeitia eta Irigoien artean 1955eko otsaila eta azaroa bitartean gurutzaturiko gutunetan (Sudupe 2012b: 174, 176, 178, 181).

⁹ Argitalpenaren erreferentzia zehatza hau da: *Euzko-Gogoa* 1957 (1-2), 56-72. Zalantza gutxiarekin esango nuke Ibinagabeitiak frantsesezko zubi-testua erabili zuela; hain zuzen, 1951n Lizelle Reymond andereak frantseseratu eta argitaraturiko *Un chant d'amour et de mort* liburu txikia.

¹⁰ Hau da dokumentuaren identifikazioa Azkue Biblioteka eta Artxiboan: «Erreferentzia-kodea: 2.02.2. Funtsa: AIB. Biltegi-kodea: KEH. Kokapen-zenbakia: 0150. Kutxa-kodea: 010. Dossier-kodea: 220».

Aintzane Arrietak (1994: xlv-lv eta *passim*) zehaztasunez azaltzen ditu Ibinagabeitiak hartu zituen lanak, lehenengo, 1952ko ekain-amaieratik irail erdialdera, Ovidioren *Ars Amatoria* euskaratzen, eta gero, urritik abendura, oharrak eta sarrera osatzen; baita argitaratzeko oztopoek sortu zioten nahieza ere. Horren ondoren, gogo txarrez hartzen du Zaitegiren «enkargua», Virgilioren *Eneida* euskaratzeko. Azaro-abenduko hainbat gutunetan (Ruiz Arzalluz 1992: xxii-xxiii) agertzen du *Eneida* euskaratzen hasteko gogo eskasa, eta 1952-12-24ko gutunean Zaitegiri diotso hasi dela; *Eneida* itzultzeari buruzko azken aipamena urtebete geroago, 1954ko lehenengo egunetan, aurkitu dugu, Gotzon Egañari idatziriko gutun batean:

Nik ere asmo ederrenak ba' ditut. Lenengoz eskuartearen darabilkidan «Eneida»-ren itzulpena burutuko dut. «Maita-bidea» baino len argitara nai nuke liburu mardul au gure letren gorasarrerako (Ibinagabeitiak Gotzon Egañari, 1954-01-05; Sudupe 2012b: 108).

Nolanahi ere, lan hori (Virgilioren *Eneida* euskaratzea) zama bezala hartu zuela iruditzen zait, ez bere gogoz, eta ez nago ziur inoiz ekin ote zion ere. Hilabete lehenago Bingen Ametzagari idatziriko gutunean, hain zuzen, oraindik hasi gabe dagoela dirudi: «Ene adiskide batzuek Bergiliren *Eneidos* itzul dezadan nai lukete. Bearba eginen dut» (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-12-17; Irujo 2009c: 177). Eta esanguratsua iruditzen zait geroago, 1959an, Andimak inon eta inori ez aipatzea berak *Eneida*-rekin hasitako lana, Santi Onaindiak jakinarazten dionean *Eneida*-ren euskarazko itzulpena Onaindiak berak «erdi egiñik» duela, eta proposatzen dionean harekin batera Ibinagabeitiak Virgilioren *Bukolikoak* (1954an euskaratuak eta *Euzko-Gogoan* argitaratuak) eta *Georgikoak* (orduan oraindik euskaratu gabeak) argitaratzea.¹¹

Nik dakidala, inork ez du aipatu Ibinagabeitiaren paperen artean *Eneida* horren itzulpenaren zirriborrorik ere ikusi duenik.

Justu-justu aldi horretan, 1952ko abendutik 1954ko urtarrilerako tartean, Lukrezioren *De rerum natura* euskaratzen ari da. Hurrengo atalean aztertuko ditugu Ibinagabeitiak itzulgai hori hautatzeko izan bide zituen arrazoiak; oraingoan, aski izan bedi Lukrezioren itzulpena aipatzen duten gutunak zerrendatzea.

Zaitegiri 1952ko gabon egunean idatziriko gutunean aurkitu dugu lehenengoz aipaturik: «Lukreti-ren Izadiakoaren zati batzuk ere itzulita dauzkatz» (Ibinagabeitiak Zaitegiri, 1952-12-24; Urkizu 2000: 122). Astebete geroago, urte horretako gabonzahar egunean, Gotzon Egañari idatzitakoan zehazten du Txomin Peillen, Jon Mirande eta Federiko Krutwigekin egin asmo duen elkarretaratzean atal bi irakurri gura dizkiela (ez du baieztatzen ordurako euskaratuta dituenik): «Egun ortarako Lukreti'ren *De Natura Rerum*'dik itzulita bi atal yakingarri irakurriko dizkiet» (Ibinagabeitiak Gotzon Egañari, 1952-12-31; Sudupe 2012b: 105). Hurrengo udan, 1953ko uztailean, Bingen Ametzagari jakinarazten dio lan horretako «zati batzu» euskaratuak dituela: «Lukreti'ren *De Natura Rerumen* zati batzu ere euskeratu ditut. Lukreti Ovidi bainon zailagoa da itzul lanerako, ala ere neke aundi gabe gure izkeraz iantzi diteke» (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-07-22; Irujo 2009c: 167). Baina

¹¹ Iñigo Ruiz Arzalluzek (1992: xxiii-xxvi) zehazten du Ibinagabeitiaren itzulpen horien kronologia. Beherago ere horietaz dihardugunean, orrialde horiek dira gure iturri nagusia.

urte-amaieran, bost hilabete geroago, etsita dago eta lana bertan behera utziko duela iragartzen dio Ametzagari berari: «Lukreti'ren zati asko itzuli ditud, bañan berriant-bera utzi dut, *Maita-bidearen* zoririk izan ez dezan» (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-12-17; Irujo 2009c: 177). Gorago aipatu dugun 1954ko errege-bezperako gutunean, itxaropentsuago-edo dago Gotzon Egañari idaztean: «Lukreti'ren «De Natura rerum» «Izadiaz» alegia, itzuli nai nuke zail xamarra dan arren. Ortara ere iritxiko naiz Jainkoak osasun eta adore ematen baldin badizkit» (Ibinagabeitiak Gotzon Egañari, 1954-01-05; Sudupe 2012b: 108). Hori da ezagutzen dugun azken aipua.

Iñigo Ruiz Arzalluzek zehaztu zuen itzulpen-lan horren aztarna bakarria aurkitu zuela Andimaren paperen artean:

[...] ez zuen bukatu, ezta —seguruenik— liburu bat ere. Lukrezioren itzulpen horren orri bakarria aurkitu dut Estibalizko paperen artean: *Izadiaz (Naturaz)* du izenburu, eta hasierako 43 bertsuak baino ez ditu itzultzen. Litekeena da zati gehiago edota luzeagoak euskaratuta izatea, Zaitegiri egiten dion kartan adieraztera ematen duen bezala (Ruiz Arzalluz 1992: xxiii).

Orduan Estibalizko monasterioan ziren paper horiek Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan daude gaur egun, eta hain zuzen orri bakar hori argitaratuko dugu hemen, hurrengo atal batean.

Berriz ere Ibinagabeitiaren itzulpen-lanen kronologiari heltzen badiogu, 1954ko otsail-martxoan euskaratu zituen Virgilioren *Bukolikoak* eta 1954-1955ean argitaratu zituen *Euzko-Gogoan*.

Esku artean hartzen duen hurrengo itzulpen-lana Katuloren poemak dira. Jon Miranderi 1956ko San Inazio egunean¹² idatziriko gutuna eta Jon Mirandek astebe-tegarrenean emandako erantzuna dira jardun horren lekukotza bakarria:

Catul-en olerkiak itzultzen ari naiz, baiña zure trebetasuna palta zait lan ori bear bezela egiteko. Laister igorriren dizkizut zenbait... ikus ditzatzun eta orraztu (Ibinagabeitiak Miranderi, 1956-07-31; Urkizu 2000: 209).

Ernagarri zait zure euskarazko lanetzaz erraiten derautazuna. Nik latin olerkiak ez ditut hainbat irakurri, baina Katul oso atsegin izan zait bethi, bere poema erotikoak gatik, eta botzik irakurririko ditut orain gure sor-mintzoan emanik. Non argitaratu gai ditutzu ordea? Gure herritar ispiritu hersiek Ovidi-ren Maithabidea-ri baino abegi hobea eginen othe derauete? Hain zuzen ere, zure lan azken aipatu horren berriakurteari lotu naiz egun hauetan (Mirandek Ibinagabeitiari, 1956-08-10; Urkizu 1995: 111).

Kasu honetan ere, nik dakidala, inork ez du aipatu Ibinagabeitiak euskaraturiko Katuloren poemak ikusi dituenik.

Gorago aurreratu dugun moduan, 1957an euskaratu eta argitaratu zuen Bhagini Niveditaren *Maitasun eta erio kantua*. Gero, 1957ko urtarriletik 1965eko urtarrilera bitartean ondu zuen, Ruiz Arzalluzen arabera (1992: xxiv-xxv), Virgilioren Bukolikoan euskal itzulpena, 1966an argitaratua. Eta hor amaitzen dira, dirudienez, Ibinagabeitiaren literatura-itzulpenak. Lehenengo galderari erantzuteko moduan gaude,

¹² Urkizuk 1957ko data ezarri dio gutun honi; Ruiz Arzalluzen arabera (1992: xxiv), ordea, gutuna ez dauka datarik baina ezinbestean 1956koa izan behar da. Hala dela dirudi, Miranderen erantzunari kasu egiten badiogu.

hortaz, eta hau litzateke, gaur dakigunaren arabera, Ibinagabeitiak euskaraturiko literatura-lanen zerrenda, itzultze-jardueraren hurrenkera kronologikoan:

1. 1950. Jacinto Benavente: *La fuerza bruta*. Es > Eus: *Abere-indarra*. Jokin Zaitegirekin batera. Osorik argitaratua.
2. 1951. Julio Dantas: *A ceia dos cardeais*. Port > Eus: *Kardenalen zauta*. Ez da alerik ezagutzen.
3. 1952. Horazio: *Carmen saeculare*. Lat > Eus: *Mende-kanta*. Bi ahapaldiren itzulpen-zirriborro argitaragabea.
4. 1952. Ovidio: *Ars amatoria*. Lat > Eus: *Maita-bidea*. Osorik argitaratua.
5. 1952-1953. Virgilio: *Eneida*. Lat > Eus. Ez da alerik ezagutzen.
6. 1952-1953. Lukrezio: *De rerum natura*. Lat > Eus: *Izadiaz (Naturaz)*. Lehenengo 43 bertso-lerroen itzulpen argitaragabea.
7. 1954. Virgilio: *Bucolica*. Lat > Eus: *Unai-kantak*. Osorik argitaratua.
8. 1956. Katulo: *Carmina*. Lat > Eus. Ez da alerik ezagutzen.
9. 1957. Bhagini Nivedita (Margaret Elizabeth Noble): *An Indian Study of Love and Death*. Eng > Eus (Zubi-testua, seguruenik: fr): *Maitasun eta erio kantua*. Osorik argitaratua.
10. 1957-1965. Virgilio: *Georgica*. Lat > Eus: *Alor-kantak*. Osorik argitaratua.

2. Zergatik Lukrezio?

Akaso lehenagoko galdera litzateke beste hau: zergatik edo zertarako euskaratu literatura-lanak? Galdera horri zuzen-zuzenean erantzuten dio Ibinagabeitiak «Zaitegi'ren idazteie buruz» artikuluan (*Euzko-Gogoia* 1950 (2), 10):

[...] yabetu dira euskerarik ezin ditekela idazle ospetsuekiko sor ta gor. Ludian izan diran literatura-zale aipatuenean burutapen, iduri, biotzondo xamur, amets-goxoak gure hizkuntzaz yantzi bear ditugu. Lan neketsua noski, bainan noraezkoa.

Gure elerti-baratzea ugari, idazle yatorrez aberats ager ba'ledi, ez litzaiguke lan ori ain bearrezkoa izango; ain urri, ain exkas dagerkigun ezkeru, burubelarri ekin bear diogu eder-lan guziek euskeratzen. Orrela gure mintzoa gaituko dugu eta, bidenabar, euskaldunei euskaraz beren adimen-argia ta gogoa asetzeko bidea gertuko diegu.

Menderatu-izkuntza geyenek itzulpenetan izan dute geroko loraldiaren oñarria.

Bi helburu azpimarratzen ditu: «gure mintzoa gaitu», eta «bidenabar, euskaldunei euskaraz beren adimen-argia ta gogoa asetzeko bidea gertu», lehenetasun-hurrenkera horretan. Lehenengo helburua argia da eta ez du beste azalpenik behar; bigarrenean, adimen-argia eta gogoa asetzean, batera ikusten ditut bi alderdi: bat, euskaldunak jakintza-bidean jartzea, eta, seguruenik bigarren mailan, literaturaren balio artistikoaz gozatzea.

Adimen-argia eta gogoa asetzearekin lotua da, jakina, «eskubideen jabe egiten geranean» maila guztietako irakaskuntzarako euskarazko materialak prest izatea. Kezka hori ere burutik kendu ezinik izan zuen Ibinagabeitiak bizitza osoan, hasiera-hasieratik. Aipu hau 1947an Andimak Zaitegiri idatziriko gutun batekoa da eta Telesforo Monzonekin izandako elkarrizketaz ari da:

Benetan maite zaitu, zure lanak beroki goratu zizkidan. Eskubideen jabe egiten geranean, zu gabe Euzkadirik ezin ditekela ere esan zidan. [...] Sail aundiak urratu gabe ditugu oraindik, irakaspén-sailak len eta bigarren mailakoak batez ere. Lan ori euskal-

tzaindi berriak bere-lepo ar dezakela t.a. Orain arte egin lan batzuen berri eman zidan. Orixe-Oyartzabalen *Euskel-Eliztia*, lenengo, bigarren, irugarren mailak. Irakaspen gaitan, besterik egin danik ez dut uste. Aunitz apaiz or ari dire, bainan eleiz-liburu ta uzkurutz-gutunak egiten eskuarki. Orixe, *Divi Augustini Liber Confessionum* euskeraltzen omen. Bukatuxe omen du itzulpena. Zergatik ez digu Omer euskeratzen? Esan nion Telesporori. Obe luke poema-aundi ori emango baliguke. Bainan Orixe ez izaki errez makurtzen danetarikoa. Itxumustuan ari baino, obe genuke euskeltzale guziok bar artu ta gerorako idazti-piloa gertu. Ez al gaitu etorkizunak larru-gorri atzemango! (Ibinagabeitiak Zaitegiri, 1947-09-26; Urkizu 2000: 27)

Beste era batean esana, hona hemen ideia bera berriz ere:

Euskera aberasteko ez daukagu bide egokiagorik, ots, bakoitzak bere bizibidekoak euskeraz landu. Bide ortatik iritziko gera ain luzaro ames dugun Ikastola Nagusirako ez ezen, txikirako ere liburu bikaiñenak gerturik idukitzera («Zaitegi Abaren *Bidalien egiñak*», *Euzko-Gogo* 1954 (5-8), 118).

Ikusi dugun moduan, «gerorako idazti-piloa gertu» behar horretan, Ibinagabeitiak nahiago zukeen Orixe Homero euskaratzea, San Agustin baino. Antzinate grekolatindarreko klasikoek garrantziaz dihardu, jakina; baita beste honetan ere:

Oraindik luzaro ez dala, adiskide batekin gai onetaz niarduen. Sopokel antziñakotzat esten zuen adiskideak, eta orrelako lanik ez litzatekela euskeratu bear. Ene ustez, etzegen izpidean. Elerti lan batzu, elerti osoaren oñarri gertatu dira. Urtez zaarrak, mamiz beti gazteak, alajaña. Gure izkuntza ere, bestekin zer ikusirik izan ezarren, literatura gaitan ezin diteke ezkutu ta bakar izan («Zaitegi ren idaztiei buruz», *Euzko-Gogo* 1950 (2), 12-13).

Gai honetan funtsezkoa da 1961ean *Alderdi* aldizkarian argitaraturiko «Artu eta erabili» artikulua. Itzulpen-lanaren aldeko aldarrikapena da artikulua osoa, eta antzinateko idazlanen itzulpen-beharra azpimarratzen du:

Zer, beste izkerak ez bezela gurea gaituko dugula uste al duzu? Ez dago izarpean antxiñako idaz-lanen itzulpen gabeko izkuntzarik, eta oraingo izkuntza aundiak gaitzera jarri ziranen lenengo ardura orixe izan zan: bakoitzak bere izkeraz munduan izan diren idazle aundiaren asmakizunak jantzi. Eta bide ortatik gaitu dira izkera sonatuenak (*Alderdi* 1961 (168), 22).

Ibinagabeitiak euskaraturiko klasiko grekolatindarrei erreparatzen badiegu, aurreko atalean ikusi dugu, 1952an, Horazioren *Carmen saeculare* euskaratzen ezinean ibili ondoren, Ovidioren *Ars amatoria* hautatu eta euskaratu zuela osorik. Ezagunak dira itzulpen horrek ekarri zizkion kritikak; inork ez zuen esan itzulpen txarra zenik, baina gogor eraso zioten gai lizunak euskaratu zituelakoan, eta ez zuen lortu bere lana argitaraturik ikustea. Aintzane Arrietak (1994: xv-xx eta xxiii-lv) eta Pako Sudupek (2010: 214-215, 909-910 eta 1166-1180) luze eta ondo idatzi dute kontu honi buruz, eta ez daukagu hemen ezer gehitzekorik; baina gogorarazi behar dugu hain zuzen krisi edo *beltzaldi* horretan hasi zela Ibinagabeitia Lukrezio euskaratzen. Funtsezkoa da, nire ustez, Jon Mirandek 1952ko abenduan idatzi zion gutuna:

Txaloka ibilteaz aserik zaudela zure kritika-lanetan? Zergatik txaloka zabiltza *Ars Amatoria*-ren antzeko bertze lanik egiteko ordez? euskaldun hypokritei gaitziturik ere! Euskal idazkuntza uzten ba duzu, zedukan alde erotikoa bakarria galduko du, eta ver-

tutearen nirvānan ondatuko da osoki (Mirandek Ibinagabeitiari, 1952-12-12; Urkizu 1995: 66).

Esango nuke eskari horri erantzunez hautatu zuela Ibinagabeitiak Lukrezio: autore klasikoan kanonean onartua, baina ikuspegi kristau estuena erantzat badaezpada-koa, eta, aldi behin, pasarte erotiko gordinez hornitua.¹³ Izan ere, itzulpenen behar-erarekin batera, euskaraz «gai guztiak» landu beharrek kezkatzen du Ibinagabeitia bereziki. Gorago aipatu dugun 1961eko artikulutik hartu dugu zati hau:

Guk [...], Lizardi zanarekin, nora-naiko nai dugu gure baserriko alaba ederra, filosofi, teologi ta jakintza garaienetan arro bezin arin, baita gai arrunt eta lizunenetan ere, beste edozein izkuntza bezela; inolako trabarik gabe, norberaren baitatik berez sortzen direnak izan ezik. [...] Euskera gaitu ta gaurkotu bear baldin badugu, edonolako lanak euskeraz idatzi bear ditugu, burura datozkigun gai guztiak, itzulpenak bazartu gabe naiz grekotik, latiñetik edo rusotik (*Alderdi* 1961 (168), 22).

Bide horretan, «gai guztiak» euskaraz landu behar horretan kokatzen da, jakina, Ovidioren *Ars amatoria*; baina baita Julio Dantasen *Kardinalen zautia*, «gure apaiztarrentzat gogorxkoa», gorago bildu dugun aipuan esaten zuen moduan; gogoratu hura ere argitaratu gabe geratu zela. Eta Katulo, jakina, Ibinagabeitiaren paperen artean aztarnarik utzi ez duena. Bhagini Niveditaren *Maitasun eta erio kantua* ere horien artekoa dugu:

Budar poema bat euskeraturik eta Miranderi eskainirik igorri diot Eusko-Gogoa'ri argirat dezan ala baderitzaio... Ez dakit zer egingo duen. Ene gardiz, gauza iakingarria da guk ere beste erlisionetan zer nolako mistika kimuak erretzen diran ikustea. Luze xamarra izaki, atalka edo emanen du noski. Ez ote dira gure gizon elizkoiegiak lotsatuko? Or ikusiko dugu (Ibinagabeitiak Txomin Peilleni, 1957-06-25; Sodupe 2012b: 159).

Argitaratu zen? Kasu honetan bai, Jokin Zaitetik ezinbestean behar zuelako. Zaitetik Ibinagabeitiari jakinarazten dionez, Jose Antonio Agirre lehendakaria bera ere kezkatuta zegoen Ibinagabeitiaren sinadura ez zelako aspaldi agertzen *Euzko-Gogoan* (Iztueta & Díaz 2007a: 231-232), eta, zurrumurruek isiltzeko, arren eskatzen dio zerbait bidaltzeko «len-bai-len argitarazi dezadan, ta mokoz moko ez gaudela ikusi dezaten» (Iztueta & Díaz 2007a: 231-232). Ibinagabeitiaren mendeku txikia da, nire ustez, une horretan «gizon elizkoiegiak lotsatuko» dituen lan bat bidaltzea, «gai guztiak» euskaraz landu gura horretan.

Lukrezioaren itzulpenaren kasuan, ez zen halakorik gertatu. Bingen Ametzagak bistaratu zion, 1953ko abenduan, hautuaren arriskua:

Zure azken idazkian esaten zenunez *Ars Amatoria* euskeratu duzu. Tamala da ez argitaratzea, zure kezkek gogotan artzen ba'ditue ere. Lukreti'rekin orrelatsuko barnezimikoak ditukezu, Epikur'en taldeko zeri baita, izan ere, baiña olerkari goitarra inon ba'da, ta aundienai —Bergili barne— ezertxo ere zor ez diena, nire ustez. Lana ederra izango litzake *De Natura Rerum* euskeraz yantzitzea, ta zuk burutu dezakezuna, inork

¹³ Ikusi, adibidez, *De rerum natura* IV, 1076-1120, Joseba Sarrionandiak *Izkiriaturik aurkitu ditudan ene poemak* bilduman euskaratua, «Zauri ezkutua» izenburuarekin; hori eta Lukrezioaren beste pasarte hautatu batzuk irakur daitezke euskaraz gure *Latin-literaturaren sarbidean* (Bilbao 2002: 76-85). Baita, jakina, Xabier Amurizaren *Gauzen izatasunari buruzkoa* itzulpenean ere (Amuriza 2001).

egitekotan. Biotz on, adiskide, ta lanera (Bingen Ametzagak Ibinagabeitiari, 1953-12-11; Irujo 2009b: 183).

Eta handik aste betera idatzitako erantzunean, Ibinagabeitiak jarrera hori defendatzen du, baina aldi berean jakinarazten dio bertan behera utziko duela, etsita, Lukrezioaren itzulpena:

Tamalgarria, barne kezka dirala-ta, zenbeit itzulpen argitara gabe gelditzea, ala nola, *Rubaiyat of Omar Khayyam*.¹⁴ Kezka kaltegarri auk alde batera uzteko garaira eldu gerala nik uste, euskal-literatura beste munduko literatura guztien bide zabaletatik barna eraman dezagun. Bestela, inoiz ere ez gera iritxiko ames dugun gaindegira. [...] Ene adiskide batzuek Bergiliren *Eneidos* itzul dezadan nai lukete. Bearba eginen dut. Lukreti'ren zati asko itzuli ditut, bañan berretanbera utzi dut, *Maita-bidearen* zoririk izan ez dezan (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-12-17; Irujo 2009c: 177).

Barne-zimikoak garaile.

3. Venusi babes eske

Ibinagabeitiak Lukrezio itzultzen eginiko lanetatik orrialde bakarra ezagutzen dugu. Euskaltzaindiko Azkue Biblioteka eta Artxiboan dago,¹⁵ zehazki Artxibo Historikoan, Andima Ibinagabeitiaren funts dokumentalen artean.¹⁶

Makinaz jotako dokumentua da, mekanografiatua; mekanografiatzean, aldaketa batzuk sartu dira, lerroa marratu eta lerroartean testu berria txertatuaz. Eskuzko zuzenketak ere badaude, Andima Ibinagabeitiak berak idatziak.

De rerum natura liburuaren lehenengo 43 bertso-lerroak dira, hitz lauz euskaratuak. Zati hau «Venusen kantua» edo «Venusen babes-eskea» izendatu ohi da, eta ez da ezohikoa bera bakarrik argitaratua aurkitzea, edo antologietarako hautaturiko zatia izatea.

Gure ustez, aipaturiko arrazoiez gain eta liburuaren hasiera izateaz gain, badira bi pasarte Ibinagabeitiarentzat bereziki interesgarri izan bide zirenak: batetik, Venusen eta Marteren arteko enkontrua (I 33-40) pasarte erotikoa da, hain zuzen Mirandek eskatzen ziona; bestetik, hautaturiko zatiaren amaierak (I 41-42) Ibinagabeitiaren une horretako (1952-1953 tarteko) egoera pertsonala ezin hobeto deskribatzen du: «beltzaldi ontan guk ere ezin dezakegu gogo-onez lan egin». Horixe da, hain zuzen, tarte horretan idatzitako gutunetan (eta bereziki Mirande adiskidearen erantzunetan) aurkitzen dugun Andima Ibinagabeitia.

Iñigo Ruiz Arzalluzek zehaztasun miresgarritz frogatu zuen Ibinagabeitiak Virgilioren *Bukolikoak* eta *Georgikoak* euskaratzean zuzen zein jatorrizko testu eta zein zubi-testu erabili zituen:

Ibinagabeitiak esaten ez badu ere, duda izpirik gabe frogatu daiteke —hasieratik hasiteko— *Bukoliken* itzulpena E. de Saint-Denisek «Les belles lettres»-erako prestatuturiko

¹⁴ Ametzaga hil ostean argitaratu zen, 1975ean, *Egan* aldizkarian, itzulpen honen zati bat: «Omar Khayyam'en Rubaiyt'a», *Egan* 1975 (1/6), 111-126.

¹⁵ Josune Olabarriari esker ezagutu nuen, beste hainbat euskal testu zahar eta berri bezala, Ibinagabeitiaren dokumentu hau.

¹⁶ Hauek dira dokumentuaren identifikazio-datuak: «Erreferentzia-kodea: 2.02.3. Funtsa: AIB. Biltegi-kodea: KEH. Kokapen-zenbakia: 0147. Kutxa-kodea: 007. Dossier-kodea: 8». Internetez ikus daiteke dokumentuaren argazkia, artxiboko katalogoan bilatuta.

eta 1942an lehenengo aldiz argitaratu edizio elebidunetik egina dela (Ruiz Arzalluz 1992: xxvii).

Ibiñagabekiak, beraz, E. de Saint-Denisen itzulpen biak [*Bukolikoak* eta *Georgikoak*, hain zuzen] begien bistan izan zituen ordu oro, eta jaramon egin ere itsuan egin zien. Honek ez du esan nahi ordea —berehala ikusiko da, horretarako froga berezirik bilatzeke— jatorrizko latina begiratu ez zuenik (Ruiz Arzalluz 1992: xxxi).

Aurkezten duen froga-andana eztabaida ezina da, eta garbi geratzen da frantseseko itzulpenetik abiatuta bakarrik ulertzen diren elementuak agertzen direla hala *Georgikoen* nola *Bukolikoen* euskal itzulpenetan; bestelako frogak ere aurkezten ditu, ordea, latinezko jatorrizko testua ezinbesteko duten pasarteak hain zuzen.

Ovidioren *Maita-bidearen* kasuan, hain zuzen Ibinagabekiak *Euzko-Gogoan* argitaratu ahal izan zuen zati bakarrean, itzulpenaren sarrera gisakoan, itzultzaileak berak aipatzen du zubi-testua:

Nere itzul lanerako Henri Bornecque-k sendotu textua erabili dut batez ere. Ikusi ditut beste batzu ere, baina aipatu yaunarena egokiena irudi zait (Ovide, *L'Art d'Aimer. Texte établi et traduit par Henri Bornecque*, Paris 1951). Idazt-une illunak argitzeko izkera arrotzetara egin itzulpenak ere begipean izan ditut. Alare latinari alik ersien atxiki natzaio («Maita-bidea», *Euzko-Gogoan* 1952 (7-8), 20).

Baina Aintzane Arrietak erakusten duenez, frantseseko zubi-testuaren eragina itzultzaileak aitorturikoa baino handiagoa da:

Latinekoari ahalik eta hertsien jarraitzen saiatu dela dioskun arren, Bornecque-ren edizioa hartu eta itzulpen honen sarrera, paragrafoen zatitze edota oharrei gain so bat ematea aski da eredu Jaun frantsesa izan zuela jakiteko (Arrieta 1994: lv).

Ibinagabekiak Virgilioren eta Ovidioren testuak euskaratzeko izan zituen zubi-testuak *Les belles lettres* bildumakoak direla jakinik, zentzuzkoa zen pentsatzea Lukrezio euskaratzeko ere bilduma horretara jo bide zuela. Eta, zalantzarik gabe, hala da: bilduma horretarako Alfred Ernout-ek lehenbizikoz 1920an paratu eta frantseseraturiko liburua da Ibinagabekiak mahai gainean zuen testu nagusia, hala latinez nola frantsesez.

Azal-azaleko begirada batean baieztatu daiteke susmoa: latinez bertso-lerrotan idatzirik testua Ernoutek frantsesez hitz lauz eman zuenean, paragrafoen banaketa jakin bat ezarri zuen, ikusi ditugun frantseseko, ingelesezko eta gaztelaniazko gaine-rako itzulpenetakoan aldean desberdina. Ibinagabekiarena, ordea, bat dator *Les belles lettres* bildumakoarekin, batere salbuespenik gabe.

Lehenengo paragrafoa (latinezko 1-9 bertso-lerroak) aztertzea aski da ikusteko itzulpen honetan ere badirela ezinbestean Ernouten frantseseko testutik abiatuta ulertu behar diren euskarazko pasarteak, eta beste batzuk ezinbestean latinezkotik abiatutik ulertu behar direnak. Adibidez, euskarazko *Venus guren* itzultzeko, ezinbestekoa da, gure ustez, latinezko *alma Venus* (eta ez frantseseko *Vénus nourricière*).

Baina beste pasarte honetan, ordea, euskarazkoa frantsesekoari lotuta doa:

lat. te, Dea, te fugiunt uenti, te nubila caeli / aduentumque tuum, tibi
fr. devant toi, ô Déesse, à ton approche s'enfuient les vents, se dissipent les nuages ; sous tes pas

eus. zure aitzinean, Yainkosa garai, eta zure urbillean aizeak igezi dioaz, zeruko odoiak suntzitzen dira. Zu etortzerakoan

Pasarteren batean (10. bertso-lerroan), Ibinagabeitiak ez dio egin kasurik ez latini ez frantsesari, eta gure ustez itzulpen okerra eman du, ez baitu euskaratu *species uerna*:

lat. Nam simul ac *species* patefactast *uerna* diei
fr. Car sitôt qu'a reparu l'*aspect printanier* des jours
eus. Eguna urratu ta [...] orduko

Antzera gertatzen da 29.-30. bertso-lerroetan ere, non ez baitu euskaratu *per maria ac terras omnis sopita*:

lat. Effice ut interea fera moenera militiai / *per maria ac terras omnis sopita* quiescant
fr. Obtiens que cependant les farouches travaux de la guerre à *travers mers et terres* s'apaisent *partout assoupis*
eus. Artean, gudu-lan zakarrak ater bitez.

Baina ikus dezagun Ibinagabeitiaren itzulpen osoa.

4. Testuaren edizioa

Gure edizioko testu nagusian, hala makinaz nola eskuz txertatu diren aldaketa guztiak onartu ditugu, Andima Ibinagabeitiaren azken bertsioa eta autorearen borondatea biltzen dutelakoan; gainera, errata batzuk zuzendu ditugu. Eskuzko zuzenketa <f> diakritikoarekin agertzen denean, <rr> bikoitza transkribatu dugu. Testuaren ondoren erantsi ditugu ohar paleografikoak,¹⁷ eta oin-oharretan eman ditugu euskarazko testua ulertzen lagundu gura duten argibide-oharrak. Zenbakiak (kako zuzenen artean) jatorrizkoaren bertso-lerroak adierazten ditzuzte, bosnaka.

Izadiak (Naturaz). Lukreti.

Enearren Ama, gizon ta yainkoen atsegin, Venus guren, zuri dagozkitzu zerupeko zantzu ibiltariak, itsaso ontzidunak; zuk ernetzen dituzu soroetako uztak, zuregandik bizidun guziek [5] ernal-indarra dute, eta illunbetik jaino dan eguzkiaren argia ikus dezakete; zure aitzinean, Yainkosa garai, eta zure urbillean aizeak igezi dioaz, zeruko odeiak suntzitzen dira. Zu etortzerakoan ernemiñez lurra lili xamurrez iantzi oi da, itxas-zelaiak irriparrez eta ortzi naretua argi-yario dizdiz ari zaitzu.

[10] Eguna urratu ta Faboni aize erne-razleak¹⁸ putz egin orduko, aireko txoriak txintaz dagozkitzu, zuri yainkosa eta zure etorrerari, zure indarrez biotzak inarrosiz. Ondoren abereak iutika¹⁹ doaz bazka gurietara, [15] ibai lasterrak inari²⁰ gaindituz: zure atsegiñez zoro eraman gogo zenitukun tokietara aldatzeko irrikaz.

¹⁷ Laburdura hauek erabili ditugu: *jat.* «jatorrizkoan», erraten zuzenketa; *mek.* «mekanografiatua», eskuzko zuzenketa; *marraturik*, idazmakinaz marratu eta lerroartean erantsiriko zuzenketa.

¹⁸ *Faboni aize erne-razleak*: Favonio mendebaldeko haize leun eta gozoaren jainkoa da, Greziako Zefioren balioidea, udaberriaren eta fruituen etorrera iragartzen dituena.

¹⁹ *iutika*: ijutika, ikotika, jauzika.

²⁰ *inari*: igeri.

Azkenez itsaso, mendi, ibai lasterretan, txori-egoitza ostotsu eta zelai muskerretan, maitasun biguñia biotz guzietan sartu aziz, [20] mendez mende ugaritzeko naia ematen diezu.

Izadia zuk bakarrik yaurri²¹ dezakezun ezkeru ta zu gabe ezertxo ere iristen ezpaita argi-ugertzera,²² maitagarri ta atsegin danik ere ez bait da egiten, zure laguntza eskatzen dizut [25] izadiatz egin gogo dudan kantu au ontzeko. Gure Memmius-i eskeintzen diot beti ta orotan apain ikus nai izan baituzu yainkosa orrek. Gainera, yainkosa, betiereko edertasuna emaeizu nere bertsuei.

[30] Artean, gudu-lan zakarrak ater bitez. Zuk bakarrik lagun ditzakezu bake-narez giza-ilkorak, bada gudu lan zakarren buru Marti armen yainko altsua bai duzu. Alare, ua ere, betiereko maitasunez zauriturik zure magaletara etortzen da, [35] eta begiak zuregana zuzenduz lepazamar²³ guria atzera iraukiz,²⁴ iñoiz ere aspertzeke, maitasunez, zure gan, yainkosa, bere begi irrikariak bazkatzen ditu, eta etzanda, arnas-gabe, zure aotik zintzilik egoten da. Zuk iainkosa, etzanda dagoana zeure soin gurenez laztandu ezazu, itz goxoak aotik [40] dario, eta eska ezaiozu, Aintzagarri orrek, pake ta baretasuna erromarrentzat. Aberriko beltzaldi ontan guk ere ezin dezakegu gogo-onez lan egin, eta Memmitarrek ere ezingo lirake, egokera ontan, guzien osasunerako litzaken egingaitik alden du.

1-4 guziek] jat. *gutiek*. 5-9 xamurrez] mek. *biguñenez*. || irriparez] mek. *irripar dagitzu*. || naretua] jat. *naretuak*. || argi-yario] mek. *argiz yantzirik*. || ari zaitzu] mek. *egiten dizu*. 10-14 Eguna urratu] mek. *Eguantza asi*. || aize] marraturik *aizearen*. 15-19 eraman] marraturik *nai zenukenera yoateko*. || zenituken] mek. *zenuken*. || aldatzeko irrikaz] marraturik *yoateko beti gertu*. || ostotsu] marraturik *ostotsuetan*. 20-24 iristen] mek. *eltzen*. 25-29 egin] marraturik *egingo*. || au ontzeko] mek. *ontarako*. || Memmius-i] mek. *Memmius*. || beti] marraturik *betiere*. || orotan apain] jat. *orotanapain*. 30-34 ater bitez] mek. *ater bitez geldi*. || betiereko] lerroartean mekanografiaturik. 35-39 zuzenduz] jat. *zuzanduz*. || maitasunez] jat. *maitasunez*. || Zuk] jat. *Zyk*. 40-43 Aintzagarri] jat. *Anintzagarri*. || Memmitarrek] jat. *Mmemmitarrek*.

5. Bibliografia

- Amuriza, X. (itz.), 2001, *Lukrezio: Gauzen izatasunari buruzkoa* [Pentsamenduaren Klasikoak bilduma]. Bilbo: Klasikoak S.A.
- Arrieta, A. (arg.), 1994, *Andima Ibiñagabeitia. Ovidiusen Maita-bidea* [Klasikoak 74]. Bilbo: Ibaizabal.
- Bilbao, G., 2002, *Latin-literaturarako sarbidea. Idazleak eta idazlanak*. Bilbo: UEU.
- Ernout, A. (arg.), 1990 [1920], *Lucrece. De la nature. Livres I-III*. Paris: Les Belles Lettres.
- Irujo, X., 2009a, *Izulpena erbestean. Bingen Ametzagak Ameriketara euskarara eramandako lanak (1938-1968)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.

²¹ *yaurri*: gobernatu.

²² *argi-ugertzera*: argiaren ur-ertzera.

²³ *lepazamar*: lepondo.

²⁴ *atzera iraukiz*: atzera eradukiz, atzera bermaturik, gibelera aurtikirik (latinez *reposta* eta frantsesez *rejetée en arrière*).

- (arg.), 2009b, *Bingen Ametzaga Aristi. Gutunak I (1941-1968)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (arg.), 2009c, *Bingen Ametzaga Aristiri egindako gutunak II (1939-1969)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- Iztueta, P. eta J. Díaz (arg.), 2007a, *Jokin Zaitegi. Gutunak (1923-1973)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (arg.), 2007b, *Jokin Zaitegiri egindako gutunak I (1932-1955)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (arg.), 2007c, *Jokin Zaitegiri egindako gutunak II (1956-1975)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- Ruiz Arzalluz, I. (arg.), 1992, *Andima Ibiñagabeitia. Bergiliren Unai eta Alor kantak*. [Klasikoak 55], Donostia: Gero.
- Sudupe, P., 1997, *Andima Ibiñagabeitia (1906-1967)* [Bidegileak Bilduma], Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- (arg.), 1999, *Andimaren idazlan hautatuak*. Donostia: Elkarlanean.
- , 2010, *Tradizioa eta modernitatea 50eko hamarkadan. Euskal kulturaren biziberritze gatazkatsua*. Online argitaratua: <www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Pako_Sudupe_TESIA.pdf>.
- , 2012a, *Andima Ibinagabeitia: Gutunak I. Nemesio Etxanizekin trukatuak*. Online argitaratua: <https://issuu.com/ereiten/docs/andima_ibinagabeitia._gutunak_1>.
- , 2012b, *Andima Ibinagabeitia: Gutunak II. Idazleak*. Online argitaratua: <https://issuu.com/ereiten/docs/andima_ibinagabeitia._gutunak_2>.
- , 2012c, *Andima Ibinagabeitia: Gutunak eta III. Politikariak, lagunak, ahaideak*. Online argitaratua: <https://issuu.com/ereiten/docs/andima_ibinagabeitia._gutunak_3>.
- Urkizu, P. (arg.), 1995, *Jon Miranderen gutunak (1948 -1972)*. Zarautz: Susa.
- (arg.), 2000, *Andima Ibiñagabeitia: Erbestetik barne-minez (gutunak 1935-1967)*. Zarautz: Susa.

Gidor Bilbao Telletxea

Ikasketa Klasikoen Saila. Letren Fakultatea
Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - 01006 Gasteiz
gidor.bilbao@ehu.eus

Hizkuntza-ospearen eta eragin lektalaren zirurikak Ipar Euskal Herriko jende, mintzo eta idazkietan*

*Language-prestige and lectal influence in the people, speech
and writings of the Northern Basque Country*

Iñaki Camino
UPV/EHU

Abstract

By means of the constant personal relationships amongst Basque-speaking people, linguistic influences and variants have long traversed Basque forms of speech in Lapurdi and Lower Navarre, in oral form in the mouths of people and in written form in texts and books. Taking into consideration linguistic innovations and relying on a philological-dialectological perspective, I discuss that influence and present some of those features, some of which stand out and appear to be paradigmatic. I have examined the attestations of some written Lapurdian variants and I include some data relating to the matter of prestige taken from the lips of the people in a natural way. Although normal speakers take both Lapurdian Basque and Lower Navarrese Basque as real entities, we should not allow an actualism to cloud the past, and so that hypotheses emerge freely, researchers should put the dangers of that nomenclature to one side, given that administration and language are two different things. The task of the researcher is to address specifically when and where linguistic features have been used since when these are unclear, gaps and grey areas appear in our hypotheses, to the detriment of knowledge and adequate research.

Keywords: *Linguistic prestige, written tradition, lectal influence, speech of the Northern Basque Country.*

Laburpena

Euskal jendeen etengabeko giza-harremanaren bitartez, luzaz kurritu dute hizkuntza-eraginek eta aldaerek Lapurdi eta Baxenabarreko euskal mintzoen artean, jendeen bitartez ahozkoan eta testu eta liburuen bidez idatzizkoan. Hizkuntza-berrikuntzei so eginik eta ikuspegi filologiko-dialektologikoan bermaturik, eragin horren berri dakart eta

* Saio hau hiru ikerketa-egitasmori dagokie: 1) Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada (HLMV-LHC), 2012, GIC. IT698-13. 2) Monumenta linguae vasconum (V): periodización y cronología, MEC FFI2016-76032-P. 3) Basque in the making: a historical look at a European language isolate, CNRS.

ezaugarri horietarik batzuk aurkezten ditut, nabarmenak eta paradigmaticoak diruditen ale batzuk. Lapurdiko idatzizko aldaera batzuen agerraldiei ikusaldi bat egin diet eta prestigioaren aferaz herriaren ahotik era naturalenean bildu emaitza batzuk dakartzat. Lapurdiko euskara bezala Baxenabarreko euskara, hiztun arruntek bi izen horiek ente errealtzat jotzen badituzte ere, aktualismoak iragana lausotu ez diezagun eta hipotesiak libre jaio daitezten, ikertzaileak nomenklatura horren arriskua saihestera jo behar du baitezpada, administrazioa eta hizkuntza ez baitoaz batera. Ikertzailearen eginkizuna hizkuntza-ezaugarrien espazioa eta erabilera-garaia zehazterakoan funski eraunstea da, izan ere, idazkietan ageri diren hizkuntza-tasun batzuk noiztik noiz arte eta zein eskualdetan —zehazki nondik noraino— erabiltzen ziren xuxen ez jakiteak hutsune eta ilunguneak eragin ditzake hipotesietan, ezagutzaren eta azterketa egokiaren kaltegarri.

Hitz gakoak: *hizkuntza-ospea, idatzizko tradizioa, eragin lektala, Ipar Euskal Herriko mintzoak.*

1. Mintzoen ospea Lapurdi eta Baxenabarren

1.1. Lapurtarren mintzoaren aspaldiko ospea

xvii. mendeko eta ondoko Lapurdiko liburuen eragina handia izan da Ipar Euskal Herrian, nahiz xviii. mendearen lehen erdirako testu berrien sorkuntza erdi itorik zegoen Lapurdin. Mintzoaren garbitasun eta egokitasunagatik aspalditik nabarmendu dituzte Donibane-Ziburu herri bikotea batetik eta Sara bestetik. Pierre Urte donibandarraren iritzi haren ondotik (1712), bestelakoa da Xahorena (1835), adierazten baitu Saran ez bezala, Paris ttipi edo Donibaneko euskaran frantsesak eragin duela; cf. Schuchardt (1992 [1922]: 264), Urkixo (1923: 153) eta Oihartzabal (2001: 11). Larramendik Materraren mintzoa Sarakotzat jo eta ederretsi zuen eta Joanes Etxeberri saratarrak ere goian zekusan sorterrikoa: *Saraco escuara escual-herri guztian estimu, eta ospe handitacoa da*. Schuchardtek irizten zion honetan guztian zerikusi handiagoa duela Sarako ezaugarrien zinezko egokitasunak baino, Axularrek *Gero* herri horretan idatzi izanak (268). Nolanahi ere den, bada Lapurdin ospe handiko mintzo gehiago, eman dezagun, Hazparnekoa, nahiz haren ezaugarriak Ipar Euskal Herri barrenekoa-goak diren; mintzo honen eraginaz ikus 5.3. §. Alta, Jean-Baptiste Elizanburu olerkari saratarraren arabera, zinezko euskara ez frantsesik ez gaztelaniarik zekiten baserri-tar eta menditar zaharren ahoan baizik ez zegoen, in Schuchardt (1992 [1922]: 269).

1.2. Baxenabartarrek nola bizi duten

1.2.1. Euskal idazle eta ikertzaile anitzek egin duten bezala, herriko jendeak ere bereizten ditu Lapurdiko eta Baxenabarreko euskara, *folk* euskaldunek ente errealtzat dituzte bi kategoriok eta ezaugarri jakin batzuetan fokalizatzen dute.¹ Baxe-

¹ 1734ko gutun batean eztabaidatzen da ea itsas-hegiko donibandarrek uler ote ditzaketen baxenabartarren euskarazko predikuak; norbaiten ustez ez greziera baino gehiago (Oihartzabal 2001: 32, 40. oinoh.).

nabartarrek badakite berenak ez diren ezaugarri batzuk entzun ohi direla igande orozko mezan edo elizako jarlekuetan dautzan liburuxketako erlijio-kantuetan. Herriaren fonetismoetarik urrunduz hitzak osoki ahoskatzea, liburuetan bezala mintzatzea —hondarreko mendeetan Ipar Euskal Herriko euskal liburu gehienak Baionako Elizabarrutiko apezpikuaren aginduz argitaratu dira—, Baxenabarreko euskarari halako lapurtar kutsua eranstea, *aphez eskuara* dira hitzun baxenabartarren entzumen-irudimenean. Lekuko amikuztarrek ziostatenez haur denboran eza-gutu zituzten katixima-liburuak Baionatik heltzen ziren, ez ziren haien eskualdeko mintzoan ondu. Pierre Duny-Pétrék hori bera dio otoitzez ere: *benedikatua zare* esaten ikasi dutela *benedikatia zira* beharrea, *atzar gaiten*, *iatzar giten* beharrea (1959: 51). Amikuze ibarreko Arbotiko lekuko batek ziostan katiximan bazela guztietarik zerbait (2006), Zuberoatik salbu: *katixima laphurtar amiñi at eta Amikuzeko amiña at eta Garaziko amiña at eta...* Liburuetako euskara funtsean Lapurdikoa izateak halako gizarte-hobespina erantsi dio honi Baxenabarren, eta binperrez, baxenabartar batzuek beren mintzoa gaitzesten dute, bereziki gaskoierarekiko mugan bizi diren euskaldunek; hauek dira lapurtarren edo xiberotarren euskara estimatzen dutenak eta baxenabartarrena horren egoki ikusten ez dutenak. Eta halako gurpil zoroa ere sortzen da ospearen eta hizkuntza-eraginaren edo eragin horren eta ospearen artean.

1.2.2. Aita-ama baxenabartarrendik Argentinan sortu zen Jean Etxepare Bigorri mirikuak duela mende bete Lapurdi eta Baxenabarre aurkaritzan ezarri zituen (1915), iritzia kurri zebilen seinale (Charritton 1984: 172): «Sarako lapurtarraren handitik, nola Garaziko baxenabartarraren xehetik» zioskun Etxeparek ematen zuela Hiriar-Urruti idazle hazpandarrak. Hona beste baxenabartar garrantzitsu baten adierazpena; Jean Haritxelhar zenak lapurtarren eta baxenabartarren mintzoak alderatu zituen (1963: 69):

Le bas-navarrais s'exprime ainsi avec moins de mots que le labourdin. Sa phrase est plus concise, plus sèche, celle du labourdin étant plus ample... La déformation orale de la langue, sa contraction surtout, contribuent à donner aux dialectes bas navarrais une sécheresse plus grande, à en faire des dialectes plus rudes, plus nerveux.

Haritxelharrek berak duela mende erdi zioen Baigorriko mintzoa idatzizko mol-detik urrunduz doala (1963: 73).

Eta inoiz inork Baxenabarreko mintzoa Lapurdikoa bezain egoki ez ikusirik, auzia ez da Lapurdiko itsas-hegiko mintzoaren aldeko joera supralektal edo literariora bakarrik mugatzen; konparazione, Amikuzen hitzun sarrikotar batek itsas-hegiko eta Hazparneko euskararen onurak Baxenabarrekoarenen gainetik ederresten zituen (2006):

*geo hen O^harretik goiti, juiten gia Isturitzeat, Hazparne, ezta beRiz «zu», eRespetü geiba-
goekin ai dia e^heka, ta gio, kosta, han e, iduiz eta han e baden beste beskuara at, guk hen
manexek eztu^u, eztu^u beskuarai edeRena*

1.2.3. Egiazki harritzeko da ondoko eskualdeetan Hazparneko euskarak duen ospe ona. Odon Apraiz-ek xx. mende hasieran Azkueren *Erizkizundi*-rako datu bila zebilenean zioenez (Irizar 1999: 486-487), xx. mendean euskaltzale zen hazpan-

dar burgesia hark euskara zuzena mintzatzeko eginahala egin ohi zuen. Emile Larrek Hazparneko *solas arrallanta*-ren berri ematen zigun (2001: 217), eta hazpandarraren «jauntasuna» gogora ekartzen ere. Inguruko herritarrek «hazpandar horiek, zer handikariak!» esan ohi dute. Jean Etxepare miriku eta idazleak Hiriart-Urruti idazle hazpandarrak diharduela berdin erakusten digu (Charritton 1984: 172):

nundik zuken mihian delako erretasun berezia, huna gure iduriko. Euskaldun jitearekin batean, edo haren ondotik, haren hazkurri, aitama, haurride, auzo, ahaide, orok haurdanik odolean emana zakoten, eta ahoan, euskararen ara, euskararen alderateko ixuria. Dakizuen bezala, Hazparnen, Hazparneko inguruetan da behar bada begiratu jorienik, errexenik, eta irakarik gutienekin, gure hizkuntza zaharra.

Larre euskaltzain zenak Jean Hiriart-Urruti gazteaz idatzi zuen: «euskararen sailean, etxetik haste, Hazparnen berean, Hazketa Abitueneko mintzaira xotilari joanen zionik ez izanik nehon» (2009: 175).

Arberoako Jean-Baptiste Etcheberry idazle donoztiritarrak ere Dominique Soubelet kalonje hazpandarraren euskara ederretsi zuen (1986: 45):

haren eskuara guziz laketa zen, edari goxoena bezain atsegingarria. Lehen hurruparen ondotik, konparazione, ekarria zinen basotara nasaiaren iresterat, nihork bietan matatu gabe. Eztatzen egunetik biharrerat eta lanik gabe heldu eskuara argi, garbi hortan hoin ederki trebatzerat.

Amikuze eskualdeko egungo adineko euskaldun xumeek, elizan aste oroz Lapurdiko euskararen moldeak entzuten dituztenek, Hazparnekoa ederresten dute gehienik, hura zaie euskararik egokiena, beren euskara ez omen da lapurtarrena bezain ona, Hazparne alderdi horretakoa edo Lapurdi barrenekoagoa dute gogoko. Behauzoko lekuko batek biziki goresten zidan 2006an Hazparneko *eskuara*. Hura aipatu eta, berehala jo zuen haren alde; hain ederra dela nork dioen nik hari galdegitean, bere burua, bere ezagutza ezarri zuen bermetzat: *Au! Hazparnen eskuara ederra da, e, nula!* [Ikertzaileak]: Ederra? Nok erranik? *Niaurek! Hazparnen jende gradoko haundia dira, e!* Kanpaña zolan sortu zenak *jende gradoko haundia* zekusan Hazparnen eta hango mintzoa goresten zuen.

Nafarroa Beherean ez da tradizio baxenabartar sendo bat ezagutu, ikasi edo estimatu, liburuetakoa euskara Lapurdin sortzen eta idazten da, horrela ohitu dira eta horrela onesten dute, baina ikuspegi hau ez da berria, ez da ezerezetik sortua eta ez genuke ahanzi behar Amikuzera predikatzeraz Hazparneko misionestek jo ohi zutela eta horrek ere eragina utzi dukeela; cf. J.-B. Etcheberry apezaren *Hazparneko misionestak* liburuxka (1986). Hiri honetan 1821etik aitzinera jardun zuten misionestek herri ttipietara jotzen zuten predikatzeraz eta haiexez geniharduela, Amikuze ibarreko Amoroitzeko bi lekukok iritzi bera zuten 2007an: *eskuara ederra zizien ba hek, e, beste gi[ž]a at, e, hor Hazparneko ta eskualde... eskuara ederra hek, e, guk beno ederraua*. Eta Hazparne ondoko Oragarreko mintzoak ere ospea du Amikuzen, izan ere, tasun berri batzuk partekatzen dituzte Oragarreko eta Hazparneko euskarak eta Oragarreko mintzoa ederresten da Amikuzen. *Hazparneko eskuara ederra da* zioen ene lekuko behautarrak Mehaine eta Behauzkoa baino ederrago zekusan Oragarrekoa: *Oarrekoa re eskuara ederra da, ba, izaitekotz oono errain dut... ederroo iduritzen tzaute oono*

dela. Nolanahi ere den, Hazparneko mintzoak Amikuzen duen ospe onaz ñabardurak entzun ditut beste behauztar batengandik (2006):

Isarri ta Hazparnek badie elgar eite, alderdi ortaik, eskuara zukako bat, mit... distantziaikilako bat, arraposki mintzo tuk; aldiz, gu [Amikuzen] punpeka bezala mintzo gituk, e, ni ono gebio beharba, bena, gure, erten die Amikiüzeko eskuara jautzikaria dela, hek, aldiz, badie... emeki mintzatzeko indar bat egiten balüte bezala, e, merkatiko makiñunak bezala, alako eskuara ederra, ederra, errespeturekin bezelako bat. Denboa be-rean lotzen diau mia faltsuki, amini at, e, hola mintzo dela, biziki ederki eta, eztuk eta fin-fina re hau, beaz, Hazparnekoendako erraiten gindian: «ba eskuara ederra ik, onek, Hazparnekoa bezala, bena jakiteko egia non dien orrek, beauek arramintzaazi».

Ipar Euskal Herrian euskararen transmisioa abaildurik dagoen XXI. mende hasiera honetan, ikus Maia Duguine hizkuntzalari hazpandarraren ikuspegia (2009: 191-198), ahal ekonomiko gehiagoko hazpandarren balizko euskaldun irauteaz, oroitarazten baitigu Monzon zenaren 1966ko *Hazparneko anderea* antzerkiaren irakaspen irri-egingarria.

1.3. Hizkuntza-ospea Baxenabarreko eskualdeetan

1.3.1. Baxenabarre barrenean ere bada lehenesten den eskualderik; bearnesarekiko edo frantsesarekiko hartu-emanak kutsatu duelako edo, Amikuzeko eta oro har Baxenabarre iparreko euskarak ez du ospe onik ukan, aldiz, hegoaldeko Baxenabarreko erari iritzi zaio ederren, beste hizkuntzen kutsurik gabe jo ukan da; hona Ibarrolako Salaberrik nola ederresten dituen Garazi-Baigorrietako mintzoak (1856: viii):

parce que, dans ma conviction, le basque le plus pur est celui que l'on parle aux environs de Saint-Jean-Pied-de-Port, surtout à Baïgorry, où il est en dehors de l'influence de langues étrangères

Mende eta erdi geroago ikuspegi horrek baxenabartarren gogoan iltzaturik dirau. Amikuztarrek usu ez dute beren mintzoa goresten, ezkerrean, hegoaldean nahiz eskuinean badira haiena baino hobeak; honela zioztan lekuko sarrikotar batek 2006an Baxenabarren euskararen kalitatea Garazin dagoela iritzirik, ez baita frantsesaren lexi-korat lerratzen:

nik maite ut biziki Donianeko eskuara, biziki untsa... guk erdia frantsesea juiten gia edo boxi bat frantsesarat (sic), andik e hek, heskuara egia... atxiki ute, baakite el'eka eskuaraz gu beno hookio.

Eta Amikuzeko Arbotin ere entzun dugu Baxenabarre hegoaldeko euskararen alde mintzatzen, Garazi edo Baigorrikoa lehenesten, 2006an zioztatenez:

na horien heskuara bethi nik biziki ederra hatzeman diat, Garazi ta Baigorri ta hor...

Eta Oztibarreko Zibitze herriko jaun bati ere entzun diot 2015ean Baigorriko euskara ederresten. Soka luzea du gai honek, gainera. Azkueren hiztegiak dakarrenez, badirudi xx. mende hasierako oztibartarrek berek ere ez zutela beren euskara begi onez ikusten; lekeitiarrak hiztegian *gohaindu* item-aren glosa dakarren lekuan honela ageri da (1905):

Ostibarreko mintzo basa hunek asia, gohaindia, okhaztatia bitzautekte ingoitik.

1.3.2. J.-B. Etcheberry idazle arberoarrak ez zion Amikuzeko euskarari estimazio-rik; Sauveur Ibarrart misionestaz ziharduela, honela aurkezten zigun haren euskara (1986: 44):

etzen segur haren falta doi bat behaztopatzen bazen ere eskuaraz; Amikuze hori kas-koin herriari hurbil dago.

Ez da oraingo afera, Amikuzeko Adolf Berdeco amoroztarrak hala-hala aipatzen zion Rudolf Trebitsch etnografo austriarrari 1913an (Etxebarria 1994: 65):

aitortzen zit ezte la lapurtarra bezin gozua ez eta are xubeatarra bezin arina, aphezek berek pheedikietan uzten dutela bazterrean, bena guk, amikuztarrek maite diizi dena den, alainan guria uzu, gure aintzinekuek utzia eta Jinkuak ala nahi badu, gure ondokuer den bezala utziko duuna... gure mintzaiak gure auzoer etzi deus mailleatzekoik, bere ber badailazu eta agian luzaz oono irauenen zi hemengo eskualdetan.

Halakoxe tradizioa sortu da Amikuzeko euskararen kalitatea auzitara ekartzeko. Amikuzeko Arberatzeko adinetako lekuko baten alabak zioenez, beren mintzoak ospe txarra du, *pera* 'udarea' eta *xi[ʒ]a* 'gerezia' erako maileguak ibiltzen dituzte euskaraz Amikuzen; euskara ona Hazparden dagoela zioen.

Lekuko behauztar batek zioenez (2006) entzun du donoztiritarregandik edo iholdiarregandik Amikuzeko euskara epaitzen:

entzün diat bai nik e, entzün diat nik, e, erraiten Donoztikoek edo Iholdikoek ere bai, eta erraiten gure heskuaraz, guria biziki nabasia dela, e... hitz frantsesekin eta biarnesekin ere bai.

Jokabide horren aitzinean ez du uste hiztun arberoarreganako amikuztarrek inolako jeloskeriarik dutenik: *jeloskeriaik batee oendako*. Ez daki xuxen arberoarren juzguak zinez amikuztarren mintzoari lotuak diren, ala horien giblean sakonagoko beste gizarte-osagai zenbait ez ote den ezkututzen: *eztiat uste hizkuntzari arras funski lothia zela*.

Euskaltzaindiaren *EHHA* atlaseko datuen bilduma egin zenean, Jutsiko lekukoak ere Oztibarren sentiera hori dagoela erakutsi zuen; zioenez, Amikuzen anitz hitz dute frantsesetik harturik: *ikhusten dut artho biltzian*, «*ono batu bi tur, bi tur*»; *zendako ez erran «bi itzuli»?* (17140 galdera).

2. Hizkuntza-aldaerak kurri

2.1. Lapurdiko aldaerak Garaziko bertsu eta liburuetan

Baxenabartarrei inguruko zein eskualdetako euskara duten gogoko galdeginez gero, ez da harrigarri izaten Garaziko euskara kalitatez jantzirik sentitzen dutela entzutea, baina halaz ere, idazle garaztarren testuetara mendebaleragoko hizkuntza-aldaerak sartu dira azken aspaldian. Garazi ibarrean dago Ezterenzubi, Baxenabarreko hego-ekialdean, mugakide du Hego Euskal Herria, Nafarroa Garaia. Garaziren mendebaleko saihetsean Baigorri ibarra dago, eta hegoaldean, berriz, Aezkoa ibarra; ekialdera Zaraitzu eta Xiberoa ditu, eta iparraldean Baxenabarreko Oztibarre; halaber, Garazitik ezker, goitixeago, Arberoa ibarra kokatzen da, Iholdi alderdi hori.

Hogeita lau urte zituen Mañex Etxamendi ezterenzubiarrak 1897an soldadogoaz bertsu idazten ari zelarik; haren bi ahapaldi hautatu ditut langaia aurkezteko:

Zorteak deitu izan gintuen
beraz, adixkide onak
soldadogoaren egiteko
oro elgarren lagunak
bai eta laster anaiak gare
hemen guziz eskualdunak
aberats ala pobre izanik
elgarrez estimu onak.

Bai Xuberotik, bai Lapurditik
eta Baxenabarretik
etorri izan gira guziak
hunarat Eskual-Heritik
bizi berri bat ere kausitzen
hunara jinez geroztik
pena guziak jasanen tugu
Frantziaren ona gatik.

Berrogeita bederatzi urte izan behar zuen Jan Piarre Arbelbidek 1890.ean *Erlisioea: Eskual-Herriari dohazkon egiarik beharrenak* liburua argitaratu zuelarik. Donibane-Garazi ondoko Zaro herri ttipian sortu zen 1841ean Arbelbide kalonjea eta honela dio haren liburuko pasarte batek: *harria zare zu, eta harri horren gainean asenatuko dut ene Eliza, eta ifernuko indar guziak ez zaizko sekulan nausituko* (186).

XIX. mendearen bukaeran Baxenabarreko hego-ekialdean zazpi urteko aldeaz idatzi zuten bi garaztarron euskararen sintoma bera ageri da, idatzizko tradizioaren eragina eta indarra, XVII. mendetik harat aldaera literarioen artean Lapurdi itsas-hegiko euskararen moldeak nagusituz joanik. Niort-en sortu zen Edouard Bourciez irakasleak Garaziko eskoletako errient-errientsen bidez haur prodigoaren parabola bildu zuenean ere, Duzunaritze-Sarasketako testuan *cherrieri, mahatseri* ageri da (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 196), baina *-eri* berri hori Lapurdikoa da, ez da Garazikoa, Etxepareren garaitik orain artean *-er* ibili dute garaztarrek. Bourciezek 1894an Garazin bildu itzulpenak ez dira beti Garaziko euskara erakusten ari.² Duny-Pétre sortzez donibandarraren euskal idazkietan ere, Lapurdiko euskara da haren *mendieri urbil* postposizioko datibo atzizkiaren pluraleko *-eri* aldaera. Baina idatzizko eragin honek ez zion hizkuntza-geografiaren alderdiari bakarrik eragiten, aldaeratik aldaerara gertatzen zen aldea denborari ere bazegokiokeelako, ondoko § 2.4.-n ikusiko dugunez.

2.2. *izan-en gare eta zare adizkiak*

Etxamendik soldadogoaz 1897an idatzi bertsuari *anaiak gare* ageri da *izan* aditzean eta baita *etorri izan gira guziak* ere. Garaziko ene datu-bildumetan ez da *etorri* hitza agertu, *jin* elea da ene grabazioetan ageri dena eta garaztarrek darabiltena; halaxe adierazi didate Ahatsan eta Gamarten egin ditudan inkestetan ere, herrikoa *jin* dela, nahiz litekeena den, beste lekuko ahatsar batek erabilera zenbaitetan *etorri* ere inoiz esatea, lapurtarrek inoiz aetzekin ikasia duelako, Kalifornian beste eskualdeetako euskaldunekin hartu-emanan ukan duelako, bilobek ikastolatik edo euskara batutik etxera ekaririk edo etxera datu biltzera sartu zaion ikertzailearen aitzinean aldaera hori erabiltzeari egoki iritzi diolako.

² Uhartén Estéot errirentak dakarren *uhaitz* orduko herritarren elea ote zen? Egungo Garazin *erreka* bildu dut (Altzieta, Gamarte, Mendibe). Ibarrolako Salaberrik 1856an darabilen *uhaitz* izan daiteke Oztibarreko.

Jo dezagun orain aditz laguntzaileetara, idatzizko tradizioak Garazira dakarrena aurkezteko eta bertako erabileratik bereizteko. Lapurdikoa da *izan* aditz saileko *gare* aldaera, ez da Garazin ageri. Etxepareren garaitik hona, *girade* eta *zirade* aldaera pleonastiko zahar idatzien gora-behera alderdi batera utzirik, *gira* edo *zira* dira garaztarrek hondarreko aldian ibili dituzten aldaerak, baina goitiko adibideetan ikusi dugunez, Etxamendik *gare* dakar eta Arbelbidek *zare*. Garazikoak ez, Lapurdiko itsas-hegian eta herrialde horretako hego-ekialdean baliatzen diren adizkiak dira *gare* eta *zare*, beharbada berranalisi batek eragin berrikuntzak. Lapurdiko testu zaharretan badira *gara*, *zara* aldaera zaharrak, eman dezagun, Leizarraga, Materra, edo Axularretan,³ baina hiru idazle horietarik inor ez zen itsas-hegian sortu. 1635eko *Devocino escuarra*-ren idazle Joanes Haranburu ere saratarra zatekeen (Villasante 1979: 72) eta *gara*, *zara* saila zerabilen, baina aldiz, Etxeberri Ziburukoak xvii. gizaldiaren hirugarren hamarkadan *gare*, *zare* dakartza eta baita ondotik Haranederrek, Pouvreaux, Argaiñaratzek, Etxeberri Dorrek, Aranbillagak, Gazteluzarrek, Urtek edo Xuriok ere. Nabardura geografikoetan sobera sartu gabe, adieraz dezadan itsas-hegian (Urruñako Zokoan, Ziburun, Donibane-Lohizunen, Getarian) eta barnealdeko Senperen eta Saran baliatzen direla adizkiok, nahiz eta egun *gai*, *zai* soilduagoak ere badabiltzan Lapurdin, Donibane-Lohizunetik iparrerat. Aldiz, hegorat *ge*, *ze* laburrak ditugu Biriatun, Hendaian, Urruñan, Azkainen... Bonaparte printzearen garaian hedadura zuten *gare*, *zare* adizkiek, entzuten ziren Basusarrin, Ahetzen edo Ainhoan ere eta Hermann Urtelek Arrangoitzen dakar *zare* (1916-17). Alta, *gare* eta *zare* kultura idatziaren eta Elizaren liburuen bidez eta eraginez Ipar Euskal Herri barrenean gaindi bidaiatzen ziharduten aldaerak dira. Aldaera horiek ez zituzten Xiberoko mendiak gaintitu: oro har, lehengo denboretan Lapurdin ahozko euskaran erabiltzen ziren aldaerak ez ziren Xiberoko idatzizko tradiziora sartu.

2.3. Izenordainen genitiboak

2.3.1. Harenak ez ziren Lapurdiko aldaerak idazteaz landa, Arbelbide zaroarraren euskara idatziak badu beste berezitasun geolinguistiko bat: *harri horren gainean asentatuko dut ene Eliza* dioenean (1890: 186), ene ustez bere-berea duen ezaugarri bat itzalpean uzten ari da idazlea, nahiz Arbelbidek ez zuen sortzezko ohitura guztiz ito: *Jainko ona, othoi zeure izen handia gatik athera nezazu neure etsayen eskutarik* dakar liburu berean, *zeure* eta *neure* aldaera hanpatuak (192). Arbelbidek Linschmann-Aresti legea betetzen duen besterik da, baina erabiltzen du aldaera hanpatua. Orduko Franzisko Laphitze irisartarrak ere *neure* aldaera dakar, izan ere, Ipar Euskal Herriko ida-

³ Behin darabil urdazubiarrak *gare: iragaitçaz gare hemen* (240). Idazketa-hutsa ote da, ala berrikuntzaren agerraldi bat, Axularri ihes egin ziona? Ez jakin, baina gerora Saran ibili dira honelako aldaera berriak, nahiz ez horiek bakarrik. Adiztasuneko ibilera gora-beheratsua da Sarakoa: 1776an Darroguy [Darruki?] izeneko idazkari batek *gare* dakar bazka aferez diharduen gutun batean (Zudaire 1968: 380) eta *gare* idatzi zuen Bernardo Etchetto alkateak 1781eko beste batean (382), baina 1780ko beste gutun batean *gara* ageri da bi aldiz (381). 1799. urteko beste batek *gara* dakar bi aldiz (Ondarra 1981: 478), eta datu horiekiko koherentzia Bonapartek *gae* & *gaa* eta *zae* & *zaa* bildu zituen. Schuchardtek *zaa* bildu zuen 1887ko udan eta Vinsonen 1895ean *zare*. Hermann Urtelek *ze* dakar (1916-17) eta 1922-25eko *Erizkizundi*-ak *gare*. *EDEL*-n (1981) ez *gare* *ganen* dator eta Koldo Artolak *ga* & *za* bildu ditu.

tzizko tradizio zaharrearan izenordain genitibo hanpatuak ageri dira, baina denboraren buruan aldaera horiek galduz joan ziren Ipar Euskal Herriko eskualde anitzetan.

2.3.2. Izenordainen genitibo hanpatuen sistema bakoitzaren barrenean berrikuntzak agertuz joan dira han eta hemen. Nafarroa Garaitik abiatuz gero, Beriainen *geuren* analogikoaren *-n* berria da lekuko, gerora *eu* → *au* aldaketaren bitartez hegonaferan *gauren* aldaera nagusi bilakatu dena, eta gainera, Beriainek *geuren* nahiz *geren* (1621: 17v) monoptongatua dakartza, baina behin baizik ez dakar *geren* Beriainek: *gueren becatuac* (1621: 17v). *Tratado*-an hogeita bat aldiz dakar *geuren* eta dotrinan ere beste hainbestetan. Gipuzkoari hurbil, Nafarroa Garaiko iparraldeko Aresoko paternoster zaharrearan ere *gere* dago. Nafarroa Garaiko 1729ko predikuak *geure* dakar, baina Estellerriko Frantzisko Elizalde 1735ean *gueuren* (5) nahiz *gueren* (87), bi aldaerak darabiltza. Gipuzkoan ere, xvii. mendearen hasieran, Azpeitiko abadesa errezildarraren 1622ko gutunak lekuko, badakigu monoptongazioa gertatu dela: *gue-requin* dakar (Sarasola 1983: 124), nahiz badiren *çeure* (124) & *ceure* (125) ere. Gipuzkoakoa izateko itxura duen beste gutun batean *nere* dugu, Sarasolak aldaera honen idatzizko lehen agerralditzat dakarrena (129-130). Lekukotasun idatziei esker dakigu Lapurdiko itsas hegian ere xvii-an eta batez ere xviii-an bitarte fonikoko aldi hori izan zela, *nere*, *gere*, *zere* aldaera monoptongatuak erabili zirela; cf. Materraren *guere* (1623: 275), orrialde berean *ceure* osoago duena edo xviii-ko Xurioren *nere* (1978 [1788]: 218) eta *cere* (216) aldaerak. Ez dezagun ahantz Lapurdiko itsas-hegia, Beriainen Iruñerria eta Gipuzkoa auzo direla eta harremanean bizi izan direla: xvii. menderako hiru herrialdeetan ageri da *eu* → *e* monoptongazioa.

xix. mendeko Lapurdiko euskara idatzian iraganeko *neure*, *heure*, *geure*, *zeure*-ren ordain, *ene*, *hire*, *gure*, *zure* aldaera ez hanpatuak nagusitu ziren, baina *nere* aldaeraren nabardura eginik: Duvoisin, Hiribarren, J.-B. Elizanburu, Duhalde, Jean Hiriart-Urruti zaharraren lanetan edo M. Ariztiaren 1934ko ipuinetan ageri da *nere*. Aldiz, ez dakigu «gere» edo «zere» aldaerak zenbateraino baliatu ziren xix. mendeko Lapurdin, ez dira ageri, nahiz Bonaparterentzat idatzi ziren katiximetan Zugarramurdikoan *zere* ageri den. Lapurdikoetan *geonen* dakar Arrangoitzekoak eta Ainhoakoak *geurren* & *georren*. Arrangoitzekoaren itzultzailea Duvoisin izan zen eta Ainhoakoarena ere Duvoisin dela pentsatzen dute argitaratzaileek; cf. Pagola et alii (1994: 318).

2.3.3. Baxenabarreko eskualde gehienetan egun Linschmann-Aresti legea ez da iraganean bezain tinko gauzatzen, baina gai honi genitiboko izenordain indartuko *neure*, *heure*, *geure*, *xeure*, *zeure* aldaeren galera gurutzatu zaio; konparazione, Baxenabarreko Arberoa adibide neutroak entzuten dira egun: *ene baitan ukhan dut gogoan*, *pensaketan* (Armendaritze); *ene baitaik* (Mehaine), *zeinak adibidez*, aldaera indartuan balia daitezkeen egun Aezkoan, Garazi ondoan, *eu* → *au* fonetismoaren bitartez: *erraten nue naure beitan* (Abaurregaina), nahiz aldaera ez hanpatuak ere entzun daitezkeen aetzen ahotik: *manatzen dute gure beitan* (Abaurregaina); *ene baitan* (Hiriberri).

Iparreko Baxenabarren antzina aldaera hanpatuak ageri ziren Amikuzen: Lukuzeo jaun Charlesen alabarena bide den xvi. mende bukaerako gutuneko *suplicazen nizaucu auctore pareba nahi derautacun cherkatu neure duhuruian* dugu erakusgarri (Floristán Imízcoz 1993: 204), *neure* dakarrena, baina egungo Amikuzen ez dut

neure, heure, geure, zeure sail hanpatuaren herexarik aurkitu. Hanpatuen ordain aldaera arruntak ager daitezke: *eskola, eliza ta étxea, hori, hiru gauzak bethi ene bihoztean ekharri ituztanak* (Bithiriña); *nik baut ene gi[ž]ako debozionia Ama Ber[3]inan* (Behauze). Nolanahi ere den, agertzekotan, «guhaur-en» bezalako era «berri»-agoan agertuko zaizkigu aldaera hanpatuak: *e, e, e, guhaun behiekilan, hiru pare heikilan ‘i-ten; bi behi parek idi pare atena iten tzikezien* (Arrüeta); *oihana, guk e undoan dizi oibana gurea oiana, ba, guhauna* (Arberatze). «Berriak» direlako testuen kronologian oinarri harturik adieraz daiteke, Baxenabarreko eskualde batzuetako izenordain hanpatuen morfologian, **gu-haur-e* → *geure* higadura foniko zaharraren ondotik, berriz ere forma osatu eta hiztunak *guhaur-en* erako aldaeretara lerratu direla dirudielako.

Lapurdiri hurbil, genitiboan *nic nere* eta *zuec niry nere* dakar Bidarraiko 1808ko gutun batek eta herri eta urte bereko beste batek *neri* datiboa (Ondarra 1981: 478-479). Aldiz, ondoko Orzaizen *nic neure partetic deffendiatuco naiz neure ahaliar* dakar 1792ko gutun batek (Donostia 1934: 689). Lacombe Alduden xx. mendearen hasieran bildua da xiberotar baten ahoan ezarri esaldi hau: «Eztut gero neurekin. Ukhaiten dudaneko ari niz» (1971-72: 41). Ez da xiberotarra karakterizatzeke egin, izan ere, Zuberoan ez da honelakorik ibiltzen eta Baigorrialdean ez dakit Lacomberen garaiko 1911n honelakorik ibiltzen ote zen, ez jakin. Bonaparteren idazkietan *nihau, guhaur-en & guhaun, zuhaun* eta *zihau* ‘zeuen’ aldaera hanpatuak ditugu Baigorrialdean, baina «neure» erakorik ez, Uztaritzen ageri da *neure* bakarria eskualdeko Bonaparteren katiximetan.

Amikuzepeko Oztibarren Xarles Videgainek xx. mendearen bukaeran bildu datuetan ere ez da «neure», «heure», «geure», «zeure» erako aldaera zaharrak batere ageri (1989), baina ondoko Garazi ibarrean ez da Baxenabarre gehiengan bezala gertatu, izenordainetan genitiboaren aldaera hanpatu zaharrak gorde dira, horregatik uste dut, Lapurdiko eta Baxenabarre gehieneko orduko tradizioko aldaera ez hanpatuak erabiltzean, Arbelbide zaroarrak *harri horren gainean asentatuko dut ene Eliza* adibidean bere eskualdeko ezaugarri zahar bat ezkutatu zukeela. Bonaparteren garaiko Garaziko testuak lekuko dira eta egun ere garaztarrek izenordain genitibo hanpatu dip-tongodunak erabiltzen dituzte; hona Ahatsako adibide batzuk:

*ez, ez, e, bua, zeure heñekoa artzen duzu, geo belarra ezta pizu, e, idortia delaik
ba, hori da, ba... bo, zeure ustez iten duzu, e, lana, banan ez denen gusturat
ta jendiak... lupertzen ‘aienatzen’ zeure aintzinian
zoaza zeure oerat.*

Eta agertu zait *neure* aldaera ere Ahatsan; berebat, Ezterenzubin *neure eskuara* entzun dut eta Luzaideko gutun batek *xeure* dakar: *pentsatzen dixit engontik xeure mueble hon bea* (Kamino & Salaberri 2007: 20). Hegoaldeko Baxenabarren izenordain genitibo hanpatuen aldaerek Garazin iraun dute, baina Baigorrialdean ez, eskualde honetan *niauren* edo *ene* gisako genitiboak ibiltzen dira, ez «neure, geure, zeure» erakorik.

Nolanahi ere den, izenordain genitibo hanpatuen *eu* diptongoaren bilakaeraz bada Baxenabarreko ekialdean ilungune filologiko ttipi bat. Xarles Videgainek Oztibarren bildu datuetan ez da «neure», «geure»... saila ageri (1989), ezta «nere», «gere» monoptongatuen adibiderik ere, baina eskualde horretakoak izan daitezkeen 1913, 1916 eta 1918ko gutun batzuetan *nere*-ren adibideak ageri dira (Kamino & Salaberri

2004: 106-112). Nik segurik ez dut Garazin «gere» edo «zere»-ren adibiderik ezagutzen, baina Bourciezen Ahatsa-Altzieta-Bazkazaneko itzulpenean *yoanen niz nere aitare ganat* dakar Oilloquy izeneko irakasleak (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 190), eta itzulpenak badu Garaziko moldean eman izanaren itxura. Bestalde, Arbelbide zaroarraren lan idatzietan nagusi da *nere* aldaera hau. Nola daiteke egungo genitibo hanpatuetan *eu* diptongoari eutsi dion Garaziko idazkietan *nere* aldaeraren ale bat agertzea, horren kide «gere» eta «zere»-ren alerik izan gabe? Idatziaren bidezko eragin literarioak azal dezake *nere* aldaera Garazin, bestela ziurrenik jende garaztarraren ahoan iraunen bailuke *nere*-k, baina ahozkoan ez da ageri, *neure* ibiltzen dute egun ere; aldiz, adierazi dudak bezala, XIX. mendeko Lapurdiko idazkietan indarrez ageri da *nere*, Duvoisin, Hiribarren, J.-B. Elizanburu, Mixel Elizanburu, Duhalde edo Hiariart-Urruti idazleen lanetan, konparazione.

2.4. **eradun* oinarriko adizki osoagoak eta soilagoak

2.4.1. *Ibilera historiko-geografikoa*

2.4.1.1. Hizkuntzan gertatzen diren prozesu historikoak ez dira beti nahi bezain argi eta garden ageri gure begien aitzinean, testu idatzietako emaitzak interpretatzean ez ditzakegu nahi bezain iritzi kategorikoak ukan. Joera nagusiak identifikatzeko gai izanik ere, datuek ez digute beti aukerarik ematen urrats guztien deskripzio xehe eta egiantzekoa egiteko, ez dugu gure hipotesiak frogatzeko edo infirmatzeko guztizko baliabiderik, lausotasun eta zalantza guneak gelditzen dira azterketaren ondotik ere.

Arestian aipatu ditudan Etxamendik eta Arbelbidek XIX. mendearen bukaeran Garazin idatzi zituzten aldaera batzuk ez ziren «ez Garaziko» bakarrik. Beste mintzo batzuei mailegaturik zerabiltzaten aldaera zenbait galdurik egon zitezkeen orduko haien sorburuko eskualdean, era haietarik batzuk bederen ez ziren orduko Ipar Euskal Herriko ahozko euskararen atalak, liburuen bidez zirauten era supralokalak bai zik, literaturan nolabaiteko ospea bereganaturik eta ibilera kurriturik zutenak. Gaiaz adibide argi bat aurkeztokotan, hona Arbelbide zaroarraren liburutik harturikako perpaus bat: *zuri emanen darozkitzut zeruetako erresumaren gakhok* (188). Era honetako *-aro-* aldaerak XIX. mendearen bukaeran idazlearen sorterriko Garazin ala Lapurdin zinez baliatzen ote ziren adieraziko dut ondoko ataletan, baina lehenik **eradun* oinarriko adizkiek euskal idazle goiztiarren lanetan zein egitura zuten aurkeztuko dut eta bereziki, zer nolako bilakabide fonikoak jasan zituzten ondotik Ipar Euskal Herrian.

2.4.1.2. Ezker *d-/z-/l-* dutelarik, hiru bokal ageri dira **eradun* oinarriko adizkietan: *-erau-*, *-arau-* eta *-irau-*. Alokutiboetan *-irau-* aldaera ageri da: Leizarragak *dirauzteat* ‘zizkieat’ dakar, Etxauzek 1584ko gutunean *dirauztazu* ‘dizkit’, eta XIX-an Garaziko itzulpen batean Cazenavek *diakozie* ‘diote’ dakar, baina osagarri pluraleko sailean alokutiboa ez den *dirauz-* dago Gipuzkoan, XVIII. mendea arte ageri da eta aski aldaera osoak dira. Otxoa Arin ordiziarrek subjektua lehen pertsona duen *diutzu-dan* ‘dizkizudan’ dakar, *r* galdurik, baina beste pertsonetan aldaera osoak darabiltza: *dirauztan*, *dirautza*, *dirauzku* | *dirauzkagun* | *dirauztazula*. Aldiz, XVII. mendearen hasieran *-erau-* erakoak zekartzan Joan Perez Lazarragak Arabako lautadan: *deraus-tezu* edo *deraustae*.

Bokal arteko *r* edo haren ondoko bokala galtzeak eragiten duen soiltzearen ibilera historiko-geografikoa aurkeztuko dut llabur. Nafarroan osorik daude **eradun*-en adizkiak XVI. mendean: Beorburuko 1536ko edo Olatzagutiko 1548ko ezkon-zinetan *derauçut* ageri da formulan, eta formula izanik pentsa liteke gordetzaille direla ere, baina galduz eta soilduz joan ziren gero aldaerok, izan ere *drauco* ‘ematen dio’, *eman draue* ‘eman die’ dakartza 1609an Iruñean saritu olerki batek eta Beriainek *ematen drauan* ‘ematen dian’. *Muta cum liquida* emaitza dakarren sinkopa honek Leizarraga beskoiztarraren *drauat & drauzkiat | drautak & drauztak & drauzkidak, draukuk | draut, drauka | drauzugu | draukazu | draudate...* aldaerak dakartza gogora; Lapurdiko Beskoitzen, gainera, bokal sinkopa bortitzak agertuko dira XX. mendeko lekukotasun dialektaletan (Duhau 1993: 19). Tartas zuberotarrak ere aldaera sinkopadun hauen ale batzuk dakartza eta ezagunak ziren Zalgize eta Oihenartenez landa, Gabriel Etxart legegizon zuberotarraren XVII. mende hasierako gutunetan ere badira adibideak (Padilla 2017: 473).

2.4.2. Ipar Euskal Herriko berri xehea

2.4.2.1. Jarraian Ipar Euskal Herriko aldaeren bilakabidea aurkeztuko dut. Baxenabarren Etxeparek **eradun*-en adizkietan *-erau-* eredia darabil XVI. mendearen erdialdean: *deraut | deraudazu...*, eta Charles Lukuzekoaren alaba egile izan dezakeen gutun batean ere *derauzut | deraut | derautazun* adibideak ditugu 1595ean. Alta, Etxeparek berak *-erau-* eredia darabil ere: *daraut, daraiela | darautazu | daraukate*; izan ere, Bertran Etxauz baxenabartarraren 1584ko gutunean ageri den eredu bera da: *daracodala, darauçut | daraudala*. Aldaera iduriak ditugu 1651n Olce apezpikuaeren aginduz Baionako elizbarrutirako argitaratu zen *Pregariac* izeneko idazkian, Nafarroa Behereko bertsioztat jotzen den horretan: *daracot, darauciet & darauzquiciet | baitaraucu & darauzquiula & darauzquigun & darozquigu, darauzquicien, daraen*; eta subjektu pluraletan, berriz: *daracogu & daratçogun, daroztegu | daragute*. 1651ko testu honetan eta ondokoetan ohikoa da Lapurdin datiboa hirugarren pertsona denean **eradun* ez, *-*i*- erroa erabiltzea, testu honetako *diogu & diotçagun | diociela & diotçatcie* lekuko, baina **eradun* saileko adizkien forma aztertzea da orain ene helburua. **eradun*-en aldaera monoptongatu *darozkigu* eta *daroztegu* horien erako formak Lapurdin ageri dira XVII. menderako eta geroztik ohikoak izan dira liburu idatzietan nahiz herri xeheak idatzi gutunetan.

2.4.2.2. Endemikoa da zuberotarren bokalen garapena, *-erau-* > *-erai-* > *-erei-* > *-eri-* > *-ei-* > *-i-* bilakabidea gauzatu dutela dirudi. Xiberoan goiztar gertatu ziren soiltze nagusienak, XVIII. mendearen erdialderako. *Pronus*-ek (1676) —*eracaxi dericunian* (20), *eracasten derizquien* ‘dizkiguten’ (25)—, Belapeirek (1696) eta Oloroeko kateximak (1706) dagoeneko *-eri-* eskema monoptongaturik darabilte, baina XVIII. mendearen erdirako galdurik dago *r* Maisterren lanean (1757): *deiot, deizüt | deitadala, deio, deikü, deizü, deie | deiogü | deitazü, deiozü, deiezüna | deitaden, deikiela*; ordea, cf. *derenek*.⁴ Lehenagoko *-erei-* egituraren adibide apur batzuk geldit

⁴ Adizkiaren luzeragatik edo azentuazio baldintzengatik luzaz iraun dezake *r*-ak bokal artean: Olatzagutian *derot* ‘diot’, *derogu, derozu, neron* ‘nion’, *genderon* ‘genion’ erakoak ibili dira oraino XX. mende bukaeran.

tzen dira idazkietan: Belapeirek *contu honic eztereyocie emanen dakar* (25) eta 1734ko *Othoitce eta cantica espiritualala-k esker dereiçut, Jauna* (32) edo *placerez dereit edukiten sasituric gougoua* (87).

2.4.2.3. Baxenabarreko euskal testu zaharretan hiatus handia dago XVI-XVIII. mendeen artean, ez baita kasik XVII. mendeko testu dei daitekeen deus. 1740 urtearen inguruan kokatu ohi da Luis-Maria de Suarez d'Aulan Akizeko apezpikuak eginarazi katixima, Pauen argitaratu zena, baina dakarren data bakarra apezpikuaren *manamendia*-ri dagokio, liburuak ez du argitalpen datarik. Idazki honetan aldaera soilak nagusi dira: *baitaut, daucuna, dee | deztegun | dautaçula | dacote, deete*; dena den, egitura osoagoaren lekuko *daraucun* ere ageri da (12). Norbaitek susma lezake testuko aldaera ugarienak soilduak izate hori, katixima *manamendia* idatzi ondotik izkiriari izanaren ondorio izan litekeela, liburua 1740 urtearen ondotik idatzi izanarena, baina ez dago hori honela dela frogatzeko biderik, edo nik segurik ez dut ezagutzen. Garai beretsuan, 1750 inguruan datatzen du Manuel Padillak Lapurdi eta Baxenabarre bitarteko mugaren ondoan kokatua den Hazparneko *Kadet eta Bettiriño* izeneko idazkia eta soildurik eta laburturik daude bertako aldaerak ere orduko: *dacion, baitcacon & zangolaric | dacoten, zacotelaric*.

1782an argitaratu zen Lopez oztibartarrak ondu Alphonsa Rodriguez-en euskal itzulpena; bertan aldaera osoagoek kopuru handia egiten dute: *derako & deako, deraku & deraugula & deragu, derauzien, deree | derakotela, deraugute & deragute*; baina aldaera laburragoak ere badira testuan: *daukularik | daukutela*. Garai beretsukoa da Frantziako iraultzaileek Eliza katolikoarekin 1790ean zuten gatazkari buruzko agiri bat, Garaziko Bazkazanen agertua. Hazparneko mende Erdiko testuak bezala, soildurik dakartza adizkiak honek ere: *dako & dazko, zakon, dauku & dauzkigu, dauzkizien, zeela | dauziegu | dazkote, daukute*. Aldaera laburrak ageri dira 1792an Orzaizeko gutunean —*dautçudan & daco* (Donostia 1934: 689)—, baina Montevideotik Arnegiko Ondarrolara 1841ean igorri gutun batean *ygortcen darozuet* dugu, nahiz *derat* eta *dazconic* laburragoak ere badiren (Satrustegi 1971: 293) eta 1893an Uruguaitik Ondarrolara igorri beste batean *dautçugu* eta *dautçu* laburrak ditugu (Kamino & Salaberri 2006: 99); Luzaideko 1904ko batean *zinakon*. Garaziko euskara aurkeztu nahiz XIX. mendean Bonapartek Cazenaveri eginarazi itzulpenean ere aldaera soilduak daude Donibaneko katiximan: *dakota?, dauzkitzut | daut & daana, dakola, dauku & daun, dauzu, dauzie | dauzugu & dauzun & tauzuu, dauzieu | daazula, baiteezu | daazie, dazkotzie | dauziete, baiteete*.

Baxenabarreko datuak ikusirik, Suarez d'Aulanek inprimarazi *catichima*-k, 1740ko eliz-onespena duenak, 1790ko Garaziko agiriak eta mende Erdiko Baxenabarre ondoko Hazparneko testuak iradokitzen digute ziur aski XVIII. mendearen Erdialdeko Baxenabarren eta ingurumarietan soiltzea gauzaturik zegoela, baina Alphonsa Rodriguez-en itzulpenak ikuspegi hau amfñi bat lausotzen du, aldaera osoen kopuru handia dakarrelako 1782an eta guti direlako bertan aldaera soilduak. Halaz ere, filologoa lerra liteke pentsatzera Lapurdin baino, aldaera soilduak Baxenabarren lehena-gokoak direla; hurrenaren lerroetan azalduko dut uste edo aurreuste hau zertan oinarritu litekeen.

2.4.3. Lapurdiko berri

2.4.3.1. XVII. mendeko idazle lapurtarren liburuetan *-erau-* osoagoko aldaerak ibiltzen ziren (Mattera, Axular, Harizmendi), baina Etxeberrri Ziburukoak, Harizmendik berak eta Argainaratzek erakusten digute *-arau-* > *-aro-* monoptongazioa XVII.ean berean gauzaturik zegoela; ondotik XVIII-an Xuriok ere *-aro-* era hau zerabilen. Lapurdiko liburuetak era idatziei so bat eginez gero, pentsa liteke aldaera osoagoek luzazago irauin zutela Lapurdi aldean Baxenabarren baino, lapurtarrek baino lehenago soildu zituztela baxenabartarrek *derauko* / *darauko* erako aldaerak → *dauko* edo *dako* moldeetara; bestalde, Lapurdiko *derauka* aldaera guztiz galdu zela dirudi. Ikus ditzagun datuak:

Herri xehearen ahotik hurbil zeuden aldaerak itxaron ditzakegu Urruñako 1680ko gutunetan eta *-aro-* dakarte: *darocu* / *darocuegu* & *darotzubegoun* / *darocouten*. Testu idatziei so eginez gero, XVIII. mendean egiturak Lapurdin aski osorik jarraitzen duela dirudi. Haraneder donibandarraren 1740ko ebanjelioa baliatzen ahal dugu lehen erdiko berri ukaiteko: *darotçuet*, *darozquitçuetet*, *darloedana* / *daroe*, *çaroen*.⁵ XVIII. mendeko bigarren erdian literatura lanetan Bernard Larregi (1775, 1777) eta Alexandre Mihura donibandarrak (1778) eta André Baratzart lapurtarra (1784)⁶ egitura osoagoak idazten ari ziren aldetik, XVIII-an baxenabartarrek soildurik zituzten aldaerak Lapurdin oraino egitura osoagoan zirautela pentsa daiteke. XVIII. mendearan erdialderako soilte gogorra gauzaturik behar zuen **eradun* adizkietan Ipar Euskal Herriko barnealdean, hala Xiberoan nola Baxenabarren, nahiz eskualde batean eta bestean gertakariaren nondik norakoak desberdinak ziren; hartara, pentsa liteke aldaera osoenek Ipar Euskal Herriko barrenetik urrunen dagoen eskualdean irauin zezaketela, Lapurdiko itsas-hegian, hain zuzen ere. Ondotik ikusiko dugu ea honela izan ote zen.

Duvoisin kapitain ainhoarrak (1810-1891) *-aro-* erako aldaera osoagoak zera-biltzan XIX. mendean oraino.⁷ Idazle jantzia zen kapitain ainhoarra, hizkuntza zi-

⁵ Hirugarren pertsona singularreko datiboan **-i-* sailekoak dakartza: *dioçça* 'dizkio', *cioen* 'zion' & *ciozcan*.

⁶ 1784an argitaratu zuen Baionan Baratzartek *Guiristinoqui bicitceco eta hiltceco moldea...* Duvoisinen eskuizkribu bati esker dakigu 1743an Duranan jaiorik, aitik bere sorterri Larresorara eraman zuela eta bertako apaizgaitegian ikasi zuela, 1767an apeztu zela, erbestetik itzultzean Uzartitzen eta Baionan egon zela eta 1826an hil zela. Duvoisinekin dioenez, «a la pureté du langage des Labourdins de la côte, il joint le ton plus énergique des Labourdins orientaux» (Altuna 1987: 82). Villasantek dakarrenez (1979: 113) Daranatzek dio ezen «este libro cumple a maravilla la primera condición pregonada por las obras de nuestros autores vascos, la de unir la amplitud y la firmeza del dialecto labortano al atticismo y a la delicadeza del subdialecto kostatar «costeño». Eta Villasantek berak dio ezen «Baratzart excluye, por una parte, el abuso de las letras mojadas *ll* y *ñ*, que quitan al lenguaje algo de su nobleza y de su dignidad; por otra, le conserva su vigor y energía natural por el empleo de las aspiradas» (113).

⁷ 1856ko *Liburu ederra* itzulpenean, 1857ko elhestaldietan, 1858ko *Laborantzako liburu*-ko solasetan, *Jaun Done Joani apostoluaren apokalipza*-ren itzulpenean... baina *Yaundoni Yohane apostoluaren apokalipsa*-n aldaera osoagoak nahiz soilduagoak dakartza: *darotzut*, *darozkitzut*, *darotzuet*, osoagoen artean eta *dauzkitzut* / *badaut* higuatuetan; ia izen bera duen bigarren itzulpen hau ere letraren arabera baliteke Duvoisinekin egina izatea (Pagola et alii 1994: 231). On Kixoteren itzulpenean ere bi erak eman zituen: *narotzuen* (Jauregi 2015: 198), *darot* 'dit' (184), baina baita soilagoko *nautzukeen* (184) ere.

nez zaintzen zuen Duvoisinek: Larresoroko apaizgaitegian ikasle bikaintzat zuten eta Lore Jokoetan literatur-lanen epaimahaiko partaide zen; halaber, Hiriart-Urrutik zioen Duvoisinin *Laborantzako liburua*-k eman edo eragin ziola herriko euskararen gostua (Lafitte 1971: 39). Hizkuntzaren kalitateaz interes handia erakusten zuen ainhoarrak adizki-aldaera osoagoak edo tradiziokoagoak lehenesteko joera edukitzea ez litzateke, beraz, harritzeko. Eta harena ez da joera pertsonal hutsa, J.-B. Elizanburu saratarrak 1889ko *Piarres Adame* elaberrian era bereko adizkiak baliatu zituen: *daroyat & darozkiat / darotak / darot & zarotan, zarotak, zarozkigun, darotzu / zarotatek*. Aldiz, XIX. mendeko Duvoisinin urte berean sortu zen Hiribarren azkaindarrak *-au-* egitura soildua darabil gehienik —*dautzudan / dauku, dautzue / dautedana* ‘didatena’—, nahiz baduen *deraut* ‘dit’ osoagoa ere. Aldaera luzeago eta laburragoen bikoiztasun honek XIX. mendean **eradun* adizkietan Lapurdin polimorfismoa zegoela iradokitzen digu; aldea idazleen ingurumariko aldaera geografiko-dialektaletan zetzan, ala Duvoisin edo J.-B. Elizanburu bezalakoek idazmoldea gordetzailerako ote zen? Argitasun gehiago nahi baldin bada XVIII. mendeko Lapurdiko testu gehiagoren bila jo beharko da.

2.4.3.2. XVIII. mendearen erdialdean **eradun* adizkien higadura Baxenabarren Lapurdin baino aitzinatuago zegoelako aurrestea literaturak eragina dela jabetu naiz. Tradizio idatziak ez ditu Garaziko Arbelbide apezka eta M. Etxamendi bertsularia bakarrik kutsatu, filologoa ere kutsa lezake egin beharreko frogak egiten ez baiditu. Ordea, **eradun*-en aldaera osoagoek Lapurdin noiz arte iraun zuten jakitea ere ez da aisea.

Arbelbide garaztarraren 1890ko arestiko *darozkitzut* adizkia dugu begiz joa: zer dakigu **eradun* adizkien *-aro-* aldaera horietaz? Lapurdiko itsas-hegiko bi idazle ez hain ezagunen jardunak adierazten digu XVIII. mendearen bigarren erdialderako eskualde horretan aldaerak berriztaturik zeudela: *Jean Dauphin cenaren eritassuneco circumstancia berecien errelacionea haren confessorac arguitarat emana* izeneko liburuan (Baiona, 1766) aldaera soilduak ditugu: *baidautzut, dautzuet / daut & dautzkit, zauttan & zautzidan / dautzuen*; aldiz, esker emateko formularen aldaera osoagoa iharaturik dago: *eskerrak darozkitzuet*, zeina testu bereko *dautzuet* soilagoarekin aldera bailiteke.⁸ Jean Robin (1739-1821) koblakari donibandarrak ere aldaera soilduak dakartza: *esker dautzut / dautzu hornituko / ematen dautzute*.

2.4.3.3. Herri xumearen mintzoa eta honen ahoskerak eta jokaerak literatura idatziak baino hobeki isla ditzaketen jende xehearen gutunei so egitea komeni da, eta zorionez, Lapurdiko herrietako XVII, XVIII eta XIX. mendeetako gutunak ditugu eskueran: aestian ikusi ditugu Urruñako 1680ko ale batzuk. Lapurdiko bi idazle ez hain ezagun horiek beren lana idatzi baino urte batzuk lehenago, 1757an Lapurdi itsas-hegitik Ameriketara abiatu zen *Le Dauphin* itsasontzia; bertatik Londresen berreskuratu diren gutunen berri eman du Baionako Iker erakundeak; cf. *Othoi çato etchera* (Lamikiz, Padilla, Videgain 2015).

⁸ Vinsonen ezohikotzat dakar bederatzirorrialdeko itzulpen lan hau; ez zuen jatorrizko testua ikustea lortu.

Le Dauphin-eko gutunek itsas-hegian garai hartan zein aldaera ibiltzen zen erakusten dute; aldaera osoagoak eta bilakaera jasan duten soilduagoak ageri dira horietan:

- *darotzut & darozkitzut & darozkitzudan, darotzuet / darot, darotzu / darozkizugu, darotzuegu / darotazu, darokuzun & darozkigutzun / darokute; iraganean narotzun / zarotan, zarokun / zinerotala & baitzinarotan & zinarozkidan & zinerozkidan*
- *dautzut & dautzudan & dauzkitzut, daunat & dauzkinat / daut & baitaut / dauku & dauzkigu, dautzu / dautzugu / dautazula & dauzkidatzun, daukuzuna / dautedatela, daukute, dautzute; iraganean naunan, nauzkitzun / zautalarik, zaukinala, baitzaukun, zauzkitzun / ziñautan & ziñozkidanak, ziñoizkan.*

Bilakatuago daude oraino Baionatik igorri zen gutuneko *dotzut, dotazu / notzula* eta *nozkitzula*; hauen kide da Hendaiatik igorri gutun bateko *dozkitzut*.

Ziburuko gutun bateko formulari, berriz, aldaera soildua ageri da: *guciec milla go-rainsi dautçute*.

Le Dauphin itsasontziko 1757ko datu idatziak ikusirik —Urruñia eta Ahetze herrietako gutun guti dago—, honela laburbil dezakegu dakarten informazioa:

-*aro-* anitz ageri da Getarian, Senperen eta Saran, eta gainera, ez dago herririk gutunetan -*aro-* egitura baliatzen ez duenik, herri guztietakoa da -*aro-*

-*au-* aldaera soildua anitz ageri da Ziburun eta Donibane-Lohizunen eta usu Azkainen, Getarian eta Bidarten

Sara herrian ez da -*au-* egitura ageri

Ondoko urteetako gutunetan ere ageri da polimorfismo hau: bazka aferez diharduten Sarakoetan *darotçuet* dugu 1769an (Donostia 1934: 693), *darocularic* 1773an (Zudaire 1968: 378) eta *darozuet* 1776an (379). Aldaera laburragoak ageri dira 1807an Itsasun: *dautaçun* (Donostia 1934: 694), baina Baztango Arizkunen Dominica de Larrondok *darozut* dakar 1777an (691). Berako udalari 1788an igorri gutun batzuetan, *daut* ageri da Donibane-Lohizunen idatzirik (Satrustegi 1986: 139) eta beste batean *daucu* (136), baina Urruñian 1788an idazten den batean *darocuçu* eta *darosquitçu* osoagoak (Irigarai 1972: 347). 1815ean Urruñiatik Pasaiara igorri gutun batean aldaera laburruak ditugu *nautçun* eta *cinnautan* —«ziñautan» ulertu behar da, *duçinno*, *ohoinnaren* edo *ceinna-*ren bide beretik—, baina bada garbi ez dagoen *dazusquitçut* aldaera ere, Fausto Arozenaren transkripzioan (1958: 146). Nolanahi ere den, Urruñiako datuen bikoiztasunak XIX. mendearen erdialdeko gutun batzuetan dirau: Kanada ondoko Frantziapeko uharte batzuetara Lapurdiko itsas-hegitik XIX. mendean idatzi gutunetan aldaera soilduak ageri dira (Egafia 1998) —*dausut & dausquisut* (Ziburu 1845, 497. or.) / *çaosquigun* (Urruñia 1845: 495) / *dausquitçugu* (Urruñia 1845: 495)—, baina oraino soildu gabekoekin batean. Urruñiako 1844ko gutun bateko *darozquiat* (494) eta 1846ko beste bateko *darosquitzut* (495, 496) gutunaren hasieran daude hirurak, eta beraz formula ihartutzat har genitzake, baina gu-

tun horiexetan badira *r* duten adibide osoagoak ere, hasierako formularen ez, gutunaren erdian kokaturik: *darocu* (495), *darosquitzu* (494). Joxemiel Barandiaranek ere aldaera zaharra lamien dialektoa omen denean bildu zuen Zugarramurdi 1941ean: *Nork egin derauk?* (Irizar 1997: 157).

2.4.3.4. 1860 inguruan Bonapartek Lapurdin eginarazi edo itzularazi idazkietan eta berak bildu adizkietan ageri den errealitateak ez du XIX. mendearen erdiko Urruña eta Ziburuko gutun xumeagoek erakusten diguten bikoiztasun hura islatzen. Hiribarren idazle azkaindarrak aldaera soilduak dakartza eta aldiz, Duvoisin ainhoararen itzulpenek *-aro-* ereduak, baina aldiz, Bonaparterentzat itzuli Donibane-Lohizuneko eta Ainhoako katiximek *-au-* dakarte. Donibanen *daukun* & *zaukun*, *dauzkigu* soilduak ageri zaskigu eta Ainhoan *dautzut* & *dauzkitzut* / *daukun*, *dauzku*, *dautzun* / *dauzkitzuz* / *dautazula* erak; silaben aldetik luzeago den aldaeran *u* gabea da Ainhoako *dazkidatzula*.⁹

Bonaparteren uztako Sarako katixima Leonce Goietxe urruñarrak itzuli zuen eta *-ao-* dakar gehienik —*arau* > *aro* > *ao*—: *daotzut* & *daozkitzut* / *daokun* & *daozkigu* & *zaokun* / *daozkitzuz* / *daozkitatzu*; soildurik dakar *dazkidatzula* ere, nahiz badakarren *darozkitzut* adibide osoagoko bat. Eta behin *dautazula* dakar. Jakingarri da Bonapartek testuan *daotzun* → *dootzun* erako aldaketak egin zituela, *-ao-* → *-oo-* norabidean, izan ere, hark bildu aldaeretan *-oo-* ageri da Saran: *dootzut* / *doot* & *zootak* / *dookuzu* & *doozkitzu* / *doot*. Egun ez da Saran *-oo-* sekuentziarik ibiltzen, baina Schuchardten lekuko Augustin Etxeberri bazerabilen: *dootzut* / *dooku* & *zookun* / *dookute*, *zookidaten*.¹⁰

Ttap galdu ondoko egoeraren bi aldaera mota ageri dira Arrangoitzeko katiximan, *-au-* eta *-a-* erak: *dautzut* & *dauzkitzut*..., baina baita *dazkitzut* / *dazkiu* / *dazkidatzula* era soilduena ere; baita Zugarramurdikoan ere: *dazquitzut* / *dazquidatzula*. Aldiz, Bonapartek *daut* ‘dit’ dakar Ahetze, Ainhoa eta Zugarramurdiko adizkietan, Urdazubi eta Arbonan *dat* eta Alkerdi auzoan *daat*; Arrangoitzen *dat* & *daat*.

2.4.3.5. Datiboa hirugarren pertsona ez den kasuetan garai hartan *edun* aditzek **eradun*-i lekua kendu zioten Lapurdiko itsas-hegian eta ingurumarietan. Bonapartek berak *nau* ‘dit’ erakoak bildu zituen Getaria, Donibane-Lohizune, Ahetze, Ainhoa, Urdazubi edo Zugarramurdi. Haren garaian adizki tripertsonalak ibiltzen ziren Saran; baita Schuchardten garaian ere eta honek zioenez emaztekiei bipertsonalak entzuten zizkien (1992 [1922]: 266). Barandiaran Saran izan zenean (1947) aldaera tripertsonal bakan batzuk baizik ez ziren entzuten eta egun bipertsonalak baliatzen dira: *zaitut* ‘dizut’, *zaitzkitzut* ‘dizkitzut’, *nintutzun* ‘zenizkidan’ (Irizar 1997: 56-62) eta halaxe da inguruko herrietan ere: Bidarten, Getarian, Arbonan, Donibane-Lohizunen, Ahetzen, Biriatuan, Hendaian, Urruñan, Azkainen, Senperen, Ainhoan...; Arrangoitzen maila apalagoan.

⁹ Ainhoako idazkiaren lehen itzultzailea Louis Marie Hyacinthe Fabre ainhoarra izan zen, baina ez dirudi haren lana Duvoisinen ez printzearen gogoko izan zenik; bigarren itzulpena, ene adibideak bilteko baliatu dudana, Duvoisinek egin omen zuen (Pagola et alii 1994: 318).

¹⁰ Augustin Etxeberri zapatain saratarren laguntzaz 1887ko udan ikasi zuen euskara Schuchardtek (1992 [1922]: 249). Zapatain olerkari hau Webster, Vinson eta Dodgsonen laguntzaile ere izan zen.

2.4.3.6. Emaitzon arabera zer aipa daiteke **eradun*-ek Lapurdin jasan zuen soil-tzeaz?

2.4.3.6.1. Literatura idatziak (Duhalde, Mihura, Baratziart, J.-B. Elizanburu, Duvoisin) filologoari pentsaraz liezaioke Baxenabarren baino, Lapurdin adizki osoagoek luzazago irauin zuketela, baina XVIII. mendeko beste idazle batzuen lanean eta herri xumearen gutunetan aldaera soildu ttap gabeak ditugu XVIII. mendearen erdialdera Lapurdin, nahiz *-aro-* erako adizkiak ere ageri diren, hala herri xehearen gutunetan (batzuetan XIX. mendea arte, Urruñakoak lekuko) nola XVIII eta XIX. mendeetako idazle jantzien lanetan. Jakin nahiko nuke zer den Urruñako herri xehearen gutunek XIX. mendean islatzen dutena: formula ihartuak izan daitezke, baina XIX. mendeko Urruñako gutunetan bokal arteko *r*-ak dirau, literaturaren eraginagatik ala hizkuntza errealean honela delako? Cf. *-aro-* eskema Saran XVIII-an eta *-ao-* eredia XIX-an; Bonaparteren eskuzko oharretan, gainera, *-ao-* sekuentzia hori *-oo-* bilakatu zen. Gerora ere *-aro-* erako adizki osoagoek testuetan agertzen jarraitu dute. Maddi Ariztiak honelakoak nahiz laburragoak dakartza 1934an Saran Manex Lamothe senperrari bildu ipuinetan: datiboa «hiri» denean *daoiat* & *daoizkiat* eta «hik hari» *daok*, baina besteetan osoagokoak: *darozkitzut* & *narotzun* & *narozkitzun*, *darotzuet* / *daroku*.

2.4.3.6.2. Baxenabarretik so eginez gero hala pentsa baliteke ere, **eradun* oinarriko adizkien forma osoagoari dagokionez, ez dirudi Lapurdiko itsas-hegia gordetzaille izan zenik, Lapurdiko hego-mendebalean baino lehenago gertatu zen berrikuntza itsas-hegian. Ainhoarra zen Duvoisin baina haren joera arkaizantea gehiago dirudi idazle jantzia izateari zor zaiola Lapurdiko hego-mendebalean sortua izateari baino, izan ere, Ainhoako Bonaparteren katiximarako Fabrerren itzulpena gaitzetsirik, printzearen gogoko lana egin nahirik *-au-* eredia —*ez -aro*— eman baitzuen Duvoisinek berak Ainhoako katiximan.

2.4.3.6.3. Zer esan daiteke Lapurdi ekialdeko Hazparneko datuez? XVIII. mendearen ekialdeko *Kadet eta Bettiriño* idazkiak dakarrenaren arabera, Ipar Euskal Herriko barnealdearekin doa Hazparne, eta bere berrikuntza sortu zuen, gainera: *zangon* ‘zion’ adizkia bezalakoetan barreneko *n* analogikoa dakar, *nk* → *ng* ahostuntzea eta guzti.

2.4.4. Ondorioz

Zaroko Arbelbidek *darozkitzut* idatzi zuen 1890.ean, baina argi dago hori ez zela Garaziko aldaera jatorra eta ez dirudi, gainera, garai hartan Lapurdiko ahozko mintzoan baliatzen zenik ere, izan ere, Bonaparteren uztak ez dakar honelako aldaerarik itsas-hegiko eskualdean. Dena den, zail da *-aro-* erako aldaera zaharrek XIX. mende erdiko Urruñan zirauten ziurtasunez jakitea. Berebat, aldaera osoagoak Baxenabarren XVIII. mendean zehazki noiz irauin ziren jakitea ez da aise.

Ondoko orrietan, XIX. mendeko Arbelbide eta Etxamendi garaztarren jokaera bere ingurumarian kokatu nahirik, Ipar Euskal Herriko idatzizko tradizioaz eta ahozko euskaraz jakingarri diren hainbat argibide aurkeztuko ditut.

3. Mintzoen oharrena eta terminologia autore eta jendeen gogoan

3.1. Ikerbideak eta terminologia

3.1.1. Hizkuntza-geografiari begiratzean, hainbat autore eskualdetik abiatzen dira eta hautatu espazio horretako hizkuntza-ezaugarriez jarduten dute, usu ezaugarrien gora-behera historikoak ere aintzat harturik. Bestaldera ere egin ohi da; alde aurretik erabakitako hizkuntza-ezaugarri bat edo guti batzuk hautatzen dira dialekto bat eratzeko eta tasun horien ibilbide historiko-geografikoa aztertzen da eta ondorio historikoak ateratzen. Usu gertatu ohi da autoreek bi bide hauen gurutzean elkar topo egitea eta batzuek besteen lan egiteko era artean baino gehiago estimaturik aurresteak ere amañ bat arintzea, betiere ezaugarrien, espazioaren eta denboraren dialektikari loturik.

3.1.2. Ipar Euskal Herriko euskara aztergai dugunean zehazki zertaz dihardugun adierazi beharko genuke. Terminologia aski zabaldurik izaten da autoreen artean eta hizkuntzaren zein errealitatez dihardugun argi adieraztea dagokigu. Izenburuak honela edo hala erabiltzen ditugun autoreon borondatea hauek operatiboak izatea da, baina jabetu behar dugu aipagai ditugun hainbat hizkuntza-errealitate ez direla sakon aztertu eta gai zenbaitez ez dagoela oraino ez adostasun ez ezagutza handirik. Autore batek baino gehiagok terminologia bera baliaturik ere, litekeena da gogoan ideia eta datu desberdinak erabiltzea, edo are ideia eta datu bertsuak darabiltzaten autoreek terminologia desberdina baliatzea ere. Guztion ulermenean aski era bateratuan ageri diren hizkuntza-errealitate batzuk eta zehaztasun gehiagoren beharra duten beste batzuk aurkeztuko ditut orriotan.

Herri xeheak eta autoreok baliatzen ditugun «Lapurdiko euskara» eta «Baxenabarreko euskara» izenek ez gaituzte itsutu behar. Badira arrazoiak izen horiek erabiltzeko, baina ez dira hizkuntza-ikerketa hotz, hertsu eta osoaren ondorioz sorturikako izen tekniko-zientifikoak. Ezaugarri ezagun eta nabarmen batzuetan fokalizaturik dihardugu Baxenabarreko euskaraz edo Lapurdikoaz, operatiboki gehiago ontologikoki baino, ez Lapurdik ez Baxenabarrek ez dutelako hizkuntzari doakionez barne batasunik. Hizkuntza-arrazoi hautatu xume batzuek argituko dute zergatik diodan «Lapurdiko euskara» eta «Baxenabarreko euskara» izenak usu ez direla baliagarri —5.2.4, 5.2.5. eta 5.2.6. §-etan beste hiru adibide gehiago dakartzat—:

- a) Bonapartek Lapurdi erdialdean eta ekialdean «behe-nafarrera» dialektoa zekusan eta horrek zerbait iradokitzen du: konparazione, Ipar Euskal Herri barrerako berrikuntza diren *gira*, *zira* erako adizki berriak ditugu Lapurdiko erdialde eta ekialdean. Bonapartek berak dio Arrangoitze, Basusarri eta Arbonan euskara lapurtarra behe-nafarreraren formek kutsaturik dagoela, in Schuchardt (1992 [1922]: 265).
- b) Muga adlatiboko aldaeretan nagusi da *-raino* & *-raño* Lapurdin; Baxenabarreko ipar-ekialdean *-radi(n)o* eta hego-ekialdean *-rano*. Lapurdiko ekialdean bada Nafarroa Beherean baliatzen den *-rano*, eta zinezko simetrian, Baxenabarre mendebalean bada Lapurdin nagusi den *-raino*. Tasun honen arabera aldaera bat nagusitu den eskualdeak daude, bai, baina ez dago «Lapurdiko» eta «Baxenabarreko» euskara berezirik.

- c) Lapurdiko saihetsean eta Baxenabarreko mugaren ondoan dagoen Hazparne hiriarren kokaguneak ez du Lapurdik bere mintzoa eta Baxenabarrek berea dutelako ikuspegiaren alde jokatzeko. Kokagune estrategikoa du, Arbelbide berak zioenez (2004 [1890]: 269): «eta nola Eskualdunentzat asentatu nahi baitzuen misionest etche hori, ez zezaken nihon ere hain ongi ezar nola Hazparnen, Laphurdiko eta Nafarro-Behereko hegian, eskualde guzietara berdindirrechki heltzeko pharadan». Demolinguistikoki ehunekoetan hazpandarrak gehiago dira eskualdeko beste euskaldunak baino. Merkatu hiria izana da Hazparne eta xx. mendearen hasieran oskigintza sendoa ukan zuen, gainera: «mila langile ta gehiagoren lana bazaukaten orduan Hazparneko zapatariek. Dotzena bat lantegitan zabilzan horiek guziak, haundienak hiru ehunez goiti langile eta trtipienak hogeit bat» (Larre 1992: 267). Gizarte eta ekonomia aldetik erreferentzia izan da eskualdean eta hiriarren eragina hala Lapurdirat nola Baxenabarrerat hedatu da; horrek guziak iradokiko luke hazpandarren hizkuntza-berrikuntza batzuk ondoko herrietara hedatu direla, hizkuntza-batasunaren haziak erein direla Lapurdi eta Baxenabarreko muga administratiboaren ondo-ondoan, eta horixe da hizkuntzak erakusten diguna, gainera; cf. 5.3. §. Baxenabarre mendebaleko euskaldun ugariaren eskualdeburua izan da Hazparne, jendeak usu inguratu dira hiri honetara. Honela zioetan Amikuzeko oragartar batek (2006):

ama ta aita ta goxama zena-ta Hazparnen tzien iiltzen merkhatian, arrutze saltzen ta hola, amak bazien hemen holako kapeta at, erten den bezela, hartan eta zaria ta bate atxiki gabe juiten tzen Hazparnea, xendraka geo, ez bidez bide, xendraka, bazitzien eta, hola mendiz mendi, bazitzien bere bideak, xendra bidiak... nik ikhusi diat ama juiten Hazparneat merkhatura ni haurra nintzalaik ... ikhusi diat ba juiten uñez

Hazparneko euskararen gauzatu diren berrikuntza batzuk hauteman ditut Amikuzeko Oragarren eta ibarraren mendebaleko herrietako euskaldun baxenabartarren mintzoan.

3.2. Lapurdi

3.2.1. Leizarraga goiti-beheiti, literatur lapurterako liburuetan itsas-hegiko eta Sara alderdiko euskara agertu zen. Lapurtera idatzi hau ez zen monolitikoa izan eta halako garapena ukan zuen; xvii-xix. mendeen bitartekoa ezagutzen dugu (Pikabea 1993),¹¹ baina xx. mendean Lapurdiko autoreek idatzi duten euskararen nondik-norakoak aztertzeke ditugu oraino. xvii. mendeko eta ondoko idazle lapurtarrek idatzi liburu garrantzia handia izan zen eta Lapurdiko mugez kanpoko Ipar Euskal Herriko liburuetan ere isla ukan zuen, Xiberoan salbu. Intuitiboki diot *Xiberoan salbu*, irakurri ditudan Zuberoako idazkietan ez baitut hauteman Baxenabarreko testuetan Lapurdiko tradizioak duen isla; nik segurik, autonomia handia hauteman dut idazle xiberotarren eretan. Gaia sakon aztertu du Padillak eta aurkitu du herexarik: eman dezagun, benefaktiboak Ipar Euskal Herrian —eta Nafarroako ekialdean erantsiko

¹¹ Berriki Esteve Materraren lanaren azterketa sakona argitaratu da (Krajewska et alii, 2017).

nuke nik— motibatiboaren lekua hartu ukana berankorra da Zuberoan eta ez da ohiko *-(ar)entako* atzizkiaren bidez gertatu, *-(ar)entzat*-en bidez baizik: «usantza berria kanpotik sartua dateke, erran nahi baita Lapurdiko tradizioetik, edo honen eragipena jasotzen duten egile zenbaiten eskutik» (2017: 175). XIX. mendean Lapurdiko tradizioko liburuak Zuberoako mintzorat itzuli ziren: Baratzarten meditazioe ttipiak, *Meditacioniac khiristitarçuneco eguia, obligacione eta berthute picipalez* (Oloroe, 1844), eta bada zuberotarren beste liburu bat ere Lapurdiko eragina dakarrena: *Maiatza edo Mariaren hilabetia* (Oloroe, 1852).

3.2.2. Literatur lapurteraren erdi zentzukide da Bonaparte euskalariak XIX. mendean erdialdean *labourdin des livres* deitzen zuen errealitatea (1991: 239). XIX. mendean idatzi zuela nabarmendu nahi dut, mende hartan lapurtarrek ahoz baliatzen zuten mintzoa eta orduko liburuetan ageri ziren aldaerak bereizi nahian ari baitzen printzea.

3.2.3. Idatzia izan ez den hondarreko garaietako Lapurdiko ahozko euskara da ezagutzaren aldetik sendotu beharko genukeen beste jokaleku bat ere, datuak bereziki XIX-XX-XXI. mendeetakoak ditugularik. Ez dezagun ahantz, gainera, Lapurdi herrialdeak ez duela hizkuntza-batasunik: Ziburu, Ainhoa, Larresoro, Hiriburu, Hazparne eta Bardoze ez dira lapurtarrak hizkuntza-ezaugarri batzuk partekatzen dituztelako, arrazoi jakin batzuegatik agintariek noizbait administrazio-barruti berean kokatu zituztelako baizik. Honek iradokitzen du «Lapurdiko euskara» adigaiak berez ez dakarrela hizkuntza-batasunik; izen hori irakurtzean uler bedi lapurtarrek oro har egiten duten euskaraz dihardugula edo bestela, Lapurdiko eskualde jakin zenbaitetan egiten den mintzo batez.

3.2.4. Aipa dezadan XIX. mendetik *Eskualduna* eta ondoko *Herria* astekarietan eta anitz liburutan ageri den nafar-lapurtera ere, Lapurdiko eta Baxenabarreko ezaugarriak batera erabiltze hori: Hiriart-Urruti idazle hazpandarra ekar daiteke eruditzat (1859-1915), edo Piarres Lafitte zenaren 1944ko gramatika. Dialektoen azterketari dagokionez, Koldo Zuazok euskalkien sailkapenean batasun-estatusa eman dio (1998). Ez da ahantzi behar, ordea, Bonaparte printzeak lapurtera dialekto bat eta bi behe-nafarrera proposatu zituela.¹²

¹² Lapurteran bi azpieuskalki bereizi zituen: itsas-hegiko, Sara eskualdeko eta Ainhoako moten bidez azpieuskalki bat osaturik eta bestea Arrangoitze alderdikoa jo zuen. Mendebaleko behe-nafarreran Baigorri aldekoa zen azpieuskalki bat eta Lapurdiko behe-nafarrerak eratzen zuen bestea, Uztaritze eskualdekoak eta Lekorne alderdikoak. Ekialdeko behe-nafarreran Garazi, Arberoa eta Amikuze eskualdeek eta Bardoze herriak azpieuskalki bat eratzen zuten; honen barrenean, Garaziko eta Amikuzeko sailetan sartu zuen Oztibarre eskualdeko euskara. Beste azpieuskalkia Lapurdiko Beskoitze eskualdeak eta Urketako mintzoak eratzen zuten. Baztan ibarreko mintzoa lapurterari atxiki zion, Aezkoakoa mendebaleko behe-nafarrerari eta Zaraitzukoa ekialdekoari. Urdazubi eta Zugarramurdiko mintzoa Ainhoako eraren barrenean zekusan.

3.3. Zuberoa

Argi dagoen beste adigai bat Zuberoako ahozko euskararena da. Jendartean guztiz onetsirik dago xiberotarrek errutinizazio sozio-historiko, ekonomiko eta orografiko jakin baten bitartez, beren *in-group* egoeretan inork zalantzan jartzen ez duen dialekto arras batu eta berezi bat eratu dutela; besterik da dialekto horren izaera noiztik abiatzen den. Auzi hau areago haizatu da Miguel Ros Erronkaribarko alkateak eta Gabriel Etxart legegizon xiberotarrak xvii. mendearen hasieran elkarri idatzi zizkion gutun argitaragabe eta garrantzizkoak berriki agertu direnetik. Arestian aipatu dut Zuberoako idazleek Lapurdiko aldaera literarioen iragazkortasunarekiko halako autonomia ukan dutela, bereziki xiberotarren liburuak Pauen argitaratu ziren artean, Belapeireren (1696) edo xviii. mendeko idazleen lanetan; Jean-Louis Davantek 2008an zioenez, Belapeire da zuberera literarioaren aitzindaria eta gerora ere arreta eskaini omen zaio haren ekarriari Zuberoan.¹³ Testuetan oinarrituz eta xvi-xix. mendeen bitarteko Zuberoako euskararen arlo diakronikoa sistematikoki landurik, doktoretza-tesi bikaina ondu berri du Padillak (2017). Erreboluzione Handiaren ondotik zuberotarren liburu haietarik anitz Baionan argitaratu ziren. Gaia landu ondotik honela diosku Padillak (2015: 535):

Oloroeko diozesa zaharrak baitezpadako garrantzia izan zuen zuberera idatziaren sorreran eta egituratzean, Iraultza arteko zubererazko testu inprimatu gehientsuenak, manera batez edo bestez, hari lotuak izan zirelako. Era berean, elizbarrutiaren desegiteak (1801) eragina izan zukeen euskalki idatziaren bilakaeran: xviii. mendeko testuek jarraikortasun nabarmen bat erakusten badute, xix.ekoetan (eta bereziki lapurteratik moldatuak izan zirenetan) literatur lapurteraren eraginaren zantzuak aurkitzen ahal dira. Bistan da, Oloroeko apezpikutzaren babesa literatur zubereraren historia moldatu zuten faktoreetako bat baizik ez dugu.

3.4. Baxenabarre

3.4.1. Gugana heldu testuen arabera, ez dirudi xvii eta xviii. mendeetan Nafarroa Behereko euskal idazki dialektal sendoak ontzeko girorik izan zenik. Bonaparte printzeak arrazoi zuen *baxenabar eskuara* libururik gabeko mintzotzat hartu zuenean.

3.4.2. Baxenabarrez ere Lapurdiz bezala diot: Aiherra, Zohota, Landibarre, Doñaixti, Aldude, Behorlegi herrietako mintzoak alderaturik, batasunaz gain herri baten mintzotik bestera hedadura geografiko desberdineko berrikuntzen konbinazioak hautematen dira, ez da baxenabartarren euskara edo mintzo batu bat ageri.

3.4.3. Zehaztasunez jardun behar da Lapurdiko euskarak Baxenabarrekoan eragin duela adieraztean edo baxenabartarren era batzuk Lapurdiko tradizio idatzi sendo eta aski batura sartu direla baieztatzean. Ez diogu hau bi adierazpen horiek gezurra direlako, ez dugu uste funtsean gezurra direnik, baina iruditzen zaigu baieztapen horien barreneko osagaiak eta gertakari horien garaiak ezagutzeak, hizkuntza-ezauga-

¹³ Belapeireren lanaren hiztegi bikaina ondu du Pello Agirrek (2017), baina argitaragabe dago oraingoz.

rriak zehazki zein diren eta ezaugarri horien geografia-hedadura zein den xuxen jakiteak orain arteko gure ezagutza sendotu, bermatu eta behar den kasu guztietan berriztatuko edo aldaraziko duela.

Lapurdiko euskara idatzian Baxenabarrekoak eragin duela adieraztean, ziurtatu behar da, errealitatean ez ote den gertatu ezaugarri batean behintzat Ipar Euskal Herri barreneko tasun bat ezker mugitu dela, eman dezagun, Hazparneko eskualdetik Lapurdiko mendebalerat; eta Lapurdiko euskarak Baxenabarrekoari eragin diola diogunean, ez ote garen ari gehiago, «Lapurdiko liburueta» nagusitu den ezaugarri geografiko itsas-hegiko eta izaera literarioko batez, «Lapurdiko» ahozko ezaugarri geografian hedatu batez baino.

4. Lapurdi, Baxenabarre eta Zuberoako euskara denboran zehar

4.1. Eskualdeetako hizkuntza-berrikuntzak

Egun hainbat berrikuntza hautematen dira Ipar Euskal Herriko eskualdeetan sorturik, ez dutenak geografia-hedadura handirik bildu; eman dezagun, hondarreko mendeetan Lapurdiko itsas-hegian gertatu direnak —hauexen aztertzen dihardu Maitena Duhalde ziburutarrak bere doktoretza-tesian; Donibane-Lohizuneko euskaraz, cf. Gimet (1950)—, Lapurdiko hego-mendebalean baliatzen direnak —cf. Montoya 2004 (303-310); Schuchardten 1922ko lanak Gerhard Bähr-en gaztelaniazko itzulpena du orain (1992)—, Larresoro alderdikoak —biziki interesgarri eta emankorra da eskualde horretako euskara aztertzen duen Irantzu Epelderen doktoretza-tesia (2003)— edo Baigorrialdean (Zuazo 1999), Hazparnealdean, Amikuzeko eskualdean eta Garazikoan ageri direnak; Oztibarreko eskualdean ez dut bere-berezko tasun berririk hauteman, historikoki komunikazio inter-linguistiko maila handia ehun dute ibar honetako hitzunik (Camino 2015).

4.2. Hedadura handiagoko berrikuntzak

Badira beste berrikuntza hedatuago batzuk ere, Xiberora izan ezik Ipar Euskal Herri gehienara heldu direnak; dakigunez, hauetarik batzuk

- a) Ipar Euskal Herrian sortu berrikuntzak dira, Lapurdi-Baxenabarreko eskualde anitzetara hedatu direnak

eta

- b) beste berrikuntza batzuek, berriz, Euskal Herriko saihetsetakoa ez den euskara orokorrean sorturik, erdiguneko Euskal Herri zabalera ezker-eskuin jo dute eta baita Ipar Euskal Herrira ere; berrikuntza hauetarik anitz Lapurdi-Baxenabarren ageri dira, baina ez dute Xiberoa inguratzen duen mendialdea gaintitu edo iragan

4.3. Ekialdeko saihetseko berrikuntzak

Berrikuntza endemikoen sail ugari bat bada, itxura guztien arabera Xiberoan gauzaturik, herrialde horretako euskara arras batu eta berezi bilakatu duena. Bada-

kigu Zuberoan nagusi diren eta beharbada herrialde horretan garatu diren berrikuntza batzuk Erronkarin eta Zaraitzun ere ageri zirela eta bat edo beste oraino Amikuzen ere ibiltzen dela, baina Erronkarik, Zaraitzuk edo Amikuzek Zuberoarekin partekatzen dituzten berrikuntzak ez dira beti berak, batzuk bai, baina guztiak ez. Ekialdeko berrikuntzen konbinazio ugariena Xiberoan gertatzen da, bai, baina ez dira ezaugarri hauek guztiak Xiberoan, Erronkarin, Zaraitzun eta Amikuzen batera ageri, azpikonbinazioak daude, betiere xiberotarrena delarik ekialdeko ezaugarrien konbinazio ugariena; saihetseko mintzo batez dihardugun aldetik, geolinguistikoki koherenteena ere da.

4.4. Iraganeko Garaziko tasun zenbaiten emaitza

4.4.1. Hizkuntzaren inguruko aferak ez dira iraunkorrak, XIX eta XX. mendeetako mintzoaren aldean, Baxenabarreko euskaran bestelako joerak ageri ziren iraganean. Adibidetzat Etxepareren 1545eko euskara hartzen baldin badugu, galdu diren ezaugarri zaharrak aipa daitezke lehenik, konparazione:

1. *eguiara* ‘egia’ → Ø¹⁴
2. *bat hori* ‘bata’ → Ø¹⁵
3. *ihaurorrec* & *çuhaurorrec* → Ø¹⁶
4. *ezein* & *ezin* izenordain zehazgabea → Ø

Eta badira, gainera, hainbat item lexiko Etxepareren XVI. mendetik orain bitartean Garazin galdu edo ordezkatu direnak; Ahatsan lekuko gamartear bati 2017an egin inkestan jakin dut honakoak ez dituztela ibiltzen, galdutzat eman dizkidate: *dihuru* & *diru*,¹⁷ *edeki* ‘kendu’, *eriden*,¹⁸ *erraz*,¹⁹ *jalgi*²⁰... Beste hitz batzuk garazta-

¹⁴ Garaztarrek *egia* esaten dute *egun*; Etxepareren garaian *-a* bukaera duten hitzei mugatzailea erans-tean garaztarrek *-ara* bukaera zein mailatan edo zenbat kasutan baliatzen zuten ez dakigu, baina bada-kigu gertakari hori bizirik izan dela Zaraitzun XXI. mendearen hasiera arte. Azkuek Mugerren dakar (*Morf.*, 661), baina EHHA-n *alaba* dugu herri honetan XX. mende bukaeran. Julen Manterolak Euskal Herriko dokumentazio zaharrean beste eskualde batzuetako testuetan ere aurkitu du gertakaria (2015: 47, 98. oinoh.).

¹⁵ Ez dakigu *bat hori* ‘bata’ erak noiz arte iraun duen Garazin, baina ondoko Aezkoa ibarrean *Eguberri* izendatzen den kantuan gorde da arkaismo hau. Hiriberriko aldakian dugu zati hau: *oferenda onik emako dugu portale Belenekora, batorrek* ‘batak’ *urres bertzeorrek* ‘besteak’ *mirra, Belenek insenso atxona*.

¹⁶ Etxepareren pertsona izenordain indartu pleonastiko horien ordain, aldaera soilagoak ditugue egungo Garazin: Luzaideko *hiáuk* eta *zuháuk* lekuko (Kamino & Salaberri 2007).

¹⁷ Egun *sos* ibiltzen da Garazin, baina ibarreko XIX. mendeko testuetan *dihuru* eta *diru* ageri dira; Ibarrolako Salaberri oztibartarrak *diria* dakar San Mateoren ebanjelioan eta baita Iribarnegaraik Baigorrikoan ere.

¹⁸ Orain *atzeman* ibiltzen da, baina *ideren* aldaera darabilte Ibarrolako Salaberrik hiztegian eta Etxamendi bertsulari ezterenzubiarrak; Cazenavek XIX.eko itzulpenetan *ideiten*, *ideeinen* & *ideein* dakartza eta Bourciezek Donazaharren *ediren* eta Lakarran *idiren* (1894). Zaraitzun *erden* gorde da berriki arte eta aetzek *eridenen dugu eridenen* kantatzen dute eguberrietako eske kantuan, baina ahozkoan ez dute ibiltzen.

¹⁹ Egun Ahatsan edo Gamarten ez da ibiltzen, *ai/ze* baizik eta halaxe dakar *Erizkizundi*-ak Donibanen. Ibarrolako Salaberrik *erretch* dakar eta Arbelbidek *errech*; Duny-Pétrék *errexki*. EHHA atlasen bada *errexago* eta *errestasuna* Ezterenzubin, baina Gamarten diostate Garazin *aiseria* ibiltzen dela.

²⁰ Cazenavek Garaziko ebanjelioan *atheatu* dakar, egun Gamarten legez, baina *jalgi* dakarte Bazkazaneko agiriak (1790), XIX. mendeko Garaziko Bonaparteren itzulpenek nahiz Trebitschek (1913).

rrek idatzi testuetan ageri dira, baina egun ez dira ezagunak ibarrean: *arren* ‘bada, be-raz’,²¹ *nabaritu...*²² Baina badira denboraren eragina jasan eta Garazin iraun duten hitz edo aldaerak ere, eman dezagun, Etxepareren beraren *dono* ‘dohaina’. Hedadura handikoa da *janari*, ahozkoan Baxenabarren entzuten ez dudana, *jatekoa* edo *jana* baizik; Aezkoan ere *xana* & *xatekia* ibiltzen dira, baina Aezkoan ez da «janari» ageri. Garazin formulatan entzun dut: *ta oRdian jaun eRtoRa asten da «Jauna benedika zkitzu orai aRtuko ditugun janari ta edari h^oau», ta gelariak eRten dako...*; Gamarten ere leku-koak diost *janari* ibiltzen dutela.

Morfologian adierazi dut iraun dutela Garazin *neure*, *geure*, *xeure*, *zeure* erako ize-nordainen genitibo hanpatuek ere.

4.4.2. Gramatikako ezaugarri batzuek denboran aldaketa fonikoak jasan dituzte:

5. *buruyan*, *orduyan*, *duyena* → *burian*, *ordian*, *diena*²³
6. *haur* erakuslea → *hau*²⁴
7. *ceinbait* ‘zenbait’ → *zemait*²⁵
8. *cerutica* → *zerutik*
9. *yxilica* → *ixilik*

Eta badira hitzen aldaera fonikoak egun Garazin beste era batera ibiltzen direnak ere; hona sorta bat: *ainguru* —Etxeparek, Bazkazaneko 1762ko 8. predikuak, Ibarrolako Salaberri oztibartarrak (1856) eta XIX. mendeko Donibaneko katiximak dakarte (Pagola et alii 1999a: 156), baina egun Gamarten *aingeru* ibiltzen dute—, *aufari* —XIX-an Cazenavek dakar, baina Etxeparek darabilen bezala *afari* bildu dut Gamarten—, *bardin* —Cazenavek Garaziko ebanjelioan dakar eta Baigorrikoan ere halaxe da; Bourciezek ere Ainhize-Monjolosen bildu zuen, baina Garaziko beste herri batzuetan *berdin*; egun *berdin* ibiltzen da Garazin—, *behar bidian* ‘beharrean’,²⁶ *etxen* —edo *gue etxen*; entzuten da *etxen* oraino norberaren etxea adierazteko, baina Gara-

²¹ Cazenavek Garaziko ebanjelioan dakar eta baita Bourciezek Garaziko sei herritan ere (1894). Zairitzun, Xiberoan eta Oztibarren entzun dut *arren*, baina Amikuzen bakan, Oztibarre ondoko Uharten baizik ez.

²² Baxenabarren guti baliatu da, baina Oihenartek badakar; hona Garaziko Bazkazaneko 1790ko aginduan: *arthaldia oboilduric nabaritzen dienian, oyhiari emaiten obi du arçain legalac* (Orpustan 1991: 111); egungo Gamarten *ezaun dixi* bildu dut.

²³ Satrustegik Luzaiden aurkitu 1893ko gutunean bada *atacatuyac*, Kaliforniatik igorririk; egun arkaismo gisa Luzaiden biraoetan dirau epentesiak: *deurriya*, *kakaziya*, *zorriziya* (Kamino & Salaberri 2004: 93).

²⁴ Ipar Baxenabarreko testuetan *haur* ageri da XVIII. mendean eta zuberotarren testuetan XIX. mende arte iraun zuen; XX. mendeko Erronkarin ahoskatzen zen *-r* hori oraino.

²⁵ Bazkazaneko 1790eko agiriak ere *ceinbait* dakar (Orpustan 1991: 108) eta Donibane-Lohizunen 1788ko gutun batek *ceinbat* ‘zenbait’ (Irigarai 1972: 346). Araban ere Landuchiok *ceynbat* ‘zenbat’ dakar eta Lazarragak *zeinbat* & *zinbat* (Zuazo 2012: 48, 246). Kaliforniatik Arnegira 1893an igorri gutun batek *cembait* dakar (Satrustegi 1971: 298) eta Bourciezek Lakarran eta Uharten, baina Donazaharren *combeit*.

²⁶ Arras baliatu da aldaera hau Lapurdiko tradizioan, baina Zuberokoan ez. Egund Garazin ezezaguna da, baina Baxenabarreko eta Garaziko testu batzuetan ageri da: Bazkazaneko 1762ko 3. predikuan, Alphonsa Rodriguezen itzulpenean, 1790eko Bazkazaneko eliz-agirian, *San Mathiain* Cazenaveren Garaziko ebanjelioan, Arbelbideren lanean edo M. Etxamendiren bertsuetan. Ez dakit berrikuntza hau Garazin inoiz baliatu ote den, ziurtasunez adierazi edo bermatu ahal ukaiteko zailtasun handia dakusat.

zin *etxean* nagusituz doa—, *etzin* —Etxeparek dakar, baina Cazenavek eta Bourciezek *etzan* dakarte, eta egun *etzan* ibiltzen da Garazin—, *eutzi* —Etxeparek *utzi*-rekin batean dakar, baina egun *utzi* baizik ez dago Garazin—, *heben* ‘hemen’ —egiazki Altzietan eta Mendiben entzun dut, Etxeparek zerabilen bezala, eta Bourciezek Lekunberrin eta Zaron dakar, baina Gamarten *hemen* eman didate—, *hirur* —halaxe dakarte Etxeparek, 1790eko Bazkazaneko agiriak eta Cazenaveren Donibaneko katiximak, baina *Jonasen libur*ia-n *hirur* → *hiru* zuzenketa egin zuen Cazenavek berak; egun Garazin *hiru* & *iru* darabilte—.

4.4.3. Egundiguneko Euskal Herri zabalean nagusi dabilen aldaera berri ugari iraganean Garazin baliatzen zen ezaugarri zahar sorta bat ordezkatu zuten, oraino Xiberoan baliatzen den arkaismo sorta, baina ezaugarriok Zuberoan dirautelako eta egun Garazin ageri ez direlako, ez dugu adieraziko Garaziko euskara eta Zuberoakoa iraganean kidetsukoago zirela, horregatik ez bederen. Beste tasun berriago batzuek zaharragoak ordezkatu dituzte Baxenabarren edo Garazin, baina Zuberoan ez. Baxenabarre Zuberoatik hizkuntzaz lehen baino urrunago dago orain eta Lapurditik lehen zegoen baino hurbilago

- a) Euskal Herri orokorreko berrikuntza batzuk Xiberora heldu gabe Lapurdi eta Baxenabarrera heldu direlako:

10. *-tarzun* → *-tasun*²⁷
11. *ene, zure* → *enetako, zuretako*
12. *-reki* → *-rekin*²⁸
13. *ni<z>az* → *nitaz*²⁹
14. *honez, haiez* → *huntaz, hetaz*
15. *ebili, ekusi & ikhus* → *ibili, ikhus(i)*
16. *ezarten, ialgiten, igorten* → *(e)zartzen, igortzen*³⁰
17. *betheren, ebiliren, galduren* → *betheko, ibiliko, galduko*

eta

- b) Lapurdiko eta Baxenabarreko eskualdeetan gertatu diren berrikuntza ipartar batzuek bi herrialdeak hizkuntzaz lehen baino areago batu dituztelako, berrikuntzok xiberotarrengana heldu ez direlarik:

18. *begiez, hilez* → *begietaz, hiletaz*
19. *ehor, ehon* → *nehor, nihun*

²⁷ Ibarrolako Salaberri oztibartarrak *-tarzun* dakar San Mateoren ebanjelioan eta Bourciezek Garaziko Lekunberrin (1894), baina Cazenaveren Donibane-Garaziko katiximan eta *Erizkizundi*-an *-tasun* ageri da.

²⁸ Ibarrolako Salaberri *hareki* dakar San Mateoren ebanjelioan (1856: 26, in *Opera Omnia Vasconice* III, 345). Bourciezek, berriz, Garaziko Lekunberrin *gourequi* eta Mendiben *goueki* (1894).

²⁹ Bourciezen itzulpenak *certzas* dakar Garaziko Lekunberrin (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 208), baina *certaz* Mendiben eta *certas* Donazaharren; *Erizkizundi*-ak *nitaz, huntaz, hortaz*... Donibanen (1922-25).

³⁰ Garazin ez dut *jalg*i entzun. *-ten* → *-tzen* berrikuntza orain ari da ekialdera heltzen: Amikuzen oraindik ere era zaharrak ageri dira, berriekin lehian. Arberoako Mehainen ere era zaharrak eta berriak entzun ditut.

20. *baledi* → *baladi*³¹
 21. *i(t)zak* → *zkik*³²

Beste berrikuntza batzuetan xiberotarren bidaide dira baxenabartarrak:

22. *niri* → *eni*³³
 23. *-reki(la)* → *-rekilan*³⁴
 24. *zein* → *zoin*³⁵
 25. *zuketa* alokutiboa (Lapurdiko Aturrialdea barne)

Xiberoko jardunak ere zerikusia ukan lezake Garaziko berrikuntza honetan:

26. *berce* → *beste*³⁶

4.4.4. Garaziko beste aldaera lexiko batzuek eskualdeko kutsua dute, ingurumari-ko hedadura: *atheatu* ‘atera’ —Lapurdin bezala, Maddi Ariztiak senpertar baten *ateratu* dakar (1934: 104, 120); Garazin Cazenaveren ebanjelioak dakar eta Bourciezek Eiheralarren; nik gamartear bati entzun diot; Garaziko itzulpenetan *botatu* ‘bota’ dakarte Cazenavek (92) eta Bourciezek eta ondoko Aezkoan ere bada *botatu*—, *buztarri* ‘uztarria’ —Bizkai edo Bidasoaldean bezala; Ipar Euskal Herrian Garazin baizik ez da ageri, baina hegoaldeko Esteribar, Erroibar, Aezkoa eta Zaraitzun ibiltzen da—, *euritu* ‘euria egin’ —Ibarrolako Salaberrik bezala; Gamarten entzun dut eta ondoko Aezkoan *auritu* ibiltzen da; Esteribarren aita Intzak *euritu* dakar eta Lizarraga Elkanokoak ere bazerabilen *uritu*—, *idoki* ‘ireki’ —Cazenaveren XIX. mendeko itzulpenek dakarte; Ahatsan eta Gamarten entzun dut—, *intzun* ‘entzun’ —Baxenabarren hedadura handia du eta Garazin ere baliatzen da; Cazenaveren XIX. mendeko Garaziko itzulpenak eta Duny-Pétréren lanak dakarte, baina Arbelbidek *entzun*—, *izuzki* ‘errata’ —Cazenavek XIX. mendean San Mateoren Garaziko ebanjelioan dakar (40); egun ere Garazi eskualdean ibiltzen da eta ondoko Aezkoan *zuzki* & *xuxki*; Oztibarre eta Zuberoan *erratz* dago eta Lapurdiko ekialdean eta Baxenabarreko mendebalean, Baigorrialdea barne, *jats* ibiltzen da—.

4.4.5. Badira Baxenabarrek eta Zuberoak iraganean partekatu zituzten eta oraino ere batera darabiltzaten berrikuntzak, Lapurdin —edo Lapurdiko mendebalean berderen— gauzatu ez zirenak eta orain ere lapurtar anitzek ibiltzen ez dituztenak, iru-

³¹ Nahiz Bourciezek Ezterenzubini *balédi* dakarren (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 201); aldiz, beriturik, *Erikizkizundi*-ak *balaki* bildu zuen Donibanen (1922-25).

³² Leizarragak dagoeneko *zkik* darabil, eta *zazkik* erako adizkiak ditugu Nafarroa Garaian XVIII. mendeko testuetan eta baita *dezazkigun* ‘ditzagun’ eta *balezki* ‘balitza’ erakoak ere. Ipar Euskal Herrian berrikuntza agintezko aditzetara mugatzen dela dirudi; aginte-aditzen berrikuntzan ez da eten geografikorik Lapurdi, Baxenabarre eta Nafarroa Garaiairean artean.

³³ Genitiboko *ene* dirudi dela analogiaren eragilea. Bestalde, Lapurdin ere bada *eni*.

³⁴ Bonapartek Cazenaveri eginarazi Donibaneko katiximak *norekilan* dakar (170), baina *Erikizkizundi*-ak Donibanen *enekin* eta *enekila* bildu zituen (1922-25).

³⁵ Etxeparek *zein*, 1790eko Bazkazaneko agiriari *zein*, Cazenaveren Donibaneko katiximaren bertsio batek *zein* eta besteak *zoin* dakarte eta Bourciezek ere *zoin*, Lakarrako *zein* salbu; 1898ko Luzaideko gutun batek *zoin* dakar, *Erikizkizundi*-ak Donibanen 1922-25ean bezala eta egun ere *zoin* entzuten dut Garazin.

³⁶ Etxeparek *rz* dakar eta 1790eko Bazkazaneko aginduak *berce*; *Erikizkizundi*-ak Donibanen *orzegun*.

dipena ematen baitidate iraganean Lapurdi eta Baxenabarre orain dauden baino bereziago edo urrunago zeudela. Nolanahi ere den, teknikoki afera honetan arras zaindu beharko litzateke ea

- a) baxenabartarren endemikoak ote ziren aspaldian Lapurdi eta Baxenabarre bereizten zituzten berrikuntzak, xiberotarrek ibiltzen ez zituztenak,

ala

- b) lapurtarren eta baxenabartarren mintzoa bereizten duten orduko tasun berri haiek baxenabartarrek xiberotarrekin batera gauzatutako berrikuntzak ote diren.

Euskara Batu Zaharraren garaitik honat garatu edo abiatu ziren dialektoen organigrama abstraktua eratzera entseatzekoan, *a* izan ala *b* izan ez da batere berdin.

5. Lapurdi eta Baxenabarreko hondarreko mendeetako batasuna

5.1. Lapurdiko eragina Baxenabarreko idazkietan

5.1.1. Testu batean elkarren ondoan ageri diren zenbait aldaerak jatorri geografiko bat baino gehiago ukan dezakete eta autoreari dagokion gertakaria da hori: haren borondatea, ezagutza, irakurketak eta hobespenak erakusten dizkigu hark idazkiak. Garai bateko Lapurdiko literaturaren eragina nabarmena izan zen Xiberoa ez den Ipar Euskal Herrian, Baxenabarreko idazkietan Lapurdiko mintzoaren eragina ageri da aspalditik; testu argitaratu gehienak Elizarenak edo apeznenak dira, Baionatik abiatuak. xvii. mendean Tartas zuberotarrak *Irakhurtzaliari* atalean salatzen duenez (1975: 7), darabilen mintzoak:

badü orotarik zerbait, Züberoak, Basanabarrek, eta Lapurdik eman drauko zerbait, baina ez oro; Aruen egin düit neure pieza pobria, hanko lengajia ezpada aski eder, hanko euskarak, dü ogena, eta ez euskaldünak.

Adibide gisa Oihenartek *uri* (2003: 295) eta Tartasek *urité* (1987: 117) idaztea har dezakegu. Nafarroa Beherean nahiz Zuberoan ezagutzen ditugun erabilera guztiak *eu-* edo *e-* direnez eta bi idazle haien garaiko balizko *u-* batek geroago *eu-* edo *e-* eman izana fonikoki ezina denez, *uri* idaztean Oihenart eta Tartas Lapurdira begira zeuden. Erantzun liteke, kasik ironiaz, ea nora begira egon ote zitezkeen bi idazleok, gogoan ukanik xvii. mendearen lehen erdian euskaraz idatzitako literatura ia oro Lapurdin sortu zela. Ordu artean bederen, euskal liburu kasik guztiak lapurtarrek idatzi zituzten eta haiexek izan zitezkeen orduko idazle baten iturri eta ispilu bakarra. Oihenarten kasuan atsotitz batekoa dugu *uri* aldaera, 698.ekoa hain zuzen ere, *guk uri badugu, izanen duzue ihitz*, eta pentsa dezakegu Lapurdin bildua izan daitekeela,³⁷ baina Tartasen kasuan ezin zio horri helduko diogu, Tartasek berak aitortzen du badela bere liburuan Lapurdiko euskaratik ere.

³⁷ Oihenarten paperen artean aurkitutako koadernoan beste aldaki bat dago, 346.a, *eu* diptongoa duena: *guc euri badugu / ukänen du[ç]ue ihitz* (2003: 295).

5.1.2. Idazkien jatortasunari edo kutsadura nahiz eragin lektalari dagokionez, Nafarroa Behereko idazkietan Lapurdiko eragina ageri da: Garaziko Bazkazane herriko Iriberrian agertu predikuak har ditzakegu etsenplutzat; 1762ko data daramate (Orpustan 2005). Irakurtzen hasi orduko sarri hautematen da bertan ageri den guttia ez dela Nafarroa Behereko euskara. Bazkazaneko 1762ko prediku sorta horretan, Nafarroa Beherekoari baino, Lapurdiko tradizio idatziari gehiago dagozkion aldaera batzuk ageri dira: *hauc* ‘hauek’ erakuslea (179 & 222), *haina* izenordain anaforikoa (230), *hequien* ‘haien’ genitibo plurala (193), datibo pluraleko *sainduyei* (192) —Lapurdiko kutsua duen *pomperi* (201) adibidea barne, predikuotan *-er* atzizkia ugari ageri bada ere—, *çauntçun* ‘zitzaizun’ (211)³⁸ edo *dieçadaçu* ‘iezadazu’ (190) agintezko *d-duna*,³⁹ konparazione.

5.1.3. Norbaitek adieraz liezadake Baxenabarreko testu ugaritan Lapurdikotzat jotzen ditudan aldaerak agertzeak ene ikuspegia aldarazi beharko lukeela eta tasun horiek ere Baxenabarrekotzat jo beharko nituzkeela. Badira, ordea, Baxenabarreko testu guti batzuk honelako ezaugarri «lapurtarrak» ageri ez direnak: Etxepareren olerkiak, 1740 inguruko *catichima* Pauen argitaratua eta haren 1786ko edizioa —bide batez, batere berdina ez dena—, 1782ko Alphonsa Rodriguezen itzulpena, Bonapartek eginarazi Baxenabarreko katixima eta bestelako itzulpenak... Aipatu testu hauek guztiek koherentzia gordetzen dute gerora Baxenabarreko ahozko datu-bilduma dialektaletan agertu diren ezaugarriekin. Testuak ditugu, eta ezaugarri endemikoak ditzutelarik bereziki, aukera ematen digute tasunen konbinazio bat eskualde eta garai jakin bati lotzeko, egun eskualde errealean batean ageri den mintzoarekiko koherentzia maila aski handia ageri baldin badute. Gainera, filologo ez diren hiztun baxenabartar arruntek ere honela irudikatzen dute Elizako mintzoa, Lapurdira lerraturik, horregatik, nihaurk bederen ebidentzia handiagoa dakusat ezaugarri horiek Lapurdi alderdiko tasuntzat eta literaturako ezaugarri supralokaltzat jotzeko, ezen ez ikuspegia aldatu eta horiek ere inoiz Baxenabarreko jende xehearen ahozko mintzoan erabiltzen zirela pentsatzeko.

Ezaguna da aipatu errealtate hau, aski deskribaturik dago eta hainbat autorek gogora ekarri digute. Bi adibide balia ditzakegu oroigarri:

- a) Lacombe zioen, Salaberri notario ibarrolarrak 1856an Bonaparte printzearen bitartekaritaz argitaratu zuen *San Mathiuren* ebanjelioaren itzulpenean ez dela Oztibarreko euskara garbia sumatzen; izan ere, nabarmena da ezaugarri batzuetan itzulpena Lapurdiko euskarak ederturik edo kutsaturik dagoela. Orthezekoak zioenez, Garaziko, Baigorriko eta Lapurdiko mintzoetarik dauka itzulpen honek (1947: 290).
- b) M. Etxamendi ezterenzubiarraren bertsuetako euskaraz ziharduela, Piarres Lafitte luhusoarrak ere harri berean jo zuen (1972: 24):

³⁸ Nafarroa Behereko ipar-mendebalean ere entzun daitezke *çauntçun* erakoak, baina oro har Lapurdiko Hazparnealdeko kutsua darie aldaera *n-dun* horiei, ez dira Nafarroa Behereko idazkietan ohiz ageri.

³⁹ Aurkako bidean, subjunktiboan *d-* galduz Lapurdin, Etxeberri Ziburukoaren *çuri escaintçen darotçut, otboi guarda eçaçun* adibidean (1981 [1669]: 54).

Nahiz errotik garaztarra zen eta bere eskualdeko eskuara ezin pollikiago zerabilkan, bertsuetan aise lerratzen zitzaion luma Lapurdiko mintzairerat eta hizkuntzak nahasten zituen. Berdin baliatzen zituen: *maitea* eta *maitia*; *jin* eta *etorri*; *igorri* eta *bidali*; *anderer* eta *anderei*; *zeie* eta *zaiote*; *gare*, *gira*, *girade* eta *gaituzuz*; eta holako zonbat! Zonbait aldiz kantak manatzen zion bertsua; bertze batzuetan ez dugu arrazoinik ikusten: beharbada uste zuen kostatarra ospatsuago zela, baxenabartarra baino? Nork daki?»

5.1.4. Arestiko esanak egia izanik ere, oro har, eta egin behar diren ñabardurak eginik irudika dezakegun panoraman, hizkuntza-berrikuntzen hedadura eta mugimenduari dagokionez, hondar-hondarreko mendeetan ahozko mintzoan ere Lapurdi eta Baxenabarre halako batasun bidera lerratu dira: Xibero ondoko Baxenabarreko ibar batzuetan, eman dezagun Oztibarren edo Amikuzen, badira ezaugarri bereziak Lapurdin eta Baxenabarreko erdialdean ageri ez direnak (Camino 2016). Berebat, Lapurdiko itsas-hegian badira ezaugarri berri batzuk, Gipuzkoan ere ageri direnak, ez baitira Lapurdiko eta Baxenabarreko ibarretan sumatzen, baina oro har, egin beharreko ñabardurak eginik, hondarreko aldiak Lapurdik eta Baxenabarrek mintzoan berdintzerat jo dute. Euskararen izaera dinamikoaz dihardu Pierre Duny-Pétre donibandarrak 1959an eta Ipar Euskal Herrian euskara berdintzen ari dela dio (1959: 59):

Toutefois, étant donné l'influence déjà ancienne des ouvrages religieux (catéchismes, livres de messe) imprimés toujours en labourdín, et celle des journaux de langue basque, qui tendent à une certaine unification des dialectes, le mot *gibel* semble s'implanter de plus en plus en Basse-Navarre.

5.2. Ipar Euskal Herri barreneko eragina

5.2.1. Ipar Euskal Herriko testuetara literatur lapurterakoak ez ziren tasunak —Ipar Euskal Herriko erdiguneko edo barreneko ezaugarriak— lerratu izanak xx. mendeko hizkuntzalari batzuen iritzi ezkorrak eragin zituen. Barnealdeko edo Nafarroa Behereko ezaugarriak Ipar Euskal Herriko euskal astekari irakurriean agertzeak Federiko Krutwig euskaltzainaren arbuioa eragin zuen: *gira-zira-zaleen* aurka jo zuen, «zorigaiztoko eta ondikoizko ekhintza»-tzat zeukan. Villasantek eta Mitxelenak ere ez zuten begi onez ikusten Lapurdiko idatzizko tradizio zaharra Baxenabarreko ezaugarriez osatze hori (in Zuazo 1988: 344-345). Ez zeritzoten egoki tradizioz idazmolde bat garaturik zuen Lapurdiko euskarari Baxenabarreko kutsua txertatzeari, ez zekusaten hori ongi euskararen batasunaren bidean. Alta, Nafarroa Beherea Zuberoaren eta Lapurdiren artean zubigintzan kokatu zuen Larre euskaltzain baigorriarrak eta batuari buruz joate horretan, berriz, herria ez ahanzte aholkatzen (in Camino 1988: 172-173).

5.2.2. Ibon Sarasolak J.-B. Elizanburu saratarraren mintzoa iruzkintzean ideia batzuk jaulki zituen Zuberoa ez den Ipar Euskal Herriko literatur tradizioaz (1986: 23-27); literatur lapurteran idazle baxenabartarren eraginez aldaketak gertatu zirela zioen:

1. adizkietan datibo morfema ez ezartzea
2. ozenen bustidura ezabatzea

3. *ahal* partikula **ezan*-ekin ez, *edun*-ekin erabiltzea
4. *ezti-etzia*, *ixil-ixila* erako adizlagun errepikatuetan mugatzailea agertzea...

Halaz ere, J.-B. Elizanburuk ez zuen *ukan* baliatu eta *elgar* baliatu beharrean Lapurdiko tradizioko *elkar*-i eutsi zion, baina *dudan*, *dudala* aldaera zaharrak beharrean, *dutan*, *dutala* erako berriak ibili zituen. Doktoretza-tesia Sarasolaren zuzendaritzapean egin zuen Josu Pikabearen irudiko XIX. mendean idazle baxenabartarren eragina Lapurdira hedaturik zegoen (1993: 288-289):

Izan ere XVIII. mendeko lapurtarren obretan ikusten baguen jada behe-nafararren eragina aipatu grafia arloan... gure ustez XIX. mendea dugu, eta batipat mende amaiera —belaunaldi baten aroa edo?—, lapurtarren artean behe-nafararren hainbat eta hainbat ezaugarri ikusteko egokiera emango duen garaia.

Gure ustetan XIX. mende honetan «muga» argi batez hitz egin beharra dago, mendebaleko eta ekialdeko idazleen artean sorturiko «muga»-z alegia.

Argi dago, edo behintzat argi utzi nahi izan dugu, Duvoisin edota Elissanburu zein Hiribarrenen, hots, mendebalekoen —edo kostaldekoen— hizkera eta Laphitz zein Arbelbide edo Hiriart-Urrutyrena ez direla guztiz elkarren parekoak, ez, adibidez, izenaren morfologiaren barrutian —izenordain konposatuak, aditzondo konposatuak, datibo pluralaren hondarkiak, e.a. ikusi besterik ez dago—, ez aditzarenean —*giten*, *zite*, *nitzaizu*... irakurriko da Hiriart-Urruty, Laphitz edo Arbelbideren obretan, *zaitzen*, *natzaizu*, *gaitzke*... Hiribarren, Duvoisin edo Elissanburunean berriaz, edota *izan du* lehenengoan lanetan eta *ukhan du* bigarrenengoetan—, ez eta hiztegiarenean —*abalge*, *elgar*, *arrangura*... behe-nafarrak jasoko dira ekialdean, *abalke*, *elkhar*, *arrenkura*... lapurtarrak mendebaldean— edo joskerarenean ere —atzizki galdekaria, adizkietako datibo markaren galtzea, zehar galderazko bokale epentetikoa, e.a. aipagai besteak beste—.

5.2.3. Batasunaren edo fusioaren gertakari hau ez da literarioa izan bakarrik, eskualde batzuetan «Lapurdi» eta «Baxenabarre»-ko ahozko mintzoen arteko *tertium quid* antzeko bat dago. Ez da hain argi Lapurdik bere mintzoa eta Baxenabarrek berea dutela, nahiz hitzunek edo jendeek ezaugarri batzuetan gogor fokalizatzen duten. Ipar Euskal Herri barreneko ezaugarri frankok Lapurdiko ekialdean eta are barrenean dute beren muga, itsas-hegiko euskararekiko kontrastea eragiten dute. Bestalde, mintzoari doakionez hala Lapurdin nola Baxenabarren ez dago guztizko batasunik, «Lapurdiko mintzoa» edo «Baxenabarreko mintzoa» diogunean *grosso modo* dihardugula ulertu behar da.

Hona orain hiru ohar herri xehearen ahozko mintzoaz:

5.2.4. Baigorriko XIX. mendeko testu bati so eginez gero, har dezagun adibidez San Mateoren ebanjelioaren Iribarnegarairen itzulpena, ezaugarri batzuetan Baxenabarreko gainerateko katiximetarik bereiz doa Baigorrikoa eta mendebalerat inguratzen da, Lapurdirat, arrazoi geografikoak eta sozio-historikoak direla bide Baigorriko ahozko egungo mintzoari gertatzen zaion bezala; cf. Camino (2004: 455-460 eta 478-483).

5.2.5. Baxenabarreko mendebalean Arberoako mintzoa Nafarroa Behereko berrikuntzei osoki loturik dago, baina mendebaletik ere eragina datorkio Lapurditik: Hazparnealdean baliatzen diren berrikuntza batzuk Arberoan ageri zaizkigu. Ami-

kuzeko euskarak ere Baxenabarreko berrikuntza franko bildu ditu, egiazki gehienak, baina baita Zuberoan gertatu diren beste batzuk ere, Nafarroa Behereko mintzoen aldean izaera berezia eranstean baitiote. Halaz guztiz ere, eskualde zabala da Amikuze eta ez dago guztizko batasunik haren barreneko herrietako mintzoen artean: Amikuzeko mendebaleko herrietan Lapurdiko Hazparne herri haziko euskararen eragina sumatzen da.

5.2.6. Oztibarre ondoko Landibarre herrian ere mendebaleragoko lexikoaren ufada sentitzen da, baina Hazparnen ere ibiltzen diren hitz edo aldaera horiek ez dute Ipharlatze gainditu, eragin hori ez da Oztibarrera heldu. Ikus *EHHA* atlaseko emaitzak: *gako* ‘giltza’ —Oztibarren *giltz*—, *haizemalda* ‘geriza, haizearen babes’ —Hazparnen *malda*, Oztibarren *haizoble*—, *manta* & *basamanta* ‘menda, menta’ —Hazparnen *hostomanta*, Oztibarren *pheldo*—, *orma* ‘izotzaldi gaitza’ —Oztibarren ez bezala, Landibarren eta Hazparnen ibiltzen da, baina Oztibarren *kharroin* baizik ez—. Berdin esan daiteke aldaera foniko batzuez: *amiamau* ‘armiarma’ —Hazparnen *amiamau*, Oztibarren *lipu*—, *arditei* ‘neguan ardiak gauetz etxe inguruan gordetzeko lekua’ —Oztibarren *artei*—, *beaztei* erdal ‘corbeau / alero’ —Lapurdi eta Baxenabarre mendebalean legez; Oztibarren *hegatz* & *gaphirio*—, *ihauteri* —Oztibarren *ihautiri*—, *ihiztari* ‘ehiztaria’ —Oztibarreko Jutsin ere bai, baina cf. *ihizlari* Jutsi eta Larzabalen—, *kadina* ‘behia lotzeko gatea’ —Hazparnen *kadena*, Oztibarren *khadiña*—, *lantzurda* & *lantxurda* ‘xirimiria, euri langarra’ —Oztibarren *lantzar*—, *xito* ‘txita’ —Oztibarren *xita*—.

5.3. Hazparneko euskararen eragina

5.3.1. Fedez haratago euskarazko hainbat formaren estetika ere hedarazi zuketean arestian aipatu ditugun Hazparneko misionestek, baina estetikan baino beste zerbait gehiagoan ere badatza gaia, ez zaio Hazparneko euskararen zuzentasun eta edertasunari bakarrik so egin behar. Mundu zabaleko soziolinguistikak erakusten digunez, ospe hori gizarteko beste kontingente materialago batzuen ondorioa ez ote den ere ulertu beharko genuke. Ingurune laborari edo abeltzaineko hainbat jendek luzaz Hazparne alderat jo du zerbitzu frankoren bila eta Hazparneko euskararen ara edo era zenbait ere eraman du berekin itzuleran herrira, hizkuntza-ezaugarri bat edo beste hazpandarrei kopiatuturik, herritarren aitzinean erabiltzeraino, hizkuntza-ezaugarriak lekuz aldatzeraino eta hedatzeraino. Hiri honen eragina, Luhuso, Makea, Lekorne edo Aiherratik haratago doa, izan ere, eskuin-ezker eta goi-behe hedatzen da Hazparneko euskararen ezaugarri bat baino gehiago. Aturrialdeko Lapurdiko herrietako mintzoan ere eragin du Hazparneko euskarak, baina ez horietan bakarrik. Hau adierazirik ez dut Hazparneko ingurumari geografiko guztia Hazparneko mintzo berera bildu edo sailkatu nahi; alta, Hazparneren inguruan sortu den dinamika historiko, ekonomiko eta urbanoak hizkuntza-berrikuntza batzuen hedadura eragin dukeela erakutsi nahi dut. Euskararen ezaugarri berri eta sistematiko batzuk aipa daitezke hedaturagatik Hazparnetik abiatuak diruditenak.

5.3.2. Lehenik Epeldek ikusiak dakartzat: Bonaparteren garaian *dio* ‘dio’ baizik baliatzen ez zen Lapurdiko Itsasu, Kanbo eta Milafrangan bada **eradun* oinarriko

dako aldaera orain (Irizar 1999: 235). Epeldek honen berri dakar eta Bonaparteren garaitik honat Hazparnek ezkererat eragina ukan duela dio: galderazko *-a* morfemak ere ezker jo du, Itsasu eta Kanbo alderat (2003: 323). Ene ustez arrazoi du Epeldek «*Hazparneko hizkera* esan diezaiokegun zerbait» badela dioenean (327). Baina badira ezaugarri gehiago sorburua Hazparnealdean dutela diruditenak:

5.3.3. Genitibo singularreko atzizkiaren *-aan* aldaera ohikoa da Hazparnen, Heletan, Beskoitzen edo Bardozen egun, baina 1863an *-aen* ageri zen Bardozeko B. *Celhabe notari hangotarra*-ren katiximan: *mundiaen akaantchadio* (Pagola et alii 1999a: 305). Baigorri, Garazi, Oztibarre, Amikuze gehienez eta Zuberoan bezala *-ain* dago Mehaine, Armendaritze edo Iholdin, baina Arberoako Donamartiriko XIX. mendeko katiximan *-aan* ageri da, Amikuzeko mendebalean egun den bezala. Mendebalera, Epeldek Uztaritze, Milafranga, Jatsu, Haltsu eta Kanbon entzun du *-aan* (2003: 320).

5.3.4. Nor Nori eta Nor Nori Nork aditz sailetakoa iraganean ageri den tarteko *n* berri analogikoa, egun *zauntan* & *zaundan* ‘zidan, zitzaidan’, *zankon* & *zangon* ‘zion & zitzaion’, *nankon* ‘nion’ aldaerak dituena, XVIII. mende Erdiko Hazparneko euskara islatzen dukeen *Kadet eta Bettiriño* idazlanean ageri da. Pedro Irizarrek *tipo ustarietzano* izendatzen du era *n*-dun hau (1981 II: 309), baina ez da aiantzi behar eskuinetik Amikuzeko mendebalera ere hedadura izan duela, Arrüetan eta Behauzen entzun dut nik. Ez dakigu, gainera, Uztaritze alderdi horretan berrikuntza hau XVIII. mendearen erdialdean ibiltzen ote zen. Guztiz ageri da *n* berri hau Hazparne inguruan: Aturrialdean Bardoze barne —*etzankion* ‘ez zitzaion’ (EHHA)—, Uztaritze, Larresoro, Milafranga eta Itsasun, Arberoan —Izturitze, Aiherra, Heleta eta Armendaritzen— eta Amikuzeko mendebalean.

5.3.5. Ohikotasuna adieraz dezake *johan* + *izan* egiturak Arberoan eta Amikuzeko mendebalean: *beldurraz johan ginden, zeen ta erremarkatia zinden ezpazinden mezara joaiten* (Armendaritze); *aste guziez johan ginden* (Armendaritze); *bezpeetan iiltien bigintien eta ^{se}eo pla[z]er bagin'zin bezperetaik landa elgarrekilan johan elheka ar'zia, ta kartaka ta hola* (Arrüeta). EHHA atlasak Bidarra, Itsasu (93610-n *johan duk*), Makea, Hazparne, Bastida, Izturitze eta Aturrialdean dakar *johan da* eta Hazparne dago guztien erdian, ez da Baigorri-Garazietan, Oztibarren edo Amikuze gehienez ageri.

Balio puntukaria ere ukan dezake ibiltzen den eskualdean: cf. *sorthu nintuzun amaan altzotik johan zelaikan Espainiaat, beste ahizpa'aten ikhusteat*, Beskoitzen Trebitsch-ek 1913an bildurik (Etxebarria 1994: 61).⁴⁰

5.3.6. Ez dakit Hazparne aldetik abiatua ote den izen eta aditz morfologian ageri zaigun *ii* hiato berria: *duen* → *diin*, *horiek* → *horiik* edo are *diren* → *diin* erakoak da-biltza hor gandi. Aturrialdean Bardoze barne, Arberoan eta Amikuzen ageri da hiato

⁴⁰ Ikus *johan da* adizkia *doa* / *badoa* / *badua* / *juiten da* / *ari da* aldaerekin batean (EHHA 92010), hiztunek balio puntukarian emanik.

hau, baina ez da Amikuzeko ekialderaino heltzen; mendebalerat Larresoro eskualdean ere ageri da; cf. Epelde ñabardurez (2003: 140). Hedadura handikoa da eta Baigorri-raino heltzen da, XIX. mende erdiko *San Mathioin ebanyeliua*-n ageri da bilakaera: *eiten diina* ‘duena’ (Pagola et alii 1999b: 33). Garazi-Oztibarren ezaugarriaren ale batzuk entzuten ditut eta *Erizkizundi*-ak Donibanen *diin* ‘duen’ zekarren; *EHHA*-n ere badira etsenpluak. Hazparne ote du sorburua? Egiantzekotasuna luke hipotesiak, Hazparneko ingurumarian agertzeak pentsarazten baitit hiri honek ezaugarriaren hedaduran rol nagusia jokatu duela, baina ohar bedi arestiko hiru kasuetan ezaugarri berria ez dela Baigorri-raino hedatu; alta, ezaugarri hau bada Baigorri, XIX. gizaldiko Iribarnegarairen *San Mathioin ebanyeliua* lekuko. Baigorrialdea ote du sorburua?

5.3.7. XVIII. mendeko *Kadet eta Bettiriño* laneko datuen arabera, baliteke lau ta-sun hauetarik *-aan* genitiboa, *johan*-en ohikotasun erabilera eta hiatoetako *ii* berri-kuntza berriagoak izatea adizkietako *n* analogiko hori baino. XIX. mendeko Bonapar-teren saileko Hazparneko katiximan bi ezaugarri ageri dira, hala *-aan* genitiboa nola *ii* hiatoa. Aldiz, XIX. mendeko katixima horretan ez dago ohikotasuneko *johan da* era berriko adizkirik.

5.4. Batasunaren bidean

Pierre Duny-Pétre donibandarrak eskualdeetako mintzoak galtzen ari zirela zioen 1959an, Ipar Euskal Herriko herrialdeetan euskara berdintzen ari zela (60). Egun Ipar Euskal Herriko euskarari bide berean eragiten dioten beste errealitate batzuk erantsi nahiko nituzke. 1944tik datorren *Herria* astekariak Ipar Euskal Herriko su-kaldeetan aste oroz ukan duen eragina ahantzi gabe, oroitaraztekoa da:

- a) hiru euskal irratiek eskualdeko informazioa bikain kudeatzen dakitelako,
- b) euskararen gaitasun maila gora dutenez hainbat euskaldunek euskara uhinen bidez naturaltasunez entzuten dutelako,

edo

- c) euskararen maitez euskaltzale direlako...

egun oroz entzuten dute euskaldun ipartar anitzek irratia euskaraz, eta honetan bi fe-nomeno guztiz apagarri ditugu:

- d) euskara batuak lekua du irratietan, berri emankizunetan bereziki
- e) *Gure Irratia*, *Irulegi Irratia*⁴¹ eta *Xiberoko Botza* hiru herrialdeetan entzuten dira egun oroz txandaka.

Ez da gertatzen lapurtarrek *Gure Irratia*-n Lapurdiko moldeak bakarrik entzu-ten dituztela edo baxenabartarrek *Irulegi*-koak edo xiberotarrek *Botza*-koak bakarrik; honela da nagusiki, baina egun oroz emanaldien tartek daude, Lapurdi, Baxenaba-rre edo Xiberotik, aldi berean Ipar Euskal Herri guztirako ari direna. Honela, ipartar euskaldunek hiru herrialdeetako moldeak entzun ditzakete egun oroz. Pierre Duny-

⁴¹ 2018ko urtarrilean Amikuzera hedatu da, Donapaleuko estudio edo egoitza berria eta guzti.

Pétrék zioen lerraduraren jarraipen garbia da hau: *Herria* kasetako nafar-lapurterak, irratietako berri emankizunetako euskara batuak eta ipartarrek egun oroz Lapurdiko, Baxenabarreko eta Xiberoko moldeak entzuteak eragiten dute, emeki-emeki Ipar Euskal Herrian euskara bateratzen eta berdintzen aritzea; ikastolatik edo Frantziako eskola nazional elebidunetik gazteek egun oroz etxeko sukaldera ekar dezaketen euskara batua ere ez dezagun ahantz.

Fenomeno hau ez da berehalakoan hautematen tradizioiko adineko hiztunen artean, izan ere, dialektologialariok lekukotzat baliatzen ditugun hiztun batzuk, senagatik edo besterik ezagutzen ez dutelako, beren herriko euskarari atxikiago dira, batzuk guztiz atxikiak, baina bada beste hiztun mota bat ere, iragazkorragoa dena eta, mezan Lapurdiko moldeak entzunagatik, *Herria* kasetara irakurtzeko ohituragatik, irratia entzuteagatik edo beste eskualdeetako euskaldunekin soldadogoan-edo ibilia delako, beharbada, gai dena elkarrizketa arruntean zehar herriz kanpoko beste aldaera supralokalago batzuk emateko, batez ere ikertzaile kanpotarraren aitizinean; honela, dialektologialariak aldi oro egon behar du galdezka, ea aldaera hori herrikoa den ala hor gaindi entzuna eta ikasia ote duen. Herri euskara berdintzera lerratzen ari den garai honetan, herriaren *folk* mintzoak *levelling* betean direlarik, zail da dialektologia finki eta funski egitea: norberaren herriko mintzoarekiko leialak diren hiztunak komeni zaizkio dialektologialariari laneko, baina beti ez da aise honelako hiztunak kausitzea.

6. Ondorioak

6.1. Horrenbeste datu ikusirik ondorio guti batzuk ateratzeko tenorea da, haue-tarik zenbait behin-behinekoak izanen direla jakinik. Labur-zuhurrean jokatuko dut eta ikusi batera nabarmenak diren errealitateak aurkeztuko. Kasu bakoitzak bere barne azterketa berezi eta xehea beharko du etorkizunean, zatikako ikerketek emeki beren bidea egitean.

6.2. Hala jende xehearen nola ikertzaileen artean, ohitura dago «Baxenabarreko» eta «Lapurdiko euskara» enteak, biak zinezko hizkuntza-errealitateetat hartzeko, baina ez Lapurdik ez Baxenabarrek hizkuntza-batasun nabarmenik ez duten aldetik, on litzateke nomenklatura zehatzagoa baliatzera jorik, zehazt bagenez herrialde bakoitzeko zein eskualde jakinetako euskaraz dihardugun.

6.3. Intuizioz baizik ez bada ere, joera handia dago Lapurdiko euskara eta Lapurdiko liburu-etako euskara idatzizkoa identifikatzeko, baina Ipar Euskal Herriko dialektoen ezagutza eta Lapurdiko euskararen errealitatea trakesten duen jokabidea da hori.

6.4. Hizkuntza-ospea ukan dute eta dute Lapurdiko itsas-hegiko, Sarako eta Hazparneko mintzoek. Nafarroa Beherean Baigorrikoak eta Garazikoak ere badute eta baita Baxenabarre ekialdeko eskualde batzuetan Xiberokoak ere; aspaldi erakutsi dute zuberotarrek beren mintzoa estimutan dutela.

6.5. Oro har, Lapurdiko idatzizko tradizioaren eragina ez da Xiberoko liburu-etan Baxenabarrekoetan bezainbat hauteman, baina badira eraginaren adibide bakan batzuk, batez ere behin Oloroekoaren agintaldia bukatu-rik, xiberotarrak Baionako apezpikute-giaren barrenean sartu ondotik, baina nolana ere den, Lapurdikotik aski beregain dakusat Zuberoako liburu gehienaren tradizioa.

6.6. Literatur lapurterako ezaugarriek Lapurditik eskuin idatzitako liburuetara jo dute luzaz, baina ez baitezpada jendeen ahozko mintzora. XIX. mendeko bi idazle garzarren etsenpluak ekarri ditut hona: idazle mailegatzailaren garaian Lapurdin baliatzen zen tasun bat —*izan* aditzeko *gare*, *zare* laguntzaileen saila— eta ordurako sorburu geografikoan galdurik edo aldaturik zegoen beste bat: **eradun* aditz sail triptersonalaren *-aro-* aldaeren saila. Erakutsi dut hala Baxenabarren nola Lapurdin XVIII. mendearen erdialdean **eradun* aditzaren aldaera soilduak ibiltzen zirela eta ezin baieztatu daitekeela soiltzea Baxenabarren Lapurdin baino lehenago gertatu zela; berebat, ez daiteke aise finka aldaera osoagoak noiz galdu ziren guztiz Lapurdin eta noiz Baxenabarren.

6.7. XIX. mendearen bukaeran ekialdeko kutsuko era idatzi batzuk literatur lapurterara sartu ziren, autoreek *Baxenabarreko euskararen eragina* izendatu dutena, baina ene ustez ez ditzakegu nahas a) Baxenabarretik Lapurdirat hedatzen diren berrikuntzen geografia-hedadura eta b) Ipar Euskal Herriko barnealdetik ezker-eskuin hedatzen direnena.

6.8. Hondarreko mendeetan iduri luke Baxenabarreko eta Lapurdiko euskara halako *levelling*-ean sartu direla, bien arteko batasunera lerratu direla, baina oro har iraganean herrialde bateko mintzotik bestekora distantzia handiagoa zegoen.

6.9. Baxenabarreko eskualde batzuek iraganean zuberotarrekin zein hizkuntza-berrikuntza geografikoki zabal partekatu dituzten eta noizkoak diren jakitea gauza beharra litzateke Ipar Euskal Herriko dialektoen iragana eta organigrama argitzeko.

6.10. Baxenabarren edo haren zati batean, Lapurdiko Aturrialdean eta Zuberoan egon litezkeen berrikuntza endemikoen sorburua ongi aztertu beharko litzateke: zein dira, noizkoak dira, zein geografia-hedadura ukan dute...?

6.11. Saio honetan Beñat Etxepare garaztarraren euskara hartu dut adibidetzat: iraganean ez zegoen haren mendebaleko mintzoari orain bezain lerraturik, egun Lapurdiko mintzoari edo mendebalekoagoari lotuago dago garaztarrena iraganean baino. Mendebalekiko berrikuntza batzuen hedadurak itxuraz Garaziko euskara Zuberoakotik urrundu zuela badirudi ere, zinez gertatzen zena da Garaziko mintzoak Zuberoakoarekin arkaismoak partekatzen zituela; afera ez da, beraz, Zuberoak eta Garazik hizkuntza-berrikuntza endemiko berak partekatu zituztela. Alta, honetatik ez da jarraitzen garai hartan xiberotarrek eta garaztarrek ez zituztela hedadura handiko berrikuntza batzuk partekatu; eman dezagun, Lapurdi gehiengan edo Lapurdiko mendebalean ageri ez diren berrikuntza batzuk.

6.12. Etorkizunean ere dialektologiako lanak egin beharko dira Ipar Euskal Herrian, baina XX. mendearen erdialdera hautematen zen bezala, orain ere oro har eta emeki-emeki berdintzen eta bateratzen dihardu Baxenabarre eta Lapurdiko euskarak; *handicap* handia da hori dialektologialariarentzat, nahiz gertaera horretatik emaitza interesgarriak atera daitezkeen soziolinguistika eta hizkuntzalaritzarako. Alex Artze-lusek Garaziko mintzoa diastratikoki aztertzen dihardu (2019); eskualdeko gazteen euskararen eragin handia dute egun hala eredu batu edo estandarrek nola frantsesak.

Bibliografia

Agirre, P., 2017, *Belapeireren hiztegia*. Lan argitaragabea.

Altuna, P., 1987, «Duvoisinen eskuizkribu argitaragabea», *FLV* 49, 65-95.

- Arbelbide, J.-P., 2004 [1890], *Erlisioea: Eskual-Herriari dohazkon egiarik beharrenak*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Ariztia, M., 1934, «Leyendas laburdinas / Laburditar ipuñak», *Anuario de Eusko Folklore* 14, 93-129.
- Arozena, F., 1958, «Paper zaarretan begira», *Egan* 34: 3-6, 145-146.
- Artzelus, A., 2019, «Garaziko hizkuntza-aldakortasuna geografiaren, adinaren eta generoaren arabera», *FLV* 125. Argitaratzeko bidean.
- Aurrekoetxea, G. & X. Videgain, 2004, *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*. Bilbo: ASJUren gehigarriak 49, UPV/EHU.
- Azkue, R. M., 1969 [1923-25], *Morfología vasca*. Bilbo: La gran enciclopedia vasca.
- Beriain, I., 1980 [1621], *Tratacen da nola ençun vear den Meza*. Donostia: Hordago.
- Bonaparte, L.-L., 1991 [1869], *Le verbe basque en tableaux*, in *Opera Omnia Vasconice I*. Bilbo: Euskaltzaindia, 175-442.
- Camino, I., 1988, «Euskara batuak 20 urte bete ditu, baina... batua batu ote?», *Euskal Kulturaren Urtekaria*. Donostia: Argia, 161-191.
- , 2004, «Nafarroa Behereko euskara», *FLV* 97, 445-486.
- , 2015, «Oztibarreko mintzoaz eta haren lexikoaz», *FLV* 119, 5-60.
- , 2016, *Amiküze eskualdeko ^heskuara*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Charritton, P., 1984, *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. I Euskal gaiak*. Donostia: Elkar.
- Donostia de, J. A., 1934, «Textos euskéricos del siglo XVIII», *RIEV* 25, 688-695.
- Duguine, M., 2009, «Hazparneko euskaraz bi hitz», *Euskera* 54: 1, 193-210.
- Duhau, H., 1993, *Hasian hasi. Beskoitzeko heskuara*. Donibane-Lohizune: Alinea.
- Duny-Pétré, P., 1959, «Trois textes folkloriques basques de Basse-Navarre Orientale», *BAP* 15: 1, 47-60.
- Egaña, M., 1998, «1844-1853, lapurteraz idatzitako gutunak», in *Antoine d'Abbadie 1897-1997. Congrès International (Hendaye, 1997)*. Donostia & Bilbo: Eusko Ikaskuntza & Euskaltzaindia, 493-502.
- Epelde, I., 2003, *Larresoroko euskara*, UPV/EHU-ko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Etcheberry, J.-B., 1986, *Hazparneko misionestak*, Baiona.
- Etxebarria, J. M., 1991, «Nueva publicación de las grabaciones en euskera de 1916-1917 de H. Urtel», *Mundaiz* 42, 15-51.
- , 1994, «Las grabaciones de Viena en euskera. Bajo navarro occidental y bajo navarro oriental», *Mundaiz* 47, 45-75.
- Etxeberri, J., 1981 [1669], *Manval devotioenezcoa*, P. Altunaren edizioa. Bilbo: Mensajero.
- Euskaltzaindia, 2008-2017, *Euskararen Herri Hizkeren Atlas [EHHA]*, 8 liburuki. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Floristán Imízcoz, J. M., 1993, «Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos», *FLV* 63, 177-219.
- Gimet, R., 1950, «Le Kostatar. Dialecte basque de la région de St-Jean-de-Luz», *Eusko Jakintza* 4, 221-250 eta 393-424.
- Haritschelhar, J., 1963, «Textes folkloriques de la vallée de Baigorri», in *Actas del tercer congreso internacional de estudios pirenaicos*, Gerona, 1958. Zaragoza: Instituto de Estudios Pirenaicos & CSIC, 51-73.

- Irigarai, A., 1972, «Cinco cartas eusquéricas del Ayuntamiento de S. J. de Luz al de Vera (de 1788)», *FLV* 12, 345-351.
- Irizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* (I & II). Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- , 1997, *Morfología del verbo auxiliar labortano*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.
- , 1999, *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro occidental*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.
- Jauregi, O., 2015, «J. Duvoisin On Kixote Mantxakoari ekinez. Itzulpen zirriborroa», in I. Epelde (arg.), *Euskal hizkera eta dialektoak gaur egun. Lapurdum-en ale bereziak* 3, Baiona, 177-205.
- Kamino, P. & P. Salaberri, 2004, «Nafarroa Behereko hiru eskutitz», *FLV* 95, 89-113.
- , 2006, «Luzaideko eta Ondarrolako hiru gutun», *FLV* 101, 95-108.
- , 2007, *Luzaideko euskararen hiztegia*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernuak & Euskaltzaindia.
- Krajewska, D., E. Zuloaga, E. Santazilia, B. Ariztimuño, O. Uribe-Etxebarria & U. Reguero, 2017, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU.
- Lacombe, G., 1947, «Les traductions basques de St-Mathieu (de 1856 à 1869)», *Eusko Jakintza* 1, 289-294.
- , 1971-72, «Notes sur le basque des Aldudes: noms de maisons, mots et récits populaires», *Anuario de Eusko Folklore* 24, 25-44.
- Lafitte, P., 1971, «Aintzin-solasa», in Jean Hiriart-Urruty, *Mintzaira, aurpegia: gizon!* Oñati: Jakin, 13-42.
- , 1972, *Mañex Etchamendy bertsularia (1873-1960)*. Tolosa: Auspoa liburutegia 109-110.
- , 1979 [1944], *Grammaire basque. Navarro-labourdin littéraire*. Donostia: Elkar.
- Lamikiz, X., M. Padilla & X. Videgain, 2015, *Othoi çato etchera, Lapurdum-en ale bereziak* 2, Baiona.
- Larre, E., 1992, «Jean Hiriart Urruty zena (1927-1990) halako lurretik holako landarea», in *Luis Villasanteri omenaldia*, Iker 6. Bilbo: Euskaltzaindia, 265-282.
- , 2001, *Ene artzain-etxolak*, Auspoa liburutegia 273, Oiartzun: Sendoa.
- , 2009, «Jean Hiriart-Urruty 1927-1990», *Euskera* 54: 1, 175-181.
- Manterola, J., 2015, *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. UPV/EHU-ko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Montoya, E., 2004, *Urdazubi eta Zugarramurdiko euskara*. Iruñea: Nafarroako Gobernuak.
- Oihartzabal, B., 2001, «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakaeraz (xvii-xviii. mendeak)», *Litterae Vasconicae* 8, 9-46.
- Oihenart, A., 2003, *Euskal atsotitzak eta neurtitzak*, P. Altuna & J. A. Mujikaren edizioa, Iker 15. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Ondarra, F., 1981, «Hemezortzigarren eta hemeretzigarren mendeetako euskal gutun ez-ezagunak», in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Iker 2. Bilbo: Euskaltzaindia, 475-489.
- Orpustan, J.-B., 1991, «Un texte basque inédit contre la Constitution civile du clergé et le serment de fidélité “à la nation, à la loi et au roi” (décret du 26 novembre 1790)», *Bulletin du Musée Basque* 132, 105-128.
- , 2005, «Sermons basques du xviii siècle en Pays de Cize. Euskal-pheredikuak Garazin xviii-garren mendean (Archives de la maison Iriberría de Bascassan)», *Lapurдум* 10, 169-232.

- Padilla, M., 2010, *Kadet eta Bettiriño edo Yesu Christu eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 2015, «Oloroeko diozesako euskal liburuak eta zuberera idatzia», in M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zertzaz kontenta: sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*. Bilbo: UPV/EHU, 519-536.
- , 2017, *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. UPV/EHU-ko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Pagola, R. M., E. Alkiza, A. Beola, I. Iribar, J. J. Iribar, 1994, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Lapurtera I*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- , I. Iribar & J. J. Iribar, 1999a, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Ekialdeko Behe-nafarrera I eta II*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- , 1999b, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Mendebaldeko behe-nafarrera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*. Donostia: UPV/EHU & Kutxa Fundazioa.
- Salaberri Ibarrolakoa, 1856, *Vocabulaire de mots basques bas-navarrais, traduits en langue française*. Baiona: Lamaignère.
- , 1991 [1856], *San Mathiuren ebanyelioa*, in *Opera Omnia Vasconice* III. Bilbo: Euskaltzaindia, 331-420.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17, 69-212.
- , 1986, «Elissamburu», in J. B. Elissamburu. *Piarres Adame*. Gasteiz: Euskal Editoreen Elkartea & Eusko Jaurlaritz, 21-28.
- Satrustegi, J. M., 1971, «Correspondencia familiar vasca del siglo XIX», *FLV* 9, 291-306.
- , 1986, «Correspondencia oficial vasca del siglo XVIII», *FLV* 47, 125-149.
- Schuchardt, H., 1992 [1922], «Sobre el vascuence de Sara (Labort)», *Euskera* 37, 247-292.
- Tartas, J., 1975 [1666], *Ontsa hiltzeko bidea*, A. Eguzkitzaren edizioa. Oñati: Jakin.
- , 1987 [1666], *Ontsa hilceco bidia*, P. Altunaren edizioa. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Urkixo, J., 1923, «El vascuence de San Juan de Luz», *RIEV* 14, 153-158.
- Videgain, X., 1989, *Le vocabulaire de l'élevage en Pays d'Ostibarre. Contribution aux archives de l'oralité basque*. Bordele III unibertsitateko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*. Oñati: Aranzazu.
- Xurio, M., 1978 [1788], *Jesu-Christoren imitacionea*. Donostia: Hordago.
- Zuazo, K., 1988, *Euskararen batasuna*. Iker 5. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 1998, «Euskalkiak. Gaur», *FLV* 78, 191-233.
- , 1999, «Baigorriko euskara kokatzeari buruz», *Lapurdum* 4, 247-277.
- , 2012, *Arabako euskara*. Donostia: Elkar.
- Zudaire, E., 1968, «Correspondencia epistolar facera (siglo XVIII)», *BAP* 24: 3-4, 377-383.

Iñaki Camino

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila
Unibertsitateko ibilbidea 5 - 01006 Gasteiz (Araba)
945 01 36 44
inyaki.camino@ehu.eus

How Many Language Families are there in the World?

Lyle Campbell

University of Hawai'i Mānoa

Abstract

The question of how many language families there are in the world is addressed here. The reasons for why it has been so difficult to answer this question are explored. The answer arrived at here is 406 independent language families (including language isolates); however, this number is relative, and factors that prevent us from arriving at a definitive number for the world's language families are discussed. A full list of the generally accepted language families is presented, which eliminates from consideration unclassified (unclassifiable) languages, pidgin and creole languages, sign languages, languages of undeciphered writing systems, among other things. A number of theoretical and methodological issues fundamental to historical linguistics are discussed that have impacted interpretations both of how language families are established and of particular languages families, both of which have implications for the ultimate number of language families.

Keywords: *language family, family tree, unclassified language, uncontacted groups, language isolate, undeciphered script, language surrogate.*

1. Introduction

How many language families are there in the world? Surprisingly, most linguists do not know. Estimates range from one (according to supporters of Proto-World) to as many as about 500. The goals of this paper are to address the question of how many language families there are in the world, and to consider what makes this question so difficult to answer. To break any suspense and to anticipate the conclusion here at the outset, let me report the answer here: 406 independent language families (including language isolates). However, this number is far from straightforward or conclusive, as we shall see.

2. What does not count as a language family?

It will be helpful to begin by eliminating things that do not count for determining the number of language families. By convention, the following are not included in the lists of the world's language families.

2.1. Language surrogates

Excluded as language surrogates are whisted, drum(med) languages, codes (that convert language information into some other form of representation, e.g. Morse Code), and sign languages. In the literature on sign languages, "families" of sign languages are treated, but these are not counted in the overall number of language families in the world. This may seem unfortunate, but it is not inappropriate since the term "family" for sign languages typically describes a contact relationship rather than shared ancestry. Relatedness among sign languages is not determined, as with spoken languages, by showing descent from a common ancestor through the application of the comparative method. Rather, a sign language's membership in a "family" of sign languages reflects the sign language which has most influenced it; the "family" relationship is more about language contact (lateral transmission) and is not about descent from a common ancestor. For example, American Sign Language (ASL) is considered to belong to the French Sign Language (LSF) family, but ASL is not really a descendant of Old French Sign Language, but rather is the result of mixing of indigenous signs in the first American deaf schools with foreign French signs brought by teachers (Clark 2017: 13).

2.2. Pidgin and creole languages

Traditionally, it has been held that pidgins are minimal contact languages used among groups for whom it is no one's native language, and that creoles develop from pidgins when they acquired native speakers (when children of parents who use pidgin grow up with pidgin as their first language). Creoles are said to stem from multiple parent languages, with most of the lexicon from a lexifier language and parts of the grammar from a 'substrate' languages. In this view, creoles present a problem for classification, since genealogical classification of languages permits one and only one parent per language. Thomason and Kaufman's (1988) proposed solution to the problem was that only languages that have a single parent qualify for classification into language families. Creoles, in this view, are not changed forms of a single parent language; they do not arise in direct transmission from one speaker to another and they descend from more than one language, and are therefore disqualified from classification in terms of language families.

This traditional view of the origin of pidgins and creoles has been challenged in recent times by a number of scholars. Some do not believe that a creole must evolve from a prior pidgin. In their view, pidgins came about in trade contact among people who keep their native languages for everyday communication, while creoles developed in a different way, in colonies from non-standard varieties of mostly European languages whose speakers interacted intensely with plantation laborers and

slaves. The language they used remained essentially a version of the European language underlying it. In this view, each creole has a single ancestor. It is the language of the founder population, speakers of the dominant European language, that predominates in the formation of the creole language and in its content, and therefore creoles present no particular problem for genetic classification. In this view they are classified in the same way as any other language would be. So, for example, Jamaican Creole and Tok Pisin are Germanic languages, closely related to English, and Haitian Creole and Mauritian Creole are Romance, connected with French (see, for example, Mufwene 1996). No doubt controversy concerning the origins and classification of creole languages will continue. In any event, creoles either do not count because they have multiple ancestors, or they do count but present no significant complication because they are regular members of the language family to which their chief lexifier language belongs.

2.3. Unclassified languages

An unclassified language is one for which there are not enough data available to be able classify it – these languages lack enough data for them to be compared meaningfully with other languages and therefore their possible kinship remains unknown, though some are sometimes inaccurately listed with language isolates. For language isolates, sufficient data do exist to compare them with other languages; they are not grouped in larger genetic classifications with any other language because these comparisons do not support any linguistic kinship with any other language.

There are a good number of unclassified, indeed unclassifiable, languages whose genetic affiliation is unknown, of two sorts.

The first are the extinct languages that are too poorly attested to be grouped with any other language or language family. A few examples include:

Aranama-Tamique, Texas
 Baenan, Brazil
 Camunico, Northeast Italy (survived to 2nd half of 1st millennium BCE)
 Eteocretan, Crete, 7-3 centuries BCE (cf. Michalowski 2018)
 Gamela, Brazil
 Gule, Sudan
 Kaskean, Northeast Anatolia 2nd millennium BCE
 Maratino, Mexico
 Minkin, Australia
 Mure, Bolivia
 Naolan, Mexico
 Pictish, Scotland 7-10 centuries CE, few inscriptions
 Solano, Texas, Mexico
 Sorothaptic, Iberian Peninsula, pre-Celtic, Bronze Age (cf. Michalowski 2018)
 Tarairiú, Brazil

(For several other unclassified extinct languages of Asia and Europe, see Michalowski 2018; for others of South America, see Campbell 2012.)

The second kind of unclassified languages consists of extant, still-spoken languages that cannot be classified for lack of data, i.e., languages not yet described suf-

ficiently to be able to compare them meaningfully with other languages in order to determine whether they may have relatives. A few examples are:

In Africa: Bung, Lufu, Kujargé, and perhaps Mpre (Mpra) (see Blench 2018).

In Asia and the Pacific: Sentinelese, Bhatola, Waxianghua, Turumsa, Kembra, and Lepki.

In South America there are many, for example: Ewarhuyana, Kaimbé, Kambiwá, Kapinawá, Pankararé, Truká, Tremembé, Wakoná, Wasu, etc. (See Campbell 2012; cf. Seifart and Hammarström 2018).

It should be noted that some of these unclassified languages could also turn out to be language isolates and thus increase the world's total number of language families, if we had more data on them. However, without data we cannot know.

2.4. “Languages” known only from undeciphered scripts

For undeciphered scripts often there is speculation about what the language represented in a particular script may have been. However, usually we do not know what language the undeciphered scripts may represent. Thus the languages of these scripts are also “unclassified.” They could represent known languages, or previously unknown languages that nevertheless belong to known language families, or they could belong to as yet unknown language families. Until and unless these scripts are deciphered, we will not know whether additional, previously uncounted language families are involved.

Some examples of undeciphered scripts are: the Byblos Syllabary, Cretan Hieroglyphs, Cypro-Minoan, Linear A (Minoan), Linear Elamite, and Proto-Elamite (tablets). (See Michalowski 2018 for discussion of several of these.)

2.5. Constructed languages (artificial languages)

Also not included in lists of language families are constructed languages such as Esperanto, Ido, Interlingua, Volapük; Quenya, Sindarin; Klingon, Na’vi, Dothraki, Parseltongue, etc.

2.6. *Glossolalia* (“speaking in tongues”)

In glossolalia people appear to speak in languages unknown to them, involving incomprehensible “speech” that is often associated with trance states and religious ecstasy. Although glossolalia is often associated with specific varieties of Christianity, speaking in tongues is attested in various other religions around the world. These are not real languages by linguistic criteria.

2.7. Animal communication systems

All species communicate, in some fashion or another, visual, auditory, or olfactory, but only human language counts for language families.

3. What does count as a language family?

A language family is the set of languages for which there is sufficient evidence to show that they descend from a common ancestor. Language isolates are also language families, but have only one member language, not related to any other language or language family. The ultimate number of language families in the world is the set of independent families (including isolates) that cannot reliably be shown to be related to any other language family.

The following represents what approaches a consensus among experts of the language families in the historical linguistics of the different regions.

Africa (42)

1. Afro-Asiatic	16. Khoe	33. Saharan
2. Bangi Me (isolate)	17. Kresh-Aja	34. Sandawe (isolate?)
3. Berta	18. Kx'a (Ju + †Huan)	35. Songhay
4. Central Sudanic	19. Koman	36. South Omotic
(Aroid?)
5. Daju	20. Kuliak	37. Surmic
6. Dizoid	21. Kunama	38. Ta-Ne-Omotic
7. Dogon	22. Laal (isolate)	39. Tama (Taman)
8. Eastern Jebel	23. Maban	40. Tegem (Lafofa)
(isolate?,
unclassified?, family?,
Niger-Congo?)
9. Furan	24. Mande	41. Temein
10. Gimojan (Gonga-
Gimojan)	25. Mao	42. Tuu
11. Hadza (isolate)	26. Nara (isolate?)	
12. Heiban	27. Narrow Talodi	
13. Ijoid	28. Niger-Congo	
14. Jala*(?) (isolate)	29. Nilotic	
15. Kadu (Kadugli-
Krongo)	30. Nubian(+Meroitic)	
	31. Nyimang	
	32. Rashad	

North America (54)

1. Adai* (isolate [unclassified?])	12. Chumashan*	24. Karuk (Karak) (isolate)
2. Algic	13. Coahuilteco* (isolate)	25. Keresan
3. Alsea* (isolate)	14. Cochimi-Yuman	26. Kiowa-Tanoan
4. Atakapa* (isolate, small family?)	15. Comecrudan*	27. Kootenai (Kutenai) (isolate)
5. Beothuk* (isolate)	16. Coosan*	28. Maiduan
6. Caddoan	17. Cotoname* (isolate)	29. Muskogean
7. Cayuse* (isolate)	18. Eskimo-Aleut	30. Na-dene (strict sense, Athapaskan-Eyak—Tlingit)
8. Chimakuan*	19. Esselen* (isolate)	31. Natchez* (isolate)
9. Chimariko* (isolate)	20. Haida (isolate, small family?)	32. Palaihnihan
10. Chinookan*	21. Iroquoian	
11. Chitimacha* (isolate)	22. Kalapuyan*	
	23. Karankawa* (isolate)	

33. Plateau (Plateau Penutian)	40. Takelma* (isolate)	47. Wakashan
34. Pomoan	41. Timucuan*	48. Washo (isolate)
35. Salinan*	42. Tonkawa* (isolate)	49. Wintuan
36. Salishan	43. Tsimshianic	50. Yana* (isolate)
37. Shastan*	44. Tunica* (isolate)	51. Yokutsan
38. Siouan-Catawban	45. Utian (Miwok-Costanoan)	52. Yuchi (isolate)
39. Siuslaw* (isolate)	46. Uto-Aztecan	53. Yukian*
		54. Zuni (isolate)

Mexico and Mesoamerica (14)

1. Cuitlatec* (isolate)	7. Misumalpan	12. Tequistlatecan
2. Guaicurian*	8. Mixe-Zoquean	13. Totonacan
3. Huave (isolate)	9. Otomanguean	14. Xinkan(*)
4. Jicaquean (Tol)	10. Seri (isolate)	
5. Lencan*	11. Tarascan (Purépecha) (isolate)	
6. Mayan		

South America (107)

1. Aikaná (isolate)	17. Candoshi (Canndoshi-Sharpa) (isolate)	34. Guachi* (isolate)
2. Andaquí* (isolate)	18. Canichana* (isolate)	35. Guaicuruan
3. Andoque (isolate)	19. Cariban	36. Guajibooan
4. Arara do Rio Branco* (Arara do Beiradão, Mato Grosso Arara) (isolate)	20. Cayuvava* (Cayubaba) (isolate)	37. Guamo* (isolate)
5. Arawakan	21. Chapacuran	38. Guató* (isolate)
6. Arawan	22. Charruan*	39. Harákmbut-Katukinan
7. Atacameño (Cunza, Kunza)* (isolate)	23. Chibchan	40. Huarpean*
8. Awaké (Arutani)* (isolate)	24. Chipaya-Uru	41. Irantxe (Münkü) (isolate)
9. Aymaran	25. Chiquitano (isolate)	42. Itonama (isolate)
10. Barbacoan	26. Chocoan	43. Jabutían
11. Betoí-Jirara* (isolate)	27. Cholonan*	44. Jêan (Jê family)
12. Boran	28. Chonan	45. Jeikó* (isolate) [Macro-Jêan?]
13. Bororoan	29. Chono* (isolate)	46. Jirajaran*
14. Cahuapanan	30. Cofán (A'ingáé) (isolate)	47. Jivaroan
15. Camsá (isolate)	31. Culli (Culle)* (isolate)	48. Jotí (Yuwana) (isolate)
16. Cañar-Puruhá (Ecuador) (uncertain family of 2 languages)	32. Esmeralda* (Atacame) (isolate)	49. Kakuá-Nukak
	33. Fulnio (Yaté) (isolate)	50. Kamakanan*
		51. Kapixaná (Kanoé) (isolate)
		52. Karajá

53. Karirían*	70. Nadehup
("Makúan")	87. Taushiro (isolate)
54. Kaweskaran	71. Nambiquaran	88. Tequiraca* (isolate)
55. Krenákan
(Botocudan)	72. Ofayé (Opayé)
(isolate)	89. Tikuna-Yurí
56. Kwaza (Koayá)
(isolate)	73. Omurano*
(isolate)	90. Timotean*
57. Leco* (isolate)	74. Otomacoan*	91. Tiniguan*
58. Lule-Vilelan*	75. Paez (isolate?)	92. Trumai (isolate)
59. Máko* (Maku)
(isolate)	76. Pano-Takanan	93. Tukanoan
60. Mapudungun	77. Payaguá* (isolate)	94. Tupían
61. Mascocyan (Enlhet-
Enenlhet)	78. Puínave (isolate)	95. Urarina (isolate)
62. Matacoan	79. Puquina* (isolate)	96. Waorani (isolate)
63. Matanawí* (isolate)	80. Purí-Coroado*
(isolate)	97. Warao (isolate)
64. Maxakalían	81. Quechuan	98. Witotoan
65. Mochica (Yunga)*
(isolate)	82. Rikbaktsá
(Canoeiro) (isolate)	99. Xukurúan*
66. Mosestén-Chinamé
(isolate)	83. Sáliban	100. Yagan (Yámana)*
(isolate)
67. Movima (isolate)	84. Sapé (Kaliana)*
(isolate)	101. Yaguan
68. Munichí* (isolate)	85. Sechura-Catacoan*	102. Yanomaman
69. Muran (Pirahã)
(isolate, small family?)	86. Taruma* (Tarumá)
(isolate)	103. Yaruro (Pumé)
(isolate)
		104. Yuracaré (isolate)
		105. Yurumangui*
(isolate)
		106. Zamucoan
		107. Zaparoan

Eurasia (30)

1. Ainu* (isolate)	11. Japonic	21. Northwest Caucasian
2. Basque (isolate)	12. Kartvelian	22. Sino-Tibetan
3. Burushaski (isolate)	13. Kassite* (isolate)	23. Sumerian* (isolate)
4. Chukotko-
Kamchatkan	14. Koreanic	24. Tai-Kadai
5. Dravidian	15. Kusunda (isolate)	25. Tungusic
6. Elamite* (isolate)	16. Miao-Yao (Hmong-
Mien)	26. Turkic
7. Hattic* (isolate)	17. Mongolian	27. Tyrsenian (Etruscan-
Lemnian)*
8. Hruso (Hruso-Aka)
(isolate?)	18. Nakh-Dagestanian
(Northeast Caucasian)	28. Uralic
9. Hurrian-(Hurro-
Uratian)*	19. Nihali (isolate)	29. Yeniseian
10. Indo-European	20. Nivkh (isolate, possi-
bly a small family)	30. Yukaghir

Pacific (129)

1. Abinomn (isolate)	5. Anêm (isolate)	bot, Kambrambo
(isolate)
2. Abun (isolate)	6. Angan	
3. Afra (Usku) (isolate)	7. Anim	9. Arafundi
4. Amto-Musan	8. Ap Ma (Botin, Kam-
bo)	10. Asaba (isolate)

11. Austroasiatic	51. Kehu (isolate)	92. Powle-Ma (“Molof”) (isolate)
12. Austronesian	52. Kibiri-Porome (isolate)	93. Purari (“Namau”) (isolate)
13. Awin-Pa	53. Kimki (isolate)	94. Pyu (isolate)
14. Baibai-Fas	54. Kiwaian	95. Sause (isolate)
15. Baining	55. Koiarian	96. Savosavo (isolate)
16. Baiyamo (isolate)	56. Kol (isolate)	97. Senagi
17. Banaro (isolate)	57. Kolopom	98. Sentani
18. Bayono-Awbono	58. Konda-Yahadian	99. Sepik
19. Bilua (isolate)	59. Kosare (isolate)	100. Sko (Skou)
20. Bogaya (isolate)	60. Kuot (isolate)	101. Somahai
21. Border	61. Kwalean	102. South Bird’s Head
22. Bosavi	62. Kwerbic	103. South Bougainville
23. Bulaka River	63. Kwomtari	104. Suki-Gogodala
24. Burmeso (isolate)	64. Lakes Plain	105. Sulka (isolate)
25. Busa (Odiai) (isolate)	65. Lavukaleve (isolate)	106. Tabo (Waia) (isolate)
26. Dagan	66. Left May (Arai)	107. Taiap (isolate)
27. Damal (Uhunduni, Amung) (isolate)	67. Lepki-Murkim	108. Tambora* (isolate)
28. Dem (isolate)	68. Lower Sepik-Ramu	109. Tanahmerah (isolate)
29. Dibiyaso (isolate)	69. Mailuan	110. Taulil-Butam
30. Doso-Turumsa	70. Mairasi	111. Teberan
31. Duna (isolate)	71. Manubaran	112. Timor-Alor-Pantar
32. East Bird’s Head	72. Marori (Moraori)	113. Tor-Orya
33. East Kutubu	73. Masep (isolate)	114. Torricelli
34. East Strickland	74. Mawes (isolate)	115. Touo (isolate)
35. Eastern Trans-Fly	75. Maybrat (isolate)	116. Trans New Guinea
36. Eleman	76. Mombum (family, 2 languages)	117. Turama-Kikori
37. Elseng (Morwap) (isolate)	77. Monumbo (family, 2 languages)	118. Ulmapo (“Mongol-Langam”)
38. Fasu (isolate)	78. Mor (isolate)	119. Walio
39. Geelvink Bay	79. Morehead-Wasur	120. West Bird’s Head
40. Goilalan	80. Mpur (isolate)	121. West Bomberai
41. Great Andamanese	81. Namla-Tofanma	122. Wiru (isolate)
42. Guriaso (isolate)	82. Nimboran	123. Yale (Yalë, Nagatman) (isolate)
43. Hatam-Mansim	83. North Bougainville	124. Yareban
44. Inanwatan	84. North Halmahera	125. Yawa
45. Kaki Ae (isolate)	85. Ndu	126. Yele (Yéli Dnye) (isolate)
46. Kamula (isolate)	86. Onge-Jarawa	127. Yerakai (isolate)
47. Kapauri (isolate) (Kapori)	87. Pahoturi	128. Yetfa-Biksi (isolate)
48. Karami	88. Pauwasi	129. Yuat
49. Kaure-Narau (possibly an isolate)	89. Pawaia	
50. Kayagar	90. Pele-Ata	
	91. Piawi	

Australia (30)

1. Bachamal* (isolate, possibly North Daly family)	12. Mangarrayi* (isolate)	23. Southern Daly
2. Bunaban	13. Maningrida	24. Tangkic
3. Eastern Daly*	14. Maran	25. Tiwi (isolate)
4. Gaagudju* (isolate)	15. Marrku-Wurrugu	26. Umbugarla/Ngurmbur* (isolate or small family?)
5. Garrwan	16. Mirndi (Mindi)	27. Wagiman (Wageman)* (isolate)
6. Giimbiyu*	17. Northeastern Tasmanian*	28. Wardaman* (isolate or small family)
7. Gunwinyguan	18. Northern Daly	29. Western Daly
8. Iwaidjan	19. Nyulnyulan	30. Worrorran
9. Jarrakan	20. Oyster Bay*	
10. Kungarakany* (isolate)	21. Pama-Nyungan	
11. Limilngan*	22. Southeastern Tasmanian*	

Thus, the total of language families in the world is c. 406.

Of these 406 language families, 94 are extinct – that is no language that is a member of these extinct families has any remaining native speakers. These extinct families are marked with an asterisk (*) after them in the lists above. This means that 23.2% of the linguistic diversity of the world, calculated in terms of language families, is now lost. Many other language families will also soon become extinct, as the last surviving languages in these families lose their last speakers.

However, this list is far from definitive, though close to representing consensus views for the various regions. Opinion varies even among specialists at times. One area of difference is that some scholars reject certain proposals of relatedness among certain languages that others find more convincing. (For discussion of the methods of establishing distant genetic relationships, see Campbell and Poser 2008.) Sometimes scholars differ over whether a language should be considered unclassified or whether there is enough attestation to classify it. When the data suggest that it cannot be related to any other language, then they consider it language isolate, which then increases the ultimate number of language families they would count. In what follows, for illustration's sake, I mention some of the cases that have been classified differently at times in the literature.

One example is *Aranama* (connected with Tamique), which shows up often in lists of the language families of North America. It was a language at the Franciscan mission of Espíritu Santo de Zúñiga, founded on the lower Guadalupe River in Texas in 1726. The entire attestation is one single word and one two-word phrase: *himiyána* 'water' and *Himiána tsyi!* 'Give me water!', recorded by Albert Gatschet in 1884 from a Tonkawa man, Old Simon, who also gave a short vocabulary of Karankawa (another Texas language). Old Simon called this language *Hanáma* or *Háname* (Gatschet 1884); the only people from the area who had a name similar to this were known as the *Aranama*, *Saranames*, or *Jaranames*. So, with good reason, *Aranama* is now considered unclassified and is not listed among the language families of North America. (See Mithun 2018 for details.)

Calusa (of Florida) is also often listed as a language isolate, although, as Mithun (2018) explains, the language is known from only about a dozen words from 1575 from a Spanish captive among the Calusa and from 50-60 place names. Early accounts report that Calusa was distinct from other languages of the area. As Mithun (2018: 193) says, “with such a small record, however, its [Calusa’s] status cannot be confirmed.” It is best considered unclassified.

Cañar-Puruhá (Ecuador) is often listed as a language family with two members, Cañar (Cañari) and Puruhá (Puruguay). However, both languages are extinct with very little attestation on which to base comparisons (Adelaar and Muysken 2004: 396-7). The status of this putative family, therefore, is unclear.

Gumuz (in the Ethiopian-Sudan border area) is often treated as a branch of putative Nilo-Saharan, though this is unsubstantiated. It has also been considered a language isolate, though Blench (2018: 177) now considers it to be related to Koman languages (part of “Nilo-Saharan”).

Hruso (Hruso-Aka) of Arunachal Pradesh, India was long assumed to be a Tibeto-Burman language (Sino-Tibetan family), though it is now thought actually to be a language isolate. Words that Hruso (Hruso-Aka) shares with Tibeto-Burman languages appear to be loans, and there is insufficient evidence in the rest of the lexicon to support a Tibeto-Burman (Sino-Tibetan) affiliation. (cf. Glottolog, <http://glottolog.org/resource/languoid/id/hrus1242>, accessed 12-3-2017.)

The status of extinct *Kwadi* (of Angola) is uncertain. Güldemann (2004, 2008) argued that Kwadi is part of Khoe, i.e. Central Khoisan, although evidence for this is not straightforward. Blench (2018: 181) believes Kwadi’s affiliation cannot be resolved.

Kujarge (on the Chad-Sudan border), often listed as a language isolate, is best considered unclassified. Blench (2018: 181) mentions that “the exiguous nature of the dataset is to be regretted.” Since it is unlikely that more data will become available, Kujarge’s classification remains unresolved.

Long extinct *Meroitic* (from the First Cataract of the Nile to the Khartoum area in Sudan) was usually unclassified or often treated as a language isolate, though a number of hypotheses of proposed relationships were made, usually grouping it somehow with “Nilo-Saharan.” Rilly and De Voogt (2012) argue that it was a relative of Nubian, and this view has gained much acceptance. Others would be happy to leave it as an unclassified language, due to the limited amount of data and the difficulty of interpreting it.

Minkin (unclassified, in Australia), though often listed among Australian language groups, is too poorly described to be classified. Inconclusive evidence points towards possible connections with Tangkic. (Bowern 2018: 324.)

Ongota (Birale) (in Ethiopia). Various scholars have offered varied hypotheses for the affiliation of Ongota, including that it is a language isolate. Blench (2018: 178) considers them all uncertain, but believes the proposed Afroasiatic connection to be the most likely. Here, it is left as of the present as unclassified.

Various different classifications of *Shabo* (Ethiopia) have been made, including considering it a language isolate. However, the language is unclassified, due to the small amount of available data (Blench 2018: 177).

A clarification of terms is also in order before we go on. Various terms intended to distinguish more inclusive from less inclusive groupings have been used in the lit-

erature, but they are confusing, since at the higher levels these terms very often refer to hypothesized but unsubstantiated “families” of languages. These postulated but unproven distant genetic relationships are sometimes referred to in the literature by the terms *stock*, *phylum*, and the compounding element ‘macro-’ (as in *Macro-Penutian*, *Macro-Siouan*, etc.). Though these terms have been controversial, they need not complicate the count of the total number of language families in the world. The entities called ‘stock’, ‘phylum’, and ‘macro-’ would be bona fide language families if they could be established (demonstrated) and would then be counted among the world’s language families, but they are not language families if the evidence presented in their support is insufficient to show that the languages involved are related. Therefore, any entity whose component languages or language groups are definitely related, regardless of its age or of the number of branches it may have, is simply a language family. Proposed but unsubstantiated hypotheses of relationships are not language families but rather are just ‘proposed (postulated) distant genetic relationships’ and do not count as language families.

The question of how to determine whether languages not yet known to be related to one another may be distantly related is much debated. There is disagreement about the total number of independent language families in the world because of differing opinions about the status of proposed but unconfirmed possible distant genetic relationships (see Campbell and Poser 2008 for the methods for establishing kinship among distantly related languages and for evaluating hypotheses of remote relationship).

It should be pointed out, also, that there are many more language isolates than most people, including most linguists, are aware of – 162 total. That is 39.9% of the world’s c.406 language families. (See Campbell 2018 for details.) Of these language isolates, 60 are extinct (37%). Many others are highly endangered.

4. Complications and additional considerations

In addressing our ultimate question —the number of language families in the world— we also need to take into consideration several sorts of “unknowns,” to which I turn now.

4.1. Uncontacted groups

One reason that the exact number of distinct language families is not known has to do with the “uncontacted” peoples around the world, especially in Amazonia. It was estimated in 2013 that there were some 100 uncontacted groups around the world, most in South America, but some also in Papua New Guinea, Central Africa, and elsewhere (Holmes 2013). However, the number of uncontacted groups is not known, and reports and estimates vary greatly. For example, the website of FUNAI (Fundação Nacional do Índio [National Indian Foundation] in Brazil) reports that currently 107 groups of *índios isolados* (isolated indigenous groups) are registered in Amazonia (www.funai.gov.br/index.php/nossas-acoas/povos-indigenas-isolados-e-de-recente-contato), though officials at FUNAI (personal communication) indicate that they are currently tracking only 27 totally uncontacted groups. The numbers

others cite for Brazil vary from between 40 and 60 uncontacted tribes, and about 100 worldwide (see for example Holmes 2013).

The language spoken by a few of these groups is known (or strongly suspected), but in most cases it is not known whether the uncontacted groups speak varieties of already identified languages, languages currently unknown but which belong to known language families, or languages representing as yet unknown language families (possibly language isolates).

4.2. Unclassified languages

As mentioned above, it is necessary to distinguish unclassified languages from language isolates and language families. (See above for examples.) Because we are unable to classify a good number of languages that fall into this class, it is simply not possible currently to know the number of independent language families in the world.

5. Why is answering the question of how many language families there are in the world so difficult?

The answer to this question is complicated by a number of theoretical and methodological questions fundamental to historical linguistics, to which I now turn.

5.1. Is the family tree model flawed?

Some scholars have taken a skeptical view of the validity of the family tree (*Stammbaum*) (and the applicability of the comparative method) stemming from beliefs about the extent of convergence or confounding possible in language contact situations. This raises the question, can linguistic diffusion be a serious challenge to determining linguistic genealogical relationships? Or, put differently, how successful in difficult cases can we be at distinguishing inheritance from borrowing?

Jakobson (1938) offered a solution to the old debate about the possibility of multiple origins for a single language, that is, to the question about the utility of the family tree model in situations of areal diffusion: “La similitude de structure ne s’oppose donc pas, mais se superpose à la ‘parenté originaire’ des langues” (Jakobson 1949 [1938]: 353). He called for adequate description of shared traits without premature generalizations about whether they owe their explanation to a genetic relationship or diffusion. This is sound advice. It is not possible adequately to understand diffusion fully without knowing the genetic affiliation of the languages involved and vice versa, it is not possible to account fully for what is inherited without proper attention to what is diffused. That is, it is not two distinct, opposed, and antagonistic points of view that are involved, but rather both are needed; they work in concert.

Some who question the family tree model seem not to understand this. For example, we see declarations of the following sort:

The original motivation of both [areal linguistics and language typology] was the insufficiency of the genetic *Stammbaum* model for the study of relationships among languages (Dahl 2001: 1456).

Areal linguistics was originally inspired by the insufficiency of genetic relationships as an explanation for similarities between languages, in particular, by the recognition of grammatical and phonological similarities which were due to language contact (Dahl 2001: 1457).

There are misconceptions here. The goal of the historical linguist is to answer the question, what happened?, whether it be due to inheritance, diffusion, or a combination of both. To answer this question, both the inherited and the diffused must be dealt with. To test any hypothesis of genetic inheritance, it is necessary to demonstrate that it fits the facts better than alternative possible explanations, borrowing being principal among possible alternatives. Similarly, for any hypothesis of borrowing, it is necessary to demonstrate that other possible explanations do not provide a better answer, the possibility of inheritance from a common ancestor being a possible alternative explanation. Many of the errors seen today in both proposals of distant genetic relationships and in proposals that champion diffusion stem from not testing other possible explanations sufficiently before drawing conclusions in particular cases.

Some scholars in their enthusiasm for diffusion and convergence in language contact go so far as to call for alternative models and methods:

The family tree model, while appropriate and useful in many circumstances, is not applicable everywhere and cannot explain every type of relationship between languages. We need a more inclusive model, which integrates together the ideas of the family tree and of diffusion area (Dixon 1997: 28).

To reconstruct the history of a language adequately, a model is needed which is significantly more sophisticated than the family tree based on the use of the comparative method. It needs to incorporate the diffusion and layering process as well as other language-contact phenomena such as convergence, metatypy and hybridization. The desideratum is a synthesis of all the processes that affect language formation and development (Chappell 2001: 354).

Plainly, an alternative model is needed (Dixon 2002: 31).

However, most historical linguists see no need for a more inclusive integrative alternative model, since we already have methods and models that deal well with both the consequences of language contact and inheritance from a common ancestor. Inheritance and diffusion have always been of crucial importance in historical linguistics. Indeed, the comparative method is not at odds with borrowing; it is very often a major tool for detecting borrowings and thus arriving at an understanding of what is inherited and what is diffused in languages. As Watkins (2001: 59) explained, “the resilience and the power of the comparative method lies in its sensitivity to similarity due both to genetic filiation and areal diffusion alike.” For example, Hübschmann (1875) demonstrated this “when he proved that Armenian was a separate branch of Indo-European, and not a dialect of Iranian as previously thought” (Watkins 2001: 59). Armenian underwent massive influence from Iranian, but it was the application of the comparative method that revealed this as diffusion and not inheritance, and distinguished the borrowed Iranian elements from the native Armenian ones. The comparative method has been valuable in understanding the linguistic areas (diffusion zones) in which Indo-European languages participate: the Balkans, Baltic, South Asia (Indian subcontinent), and Anatolian linguistic areas. That both inherit-

ance and diffusion can be tackled with the comparative method has been shown time and again (cf. Watkins 2001).

In some cases, however, it is impossible to distinguish inheritance from diffusion. Some see this as a major problem for the comparative method and as a challenge to the family tree model (e.g. Dixon 1997, 2002). However, this view is mistaken. It is not a flaw in the comparative method if in some cases we cannot reconstruct everything due to lack of evidence. The problem is with the kind and quantity of data available, not with the model or the method.

Aikhenvald and Dixon (2001: 6-7) have claimed:

The family-tree metaphor [developed for Indo-European] has been taken over for other parts of the world in stark form, often as the sole model for relationships between [among] languages ... Rather than asking whether a form of family tree is appropriate to the language situation in some newly studied region, it has often been simply *assumed* that it is. What began as a metaphor has been ascribed reality, and has acted to constrain enquiry along narrow lines. This can lead at best to a partial and at worst to a mistaken statement of language relationships (See also Aikhenvald and Dixon 2001: 4, 6, Dixon 2002).

They seem to claim that traditional historical linguists believe that a mere diagram, used to reflect linguistic lines of descent, is the whole story and that these linguists confuse the diagram with the reality it is intended to reflect. Nevertheless, there is a reality which is not just a metaphor: languages can indeed be related to one another due to descent from a common ancestor and these relationships reflect an empirical reality. How one represents the reality (or hypotheses about the reality) graphically is not the issue. It is also not at issue that languages can borrow and undergo diffusion, changes which are also part of the traditional inquiry aimed at answering the question, what happened? As Sebeok (1950: 101) made clear, if some scholars limit their vision to only that which is inherited, too bad for them, but this is not an accurate characterization of what historical linguists do generally nor of the history of the field. The diagram, the family tree which attempts to depict inheritance and descent from an earlier common ancestor, is just one part of the larger story.

So what about cases where it is difficult or even impossible to determine whether shared traits are due to inheritance, diffusion, independent parallel development, or accident? The difficulty of distinguishing what is inherited from what is diffused is often mentioned by those who express doubts about the comparative method and genetic relationships among languages (cf. Aikhenvald 2001: 190-1, Aikhenvald and Dixon 2001: 1, Chappell 2001: 335, 353-4, Dahl 2001: 1456). All retrospective sciences are faced with the same problem: we do our best with the evidence on hand, and sometimes that evidence does not allow definitive answers. However, fortunately in linguistics our methods have proven successful over and over at distinguishing instances of borrowing from inheritance. Because the methods have been so successful, we do not abandon them just because the evidence at hand is insufficient in some specific instance, just as we do not give up on an automobile's ability to transport us just because on some occasion the gasoline ran out.

5.2. Why have typological comparisons sometimes led to erroneous hypotheses of language families?

One answer to this question is because typologically commonplace features have sometimes been mistakenly taken as sufficient evidence of relatedness among languages. However, comparison of grammatical traits that are typologically common and thus found with considerable frequency in the world's languages does nothing to enhance a proposal of genetic relationship.

This can be seen in the kinds of evidence first presented in support of the Altaic hypothesis. The core of the Altaic hypothesis holds that Turkic, Mongolian, and Tungusic are phylogenetically related. More extended versions include also Korean and Japanese, and sometimes Ainu in Altaic. The following are traits shared among these languages that are often cited in support of the Altaic hypothesis. Most of these shared features are commonplace typological traits which occur with frequency in unrelated languages of the world, and are therefore not strong evidence of relationship here. Several are also areal traits, shared by a number of other languages in surrounding regions, shared by diffusion and not reliable evidence of relatedness among languages.

1. Vowel harmony. Vowel harmony is typologically quite common, found with some frequency in languages around the world.

As proposed evidence of genetic relationship, it violates the sound–meaning isomorphism requirement, that generally accepted principle which permits only comparisons that involve both sound and meaning together. Similarities in sound alone (for example, the presence of tonal systems in compared languages) or in meaning alone (for example, grammatical gender in the languages compared) are not reliable, since they often develop independently of genetic relationship, due to diffusion, accident and typological tendencies (see Greenberg 1957, 1963). The principle is associated with Antoine Meillet; in Meillet's (1948 [1921]: 90) words:

Chinese and a language of Sudan or Dahomey such as Ewe, for example, may both use short and generally monosyllabic words, make contrastive use of tone, and base their grammar on word order and the use of auxiliary words, but it does not follow from this that Chinese and Ewe are related, since the concrete detail of their forms does not coincide; only coincidence of the material means of expression is probative.

Vowel harmony is also an areal trait, diffused across various families of central and northern Eurasia.

2. SOV word order, with modifiers before heads. This is also commonplace typologically, and subject to areal diffusion.
3. Postposition. Postpositions correlate with SOV word-order languages and this is, thus, not an independent feature. It is also common typologically.
4. Agglutinative. This is also common typologically, also a common trait in this linguistic area.
5. Comparatives based on adjectives in ablative case. This is not uncommon typologically and is also correlated with SOV word order.

6. Relatively simple phoneme inventories, absence of initial consonant clusters. This is another trait which is not uncommon typologically, and is also found in other languages of the area.
7. No verb 'to have' for possession – very common cross-linguistically.
8. No articles, no gender. This, too, is commonplace. It also violates the sound–meaning isomorphism requirement for evidence of genetic relationship.

5.3. Why is it that human genetics and other non-linguistic fields cannot help determine phylogenetic relationships among languages?

An important principle of comparative linguistics permits only linguistic information, and no non-linguistic considerations, as evidence of phylogenetic relationship among languages (Greenberg 1957, 1963). As Gabelentz (1891: 157) put it, “the only sure means for recognizing a [genetic] relationship lies in the languages themselves.” Shared cultural traits, mythology, folklore, technologies, and genes and human biological traits must be eliminated from arguments for linguistic kinship. The wisdom of this principle is seen in many failed proposals that were based on non-linguistic evidence. For example, some African classifications proposed that Ari (Omotic) belongs to either Nilo-Saharan or Sudanic “because the Ari people are Negroes,” that Moru and Madi belong to Sudanic because they are located in central Africa, or that Fula is Hamitic because the Fulani herd cattle, are Moslems, and are tall and Caucasoid (Fleming 1987: 207).

It is often assumed in recent work seeking correlations between languages and genes that somehow findings in human genetics may solve issues in the genealogical classification of languages. But the expectation of a direct association between language and genes, i.e. the assumption of parallel descent, co-evolution, is wrong (see Campbell 2015). Those who make linguistic-human genetic comparisons need to take seriously into account that while a person has only one set of genes (for life), a person can be multilingual, representing multiple languages, and that individuals (and communities) can abandon one language and adopt another, but people do not abandon their genes nor adopt new ones. Language shift (language replacement) is frequent; languages become extinct in populations which survive genetically. We cannot assume, *a priori*, that linguistic history and human biological history will correlate.

Non-linguistic considerations from archaeology, ethnohistory, human genetics, and so on can provide ideas about possible linguistic connections among the groups involved – that is, they can point towards hypotheses to be tested. However, evidence taken from these non-linguistic sources can never be probative, can never demonstrate linguistic kinship. Only linguistic evidence can show linguistic relationships.

5.4. What is the prognosis for discovering new family relationships among languages?

Most proposals of remote linguistic relationships have not been successful, usually either because the methods employed are inadequate or the evidence presented is insufficient to show that it could not be explained in other ways, or both. Nev-

ertheless, there have also been recent successful cases that demonstrate relatedness among languages whose relationship had not previously been demonstrated. These cases give us the optimism to believe that other cases will probably be demonstrated in the future. Some successful cases of distant genetic proposals, cases which have come to be established in the recent past to the satisfaction essentially of everyone, include:

- Austroasiatic* (Munda and Mon-Khmer)
- Harakbmut-Katukinan* (Adelaar 2000)
- Lule-Vilela* (see Viegas Barros 2001)
- Pama-Nyungan* – accepted by nearly all specialists
- Pano-Tacanan* (Panoan and Tacanan) (cf. Girard 1971)
- Paya (Pech)* as belonging to Chibchan (Holt 1986; cf. Constenla 1991)
- Tikuna-Yuri* (Carvalho 2009)
- Tlapanec-Otomanguean* (Suárez 1979, 1983, 1986; see Campbell 1997: 207-8, 211, 292, 296-7).
- Western Torres Island* and *Pama-Nyungan* (Alpher, O’Grady, and Bowern 2008).

Instances abound of languages whose genetic affiliation was previously unknown but which now has been clearly demonstrated in more recent times, for example, the several newly discovered *Dravidian* languages, *Austronesian* with the Formosan branches of the family firmly established, clarification of various languages belonging to *Sino-Tibetan*, among many others.

Therefore, although future work on language relatedness and language classification should naturally be approached with caution, applying proper methods, there is every reason to feel optimistic about possible future discoveries.

6. Conclusions

The imprecise number of approximately 406 independent language families (including 162 language isolates) is as close as we can come now to answering the question, how many language families are there in the world? It is anticipated, however, that this number will change. Some of the known families will probably be adequately demonstrated to be related to other known families through additional comparative work on languages for which we already have documentation, reducing the total number of language families. Other discoveries may increase the number of language families. The languages of at least some of the uncontacted groups will become known sufficiently well for them to be compared and perhaps for their linguistic affiliation to be determined. Probably some of the surviving unclassified languages will be described, revealing the languages involved sufficiently well for them to be classified. Possibly sufficient additional attestation may be discovered for some of the extinct unclassified languages to allow them to be identified and perhaps classified. Possibly some of the undeciphered scripts will be deciphered, revealing the languages they represent. Some of these “unknowns” will become “knowns,” and if the languages involved represent additional language families, then the overall number of language families in the world will change. However, appropriate, adequate methods for determining phylogenetic relationships among languages are crucial, and hypotheses of relatedness lacking in this regard will not be found persuasive.

References

- Adelaar, W. F. H., 2000, "Propuesta de un nuevo vínculo genético entre dos grupos lingüísticos Indígenas de la Amazonia Occidental: Harakmbut y Katukina". In *Actas I Congreso de Lenguas Indígenas de Sudamérica*, ed. by Luis Miranda, Lima, 2: 219-236.
- & P. C. Muysken, 2004, *The Languages of the Andes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aikhenvald, A. Y., 2001, "Areal diffusion, genetic inheritance, and problems of subgrouping: a North Arawak case study". In Aikhenvald & Dixon (eds.), 167-194.
- & R. M. W. Dixon, 2001, "Introduction". In Aikhenvald & Dixon (eds.), 1-26.
- & — (eds.), 2001, *Areal diffusion and genetic inheritance*. Oxford: Oxford University Press.
- Alpher, B., G. O'Grady & C. Bower, 2008, "Western Torres Strait language classification and development". In *Morphology and language history: In honour of Harold Koch*, ed. by Claire Bower, Bethwyn Evans, and Luisa Miceli, 15-30. Amsterdam: John Benjamins.
- Blench, R., 2018, "African language isolates". In Campbell (ed.), 162-192.
- Campbell, L., 1997, *American Indian languages: the historical linguistics of Native America*. Oxford: Oxford University Press.
- , 2012, "The classification of South American indigenous languages". *The Indigenous Languages of South America: A Comprehensive Guide*, ed. by Lyle Campbell and Verónica Grondona, 59-166. Berlin: Mouton de Gruyter.
- , 2015, "Do Languages and Genes Correlate?: Some Methodological Issues", *Language Dynamics and Change* 5, 202-226.
- , 2018, "Language Isolates and their history". In Campbell (ed.), 1-18.
- (ed.), 2018, *Language isolates*. Abingdon and New York: Routledge.
- & W. J. Poser, 2008, *Language classification: history and method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carvalho, F. O. de, 2009, "On the genetic kinship of the languages Tikúna and Yuri", *Revista Brasileira de Linguística Antropológica* 1, 247-68.
- Catalogue of Endangered Languages*. www.endangeredlanguages.com
- Chappell, H., 2001, "Language contact and areal diffusion in Sinitic languages". In Aikhenvald & Dixon (eds.), 328-357.
- Clark, B., 2017, *A grammatical sketch of Sivia sign language*. Honolulu: University of Hawai'i Mānoa dissertation.
- Constenla Umaña, A., 1991, *Las lenguas del área intermedia. Introducción a su estudio areal*. San José: Editorial de la Universidad de Costa Rica.
- Dahl, O., 2001, "Principles of areal typology". In *Language typology and language universals: an international handbook*, ed. by Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, and Wolfgang Raible, vol. 2, 1456-70. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Dixon, R. M. W., 1997, *The rise and fall of languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2002, *Australian languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleming, H. C., 1987, "Towards a definitive classification of the world's languages (Review of *A Guide to the World's Languages* by Merritt Ruhlen)", *Diachronica* 4, 59-223.

- Gabelentz, G. von der, 1891, *Die Sprachwissenschaft: ihre Aufgaben, Methoden, und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: T. O. Weigel Nachfolger.
- Girard, V., 1971, *Proto-Takanan phonology*. (University of California Publications in Linguistics, vol. 70.) Berkeley: University of California Press.
- Greenberg, J. H., 1957, *Essays in linguistics*. Chicago: University of Chicago Press.
- , 1963, *Languages of Africa*. (Publications of the Research Center in Anthropology, Folklore, and Linguistics no. 25.) Bloomington: Indiana University.
- Güldemann, T., 2004, “Reconstruction Through ‘de-construction’: The Marking of Person, Gender and Number in the Khoe Family and Kwadi”, *Diachronica* 21, 251-306.
- , 2008, “A Linguist’s View: Khoe-Kwadi Speakers as the Earliest Food-Producers of Southern Africa”, *Southern African Humanities* 20, 93-132.
- Holmes, B., 2013, “How many uncontacted tribes are there left in the world?”, *New Scientist*, August 22, 2013. (<https://www.newscientist.com/article/dn24090-how-many-uncontacted-tribes-are-left-in-theworld/>.)
- Holt, D., 1986, *History of the Paya sound system*. Ph.D. dissertation, University of California at Los Angeles.
- Hübschmann, H., 1875, “Über die Stellung des armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen”, *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 23, 5-42.
- Jakobson, R., 1938, “Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues”. In *Actes du quatrième congrès international de linguistes* (tenu à Copenhague du 27 août 1er septembre, 1936), 48-58. (Reprinted, 1949, as an appendix to: *Principes de phonologie*, by N. S. Troubetzkoy, 351-365. Paris: Klincksieck.)
- Meillet, A., 1948 [1921, 1914], “Le problème de la parenté des langues”. In *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion. [Original, *Rivista di Scienza* 15(35):3.]
- Michalowski, P., 2018, “Ancient Near Eastern and European isolates”, in Campbell (ed.), 19-58.
- Mithun, M., 2018, “Language isolates of North America”. In Campbell (ed.), 260-286.
- Mufwene, S. S., 1996, “The founder principle in creole genesis”, *Diachronica* 13, 83-134.
- Rilly, C. & A. de Voogt, 2012, *The Meroitic Language and Writing System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sebeok, T. A., 1950, “The importance of areal linguistics in Uralic studies”, *Memoires de la Société Finno-Ougrienne* 98, 99-106.
- Seifart, F. & H. Hammarström, 2018, “Language isolates in South America”. In Campbell (ed.), 260-286.
- Suarez, J., 1979, “Observaciones sobre la evolución fonológica del tlapaneco”, *Anales de Antropología* 16, 371-386.
- , 1983, *La lengua tlapaneca de Malinaltepec*. Mexico: UNAM.
- , 1986, “Elementos gramaticales otomangues en tlapaneco”. In *Language in global perspective: papers in honor of the fiftieth anniversary of the SIL, 1935-1985*, ed. Benjamin Elson, 267-84. Dallas: SIL.

- Thomason, S. G. & T. Kaufman, 1988, *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Viegas Barros, J. P., 2001, "Evidencias de la relación genética lule-vilela", *LIAMES* 1, 107-126.
- Watkins, C., 2001, "An Indo-European linguistic area and its characteristics: ancient Anatolia. Areal diffusion as a challenge to the comparative method?". In Aikhenvald & Dixon (eds.), 44-63.

Lyle Campbell

Dept of Linguistics, University of Hawai'i Manoa
569 Moore Hall, 1890 East-West Road
Honolulu, HI 96822 USA
lylecamp@hawaii.edu

Omen partikularen erabilera eta gaztelaniazko ordainak: Anjel Lertxundiren kasua*

The use of the omen particle and its equivalents in Spanish: The case of Anjel Lertxundi

Karlos Cid Abasolo
Universidad Complutense, Madril

Joakin Gorrotxategi
eta haren jakituriaren omenez

Abstract

The Basque evidential particle omen is very interesting for bascologists (Basque linguists) and Basque translators. For linguists, due to the fact that the two neighboring languages (Spanish and French) lack a similar particle, and for translators, because this fact makes it difficult to properly translate omen to these two languages. This article analyzes, on the one hand, how Basque writer Anjel Lertxundi uses this particle in two of his novels (Etxeko hautsa 'Dirty Laundry' and Zu 'You'), and on the other hand, how it has been translated into Spanish in the translation of these novels. In this regard, we have realized that translators Jorge Giménez Bech and Gerardo Markuleta use more than one translation strategies. The third objective of this work is to determine the reason for the selection of each of such strategies.

Keywords: *Anjel Lertxundi, omen, reportivity, translation.*

Laburpena

Omen partikula ebidentziala biziki interesgarria da euskal hizkuntzalari eta itzul-tzaileentzat. Hizkuntzalarientzat, alboko bi erdaretan horrelako partikularik ez dagoelako, eta itzul-tzaileentzat, horrek zaildu egiten dielako omen bi hizkuntza horietara egokiro itzultzea. Artikulu honek aztertzen du, alde batetik, nola darabilen Anjel Lertxundik partikula hori Etxeko hautsa eta Zu eleberrietan, eta, bestetik, eleberri-ordain-gaztelaniazko itzulpenetan nola izan den itzulia: egiaztatu dugunez, itzultze-estrategia bat

* Lan hau «Evidencialidad: Estudio discursivo-pragmático del inglés y otras lenguas europeas» (FFI2015-65474, MINECO/FEDER) ikerketa proiektuaren laguntzaz egina da. Eskerrik beroenak Jorge Giménez Bech eta Gerardo Markuletari, lan honen zirriborroari egin dizkioten iruzkinengatik eta izan dugun ideia-trukearengatik. Testuan leudekeen akatsak, nola ez, egileari bakarrik egotz dakizkioke.

baino gehiago darabilte Jorge Giménez Bech eta Gerardo Markuleta itzultzaileek. Estrategia bakoitzaren hautuaren zioa antzematea da lan honen hirugarren helburua.

Hitz gakoak: *Anjel Lertxundi, omen, erreportatibitatea, itzulpena.*

1. Hitzaurrea

Jakina denez, hizkuntzek badituzte *markatzaile ebidentzial* deritzen hainbat baliabide eta tresna, zeinen bidez hitzunik adierazten baitu dienez zenbaterainoko ziurtasuna duen edota zein edo nor izan duen dienezaren informazio-iturri. Markatzaile horiek mota askotakoak izan daitezke. Hainbat hizkuntzak, esaterako, partikula ebidentzialak dituzte: euskarari dagokionez, besteak beste, *omen*, *ei* eta *bide*. Hiruetatik lehenengoa izango dugu aztergai artikulu honetan.

«Hiztunak, aditzera ematen duenaren berri, entzunez —ez ikusiz— jakin duela adierazteko erabiltzen duen partikula» gisa definitzen du *omen* Euskaltzaindiaren Hiztegiak.¹ Funtzio hori duen hitz edo partikulari, besteak beste, «reportative», «quotative» edo «hearsay» adjektiboak atxikitzen zaizkio ingelesez. Guk «reportative» horren euskarazko ordain gisa, «erreportatibo» erabiliko dugu hemen.²

Artikulu honek bi aztergai nagusi ditu: alde batetik, Anjel Lertxundik nola erabiltzen duen *omen*, eta, bestetik, erabilera hori nola islatzen den haren bi eleberriren gaztelaniazko itzulpenetan.

Lehenengo aztergaiaren abiapuntua Ibon Sarasolak hedabideetan eta 2016ko *Bitakora kaiera* liburuan agerturiko ikuspuntua da, hots, alferrik dela hizkuntza akademia bat (dela Euskaltzaindia, dela beste edozein) arau-emailea izatea, zeren, azken finean, hiztunen erabilera nagusitzen baita, nahiz eta, sarritan, erabilera hori akademiaren irizpidearen aurkakoa izan.³ Sarasola lexikoaz ari da hori aldarrikatzen duenean, baina iritzi hori hizkuntzaren gainerako maileri ere aplikatu dakieke. Badira, haren esanetan, gaizki sortutako hitzak gizarteak, hala ere, bere egin dituenak eta, beraz, besterik gabe onartu behar direnak. Dena den, Sarasolak ñabartu egin zuen iritzi hori, «erabilera ponderatua» aipatuz⁴ eta euskal idazle garrantzitsuenak erabilera egokia-

¹ <http://www.euskaltzaindia.eus>

² Zubeldiak, bere tesian (2010: 82-83), «reportative» euskaraz adierazteko, «berri ematekoa» neologismoa proposatzen du. Guk, ordea, «erreportatibo» mailegua nahiago dugu, terminologia linguistikokoan euskara «lingua franca»-rekin lotzeko asmoz eta «berri emateko» hori «-en berri emateko» esapidearekin nahas daitekeelakoan. Bestalde, «hearsay»-rako «zurrumurua» euskal ordaina proposatzen du Zubeldiak, eta «quotative»-rako, «aipamenezkoa». Baliteke hiru kontzeptu horiek sinonimoak ez izatea («hearsay» hitzak, batez ere, informazio-iturria zehaztugabea denean dirudi egokia), baina haiek bereiztea ez da artikulu honen xedea.

³ Txit adierazgarria izan da Sarasolaren iritzi-aldaketa hau: izan ere, garai batean, euskararen bigarren batasunerako bidea erakutsi eta erabilera orokorrarekin bat ez zetozen hainbat proposamen egin zituen, 1997ko *Euskara batuaren ajeak* liburua jarrera horren adibide nabarmena izaki.

⁴ «Erabilerari men egin behar diogula diodanean, ondo idazten dutenen erabilerari esan nahi dut, erabilera ponderatuaz ari naiz, orain dela bi aste idazten hasi den euskaldun berriak eta idazle on batek ez baitute pisu bera». «Erabilera ponderatuak agindu behar du, ez zuzentasunak», *Gara* egunkarian Jozean Agirrek Sarasolari egindako elkarrizketa, 2014/04/13.

ren eredu gisa jarriz. Idazle horien zerrenda egin ez badu ere, maiz (*Bitakora kaiera* liburuan bertan eta hedabideetan) ekarri izan du hizpidera izen bat: Anjel Lertxundi. Horrek bide eman digu lan hau egiteko: Sarasolaren ustez Lertxundi kanon linguistiko egokiaren adibide baldin bada, ikus dezagun nola erabiltzen duen idazle oriotarrak *omen* partikula ebidentziala, eta erabilera hori eredarri izan liteke gainerako euskaldunentzat.⁵

Aztertu ditugun testuak lau izan dira: Lertxundiren bi eleberri (*Etxeko hautsa*, 2011, eta *Zu*, 2015) eta haien espainierazko itzulpenak (hurrenez hurren, *Los trapos sucios*, 2011, Jorge Giménez Bechena, eta *Tú*, 2016, Gerardo Markuletarena). Giménez Bech izan da Lertxundiren eleberri gehientsuenen itzultzailea, baina *Zu*-ren itzulpenaz Markuleta arduratu zen, eta interesgarria deritzogu bi itzultzaileen artean *omen* itzultzeko moduei dagokionez alderik ba ote dagoen aztertzeari. Hortxe datza bi eleberri horiek hautatu izanaren zergatia.

Ikertutako corpusa txikia denez, esan gabe doa aterako ditugun ondorioak lau testu horietara mugatzen direla, hau da, Lertxundiren liburu guztiak eta bere liburuaren itzulpen guztiak aztertuz gero, beharbada, beste ondorio batzuk aterako genituzke.

Hau ez da literatura eta hizkuntzalaritza uztartzeko egiten dugun lehenengo saioa. Izan ere, beste omenaldi baten kariatara ASJUko 2008ko Gehigarri baterako (Patxi Goenagaren omenez plazaratutako *Gramatika Jaietan*-erako, hain zuzen), eta Sarasolaren proposamenari aurre hartu bagenio bezala, «Gramatika Atxagaren literatur bideetan» artikulua paratu genuen, non Bernardo Atxagak bere liburuetan erabiltzen duen euskara mota aztertu genuen hizkuntzaren maila guztietan, idazle asteasuarrak euskal irakurleen artean daukan harrera ona parametro linguistikoetatik azaldu nahian.

Gure bigarren ikergaiari dagokionez (Lertxundiren *omen*-en erabilera gaztelaniazko itzulpenetan nola islatzen den, alegia), aurreratzen dugu *omen* itzultzeko modu bakar bat ez dagoela espainieraz eta Giménez Bechek eta Markuletak *omen* gaztelaniaratzeko estrategia ugari erabiltzen dituztela, kasuan kasuko estrategiak, alegia. Tipologia hori aztertzen (ere) saiatuko gara lan honetan.

2. Anjel Lertxundik *omen* partikula nola erabiltzen duen

2.1. Informazio-iturri zehatza eta zehaztugabea

Lehenago aipatu bezala, Euskaltzaindiaren hiztegiaren arabera, «hiztunak, adizteraz ematen duenaren berri, entzunez —ez ikusiz— jakin duela adierazteko erabiltzen duen partikula» da *omen*. Nori edo zeri entzunez, ordea? Ondoko orrialdeetan ikusiko dugunez, informazio-iturria, gehienetan, ez da zehatza izaten (alde horretatik, *omen* «hearsay» motakoa da, «zurrumurrua» Zubeldiaren hitzetan, eta «esaten da» aditz perifrastikoaren baliokidea), baina beste batzuetan, aldiz, bai. Hala ere, Larramendik (1745), bere *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latin* ospetsuan,

⁵ Kontuan hartu behar da Lertxundi gipuzkoarra dela eta gipuzkerazko (eta beste euskalki batzuetako) *omen* hori erabiltzen duela beti, baina bizkaieraz badagoela funtzio bereko beste partikula bat, *ei*, euskara batuari begira inondik inora baztertu beharko ez genukeena.

lehenengo erabilera baino ez du jasotzen: «Dicen que, dice que, dizque» sarreran ageri da *omen*.⁶ Gainerako euskara-gaztelania edo gaztelania-euskara hiztegieta (edo haietariko gehienetan, bederen) gauza bera gertatzen da. Esaterako, Elhuyar hiztegiak (2006: 506), *omen* partikularen gaztelaniazko ordain gisa, balio erreportatiborik ez duten markagailu ebidentziaz gain,⁷ esapide erreportatibo bakarra ematen du, informazio-iturri zehatzik ez duena: «se dice (que)». *Adorez Hiztegiak – 5000 Hiztegia* deritzonak,⁸ berriz, ordain erreportatibo hori ez ezik, beste bi ere eskaintzen dizkigu: «según es fama» eta «dicen que», biak ala biak informazio-iturri zehatzikgabeak.

Lertxundiren bi eleberri hauetan ageri den *omen* partikulari erreparatu gero, ohartzen gara informazio-iturria zehatza edo zehaztugabea izan daitekeela. Ondoko bi adibideetan, zehaztugabea da:

- (1) Iluntasuna txarra omen, baina lustrea ematen du, eta nik hartantxe egiten nuen bertan goxoen. (*Etxeko hautsa*, 53).
- (2) Gaixoaren hobe beharrez ezkututzen omen da haren egoeraren egia. (*Zu*, 119).

Izan ere, adierazten den ustea ez da pertsona jakin batena, iritzi orokorra baizik, hots, jende gehienak uste duen zerbait, eta horrexegatik hartzen du esatera zahar baten tankera.⁹

Informazio-iturria zehatza denean ere baliatzen du Lertxundik *omen*, informazio-iturri hori bigarren edo hirugarren pertsona izan daitekeelarik.

- (3) Orain ez dut ia oroian laguna nolakoa zen ere, baina alditxo batean askotan irteten nintzen Erramunekin. Baina zuri, Erramun gustatzen ez. Ez omen zitzaidan komeni. (*Etxeko hautsa*, 228).
- (4) Ezpain zartatuak busti dizkiot puntan limoi-ur kontzentratua duten txotx horietako batekin. Kezkatuta ikusten omen nau, zertan pentsatzen ari naitzen. (*Zu*, 61).

Lehenengo adibidean, testuinguru linguistikoak eta pragmatikak argitzen digute informazio-iturria bigarren pertsona singularra dela, zeinak aurreko esaldian zehar-objektu funtzioa duen («zuri»). Halaber, argi dago Erramun «zuri» gustatzen ez baizitu, «zeu» zarella esaten didana ez zaidala Erramun komeni.

⁶ Dena den, gure susmoa da hor akats bat dagoela eta «dicen que, se dice que, dizque» esan nahi zuela Larramendik, hau da, informazio-iturri zehaztugabea adierazi nahi zuela hiru itzulpenetan. Zorixarrez, ez dugu geure susmo hori egiaztatzerik izan. «Dizque»ri dagokionez, *DLEk* (dle.rae.es) diosku «dice que»-tik eratorria dela, eta bi sarrera ematen ditu: izen gisa, gehien bat pluralean erabilia, «dicho», «murmuración», «reparo» esangurarekin, eta adberbio gisa, «al parecer» edo «presuntamente» esanahia duen amerikanismoa, zeina, bide batez esanda, Erdi Aroko gaztelanian sortu baitzen. Esan gabe doa Larramendik aipatutako «dizque» hori bigarren sarrerari dagokiona dela.

⁷ «Según parece», «al parecer», «por lo visto», «parece (que)», «probablemente», «seguramente».

⁸ <http://www.bostakbat.org/azkue/>

⁹ «Ez dirudi jatorrizko hitzun jakinik dugunik, batek daki zenbat hitzunengandik pasatua den, zenbat ahotatik igaro den. Haatik, pentsa liteke badela 'herri-jakintza' gisa-edo izenda daitekeen jatorrizko hitzuna; eta, hala, honako eduki aberastu honen modukoa uler liteke, jatorrizko hitzuna mugatuz.» (*Zubeldia* 2010: 224).

Zein da, aldiz, informazio-iturria bigarren adibidean? Eleberri osoan izen berezia izango balitz bezala funtzionatzen duen «Zu», aurreko perpausean «busti» aditzaren zehar-objektu funtzioa betetzen duen osagaia, hain zuzen. Hortaz, bi adibideetan, *omen* ageri deneko perpausaren aurreko perpausari esker ohartzen gara zein informazio-iturri ezkutatzten den bere partikula-izaeragatik pertsona-markarik ez duen *omen* horren atzean.

Bi eleberriotan Lertxundik oso gustukoa du *omen* duen perpaus baten ostean adierazpen-aditza duen perpaus bat jartzea, informazio-iturria zehazten duena. Esan genezake ebidentzialitate erreportatibo bikoitza adierazten dela horrelakoetan: *omen*-en bidez eta adierazpen-aditzaren bidez.

- (5) Halakoxeak omen dira, esan du lagunak, Salbearen hasierako hitzak: zigor baten zartakoak. (*Zu*, 167)

2.2. Adierazpen-aditzaren eta *omen* partikularen arteko txandakatzea

Errepikapenean ez erortzeko, Lertxundik adierazpen-aditza eta partikula erreportatiboa txandakatu ohi ditu pasarte berean.

- (6) Behin esan zenidan ez zaizkizula gustatzen gehiegi pentsatzen duten pertsonak. Dena nahasteko joera omen dute. Deserosoak omen dira. (*Etxeko hautsa*, 183).
- (7) Kérteszek esaten du agonian dagoenaren aurpegian, bat-bateko harridura agertzen dela, eta une hartan zerbait jakiten omen du, «atzera bueltarik ez duena». (*Zu*, 249).

Lehenengo eta behin, adierazpen-aditza eta konplementatzailea erabiltzen ditu, eta hurrengo esaldi(et)an, konplementatzailea erabili beharrean («Dena nahasteko joera dutela. Deserosoak direla»; «une hartan zerbait jakiten duela» jarri beharrean, alegia), *omen* soila. Txandakatze hori ohikoa da idatzizko zein ahozko euskararen.

2.3. *Omen* partikulen pilaketa

Omen bat baino gehiago ager daitezke euskarazko ahozko eta idatzizko testu baten pasarte batean. Eta hala jokatzeko du Lertxundik ere bere liburuetan.

- (8) Iazko udan poeta baten istorio polita kontatu zidan Madrilen ezagutu nuen lagun batek. Poetari burua berotu omen zioten eta PCEn izena eman omen zinan. Baina handik ordubetera, militanteen bilera batetik irten eta afiliazio-txartela puskatu omen zinan denen aurrean. Nahikoa izan omen zizkinan bilerako lehen hamar minutuak hura ez zela bere lekua erabakitzeko. (*Etxeko hautsa*, 149).

Adibide honetan erreportatibitate erredundantea ikusten da: lehenengo perpausako «istorio polita» izen sintagmak balio erreportatiboa du, eta jarraian istorio horren zertzeladen berri ematen zaigu *omen* ugariren bidez. Hortaz, «poeta baten istorio polita» izen sintagma geroko perpausaren kataforatzat jo daiteke.

2.4. *Omen*-ekin batera ageri den aditzaren ezabatzea

Omen klitiko zaion aditza ezaba daiteke, baldin eta aditz hori berreskuragarria bada, jakina. Aztertutako eleberrietan «izan» aditzarekin egiten du Lertxundik ezabaketa hori, zeren erraz berreskura baitaiteke subjektua eta atributua agertzeari esker —ikus (1). adibidea—. *Orotariko Euskal Hiztegiak* (aurrerantzean, *OEH*) ematen dituen adibideei erreparaturik, ezabaketa hori jabetza adierazten duten aditzekin («eduki», «izan»/«ukan») eta balio presentatiboa duten «egon» eta «izan» aditzekin egin daiteke.

- (9) Bururik ez duenak txapel beharrik ez omen.
- (10) Munduan ez omen halakorik.

2.5. *Omen* parentetikoa

Omen-en ezaugarrietako bat da parentetikoa izan daitekeela, batez ere Ipar Euskal Herriko euskaran. Hurrengo adibidea ere *OEH*-tik ateratakoa da.

- (11) Berant ibili dira omen.

J. A. Mujikak enfatikatotzat duen egitura horretan, aditz sintagmatik «erauzita» bezala dago *omen* (1988: 470).

En mi opinión, se trata de incisos en los que la partícula aparece «fuera del sintagma verbal» y no propiamente «detrás». De ahí la pausa que se hace entre el verbo y el inciso, que no es otro que la partícula. Se trata de un recurso del que dispone la lengua para dar mayor énfasis o fuerza a algún elemento de la oración. Pero no se puede decir que vaya detrás del verbo dentro del mismo sintagma verbal, sino que se halla fuera de éste, constituyendo un inciso enfático.

Omen mota hau, parentetikoa izanik, ezin dugu partikulatztat hartu, adberbiotzat baizik.

Lertxundik ez du, aztergai ditugun bi eleberrietan bederen, *omen* parentetikorik erabiltzen. Dударik gabe, Hego Euskal Herrian jaio eta bertan bizitzeak badu horrekin zerikusirik.

2.6. Lertxundi, *omenzale*

Etxeko hautsa eta *Zu* aztertzezik —eta, urrunago joan gabe, (8). adibidetik bertatik— ondorioztatzen da Lertxundik usu baliatzen duela *omen*. Honatx, beraz, artikulua honetan plazaratu nahi ditugun ideia nagusietako bat: honelako partikula erreportatiborik ez dagoenez ez frantsesean ez espainiera estandarrean,¹⁰ eta euskaldunberriek (zeinek, gehien bat, frantsesa edo espainiera baitute lehen hizkuntza) gaur egungo euskaldun kopuruan duten pisuagatik, *omen*-en ordez adierazpen-aditza gero eta gehiago zabaltzen ari da ñabardura erreportatibo hori islatu nahi denean.

¹⁰ «Espainiera estandarrean» diogu, 6. oin-oharrean aipatutako «dizque» amerikanismoak, adberbiotzat hartua bada ere, partikulatik ere baduelako.

3. Giménez Bechek eta Markuletak *omen* gaztelaniaratzeko erabiltzen dituzten estrategiak

Giménez Bechek eta Markuletak modu bat baino gehiago darabiltzate Lertxundiren *omen*-ak itzultzeko. Markuletak, bidali digun mezu batean, honela arrazoitzen du itzulmodu ugartasun hori:

Itzultzaileok, eta are gutxiago literatura itzultzaileok, ez dugu hitzez hitz, partikulaz partikula, ezta perpausaz perpaus ere itzultzen. Segmentuak, esaldiak, fraseak ditugu itzul-unitate. Hortik dator, nik uste, *omen* itzultzeko erabiltzen ditugun estrategien aniztasuna.

Azter ditzagun orain bi itzultzaileok *omen* gaztelaniaratzeko darabiltzaten modu horiek:

- a) «Decir» aditza. Hau da maizen aurkitu dugun itzulmodua. Informazio-iturria bai zehatza denean bai zehaztugabea denean jotzen dute bi itzultzaile hauek «decir» aditzera. Esan gabe doa konplementatzailea eransten zaiola mendeko aditzari.
 - a1) informazio-iturria zehaztugabea denean (lehenago esan bezala, jende askoren ustea adierazi nahi denean, hala nola esaera zaharretan), [«decir» inpersonala («se dice», «dicen») + konplementatzailea] egitura erabili ohi da espainieraz.

(12)	Iluntasuna txarra <u>omen</u> , baina lustrea ematen du, eta nik hartantxe egiten nuen bertan goxoen. (<i>Etxeko hautsa</i> , 53)	<u>Se dice que</u> la opacidad es un defecto, pero da lustre, y yo me regodeaba gustoso en ella. (<i>Los trapos sucios</i> , 54)
(13)	Gaixoaren hobe beharrez ezkutatzen <u>omen</u> da haren egoeraren egia. (<i>Zu</i> , 119)	<u>Se dice que</u> al enfermo se le oculta la realidad de su situación por su propio bien. (<i>Tú</i> , 109)
(14)	Iristen <u>omen</u> da une bat non minak oihuak estaltzen dituen. (<i>Etxeko hautsa</i> , 108)	<u>Dicen que</u> llega un momento en que el dolor impide oír los gritos. (<i>Los trapos sucios</i> , 108)
(15)	Baina haizea bezalakoa <u>omen</u> da fortuna. (<i>Zu</i> , 13)	Pero <u>dicen que</u> la fortuna es como el viento. (<i>Tú</i> , 12)

Normalean «decir» aditza orainaldian ageri da, baina, testuinguruaren arabera, beste aditzaldi batzuen hautua egiten dute batzuetan bi itzultzaileek. Hau da, bali-

teke erreportatibitatea lehenaldiari loturik egotea, *omen* = *se dice* elkarrekikotasuna erabatekoa delako uste orokorra gorabehera.¹¹

(16)	Oso denbora laburrean —klan-destinitateak halakoetarako eskaintzen dituen modu garatu gabeen bidez, baina modu eraginkorrean— puzten eta puzten ari zen Gorriya atxilotuaren fama. Modu basatian torturatu <u>omen</u> zuten arren, ez zuela inor salatu. (<i>Etxeko hautsa</i>, 166-167)	En muy poco tiempo —a través de las imprecisas pero eficaces vías que la clandestinidad brinda para ello—, la fama del detenido apodado Gorriya crecía sin cesar. <u>Se decía que</u>, a pesar de haber sido salvajemente torturado, no había delatado a nadie. (<i>Los trapos sucios</i>, 167)
(17)	Arantxa, non sartzen haiz, atzo ere deitu ninan eta alferrik, zer, festa-rik festa? Defentsa bajuak <u>omen</u> zeuzkanat. (<i>Zu</i>, 130)	Arantxa, ¿dónde te metes?, ayer volví a llamarte, y nada; ¿qué, de fiesta en fiesta? <u>Me han dicho que</u> tengo bajas las defensas. (<i>Tú</i>, 119)
(18)	Burrundara handia dabil hedabideetan, aro berrian <u>omen</u> gaude, baina (...). (<i>Zu</i>, 45)	En los medios se ha armado un gran alboroto; nos hallamos en una nueva etapa, <u>se dice</u>, pero (...). (<i>Tú</i>, 42)
(19)	«Je ne marque que les heures claires» dio Lausanne-ko gazteluan dagoen eguzki-ordulariak. Ez dituela ordu argiak baino markatzen esanez, mezu laburrak dio argitasunaren eremua dela berea eta ez ilunpea; ez duela zerikusirik ordu ilunekin, gauarekin, gaizkiaren eremu <u>omen</u> diren itzalen itzalekin. (<i>Zu</i>, 160)	«Je ne marque que les heures claires» reza el reloj de sol del castillo de Lausanne. Al decir que no marca más que las horas claras, el breve mensaje expresa que su ámbito es el de la luz, no el de las tinieblas; que no tiene nada que ver con las horas oscuras, con la noche, con las sombras de sombras que, <u>dicen</u>, son los dominios del mal. (<i>Tú</i>, 148)

Halaber, Giménez Bechek behin jotzen du [«al decir de» lokuzioa + izen sintagma] esamoldera. Lokuzio horren bidez, informazio-iturria zehatza izan liteke, baina izen sintagma «algunos» izaki, jatorrizko testuko informazio-iturriaren zehatzasun ezari eusten dio itzulpenak.

¹¹ Lehenago aipatu bezala, Larramendiren hiztegian ere ikusten dugu uste orokor hori, zeren orainaldikoak baitira hiztegi horretan *omen* itzultzeko eskaintzen diren gaztelaniazko ordain guztiak: «dicen que», «dice que» (sic?) eta «dizque».

(20)	<p>Baina Jesusen populismoak gehiago zuen Francok traizionatu egin <u>omen</u> zuen nazionalsindikalismotik, komunismotik baino. (<i>Etxeko hautsa</i>, 81)</p>	<p>Pero el populismo de Jesús tenía más del nacionalsindicalismo que, <u>al decir de algunos</u>, Franco había traicionado, que del comunismo. (<i>Los trapos sucios</i>, 81)</p>
------	---	---

a2) informazio-iturria zehatza denean ere erabil daiteke «decir» aditza, hots, «decir» pertsonala ere izan daiteke baldin eta informazio-iturria testu-inguru linguistikoak zehazten badu.

(21)	<p>Onkologoak ez zuen gehigarria ezagutzen, baina gaitziturik mintzatu zait. Halako informazio askoren helburua ez <u>omen</u> da gaixoen onura izaten. (<i>Zu</i>, 117)</p>	<p>El oncólogo no tenía noticia de él, pero me habla molesto. <u>Me dice que</u> el objetivo de muchas informaciones similares no es precisamente el bien de los enfermos, (...). (<i>Tú</i>, 108)</p>
------	--	--

«Decir» pertsonal hori ere, inpertsonala bezalaxe, egitura parentetikoan ager daiteke, Markuletaren itzulpenak erakusten digunez.

(22)	<p>Egun batez, ordea, senarraren idazkiak irakurtzeko pazientzia biltzen duen lagun batek deitu zion telefonoz: senarraren hitzaldi bat topatu <u>omen</u> zuen Sarean. (<i>Zu</i>, 123)</p>	<p>Pero un día llamó por teléfono un amigo que era lo bastante paciente para leer los escritos del marido: había encontrado en la Red una conferencia suya, <u>le dijo</u>. (<i>Tú</i>, 113)</p>
------	--	--

b) Erreportatiboa ez baina ebidentziala den «parecer» aditza («parece que», «parece ser que», «según parece», «al parecer» parentetikoa, etab.).

(23)	<p>Bota duen hurrengo esaldiak argitu dit jakinaren ganean zegoela nor naitzen, informatuta dagoela nire ibilerez, zinea gustatzen <u>omen</u> zaik, txo, esan baitit, eta nire erantzunaren zain egon gabe, berari ere baietz, berari ere asko gustatzen zaiola zinea, westernak batez ere, eta orain gutxi ikusi <u>omen</u> zuen <i>Río Lobori</i> buruzko jario liluratuarekin arintzen digu bidaiaren lehendabiziko minututako artegatasuna. (<i>Etxeko hautsa</i>, 116-117)</p>	<p>Su siguiente frase me hace ver que sabe quién soy, que está informado de mis andanzas: <u>parece que</u> te gusta el cine, tú. Sin aguardar mi respuesta, añade que a él también le gusta, sobre todo los western, y nos alivia el nerviosismo de los primeros minutos del viaje con una fascinada disertación sobre <i>Río Lobo</i>, que <u>al parecer</u> ha visto hace poco. (<i>Los trapos sucios</i>, 116)</p>
------	---	--

(24)	(...) komandoko gaizkile batzuek, seguru asko bik, ihes egitea lortu <u>omen</u> dute, <i>koldarki</i> kazetariaren esanetan, tipo arriskutsuak direla ere esan du, aurrekari oso larriak dituzten gaizkileak, polizia miaketak egiten ari <u>omen</u> da han eta hemen haien bila. (<i>Etxeko hautsa</i>, 11)	(...) <u>parece ser que</u> algunos malhechores miembros del comando, probablemente dos, se han dado a la fuga, <i>cobardemente</i> según el periodista, el cual ha añadido que se trata de tipos peligrosos, malhechores con antecedentes extremadamente graves, y <u>que</u> se están realizando registros policiales en diversos lugares para tratar de dar con ellos. (<i>Los trapos sucios</i>, 11)
(25)	Gauzak ondo doaz edo txarki doaz, bat orain eta bestea gero, txandakako zoriaren legeak bizi <u>omen</u> gaitu, idatzi du Zuren senarrak ordenagailuan. (<i>Zu</i>, 13)	«Las cosas, o van bien o van mal, ahora una cosa y luego la otra: <u>al parecer</u>, nos mantiene vivos una especie de ley de fortuna alterna», escribe el marido de Tú en su ordenador. (<i>Tú</i>, 12)
(26)	Emakumeak denbora dezente zerraman burua galduta, eta orduak egiten zituen gortina pare bat josten eta josten. Herenegun gauetz oso pozik <u>omen</u> zegoen, azken puntadak eman zizkiolako gortina-ertzeko parpailari. (<i>Zu</i>, 82)	Hacia tiempo que aquella mujer había perdido el juicio, y se pasaba las horas cosiendo y recosiendo una cortina. <u>Parece ser que</u> anteayer por la noche estaba muy contenta, porque había dado las últimas puntadas a los bordados de los extremos. (<i>Tú</i>, 76)

Gramatikarien artean, bi jarrera ikusten ditugu *omen*-en balioa epaitzerakoan. Batzuen ustez (besteak beste, *Euskal Gramatika: lehen urratsak - II*, 1987: 502), *omen*-ek bi ezaugarri ditu:

- Hiztunak adierazitakoa beste bati aurretik entzundakoa da.
- Hiztuna ez dago esaten duenaz guztiz ziur.

Beste batzuen ustez (Zubeldia), ordea, *omen*-ek lehenengo ezaugarria du, baina ez bigarrena, zeren euskaldun batek esaten duenaz ziur dagoenean ere erabil baitezake *omen*.¹² Hortaz, Zubeldia ez legoke ados Giménez Bech eta

¹² «(...) hainbat gramatikari eta hiztegiak 'omen' dun perpausaren esanahiari egotzi dioten hiztunaren ziurgabetasunaren edukia ez dela 'omen' dun perpausaren esanahiaren parte, baizik eta 'omen' dun esaldia egitean sor litekeen elkarrizketa inplikatura orokortua. Izan ere, nahiz eta, adibide batzuetan, ziurgabetasuna inplikatzeko duen hiztunak 'omen' erabiliz, beste hainbatetan erabateko ziurtasuna ematen du aditzera. Batzuetan, erabateko ziurtasuna du gauzak besteak kontatu bezala gertatu direla; beste batzuetan, berriz, guztiz ziur dago ez direla hala. Ezin esan liteke, beraz, 'omen' dun perpausaren esanahiaren parte denik ziurtasun gabezia (Zubeldia 2011: 28).

Markuletarekin *omen* «parecer» aditzaren bidez itzultzeari dagokionez, haren ustez (Zubeldia 2009: 848-849) «parece (que)» ez baita *omen*-en ordaina, *bide*-rena baizik.

c) «Decir» eta «parecer» aditzez ez beste ordain batzuk, itzulpenotan askozaz maiztasun txikiagoa dutenak.

c.1) «Decir» aditzaz ez beste adierazpen-aditz batzuk: «rumorearse» (informazio-iturria zehaztugabea denetan), «sostener», «asegurar», «suponer», «jurar», eta abar.

(27)	<p>Normalean egiten ez dituzten lan isilak egiten <u>omen</u> dituzte: tailerraren garbiketa eta halakoak. (<i>Etxeko hautsa</i>, 31)</p>	<p><u>Se rumorea que</u> se dedican a trabajos silenciosos de los que siempre se posponen. (<i>Los trapos sucios</i>, 32)</p>
------	---	---

(28)	<p>Gaixotasunak sakonagoak egiten <u>omen</u> gaitu. (<i>Zu</i>, 169)</p>	<p><u>Se supone que</u> la enfermedad nos hace más profundos. (<i>Tú</i>, 157)</p>
------	---	--

Maiz, pasarte berean *omen* ugari pilatzen direnean jotzen dute itzul-tzaileek itzulmodu ugaritasun horretara, itzulmoduaren errepikapena saiheste aldera.

(29)	<p>Zuzenketak eragindako algarak baretutakoan, Neskak taldekideei begiratzan die, eta <u>eransten du</u> berak ere askotan pentsatu <u>duela</u> nigan. Ideiak garbi <u>omen</u> dauzkat. Fidagarria ematen <u>omen</u> dut. Gainera, auto berria daukat, indartsua. Aukera ona izan <u>omen</u> ninteke. (<i>Etxeko hautsa</i>, 29)</p>	<p>Cuando se acallan las carcajadas provocadas por la rectificación, Ella mira a sus compañeros, y <u>añade que</u> también ha pensado a menudo en mí. <u>Dice que</u> tengo las ideas claras. <u>Que</u> parezco de fiar. Además tengo coche nuevo, potente. <u>Sostiene que</u> yo podría ser una buena opción. (<i>Los trapos sucios</i>, 29)</p>
------	--	--

(30)	<p>Teknologia berriek —bereziki, Internetek— iraganaren ikuspegi plano <u>omen</u> dakarte. Denbora sakontasuna galtzen ari <u>omen</u> da, eta belaunaldi berriek erlieberik gabeko plano berean ikusten dituzte, nonbait, gu jaino baino lehenagoko kontu guztiak. (<i>Zu</i>, 127)</p>	<p><u>Dicen que</u> las nuevas tecnologías —especialmente internet— nos ofrecen una visión plana del pasado. <u>Aseguran que</u> el tiempo está perdiendo profundidad, y <u>que</u> las nuevas generaciones ven en un mismo plano carente de relieve todo lo que sucedió antes de que nacióramos. (<i>Tú</i>, 116)</p>
------	---	--

Hurrengo adibideak aldaketa sintaktiko interesgarri baten berri ematen digu.

<p>(31) Nire auzoko kuartelean denak dira gazteak, buru egiten duen tenientea salbu, <u>zer da ba uzkitik jaiotako putakume kabroia, ez omen du etsiko</u> hiriko plaza nagusia odol ez bustita ikusi arte, hala esan zuen tenienteak Euskal Herrira etorri berritan. (<i>Etxeko hautsa</i>, 106)</p>	<p>En el cuartel de mi barrio, todos son jóvenes, salvo el teniente que los manda, <u>un cabrón nacido por el culo que ha jurado no cejar</u> hasta ver la plaza mayor cubierta de sangre, eso dijo el teniente apenas llegó al País Vasco. (<i>Los trapos sucios</i>, 106)</p>
---	---

Izan ere, euskaraz galdera itxurako perpaus bat dena («zer da...») perpaus erlatibo («que ha jurado...») bihurtu baitu Giménez Bechek.

- c.2) adierazpen-aditzak izan ordez, adimenduzko aditzak direnak, modu inpersonalean erabiliak, konplementatzaile eta guzti («es sabido que», «está comprobado que», etab.).

<p>(32) Zu galdu izanak hutsune hori uzten dit niri, zer egingo zaio: gabeziaren sentimenduak forma asko hartzen <u>omen</u> ditu. (<i>Etxeko hautsa</i>, 57)</p>	<p>Ese es el vacío que me ha dejado tu pérdida, qué se le va hacer: <u>es sabido que</u> el sentimiento de carencia adopta múltiples formas. (<i>Los trapos sucios</i>, 57)</p>
---	---

<p>(33) «Plazer halako bat eragiten <u>omen</u> du —diosku García Sabell mediku eta letra-gizonak—, itzuli diren batzuek orgasmoa izan zutela aitortzeraino-koa. (...)». (<i>Zu</i>, 249)</p>	<p>«<u>Está comprobado que</u> el momento de la muerte se vive como algo grato —nos dice el doctor y hombre de letras García Sabell—, hasta el punto de que algunos alcanzan el orgasmo. (...)». (<i>Tú</i>, 228)</p>
---	---

- c.3) «-mente» atzizkia duten adberbio ebidentzialak («supuestamente», «presuntamente»). Markuletaren hautua da hau, birritan baino ez.

<p>(34) Ez dago zirkunstantzia durduzagariagorik ahul <u>omen</u> zegoena inguru-koak animatzen hasia baino... (<i>Zu</i>, 48)</p>	<p>No hay situación más desconcertante que la de ver a la persona que <u>supuestamente</u> estaba en situación de debilidad ponerse a animar a quienes la rodean... (<i>Tú</i>, 44)</p>
--	---

<p>(35) Beldur haiz hain biribilak <u>omen</u> ziren hire ideiak ez ote diren deusen hurrengo gelditzen letrekin jantzita-koan... (<i>Zu</i>, 252)</p>	<p>Te da miedo que tus ideas, <u>presuntamente</u> tan perfectas, se queden en nada cuando las vistas con tus palabras... (<i>Tú</i>, 231)</p>
--	--

Lehenengo adibidean, adberbioak perpaus osoari eragiten dio eta bigarrenean «tan perfectas» adjektibo sintagmari, zeren euskaraz ageri den [ziren + -N] egitura ez baita itzuli, perpaus erlatiboa adjektibo sintagma bihurtu delarik.

- c.4) [omen + da + -N] egitura erlatiboa gaztelaniazko «pretendida» partizipioaren bidez itzultzen du behin Giménez Behek.

(36) Egia osoa esatera, Jaungoikoa jaioa <u>omen</u> den lurralde honetan erruz egiten da lana, baina inoiz perspektiba galdu gabe: (<i>Etxeko hautsa</i> , 183)	A decir verdad, en esta <u>pretendida</u> tierra natal de Dios se trabaja duro, pero sin perder jamás la perspectiva: (<i>Los trapos sucios</i> , 184)
--	--

Dakusagunez, itzulmodu horrek doitze sintaktiko txit interesgarria ekarri du: sorburu testuko *jaioa* partizipioa xede testuko «natal» adjektiboaren bidez itzuli du Giménez Behek, eta, Markuletaren (35). adibidean bezala, sorburu testuko perpaus erlatiboa adjektibo bihurtu da, *den* (da + -N) egitura itzuli gabe utzi baita.

- c.5) Balio erreportatiborik gabeko «deber de» aditz modal ebidentziala (Markuletak behin hartutako hautua).

(37) Ez zuen etorri nahi, esan digu gaixoaren emazteak, gure laguntza beharko balu bezala senarra animatzeko. Senperrenak ikusi <u>omen</u> zituen azken kimio-saioan, ez duela berriro ere hortik pasatu nahi. (<i>Zu</i> , 224)	No quería venir, nos dice la mujer del enfermo, como si necesitara de nuestra ayuda para animar a su marido. En la última sesión de quimio <u>debió de</u> pasarlas canutas y no quiere volver a pasar por ello. (<i>Tú</i> , 205)
--	---

- c.6) «según» preposizioa edo adberbio erlatiboa.

c.6.1) «según» preposizioa + izen sintagma (informazio-iturri zehatza)

(38) Munilla apezpikua izan zen Rojas Marcosi bidera atera zitzaion lehene-takoa eta ortodoxoena: psikiatraren hitzek suizidioaren lakra bazkatzen <u>omen</u> zuten eta haren diskurtsoak «mendebaldearen gainbehera moralala» ilustratzen. (<i>Zu</i> , 80-81)	El primero, y el más ortodoxo, en salir al paso a Rojas Marcos fue el obispo Munilla: <u>según él</u> , las palabras del psiquiatra fomentaban la lacra del suicidio y su discurso ilustraba «la decadencia moral de Occidente». (<i>Tú</i> , 74)
--	---

Pasarte honen itzulpenean, informazio-iturri zehatza den izen sintagma izenordaina («él») da aurreko esaldiko «el obispo Munilla» izen sintagmaren anafora gisa funtzionatzen duena.

c.6.2) «según» adberbio erlatiboa + adierazpen-aditza (inpersonala zein pertsonala) daukan perpausa.

(39)	<p>Ez konbentzimenduz, ez leialtasunagatik, ez inori laguntzeko bulkada etiko bategatik, ez gaztetasunak hain berea <u>omen</u> duen idealismoarengatik, ezta Francori nion gorrotoagatik ere.
(<i>Etxeko hautsa</i>, 64)</p>	<p>No por convencimiento, no por lealtad, no por el impulso ético de ayudar a nadie, no por el idealismo tan propio, <u>según se dice</u>, de la juventud, ni tampoco por mi odio a Franco.
(<i>Los trapos sucios</i>, 64)</p>
(40)	<p>Heriotzari irabazteko-edo modu bakarra besteen memorian luzaz irautea <u>omen</u> da.
(<i>Zu</i>, 268)</p>	<p><u>Según se dice</u>, la única manera de vencer de algún modo a la muerte es permanecer durante largo tiempo en la memoria de los demás.
(<i>Tú</i>, 245)</p>
(41)	<p>Ez nuen asmatu kirurgialariaren izena ematen, ez bainuen gogoan, baina gogoan neukana zen bere buruaren ondra zela elkarrizketa osoaren muina: berak egindako pankreako ebakuntza guztiz gehienak <u>omen</u> ziren arrakastatsuak.
(<i>Zu</i>, 117-118)</p>	<p>No le pude decir el nombre del cirujano, no lo recordaba, pero de lo que sí estaba seguro era de que lo esencial de toda la entrevista era el autobombo: <u>según decía</u>, la gran mayoría de las operaciones de páncreas que realizaba tenían éxito.
(<i>Tú</i>, 108)</p>
- c.7) «menos mal» interjekzio-lokuzioa + «que» konplementatzailea. Behin bakarrik aurkitu dugu *omen*-en ordain hau, Markuletaren itzulpenean. Sorburu testuko aditzak iraganaren geroaldia adierazten du [-*ko* + lehenaldiko aditz laguntzailea].
(42)	<p>Goiz batez, ez dira egun asko, eskua pasatu zuen buru gaineratik hatzak orrazi-hortzak balitu bezala, eta esku barru zabala erakutsi zidan ile-maloz betea. Etsipenak ahotsa kraskatzen ziola:
Ez <u>omen</u> zitzaidan eroriko...
(<i>Zu</i>, 134)</p> | <p>Una mañana, no hace mucho, se pasó la mano por la cabeza como si sus dedos fueran las púas de un peine, y me enseñó la palma de la mano llena de mechones. El desengaño le quebraba la voz:
<u>Menos mal que</u> no se me iba a caer...
(<i>Tú</i>, 123)</p> |
|------|--|---|

Ordain horren aldaera bat «menos mal» kentzea izan liteke, hots, «que» baino ez jartzea («Que no se me iba a caer...»). Dena den, honatx Markuletak mezu pribatu batean horren harira dioskuna:

Proposatzen duzun itzulmodua eskas geratzen zait espresibitatez. Aukerak askoz gehiago dira: «Y decían que...»; «Y eso que me dijeron que...»; «Y eso que me habían dicho que...». Egilea gaztelaniaduna izatea eta itzul-lana gainbegiratu izana abantaila handia da modulazioan desbideraketa handiegirik ez dagoela egiaztatzeko.

4. Omen itzuli gabeak

Giménez Bechek eta Markuletak itzuli gabe uzten dituzte *omen* ugari. Hona hemen partikula hori ez itzultzea gure ustez eragiten duten hainbat faktore:

a) Aurretik beste ebidentzial bat («iruditu», «nonbait», «agian», «etab.») egotea.

(43)	Umeari apaiza amarekin haserre zegoela <u>iruditu nonbait</u> , eta amaren eskutik askatu, zutik jarri, eta, oihuka, <i>ixo!</i> egin <u>omen</u> zion apaizari. (<i>Zu</i> , 86)	(...) a la niña <u>le pareció que</u> el cura estaba enfadado con su madre. Se soltó de la mano materna, se puso en pie y a voz en grito <u>Ø</u> le dijo <i>¡chitón!</i> al sacerdote. (<i>Tú</i> , 79)
------	---	--

(44)	<u>Agian</u> ez luke minbiziak hilko, osasuntsu-edo <u>omen</u> gaudenon galgara itzuliko litzateke. (<i>Zu</i> , 267)	<u>Puede que</u> no la mate el cáncer y que vuelva al nivel de quienes <u>Ø</u> estamos más o menos sanos. (<i>Tú</i> , 245)
------	--	--

Azken adibidean, «agian» adberbioak ez ezik, «edo» klitikoak ere sortzen du ziurgabeziatzko efektu ebidentziala.

b) Aurretik informazio-iturria agertzea (hurrengo bi adibideetan, hurrenez hurren, talde-burua eta emandako informazioa).

(45)	Talde-buruak senarrari esan dionez, aski izango <u>omen</u> zuten ordubete-edo. (<i>Zu</i> , 50)	Según el jefe médico, más o menos una hora <u>Ø</u> iba a ser suficiente. (<i>Tú</i> , 46)
------	--	--

(46)	Eman zioten informazioaren arabera, inork ez <u>omen</u> zintuen molestatuko. (<i>Etxeko hautsa</i> , 202)	Según la información que se le había dado, nadie <u>Ø</u> te iba a molestar. (<i>Los trapos sucios</i> , 203)
------	--	---

Baldin eta aurretik esamolde ebidentziala eta informazio-iturria (hurrengo adibidean, hurrenez hurren, «seguru asko» eta «Camus») agertzen badira, are alferrikakoagoa da *omen* itzultzea.

- (47)

Seguru asko, Camusengandik ikasia dut hori ere: bere amaz zituen oroitzapenekin konfrontatzen <u>omen</u> zituen Camusek bere idazkiak. (<i>Zu</i> , 161)	Probablemente, también eso lo aprendí de Camus: él Ø confrontaba sus escritos con los recuerdos que tenía de su madre. (<i>Tú</i> , 149)
---	--
- c) Aurretik edo geroago adierazpen-aditz bat agertzea, zeinaren bidez informazio-iturria zehazten baita —ikus (45). adibidea—. Lehenago esan dugunez, Lertxundik oso gogokoa du egitura hori. Esan genezake ebidentzialitate erreportatibo bikoitza (*omen* + *esan*) adierazten dela honela, eta gaztelaniara itzuli gabe utzi ohi dela bietatik lehenengoa.
- (48)

Halakoxeak <u>omen</u> dira, <u>esan du lagunak</u> , Salbearen hasierako hitzak: zigor baten zartakoak. (<i>Zu</i> , 167)	Eso Ø son, <u>afirma el amigo</u> , las primeras palabras de la Salve: golpes de látigo. (<i>Tú</i> , 155)
--	--
- (49)

Bere zutabe egunerokoetan ez <u>omen</u> da nabarmentzen bizitzen ari diren egoera, <u>hala esan dio lagun batek baino gehiagok</u> . (<i>Zu</i> , 70)	En su columna diaria Ø no se advierte lo que están pasando, <u>le dice más de uno</u> . (<i>Tú</i> , 65)
--	--
- d) Aurretik balio erreportatiboa duen izen sintagma bat agertzea (hurrengo bi adibideetan, hurrenez hurren, «poeta baten istorio polita» eta «putetxe batean aurkitu omen zuten apaizaren adibidea»).
- (50)

Iazko udan poeta baten istorio polita kontatu zidanan Madrilen eza-gutu nuen lagun batek. Poetari burua berotu <u>omen</u> ziotenan eta PCEn izena eman <u>omen</u> zinan. Baina handik ordubetera, militanteen bilera batetik irten eta afiliazio-txartela puskatu <u>omen</u> zinan denen aurrean. Nahikoa izan <u>omen</u> zizkinan bilerako lehen hamar minutuak hura ez zela bere lekua erabakitzeko. (<i>Etxeko hautsa</i> , 149)	El verano pasado, un amigo que conocí en Madrid me contó una bonita historia sobre un poeta. Ø Le calentaron la cabeza, hasta que Ø se afilió al PCE. Pero al cabo de una hora, Ø abandonó una reunión de militantes y rompió el carné delante de todos. Ø Le habían bastado los primeros diez minutos de reunión para decidir que aquel no era su sitio. (<i>Los trapos sucios</i> , 149)
---	--

(51)	<p>(...) putetxe batean aurkitu <u>omen</u> zuten apaizaren adibidea kontatu zenedan barre zantzoka. Bateon batek aurpegiratu ziolarik bere jokabidea, apaizak duintasun handiz desenkusatu <u>omen</u> zuen bere burua: <i>Etxeko hautsa</i> (19)</p>	<p>(...) me contaste entre carcajadas la historia del cura que Ø habían sorprendido en una casa de putas. Cuando alguien le echó en cara su comportamiento, el sacerdote Ø se excusó con gran dignidad: <i>Los trapos sucios</i> (20)</p>
------	--	---

Euskaraz, izen sintagma horrez gain, hurrengo perpausetan *omen* erabili ohi da zentzu erreportatiboa areagotzeko, baina gaztelaniaz *omen* horiek itzuli gabe utz daitezke eta *de facto* utzi ohi dira. Gogora dezagun, bestalde, *omen* oso ohikoa dela euskarazko ipuin, txiste, pasadizo eta halakoetan, kontatzen denari alegiazko kutsua emanez.

Azken adibidea bereziki interesgarria da, zeren ezbaian jartzen baitu De Rijkek bere tesian (1972: 43) perpaus erlatiboei ezarritako murriztapen bat: beren baitan *omen* onartzearena. Eta hona hemen hark emandako arrazoia: «The truth of a relative clause is always presupposed». Aitortu behar da *omen* ez dela oso ohikoa perpaus erlatiboetan, baina hortik ez-gramatikaltasunaz hitz egitera bada alderik, Lertxundiren adibide aipatuak eta euskarazko ahozko eta idatzizko praxiak erakusten diguten bezala. De Rijkek proklitiko multzo bat («agian», «ote», «al», «ba» baldintzazkoa, etab.) sartzen du egitasun ezean oinarritutako murriztapen horren zakuan. Murriztapena ukaezina da «ote» eta «al»-en kasuan, galderazkoak direlako. «Agian», aldiz, perpaus erlatibo batean ager daiteke, ebidentzialitatearen arauak hausten ez badira, behinik behin.

Hurrengo adibidean, Markuletak itzuli gabe utzi du *omen*, zeina, kasu honetan ere, perpaus erlatibo baten barruan baitago (Lertxundik berriz ere De Rijke murriztapena hausten duelarik), eta hemen, ordea, ez da aurretik agertzen balio erreportatiboa duen izen sintagmarik.

(52)	<p>Beldur naiz abailduran erortzen ari ote den, abisatuta nago pankreako minbizidunek depresioaren mende erortzeko izaten <u>omen</u> duten arriskuaz. <i>(Zu, 19)</i></p>	<p>Me da miedo pensar que esté cayendo en el desánimo, ya me han prevenido del riesgo que los enfermos de cáncer de páncreas Ø tienen de sufrir depresiones. <i>(Tú, 18)</i></p>
------	--	--

e) *Omen*, atsotitz kutsurik balu ere, ez ohi da itzuli baldin eta jarraian informazio-iturria zehazten bada adierazpen-aditz eta guzti.

(53)	<p>Erruki-egintza orok izango <u>omen</u> du bere saria, hala dio Ben Sirakex Biblian. <i>Etxeko hautsa</i> (67)</p>	<p>Todo acto de compasión Ø obtendrá su premio, eso afirma el escriba Ben Sira en la Biblia. <i>Los trapos sucios</i> (67)</p>
------	--	--

3.1. *Omen* nola gaztelaniara itzuli informazio-iturri zehatza dagoenean eta ez dagoenean

2.1. atalean ikusi dugunez, *omen* partikula darabilgunean, informazio-iturria zehatza zein zehaztugabea izan daiteke. Zehaztugabea denean, «se dice que» eta «dicen que» (hots, adierazpen-aditz baten aldaera inpersonal + konplementatzaileria) izan daitezke *omen*-en itzulmodu egokienetako bi —ikus (12).- (15). adibideak—.

Informazio-iturria zehatza denean ere erabil daitezke *omen*.

(54)	<p>Orain ez dut ia oroian laguna nolakoa zen ere, baina alditxo batean askotan irtetzen nintzen Erramunekin. Baina zuri, Erramun gustatzen ez. Ez <u>omen</u> zitzaidan komeni. (<i>Etxeko hautsa</i>, 228)</p>	<p>Ya ni siquiera recuerdo cómo era Erramun, pero durante una breve temporada frecuenté su compañía. El caso es que Erramun no era de tu agrado. <u>Me decías que</u> no me convenía. (<i>Los trapos sucios</i>, 229).</p>
------	---	--

Informazio-iturria zehatza denean, jakina, gaztelaniako itzulpenean ez da zilegi izaten «se dice» inpersonal eta zehaztu gabea baliatzea. Azken adibidean ez zukeen zentzurik izango «se dice que no me convenía» jartzeak, aurreko perpausuan adierazitakoa kontuan harturik.

3.2. *Omen* nola gaztelaniara itzuli adierazpen-aditza eta *omen* pasarte berean txandakatzen direnean

2.2. atalean ikusi dugunez, euskaraz, errepikapenean ez erortzeko, Lertxundik adierazpen-aditza eta *omen* txandakatzen ditu. Partikula erreportatiborik ezean, aztertu ditugun gaztelaniako bi itzulpenetan, txandakatze horren ordez, adierazpen-aditzak eskatutako konplementatzailea errepikatzen da esanahi erreportatiboa duten perpaus guztietan, adierazpen-aditza hasieran baino azaltzen ez delarik.

(55)	<p>Behin <u>esan zenidan</u> ez zaizkizula gustatzen gehiegi pentsatzen duten pertsonak. Dena nahasteko joera <u>omen</u> dute. Deserosoak <u>omen</u> dira. (<i>Etxeko hautsa</i>, 183).</p>	<p>En cierta ocasión <u>me dijiste que</u> no te agradan las personas que piensan demasiado. <u>Que</u> tienden a confundirlo todo. <u>Que</u> son incómodos. (<i>Los trapos sucios</i>, 184-185).</p>
(56)	<p>Kérteszek <u>esaten du</u> agonian dagoenaren aurpegian, bat-bateko harridura agertzen <u>de</u>la, <u>eta</u> une hartan zerbait jakiten <u>omen</u> du, «atzera bueltarik ez duena» (<i>Zu</i>, 249).</p>	<p>Kértesz <u>dice que</u> en el rostro de un agonizante aparece de pronto el asombro, <u>y que</u> en aquel momento el que agoniza conoce algo «que no tiene vuelta atrás» (<i>Tú</i>, 228).</p>

3.3. Omen partikulen pilaketa

2.3. atalean aurreratu dugunez, *omen* bat baino gehiago ager daitezke pasarte be-
rean ahozko eta idatzizko euskarari, errepikapena nekagarri gerta ote daitekeen bel-
durrik gabe, eta hala jokatzeko du Lertxundik bere liburuetan.

(50). adibidean ikusten denez, gaztelaniazko itzulpenean ez da horietako *omen*
bakar baten ordainik ageri. Bestela esanda, *omen* bakar bat ere ez du itzuli Giménez
Bechek. Zergatik, bada? Gure ustez, lehendabiziko perpausak biltzen duelako kutsu
erreportatiboa. Lehenago esan dugun bezala, «poeta baten istorio polita» izen sin-
tagma geroko perpausen katafora da nolabait.

Omen ugari pilatzen direnean, itzultzailearen beste estrategia bat da bakoitza
modu ezberdin batean itzultzea.

(57)	<p>Hitzak tratatzen zaizkio. Oraingoan ere ez <u>omen</u> dute ki- mioarekin asmatu. Beste aukera bat bilatzen ari <u>omen</u> dira. (<i>Zu</i>, 144).</p>	<p>Se le traban las palabras. <u>Según nos dice</u>, tampoco ahora han acertado con la quimio. <u>Parece</u> <u>que</u> están buscando alguna alternativa. (<i>Tú</i>, 132).</p>
(58)	<p>Ba <u>omen</u> dira azken-azkenetan zeudela, denborarik gabeko tune- lean sartuta jada, handik itzuli dire- nak. (...). «Plazer halako bat eragiten <u>omen</u> du —diosku García Sabell me- diku eta letra-gizonak— (...). Tune- lean edo dena delako pasadizo horre- tan egon den pertsona batek baino gehiagok galdetu <u>omen</u> du, lehengora itzultzean, zergatik atera dituzten zeu- den lekutik. (...)». (<i>Zu</i>, 249).</p>	<p><u>Según parece</u>, los hay que, estando a punto de morir, ya dentro del tú- nel sin tiempo, han regresado de allí. (...). «<u>Está comprobado que</u> el mo- mento de la muerte se vive como algo grato —nos dice el doctor y hombre de letras García Sabell— (...). Mu- chas personas que han estado a punto de morir, cuando vuelven en sí, \emptyset preguntan por qué las hemos sacado de donde estaban. (...)». (<i>Tú</i>, 228).</p>

4. Ondorioak

Anjel Lertxundik *omen* erabiltzeko duen moduari buruzko ondorioak:

- Lertxundik sarritan erabiltzen du *omen*, euskara ahozkoan eta idatzizkoan
orain arte izan den joerari jarraiki. Dena den, gure ustez, erabilera hori txikia-
goa da gaur egun euskaldun berriek euskaldun kopuruan duten pisuagatik eta
haietariko gehienek lehen hizkuntzan (frantsesean edo espainieran) horrelako
partikula erreportatiborik ez dagoelako.
- Omen* bai informazio-iturri zehatza denean bai zehaztugabea denean ere era-
biltzen du Lertxundik. Dena den, bigarren kasu hau ohikoagoa izaten da.
- Omen*-ek orainaldiko balioa izan ohi du («esaten da», «esaten duzu», eta aba-
rren gisako), baina, euskara-gaztelania hiztegi gehienek (guztiek ez esatearren)
ematen dizkiguten gaztelaniazko ordainak gorabehera, lehenaldiko balioa ere

izan dezake («esaten zen», «esan zenuen», eta abarren gisako), orainaldikoa edo lehenaldikoa izate hori faktore pragmatikoez zehazten dutelarik.

- d) Pasarte berean adierazpen-aditza eta *omen* txandaka agertzen ditu maiz Lertxundik, estrategia erreportatibo bera ez errepikatze aldera.
- e) Dena den, *omen* ugari pasarte berean pilatzea ohikoa da Lertxundiren testuetan eta, orokortuz, euskara idatzizkoan zein ahozkoan.
- f) *Omen* da idazle oriotarrak darabilen partikula erreportatibo bakarra, hots, ez du bizkaierazko *ei* partikula erabiltzen.¹³
- g) Ez du *omen* parentetikorik baliatzen, erabilera hori Ipar Euskal Herriko euskararen ezaugarria izaki.

Lertxundiren *omen*-ak gaztelaniaratzeko Giménez Bechek eta Markuletak erabiltzen dituzten estrategiei buruzko ondorioak:

- a) Oro har, biek antzera jokatzen dute *omen* itzultzean.
- b) Bien praxiak argi erakusten du ez dagoela *omen* itzultzeko modu bakar bat eta, beraz, *omen* = *se dice* elkarrekikotasun automatikoak ez duela beti funtzionatzen. Testuinguru linguistikoak eta extralinguistikoak baldintzatzen dute itzulpen-hautua. Batzuetan adierazpen-aditzera jotzen da, beste batzuetan beste baliabide ebidentzial batzuetara («parecer» aditza, «supuestamente» adberbioa, etab.), eta beste batzuetan nahiago izaten da itzuli gabe utzi. Beraz, bi itzultzaile hauek *omen* gaztelaniaratzeko tipologia ebidentzial oparoa darabilte, Markuletak itzultzaileen (eta, batez ere, literatura itzultzaileen) lan egiteko moduari egozten diona («ez dugu hitzez hitz, partikulaz partikula, ezta perpausuz perpaus ere itzultzen. Segmentuak, esaldiak, fraseak ditugu itzul-unitate»).
- c) Zenbait *omen* itzuli gabe uzten dituzte bi itzultzaileek. Gure ustez, horren arrazoi nagusia honako hau da: sorburu testuko pasarte berean ebidentzialitatea (eta, zehazkiago, erreportatibitatea) adierazteko modu bat baino gehiago batera ager daitezkeenez, *omen* ez gaztelaniaratzek ez dakar galera semantiko handirik.
- d) Bi itzultzaileen arteko ezberdintasunen bat aipatze aldera, esan liteke Markuletak, Giménez Bechek ez bezala, adierazpen-aditza egitura parentetikoean erabiltzeko strategiara jotzen duela behin baino gehiagotan, eta, bestalde, «-mente» atzizkidun adberbio erreportatiboa («supuestamente», «presuntamente») baliatzen duela noizbehinka.

Bibliografia

- a) *Artikulu honetan aztertutako Anjel Lertxundiren lanak eta dagozkien gaztelaniazko itzulpenak*

Etxeko hautsa, 2011, Alberdania. (*Los trapos sucios*, Alberdania, 2011, Jorge Giménez Bechen itzulpena).

Zu, 2015, Erein. (*Tú*, Erein, 2016, Gerardo Markuletaren itzulpena).

¹³ Gogora dezagun, dena den, badirela idazle eta itzultzaile gipuzkoarrak, hala nola Koldo Izagirre edo Josu Landa, *ei* erabiltzeari muzin egiten ez diotenak.

b) *Gaiari buruzko bibliografia*

- Agirre, J., 2015, «Erabilera ponderatuak agindu behar du, ez zuzentasunak», *Gara*, apirilak 13.
- Aikhenvald, A. Y., 2004, *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- Elhuyar (M. Azkarate, X. Kintana & X. Mendiguren Bereziartu zuz.), 1996, *Euskara-gaztelania / castellano-vasco hiztegia*. Usurbil: Elhuyar (erabilitako edizioa: 3. berrarg., 2006).
- Etxepare, R., 2010, «Omen bariazioan», in B. Fernández, P. Albizu & R. Etxepare (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*. Bilbo: UPV/EHU, 85-112.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal Gramatika: lehen urratsak (EGLU)-II*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Jendraschek, G., 2003, *La modalité épistémique en basque*. Muenchen: Lincom Europa.
- Larramendi, M. de, 1745, *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín*. Donostia: Bartolomé Riesgo y Montero.
- Mitxelena, K. eta I. Sarasola (zuz.), 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*. Bilbo: Euskaltzaindia, XIII. *Oam-Peb* (2001). www.euskaltzaindia.eus webgunean kontsultagai.
- Mujika, J. A., 1988, «Partículas modales de la flexión verbal», *ASJU* 20: 2, 453-478.
- Rijk, R. P. de, 1972, *Studies in Basque syntax: relative clauses*, doktore tesia, Massachusetts Institute of Technology.
- Sarasola, I., 1997, *Euskara batuaren ajeak*. Irun: Alberdania.
- , 2016, *Bitakora kaiera*. Donostia: Erein.
- Zubeldia, L., 2009, «Omenen zalantzak argitu nahian», *Euskera* 54, 2-1, 843-883.
- , 2010, «Omen» partikularen azterketa semantikoa eta pragmatikoa, doktore-tesia, UPV/EHU.
- , 2011, «Omen partikula: ziurtasunak eta ziurtasunik ezak», *Gogoia* 11: 1, 1-32.
- , 2013, «(Non)-determining the original speaker: Reportative particles versus verbs», *Research in Language* 11:2, 103-130.
- Zubeldia, L. & K. Korta, 2007, «“Omen”ek esan nahi omen duenaz», *Gogoia* VII-2, 237-269.
- , 2014, «The contribution of evidentials to utterance content: Evidence from the Basque reportative particle *omen*», *Language* 90: 2, 389-423.

Interneteko baliabideak

- Bostak bat Kultur Elkartea, *Adorez Hiztegiak – 5000 Hiztegia*, <http://www.bostakbat.org/azkue/>
- Euskaltzaindia, *Euskaltzaindiaren hiztegia*, <http://www.euskaltzaindia.eus>
- Mitxelena, K. & I. Sarasola (zuz.), *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, www.euskaltzaindia.eus
- Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Española*, dle.rae.es

Karlos Cid Abasolo

LAHVAO, Euskal Filologia irakaskuntza-unitatea (Universidad Complutense)

Profesor Aranguren, z/g - 28040 Madril

91 394 58 17

abasolo@ucm.es

Transitivity prominence in typological perspective: the case of Basque

Denis Creissels
University of Lyon

Abstract

This article contributes to the typological profile of Basque by discussing its status with respect to the parameter of transitivity prominence, i.e. the extent to which it makes use of transitive coding to encode events that are not prototypically transitive. The article is based on a questionnaire of 30 verb meanings specially designed to investigate the cross-linguistic variation in transitivity prominence. The main conclusion is that the relatively low degree of transitivity prominence found in Basque sharply contrasts with the situation of its Romance neighbors. However, in a typological perspective, the situation of Basque in this respect is similar to that observed in some Indo-European languages such as Russian, and cannot be compared to the extremely low degree of transitivity prominence observed in some Caucasian languages.

Keywords: *Basque, transitivity, transitivity prominence, valency, coding frames, argument coding.*

1. Introduction

This article is intended to contribute to the typological profile of Basque by examining the status of this language with respect to a typological parameter to which attention has recently been drawn: transitivity prominence.

The notion of transitivity prominence accounts for cross-linguistic variation in the extent to which languages make use of transitive coding. For example, like English or French, Wolof (Atlantic) extends the transitive coding typically found with verbs such as ‘break’ to a verb like ‘forget’ (whose arguments cannot be described as an agent and a patient), whereas in Mandinka (Mande), ‘forget’ has an *extended intransitive construction* in which one of the arguments is an oblique argument, i.e. an argument whose coding is not different from that of adjuncts in the construction of monovalent verbs.

- (1) Wolof (Atlantic – pers.doc.)
- (1a) **Xale bi toj na weer bi.**
 child CLb.D break PRF.3SG Glass CLb.D
 ‘The child has broken the glass.’
- (1b) **Xale bi fátte na sama sant.**
 child CLb.D forget PRF.3SG my name
 ‘The child has forgotten my name.’
- (2) Mandinka (Mande – pers.doc.)
- (2a) **Díndíjò yè wéeróo tèyí.**
 child.D CPL.TR glass.D break
 ‘The child has broken the glass.’
- (2b) **Díndíjò ñíná-tà ñ kòntóŋò lá.**
 child.D forget-CPL.INTR 1SG name.D POSTP
 ‘The child has forgotten my name.’

It has long been known that English or French have a much stronger tendency to employ transitive verbs than for example Russian. Say (2014) provides a precise picture of the variation in transitive prominence across European languages. As regards the languages of the world, some precise data are now available due to the Leipzig Valency Classes Project, whose database contains data from 36 languages worldwide. Haspelmath (2015) discusses the classification of the 36 languages according to their degree of transitivity prominence on the basis of the sample of 80 verb meanings whose equivalents were systematically collected for all the languages of the project. For example, in this classification, Mandinka (illustrated in Ex. (2) above) ranks 20th on 36, immediately after Italian, which means that its moderate degree of transitivity prominence is comparable to that also found in some West European languages. More generally, the data analyzed by Haspelmath (2015) suggest that, in the languages of the world, the low degree of transitivity prominence that characterizes the languages of Eastern Europe and of the Caucasus is exceptional, whereas languages with a degree of transitive prominence higher than that found in West European languages are common.

In this article, after sketching the theoretical background of this study (Section 2), I present the questionnaire I use to investigate the cross-linguistic variation in the extension of <A, P> coding to the arguments of bivalent verbs that are not prototypically transitive (Section 3). Section 4 compares the coding of the arguments of the verbs expressing the 30 verb meanings of the questionnaire in Basque and in its immediate Romance neighbors (French, Occitan, and Spanish). Section 5 discusses the Basque data, and Section 6 summarizes the main conclusions.

2. The theoretical background

2.1. Transitivity

The notion of transitivity encompasses semantic transitivity and syntactic transitivity. There is a relationship between semantic and syntactic transitivity, since logically, syntactic transitivity can only be defined with reference to semantic transitivity. However, it is crucial to distinguish them carefully, since they do not necessarily coincide: transitive constructions do not necessarily refer to transitive events (cf. *The child saw a dog*), and transitive events are not necessarily encoded by transitive constructions (cf. *The glass was broken by the child*).

Semantic transitivity refers to the type of interaction between participants in two-participant events. As a semantic notion, it is gradient rather than categorical: two-participant events should not be characterized as transitive *vs.* non-transitive, but rather as more or less transitive. Prototypical transitive events (or events characterized by the highest possible degree of transitivity) involve a change of state or position undergone by one of the two participants (the patient) and triggered by the action of the other participant (the agent); moreover, prototypical transitivity implies that the action of the agent is conscious and voluntary, and aims at changing the state of the patient or controlling its position.

For example, the lexical meaning of *break* is compatible with the highest possible degree of semantic transitivity, but this is not the case for *hit* or *eat*. Hitting events are not prototypically transitive events, because the affected (or non-agentive) participant in a hitting event does not undergo a change of state or position, and consequently is not a typical patient. As regards eating events, the point is that the primary motivation of the action performed by the active participant in an eating event is not to change the state of the other participant or control its position, but rather to satisfy a physiological need, and consequently, the active participant in an eating event is not a typical agent.

2.2. Core transitive verbs

In this article, verbs encoding events involving one, two, or three essential participants are designated as *monovalent*, *bivalent*, and *trivalent*. *Transitive* and *intransitive* do not refer to the number of essential participants in the events denoted by verbs, but to the fact that they select a coding frame identical or not to that of verbs encoding a particular type of event. The delimitation of the set of transitive verbs is language-specific and relies on formal criteria, but the sets of transitive verbs of the individual languages are universally defined as including a particular semantic class of verbs, the *core transitive verbs*, defined as bivalent verbs that can head clauses encoding events characterized by a maximum degree of semantic transitivity as defined in Section 2.1 above.

In other words, a core transitive verb is a bivalent verb that has the ability to refer to two-participant events involving two well-individuated participants, a typical agent (i.e. a human participant consciously and willingly controlling an activity oriented towards the other participant), and a typical patient (i.e. a participant undergoing a change of state or position triggered by the activity of an agent). *Break* is

a good example of a core transitive verb. By contrast, as already commented in Section 2.1, *hit* is not a core transitive verb (and in many languages, hittees are coded differently from typical patients), and *eat* is not a core transitive verb either (which explains why many languages have two totally different translational equivalents of English *eat*, one of them transitive and the other intransitive, a situation that seems to never occur with core transitive verbs).

It is commonly assumed that, in the languages of the world, the set of the verbs recognizable as core transitive verbs according to the restrictive definition posited above shows a high degree of formal homogeneity, in the sense that, in each individual language, all core transitive verbs, or almost all, assign the same coding characteristics to their agents and patients. By contrast, cross-linguistically, as discussed among others by Tsunoda (1985) and Lazard (1994) and confirmed by Hartmann et al. (2013), no other class of verbs defined in terms of semantic role assignment shows a comparable propensity to group together into the same valency class. This suggests a cognitive prominence of this semantic class of verbs, and justifies giving it a central status in a typology of argument coding and in a typology of the interface between argument structure and morphosyntax.

2.3. Syntactically transitive verbs

In all languages, many verbs that are not core transitive verbs according to the definition put forward above select a type of argument coding identical to that selected by core transitive verbs. In this article, the term *transitive verb* without further specification refers to verbs whose construction includes two terms coded like the two arguments of core transitive verbs, whatever their semantic roles. For example, English *see* is not a core transitive verb, but the coding it assigns to its arguments identifies it as transitive, since verbs such as *break* or *fix* assign the same coding to their arguments. Basque *ikusi* ‘see’ is also a transitive verb, since its coding frame <ERG, ABS> is the same as that of *puskatu* ‘break’ – Ex. (3). By contrast, in the East Caucasian language Akhvakh, *harigurula* ‘see’ is not transitive, since its coding frame <DAT, ABS> is different from the coding frame <ERG, ABS> selected in Akhvakh by *biq’orula* ‘break’ – Ex. (4).

(3) Basque (pers.doc.)

(3a) **Haur-ek ispilu-a puskatu dute.**
 child-PL.ERG mirror-SG break.CPL PRS.A.3PL.P.3SG
 ‘The children have broken the mirror.’

(3b) **Haur-ek ispilu-a ikusi dute.**
 child-PL.ERG mirror-SG see.CPL prs.A.3PL.P.3SG
 ‘The children have seen the mirror.’

(4) Akhvakh (pers.doc.)

(4a) **Mik’i-de istaka biq’wāri.**
 child-ERG glass break.CPL
 ‘The child broke the glass.’

- (4b) Mik'i-La istaka harig^wari.
 child-DAT glass see.CPL
 'The child saw the glass.'

Ex. (5) shows that, contrary to their English or French equivalents, the Mandinka verbs *làfi* 'want' and *níná* 'forget' are not transitive, since constituent order in Mandinka clauses is absolutely rigid, and the verbs in question select a coding frame NP1 V NP2 Postp different from the coding frame NP1 NP2 V typical for transitive clauses.

- (5) Mandinka (pers.doc.)
- (5a) Kèwóo yè fòolèsúwòo dádàa.
 man.D CPL bicycle.D repair
 'The man repaired the bicycle.'
- (5b) Kèwóo làfi-tà kòd-òo lá.
 man.D want-CPL money.D POSTP
 'The man wants money.'
- (5c) Kèwóo níná-tà ɲ kòntónò lá.
 man.D want-CPL 1SG name.D POSTP
 'The man has forgotten my name.'

Similarly, French *regarder* 'look at' is transitive, but its English equivalent *look at* is not transitive. Its coding frame can be designated as *extended intransitive*, and its second argument can be characterized as an *oblique argument*.

As illustrated by such examples, there is cross-linguistic variation in the extension of the set of bivalent verbs selecting coding frames different from that typical for core transitive verbs, although transitive coding is universally the default type of coding for bivalent verbs.

2.4. Basic transitive coding

The notion of *basic transitive coding* is central in the typological study of transitivity. The basic transitive coding is a construction involving a verb and two NP's designated as A and P, whose coding is identical to that of the agent and the patient in the construction of core transitive verbs.

The question that arises here is that the coding of agents and patients in the construction of core transitive verbs may show different types of variation which do not have the same consequences for the identification of a particular construction as the basic transitive construction in a given language. For example, in many languages, the coding of the arguments of core transitive verbs shows a variation that can be analyzed in terms of choice between the basic transitive construction and detransitivized variants thereof (either passive or antipassive, depending on the languages). It is not possible to develop a detailed discussion of this complex question within the limits of this paper, but suffice it to say that, in the particular case of Basque, there is no difficulty in defining basic transitive coding as a construction involving an ergative-marked NP and an absolutive-marked NP (or an ergative-marked NP and an NP

showing an absolutive/dative alternation, in the Basque varieties that have developed a system of differential object marking), and in which the participants represented by these two NPs are cross-referenced by the corresponding indexes (the so-called *nor-nork* agreement pattern).

3. Transitivity prominence and the coding frames of semantically bivalent verbs

Transitivity prominence broadly defined as the tendency to use basic transitive coding with reference to situations other than prototypical actions involving an agent and a patient encompasses various aspects. For example, many languages (including Basque) have an important class of semantically monovalent predicates lexicalized as light verb compounds, with their unique argument encoded like the agent of prototypical transitive verbs, and the non-verbal element of the compound encoded like the patient of prototypical transitive verbs (although it may not share all behavioral properties typical for NP's referring to patients), as Basque *negar egin* 'cry', lit. 'do tear'.

In this article, I concentrate on a particularly important aspect of transitivity prominence, namely the assignment of A coding and P coding to the arguments of bivalent verbs other than prototypical transitive verbs.

In order to be able to compare this particular aspect of the transitivity system of languages, building on my experience of working on languages belonging to various families and spoken in various parts of the world, I designed a questionnaire consisting of 30 verb meanings involving two participants. The verb meanings I selected are neither among those expressed by verbs that assign A coding and P coding to their arguments in (almost) all the languages for which I have been able to check the relevant data, nor among those that, according to my observations, have a marked tendency to be expressed by verbs assigning other types of coding to their arguments.

The 30 verb meanings I selected are listed in Table 1. They are quoted by means of English verbs in capitals. Since most of the English verbs used to quote the meanings selected for the questionnaire are polysemous verbs that may be found in various coding frames depending on the precise meaning they encode, the reader is invited to keep in mind that the only relevant meaning is that illustrated by the English sentence that accompanies each of the entries.

The relevance of this questionnaire for the cross-linguistic investigation of transitivity prominence is illustrated by Table 2, which compares the usual constructions expressing the 30 verb meanings in the following languages:

- Fooñi (Atlantic), a language with an extremely high degree of transitivity prominence;
- French, a language with a relatively high degree of transitivity prominence;
- Mandinka (Mande), a language with a moderate degree of transitivity prominence;
- Russian, a language with a relatively low degree of transitivity prominence;
- Akhvakh (East Caucasian), a language with an extremely low level of transitivity prominence.

Table 1

The 30 verb meanings selected to test the extension of <A, P> coding to the arguments of bivalent predicates that depart from the transitive prototype

1	ATTACK	as in: During the night enemy aircraft attacked several towns.
2	BE AFRAID OF	as in: This child is afraid of dogs.
3	BELIEVE	as in: Don't believe him, he is lying.
4	BETRAY	as in: He betrayed his best friend.
5	BITE	as in: Do you know what to do if your dog bites you?
6	CALL	as in: Feel free to call me if you need any help.
7	CLIMB	as in: The monkey climbed the tree, or Do you know who was the first person to climb Everest?
8	CROSS	as in: Don't cross the road without looking in both directions!
9	DESPISE	as in: She despises him for failing his exam.
10	ESCAPE FROM	as in: The mouse escaped from the cat.
11	FIND	as in: I found a set of keys in the street yesterday.
12	FOLLOW	as in: A dog followed me home.
13	FORGET	as in: I'll never forget you.
14	HATE	as in: Why does he hate me so much?
15	HEAR	as in: We heard a noise that resembled a bomb.
16	HELP	as in: I don't think he is willing to help us.
17	HIT	as in: Parents hit children because they were hit as children.
18	KNOW	as in: Do you know the man who greeted us?
19	LAUGH AT	as in: Don't laugh at me!
20	LIKE	as in: I don't like people who think they're better than other people.
21	LISTEN TO	as in: Listen to me when I am talking to you!
22	LOOK AT	as in: He looked at me with a strange look on his face.
23	NEED	as in: Don't leave me alone, I need you.
24	PITY	as in: She wasn't sure whether she loved or pity him.
25	SCOLD	as in: She scolded the child for picking the neighbor's flowers.
26	SEARCH FOR	as in: I searched for him but I didn't find him.
27	SEE	as in: I saw him on TV.
28	TOUCH	as in: She touched his hand reassuringly.
29	WAIT FOR	as in: I waited for him but he never came.
30	WANT	as in: I don't want more money, just less work to do.

In this table and in the following ones, the verbs that assign <A, P> coding to their arguments when expressing the relevant meaning are tagged with (+), those assigning other types of coding are tagged with (-), and those with two possible constructions both expressing the relevant meaning are tagged with (±).

Table 2

The 30 verb meanings in Fooñi, French, Mandinka, Russian, and Akhvakh

	Fooñi	French	Mandinka	Russian	Akhvakh
1	lóúm (+)	attaquer (+)	bòyí + kâñ (-) bòyĩnkâñ (+)	napast' na (-)	L'ado abažuruLA (-)
2	kólí (+)	avoir peur de (-)	sílâ + lá (-)	bojat' sja + gén. (-)	LÛRUŁA (-)
3	fium (+)	croire (+)	lâa + lá (-)	verit' + dat. (-)	bužuruLA (-)
4	bunt (+)	trahir (+)	jâmfaa (+)	izmenit' + dat. (-)	χijanaħilõruLA (-)
5	rum (+)	mordre (+)	kĩñ (+)	kusat' (+)	q̄'elec'uruLA (-)
6	wonk (+)	appeler (+)	kíli (+)	zvat' (+)	žõruLA (+)
7	ñito(-)	escalader (+) grimper à/sur (-)	sélé (+ lá) (±)	vlezt' na (-), podnjar' sja na (-)	χeruruLA (-)
8	típ (+)	traverser (+)	tèyí (+ lá) (±)	perexodit' (+)	goč'uruLA (+)
9	jútú (+)	mépriser (+)	jútú + lá (-)	prezirat' (+)	maħuq̄eturuLA (-)
10	pak (+)	échapper à (-)	kàná + má (-)	sbežat' ot (-)	χ'w̄ašarilõruLA (-)
11	took (+)	trouver (+)	tàrá (+)	naxodit' (+)	mičunuLA (-)
12	riiben (+)	sivre (+)	báyíndi (+)	sledovat' za (-)	q̄'edõuruLA (-)
13	loñ (+)	oublier (+)	ñiná + lá (-)	zabyvat' o (-)	ħidičuruLA (-)
14	lat (+)	détester (+)	kõñ (+)	nenavidet' (+)	kit' aħuruLA (-)
15	jam (+)	entendre (+)	móyi (+)	slyšat' (+)	ãl'unuLA (-)
16	ramben (+)	aider (+)	dèemá (+)	pomoč' + dat. (-)	komoki ġuruLA (-)
17	tek (+)	frapper (+)	búsà (+)	udarit' (+)	l'w̄aruruLA (-)
18	manj (+)	connaître (+)	lõñ (+)	znat' (+)	beq'uruLA (-)
19	lúu (+)	se moquer de (-)	jèlè (+)	izdevat' sja nad (-)	L'ado badauruLA (-)
20	mañ (+)	aimer (+)	kànú (+)	ljubit' (+)	k'w̄iħunuLA (-)
21	janten (+)	écouter (+)	lámóyi (+)	slušat' (+)	ħašaħuruLA (-)
22	jikeer (+)	regarder (+)	jũubèe (+)	smotret' na (-)	eq̄uruLA (-)
23	soola (+)	avoir besoin de (-)	sùulá + lá (-)	nuždat' sja v (-)	q̄'w̄araħunuLA (-)
24	bóténi (+)	avoir pitié de (-)	báláfâa + yé (-)	žal' + dat., gén. (-)	guħilõruLA (-)
25	ñuumul (+)	réprimander (+)	dóoyâa (+)	rugat' (+)	naħuruLA (-)
26	ñes (+)	chercher (+)	ñíni (+)	iskat' (+)	eq̄edõruLA (+)
27	juk (+)	voir (+)	jé (+)	videt' (+)	ħariguruLA (-)
28	gor (+)	toucher (+)	mãa (+)	dotronut' sja do (-)	q'ũnuLA (-)
29	kob (+)	attendre (+)	bátú (+)	ždat' (+ gén.)	čani biħuruLA
30	mañ (+)	vouloir (+)	lãfi + lá (-)	xotet' (+)	k'w̄iħunuLA (-)
	29/1	24,5/5,5	20,5/9,5	15,5/14,5	3/27

Within the limits of this sample, the ratio of <A, P> coding and other types of coding is 29/1 for Fooñi, 24,5/5,5 for French, 20,5/9,5 for Mandinka, 15,5/14,5 for Russian, and 3/27 for Akhvakh.¹

Note that, in Haspelmath's (2015) evaluation of the degree of transitive prominence in the 36 languages of the world-wide sample of the Leipzig Valency Classes Project, Mandinka occupies the 19th rank (just after Italian), Russian occupies the 32nd rank (surrounded by Armenian in the 31st rank and Icelandic in the 33rd rank), and the last rank is occupied by a language (Bezhta) belonging to the same East Caucasian language family as Akhvakh.

¹ In this evaluation, cells including two verbs with different constructions, or a single verb with two possible constructions both expressing the relevant meaning, have been counted for 0.5.

4. Argument coding for the verbs expressing the 30 meanings of the sample in Basque and its immediate Romance neighbors

Table 3 lists Basque verbs typically used to express the 30 meaning selected in the questionnaire, with the same conventions as in Table 2: verbs expressing the relevant meaning in a construction in which the two participants are encoded as an absolutive-marked NP and an ergative-marked NP, and the verb follows the *nor-nork* agreement pattern, are tagged with (+); those selecting another type of coding frame in the relevant meaning are tagged with (-), and those with two possible coding frames are tagged with (±). The data have been compiled from recent dictionaries of Standard Basque.

Table 3

The 30 verb meanings in Basque

		Basque
1	ATTACK	eraso, esetsi (-)
2	BE AFRAID OF	beldur izan (-)
3	BELIEVE	sinetsi (±)
4	BETRAY	saldu (+)
5	BITE	kosk egin (-), ausiki (+)
6	CALL	deitu (±)
7	CLIMB	igo (±)
8	CROSS	zeharkatu (+)
9	DESPISE	gutxietsi (+)
10	ESCAPE FROM	ihes egin, itzuri (-)
11	FIND	aurkitu (+)
12	FOLLOW	jarraitu, segitu (-)
13	FORGET	ahaztu (±)
14	HATE	gorrotatu, gorroto izan (+)
15	HEAR	entzun (±)
16	HELP	lagundu (±)
17	HIT	jo (+)
18	KNOW	jakin (+)
19	LAUGH AT	burlatu, barre egin (-)
20	LIKE	maite izan (+)
21	LISTEN TO	entzun (±)
22	LOOK AT	begiratu (-)
23	NEED	behar izan (+)
24	PITY	errukitu (-)
25	SCOLD	gogor egin, errieta egin (-)
26	SEARCH FOR	bilatu (+)
27	SEE	ikusi (+)
28	TOUCH	ukitu (+)
29	WAIT FOR	itxaron (-)
30	WANT	nahi izan (+)

17/13

Within the limits of this sample, the ratio of <A, P> coding and other types of coding in Basque is 17/13, slightly higher than that of Russian in Table 1 (15.5/14.5). According to this evaluation, Basque can consequently be characterized as a language with a relatively low degree of transitivity prominence.

Table 4 shows the corresponding data in the three Romance languages that have been in close contact with Basque during the last centuries: French, Occitan, and Spanish.

Table 4

	French	Occitan	Spanish
1	ATTACK	attaquer (+)	atacar (+)
2	BE AFRAID OF	avoir peur de (-)	tener miedo a/de (-)
3	BELIEVE	croire (+)	creer (+)
4	BETRAY	trahir (+)	traicionar (+)
5	BITE	mordre (+)	morder (+)
6	CALL	appeler (+)	llamar (+)
7	CLIMB	escalader (+)	trepar a (-)
		grimper à/sur (-)	escalar (+)
8	CROSS	traverser (+)	atravesar, cruzar (+)
9	DESPISE	mépriser (+)	menospreciar (+)
10	ESCAPE FROM	échapper à (-)	escapar a/de (-)
11	FIND	trouver (+)	encontrar (+)
12	FOLLOW	suivre (+)	seguir (+)
13	FORGET	oublier (+)	olvidar (+)
			olvidarse de (-)
14	HATE	détester (+)	odiar (+)
15	HEAR	entendre (+)	oir (+)
16	HELP	aider (+)	ayudar (+)
17	HIT	frapper (+)	golpear (+)
18	KNOW	connaître (+)	conocer (+)
19	LAUGH AT	se moquer de (-)	burlarse de, reírse de (-)
20	LIKE	aimer (+)	querer, amar (+)
21	LISTEN TO	écouter (+)	escuchar (+)
22	LOOK AT	regarder (+)	mirar (+)
23	NEED	avoir besoin de (-)	necesitar (+)
24	PITY	avoir pitié de (-)	sentir lástima por (-)
25	SCOLD	réprimander (+)	reñir (+)
26	SEARCH FOR	chercher (+)	buscar (+)
27	SEE	voir (+)	ver (+)
28	TOUCH	toucher (+)	tocar (+)
29	WAIT FOR	attendre (+)	esperar (+)
30	WANT	vouloir (+)	querer (+)
		24,5/5,5	23,5/6,5
			25/5

The data from these three Romance languages are quite homogeneous, allowing to characterize the three of them as languages with a relatively high degree of transitivity prominence, in sharp contrast with the relatively low degree of transitivity

prominence of Basque. The only discrepancies between French, Occitan, and Spanish, concern FORGET (<A, P> coding in French and Occitan, possibility of an extended intransitive coding in Spanish), HELP (<A, P> coding in French and Spanish, extended intransitive coding in Occitan), and NEED (<A, P> coding in Spanish, extended intransitive coding in French and Occitan).

5. Discussion

In the previous sections, it has been established that, in comparison with other languages, Basque has a relatively weak tendency to extend <A, P> coding to the arguments of bivalent verbs that are not prototypical transitive verbs. It is however striking that, in a not insignificant number of cases (7 out of 30), the Basque verbs of the sample have two possible ways of coding their arguments. Moreover, as indicated above, the data presented here have been compiled from recent dictionaries of Standard Basque, and the number of such alternations would be higher if data from all varieties of Basque were systematically included. To take just one example, the dictionaries of Standard Basque give *gorroto izan* ‘hate’ as a transitive verb assigning ergative marking and absolutive marking to the NP’s representing its arguments, but the case frame <ERG, DAT> is signaled as possible in Bizcayan.

This particularity of Basque in the selection of coding frames for bivalent verbs that are not prototypical transitive verbs must be viewed in relation to the changes that have affected the valency properties of some classes of Basque verbs during the last centuries. As discussed by Creissels & Mounole (2017) on the basis of the data provided by Mounole (2011), the changes in the valency properties of Basque verbs must sometimes be viewed as isolated accidents in the evolution of individual verbs, but at least some of them can be analyzed as more or less regular:

- “... the variation observed in the coding frames of simplex verbs cognate with the non-verbal element of an *egin*-compound can be viewed as the result of the interaction between two conflicting tendencies: a tendency to align the encoding of arguments of the simplex verbs with the encoding of the same arguments in the light verb construction, and a tendency to fill the absolutive slot that would be left empty in a construction fully aligned with that of the light verb compound.” (Creissels & Mounole 2017: 161)
- “In the most ancient Basque texts, aiming verbs (i.e., verbs referring to two participant events in which one of the participants exerts a volitional activity directed toward the other participant, without however triggering a change of state affecting the second participant: ‘help’, ‘follow’, ‘beg’, ‘attack’, etc.) are typically found with the coding frame <ABS, DAT>, but no modern dialect has maintained this situation ... In all dialects, the aimer tends to show the same ergative coding as the agent of typical transitive verbs, but variation can be observed in the treatment of the second participant: Western dialects have maintained the ancient dative coding, resulting in a non-canonical pattern <ERG, DAT> ... whereas in Eastern dialects, the original <ABS, DAT> pattern has been replaced by the canonical pattern <ERG, ABS>.” (Creissels & Mounole 2017: 166)

Consequently, the relatively low degree of transitivity prominence observed in Basque (in comparison with its Romance neighbors) lends itself at least partially to a diachronic explanation:

- in the case of the bivalent verbs cognate with the non-verbal element of an *egin*-compound, the non-agentive participant is consistently dative-marked in the construction of the *egin*-compound, and the tendency to replace dative marking by absolutive marking in the construction of the corresponding simplex verb is relatively weak, resulting in the creation of bivalent verbs with an <ERG, DAT> coding frame that departs from basic transitive coding;
- in the case of aiming verbs, whose coding frame was mostly different from basic transitive coding in Old Basque, the tendency to eliminate the old <ABS, DAT> coding frame did not systematically result in its replacement by basic transitive coding, since in this respect, there is important variation across Basque varieties.

6. Conclusion

In this paper, I have tried to complete the typological profile of Basque by introducing the typological parameter of transitivity prominence, which to the best of my knowledge was not considered as such in previous typological characterizations of Basque. The study of a sample of bivalent verbs that are not prototypically transitive shows that, in this respect as in many others, Basque sharply contrasts with its Romance neighbors, although its relatively low degree of transitive prominence is closer to that observed in a ‘conservative’ Indo-European language such as Russian than to the extremely low degree of transitivity prominence observed in East-Caucasian languages. In Section 5, I have tried to elaborate a diachronic explanation of this situation. An interesting aspect of this question, which I was unfortunately not in a position to develop here, is that the data analyzed in this paper, based on the indications provided by recent dictionaries of Standard Basque, do not fully reflect the variation across Basque varieties. A finer-grained study of this question would probably show a significant contrast between Bizcayan and Eastern dialects as regards the proportion of bivalent verbs that do not assign <A, P> coding to the NP’s representing their arguments.

Abbreviations

A: agent, ABS: absolutive, CL: noun class, CPL: completive, D: definite, DAT: dative, ERG: ergative, INTR: intransitive, NP: noun phrase, P: patient, PL: plural, POSTP: postposition, PRF: perfective, PRS: present, SG: singular, TR: transitive, V: verb.

References

- Creissels, D. & C. Mounole, 2017, "Non-canonical valency patterns in Basque, variation and evolution". In L. Hellan, A. Malchukov & M. Cennamo (eds.), *Contrastive studies in verbal valency*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 151-174.
- Hartmann, I., M. Haspelmath & M. Cysouw, 2014, "Identifying semantic role clusters and alignment types via microrole coexpression tendencies", *Studies in Language* 38: 3, 463-484.
- Haspelmath, M., 2015, "Transitivity prominence". In A. L. Malchukov & B. Comrie (eds.), *Valency classes in the world's languages: A comparative handbook*, vol. 1, 131-147. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Lazard, G., 1994, *L'actance*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Mounole, C., 2011, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*. PhD thesis. University of Bordeaux & University of the Basque Country. Published as *ASJU* 48 (2014 [2018]).
- Say, S., 2014, "Bivalent verb classes in the languages of Europe. A quantitative typological study", *Language Dynamics and Change* 4: 1, 116-166.
- Tsunoda, T., 1985, "Remarks on transitivity", *Journal of Linguistics* 21: 2, 385-396.

Denis Creissels

Laboratoire Dynamique du langage

Institut des Sciences de l'Homme

14 avenue Berthelot

69363 LYON CEDEX 07

France

Herskarien ustezko ahoskabetasun asimilazioa eta euskal herskari zaharren gauzatzea*

The alleged voicelessness assimilation and the realization of Old Basque stops

Ander Egurtzegi

Munich-eko Unibertsitatea – IPS-LMU

Abstract

In Basque, a sequence of an onset voiced stop followed by an onset (aspirated) voiceless stop in the next syllable is resolved with devoicing of the first of these stops. This typologically uncommon sound pattern has been described as assimilation of voicelessness, but I propose that it affects aspiration instead. This approach accounts for the distribution of the aspirated stops as well as for the blocking contexts, and gives rise to new questions regarding the realization of old Basque stops. The modern Basque stop opposition is usually described as voiced vs. plain voiceless. Nevertheless, most authors reconstruct a different system. In this paper, I reconstruct two series of stops: a voiceless aspirated series (specified for [spread glottis]) and an unaspirated series (laryngeally neutral) that is realized as unaspirated voiceless stops word initially and passively voiced stops in medial position.

Keywords: *Proto-Basque, stops, laryngeal features, assimilation, metathesis, aspiration.*

Laburpena

Euskaraz, herskari ahoskabe (hasperendun) batek jarraituriko herskari ahostun bat horren eraginez ahoskabetu daiteke. Tipologikoki arraroa den aldaketa hau ahoskabetasunaren asimilazio bezala deskribatua izan da. Honakoan, aldaketaren oinarria hasperenketan dagoela proposatzen dut. Analisi honek, aurrekoek ez bezala, herskarien hasperenketaren kokapen aldaketaren eta hots aldaketa galarazi zuten testuinguruen berri ematen du eta euskal herskari zaharren inguruko galdera berriak sortzen ditu. Herskarien egungo oposizioa ahostun vs. ahoskabe bezala deskribatzen dugu. Hala ere, autore

* Eskerrik hoberenak zor zaizkio Joseba Lakarrari lan honen lehen bertsiolari egindako zuzenketenagatik. Geratu diren akats guztiak nireak dira. Ikerketa hau MINECO (FFI2016-76032-P; FFI2015-63981-C3-2), Eusko Jaurlaritza (IT769/13) eta Alexander von Humboldt fundazioaren finantziazioarekin burutu da.

gehienek sistema ezberdin bat berreraikitzen dute. Lan honetan, bi herskari serie berreraikitzen ditut: herskari ahoskabe hasperendunak ([spread glottis] ezaugarria dutenak) eta hasperenik gabeko serie bat (espezifikazio laringalik gabekoa), hitz hasieran hasperenik gabeko herskari ahoskabe bezala gauzatzen zena eta hitz erdian pasiboki ahostundu egiten zena.

Hitz gakoak: *aitzineuskara, herskariak, ezaugarri laringalak, asimilazioa, metatesia, hasperenketa.*

Sarrera

Liburu honetan parte hartu dugun askok irakasle izan genuen Joakin Gorrotxategiri eskainitako lan labur honetan euskararen fonologia historikoan behin eta berriro ukitu izan den gai bat landuko dut nik ere: euskal herskarien arteko oposaketa. Martinetek (1950 [1964]) lehendabizi eta Mitxelenak (1957 [2011], 1977 [2011]) gero fortis vs. lenis bezala definitu zuten oposaketa hura ondorengo zenbait autorek modu ezberdinean analizatu zuten (Trask 1985, Hualde 1997, 1999), nahiz eta Traskek gero atzera egin zuen (1997). Honetan, euskal herskari zaharren izaera hobeto zehaztera eraman dezaketen zenbait ohar ekarri nahi nituzke, besteren edota nire hurrengo lanen batean zabalago lantzeko aukera irekia utziaz.

Lantxo hau herskari zaharren inguruan ditudan ideiak garatzen lagundu ninduen prozesuari buruz hitz eginaz hasiko dut, herskarien ustezko ahoskabetasun asimilazioari buruz, hain zuzen. Ondoren, Martinet, Mitxelena eta Lakarraren herskarien inguruko ekarpenak nire hipotesira hurbilduko ditut, Joakin Gorrotxategik (1984, etab.) inork baino gehiago landu duen akitaniera labur ukitzearekin batera.

Hizkuntzalaritzaren adarren garapena: tipologia eta fonetika fonologia diakronikoan

Euskarak zenbait hots-eredu bitxi ditu. Batzuk egiazki bitxiak dira, beste zenbait lehendabiziko aldiz ikertu zirenean antzeko prozesuen berri ez genuelako ziren bitxi, nahiz eta orain, hizkuntzalaritzaren garapena medio, ezagunago egiten zaizkigun. Honen adibide argiena, *n > /h̃/ bilakabidea da. Mitxelenak (1950 [2011]) prozesu hau lehendabiziko aldiz proposatu zuenean, ez zuen proposamen honen aldeko paralelo tipologikorik ezagutzen. Hala ere, berreraiketaren metodologia klasikoa lagun, bere garaikideen (eta ondorengo batzuen, cf. Trask 1997) iritziaren kontra proposamen hori egiteko ausardia izan zuen, garaian *n > /h/ bezala proposatu bazuen ere. Urteak pasa dira, eta orduan pentsaezina zen prozesu horrek orain berari buruzko artikulu ugari dauzka, hari espezifikoki dagokion izen kurioso bat (*rhinoglottophilia* hain zuzen ere, cf. Matisoff 1976), eta beste zenbait hizkuntzatan ere antzerako hots-eredu paraleloak ezagutzen ditugu (cf. Blevins 2004; Igartua 2009, 2015; Egurtzegi 2014). Gaur egun agian esan genezake, euskara beraren kasuari buruz Mitxelenak zioen bezala, egiazki arraroa dena ez litzatekeela *n > /h̃/ prozesua izango, baizik eta /h̃/ berak egun arte iraun izana: /h̃/ eta /h/-ren arteko oposaketa argia munduko beste

bi hizkuntzatan baino ez da dokumentatzen, beste bitan dagokion hizkuntzaren opo- saketa fonologikoen analisi posible bat den bitartean (Egurtzegi 2018).

Beste kasu zenbaitetan, euskararen hots-eredu bitxiak gure zain gelditzen dira, azalpen hobea bat noiz etorriko. Nahiz eta autore askok gaia landu duten, zubereraren *u*-aitzineratzearen testuinguru fonologikoen parte diren segmentuak batzen dituen eta aitzineratzea blokeatzeko arrazoiren bat ematen duen azalpenik ez da luzaroan proposatu. Aurreko lan batean (Egurtzegi 2017), arazo honentzako azalpen posible bat fonetikan aurkitu genuen, aurretik etorritako autoreek baliaturiko fonologiak ez baitzuen konponbide errazik eskaintzen. Hots-eredu jakin honentzako, aitzineratzea eragozten duten /r, ʁ, ʁ̥, r^h, rt, rd/ segmentuen ahoskerak eskatzen dituen mihi-puntaren mugimendu zehatzak ebakitzeko mihiaren gorputzaren atzekaldeko kokapen bat (/u/-ren eremuan, alegia) beharrezkoa dela proposatu genuen. Hipotesi honek ez ditu bakarrik ustez horren ezberdinak diren testuinguruak bateratzen, testuinguru hauek koartikulazioaren bitartez aitzineratzea zergatik eragoz dezaketen proposatzen du, segmentu hauek mihi puntaren mugimendu finen bidez ebakitzeko mihiaren atzekaldea /u/-ren (eta, ondorioz, ez /y/-ren) eremuan kokatu behar den heinean.

Saio honetan aurkeztuko dudan proposamena bi joera hauen ildotik doa: arrazoi- bide fonologikoen bitartez lortutako guztiz asetzen ez gaituen azalpen bat baino ez duen hots-eredu batentzat baliabide fonetikoaren bitartez eta hizkuntz tipologiaren la- guntzaz azalpen posible berri bat aurkitzea dut helburu.

Euskal herskariaren ustezko ahoskabetasun asimilazioa

Mitxelena (1977) erakutsi zuen bezala, euskaraz #DV(C).T^(h)V- sekuentzietan (D: herskari ahostun bat, T: herskari ahoskabe bat) aldakortasun dialektala ikus daiteke. Hizkera zenbaitetan sekuentzia hau #DV(C).T^(h)V- bezala mantentzen da hitz jakin batean, baina beste hizkera batean aipatutako sekuentzia #T^(h)V(C).TV- bezala ager daiteke. Bilakabide hau maileguetan (1) argi ikusten da, baina zenbait euskal hitzetan (2) ere ager daiteke:

- (1) *D > T^(h) /_V(C).T^(h)V(C) maileguetan
teka, piper, pipi, pote, pake, pekatu, kolpe, korputz, korte, parkatu, kortina, katea, kitarra, katu, kutun, kipula, katazka, katilu, kupel, etab.
- (2) *D > T^(h) /_V(C).T^(h)V(C) ondare zaharreko hitzetan
titi, kalte, kolko, koipe, kalpar, kurpil, kirten, kurtu, kokotx,¹ koipe, kotor, pi- kor (cf. bihi), etab.

Usteko asimilazio hau bilakabide esporadikoa da: aurreko adibideak euskalki ezberdinetatik hartu dira, ez dira euskalki guztietan berdinean agertzen. Modu berean, irudiz egitura egokia duten zenbait hitzek ez du bilakabide hau jasan, *geru* edo *bete* kasu. Azkenik, adierazgarria dirudi adibideetan kasu gehienetan *g*- > *k*- aldaketa gertatzea, nahiz eta agian ez den horren harrigarri hitz hasierako **d*- > *l*- bihurtu zela buruan izanda (Mitxelena 1977 [2011]: 211-212). Korrespondentzia hau *theka* : *leka*

¹ *Kokotx* hitza erreduplikazio bat izan daiteke eta *okotx* aldaera ere badu, zaharragoa izan daitekeena hasierako herskaria berrezarria bada.

bikotean ikus daiteke, baina ez dut beste bikote argirik ezagutzen, agian ordurako **d-* > *l-* euskal hitzetan osatua edo oso aurreratua zegoelako (Lakarra 2006).

Nahiz eta urrutiko ahots asimilazioak batere ohikoak ez izan, kontaktuan gertaturiko kasu asko aurki daitezke literatura fonologikoan. Errusieraz (cf. Jakobson 1978, Hayes 1984), kontaktuan dauden obstruente taldeek ahots berdina izan behar dute halabeharrez. Hau da, bata bestearen ostean dauden obstruente guztiak ahostun edo ahoskabeak izan behar dira, azken kontsonanteak aurreko obstruenteen ahotsa ezartzen duelarik. Hots-eredu hau aurrizkien gehiketaren edota hitz amaierako ahoskabetzearen ondoriozko [voice] ezaugarriaren aldaketetan ikus daiteke, (3) adibideak erakusten duen bezala.

(3) Ahots adostasuna errusieraz (Jakobson 1978; Padgett 2012)

<i>ot-vzloma</i>	<i>odvzlóma</i>	‘lapurretatik’
<i>ot-vzryva</i>	<i>odvzryva</i>	‘etzanda batetik’
<i>pojezd-a</i>	<i>pojíst</i>	‘trena (gen./nom.sg.)’
<i>v'izg-a</i>	<i>v'isk</i>	‘oihu (gen./nom.sg.)’
<i>izb-a</i>	<i>isp</i>	‘hut (nom.sg./gen.pl.)’

Hala ere, euskararen kasua oso bestelakoa da. Errusieraren kasuarekiko gutxienez lau ezberdintasun garrantzitsu aipa daitezke, aurrerago besteren bat aipatuko dudan arren. Hasteko, bi segmenturen arteko «asimilazio» baten antzeko bilakabide bat erakusten du euskarak, eta ez kontaktuan dauden kontsonanteen arteko ezaugarri adostasun (edo *feature agreement*) moduko hots-eredu bat. Bigarren, euskaraz «asimilatu» egiten diren kontsonanteen artean bokal bat dago beti, batzuetan baita beste kontsonante bat ere, errusieraz kontsonanteak kontaktuan dauden bitartean. Hirugarren, euskaraz herskariak baino ez dira «asimilatzen», beste obstruenteak ez dira modu horretan aldatzen.² Azkenik, errusieraz ez bezala, euskarazko bilakabidean ahoskabetasuna baino ez da «asimilatzen», ahotsa sekula ez.

Euskal bilakabidearen azken zehaztasun hau bereziki deigarri egin daiteke fonologikoki pentsatu ordez fonetikoki pentsatzen badugu: ahotsa ahots-korden bibrazio periodikoa dela gogoan badugu, eta ahoskabetasuna bibrazio periodiko horren falta bada, zelan proposa dezakegu zerbaiten gabezia asimila daitekeela? Fonologikoki ezaugarri mailan gertatutako [voice]-en hedapen baten bidez errazago azal daitekeenez, euskararen kasuan «asimilatutako» herskariaren arteko kontakturik ez egoteak ezberdintasun nabaria suposatzen du. Nire uste apalean, euskararen fonologia historikoan orain arte eztabaidatu ez den proposamen honek hipotesi alternatibo bat eskatzen du, eta ezin ozenago.

Hipotesi alternatiboa: hasperentasunaren metatesia

Proposamen alternatibo honen bila, bilakabide honen emaitzetan normalean aipatzen ez diren ezaugarri pare bati so egingo diegu. Alde batetik, markagarria egi-

² Hala ere, euskaraz badugu errusieraren kasuaren antzekoa izan daitekeen beste bilakabide bat: *esnatu*, *asmo* eta *desgogo* [ezpatu], [azmo] eta [dezgozo] ahoskatzen dira, kontsonante talde osoa ahostuna dela. Modu berean, aurrerago landuko dugun txistukariaren osteko herskariaren ahoskabetzearekin ere konpara daiteke (*ez + dakit* -> *eztakit*, etab.).

ten da #DV(C).T^(h)V- sekuentzien kasuan, hasperentasunik balego, honakoa bigarren herskarian egon behar duela halabeharrez, baina #T^(h)V(C).TV- sekuentziaren kasuan, berriro ere hasperenik balego gaur arte heldu zaigun aldaeran, lehendabiziko herskaria dela ahostun izatetik ahoskabe izatera pasa dena, eta beti da hitz jakin horretan hasperena erakusten duen herskari bakarra (4).

(4) DV(C).T ^(h) V(C) > T ^(h) V(C).TV(C) hasperentasunaren metatesi bezala		
<i>barkha(tii)</i>	>	<i>pharka(tii)</i>
<i>gorphutz</i>	>	<i>khorphutz</i>
<i>gathea</i>	>	<i>khatea</i>
<i>bipher</i>	>	<i>phiper</i>

Aurreko proposamenek alternantzia hau asimilazio bidezko lehendabiziko herskariaren ahoskabetze eta beranduagoko hasperentzea proposatuz azaltzen zuten, horren osteko bi herskariaren hasperenen disimilazioarekin. Hala ere, disimilazio hau euskaraz espero ez den norantzan gertatuko litzateke (*hil* + *herri* -> *ilherr* vs. *p^hip^her > *phiper*, cf. Egurtzegi 2014: §4.45). Beste modu batean esanda, Mitxelenak (1977 [2011]) «ahoskabetasunaren asimilazio» honen ondorioz sorturiko TV(C)TV- tankerako hitz hauentzako murriztapen bat proposatu zuen: hitz jakin batean bi herskari ahoskabe agertzen direnean, lehendabizikoa bakarrik izan daiteke hasperendun, bi hasperen segmental hitz berean agertzen direnean lehendabizikoa galdu eta bigarrena gordezten den bitartean.

Lan honetan, aldi berean fonetikoki ulertzeko oso zaila den eta hasperenei dagokien murriztapenetan asimetria bat sortzen duen Mitxelenaren proposamena baztertu eta hipotesi berri bat proposatu nahi nuke: lehendabiziko herskariaren hasperena bigarren herskariari zegokion etimologikoki, baina hasperentasunaren (edo VOT luzearen) ezaugarri mailako hautemate metatesi baten ondoren (cf. Blevins & Garrett 2004, Egurtzegi 2011) lehendabiziko herskarira igaro da bigarren herskaria hasperenik gabe uztearekin batera (cf. Egurtzegi 2014: 39, 25. oinoharra).

Hautemate metatesi (Blevins & Garrett 2004, Egurtzegi 2011, 2014: §8.2) kasu bat balitz, hitzunak /gathea/ ahoskatzerakoa [g̥aɬea] bezalako zerbait ebakiko luke, hasperena ahoskatuz baina bere kokapenean anbiguitatea sortuz. Horren antzeko produkzio bat entzutean, entzuleak [g̥aɬea] entzutearen ondorioz hitza /k^hatea/ bezala berrinterpretatu lezake. Jakina, metatesiaren hipotesia ez da asimilazio + disimilazioaren hipotesitik gehiegi aldentzen, nahiz eta bi gauza hobetzen dituen hipotesi horren aldean: batetik, pausu bakarrean Mitxelenak bi pausuren bidez lortutako emaitza lortzen du eta, bestetik, /h/-ren kasuan kontrako norantzan (aurrerakari vs. atzerakari) doan disimilazio moduko murriztapena ekiditen du. Hala ere, hipotesi honen ekarpen nagusia ez da bilakabide honentzako berreraiketa ekonomikoago bat aurkitu izana, baizik eta, gorago aurreratu bezala, fonetikoki ulertzeko oso zaila den ahoskorden bibrazio gabeziaren asimilazioa baztertzea eta horren ordez bilakabide hau neurtzeko askoz errazagoa den hasperentasunaren kokapenean berrinterpretazioan oinarritzea.

Honetaz gain, proposamen berri honen aldeko beste ezaugarri bat ekarriko dut, aurreko literaturan aipatu gabe pasa dena, dakidan heinean. Honakoa bilakabide honetan ikus daitekeen beste murriztapen bat da: txistukari batek usteko asimilazio prozesua neurri batean eragotzi dezakeela dirudi (5).

- (5) Aldaketarik erakusten ez duten txistukaridun hitzak
*gaztaina, gazta, gazte, guzti, gostu, gaizto, gastu, gaztelu, bazter, buztan, dis-
 tira, dastatu, beste* (baina cf. *bertze*), *bost* (baina cf. *bortz*), *busti* (baina cf.
musti), etab.

Murritzapen hau ahoskabetasunaren asimilazioaren ikuspuntutik ulertzeko oso zaila izan daitekeen bitartean, bilakabidearen abiapuntua hasperentasunean oinarriturik askoz errazago uler daiteke. Euskaraz (ingelesez bezala, esaterako), txistukarien osteko herskari ahoskabeek ez dute sekula hasperenik izaten (Mitxelena 1977 [2011]). Hemen aurkeztutako hipotesiaren arabera hasperentasuna denez bilakabide honen eragile originala, hasperenik ez duten herskariak ez dute bilakabide hau eragingo ahoskabeak izan arren. Honen beste adibide bat aditz trinkoetako hitz erdiko herskariak izan daitezke. Hauek, aditz nagusietakoak ez bezala, ez dira sekula hasperendunak eta ez dute bilakabide hau gertarazten. Hauen adibide dira *dator*, *dakar* eta *dakusa* bezalako aditz formak, azentuera ezberdinarengatik edo hasperenik erakusten ez dutenak (cf. *ethorri*, *ekharri* eta *ikhusi*) eta sekula ***thator*, ***thakar* edo ***thakusa* bihurtzen ez direnak.³

Ezaugarri mailako hasperenaren metatesia ez da munduko hizkuntzen artean ezezaguna. Mota ezberdinetako zenbait adibide ekarriko ditut hona. Hasperenaren berriinterpretazio sekuentziala hizkuntza ezberdin askotan testigatuta dago, bai hasperena segmentutik ezaugarriera pasa diren kasuetan eta baita, euskararen kasuan proposatu dudana bezala, herskari baten ezaugarri bat izan eta beste herskari batera mugitu izan den kasuetan.

- (6) Pāli (Cardona & Luraghi 2011)

Sanskrito		Pāli	
<i>pāścāt</i>	*pahcāt	<i>pacchā</i>	‘gero’
<i>hasta-</i>	*hahta-	<i>hattha-</i>	‘esku’
<i>skandha-</i>	*hkandha-	<i>khandha-</i>	‘sorbalda’
<i>Snāti</i>	*hnāti	<i>nhāyati</i>	‘bainatzen du’

- (7) Prakrito (Ohala 2003: 681)

Sanskrito *hasti* > **hasti* > prakrito *hat^h:i* ‘elefante’

- (8) Sanskrito (Ultan 1971: 20)

IE **lubhtós* > sanskrito *lubdhás* ‘gutziatsu’ vs. sanskrito *lubhyāmi* ‘biziki nahi dut’

- (9) Greziera (Ultan 1971: 20)

IE **kunthskō* > **kwnthskhō* > Proto-greziera **pátskho* > greziera *páskho* ‘pauratu’ vs. *páthos* ‘oinaze, gaixotasun’

³ Hala ere, euskaraz ahoskabetze esporadikoak gertatu dira hitz hasieran. Alde batetik, maileguen kasuan, birmailegaketaren bidez azal litezkeen ahoskabetzeak ditugu (*koroa, kartzela, kurutze*, etab.). Bestetik, horren erraz azal ez daitezkeen aldaerak ditugu zenbait euskal hitzetan (*gar - kar, ge - ke, gorotz - korotz*, etab.) eta baita maileguetan ere (*pidaia, kaiola*, etab.). Beraz, ezin dugu baztertu ahoskabetzea errazten duen testuingururik gabe sortu den eta etimologikoa ez den hitz hasierako herskari ahoskaberik aurkitu daitekeenik datuen artean. Kontrako kasua ere, hots, oso berandu hartutako hitzetan hitz hasierako herskariaren ahoskuntza, aurkitu daiteke. Mitxelenak (1957 [2011]) bi kasu hauen erakusle bezala *gabarra* > *kabarra* eta *corbata* > *gorbata* aipatzen ditu.

- (10) Koreera (Kim 2011; Ultan 1971: 8)
/hayah-ta/	→	[hayat ^h a]	‘zuri (kolorea)’
/joh-ta/	→	[jot ^h a]	‘ona da’
/manh-ta/	→	[mant ^h a]	‘asko dira’
- (11) Andaluziera (Ruch & Harrington 2014; Ruch & Peters 2016)
<i>casco</i>	[ˈkahko]	→	[ˈkak ^h o]	‘kasko’
<i>caspa</i>	[ˈkahpa]	→	[ˈkap ^h a]	‘zahia’
<i>pasta</i>	[ˈpahta]	→	[ˈpat ^h a]	‘pasta’
<i>estaba</i>	[ehˈtaβa]	→	[eˈt ^h aβa]	‘zegoen’
<i>estado</i>	[ehˈtaðo]	→	[eˈt ^h aðo]	‘egoera, estatu’
<i>estanco</i>	[ehˈtaŋko]	→	[eˈt ^h aŋko]	‘estanko’
<i>pestaña</i>	[pehˈtʰaɲa]	→	[peˈt ^h aɲa]	‘betile’

Ikus daitekeenez, etimologikoki kokapen jakin batean dagoen hasperen bat egokitzan ez zaion beste kokapen batean berranaliza daiteke, bai segmentu bezala eta baita herskari baten ezaugarri bezala ere. Euskaraz ere /h/ segmentalen metatesien kasuak ezagutzen ditugu, hara non lat. *arēna* > *harea* edota *hon-etsi* > *onhetsi* (cf. Lakarra 2009, 2015; Egurtzegi 2011).

Laburbilduz, hipotesi honek DVT^hV sekuentzietatik T^hVTV sekuentzietara heltzeko modu berri bat aurkezten du, aurreko autoreek proposaturiko ezaugarri baten (ahotsa) gabeziaren asimilazioa eta espero ez den norantzan gertatutako disimilazio baten erabilera saihestuz. Honekin batera, proposamen berri honek bilakabide hau **DVST^hV testuinguruan ez agertzea aurreikusten du, aurreko proposamenek ez bezala. Hipotesi honek ezaugarri bat bigarren silabatik lehendabizikora mugitu dela proposatzen duenez, bigarren silabako azentuerearen aurrekoa izan daiteke, nahiz eta ez den halabeharrez horrela izan behar, hitz hasierako kokapenaren berezko prominentzia prosodikoa dela eta (ikus Egurtzegi eta Elordieta 2013 azentuera ezberdinen kronologia baterako).

Hala eta guztiz ere, kontu bat geratzen zaigu argitzeke euskararen hasperentasunaren metatesiaren kasuan: agian hasierako herskari ahostuna hasperentasun edo VOT luzearen metatesiaren ondorioz ahoskabetu zitekeen, baina ezaugarri mailako hasperena bertan berrinterpretatua izatea herskaria aurretiaz ahoskabea izatearen seinale bezala ere interpreta daiteke. Lehendabiziko aukera posible den arren (euskararen garai honetarako *breathy voice* ezaugarria duten herskari ahostunak berreraikitzen ez ditugun heinean), bigarren aukera, fonetikoki askoz errazagoa dirudiena, noraino den posible ikusiko dugu hurrengo ataletan, eta horrek zuzenean *fortis/lenis* auzira eramango gaitu.

Euskal herskari zaharren oposaketa: aurreko proposamenak

Euskal herskariaren inguruan luze eta aintz idatzi da. Indar handiena izan duen proposamena Martinetena da (1950 [1964]), neurri handi batean Mitxelena (1957 [2011], 1977 [2011]) onartu eta ozen eta txistukarietara zabaldu zuelako.

Martinetek (1950 [1964]) aintzineuskararen herskariaren oposaketarentzat danesarentzako proposatu zuen sistemaren oposaketa analogo bat proposatu zuen: *fortis* eta *lenis* segmentuen arteko oposaketa bat, alegia. Proposamen honek berreraiketara

rako garrantzia handia izan dezakeen inplikazio bat dakar: aitzineuskararen leherkariak kokapenaren arabera gautzate fonetiko ezberdinak zituzten. Nahiz eta adierazpen hau horren berritzailea ez izan (euskara modernoan, gazteleran bezala, herskari ahostunak hurbilkari bezala ahoskatzen dira kokapen askotan, cf. Hualde 1991: 101-102), Martinetek (1950 [1964]) kokapenaren arabera ahoskeren proposamen bat eskaintzen du, (12)n erakusten dena.

(12) Martinetek (1950 [1964]) proposaturiko herskariaren ahoskera

Fonema	Hitz hasiera (azentuduna)	Bokalartea (azentugabea)
/b/	[b _o -]	[-β _o -]
/t/	[t ^h -]	[-t-] / [-d _o -]
/d/	[d _o -]	[-ð _o -]
/k/	[k ^h -]	[-k] / [-g _o -]
/g/	[g _o -]	[-γ _o -]

Aurreko atalean ikusi dugun bilakabidea buruan, bereziki interesgarria egiten da Martineten (1950 [1964]) proposamenaren hitz hasierako lenis herskariak fonetikoki ahoskabeak izatea, berak ez baitzuen aurreko bilakabidea buruan hipotesi hau garatu zuenean. Martinetek ahoskabetasun hau berreraikitzeke arrazoien artean, esaterako, Egurtzegi eta Elordietak (2013) baztertutako hitz hasierako azentuera demarkatiboa zegoen.

Orokorrean teoria estandartzat dugun honetaz gain, gutxienez beste bi proposamen aurkeztu izan dira, Traskena (1985) eta Hualderena (1997, 1999). Proposamen hauek ez dira arazorik gabe onartuak izan: Lakarrak (2003: 284-287) bien kontra egiten du, autore biek berreraiketean erabilitako datuen zahartasuna auzipean jarriz.

Lehendabiziko proposamen berria Trasken (1985) aurkeztu zuen, baina autoreak berak atzera egin zuela argi uzten du bere hurrengo lanetan (Trask 1997). Trasken (1985) proposamenaren arabera, aitzineuskarak geminatu/soil oposaketa izan zuen. Trasken (1985) arazoak ikusten zituen euskaraz fortis/lenis sistema hitz erdira mugaturik egotean. Trasken (1985: 887) aurkezten duen bigarren arazo bat hitz elkartetan gertatutako neutraltzeetan (e.g. *errege + bide* → *erret bide* > *errepide*) datza. Lakarrak (2003: 285) gogorarazten digunez, hitz elkartu hauek ez ziren aitzineuskararen sortu eta ezta akitanieraren garaian ere, euskara batu zaharrean baizik. Nahiz eta argia den hitz elkartu hauen sorrera akitanieraren ostekoa dela (eta ez gure eraren aurretik gertatutakoa), Martinetek (1950 [1964]) proposatu eta Mitxelenak (1957 [2011]) zabaldu zuen fortis/lenis oposaketaren amaieraren data ez da horren argia. Mitxelenak zabaldutako fortis/lenis oposaketa inoiz euskararen sistema fonologikoaren parte izan bazen, ez da arrazoirik ikusten oposaketa hau konposatu hauen sorreraren garairako iharturik egoteke: ikus, esaterako, *ardandegi*, *mingain*, *euskaldun* edota *galbae* bezalako konposatuak, zeintzuek erakusten duten Mitxelenak (1957 [2011]) berreraikitako oposaketa desegin zuten *n > ñ eta *l > r prozesuak oraindik gertatu ez zirela. Honek ez du esan nahi Trasken argudioa pisuduna iruditzen zaidanik: ez da ikusten zergatik fortis/lenis hizkuntza batean, berez, ezin daitekeen horrelako neutralterik gertatu eta, are gutxiago, Hualdek (2006) proposatu bezala beste elementu bat (bere kasuan, glotal bat) konposatuaren bi elementuen artean sartuta. Lakarrak (2003: 285) Trasken (1985) arazoaren artean aipatzen duen *ez-en* ondoriozko ahos-

kabutzen erabilpena kronologia arazo argia dirudi Mitxelenaren **eze* berreraiketa onartzen dugun heinean. Gainera, gogorazi behar da *erret-bide* ‘errepide’ konposatua *b-* herskari ahostunarekin agertzen dela testu zaharrenetan, bigarren herskariaren ahoskabetzea testu zaharrenean (eta, ondorioz, euskara batu zaharrenean) ostekoa izan daitekeela erakutsiz.

Bestalde, Hualderen (1997, 1999) proposamena ere aipatu behar da. Hualderen oinarrizko ideia, hots, testigaturik dugun sistematik gehiegi ez aldentzea, ideia ona izan ohi da maiz, eta aurrerago nik ere ideia hori jarraituko dut, neurri batean bederen. Arazo nagusia aldaketak azaltzeko proposatzen dituen argudioetan ikusten dut, Lakarrak (2003) bezala, zentzu zenbaitetan. Aurretik aipaturako *ez* partikulaz (< **eze*) gain, Hualdek hitz amaierako herskari ahoskabeek hurrengo hitzaren hasierako herskari ahostuna ahoskabetu dezaketela proposatzen du. Halere, aitzineuskaraz *ez* da hitz amaierako kokapenean herskaririk berreraikitzeke arrazoï gehiegirik (cf. Artia-goitia 1990, 1993). Esate baterako, Hualdek (1997) *-tik* atzizkia erabiltzen du bere proposamenean, eta atzizkia *-tika* bezala testigaturik dago. Honen bidez esan nahi da prozesu hauek garai hurbilago batean gertatu zirela, eta ez aitzineuskaraz.

Honekin batera, hitz hasierako herskari ahoskabetun forma berritzaileen fonologizazio prozesuan ikusten dut arazorik handiena. Hualdek (1997: 419) *menditik dator* → *menditi tator*, *gathiak bezala* → *gathia pezala*, *ez gara* → *ezkara*, etab. bezalako kontsonante taldeak proposatzen ditu hitz hasierako ahoskabetzen iturburu bezala. Hemen bi arazo nagusi ikusten ditut. Alde batetik, bi hitzen artean gertatutako prozesuetan hitz hauek bata bestearen ostean oso frekuentzia altuarekin agertzen ohi dira kasuan kasuko hizkuntzan. Honakoa bilakabide lenitiboetan ikus daiteke maiz (*usted*, *musde* eta *blimey* bezalako egitura kontraktoetan bezala). Hualdek proposaturiko bilakabide jakin honetan, inoiz gertatu izan balitz, ahoskabetze prozesuak frekuentzia altuenarekin herskariz bukatutako hitz baten ondoren herskari ahostunez hasten diren hitzak izan beharko litzuzke helburu. Horien adibide ezinhobea da Hualdek berak aipaturako *menditik dator* → *menditi tator*. Esango genuke *dator* hitza segmentu jakin baten ostean agertzen bada beste edozein segmentu baino maizago segmentu hau *-tik* atzizkiaren /k/ herskari ahoskabe belarra izan behar duela. Jakina denez, *dator* > *tator* ahoskabetzea hizkuntzaren barietate askotan topa daiteke, baina horietako batean ere ez dira ***berandu tator* bezalako formak aurkitzen. Honekin adierazi nahi da horren frekuentzia handiarekin testuinguru aproposan dagoen hitz baten ahoskabetzea sekula fonologizatu ez bada testuinguru aldakorragoetan aurkitzen diren hitzetan gertatu izana zail ikusten dela.

Bestetik, Hualdek aipaturako kontaktuan dauden bi herskarien ondoriozko ahoskabetzeetan, eta baita konposizioan gertatutako ahoskabetzeetan (*erret bide* > *errepide*, *bait-gara* → *baikara*) eta maileguetan (*cobdiçia* > *gutizia*, *sabbatu* > *zapatu*) ere, lehendabiziko ahoskabea galdu egiten da bigarrenaren ahoskabetzearekin batera. Ahoskabetze prozesuaren parte izanda, eta hitz hasierako T-/D- aldakortasun dialektala dugunez, agian nolabaiteko hitz amaierako -T/-Ø bariazioa esperoko genukeen, nahiz eta oso neurri txikian izan. Oker egon ninteke, baina ez dut horrelako aldaeren berririk, are gutxiago zaharrak diruditenak. Berrito ere, gogoan izan *erret bide*⁴ kon-

⁴ Eta baita *erret ihera* ere, *erret bide* fosildutako hitz bat ez dela erakutsiz.

posatua testu zaharrenetan aurki daitekeela konposatuaren lehen elementuaren azken herskaria gordetzen duela eta bigarren elementuaren herskari ahostuna ahoskabetzerik gabe azaltzen dela.

Euskal herskari zaharren izaeraren bila

Hualdek (1997: 423) bere proposamena aldezteko esaten duen bezala, oposaketa bat ez da hitzaren kokapen guztietan modu berean gauzatu behar, eta ezaugarri ezberdinek garrantzia ezberdina izan dezakete oposizioaren barnean hitzean duten kokapenaren arabera. Izan ere, Martineten (1950 [1964]) fortis/lenis oposaketaren proposamenaren oinarrietako bat honakoa hitzaren kokapen ezberdinetan modu ezberdinean gauzatzea da. Hala ere, gaur egungo euskarak erakusten duenez, ahostun/ahoskabe oposaketen kasuan ere ezaugarri ezberdinek garrantzia ezberdina izan dezakete kokapenaren arabera, eta segmentuen gauzatze fonetikoa ere ezberdina izan daiteke. Sistema zahar baten berreraiketa zehatz batean gauzatze fonetikoekiko hurbilpenak bilatu beharko genituzkeelakoan nago, hortik sistema osoaren ezagutza zehatzagoa lortuko baikenuke. Ez nuke, beraz, fortis/lenis vs. ahostun/ahoskabe auziaren eztabaida terminologikoan besterik gabe erori nahi: garrantzia handiena herskariaren posizioaren araberrako gauzatzeari dagokiola esango nuke. Honekin batera, ahoskabeei buruz egiterakoan, proposamen gehienek **p* herskari ezpainkari ahoskabea berreraiketarik kanpo uzten dute Mitxelena (1977 [2011]) jarraituz. Lan honetan ez da **p*-ren egoeraren inguruko proposamenik aurkeztuko, herskari ahoskabe edo fortisen seriearen gauzatze fonetikoari buruz hausnartzea baino ez baitut helburu.

Amaieratik hastearren edo, ez dut hitz bukaerako herskariei buruz gehiegi esango. Horren atzean arrazoi bat baino ez dago: ez dut uste aitzineuskarak hitz amaierako herskaririk zuenik. Ez da ideia originala, Arriagoitiak (1990, 1993) azaldu zuen egungo euskararen ditugun /*t*#/ eta /*k*#/ gutxiak aurreko *-*da* eta *-*ga*-tik datozela. Gainera, garapen hau, ziurrenik, ez zen duela horrenbeste bukatu: euskalki modernoetan *bart* - *barda* moduko alternantziak aurki daitezke eta erronkarierak eta Oihenart zuberotarrak ahoskabetu gabeko *dud* bezalako forma bokalgabeen bidez tarteko pausua erakusten digute (cf. Hualde 2017). Agian, behin behineko, bokal hauen galera euskara batu zahararen amaiera aldera koka daiteke, euskalki guztietan gertatu arren ez zelako hitz guztietan berdin gertatu (cf. *barda*) eta honen osteko ahoskabetzea berantiarra izan ahal zitekeelako. Ez dut beste hitz amaierako herskari ahostunik ezagutzen, eta hitz amaierako /*p*#/ hitz fonosinboliko gutxi bazueta mugatzen da.

Egungo ahoskabeei dagokienez, hitzaren kokapen gehienetan berdin ahoskatzen zirela proposatuko dut: aitzineuskararen ahoskabeak hasperendunak zirela, alegia. Honakoa proposatzeko arrazoi onak aurki daitezke euskararen historian zehar. Hasteko, herskari ahoskabeen hasperentasuna gordetzen duten euskalkietan honakoa bai hitz hasieran (*khatiña*, *khe*, etab.) eta baita hitz erdian (*ethorri*, *ikhusi*, etab.) ere ager daiteke. Denboran atzera joanda, akitanieraz (Gorrotxategi 1984) ere herskari zenbait hasperenarekin agertzen dira izkiriaturik, eta beste zenbait <tt> edo <cc> bezalako grafema segidekin, zeintzuk agian herskari hasperendunak adierazteko ere erabili zitezkeen (cf. Mitxelena 1954 [2011], 1957 [2011]):

- (13) Heskari ahoskabe hasperendun potentzialak akitanieraz (Gorrotxategi 1984, Ariztimuño 2011)

Hontharris,⁵ *Baisothar*, *Attaco*, *Sembetten*, *Lohitton*, *Ittixonis*, *Idiatte*, *Iscitto*, *Totonis*, *Urchatetelli*,⁶ *Ombecco*, *Senicco*, *Sunduccae*, *Borocco*, *Accaten*, *Andreconni*, *Sembeconni*, *Sembeocci*, *Siricconis*, *Erriappo*,⁷ etab.

Markagarri gerta daiteke hitz hasieran heskari hasperendunak ez agertzea, baina badirudi aipatu ditugun bi idazkerak (<tt> eta <cc> kontsonante bikoitzak eta <th>, alegia) bakarrik hitz erdian baliatzen zirela, beraz ezin dezakegu ondorio handiagorik erraz atera.⁸ Modu berean, aipatu behar da heskari hasperendunak hitz erdian ere ez zirela beti idazten (*Baisothar*, *Honthar* vs. *Harontarris*, *Halscotarris*), eta ondorioz, akitanierari buruz dakigun gutxia kontuan izanda, ezin daiteke baztertu garai eta hizkera honetan idatzirik agertzen diren baino askoz heskari gehiagok hasperentasuna izatea. Egiantzekotasun handiarekin esan dezakegun gauza bakarra hurrengo da: orduan ere heskari ahoskabe hasperendunak hizkuntzaren parte zirela, gutxienez hitz erdian.

Akitanieraren dokumentazio eskasa gaur egungo euskalki zenbaitetara heldu zaigun ebidentziarekin batera jarrita, ez dirudi arrazoi gehiegirik dugunik Martinetek bezala bokal arteko hasperentasunik gabeko heskari ahoskabe edo indartsuak berre-raikitzeko. Beste moduko ebidentzia lortu bitartean, ezin dezaket (nolabaiteko) kontinuumoa ez den beste berreraiketarik proposatu serie honentzako.

Hitz hasieran, ordea, heskari ahoskabe edo indartsuak ez dira batere ohikoak euskaraz: aurki daitezkeen arteko portzentai handi bat (4) adibidean proposatutako bidetik lortu dira, beste asko mailegu berantiarren bitartez, eta euskal hitzak diruditen zenbaitek ondo azaltzen ez dakigun bariazioa erakusten dute (*gar - kar*, *ge - ke*, *gorotz - korotz*, etab.). Hala ere, hitz hasierako heskari ahoskabeen falta honentzako Martinetek (1950 [1964]) hipotesi bat aurkeztu zuen aspaldi: hitz hasierako heskari ahoskabe edo bortitzak lehendabizi frikari eta gero hasperen bihurtu ziren sistematikoki (T^h > h /#_). Hipotesi honek hitz hasierako heskari serie hau aipatutako bilakabideari dagokion garaian hasperenduna izatea suposatzen du. Nahiz eta hasiera batean Martinetek (1950 [1964]) aurkeztutako ebidentzia eskasa izan eta Mitxelenak (1957 [2011], 1977 [2011]) eskainitakoa ez askoz hobea,⁹ hurrengo autore zenbaitek hipotesia onartu eta ebidentzia berria aurkezten dute: ikus, esaterako, Lakarrak (2018) proposatzen dituen hitz bikoteak: *hartu - ekharri*, *hor - ethorri*, *hur - ithurri*, *huts - ikhusi*, *hasi - ikhasi*, etab.

⁵ Adibide honetan (eta beste zenbaitetan, e.g. *Herauscorritsehe*, *Hehelpo*, *Hahanni*, *Habanten*, *Serbuhoris*, *Abisunhari*, etab.) ikus daitekeenez, akitanieraz segmentu hasperendunak ez ziren lehendabiziko bi silabetara ezta hitz bakoitzeko bakar batera mugatzen. Murriztapen hori euskara batu zaharraren ondoren garatu bide zen (Egurtzegi & Elordieta 2013).

⁶ Gorrotxategiren (1984) arabera, iberikoa izango litzateke akitaniarren ahotan, deklinabideko geminazioarengatik.

⁷ *Erriappo* lau aldiz agertzen da, kasu bakarrean <pp>-rekin. *Priapo*-tik etor liteke (Gorrotxategi 1984).

⁸ Gogoan izan, hala ere, Mitxelenak (1977 [2011]) aipatutako *Talso* vs. *Halso*, zeinak ez dakigun heskari hasperendun bat edo hots aldaketa bat (*Th > h) erakusten duen.

⁹ Esate baterako, Mitxelenak (1977 [2011]) aipatutako erronkariaren erakusleek (*kaur*, *kori*, *kura*, etab.) duten hitz hasierako heskari ahoskabea berrikuntza moderno bat dela dakigu orain (cf. Lakarra 2014).

Herskari ahoskabe edo bortitzekin amaitu aurretik, Mitxelenak (1977 [2011]) fortis/lenis auzira ekarritako ohar bat komentatu nahi nuke. Bai latinetik edota erromantzeetatik mailegatutako hitzetan eta baita euskal konposatuetan ere, bi herskariak osatutako kontsonante taldeak bortitz edo ahoskabearen bidez sinplifikatu izan dira euskaraz, bai jatorriz ahoskabeak zirenean eta baita ahostunak zirenean ere: *abbas* > *apaiz*, *cobdiçia* > *gutizia*, *sabbatu* > *zapatu*, etab. Hizkuntza zenbaitetan, herskari taldeetan (bai ahoskabe eta baita ahostunetan ere) bi segmentuen artean hersketa osoa gertatzen da. Hersketa hau pertzeptualki nabaria da eta entzule euskaldunak, bere aukera fonotaktikoen artean horrelako talderik ez balu, bokalarrean dituen egiazko herskari bakarrek (hots, ahoskabe edo bortitzekin) identifika litzake bi serieak, ahotsari garrantzia handiegirik eman gabe.

Martinetek (1950 [1964]) proposaturiko herskariaren gauzatze fonetikoarekin egokitzen hau posible da, ahostun edo leneak bokalarrean hurbilkari bezala ebakitzen direlako eta bokal artean fonetikoki herskariak diren bakarrak ahoskabe edo bortitzak direlako. Hala ere, kontuan izan behar dugu adierazpen hau modu berean gaur egungo herskari sistemaren barnean ere bete daitekeela (berreraikitako herskariaren eta gaur eguneko ahoskerak ez baitira oso ezberdinak bokalarrean), honek leihoso zabal bat uzten digula mailegu hauek datatzerako orduan: batzuk oso zaharrak izan daitezke, bai, baina beste zenbait uste baino berriagoak.

Martinetek (1950 [1964]) berreraikitako bokalarreko hasperen gabeko herskari ahoskabeak hasperendunengatik aldatuta ere aurretik aipatutakoa ez da gehiegi aldatzen: fonetikoki bokal arteko herskari bakarrak izango lirake oraindik. Hala ere, herskari geminatuen eta herskari hasperendunen arteko erlazioa aipagarria izan daiteke, hizkuntza zenbaitetan herskariaren hasperena geminatuetatik garatu baita. Islandieraz, esaterako, herskariaren aurrehasperena /^hp ^ht ^hk/ historikoki /p: t: k:/ geminatuetatik sortu zen (Hansson 2001), eta baita italiararen zenbait bariatuetan ere (Stevens 2010).¹⁰

Egungo euskal ahostunen kasuan, ordea, ezin daiteke izaera fonetiko berbera berbera hitz hasiera eta hitzaren erdian, ahoskabearen seriean proposatu dudana bezala. Izan ere, gaur egungo euskaraz, herskari ahostunak hurbilkari bezala gauzatzen dira bokalarrean eta urkariaren ostean (/ld/ → [ld̥] taldea kenduta), sudurkariaren ostean herskari ahostun bezala ahoskatzen diren bitartean. Pentsa liteke Erdi Aroan ere antzeko ebakera izango zutela, zenbait kasutan bokalarrean garai goiztiarretik galtzen zirelako (cf. XI-XIII mendeetako *Soracoiz* (< *Sorabakoitz*), *Echarril Echerri* (< *Etxeberri*), *Sorauren* (< *Soraguren*), etab.; Mitxelena 1977 [2011]: 186). Kontrako ebidentziaren faltan, eta ahoskera honen bidez aurretik aipatutako latin eta erromantzetik hartutako maileguetan ikusten diren zenbait egokitzen azal daitezkeen, ez da arrazoirik ikusten Martineten (1950 [1964]) berreraiketaren garaitik onartzen den aukera honekin ez jarraitzeko.

Hitz hasierako lenis seriearen izaera fonetiko guztien artean zehazteko zailena izan daiteke, nahiz eta gainontzekoak ere errazegiak ez izan. Kasu honetan, gehien erabili izan den ebidentzia latin eta erromantzetik mailegatutako hitz guztiak mende askotan

¹⁰ Herskariaren aurre eta post-hasperena ez dira oso ezberdinak, eta bata bestera eraman dezake (11) adibidean erakusten den bezala. Herskariaren aurre eta post-hasperena batera agertzen dira islandiera, faroesa, mendebaldeko norbegiera, Eskoziako gaelikoa, irlandesa, ingush eta ojobwa bezalako hizkuntzetan. Kasu horietan guztietan ez dago bi serieen arteko oposaketarik (Kehrein 2002: 110). Zenbaitetan herskari pre-hasperendunak herskari post-hasperendunen aldaerak dira eta beste batzuetan geminatuenak.

zehir talde berean batu izana da, eta nik ere baliatuko dut. Jakina denez, mailegu zaharretan bai etimologikoki ahoskabeak ziren hitz hasierako herskariak eta baita etimologikoki ahostunak zirenak ere ahostun bezala heldu zaizkigu euskara modernora (cf. *bake* eta *balea* edota *gorputz* eta *garau*). Honakoa azaltzeko modu ezberdinak daude eta, du-darik gabe, goian aipatu dudana hitz hasierako herskari hasperendunen seriearen galerak (**Th-* > *h-*) kontua erraztu egiten du. Hala eta guztiz ere, euskarak ziurrenik herskari ahoskabeak izango zituen beste kokapen zenbaitetan, hasperendunak (bokalar-tean) edo ez (txistukari ostean), beraz ez dirudi horren zaila latin eta erromantzearen bi herskari serieak hitz hasieran nolabait desberdintzea. Aukera honen aurrean, Martinetek (1950 [1964]) proposaturiko hitz hasierako berreraiketak neutralizazioa ulertzen asko laguntzen du. Izan ere, hitz hasierako herskari hasperendunen galeraren ostean aitzineuskaraz geratu ziren herskari bakarrak ahostun ahoskabetuak baziren (hetskariaren amaierarekin batera hasten zen VOT-arekin edota VOT negatibo laburrarekin), euskararen hitz hasierako herskari serie bakarraren ahoskera garai horretan latinak edota erromantzeak zituen bi herskari serieetatik hurbil kokatuko litzateke, herskariaren bokalarteko ahoskeretik baino askoz hurbilago. Egoera berezi honek mailegaketan ikus daitekeen hitz hasierako herskariaren neutralizazioa azaltzen lagunduko luke.

Akitanierak ere berreraiketa honen aldeko ebidentzia xumea eskaintzen du. Izan ere, akitaniera izkiriatu zutenek, sistematizitate eza eta ahoskabeekiko joera erakusten dituzte hitz hasierako zenbait herskari ahostunetan. Honen adibide argiena *gizon* hitza dugu, zeina lau aldiz agertzen den eta horietako bakar batean G- erakusten duen (*Cison*, *Cisonten*, *Cissonbonnis* eta *Gisondoni*), baina Mitxelenak proposaturiko ***p* eza onartuta besteren bat ere aurki daiteke (*Porconi*, *Porconis* eta *Borconis*, esaterako).¹¹ Berreraiketa honen aldeko hirugarren arrazoi bat aurreratu dut gorago: lan honen lehen zatian argudiatu bezala, aurkeztu dudana herskariaren usteko ahoskabetasun asimilazioaren analisi berriak, aurrekoak ez bezala fonetikoki naturala denak, hitz hasierako herskariaren ahoskabetasun fonetikoaren alde argudiatzen du.

Mitxelenak (1977 [2011]: 200) adierazten duen bezala, Martineten (1950 [1964]) berreraiketa onartuko badugu (eta ondorioz honakoa ere, hitz hasierako kokapenean bi proposamenak berdina baitira), hitz hasieran herskari hasperendunak **h* bihurtu zirela eta herskari ahoskabetuak ahostundu zirela, erromantzeetako herskarietara hurbilduz, onartu beharko genuke.

Amaitzeko, proposamen honek txistukariaren osteko bi herskari serieen arteko neutralizazioa aurreikusten du. Izan ere, euskaraz, txistukariaren osteko testuinguruan dauden herskari ahoskabeek hasperena galtzen dute, herskari ahostunak ahoskabetzen diren bitartean. Proposamen honen arabera hitz erdiko herskari ahoskabe edo fortisak orokorrean hasperendunak zirenez, txistukariaren osteko kokapenean bi serientzako emaitza berbera espero da: hasperenik gabeko herskari ahoskabeak. Neutralitze hau zehatz datatzea zail izan daitekeen arren, oso garai zaharretik (ia) gaur egun arte indarrean egon dela proposa daiteke: alde batetik, txistukariaren osteko herskari ahoskabeak testurik zaharretatik agertzen zaizkigu (hasperenik erakutsi gabe); bestetik, egungo euskalkietan ez da hasperena erakusten duen txistukari osteko herskari ahoskaberik

¹¹ Ikerketa sakonago batean argigarria izan daiteke ahostunarekin ematen diren bi adibide hauek (*Gison* eta *Borconnis*) eremu berean agertu izana, hots, Saint-Bertrand-de-Comminges-en.

eta txistukari osteko hurbillkari ahostunak gutxi batzuk baino ez dira eta ez dirudite zaharregiak (cf. *desberdin*, *desgogo* vs. *deskana*, *destaña*, etab. aurrizki berarekin). Testigaturik dugun hizkuntzaren egoera zaharrena joanda, akitanierara alegia, Ariztimuñok (2011) bilduriko 579 erregistro dituen datu baseak ez du <sb>, <sd>, <sg>, <xb>, <xd> edo <xg> sekuentzien adibiderik eta agertzen diren -ST- sekuentzietan ez da sekula (13) adibidean zerrendaturiko herskariaren hasperena markatzeko baliabiderik erabiltzen. (14) adibideak erakusten ditu sekuentzia hau duten hainbat hitz.

- (14) -ST- taldea akitanieraz (Gorrotxategi 1984; Ariztimuño 2011)
Andoxponni, (*Pi?*)*andosponnii*, *Andostenno*, *Andostonnis*, *Estenconis*, *Harspi*,
Torsteginno, *Harbelesteg*[], *Aherbelste*, *Astoillunno*, *Alardosto*, *Belexconis*, *Bihoscis*,
Halsconis, *Halscotarris*, *Talsconis*, *Nescato*, *Silexconis*, *Herauscorritsehe*, etab.

Gaur egun euskalki gehienetan ikus daitekeen sudurkari osteko neutralizazioa, ordea, ez litzateke herskari sistema zaharraren parte izango. Hasteko, akitanieraz ez da ahostunaren aldeko neutralizazioaren ebidentzia argirik ikusten (ikus ahoskabea erakusten duten *Honthar*, *Harontarris*, *Cisonten*, *Estenconis*, etab.). Gainera, ekialdeko euskalki modernoek ez dute neutralizazio hau erakusten (*onki*, *-ntik*, *-mentu*, etab., cf. Lakarra 2014).

Laburbilduz, lan honek proposatzen duen sistema berria (15) adibidean erakusten dena izango litzateke.

- (15) Herskariaren ahoskera: proposamen berria

Fonema	Hitz hasiera	Bokalartea
/b/	[b _h -]	[-β _h -]
/t/	[t ^h -]	[-t ^h -]
/d/	[d _h -]	[-ð _h -]
/k/	[k ^h -]	[-k ^h -]
/g/	[g ^o -]	[-ɣ _h -]

Ikus daitekeenez, herskariaren kokapen-araberako ahoskeren hipotesi berria ez zait Martineten sistematik gehiegi aldendu. Izan ere, hitz hasierako kokapenak ez du ezberdintasunik erakusten, eta hitz erdian (edo bigarren silaban) Martinetek (1950 [1964]) proposatutako herskari ahoskabe edo ahoskabetuei VOT luzeagoa (hau da, hasperena) baino ez diet gehitu. Modu berean, proposatu dudana sistema hau ekialdeko euskalki modernoaren oposaketatik oso urruti ere ez dago: ezberdintasun handiena hitz hasierako herskari ahostunaren ahoskeran dago, zeinentzako, Martinetek bezala, ahoskabetze fonetiko bat proposatu dudana. Ahoskabetze fonetikoaren maila ez da definitzeko erraza, baina hitz hasierako ahoskabetze honek (4) adibidean deskribatutako ustezko ahoskabetasun asimilazioa askoz hobeto ulertzen laguntzen du. Proposamen honek Martineten herskari fortisak herskari ahoskabe hasperendun bezala berreraikitzen ditu kokapen guztietan, sistema zerbait sinplifikatuz, Martineten lenientzako proposamena ebidentzia gehiagorekin berresten duen bitartean.

Behin aitzineuskararen herskari sistemaren izaera fonetiko berria zehaztu ondoren, bi herskari serieak zein ezaugarri bereizten dituen zehazten saia gaitzake. Errealismo laringalaren (*laryngeal realism*, cf. Iverson & Salmons 1995; Jessen & Ringen 2002; Honeybone 2005; Beckman, Helgason, McMurray & Ringen 2011 eta Beckman, Jessen & Ringen 2013) arabera, korrespondentzia zuzena gorde behar

da segmentu baten errealizazio fonetikoaren eta segmentu horren ezaugarri fonologikoen artean. Korrante honen ikuspegitik, bi hizkuntza klase ezberdin daitezke: benetako ahotsa (*true voice*) duten hizkuntzak, errusiera, hungariera, gaztelera eta frantsesa kasu, eta hasperena edo VOT luzea erabiltzen duten hizkuntzak (*aspirating languages*), ingelesa eta alemanaren antzekoak. Benetako ahotsa duten hizkuntzetan bi herskari serieen arteko oposaketa herskariaren amaieran gertatzen den ahots korden bibrazioaren arabera da fonetikoki, korrelato fonetiko hori fonologikoki [voice]-ek irudikatzen duelarik.

Herskariak hasperenaren bidez bereizten dituzten hizkuntzetan, ordea, bi serieak bereizten dituen ezaugarri fonologikoa [spread glottis] izango litzateke. Euskararen kasuan, aitzineuskarak bi herskari serieak [spread glottis] ezaugarriaren bitartez bereiziko lituzke, euskara modernoak, gaztelarak bezala, [voice] ezaugarriaren bidez egiten duen bitartean. Ikuspegi honek aurreikusten du hasperendun hizkuntzetan herskari serie batek [spread glottis] ezaugarriarentzako espezifikazioa izan behar duela (eta beste serieak ez) eta benetako ahotsa duten hizkuntzetan serie batek [voice] ezaugarriarentzako espezifikazioa izan behar duela (eta besteak ez). Hemen proposatutako sistemak [spread glottis] oposizioa betetzen du (Martinetenak ez bezala), fortis seriea bai hitz hasiera eta baita erdian ere hasperendun bezala berreraiki baitut. Gaurko sistemara heltzeko, herskariaren oposaketa [spread glottis] ezaugarriaren oinarrituta egotetik [voice] ezaugarriaren oinarritua egotera igaro behar zuen.¹²

Ondorioak

Lan honek bi atal ditu. Hasteko, fonetikoki ulertzeko oso zaila zen bilakabide bantentzako bide alternatibo bat proposatu dut: [voice] ezaugarriaren gabeziaren asimilazio bezala ulertu behar zen bilakabidea (edo, are okerrago, ahotskorden bibrazio ezaren asimilazioa) saihestu dut bai euskaraz eta baita beste hizkuntza askotan ere deskribaturik dagoen ezaugarri mailako hasperenaren metatesi (edo [spread glottis]) bezala azaltzea proposatuta. Azalpen berri honek beste bi abantaila ekarri ditu: alde batetik, hasperenaren distribuzioan deskribatutako asimetriarentzako (hots, hasperen segmentalaren kasuan disimilazioa atzerakoi eta herskari ahostun ezaugarriaren kasuan aurrerakoi gertatzea) azalpen bat eskaintzen du; bestetik, hitz hasierako lenis seriearen gauzatze fonetiko ahoskabe edo ahoskabetuaren aldeko ebidentzia eskaintzen du. Ebidentzia berri hau baliatuta, aurretik ezagutzen genituen beste zenbait adierazpen ordenan jarri ditut aitzineuskararen herskariaren izaera fonetiko hobeto definitzeko asmoarekin. Lan honetan proposatu den sistema ez da Martinetek proposatu zuenaren guztiz berdina, eta ez da gaur egungo sistematik gehiegi aldentzen. Aurkeztu dudana proposamenaren arabera, lehendabiziko herskari seriea ahoskabe hasperendun bezala gauzatzen zen bai hitz hasieran eta baita bokalarrean ere, bigarren seriea hitz hasieran ahostun ahoskabetu bezala eta bokalarrean hurbilkari bezala gauzatzen zen bitartean. Txistukari osteko bi serieen arteko neutralizazioa sistema horren parte zela proposatu dut.

¹² Pentsa daiteke euskaraz hizkuntza mota aldatzeak herskariaren hasperenaren garrantzi kontrastiboa murriztea ekar zezakela. Honakoa hitz hasieran serie hasperenduna galtzearen epe luzeko ondorio bezala ikus daiteke, eta honi euskarak erromantzeekin izandako kontaktu luzearen ondoriozko eragina gehitu behar zaio.

Proposamen berri honetan deskribaturiko sisteman, beraz, bi serieen arteko oposizioa ez da gaur egun aurkitzen dugun sistemarena, nahiz eta honakoa ere ezaugarri laringaletan oinarritzen den: lehendabiziko serieak VOT positiboa duen bitartean, bigarren serian VOT-a herskariarekin batera doa hitz hasieran, bokalartean herskariaren espirantizazioa gertatzen delarik. Errealismo laringalaren proposamenen arabera, lan honetan berreraiki den herskariaren oposizioa fonologikoki [spread glottis] ezaugarrian datza (hasperenaren metatesian fonologikoki lekuz aldatzen den ezaugarria, hain zuzen), gaztelera edota gaur egungo euskararen herskariaren oposaketak [voice] ezaugarrian oinarritzen diren bitartean.

Erreferentziak

- Ariztimuño, B., 2011, *Antzinateko euskal idazkunak eta aitzineuskararen berrenaiketa: corpusa, analisia eta ondorioak*. Master amaierako lan argitaragabea. Gasteiz: UPV/EHU.
- Artiagoitia, X., 1990, «Sobre la estructura de la sílaba en (proto)vasco y algunos fenómenos conexos», *ASJU* 24, 327-349.
- , 1993, «Syllable Structure in Basque and Proto-Basque». In: J.I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Generative Studies in Basque linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 263-287.
- Beckman, J., P. Helgason, B. McMurray & C. Ringen, 2011, «Rate effects on Swedish VOT: Evidence for phonological overspecification», *Journal of Phonetics* 39, 39-49.
- , M. Jessen & C. Ringen, 2013, «Empirical evidence for laryngeal features: Aspirating vs. true voice languages», *Journal of Linguistics* 49, 259-284.
- Blevins, J., 2004, *Evolutionary Phonology. The emergence of sound patterns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- & A. Garrett, 2004, «The evolution of metathesis». In B. Hayes, R. Kirchner & D. Steriade (arg.), *Phonetically based phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, 117-156.
- Cardona, G. & S. Luraghi, 2011, «Indo-Aryan languages». In Comrie (arg.), 373-379.
- Comrie, B. (arg.), 2011, *The World's major languages* (2. arg.). London & New York: Routledge.
- Egurtzegi, A., 2011, «Euskal metatesiak: abiaburua haien ikerketarako», *ASJU* 45, 1-79.
- , 2014, *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque*. Doktorego tesi argitaragabea. Gasteiz: UPV/EHU.
- , 2017, «Phonetically conditioned sound change: Contact induced /u/-fronting in Zuberoan Basque», *Diachronica* 34. <https://doi.org/10.1075/dia.34.3.02egu>
- , 2018, «On the phonemic status of nasalized /h̃/ in Modern Zuberoan Basque», *Linguistics* 56 (inprimategian).
- Egurtzegi, A. & G. Elordieta, 2013, «Euskal azentueren historiaz». In R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. biltzarra* [«Koldo Mitxelena» Katedraren Argitalpenak 5]. Gasteiz: UPV/EHU, 163-186.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- Hansson, G., 2001, «Remains of a submerged continent: preaspiration in the languages of Northwest Europe». In L. Brinton (arg.), *Historical Linguistics 1999*. Amsterdam: John Benjamins, 157-173.

- Hayes, B., 1984, «The phonetics and phonology of Russian voicing assimilation». In M. Aronoff & R. T. Oehrle (arg.), *Language sound structure*. Cambridge: MIT, 318-328.
- Honeybone, P., 2005, «Diachronic evidence in segmental phonology: the case of obstruent laryngeal specifications». In M. van Oostendorp & J. van de Weijer (arg.), *The internal organization of phonological segments*. Berlin: Mouton de Gruyter, 317-352.
- Hualde, J. I., 1991, *Basque Phonology*. London & New York: Routledge.
- , 1997, «Aitzineuskararen leherkariak», *ASJU* 31, 411-424.
- , 1999, «Pre-Basque plosives». In J. Franco, A. Landa & J. Martín (arg.), *Grammatical analyses in Basque and Romance linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 77-104.
- , 2006, «Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera». In B. Fernández & I. Laka (arg.), *Andolin gogoan: Essays in honour of Professor Eguzkitza*. Bilbo: University of the Basque Country, 497-511.
- , 2017, «Erronkarieraren garapen fonologiko dialektalaz». In A. Iglesias & A. Ensunza (arg.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*. Bilbo: UPV/EHU, 175-194.
- Igartua, I., 2008, «La aspiración de origen nasal en la evolución fonológica del euskera: un caso de “rhinoglottophilia”», *ASJU* 42, 171-189.
- , 2015, «Diachronic effects of rhinoglottophilia, symmetries in sound change and the curious case of Basque», *Studies in Language* 39, 635-663.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons, 1995, «Aspiration and laryngeal representation in Germanic», *Phonology* 12, 369-396.
- Jakobson, R., 1978, «Mutual assimilation of Russian voiced and voiceless consonants», *Studia Linguistica* 32, 107-110.
- Jessen, M. & C. Ringen, 2002, «Laryngeal features in German», *Phonology* 19, 1-30.
- Kehrein, W., 2002, *Phonological representation and phonetic phasing: Affricates and laryngeals*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Kim, N.-K., 2011, «Korean». In Comrie (arg.), 765-780.
- Lakarra, J. A., 2003, «Hacia un nuevo paradigma etimológico vasco: forma canónica, filología y reconstrucción». *ASJU* 37, 261-391.
- , 2006, «Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco». In J. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *R.L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz* [*ASJU* 40], 561-621.
- , 2009 [2013], «*h₃ > h₁, *h₂ > h₁ eta horiei datzekien zenbait fenomeno», *Lapur-dum* 13, 211-231.
- , 2014, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara batu zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz». In I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina*. Bilbo: UPV/EHU [*ASJU*ren Gehigarriak, 69], 155-241.
- , 2015, «Hiru hasperen haboro». In: M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta: sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*. Bilbo: UPV/EHU, 349-378.
- , 2018, «Euskararen historiaurrea». In J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 23-229.
- & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Luis Michelena. Obras completas* [OC]. Donostia & Bilbao: *ASJU*ren Gehigarriak, 15 lib.; Gipuzkoako Foru Aldundia, Eusko Jaurlaritza & UPV/EHU.
- Martinet, A., 1950 [1964], «De la sonorisation des occlusives initiales en basque», *Word* 6, 224-236 [Martinet, A., 1964, *Économie des changements phonétiques*, 370-388. Berna:

- A. Francke. *Gaztelera*: Martinet, A. 1974, «La reconstrucción estructural: las oclusivas del vasco». In: *Economía de los cambios fonéticos. Tratado de fonología diacrónica*. Madrid: Gredos, 524-550].
- Matisoff, J. A., 1975, «Rhinoglottophilia: the mysterious connection between nasality and glottality». In Ch. A. Ferguson, L. M. Hyman & J. J. Ohala (arg.), *Nasálfest: Papers from a symposium on nasals and nasalization*. Standford: Standford University Press, 265-287.
- Mitxelena, K., 1950 [2011], «De fonética vasca: la aspiración intervocálica», *BAP* 6, 443-459 [Berrargaratua: J. A. Lakarra & Í. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Obras completas* 7, 3-20].
- , 1954 [2011], «De onomástica aquitana», *Pirineos* 10, 409-455 [Berrargaratua: J. A. Lakarra & Í. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Obras completas* 5, 197-243].
- , 1957 [2011], «Las antiguas consonantes vascas». In D. Catalán (arg.), *Estructuralismo e historia. Miscelánea homenaje a André Martinet* (1. lib.), La Laguna: Universidad de La Laguna, 113-157 [Berrargaratua: J. A. Lakarra & Í. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Obras completas* 7, 57-91].
- , 1977 [2011], *Fonética histórica vasca [Publicaciones del Seminario «Julio de Urquijo»]*, Donostia-San Sebastian: Diputación Foral de Guipuzcoa [1961, 2. ed. 1977] [Berrargaratua: J. A. Lakarra & Í. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Obras completas* 6].
- Ohala, J. J., 2003, «Phonetics and historical phonology». In B. Joseph & R. Janda (arg.), *The handbook of historical linguistics*. Malden: Wiley-Blackwell, 669-686.
- Padgett, J., 2012, «The role of prosody in Russian voicing». In T. Borowsky, S. Kawahara, T. Shinya & M. Sugahara (arg.), *Prosody matters: Essays in honor of Elisabeth Selkirk*, Equinox Publishing, 181-207.
- Ruch, H. & J. Harrington, 2014, «Synchronic and diachronic factors in the change from preaspiration to post-aspiration in Andalusian Spanish», *Journal of Phonetics* 45, 12-25. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2014.02.009>
- & S. Peters, 2016, «On the origin of post-aspirated stops: production and perception of /s/ + voiceless stop sequences in Andalusian Spanish», *Laboratory Phonology* 7, 1-36. DOI: <https://doi.org/10.5334/labphon.2>
- Stevens, M., 2010, «How widespread is preaspiration in Italy? A preliminary acoustic phonetic overview». In S. Schötz and G. Ambrazaitis (arg.), *Working papers of the Department of Linguistics and Phonetics 2010*. Lund: Lund University, 97-102.
- Trask, R. L., 1985, «On the reconstruction of Pre-Basque Phonology». In J. L. Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena* (2 lib.). Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 885-891.
- , 1997, *The History of Basque*. London, New York: Routledge.
- Ultan, R., 1971, «A typological view of metathesis», *Working papers on language universals* 7, 1-44.

Ander Egurtzegi

Institute for Phonetics and Speech Processing (IPS),
Ludwig Maximilian University of Munich (LMU).
Schellingstrasse 3 (Office 249) - 80799 Munich (Germany).
+49 892 180 2812
egurtzegi@phonetik.uni-muenchen.de

**XIX. mendean Harizmendiren
Ama Virginaren Hirur Officioac-en ale ezagun
bakarrari falta zitzaizkion orriak osatu zituen
esku ezezagunaz**

*In search of the identity of the hand that completed
the missing pages of the only known copy
of The three offices of the Virgin by Harizmendi*

Jabier Etxagibel

Monumenta Linguae Vasconum

Abstract

In the XVIIIth century the Basque priest Harizmendi published a prayer book dedicated to the Virgin Mary called Ama Virginaren Hirur Officioac. In the XIXth century the only known copy of that book, of which some pages were missing, was purchased by the prince Louis Loucien Bonaparte. In 1901 the Basque scholar J. Vinson prepared an edition of Harizmendi's book using Bonaparte's copy and a entire handwritten copy of the book that he had found. When the edition was about to be printed, he had news of another copy found in the Bodleian Library of Oxford. Having compared his reconstructed text with that of the original copy he found some pages did not match those of the original, that is to say they were written by a second hand that until now remains unknown. As it would appear nobody has tried to unravel this enigma, our intention in this paper is to throw some light on the identity of this mystery second author.

Keywords: *Harizmendi, Ama Virginaren Hirur Officioac, copyst.*

Laburpena

1901.ean J. Vinsonek C. Harizmendik XVII. mendean idatzitako Ama Virginaren Hirur Officioac liburuaren berrargitalpena prestatu zuen. Horretarako, artean ezagutzen zen jatorrizko ale bakarra —L. L. Bonaparteren ondarekoa— erabili zuen. Alabaina, ale hori ez zen osoa, eta faltatzen zitzaizkion orriak osatzearren utzi bide zioten eskuizkribatutako kopia batez baliatu zen. Testua inprentan argitaratzear zenean, S. Dogsonek Oxfordeko Bodleian liburutegian gordetzen zen ale oso baten berri eman zion. Berak prestatutako testua Bodleian liburutegiarenarekin erkatu zuenean konturatu

zen berreraikitako orri zenbait, edukiz eta hizkeraz, Harizmendiren testuari ez zegoziola, hots, kopiagile ezezagun batek berreraikitakoak bide zirela. Kopiagilearen auzia aztertzeke dago oraindik, eta hauxe izan da ikerlan honen helburua, testua arakatuz kopiagile ezezagunaren gainean zer edo zer argitzea, alegia.

Hitz gakoak: *Harizmendi, Ama Virginaren Hirur Officioac, kopiagilea.*

1. Sarrera¹

Officium Beatae Mariae Virginis liburua (aurrerantzean *Officium*), hots, Birjinaren debozioari eskainitako eskuliburua, XIV. mendean ia guztiz hedatua zen Europan, eta Trentoko kontzilioaren ondorioz 1568an Pio V.a Aita sainduak erreformatu zuen. Eskuliburua Birjinaren liturgia urtaroei dagozkien hiru ofiziotan banatzen da: «à Purificatione vsque ad Aduentum», «in Aduentu» eta «post Aduentum vsque ad Purificationem». Orenen arabera, hots,— «ad Matutinum», «ad Laudes», «ad Primam», «ad Tertiam», «ad Sextam», «ad Nonam», «ad Vesperas» eta «ad Completorium»— otoiitzen edukia desberdina izan daiteke, baina hiru ofizioetan aldaezinak dirau oren bakoitzeko salmoak dira. XVII. mendean Frantzian delako *Officium*-en irakurketak fededun laikoan kongregazioetan oso hedatua zen, D. Julia-k adierazten duenez:

En el siglo XVII, las compañías en las que se agrupaban los círculos devotos de la élite practicaban la lectura colectiva: en sus primeras reuniones, los miembros de la Compañía del Santo sacramento (que en su mayoría estaba formada por funcionarios regios) tomaron la costumbre de leer pasajes de la *Imitación de Cristo* o del *Combate espiritual* del teatino Lorenzo Scupoli [...] A nivel más modesto, las cofradías de penitentes, del Santísimo Sacramento o de la Santísima Virgen de los centros urbanos disponían cada uno de su libro de Oficios, regularmente reeditado: *Office de la Glorieuse Vierge Marie*, destinado a la «compañía de seglares penitentes», *Heures de pénitents* [...] (Julia 2000: 400-401).

Ematen du *Officium*-en edizioak erabiltzaileen heziketa mailen arabekoak zirela, zeren eta hiru mota nagusi aurkitzen baitira:

- Latinez idatzitakoak frantses azalpen batzuekin. Mota honen adibidea da 1646ko J. Didier-en *L'Office de la Glorieuse Vierge Marie pour dire és Compagnies des Seculiers Penitens d'un que d'autre sexe du Royaume de France* edizioa.
- Latinezko testuaz gain frantsesezkoa ere bazituztenak:
- hitzez hitzeko itzulpenak; esate baterako, Dumont-en *L'Office de l'Eglise en latin et en français contenant L'Office de la Vierge* liburuaren 19. edizioa, 1666koa.
- hitzez hitzeko itzulpenaz gain «en vers»-ekoa ere bazituztenak; adibidez, P. Corneille-ren *L'Office de la Sainte Vierge traduit en françois, tant en vers qu'en prose* eskuliburua, 1670ekoa.

¹ Blanca Urgellek ikasgai bat baino gehiagotan berebiziko irakasle izan nuen Joakin Gorrotxategiren omenaldian lan hau idazteko bultzatu ninduen. Eskerrak berari ere emandako aholku eta iradokitako zuzenketengatik.

— Soilik frantses testua zutenak; esateko, J. Desmarest-ek 1647an argitaratu zuen *L'Office de la vierge Marie mis en vers avec plusieurs autres prières*.

Garbi dago irakurle askori hitzez hitzeko itzulpenak hertsiegi edo zurrunegiak gertatzen zitzaizkiela eta «en vers» prestaturikoak baimendu ziren «Office»-ak erakargarriagoak egiteko.²

Iparraldera ere holako joerak heldu ziren. Esaterako, 1636an Etxeberrik *Eliçara erabiltceco liburua*-ren bigarren partean *Orenetaco othoitçac* atalari dagozkion salmoak eta *Çazpi Salmuac* atal osoa bertsotan jarri zituen, besteak beste, eta aurreko urtean Haranburuk *Debocino escuarra*-n *Çazpi Salmo Penitenciazcoac euscaraz* bildu zituen. Hala ere, badirudi Etxeberrri eta Haranbururen sormenezko idazlanek euskaraz idatziak izateagatik zenbait arbuipen jasan zutela (Oyharçabal 2001: 16-25). Ondorioz gertatu zen de Reuil, de Montaigne eta Fouquet apezpikuen agintaldietan liburu horiek ez berrarargitaratzea. Berriz, 1643an Iean d'Olce Baionako apezpikuaren izendatzearekin herri xumeak Elizaren irakaskuntzak errazago ulertzeko-edo, euskarazko itzulpenekiko jarrera malguago bihurtu bide zen. Hala, d'Olce-ren agintaldi luzean (1645-1681) Etxeberriren eta Haranbururen lanen berraragitalpenez gain³ —eta Elizaren onarpenarekin— prosaz eta bertsoz itzulitako debozio eskuliburu berrien ekoizpenari baimena eman zitzaion, eta hor sar daiteke kronologikoki Haranbururen *Debocinoa*-ren bigarren edizioa, orduko hartan bertsotan jarri *Çazpi Salmo Penitenciazcoac*-ekin eta Oihenartek goratu (1665: 35), Harizmendik itzulitako *Officioac* eta berak moldaturiko Haranbururen *Debocinoa*-ren hirugarren edizioa, eta Argainarazten *Deboten breuiarioa*.

Testuinguru horretan burutu zuen Christobal Harizmendik 1660an *Ama Virgiren hirur officioac* itzulpena (aurrerantzean *Officioac*). Autoreari buruz zertzelada gutxi ezagutzen ditugu. Idatzi zuen obra bakar honetan De Moleres eta Hariztegui eliz onesleek «Saraco iaun Vicarioa eta predicaria» bezala aurkezten dute. Tamalez, xvii. mendeko Sarako eliz agirietan badira hutsuneak: izenpeturik gordetzen diren 1609-1624 eta 1658-1697 tartekoetan ez da agertzen haren izena eta 1653-1670 tartekoak sinadura gabe dira; egia da Senpereko 1615eko bi eliz agiritan Harismendi delako bat agertzen dela, baina ez dago egiaztatzerik bera izan zenik (Etxagibel 2015: 11). J. Vinsonen (1901: xiii) Harizmendiren idazkeran oinarrituta, Axular bezala mugako herriren batekoa zela iradoki zuen. Bestalde, J. M. Barandiaranek Sarako etxe bateko atarian «Maria. 1660. IHS. Mendiondoco Seme C. Harizmendi Ape-

² Horren harira esanguratsua da 1647ko J. Desmarest-en edizioan Erregina erregeordeari egindako eskaintzan autoreak adierazi ziona: «Madame vne honte & vn deffaut considerable à nostre siecle [...] que les loüanges du Createur fussent si negligées, que les Dames n'eussent dans leurs liures de Prieres que de traductions, rudes & obscures plus capables de rebuter la deuotion que de la satisfaire» (etzana gurea da), eta Teologian doktoreak ziren L'Éscuyer eta Mayre-ren eliza-onarpenean Desmarest-en lana goratu zen: «Nous les iugeons (les vers) plustost tres-vtile au salut des ames, & tres-propre pour leur faire pratiquer avec plus de suauité les exercices de la Deuotion, dont le goust, est par fois attiedy en elles». Orobat ikusten da Corneilleren edizioan Gobillon eliza oneslearen aprobazioan: «Pay leu la traduction de l'Office de la sainte Vierge, & c. avec la Paraphrase en vers, faite par Monsieur Corneille. C'est un ouvrage qui exprime les sens des Pséaumes & de prières de l'Eglise d'une manière si nette, si majestüeux, & si touchante en meme temps, [...] qu'il excite la pieté dans le coeur par de saintes affections».

³ *Noelac*-en bigarren edizioa 1645ekoa da, *Eliçara*-ren bigarren edizioa 1663koa, *Manual*-ena 1669koa eta Haranbururen *Debocinoa*-ren bigarrena 1642 ingurukoa.

zac» idazkuna aurkitzen zela (dela?) aipatu zuen (Etxagibel 2015: 16); beraz, baliteke idazkun hori gure idazleari egokitu izana eta Sarako Mendiondoko auzoan edo Mendiondo herrian jaio izana. *Officioac* itzulpenaz gain, 1635eko Haranbururen *Debocino escuarra*-n autorearen laudorioan 6/7 neurriko olerki bat idatzi zuen eta, goraxeago aipatu dugunez, hirurogeiko hamarkadan —*Officioac* argitaratu ondoren, hain zuzen— Haranbururen *Debocino*-ren 3. edizioa moldatu zuen, bere hitzetan irakurleei «arrimu hobean» heltzeko.

Officium-en edizioekin erkatuta Harizmendirenak formatua desberdina du; izan ere, latinezko hiru ofizioak nolabait batean bilduak dira, hau da, oren bakoitzean hiru ofizioetarako aldaezinak diren *Psalmu*-ei ofizio bakoitzak berezkoak dituen «antiphona», «lectio», etab. eransten zaizkie,⁴ agian argitalpenaren kostua murrizteko. Hortik, 1645ean Moretik argitaratutako *Officium Beatae Mariae Virginis* liburuan *Officium* horiek 228 orrialde betetzen zuten bitartean, Harizmendiren *Officioac* gutxira 183 orritan biltzen da.

Harizmendiren bertsogintzan Haranburuk *Debocino escuarra*-ren bigarren edizioan 8/7 neurriko bertsotan jarritako *Çazpi Salmo Penitenciazcoac*-en ereduaren zantzuak dira.⁵ Ez dakigu eskuliburuak arrakasta izan zuen, baina XIX. mendera arte nolabait desagertu egin zen. Mende horretan L. L. Bonaparte printzea ordura arte ezagututako ale bakar eta zatikazkoaren jabe egin zen. Geroztik, J. Vinsonek 1901ean berak prestatutako edizioa argitaratu zuen. Horretarako, Bonaparteren aleaz eta eskuratu zuen *Officioac*-en eskuizkribaturiko kopia batez baliatu zen. Edizioaren «Avertisement»-ean (viii, ix) honela deskribatu zuen kopia:

Si je n'avais eu, sous les yeux, pour la présente réimpression, que l'exemplaire ci-dessus décrit, je n'aurais pu reproduire l'*Office de la Vierge* dans son intégrité; mais heureusement les p. 71-72, 143-144, 169-170, 177-178 et la moitié des p. 145-146 ont été conservées dans la copie manuscrite dont j'ai parlé. Copie manuscrite faite il y a cinquante années, probablement sur l'exemplaire même qui est devenu depuis la propriété du prince Bonaparte» [...] La copie manuscrite, qui date environ demi-siècle a été faite avec beaucoup de soin sur un petit cahier cartonné; mais le copiste qui se préoccupait surtout de la langue ne s'est pas attaché à obtenir une reproduction aussi exacte et aussi minutieuse que les bibliographes l'auraient désiré.

Baina, berregindako edizioa argitaratzear zenean S. Dogson-ek Oxford-eko Bodleian liburutegian gordetzen zen ale oso baten berri eman zion. Horren ondorioz, jatorrizkoa berak prestatutakoarekin erkatu zuenean zenbait orri, bai edukiaz bai hizkeraz, ezberdinak zirela konturatu zen, «Appendice»-n (114) adierazi zuenez:

J'ai fait prendre une copie minutieusement exacte des pages qui manquaient à l'exemplaire du prince Bonaparte; elles seront fidèlement réimprimées ci-après. A ma

⁴ Adibidez, *Sexta* orenari dagokion ordena ondokoa da: / Aue Maria / Iainco Iauna / Memento. *Primar*: 1. *Offic.* çure vrrin; 2. *Offic.* O Maria; 3. *Offic.* Moysec / Ad te Dñe. *Sal.* 122. / Nisi quia Dñs. *Sal.* 123. / Qui confidunt. *Sal.* 124. / 1. *Offic.* Aña. In odorem / 2. *Offic.* Aña. Ne timeo / 3. *Offic.* Aña. Rubum / 1. 3. *Offic.* Cap. *Eccles.* 24 / 2. *Offic.* Cap. *Luc.* I. / 1. *Offic.* *Othoitça*. Concede misericors Deus / 2. *Offic.* *Othoitça*. Deus qui de beatae / 3. *Offic.* *Othoitça*. (*Off* 132-139).

⁵ Cf. bestela «De Profundis» 129. salmoaren hirugarren ahapaldian: *Ene vicitte gaixtora, / Beguiratcen baduçu: / Iauna çure aitcinean / Ceren duquet esporçu* (*Off* 169) eta Haranbururen *Ecen ene beccatura / Beguiratcen baduçu / Nola flaco creatura / Ceren duquet esporçu* (1690: 219).

grand surprise, le texte des pp. 71-72, 143-144, 145-146 (partie inférieure), 169-170, 177-178 est tout à fait différent de celui que portait la copie manuscrite qui on'avait servi de prototype;⁵ il est probable que cette copie avais été faite sur un exemplaire ingénieusement complété à la main par un amateur lettré et studieux; le style de ces compléments supposés est en effet plus moderne que celui de Harizmendi, et il est entaché de bas-navarrisme,⁶ si cette expression m'est permise.

Alabaina, liburuaren historia ez da hor bukatzen. Aurten, P. Salaberri Muñoak (<www.booktegi.eus>) «Bibliothèque Nationale de France»-n gordetzen den beste ale baten bertsio digitalizatua gure eskura jarri du.

2. Ikerlanaren helburua

Guk dakigularik, kopiagile ezezagunak berregindako orriek aztertzeke diraute. Eta gure asmoa izan da orri horietako testuak arakatzea ea kopiagilearen nortasunaz ezer argi dezakegun.

3. Metodologia

Gure ikerketa baino lehen badira euskal filologian egiletasunaren gainean aurreko ikerlanak. Lakarrak 1596an argitaratutako eta egile ezezaguneko *Refranes y Sentencias* liburuaren gaineko ikerketa eta edizioan literatur soziologia, realia eta batez ere hizkuntza azterketa baliatu zituen ustezko egilearen hizkera ondorioztatzeko (1996: 136-146). Mujikak (2010) *Birjina edo Donceil Christaba* eskuizkribuari buruzko ikerketak eta edizio kritikoa burutu zituen; 1783an dataturiko eskuizkribuak lau liburukitan bildutako 1696 orri ditu, eta *Virginie, ou le vierge chrétienne. Histoire sicilienne, pour servir du modele aux filles qui aspirent à la perfection* izenburu luzeko liburuaren euskarazko itzulpena da. Mujika itzultzaile ezezagunari hurbiltzeko barne azterketaz, hots, hizkuntza azterketaz baliatzen da, aintzakotzat hartuta kanpokoa: papera, artxiboa, etab. ez zaiola lagungarri. Padillak (2011) *Kadett eta Bettiriño* eskuizkribuaren gainean ikerketa eta edizio kritikoa prestatu zituen. Kasu honetan 1205 orrialdeko testuak ez du datarik eta egiletasun ezagunik gabekoa da. Alabaina, Padillak datazioa nolabait finkatzeko hizkuntzaz kanpoko eta barneko zertzeladak baliatzen ditu, hala nola paperaren ur marka eta Larramendiren *Diccionario Trilingüe*-ri legozkiokoen zenbait lekukotasun eskuizkribuan agertzea. Bestalde, eskuizkribuaren historiari buruz ezagutzen diren datuez, batetik, eta hizkuntza azterketaz, bestetik, egilearen hizkerari eta haren nortasunari hurbiltzeko baliatzen da.

Gure abiapuntua desberdina da. Hasteko, daukagun informazio guztia bigarren eskuko delako, Vinsonena alegia, izan ere ez dugu hark erabilitako eskuizkribuaren

⁶ Ematen du Vinsonen eskuizkribuen transkribapen lanaren ardura laguntzailereri bati eman ohi ziola, esate baterako Pouvreuren *Imitacionea*-ren eskuizkribuko I eta III. liburukien kopiak Mlle Roger-ek eta Mlle Jeantet-ek egin zizkioten, hurrenez hurren, nahiz eta azkenean berak transkribapen akatsak zuzendu behar izan zituen (Satrustegi 1978: 19). *Officioac*-en kasuan ere badirudi transkribapena beste batek egin ziola, eta ikuskatu gabe argitararazi zuen. Horrek azalduko luke Bodleian liburutegiko alea aztertu arte zergatik ez zen konturatu jatorrizko aleari falta zitzaizkion orriak «entaché de bas-navarrisme» zirela.

nondik norakoa ezagutzen, ez dakigu jatorrizkoa ala baten batek egindako kopiaren kopia zen, eta datazioari dagokionez Vinsonen baieztapen soila dugu, hots 1850 ingurukoa izan litekeela, «environ demi-siècle» (cf. § 1). Beraz, kanpoko azterketarik ezean, ekiteko bide bakarra barne azterketa da: testuen azterketa formala, eta hizkuntza azterketa, hain zuzen. Azken hau nahiko mugatua, aintzakotzat hartuta kopiagileak berregindako testuek soilik zortzi orrialde eta erdi betetzen dituela, ez asko non-bait hizkuntza azterketa zehatzik egin ahal izateko.

Ikerketan Moretik 1645ean argitaratutako *Officium Beatae Mariae Virginis* latinezko testua, Harizmendiren *Ama Virginaren hirur officioac*-en Bibliothèque Nationale de France-k digitalizatutako alea gehi Vinsonen edizioa⁷ erabili ditugu. Kopiagileak berreraikitako testu bakoitzari legokiokoen latinezko bertsioa, Harizmendirena eta kopiagilearena —azken honena letra etzanez— hiru zutabeko tauletan bildu ditugu (cf. § 6).

3.1. Testuen azterketa formala

Testuen azterketa formaletik ondoko zertzeladak aipagarri dira:

- Kopiagileak testuak osatzeko ezinbestez latinezko *Officium* batera jo behar izan zuten (agian egunero erabiltzen zuenera). Izan ere, «Lectio iij» irakurketako «tu autem Dómine miserere nobis. R. Deo gratias» itzultzeko (cf. § 6. I) Harizmendik *Badariac, ó Iauna, çuc euçu gutçaz pietate. R. Iaincoari esquer* baliatu zuten. Kopiagileak, Harizmendiren itzulpena ezagutu gabe, haren hitzez hitzeko itzulpen bera eman zion; harrigarria, aintzakotzat hartuta euskal literaturan *badariac* soilik Etxeberri Ziburukoak eta Harizmendik erabili zutela (cf. *OEH*, s.v. *badarik*). Gertatu bide zena izango zen latinezko aurreko orrialdean ere, hots, «1. Lectio. In Omnibus. Eccl. 24» irakurketaren bukaeran lelo bera agertzen dela —«tu autem Dómine miserere nobis. R. Deo gratias» (*Officium* 1645: 17)— eta kopiagileak zeukan *Officioac*-en kopian Harizmendik hartarako emandako itzulpena kopiatu zuela, besterik ez.
- Harizmendik *Psalmus* 127ko «Ecce sic benedicatur homo: qui timet Dóminum» eta «Benedicat tibi Dóminus ex Sion: & videas bona Ierúsalem» bertsetak bere itzulpenean bi ahapaldi desberdinetan eman zituen bitartean, kopiagileak biak batean bildu zituen (cf. § 6. II).
- Kopiagileak berezko trebezia erakusten du prosazko latin testu bat 8/7 neurriko lau lerroko bost ahapaldi bihurtzean (cf. § 6.V, 1-21).
- «De Profundis» salmoan (cf. § 6. IV) «iniquitátes» hitzari legokiokoen ordaina *Qatequiei* da. Vinsonen edizioko «Corrigenda»-n bildu ez bada ere, inprenta huts bide da. *Iniquitate* mailegua Leizarragak (*Lu* XIII 27) eta Tartasek (*Onsa* 122) erabili zuten, besteak beste (cf. *OEH*, s.v. *inikitate*). Gure ustez, eskuiz-

⁷ Vinsonen edizioa 75 alekoa izan zen. Guk erabilitako 14. alearen bertsio digitalean (liburuklik.euskadi.eus) 10, 11, 56 eta 82 zenbakidun orrialdeak errepikatzen dira; berriz, 58, 84, 93 eta 94 zenbakikoak falta dira, eta azken bi hauek Bonaparteren alean falta ziren 177-178. orrialdeei dagozkie, hain zuzen. Ez dakigu akatsa digitalizazioan ala inprentan gertatu zen. Horregatik, Urquijo bildumaren 57.a eta Hordagok faksimilea argitaratzeko erabili zuten 30. alea ere baliatu ditugu.

kribuan agertzen zena *Iniquitateei* izan liteke (*Qatequi-n Iniquitate-ren qui* eta *te* silabak behintzat biltzen dira). Kontua da kopiagileari latinezko hitzarentzat ez zitzaiola beste ordainik bururatu⁸ eta *Iniquitateei çagozquenean* bertsoa nolabait ondu gabe utzi zuen 12 silaba izateagatik metrikak huts egiten ziolako.

3.2. Hizkuntza-azterketa

Grafiei dagokienez esan daiteke ez dela alderik Harizmendiren grafien eta kopiagileen artean. Ematen du kopiagilea Harizmendiren grafiei eusten saiatu zela. Hori garbi agertzen da herskari hasperenduna idazteko <cc> erabileran, izan ere garaikideak izan bide ziren Bonapartek bildutako eskuizkribuetan⁹ <kh> gehienetan, eta <kh> / <k> txandaketak noizean behin agertzen dira, baina behin ere ez <cc>: esaterako, Duvoisinin itzulpenetan: *khea*, *ikhusi*; *Hazparneko Doktrina-n*: *khentceco*, *likhiski*, *lekhu* / *leku*; *Ustaritzeko Doktrina-n*: *ikhusi*, *ekharri*, *aurkitu* / *aurkbitu*; Iribarnegarayren itzulpenetan: *sukhar* / *sukar*, *khusi* / *ikusgarri*; *Baigorriko Doktrina-n*: *ikhus* / *ikus*, *lekhu* / *leku*; etab.

Berriz, frikari bizkarkarirako <ç>a,o,u / <c>e, i eta afrikatu apikarirako <x> grafia baliteke berezkoak izatea garaiko idazkietan arruntak izan ez arren batzutan agertzen direlako:

- <ç> / <z>a,o,u: oro har <z> grafia da nagusi, esateko Duvoisinin itzulpenetan eta *Ustaritzeko Doktrina-n*. Orobat *Baigorriko Doktrina-n* eta Iribarnegarayren itzulpenetan, nahiz eta bietan txandaketan ere agertzen dira: *beçala* / *bezala*, *zure* / *çure* eta *içorra* / *izorra*, hurrenez hurren. Ordea, *Hazparneko Doktrina-n* orokorrean <ç> agertzen da: *goçatu*, *çorrac*, eta kasu batzuetan txandaketak ere: *içan* / *izan*. Kopiagilearen testuetan ere holako txandaketa bat agertzen da: *vrin goçoa* (cf. § 6. I, 22) / *vrin gozoa* (cf. § 6. II, 33).
- <c> / <z>e, i: idazleek nagusiki <c> erabili zuten, nahiz eta kasu batzuetan <z> ere: Duvoisinin itzulpenetan *cer*, *baicen*, bai eta txandaketak ere: *guciei* / *guziei*, *ciphuko* / *ziphu*; *Hazparneko Doktrina-n*: *cer*, *bici*, *cerüetaat*; *Ustaritzeko* koan: *cein* / *zein*, *bereciki* / *bereziki*; *Baigorrikoan*: *cehatuz*, *guthicia*. Berriz, Iribarnegarayren itzulpenetan <z> da nagusi, baina noizean behin <c>-z ere baliatu zen: *ezen* / *ecen*, *certaz*.
- <x> / <ts>: oro har idazleak afrikatu apikarirako <ts>-z baliatu ziren, baina batzuetan <x>-z txandaketan: esateko, Duvoisinin itzulpenetan: *sinhex*, *ebaxiko*, *ixasorat* / *itsasoran*; *Ustaritzeko Doktrina-n*: *exaiac* / *etsaietatik*, *hux* / *huts*, *Baigorrikoan*: *sinhetsi* / *sinhexi*, *etsayain* / *exai*, Iribarnegarayren itzulpenetan: *exaiak* / *etsaia*, *axein* / *atseinetan*.

Hizkuntz ezaugarriak hiru motakoak dira:

⁸ Haranburuk *faltac* (*Deb* 1635: 347) eta *bekhatura* (*Deb* 1690: 219) baliatu zituen, eta Etxeberriek ere *bekhatura* (*Eliç* 339).

⁹ Atal honetako grafia *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, *Lapurtera-2* (Pagola 1994a: 461-517), eta *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, *Mendebaldeko behe-nafarrera* (Pagola 1994b: 249-283) liburuetatik atereak dira.

3.2.1. Harizmendiren eta kopiagilearen testuetan Iparraldean obikoak direnak

Ezaugarria	Harizmendiren testuetan	Kopiagilearen testuetan
Hasperena	<i>herstura</i> (IV, 8), <i>saihhexean</i> (II, 14), <i>mahax</i> (II, 13), <i>bilha</i> (IV, 42)	<i>hartacotz</i> (IV, 17), <i>oihua</i> (IV, 6), <i>çuhaitz</i> (II, 15), <i>ilhumbetic</i> (IV, 34)
Herskari hasperendunak [kh]: <cc> [th]: <th>	<i>iccus</i> (II, 26), <i>beccataria</i> (IV, 28) <i>botherexu</i> (II, 6- 21), <i>baithan</i> (IV, 25)	<i>iccusico</i> (II, 17), <i>eccarri</i> (V, 31) <i>othoitça</i> (IV, 2), <i>athea</i> (V, 29)
Ozen ondoko frikaria Ablatibo plurala: <i>-taric</i> Bizidun leku-kasuak: <i>baita-</i>	<i>dabilçan</i> (II, 6), <i>esporçu</i> (IV, 14-20) <i>Completetaric</i> (V, 36) <i>çure baithan</i> (IV, 25)	<i>eñçun</i> (IV, 5), <i>Iaunçat</i> (IV, 22) <i>beberetaric</i> (IV, 4) <i>çu baithan</i> (IV, 19), <i>Iauna</i> <i>baithan</i> (IV, 27) <i>bethicotz</i> (IV, 20)
Adlatibo destinatiboa: <i>-kotz</i> <i>ene</i> posesiboa <i>egon</i> -en Nor Nori Aditzoinaren erabilera <i>-en n-z</i> amaitutako partizipioen geroaldian * <i>edun</i> -en adizkiak: <i>-u-</i> Muga adlatiboa denborazko per- pausetan	<i>seculacotz</i> (I, 1) (II, 47), (IV, 3-6) <i>badagoçu</i> (I, 32), <i>nagoçu</i> (IV, 4) <i>iccus</i> (II, 26) <i>iraunen</i> (IV, 26) <i>baduçu</i> (IV, 12), <i>duquet</i> (IV, 14) <i>diteino</i> (IV, 24)	(IV, 6-10-18) <i>dagoco</i> (IV, 25) <i>benedica</i> (II, 21), <i>beha</i> (IV, 12) <i>ianen</i> (II, 8), <i>içanen</i> (II, 9) <i>du</i> (IV, 16-18), <i>ditut</i> (IV, 40). <i>çareno</i> (II, 24)

3.2.2. Elkarrengandik bereizten dituztenak

Ezaugarria	Harizmendiren testuetan	Kopiagilearen testuetan
Linschmann-Aresti legea <i>e- / i-</i> partizipioa <i>izan</i> -en Nor adizkiak <i>izan</i> -en Nor Nori adizkiak * <i>eradun</i> -en Nor Nori Nork adiz- kiak Lexiko aldaerak	<i>ceure oneguiaz baduçu salbatuco</i> (IV, 33), <i>emaçu ceure gracia</i> (V, 21) <i>ibili</i> (IV, 43) <i>çaren</i> (II, 33) <i>çaitçan</i> (II, 23), <i>naçaiçu</i> (IV, 17), <i>çaitçun</i> (IV, 27), <i>çaica</i> (V, 16) <i>darocu</i> (II, 42), <i>darot</i> (IV, 19) <i>bebarrioc</i> (IV, 7)	<i>Noiz ere çure eguilea çuc eguin</i> <i>baitcinuen</i> (V, 12-13) <i>ebili</i> (IV, 43) <i>çira</i> (II, 9) <i>çautçu</i> (II, 12), <i>çaucu</i> (IV, 29) <i>datçut</i> (IV, 3), baina <i>darotçula</i> (V, 18) <i>belarria</i> (IV, 7)

Esan daiteke *belarria* ustekabekoa dela. xvi. mendean geroztik Iparraldeko testuetan *bebarria* erabili da. *OEH*-n (s.v. *belarri*) *belarria* aldaera oro har Hegoaldekotzat hartzen da, salbuespen bakarra Lapurdiko kostaldeko hizkera izanik. Jakina, eskuizkribuaren transkribapenaren hutsa izan liteke, edo inprentakoa. Linschmann-Aresti legea betetzeari dagokionez, kopiagilea posesibo arruntaz baliatu zen espero zen bezala.¹⁰

¹⁰ xvii. mendean lapurtar idazle batzuk Linschmann-Aresti legea ez betetzen hasi ziren: esateko Harizmendiren eta Argainaratzen idazkietan horrelako adibide asko agertzen dira, eta D'Urtek soilik bi aldiz bete zuen. Hortik aurrera Iparraldean posesibo arrunta eta indartuaren arteko banaketan lehengoaren alde egin bide zuten (Sarasola 1979: 437-438).

Gainerakoak, hots, *cira*, *ebili*, *çaucu*, *çautçu* eta *datçut* Harizmendiren kostako lapurteratik ekialderagoxe den hizkera batekoak ziren ondoren azaltzen denez.¹¹

Hasteko, guztiak Joannes Oxalde¹² bertsolari behenafarreraren (Bidarra, 1814-1897) kopletan agertzen dira (cf. *Euskal Klasikoen Corpusa*): *datzut* («Beranteko urrikiak»), *zauku* («Amodioa zer den»), *zira*, *ebilten*,¹³ *zautzu* («Agur adiskidia, Jinkoak egun hun»). Baina Oxalderenak ez dira lekukotasun bakarrak:

—*datçut*

Caminoren arabera (2008: 137) dagoeneko XVIII. mendean behenafarrerazko idazkietan **eradun*-en forma klasikoetako *-era-* gabeko adizkiak erabiltzen hasi ziren; esateko, Laneufville-ren katiximan *daucogu* ‘diogu’, *baitaut* ‘baitit’, eta XIX. mendean *-era-* guztiz desagertzen da, esateko *Donamartiriko katixima*-n: *dauzkitzut* ‘dizkituz’, *datazula* ‘didazula’, *dauku* ‘digu’.

Berrikuntza honen gunea zein izan zen ez dago argi, beste hizkera batzuetara ere hedatua baitzen Bonaparte ondareko eskuizkribuetan erakusten denez:

Euskalkia	daro-	dau-	da-	dai / dei-
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainhoako Doktrina</i> (Duvoisin)		<i>Eskeintzen dauzkitzut</i> (Kon Aih) <i>emain dautazula</i> (Kon Aih)	<i>barkhatuko dazkitzut</i> (Kon Aih)	
<i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche)	<i>Esquaitzen darozkitzut</i> (Con S)	<i>emanen dautazula</i> (Con S)	<i>barkhatuko dazkitzut</i> (Con S)	
1.2. Literarioa <i>Apokalipsia 2</i> (Duvoisin)	<i>kenduko darotzut</i> (II 5) <i>emanen darotzut</i> (II 10)			
1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin/ Ezezaguna)		<i>emaen dautazula</i> (Kon Arr)	<i>Eskeintzen dazkitzut</i> (Kon Arr) <i>barkhatuko dazkitzut</i> (Kon Arr)	

¹¹ Hizkuntz ezaugarri horien eremuak aztertzeko R. M. Pagola buru duen *Tesitek* taldeak digitalizatutako Bonaparte ondareko eskuizkribuak baliatu ditugu.

¹² Oxalderen «Canta Berriac» Bonaparteren mendebaleko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkiaren eskuizkribuen artean sailkatuta dago.

¹³ 1890ean ondutako *Agur adiskidia*, *Jinkoak egun hun* olerkian behenafarreraz eta zubererazko ahapaldiak txandakatzen dira, eta *ebilten* zubereraz idatzitako *Egun oroz nitzozü hüilantik ebilten* ahapaldian agertzen da, hain zuzen. Bestalde, berezkoa ez bide zitzaion *ibili* aldaera ere erabili zuen: *zen ibili* («Carnot Presidentaren heriotzea»), *ezbazira ibiltzen* («Beskoitzeko Pestetan»), horren arrazoa haren bertso hizkeran Ademak ahal izan zuen eraginean zetzake; izan ere, 1867ko Lore jokoetan sariztatutako *Xuriko* olerkia Ademak Oxalderi orraztatu zion (Charritton 1990: 35-37).

Euskalkia	daro-	dau-	da-	dai / dei-
2.Mendebaldeko Behenafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i>		<i>manatzen daucute</i> (Dot 3 Hz 21.G) <i>Eskaintzen daukitzut</i> (Kon U)	<i>barkhatu dazkiaatzula</i> (Kon U) <i>emain daztazula</i> (Kon U)	
2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina</i> <i>Apokalipsia</i> (Iribarnegaray) <i>San Mateo Ebanjelioa</i> (Iribarnegaray)		<i>eskaintcen daukitzut</i> (Con Bai) <i>emain dautzut</i> (II 10) <i>behar daukitzut</i> (II 14)	<i>eman daazula</i> (Con Bai) <i>barkhatuco dazki-daazula</i> (Con Bai) <i>galdeiten daazu</i> (XIX 17)	
3.Ekialdeko Behenafarrera 3.1. Aturrikoa <i>Urketako Doktrina</i> (Noele) 3.2. Garazi-Amikuzekoa <i>Amikuze-Donapaleuko Doktrina</i> (Cazenave) <i>Bardozeke Doktrina</i> (Celhabe) <i>S. Mateoren Ebanjelioa</i> (Cazenave)		<i>emaen dautazula</i> (Con Ur) <i>Eskentzen daukitzut</i> (Con Ur) <i>Ofeitzen daukitzut</i> (Kont A D) <i>Ofreitzen taoutzut</i> (Count Br) <i>barkatuco daoutzatzula</i> (Count Br) <i>emaen daoutazula</i> (Count Br) <i>erten dautzut</i> (XVI 18) <i>itzuliko dautkitzut</i> (XVIII 26)	<i>barkhatuko dazki-datuzula</i> (Con Ur) <i>barkhatuko dazkiaatzula</i> (Kont A D) <i>emain datazula</i> (Kont AD)	<i>bihurtzen daizkitzut</i> (Of Ur) <i>ofritzen daitzut</i> (Of Ur)

Euskalkia	daro-	dau-	da-	dai / dei-
4. Zuberera <i>Atharratzeko Doktrina</i> (Inchauspe)				<i>Eskentzen deitzüt</i> (Kont Ath) <i>Pharkatuko deiz-tatzüla</i> (Kont Ath) <i>emanen deitazüla</i> (Kont Ath)
<i>Barkoxeko Doktrina</i> (Inchauspe)				<i>Eskentzen deitzut</i> (Kun Bx) <i>pharkatüko deiz-tatzula</i> (Kun Bx) <i>emanen deitazüla</i> (Kun Bx)
<i>Apokalipsia</i> (Inchauspe)				<i>eracouxiren deizut</i> (XVII 1) <i>erranen deizut</i> (XVII 7)
5. Iparraldeko Goi Nafarrera 5. 1. Baztangoa <i>Elizondoko Doktrina-1</i> (Echenique)			<i>ofrezitzen dazquitzut</i> (Act Bz) <i>barcatuco daztatzula</i> (Act Bz) <i>maïn datazula</i> (Act Bz)	
<i>Asuncion de la S. Virgen</i> (Goyeneche)			<i>erraten dacutela</i> (Maria I) <i>galde eguinen datazue</i> (Maria I) <i>galde eguiten daztuet</i> (Maria I)	

Horrenbestez, lapurteraz *daro-* / *dau-* / *da-*, eta behenafarreraz *dau-* / *da-* / *dai-* banaketak gertatzen ziren. Berriz, zubereraz forma bakarra *dei-* zen eta Baztango azpieuskalkian *da-*.

—*ebili*

Caminoren arabera (2008: 137-138) behenafarreraz XVIII. mendean hasitako *e-* > *i-* aditz aurrizkiaren bilakaera XIX. mendean gauzatua zen: *igorri* («Donamartiriko katixima»), Salaberryk itzulitako San Mateoren Ebangelioan: *ibiltzen*, *igortzen*, berriz Iribarnegarayk ebangelio beraren egindako itzulpenean: *eiltzera*, *eiltzen*, baina *igortzen*. Bonaparte ondareko eskuizkribuetan *ebili* / *ibili* banaketa honela agertzen da:

Euskalkia	Ebili	ibili
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainhoako Doktrina</i> (Duvoisin) <i>Donibane-Lohitzuneko Doktrina</i> <i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche) 1.2. Literarioa <i>Apokalipsia 2</i> (Duvoisin) 1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin/ Ezezaguna)		<i>noikin ibili den</i> (<i>Kob Aih</i> 5. I) <i>norekin ibilli den</i> (<i>Kob DL</i> 5. I) <i>noikin ibili den</i> (<i>Conf</i> 5) <i>ibiliko dira</i> (III 4), <i>ibiliko dira</i> (XXI 24) <i>noekin ibili den</i> (<i>Koo Arr</i> 5. I)
2. Mendebaldeko Behenafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i> 2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina</i> <i>Apokalipsia</i> (Iribarnegaray)	<i>nookin eili den</i> (<i>Coo Bai</i>) <i>eiliko dira</i> (III 4), <i>eiltzen ziren</i> (XXI 24)	<i>nookin ibili den</i> (<i>Coo Hz</i> 5. I) <i>noikin ibili den</i> (<i>Coe U</i> 5. Ih.)
3. Ekialdeko Behenafarrera 3.1. Aturrikoa <i>Beskoitzeko Doktrina</i> (Mendiboure) <i>Urketako Doktrina</i> (Noele) 3.2. Garazi-Amikuzekoa <i>Amikuze-Donapaleuko Doktrina</i> (Cazenave) <i>Bardozeke Doktrina</i> (Celhabe) <i>Apokalipsia</i> (Cazenave)		<i>nookin iili den</i> (<i>Coo Bs</i> 5. I.) <i>nookin ibili den</i> (<i>Coo Ur</i> 5. I) <i>noekin ibili den</i> (<i>Koë AD</i> 4. I.) <i>noëkin ibili den</i> (<i>Coo B</i> 5. A.) <i>iiliko tuk</i> (III 4), <i>ibiliko tzu</i> (XXI 24)
4. Zuberera <i>Atharratzeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Barkoxeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Apokalipsia</i> (Inchauspe)	<i>nureki ebili den</i> (<i>Kof Ath</i> 4. I) <i>nureki ebili den</i> (<i>Kof Bx</i> 5. I) <i>ebiliko dira</i> (III 4), <i>ebiliko dira</i> (XXI 24)	

Beraz, ematen du *ebili* zubereraz gain mendebaldeko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkiari zegokiola.

—*çautçu, çaucu*

Pikabeak (1993: 55-56) *zai-* / *zau-* Nor-Nori adizkiei buruz ondokoa adierazten du: behenafarreraz *zau-* iadanik Etxeparengandik erabiltzen zen. Lafitten ustez behenafarreraz *zai-* zen jatorrizko forma, baina *zaut*, *zauk*, etab. *daut*, *dauk*, etabarrekin analogiaz sortu ziren eta haien erabilera zenbait eremutara zabaldu zen. XIX. mendean *zau-* laguntzaileak lapurterara ere hedatu ziren bi arrazoirengatik: Lafittek aipatutako analogiaren indarrak, eta behenafarrerazko zenbait aditz laguntzaileen eraginez. Ondorioz, idazle lapurtar batzuk bereganatu zuten, esateko Duhaldekin eta Arbelbidekin; berriz beste batzuk —Duvoisin, Elissamburu, Hiribarren, Joannategi eta Laphitz— *zai-* zaharrari atxikitu zitzaizkion. Bonaparte ondareko eskuizkribuetan banaketa honela agertzen da:

Euskalkia	<i>zai-</i> adizkiak	<i>zau-</i> adizkiak
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainhoako Doktrina</i> (Duvoisin) <i>Donibane-Lohitzuneko Doktrina</i> <i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche)	 <i>konbeni bazait</i> (<i>Kob DL 4. I</i>) <i>heldu zaikun</i> (<i>Doc 3. S</i>)	 <i>emaiten zautan</i> (<i>Kont F Aih</i>)
1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin / Ezezaguna)	<i>heldu zaikun</i> (<i>Dot 4. Arr</i>)	<i>emaen zautan</i> (<i>Kont F Arr</i>)
2. Mendebaldeko Behenafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i>	 <i>eman zaitan</i> (<i>Cont F U</i>)	 <i>Cer çaucu manatüa?</i> (<i>Dot 3. Hz 19. G</i>) <i>conbeni baçaut</i> (<i>Coom Hz 3. I</i>). <i>Zer manatzen zauku hor</i> (<i>Dot 3. U 20. G</i>)
2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina-n</i> <i>Yonasen Profesia</i> (Iribarnegaray)		<i>emain zautan</i> (<i>Cont F Bai</i>) <i>nundik yin othe zaukun</i> (1. Kap<itulia> 7)

Euskalkia	<i>zai</i> -adizkiak	<i>zau</i> -adizkiak
3. Ekialdeko Behenafarrera 3.1. Aturrikoa <i>Beskoitzeko Doktrina</i> (Mendiboure) <i>Urketako Doktrina</i> (Noële) 3.2. Garazi-Amikuzekoa <i>Amikuze-Donapaualeko Doktrina</i> (Cazenave) <i>Bardozeke Doktrina</i> (Celhabe) <i>Poema Bilduma</i> (Jaureguiberry)	 <i>zaizkit tontotzen</i> (<i>Makila</i> 2) <i>kombeni zaiku</i> (<i>Pethan</i> 7)	 <i>combeni balin bazaout</i> (<i>Coos Bs</i>) <i>heldu çaukun</i> (<i>G 4. Bs</i> 12. I) <i>emaan zautan</i> (<i>Cont F Ur</i>) <i>combeni baçautçu</i> (<i>Coos Ur</i>) <i>emaïn zautan</i> (<i>Kon AD</i>) <i>jiten zaukun</i> (<i>Do 4. AD</i> 12. I) <i>emana izaen zaoutan</i> (<i>Count F Br</i>) <i>koumeni balin bazaout</i> (<i>Coos Br</i> 3. A)
4. Zuberera <i>Atharratzeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Barkoxeko Doktrina</i> (Inchauspe)	 <i>emanen zaitan</i> (<i>Kont F Ath</i>) <i>sori bazait</i> (<i>Kofs Ath</i> 3. A) <i>emanen zaitan</i> (<i>Kunt F Bx</i>) <i>sori bazait</i> (<i>Kofs Bx</i> 3. I)	

Honen arabera, *zai* / *zau*- banaketa gauzatzen ez ziren hizkerak zuberera eta mendebaldeko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkia dira: lehenengoan *zai*- zaharra bakarra da eta bigarrean *zau*- berrikuntza.

-cira

zara / zare / zira banaketa Bonaparte ondareko eskuizkribuetan honela agertzen da:

Euskalkia	Çara	Çare	Cira
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainhoako Doktrina</i> (Duvoisin) <i>Donibane-Lohitzuneko Doktrina</i> <i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche)	<i>benedikatu zaa</i> (<i>Agur Maria</i>) <i>Zetako zeinatzen zaa ?</i> (<i>GD DL 10. G</i>) <i>Guiristinua zara?</i> (<i>GD S</i>) <i>ceina bici baitzaa</i> (<i>YS</i>)	<i>zaela Aita</i> (<i>Fedezko Ata</i>) <i>zeruetan zarena</i> (<i>Gure Aita</i>) <i>ezi zarena</i> (<i>Salbea</i>) <i>benedicatu zae</i> (<i>Agur Maria</i>) <i>Certaco ceinatzen zae ?</i> (<i>GD S 10. G</i>) <i>ephela baitzare</i> (<i>III 16</i>) <i>hila izatu baitzare</i> (<i>V 9</i>)	
1.2. Literarioa <i>Apokalipsia 2</i> (Duvoisin)			
1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin/ Ezezaguna)	<i>benedikatuya zaa</i> (<i>Agur Maria</i>) <i>Zetako... zaa kopetan?</i> (<i>GD Arr</i>)	<i>noekin mintzo zae ?</i> (<i>Dot 2. Arr 29. G</i>) <i>zaela Aita</i> (<i>Fedezko ata</i>)	
2. Mendebaldeko Behe-nafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i>		<i>ona zaelaic</i> (<i>Cont F U</i>) <i>zeruietan zarena?</i> (<i>Dot 2. U 22. G</i>)	<i>Guiichtino cia</i> (<i>GD Hz 1. G</i>) <i>Certaco ceinatzen cia copetan?</i> (<i>GD Hz 11. G</i>) <i>beneikatia zira</i> (<i>Agur Maria</i>) <i>Giristino zira</i> (<i>Giristino legia</i>)
2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina</i> <i>Apokalipsia</i> (Iribarnegaray)			<i>zerietan zirena</i> (<i>Gure Aita</i>) <i>beneikatia zira</i> (<i>Agur Maria</i>) <i>Dignos zira</i> (<i>V 9</i>) <i>hila izan baitzira</i> (<i>V 9</i>)

Euskalkia	Çara	Çare	Cira
3. Ekialdeko Behenafarrera 3.1. Aturrikoa <i>Beskoitzeko Doktrina</i> (Mendiboure) <i>Urketako Doktrina</i> (Noele)			<i>Guistino cieé ? (GL Bs)</i> <i>guistino ciela (GLB Bs)</i> <i>Zetaco zeinätzen zie be-larriin? (GD Ur)</i> <i>beneikatui zie (Agur Maria)</i>
3.2. Garazi-Amikuze-koa <i>Amikuze-Donapaleuko Doktrina</i> (Cazenave) <i>Bardozeke Doktrina</i> (Celhabe) <i>Apokalipsia</i> (Cazenave)			<i>benedikatia zira (Agur Maria)</i> <i>Zertako señätzen zira be-larrian ? (GD AD 10. G)</i> <i>beneicatia zie (A'our Maria)</i> <i>baziela Aita (Fedezco Ata)</i> <i>Gai zira (V 9)</i> <i>hila izan baizira (V 9)</i>
4. Zuberera <i>Atharratzeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Barkoxeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Apokalipsia</i> (Inchauspe)			<i>benedikatü zira (Pater noster)</i> <i>nureki mintzo zira (JK Ath 4. G)</i> <i>benedikatu zira (Pater noster)</i> <i>Khristi zirela (JK Bx)</i> <i>Haizu zira (V 9)</i> <i>erhorik izan beitzira (V 9)</i>

Horrenbestez, *zira* mendebaldeko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkian, ekialdeko behenafarreraz eta zubereraz bakarra da. Horren guztiaren ondorioz, badirudi *cira*, *zau-*, *da-* eta *ebili* biltzen zituen hizkera mendebaldeko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkia zela.

3.2.3. *Bakoitzak erabilitako ezaugarriak*

Ezaugarria	Harizmendiren testuetan	Kopiagilearenak
*-gidi- erroa egin-en supletiboa Genitiboa izenaren eskuinetara	<i>ecin daidiquegunoc</i> (III, 5)	<i>belarria çure bihotçarena</i> (IV, 7) <i>oihua ene othoitçarena</i> (IV, 9)

Harizmendik erabilitako —bere garaian iadanik arkaismoa zen— *-gidi-*ren ordezkariak «non valemus» itzultzeko *eguiten ahal ez tuginoc* (cf. §. III, 4) baliatu zuen. Bestalde, aipagarriak dira «De Profundis» salmoaren bigarren ahapaldian diren mugatzaile hiperkarakterizazioak eta genitiboa izenaren eskuinean agertzea: *Idecaçu belarria / Çure bihotçarena / Aditecotçat oihua / Ene othoitçarena* (cf. § 6. IV, 7-10). Nolabait Etxeberri Ziburukoaren metrika baliabideak gogorarazten dizkigute: esaterako, *Enea galdea* hiperkarakterizazioari dagokionez:¹⁴ *O Saindu titcha onezcoac / Orren othoi enea / Iaunari dioçue / Laudaraci galdea* (Eliç 4) eta *Ezcurretic eçagun da haritz larraincoea, / Bere fruituric saçarra, bai beretic ficoa* (Man I 43). Horrez gain, salmo bereko *Eta harc erosico du / Israël beccatutic* (cf. § 6. IV, 31-32) bertsoak Etxeberriren *Vrricalduric erossi / Duçu ceure poplua* (Eliç 255) bertsoaren antza du, gure ustez. Beraz, baliteke Harizmendirenaz gain Etxeberriren idazlanak ere ezagutu izana. Zertzelada hauek kopiagilea erlijio gaietan ondo jantzita izan behar zela pentsarazten digute.

4. **Kopiagilea izateko hautagaiak**

Honaino ikusitakoaren arabera, esango genuke norbaitek kopiagilea izateko ondoko ezaugarriak izan beharko lituzkeela: apaizgaitegiren batean hezia izana, behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkiaren hiztuna eta olertizalea. Heziketa baldintzak kopiagilearen sortze urterako muga bat dakar berarekin; izan ere, Vinsonen ustearen arabera (cf. § 1) kopia 1850 inguruan egin zen, ziurrenik Bonaparteren aletik hark eskuratu baino lehen. Aintzakotzat hartuta gure hipotesiaren arabera kopiagilea elizgizon bat izan zela, beranduenez XIX. mendeko bigarren hamarkadaren amaieran edo hirugarrenaren hasieran jaio behar izan zen, apaizgaiak 25 urte ingururekin apaiztu ohi baitzituzten. Dударik gabe, Baionako¹⁵ eta Larresoroko¹⁶ apaizgaitegietan ikasi zutenen artean baldintza horiek beteko lituzketenak asko izan litezke, baina datu

¹⁴ Oihenartek *Enea* eta *Galdea* mugatzaileak markatzeagatik Etxeberri kritikatu zuen (1665: 39).

¹⁵ Baionako apaizgaitegia 1722an eraiki zen. Iraultzaren garaian itxi eta ospitale bihurtu zuten. Elizak eta Frantses Errepublikak adostu zuten konkordatuaren ondorioz 1801az geroztik berriro apaizgaitegi bezala ireki zen, 1906an Frantses Estatuak itxi eta eraikinaz jabe egin zen arte. ([www.fr.wikipedia.org/wik./Séminaire de Bayonne](http://www.fr.wikipedia.org/wik./Séminaire_de_Bayonne))

¹⁶ Larresoroko apaizgaitegi txikia 1733an Jean Daguerre apaizak eraiki zuen. 1792an armada iraultzailea eraikinaz jabetu zen eta ospitale bihurtu zuen. 1818an Sabarots, Ustaritzeko erretoreak frantses gobernuari erosi zion, eta 1820an abian jarri zuten berriro. XIX. mendean inguruneke heziketa erakunde bakarra zen, eta antzoki bat, fisika eta kimika laborategiak, ornitologia museoa eta liburutegia bezalako baliabideak zituen, besteak beste. 1906an Estatuaren jabego bihurtu zen (www.sfxustaritz.fr). Labayenen arabera Larresoroko apaizgaitegian Lapurdiko gazte nabarmenenak biltzen ziren «Baccalauréat», Humanitateak eta apaiztarako gertutzeko (1955: 26).

gehiagorik ezean hautagaiak Iparraldeko idazle ezagunen artean bilatzera mugatu behar dugu, nahiz jakitun egon berreraikitako testuak bere burua idazle gisa agerian erakutsi nahi izan gabe anonimatuan geratu zen norbaitenak izan litezkeela.¹⁷

Hortik, ezarritako baldintzen bat ez betetzeagatik ondokoak kanpoan geratuko lirateke:

- Eliz heziketa baldintzak Jean Baptiste Larralde hazpandarra (1804-1870), Joanes Oxalde bidarraitarra (1814-1897) eta Leon Elissamburu saratarra (1816-1861) bezalako olerkari laikoak, eta Altzürükuko Jean Baptiste Archu idazlea (1811-1881) kanpoan utziko lituzke.
- Baigorriko azpieuskalkiko hiztuna izan beharrak garaiko lapurterazko idazleak baztertuko lituzke, hala nola apaizak izan ziren Martin Goyhetche urruñarra (1791-1859), Jean Martin Hiribarren azkaindarra (1810-1896) eta Jean Baptiste Camousarry ziburutarra (1815-1842). Orobat Lapurdiko mendebaldeko behenafarrera berezko hizkera edo bereganatua bide zuten Maurice Harriet haltsuarra (1814-1904), Senpereko Gratien Adema «Zalduby»¹⁸ (1828-1907), Jean Gorostarsou ezpeletarra (1829-1866), guztiak apaizak, eta apaizgai izandako Jean Pierre Duvoisin ainhoatarra¹⁹ (1810-1891). Hizkerak Emmanuel Inchauspe apaiz atharratzeerrari ere (1815-1902) huts egingo lioke.
- Hizkerak eta adinak Martin Lapeyre (1842-1894) apaiz azkaindarra, Isturitzeko Basile Joannateguy apaiza (1837-1921) eta Jean Pierre Arbelbide apaiz zarotarra (1841-1905) baztertuko lituzkete.

Michel Elissamburu Indart fraide salletarrarena (1826-1895) kasu berezia da. Izan ere, haren biografiaren arabera (Lasa 1995: 745-766) hasiera batean lau baldintzak beteko lituzke: Heletan jaio eta haurtzarora han eman bide zuen. 1838 inguruan aitaren lana zela-eta familia Baionatik hurbil den Hiriburura bizitzera aldatu zirenean Baionako salletarren ikastetxe batean hasi zen ikasten, 1841ean salletarren Toulouseko nobiziotegian sartu zen «Frère Innocentius» izena hartuta, han urte bat eskas eman ondoren Tar-et-Garone departamenduko San Antonin herrira bidali zuten sei hilabetez, hango kristau eskolan irakaskuntzan eskarmentua har zezan. Handik Hazparnen irakasle eta sukaldaritza arduradun bi urte eta erdi eta Akizen hiru urte eman ondoren, 1848an 22 urte zituela salletarren Hazparneko ikastetxearen buru izendatu zuten, eta kargu horretan iraun zuen 1892 arte. Idazle gisa prosaz idazteagatik²⁰ ezaguna

¹⁷ Adibidez, Iribarnegaray Irisarriko erretorearenak. Izan ere, Bonaparterentzat mendebaldeko behenafarreraren Baigorri azpieuskalkira *Testamentu Zaharra* eta *Berria*-ren hainbat testu itzuli zituela eta hari frantsesezko gutun bat idatzi ziola (Pagola 1994b: 9-11) ez dugu besterik ezagutzen.

¹⁸ Ademak, «Kinkon d'Ustaritz» izengoitiz, Lore Jokoetara aurkeztu zuen *Betiri Sanx* olerkia Bonaparteren Lapurdiko mendebaldeko behenafarrerazko eskuizkribuen artean sailkatuta dago (Pagola 1994b: 239). Kontuan hartu behar da Adema jaiotzez senperetarra izan arren 1853an apaiztu eta gero 1854-1860 Hazparnen bikario eta 1860-1872 Bidarraiko erretore egon zela (Charriton 1985: 33-34).

¹⁹ Izan ere, nahiz jaiotzez ainhoatarra izan, ama ezpeletarra zuen eta Ezpeletan bizi zen Larresorora 13 urterekin joan arte.

²⁰ Argitaratu zituenak ondokoak dira (Lasa 1995: 754): *Framazonak* (1888 edo 1889), *Lehenagoko eskualdunak zer ziren* (1889), *Framazonak* bigarren edizioa (1890), *Frantziako hirur Errepublik ichtoria laburzki* (1890), *Joannes Batista dohatsuaeren bizia* (1891) eta *Sakelako liburuchka, edo girstino guzientzat on den esku liburu ttipia* (1892).

den arren, ematen du poesia batzuk ere idatzi zituela.²¹ M. Elissamburuk pro-sazko euskarari dagokionez G. Fraileren iritziz *Frantziako hirur Errepubliken ichtorioa laburzki* liburuan behenafarreran oinarritutako hizkera erabili zuen. Berriz, *Lehenagoko eskualdunak zer ziren* liburua aztertu zuten A. Trekuk eta I. Nazabalek deritzote herriko lapurteraz idatzita dagoela, nahiz zenbaitetan behenafarrerarantz lerratzen den. Hortik, aipatu dugun bezala hautagai izateko baldintzak beteko lituzkeela. Alabaina, iruditzen zaigu nekez izan litekeela gure kopiagilea, zeren eta heziketaren urte garrantzizkoenak Euskal Herriatik kanpo eman zituelarik, zaila baitirudi gaztaroan behintzat Harizmendiren *Officioac* ezagutzeko aukera izatea, batetik, eta bere idazkiak eskuizkribua baino askoz beranduagoak izan bide ziren, bestetik.

Lau baldintzak beteko lituzketenak Jean Baptiste Elissamburu saratarra (1828-1891) eta Francisque Laphitz apaiz arizkundarra (1832-1905) izango lirerateke; lehen-goia sortzez lapurtarra bazen ere, hizkeraz hautagaitzat har liteke ondoren azaltzen denez.

X. Elosegik prestaturiko biografiaren arabera (1991: 84-107), Jean Baptiste Elissamburu Iraçabal (1828-1901) Saran jaio zen, L. Dassanceren arabera aita baigorritarra eta ama Ortzaiztarra zituen,²² eta hamaika anai-arreben artean azkenaurtekoa zen. Zazpi urterekin umezurtz geratu zen, eta ez dago garbi J. Baptiste beste anai arrebeekin batera Ortzaizera bidali zuten²³ ala Saran bizi zen Dominique arrebarekin geratu zen. Lehen ikasketak bukatu ondoren, 1843-1848 tartean Larresoroko apaiz-gaitegian²⁴ egon zen, han euskaltzaletasuna piztu zitzaion eta Gratien Adema eza-gutu, baina 20 urterekin Larresoro utzi eta Frantziako armadan sartu zen. 1870eko gudu franko-prusiarra delakoan Metz-en preso hartu zuten. 1881an armada uzteko eskaera —eri bide zelako— onartu zioten eta lehenik Saran bizi eta azkenean Ezpele-tara aldatu zen, hango bake epailea zelarik hil arte. Elissambururen idazlan gehienak *Esku-liburua* delako eskuizkribuan biltzen dira: 13 kantu eta prosaz idatzitako *Piarres Adame* nobela. Kantu horietarik zenbait Lore Jokoetan sarituak izan ziren. Horietaz gain, badira berari egotzitako hainbat kantu. Bestalde, taxututako olerkien artean badu 8/7 neurriko metrikan idatzitako bat: «Zein eder den arratsea» (cf. *Klasikoen Gordailua*).

Francisco Laphitz Arriada (Alvarez Gila 2005) Arizkunen jaio zen; ama bertakoa zuen, baina jaio eta gutxira gurasoak Irisarrira, aitaren herrira, aldatu ziren. Larresoroko mintegi txikian hasi zen ikasten eta hango ikastetxean bigarren hezkuntzako ikasketak burutu ondoren Baionako apaizgaitegi nagusian teologia, zuzenbide kano-nikoa eta filosofia ikasi eta gero, 1857an apaiztu zuten. Baigorri eta Altzairan jardun ondoren betharrandarren ordenan sartu eta Ameriketara joan zen, eta han jarraitu

²¹ Lafittek hiru aipatu zituen: *Toxa*, *Zintha gorria* eta *Ameriketara*, hirurak 1891koak (Lasa 1995: 762).

²² Ordea, Labayenek aita heletarra eta ama Zugarramurdikoa zituela aipatu zuen (1955: 25).

²³ Izan ere, 1859an Ortzaizen Gracianne, Marie, Joseph eta Martin anai-arrebak bizi ziren.

²⁴ Labayenen ustez «Arizmendi» etxeak emandako beka bati esker ikasi ahal izan zuen Larresoron (1955: 26). Berriz, P. Xarrittonen ustez Leon eta Jean anaiak lagunduko zioten, Martin anai gazteenari errieta izateko lagundu zioten bezala, edo bestela Sarako Costes erretoreak edo Lartirigoyen bikarioak; Jean Baptiste azkarra zelako apaizgai ona izango zela pentsatuta lagun zezaketen (Xarritton 1991: 56).

Buenos Airesen hil arte. Ospea prosaz idatzitako eta 1867an argitaratu *Bi saindu heuscaldunen bicia: San Inazio Loiolacoarena eta San Francisco Zabierecoarena* liburutik datorkio, baina aurretik Abbadiek antolatu eta Urruñan ospatutako 1862ko Lore Jokoetan —Jean Baptiste Elissamburuk irabazi zuenetako bat, hain zuzen— lehen aipamena jaso zuen «Oderik, edo Aita-sainduaren soldadoa» olerkiarekin. Olerkia 8/7 neurriko sei bertsoko zortzi ahapaldik osatzen dute.

Biok ala biok ziurrenik ama hizkeran²⁵ ikasi zituzten *datçut, çaucu, ebili, cira*, etab. Biok olerkariak eta apaizgaitegietan heziak. Arazoa da ezagunak diren euren idazlanetan ez zutela etxeko hizkuntza hura erabili. Laphitzek prosaz idatzitako *Bi saindu heuscaldunen bicia* liburuan *daut* (51), *dautzut* (250), *zaizu* (19), *zaizkit* (46), etab. baliatu zituen, eta aitortzen zaion olerki bakarrean ez zuen Nor Nori edota Nor Nori Nork adizki bat ere erabili. Elissamburuk kopletan (cf. *Euskal Klasikoen Corpusa*) *dautzut*, *daut* («Eri alegiazkoa») eta *dautazu* («Aingeru bati») bezalako adizki herrikoiak baliatu zituen bitartean, *Piarres Adame* liburuan *darot* (Elzb *PAd* 9), *darotzut* (ib. 34), etabar klasikoagoen alde egin zuen. Nor Nori adizkiei dagokionez, *zaimotakoak* baliatu zituen kopletan nahiz *Piarres Adame* nobelan: *zait* («Jakintsunen arabera»), «Ikhusten duzu goizean»), *baitzitaiaon* (*PAd* 34), *zaiona* (ib. 37), etab.

Euskarazko moldeaz aldatzeko arrazoia ulertzeko argigarria dateke K. Zuazok euskara nafar-lapurterrari buruz adierazten duena:

xviii. mendeaz gero, Eliza izan da Ipar Euskal Herriko zutaberik sendoena, eta Eliza izan da, era berean, euskararen indar bateratzailearik azkarrena [...] ezin esan gabe utzi Larresoroko seminario zaharrak eta Uztaritzeko berriak egin duten indarra. Hortxe hazi eta hezi dira Lapurdi eta Nafarroa Behereko hainbat lagun, eta han jasotako hizkera eredia zabaldute euren geroko jardunean (Zuazo 2003: 142-143).

Horregatik, bietariko bat kopiagilea izan balitz, apaizgai aroan egindako ariketaztat hartu beharko genuke, hots, oraindik etxean ikasitako euskara bere buruarentzat zerabilenean.

Apaizgaialdiko ariketa balitz, beste aukera bat zabalduko litzateke: bi eskuren lana izatea, alegia. Ezaguna da Gratien Adema «Zalduby» eta Jean Baptiste Elissambururen olertizaletasun goiztiarra. Charritonek aipatu zuen (1990: 50-60) biak Larresoron²⁶ 1838-1839 tartean irakasle egon zen Baptiste Camousarryren miresleak izan zirela, eta haren poesia gehienak kopiatzeaz gain²⁷ haren omenaldian *Zumalacarregui* kanta ere elkarrekin ondu zutela (1990: 50-52), bai eta 1846an 18 urte zituztela-

²⁵ Jean Baptiste Elissamburu zazpi urterekin umezurtz geratu zen arren Ortzainen jaiotako Grattianne, Dominique eta Leon anai-arreba helduekin (Elosegi 1991: 84) behenafarreraz egiten zuela pentsatzea arrazoizkoa da. Orobat gertatzen da Francisco Laphitzekin Larresorora joan arte Irisarriko etxean behenafarreraz egingo baitzuen.

²⁶ Adema eta Elissamburu Larresoron adiskidetu zirela egia bada ere, ez ziren inoiz ikaskideak izan. Xarritonek aipatu zuenez Adema 1841ean sartu zen Larresoron 13 urterekin, berriz Elissamburu 1843an 15 urte zituelarik. 1845-1846 ikasturtean Adema 2. graduari buruz bitartean Elissamburuk 4. gradua ikasi zuen. Berriz, 1846-1847 ikasturtean Adema 1. gradua burutu zuen eta Elissamburuk 3.a (Xarritton 1991: 56).

²⁷ Charritonek Zaldubyren ondorengoek gordetzen dituzten haren ondareen artean Adema eta Elissamburuk kopiatutako olerki gehienak aurkitu zituen, hala nola: *Eri baten gogoetak*, *Eri baten liraren aubenac*, *Hiltzeko menea den gazte baten gogoetak*, *Zumalakarregi-ri* 31 koplak eta Virgiliogandik itzultitako *Alexis-en heriotzearen gainean bi artzainen solasak* (1991: 50).

rik *Betiri Sants* poesia ere. Lafittek bere aldetik kontatu zuen (Labayen 1955: 26-27) bi adiskideek jostetan-edo Larresoroko ikastetxeko bizimodu gogorrari elebiko bertso batzuk jarri zizkiotela:

Zein doatsu hemen jeneusse fortunée,
Bortz orenac artean, la grasse matinée
Yaiki orduko lana: plus tarde le déjeuner,
Obeki ditakeia commencer la journée?

Beraz, ez litzateke harritzekoa izango olerki ariketa gisa Harizmendiren testu galduak ere elkarrekin berregin balituzte. Horrek azalduko luke testuetan soilik ekialdeko zipristin batzuk izatea, ziurrenik Elissamburuk erantsiak.

Honaino gure inkereta, hiru aukeren arteko baten alde jotzeko zertzelada gehiago beharko baikenituzke.

5. Ondorioa

Berregindako testuen azterketa formalaz eta hizkuntza azterketaz kopiagileak izan beharko lituzkeen hiru ezaugarri agerrarazi ditugu: mendebaldeko behenafarrezko Baigorri azpieuskalkiaren (Bonaparteren sailkapenean) hiztuna, apaiza edo apaizgaia, eta olerki zalea. Horietaz gain, eta Vinsonen adierazitakoan oinarrituta kopiagilea beranduenez 1830 inguruan jaio behar izan zuela ondorioztatu dugu. Hurrengo urratsa lau ezaugarrietako bat edota bat baino gehiago beteko ez lituzkeen iparraldeko idazle eta koplari ezagunak baztertzea izan da. Bahetu ondoren ustezko hiru hautagaitza ageri zaizkigu: bi banakoak: Laphitzena eta J. Baptiste Elissambururena, eta taldeko bat: Ademak eta J. Baptiste Elissamburuk berak osatutakoa. Alabaina, datu gehiagorik ezean ezin dugu ondorio argiren batera iritsi. Egia da bilbatu dugun hipotesia erraz egiazta ala ezerezean suerta litekeela Vinsonen esku izan zen eskuizkribaturiko kopiaren nondik norakoa jakingo bagenu, ziurrenik edozein grafologok kopiagilearen nortasuna zehaztuko bailuke.

6. Eranskinak

I. [71-72]

<p>Officium post Aduent. 1645 [174-175] Quando dicitur, Te Deum laudamus, assumitur in fine huius Responsorij, V. Glória Patri, & Fílio, & Spíritui sancto. Genuísti qui te fecit, & in aetérnum pérmanes virgo.</p> <p>V. Iube domne benedícere.</p> <p>Benedictio. Per Vírginem matrem concedat nobis Dóminus salutem & pacem. R. Amen.</p> <p>Lectio iij Quasi cedrus exaltata sum in Líbano, & quasi cypréssus in monte sion. Quasi palma exaltata sum in Cades, & quasi plantátio rosae in Iéricho. Quasi olíva speciosa in campis, & quasi plátanus exaltata sum iuxta aquam in platéis. Sicut cinnamomum & bálsamum aromatízans odorem dedi: quasi myrrha elécta dedi suauitatem odoris. Tu autem Dómine miserere nobis. R. Deo grátias.</p> <p>Sequens Responsorium ommitur, quando dicitur, Te Deum laudamus. R. Feliz namque es sacra virgo Maria, & omni laude digníssima: Quía ex te ortus est Sol iustitiae, Christus Deus noster.</p>	<p>Harizmendiren itzulpena Eta seculacotz çara, Virgina lehen hura. <i>Erran behar ezpada</i> Te Deum, <i>erracu</i> Aitari eta Semeari, (5) Seculaco loria: Espiritu Sainduari, Halaber aheria, R. Ceror eguin çai. <i>Versua.</i> Iube. Dñe. (10) Iauna mana eçaçu benedicatu garen. <i>Benedi.</i> Per virgi. Ama virginaren bidez. Iaun onac digun arren: Baque eta ossasuna, (15) Edo cer behar garen. R. Amen.</p> <p>3. Lectio. Quasi Alchatu naiz Libanen cedroa leguez, eta Sion (20) mendian alcifrea leguez. Alchatu naiz Cadesen palma leguez eta Iericoa arrosa landarea leguez eta alchatu naiz vraren eguian çuhaitz ona legue (25) z. Plaçan barraiatu dut vrrin ona canela finac eta balsamo vsain onecoa leguez. Barraiatu dut vsain goçoa myrra hautatuac leguez. Badariac, (30) ò Iauna, çuc euçu gutçaz pietate. R. Iaincoari esquer.</p> <p><i>Resp.</i> Faelix namq. Te Deum eztenecotz. Çori ona bethi duçu, (35) O Virgina Maria Eta çuri badagotçu Laudorio ioria. Ceren çuc sorthu baituçu,</p>	<p>Vinsonen edizioarena Eta seculacotz çara, Virginia lehen hura.</p> <p><i>Versua.</i> Iube Dñe Iauna çuc othoi mana eçaçu benedicatu garen.</p> <p><i>Benedicinoa.</i> Per Virginem (5) <i>Ama Virginaz Iaincoac</i> <i>Dieçagula eman</i> <i>Baque eta salbamendu</i> <i>Orai eta seculan.</i> R. Amen. (10) 3. <i>Lectio.</i> Quasi cedrus. <i>Cedroa leguez goratu içan naiz libanoan, eta cipresa leguez Sioneco mendian; palma goratu içan naiz Cadesen, eta arrosa landarea (15) leguez Iericoa; olio ederra leguez, landa alorretan, eta platanoa leguez bideetaco vr bazterretan. Canelac eta balsamoac nola, nic hola barraiatu dut vrrin ona, (20) mirra hautatuac nola,</i></p> <p><i>hala eman dut vrrin goçoa. Badariac, ò iauna, çuc euçu gutçaz pietate. R. Iaincoari esquer.</i></p> <p><i>Responsua.</i> Felix namque. (25)</p> <p><i>Ala çarela doaxu,</i> <i>Virgina sacratu:</i> <i>Bai eta gai içan çaiten</i> <i>Gutziz oboratu.</i> <i>Ceren çuc sorthu baituçu, (30)</i> <i>Christo gure Iaincoa:</i></p>
---	--	---

V. ora pro pópulo.	Christo gure Iaincoa: (40) Iusticiaren Iguzqui, Gutziz onhestecoa. V. Arren çuc othoitz eguiçu Poblu guztiaarençat:.	<i>Iusticiaren iguzqui,</i> <i>Gutziz onhestecoa.</i> V. <i>Arren othoitz eguiçu,</i> Poblu guztiaarençat: (35)
--------------------	--	--

II. [143-144]

<p>Officium ad Aduentum Psalmus 127 [65- 66]</p> <p>Beáti omnes qui timent Dó- minum: qui ámbulant in vijs ejus.</p> <p>Labóres mánuum tuarum, quia manducabis; beatus est, & benè tibi erit.</p> <p>Vxor tua sicut vitis abúndans: in latéribus domus tuae.</p> <p>Filij tui sicut nouéllae oliua- rum: in circúitu mensae tuae.</p> <p>Ecce sic benedicetur homo: qui timet Dóminum.</p> <p>Benedicat tibi Dóminus ex Sion: & vídeas bona Ierúsalem, ómnibus diebus vitae tuae.</p> <p>Et vídeas filios filiorum tuo- rum: pacem super Israél.</p> <p>Glória Patri, & Filio. Officium ad Aduentum [66] Antiphona. Pulchra es, & de- cora, filia Ierúsalem: terribilis vt castrorum ácies ordinata</p> <p>2. Officium in aduentum [138] Antiphona. Ecce ancilla Dó- mini, fiat mihi secúndum ver- bum tuum.</p>	<p>Harizmendiren itzulpena Beati omnes Salmo 127 <i>Iaincoaren beldurra çori ona da</i> Iainco beldurti direnac Huna segur doaxu Ceren Iaunaren bidetan, (5) Dabilçan botherexu. Bere neque-içerdiez, Munduan vice (sic) dena: Doaxu da duda gabe Hau da leguen ordena (10) Çure emaztea date, Hor çure arrasean: Mahax bethecorra leguez, Etcheco saihexean Oliua landare guisa (15) Mahaineraco haurrac: Mahainaren inguruan, Direlaric çuhurrac. Horra Iainco beldurtia, Bide hunez eguiten da, (20) Flacoa botherexu. Siongo Iaunac doaxu Eguin çaitçan pontuan: Ierusalengo moianent. Icusteco contuan. (25) Icuss ditçatçun oraino, Gure haurren haurchoac: Eta guztiz Israëlen, Baque baten goçoac. Aitac duela loria. (30) 1. <i>Offic. Aña.</i> Pulchra es. Ierusalengo alaba, O cein çaren ederra! Gatzelucu harmadaren Bardin duçu indarra. (35) 2. <i>Offic. Aña.</i> Ecce ancil. Iau- naren cerbitçari naiz. O Aingeru çucia: çure hitçaren arauaz, Guerta bequit gucia. (40)</p>	<p>Vinsonen edizioarena Beati omnes Salmo 127 <i>Iaincoaren beldurra çori ona da</i> Iainco beldurti direnac Huna segur doaxu Ceren Iaunaren bidetan, (5) Dabilçan botherexu. <i>Escuz obracen duçuna,</i> <i>Ianen duçu gogotic,</i> <i>Içanen cira dohaxu</i> <i>Eta vicico bocic</i> (10) <i>Çure emaztea betheco</i> <i>Çautçu fruitu ederrez,</i> <i>Nola etche inguruan</i> <i>Mahats ondoa lorez.</i> <i>Nola çuhaitz landareac</i> (15) <i>Baitira vdan hazten,</i> <i>Hala tutçu iccusico</i> <i>Çure vmeac handitcen.</i> <i>Molde hortan du iustua</i> <i>Benedicatcen Iaunac</i> (20). <i>Benedica arren çitçala</i> <i>Sion gainetic berac.</i> <i>Icuss deçaçula vici</i> <i>Çareno betbi vnguia</i> <i>Semeen semeac eta</i> (25) <i>Israëlen loria.</i> <i>Aitac duela.</i> 1. <i>Offic. Aña. Ierusalengo.</i> 2. <i>Offic. Aña. Iaunaren.</i></p>
--	--	---

<p>3. Officium post Aduentum [211] Antiphona. Ecce Maria génuit nobis Saluatorem, quem Ioánnes videns excalmauit, dicens: Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi, allelúia</p> <p>(1. Officium ad Aduentum [66] / 2. Officium post Aduent. [211] Capitulum. <i>Eccli. 24. b</i> In platéis, sicut cinnamomum & bálsamum aromatízans, odorem dedi: quasi myrrha elécta dedi suauitatem odoris.</p>	<p>3. <i>Offic. Aña.</i> Ecce Maria. Huna Mariac darocu, Iaio Salbatçaillea, Hau Baptistac eracuxi, Beccatu quençaillea. al (45)</p> <p>1. 3. <i>Offic. Cap.</i> Eccles. 24. Barraiatu dut ene vrrin ona carrican canela eta balsamo goçoa leguez; mirra hautatuac leguez hedatu dut vrrin ona. (50)</p>	<p>3. <i>Offic. Aña. Huna Mariac.</i> (30)</p> <p>1. 3. <i>Offic. Capit. In plateis.</i> <i>Bideetan canela eta balsamo leguez barraiatu dut vrrin gozóa eta mirra hautatua leguez hedatu dut vrrin ona.</i></p>
--	---	---

III. [145-146]

<p>1. Officium ad Aduentum [67] Oremus. Famulorum tuorum, quaesumus Dómine, delictis ignósce: vt qui tibi placere de áctibus nostris non valemus: genitricis Filij tui Dómini nostri intercessionem saluemur. Per éumdem Dominum nostrum, & c.</p> <p>V. Dómine exáudi orationem meam. 3. Officium post Aduentum [211] Oremus Deus, qui salutis aetérnae ...</p>	<p>Harizmendiren itzulpena 1. <i>Offic. Othoitça.</i> Famulor Othoi, Iauna, barca iaceçu, çure sehiei bere falta gucia gure obrez çure gogaraco gauçaric ecin daidiquegunoc, (5) Iesu Christo çure seme gure Iaunaren bitartecoz salbatceco, cein vici baitçara</p> <p>Spiritu-sainduaren batasunean mendez mende Iaun. (10) R. Amen Dñe exaudi & c.</p> <p>3. <i>Offic. Othoitça</i> Salbamendu eter. <i>Priman</i></p>	<p>Vinsonen edizioarena 1. <i>Offic. Othoitça.</i> Famulor Othoi, Iauna, barca iaceçu, çure sehiei bere falta gucia re obrer (sic) çure gogaraco gauçaric eguiten abal eztugunoc, (5) <i>salba gaitecen arren, çure seme gure Iaunaren amaren arartecoz; cein vici baita çurequin eta Espiritu-sainduarequin mendez mende. Amen.</i> (10)</p>
--	---	---

IV. [169-170]

1. Officium ad adventum [82-83]	Harizmendiren itzulpena	Vinsonen edizioarena
<p>Psalmus. 129.</p> <p>De Profúndis clamáui ad te, Dómine: Dómine exáudi vocem meam.</p> <p>Fiant aures tuae intendéntes: in vocem deprecationis meae.</p> <p>Si iniquitátes obseruáueris Dómine: Dómine quis sustinebit?</p> <p>Quia apud te propitiátio est: & propter legem tuam sustínuit te, Dómine.</p> <p>Sustínuit ánima mea in verbo eius: sperauit ánima mea in Dómino.</p> <p>A custódia matutína vsque ad noctem: speret Israël in Dómino.</p> <p>Quia apud Dóminum misericórdia: & copiosa apud eum redémptio.</p> <p>Et ipse rédimet Israël: ex ómnibus iniquitátibus eius.</p> <p>Glória Patri, & c.</p>	<p>De profundis. <i>Sal.</i> 129, <i>Iaincoaren misericordiaz boz.</i></p> <p>Ene miserien causaz, Oihuz nagotçu Iauna: Iauna ençun iaçadaçu, (5) Ene hitcen auhena Beharrioc ernatçaçu, Hain herstura minean: Ene hitcen aditceco, Oihuz nagotçunean. (10) Ene vicitçe gaixtora, Beguiratcen baduçu: Iauna çure aitcinean, Ceren duquet esporçu? Çuc bihotz bera duçu, (15) Eta legue ezta: Hargatic heldu natçaitçu, Humilduric guztia. Çure hitçac eman darot, Bihotcean esporçu: (20) Esperançaren arauaz, Faboreor igorçu. Arguiaren vrratcetic, Ilhun nauar diteino: Israëlec çure baithan, (25) Iraunen du oraino. Ceren vrricalcen çaitçun, Guiçon beccataria: Eta faborea duçu, Gure salbaria. (30) Israëli ere hala, Dioçu barcatuco: Eta çeure oneguiaz, Baduçu salbatuco. Aitac duela &c. (35)</p>	<p>De Profundis <i>Sal.</i> 129 <i>Arima penatuaren othoitça</i> <i>Çuri Iauna, oihu datçut</i> <i>Lecu beberetaric,</i> <i>Çuc Jauna, ençun eçaçu (5)</i> <i>Ene oihua amulsuric.</i> <i>Idecaçu belarria</i> <i>Çure bihotçarena</i> <i>Aditcecoçat oihua</i> <i>Ene othoitçarena (10)</i> <i>Qatequiei çagozquenean</i> <i>Beha begui samurrez,</i> <i>Nola çure aitcinean</i> <i>Iracux daite beldurrez?</i> <i>Ecen çu ganic Guiçonac (15)</i> <i>Behar du barcamendu</i> <i>Hartacotz çure leguea</i> <i>Ene arimac maite du.</i> <i>Çu baithan ene arima</i> <i>Bethicotz da fidatcen: (20)</i> <i>Çu çaitu gogo guciáz</i> <i>Bere launçat hautatcen</i> <i>Israël ere goiz, arrats</i> <i>Egun edo gau ilhun,</i> <i>Iaunari dagoco galdez (25)</i> <i>Balitz beçala çordun.</i> <i>Alabaina launa baithan</i> <i>Da misericordia,</i> <i>Iauna ganic heldu çaucu</i> <i>Gure erospen handia. (30)</i> <i>Eta harc erosico du</i> <i>Israël beccatutic,</i> <i>Baita arguira helduco</i> <i>Bere beltz ilhumbetic.</i> <i>Aitac duela. (35).</i></p>
<p>Psalmus 130.</p> <p>Domine, non est exaltatum cor meum: neque eláti sunt óculi mei.</p> <p>Neque ambuláui in magnis: neque in mirábilibus super me.</p>	<p>Dñe non est. <i>Sal.</i> 130 <i>Humiltasunac darama nihor ohoreru</i></p> <p>O Iauna, ene bihotça, Ezta batre alchatu: Ez ene beguiric ere, (40) Batre glorificatu. Eznaz gauça handi bilha, Curiosez ibili: Eztut ahala chituric Gogoric erabili (45)</p>	<p>Dóe non est exalt. <i>Sal</i> 130 <i>Humiltasunaren esperança.</i> <i>Iauna nihoiz ez naiz haci</i> <i>Bihotz gorapenetan.</i> <i>Nihoiz ez ditut alchatu (40)</i> <i>Beguiac vrguilutan.</i> <i>Ez naiz ere gauça eder</i> <i>Handietan ebili,</i> <i>Ez dut miragarrietan</i> <i>Gogoric erabili (45)</i></p>

V. [177-178]

<p>2. Officium in Aduentum [122]</p> <p>Alma Redemptoris mater, quae peruia caeli Porte manes, & stella maris, succúrre cadéntis. Súrgere qui curat, pópulo: tu quae genuísti, Nátura miránte, tuum sanctú Genitorem, Virgo prius ac postérius, Gabrielis ab ore Sumens illud Aue, peccatorum miserere.</p> <p>V. Angelus, Dómini nuntiauit Maríae</p> <p>R. Et concepit de Spírítu sancto</p> <p style="text-align: center;">Oremus</p> <p>Grátiam tuam, quae semus Dómine mentibus nostris infúnde: vt qui Angelo nuntiánte, Christi Filij tui incarnationem cognóuimus; per passionem eius & crucem ad resurrectionis glóriam perducamur. Per eúmdem Christum Dóminum nostrum.</p> <p>R. Amen</p>	<p>Harizmendiren itzulpena <i>Abendoco lehen igandearen vezperatic Candelairu eguneco Completaraino.</i> <i>Vezperetan hasi Bazco demboraz eta igandez (5) campoan belhaurico erraiten dira.</i> Salbatçaillearen Ama ona, Cerulean sarceco quidoína: Ixasoco (10) içar segura, Vertute guztien bilgura. Sortu duçunac eguin çaitu, Non naturac mirexi baitu, Virginaric cinen (15) içorra, Garbiago ecen ez içarra: Gabrielen ahoco hitçaz. Euçu pietate gu gaichotçaz.</p> <p>V. Aingueruac erran (20) nola, Virgina Mariari. R. Espiritu-sainduz çaica, Gaçatu semeari. <i>Orhoitça. Gratiam.</i> Iainco ona, çuc othoi (25) emaçu ceure gracia gure espiritu-tuetan Aingueruaren mandatuaz Christo çure semearen Incarnacinoa daçagugunoc (30) (sic) Christo beraren passione eta Gurucearen cariatz eraman gaiten ceruco loriara Christo gure Iaunaren ice-nean. (35) Amen. <i>Eguberri vezperan eta ondoan.</i> V. Virgina çu erdi çara, Gueldituric Virgina. R. Içaçuçu (40) Christo ganic, Christoren dohain ona,</p>	<p>Vinsonen edizioarena <i>Abendutic candelairu biharamuneraino</i></p> <p><i>Gur'eroslearen ama.</i> <i>Garaciaz bethea,</i> <i>Ixasoetaco içar, (5)</i> <i>Bai ceruco athea,</i> <i>Eroriac gaudenei</i> <i>Içuçu socorria</i> <i>Eta poblu beharrari</i> <i>Iaio aguintari. (10)</i> <i>Naturaleza handizqui</i> <i>Espantitu cinuen,</i> <i>Noiz ere çure eguilea</i> <i>Çuc eguin baitcinuen;</i> <i>Eta berriz noiz obratu (15)</i> <i>Baicinuen ecina,</i> <i>Erdi baino lehen eta</i> <i>Erdi ondoren Virgina.</i> <i>Darotçula Gabrieleç</i> <i>Khurtuz erraiten agur (20)</i> <i>Çutan aurqui beccatorec</i> <i>Beçate bihotz samur.</i></p> <p>V. Virgina çu erdi çara.</p>
--	---	--

<p>3. Officium [193]</p> <p>Aue Regina caelorum, Aue Dómina Angelórum: Salue radix, Salue porta, Ex qua mundo lux es orta: Gaude Virgo gloriosa, Super omnes speciosa, Vale o valde decora Ex pro nobis Christum exóra.</p>	<p><i>Othoiça</i>. Salbamendu & c.</p> <p>Ave Regina. (35)</p> <p><i>Candelairuco Completetarie orcegun sainduraino</i>. (45)</p> <p>Agur ceruen Erreguina, Aingueruen Andre fina, Agur arguiaren Ama (40) Içanarequin duçu fama. Boz çaita haguitz Virgina. Ceren çaren berreguina</p>	<p><i>Othoiça</i>. <i>Deus qui sal</i>. <i>Salbamendu eternalaren & c.</i> (25) <i>Aue Regina caelorum</i>.</p> <p><i>Candelairu biharamunetic Bazcodino</i>.</p> <p><i>Agur ceruen andrea</i>, <i>Aingueruen nabusi</i>, (30) <i>Agur ceruen atbea</i>, <i>Çuc mundu illunari</i> <i>Duçu argui eccarri</i>; <i>Loria çaita Virgina</i> <i>Ceren çaren berreguina</i>.</p>
---	---	---

7. Laburdurak

Bonaparte ondareko eskuizkribuei dagozkie:

- Act Bz: Acto Contriciozcoa* (Elizondoko Doktrina)
Coe U: Coesiuaz (Ustaritzeko Doktrina)
Con Bai: Contricionezco ata (Baigorriko Doktrina)
Con S: Contrizionezco acta (Sarako Doktrina)
Con Ur: Contrizionezco acta (Urketako Doktrina)
Conf S: Confesiuaz (Sarako Doktrina)
Cont F Bai: Contricionezco ata Franciaco gisa (Baigorriko Doktrina)
Cont F U: Contricionezko'ata Franzian bezala (Ustaritzeko Doktrina)
Cont F Ur: Contrizionezco Acta Franziano guisa (Urketako Doktrina)
Coo Bai: Coosioaz (Baigorriko Doktrina)
Coo Br: Coosiouaz (Bardozeke Doktrina)
Coo Bs: Coosiuz (Beskoitzeko Doktrina)
Coo Hz: Coosiuaz (Hazparneko Doktrina)
Coo Ur: Coosiuaz (Urketako Doktrina)
Coom Hz: Coosatceco Moldiaz (Hazparneko Doktrina)
Coos Br: Coosatzeko maneraz (Bardozeke Doktrina)
Coos Bs: Coosatceco moldiz (Beskoitzeko Doktrina)
Coos Ur: Coosatzeko moldiaz (Urketako Doktrina)
Count Br: Countrezonezco ata (Bardozeke Doktrina)
Count F Br: Countrezonezco ata Franciaco gisan (Bardozeke Doktrina)
Dot 2. Arr: Dotrinaren bigarren partia (Arrangoitzeko Doktrina)
Dot 2. U: Dotrinaren bigarren phartia (Ustaritzeko Doktrina)
Dot 3. Hz: Doctrinaan hirugarren phartia (Hazparneko Doktrina)
Doc 3. S: Doctrinain hirugarren partia (Sarako Doktrina)
Dot 3. Hz: Doctrinaan hirugarren phartia (Hazparneko Doktrina)
Dot 4. AD: Doctrinain laugarren phartia (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)

- Dot 4. Arr. Dotrinaen laugarren partia* (Arrangoitzeko Doktrina)
GL 4. Bs: Guiistino leguiaa lauguerren phartia (Beskoitzeko Doktrina)
GD AD: Gristiño dotrina (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)
GD Arr. Guiistino Dotrina (Arrangoitzeko Doktrina)
GD DL: Guiistino Dotrina (Donibane-Lohitzuneko Doktrina)
GD Hz: Guiichtino Dotrina (Hazparneko Doktrina)
GD S: Guiristino Doctrina (Sarako Doktrina)
GL Bs: Guiistino leguia declaacionia (Beskoitzeko Doktrina)
GD Ur: Guiistino Doctrinaan declarazionia (Urketako Doktrina)
GLB Bs: Guiistino leguiaa beechkuntza (Beskoitzeko Doktrina)
JK Ath: Jakitate Khiristiaren bigarren zathia (Atharratzeko Doktrina)
JK Bx: Jakitate Khiristiren zathik (Barkoxeko Doktrina)
Kob Aih: Kobesioaz (Ainhoako Doktrina)
Kob DL: Kobesioneaz (Donibane-Lohitzuneko Doktrina)
Kobs DL: Kobesatzeko moldeaz (Donibane-Lohitzuneko Doktrina)
Köe AD: Köesioniaz (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)
Kof Ath: Kofesioniaz (Atharratzeko Doktrina)
Kof Bx: Kofesiuz (Barkoxeko Doktrina)
Kofs Ath: Kofesatzeco muldiaz (Atharratzeko Doktrina)
Kofs Bx: Kofesatzeko muldiz (Barkoxeko Doktrina)
Kon AD: Kontrizionezko ata (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)
Kon Aih: Kontrizionezko ata (Ainhoako Doktrina)
Kon Arr: Kontrizionezko ata (Arrangoitzeko Doktrina)
Kon Ath: Kontrizionezko aktia (Atharratzeko Doktrina)
Kon U: Kontrizionezk'ata (Ustaritzeko Doktrina)
Kont F Aih: Kontrizionezko ata Frantziako gisa (Ainhoako Doktrina)
Kont F Arr: Kontrizionezko ata Frantziako gisan (Arrangoitzeko Doktrina)
Kont F Ath: Kontrizionezko Aktia Frantziako gisan (Atharratzeko Doktrina)
Kun Bx: Kuntrizionezko Aktia (Barkoxeko Doktrina)
Koo Arr: Koosioaz (Arrangoitzeko Doktrina)
Kunt F Bx: Kuntrizionezko aktia Frantziako gisa (Barkoxeko Doktrina)
Maria I Elz: Asuncion de la Santisima Virgen (Elizondoko Sermoia)
Of Ur: Ofreimenduzko Acta (Urketako Doktrina)
Y S: Yan ondoco othoitza (Sarako Doktrina)

8. Bibliografia

- Alvarez Gila, O., 2005, *Frantzisko Laphitz idazle on eta estimatua*. «Bidegileak». Gasteiz: Eusko Jauriaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia. Edizio elektronikoa: <www.euskara.euskadi.net/app/cont/sustapena/datos/39%620/Lapitz.pdf>.
- Camino, I., 2008, «Nafarroa Behereko euskara zaharra», *ASJU* XLII-1, 101-170.
- Charritton, P. et al., 1990, *XIX. mendeko olerki-bertsogintza*. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- , 1985, «Gratien Adéma Zalduby-ren Bizia eta Lanak (1828-1907)», *Mundaiz* n.º 29. berarragit. 2007, *Gratien Adema Jaun Kalonjea «Zaldubi» Predikuak, Saindu batzuen bizia* (31-38). Bilbo: Euskaltzaindia. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/68785.pdf>.

- Corneille, P., 1670, *L'Office de la Sainte Vierge Traduit en françois, tant en vers qu'en prose*. Paris: R. Ballard. Edizio elektronikoa: <https://books.google.es/books?id=3hUzfdnb_gcC>.
- Desmarest, J., 1647, *L'Office de la vierge Marie mis en vers avec plusieurs autres prières*. Paris: Legras. Edizio elektronikoa: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57514r>>.
- Didier, J., argitar. 1646, *L'Office de la Glorieuse Vierge Marie pour dire és Compagnies des Sèculiers Penitens d'un que d'autre sexe du Royaum de France*. Lyon: Edizio elektronikoa: <<https://books.google.es/booksid=UpNRaFGTeZoC>>.
- Du Mont, I., 1666, *L'Office de L'Eglise en latin et en français contenant L'Office de la Vierge pour toute l'année...* Paris: Le Petit. Edizio elektronikoa: <<https://books.google.es/books?id=epXSJANXknUC>>.
- Elissamburu, J. B., 1889, *Piarres Adame* (I. Sarasolaren edizioa), Donostia: Elkar, 1982.
- Elosegi, X., 1991, «Jean Baptiste Elizanbururen bizitza», *Euskera* XXXVII (2. aldia), 83-107. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/50111pdf>.
- Etcheberri, I., 1627, *Manual Devotionezcoa edo ezperen oren oro escuetan erabilttecoo liburutchoa*. Bordele: Millanges. Berrarg. Bordele: Mongiron, 1669. Faksimilea: <<http://www.klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/EtxebZibuManual.htm>>.
- , 1636, *Eliçara erabilttecoo liburua*. Bordele: Milanges. Berrarg. Bordele: Mongiron, 1665. Faksimilea: <<http://www.klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/EtxebZibuElizara.htm>>.
- Etxagibel, J., 2015, «Hizkuntz irizpideez xvii. mendeko Lapurdiko eliz-agirietan, eta haietan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean» in *MLV II Jardunaldiak (ASJU) argitaratzeko*.
- Euskal Klasikoen Corpusa <<http://www.ehu.eus/ehg/cgi/kc>>.
- Haranburu, I., 1635, *Debocino escuarra*. Bordele: De la Court. Faksimilea: <<http://www.klasikoak.armiarma.com/idazlanak/H/HaranburuDebozino.htm>>.
- , 1690, *Devocino escuarra*. Urquijo bildumaren alea: <<http://www.kmliburutegia.net>>.
- Haritschelhar, J., 1991, «Leon Elissamburu Guarda, Pilotari, Olerkari», *Euskera* XXXVII, 31-43. Edizio elektronikoa: <[euskaltzaindia.net/dok/euskera/50106.pdf](http://www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/50106.pdf)>.
- Harizmendi, C., 1660, *Ama Virginaren Hirur Officioac*. Bordele: De la Court. Edizio elektronikoa: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8564136?rk=64378;0>>; <booktegi.eus>-en eskegita.
- , 1901, Vinson-en berrarg. *L'Office de la Vierge Marie* in basque labourdin par C. Harizmendi. Chalon-sur-Saone, E. Bertrand. Berrarg. faks. Donostia: Hordago, 1978. Urquijo bildumaren alea <<http://www.kmliburutegia.net>>. Edizio elektronikoa: <www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/25771>.
- Julia, D., 2000 [1997], «Lecturas y Contrarreforma», in G. Cavallo eta R. Chartier, *Historia de la lectura en el mundo occidental*. Madril: Taurus, 367-412.
- Klasikoen Gordailua, <<http://www.klasikoak.armiarma.eus>>.
- Labayen, A. M., 1955, «Elizanburu bere bizitza ta lanak», *Egan* 1/2, 23-31. Edizio elektronikoa: *Egan* aldizkaria. <www.euskaltzaindia.eus>.
- Lakarra, J. A., 1996, *Refranes y Sentencias* (1596). *Ikerketak eta Edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lasa, M. J., 1995, «Mixel Elissambururen bizia eta lanak», *Euskera* XL (2. aldia), 745-766. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/49838.pdf>.
- Laphitz, F., 1867, *Bi saindu heuscaldunen bicia: San Iñazio Loiolacoarena eta San Franzisko Zabierecoarena*. Baiona: Lamaignère. Edizio elektronikoa: <www.liburuklik.euskadi.net/handle/10771/24436>.

- Mitxelena, K., 1987, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia [OEH]*. Bilbo: Desclée De Brouwer-Mensajero. Edizio elektronikoa: <<http://www.euskaltzaindia.eus/oeht>>.
- Moreti, B. argitaratzailea, 1645, *Officium Beatae Mariae Virginis nuper reformatum, & Pii V. Pont. Max. iussus editum*, Antuerpiae, Officina Plantiniana. Edizio elektronikoa: <<http://www.onb.ac.at/digitale-bibliothek-kataloge>>.
- Mujika, J. A., 2010, *Birjinia edo donceil christaba. Ikerketak eta edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Oihenart, A., 1665, «*L'art poetique basque*». Pierre Lafittek argitarat. eskuizkribua. Baiona: *Gure Herria*. P. Urkizuren berrarg., *Oihenart* 15 (1997), 177-207.
- Oyharçabal, B., 2001, «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakaeraz», *Litterae Vasconicae-Euskeraren Iker atalak* 8, 9-46.
- Padilla, M., 2011, *Kadett eta Bettiriño edo Yesu Christo eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera. Ikerketa eta edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/doc/iker_jagon_regiak/75091.pdf>.
- Pagola, R. M., E. Alkiza, A. Beola, I. Iribar, J. J. Iribar, 1994a, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak, Lapurtera-2*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea. Euskal Ikaskuntza Institutua.
- , Iribar I., J. J. Iribar, 1994b, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: mendebaldeko behe-nafarrera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea. Euskal Ikaskuntza Institutua.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoa Donostia Kutxa.
- Pouvreau, S., ~1669, *Iesusen Imitacionea*. Satrustegiren argit. Donostia: Hordago, 1979.
- Sarasola, I., 1979, «*Nire / Neure, Zure / Zeure* literatur tradizioan», *Euskera* XXV (2. aldia), 431-446. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/51078.pdf>.
- Satrustegi, 1979: ikus. Pouvreau.
- TesiTek, R. M. Pagola *et al.*, <bonaparte.@deusto.es>.
- Wikipedia, <[fr.wikipedia.org/wik/Séminaire de bayonne](http://fr.wikipedia.org/wik/S%C3%A9minaire_de_bayonne)>.
- www.sfxustaritz.fr «Histoire /Collège Saint François Xavier».
- Xarritton, P., 1991, «J.B. Elissamburu eta Gratien Adema», *Euskera* XXXVII (2. aldia), 55-63. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/50108.pdf>.
- Zuazo, K., 2003, *Euskalkiak herriaren lekukoak*. Donostia: Elkar.

Javier Etxagibel

HEIS, Micaela Portilla Ikerguna

Nieves Cano, 27 - 01006 Gasteiz

jetxagibel@outlook.es

Bilingüismo y realidad sociolingüística de la lengua inga en Colombia

Bilingualism and Sociolinguistic Reality in the Inga Language of Colombia

Maitena Etxebarria
UPV/EHU

Abstract

The main goal of the research presented here is to study the Inga speech community. Inga is a Quechuan language, and its community is spread around the south of Colombia; the study tackles the features of language contact, Spanish/Inga or amongst any other languages known and used by the members of the community. We shall pay special attention to those communities around Sibundoy Valley (Putumayo), Atante (Nariño), Bota Caucana (Cauca), as well as to those already settled in the large Colombian urban areas such as Bogotá and Cali. Our main goal is to render an adequate characterization of this indigenous community: its territorial situation, its sociolinguistic characteristics, the degree and type of bilingualism amongst its members, the survival of the community members and of the language itself, the use and distribution of the language across communicative fields, especially in a context of diglosia, multilingualism and multiculturalism typical of and intrinsic to Colombia, and the study of language awareness and sociolinguistic attitudes of this community.

Keywords: *Inga, Ingan, Quechuan, bilingualism, speech community, diglosia, linguistic attitudes, communicative area of usage, indigenous language.*

Resumen

El estudio de la comunidad de habla inga, lengua de la familia quechua, asentada territorialmente al sur de Colombia constituye nuestro principal propósito de análisis en la investigación que aquí presentamos: es un estudio que busca poner en evidencia las características de la situación de lenguas en contacto, español/Inga y de otras lenguas que conocen y usan los miembros de la comunidad, en algunos casos, y en cierta medida, en función de sus asentamientos. Así, examinaremos, de un modo especial, aquellas comunidades ingas localizadas en torno al valle de Sibundoy (Putumayo), Atante (Nariño), Bota Caucana (Cauca), y también las asentadas establemente ya, en algunas de las grandes urbes colombianas, como Bogotá y Cali. Nuestro objetivo en este trabajo consiste en dar cuenta de la caracterización de una comunidad indígena como la que nos ocupa, su situa-

ción territorial, las características sociolingüísticas de la comunidad, grado y tipo de bilingüismo entre sus miembros, su pervivencia, la de su lengua, el uso y su distribución según ámbitos comunicativos, especialmente en un contexto permanente de diglosia, multilingüismo y multiculturalidad, como lo es el propio y característico de Colombia y el estudio de la conciencia y actitudes sociolingüísticas de esta comunidad.

Palabras clave: *inga, ingano, quechua, bilingüismo, comunidad de habla, diglosia, actitudes lingüísticas, ámbitos comunicativos de uso, lenguas indígenas.*

Introducción

El estudio de la comunidad de habla inga/ingano, lengua de la familia quechua asentada territorialmente en el Sur de Colombia constituye nuestro principal propósito de análisis en la investigación¹ que a continuación presentamos; es un estudio más amplio, ya finalizado, del que, que por razones espacio-temporales, en este caso solamente se presentarán algunos resultados parciales y que busca poner en evidencia las características de la situación sociolingüística de lenguas como el inga, en contacto con una lengua «mayor», como lo es el contacto español/inga, junto a un conjunto muy amplio de lenguas amerindias en situación de minorización, con disminución progresiva de su número de hablantes y, por ello, en grave riesgo de pérdida o desaparición en el territorio colombiano.

Nuestro objetivo en este trabajo consiste, pues, en dar cuenta de la caracterización de una comunidad indígena como la que nos ocupa, su situación territorial, los rasgos característicos propios de dicha comunidad, la situación de contacto de lenguas (competencia y uso) en la que pervive en un contexto permanente de multilingüismo y multiculturalidad y el estudio de las actitudes sociolingüísticas de esta comunidad inga, del que sus resultados, por razones de espacio, no podremos exponer aquí. Para ello, se diseñó una encuesta, la cual se aplicó a un 10% aproximado de miembros de la comunidad, en territorio colombiano, atendiendo a las variables caracterizadoras de una muestra representativa diferenciada por sexo, edad, competencia lingüística, primera lengua o lengua materna, grado de transmisión de la lengua, vitalidad etnolingüística, ámbitos de uso, en el caso de sujetos bilingües, registros lingüísticos de preferencia en la utilización de la lengua, valores, creencias y actitudes. Asimismo se ha grabado una muestra lingüística de la lengua inga a cada uno de los informantes, de la que, por el momento, no podremos ocuparnos aquí, que tiene por objeto la caracterización actual de la lengua, su grado de variación lingüística, etc.

El proyecto cuyos primeros resultados presentamos ahora se inició en octubre de 2015, con la elaboración de la prueba piloto del instrumento. Entre enero y junio de 2016 se aplicaron las encuestas (100) en los Departamentos de Putumayo, Nariño, Cauca, las zonas de los territorios limítrofes y las ciudades de Cali y Bogotá, es decir, en los lugares de asentamientos inga. La encuesta se aplicó sólo a personas de este grupo indígena. Los lugares seleccionados están dentro y fuera de lo que se conoce

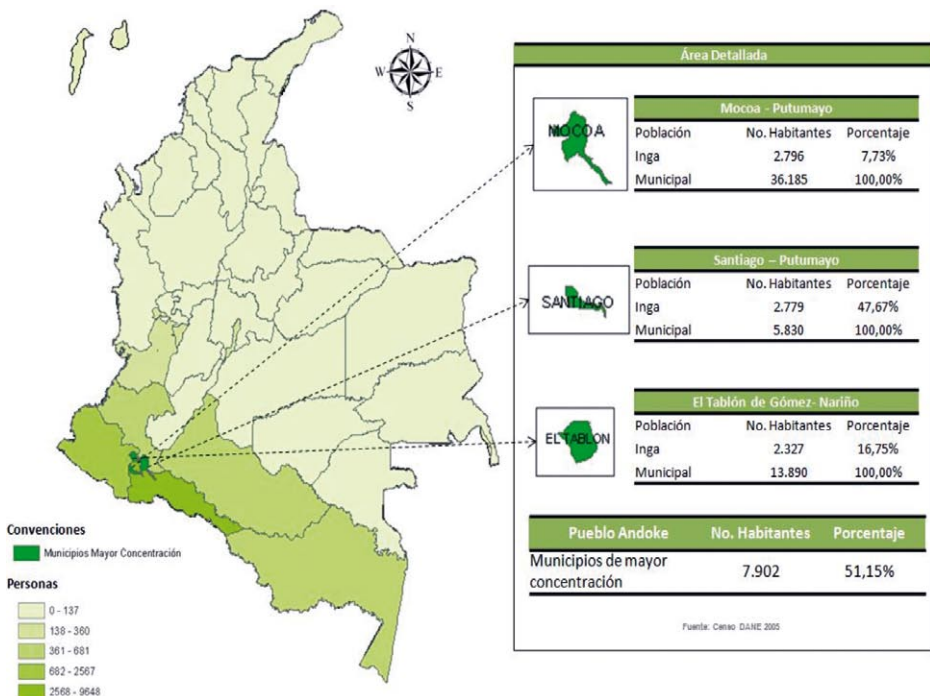
¹ Esta investigación se ha llevado a cabo bajo los auspicios del Proyecto de Investigación: Código: FFI2014-71878-P del Ministerio de Economía y Competitividad (Secretaría de Estado de Investigación) MINECOG 14/P09.

como *territorio ancestral* de los inga. Éstos fueron: Santiago (25), Aponte (20), Cali (25) y Bogotá (30).

1. Situación territorial y caracterización de la comunidad

Los ingas o quechua hablantes de Colombia se encuentran ubicados en el Sur de Colombia, más claramente en los Departamentos de Cauca (Baja Bota Caucana), en el Alto Caquetá (Yura Yaku), Amazonas, y Putumayo (Valle de Sibundoy, Alto Putumayo, Medio Putumayo y Bajo Putumayo).

También hay comunidades ingas emigrantes del Valle de Sibundoy en Arauca y Cúcuta, con un cabildo cada uno en dichas ciudades. Además contamos con grupos ingas emigrantes en todas las capitales de los departamentos del país y algunas ciudades principales, como Calí y Bogotá, así como también en territorio venezolano, con una población aproximada de 12.000 ingas en los diferentes estados y ciudades principales de Venezuela. Además, hay que decir que contamos con algunas comunidades ingas en Panamá, Costa Rica, Nicaragua, Honduras, Guatemala y México (*vid.* Levinson 1976; Levinson, Tandioy & Maffla 1978; McDowell 1989; Tandioy 1987, 1994). Se estima su población total en torno a 20.000 personas, aunque hay cierta variación según las distintas fuentes consultadas.

Fuente: Cartográfica de la Diversidad-Dirección de Poblaciones.

Figura 1

Departamento y municipios de mayor concentración del pueblo Inga

Total de la población: 19.176 personas		
Patrones de asentamiento	Población Inga	Porcentaje sobre el total de población Inga
<i>Departamentos de mayor concentración</i>		
Putumayo	7.648	40,40%
Nariño	2.567	16,60%
Cauca	681	4,40%
Total	9.896	61,40%
Población Inga en áreas urbanas	7.280	38,60%

Figura 2

DANE 2006. Censo General de Población 2005

1.1. Historia de la Comunidad de habla Inga

La tradición migratoria ha marcado la vida y la identidad cultural del pueblo inga, como lo demuestran las generaciones de indígenas nacidas en ciudades y centros urbanos. La migración a zonas urbanas data de los años treinta, cuando la guerra contra el Perú y la colonización militar hicieron que cerca de mil ingas del Alto Putumayo se desplazaran a otros pueblos vecinos e incluso a Venezuela. En años recientes se han extendido a casi todas las ciudades importantes de Colombia. (Ministerio de Cultura, 2003. «Proyecto: Proceso de construcción del plan integral de vida del pueblo Inga en el Departamento del Putumayo». *Pueblos Indígenas Ingas (Departamento del Putumayo)*). Su estrategia de supervivencia en la ciudad está basada no solo en el alto grado de cohesión social manifestado en el desarrollo y colaboración del Cabildo, sino además en su inserción en la economía informal como curanderos y vendedores ambulantes de plantas medicinales y otros productos curativos y mágico-religiosos. También comercializan artesanías e instrumentos musicales (*vid.* Observatorio del Programa Presidencial de DH y DIH, 2009).

La comunidad de habla inga, como veremos de inmediato, a pesar del contacto prolongado con otras lenguas, ha mantenido su lengua, aunque ésta se encuentra en situación de cierto deterioro y pérdida, de una manera especial en sus territorios ancestrales, junto con sus ritos religiosos, culturales y su cosmovisión, los cuales le han permitido, a pesar de su dispersión, la supervivencia material y cultural en una situación sociolingüística de gran diversidad cultural y lingüística como la que les rodea. Esta convivencia ha provocado fenómenos de cierto monolingüismo, de bilingüismo y aculturación en diversos grados entre sus hablantes.

2. Las lenguas y Comunidades Indígenas en Colombia

Como es sabido «el estado colombiano asumió de forma oficial, a lo largo de su historia, incluso obtenida ya su Independencia, una actitud a favor del español como lengua única, que se materializó en una política discriminatoria y de persecución de la diferencia cultural y lingüística» (Pineda 1997: 155). Ahora bien, a partir de 1970, la situación cambió notablemente desde diversos puntos de vista. Este hecho se materializó de forma particular en la Constitución de 1991, la cual en su artículo primero define a Colombia como «un Estado social de derecho, organizado en forma de República, descentralizada, con autonomía en sus entidades territoriales, democrática, participativa y pluralista, fundada en el respeto de la dignidad humana...» (*Constitución Política de Colombia de 1991*. Título 1:6). Así mismo, en el artículo 7 se señala: «El Estado reconoce y protege la diversidad étnica y cultural de la Nación Colombiana»; y en el artículo 10 se declara: «El castellano es el idioma oficial de Colombia. Las lenguas y dialectos de los grupos étnicos son también oficiales en sus territorios. La enseñanza que se imparta en las comunidades con tradiciones lingüísticas propias será bilingüe» (*op. cit.* 7), recogiendo así las justas aspiraciones de los pueblos indígenas y culminándose, de algún modo, un largo proceso de lucha a favor de los pueblos nativos que tiene sus antecedentes contemporáneos en los movimientos indigenistas latinoamericanos (Camacho 1997: 155-173).

Así, en Colombia la situación sociolingüística del español como lengua oficial y la situación de las más de sesenta lenguas indígenas amerindias es muy diferenciada, además de un reflejo de la posición social y política de las minorías del país. Aunque, ciertamente, en las últimas décadas el mundo se halla abocado a ver las cosas de una manera diferente y se ha sentido la necesidad de reconocer y respetar la diversidad lingüística que, la mayor parte de las veces, implica individualidad y minorías. Es así como finalmente muchos países han reconocido que en su interior existen diversas comunidades étnicas, lingüísticas y políticas. En América, aunque la situación es distinta según los países debido a los procesos históricos que la originaron, también ha habido un reconocimiento de la diversidad, con especial énfasis en México y Perú, países donde florecieron quizás las más grandes culturas indígenas. «En este sentido Colombia no ha estado del todo ausente de este movimiento renovador, pues la Constitución Política de 1991 la declaró como país “multiétnico y pluricultural”, como ya se ha señalado, sin embargo, es “relativamente poco” lo que se ha hecho en la práctica para exteriorizar esta realidad sociolingüística nacional» (Soler 1999: 911-912).

En la actualidad la mayoría de los indígenas colombianos son bilingües o multilingües, en situación diglósica, con una lengua indígena amerindia y el español; están sufriendo procesos de *minorización* en sus lenguas propias e incluso algunas, como es sabido, han desaparecido por completo, ya que las políticas lingüísticas, en determinada medida y con algunas salvedades, han favorecido la aculturación de los pueblos, que provocan la situación como lengua preferente de la lengua oficial.

Las comunidades indígenas, con frecuencia, en razón de su situación social, aunque hayan sido reconocidas sus lenguas como oficiales, en sus *territorios ancestrales* se han visto en muchas ocasiones, además, en la necesidad de salir o de huir de sus territorios, a veces incluso han sido expulsados de sus áreas de vida por necesidades de

supervivencia o por conflictos de distinto carácter, como los cambios socio-económicos experimentados, determinadas acciones político-militares, etc., lo que les ha obligado a migrar e instalarse en determinadas áreas metropolitanas y este hecho, con el tiempo, ha favorecido la aparición frecuente de situaciones diglósicas, lo que ha provocado, con el tiempo, el deterioro y/o abandono en el uso de sus lenguas propias, como ha sucedido en diferentes comunidades, también en el caso de los ingas, como veremos más adelante.

3. Breve caracterización lingüística del inga/ingano

3.1. Las lenguas de la familia quechua: Historia y configuración

Como ya se ha indicado, el inga forma parte de las lenguas quechuas (vid. *Ethnologue : Languages of the World*). El *quechua* o *quichua* es una familia de lenguas originaria de los Andes centrales que se extiende por la zona occidental de América del Sur a través de seis países (Adelaar & Muysken 2004; Cerrón-Palomino 2003). El número de hablantes de lenguas quechuas se estima entre ocho y diez millones (Torero 1964: 446-478). Esta familia lingüística se habría originado en la región central y occidental del actual Perú (Torero 1974, 1983 y 1984: 367-402). En el siglo v, se separaron las dos ramas de la familia lingüística. Más tarde, hacia el siglo xv, la llamada *lingua general* se convirtió en una importante lengua vehicular y oficial por el Estado incaico. Esta variante fue la lengua más importante empleada para la catequesis de los indígenas durante la Colonia. En el siglo xx, el castellano sobrepasó al quechua como lengua mayoritaria en el Perú, por ejemplo. El quechua sureño, descendiente de la lengua general colonial, es la lengua quechua más extendida, seguido del *quichua norteño* (de Ecuador, Colombia y Loreto) y del quechua ancashino. En la década de 1960, ciertos estudios dialectológicos determinaron la existencia de lenguas separadas y relativamente diferenciadas dentro del quechua (Adelaar & Muysken 2004; Parker 1963: 241-252; Adelaar 2013: 45-65).

Con carácter general y en razón del objeto que nos ocupa, hay que especificar brevemente que las lenguas quechuas tienen una morfología aglutinante, con raíces regulares y repertorios amplios de sufijos productivos, que permiten la formación de palabras nuevas de forma regular. Entre sus rasgos gramaticales se distingue la fuente de la información o evidencialidad siempre que aparece marcada a través del uso de varios casos nominales, un *nosotros* inclusivo y otro excluyente, el beneficio o la actitud del hablante al respecto de una acción y opcionalmente el tópico. Los *verbos transitivos concuerdan con el sujeto y el objeto*. Expresan predicaciones nominales yuxtaponiendo el sujeto y el atributo. A diferencia del español, el quechua funciona sin *artículos o conjunciones* y *sin distinguir géneros gramaticales*; algunas variedades han perdido alguno de estos rasgos.

Veamos, a continuación, la distribución geolingüística del quechua, en sus dos tipos (I y II):

Fuente: Parker 1963: 241-252.

Figura 3

Distribución geográfica de las divisiones mayores de la familia quechua

En la segunda mitad del siglo xx, se produjeron los primeros estudios científicos modernos del quechua. Los lingüistas Alfredo Torero y Gary Parker publicaron los primeros estudios sobre el tema, secundados por Rodolfo Cerrón-Palomino (v. Cerrón-Palomino 2003, entre otros). Entre los lingüistas extranjeros también se publicaron estudios importantes, como los de Adelaar, Muysken y otros. Sin embargo, es también la época del «progresismo» en los Andes, donde las lenguas originarias, así como sus costumbres, eran vistas como «marcas» del desarrollo de las naciones, por lo cual la incipiente educación rural se dirigió a la sustitución de las mismas lenguas propias por el castellano. El trabajo del Instituto de Estudios Peruanos junto con los trabajos de investigación de distintos especialistas como Alberto Escobar (v. Alberto 1976) supuso un gran impulso para la lengua quechua, al igual que la importante publicación por los mismos años de los diccionarios de seis variedades del quechua con sus respectivas gramáticas. Al respecto, Escobar señala que «[l]a reivindicación de la lengua quechua y de su empleo empezaron el 27 de mayo de 1975 con la Ley 21156. La lengua prehispánica más ampliamente difundida en el Perú se hallaba proscrita, legal y socialmente, desde la insurrección de Túpac Amaru en 1780. Su oficialización en el país, con rango equivalente al de la lengua castellana es, por tanto, una decisiva medida de política cultural y lingüística» (Escobar 1976: 58; Adelaar 2013: 47; vid.

«Variedades de la familia del Grupo Quechua» <www.proel.org> *Lenguas Amerindias* > *Grupo Andino-Ecuatorial*>).

Los estudios dialectológicos de los lingüistas Gary Parker (1963) y Alfredo Torero (1964, 1983 y 1984) clasificaron las variedades de la familia lingüística quechua en dos subfamilias o ramas. Una de estas ramas es el llamado *Quechua I*, en la nomenclatura de Torero, o *Quechua B*, según Parker. Esta rama comprende las variedades distribuidas en la Sierra central y norcentral del Perú, por ambas vertientes de la cordillera de los Andes, dentro de los departamentos peruanos de Lima, Junín, Pasco, Huánuco y Ancash. La otra rama es la denominada *Quechua II* (Torero) o *Quechua A* (Parker). Se expande por el norte, entre el suroeste de Colombia, Ecuador y el norte de Perú, mientras que por el sur se expande entre el Perú meridional, Bolivia y el noroeste argentino, con probables hablantes en la región próxima de Chile. Torero articuló en su trabajo una subdivisión tripartita del grupo Quechua:

Quechua I

— (*sin subgrupos*)

- Huaylas.
- Conchucos.
- Huayhuash occidental (Alto Pativilca).
- Huánuco-Marañón.
- Huánuco-Huallaga.
- Huayhuash medio (Alto Huaura y Chaupihuaranga).
- Huayhuash oriental (Pasco y norte de Junín).
- Valle del Mantaro (huanca, Alis, posiblemente Huangáscar).

Quechua II

— Quechua II A

- Pacaraos.
- Lincha.
- Cajamarca (incl. Incahuasi-Cañaris).

— Quechua II B

- Lamas.
- *Ecuador*.
- Quechua costeño.

— Quechua II C

- Quechua ayacuchano.
- Quechua cuzqueño (incluye Bolivia y Argentina).
- Santiago del Estero.

(Torero: 1964, 1984; Parker: 1963)

El *quichua inga* (Inga Kichwa, Inka Kichwa) representa pues las variedades de quechua (quichua norteño) habladas en Colombia (Departamento de Putumayo) por la etnia llamada Inga. Hay dos variedades regionales: el *inga andino*, hablado en

el valle del Sibundoy y el *inga amazónico*, hablado a orillas del río Putumayo (Walsayacu o, en ortografía *kichwa*, Walsayaku) y del río Caquetá, variedad procedente en su origen de la costa central del Perú (Parks 1990, Levinsohn 1976, Tandioy, Levinshon & Mafla 1978). También se señala que se habla de un quechua *napeño* cerca de Puerto Asís y en el río San Miguel. Ambas variedades son afines a los dialectos quichuas ecuatorianos y, más especialmente, a los dialectos ecuatorianos de la selva. Con todo, «[s]i hay alguna discusión entre los especialistas para ubicar el quichua ecuatoriano de la Sierra dentro de la familia quechua, no parece que la haya en cuanto a pensar que las hablas de la selva (entre las cuales estarían los quechuas colombianos) proceden de una difusión del quechua como «lengua general» por acción facilitada por los misioneros católicos a partir del siglo XVII» (González y Rodríguez 2000: 35). Cerrón-Palomino (1987: 330-344) concluye la presentación del debate en torno a esta variedad del quechua y sobre la expansión del mismo realizando las afirmaciones que a continuación resumimos, teniendo en cuenta las propuestas de Torero (1974, 1984) y Roswith (1979: 56):

I- El proto-quechua procedería de la costa central del Perú. II- En una primera expansión, que podría haber ocurrido a principios de la era cristiana, se difunde este proto-quechua hacia la sierra central, dando nacimiento a unas variedades bastante diferenciadas habladas en Ancash, Huánuco, Pasco, Jurin y norte de Lima, todas las catalogadas por Torero como Quechua. III- En una segunda expansión que podría situarse a mediados del primer milenio, se van fraguando variedades llamadas Quechua II (QII), unas norteñas de costa y sierra (QIIA) (Ferrañate y Cajamarca) y otras meridionales a partir del centro costero de Chinchay (QIIB Y QIIC). IV-La *variedad Chinchay* sirve de vehículo a una cultura comercial poderosa que se extiende por la costa hasta Ecuador y por la sierra peruana hacia el sur. Es esta variedad la que va a ser utilizada por los incas del Cuzco en su expansión del siglo XV-XVI. V-El quechua ecuatoriano o quichua, es entonces un habla producto del quichua Chinchay que llegó hasta Quito antes de la dominación incaica, como lengua vehicular (González y Rodríguez 2000: 35-36).

En suma, según Cerrón-Palomino: «los rasgos idiosincráticos del ecuatoriano podrían interpretarse mejor, aparte de la impronta de las lenguas sustratísticas (hecho notorio, por ejemplo, en el léxico, referido a la flora y a la fauna, como resultado de la formación de una koiné de base chinchay con notorias influencias —especialmente léxicas del quechua centro-norteño peruano» (cf. Muysken 1981, citado por Cerrón-Palomino 1987: 343).

Por último, señalaremos, muy sumariamente, que la lengua inga se caracteriza por poseer un sistema fonológico compuesto por tres vocales: dos altas y una baja, y quince consonantes. Desde el punto de vista tipológico el inga es, al igual que la mayor parte de las lenguas aborígenes de América, predominantemente aglutinante. El sistema de afijos está constituido únicamente por sufijos y el orden de tales elementos es fijo en una palabra dada. Tomando la oración como unidad tipológica base, el inga pertenece a las lenguas tipo SOV, sujeto, objeto, verbo. (Para una mayor profundización al respecto véase Cerrón-Palomino 1987).

4. Situación sociolingüística del inga en Colombia: bilingüismo y diglosia

La situación lingüística de la comunidad inga constituye un caso de bilingüismo social, en situación diglósica, entendido este como aquel «que se produce en una comunidad en cuyo interior funcionan y son utilizadas dos lenguas distintas con funciones diferenciadas» (Etxebarria 2002: 56). En la noción de bilingüismo concurren una serie de factores de naturaleza diversa, lingüística, psicológica, social, política y educativa, entre otras. Por tanto su definición, en ocasiones, se hace imprecisa y está viciada de parcialidad según desde donde se evalúe. En general, se dice que una persona es bilingüe cuando domina dos lenguas; aunque esto es aceptado por la mayoría de los investigadores, es también claro que esta definición deja muchos interrogantes teóricos y prácticos, los cuales son objeto de estudio en la extensa literatura especializada sobre el tema. En la mayoría de las sociedades multiculturales la lengua más prestigiosa y de mayor importancia sociopolítica es la del grupo dominante (Etxebarria 2002: 61); debido a esta ventaja, el grupo etnolingüísticamente subordinado debe ser capaz de hablar esa lengua, pues el no hacerlo puede acarrearle graves consecuencias sociales y económicas.

Si observamos ahora los resultados de la encuesta aplicada en los diversos enclaves, antes señalados, comenzaremos diciendo que, atendiendo a la variable *Sexo* el 50% de los sujetos encuestados fueron hombres y el resto mujeres, subdivididos en tres grupos de *Edad*, es decir, se seleccionaron tres grupos: un grupo inicial de *10-20 años*, otro de más edad, es decir, de *20-35 años*, con diversa formación de estudios, en varios de ellos, especialmente en el grupo de las mujeres, mayoritariamente, con un nivel de estudios muy bajo, y, en muchos casos, en este mismo grupo, sin ningún grado de estudios realizado; y, por último, el tercer grupo lo conformaban individuos adultos mayores, de *35-60 años*. En cuanto a la *Competencia lingüística* en ambas lenguas, es decir, inga y español, se midió el grado y el tipo de dominio de ambas y se pudo observar que este era variado, es decir, se distinguieron lo que aquí llamaremos *bilingües coordinados*, con dominio semejante en ambas lenguas, formado, en su mayoría, por sujetos varones y mujeres, aunque, en distinto grado, con edades más bien superiores; *bilingües subordinados o semilingües*, con predominio de una de las dos lenguas, aunque con dominio lingüístico desigual: es decir, en determinados casos, con preferencia del inga sobre el castellano, y en otros del castellano sobre el inga; este último caso se produce sobre todo entre las generaciones más jóvenes y fundamentalmente en aquellas asentadas en ámbitos urbanos.

Por último se identificaron también sujetos *monolingües*, aunque en menor medida, también en ambas lenguas, pero con distribuciones diferenciadas en razón de la edad, los estudios realizados, el sexo, etc. En cuanto a la medición del *Uso*, la diversificación también estuvo presente, pero en este caso hay que decir que la población, se distribuía, como era de esperar, en función de los ámbitos de comunicación examinados: es decir, en razón de la preferencia de uso en familia, en la escuela, con los vecinos, en actividades de ocio, trabajo, relaciones con la administración, etc. Por último, se recogieron los casos de variación y su distribución entre los sujetos en relación con las *actitudes sociolingüísticas* hacia las dos lenguas, es decir, valoración hacia las lenguas (inga/español), procesos de identidad, valoración, utilidad de ambas, etc.

Veamos a continuación los resultados de la encuesta y la incidencia de las variables observadas en el comportamiento lingüístico y sociolingüístico de los sujetos, comenzando por la *competencia lingüística*: los porcentajes más altos corresponden a los bilingües coordinados, 56.0%, es decir a los individuos asentados en los territorios ancestrales, en Santiago y Aponte; en Bogotá y Cali es del 42.2%. Aunque el número de bilingües subordinados también es alto, 37.3% y 27.3% respectivamente, no se observa ninguna diferencia significativa en las dos zonas encuestadas. Como hecho excepcional se encuentra la presencia de hablantes monolingües de español en Bogotá y Cali (31.8%), hijos en su mayoría de ingas nacidos en la ciudad de Bogotá, especialmente quienes, como caso excepcional, nunca les hablaron a sus hijos en inga, ni hablaban inga entre ellos.

En la generación de adultos mayores de 35 años, se observó que aprendieron el inga primero y luego el español; la segunda generación, los jóvenes entre 20 y 35 años, aprendieron ambas lenguas simultáneamente, aunque en un buen número de casos coincidió con la llegada a los núcleos urbanos y sus hábitos lingüísticos se vieron afectados por este hecho. «Tuvieron que asistir a escuelas y colegios donde no había indígenas y en las que se les discriminó por su condición de indígenas. Su hábitat también cambió al pasar de espacios amplios (la mayoría vivía en el campo) a pequeñas viviendas, donde se asientan también muchas familias blancas hacinadas» (Soler Castillo 1999: 932). Por esta razón la posibilidad de comunicarse en su lengua materna se fue reduciendo cada vez más. La tercera generación, los niños menores de 15 años, nacidos casi en su totalidad en Bogotá y Cali, aprenden primero el español porque, como afirman los padres y en contra de su voluntad, con esta lengua van a sobrevivir en la escuela, en el vecindario y por supuesto en el trabajo. Aunque es necesario aclarar que ello no implica que no les hablen a sus hijos en inga en el entorno familiar. Por último, indicaremos que el factor edad es el que arroja mayor claridad, a nuestro juicio, a la hora de evaluar el grado y tipo de competencia de los informantes en ambas lenguas. Como se dijo antes, el 100% de los informantes habla y comprende bien el español, el cual aprenden en la casa, en el trabajo o en la escuela, aunque el 77.5% de los informantes de Santiago y Aponte y el 47.5% de los de Bogotá y Cali sólo cursaron algún estudio elemental, por lo que el factor decisivo para ubicarlos en alguna de estas categorías es el grado de competencia de la lengua inga. Por último, en Bogotá y Cali, los hombres y las mujeres tienen un dominio bilingüe más o menos similar. Si atendemos, por último, al factor *sexo* y a su incidencia en la *competencia*, hay que decir que en ambos territorios el número mayor de bilingües coordinados está entre las mujeres, aunque la diferencia es muy poca: 5%. En cuanto al bilingüismo subordinado observamos que los hombres en Santiago y Aponte y en Bogotá y Cali practican más que las mujeres esta forma en la que el grado de destreza para hablar se pierde un poco. En Bogotá y Cali, en cambio, las mujeres presentan un número mayor de bilingües incipientes: 20% en Santiago y Aponte, y 10% aproximadamente en Bogotá y Cali. Pero la presencia de muy pocos monolingües nivela relativamente este porcentaje.

El análisis del grado de bilingüismo de la comunidad indígena inga realizado hasta aquí muestra la existencia de una población bilingüe, en su mayoría, que tiende a perder lentamente las destrezas para hablar su lengua nativa con el paso de las generaciones por factores diversos que van desde el contacto con los hispanohablantes hasta el nivel de escolaridad, etc.

Pasaremos, ahora a analizar el *comportamiento en el uso* e identificar las variables que lo determinan, pues si bien el análisis de la competencia lingüística constituye un aspecto ineludible en el análisis de la situación sociolingüística de la comunidad y con él hemos caracterizado una visión general de la distribución lingüística de la población y una primera aproximación en relación con el grado de dominio lingüístico de los hablantes de cada una de las lenguas en presencia, éste constituye tan sólo el primer paso hacia un tema más relevante y decisivo como es el del *uso de las dos lenguas*. Así, según Fishman, las relaciones funcionales son «una serie de derechos y obligaciones implícitamente conocidos y aceptados por los miembros de un mismo sistema social» (Fishman 1988: 67). Las relaciones establecidas para la comunidad inga, con el fin de caracterizar el uso, fueron padre-hijo, hijo-padre y amigo-amigo; luego estas relaciones se analizaron dentro de contextos como «casa», «vecindad», «trabajo», «cabildo» y, por último, dentro de un concepto más amplio: dominio sociolingüístico. Tal como los definió el mismo autor «los dominios son una generalización de orden superior abstraída de situaciones concordantes (es decir, situaciones en las que los individuos se interrelacionan en relaciones funcionales adecuadas, en lugares también aptos para ellas y discuten los temas apropiados para las mismas» (Fishman 1988: 76). Los dominios establecidos en la encuesta, en este caso, fueron «familia», «amistad», «trabajo», «vecindad» y «lugar/territorio/asentamiento». Estas variables contextuales se analizaron junto con las variables caracterizadoras de sexo, edad, etc. que resultaron más relevantes en el apartado anterior, como posibles determinantes del comportamiento lingüístico. Los datos se obtuvieron, como antes, de forma directa, como resultado de preguntas específicas acerca de los comportamientos de uso de los hablantes. Las respuestas tenían tres opciones: español, inga o ambas. En la medición referida a la frecuencia de uso el español es, de nuevo, la lengua predominante en todos los dominios, aunque se presenta cierto grado de equilibrio en el dominio familia, donde la balanza se inclina hacia alguna de las dos lenguas dependiendo del tipo de relación funcional que se establezca. Por ejemplo, en Santiago y Aponte y en Bogotá, en la relación hijo-padre el 42.5% emplea ambas lenguas con la misma frecuencia, el 32.5% usa el inga y el 25% utiliza el español, pero en la relación hermano-hermano el 52.5% prefiere utilizar el español y sólo el 30% el inga. El ámbito «amistad» corresponde al dominio con mayor empleo del español, y es el opuesto a familia, que corresponde al ámbito en que se utiliza más el inga. En Santiago y Aponte, en la relación amigo-amigo el 62.5% usa el español y en Bogotá y Cali el 65%, de lo cual se puede deducir que el patrón de uso del inga y el español no depende del grado de formalidad/informalidad de la situación, como ocurre en la mayor parte de los casos estudiados. También se puede deducir que, en algunos dominios, el uso de una lengua específica está estrechamente relacionado con la relación funcional que se establece, y, más exactamente, con la edad de los interlocutores. De lo anterior puede deducirse, en primer lugar, que en el dominio familia funcionan por lo general dos lenguas: la que hablan los padres entre ellos y con sus hijos y la que hablan los hijos para dirigirse a los padres y al resto de la familia; en segundo lugar, que en las generaciones de niños y jóvenes la tendencia es más hacia el uso exclusivo del español que hacia la posible elección de una u otra lengua en ciertos dominios, incluso en el familiar, que es el más informal y, en tercer lugar, que el patrón de uso de esta comunidad muestra que la elección de la lengua no responde siempre a un sistema diglósico,

en el que cada lengua tiene asignados unos dominios específicos, sino que responde principalmente a la competencia lingüística de los hablantes, determinada por diferencias generacionales.

Conclusiones

En relación a la situación de *bilingüismo (competencia lingüística)* podemos concluir que el grado de eficiencia en la competencia lingüística de la totalidad de la muestra que es del 100% en relación con el español, mientras que varía en cuanto al inga, siendo el factor generacional el más importante para su determinación: los jóvenes también se localizan dentro de esta categoría, aunque el porcentaje de bilingües coordinados aumenta en comparación con el grupo de los niños y, en el caso de los adultos, en su mayoría son bilingües coordinados y sólo un porcentaje relativamente bajo pertenece a la categoría de bilingües subordinados.

El análisis del grado de bilingüismo de la comunidad indígena inga realizado hasta aquí muestra la existencia de una población bilingüe, en su mayoría, que tiende a perder lentamente la destreza para hablar su lengua nativa con el paso de las generaciones por factores variados que van desde el contacto con los hispanohablantes hasta el nivel de escolaridad, etc.

En cuanto al *estudio del uso* se puede deducir, en primer lugar, que en el dominio familia funcionan por lo general dos lenguas: la que hablan los padres entre ellos y con sus hijos y la que hablan los hijos para dirigirse a los padres y al resto de la familia; en segundo lugar, que en las generaciones de niños y jóvenes la tendencia es más hacia el uso exclusivo del español que hacia la posible elección de una u otra lengua en ciertos dominios, incluso en el familiar que es el más informal y, en tercer lugar, que el patrón de uso de esta comunidad muestra que la elección de la lengua no responde siempre a un sistema puramente diglósico, en el que cada lengua tiene asignados unos dominios específicos, sino que responde, más bien, a la competencia lingüística predominante de los hablantes, en razón de los hábitos propios y generados por la diferencia generacional de los grupos.

Bibliografía

- Adelaar, W. F. H., 2013, «Quechua I y Quechua II: En defensa de una distinción establecida», *Revista Brasileira de Linguística Antropológica* 5:1, 46-65.
- & P. C. Muysken, 2004, «The Quechuan language family», in *The languages of the Andes*. Cambridge: Cambridge University Press, 179-259.
- Agreda, A., 2014, *La Influencia del español en el idioma inga*. Tesis de Grado. Bogotá: Universidad Distrital. Ministerio Educación Colombia (MEC).
- Arango, J. & E. Sánchez, 2004, *Los pueblos indígenas de Colombia en el umbral del Nuevo Milenio*. Bogotá: Dirección Nacional de Población (Departamento Nacional de Población).
- Cerrón-Palomino, R., 2003, *Lingüística quechua* (2.ª ed.). Cuzco: Centro de Estudios Regionales Andinos Bartolomé de las Casas.
- DANE, 2006, *Censo Nacional de Población, 2005*. Bogotá: Departamento Nacional de Estadística.

- DANE, 2006, *Colombia: Una nación multicultural. Su diversidad étnica. 2005*. Bogotá: Censo General de Población.
- Derechos Humanos/Derechos Humanos Indígenas, 2009, *Diagnóstico de la situación del pueblo indígena inga*. <http://www.derechoshumanos.gov.co/observatorio_de_DDHH/documentos/DiagnosticoIndigenas/Diagnostico_INGA.PDF>. Colombia: Observatorio del Programa Presidencial de DH y DIH.
- Escobar, A., 1976, *Gramática quechua Ancash-Huailas*. Cuzco: Edición IEP (Instituto de Estudios Peruanos: Ministerio de Educación).
- Ethnologue, *Languages of the World*, Fifteenth edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <<http://www.ethnologue.com/15>> [consulta: enero de 2017].
- Ettxebarria, M., 2002, *La diversidad de lenguas en España*. Madrid: Espasa.
- Fishman, J., 1988, *Sociología del lenguaje*. Madrid: Cátedra (Ed. 1968. *Reading in the sociology of language*, The Hague: Mouton).
- González M. E. y M. L. Rodríguez, 2000, *Lenguas indígenas de Colombia: una revisión descriptiva*. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- Levinsohn, S., 1974, *Una gramática pedagógica del inga*. Bogotá: Ministerio de Gobierno.
- , 1976a, *Estudios en inga* (Serie Sintáctica, 2). Bogotá: Ministerio de Gobierno.
- , 1976b, *The Inga Language*. The Hague: Mouton de Gruyter.
- , D. Tandioy Chasoy & A. Maffla Bilbao, 1978, *Diccionario del inga-español, español-inga*. Meta (Colombia): Editorial Townsend.
- McDowell, J., 1989, *Sayings of the Ancestors: The Spiritual Life of the Sibundoy Indians*. Lexington: University Press of Kentucky.
- & F. Tandioy Jansasoy, 2011, *Características del discurso narrativo en inga*. Bloomington: Indiana University.
- Ministerio de Cultura, 2003, «Proyecto: Proceso de construcción del plan integral de vida del pueblo inga en el Departamento del Putumayo». *Pueblos indígenas ingas (Departamento del Putumayo)*. Mocoa: Putumayo. Colombia: Ministerio de Cultura.
- Ministerio de Cultura (República de Colombia), 2010, «Fuente Cartográfica de la Diversidad: Dirección de Poblaciones», *Caracterización de los pueblos indígenas en riesgo*. Bogotá: Ministerio de Cultura, 130-142.
- Muysken, P., 1981, «El quechua del Perú y Ecuador: una visión comparativa», *Actas del Congreso Internacional en Homenaje a Andrés Bello*, Panamá. Citado por Cerrón-Palominio (1987).
- Parker, G., 1963, «La clasificación genética de los dialectos quechuas», *Revista del Museo Nacional* 32, 241-252.
- Parks, R., 1990, «The Historical-Comparative Classification of Colombian Inga (Quechua)», *Studies in Native American Languages (Kansas Working Papers in Linguistics)*, 15:2, 73-10.
- Pineda Camacho, R., 1997, «La política lingüística en Colombia», in X. Pachón & F. Correa (eds.), *Lenguas amerindias. Condiciones socio-lingüísticas en Colombia*. Santa Fe de Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 155-173.
- Proel (Promotora Española de Lingüística): *Variedades de la familia del grupo quechua*. <www.proel.org> *Lenguas amerindias: Grupo andino-ecuatorial*.
- Primera Asamblea Nacional Constituyente de la República de Colombia, 1991, *Constitución Política de Colombia, 1991*. Bogotá: Gobierno de Colombia.

- Ramirez de Jara, M. & C. Pinzón, 1987, «Indígenas del Valle de Sibundoy». *Introducción a la Colombia Amerindia*. Bogotá: ICA (Instituto Colombiano Agropecuario).
- Roswith, H. & U. Oberem (eds.), 1979, *Amerikanistische Studien – Estudios Americanistas* (Collectanea Instituti Anthropos), 34-120.
- , 1987, «Narraciones quechuas recogidas por Max Uhle a principios del siglo xx», *Indiana* 11, 321-387.
- Soler Castillo, S., 1999, «Conductas y actitudes lingüísticas de la comunidad indígena inga», *Revista Thesaurus* 54:3, 911-979. Santa Fé de Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- Tandioy, F., S. Levinshon & A. Mafla, 1978, *Apuntes sobre gramática inga*, Lomalinda (Villavicencio). Colombia: Instituto Lingüístico de Verano.
- , 1987, *Muscucuna y tapiacuna: Sueños y agüeros en inga y castellano*. Pasto (Colombia): Comité de Educación Inga de la Organización Musu Runakuna.
- , 1994, *Achka Ichaq Panga: Constitución Política de Colombia en inga*. Bogotá: Uniandes (Universidad de Los Andes).
- Tulcán, I., 1934, «Ensayo de gramática del inga napeño (dialectos colombianos de la familia kichua)», *Boletín de Estudios Históricos* 5, 326-333. Pasto: Colombia.
- Torero, A., 1964, «Los dialectos quechuas», *Anales Científicos de la Universidad Agraria* 4, 446-478. Lima: La Molina.
- , 1974, *El quechua y la historia social andina*. Lima: Universidad Ricardo Palma, Dirección Universitaria de Investigación.
- , 1983, «La familia lingüística quechua», *América Latina en sus lenguas indígenas*. Caracas: Monte Ávila, 61-92.
- , 1984, «El comercio lejano y la difusión del quechua. El caso del Ecuador», *Revista Andina* 367-402. Cuzco: Centro de Estudios Regionales Andinos.

Maitena Etxebarria

Departamento de Lingüística y Estudios Vascos
Facultad de Letras (UPV/EHU)

Paseo de la Universidad, 5 - 01006 Vitoria-Gasteiz
maitena.etxebarria@ehu.eus

Orhiko xoria Orhin lakhet:
izen/adjektibo psikologikoak, gai lokatiboak
eta predikazioa*

Psych nouns and adjectives, PP-themes and predication
(or a leopard cannot change its spots)

Beatriz Fernández

UPV/EHU

Ane Berro

Deustuko Unibertsitatea

Abstract

Starting from Belletti & Rizzi's (1988) work, there has been a great progress in the understanding of psych predicates, but not as much on the predication involving psych adjectives and nouns. Adger & Ramchand's (2006) work on Scottish Gaelic is one exception. In this language, there are nouns that express psych states, and the experiencer and theme arguments are shown as prepositional arguments of these nouns. In Basque too, there are psych nouns, such as laket, and they are found with postpositional phrases that are interpreted as the themes of the psychological state expressed by the predicate. The experiencer, on the other hand, can occur either with absolutive case, ergative case or dative case. In this paper, we show that, like in Scottish Gaelic, the locative theme forms a constituent together with the psych noun in Basque. On the contrary, the experiencer does not belong to this constituent, as it is introduced by a functional head that is higher than the Pred(ication) phrase (Bowers 1993). In the case of the dative experiencer, it is introduced by an Applicative head —either Possession Appl (Adger & Ramchand 2008) or a High Appl (Pylkkänen 2002)—. The ergative, in contrast, is introduced by Voice (Kratzer 1996, Berro 2015).

* Beñat Oihartzabali gure esker ona adierazi nahi diogu lan honen idatzaldi zaharrago baten gainean egin zigun gogoetarengatik, eta iradokizun eta zuzenketengatik. Nolanahi ere den, lanaren erantzukizuna gurea baino ez da. Egileok ondoko instituzioen laguntza jaso dugu lan hau egiteko: Eusko Jaurlaritzarena, IT665-13 ikerketa proiektuaren bitartez eta POS_2016_2_0023 doktore osteko dirulaguntzaren bitartez eta Espainiako Ekonomia eta Leiharkotasun Ministerioarena, FFI2014-51878-P ikerketa proiektuaren bitartez. Emaitza hauetara ekarri gaituen ikerketak Europar Batasunaren ikerketarako, teknologia garatu eta erakusteko Zazpigarren Esparru Programaren laguntza jaso du 613465 dirulaguntza hitzarmenaren bitartez.

We dedicate this work to professor Joakin Gorrotxategi. We do not work in the same scientific fields, but leaving aside the differences from one another, language is a wonderland for the three of us. As the saying goes, «a leopard cannot change its spots».

Keywords: *Psych predicates, dative, ergative, experiencer, predication.*

Laburpena

Belletti & Rizzi (1988) lanetik aurrera, asko dira hizkuntzalaritza teorikoak predikatu psikologikoez eman dizkigun irakaspenak, baina ez dira horrenbeste izen edo adjektibo psikologikoez sortzen duten predikazioarekin lotutakoak. Adger & Ramchand-ek (2006) Eskoziako gaelikoaz egindako azterketa da salbuespen horietako bat. Hizkuntza honetan, egoera psikologikoa adierazten duten izenak daude, eta esperimintatzailea eta gaia, izen horiekin batera datozen preposizio sintagma izaten dira. Euskaraz ere izen eta adjektibo psikologikoa daude, laket adibidez, eta gai lokatiboarekin batera jasotzen dira, hots, postposizio sintagma batekin. Esperimintatzailea, berriz, absolutiboarekin, ergatiboarekin edo datiboarekin marka daiteke egitura zein den. Lan honetan erakutsiko dugunez, gai lokatiboak osagai bakarra osatzen du izen eta adjektibo psikologikorekin, bai gaelikoz bai euskaraz; ez, aldiz, esperimintatzaileak, zeina Predikatu Sintagma (Bowers 1993) baino goragoko buru bati zor zaion: Aplikatiboari, datiboaz markatzen denean, dela Adger & Ramchand-en Jabetza Aplikatibo burua, dela Pylkkänen-en Goi Aplikatiboa 2008 [2002], eta Boz buruari (Kratzer 1996, Berro 2015) esperimintatzailea ergatiboaz markatzen denean.

Lana, Joakin Gorrotxategi irakasleari eskaini nahi diogu. Ez gara ikerkuntza eremu berekoak, baina eremu batetik bestera dagoen aldea gorabehera, hizkuntza da hiruron lurralde miresgarria, eta esaera zaharrak dioen bezala, Orhiko xoria, Orhin lakhet.

Hitz gakoak: *Predikatu psikologikoa, datiboa, ergatiboa, esperimintatzailea, predikazioa.*

Atarikoa

Orhiko xoria Orhin lakhet, halaxe diote zuberotarrez. Esaera zahar horretan ageri dira lan honetako mintzagai nagusiak, hots, izen/adjektibo psikologikoa (*lakhet*) eta gai lokatiboa (*Orhin*). *Laket* askotariko predikatu egituretan azal daiteke gai lokatiboarekin batera, eta esperimintatzaileak ere egitura bakoitzaren araberako kasua du eskura: iragangaitzean, absolutiboa (*Orhiko xoria Orhin lakhet*); iragankorreetan, ergatiboa (*xerriak ... lakhet du zikhinpean*), eta azkenik, iragangaitz datibodunean, datiboa (*gizonari bere baitan lakhet zaito*). Gure mintzagaietan azkena, hain zuzen, esperimintatzailea da bere kasu markapenarekin batera.

Izen psikologikoko predikazioa beste hizkuntza batzuetan ere jasotzen da, hala nola, Eskoziako gaelikoan (Adger & Ramchand 2006, aurrerantzean A&R). Hizkuntza honetan, egoera psikologikoa adierazten duten izenak daude —A&R-ek Ψ -IS deritzete izen horiek buru duten sintagmei—, eta eurekin batera datozen esperimintatzaileak preposizio sintagma izan daitezke. Euskaraz ere badira halako izen edo adjektibo psikologikoa. Batzuk izen argiak dira, hala nola, *damu* edo *dolu*; beste ba-

tzuek, berriz, izen edo adjektibo kategoria izan dezakete, lan honetako *laketek* edo *atseginek* adibidez, baina euskaraz, ez dirudi esperimenteratzaileak postposizio sintagmak direnik, determinatzaile sintagmak baino. Nolanahi ere den, bi hizkuntzetako izen/adjektibo predikazioan, kopula eta izen eta adjektibo psikologikoak agertzen dira, eta gaia ere zehazten den kasuetan, lokatiboaz (edo bestelako postposizioez) marka daiteke hizkuntza batean zein bestean.

Guk lan honetan, A&R-ek Eskoziako gaelikorako proposatutako analisia euskarara ekarri eta eztabaidatuko dugu. Erakutsiko dugunez, analisi hori ezin daiteke euskaraz bete-betean aplikatu, adibidez, ez dugu uste *laket* izentzat hartuz gero behintzat (eta ez adjektibotzat), predikatuaren subjektutzat har daitekeenik euskaraz, A&R-ek gaelikorako jotzen duten bezala, nahiz eta itxura guztiaren arabera predikatu egitura bat dugun. Hala ere, analisiaren beste alderdi batzuek euskararako ere balio dezaketelakoan gaude. Esate baterako, ez dirudi esperimenteratzaileak izen edo adjektibo psikologikoarekin osagai bakar bat osatzen duenik ez gaelikoan ez euskaraz (Berro & Fernández 2017), eta balizko *Predikatu Sintagma* bat (Bowers 1993) baino goragoko buru batek gaineratzen duela dirudi. Oso litekeena da, euskaraz gaelikoz bezala, buru Aplikatibo bati esker gaineratzea esperimenteratzailea, izan A&R-en *Jabetza Aplikatibo* burua, izan Pylkkänen-en *Goi Aplikatiboa* 2008 [2002], izan Aplikatiboa abizenik gabe (Odría 2017). Esperimenteratzaile ergatiboa, berriz, *Boz* buruari zor zaiola (Kratzer 1996, Berro 2015) dirudi. Halaxe azal liteke, besteak beste, esperimenteratzaile datiboaren eta ergatiboaren arteko aldea eta dagozkien predikatu egituren artekoa. Nolanahi ere, azterbide osoago baten zain, zenbait alderdi esanguratsu aipatu eta aztertuko ditugu hemen.

Lanak ondoko egitura izango du. 1. atalean, predikatu psikologikoen oinarriak deskribatuko ditugu. 2. atalean, *laketen* kategoriaz eztabaidatuko dugu labur. 3. atalean, predikatu psikologikoen barne egitura aztertuko dugu, zenbait irizpide baliatuz. A&R-en analisi teorikoaz eztabaidatuko dugu 4. atalean; 5. atalak gerora begirakoa jasoko du eta ondorio nagusiak bilduko ditu.

1. Izen psikologikoak eta predikazioa: *laket* adibide

Belletti eta Rizzi-k (1988) hiru aditz psikologiko mota bereizten dituzte euren tipologia hirukoitzean: I. *temere* mota, II. *preoccupare* mota eta III. *piacere* mota. Rol tematikoei dagokienez ez dago alderik euren artean, aditz psikologiko guztiekin batera zehazten dira-eta esperimenteratzailea, hots, egoera psikologikoa jasaten duen batak, eta gaia, egoera psikologiko horretako edukia edo objektua. Alabaina, funtzio sintaktikoak irauli egiten dira eta kasuak ere aldatzen.

- (1) a. Gianni teme questo.
 Gianni.NOM beldur izan hau.AKUS¹
 ‘Jonek honi beldur dio.’

¹ Lanean zehar laburdura hauek erabiliko ditugu: ABS = absolutiboa, AKUS = akusatiboa, Apl = aplikatiboa, Asp = aspektua, Boz = boza, D = determinatzailea, DAT = datiboa, Denb = denbora, ERG = ergatiboa, esp = esperimenteratzailea, est = estimulua, INPRF = imperfektiboa, NOM = nominatiboa, ORN = orainaldia, P = preposizioa edo postposizioa, pl = plural, Pred = predikatua, sg = singular, 1, 2, 3 = lehen, bigarren eta hirugarren pertsona.

- b. Questo preoccupa Gianni.
 hau.NOM kezkatu Gianni.AKUS
 ‘Honek Jon kezkatzen du.’
- c. A Gianni piace questo.
 Jon.DAT gustatu hau.NOM
 ‘Joni hau gustatzen zaio.’ (Belletti & Rizzi 1988: 291)

Temere gisako predikatuarekin, Gianni, esperimentatzailea, subjektua da eta nominatiboarekin markatzen da (eta *questo* ‘hau’, berriz, osagarria da eta akusatiboduna). *Preoccupare* gisakoan, berriz, osagarria da Gianni eta akusatiboa ezartzen zaio. *Piacere*-ren adibidean, azkenik, Gianni datiboa jasotzen du, eta subjektu estatusa du egituran.

Funtzio sintaktikoei dagokienez, euskararen adibideok ez dute alderik erakusten italiararen adibideekiko, nahiz eta, jakina, ergatibo eta absolutiboa diren subjektu eta osagarriei, hurrenez hurren, ezartzen zaizkien kasuak, italiaraz ez bezala:

- (2) a. Jon-ek Ane gogoratzen du.
 Jon-ERG Ane.ABS gogoratu.INPRF edun.3sgABS.3sgERG
- b. Ane-k Jon kezkatzen du.
 Ane.ERG Jon.ABS kezkatu.INPRF edun.3sgABS.3sgERG
- c. Jon-i Ane gustatzen zaio.
 Jon-DAT Ane.ABS gustatu.INPRF izan.3sgABS.3sgDAT

Gramatika teorian oro har eta euskal gramatikan bereziki, II motako aditzek eman dute zeresan gehien —ikus adibidez, Artiagoitia (2000) edo Oihartzabal (2002) laburpen baterako, eta batez ere uztardura datuen inguruko eztabaidarako, eta Arad (1998) azterbide berezi baterako—. Alabaina, gure oraingo aztergai nagusiak ez dira *gogoratu*, *kezkatu* eta *gustatu* bezalako aditz psikologikoak, hau da, aditz predikatuak, izen edo adjektibo psikologikoak dituzten predikatu egiturak baino. Horiezaz den bezainbatean, bakanagoak dira lanak eta analisiak, bai gramatika teorian bai euskal gramatikan.

Salbuespen horietako bat da A&R-en (2006) lana, zeinetan Eskoziako gaelikoko izen psikologikoak biltzen dituzten egitura predikatioak aztertzen diren. Egitura hauetan, Preposizio Sintagma (PS) gisako esperimentatzaileak ageri dira, ondoko adibidean bezala:

- (3) Tha eagal orm. PS esperimentatzailea
 izan.ORN beldur P.ni
 ‘Beldurtuta nago.’

Adibidea behar bezala ulertzeko kontuan hartu behar da, gaelikoa A(ditz)-S(subjektu)-O(sagarri) hurrenkera ezmarkatuko hizkuntza dela, eta ohikoak direla BE ‘izan’ kopula jokatuarekin hasten diren perpausak, adibidekoa bezala. Bestalde, *eagal* ‘beldur’ izen psikologikoa ere badago adibidean, A&R-ek *Ψ-IS* deritzotena. Esperimentatzailea, azkenik, PS bat da, egileok ingelesezko *on me* itzultzen dutena ingelesera. Egitura hau iragangaitzat hartzen dute egileok, izen psikologikoa argumentu bakarra hautatzen duelako, hots, esperimentatzailea. Beste alde batetik, predikatu egitura iragankorra denean, hau da, esperimentatzaileaz gain, gaia bera ere jasotzen denean, orduan, bi PS ageri dira bata bestearen ondoan gaelikoan:

- (4) Tha gaol agam ort. PS esperimentatzailea; PS gaia
 izan.ORN maite P.ni P.zu
 ‘Nik zu maite zaitut.’

Adibide honetan, kopulaz eta izen psikologikoaz gain, esperimentatzailea eta gaia PS banatan adierazten dira, batetik *agam*, egileek *at me* itzultzen dutena ingelesera, eta bestetik, *ort*, ingelesez *on you*.

Aldeak alde, euskaraz ere asko dira predikatu psikologikoak osa ditzaketen izen eta adjektiboak, eta euren artean daude, besteak beste, *atsegin*, *damu*, *dolu*, *gaitzi*, *laket*, *higuin*, *plazer* eta *urriki* (Etxepare 2003, Fernández & Ortiz de Urbina 2010). A&R-en Ψ -IS deitura Adjektibo Sintagmetara zabaldu (Ψ -IS/Adj) eta analisisetarako gordeaz, I(zen)/Adj(ektibo)psikologikoak deituko diegu testuan zehar. Guk lan honetarako *laket* aukeratu dugu, askotariko predikatu egituretan azaltzen delako, eta gai lokatiboa ere erakuts dezakeelako, hots, PS gisako gaia. Ondorioz, hiru predikatu egitura nagusi sortzen dira, ondoko adibideetan ikus daitezkeenak.

- (5) a. Orhiko xoria, Orhin lakhet.
 b. Ez luke bada hanbat iduri, xerriak ezen lakhet du zikhinpean. (Dv *Lab XXXIV*)
 c. Ezen gizonari bere baitan laket zaionean, higoitzen zaitzu, hura higoin duzu (SP *Imit 80*)

Hiru predikatu egitura hauetan, *laket* izen psikologikoaz gain, esperimentatzailea eta gaia azaltzen dira, eta alde horretatik egitura iragankortzat joko lukete A&R-ek, baina hirurak bereizi behar ditugunez elkarren artean, euskal gramatikan ohi bezala erabiliko ditugu guk iragangaitz eta iragankor deiturak, ondoren azalduko dugunez.

Gaia lokatiboarekin, edo nahiago bada inesiboarekin, markatzen da hiru egituretan. Hiruretan beraz, PS bat dago. Alabaina, esperimentatzaileak egituraren araberako markapena du: egitura iragangaitzean (5a), halaxe deituko diogu, absolutiboa (*Orhiko xoria*); iragankorrean (5b), ergatiboa (*xerriak*), eta azkenik, iragangaitz datibodunean (5c), datiboa (*gizonari*). Kopula bera ere, egitura batetik bestera aldatzen da. Izan ere, *izan* (BE) hautatzen da (5a) eta (5c) adibideetan (lehenean, inplizituki, kopula isiltzen da-eta), eta **edun* (HAVE), berriz, (5b) adibidean. Kopula, azkenik, jokatu egiten da eta komunztadura egiten du absolutiboarekin (ABS) lehen egituretan, ergatiboarekin (ERG) bigarrenetan eta datiboarekin (DAT) hirugarrenean:

- (6) a. ABS esperimentatzailea Ψ -IS/AdjS PS gaia *izan* iragangaitza
 b. ERG esperimentatzailea Ψ -IS/AdjS PS gaia **edun* iragankorra
 c. DAT esperimentatzailea Ψ -IS/AdjS PS gaia *izan* irangangaitz datiboduna

Ereduzko Prosa Gaur (EPG) zein *Egungo Testuen Corpusean* (ETC) ere jasotzen dira gaur egun predikatu egitura hauen agerraldiak:

- (7) a. Antzerkian laket zen orduan gazteria. (*Herria*, 2004-11-04)
 b. Euskaldun Gazteriaren biltzarretan laket zuen. (*Herria*, 2010-04-11)
 c. Arraintzan ere laket zaio Janbattitt-eri. (*Herria*, 2011-08-04)

Dena dela, maiztasun aldetik, askoz ere sarriago aurkitzen dira gaur egun behintzat, gaia absolutiboarekin markatzen duten egitura predikatiboak (8), nahiz eta lan honetatik aparte utzi ditugun, lokatibodunak baino.

- (8) a. Oso laket dut nik Aiherra. (*Herria*, 2003-12-25)
 b. Musean hartzea laket zaio eta Beti Gazte batasunean partaide da. (*Herria*, 2003-11-20)

Azkenik, *laket* izen psikologikoko egitura predikatiboek badute euren aditz ordaina, hots, *laketu*, eta konfigurazio berberetan aurkitzen da, ondoko adibide klasikoetan ikus daitekeenez.

- (9) a. Laster laketu zen bere herri berrian. (Lf *Elit* 270)
 b. Ez du gure eskualdetan laketzen arranoak. (Zerb *Azk* 85)
 c. Erlei lakhetzen zaie bere eztiaren ingurunean. (PS Phil 514s)
 b. Ez ote zaitzu lakhetu zure desterruan. (Brct 88). (Fernández & Ortiz de Urbina 2010: 95)

Baita egungo euskararen adibideotan ere:

- (10) a. Agian laketuko zira euskal herri hortan. (*Herria* 2003-07-24)
 b. Gure artean agian laketuko dute. (*Herria* 2006-04-13)
 c. Agian laketuko zaigu Iholdin. (*Herria* 2006-05-11)

Xehetasunez ikusi behar da gerora begira, ea *laket* predikatuak eta *laketuk* jokatibide bera ote duten. Esperimentatzailearen kasu markapenera begira behintzat, ez dirudi alderik dagoenik batetik bestera. Gaiaren markapenak aparteko azterketa mereziko luke, gerora begira.

2. *Laket* eta kategorizazioa: izen edo adjektiboak?

Orotariko Euskal Hiztegian (OEH), *laket* izen gisa eta adjektibo gisa sailkaturik agertzen da, baina OEHn oinarritzen den *Euskal Hiztegiak* (EH) eta *Eguno Euskararen Hiztegiak* (EEH) adjektibo gisa baino ez da jasotzen, eta *Nola Erran* hiztegiak ere, egitura predikatiboetatik aparte, adjektiboen kidekotzat hartzen du, ez izenena. Badirudi, beraz, *laket* adjektiboak dela gaur egun eta ez izena. Hala ere, euskarazko beste predikatu batzuekin gertatzen den bezala, kategoria batek zein besteak duten banaketa erakuts dezake. Batzuetan, *laket* adjektiboak dela dirudi, batetik, adjektiboek hartzen dituzten atzizki konparatiboekin eta superlatiboekin ager daitekeelako (11a,b) eta bestetik, izen bati lagun diezaiokeelako (11b,c), adjektiboek egiten duten bezala.

- (11) a. Eleketa laketago liburutan baino, eta errexiago ari. (HU *Aurp*)
 b. Pater eta Ave Maria erraiten baitügü, zoin baitzaio othoitze laketenak. (Bp I 123)
 c. Arraintzan zuen bere bizimodu laketena. (Zub 21)

Beste batzuetan, baina, izenei egozten zaizkien ezaugarriak erakusten ditu: postposizioen osagarria izan daiteke (12a,b) eta adjektiboez lagundurik ager daiteke (12c).

- (12) a. Gogorki kentzen dautsez diru ta lagunak / laket-barik bai-daurkiz beti gau ilunak. (Laux *Bba* 58)
 b. Iñoiz etzan ahuldu laketan. (Laux *AB* 47)
 c. Laket bizian etzaten da lotan. (Arti *MaldanB* 191)

Lan honetan aztergai ditugun egitura predikatiboetan, eztabaidagarria da *laket* izena edo adjektiboa den. Adibidez, gai lokatibo bat hartzea izan daiteke izentasunaren zantzua. Bestalde, gai lokatiboa jasotzen duten adibideen artean, ez dugu behin ere ikusi *laket* adjektiboa dela iradokitzen duen ezaugarriarik, esaterako, atzizki konparatiborik edo adjetiboak laguntzen dituen adverbiorik. Horrek berriro ere *laket*en izentasunaren alde makurtzera eraman gintzake. Gaia absolutiboz markatzen denean, aldiz, erraz aurkitzen dira horrelakoak.

- (13) a. Plazentago eta laketago zaika Iainkoari miserikordia iustizia baiño. (Ax 138 (V 91)).
 b. Debozione, zure semiari hain laket [zaiona]. (Mercy 22)
 c. Apostolien obra bat, Jinkuari ezinago laket lizatekiana. (CatS IX)

Dena dela, euskal hiztegietan agertzen den intuizio nagusiari jarraituz gero, adjektiboa dela pentsa daiteke, eta horixe da Beñat Oihartzabalen ustea, buruz buru adierazi digunez. Printzipioz, adjektiboa izateak eta ez izenak ez dakar oso ondorio larriarik lan honen ekarpena begira, eta batetik zein bestetik joz gero, gure emaitzak berberak izango dira. Alabaina, A&R-en analisia euskara dagoen-dagoenean ekartzeko, *laket* izentzat jo beharko genuke eta ez adjektibotzat, nekez onar litekeelako adjektibo bat egituraren subjektutzat hartzea, eurek gaelikorako egiten duten bezala. Helduko gara horretara laster.

Lan honetan, beraz, orain arte bezala, I/Adj psikologikoez hitz egingo dugu. Kontuan izan gure lan honetako mintzagai nagusia *laket* izan arren, eta bere kasuan, adjektiboa edo izena ote den zalantza sor daitekeen arren (edo besterik gabe, adjektibotzat jo daitekeen arren), beste predikazio batzuetan agertzen diren ale lexikoak izentzat baino ezin daitekeela hartu, adibidez, *beldur*, *damu*, *dolu*, *gorroto* eta abar, eta analisia *laket*etik beste predikatu horietara guztietara zabaldu nahi izanez gero, eta hala egin behar dela dirudi, euskaraz behintzat izenak zein adjektiboak, kategoria biak izan behar ditugula goioan.

3. Predikatu psikologikoen barne egitura arakatzen

Analisiaren gaineko eztabaida hasi baino lehen, I/Adj psikologikoko egitura predikatiboen barne egitura arakatu beharra dago erabakitzeke zein nolako lotura duen esperimantatzaileak I/Adj psikologikoarekin eta zein gai lokatiboak. Horretarako, A&R-ek (2006) zenbait irizpide darabiltzate, hots, *osagaitasuna* (ingelesez, *constituency*), *hierarkia*, *hautapena* eta *hitz hurrenkera*, eta guk guztien artean hiru aipatuko ditugu ondoko lerroetan —hautapenerako, ikus 4.1 atala—. Osagaitasunak berebiziko garrantzia du predikatuaren barne egitura zein den erabakitzekoan (ikus baita Berro & Fernández 2017); hierarkia eta hitz hurrenkera ezagunagoak dira gure artean, eta labur jasoko ditugu.

3.1. Osagaitasuna

Irizpideetan lehen, osagaitasuna da, eta bere arabera erabaki daiteke ea esperimentatzailea eta gaia besarkatzen dituen egitura predikatiboan, zein den bietatik I/Adj psikologikoarekin batera osagai bakar bat osatzen duena.

Hasi gaitezen, beraz, egitura predikatibo iragankorrarekin (*zerriak laket du zikinpean*). Esperimentatzailea ERGren markatzen da egitura honetan, eta *laket* I/Adj psikologikoren ezkerretara lerratzen da subjektuari dagokion gune kanonikoan. Gai lokatiboa, bestalde, *laket*en (eta inflexioaren) eskuinetara agertzen da (*laket du zikinpean*), baina bere ezkerretara ere ager daiteke ERGren eta *laket*en artean kokatuz (*zerriak zikinpean laket du*), eta azken hauxe izango da ziur aski kanonikoki dagokion gunea.

Printzipioz, ez dirudi ERGz markatutako esperimentatzaileak *laket*ekin osagai bakarra sor dezakeenik. Kontuan izan, gaelikoaren (4) egituran, bi PS direla izen psikologikoarekin harremanetan daudenak, eta hortaz, teorikoki behintzat batek zein besteak era lezakeela osagaia izen psikologikoarekin batera. Euskaraz, aldiz, ERG ez da postposiziotzat hartzen ezta ERG sintagma PStzat ere. Alde horretatik, argi dago euskara gaelikoa ez bezalakoa dela. Nolanahi ere den, alde batera utzita euskalaritzak ERG sintagmaz orain arte irakatsi diguna, hots, subjektuak diren DSak markatzen dituela, osagaitasunaren bitartez erakuts daiteke esperimentatzaile ERGk ez duela osagai bakar bat osatzen I/Adj psikologikoarekin.

Jo dezagun lehenik *arrakala perpausetara* (*cleft-sentences*). (14a) adibidean ikus daitekeenez, ERG eta I/Adj psikologikoa ezin daitezke batera *arrakalatu*. Aldiz, gai lokatiboa eta I/Adj psikologia bai (14b).

- (14) a. *[Zerriak laket] da zikinpean (sentitzen) duena.
b. [Zikinpean laket] da zerriak (sentitzen) duena.

Hortaz, bi osagaien (esperimentatzailearen eta gaiaren) arteko asimetria ikusten dugu I/Adj psikologikoarekiko: esperimentatzaile ERGk eta I/Adj psikologikoa ez dute osagai bakar bat osatzen; gai lokatiboak eta I/Adj psikologikoak, aldiz, bai.

Ikus dezagun orain egitura iragangaitz datiboduna (*gizonari bere baitan laket zaio*). Galdera izatez lehenengo bera da, hots, esperimentatzaileak osagai bakar bat eratzten ote duen I/Adj psikologikoarekin. Alabaina, egitura honetan esperimentatzailea DATrekin markatzen da, eta jakinik DATetik zenbaitek PSena bezalako jokabide sintaktikoa dutela (Odria 2017), galderak zentzu handiagoa du beharbada egitura honetan, ergatibodunean baino. Alabaina, arrakalatze kontuetan, esperimentatzaile DATEk ere ez dute osagai bat sortzen I/Adj psikologikoarekin batera (Berro & Fernández 2017), eta alde horretatik, behintzat, ERGek bezalakoxe joera daukate.

- (15) a. *[Gizonari laket] da norbere baitan (sentitzen) dena.
b. [Bere baitan laket] da gizonak (sentitzen) duena.

Bigarrenik, ezezko perpausak osagai bat aurreratu eta *baizik* / *besterik* daramanean, osagai horretan ezin daiteke esperimentatzailea I/Adj psikologikoarekin batera aurreratu, ez ERG (16a) ez DAT (17a); gai lokatiboa, berriz, bai (16b) eta (16b) adibideetan ikus daitekeenez.

- (16) a. *[Zerriak laket] baizik ez da zikinpean (sentitzen) duena.
b. [Zikinpean laket] baizik ez da zerriak (sentitzen) duena.

- (17) a. *[Gizonari laket] baizik ez da norbere baitan (sentitzen) dena.
 b. [Bere baitan laket] baizik ez da gizonak (sentitzen) duena.

Beraz, arrakala perpausok zein ezezko perpaus hauek erakusten dute esperimentatzaileak, izan ERG izan DAT, ez duela I/Adj psikologikoarekin batera osagai bakarria eratzten (18a); gai lokatiboak (18b), aldiz, bai.

- (18) a. Esperimentatzaile-ERG/DAT [Ψ -IS/AdjS gai-PS]
 b. *[Esperimentatzaile-ERG/DAT Ψ -IS/AdjS] gai-PS]

Ez dago honi dagokionez alderik euskararen eta gaelikoaren artean.

3.2. Hierarkia eta hitz hurrenkera

Irizpideen artean bigarrenak zerikusia du esperimentatzailearen eta gai lokatiboaren arteko hierakiarekin. Hierarkia horren arabera, ERGk zein DATk gai lokatiboa o-komandatzen dute, (19a) eta (19c) hurrenez hurren, eta ez alderantziz: esperimentatzaileak anafora elkarkaria uztartzen du bi adibide horietan, eta uztartu gabeko anaforak ezgramatikaltasunera daramatza (19b) eta (19d) adibideok.

- (19) a. Gizonak elkarren baitan laket dute.
 b. *Elkarrek gizonen baitan laket dute
 c. Gizonen elkarren baitan laket zaie.
 d. *Elkarri gizonen baitan laket zaie

Alderdi honetan ere, gaelikoan bezala, esperimentatzaileak o-komandatzen du gai lokatiboa. Esperimentatzailea, beraz, gorago dago egituran gai lokatiboa baino, harritzekoa ez dena kontuan hartzen badugu zein den oro har ERG eta DAT esperimentatzaileek gaiekiko erakusten duten hierarkia aditz psikologikoko egituretan (Beleti & Rizzi-ren sailkapen hirukoitzeko I eta III motakoekin, hain zuzen).

3.3. Tarteko ondorioak

Ondorioz, hauexek dira A&R-i jarraituz, I/Adj psikologikoko egitura predikatiboez esan dezakeguna, aldeak alde, euskaraz eta Eskoziako gaelikoz berberak direnak: lehenik eta behin, I/Adj psikologikoak osagai bakarria osatzen du PS gisako gaiarekin; bigarrenik, I/Adj psikologikoak ez du osagai bakarria osatzen ez ERG ez DAT esperimentatzaileekin, eta hirugarren eta azkenik, ERG eta DAT gorago daude gaia baino, eta hortaz, baita izen psikologikoak eta gaiak osatzen duten osagai konplexua baino gorago ere.

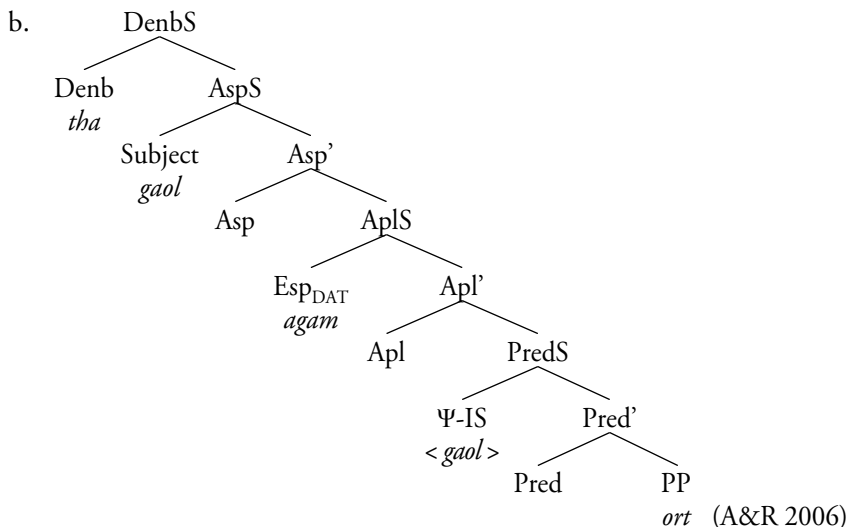
4. Analisiaren zumitzak

Eskoziako gaelikoarekin konparatu dugu euskara, eta predikatuaren barne egiturara begira, hizkuntza biek antzekotasunak dituztela erakutsi dugu. Horrek pentsaraz liezaguke A&R-en analisia bera ere euskarara ekar genezakeela. Alabaina, ez dirudi analisia bete-betean behintzat euskarara ekar daitekeenik. Ondoko lerroetan erakutsiko dugu analisi horretatik euskarak zer jaso dezakeen (4.2 atala) eta zer ez (4.1 atala). Ez dugu ordezko analisi osorik proposatuko, baina gutxienez, analisiaren zumitzak zein diren argitzen saiatuko gara atal honetan.

4.1. Predikatu Sintagma, I/Adj psikologikoaren kokalekua eta hitz hurrenkera

A&R-ek euren analisisan, *Predikatu* (*Pred*) buru bat eta bere sintagma (*PredS*) proposatzen dute Bowers-i (1993) jarraituz. Eskoziako gaelikoaren (4) adibidea dakargu berriro ondoren bere analisiarekin batera. *PredS*, zuhaitzaren oinarrian dago.

- (20) a. Tha gaol agam ort. PS esperimentatzailea; PS gaia
 izan.ORN maite p.ni p.zu
 ‘Nik zu maite zaitut.’

*PredS*ren barruan ikus daitekeenez, psiko-izena predikatuaren subjektutzat hartzen da, eta subjektu gisa ere azaleratzen da, *AspS*ren Espezifikatzaile gunean. A&R-ek subjektutzat hartzen dute psiko-izena, hizkuntza bereko beste edozein subjektuaren gune berean kokatzen delako, halaxe diote. Horretarako ebidentzia batzuk erabiltzen dituzte, adibidez, perpaus jokatueta, subjektua aditz jokatuaren eskuinetara lerratzen da (gogoratu ASO hurrenkera ezmarkatuko hizkuntza dela gaelikoa). Ebidentzia gehiago dator, bestalde, adberbioen kokalekutik. Gaelikoz, adberbioa subjektuaren eskuinetara eta predikatuaren ezkerretara (21a) kokatzen da. Orobat, izen psikologikoaren eskuinetara eta predikatu psikologikoaren ezkerretara kokatzen da (21b) adibidean.

- (21) a. Bith Iain an comhnaidh a' snamh.
 izan Jon beti asp igeri.egiten
 ‘Jon beti ibiltzen da igerian.’
- b. Bith gaol an comhnaidh aig Iain air Mairi.
 izan maite beti P(at) Jon p(on) Miren
 ‘Jonek beti maiteko du Miren.’

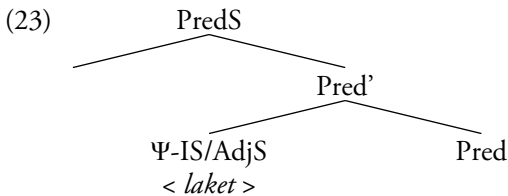
Hortaz, izen psikologikoa subjektutzat hartzeko oinarria erakusten du gaelikoak. Euskaraz, alabaina, hitz hurrenkera oso bestelakoa da, eta ez zaio inondik inora lotzen (20b)ko zuhaitzetik erator daitekeenari. Zuhaitzean, osagarrien eta buruen ar-

teko hurrenkera alderantziz irudikatuta ere (osagarria-burua, eta ez zuhaitzeko burua-osagarria), ez dirudi euskaraz, *laket* izentzat harturik ere, subjektutzat har daitekeen inola. Euskaraz ez dugu *laket-zerriak-zikinpean* edo *laket-gizonari-bere baitan* bezalakorik. Egitura batean zein bestean, subjektua, dudarik gabe, esperimentatzailea bera da. Kopula gaineratzeak (*izan* zein **edun*), bestalde, gauzak are gehiago katramilatuko lituzke. Baldin eta Denbora (Denb) burutik esekiko bagenu, A&R-ek gaelikorako egiten duten bezala, orduan, *du-laket* eta *zaio-laket* izango genuke, gutxienez (20b)ri jarraituz gero, eta inork ez luke esango hori hurrenkera ezmarkatua denik euskaraz.

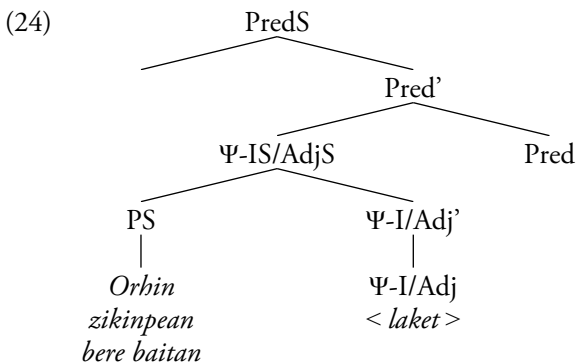
Beste alde batetik, *laket* kopularen ezkerretara eta ondo-ondoan agertu behar da derrigor. Hortaz, alde horretatik ere ezin daiteke pentsatu predikatuaren subjektua denik. Horra begira, *laket*en hurrenkera, gai lokatiboa izanagatik ere, gai absolutiboa duten I/Adj psikologikoko beste predikatu batzuen hurrenkera bera da, adibidez *atseginena*.

- (22) a. Zerriak (**laket*) zikinpean **(laket)* du.
 b. Jonek (**atsegin*) txokolatea **(atsegin)* du.
 c. Gizonari (**laket*) bere baitan **(laket)* zaio.
 d. Joni (**atsegin*) txokolatea **(atsegin)* zaio.

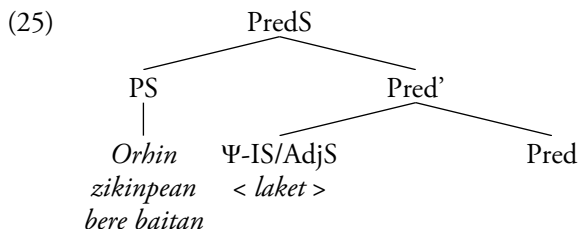
Horrek erakusten du, gai lokatiboa izan zein gai absolutiboa, I/Adj psikologikoa ez dela predikatuaren subjektua. Gainerakoan, Pred burua bera ere morfologikoki ahoskatzen ez dela onetsiz gero (Bowers 1993, A&R), PredSren barruko analisi zati-katu bat izango litzateke (23)koa —burua *azkenik* irudikatuko dugu hemen—.

Jo dezagun, bada, (23) dela euskararako analisi zatia. Ψ-IS/AdjS izango litzateke Pred buruaren osagarria, eta sintagma horrek bere barruan izango lituzke I/Adj psikologikoa zein bere osagarria, hots, PS:

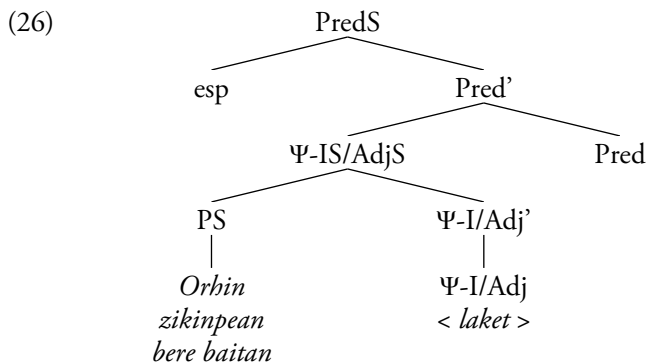

Orduan, baina, sortzen da galderarik zailena: zein da predikatu horren subjektua? Aukera teoriko bat izan liteke, nahikoa kontraintuitiboa izan arren, PS izatea predikatuen subjektua:

Alabaina, (25)eko analisiak badu kontrako argumentu sendo bat, hautapena hain zuzen, A&R-ek bestelako arrazoiengatik darabiltena. Izan ere, hemen *laket* beste inongo I/Adj psikologikorik aztertu ez badugu ere, izatez, badirudi bere eta beste I/Adj batzuen arabera aurkitzen direla nagusiki P batzuk edo besteak. Hori Eskoziako gaelikoan gertatzen da eta euskaraz ere bai. Adibidez, *laketekin* batera, ikusi dugunez, gai lokatiboa hautatzen da; aldiz, *damu* psiko-izenarekin, ez da lokatiboa hautatzen, instrumentala baino (*horretaz damu naiz / horretaz damu dut*). Hortaz, badirudi buru-osagarri harremanean ezartzen dela zein PS hautatzen den, hots, I/Adj psikologikoaren arabera dugula PS bat edo bestea. Hori printzipioz ez dugu subjektu batetik espero, osagarri batetik baino.

Bigarren aukera teorikoa naturalagoa da, hots, esperimentatzailea izatea PredS honen subjektua. Kontuan izan, gorago ere esan dugun bezala, esperimentatzaileak ez duela osagai bakarra eratzten I/Adj psikologikoarekin batera, eta PSk eta I/Adj psikologikoak eratzten dutena baino gorago dagoela eta aldi berean, o-komandatzen duela. Hortaz, esperimentatzailea PredS horren subjektu gunean izaki, egitura eta hierarkiari dagozkion ezaugarri guztiak beteko lirateke.

Hortaz, euskararako ez dugu bazterrean uzten esperimentatzailea subjektu gisa duen PredS bat izateko aukera (26). Alabaina, ikusi dugunez, esperimentatzaileak askotariko kasu markapena du euskaraz, alegia, ABS (*Orbiko xoria*), ERG (*zerriak*) eta DAT (*gizonari*), eta ez dirudi hiru esperimentatzaileoi gune sintaktiko bera egotz dakiekeenik (hirurak esperimentatzaileak izanik, aukera desiragarriena hori litzate-

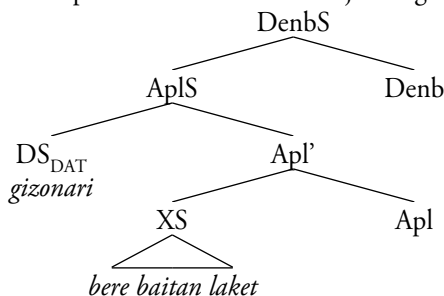
keen arren). Izatekotan, (26)ko zuhaitzean, esperimentatzaile ABS (*Orhiko xoria*) egon liteke beharbada, baina ez gainerako esperimentatzaile biak. Bestalde, esperimentatzaile ABS alde batera utzita, beste biak (ERGk eta DATk) ez badute sortzezko gunea PredSren Espezifikatzaile gunean, orduan, PredSri subjektua falta zaio eta predikatuaren beraren definizioa galtzen da erabat.

Laburbilduz, PredS baten aukera teorikoa erakargarria da eta xehetasunez arakatu beharrekoa. Dena dela, A&R-en analisiak arazo bat baino gehiago dakartzkigu euskarara. Lehenik eta behin, baldin eta *laket* adjektiboa bada, orduan besterik gabe ezin daiteke subjektutzat hartu. Bigarrenik, *laket* izentzat hartu eta *damu* bezala tratatuko bagenu ere, gaelikoz ez bezala, euskaraz subjektutzat hartzea ezinezkoa litzateke hitz hurrenkera tarteko. Hirugarrenik, baldin eta (26)ko zuhaitza onartuko bagenu *Orhiko xoria*, *Orhin lakhet* eratoritzeko, orduan subjektu-predikatu harremana egokiro zainduko genuke, baina mintzagai ditugun gainerako bi egiturei dagokienek A&R-ek bezala, esperimentatzailea PredS hori baino gorago dagoen buru bati egotziko bagenu, orduan (24) eta (26)ko analisiak harreman hori urratuko lukete (PredSren barruan subjekturik izango ez genukeelako). Honi dagokionez, beraz, analisiak erdizka baino ezin litzake azaldu euskararen predikatu egitura hauek.

4.2. Esperimentatzaileak, Aplikatiboa eta Boza

Euskaraz, I/Adj psikologikoa predikatuaren subjektutzat ezin hartzeak galdera erantzuten zailak sortzen dizkigu, ikusten denez, PredSren existentzia bera ere zalanztatan jartzera garamatzana. Dena dela, izan PredS izan XS, hots, *enigma* sintagma bat, hori baino goragoko buru funtzional batek ekarriko luke esperimentatzailea egiturara gaineratzea ERG zein DAT daramanean. Adibidez, gogora ekar dezagun gure hiru egitura nagusietatik bat (27a,b). Egitura hau irangangaitz datiboduna dela esan dugu lanaren hasieratik, *izan* kopula duelako batetik (ez **edun*) eta datiboduna delako bestetik (*gizonari*) ez datibogabea. Horretaz gain, gai lokatiboa du (*bere baitan*). Analisisian, datiboa izanik gai lokatiboa bera baino lehenago lerratu eta o-komandantzen duena, Espezifikatzaile gune bat dagokiola dirudi.

- (27) a. Gizonari bere baitan laket zaio.
 b. DAT esperimentatzailea Ψ -IS/AdjS PS gaia *izan* (irangangaitz datiboduna)
 c.

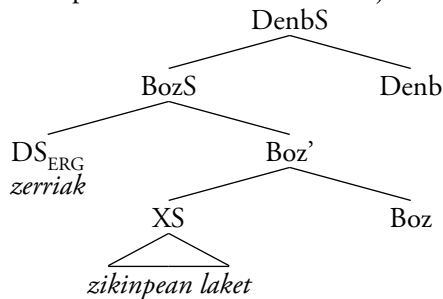
Analisian (27c), Aplikatibo (Apl) buruari esker gaineratzen da DAT esperimentatzailea egituran. Apl buru hori Jabetza Aplikatibotzat hartzen dute A&R-ek, nahiz

eta, zehazten dutenez, buru hori Pylkkänen-en 2008 [2002] (*Goi Aplikatiboa* bera izan daitekeen. Egile hauen aierua da buru honek zerikusia duela jabetzarekin —horretatik hain zuzen deitura—, eta bizidunak egoera psikologikoetan, izatez egoera psikologiko horien jabeak direla. Euskaraz, esperimentatzaile zein jabe datiboentzat Apl buru bat berezi du baita Odriak (2017) ere aditz predikatuko egituretan. Analisisan, berebiziko garrantzia du azpimarratzeak AplSren subjektua, hots, esperimentatzailea biziduna dela. Izatez, esperimentatzaileak bizidunak izan behar dira, bestela ezin daitezkeelako izan, literaturan aspaldion egotzi izan zaien beste ezaugarri bat, alegia, *kontziente* edo *jakituna* izatea (ingelesez, *sentient* deritzo). A&R-ek ez dute ezaugarri hau aipatzen, baina esplizituki diote gaelikoan egitura predikatibo hauetan P bat jasotzen duen esperimentatzailea ez dela PS huts bat, biziduna izan behar den PS bat baino. Hortaz, beste argudio bat dute (27c) analisisian bezala, PS esperimentatzaileari Espez, Apl gunea egotzeko.

Goiko analisiak, bestalde, predikatu egiturei buruz zehaztu ditugun ezaugarri nagusiak erakusten ditu: lehenik eta behin, DAT esperimentatzailea gorago dago eta lehenago lerratzen da gai lokatiboa baino; bigarrenik, eta aurreko ezaugarriarekin lotuz, esperimentatzaile horrek berak gai lokatiboa o-komandatzen du; hirugarren eta azkenik, gai lokatiboak osagai bakar eta beregain bat osatzen du, DAT esperimentatzaileak o-komandatzen duena.

Beraz, A&R-en analisisa, honi dagokionez, gaelikorako ez ezik, euskararako ere balia daiteke. Alabaina, euskaraz bada beste egitura bat, gaelikoan jasotzen ez dena, hots, esperimentatzaile ERG dakarrena (28a,b). Printzipioz, aipatu berri ditugun hiru ezaugarriak jaso behar ditu predikatu egitura honen analisisiak ere, baina Apl buruaren bitartez, DAT erdiets daiteke, ez ERG. Hortaz, Apl buruaren ordezkoko buru bat behar da. Guk, Kratzer-i (1996) eta Berrori (2015) jarraituko diegu eta buru hori *Boz* burua dela onetsiko dugu —analisi (28c)koa litzateke—.

- (28) a. Zerriak laket du zikinpean.
 b. ERG esperimentatzailea Ψ -IS/AdjS PS gaia **edun* (iragankorra)
 c.

Boz buru horretatik dator esperimentatzaile DATren eta ERGren arteko aldea eta dagozkien predikatu egituren artekoa. Bozak jabe argumentu bat sartzen du bere Espez gunean, eta ERG, kasu honetan, egoera psikologiko baten jabea dela interpreta-tzen da.

5. Geroaren zain

Lan honen bitartez, gogora ekarri nahi izan ditugu aditzak ez diren bestelako predikatuak, zeinak euskal gramatikak jaso eta deskribatu baditu ere (ikus, adibidez, EGLU II) ez dituen xehetasunez aztertu. Gure lana, beraz, bestelako predikatu horietara lerratu da eremu jakin batera mugatuz, zehazki, I/Adj psikologikoei osatzen dituzten predikatueta. Horretarako, *laket* I/Adj izan dugu mintzagai. *Laketek*, erakutsi dugunez, askotariko konfigurazioak ditu, eta alde horretatik beste predikatu psikologiko askok erakusten dituzten ezaugarrien eredutzat har daiteke, adibidez, *atsegin*, *damu*, *dolu*, *gaitzi*, *higuin*, *plazer* eta *urriki* izen edo adjektiboek osatzen dituzten predikatuena (Etxepare 2003, Fernández & Ortiz de Urbina 2010). Nolanahi ere den, gai lokatiboa zeinek duen eta zeinek ez, xehetasun gehiagorekin aztertu beharra dago; baita gai lokatiboaz gain, zein diren predikatu egitura hauetan jasotzen diren bestelakoak, hau da, zein den I/Adj psikologiko bakoitzaren hautapena.

PS laket da / laket du alternantzia arrunt samarra da baita beste izen psikologiko batzuekin ere. Aldiz, ez dirudi oso konfigurazio arrunta denik DAT eta PS biltzen dituen, hots, *gizonari bere baitan laket zaio* adibidearena. *Laketekin*, dudarik gabe, aurkitzen da, baina DAT esperimentatzailearekin batera, gai postposizioduna erakusten duten I/Adj-ko predikazioak oso nekez aurkitzen dira. Adibidez, *damu naiz/damu dut* erraz aurkitu badaiteke ere, *horretaz damu zait* konfigurazioaren lekukotasunik ez dugu aurkitu corpusak arakatu ditugunean, baina bai *damutu* aditz predikatuarekiko baten bat: *etzitzaion sekulan damutu arekin ezkonduaz* (Mb IArg I 180).

Beraz, eta laburbilduz, arruntak dira I/Adj psikologikoko predikatuak euskaraz. Arruntak, orobat, alternantzia iragangaitz eta iragankorra (*laket naiz/laket dut*) eta alternantzia iragankor eta iragangaitz datiboduna (*laket dut/laket zait*). Gure lan honetatik alde batera utzi ditugun arren, arruntak dira gai ABS erakusten dutenak (*hori laket dut/hori laket zait*), eta bakanagoak baina gertagarriak, P gaiak dituztenak (*horretan laket naiz/laket dut/laket zait*). Hiru hauetan azkenak (*horretan laket zait*) muga hertsiaitu ditu orokortzera begira. Ez da harritzekoa. Izatez, DATz markatutako subjektuak dituzten egiturak ez dira ABSz edo ERGz markatutakoak bezain sarri gertatzen, nahiz eta predikatu psikologikoez ari garela III *piacere* 'gustatu' mota nagusietako bat den. Eta behin subjektua DATz markatu eta gero, eskura dagoen hurrengo aukera ezmarkatuena ABS da (edo NOM hizkuntza akusatiboetan). Aukeretan azken-azkena da, beraz, subjektua DATz eta gaia P batez markatzen dituen. Maiztasuna noiz arakatuko zain, intuizio sendoa dugu honi dagokionez.

Bestalde, Eskoziako gaelikoarekin konparatuz gero, esperimentatzailea eta gaia biak egitura predikatio berean P gisa aurkitzea, ez da euskaraz dagoen aukera. Bien artean, gaia P izatea bai, baina esperimentatzailea P izatea ez. Esperimentatzaileak, erakutsi dugun bezala, *kasuetatik* bat jaso behar du halabeharrez, hots, ABS, ERG edo DAT. P batetik gertuen DAT dago beharbada, baina esperimentatzaileek erakusten duten DATk ez du P gisa jokatzeko. Horregatik, hain zuzen, ego-tzi diogu Apl buruari DAT gaineratzea (eta A&R-ek gaelikorako egiten duten bezala).

Azkenik, euskarak ere badu honi dagokionez zer erakutsi sintaxi teoriari. Aditz predikatu psikologikoekin sortzen diren konfigurazioak, Belletti & Rizzi-ren (1998) tipologiari lotzen zaizkio, italiara bezalako hizkuntza akusatibo baten eta ergatibo baten arteko *ñabardurak* gorabehera. Alde horretatik, ez da asko euskarak eztabaidara ekar dezakeena. Alabaina, I/Adj psikologikoko predikatuetan, ERG edo DAT, biak egotea (*laket dut/laket zait*), alternantzia gainera, hori *beste kupal bateko ardoa* da. Guri beharbada bitxia iruditzen zaigu gaelikoaren egitura (kopula Ψ -IS PS PS), baina euskararenak (ERG/DAT Ψ -IS/AdjS PS kopula) ere badu bitxitasunik, eta galdera esanguratsuak sortzen ditu. Adibidez, zein estatus duen hemen (eta oro har) ERG kasuak eta kasu hau daraman argumentuak. Egoera psikologiko batez ari bagara, ERG kasuko argumentuak gutxi du egiletasunetik: esperimentatzailea da, edo A&R-ek esango luketen bezala, egoera psikologikoaren jabea. Gainera, ERGk ez du osagai bakar bat osatzen izen psikologikoarekin, hori ere erakutsi dugu. Hortaz, buru funtzional bati zor zaio ERG hori. Guk Boz buruari egotzi diogu ERG, Berrok (2015) euskararako Kratzer-i (1996) jarraituz proposatu duen bezala. ERGren sorburua ezin daiteke Apl burua izan, azken honek DAT dakarrelako.

ERGren inguruko galderez gain, euskara hizkuntza ergatiboa den aldetik, kopula txandakatzearaz (*izan* vs **edun*) ere bada zeresanik. ERG edo DAT hautatzeak konfigurazio sintaktiko beregainetara garamatza, kopularen ahoskatze beregainekin. ERG argumentua eta bere kasua Boz buruari (Kratzer 1996, Berro 2015) egotziz, **edun* deitu izan duguna, eta izatez morfologikoki *-u-* erroan jasotzen dena, ez da ziur aski *izan* gehi Boz buruaren ahoskatzea besterik. Beste alde batetik, DAT argumentua eta bere kasua Apl buruari egotziz, berriz, *izan* Apl buruari adjunktatzearen ondorioz, *izanen* konfigurazio datibodunak sortzen dira (*zait* bezalakoak). Alabaina, non eta nola sartzen da *izan* eratorpenean? A&R-i jarraituz, *Orbiko xoria...* egiturarako, onetsi dugun egitura (26), *izan*, beharbada, Denb burutik eseki liteke, kopula gaelikoan bezala, baina XS dugunean, ez dugu batere argi *izan* non sartuko litzatekeen eratorpenean.

Azkenik, lanean erantzun gabeko galderak ditugu. PredSrik ez badago euskaraz mintzagai izan ditugun egituretan, zer da *horretan laket* bezalako egitura, batez ere ERG eta DAT dauden egituretan? Zer buru du eta zein sintagma sortzen du? Edo PredSrik badago esperimentatzaile ABS jasotzen denean, zergatik ABSrekin bai eta gainerakoekin ez, predikatu egituraren analisi bakar bat beharko genukeenean? Galderak oraindik asko dira. Eztabaida, beraz, hasi besterik ez da.

6. Ondorioak

Lan honetan, I/Adj psikologikoek sortzen dituzten egitura predikatiboak aztertutitugu, adibide gisa *laket* erabiliz. Egitura hauetan, esperimentatzaileak ABS, ERG eta DAT jaso ditzake eta gaiak lokatiboa. Erakutsi dugunez, ez ERGk ez DATk ez du osagai bakar bat osatzen izen psikologikoarekin; bai, aldiz, gai lokatiboak. A&R-en analisisa euskarara ekartzeak zenbait arazo dakartza, hala nola, I/Adj psikologikoa PredSren (eta perpaus osoaren) buruztat ezin hartzea edo hitz hurrenkera behar bezala ezin eratoritzea. Beste alderdi batzuk, aldiz, gurera ekar daitezke, adibidez, Apl buruari egotzea DATren ezarketa, eta A&R-en analisisian ez badago

ere, Boz buruari ERGrena. Asko dugu arakatzeko, baina zorionez, *Orhiko xoria, Orhin lakhet*.

Bibliografia

- Adger, D. & G. Ramchand, 2006, «Psych nouns and predication». In *Proceedings of NELS 36*, vol. 36. UMass (Amherst): GLSA. 89-103.
- Arad, M., 1998, «Psych-notes». In J. Harris & C. Iten (arg.), *UCL Working Papers in Linguistics*. London: University College London, 203-223.
- Artiagoitia, X., 2000, *Hatsarreak eta parametroak lantzen*. Gasteiz: UPV/EHU & Arabako Foru Aldundia.
- Belletti, A. & L. Rizzi, 1988, «Psych-verbs and θ -theory», *Natural Language and Linguistic Theory* 6, 291-352.
- Berro, A., 2015, *Breaking verbs. From event structure to syntactic categories in Basque*. Doktore tesia, UPV/EHU & Université Bordeaux Montaigne (UBM).
- & B. Fernández, 2017, «Applicatives without verbs». Eskuizkribua, Deustuko Unibertsitatea eta UPV/EHU.
- Bowers, J., 1993, «The syntax of predication», *Linguistic Inquiry* 24, 591-656.
- Extepare, R., 2003, «Valency and argument structure in the Basque verb». In J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 363-425.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal gramatika: lehen urratsak (EGLU) II*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Fernández, B. & J. Ortiz de Urbina, 2010, *Datiboa hiztegian*. Bilbo: UPV/EHU.
- Kratzer, A., 1996, «Severing the external argument from its verb». In J. Rooryck & L. Zaring (arg.), *Phrase Structure and the Lexicon*. Dordrecht: Kluwer, 109-138.
- Odría, A., 2017, *Differential Object Marking and datives in Basque*. Doktore tesia, UPV/EHU.
- Oihartzabal, B., 2002, «Kausazio aldizkatzea euskal aditzetan», *Lapurdum* 7, 271-294.
- Pylkkänen, L., 2008 [2002], *Introducing arguments*. Cambridge-London: MIT Press.

Corpora

- Euskara Institutua, 2013, *Euskal Klasikoen Corpora (EKC)*. [Interneten eskuragarri: <http://www.ehu.es/ehg/kc/>].
- Sarasola, I., P. Salaburu & J. Landa, 2001-2007, *Ereduzko Prosa Gaur (EPG)*. [Interneten eskuragarri: <http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/ereduzkoa/>].
- , — & —, 2016, *Egungo Testuen Corpora (ETC)*. UPV/EHU. [Interneten eskuragarri: <http://www.ehu.es/etc/>].

Hiztegiak

- Mitxelena, L. & I. Sarasola, 1987-2005, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia (OEH)*. Bilbo: Euskaltzaindia. [Interneten eskuragarri: http://www.euskaltzaindia.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=276&Itemid=413&lang=eu]

- Oihartzabal, B., 2009-2013, *Nola Erran. Frantses-euskarara hiztegi elektronikoa*. Euskararen Erakunde Publikoa. [Interneten eskuragarri: <http://www.nolaerran.org/>].
- Sarasola, I., 2006, *Euskal Hiztegia*. Donostia: Elkar.
- , 2008, *Euskararen Egungo Hiztegia (EEH)* UPV/EHU. [Interneten eskuragarri: <http://www.ehu.eus/eeh/>].

Beatriz Fernández

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak
Unibertsitateko ibilbidea, 5 - 01006 Vitoria-Gasteiz
beatriz.fernandezf@ehu.eus

Ane Berro

Hizkuntza Modernoak eta Euskal Ikasketak Saila
Unibertsitate Etorb., 24 - 48007 Bilbo (Bizkaia)
(00 34) 944 13 90 00 [luzapena: 2138]
ane.berro@deusto.es

The Semantic Composition of Basque ‘Noun + *egin*’ predicates¹

Fernando García Murga

UPV/EHU

Abstract

Basque ‘Noun + egin’ (‘make’) expressions display striking properties for the Grammar of Basque: They have ‘defective’ morpho-syntax and semantics, involve discourse opacity, lack scope relations, and show a highly constrained combinatory. These are, however, typical features of (semantic) incorporation structures. A semantic analysis of bare nouns shows that they denote properties. Bounded and unbounded properties will be distinguished. Unbounded properties but not bounded properties project an inherent quantification phrase. This difference explains the distribution of the partitive in ‘Noun + egin’ expressions. Given the semantics of their components, the interpretation follows compositional rules. Nonetheless, some idiosyncrasies remain in these structures.

Keywords: *semantic incorporation, inherent quantification, bare nouns, light verbs.*

1. Introduction

This work concentrates on the semantics of the Basque expression ‘Noun + *egin*’ (‘make’). This structure was analyzed by Ortiz de Urbina (1986) as a regular verb-object group that forms a complex phrasal unit. As such, it selects an argument in a D-structure subject position. This analysis would make ‘Noun + *egin*’ units typical unergative verbs if they were not complex predicates with very striking linguistics properties.²

¹ I would like to thank Joaquin Gorrochategui for his friendly disposition to help us all. His academic path has been guided by strong commitment to honesty. This paper has profited from its presentation at the Linguistic Seminar organized by the Basque Research Group in Theoretical Linguistics (HiTT) in Vitoria-Gasteiz. It has received support from the investigation Project IT769-13 of the Basque Government, UFI11/14, LIngTeDi/HiTeDi of the University of the Basque Country (UPV/EHU) and FFI2014-52196-P of the Spanish Department of Economy and Competitiveness.

² For example, if ‘Noun + *egin*’ structure forms a complex predicate, it should be explained why the subject receives ergative case (Laka 1993). Another interesting question is why these ergative verbs exist, given that Basque has a quite productive way of forming verbs, simply adding to the base the suffix *-tu* (Uribe-Exebarria 1989). Other unexpected properties are mentioned next.

There are a lot of detailed descriptions of the ‘Noun + *egin*’ structure (Ortiz de Urbina 1986, Laka 1993, Fernandez 1997, Rodriguez and Garcia Murga 2001, Etxepare 2003, Oyharçabal 2006, Martinez 2015), so that only the main aspects of this structure are mentioned here.

The first set of features of ‘Noun + *egin*’ structures is related to the non referentiality of the bare noun. The noun lacks a determiner, a fact completely unexpected in the grammar of standard Basque (Etxeberria 2014). The following examples show a bare noun in (1a), and a noun with a definite determiner, singular in (1b) and plural in (1c). These examples have different meanings, as the translations show. In (1a), *dei egin* ‘to call’ forms a complex predicate so that the bare noun has to be non specific. In contrast, in (1b) *dei* is combined with a determiner and shows the expected behaviour of DPs with count nouns in object position. It has a specific reading in (1b) and shows a specific / existential reading ambiguity in (1c):^{3, 4}

- (1) a. *Dei egin dut* b. *Deia egin dut*
 call make AUX call.DETsg make AUX
I have called *I have made a (specific) call*
- c. *Deiak egin ditut*
 call.DETpl make AUX
I have made (specific) calls / I have made (some) calls

Moreover, in contrast with nouns combined with definite determiners, the bare noun in ‘Noun + *egin*’ structures cannot be the antecedent of any anaphoric element:

- (2) a. *Dei egin dut. # Nazioartekoa izanda, pro_i garestia izango da*
 call make AUX International being expensive.DET be.FUT AUX
I have called. # Being international, it will be expensive
- (3) b. *Deia egin dut. Nazioartekoa izanda, pro_i garestia izango da*
 call.DETsg make AUX International being expensive.DET be.FUT AUX
I have made a (specific) call. Being international, it will be expensive

Related to the absence of the determiner is the fact that the bare noun does not show scope ambiguities. In this sense, whereas the bare noun *lan* ‘work’ has necessarily a narrow scope,⁵ the DP *lana* ‘the work’ can have a wide scope:

- (4) a. *Ikasle guztiek lan egin dute*
 student all.pl.ERG work make AUX
All the students have worked
- b. *Ikasle guztiek lana egin dute*
 student all.pl.ERG work.DET make AUX
All the students have done the work / There is a work all the students have done

³ See Etxeberria (2005, 2009) for a detailed explanation of these readings.

⁴ In Basque, meteorological verbs reflect the ‘Noun + *egin*’ structure, but the noun takes a definite determiner: *euria egin* ‘to make the rain’, ‘to rain’, *elurra egin* ‘to make the snow’, ‘to snow’. In this work, meteorological verbs will not be studied because cross-linguistically they show specific properties. It is also important to distinguish ‘Noun + *egin*’ structures from other expressions with the verb *egin* ‘to make’, like *dirua egin* ‘to make the money’, ‘to enrich’ or *etxea egin* ‘to make the house’.

⁵ That is, (4a) cannot mean that there is ‘work’ such that all the students have done it.

The second group of features of 'Noun + *egin*' structures has to do with a strict constraint on the combinatory of the noun. As the following examples show, the noun cannot be modified:

- (5) a. *Lasaitasunerako dei egin dute
 serenity.to.post. call make AUX
They have called for serenity
 b. Lasaitasunerako deia egin dute
 serenity.to.post. call.DETsg make AUX
They have made a call for serenity

Only some nouns can be modified, and, in those cases, the modification is related to some kind of quantification. In such cases, quantification can also be made adverbially. So, the following examples only differ in information structure:⁶

- (6) a. Lan asko egin dut b. Asko lan egin dut⁷
 work lot of make AUX lot of work make AUX
I have worked a lot *I have worked a lot*
 c. Asko egin dut lan
 lot of make AUX work
I have worked a lot

Moreover, given that *handi* 'big' is an adjective that has a quantificational reading, there is a contrast between the meaning of (7a) and (7b). Only the former can be interpreted as a 'Noun + *egin*' structure, as the specificity of the noun in (7b) shows:

- (7) a. Lan handia egin dute
 work big.DETsg make AUX
I have worked a lot / I have made a big work
 b. Lan zaila egin dute
 work difficult.DETsg make AUX
I have made a difficult work

In contrast, the noun *ihes* 'escape' does not accept quantificational modification in the *ihes egin* meaning even though the noun *ihes* can be counted, as the following examples illustrate:

⁶ It is important to note that in (6a) the auxiliary takes a singular form. Even though the quantifier *asko* 'a lot' means some type of plurality, in 'Noun + *egin*' structures there is no agreement in number with the auxiliary (see examples (30)-(31)).

⁷ It is worth saying that, in this example, *asko* has an adverbial position. In standard transitive constructions, adverbs appear between the direct object and the verb, as in (i):

- (i) Sagarrak azkar jan ditut
 Apples quickly eat AUX.pl
I have eaten the apples quickly

In this sense, example (6b) shows the intrinsically close relation between the bare noun and the verb *egin* in 'Noun + *egin*' structures (see Oyharçabal 2006).

- (8) a. *Asko ihes egin dut / *Ihes asko egin dut /*Asko egin dut ihes
 a lot push make AUX
I have escaped a lot
 b. (Ur-) ihes asko egin ditut
 (water) escape a lot make AUX
I have made a lot of leaks

Another combinatorial feature of ‘Noun + *egin*’ structure is that, in negative contexts the partitive morpheme *-(r)ik* is optionally attached to the noun, but not all nouns combine with it:

- (9) a. Ez ezazu deirik egin
 neg AUX call.partitive make
Do not call
 b. Ez ezazu dei egin
 neg AUX call make
Do not call
 (10) a. *Ez ezazu ihesik egin⁸
 neg AUX escape.partitive make
Do not escape
 b. Ez ezazu ihes egin
 neg AUX escape make
Do not escape

A final combinatorial feature of ‘Noun + *egin*’ structures is that some nouns in ‘Noun + *egin*’ structures are necessarily combined and others can be combined with the adverbial suffix *-ka*, which has a pluriactional meaning (Berro 2018). Other nouns do not accept *-ka*:

- (11) a. Harrika egin dut
 stone.CUMULATIVE make AUX
I have stoned (someone)
 b. *Harri egin dut
 stone make AUX
I have stoned (someone)
 (12) a. Oihuka egin dut
 shout.CUMULATIVE make AUX
I have shouted
 b. Oihu egin dut
 shout make AUX
I have shouted
 (13) a. *Deika egin dut
 call.CUMULATIVE make AUX
I have called
 b. Dei egin dut
 call make AUX
I have called

The third remarkable feature of ‘Noun + *egin*’ structures is the constrained detachability of the noun from the verb. Some nouns, but not all, can be detached from the verb in focalization contexts:

- (14) a. Nork egin du dei?
 Who.Erg make AUX call
Who has called?
 b. *Nork egin du labain?⁹
 Who.Erg make AUX slip
Who has slipped?

⁸ In some corpora, it is possible to find the noun *ihes* with the partitive. The dictionary of the Basque Academy collects some examples:

- (i) Ez egizu aiñ laster igesik egiñ
 Neg AUX.imperative so quickly escape make
Do not escape so quickly

The combination of *ihes* with the partitive seems to be a highly restricted construction, maybe related to a kind of semantic coercion.

⁹ Examples of the noun *labain* detached from *egin* can be found. However, those cases are scarce.

The final features to be taken into account seem to reflect the lexical nature of this structure. First, 'Noun + *egin*' structure is not productive, in the sense that not any noun can take part in this structure:

(15) a. *Eski <i>egin</i>
ski make
<i>To ski</i>	b. Eskiatu
<i>To ski</i>
(16) a. *Funtzio <i>egin</i>
function make
<i>To function</i>	b. Funtzionatu
<i>To function</i>

Second, some but not all 'Noun + *egin*' predicates have a single verb counterpart formed with the suffix *-tu*:

(17) a. Dantza <i>egin</i> / dantzatu
dance make
<i>To dance</i>	b. Dei <i>egin</i> / deitu
call make
<i>To call</i>
c. Negar <i>egin</i> / *negartu
cry make
<i>To cry</i>	d. Ele <i>egin</i> / *eletu
word make
<i>To speak</i>

Given all these data, it can be said that 'Noun + *egin*' structures show the following features: (i) they have a reduced morpho-syntax, (ii) they involve discourse opacity and lack of scope relations and (iii) they show a highly constrained combinatory and gaps in Noun + *egin* combination. However, the behaviour of Basque 'Noun + *egin*' structures is not as tricky as at first glance it could appear. In fact, the features of this structure are very similar to those of incorporation structures founded in a lot of typologically unrelated languages (Baker 1988, van Geenhoven 1998, Dayal 2003, Farkas and de Swart 2003 between others).^{10, 11}

Incorporation has consequences on argument structure and, therefore, on the transitivity / unergativity of the predicate in question. An interesting observation is that even though phenomena like incorporation and unergativity show regularities across languages, there are a lot of differences in the cross-linguistic realization of these phenomena. In this sense, 'Noun + *egin*' structures pose an interesting challenge to the question mentioned at the beginning of this work: the trade-off between variation and universality in grammar.

The goal of this paper, however, is modest. Attention will be paid to the semantic combination of the elements embedded in the 'Noun + *egin*' structure. This paper is, then, structured as follows. In the next section, the syntactic structure of 'Noun + *egin*' expressions will be analysed in the light of so-called 'inherent' quantification in Spanish and non-agreeing quantification in Basque. The section will end

¹⁰ Incorporation is the technical label Baker (1988) used to refer to "processes by which one semantically independent word comes to be 'inside' another." (Baker 1988: 1). Baker's implementation of incorporation consists in a syntactically constrained X⁰ movement. Incorporation has semantic transcendence as well, as the semantic nature of some features mentioned in (ii) show.

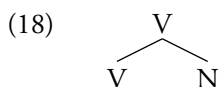
¹¹ Another characteristic feature of incorporated nouns is their number neutrality, a fact that will be addressed later.

up proposing two different syntactic structures underlying ‘Noun + *egin*’ expressions, one for unbounded nouns and other for bounded nouns. In section 3, a semantic analysis of the elements founded in ‘Noun + *egin*’ structures are offered. These analyses establish the semantic combination of the components of ‘Noun + *egin*’ structures. Finally, in section 4, some conclusions are drawn.

2. Inherent quantification, non-agreeing quantification, and the syntax of ‘Noun + *egin*’ structure

As has been said before, ‘Noun + *egin*’ structures, if taken as complex predicates, show the properties of unergative verbs in Basque: They predicate on an external argument with the semantic features of proto-role agent, and take **edun/ukan* ‘do’ as auxiliary.

Hale and Keyser’s general theory on the syntactic structures projected by lexical heads has become the standard syntactic analysis of unergative verbs (Hale & Keyser 1993, 2002). These authors claimed that unergative verbs initially project a transitive structure, as in (18):

Then, for example, the English unergative verb ‘to dance’ and its Basque equivalent *dantza egin* would have respectively the following underlying structure:

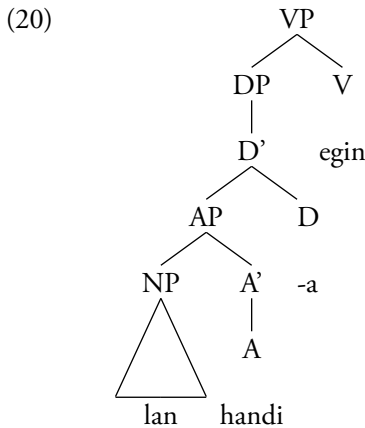

Given the ‘defective’ nature of V in the structure of the English verb ‘dance’, Hale and Keyser proposed a syntactically constrained process, incorporation (Hale and Keyser 1993) or conflation (Hale and Keyser 2002).¹²

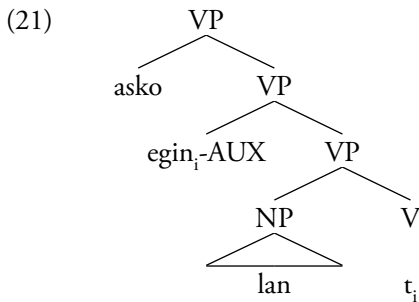
Even though V in the structure of the Basque verb *dantza egin* is not clearly defective, the syntactic properties of the ‘Noun + *egin*’ structure invite one to hypothesize that the same or a similar process of linking V and N together in (19a) is at work in (19b) too. In fact, given that it cannot be modified, the noun in ‘Noun + *egin*’ structures can be taken as a non-projected head. However, as has been shown in the previous section, N in this structure can, in some cases, be modified, be separated from the verb, and be combined with the partitive. The debate between an incorporation and a regular transitive analysis of ‘Noun + *egin*’ structures was on the table (Uribe-Etxebarria 1989, Laka 1993, Ortiz de Urbina 1986, Fernandez 1997). Oyharçabal (2006) offers an excellent presentation of the debate; a debate that put three structures in conflict. The first structure consists of a combination of the verb

¹² Hale and Keyser (2002) define conflation as “the process of copying the p-signature of the complement into the p-signature of the head, where the latter is ‘defective’.” (2002: 63). These authors use the term ‘p-feature’ to represent the phonological features of the heads.

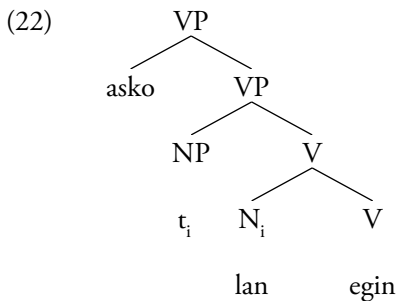
egin 'make' with a DP, as an expression like *lan handia egin* 'to make a lot of work' seems to require (see example (7a)):

This structure impedes the syntactic incorporation of N^0 and V. The second syntactic structure underlying 'Noun + *egin*' expressions explains the 'static' behaviour of the bare noun as complement of V by means of the verb's assignment of case to it (Laka 1993). In this structure, the verb may move leaving the NP aside, as in expressions like *asko egin dut lan* (see example (6c)):

The third syntactic structure corresponds to an incorporated structure, and seems to be necessary for an expression like *asko lan egin dut* (see example (6b)):

Given the combinatory differences found in ‘Noun + *egin*’ predicates, Oyharçabal concludes that the three structures are available in Basque. Our goal now is not, however, to discuss the syntactic structures in (20)–(22) but to propose the existence of a new element, a degree quantification phrase, in some ‘Noun + *egin*’ structures. Thanks to this new element, the three structures can be brought together, so that the unpleasant need for three different syntactic structures for the same expression is avoided.

The proposal developed here comes from the analysis of inherent quantification for Spanish verbs (Bosque and Masullo 1998) and from the analysis of non-agreeing quantifiers in Basque (Etxeberria and Etxepare 2008). According to Bosque and Masullo, Spanish verbs show four types of quantification: Event, durative, argument and inherent quantification. Event quantification quantifies over the event variable introduced, following Davidsonian semantics, by all non stative verbs. Durative quantification quantifies over the time span required by activities and accomplishments. Argument quantification quantifies over the ‘measuring out’ of the argument. Finally, inherent quantification quantifies over an unbounded predicate associated with the lexical content of the verb.

Given the appropriate semantics features, the quantification of a verb in Spanish gives rise to different readings. The following example illustrates this point:

- (23) He corrido mucho
run. PERF.1.per.sg a lot

Under an event quantification reading, (23) has a multiple event interpretation, meaning something like ‘I have ran a lot of times’. Being an activity, (23) can receive a durative interpretation such as ‘I have been running for a long time’. Moreover, verbs of movement involve a path the theme is going through. Given the ‘measuring out’ of the path, (23) has an argument quantification reading, according to which the path I have run through has been long. Finally, (23) has a reading where the running has been fast. This is the inherent reading of Spanish *correr mucho*. Other examples of an inherent quantification reading are the following:

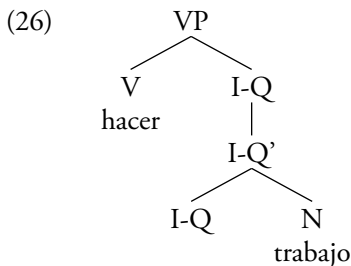
- (24) a. He trabajado mucho b. He gritado mucho
To work.PERF.1.per.sg quantifier To cry.PERF.1.per.sg quantifier
c. Ha llovido mucho
To rain.PERF.1.per.sg quantifier

According to Bosque and Masullo, inherent quantification is ruled out if the verb contains a bounded predicate, like *legal* ‘legal’ in (25a) or *ver* ‘to see’ in (25b). In this last case, (25b) is grammatical, but only under an eventive or a durative quantification reading:

- (25) a. *El notario ha legalizado mucho el testamento
DET notary PRET legalize a lot DET testament
The notary has legalized a lot the testament
b. He visto poco al presidente en la calle
PRET see little to.DET president in DET street
Few times have I seen the president in the street / I have seen the president in the street for a short time span

Inherent quantification, as any quantification, requires a variable to be quantified over and a restrictor. Bosque and Masullo's proposal is that the restrictor is a noun coming from the lexical relational structure of the verb. That is, the verb *trabajar* 'to work' has the structure *hacer trabajo* 'to make work'. Likewise, it will be claimed here that the variable that is quantified over is a variable introduced by the noun (see section 3). It has to be kept in mind that I-quantification is necessarily projected from the unbounded predicate.

The lexical relational structure projected by the Spanish verb *trabajar* 'to work', then, is as follows:

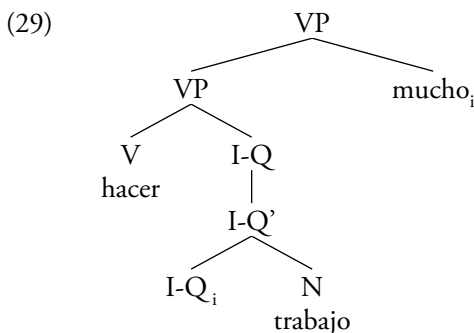
Even in the absence of a quantifier like *mucho* 'a lot', the verb carries in its meaning some standard amount of work. This idea is supported by the possibility of creating a contrast through the adversative particle *pero* 'but' (Bosque and Masullo 1998):

- (27) He trabajado, pero poco
 AUX work. PART. but a little
I have worked, but a little

Moreover, Inherent Quantification can be modified by a Prepositional phrase like *para ser domingo* 'for being in Sunday':

- (28) Para ser domingo, he trabajado
 for being Sunday AUX work
For being Sunday, I have worked

Given the structure in (26), the syntactic structure of *trabajar mucho* 'to work a lot' is the following (Bosque and Masullo 1998):

It is tempting to hypothesize that Basque *lan egin* ‘to work’ has a lexical relational structure similar to Spanish *trabajar*. This hypothesis is reinforced by the behaviour of non-agreeing quantifiers in Basque. Remember that the quantifier *asko* ‘a lot’ can modify some nouns in ‘Noun + *egin*’ structures. This is the case of the noun *lan* ‘work’, which gives rise to the expression *lan asko egin* ‘to work a lot’.

The quantifier *asko* can be used with or without number agreement in the auxiliary as the following examples show (Etxeberria and Etxepare 2008: 4):

- (30) a. *Liburu asko erosi dut*
book many bought AUX-sg
I bought many books
- b. *Liburu asko erosi ditut*
book many bought AUX-pl
I bought many books

As for the use of *asko* in ‘Noun + *egin*’ expressions, it cannot agree in number. If there is number agreement, the expression cannot be interpreted as containing a complex predicate:¹³

- (31) a. *Lan asko egin dut (=6a)*
work a lot make AUX.sg
I have worked a lot
- b. *Lan asko egin ditut*
work a lot make AUX.pl
I have made a lot of works

Etxeberria and Etxepare take non-agreeing quantifiers as degree quantifiers that measure their domain of quantification.¹⁴ This means that the predicates in the domain of quantification have to be cumulatively interpreted. Moreover, non-agreeing quantifiers, as bare nouns in ‘Noun + *egin*’ structures, do not allow anaphoric relations, as is illustrated in (32b) (Etxeberria and Etxepare 2008: 26):

- (32) a. *Ikasle_i asko presaka etorri dira, eta pro_i mahaia altxatu ondoren*
student many hurry-in come AUX.pl and table lift after
pro_i alde egin dute
go do AUX.pl
Many students came in a hurry, and after lifting the table they left
- b. **Ikasle_i asko presaka etorri da, eta pro_i mahaia altxatu ondoren*
student many hurry-in come AUX.sg and table lift after
pro_i alde egin du
go do AUX.sg
Many students came in a hurry, and after lifting the table he/she left

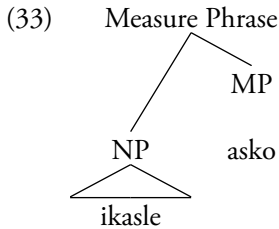
¹³ However, number agreement is made in the following example (Oyharçabal 2006):

- (i) *Pellok barre galantak egin ditu*
Pello.ERG laugh nice.pl make AUX
Pello has laughed a lot

This example poses a problem for the number neutrality of the complement of *egin* (see examples in (46) and their discussion).

¹⁴ See Etxeberria and Etxepare (2008) for the arguments against a mass interpretation of non-agreeing quantification.

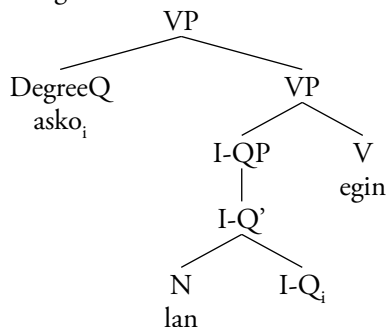
Given these data, Etxeberria and Etxepare propose a Measure Phrase projected from NPs with the semantic properties that are required for measurement: a cumulative interpretation of NPs and lack of referential interpretation.¹⁵

The Measure Phrase has, then, some of the semantic requirements of inherent quantification.¹⁶

If the syntactic structure in (26) is adopted for Basque 'Noun + *egin*' expressions with a cumulative and an unbounded reading of N, then quantificational modification will have two semantically equivalent options:¹⁷

(34) a. Asko lan egin

¹⁵ Etxeberria and Etxepare (2008) include a phrase, Classifier Phrase, between MP and NP for 'portioning out' the denotation of N when N is a count noun. This intermediate phrase is not relevant for the argument at issue.

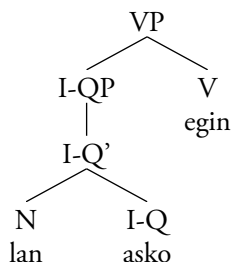
¹⁶ Non-agreeing quantification is not restricted to gradable predicates, as the following example show:

- (i) Esetxe honetatik presoek ihes asko egin dute
 Prison this.Abl prisoners.ERG escape a lot make AUX.sg
From this prison, prisoners have made a lot of escapes

Non-agreeing quantification applies to properties without internal structure [-i]. Inherent quantification, in addition to [-i], requires unboundedness [-b] (see Jackendoff 1991 for the use of these features).

¹⁷ Remember that the third option, *asko egin dut lan* is marked with respect to information structure.

b. Lan asko egin

Other degree quantifiers are elements like *handi* ‘big’ and *galant* ‘nice’.¹⁸ These last degree quantifiers are adjectives. The presence of a definite determiner in the degree quantifier is not related to any kind of referentiality of N, but will have the function of picking a property out of the set of properties denoted by the unbounded noun (see section 3):

- (35) a. Lan handia egin dut (=7a) b. Negar galanta egin dut
 work big.DETsg make AUX cry huge.DET.def make AUX
I have worked a lot *I have cried a lot*

As has been said, only unbounded predicates project a I-Q that makes a Degree Phrase acceptable. Unbounded predicates are cumulative in Krifka’s sense.¹⁹ In its turn, bounded predicates are quantized. So, whereas cumulative predicates in combination with verbal predicates use to make up atelic predicates, quantized predicates yield telic predicates.

According to these properties, the predicate *ihes* ‘escape’ is a quantized predicate. It forms telic predicates, as the following examples show:

- (36) a. Anek labirintotik hamar minututan ihes egin du
 Ane.ERG labyrinth.ABL ten minute.INES escape make AUX
Ane has escaped from the labyrinth in ten minutes

¹⁸ There seems to be a lexical constraint in the combination of N and degree quantifiers:

- (i) a. lan hadia egin / *lan galanta egin b. lo ederra egin / *lo handia egin
 work big make / work nice make sleep nice make / sleep big make
 c. negar galanta egin / *negar ederra egin
 cry nice make / cry nice make

These constraints are similar to the constraints on degree quantifiers in Romance languages (Espinal 2004):

- (ii) a. hacer un sol de justicia b. hacer un frío que pela
 make a sun of justice make a cold that peel

¹⁹ Given that ‘ \cup_S ’ represents the join operation of two individuals characterized by the predicate S and ‘ \subset_S ’ represents the proper part relation, cumulative and quantized predicates are defined as follows (Krifka 1989):

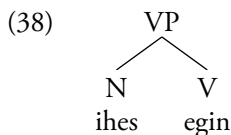
- (i) a. A Predicate P is cumulative if and only if $\forall x \forall y (P(x) \wedge P(y) \rightarrow P(x \cup_S y))$
 b. A Predicate P is quantized if and only if $\forall x \forall y (P(x) \wedge P(y) \rightarrow \neg y \subset_S x)$

- b. *Anek labirintotik hamar minutuz ihes egin du
 Ane.ERG labyrinth.ABL ten minute.INST escape make AUX
Ane has escaped from the labyrinth for ten minutes

The quantized predicate *ihes* contrasts with the cumulative predicate *lo* 'sleep':

- (37) a. *Anek hamar minututan lo egin du
 Ane.ERG ten minute.INES sleep make AUX
Ane has slept in ten minutes
 b. Anek hamar minutuz lo egin du
Ane has slept for ten minutes

Now, our claim is that the lexical relational structure of *ihes egin* 'to escape' lacks an I-Q because *ihes* is a quantized predicate. So, its syntactic structure is:

This means that there is no degree variable and, therefore, the predicate cannot receive the inherent quantification reading, as it was shown in example (8a) (repeated here):

- (39) a. *Ihes asko egin dut b. *Asko ihes egin dut

The prediction, then, is that quantificational modification of the noun goes hand by hand with the possibility of inherent quantification. Both cases are possible if the noun is an unbounded, cumulative predicate.

Assuming the characteristics of unbounded, cumulative predicates, the following nouns would be cumulative: nouns related to unbounded activities (*lan* 'work', *lo* 'sleep', *igeri* 'swim', *oihu* 'cry', *min* 'pain', *dantza* 'dance', *iseka* 'mockery', *kalte* 'pain'...).

In contrast, the following nouns would be quantized predicates: (i) nouns related to bounded movements *ihes* 'escape', *alde* 'side' and figuratively, *hanka* 'leg' between others, and (ii) nouns related to endpoints *irrist* and *labain* 'slip', *kale* 'street', figuratively meaning 'to fail').

Only cumulative predicates are gradable and give rise to a I-Q structure. As predicted, only cumulative predicates can be modified by quantification:

- (40) a. *lo handia egin* 'to sleep a lot' / *negar galanta egin* 'to cry a lot' / *jaramon eskasa egin* 'to pay a slight attention to' / *kalte handia egin* 'to hurt a lot'...
 b. **ihes asko egin* 'to escape a lot' / **murgil asko* 'to swim underwater a lot' / **irrist asko* 'to slip a lot' / **leher asko* 'to explode a lot'...

There seems to be, then, a relation between the unboundedness, cumulativity and graduability of the noun and its quantificational modification. However, dubious cases can be encountered. Problems arise from near synonyms that do not follow the same pattern, from apparently quantized predicates that are quantifiable and from cumulative predicates that cannot be.

The first type of problem is illustrated by *leher egin* and *eztanda egin* ‘to explode’. Even though they are very close in meaning, only *eztanda* can be quantified over (*eztanda handia egin* ‘to explode a lot’).²⁰ An example of the second problem is the noun *talka* ‘collision’, which would be expected not to be quantifiable. However, *talka handia egin* ‘to crash a lot’ is completely acceptable.²¹ Finally, the third type of problem is found in the nouns *bultzza* ‘to push’ and *hitz* ‘word’, cumulative predicates that cannot be quantified over **bultzza handia egin* ‘to push a lot’, **hitz asko egin* ‘to speak a lot’. These cases merit further attention in future works.²²

Pushing the proposal one step further, it can be hypothesized that the partitive *-rik* is possible in ‘Noun + *egin*’ structures only if the noun projects an I-Q. Basque partitive *-rik* has been analyzed as an element that involves quantificational force (Ortiz de Urbina 1986, Etxebarria 2010). Given the different syntactic structures that have been assigned to cumulative and quantized nouns in ‘Noun + *egin*’ structures, it sounds reasonable to make the hypothesis that the partitive *-rik* occupies the I-Q position. When this position is not available, the presence of the partitive gives rise to ungrammaticality. This means that unbounded, cumulative predicates, but not quantized predicates, can combine with the partitive.²³ Following the examples in (40), it can be seen the correlation between the acceptability of quantificational modification and partitive:

- (41) a. *lorik egin / negarrik egin / jaramonik egin / kalterik egin...*
 b. **ihesik egin / *murgilik egin / *irristik egin / *leherrik egin...*

Summing up, in this section it has been argued that there are two different syntactic structures underlying Basque ‘Noun + *egin*’ structures:

²⁰ In this case, it is worth mentioning that *eztanda* but not *leher* functions as an isolated noun:

(i) a. <i>Eztanda</i>	<i>entzun dut</i>	b. <i>*Leherra</i>	<i>entzun dut</i>
explosion.DEF	hear AUX	explosion.DEF	hear AUX
<i>I have heard the explosion</i>		<i>I have heard the explosion</i>	

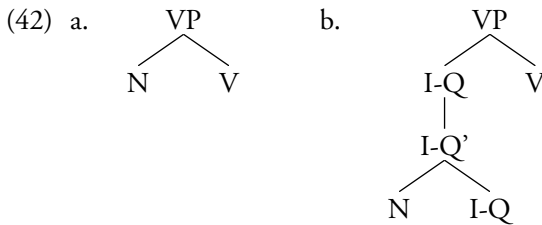
²¹ In these cases, it can be proposed that even though the predicate is bounded, it can project an unbounded property based, for example, on the strength of the explosion or of the collision.

²² Javier Ormazabal (p.c.) noted that *bultzza* has a marginal use as noun; the extended form for the noun ‘push’ is *bultzada*. Likewise, *hitz* ‘word’ has unexpected morphological features. For example, it combines with the suffixes *-keta* and *-kuntza* that take verbs as bases.

²³ Remember that the I-Q is always projected from an unbounded property. That is, I-Q is present even though it has no phonetic realization (as was demonstrated by examples (27) and (28)). This can explain the optional nature of the partitive for unbounded properties:

(i) a. <i>Gaur ez dut lorik</i>	<i>egin</i>	b. <i>Gaur ez dut lo egin</i>
today not AUX sleep.PARTITIVE	make	today not AUX sleep make
<i>Today I have not slept</i>		<i>Today I have not slept</i>

There may be a slight difference in meaning between (ia) and (ib); a difference related to the expressive level of meaning. This point is not going to be pursued here.

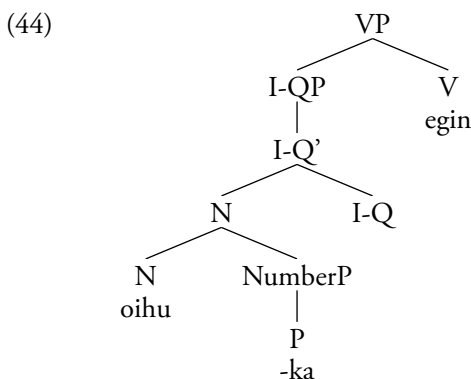
The syntactic structure in (42a) corresponds to bounded, quantized, non-gradable nouns. In this case, the noun cannot be modified by degree quantification and cannot receive the partitive morpheme. In contrast, the syntactic structure in (42b) is projected from unbounded, cumulative, gradable nouns. In this case, the noun accepts quantificational modification and the partitive morpheme.

It is tempting to say that (42a) is an incorporated structure, whereas (42b) is not, due to the interposition of the I-Q between N and V.²⁴ It is also tempting to say that only the structure in (42b) allows the noun to be detached from the verb under focalization. However, there is a tendency but not an absolute correlation between the acceptance of partitive and the possibility of the noun to be detached from the verb (Martinez 2015). So, for instance, *ihes egin* ('to escape') is an expression that does not accept partitive, but can be detached under focalization:

- (43) a. *Anek ez du ihesik egin
 Ane.ERG no AUX escape.PARTITIVE make
Ane has not escaped b. Nola egin ihes?
 How make escape
How to escape?

This point will have to be addressed in future research. In any case, it is worth underlying that what determines the unique initial syntactic structure of a 'Noun + *egin*' expression is the semantic nature of the noun.

Before finishing this section, a note about the morpheme *-ka* is in order. The morpheme *-ka* has been analyzed as a lexical plural directly attached to the root (Berro 2018). Assuming that *oihu* 'cry' is an unbounded predicate, the syntactic structure of an expression like *oihuka egin* 'to cry' is, then, the following:

²⁴ However, Spanish verb *trabajar* 'to work' would be the result of an incorporation process even though I-Q interferes between N and V.

The difference, then between *oihu egin* ‘to cry’ and *oihuka egin* ‘to cry’ would be that the latter implies iterative cries whereas the former is compatible with a unique cry as well as with iterative cries.

Lexical and grammatical plural has to be syntactically distinguished (Berro 2018). According to Etxeberria and Etxepare (2008), Number Phrase triggers number agreement with the verb and has to be situated over the Measure Phrase. However, the morpheme *-ka* does not force number agreement with the auxiliary:

- (45) *Mutilak oihuka egin ditu
 Boy.DET.ERG cry.CUM make AUX.pl
The boy has cried (multiple cries)

Now, our next concern will be the analysis of the semantic values and the semantic combination of the elements the ‘Noun + *egin*’ structures are made out.

3. The semantic composition of ‘Noun + *egin*’ structures

As has been established in the previous section, ‘Noun + *egin*’ structures combine syntactically in two ways. In order to see how these structures are semantically composed, the semantics of all the components in ‘Noun + *egin*’ structures has to be clarified.

Let us start by the semantics of Basque bare nouns (BBN). As has been said before, in (standard) Basque BBNs are not allowed in argument position. Only very few structures, then, accept BBN, at least in (standard) Basque. One of them is the predicative use in stage-level predicates (Etxebarria 2014):

- (46) a. Miren artzain joan zen Ameriketara.
 Miren shepherd go AUX America-to
Miren went to America (as a) shepherd
 b. Jon eta Miren artzain joan ziren Ameriketara.
 Jon and Miren shepherd go AUX America-to
Jon and Miren went to America (as a) shepherd

It is interesting to observe that the bare noun *artzain* ‘shepherd’ remains unaffected by the singular or plural nature of the subject. These examples, as Etxebarria convincingly says, show that BBNs are number neutral.²⁵ Number neutrality is also a characteristic feature of incorporated nominals (Dayal 2003).

As for the denotation of BBNs, it is going to be claimed that they denote properties. Remember that the bare noun in ‘Noun + *egin*’ structures cannot be the antecedent of any anaphoric expression. This fact rules out the *e* type denotation for BBNs. In fact, BBNs do not make reference, be it reference to individuals or to kinds. On the other hand, BBNs are not general quantifiers, that is, their semantic type is not $\langle\langle e, t \rangle, \langle t \rangle\rangle$. As has been shown, BBNs do not produce scope ambiguities with respect to quantifiers or operators.

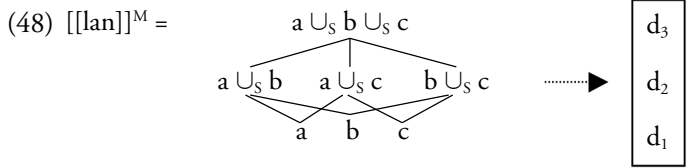
²⁵ See Etxeberria (2014) for other arguments for the number neutrality of Basque bare nouns.

The obvious alternative is to take BBNs as properties, that is, as expressions of type $\langle e,t \rangle$.²⁶ In fact, bare count nouns in Catalan, Spanish and other Romance languages have been analysed as properties (Espinal 2001, 2004, Dobrovie-Sorin, Bleam and Espinal 2006, Espinal and McNally 2007):

- (47) a. Hace sol
 make sun
 It is sunny
- b. Lleva sombrero
 wears hut
 She wears hut

However, bare count nouns do not denote extensional objects in the sense that there are not distinguishable individuals in their denotation. If this idea is on the right track, then bare count nouns share with bare mass nouns and bare plurals, expressed in Jackendoff's terms, the lack of internal structure.

With respect to unbounded count bare nouns, the denotation will be taken to be the divisible and joinable stuff of individuals. This idea makes unbounded BBNs very close to mass terms. Semantically, the denotation of an unbounded BBN is a lattice where the parts of individuals' stuff are successively joined. The result is projectable to a scale on a certain dimension 'S'. To illustrate this point, assuming that there are three 'stuff' of work in the model M, *a*, *b*, and *c*, the denotation of *lan* 'work' in M is the following:

Up to now, it has been claimed that unbounded BBNs are number neutral and denote a property. This property lacks internal structure in the sense that it does not distinguish individuals. The property is, then, made of parts of stuff and projects into an ordered scale, that is, a degree structure. As for the semantic representation of unbounded BNs in Basque, they are dyadic predicates; predicates that relate parts of 'stuff' and degrees. So, for example, the lexical entry of *lan* would be the following:

- (49) $\lambda x \lambda d [lan(x, d)]$

The variable *d* has to be bounded by a degree quantifier. That is, the degree is selected by the degree quantifier from the scale (see Neeleman et al 2004). If there is no overt degree quantifier, a standard degree covert quantifier is applied.²⁷ So, the following semantic representations are built up at the I-QP level:

²⁶ Properties can be taken extensionally as $\langle e,t \rangle$ type predicates or intensionally, as $\langle s, \langle e,t \rangle \rangle$ type predicates. The problem here is that even though BBNs are not taken as extensional predicates, *egin* is not an intensional verb. It will be claimed that even though the properties are extensional, they apply to non structured individuals (that is, on individuals' stuff).

²⁷ Standard features are, of course, contextual dependent. This contextual dependency is going to be semantically marked by the contextual variable 'C'.

- (50) a. $[_{I-QP} [_N \text{lan}] \emptyset] : \text{STANDARD}_C d (\text{lan} (x, d))$
 b. $[_{I-QP} [_N \text{lan}] \text{asko}] : \text{ASKO} d (\text{lan} (x, d))$

At the level of I-QP, a space of the scale projected by N has been selected. This space is, in itself, a property.

If the partitive occupies the I-Q place and semantically is an existential quantifier, the interpretation of *lanik* ‘work.Partitive’ goes as follows:²⁸

- (51) $[_{I-QP} [_N \text{lan}] \text{-ik}] : \neg \exists d (\text{lan} (x, d))$

At this point, the semantics of bounded BBNs has to be taken up. As has been said, these nouns too lack internal structure. They denote properties but, now, these properties are not cumulative and, therefore, do not project scales. So, bounded BBNs denote a non cumulative stuff property. This means that the lexical entry of a bounded BBN lacks a degree variable, as the following entry for *ihes* ‘escape’ illustrates:

- (52) $\lambda x [\text{ihes} (x)]$

Summing up. It has been claimed that there are two different syntactic structures underlying ‘Noun + *egin*’ expressions. In both cases, the interpretation process gives us a property without internal structure as the denotation of the element to be combined with the denotation of the verb *egin* ‘to make’. So, the question to be addressed now is the semantics of *egin* and its semantic composition with the property denoted by Q-I Phrase (as in (42b)) or N (as in (42a)).

The verb *egin* ‘to make’ is, in examples like (53a) below, a verb of creation. As such, it denotes an event where an agent causes something to come into being. The verb *egin*, then, selects two arguments and assigns the theta-roles ‘agent’ and ‘theme’ to them. The semantic representation of (53a) is (allowing for some simplification) (53b):

- (53) a. Umeak marrazkia egin du
 child.ERG drawing.DET make AUX
The child has made the drawing
 b. $\exists e (\text{egin} (e) \wedge \text{agent} (e) = x \wedge \text{theme} (e) = y)$

In ‘Noun + *egin*’ structures, the status of the bare noun as argument can be called into question. As has been said before, the absence of determiners in Basque involves the absence of individuals able to become discourse referents in the semantic interpretation of bare nouns. Since theta-roles define ways of participation in eventualities, it is hard to see how properties unable to become discourse referents can be taken as participants. If this point is on the right track, the verb *egin* in ‘Noun + *egin*’ structures does not assign any theta-role to N. In this sense, the verb *egin* in these structures is characterized as a light verb.²⁹

²⁸ The partitive *-rik* is, in the structure under discussion, a negative polarity item. So, negation comes from the negative operator that has to be present in the sentence.

²⁹ Grimshaw and Mester (1988: 210) say that a light verb “is one whose argument structure is skeletal or incomplete”.

If N does not receive theta-role from the verb and, therefore, semantically is not an argument, it can be maintained that N semantically is a modifier of the verb (Dayal 2003). In other words, the property denoted by BBN characterizes the event denoted by *egin*.

One possible implementation of this idea is to take BBNs as predicates of events. So, taking information from qualia structures à la Pustejovsky (1995), the lack of a determiner coerces BBN to be a predicate of an event.³⁰ Following this idea, the interpretations of *lan egin* 'to work' and of *ihes egin* 'to escape' are, respectively, as follows:

- (54) a. [_v [_{I,OP} [_N lan] Ø] egin] : egin (e) ∧ STANDARD_C d (lan (e, d))
 b. [_v [_N ihes] egin] : egin (e) ∧ ihes (e)

In this sense, *lan egin* 'to work' does not mean to make work, but to cause a working-event of a standard degree. Similarly, *hitz egin* 'to speak' does not mean to make word, a working-event of a standard degree.

As can be observed, the interpretation of 'Noun + *egin*' predicates follows the syntactic structure by application of standard combinatory rules. There are, however, idiosyncratic aspects of this structure. Basically, the idiosyncrasy lies in the impossibility of N modification and in the non productivity of the structure.

These facts strongly suggest that 'Noun + *egin*' expressions are stored in the lexicon.³¹ Idioms, constructions with light verbs and collocations are not marginal in human languages (see Jackendoff 1995, Bosque 2001). It is widely accepted that the Lexicon stores elements below and above X⁰ categories. In other words, the connexion between syntax and lexical meanings is not only made at X⁰ level.

'Noun + *egin*' structures have an idiomatic flavour (Rodríguez and Garcia Murga 2001).³² The basic feature of idiomatic expressions is their non-compositionality. However, in line with Marantz (1996), two conceptions of non-compositionality have to be distinguished: (i) non-compositional semantic composition of syntactic structures and (ii) non-compositional meaning of a syntactic string.

The first type of non-compositionality does not exist. As has been proposed for idioms (Nunberg, Sag and Wason 1994) and for light verb structures (Espinal 2004), if syntactic components are identified, semantic compositional rules are going to be applied. In this sense, the main point of this section has been to show that 'Noun + *egin*' structures are interpreted following standard compositional rules.³³

³⁰ That is, BBN has to receive eventive interpretation. This eventive interpretation will be a proper reading of N (like in *lan* 'work' or *lo* 'sleep', or comes from N's qualia structure (as in the case of *hitz* 'word'), or it is acquired figuratively (as in the case of *hanka* 'leg' or *kale* 'street').

³¹ Of course, it is possible to explain combinatorial constraints on semantic grounds. Dayal's analysis of (pseudo) incorporation in Hindi includes the condition for the resulting event to be 'appropriately classificatory' (Dayal 2003). Beyond its descriptive adequacy, it is clear that this is not the case in Basque 'Noun + *egin*' structures.

³² As is the case in some idioms, there are 'Noun + *egin*' structures in which the noun does not exist out of this structure (*leber* 'explosion', *turru* 'stink', etc.).

³³ See Pelletier (1994) for a wide conception of compositionality.

The second type of non-compositionality has to do with the conventional nature of lexical items' denotation. This type of non-compositionality appears in the Lexicon or, if Marantz's proposal is adopted, in what he calls the Encyclopedia.³⁴

Finally, it is worth noting that the semantic interpretation of 'Noun + *egin*' predicates gives rise to a combination of two properties of the denoted eventuality: the causation coming from the verb *egin* 'to make' and the property contributed by the noun. The general picture, as Dayal (2003) suggests, is not far from typical lexicalization patterns. So, for example, Basque movement verbs lexicalize movement and direction:

- (55) a. 'igo' ('to go up'): igo (e) \equiv movement (e) \wedge upwards (e)
 b. 'jeitsi' ('to go down'): jeitsi (e) \equiv movement (e) \wedge downwards (e)

In this section, then, it has been claimed that 'Noun + *egin*' structures are compositionally interpreted but, at the same time, they have a lexical character. This lexical character is at the heart of the lexical gaps observed in examples (11)-(13) and (15)-(17).

4. Conclusions

'Noun + *egin*' expressions show features that constitute the hallmark of incorporated structures: (i) the noun lacks a determiner and is, from a discursive point of view, opaque, (ii) the noun does not enter into scope relations with quantifiers and operators, (iii) the noun is number neutral, and (iv) there are strong constraints and gaps in the combination of the noun and *egin*. However, the fact that the noun and the verb *egin* show some syntactic freedom moves this structure away from incorporation.

'Noun + *egin*' structures are not syntactically homogeneous. Nouns that denote unbounded properties obligatorily project an inherent quantification phrase. This quantification phrase explains the possibility of (i) quantificational modification of the noun and (ii) partitive use. Bounded properties, on the other hand, directly combine with the verb *egin*.

The semantic analysis of the components of 'Noun + *egin*' structures has offered the following picture: If the noun is semantically bounded, it simply denotes a property without internal structure. If the noun is unbounded, the noun establishes a relation between the property of individual's stuff and degrees.

The verb *egin* is, in its 'full' interpretation, a creation verb that assigns two theta-roles: the agent role to the external argument and the theme role to the internal one. Nevertheless, in 'Noun + *egin*' structures, there is no theta-role to assign to its complement. The complement, i.e., the bare noun, semantically becomes a modifier of the event denoted by *egin*. Noun and *egin* compositionally contribute to the characterization of the denoted eventuality.

Lexical gaps and a strong constraint in the nouns that participate in this structure invite the taking of 'Noun + *egin*' structures as a lexicalization pattern in Basque and,

³⁴ Marantz defines Encyclopedia as follows: "Encyclopedia entries connect (pieces) of the output of the grammar —derivations of PF and LF connections— to non-compositional meanings." (Marantz 1996: 4).

therefore, open the door to the non-compositionality of items stored in the Encyclopaedia à la Marantz.

A lot of problems have been left for future research. The most urgent topics are the counterexamples to the generalizations proposed and the conditions for detachability of noun and *egin* under focalization.

References

- Baker, M., 1988, *Incorporation. A Theory of Grammatical Function Changing*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Berro, A., 2018, "Pluractionality and more. The lexical plural *-ka* in Basque". Ms. University of Deusto.
- Bosque, I., 2001, "On the Weight of Light Predicates". J. Herschenson, E. Mallén & K. Zagona (eds.), *Features and Interfaces in Romance*. Amsterdam: John Benjamins, 23-38.
- & P. J. Masullo, 1998, "On Verbal Quantification in Spanish". O. Fullana & F. Roca (eds.), *Studies on the Syntax of central Romance languages*. Girona: Universitat de Girona, 9-63.
- Dayal, V., 2003, "A Semantics for Pseudo Incorporation". Ms, Rutgers University.
- Dobrovie-Sorin, C., T. Bleam & M. T. Espinal, 2006, "Bare nouns, number and type of incorporation". S. Vogeller & L. Tasmowski (eds.), *Non-definiteness and Plurality*. Amsterdam: John Benjamins, 51-79.
- Espinal, M.T., 2001, "Property denoting objects in idiomatic constructions". Y. d'Hulst, J. Rooryck & J. Schroten (eds.), *Romance languages and linguistic theory 1999*. Amsterdam: John Benjamins, 117-142.
- , 2004, "Lexicalization of Light Verb Structures and the Semantics of Nouns", *Catalan Journal of Linguistics* 3, 15-43.
- & L. McNally, 2007, "Bare singular nominals and incorporating verbs". G. A. Kaiser & M. Leonetti (eds.), *Proceedings of the Workshop 'Definiteness, Specificity and Animacy in Ibero-Romance Languages*. Konstanz: Universität Konstanz, 45-62.
- Etxeberria, U., 2005, *Quantification and Domain Restriction in Basque*. Doctoral dissertation, University of the Basque Country.
- , 2009, "Euskal artikulua bultza ditzakeen interpretazioez", *ASJU* 43 (= R. Etxepare, R. Gómez & J. A. Lakarra (eds.), *Beñat Oihartzabali gorazarre*), 315-334.
- , 2010, "*-a, -ak* eta *-(r)ik* euskal hizkeretan zehar", *ASJU* 52, 65-83.
- , 2014, "Basque nominals: from a system with bare nouns to a system without". A. Aguilar-Guevara, B. le Bruyn & J. Zwarts (eds.), *Weak referentiality*. Amsterdam: John Benjamins, 335-364.
- & R. Etxepare, 2008, "Measures and Counting in Basque". HAL Id: artxibo-00425025.
- Etxepare, R., 2003, "Valency and argument structure in the Basque verb". In J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (eds.), *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 363-425.
- Farkas, D. F. & H. de Swart, 2003, *The semantics of incorporation. From Argument Structure to Discourse Transparency*. Stanford: CSLI Publications.
- Fernandez, B., 1997, *Egiturazko kasuaren erkaketa euskaraz*. Bilbao: University of the Basque Country.
- Grimshaw, J. & A. Mester, 1988, "Light Verbs and θ -Marking", *Linguistic Inquiry* 19: 2, 205-232.

- Hale, K. & S. J. Keyser, 1993, "On Argument Structure and the Lexical Expression of Syntactic Relations". In K. Hale & S. J. Keyser (eds.), *The View from the Building 20*. Cambridge, Mass: MIT Press, 53-109.
- & —, 2002, *Prolegomenon to a Theory of Argument Structure*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Jackendoff, R., 1991, "Parts and Boundaries", *Cognition* 41, 9-45.
- , 1995, "The Boundaries of the Lexicon". In M. Everaert *et al.* (eds.), *Idioms: Structural and psychological perspectives*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 133-166.
- Krifka, M., 1989, "Nominal Reference, Temporal Constitution and Quantification in Event Semantics". In J. van Benthem, P. van Emde Boas and R. Bartsch (eds.), *Semantics and Contextual Expressions*. Dordrecht: Foris, 75-115.
- Laka, I., 1993, "Unergatives that Assign Ergative, Unaccusatives that Assign Accusative". *MIT Working Papers in Linguistics* 18, 149-172.
- Marantz, A., 1996, "Cat" as a phrasal idiom. Consequences of late insertion in Distributed Morphology". Ms, MIT.
- Martinez, A., 2015, [Izen + egin]_A *aditz-lokuzioak: Inkorporazio mailak*. Doctoral dissertation, University of Deusto.
- Neeleman, A., H. van de Koot & J. Doetjes, 2004, "Degree expressions", *Linguistic review* 21: 1, 1-66.
- Nunberg, G., I. A. Sag & T. Wason, 1994, "Idiom", *Language* 70: 3, 491-538.
- Ortiz de Urbina, J., 1986, *Some Parameters in the Grammar of Basque*. Illinois: University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Oyharçabal, B., 2006, "Basque Light Verb Constructions", *ASJU* 40, 787-806.
- Pelletier, F. J., 1994, «The principle of semantic compositionality», *Topoi* 13: 1, 11-24.
- Pustejovsky, J., 1995, *The Generative Lexicon*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Rodriguez, S. & F. Garcia Murga, 2001, "Noun + *egin*' predicates in Basque", *Cuadernos de Lingüística del Instituto Universitario Ortega y Gasset* 8, 37-51.
- Uribe-Etxebarria, M., 1989, "On Noun Incorporation in Basque and some of its Consequences in the Phrase Structure". Ms., University of Connecticut.
- Van Geenhoven, V., 1998, *Semantic incorporation and indefinite descriptions*. Stanford: CSLI Publications.

Fernando García Murga

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

Letren Fakultatea, UPV/EHU

Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - E-01006 Vitoria-Gasteiz

Euskal gramatika zaharren katalogo baterantz: gramatika eskuizkribatuak

Towards a catalog of old Basque grammars: handwritten grammars

Ricardo Gómez-López
UPV/EHU

Abstract

This contribution aims at offering the list and description of the handwritten Basque grammars from before the 20th century. Following an introduction (§ 1), I will superficially introduce, on the one hand, the lost hand-written grammars (§ 2) and, on the other hand, the ones that not only have been kept but were also printed at their time or have more recently been published (§ 3). After that, I will give a more detailed account of complete old Basque grammars that have reached our days exclusively as manuscripts (§ 4).

Keywords: *Basque grammars, manuscripts, 17th-19th centuries.*

Laburpena

Ekarpen honen helburua XX. mendearen aurretik eskuz idatzitako euskal gramatiken zerrenda eta deskribapena egitea da. Sarrera baten ondoren (§ 1), gaingiroki aurkeztuko ditut, batetik, gramatika eskuizkribatu galduak (§ 2) eta, bestetik, eskuizkribua gorde-tzeaz gain, bere garaian inprimatu zirenak edo berrikiago argitaratu direnak ere (§ 3). Ondoren, xehekiago begiratuko diet eskuizkribuetan soilik gorde zaizkigun euskal gramatika zahar osoei (§ 4).

Hitz gakoak: *euskal gramatikak, eskuizkribuak, XVII-XIX. mendeak.*

1. Sarrera¹

Orain dela hogeitatu urte, 1997an, Joakin Gorrotxategik Koldo Mitxelena Kate-dra sortu zuen eta urte haren amaieran Katedraren I. Biltzarra antolatu zuen. Biltzar

¹ Artikulu honek hurrengo proiektuen laguntza izan du: «*Monumenta Linguae Vasconum 5: Periodización y cronología*» (Espainiako MINECO, FFI2016-76023-P) eta «*Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada*» (HLMV-LHC) (Eusko Jaurlaritza, GIC. IT698-13). Artikuluan aipatutako interneteko helbide guztiak 2017/07/15ean kontsultatu dira.

hartan aurkeztu nuen komunikazioan bi urte lehenago Parisen aurkitu nituen lau euskal gramatika eman nituen ezagutzera, gramatika haiek parte hartu zuten lehiaketaren inguruko beste zenbait berriekin batera (Gómez 2003). Baina artean gramatiken eskuizkribuen argazkiak jaso berriak nituen eta ez nuen aukerarik izan eskuizkribuei buruzko zehaztasun askorik emateko. Gauzak horrela, une aproposa iruditu zait Joakinen omenezko lan hau duela hogeitaz urte zertzelatu nituen gramatikei buruz datu gehiago eskaintzeko eta, gramatika gehiago erantsirik, euskal gramatiken katalogoan aurrerapauso txiki bat ematen ahalegintzeko.

Hortaz, nire ekarpen honetan eskuz idatzitako euskal gramatika zahar batzuk deskribatuko ditut. Alde batetik, *euskal* gramatikatzat hartu ditut euskara iturri-hizkuntza edo/eta xede-hizkuntza duten lanak; bestetik, *gramatika* etiketaren barruan sartu ditut gramatika osoak direnak, edo gutxienez gramatika-atal nagusi batzuk (kasu-sistema eta aditz-jokoa) aztertu dituztenak;² azkenik, *zahar* diodanean esan nahi dut xx. mendearen aurreko gramatikak hartu ditudala kontuan. Irizpide horiek buruan, lehenik eta behin, gaingiroki aurkeztuko ditut, batetik, gramatika eskuizkribatu galduek (§ 2) eta, bestetik, eskuizkribua gordetzeaz gain, bere garaiaren inprimatu zirenak edo berrikiago argitaratu direnak ere (§ 3). Ondoren, xehekiago begiratuko diet eskuizkribuetan soilik gorde zaizkigun euskal gramatika zahar osoei (§ 4).

Ziur naiz ez daudela diren guztiak, ez eta ezagutzen ditudan guztiak ere. Adibidez, Euskaltzaindiaren Azkue Biblioteka eta Artxiboan gramatika zahar batzuen eskuizkribuak daude, baina oraindik ez dut astirik izan funtsak osoki kontsultatzeko eta, beraz, oraingoz artxibo horretako gramatika bakarra aurkeztuko dut (§ 4.3). Azkenik, aitortu behar dut eskainiko ditudan deskribapenak, hein batean, behin-behinekoak direla. Izan ere, eskuizkribuen bertsio digitalizatuak erabili ditut,³ nahiz eta jatorrizko batzuk, Volney Sarikoak esaterako, inoiz begien aurrean izan ditudan; batzuetan, gainera, katalogoetatik ateratako datuez ere baliatu naiz.

2. Gramatika eskuizkribatu galduek

Begien bistako arrazoiengatik, gutxi esan daiteke gramatika galduei buruz. Jakes Belaren, Dominique Bidegarainen eta Melchor Oihanguren gramatikez dakiguna

² Kanpoan utzi ditut, hortaz, gramatikaren zati bat edo beste aztertzen dutenak, hala nola deklinabideari edo aditzari buruzko lanak. Haien artean daude, esaterako, Joanes Erauskinen aditz taulak (ik. Gómez 2015), Diego Goitiaren ariketak (ik. San Martín 1982), Étienne Joseph Harambillet-en *Regle de déclinaison de la langue basque* (c. 1801; ik. Hurch 2002: 211-278), Miguel Barraikuaren xix. mende hasierako eskuizkribu argitaragabeak (Koldo Mitxelena Kulturunea: 091 BON doc-269; ik. Garmendia 1933: 144-145), Juan Mateo Zabalaren *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*-ren original autografoa (ik. Dodgson 1901: 87), aditzari buruzko *Elementos de la lengua vascongada* izengabea (Koldo Mitxelena Kulturunea, Julio Urkixo Ondarea: J.U. 4261), Duvoisinin gramatika-eskuizkribuak (Baionako Mediateka: Ms. 83, 86, 87) eta Jean Martin Hiribarrenen *Notions générales et élémentaires sur la langue basque* bukatu gabea (Euskal Erakustokia: MS 128) eta *Grammaire basque* (Euskal Erakustokia: MS 117-a), Baionan emandako izenburua gorabehera aditz taula batzuk baizik ez dituenak. Horiei gehitu behar zaizkie zenbait euskalari zaharren paperetan dauden gramatika-lan eta zirriborroak (Humboldt, Bonaparte, van Eys, etab.).

³ Ildo horretan, bakarra ez bada ere, guztiz txalagarri eta eredugarria iruditzen zait Baionako liburutegia, *Bilketa* atariaren bidez (<http://www.bilketa.eus>), euskal funts zaharrak —hainbat eskuizkribu barne— sarean denon eskura jartzeko egiten ari den lan eskerga.

aurreko lan batean jaso nuen (Gómez 2008). Berrikiago, Aizpuruk (2014) Oihanguren *Arte Cantábrico* eta *Cantabrisimo elucidado* izenburukoez datu gehiago bildu ditu.

Galdutzat hartzen da, halaber, Lorenzo Hervásen aginduz Jose Beobide jesulagunak 1783-1784 inguruan ondu zuen gramatika (Zulaika 2014: 39-40).⁴ Hervásék bi lekutan aipatzen du Beobideren gramatika: «avendo io in mano una eccellentissima gramatica dell'idioma Cantabro, o Biscaglino fatta, e mandatami dal Chiar. Sig. Abbate D. Giuseppe de Beovide» (Hervás 1784: 171) eta

In questo discorso noterò i paesi, ove presentemente si parla il Bascuense; proverò questo essere stato il linguaggio antico degli Spagnuoli; indicherò la nobile perfezione del suo carattere, sebbene mi riserberò alcune notizie per la gramatica, che di esso ho formato cogli ottimi documenti mandatimi dall'erudito Sig. Ab. D. Giuseppe de Beovide (Hervás 1784: 200-201).

Azkenik, Pablo Astarloaren *Plan de lenguas* aipatu nahi nuke. Astarloaren eskuizkribua galduta bide dago, baina hango edukiak ez zaizkigu erabat ezezagunak. Jakina denez, 1801ean Euskal Herrira egin zuen bidaian Wilhelm von Humboldték *Plan de lenguas* esku artean izan zuen eta haren laburpen bat egin zuen (Humboldt [1801]). Justo Garatek Humboldtén laburpena Waldenburgon kopiatu zuen eta zati batzuk argitaratu zituen (Garate 1935), baita gaztelaniazko itzulpena eta ohar batzuk ere (Garate 1961a, 1961b); geroago, Bernhard Hurchek berriz argitaratu du jatorrizko eskuizkribua, Humboldtén euskal lanen bildumaren barruan (2012: 13-52). Horrezaz gain, Krakovian aurkitu ziren Humboldtén paperen artean, prusiarrak enkargatu zuen *Plan de lenguas*-en zati batzuen kopia gorde da, 75 orrialdekoa. Humboldték 1811n jaso zuen kopia, Durangon Astarloaren jatorrizkoa ikusi eta hamar urte geroago. Kopia hori Hurchek eman zuen ezagutzera eta argitara (2002: 43-79) eta, hitzaurrea eta oharra gaztelaniara itzulita, berriz kaleratu zen (Hurch 2007).

3. Gramatika eskuizkribatu eta argitaratuak

Askotxo dira eskuizkribuetan eta inprimatuetan, bietan, ezagutzen ditugun euskal gramatika-lan zaharrak. Haietako batzuek, gutxienez, argitalpen garaikideak izan zituzten. Gainerakoek, egileen garaian argitaragabe egon baziren ere, edizio modernoak izan dituzte. Ikus ditzagun laburki banan-banan, hurrenkera kronologikoari jarraituz.

3.1. Gorde zaigun gramatika-lan baten eskuizkribu zaharrena Rafael Mikoletaren *Modo Breve de aprender la lengua Vizcayna* hizkuntza-eskuliburua dugu (Mikoleta 1653). Eskuizkribua Londresko British Library-n dago, Harley bildumako MS 6314 signaturapean. Lehenengo edizioa Sampere i Miquel-ek zuzentzen zuen *Revista de ciencias históricas* aldizkarian agertu zen 1880an; eskuizkribuaren transkripzio hutsa dakar, hitzaurrerik ez oharrik gabe, eta, dagoeneko Dodgson ohartu zenez, hainbat akats ditu. Urte berean argitaraldi berezi bat atera zen, Fidel Fitak editaturiko Arakistainen hiztegiekin eta beste lan batzuekin batera (Sampere i Miquel 1880); hori dela eta, askok pentsatu dute Mikoletaren edizioa ere Fitak prestatu zuela, eta litekeena da, baina ez dut iritzi horren aldeko datu ziurrik aurkitu. Bigarren edizioa Dodgson

⁴ Jose Beobideri buruz, ik. Astorgano (2009: 299-300) eta batez ere Zulaika (2014: 38-43).

euskalari britaniarrak argitaratu zuen Sevillan (Dodgson 1887). Transkripzioa askoz zainduagoa egin zuen —nahiz ez den erratarik falta— eta amaieran ohar bat eta adizkitegi bat erantsi zizkion. Berrikiago, Angel Zelaietak bi aldiz argitaratu du Mikoletaren lana (1988, 1995). Hizkuntza-eskuliburuaren zati batzuk bereiz ere argitaratu dira (Mitzelena 1964: 132-135, Sarasola 1983: 188-208).

Badakigu eskuizkribua Bilbotik Ingalaterrara Samuel Sainthill merkatariak eraman zuela eta 1661ean Thomas Browne-ren eskuetan utzi zuela (Dodgson 1899: 201-202). Browne-k Edward semeari utzi zizkion bere eskuizkribuak (Zulaika 2009b: 309) eta, British Libraryren CELM katalogoak dioenez,⁵ Robert Harleyren eskuetara iritsi aurretik eskuizkribuaren azken jabea Thomas Browne-ren ezkon-biloba Owen Brigstoke izan zen. Hauxe da CELM katalogoak dioskuna:

Harley MS 6314

Folio, 18 leaves. Copy in a scribal hand of a tract by Rafael Micoleta on the language of Vizcaya, 1653 (ff. 1-15), followed by passages in Sir Thomas Browne's hand⁶ on 'The Lords prayer in the cantabrian, visayna or present Bascuenza Languadge out of paulus merula cosmographie part 2 lib 2' (f. 16), 'The Apostles creed in the same Languadge' (f. 17) and (following a pasage in Icelandic in another hand, ?that of the rev. Theodore Jonas) 'The Lords prayer in the present languadge of Island' (f. 18).

*BrT 27: Sir Thomas Browne, Remains and Collectanea

The volume later owned by Sir Thomas Browne's grandson by marriage, Owen Brigstocke (1679-1746).

This MS briefly discussed in Keynes, III, 83, and in N.J. Endicott, 'Sir Thomas Browne, Montpellier, and the tract «Of Languages»', TLS (24 August 1962), p. 645. This MS corresponds to Folio item 7 in the Rawlinson 'Catalogue' of Browne's MSS printed in Wilkin, IV, 467.

Eskuizkribua Gayangosek (1875: 143), Dodgsonen (1898) eta Azkuek (1928) deskribatu dute, azkenak huts frankorekin eta zehaztasun handirik gabe. Goiko aipuan adierazi bezala, eskuizkribuak guztira 18. orri ditu. Mikoletaren lanak 1-15. orriak betetzen ditu eta egitura hau dauka:

1r. f.: [Ataria]

1v. f.: [Owen Brigstoke-ren exlibrisa]

2-4. ff.: Modo breve de sauer declinar los nombres vascongados.

5-9. ff.: Dictionario breve de vocablos los mas usados en vasquense proprio, puestos por horden Alfabetica.

10r. f.: Modo de contar.

10v. f.: Modo de la vizcayna poesia y sus versos.

11-15. ff.: Dialogos en Español y Vasquense.

Mikoletaren gramatika-atalaren edukiak Gómez (2008: 334-335) lanean deskribatu dira eta, hiztegiarekin batera, Gómez & Urgell lanean ere bai (2010: 290-291, 302-303).

⁵ *Catalogue of English Literary Manuscripts 1450-1700*: <http://www.celm-ms.org.uk/repositories/british-library-harley-6000.html>

⁶ Dodgsonen ustez (1898: 36), aldiz, Brigstoke izan zitekeen 16 eta 17. orrietako testuak idatzi zituena.

3.2. Sylvain Pouvreuren eskuizkribuen artean gramatika baten zati batzuk daude. Gramatika-oharrok Frantziako Liburutegi Nazionaleko «Celtique et Basque» bilduman daude, zehazki 8. eskuizkribuko 1-3. orrietan.⁷ Nolanahi ere, Vinsonek (1892: 9) ohartarazi zuen orriak ez zeudela zuzen josita eta alderantzizko ordenan agertzen direla; hau da, 3v-3r-2v-2r-1v-1r.⁸ Alabaina Vinsonek bere bi edizioetan (1881, 1892) egiatan —eta zuzen, nire ustez— argitaratu zuen hurrenkera ez zen hori, beste hau baizik: 3v-3r-2r-2v-1r (1v zuriz dago).

Pentsatu izan da ohar horiek Pouvreauk prestatu nahi zuen gramatika baten zatiak edo zirriborroak direla (Oyharçabal 1989: 63) eta hala ematen dute aditzera bai Pouvreauk idatzi zituen kapitulu eta atal izenburuek eta baita bere hiztegian noiz edo behin erabili zuen *V.Gram.* laburdurak ere; ez dakigu, halere, gramatika hura inoiz burutu zuen. Horren alde mintzo liteke 8. eskuizkribuaren amaieran dagoen datarik gabeko pergaminoa (245 f. gisa zenbakitua), non Frantziako errege Luis XIV.aren pribilegio egitasmo interesgarri bat agertzen den, Pouvreuren gramatika (elkarrizketak barne), hiztegia eta *Imitazioa* argitaratzeko (Vinson 1892: 97-99).⁹ Haatik, horrek ez digu ziurtatzen gramatika inoiz amaitu zuenik, hiztegiari dagokionez ere ez baitugu inongo frogarik.

Pouvreuren gramatika-ideiez Gómez (2008: 334) eta Gómez & Urgell (2010: 287-288) lanetan aritu gara.

3.3. Nicolas Fréret (1688-1749) historialari eta orientalista frantsesak *Essay d'une Grammaire de la Langue Basque* lana idatzi zuen. Eskuizkribua Humboldték aipatu zuen lehenik, Bilboko gramatikaren amaieran dagoen «Quellen und Hülfsmittel zum Studium der Vaskischen Sprache» izeneko zerrendan (ik. § 3.9). Honela deskribatu zuen:

Diese mir von Hrn. Ste Croix in Paris mitgetheilten Blätter enthalten eine kurze u. nicht vollständige, aber zweckmäßig abgefaßte Grammatik. Der Vf. citirt seine Quellen nicht, doch führt er einigemale Oienharts Zeugniß an, u. man sieht, daß er die Uebersetzung des Neuen Testaments, aus dem er auch hinter der Grammatik, nach der Reihe der Kapitel Vocabeln excerptirt, fleißig benutzt hat. Im Anfange finden sich wenige Unrichtigkeiten; dagegen trifft man auch einige wichtige u. sonst nicht vorkommende Bemerkungen an, wie z.B. über ein Paar größtentheils verloren gegangene Hülfswerba (Humboldt c. 1817: 28; *apud* Hurch 2012: 97).¹⁰

⁷ «Celtique et basque 8. Dictionnaire basque-français, par Silvain Pouvreau, prêtre du diocèse de Bourges», Bibliothèque nationale de France. Archives et manuscrits: <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc99799j>. BnFko fitxak ez dakar eskuizkribuko edukiaren aurkezpen osoa. Deskribapen oso baterako, ik. Vinson (1892: ix-xi).

⁸ Cf.: «Fts. 1 à 3, fragments d'une *Grammaire basque* ; par une erreur du relieur sans doute, les fts. sont dans l'ordre inverse: le premier devrait être le troisième et *vice versa*, et les rectos devraient être les versos».

⁹ Cf.: «Nous a esté exposé | qu'il a traduit en Langue Basque vn Liure qu'il jntitule *Iesusen Imitacione* sur le latin de Thomas de Kempis Chanoine | Regulier de l'ordre de Saint Augustin : Qu'il a aussi dressé vne *Grammaire Basque et François* avec quelques *Dialogues familiers pour | le commerce des deux langues*, Et de plus vn *Dictionnaire Basque, François, Espagnol et Latin*. Lesquels Liures etant approuuez eta iugez | vtiles au public il desireroit mettre en lumiere, et faire jmprimer...» (*apud* Vinson 1892: 97).

¹⁰ [Egilearen itz. — Orri hauek, Parisen Ste.-Croix jaunak ezagutzera emandakoek, gramatika labur eta osatugabe bat dute, era metodiko eta erabilgarrian idatzita dauden arren. Egileak ez ditu bere iturriak aipatzen, baina maiz Oienhart-en (*sic*) testigantza dakar. Ikus daiteke Testamentu Berriaren itzulpena erruz baliatu duela, eta hartatik gramatikaren amaieran kokatzen duen hiztegi bat atera du, kapitulu sortaren ondoren. Hasieran akats bakan batzuk daude; hala ere, ohar garrantzitsu batzuk ere badira, beste inon aurkitzen ez direnak, hala nola gehienbat galdu diren bi aditz laguntzailerri buruzkoak.]

Humboldték *Mithridates*-i egindako oharretan aipatu zuen berriz Fréreten lana (1817: 70-71). Azkuek 1922an Berlingo Estatu Liburutegian ikusi zuen eskuizkribua, baina, Buchmann-en katalogoan irakurrita, egileari *Furet* izen okerra eman zion (1922: 66) eta harrezkero izen okerra toki gehiagotara hedatu da.¹¹ Eskuizkribua gero galdu zen eta Krakovian berragertu zen, Humboldtén ondarearen barruan (Coll. ling. fol. 73, 197-216. or.). Hurchek (2002: 81-110) argitaratu du eta, sarrean ematen dituen datuei erreparatu, ez dago dudarik Fréreten autografoa dela. Zulaikak (2009a: 342), argudio sendoak erabiliz, proposatu du Fréretek 1711-1714 urteen bitartean idatzi zuela bere *Essay*.

Edukiari dagokionez, Fréreten lana funtsean Oihenarten *Notitiako* xiv. kapituluaren (1656: 57-72) laburpena da, huts eta gaizki-ulertu batzuk gorabehera (Gómez 2008: 344).¹²

3.4. Joanes Etxeberri Sarako medikuak *Euskal Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* idatzi zituen, euskaraz eta latinez, bere hiztegi laueledunaren «cimenduac, çainac eta erroac» izan zitezten. Etxeberriren gramatika Zarauzko Eskuizkribua deitu zaionaren barruan dago, hain zuzen Zarauzko frantziskotarren komentuan dagoelako. Gidor Bilbaori (2006) zor diogu Etxeberriren lanen edizio osoa eta azterketa xehea. Eskuizkribuaren deskribapen zehatza ere badakar (2006: clxxxiii-cxcii). Lehenago Urquijok (1907) aztertu eta argitaratu zuen, baina latinezko zati gehiena kendurik, eta Kintanak bertsio askoz ere laburragoa eman zuen argitara, «latinezko deklinazioak eta aditzen parte luze eta aspergarria alde batera utzirik» (Kintana 1972: 15).

Escuarazco hatsapenac-ek Zarauzko Eskuizkribuko 305. orrialdetik 445.era hartzen du, gehiena bi zutabetan idatzita. Hiru zatitan banatuta dago: «Lehenbico parte. Icenen declinacinoez» (307-322. or.), «Bigarren parte. Verboen conjugacinoez» (325-415) eta «Hastapenen hirugarren parte», gramatikaz, zortzi perpaus-atalez eta komunztaduraz (416-445). Lehenengo bi zatietan metahizkuntza euskara da; hirugarrenean, euskara eta latina, bi zutabetan aurrez aurre.

3.5. Ingalaterran erbesteratua zelarik, Pierre Urtek *Grammaire Cantabrique* idatzi zuen, beste lan batzuen artean. Urteren eskuizkribuak denbora luzez Macclesfield kondearen liburutegian gorde ziren, Oxford eta Londres arteko Shirburn gazteluan; baina 2008an Macclesfield familiako liburutegi osoa enkantean jarri zuten eta urriaren gramatika eta hiztegia Sancho el Sabio fundazioak erosi zituen; gaur egun, beraz, Urteren gramatika fundazioaren liburutegian dago (signatura: ZRV 3470).¹³ Gramatika gehiena frantsesez idatzita dago, inoiz latinez eta oso bakanka ingelesez. John Chamberlayne-ren aginduz idatzi zuen Urtek bere gramatika eta zenbait urtez aritu zen la-

¹¹ Esate baterako, *Auñamendi Entziklopedian* sarrera bat egin diote: <http://aunamendi.eusko-ikas-kuntza.eus/eu/furet/ar-63374/>

¹² Eskuizkribuan, gramatika-lanaren ondoren, *Vocabulaire basque, tiré de la traduction du nouveau test. par Leicarraga* euskarazko hitz zerrenda dator, erdal ordainik gabe (Coll. ling. fol. 73, págs. 217-245), eta gero *Exercitatio Grammatica in Versionem Vasconicum Novi Testamenti et Joanne Leicarrague factam* izenburua duten hamabost orrialde hutsik, gauzatu gabeko egitasmo bati dagozkionak (Hurch 2002: 95).

¹³ *Euskal Memoria Digitala - Memoria Digital Vasca*: <http://hdl.handle.net/10357/2105>

nean, 1714 inguruan amaitu zuen arte (Zulaika 2009a: 327-330). Eskuizkribuaren kopia batean oinarriturik, Wentworth Websterrek gramatika osoa argitaratu zuen, lehenik *Bulletin de la Société Ramond* aldizkarian (1895-1900) eta gero separata gisa (1900), gehiena Anton Abadiak ordaindua. Clark & Vinsonek (1893-1894) eta Lakkarrak (1994) gramatikako hiztegiak argitaratu dituzte.

Urterena tamaina handiko lehen euskal gramatika da, 540 orrialde baititu. Zenbakikuntza modernoagoa du, gehienetan aurkietan soilik markatua. Bat nator Zulai-karekin (2009a: 344), dioelarik Urteren gramatika amaituta eta inprimatzeko prest zegoela. Nolanahi ere, Webster ohartu zen bezala, orrialde batzuk gaizki ordenatuta daude, ziurrenik azalezatatu aurretik norbaitek nahasi zituelako;¹⁴ adibidez, eskuizkribuko 96. orrialdeak 107.ean du jarraipena.

Urteren eskuizkribuak John Rhys zeltalariak ezagutarazi zituen (1884). Geroago, besteak beste, Vinson (1893), Webster (1893) eta Llewelyn (1894: ix-x) arduratu ziren eskuizkribuaren deskribapenaz, zehaztasun maila desberdina izanik, Gramatikaren egituraz eta edukiez eta izan dituen azterketez, ik. Oyharçabal (1989: 68-72) eta Gómez (2008: 337-338). Iturriez, Bilbao (2008) eta Gómez (2009).

3.6. Martin Harriet errege-notarioak bizi zelarik argitaratu zuen Baionan *Grammatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan* liburua (1741). Berriki, 2017ko otsailean, Koldo Ulibarriri esker jakin nuen *Bilketa* atarian Harrieten gramatikaren eskuizkribu digitalizatua igo zutela.¹⁵ Eskuizkribua Baionako Mediatekan dago (signatura: Res. 22). Liburuki bakarra da eta 420 orrialde ditu, gehi azala. Eskuizkribuak bi zenbakikuntza ditu. Batean, beharbada testu nagusia idatzi ondoren esku berak egindakoa, orrialde guztiak zenbakitu dira, 1etik 446-ra.¹⁶ Besteak, aski berria eta arkatzez eginak, azalak izan ezik orri guztien aurkiak zenbakitzen ditu 1etik 210era, goiko ezkerrean edo erdian. Baionako Mediatekaren katalogoak eskuizkribuak 446 orrialde dituela dio, baina horretarako azken orrialde idatzian dagoen 446 zenbakian oinarritu dira, zenbakikuntzaren hutsak eta barruan falta diren orriak aintzat hartu gabe.

Orri batzuetan ertzak puskatuta daude eta azken bietarik erdia baino ez da gorde. Testua amaitu gabe dago. Osorik irakurtzen den azken orrialdea —444.a edo 208v— liburuko 495.ari dagokio; beraz, liburuko azken hamazazpi orrialdeak falta dira. Gainera, liburuaren hasieran dagoen «Irakurçailleari» hitzaurrea eta amaierako oniritziak falta dira; baina hori da espero dena, halako paratestuak inprimategira bidali ondoren gehitu ohi zirelako.

¹⁴ Azaleztatzeari buruzko datuak Clarkek eman eta Vinsonek argitaratu zituen (1893: 256): «A folio volume of 540 pages bound in whole calf about 1860, by Hatton, of Manchester».

¹⁵ *Bilketa* ataria: <http://gordailu.bilketa.eus/notice.php?q=id:120118>.

¹⁶ Orrialdeen zenbakikuntza horrek zenbait arazo ditu: 134 bi orrialdetan idatzi da, dagokion tokian eta 135.ari legokiokeen tokian; ondorioz, hortik aurrera orrialde bat gehiago kontatu behar da. Halaber, 164 ere bi orrialdetan idatzi da; beraz, hortik aurrerakoei orrialde bi gehiago legozkieke. 194. [=196] orrialdetik 227.era jauzi egiten du; tartean, gramatikaren amaiera (194.a liburuko 256.ari dagokio) eta euskara-frantses hiztegiaren hasiera daude (227.a *denbora* sarrerarekin hasten da, liburuko 286.ean dagoena). Berriz ere 347 eta 426 bina orrialdetan idatzi dira. Azkenik 444.etik 446.era zenbakitu gabeko hiru orrialde puskatu daude.

3.7. Pablo Astarloaren *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence* lanak arazo asko izan zituen 1883an inprimatu baino lehen. Astarloak 1805eko martxorako amaitu bide zuen eskuizkribua, *Mercurio de España* aldizkarian idatzi zuenari kasu egiten badiogu: «me hallo preparando para la prensa mis discursos filosóficos, que ya están concluidos» (1805: 430). Astarloa 1806an hil ondoren *Discursos filosóficos*ek izandako gorabeheraz eta argitalpena berandutzearen arrazoiez, ik. Uriarte (2002: 280-286, 318-334).

Gaur egun eskuizkribu autografoa Bizkaiko Foru Aldundiko Liburutegian dago (signatura: VMSS-9).¹⁷ Hamaika koaderno dira eta *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva* izenburu soila du. Lanaren edukiaz, ik. Gómez (2007: 25-45).

3.8. Pedro Antonio Añibarroren *Gramática Bascongada* Luis Villasantek argitaratu zuen 1969an. Eskuizkribu autografoa Loiolako jesuiten liburutegian dago. Villasantek honako deskribapen hau dakar:

El original manuscrito de la presente Gramática Bascongada, se conserva como hemos dicho, en los PP. Jesuitas de Loyola. Es un libro de 155 × 113 mms., encuadernado en pergamino o cuero, escrito con letra clara. Lleva la firma del autor. Tiene un total de 281 páginas. [...] Aunque el título definitivo del manuscrito es «Gramática Bascongada» es de notar que debajo de dicho título hay otro (tal vez primitivo), tachado, que dice «Conjugaciones Bascongadas» (Villasante 1969: 9).

Urgellek (2001: xxxii-xli) luze eta sakon jardun zuen Añibarroren eskuizkribu argitaragabeen datazioaz. Gramatikari dagokionez, hauxe ondorioztatu zuen: «Beraz, jakintzat eman behar dugu gorde den gramatikaren eskuizkribua, aditzaz gainerako eransketak eginda eta txukun jarrita, 1801ez gerokoa dela, agian 1804koa edo ondoko urteetakoa» (2001: xxxv). Hala ere, gauza ziurra da bizkaierazko eta gipuzkerazko aditz-jokoak biltzen zituen aurreko bertsio bat 1801erako bukatua zuela (Urgell 2001: xxxiv-xxxv).

3.9. Wilhelm von Humboldt hizkuntzalari prusiarrek bi euskal gramatikaren zirraborroak idatzi zituen. Bata *Krakoviako gramatika* izenaz ezagutzen dugu (Humboldt c. 1801-1803) eta bestea, *Bilboko gramatika* izenaz (Humboldt c. 1808-1812). Hurchek biak argitaratu ditu Humboldten euskal lanen bilduman (2012: 193-236 eta 237-290). Lehenago, baina, Garatek gaztelaniaz itzulita ezagutarazi zituen, itzulpen nahiko txar eta nahasgarria egin bazuen ere. Krakoviakoari «Gramática vasca» izenburua eman zion (1933: 153-178); Bilboko gramatikari «Análisis de la lengua vasca» izenburua eman zion (1933: 179-197) eta haren eranskin gisa agertzen den «Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Vaskischen Sprache» atala testu berezi bat balitz bezala eman zuen, «Fuentes y medios auxiliares para el estudio de la lengua vasca» izenburupean (1933: 135-152).

Krakoviako gramatika Kurt Mueller-Vollmer-ek aurkitu zuen Krakovian 1994an Alexander von Humboldten paperen artean eta gaur egun, Humboldten ondareko beste hainbat lan bezala, Biblioteka Jagiellońskan dago (Coll. ling. fol. 74 signatu-

¹⁷ Katalogoan eskuizkribuaren jatorriari buruzko ohar hau dago: «Formó parte de la biblioteca de Mateo de Erro, heredero de Astarloa, y posteriormente adquirido por la Diputación General del Señorío de Vizcaya en el bienio 1856-1858». http://80.245.0.15/record=b1187055-S5*baq

rako 361-399. orrialdeetan). Hurchek (2012: 195) 1801-1803 bitartean datatu du eskuizkribua, Humboldtten euskal lanen hasierako garaiari dagokiola uste baitu; dataziorako arrazoi estilistiko, terminologiko eta bibliografikoez, ik. Hurch (2004: 345).

Bilboko gramatikaren jatorrizko eskuizkribua galduta dago. Hala ere, Hurchek eta Kerejetak 1996an eskuizkribuaren argazkien fotokopiak aurkitu zituzten Bizkaiko Foru Liburutegian (signatura: MS-imp-8); argazkiak 1932an egin ziren, Justo Garateren aginduz, eta bertan bai Humboldtten eta baita Garateren beraren zenbakikuntzak agertzen dira.¹⁸ Halaber, *Bilboko gramatikaren* zati bat eta *Krakoviako gramatika* osoa Azkuek 1908an Berlingen egindako edo eginarazitako kopia batean agertzen dira —gaur egun Koldo Mitxelena Kulturunean gordea—, «Vasken» izenburua eta J.U. 3519 signatura dituen (Hurch 2012: 243-244).¹⁹ Datazioari dagokionez, Hurchen ustez Humboldttek 1808-1812 urteetan idatzi zuen (2012: 239).

Bi gramatika hauen edukien arteko diferentziez, ik. El Zarka (2000).

3.10. Humboldtten ondarean dago, halaber, Johann von Charpentier (1786-1855) geologo saxoiak idatzitako *Paradigmen Baskischer Declinationen und Conjugationen, nebst einem kleinen Wörterverzeichnis, in der zu Saint Etienne (Donostij) Hauptdorf des Thales von Baigorri bei Saint-Jean-Pied-De-Port üblichen Mundart* (Coll. ling. quart. 44 osatzen du). Eskuizkribu autografoa Baigorriko euskararen deskribapen bat da eta Charpentierrek amaitu gabe utzitako Pirinioei buruzko monografia batean sartzeko asmoa zuen. Eskuizkribua Hurchek argitaratu du (2002: 111-172). Dirudiezez, Charpentierrek 1823an idatzi zuen, urte hartan Baigorriara egindako bidaiari luze baten ondoren (Hurch 2002: 118-119). Edukiari dagokionez, gramatika labur batez eta 1.400 bat sarrerako euskara-aleman hiztegi batez osatuta dago; Hurchek edukia- ren deskribapena eta iruzkina egin ditu (2002: 121-123).

Badago Charpentierrek berak idatzitako kopia oso bat, Ginebrako Liburutegian gordea (signatura: Ms. suppl. 1374). Liburutegiko katalogoan honako izenburu hau ezarri diote: *Premier dictionnaire de langue basque; avec éléments de grammaire (environ de 1820)*.²⁰ Hurchen arabera (2002: 124), bi eskuizkribuen arteko diferentziak oso txikiak dira.

3.11. Céline Mounole-k Henry Belsunce bizkondearen gramatika argitaratu eta xeheki aztertu zuen (Mounole 2003). *Tableau analytique et grammatical de la langue Basque*-ren eskuizkribua Belsuncek izenpetutako kopia bat da, Bordelen 1858an egina; 265 orrialde ditu eta gaur egun Nafarroako Artxibo Nagusian dago, Bonaparte printzearen ondarean (signatura: m/s B-6). Izan ere, Belsuncek Bonaparteri eskaini zion bere lana eta hari bidali zion, zuzenean edo Abadiaren bitartez (Mounole 2003: 19).

¹⁸ Honelako izenburu luzea du Bizkaiko Foru Liburutegiaren katalogoan: «Fotocopia de un manuscrito alemán de Guillermo Humboldt existente en la Biblioteca Berlinesa del Estado Prusiano, es absolutamente inédito y trata del Análisis de la lengua vasca». http://bibliotecaforal.bizkaia.net/record=b1272548-S8*baq

¹⁹ Koldo Mitxelena Kulturuneko liburutegia: <http://www.kmliburutegia.net/Record/33206>

²⁰ Bibliothèque de Genève. Département des manuscrits et des archives privées. Manuscrits supplémentaires: Bibliographie, Théologie, Philosophie, Littérature, Recueil de correspondances, Médecine, Sciences, Voyages, Militaire, Sociétés 15e-20e siècles: [http://w3public.ville-ge.ch/bge/odyssey.nsf/Attachments/ms_suppl_theologieframeset.htm/\\$file/ms_suppl_theologieframeset.htm?OpenElement](http://w3public.ville-ge.ch/bge/odyssey.nsf/Attachments/ms_suppl_theologieframeset.htm/$file/ms_suppl_theologieframeset.htm?OpenElement)

Antza denez, eskuizkribua inprimategirako prestatuta zegoen; Belsunce ahaleginak egin zituen gramatika argitaratzeko —ziurrenik, ahalegin horietako bat eskuizkribua Bonaparteri helaraztea izan zen—, baina ez zuen arrakastarik izan (Mounole 2003: 15).

Gramatikak hiru zati nagusi ditu: I. «Déclinaison», II. «Tableau de la conjugaison» eta III. «Syntaxe» (Mounole 2003: 11-12).

4. Gramatika eskuizkribatu argitaragabeak

4.1. Lubietaren hizkuntza-eskuliburua

Laster argitaratuta ikusteko itxaropenik badugu ere, Joseph Domingo Lubietta donostiarraren *Diccionario en castellano y bascuence que sirve para la enseñanza de la bascongada* hizkuntza-eskuliburuak oraindik argitaragabe dirau. Eskuizkribua Sociedad Bilbainaren Liburutegiko «Sección Vascongada» atalean gordetzen da (signatura: 10163). Nahiz eta erabat ezezaguna ez zen, euskalariontzat ustekabe handi bezain pozgarria izan zen 2006an, Sociedad Bilbainak antolatutako erakusketa batean eta Pruden Gartziaeri esker, eskuizkribu horren berri izatea.

Lubietaren (2012) zor dizkiogu Lubietaren lanaren deskribapena eta iturrien azterketa. Eskuizkribua 1728ko urriaren 6an datatuta dago; 11 koadernotan 459 orrialde ditu, zenbakitu gabe eta bi zutabetan (gaztelaniaz eta euskaraz) idatziak; letrakera garbi eta irakurterraza erabiltzen du. 2006ko erakusketaren katalogoak datu hauek eman zituen:

Lubietta, Josseph Domingo

Diccionario en Castellano y Bascuence que sirve para la enseñanza de la bascongada (s.l.-s.i.-s.a.)
23 cm.-Piel

Curioso manuscrito inédito que no se puede considerar realmente un diccionario, sino un vocabulario de voces, verbos con sus declinaciones, frases hechas y oraciones enunciadas en castellano, con la misma caligrafía que el resto del diccionario vemos la nota «Sirve este Librillo, para Dn. Juan Francisco de Lullier Comerciante en esta Ciudad de San Sebastián, parasu enseñanza en la lengua bascongada, hecha por Joseph Domingo de Lubietta ... a 6 de octubre de 1728». Es el «diccionario» más antiguo de Castellano-Euskera que se guarda en los fondos de la Biblioteca de la Sociedad Bilbaina (Sociedad Bilbaina 2006: 39; *apud* Bilbao 2012: 622-623).

Hizkuntza-eskuliburuetan ohikoak diren hiru osagai nagusiak ditu liburuak (Bilbao 2012: 626-630): (1) gramatika-atala (deklinabidearen hasikinak eta batez ere aditz-jokoak); (2) nomenklatura motako hitz-zerrendak eta esapideak, eta (3) praktikorako hizkuntza-ereduak (esaldi laburrak, elkarrizketak eta irakurgaiak).

Bilbaok eskuizkribuko edukiaren egitura zehatza ere bildu du (2012: 625-626):

- 1-46. orr.: Esamoldeak eta esapideak, elebitan, gaztelaniaz eta euskaraz.
- 47-48. orr.: Morroia eta nagusiaren arteko etxe-giroko elkarrizketa laburra, elebitan, gaztelaniaz eta euskaraz.
- 49-220. orr.: Euskarazko aditz-jokoa, gaztelaniazko ordainekin.
- 221-248. orr.: «Relación de relaciones públicas.», bertsotan idatzitako kontaktuzuna, elebitan, gaztelaniaz eta euskaraz.

249-303. orr.: Hainbat alorretako hiztegiak: urteko hil-izenak, urtarook, asteko egunen izenak, orduak, administrazioko eta ejerzituko karguen izenak, musika-tresnak, Elizako karguak, etxea, janariak, ogibideak, materialak, armak, koloreak.

303-378. orr.: Lehenbizi esaldiak, eta gero, mailakaturik, elkarrizketak, hasieran laburrak eta gero luzeagoak.

379-398. orr.: Kristau-ikasbidea, galde-erantzunetan, euskaraz eta gaztelaniaz.

399-428. orr.: Esamoldeak eta esapideak, elebitan, gaztelaniaz eta euskaraz, gaztelaniazkoaren hurrenkera alfabetikoan.

429-445. orr.: Egoera jakin batzuetara egokituriko elkarrizketak: ugazabandrearen etxean, elizan, etxean, hurbilean, laguna ikustean... eta euskara ikasteari buruzko elkarrizketa laburra, elebitan, gaztelaniaz eta euskaraz.

445-459. orr.: Zenbakiak.

4.2. Volney Sariko gramatikak

Sarreran esan bezala, Joakin Gorrotxategik 1997an antolatu zuen Koldo Mitxelena Katedraren I. Biltzarrean, Parisen deitu zen 1829ko Volney Sarian parte hartu zuten bost euskal gramatiken berri eman nuen (Gómez 2003). Horietako bat —saria irabazi zuen Darrigolena, hain zuzen— ez da gainerakoekin batera Frantziako Institutuko artxiboetan gorde. Beste laurak, ordea, Volney Sariaren paperei dagokien 40H10 karpetan aurkitzen dira.

4.2.1. Darrigolek aurkeztu zuen jatorrizko txostena galdu bada ere, haren testua ezagutzen dugu Anton Abadiak egindako kopiari esker (Darrigol 1833 [1828]). Eskuizkribua gaur egun Frantziako Liburutegi Nazionalen dago, «Celtique et Basque» bilduman (signatura: 152) eta *Analyse raisonnée du Système Grammatical de la langue Basque* izenburua du.²¹ Liburukiak [4]-102-[2] orrialde ditu, 20,5 × 13 cm. Eskuizkribuaren lehenengo bi orri idatziak *A* eta *B* foliatu dira, eta hortik aurrera orrialdeak 1etik 98ra zenbakitu dira. Zenbakiak orrialdeko goiko ezkerreko ertzean daude, lehenengo lerroaren aurretixe kokatuak.

Pentsa daiteke Abadiak Institutuan egin zuela kopia, urte berean Brière-k esaten baitigu berak bertan kontsultatu zuela Darrigolen txostena.²² Abadiak lehenengo orrialdean hitz hauek idatzi zituen, Darrigolen jatorrizkoaren berri emateko:

Remarques du copiste.

Le mémoire ci-après transcrit, in quarto de 119 pages, portait sur la couverture ces mots: «reçu le 24 décembre 1829» et plus bas: «Lu 15 février 1830 Silvestre de Sacy», «Lu 26 février (signature illisible)», «Lu: Etienne Quatremère», «Vu; Andrieux». Le billet cacheté sur la couverture portait outre l'épigraphe le nom de l'Auteur: «Darrigol, prêtre, supérieur du grand Séminaire de Bayonne, Basses Pyrenées».²³

²¹ Bibliothèque nationale de France. Archives et manuscrits: <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc100203g>

²² «[J]’ai dû recourir, en conséquence, au manuscrit que se trouve dans les cartons de l’Institut» (Brière 1833: 91). Bide batez, Brière-k «Darrigot» idazten du beti, Institutuaren 1829ko epai-agirian agertzen den moduan.

²³ Sylvestre de Sacy (1758-1838), Etienne Marc Quatremère (1782-1857) eta François Andrieux (1759-1833) 1829ko Volney Saria epaitu zuen batzordeko kideak izan ziren (Gómez 2003: 398).

Kopia 1833ko apirilaren 10ean bukatu zuen Abadiak, eskuizkribuaren amaieran adierazi zuenez, letrakera grekozko sinadura batekin batera: «copié à Paris et fini le 10 avril 1833. A. Θ. δ'Αββαδι όδεύς» (Darrigol 1833 [1828]: 98).

Azkenik, Jean Martin Hiribarrenek Abadiaren kopia kopiatu zuen. Datarik gabeko eskuizkribu hori Baionako Euskal Erakustokiko Liburutegian dago, Hiri-barrenen funtsetan (signatura: MS 115).²⁴ Liburukiak 55 orri²⁵ zebakitu ditu, 17 × 11 cm; zebakiak arkatzez idatzita eta goiko eskuineko ertzean daude.

4.2.2. Volney Sarira aurkeztu zen bigarren txostena Abbé Segure-ren gramatika izan zen, honako izenburu honekin: *Dissertation sur la langue basque, envoyée au concours propose par l'Académie française, et adressée à Monsieur le Secrétaire de l'Académie française par l'individu dont le nom se trouve dans la partie cachetée de papier*.²⁶ Paristik bertatik bidali zuen eta 1828ko abenduaren 30ean jaso zuten Institutuan. Eskuizkribua letra etzan eta garbiaz idatzita dago. Bi koadernotan biltzen da, 21 × 16 cm.²⁷ Lehen koadernoak perezko azal bat eta 114 orrialde ditu, 118 orrialde guztira. Bi zebakikuntza ditu: batean, orriak 1etik 57ra zebakituta daude, tintaz, aurkiaren goiko ezkerreko ertzean; oso litekeena da Segurek berak egina izatea. Bestean, orrialdeak zenbatu dira, 1etik 110era azaletik hasita, baina zebakiak aurkietan bakarrik agertzen dira, arkatzez, goiko eskuineko ertzetan.²⁸ Bigarren koadernoak zebakituta 92 orrialde ditu. Orrialdeak tintaz zebakituta daude, 3tik 91ra, goiko eta kanpoko ertzetan (azken orrialdea hutsik dago); ziurrenik, Segurek berak egina da.

Segure apaizaz ez dugu datu ziurrik aurkitu. Leopold-ek (1999: 249) «Ségur» dakar eta iradokitzen du Gregorio Arruek 1883an euskaratu zuen *Sur la communion frequente* lanaren Jean Ségur bera izan zitekeela.²⁹

Lehenengo koadernoaren azalean, izenburuaren azpian, Segurek hautatu zuen epigrafea irakur daiteke: «Si l'intelligence de l'homme est l'ouvrage de | l'analyse, que serait-elle sans les langues, | instrumens nécessaires de l'analyse? | (M. Laromiguière)». ³⁰ Goiko ezkerreko ertzean, beste esku eta tinta batez: «n.º 2. | reçu le 30 Decembre | 1828. | Lu 22 févr | Le B^{on}. S. de Sacy | Lu le 5 Mars | [*sinadura*: Daru] [*errubrika*] | Lu Quatremere | Vu [*sinadura*: Andrieux] [*errubrika*]». Beheko aldean, erdian: «L'abbé Segure, rue de monsieur, n.º 12».³¹

²⁴ *Bilketa* ataria: <http://gordailu.bilketa.eus/notice.php?q=id:541869>

²⁵ Katalogoak «52 feuillets» dioen arren, orrialdeen zebakitzeak zenbait arazo ditu: 12. orriak ez du zebakirik, baina hurrengoak 12 zebakia du eta horren hurrengoak, 14; 22 zebakia bi orritan dago, baita 44 zebakia ere; azken orri zebakitua, 53.a, hutsik dago.

²⁶ Ohar bedi txostenak egilearen izenik gabe bidali zirela; horrek hurrengo hamarkadetan zenbait txostenen egiletasunari buruzko zalantzak eta iritzi okerrak sorrarazi zituen (ik. Gómez 2003: 393).

²⁷ Volney Sarira aurkeztu eta Frantziako Institutuan gordetako eskuizkribuen neurriak Leopold-en lanetik hartu ditu (1999: 249).

²⁸ Bigarren zebakikuntzaren arazoak hauek dira: 19 eta 21 zebakiak dituzten aurkien artean zenbatu gabeko orri bat dago; orobat, 97 eta 99 artean eta 101 eta 103 artean. Ondorioz, guztira sei orrialde zebakikuntzatik kanpo daude; horiekin eta zebakitu gabeko atzeko azalarekin osatzen dira eskuizkribuak guztira dituen 118 orrialdeak.

²⁹ *Sarritaco comunioaren gañean, Segur Jaunac francesez eguin zuan liburua, d. Gregorio Arrue-c eusquerara itzulua*, Tolosa: E. López, 1883.

³⁰ Pierre Laromiguière (1756-1837). Filosofo frantsesa, Condillac-en ikaslea eta Destutt de Tracy-ren ideien jarraitzailea. Tolosako Unibertsitateko eta Parisko École Normale-ko irakasle izan zen.

³¹ Pierre-Antoine Bruno Daru (1767-1829) batzordeko beste kide bat izan zen.

Hona hemen Segureren gramatikaren egitura:

1. koaderno³²

3r-11v. ff.: [Sarrera]
 11v-24r. ff.: La déclinaison
 24r-51v. ff.: Du verbe
 51v-[55r]. ff.: Conclusion
 [55v]-57v. ff.: Morceau de poésie basque accompagné d'une traduction française, et d'une version littérale en latin

2. koaderno

1-91. or.: Syntaxe
 1-11. or.: Du substantif
 12-29. or.: De l'adjectif
 29-30. or.: Du participe ou adjectif passif
 30-51.or.: Du verbe
 36-44. or.: Des modes
 44-51. or.: Des temps
 51-61. or.: Des prépositions
 61-63. or.: Des adverbes
 63-69. or.: Des conjonctions
 69-91. or.: De la construction

4.2.3. Hirugarren txostena egilearen izenik gabe aurkeztu zen, izenburu honekin: *Analyse raisonnée du système grammatical de la langue basque*. Txosten hori ere abenduaren 30ean jaso zuten. Sarreraren amaieran «Urkhuray, le 11 Décembre 1828» lekua eta data agertzen dira. Aurreko txostenak baino letra irakurgaitzagoa du, baina aski garbia halere. Koaderno bakarra da eta [4]-[2]-153-[3] orrialde ditu, 20 × 26 cm. Orrialdeak zenbakitu dira, 1etik 153ra, baina aurretik azal eta atari moduko bi orri daude eta, hauen ondoren, Batzordeko kideei idatzitako gutun bat. Zenbakiak tintaz goiko eta kanpoko ertzetan idatzita daude.

Gramatika honek Batzordearen ohorezko aipamen bat lortu zuen. Epaimahaiak deskribapen gramatikalaren egokitasuna goraiatu zuen arren, hasierako atalek dakartzaten etimologia ausartez ez zen fidatzen; onartezinak zirela adierazi zuen:

On remarque dans le N° 3 un grand nombre d'observations et de détails grammaticaux propres à faire juger les procédés en usage dans l'idiôme basque. On peut considérer cette partie du travail de l'auteur comme offrant les matériaux d'une bonne grammaire. Il en faudrait élaguer une foule de rapprochements étymologiques, tous plus ou moins hasardés, qui remplissent les premiers chapitres, et auxquels la Commission ne saurait accorder son approbation (Izengabea 1829: 2).

Aurreko lan batean erakutsi genuenez (Gómez 2003: 395), txosten horren egilea Eugène Garay de Monglave (1796-1873) faltsutzaile ospetsua izan zen. Batzordeko kideei idatzitako gutunean bere buruaz zenbait datu ematen ditu: emaztea eta

³² Zenbakikuntza zaharra hartu dut kontuan, hutsik ez duelako.

hiru seme-alaba ditu, bera bezala euskaldunak; barkamena eskatzen du bere estiloagatik, bere ama-hizkuntzaren —hots, euskararen— esamoldeez kutsatuta dagoe-lako, baita Ameriketara ezagututako herrien esamoldeez ere; ez da idazle profesionala. Hala ere, Garay de Monglaveri buruz dakigunaren arabera (ik., besteak beste, Garate 1981), ez zekien euskaraz. Egia da, ordea, Brasilen egon zela, Pedro I.aren armadan soldadu. Idazle izateari dagokionez, Frantziako Liburutegi Nazionaleko katalogoari so eginik, ikus dezakegu 1828rako hainbat liburu eta liburuxkaren egile edo itzul-tzailea izan zela.³³ Ildo horretan, ez da harritzekoa bere txostena egilearen izenik gabe aurkitu izana, kontuan hartzen badugu bere lan horietatik *Biographie pittoresque des quarante de l'Académie française ; par le portier de la maison* izeneko libelo bat egotzi zaiola (1826).

Azalean, goian eta erdian, hauxe dator: «n.º 3 | reçu le 30 Decembre 1828. | Cet mémoire a obtenu une | mention honorable dans la | Séance publique du 24 avril 1829». Horren ondoan, ezkerreko ertzean, beste hau: «Vu [*sinadura*: Andrieux] [*errubrika*] | Lu [*sinadura*: Daru] [*errubrika*] | Lu Quatremere | Lu S. de Sacy. | Lu J-P. Abel Rémusat».³⁴

Atarian, goian eta erdian berriz ere «n.º 3» idatzi da. Beherago izenburua dator eta, horren azpian, honako epigrafe hau: «Cantabrum indoctum juga ferre nostra | horat - Od. ad Sept.»; hau da, Horazioren *Oda ad Septimum* II, 6-2. Beheko aldean, erdian: «Decembre 1828».

Garay de Monglaveren txostenak honako egitura nagusi hau dauka:

- [1-2. or.]: [Gutuna Batzordeko kideei]
- 1-7. or.: Du peuple basque et de l'antiquité de sa langue
- 7-18. or.: De l'universalité de la langue basque
- 18-23. or.: Du génie, de la simplicité et de la richesse de la langue basque
- 24-151. or.: Mécanisme de la langue basque
- 24. or.: Notions préliminaires
- 25. or.: Division
- 25-128. or.: Première partie. La lexicologie
 - 25-31. or.: Première espèce de mots. Le substantif
 - 32-42. or.: Seconde espèce de mots. L'adjectif
 - 42-48. or.: Troisième espèce de mots. Du pronom
 - 48-123. or.: Quatrième espèce de mots. Le verbe
 - 123-126. or.: Cinquième espèce de mots. L'adverbe
 - 126. or.: Sixième espèce de mots. La conjonction
 - 126-127. or.: Septième espèce de mots. L'interjection
- 127-128. or.: Conclusion de la première partie. De la lexicologie
- 128-144. or.: Seconde partie. La syntaxe
- 128-130. or.: Du substantif et de l'adjectif

³³ Besteak beste, *Siège de Cadix par l'armée française* (1823), *Histoire abrégée de Paris* (1824), *Histoire des conspirations des Jésuites contre la maison de Bourbon en France* (1825), *Histoire de l'Espagne* (1825) eta *Histoire de la garde nationale parisienne* (1827); itzulpenen artean, *Marilie. Chants élégiques de Gonzaga* (1825). Garay de Monglavek idatzitako edo hari egotzitako lanen zerrenda osoago baterako, ik. BnFko erreferentzia fitxa: http://data.bnf.fr/13744002/eugene_garay_de_monglave/

³⁴ Jean-Pierre Abel-Rémusat (1788-1832) batzordeko beste kide bat izan zen.

- 131-134. or.: Du relatif
- 134-135. or.: D'autres pronoms et de leur construction
- 135-143. or.: Du verbe et de sa construction
- 143-144. or.: Des conjonctions circonstancielles
- 144-151. or.: Troisième partie. La prosodie
- 145-146. or.: Nom et pronom
- 146-150. or.: Verbes
- 150-151. or.: Adverbes
- 151-153. or.: [Euskal literaturaz]³⁵

4.2.4. Laugarren txostenak ere *Analyse du Système grammatical de la langue Basque* izenburua du. LaGarde deituraz sinatua, Mauletik bidalita dago eta abenduaren 31n jaso zuten Institutuan. Koaderno bat da, 19,5 × 25 cm. Orrialdeak 1etik 45era zenbakitu dira, azala izan ezik; zenbakiak orrialdeen goiko eta kanpoko ertzetan agertzen dira. Gainera, orrialde bakoitzaren goialdean eta erdian kapitulari dagokion erreferentzia agertzen da, izenburutxo gisa.

Ezin izan dut autore honi buruzko xehetasun ziurrik aurkitu. Leopold-en ustez (1999: 249), Biarnoko De La Garde familia noblekoa izan liteke, baina ez dirudi oso egiantzekoa.

Azalean, goian eta erdian, hauxe dator: «n.º 4. reçu le 31 Decembre 1828. | [*beste esku bat*] De la langue Basque | [*Lagardek idatzia*] in his linguis, quæ sunt innumera-biles | surdi profecto sumus. Cic. Tusc. quest. V.»³⁶ Goiko ezkerreko ertzean hauxe irakurtzen da: «Vu [*sinadura: Andrieux*] [*errubrika*]». Behean eta ezkerrean beste hau: «Lu. Quatremere | Lu. S. de Sacy. | Lu. [*sinadura: Daru*] [*errubrika*] | Lu. J-P. Abel Rémusat».

Lagarderen gramatikaren egitura hurrengo hau da:³⁷

- 1-[2/3]. or.: Introduction
- [2/3]-12. or.: [Chapitre 1.e]
- [2/3]-6: [1.º Du nom]
- 7-9. or.: 2.º De l'adjectif
- 9-11. or.: 3.º Des articles
- 11-12. or.: 4.º Des nombres
- 12. or.: 5º Des genres
- 13-22. or.: Chapitre 2.e. Des éléments du discours liés en proposition
- 13-14. or.: 1.º Du sujet et de l'attribut

³⁵ Azken atal honetan oso adierazgarria da kantu herrikoiei buruz dioena, Altabizkarko kantua- ren iruzurra aurreratzen baitu: «...aux chants populaires que la tradition seule nous a conservés et dont j'ai parlé plus haut. J'ai recueilli les plus remarquables, je les ai traduits en prose française et peut-être en 1830 ferai-je paraître les originaux accompagnés de ma version. Il me semble que cette publication, au moins curieuse, est susceptible de quelque succès» (152-153. or.).

³⁶ Epigrafea Zizeronen *Tusculanarum Quaestiones* edo *Tusculanae Disputationes* obrako V. liburuari dagokio eta zati bat falta zaio. Aldiz, Lagarderen txostenarekin batera dagoen gutun-azalean aipua osorik dator: «in his linguis quas non intelligimus, | quæ sunt innumera-biles surdi profecto | sumus».

³⁷ Frantziako Institutuan egin zizkidaten argazkietan 2-3. orrialdeak falta dira. Kortxete artean dau- den izenburuak gramatikako gainerakoetatik ondorioztatu ditut.

- 14-16. or.: 2.º Des prépositions ou des terminaisons qui les remplacent
 16-22. or.: 3.º Du verbe
 23-41. or.: Chapitre 3. Des élémens du langage dans leur rapport avec la nature de la proposition
 23-24. or.: 1.º Des différentes espèces de propositions
 24-26. or.: 2.º Des complémens³⁸
 26-28. or.: 3.º Des articles et des pronoms
 28-41. or.: 4.º Du verbe
 42-45. or.: Considérations générales

4.2.5. Bosgarren txostena frantsesez idatzita aurkeztu ez zen bakarra da: latinez idatzitako *Structura grammatica Linguae Hispanorum veterum indigenae*. Azal gogorreko liburuki bat da eta 172 orrialde ditu, 22 × 26 cm. Orrialdeak zenbakituta daude, baina zenbakiak orrien aurkietan bakarrik agertzen dira, 1etik 169ra, arkatzez idatzita.³⁹ Orrialdeen kanpoaldeetan zabaleraren erdia inguru hartzen duten ertz handiak daude; bertan egileak oharrak, batez ere bibliografikoak, idatzi ditu.

Aurreko batean erakutsi nuenez (Gómez 2003: 396), txosten horren egilea Ernst Moritz Guido Görres (1805-1852) historialari eta poeta alemana izan zen. Lehenengo orrialdean egileak Abel Rémusat-i idatzitako gutun bat dator, non eskatzen baitio bere lana ebaluazio-batzordeari helaraz diezaion. Bestalde, goiko eskuineko ertzean hauxe idatzi da: «n. 5. | Reçu le 31 Decembre | 1828». Bosgarren orrialdean ataria dago; erdian eta lauki batez inguratutik, izenburu osoa agertzen da: «Structura grammatica | Linguae | Hispanorum veterum indigenae | id est | Vasconicae | philosophice explicata | nec non comparata | variis tum Orientis tum Occidentis | linguis». Goian eta eskuinean hau dator: «n. 5 | reçu le 31 Decembre 1828». Goiko ezkerreko ertzean, ordea, beste hau idatzi da: «Lu. Daru | Lu. S. de Sacy | Lu. Quatremere | Vu [sinadura: Andrieux] [errubrika] | Lu. J-P. Abel Rémusat». Izenburuaren azpian gutun-azal ireki bat dago; ziurrenik, barruan egilearen izena zegoen. Gutun-azalaren kanpoaldean epigrafe hau agertzen da: «n.º 5. | Les dialectes variés du langage | humaine sont autant de rayons | par lesquels se reflechit le | soleil qui éclaire notre intelligence». Epigrafe hori 8. orrialdean erdiraturik errepikatzen da. Azkenik, 9. orrialdearen hasieran beste izenburu bat dator, zertxobait desberdina: «De structura atque indole | grammatica | linguae Vasconicae».

168. orrialdean Görresek aurkibide bat eman du:

Proemium.

- Cap. I. De indole phoneticá linguæ Vasconicæ.
 Cap. II. De radicibus verborum, primum in universum, deinde Vasconicis.
 Cap. III. De derivatione et compositione.
 Cap. IV. De verbo et ejus conjugatione.
 Cap. V. De declinatione et postpositionibus.
 Cap. VI. De constructione.

³⁸ Oker ez banago, gramatika horretan lehenengo aldiz erabiltzen da *complément* 'osagarri' terminoa euskalaritzaren barruan.

³⁹ Zenbakikuntzan arazo bakarra ikusi dut: 111 eta 113 artean zenbakitu gabeko orri bat dago.

Dena dela, gramatikaren egitura zehazkixego aurkeztu dezakegu:

9-22. or.: Proemium

23-34. or.: Cap. I. De indole phoneticā linguæ Vasconicæ

35-54. or.: Cap. II. De radicibus verborum, primum in universum, deinde Vasconicis

55-76. or.: Cap. III. De derivatione et compositione

77-135. or.: Cap. IV. De verbo et ejus conjugatione

98-103. or.: De verbi generibus

103-108. or.: De modis verbi Vasconici

109-112. or.: De temporibus verbi

[111bis]-128. or.: De personis

129-135. or.: De peculiari quædam linguæ Vasconicæ participia formandi ratione

135-158. or.: Cap. V. De declinatione et postpositionibus

144-146. or.: De genere

147-149. or.: De numero

149-158. or.: De casibus

158-167. or.: Cap. VI. De constructione

4.3. Hiriarten gramatika argitaragabea

Amaitzeko, Euskaltzaindiaren Azkue Biblioteka eta Artxibotik hartu dudan gramatika bakarraz jardungo dut: *Grammaire basque-française* izenburukoa. Eskuizkribua Piarres Lafitteren funtsetan dago, zehazki Belokeko monasterioaren ondare dokumentalaren barruan, 315. kutxan eta 315-119 signaturapean.

Kutxan dauden zazpi koadernoetatik azken bostetan —hau da, 3.etik 7.ra doazenetan— banatzen da gramatika. Koaderno guztien orrialdeak ondoz ondo zenbakituta daude, 1etik 577ra: 3. koad. 1-124. or., 4. koad. 117-232. or., 5. koad. 233-348. or., 6. koad. 349-460. or. eta 7. koad. 461-557. or. Zenbait orrialdetan Belokeko monasterioaren zigilua dago: «Institution N.-D. de Bel-loc. Urt (B.-P.)».

Lehenengo koadernoan, datazioaren berri ematen duen datu hau agertzen da: «Commencé | le 2. Janvier | 1832. | Achevé | le 18, fevrier | 1832. t | 1.» Jarraian, lehenengo orrialdean, lanaren izenburu osoa dirudiena irakur daiteke:

Grammaire basque-française, | composée des mots les plus naturels, et les plus réguliers, suivant le | dialecte de Labourt et de Basse Navarre, ouvrage à portée de tout | tout le monde, utile aux maîtres d'école de village pour enseigner | à leurs écoliers, aux basques le français, et aux français le basque.

Tout s'en faut que le Basque soit un jargon, comme | certaines personnes la prétendent, qu'au contraire, c'est une langue mère | qui n'est dérivée d'aucune autre, riche, énergique...

Pour bien comprendre les règles de la syntaxe, il | est indispensable qu'au préalable, on apprenne bien les | déclinaisons et les conjugaisons.

Lafitteren artxiboaren inbentarioan gramatika honen egilea «A. Hiriart, Aldudeko apaiza» dela esaten da. Euskalaritzaren historian bada A. Hiriart gramatikari bat, Baionan *Introduction à la langue française et à la langue basque* gramatika didaktikoa

argitaratu zuena (Hiriart 1840). Hala ere, azken hau *maître de pension*⁴⁰ zen Uztaritzen eta, Duvoisinin arabera (ik. Altuna 1987: 88), Iholdin sortua zatekeen. Ez dakit bi A. Hiriart gramatikari izan ziren, ala datu okerren batekin jokatzin dugun. Nolanahi ere den, Belokeko eskuizkribua gaingiroki aztertuta, 1840ko liburuarekiko diferentzia oso handiak nabaritzen dira, baina nire ekarpen honen helburuetatik kanpo geratzen da alde horiek xeheki azaltzea eta, beraz, hurrengo lan baterako utziko ditut.

Eskuizkribuaren 552-557. orrialdeetan edukien taula bat dator. Luze eta zehatza da, ia paradigma bakoitza zein orrialdeetan dagoen, edo hiztegiko letra bakoitza zein orrialdeetan hasten den adierazten baitu. Beraz, behean saiatu naiz taula laburtzen eta egitura nagusiaren berri ematen duten izenburuak bakarrik aipatu ditut; halaber, orrialde batzuen aipamena zuzendu dut:

Table

Abréviations	3
[Termino batzuen azalpena eta atariko oharrak]	5
Declinaisons	8
Explication pour les verbes	23
Verbe <i>avoir</i>	31
Verbe <i>être</i>	63
Verbe en <i>er</i>	100
Verbe en <i>ir</i> 1 ^{re}	129
Verbe en <i>ir</i> 2 ^d	137
Verbe en <i>ir</i> 3 ^c	145
Verbe en <i>ir</i> 4 ^c	153
Verbe en <i>oir</i>	161
Verbe en <i>re</i> 1 ^{re}	169
Verbe en <i>re</i> 2 ^c	177
Verbe en <i>re</i> 3 ^c	185
Verbe en <i>re</i> 4 ^c pr.	193
Verbe en <i>re</i> 5 ^c pr.	207
Verbe pr. en <i>en</i>	215
Verbe pr. en <i>ir</i>	226
Verbe impersonnel	235
[Aditz trinkoak]	239
Impératifs	397
Tutoiment en basque	402
Nombres	420
Syntaxe	424
Nomenclature et règles	487
[Hiztegia]	489
[Agurtzeko esaldiak]	548
[Zenbakiak frantsesez]	549
[Regles]	551

⁴⁰ Hau da, bere etxean ikasleak apopilo zituen maisua, barnetegi baten antzera.

Eskuizkribua oso txukun idatzita ez badago ere, badirudi egileak inprimatzeko asmoa zuela. Izan ere, taularen ondoren honela dio: «Cet ouvrage, quoique très imparfait, ne laisseroit | d'être très utile pour les commençans, s'il étoit imprimé».

5. Bibliografia

A) Aipatutako eskuizkribuak eta haien argitalpenak

- Añibarro, P. A. [post 1804], *Gramática Bascongada para el uso, y alivio de Párrocos, y Predicadores Bizcaynos, Guipuzcoanos, y Navarros* (Loiolako Santutegiko Liburutegia). L. Villasanté (arg.), *ASJU* 3, 3-169, eta (*ASJU*ren Gehigarriak, 6), Donostia, 1970.
- Astarloa, P. P. [c. 1801], *Plan de langues*. Eskuizkribu galdua. Ik. Gárate 1935, 1961 eta Hurch (arg.) 2002, 2007.
- , [1805], *Discursos filosóficos sobre la primitiva lengua* (Bizkaiko Foru Aldundiko Liburutegia: VMSS-9), Bilbo. Ik. Astarloa 1883.
- , 1883, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence*. Bilbo: P. Velasco. Berrargit. faksim. Bilbo: Amigos del Libro Vasco, 1988.
- Barraikua, M., s.a., *Colección de varias obritas pertenecientes al vascuence* (Koldo Mitxelena Kulturunea: 091 BON doc-269), Donostia.
- Belsunce, V. de, 1858, *Tableau analytique et grammatical de la langue Basque, par le Vicomte de Belsunce. Bordeaux, 1858* (Nafarroako Artxibo Nagusia: ADN m/s B-6), Iruñea. Ik. Mounole 2003.
- Bilbao, G., 2006, *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Doktorego tesia. Tesikerren argit. 2015: http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf.
- Charpentier, J. von, 1823, *Paradigmen Baskischer Declinationen und Conjugationen, nebst einem kleinen Wörterverzeichnis, in der zu Saint Etienne (Donostij) Hauptdorf des Thales von Baigorri bei Saint-Jean-Pied-De-Port üblichen Mundart* (Biblioteka Jagiellońska: Coll. ling. quart. 44), Krakovia. Ik. Hurch (arg.), 2002: 111-172.
- , [c. 1823], *Premier dictionnaire de la langue basque par le géologue _____ vers 1820. Térzeichniss einiger in Baigorri üblicher baskischer Worrter* (Bibliothèque de Genève: Ms. suppl. 1374), Geneva.
- Clark, A. & J. Vinson, 1893-1894, «Vocabulaires basques de Pierre d'Urte», *RLPbC* 26, 312-332; 27, 28-48.
- Darrigol, [J.-P.], 1833 [1828], *Analyse raisonnée du Système Grammatical de la langue Basque* (Bibliothèque Nationale: Celtique et Basque, 152). Paris: Eskuizkribu argitaragabea.
- Dodgson, E. S. (arg.), 1897, *Modo Breve de aprender la lengua vizcayna. Compuesto por el l.^{do} Rafael Micoleta, presbyt.^o de la muy leal y noble Villa de Bilbao. 1653*. Sevilla: F. de P. Díaz.
- Etxeberri, J., 1712, *Escual Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* (Zarauzko frantziskotarren komentua: Caja n.º 20). Ik. Urquijo 1907, Bilbao 2006.
- Fréret, N., [c. 1711-1714], *Essay d'une Grammaire de la Langue Basque* (Biblioteka Jagiellońska: Coll. ling. fol. 73, 197-216), Krakovia. Ik. Hurch (arg.) 2002, 96-110.

- Garate, J., 1933, *Guillermo de Humboldt. Estudio de sus trabajos sobre Vasconia*. Bilbo: Junta de Cultura Vasca.
- , 1935, «Extracto del *Plan de Lenguas* de Astarloa por Guillermo de Humboldt», *RIEV* 26, 94-121.
- , 1961a, «Pablo de Astarloa. Extracto humboldtiano de su *Plan de lenguas*», *Euskera* 6, 247-276.
- , 1961b, «Notación filológica del *Plan de lenguas* de Astarloa», *Euskera* 6, 277-302.
- [Garay de Monglave, Eugène], 1828, *Analyse raisonnée du système grammatical de la langue basque* (Archives de l'Institut de France: Prix Volney, 40H10). Paris: Eskuizkribu argitaragabea.
- Görres, E. M. G., 1828, *Structura grammatica Linguae Hispanorum veterum indigenae* (Archives de l'Institut de France: Prix Volney, 40H10). Paris: Eskuizkribu argitaragabea.
- [Harambillet, Étienne Joseph], c. 1801, *Regle de declinaison de la langue basque. Table des choses le plus usueles en guise de Dictionnaire François et Basque pour un François commençant à apprendre le Basque* (Biblioteka Jagiellońska: Coll. ling. quart. 50), Krakovia. Ik. Hurch 2002, 211-278.
- Harriet, M. [c. 1741], *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan* (Baionako Mediateka: Res.22), Baiona. Ik. Harriet 1741.
- , 1741, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*. Bayonan: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet Erregueren Imprimadoriac baitan.
- [Hiriart, A.], 1832, *Grammaire basque-française* (Azkue Biblioteka eta Artxiboa, Piarres Lafitteren dokumentu bilduma: 315-119). Bilbo: Eskuizkribu argitaragabea.
- Hiribarren, J. M. [a. 1866], [*Analyse raisonnée du système grammatical de la langue basque. Extraits de la Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*] (Euskal Erakustokia: MS 115). Baiona: Eskuizkribu argitaragabea.
- [a. 1866], [*Grammaire basque*] (Euskal Erakustokia: MS 117-a). Baiona: Eskuizkribu argitaragabea.
- Humboldt, W. von, [1801], *Exzerpt des Plan de lenguas von Pablo Pedro de Astarloa* (Biblioteka Jagiellońska: Coll. ling. fol. 73, 101.1.-23), Krakovia. Ik. Gárate (arg.) 1935, 1961 eta Hurch (arg.), 2012, 13-52.
- [c. 1801-1803], [*Das Grammatikfragment von Krakau: Vaskische Grammatik*] (Biblioteka Jagiellońska: Coll. ling. fol. 74, 361-399), Krakovia. Ik. Hurch (arg.), 2012, 193-236.
- [c. 1808-1812], [*Das Grammatikfragment von Bilbao: Analyse der Vaskischen Sprache*] (Bizkaiko Foru Liburutegia: MS-imp-8), Bilbo. Ik. Hurch (arg.), 2012, 237-290.
- Hurch, B. (arg.), 2002, *Die baskischen Materialien aus dem Nachlaß Wilhelm von Humboldts. Astarloa, Charpentier, Fréret, Aizpitarte und anderes*. Paderborn: Schöningh.
- , 2007, «Materiales vascos del legado de Wilhelm von Humboldt (III): Pablo Pedro de Astarloa y Aguirre: *Plan de lenguas o Gramatica Bascongada en el Dialecto Bizcaino* (fragmento)», *ASJU* 41:1, 29-65.
- (arg.), 2012, *Wilhelm von Humboldt. Baskische Wortstudien und Grammatik. Mit einer Einleitung und Kommentar*. Paderborn: F. Schöningh.
- Lagarde, 1828, *Analyse du Système grammatical de la langue Basque* (Archives de l'Institut de France: Prix Volney, 40H10). Paris: Eskuizkribu argitaragabea.
- Lakarra, J. A., 1994, «Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)», *ASJU* 28:1, 1-178. Berrargit. (*ASJU*ren Gehigarriak, 18). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1995.

- Lubieta, J. D., 1728, *Diccionario en Castellano y Bazquence que sirue para la ensenanza de la bascongada* (Sociedad Bilbaina, Sección Vascongada: sign. 10163). Bilbo: Eskuizkribu argitaragabea.
- Mikoleta, R., 1653, *Modo Breue de aprender la lengua Vizcayna* (British Library: Harley MS 6314), Londres. Ik. Sampere y Miquel 1880, Dodgson 1897, Sarasola 1983 eta Zelaieta 1988, 1995.
- Mounole Hiriart-Urruty, C. (arg.), 2003, *C. H. de Belsunce bizkondea: Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858). Azterketa eta edizioa* (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta, V). Donostia & Bilbo: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU [= *ASJU* 37:2].
- Oihenart, A., 1656, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*. Paris: S. Cramoisy. Bigarren argit. gehitua.
- Pouvreau, S. [c. 1659-1665], *Euskara-frantses(-latin-gaztelaniazko) hiztegia*. Paris.
- Rhys, J., 1884, «The Earl of Macclesfield's Basque mss», *The Academy* 26, 168-169.
- [Sampere y Miquel, Salvador] (arg.), 1880, *Modo breve para aprender la lengua Vizcayna. Compuesto por el Doctor Rafael Micoleta, presbítero de la M. L. y N. villa de Bilbao - 1653*, Girona: V. Dorca [= *Revista de ciencias históricas* 2 (1880), 122-156].
- Segure, A., 1828, *Dissertation sur la langue basque* (Archives de l'Institut de France: Prix Volney, 40H10). Paris: Eskuizkribu argitaragabea.
- Urquijo, J. de, 1907, *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*. Paris: P. Geuthner.
- Urte, P. [c. 1714], *Grammaire Cantabrique* (Sancho el Sabio Fundazioa: ZRV 3470), Vitoria-Gasteiz. Ik. Webster 1900.
- Vinson, J., 1881, «Les premiers grammairiens basques. Notes de Sylvain Pouvreau», *RL-PhC* 14, 109-119.
- , 1892, *Les petites oeuvres de Silvain Pouvreau*, Chalon-sur-Saône: L. Marceau. Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1978.
- Webster, W. (arg.), 1900, *Grammaire Cantabrique Basque faite par Pierre d'Urte*, Bagnères-de-Bigorre: D. Bérot. Lehen argit. *Bulletin de la Société Ramond* 1896-1900.
- Zelaieta, A. (arg.), 1988, «Rafael Micoleta Çamudio: *Modo Breue de aprender la lengua vizcayna*», *Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214.
- (arg.), 1995, *Rafael Mikoletaren era llaburra*. Bilbo: AEK.

B) Bibliografia orokorra

- Aizpuru Murua, M. X., 2014, «Aipuren aipuari tiraka. Melchor Oiangurenen euskal gramatiken eta hiztegi hirukoitzaren bila euskalaritzaren hastapenetan», *FLV* 118, 321-337.
- Altuna, P., 1987, «Duvoisinien eskuizkribu argitaragabea», *FLV* 49, 65-96.
- Astarloa, P. P., 1815, «Respuesta apologética á D. Gil Cano Moya sobre la posibilidad del sistema de la significacion natural de letras, sílabas y voces, por Don Pablo Pedro de Astarloa, Presbítero», *Mercurio de España* 1805/03/15, 430-470.
- Azkue, R. M.^a de, 1928, «Manuscritos vascos en Inglaterra», *Euskera* 9, 218-227.
- Brière, [Henri-Louis-Etienne] de, [1833], *Histoire du prix fondé par le Comte de Volney*. Paris: Dondey-Dupré.

- Bilbao, G., 2008, «Claude Maugerren eskuliburua Urteren eredu», in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez (ASJUren Gehigarriak, 51)*. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, 129-152.
- , 2012, «Lubieta, izen berri bat euskal testuen historian», in J. A. Lakarra, J. Gorrochategui & B. Urgell (arg.), *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 621-649.
- Dodgson, E. S., 1898, «The Biscayan grammar, vocabulary and bilingual dialogues of Rafael Micoleta», *RLPhC* 31:1, 35-41.
- , 1899, «Mr. Sainthill and his Basque studies», *Notes and Queries* 9:3, 109, 201-202, 432; 9:4, 237-238.
- , 1901, «Quelques manuscrits basques biscayens», *RLPhC* 34:1, 85-101.
- El Zarka, D., 2000, «Aspekte von Wilhelm von Humboldts Sprachdenken im Spiegel seiner baskischen Studien», *Grazer Linguistische Studien* 54, 1-23.
- Garate, J., 1933-34, «Correcciones y adiciones a la 1.ª Sección del segundo volumen de la obra intitulada el *Mithridates* sobre la Lengua Cantábrica ó Vasca por Guillermo de Humboldt en Berlín año de 1817, en la Librería de Voss», *RIEV* 24, 460-487; 25, 87-126.
- , 1981, «El famoso fraude de Aldabizkar y la biografía de su autor por Camille Pitoulet», *FLV* 37, 269-274.
- Garmendia, P., 1933, «La colección de manuscritos del Príncipe Luis Luciano Bonaparte en la Diputación de Guipúzcoa», *RIEV* 24:2, 138-149.
- Gayangos, P. de, 1875, *Catalogue of the manuscripts in the Spanish language in the British Museum*, 1. lib. Londres.
- Gómez, R., 2003, «Lau gramatika eta sari bat», in J. Gorrochategui (arg.), *Basque and (Paleo)Hispanic Studies in the wake of Michelena's work. Proceedings of the First Conference of the Koldo Mitxelena Chair* ('Koldo Mitxelena' Katedraren Argitalpenak, 3). Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 389-404.
- , 2008, «Euskal gramatikagintza zaharraren historia laburra: xvii-xviii. mendeak», in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez (ASJUren Gehigarriak, 51)*. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, 329-349.
- , 2010, «Gehiagio Pierre Urteren gramatikaren iturriez: Lilyren gramatika», *ASJU* 44:2, 335-365.
- , 2015, «xviii. mendeko aditz taula batzuk: Joanes Erauskinen eskuizkribua», in B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*. Bilbo: UPV/EHU, 277-289.
- & J. A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak (ASJUren Gehigarriak, 25)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- & B. Urgell, 2010, «Descripción y defensa de la lengua vasca durante los siglos xvi y xvii», in A. M. González Carrillo (arg.), *Post tenebras spero lucem: Los estudios gramaticales en la España medieval y renacentista*. Granada: Universidad de Granada, 257-320.
- Hervás, L., 1784, *Catalogo delle lingue conosciute e notizia della loro affinità, e diversità (Idea dell'Universo, xvii)*. Cesena: G. Biasini.
- Hiriart, A., 1840, *Introduction à la langue française et à la langue basque*. Baiona: Veuve Cluzeau.

- Humboldt, W. von, 1817, *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweyten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*. Berlin: Vossische Buchhandlung. Bada gazt. itz. ik. Gárate 1933-34.
- Hurch, B., 2004, «Die Formierung der grammatischen Analyse: Die Rolle des Baskischen auf dem Weg Humboldts als Grammatiker. Einige editorische Anmerkungen zu den frühen baskologischen Arbeiten», *ASJU* 38:1, 333-351.
- Izengabea, 1829, *Institut Royal de France. Séance publique annuelle des Quatre Académies [...] Jugement sur le Concours de 1829 et Programme du prix pour l'année 1830*. Paris: F. Didot.
- Leopold, J. (arg.), 1999, *The Prix Volney: Its History and Significance for the Development of Linguistic Research*, 2 lib. Dordrecht-Norwell, Mass.: Kluwer.
- Mitxelena, K., 1964, *Textos Arcaicos Vascos*. Madril: Minotauro. Berrargit. [Sarasola (1983)-rekin batera] (*ASJU*ren Gehigarriak, 11). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU, 1989. Berrargit. in *OCXII*, 1-197.
- Oyharçabal, B., 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *ASJU* 23:1, 59-73. Berrargit. in Gómez & Lakarra (arg.), 1992, 91-105.
- San Martin, J., 1982, «Diego Goitiaren euskarazko esaldi bilduma», *Euskera* 27:2, 613-618.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17, 69-212. Berrargit. [Mitxelena (1964)-rekin batera] (*ASJU*ren Gehigarriak, 11). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU, 1989.
- Sociedad Bilbaina, 2006, *Catálogo de la exposición cronológica de libros vascos celebrada en los salones de la Sociedad Bilbaina con motivo del 50 aniversario de la creación de la Sección Vascongada de la biblioteca, 1955-2005*, Bilbo.
- Thomas, L., 1894, *The Earliest Translation of the Old Testament into the Basque Language (a fragment) by Pierre d'Urte of St. Jean de Luz circa 1700*. Oxford: Clarendon.
- Uriarte, J. M.^a, 2002, *Pablo Pedro Astarloa (1752-1806). Biografía*. Durango: Durangoko Arte eta Historia Museoa.
- Vinson, J., 1893, «Les manuscrits basques de Pierre d'Urte, de Saint-Jean-de-Luz (Vers 1700)», *RLPbC* 26, 255-269.
- Webster, W., 1893, «Nuevo tesoro del vascuence. Manuscritos labortanos de Pedro de Urte», *Euskal Erria* 29:2, 65-68.
- Zulaika Hernández, J. M., 2009a, «Nuevos datos sobre las obras vascas de Pierre d'Urte», *Estudios de lingüística. Universidad de Alicante* 23, 315-350.
- , 2009b, «El euskara en la obra de Edward Lhuyd (1660-1709)», *Oihenart* 24, 291-334.
- , 2014, «Las fuentes vascas de la *Idea dell'Universo* de Lorenzo Hervás», *Litterae vasconicae: euskeraren iker atalak* 14, 167-209.

Ricardo Gómez-López

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

Letren Fakultatea, UPV/EHU

Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - E-01006 Vitoria-Gasteiz

Tel.: +34 945 013983

ricardo.gomez@ehu.eus

Bayonne au bord du fleuve (*Bayonne on the riverbank*)

Jean-Philippe Gonzalez-Eppherre

Agrégé de l'Université

Beñat Oihartzabal

DRE, CNRS, centre IKER

Abstract

*In this paper a new proposal is made regarding the origin and the formation of the Gascon and Basque city name Baiona 'Bayonne', which replaced the old name of the city (Lapurdo) in the 12th century, and which has been used since then, to designate the episcopal diocese, church and city. The authors, first, mention the most often given etymology, offered already in the 17th century by Veillet, and still defended two centuries later by bascologists like Bonaparte (1875) and Gavel (1920). Following this proposal, the origin of the name, quite transparently, is the Basque NP ibai ona 'the good river', with the noun ibai 'river'; and the adjective on 'good', with the determiner -a. However, this analysis doesn't satisfy present-day specialists (Orpustan 1996), because of the second term of the compound, which raises some difficulties. The authors, although they don't discard in principle that the origin of the toponym could be a Basque nominal like ibai, propose to take another approach, which, they think, could give more soundly based results: in place of starting from the conjectural Basque NP ibai ona, which indeed seems superficially rather proximate to baiona, the prefer to take the attested historical form in the two languages as point of departure to reconstruct a form, which, following the regular diachronic evolution of both languages, should end up in a form like baiona. Such a form, the authors argue, is *baionda, with -nd-. The authors propose that this word could result from the adaptation to the Latin spoken as second language by Basque people of a Basque toponym ibaiondo 'riverside', used as a modifier of a noun such as civitas, villa, castra (e.g. castra ibaionda).*

Keywords: Gascon, Basque, Latin, etymology, Bayonne, Baiona, *Baionda, ibaiondo.

Résumé

Dans cet article, une nouvelle proposition est avancée concernant l'origine et la formation du toponyme gascon et basque Baiona 'Bayonne', nom utilisé pour désigner la cité et l'église épiscopales, en se substituant à l'ancienne appellation Lapurdo, à partir

du 12ème siècle. Premièrement, les auteurs rappellent les principales étymologies défendues dans le passé, depuis au moins le 18ème siècle, et le plus souvent reprises par la suite (Bonaparte 1875, Gavel 1920), avec généralement pour point de départ un SN ayant pour tête un nom basque comme *ibai* 'rivière' et un second terme, un modifieur, *ona*, glosé comme associant l'adjectif *on* 'bon' et le déterminant *-a*. Cette analyse cependant ne satisfait pas les spécialistes actuels (cf. Orpustan 1996), en raison en particulier des difficultés créées par le second élément du composé. Deuxièmement, les auteurs, sans mettre en cause une origine indirecte partant du nom *ibai*, font l'hypothèse qu'une démarche plus féconde pourrait consister à partir du toponyme actuel, bien attesté depuis le 12ème siècle pour désigner la cité épiscopale (Abbé V. & Daranatz, Abbé J-B. (édit.), 1910), et de voir en fonction de l'évolution diachronique du gascon et du basque, quelle serait la forme reconstruite permettant d'aboutir à *Baiona*, avec maintien du *n* dans les deux langues. Ils sont ainsi conduits à proposer la forme **baionda*, qui satisfait les critères requis, et qu'ils associent au basque *ibaiondo* 'bord de l'eau, rive'. C'est ce SN qui, selon les auteurs, aurait servi de base à la formation d'une forme latinisée come *baionda*, après que le SN emprunté ait été utilisé dans le latin de seconde langue des bascophones locaux comme modifieur d'un nom latin tel que *civitas*, *villa*, ou *castra* (ex. *castra baionda*).

Mots clés: *gascon, basque, latin, étymologie, Bayonne, Baiona, *baionda, ibaiondo.*

Le nom de la ville de Bayonne est considéré communément comme devant provenir d'une forme antérieure d'origine basque telle que « *ibai ona* », qui signifierait « le bon fleuve » ou bien, en donnant un autre sens au terme « *ona* » (selon Orpustan (1996), utilisé dans les désignations oronymiques, et à rapprocher sans doute du radical *bun/mun*, le syntagme voulant dire quelque chose comme « hauteur des cours d'eau ».)

Dans la seconde forme, *baiona* la perte de la voyelle initiale serait due au déplacement normal de l'accent en basque, dans un mot composé, sur la syllabe initiale du deuxième membre, soit sur le *o-* de *on-a*, de sorte que le *i-* initial atone, en position éloignée de l'accent du mot, se trouverait affaibli et voué à l'amuissement, comme dans le cas du nom *Baigorri* provenant d'une forme « *ibai gorri* » (rivière rouge). (sur l'apocope de la voyelle initiale, dans *Baiona* et *Baigorri*, voir déjà Bonaparte 1875)

Pour autant, dans le cas de Bayonne, le site ainsi désigné est très ancien, puisque connu dès l'époque romaine, et une dénomination « *baiona* » adoptée du basque par les arrivants latins il y a si longtemps et toujours d'usage actuellement tant en basque qu'en en gascon, ne saurait s'être maintenue intacte depuis deux mille ans que d'une manière peu ordinaire.

En effet, en basque, comme en gascon (ou basco-roman), qui ont une phonétique originelle semblable, un « *n* » intervocalique est en position faible et ne peut subsister : comme on le sait, la poule latine « *gallina* » donne la gasconne « *garia* », tandis que le canard latin « *anatem* » donne le basque « *ahate* ». En l'absence très probablement de l'adjectif préciatif *on* 'bon' et de l'article dans ce contexte onomastique (Orpustan 1996), on devrait dès lors s'attendre à ce qu'une forme antique comme « *baiona* »,

perdant son « n » simple intervocalique au fil du temps (cf. Michelena 1989: 139 qui cite le nom moderne usuel *Mokoroda*) attesté sous la forme *Mokorona* en Gipuzkoa, aux 5 et 6ème siècles), évolue en basque vers un type « maioa », et en gascon vers un type « baïoa /bayoue ». Mais tel n'est pas le cas.

Il ne paraît donc pas inutile de continuer à s'interroger sur l'origine du nom et d'essayer d'envisager quelque autre hypothèse.

De fait, sans dénier le fondement basque du toponyme, qui représente une base naturelle, il n'est pas interdit d'inverser la perspective, et de partir des formes basques et gasconnes connues, pour reconstruire le forme commune qui devait aboutir aux formes attestées en vertu des règles de la phonologie diachronique de chacune des langues. Ainsi, en supposant que la forme locale actuelle « Baiona/Bayoue » est une forme évoluée et non pas antique et que, compte-tenu de la situation socio-linguistique du lieu, il pourrait s'agir d'une forme basco-romane —et non strictement euskarienne —laquelle a été reprise dans l'usage basque courant. Il s'agit donc d'induire des lois de la phonologie historique quelle forme commune a pu donner comme résultat *baiona* en basque, et en gascon.

Dans une telle hypothèse l'existence actuelle du *n* intervocalique dans le nom *Baiona* en gascon pourrait s'expliquer régulièrement par le fait que, à l'origine, ce « n » n'était précisément pas intervocalique mais appuyé sur une autre consonne qui s'est amuïe suite à l'assimilation *-nd* → *-n*.¹ Cette situation est bien connue (voir Rohlf, §471, avec le cas bien illustratif de *landa*, qui donne « lana/lanne » en gascon, ou avec le verbe antique « andar » (identique au castillan) quidonne « anar » en gascon. Ce cas de figure peut conduire à postuler une forme antique telle que *baionda* usitée sur place par les Romains et produisant régulièrement *baiona* en basco-roman, après une phase intermédiaire à forme géminée *baionna* (cette dernière pouvant du reste contribuer à expliquer l'orthographe française « Bayonne »).²

¹ L'autre possibilité théorique, mais qui dans le cas présent ne paraît pas conduire à sur de significatif serait que la forme précédent le *-n*- intervocalique ait été un *-N-* dans le cadre d'un système ayant une opposition lenis fortis du type de celle reconstruite pour le basque ancien par Michelena (1961), et en l'occurrence avec une géminée dans les graphies latines, comme cela est bien attesté pour le gascon.

² La ville a pris son nom actuel tardivement, en se substituant dans les cartulaires au vieux *Lapurdum*. Selon Gavel (1920), qui cite Veillet à la suite des historiens Dubarat et Daranatz, c'est au XIIème siècle que le nom donné aux rives de la Nive où habitaient en particulier les Basques, aurait été étendu pour désigner l'ensemble de la ville. Veillet évoque les diverses étymologies possibles à partir de la langue locale, soit, outre *ibai ona* 'bonne rivière', et *baia ona* 'bonne baie', et même, en évoquant l'approbation, par les habitants, du lieu choisi pour bâtir la ville : *bai, ona*, 'oui, c'est bon' (sic). Veillet, souligne cependant que le nom primitif était tout autre, mais ce dernier, tiré d'une forme proche du *Lapurdi* moderne, ne fut guère utilisé après le 6ème siècle. Le changement de nom aurait fait suite à la destruction de *Lapurdum* par les Vandales, Suèves, Alains, Goths, (les Wisigoths professaient l'arianisme), et autres Vascons, Sarrazins et Normands, ..., lors de sa reconstruction, avec 'augmentation', on aurait donné le nom de l'un des quartiers environnants alors absorbés. Veillet, réfute l'idée que la destruction affecta uniquement la place forte autrement dit l'enceinte (lecture en cours au XVIIème siècle, époque à laquelle vécut Veillet). Selon lui, c'est la ville entière qui fut détruite, non le seul château. Lors de la reconstruction on y intégra d'autres villes proches, dont *Baiona* habitée par les Basques. Dans cette vue le nom *Baiona* est antérieur à son emploi pour désigner la ville (et l'évêché) connue sous ce nom, au XIIème siècle, par substitution à *Lapurdo*. Jusque là cependant le nom aurait désigné une autre ville ou quartier, proche, mais hors les murs de la place forte, et située au pied de celle-ci, en bordure du fleuve.

Reste à expliquer une forme initiale telle que « baionda ». Celle-ci pourrait représenter l'adaptation dans un syntagme nominal latin au féminin singulier ou bien au neutre pluriel d'une forme basque locale telle que « ibai ondo / baiondo » —signifiant « bord du fleuve »— par le biais de formations composées telles que « villa baionda », « civitas baionda » ou encore « castra baionda ».

C'est qu'en effet, dans les toponymes, un tel traitement latin en adjectif épithète féminin d'un terme basque terminé en « o » est régulier : le nom « Subelo/Zuberoa » de la vallée de Soule a été adapté au féminin en latin dans le syntagme « vallis Subola », de même que le nom « Naparro/Nafarroa » du royaume de Navarre l'a été dans le syntagme « terra Naparra /tierra Navarra ».

D'autre part, quant à l'étymologie du nom de Bayonne, un indice toponymique semblant concorder avec la thèse ici formulée réside dans le nom d'un antique croisement de routes situé au sud de la ville et qui est « le carrefour de Maignon ». Traditionnellement ce nom a toujours été attaché à ce croisement, le nouveau quartier bâti de Maignon ayant pris son nom du carrefour et non l'inverse. Or ce nom de Maignon, de consonance gasconne, peut représenter l'adaptation basco-romane régulière d'un type basque « Mainondo », lequel à son tour peut représenter l'évolution régulière en basque d'une base telle que « baiondo » : le « n » de la syllabe accentuée nasalise le « b » initial atone en « m » ainsi que le « i » consonne intervocalique en « in ». De la sorte le nom du carrefour de Maignon serait à l'origine celui du croisement de Bayonne ou vers Bayonne, adaptation romane d'une forme basque telle que « Mainondoko kurutzeta ».

Les diverses conjectures ainsi formulées sont conformes aux données de la phonétique historique et d'un point de vue socio-linguistique illustreraient d'une manière singulière les interférences au sein d'une zone mixte —euskarienne et basco-romane— dans laquelle une base basque telle que « ibai ondo » aurait été empruntée sous deux formes différentes et à deux époques différentes par le parler roman : une première fois dans les murs pour donner « Baiona/Bayonne » et une deuxième fois hors les murs pour donner « Maignon/Menhon ».

Bibliographie

- Bonaparte, L.-L., 1875, « Etymologie du nom de Bayonne etc. », Koldo Mitxelena Liburutegia. Erreserba funtsa J.U. C2818.
- Dubarat, A. V. & A. J.-B. Daranatz (édit.), 1910, *Recherches sur la ville de Bayonne et sur l'Église de Bayonne. Manuscrit du Chanoine Veillet publié pour la première fois, avec notes et gravures. Tome premier*. Bayonne & Pau: Lasserre & A. Lafon et Vve Ribau.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique basque*. Paris: E. Champion.
- Mitxelena, K., 1990 [1961], *Fonética Histórica Vasca*. Donostia: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Michelena, L., 1989, *Apellidos vascos*, Cuarta edición. San Sebastián: Editorial Txertoa.
- Orpustan, J.-B., 1990, *Toponymie basque : noms de pays, vallées, communes et hameaux historiques de Labourd, Basse-Navarre et Soule, étude historique et linguistique*. Bordeaux: Presses Universitaires, 194 p., 2e édition revue et corrigée en 1991, 3e édition revue et corrigée en 1996.

- , 1996, « La toponymie basque de Bayonne », *Lapurdum*, 1, 9-10. URL : <http://journals.openedition.org/lapurdum/1854> ; DOI : 10.4000/lapurdum.1854
- Rohlf, G., 1973, *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*. 2.ª éd. refondue. Tübingen-Pau: Niemeyer & Manimpouey.
- Veillet, C. R., 1910, *Recherches sur la Ville de Bayonne et sur l'Église de Bayonne*, in A. V. Dubarat & A. J.-B. Daranatz (édit.).

Jean-Philippe Gonzalez-Eppherre & Beñat Oihartzabal
Gaztelu Berria, 15 place Paul Bert - 64100 Baiona
manuel-padilla@iker.cnr.fr

**La singularidad cultural del área pirenaico-occidental:
dinámicas y persistencias
entre la Edad del Hierro y la Época romana**
*The cultural specificity of West Pyrenean area:
dynamics and continuities between the Iron Age
and the Roman period*

Eneko Hiriart¹, Laurent Callegarin², Philippe Gardes³ y François Réchin⁴

Abstract

It is not an easy task to study the «Basque-Aquitanian» area during the Antiquity. Fortunately, Joaquín Gorrochategui's research opened up a few new research routes to improve our knowledge of this area. From an archaeological point of view, both sides of the western Pyrenees have their own cultural specificity, which differs from their Gaulish, Iberian and Celtiberian neighbours. This paper focuses on two archaeological materials, ceramic and coinage, to better understand the cultural dynamics, the ethnic complexity and the evolution of the local populations, in between the Iron Age and the Roman period.

Keywords: *Iron Age, Roman period, Archaeology, cultural dynamics, numismatics, coinage, ceramics, «Basque-Aquitanian» area, Pyrenees.*

Resumen

Tratar el espacio cultural vasco-aquitano durante la Antigüedad requiere una gran humildad. Afortunadamente, la inmensa obra investigadora de Joaquín Gorrochategui ha abierto nuevas vías para ampliar nuestro conocimiento de la zona y de sus poblaciones. Desde un punto de vista arqueológico, las dos vertientes de los Pirineos occidentales presentan especificidades culturales muy marcadas con respecto a sus vecinos galos, iberos

¹ CNRS, UMR 5060 (IRAMAT-CRP2A, Université Bordeaux Montaigne).

² Université de Pau et des Pays de l'Adour / Casa de Velázquez (Madrid).

³ INRAP, UMR 5608 (TRACES, Université Toulouse - Jean Jaurès).

⁴ Université de Pau et des Pays de l'Adour.

y celtiberos. El presente artículo propone un enfoque sobre dos tipos de materiales muy característicos: la cerámica y la moneda. Partiendo de esa base, se pretende observar las dinámicas culturales, la complejidad étnica y la evolución de las poblaciones locales entre la Edad del Hierro y la época romana.

Palabras clave: Edad del Hierro, Época romana, arqueología, numismática, cerámica, moneda, Aquitania, Pirineos.

Tratar el espacio cultural vasco-aquitano durante la Antigüedad requiere gran humildad. Afortunadamente podemos contar con la inmensa obra investigadora de Joaquín Gorrochategui. Sus trabajos pioneros han abierto nuevas vías para la comprensión de las fuentes históricas y lingüísticas disponibles y puesto de manifiesto la singularidad de la zona. Desde un punto de vista arqueológico, las dos vertientes de los Pirineos occidentales presentan también peculiaridades culturales muy marcadas con respecto a sus vecinos galos en el norte, o íberos y celtiberos en el sur. Para entender las conexiones y las dinámicas de dicho territorio es fundamental alejarse de una visión periférica o marginal cuestionando los datos arqueológicos. El propósito del presente artículo no es ofrecer un estudio exhaustivo sino basarse en ejemplos arqueológicos concretos que permitan cuestionar la especificidad del área pirenaica occidental y tratar de entender mejor su evolución entre la Edad del Hierro y la Época romana. Poniendo en relación trabajos ya publicados por separado, el estudio propone un enfoque sobre dos tipos de materiales muy característicos: la cerámica y la moneda. Partiendo de esa base, se pretende observar los vínculos existentes entre las dos vertientes pirenaicas, buscar cuáles son las singularidades internas y poner en evidencia los contactos que se mantienen con zonas culturales vecinas. En primer lugar se preguntará si el área pirenaica occidental es verdaderamente un espacio cultural singular y en segundo lugar si es homogéneo y cuáles son sus dinámicas.

I. El área pirenaica occidental: ¿un espacio cultural singular?

En el *De Bello Gallico*, Julio César separa claramente los aquitanos (que ocupan el espacio delimitado por el río Garona, los Pirineos y el Atlántico) del resto de los galos.⁵ El geógrafo Estrabón, siguiendo los escritos de Posidonio, va incluso más allá, asimilando físicamente, y sobre todo culturalmente, los aquitanos a los íberos.⁶ Por otro lado, también insiste sobre las similitudes entre los vascones y las poblaciones montañosas de la cornisa cantábrica (Estrabón, III, 3, 7).

⁵ César, *BG*, I, 1: *Gallia est omnis diuisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen [...]. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani quae est ad Hispaniam pertinet; spectat inter occasum solis et septentriones.*

⁶ Estrabón, IV, 2, 1: *οἱ Ἀκουιτανοὶ διαφέρουσι τοῦ Γαλατικοῦ φύλου κατὰ τε τὰς τῶν σωματῶν κατασκευὰς καὶ κατὰ τὴν γλῶτταν, εὐκασί δὲ μᾶλλον Ἴβηρσιν.*

I.1. Las monedas: ¿el río Garona, un límite cultural?

Los autores clásicos destacan el carácter fronterizo del río Garona que separa, al parecer, espacios culturales distintos. Resulta interesante indagar si durante la Edad del Hierro dicha especificidad se puede observar desde el punto de vista numismático.

En este sentido, la circulación de los metales monetarios constituye un testimonio elocuente. El mapa⁷ propuesto acerca de la densidad de los yacimientos preaugusteos que han proporcionado una o varias monedas de oro (fig. 1) sugiere efectivamente la existencia de una ruptura. Este metal constituye uno de los principales patrones de valor en gran parte de la Europa céltica continental, la zona denominada *Gold Belt* por D. F. Allen (1980: 8). Entre los siglos III y I a.C., el río Garona materializa de forma muy clara el límite meridional en lo que se refiere a la difusión de las monedas de oro. En cambio, los ámbitos aquitanos y sur-pirenaicos se alejan del área continental y parecen seguir estándares distintos, y son ajenos al uso de monedas de oro.

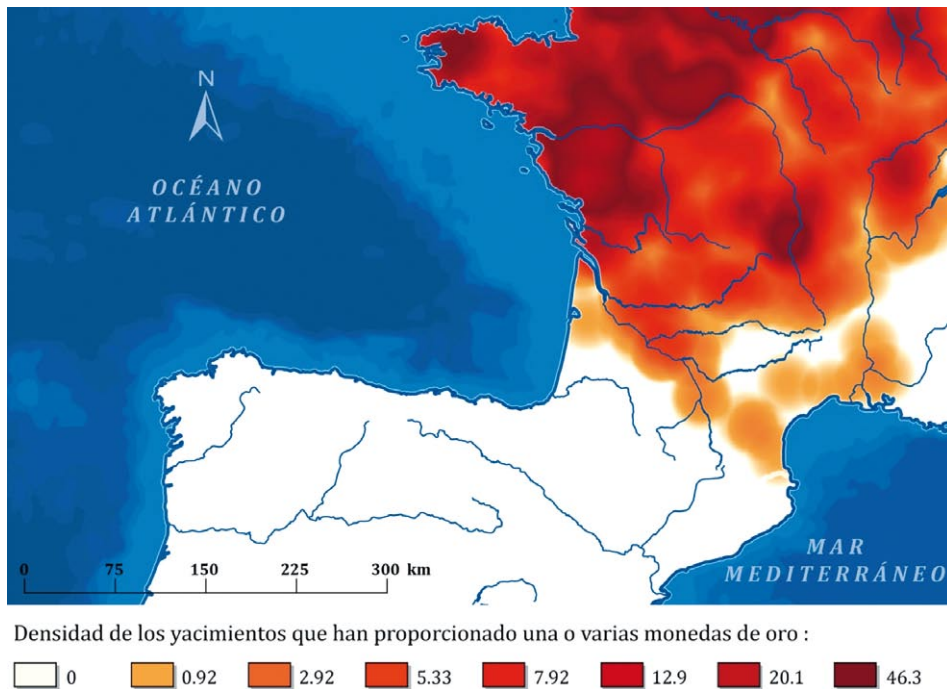

Figura 1

Densidad de los yacimientos que han proporcionado una o varias monedas de oro
(BaseFer; documento E. Hiriart)

⁷ Mapa realizado a partir de la base de datos «BaseFer» desarrollada por el laboratorio AOROC (UMR 8546, CNRS-ENS de Paris), bajo la responsabilidad de O. Buchsenschutz y de K. Gruel.

Para profundizar en este aspecto, se realizó un estudio de la composición metálica de 191 tesoros monetarios de la segunda Edad del Hierro (siglos III-I a.C.). El resultado de este análisis es inequívoco y pone de manifiesto la unidad metálica de los conjuntos (fig. 2): se suele atesorar un solo metal, o el oro, o la plata.⁸ Los tesoros de oro sólo se encuentran en el norte de la zona; en cambio al sur del río Dordoña y en el Noreste peninsular, el uso de la plata es algo generalizado y casi exclusivo (Hiriart 2014: 445). Dentro de la zona estudiada, solamente un tesoro contiene a la vez monedas de plata y de oro, es el de Eymet en Dordoña (Blanchet 1905: 55), justamente ubicado en la franja que une la «zona plata» y la «zona oro».

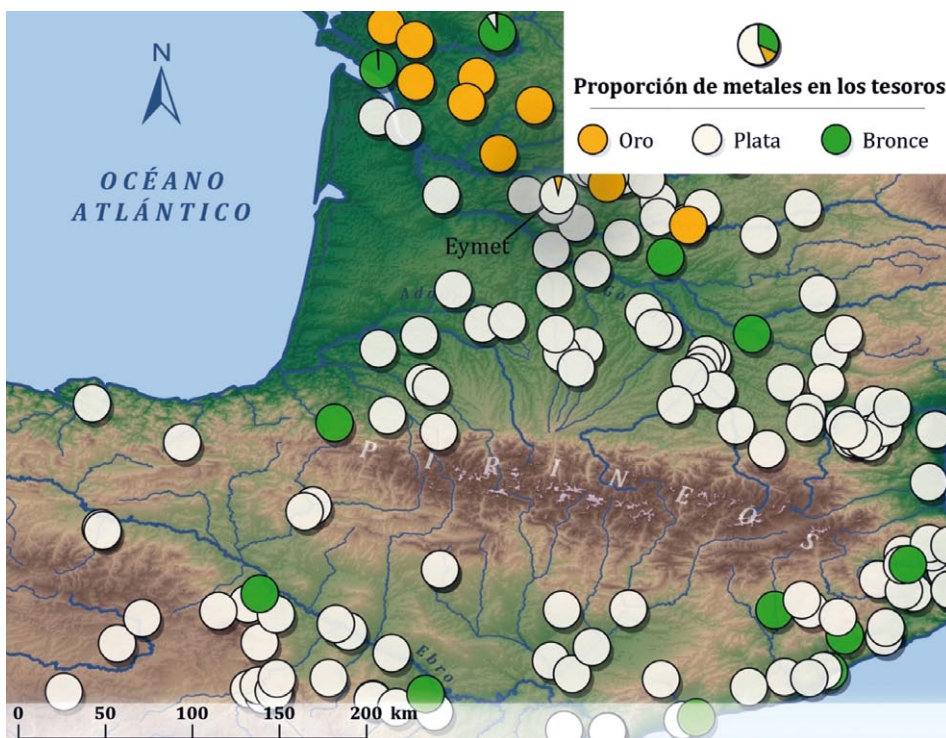

Figura 2

Proporción de monedas de cada metal
en los tesoros monetarios fechados entre los siglos III y I a.C.
(documento E. Hiriart)

Para el territorio considerado aquí, los análisis monetarios realizados hasta la fecha hacen resaltar tres datos: 1) En el Noreste ibérico no se ha hallado ninguna

⁸ El uso del bronce parece más uniforme y se encuentran conjuntos de este metal tanto en Francia como en la Península Ibérica.

moneda de oro; 2) La circulación se basa en un sistema bimetálico plata/bronce, donde la plata es reserva de riqueza y patrón de valor; 3) El río Garona marca el límite de la difusión de ciertas prácticas culturales de La Tène, del área céltica continental.

I.2. Las cerámicas

¿Después de las monedas, qué nos dice la cerámica, que constituye el principal material proporcionado en los yacimientos? Sin entrar por ahora en consideraciones tipológicas, indagando sólo en la proporción existente entre la cerámica torneada y la cerámica fabricada a mano, se pueden distinguir grandes áreas y diferencias notables en las tradiciones cerámicas.

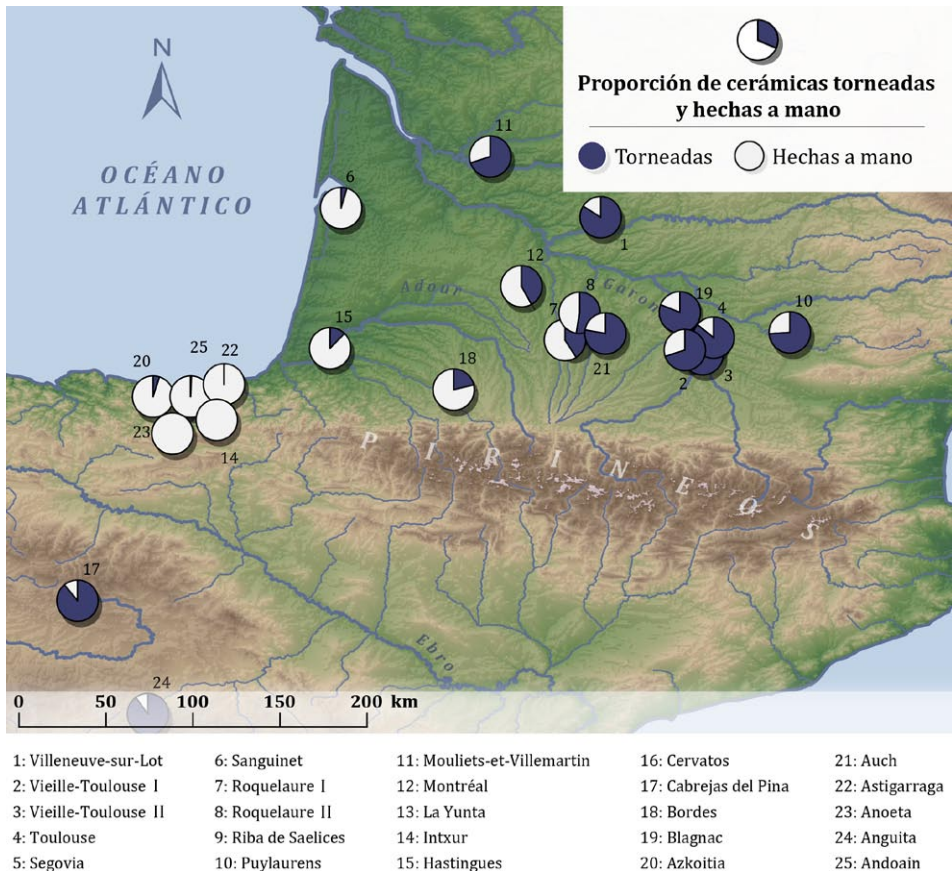

Figura 3

Proporción de las cerámicas torneadas y fabricadas a mano en los yacimientos fechados en los siglos II a I a.C.

1.2.a. La segunda Edad del Hierro (siglos II y I a.C.)

Una de las innovaciones más características de la segunda Edad del Hierro es la introducción del torno rápido. Esto cambia los modos de producción cerámica, conllevando la aparición de nuevas formas y un aumento de la producción. Al sur de los Pirineos, el uso del torno se documenta en yacimientos navarros a partir del siglo IV a.C., demostrando la cercanía de las relaciones con las áreas celtibéricas y meseteñas (Llanos 1990; Peñalver 2008: 94). En el Suroeste francés, las primeras cerámicas fabricadas a torno aparecen a finales del siglo V y, sobre todo, durante el siglo IV a.C. en el valle del Garona, pero también en el Piamonte pirenaico. Se trata, sin duda, de producciones locales como sugiere el hallazgo de talleres de cerámica.

Si se considera la situación al final de la Edad del Hierro (ss. II y I a.C.), una primera lectura del mapa presentado permite subrayar la singularidad del área pirenaica occidental respecto a las realidades galas al norte o celtibéricas e ibéricas al sur (fig. 3). La proporción de cerámica moldeada a mano es abrumadoramente mayoritaria en este área mientras en las zonas lindantes la situación es opuesta con un claro dominio de las producciones torneadas. Sin embargo, dicha situación no puede aplicarse a toda la zona pirenaica occidental. Es necesario distinguir dos áreas culturales: el departamento del Gers y sus márgenes por un lado, y las Landas y el Piamonte pirenaico por otro (Gardes 2015: 515). En primer lugar, al oeste de Aquitania y cerca del golfo de Vizcaya, la proporción de las producciones hechas a mano supera generalmente el 80%. Las cerámicas proceden esencialmente de yacimientos fortificados de tipo *castro*: Bordes (Pirineos Atlánticos) con 79% (Réchin 1994), Basagain (Anoeta, Guipúzcoa) con 99% o Munoaundi (Azkoitia, Guipúzcoa) con 95% (López de Heredia 2015). También están documentados los conjuntos de los hábitats de Sanguinet (Gironde), Mont-de-Marsan (Landes) y Hastings (Landes), presentando el 95%, 98% y 87% de cerámica fabricada a mano respectivamente (Gardes 2015: 519). Estas producciones cerámicas, muy importantes, ofrecen formas diversificadas. Algunas vasijas presentan caracteres totalmente propios de la región (cuencos con asas internas, urna/olla de borde interno llano...) (Gardes 2015: 519). En segundo lugar, al este de Aquitania (Gers y sus márgenes), los yacimientos protohistóricos proporcionan cantidades importantes de cerámica torneada: Lectoure con el 80%, Auch con el 78% o Eauze con un 72% (Gardes 2002: 58). La facies cerámica de esta región se asemeja de manera llamativa a la del valle del Garona y de la región de Toulouse (Gardes 2015: 515). Las cerámicas hechas a mano, dedicadas a una función culinaria, tienen una posición minoritaria y presentan formas poco variadas (Gardes 2015: 518).

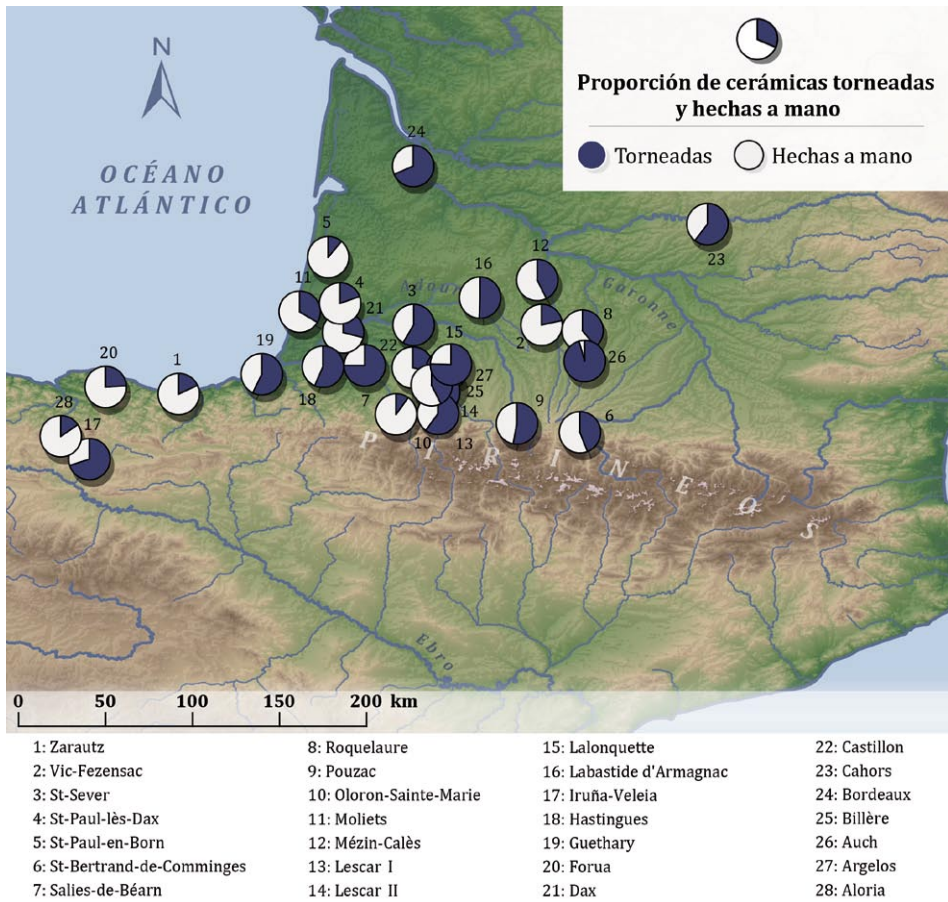

Figura 4

Proporción de las cerámicas torneadas y moldeadas a mano en los yacimientos fechados en los siglos I a II d.C.

I.2.b. La época romana (siglos I y II d.C.)

Aunque la situación evolucione algo en la época altoimperial romana, se observa una cierta continuidad con respecto a las principales tendencias observadas durante el final de la Edad del Hierro. En Aquitania, entre el siglo I y II d.C., la proporción de la cerámica moldeada a mano sigue siendo muy alta, llegando a alcanzar el 90% en algunos yacimientos (Réchin 2015: 67) (fig. 4). El hecho es notable porque en el resto de Galia, al contrario, la cantidad de cerámica moldeada a mano tiende a disminuir substancialmente (incluso hasta desaparecer) a partir de los reinados de Augusto y Tiberio. La situación aquitana constituye una gran singularidad, con pocos

paralelos conocidos en Europa occidental.⁹ Las semejanzas más elocuentes se encuentran en el norte y en el noroeste de la Península Ibérica (País Vasco, Alto Aragón, Cantabria, Galicia), donde los porcentajes de cerámica no torneada son comparables (fig. 4): Aloria (Álava) con un 85%, Forua (Vizcaya) con un 56% o Zarauz (Guipúzcoa) con un 56% (Ceberio Rodríguez 2009). Por lo tanto, en los Pirineos occidentales, entre la Edad del Hierro y la época romana, se puede observar una continuidad en el uso de la cerámica moldeada a mano, que suele ser mayoritario.¹⁰ Se trata de un hecho recurrente aunque pueda variar según el tipo de yacimiento; se observan, por ejemplo, proporciones más elevadas en los hábitats de tradición indígena y, según las regiones, como el Gers, la tradición cerámica se asemeja a dinámicas más septentrionales. Sin embargo, si se considera el hecho a escala del occidente europeo, esta singularidad que el suroeste de Galia y el norte de la Península Ibérica tienen en común es un dato digno de tener en cuenta.

El hecho de que se produzca y se utilice un material cerámico singular en los Pirineos occidentales no sólo obedece a un patrón técnico sino que demuestra también la existencia de usos alimentarios distintos en esta zona. Aún así, estas especificidades no se deben directamente a factores políticos o étnicos, sino más bien a razones de orden socioeconómico y cultural (calidad de la arcilla, tipo de alimentación...) (Gardes 2015: 525).

Las fuentes monetarias y cerámicas subrayan el papel delimitador del Garona con respecto al área céltica continental, de cultura lateniana. También ponen de manifiesto el grado de continuidad y la cercanía entre las dos vertientes pirenaicas. Las fuentes literarias antiguas relatan en reiteradas ocasiones la asistencia militar mutua que vincula los pueblos del Piamonte pirenaico. Así, durante la guerra sertoriana, César nos informa de la muerte del legado L. Valerius Praeconinus a manos de los aquitanos y de la huida del procónsul de Transalpina de éstos mismos (César, *BG*, III, 20). Más tarde, durante la conquista de Aquitania por Craso en 56 a.C., los vecinos hispánicos apoyan a los aquitanos (César, *BG*, III, 23; Dio, XXXIX, 46) con efectivos y jefes militares (*auxilia ducesque*). Otro hecho relevante: Suetonio reúne a su vez los espacios aquitanos y de Hispania septentrional, propensos a la rebelión (Suetonio, *Augusto*, 21.1). La creación de la Novempopulania, que corresponde aproximadamente a la Aquitania étnica de César, en la época de Diocleciano atestigua la pervivencia de estos lazos, por lo menos, entre las poblaciones del suroeste de Galia.

II. ¿Un espacio homogéneo? Dinámicas locales y grupos humanos

Sin embargo, a pesar de las singularidades y de los caracteres comunes, el Piamonte pirenaico no forma una entidad totalmente homogénea. Según César y Estrabón, Aquitania se caracteriza por su fragmentación étnica (César, III, 27; Estrabón, IV, 2, 1). Mientras el norte del Garona lo habitan pueblos importantes (*Volcae Tec-*

⁹ Porcentajes comparables de cerámica moldeada a mano se observan en Germania Inferior, Galia Belgica septentrional o en Dacia (Réchin 2015: 67).

¹⁰ El siglo II d.C. supone un punto de inflexión marcado por el auge de la cerámica torneada en las ciudades y *villae* aquitanas (Réchin 2015: 70).

tosages, Petrocorii, Nitiobroges, Santones, Arverni...) que controlan amplios territorios, la situación al sur del mismo río, en Aquitania, es radicalmente opuesta (fig. 5).

Los autores clásicos hacen hincapié en la atomización de la región refiriéndose a un mosaico de pueblos «pequeños y oscuros» (Estrabón, IV, 2, 1), pero las informaciones facilitadas son muy escuetas y parciales. Así, Estrabón da testimonio de la existencia de más de 20 pueblos aquitánicos mencionando sólo a unos pocos como a los *Tarbeli* (subrayando sus minas de oro), los *Convenae*, los *Onesii*, los *Auscii*... En cuanto a César, que no participó directamente en la campaña militar de 57-56 a.C. en Aquitania,¹¹ sólo cita en algunos pueblos implicados en la guerra (*Sotiates, Tarbeli, Bigeriones, Elusates, Tarusates, Vocates, Gates, Sibusates, Cocosates...*) (César, III, 27). Plinio también añade nombres a la larga lista de pueblos atribuidos a la zona (Plinio, III, 31-37). Los pueblos prerromanos de la parte sur del Pirineo occidental se reparten entre iberos (*Suessetani, Iacetani e Ilergetes*), vascones y, más al oeste, otros pueblos relacionados, según los autores, con los cántabros o los vascones (*Varduli, Caristii y Autrigones*).

En este caso también, las evidencias arqueológicas, y en concreto los datos numismáticos y cerámicos, comprueban la existencia de varios grupos humanos distintos dando fe de una situación culturalmente compleja.

II.1. Las monedas: un indicador de contrastes culturales

Primero, es importante señalar que el norte y el sur de los Pirineos obedecen a dos tradiciones monetarias muy distintas. Si en la Galia meridional, el hecho de acuñar moneda es el resultado de una evolución socioeconómica indígena cuyas raíces remontan al menos a mediados del siglo III a.C. (Callegarin 2011: 323), los cel-tíberos y los vascones empiezan a emitir sus primeras monedas solamente a partir de mediados del siglo II a.C.¹² en un contexto claramente condicionado por el control de la nueva autoridad: Roma (el norte de la Península siendo progresivamente integrado en la provincia romana de la Hispania Citerior). Se analizarán en primer lugar las dinámicas monetarias del sur de los Pirineos antes de abordar las del suroeste de la Galia.

II.1.a. Al sur de los Pirineos (siglos II y I a.C.)

En esta zona geográfica se tiene constancia de varias cecas (*Baskunes, Iaka, Uarakos, Bentian, Arsaos...*), muchas de las cuales todavía siguen sin haber sido localizadas (Blázquez Cerrato 2009) (fig. 5). Dichas cecas presentan una tipología muy cercana (fig. 12, a, b, c), común a todo el Norte peninsular e influenciada por las acuñaciones de bronce y de denarios «ibéricos» de la costa mediterránea, como la de *Kese*. Entre los elementos iconográficos recurrentes se encuentra la cabeza varonil al anverso, así como el jinete al reverso.

¹¹ Pero César conduce una operación militar en Aquitania en 51 a.C.

¹² Basándose en las monedas descubiertas en los campos numantinos (con un *terminus ante quem* de 133 a.C.), la ceca de *Arsaos* podría ser una de las primeras de la región en acuñar moneda (Fernández Gómez 2009: 360). Ver también Gozalbes & Torregrosa (2014: 295).

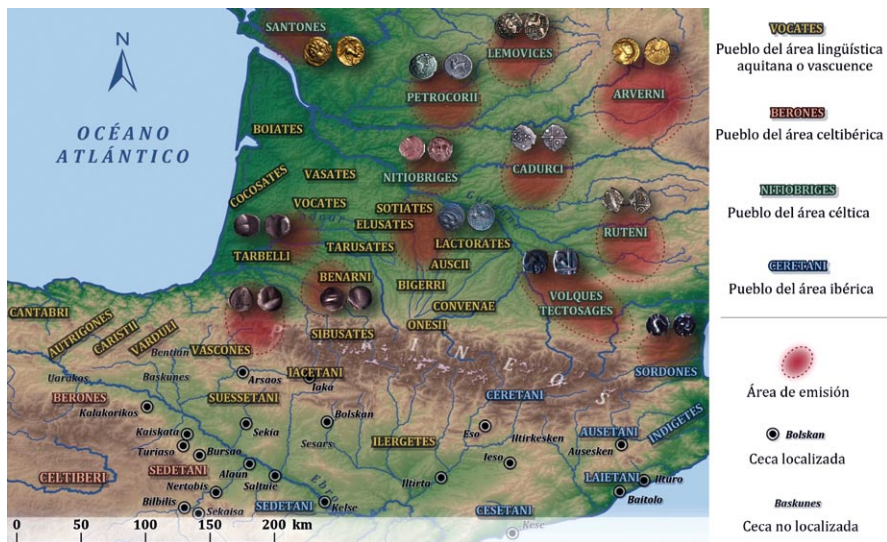

Figura 5

Pueblos y acuñaciones monetarias hacia la primera mitad del s. I a.C. (documento E. Hiriart)

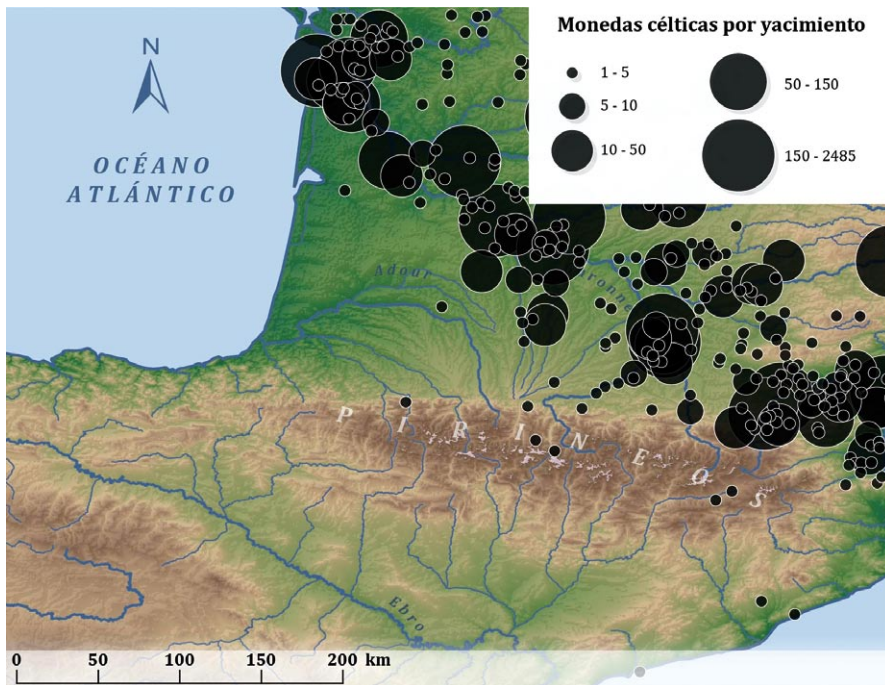

Figura 6

Difusión de las monedas célticas en la zona de estudio (documento E. Hiriart)

A pesar de que el Norte hispano se caracterice por sus diferencias lingüísticas y culturales, todas las leyendas monetarias aparecen escritas en caracteres paleohispánicos (escritura ibérica nororiental). Sin embargo, a pesar de la homogeneidad numismática de la región, criterios lingüísticos e iconográficos permiten apreciar la existencia de grupos distintos (como el grupo ibérico, el celtibérico, el vascón o el berón); cf. Beltrán Lloris & Velaza Frías 2009 (101-102 y 125-126).

A la hora de poner en evidencia algunos rasgos de la circulación monetaria parece relevante destacar la asimetría existente en las relaciones monetarias entre la Galia y la Península Ibérica. En efecto, aunque el sur de la Galia se muestre muy receptivo a las monedas hispánicas (fig. 7), se puede constatar que las monedas célticas no se encuentran casi nunca ni al sur del río Adour ni al sur de la barrera montañosa de los Pirineos, (Callegarin 2011: 326; Hiriart 2014: 491) (fig. 6); al igual que ninguna moneda aquitana circula más allá de la frontera pirenaica.

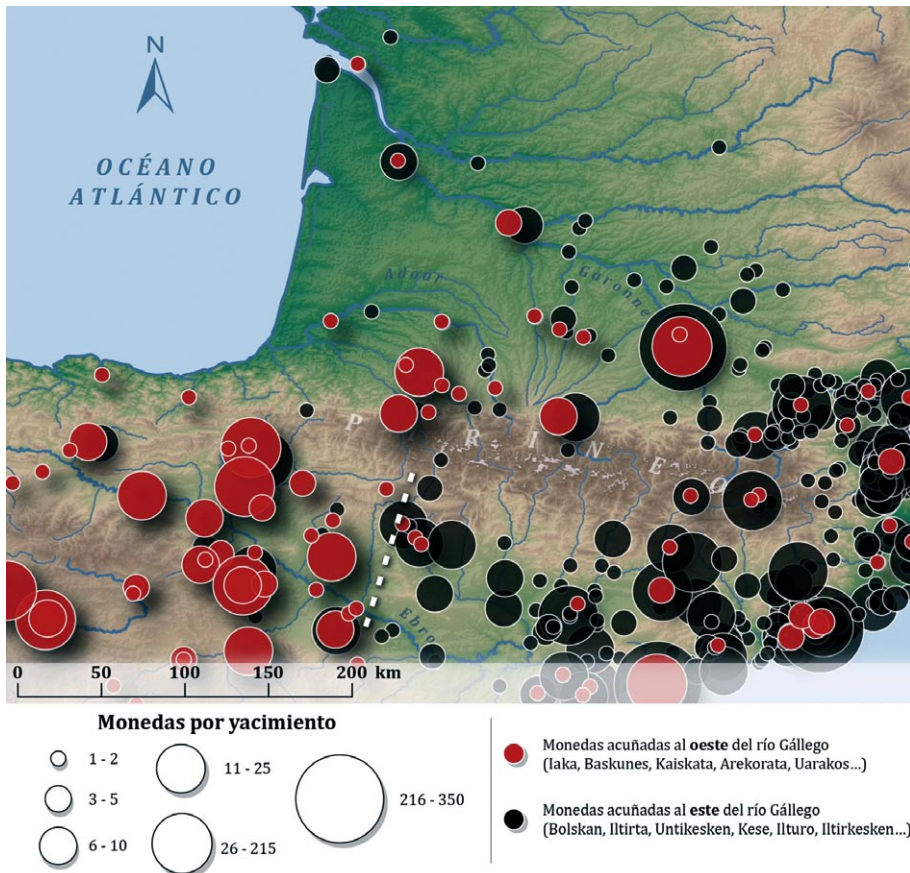

Figura 7

Comparación de la difusión de las monedas acuñadas en la Península Ibérica, al este y al oeste del río Gállego (punteado blanco) (documento E. Hiriart)

Una vez comprobada esta dicotomía, resulta muy llamativo comparar la difusión de las monedas hispánicas hacia la Galia en función de su lugar de emisión (fig. 7). Así, las monedas procedentes del este de la provincia de la Hispania Citerior (Gardes 2002: 61) (*Bolskan*, *Iltirta*, *Untikesken*, *Kese*, *Ilturo*, *Iltirkesken*) son más abundantes en el actual Languedoc francés, alrededor del valle del Garona. El área del sur del Adour, en cambio, se caracteriza por la frecuencia de las cecas de *Iaka*, *Baskunes* o *Turiaso* (acuñadas al este del río Gállego).

La entrada de estas monedas se realiza por los puertos pirenaicos más occidentales, Somport y Roncesvalles, entre otros (Callegarin *et al.* 2013: 204). Varias razones, como las de los intercambios comerciales, de los movimientos militares o de la trahumancia, pueden explicar la afluencia de estas monedas en Aquitania. Además, dicha presencia denota la existencia de estrechos vínculos de tipo económico y cultural entre las dos vertientes en esa época. Nuevos descubrimientos efectuados recientemente en la cueva de Apons y en la localidad de Lescar (Pirineos Atlánticos) corroboran estas conexiones poniendo de manifiesto la acuñación, en la zona del Béarn, de imitaciones de bronces de *Iaka* (Jaca, Aragón; fig. 12, d) (Callegarin 2011: 332).

II.1.b. El suroeste de Galia (siglos III a I a.C.)

Desde finales del siglo III a.C. hasta mediados del siglo I a.C., otra tipología de monedas, muy distinta a las del sur del Pirineo, la de las monedas llamadas «à la croix» (fig. 12, e), constituyen las emisiones más características y abundantes del suroeste de Galia. Los arqueólogos franceses han denominado de este modo las monedas de plata, que abarcan numerosas series, que se distinguen por la presencia sistemática de una cruz en el reverso.

Las emisiones en cuestión circulan desde el Ródano hacia el Océano Atlántico y se encuentran en gran cantidad alrededor del valle del Garona y de sus afluentes (fig. 8). No obstante, apenas se difunden hacia el sur del Garona, en dirección a la Aquitania meridional. De esta forma, los datos arqueológicos permiten observar que las monedas «à la croix», todavía frecuentes en la región del Gers, no traspasan sin embargo el río Adour (Hiriart 2016; Hiriart 2017: 66).

Frente a estas emisiones «à la croix» que desempeñan un papel económico suprarregional, las monedas aquitanas, acuñadas al sur del Garona, tienen una circulación mucho más reducida (Callegarin *et al.* 2013: 205). Por ejemplo, las monedas aquitanas con «protuberancias» (fig. 12, g, h, i) quedan circunscritas entre el sur del Adour y la zona montañosa del norte de la Navarra actual. Dichas emisiones, sin inscripción y sin imagen figurativa, constituyen en sí una singularidad numismática, situándose a mitad de camino entre la plata a peso y las acuñaciones convencionales (Callegarin 2011: 324). Por último, las monedas sotiates «a caballo» (fig. 12, f) circulan en la zona límite entre las monedas «à la croix» y las monedas con protuberancias, o sea entre el Garona y el Adour (fig. 8). Este tipo se deriva de una hibridación que mezcla influencias emporitanas en el anverso y célticas en el reverso, inspirado de imitaciones de estáteros de Filipo II de Macedonia (Callegarin 2009: 28).

Partiendo del material numismático, Aquitania presenta un carácter singular que difiere de las dinámicas de la Galia continental. No obstante, la situación resulta más compleja que la oposición Aquitania/Galia céltica reseñada en algunos textos anti-

guos. A través de la cerámica, ya se notó la existencia de dos principales grupos en la Aquitania al sur del Garona. Los datos numismáticos ponen de manifiesto la misma partición: por una parte, la zona Landas-Adour-Pirineos muestra una particularidad cultural muy fuerte; por otra, la zona del Gers (entre Adour y Garona) aparece como más mezclada y abierta a las influencias célticas.

Sin embargo no constituyen bloques uniformes. Recientes investigaciones han revelado la existencia de tendencias internas en el seno del grupo aquitano suroccidental (Callegarin 2009: 23). Una revisión de las emisiones con protuberancias reveló la existencia de tres series distintas, cada una circunscrita a un área de circulación específica: la serie Y (fig. 12, i), entre el Labourd y la zona montañosa de Navarra; la serie Pomarez (fig. 12, g), en el valle medio del Adour; la serie Beyrie (fig. 12, h), en el valle medio del Gave de Pau (fig. 5) Callegarin *et al.* 2013: 19).

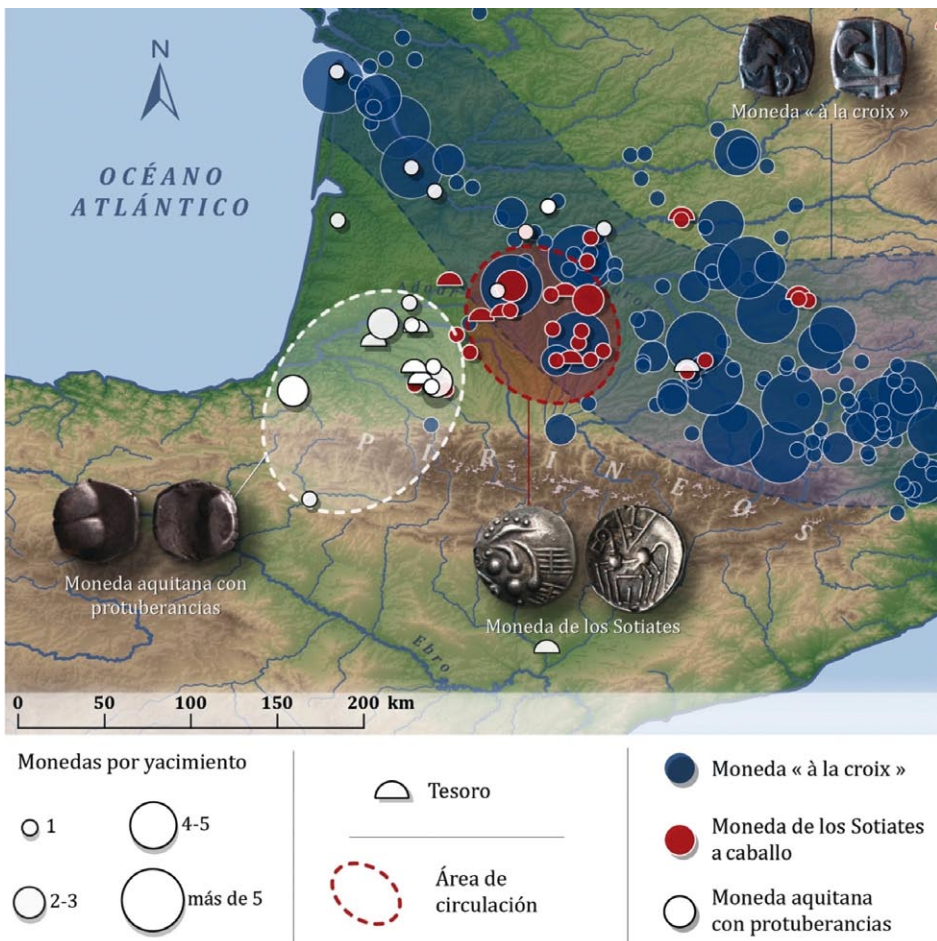

Figura 8

Difusión de los principales grupos monetarios del suroeste de Galia

II.2. Las cerámicas (del siglo II a.C. al siglo II d.C.)

Los datos arqueológicos son un indicador relevante para percibir la complejidad cultural regional antes y después del cambio de era.

Para el período anterior a Augusto, es difícil distinguir facies micro-regionales dentro de Aquitania a partir del estudio de la cerámica, debido a la escasez de datos disponibles (Gardes 2015) (fig. 9). Pero, recientes investigaciones han revelado particularidades tipológicas en el área de Auch (Gers). Así, un tipo de urnas/ollas con labio triangular aparece como peculiar. Además, ciertos vasos parecen específicos como los cuencos con orejas, atestiguados hasta el valle del Adour, y un modelo de tapaderas con labio triangular, más presente en la parte este del Gers. Por fin, en las regiones costeras y pirenaicas hay que destacar la larga difusión de las urnas/ollas con labio divergente mientras que las urnas/ollas con borde interno y los cuencos de asas internas circulan preferentemente en las Landas.

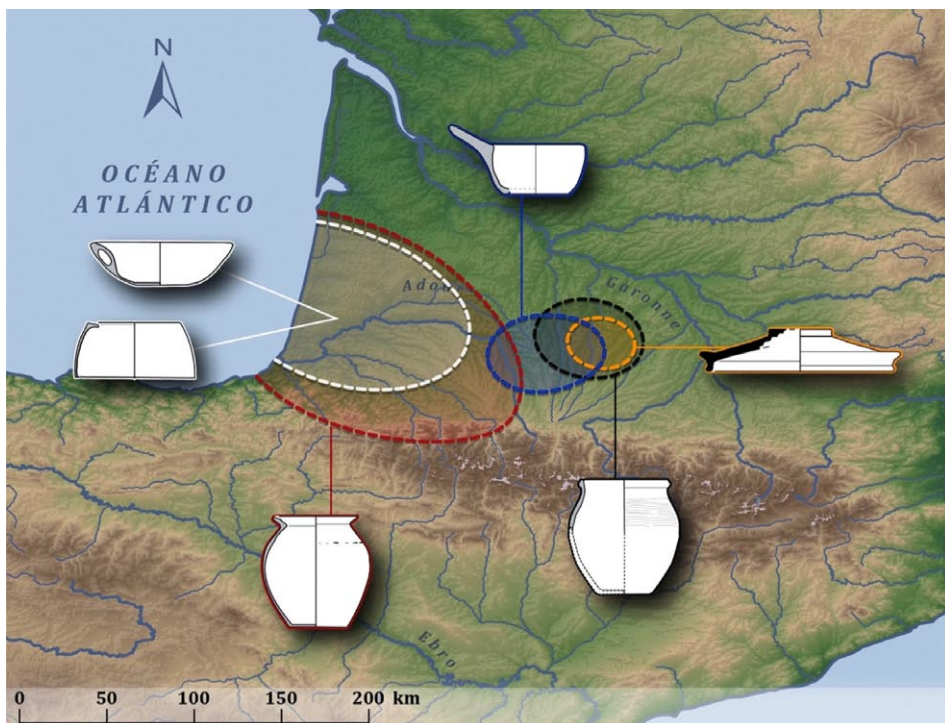

Figura 9

Difusión esquemática de diferentes tipos de vajilla de cocina en Aquitania en los siglos II y I a.C. (documento P. Gardes)

En la Aquitania meridional, determinadas cerámicas no torneadas de época altoimperial romana mantienen una línea de continuidad con las producciones del final de la Edad del Hierro. Éstas incluyen tres tipos de ollas, datadas del siglo I d.C que po-

seen cada una un área de repartición específica (fig. 10). En efecto, un estudio ha revelado que las ollas del tipo 703 (grupo B3) circulan en el valle medio del Adour; las del tipo 701 (grupo B4), en el valle medio del Gave de Pau; las del tipo 709 (grupo B4), en torno al departamento del Gers (Réchin 2015). Es importante señalar que la circulación de estas cerámicas coincide estrechamente con la circulación de las monedas de las series Pomarez y Beyrie y de las monedas sotiatas «a caballo».

Se puede intuir que las redes de intercambio perviven durante varios siglos y se desarrollan en marcos geográficos reducidos (Réchin 2015: 72):

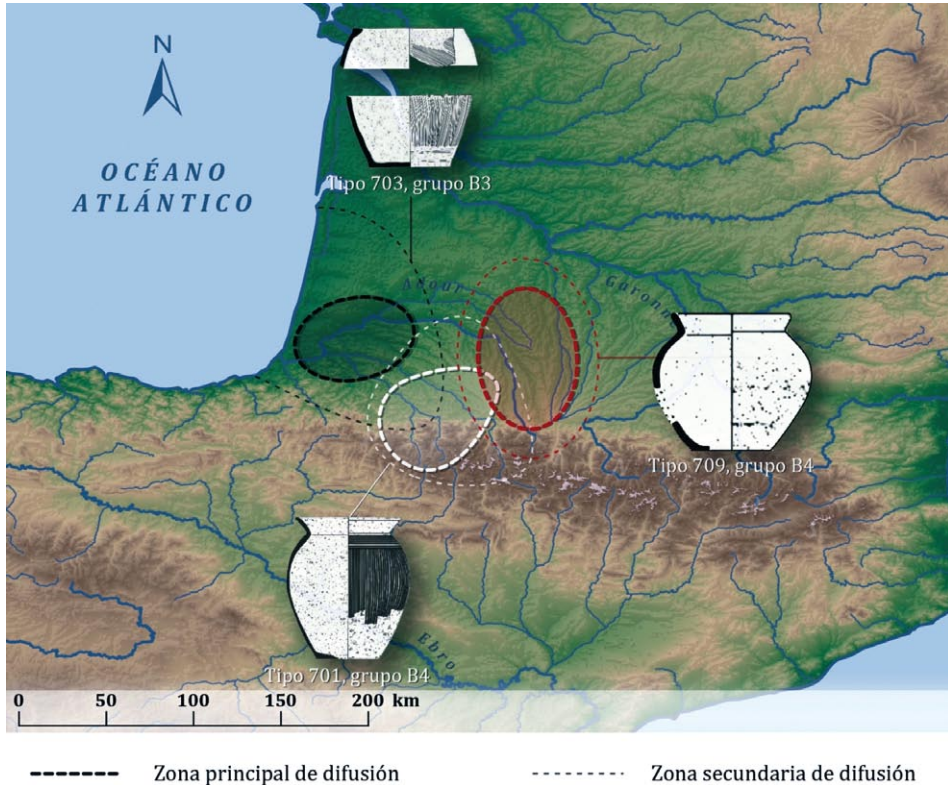

Figura 10

Difusión esquemática de tres tipos de ollas producidas en Aquitania en los siglos I y II d.C. (según Réchin 2015)

La situación evoluciona a partir de mediados del siglo I d.C. o de la época flavia (69-96 d.C.), con una modificación de la tipología y de la difusión de las ollas. De este modo, las cerámicas del tipo 701 (del valle medio del Gave de Pau) son sustituidas sucesivamente por las ollas del tipo 714 y luego posteriormente por el tipo 702. La difusión de éstas últimas aumenta y cruza los Pirineos hasta alcanzar la región de Jaca (Alto Aragón) (Réchin 2015: 73).

Un fenómeno aún más notable se observa con las ollas del tipo 706, que reemplazan el tipo 703 (Landas) a partir del periodo flavio. Hasta finales de la época imperial, estas ollas acusan un crecimiento considerable en su área de difusión. Su circulación, muy abundante, cubre una zona comprendida entre el Garona, el Ebro y Asturias (fig. 11). El número de hallazgos es particularmente elevado en las Landas, en Navarra y en los yacimientos de la cornisa cantábrica. Estas circunstancias características parecen dar testimonio de la existencia de patrones culturales comunes entre el sur de Aquitania y el País Vasco peninsular (Réchin *et al.* 1996).

Figura 11

Difusión de las ollas de tipo 706 (mediados del siglo I al siglo II d.C.; según Réchin 2015)

Figura 12

- a) denario de *Baskunes*; b) denario de *Arsaos*; c) denario de *Turiaso* (tesoro de Barcus, Pirineos Atlánticos); d) imitación de un bronce de *Iaka* (Apons, Pirineos Atlánticos); e) moneda «à la croix» (Villeneuve-sur-Lot, Lot-et-Garonne); f) moneda sotiata «a caballo»; g) moneda con protuberancias, serie Pomarez; h) moneda con protuberancias, serie Beyrie; i) moneda con protuberancias, serie Y (Callegarin 2009)

Conclusiones

Siendo el objetivo de este trabajo presentar una síntesis de la cultura material de los grupos humanos del área pirenaica occidental en la Edad del Hierro, basándose en sus producciones cerámicas y monetarias, se ha indagado en conocimientos cuantitativos que se han puesto en perspectiva a través de soportes cartográficos para identificar y visualizar tendencias, contrastes, paralelos o incongruencias.

Gracias al estudio, y a pesar de la dispersión de los focos de población, se han puesto de relieve prácticas comunes y rasgos característicos que tienden a confirmar cierta coherencia sociocultural en dicha época y en dicho territorio de estudio. También se confirman estrechos vínculos entre las dos vertientes pirenaicas. Sin embargo, está claro que la zona no es culturalmente uniforme y que abarca numerosos matices y grados de complejidad.

El análisis comparativo de las producciones cerámicas y monetarias de la zona pirenaica occidental examinadas aquí ofrece varias enseñanzas específicas:

- **Fronteras y delimitaciones.** El Garona y, de un modo menos marcado, el Ebro materializan una zona de transición hacia el área pirenaica occidental habitada por grupos humanos que se caracterizan por prácticas protohistóricas singulares. En el interior mismo de este territorio se percibe la existencia de fronteras internas como la formada por el río Adour que delimita varios ámbitos con identidades específicas. De esta forma, se puede notar que el sur del Adour se abre más hacia el Sur de los Pirineos (Norte de Aragón, País Vasco peninsular y Cantabria), y que se notan pocas influencias de la cultura lateniana.
- **Intercambios y estanqueidades.** Al norte como al sur de los Pirineos occidentales, los territorios desarrollan múltiples interacciones a menudo recíprocas, y en otras ocasiones unilaterales. Por ejemplo, las dos vertientes tienen en común las ollas de tipo 701 producidas en el Piamonte septentrional, y la utilización de monedas con leyenda ibérica acuñadas en el Piamonte meridional. En cambio, las monedas aquitanas y las monedas «à la croix» no cruzan la barrera orogénica de los Pirineos.
- **Supervivencias culturales.** A ambos lados de los Pirineos occidentales, se nota cierta estabilidad en lo que a prácticas y producción protohistórica de los grupos humanos se refiere. Y también se observa que el modelo de civilización romano tarda algo más en asentarse a diferencia de lo que ocurre en territorios vecinos.
- **Mestizajes culturales.** En lo que atañe a la producción protohistórica de cerámicas y monedas está claro que la zona pirenaica occidental no es un territorio aislado que esté al margen de influencias externas (Réchin 1996), al contrario. De este modo, se puede observar la celtización tanto de la producción protohistórica cerámica como de la producción monetaria al este de Aquitania en la zona del Gers, y constatar asimismo cómo ambas producciones se integran perfectamente en la esfera económica mediterránea.¹³ En la Edad de

¹³ El eje fluvial Aude-Garona, vínculo entre Mediterráneo y Atlántico, desempeña un papel destacado en esta integración (Colin 1998: 118-119).

Hierro, idénticas características de celtización y mestizaje se perciben en las producciones cerámicas y monetarias de Álava y de la mitad meridional de Navarra. Ambas áreas son zonas de frontera que muestran producciones con rasgos mestizos y pluriculturales (con componentes aquitanos, célticos y romanos).

En un futuro próximo, se ampliará y diacronizará dicho estudio integrando más elementos arqueológicos, como armas (espadas de antenas, *soliferra*...), adornos (fibulas navarro-aquitanas, broches de cinturón de 3, 4 o 6 garfios...) o tipos de yacimiento (castros, sepulturas de tipo crómlech...) (Mohen 1980; Peñalver 2004; Constantin & Chordà 2014). También podrán contribuir a esta reflexión informaciones de índole lingüística (Gorrochategui 1984, 1993, 1995a-b), toponímica o bien genética (Coffyn 1986), aunque interpretar estas fuentes resulte difícil y a veces arriesgado.¹⁴

Bibliografía

- Allen, D. F., 1980, *The Coins of the Ancient Celts*. Edinburgh: Edinburgh Univ.
- Andreu Pintado, J. (ed.), 2009, «Los vascones de las fuentes antiguas: en torno a una etnia de la antigüedad peninsular», *Instrumenta*, 32.
- Beltrán Lloris, F., 2004, «Imagen y escritura en la moneda hispánica», en Chaves & García (eds.), 125-139.
- & J. Velaza Frías, 2009, «De etnias y monedas: las “cecas vasconas”, una revisión crítica», in Andreu Pintado (ed.), 99-126.
- Blanchet, A., 1905, *Traité des monnaies gauloises et inventaires des trésors*, Bologne.
- Blázquez Cerrato, M. C., 2009, «Las denominadas cecas vasconas: una revisión», in A. Pintado (ed.), 71-98.
- Callegarin, L., 2009, «Les monnaies des peuples aquitains», *Aquitania* 25, 21-48.
- , 2011, «Sociétés et pratiques monétaires dans l'espace pyrénéen occidental au second âge du Fer», in L. Callegarin, M.-P. Garcia-Bellido & A. Jimenez Diéz (eds.), *Barter, money and coinage in the ancient Mediterranean (10th-1st centuries BC)*, Anejos de AEspA 58, Madrid, 315-334.
- , V. Geneviève & E. Hiriart, 2013, «Production et circulation monétaire dans le sud-ouest de la Gaule à l'âge du Fer (IIIe-Ier s. a.C.)», in Verdin & Colin (éds.), 161-193.
- Ceberio Rodríguez, M., 2009, «La cerámica común no torneada de época romana del yacimiento de Santa María la Real de Zarautz (País Vasco). Una aproximación a su caracterización tipológica», *Munibe* 27, 176-190.
- Chaves F. & J. García (eds.), 2005, *Moneta qua scripta. La moneda como soporte de la escritura. Actas del III Encuentro Peninsular de Numismática Antigua, Osuna (Sevilla, 2003)*. Anejos de AEspA 33, 125-139.
- Coffyn, A., 1986, «Recherches sur les Aquitains», *Revue des Etudes Anciennes* 88, 41-61.

¹⁴ Los trabajos de J. Gorrochategui han subrayado el fenómeno de bilingüismo que se observa en inscripciones latinas originarias del este de Aquitania o del sur de Navarra y Álava. La presencia de antropónimos híbridos y de parejas mestizas (celto-aquitanas, por ejemplo) parece corroborar la complejidad cultural de la zona pirenaica occidental, Cf. Gorrochategui 1984.

- Colin, A., 1998, *Chronologie des oppida de la Gaule non méditerranéenne*, Paris.
- & F. Verdin (eds.), 2013, *L'âge du fer en Aquitaine et sur ses marges. Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du fer. 35e Colloque International de l'AFEAF (Bordeaux, 2-5 juin 2011)*, *Aquitania*, Suppl. 30.
- Constantin, Th. & M. Chordà, 2014, «Las fibulas navarro-aquitanas y su contextualización a ambos lados de los Pirineos», in *VII Simposio sobre los celtiberos*, Teruel, 223-230.
- García, D., Verdin, Fl. (eds.), 2002, *Territoires celtiques : espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale, 24e colloque international de l'AFEAF, Martiques, 1-4 juin 2000*, Paris.
- Gardes, Ph., 2001, «Habitat, territoires et évolution sociale en Aquitaine durant le dernier millénaire av. J.C.», in L. Berrocal-Rangel et Ph. Gardes (eds.), *Entre celtas e iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania* (Madrid, 1998), 115-135.
- , 2002, «Territoires et organisation politique de l'Aquitaine pré-augustéenne. Pour une confrontation des sources», in García & Verdin (eds.), 2002, 48-65.
- , 2015, «Les Aquitains et leur vaisselle à la fin de l'âge du Fer : apport des recherches récentes», *Ex officina hispana. Cuadernos de la SECAH 2*, 513-526.
- , Colléoni, F., 2007, «Le second âge du Fer en Aquitaine orientale. Apport des recherches réalisées récemment dans le Gers et ses marges», *Actes du colloque AFEAF de Toulouse (2004)*, 37-54.
- Gorrochategui, J., 1984, *Onomástica indígena de Aquitania*, Bilbao: UPV/EHU.
- , 1993, «La onomástica aquitana y su relación con la ibérica», in F. Villar y J. Untermann (eds.), *Lengua y cultura en Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*, Madrid, 609-634.
- , 1995a, «The Basque Language and Its Neighbors in Antiquity», in J. I. Hualde, J. A. Lakarra y R. L. Trask (eds.), *Towards a History of the Basque Language*. Amsterdam: John Benjamins, 31-63.
- , 1995b, «Los Pirineos entre Galia e Hispania: las lenguas», *Veleia: Revista de prehistoria, historia antigua, arqueología y filología clásicas* 12, 181-234.
- , 2013, «Linguistique et peuplement en Aquitania», in Verdin & Colin (eds.), 17-32.
- Gozalbes, M. & J. M. Torregrosa, 2014, «De Iberia a Hispania. Plata, dracmas y denarios entre los ss. VI y VII a.C.», *Archivo de Prehistoria Levantina* 30, 275-316.
- Hiriart, E., 2014, *Pratiques économiques et monétaires entre l'Ebre et la Charente*, Thèse de doctorat, Université Bordeaux Montaigne.
- , 2016, «Les monnaies à la croix, retour sur l'un des principaux monnayages de la Gaule méridionale», *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 162, 179-198.
- , 2017, *Les monnaies à la croix. Catalogue des Monnaies Celtiques*, 2. Paris: P.-F. Jacquier Numismatique Antique.
- Llanos, A., 1990, «La Edad del Hierro y sus precedentes, en Álava y Navarra», *Munibe (Antropología-Arkeología)* 42, 167-179.
- López de Heredia Martínez de Sabarte, J., 2015, *Pottery in the Iron Age in the Basque Country: La cerámica de la Edad del Hierro en el País Vasco*. Oxford: BAR International Series.
- Olaetxea, C., X. Peñalver & L. Valdés, 1990, «El Bronce Final y la Edad del Hierro en Gipuzkoa y Bizkaia», *Munibe* 42, 161-165.
- Mohen, J.-P., 1980, *L'Âge du Fer en Aquitaine*. Paris: Mémoires de la Société Préhistorique Française 14.

- Peñalver, X., 2004, *Mairubaratzak - Pirinioetako Harrespilak. Munibe* (Antropologia-Arkeologia), Supl. 19, Donostia-San Sebastián.
- , 2008, *La Edad del Hierro. Los Vascones y sus vecinos en el último milenio anterior a nuestra era*. Donostia-San Sebastián: EASO.
- Réchin, Fr., 1996, «La vaisselle commune de table et de cuisine en Aquitaine méridionale», in M. Bats (ed.), *Les céramiques communes de Campanie et de Narbonnaise (Ier s. Av. J.-C. - IIe s. Ap. J.-C.)*, *La vaisselle de cuisine de table, Actes des Journées d'étude organisées par le Centre Jean Bérard et la Soprintendenza Archeologica per le Province di Napoli e Caserta*, 447-479.
- , 2015, «La vaisselle céramique non tournée d'Aquitaine méridionale à l'époque romaine. Pourquoi tant d'obstination?», in M. Joly & J.-M. Séguier (eds.), *Les céramiques non tournées en Gaule romaine dans leur contexte social, économique et culturel : entre tradition et innovation*, 65-84.
- *et al.*, 1996, «Céramiques communes non tournées du nord de la péninsule Ibérique et d'Aquitaine méridionale. Origine et diffusion d'un type particulier de pot culinaire», *S.F.E.C.A.G., Actes du Congrès de Dijon*, Marseille, 409-422.

Eneko Hiriart

CNRS, IRAMAT-CRP2A (UMR 5060), Université Bordeaux Montaigne
Maison de l'Archéologie, 8 esplanade des Antilles - 33607 Pessac (France)
(00 33) 557 12 45 46
eneko.hiriart@u-bordeaux-montaigne.fr

Laurent Callegarin

EHEHI, Casa de Velázquez, Université de Pau et des Pays de l'Adour
Casa de Velázquez, Ciudad Universitaria, C/ de Paul Guinard, 3 - E-28040 Madrid
914 551 580
laurent.callegarin@casadevelazquez.org

Philippe Gardes

INRAP, TRACES (UMR 5608), Université Toulouse Jean Jaurès
Centre archéologique de Saint-Orens ZAC des Champs-Pinsons, 13 rue du Négoce
31650 Saint-Orens-de-Gameville (France)
(00 33) 685 72 37 96
philippe.gardes@inrap.fr

François Réchin

Université de Pau et des Pays de l'Adour
ITEM EA 3002, UPPA, Institut Claude Laugénie,
Avenue du Doyen Poplawski - 64000 Pau (France)
(00 33) 559 40 72 81
francois.rechin@univ-pau.fr

Miecha

Miecha

José Ignacio Hualde
University of Illinois

Abstract

In this paper I consider the chronology of the oldest identifiable loanwords that Spanish and other Ibero-Romance languages appear to have taken from Basque. The dating of these loanwords is somewhat more certain when they have undergone datable sound changes in the borrowing language. Here I focus on the medieval praenomen Miecha, seemingly from Spanish mi 'my' and Basque aita 'father'. I consider the evolution from aita to -echa within the historical phonology of the Spanish language. The dating of borrowings from Basque to Romance may also help elucidate when the languages came into contact.

Keywords: *loanwords, chronology of sound changes, Spanish-Basque historical contact.*

Laburpena

Lan honetan, gaztelaniak eta beste hizkuntza ibero-erromanikoen euskaratik hartu omen dituzten mailegu zaharren kronologia aztertzen dut. Mailegu hauen datazioa errazagoa edo seguruagoa da soinu aldakuntzen ondorioak erakusten dituztenean eta soinu aldakuntza horiek datatu ditzakegunean. Hemen Erdi Aroko Miecha praenomen-a az dihardut. Antza denez, hitz honen osagaiak gazt. mi eta eusk. aita dira. Aita > -echa bilakaera aztertzen dut gaztelaniaren fonologia diakronikoaz dakiguna kontuan hartuz. Neurri batean maileguen datazioa erabili dezakegu bi hizkuntzen arteko harremana noiz hasi zen jakiteko ere.

Hitz gakoak: *maileguak, soinu aldakuntzen kronologia, gaztelaniaren eta euskararen arteko harreman historikoa.*

1. Sarrera: Euskara Batu Zaharraren *Urheimat* delakoaz

Azken bolada honetan euskararen zatikatze dialektalaren diakroniaren auziak indar berria hartu du. Ikerlarien interes hau oinarritzko adostasun aurkitu berri batetik hasten da: euskalari guztiok edo gehienok onartzen dugu orain zatikatze prozesu hau ez dela zahar-zaharra. Gipuzkera ez zen erromatarren garaiko bardularren hizkuntza eta karistioak ez ziren bizkaieraz mintzo. Aldiz, Mitxelenak (1981) pisuzko froga argiez erakutsi zuen bezala, euskal hizkera historiko guztien ama, Euskara Batu Zaharra (EBZ), Erdi Aroko hizkuntza bat da. Honela bada ere, euskararen aztarna epigrafikoa eta toponimikoa Erdi Aroa baino zaharragoa denez, eta eskualde oso zabal batean aurkitzen denez (Akitaniatik Soriaraino, ikus Gorrotxategi 1994, 1995, 2009), ondorioztatu behar dugu EBZak ahaide hurbilak izan zituela. Ahaide hauek suntsitu ziren, beharbada batzuk EBZaren hedapenaren ondorioz, eta garai historikora heldu den euskal hizkuntza bakarria EBZ izenarekin ezagutzen duguna da. Hau da, ezagutzen ditugun euskal hizkera historiko guztiak EBZaren dialektoak dira. Konparaketarako, gure egunetara iritsi den hizkuntza italiko bakarria latina da (edo latinaren dialektoak: italiara, frantsesa, gaztelania, etab.). Latinaren ahaide hurbilak, beste hizkuntza italikoak (hala nola faliskoa, unbroa eta oskoa), desagertu ziren; latinak ordezkatu zituen.

Latinaren kasuan, Erromako hizkeraren hedapen geografikoa gertaera historiko ezagun batekin lot dezakegu: Erromako Inperioarekin, hain zuzen. EBZaren zabal-kuntza, aldiz, ez da hain erraz esplikatzen ezagutzen ditugun gertaera historikoen bidez. Hau, bide batez esanda, ez da batere bitxia edo harrigarria. Badira, adibidez, arrazoi linguistiko sendoak pentsatzeko errumaniera ez zela garatu gaurko Errumanian, baizik eta mendebalderago edo hegoalderago sortu zela; baina ez dakigu noiz edo nola hedatu zen Daciara. Era berean, ez dakigu ziurtasunez noiz etorri ziren lehen magyar edo hungarieradunak gaurko Hungaria eta Transilvaniara. Ebidentzia historikoa ahula da kasu hauetan guztietan.

Zuazok (2010) EBZaren hedapena Nafarroako Erresumarekin lotzen du. Hasiera batean, EBZa Iruñerriko hizkera izango litzateke. Zuazoren ikuspegian, ondo ulertzen badut, EBZaren hedapena baino lehenago, familia bereko hizkerak erabiltzen ziren gaurko Euskal Herrian eta inguruan, baina Iruñean sortutako berrikuntzak eta aldaerak zabaldu ziren familia bereko hizkera guztierara, batasunera iritsi arte. Interpretazio honetan, paralelismo bat gaztelaniaren zabalkuntza lateralean izango genuke. Gaur egun, Salamancan, Logroñon, Tuteran eta Zaragozan gaztelaniaz hitz egiten bada ere, lehenagoko garai batean gaztelania Burgos eta inguruko hizkera zen soilik. Aipatutako hirietan, gaztelania ez ziren beste hizkera erromantze batzuk hitz egiten ziren. Denboraren poderioz eta, antza denez, Gaztelako hizkerak zuen prestigioarengatik, hizkera horiek gaztelaniatuz joan ziren, (ia) beren ezaugarri berezi guztiak galdu arte (ikus Neira 1982).

Lakarrarentzat (2014: 215), EBZaren sorlekua Iruña baino iparralderago kokatu behar da. Ikerlari honek ez du argitzen hedapen prozesua zein zen. Beste nonbait esan dudana bezala (Hualde 2015, 2016), EBZa geografikoki kokatzerakoan euskarak eta gaskoierak zenbait bilakaeratan erakusten duten bat-etortze harrigarria (ikus Allières 1992) kontuan hartu behar da nola edo hala. Bilakaera fonologiko zahar amankomun batzuk aipatzeko, /n/-a galtzen da bi bokalen artean bi hizkuntzetan

(LŪNA > gask *lua* /lyo/, ANATE > eusk *ahate*). Aipagarriena, beharbada, latinaren bokalen arteko /p t k/ kontsonanteak ahostundu gabe mantentzea da. Bokal arteko kontsonanteen ahostuntzea mendebaldeko eta ekialdeko hizkuntza erromanikoak bereizteko erabili bada ere (adib. *vĪTA* > gazt, port & cat *vida*, fr *vie* vs ital *vita*), muga La Spezia-Rimini isoglosa ospetsua delarik, Añamendiko erromantzean irla gordeztailea dugu (gasc *bita*), isoglosaren esanguratsutasuna zalantzan jartzen duena.

EBZaren sorterrria zehazteko mailegu zaharrek informazio garrantzitsua eman diezagukete. Abaituak (2017), hain zuzen, gaskoieratiko maileguen garrantzia erabiltzen du EBZa Pirinioen iparraldera sortu zela defendatzeko.

Gaurko euskararen ama zen EBZaren *Urheimat* edo sorlekuari buruz argibidea izan dezakegu, neurri batean, erromantzetiko maileguen artean, gaztelaniatik, nafararagoieratik eta gaskoieratik datozenak bereiziz eta, ahal den neurrian, datatuz.

Erdi Aroko mailegu batzuk gaztelania ez den hizkuntza ibero-erromantze batek omen datoz. Haien artean, adibidez, *teila* eta *ispilu* izango genituzke. Euskal hitz hauek beharbada Nafarroako edo Errioxako erromantzetik etorriko lirateke (Donemiliagako glosetan, *enospillu* ‘ispiluan’ aurkitzen dugu, konparazione, Menéndez Pidal 1968a: 8, 113. glosa). Gaztelaniaz, alboko erromantzeetan ez bezala, *teja espejo*, *ojo*, etab. ditugunez, hipotesiak arrazoizko dirudi. Hala ere, ezin dugu baztertu gaztelania ere /k/ etapatik iragan zela lehen testuak baino lehen: TEGULA > **teg’la* > *teka* > gazt.zah. *teja* [teʒa]. Hau da, iturria Gaztelako erromantzea ere izan daiteke, hitzok mailegatu baziren gaztelania preliterarioan, hizkuntza honetan /k/ > /ʒ/ pausua gertatu baino lehen.

Beste mailegu batzuen kasuan argiago dago iturria gaskoiera dela, eta ez gaztelania edo beste hizkera ibero-erromaniar bat. Haien artean, *eme* < gask *hemna* eta *eztei* < gask *hestejar* izango genituzke, agian (ikus Manterola 2016, Lakarra et al. 2018).

Bestaldetik, oso zabalera handia duten edo guztiz orokorrak diren beste mailegu batzuk Pirinioen hegoaldeko erromantzetik datoz. Adibide bat *leku* hitza da, gaskoieraz gertatu ez den diptongazio baten ondorioa erakusten baitu: LOCU > *luecu* > *leku*; konpara dezagun *lueco*, Donemiliagako glosetan (Menéndez Pidal 1968a: 3, 2. glosa) vs. gask *lòc* (dena den, beste hizkera galo-erromantze batzuetan, *luoc* - *luec* aurkitzen dugu).

Erromantzetiko maileguetatik argia ateratzeko, aipatu ditudan helburuetarako, beren datazioa ezinbestekoa da.

Hemen, kontrako norabidean ibiliko gara: gaztelaniak euskaratik hartu dituen maileguak eta beraien datazioa izango ditugu aztergai. Noizkoak dira euskaratiko maileguak gaztelanian? Zein neurritan erabil ditzakegu mailegu hauek gaztelaniaren eta euskararen arteko kontaktua datatzeko? Hauek dira hemen egin nahi ditudan galderak.

2. Euskaratiko hitzak gaztelanian

Gaztelaniak euskaratik hartu dituen mailegu batzuek oso egitura modernoa dute eta, gainera, zenbait praktika kultural jakinekin lotzen dira zuzenean. Talde honetan sartzen dira, adibidez, *órdago* (XIX. mendean kokatua Corominasen hiztegi etimologikoan) eta *aquelarre* (XVII. mendeko testigantzekin gaztelaniazko testuetan, ikus Lakarra et al. 2018, s.v. *akelarre*).

Gaztelaniaren euskaratiko mailegu gehienak, hala ere, zailagoak dira datatzeko. Horrelako mailegu asko —seguruak edo litezkeenak— hala nola *chapparro*, *chatarra* eta *laya* zaharrak izan daitezke, nahiz eta testu idatzietan ez agertu berandu arte.

Gauzak argiagoak dira maileguak soinu aldaketaren bat pairatu duenean. Kasu horietan, soinu aldaketa datatu dezakegun heinean, mailegua ere datatzeko gai izango gara. Adibide bat emateko, latinezko *sinistra* hitza, euskal mailegu batekin ordezkatu zen hizkuntza ibero-erromanikoetan eta Añamendi-aldeko galo-erromanikoetan. Beharbada hemen bi mailegaketa-bide desberdin ditugu. Alde batetik, gaskoierak *esquerr(e)* jaso zuen eusk. *ezker* hitzetik eta handik hitza langedozierara eta katalanera (*esquerre*) hedatu zen. Ez dakigu noiz gertatu zen mailegaketa hau, baina ziur asko euskal artikulua garatu baino lehen (gai honetaz, ikus Manterola 2015). Beste aldetik, gaztelaniazko hitzaren bukaera esplikatzeko, errazena da suposatzea euskal jatorria *ezkerdo* adjektiboa dela, eta hortik *izquierdo* eta *izquierda* sortu direla (gaztelanitik, hitza portuguesera ere iragan zen, *esquerdo*, *esquerda*). *Cantar de Mio Cid* delakoan oraindik ere *sinistra* hitza eskua izendatzeko erabili arren («*a la exida de Bivar ovieron la corneja diestra, e entrando a Burgos ovieron la sinistra*»), pentsatu behar dugu mailegua zaharragoa dela, Corominasek iradokitzen duen bezala: «Es verosímil que el vocablo se extendiera desde una zona de lengua vasca en época visigótica» (Corominas 1973, s.v., cf. baita Corominas & Pascual 1991-1997 ere). Hau pentsatzeko arrazoi bat da hitzak /e/ ireki azentudunaren diptongazioa erakusten duela, *Lumbier*, *Javier*, *Javierre* (< *etxe berri*), *Javierregaray* eta *Artieda* toponimoek bezala (ikus Menéndez Pidal 1968). Beraz, *izquierdo* hitza, euskal jatorriko toponimo hauek bezala, /e/ > /ie/ aldakuntza zaharra gertatu baino lehen mailegatu zen erromantzean (diptongazio honen datazioaz, ikus Lloyd 1987: 129-130).

3. *Gazt. (Mi)echa*

Gaztelania zaharrean, *miecha* deitura edo titulua aurkitzen dugu gizonezko izen propio baten aurretik, *prænomen* bezala: *Miecha don Ordonio* (Menéndez Pidal 1951, Lapesa 1981: 51, Gorrotxategi 1984: 148). Hitz hau azaltzeko, Menéndez Pidak *mi aita* proposatu zuen, eta *aita* euskal hitza ikusi zuen, baita *Chamartín* bezalako toponimo batean (< *aita Martín*) ere. /eʃa/ titulua ugaria da Donemiliagako Becerro Galicano izenarekin ezagutzen den testuan. Petersonek (2013: 425-426) *prænomen* honen 57 adibide aurkitu ditu testu honetan, ortografia desberdinekin: *eita*, *echa*, *egga*, *eigga*, *aita*, *hegga*.

Forma ortografiko hauek guztiek errealitate fonologiko bakarra ordezkaten duten neurrian, euskal maileguak bi bilakaera jasan ditu gaztelaniaz: /aïta/ > /eïta/ > /eʃa/. Hau da, /aï/ diptongoa /eï/ bihurtu zen lehenago, eta hurbilkari sabaikariak ondoko herskari horzkaria palatalizatu zuen gero. Bi arau hauek ezagunak dira gaztelaniaren fonologia diakronikoan.

Bigarren arautik hasiz, hots, /it/ > /ɨ/ *ch*, aldakuntza hau, gaztelaniazko testuak baino zaharragoa bada ere, gaztelaniaren bilakaera berezi bat da, alboko erromantzeetan gertatzen ez dena, cf. MULTU > gazt. *mucho* vs port *muito*, LACTE > gazt *leche* vs port *leite*, cat *llet*; DIRECTU > gazt *d(e)recho*, port *direito*, arag *dreito*, cat *dret*, etab. (Antzeko bustidurak, hala ere, Galiako hegoaldeko eta Italiako iparraldeko hizkera bazuetan ere aurkitzen ditugu; ikus, adib., Wireback 2009). Adibide hauek erakusten

duten moduan, palatalizazioa eragiten duen irristaria kontsonante baten bokalizazioaren ondorioa da; gehienetan /k/ kontsonante baten ondorioa, /kt/ bezalako taldeetan. Bokalizazio prozesu hau orokorra da mendebaldeko erromantzeetan eta, beraz, erlatiboki oso zaharra, beharbada III. edo IV. mendekoa (Straka 1979: 239); cf., adib., NOCTE > fr *nuît*, cat *nit*, port *noite* vs ital *notte*; FACTU > fr *fait*, cat *fet*, port *feito* vs ital *fatto*; OCTO > fr *huit*, cat *vuit*, port *oito* vs ital *otto*, etab. Gaztelaniak urrats bat gehiago erakusten du, hots, /t/-aren bustidura, adib. /nokte/ > /noite/ > /noʃe/. Beraz, /ai̯a/ > /eʃa/ dugunez, ondorioztatu behar dugu euskal hitza mailegatu zela gaztelaniaz /kt/ > /it/ gertatu baino beranduago eta /it/ > /ʃ/ baino lehenago.

/ai̯/ > /ei̯/ asimilazio bokalikoari dagokionez, aldakuntza honek palatalizazioak baino eremu geografiko zabalagoa du, orokorra baita Hispaniako iparraldeko hizkuntza ibero-erromanikoetan (baina ez mozarabe izenarekin ezagutzen ditugun Hispaniako hegoaldeko hizkeretan, cf. Menéndez Pidal 1964, Lloyd 1987: 189, edo, adibidez, frantses zaharrear, geroago frantsesez /ai̯/ > /e/ gertatu bazen ere, cf. *fait*, *lait*). Kodako kontsonante baten bokalizazioak sortutako diptongoez gain, /ai̯/ > /ei̯/ aldakuntza metatesiz eragindako diptongoei ere aplikatzen zaie gaztelaniaz, adib. AREA > **ari̯a* > **ai̯ra* > *eira* > *era* edo PRIMĀRIU > **primai̯ro* > *primeiro* > *primero* (cf. Donemiliagakoetan, *terzero*).¹ Bilakaera bera dugu VAICA jatorri ezezaguneko mailegu zaharrear ere: VAICA > *veiga* > *vega* eta, testuinguru fonologiko berean, LAICU > *lego* (Menéndez Pidal 1964: 75-76); ikus, orobat, CANTĀVI > *cantai* > *cantei* > *canté* (cf., dena den, Recasens 2016 beste interpretazio baterako). Aldiz, /ai̯/ diptongo berriagoak ez dira /ei̯/ bihurtzen, cf. CANTĀTIS > *cantades* > *cantais* (edo VAGĪNA > *vai̯na* > *vaina*, ez ***veina*). Honek ere balio digu mailegua datatzeko. /ai̯/ > /ei̯/ bilakaera Galiziaraino hedatu zenez, pentsatu behar dugu, beharbada, bisigodoen garaian gertatu zela.

Laburbiduz, hurrengo bilakaerak ditugu gaztelaniaz:

Aldakuntza	Adibideak		Eremu geografikoa
	FACTU	lacte	
1. /kC/ > /i̯C/	fa̯itu	la̯ite	Mendebaldeko erromantzea
2. /ai̯/ > /ei̯/	fe̯ito	le̯ite	Ibero-erromanikoa
3. /it/ > /ʃ/	hecho	leche	Gaztelania

Badirudi eusk /ai̯a/ > gazt /eʃa/ azaltzeko, ondorioztatu behar dugula gaztelaniak *aita* hitza taulan erakutsitako lehen eta bigarren aldaketa fonologikoen artean mailegatu zuela euskaratik, gaztelaniaz /hai̯tu/ eta /la̯ite/ esaten zen garaian, gaztelaniazko lehen testuak baino askoz lehenago. Beraz, mailegu honek ere erakutsiko liguke bisigodoen garaian euskara eta erromantzea kontaktuan zeudela mendebaldean, Corominasek *izquierda* hitzari buruz esaten duena nolabait baieztatuz.

Beste aukera bat izango litzateke palatalizazioa sorburu hizkuntzari egozte. Hau da, pentsatzea maileguaren iturria ez dela *aita* baizik eta *aitta* forma palatalizatua,

¹ Bide batez, euskaraz *kerexa* bezalako mendebaldeko mailegu bat metatesia baino berriagoa da (< **cereisa*), eta *gerezia* (< CERESIA), aldiz, zaharragoa.

bustidura adierazgarriarekin (cf. Mitxelena 1985: 218, 31 ohar, Gorrotxategi 1984: 147). Horrela balitz ere, /aj/ > /ej/ aldakuntza esplikatu beharko genuke. Hirugarren aukera bat Menéndez Pidak iradokitzen duena da. Menéndez Pidalen (1964: 282) ustez, *eita* izango litzateke hitz honen jatorriko forma euskara zaharrean (edo iberieraz), eta *aita*, aldiz, euskara modernoa. Ez dirudi hau zuzena denik.

Zer ikasi dugu ariketa honetatik? Hauxe, behintzat: (*mi*)*echa* hitzaren historia errazago ulertzen dela Araban, Bizkaian edo-ta Errioxan, bisigodoen garaian edo, euskara hitz egiten zela pentsaturik, x. mendeko Nafarroako Erresumaren garapena baino lehen. Beste horrenbeste esan daiteke *izquierdo* hitzaren historiaz.

Aipamen bibliografikoak

- Abaitua, J., 2017, «La historia interna de la vasconización tardía: préstamos y neologismos». E. Ramos & A. Ros (arg.), *Onomastika, hizkuntza eta historia: Ricardo Cierbideren omezeko estudioak*. Bilbo: Onomastika Elkartea, 293-314.
- Corominas, J., 1973, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, 3. arg. Madril: Gredos.
- & J. A. Pascual, 1991-1997, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madril: Gredos.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 1995, «The Basque language and its neighbours in antiquity». J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*. Amsterdam: Benjamins, 31-64.
- , 2009, «Vasco antiguo: Algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas», *Palaeohispanica* 9, 539-555.
- Hualde, J. I., 2015, «Dialektologia dinamikoa». In I. Epelde (arg.) *Euskal hizkerak eta dialektok gaur egun. Lapurdum-en ale bereziak*, 3, 125-153.
- , 2016, «On Basque dialects». In B. Fernández & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the grammar of Basque*. Amsterdam: Benjamins, 15-35.
- Lakarra, J. A., 2014, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara batu zaharra berreiraki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz». In: I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina*. Bilbo: UPV/EHU [ASJUren Gehigarriak 69, 155-241].
- , J. Manterola & I. Segurola, 2018, *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lapesa, R., 1981, *Historia de la lengua española*, 9. arg. Madril: Gredos.
- Lloyd, P., 1987, *From Latin to Spanish*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Manterola, J., 2015, *Euskararen morfologiaren historiarako: artikulua eta erakusleak*. Dokto-retza tesia, UPV/EHU.
- , 2016, «Ekialdeko erromantzeetako hitzak euskaraz», *Xarles Videgain-i Gorazarre (= Lapurdum XIX)*, 405-417.
- Menéndez Pidal, R., 1951, «Chamartín», *Revista de Filología Española* 35, 1-7. [Berrarg., in Menéndez Pidal 1968, 221-231.]
- , 1968a, *Orígenes del español: Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, 6. arg. Madril: Espasa-Calpe.
- , 1968b, *Toponimia prerrománica hispana*. Madril: Gredos.

- Mitxelena, L., 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-303. Berrarg., in Mitxelena, *Palabras y Textos*, 1987, 23-33. Gasteiz: UPV/EHU.
- , 1985, *Fonética histórica vasca*, 3. arg. Donostia: *ASJU*ren argitalpenak.
- Neira, J., 1982, «La desaparición del romance navarro y el proceso de castellanización», *Revista Española de Lingüística* 21: 2, 267-280.
- Peterson, D., 2013, «Basque in the Becerro. Basque names and language in the Becerro Galicano de San Millán». In R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. Gasteiz: UPV/EHU.
- Recasens, D., 2016, «Stressed vowel assimilation to palatal consonants in early Romance», *Journal of Historical Linguistics* 6: 2, 201-246.
- Straka, G., 1979, *Les sons et les mots*. Paris: Klincksieck.
- Wireback, K., 2009, «On palatalization and the origin of yod in Western Romance», *Romance Quarterly* 51: 1, 55-67.
- Zuazo, K., 2010, *El euskera y sus dialectos*. Irun: Alberdania.

José Ignacio Hualde

Dept of Linguistics, 4080 FLB

University of Illinois

Urbana, IL 61801

USA

jihualde@illinois.edu

La red vascológica de Schuchardt

Schuchardt's bascollogical network

Bernhard Hurch
Universidad de Graz

Abstract

Among the founding factors for modernism in philology/linguistics, there were two important medial innovations as a consequence of industrialization: new printing technologies and the installation of a general mail system. This contribution explores their catalyzing effects on the basis of Schuchardt's bascollogy, showing that the (pre-)academic network of epistolary exchange, of reviewing and other types of contact, which had been created by those innovative scholars, is at least as important for the development of the humanities as the publications in sensu stricto. Moreover, this paper illustrates modern techniques applied in the digital and open source «Hugo Schuchardt Archiv», which virtually reconstruct the network which had existed in the 19th century. The archive publishes, among other things, at the moment nearly 8,000 letters with originals, transcription and comments (from which around 1,700 with bascollogical interest).

Keywords: *History of linguistics, history of Basque studies, 19th century modernism, scientific networks, internationalization of discourse, Schuchardt.*

Resumen

Entre los elementos fundacionales de la filología y la lingüística modernas hubo dos importantes innovaciones como consecuencia de la industrialización: nuevas tecnologías de impresión y el establecimiento de un sistema postal general. En esta contribución se exploran sus efectos catalizadores sobre la base del trabajo vascológico de Schuchardt, mostrando que la red (pre-)académica de intercambio epistolar, de reseñas y otros tipos de contacto, creada por estos estudiosos, es al menos tan importante para el desarrollo de las humanidades como las publicaciones sensu stricto. Además, se ilustran técnicas modernas aplicadas en el «Hugo Schuchardt Archiv» digital y open source, que reconstruyen virtualmente la red existente en el siglo XIX. En el archivo se han publicado de momento, entre otras cosas, casi 8.000 cartas en facsímile, transcritas y comentadas (alrededor de 1.700 de las cuales son de interés vascológico).

Palabras clave: *Historia de la lingüística, historia de los estudios vascos, modernidad del siglo XIX, redes científicas, internacionalización del discurso, Schuchardt.*

1. Introducción¹

En la Historia de la Lingüística, el verdadero interés no reside en descubrir primicias, es decir, quién dijo qué y dónde por primera vez, sino que consiste principalmente en entender el proceso histórico de la *génesis del conocimiento* y de su transmisión. En el legado de Hugo Schuchardt, en la sección de las «Colecciones especiales» (*Sondersammlungen*) de la biblioteca de la Universidad de Graz, hay casi 14.000 cartas. Se trata, con muy pocas excepciones, de escritos dirigidos a Schuchardt. Dicha colección es bastante completa. Lo único que, sistemáticamente, no se ha conservado son las cartas personales, ya que Schuchardt pidió a Franz y Karoline Mairhuber, con quienes compartió la villa en su vejez, que los destruyeran.² El lingüista de Graz nunca guardó una copia de sus propias misivas. Sin embargo, con el paso del tiempo se ha conseguido localizar e integrar en el archivo una parte nada despreciable de las cartas escritas por él.

Dicha colección de cartas retrata, con una continuidad sin precedentes, 65 años de evolución de la Lingüística, y alberga un inmenso potencial en información sobre procesos históricos del desarrollo del pensamiento. Además, esos 65 años que van de la segunda mitad del s. XIX hasta el momento posterior a la primera guerra mundial constituyen un período de creación de las disciplinas científicas, también de la Lingüística y de la Filología Románica, a través de la canonización, la profesionalización y la institucionalización. Un proyecto de investigación histórica llamado *Network of Knowledge* («red de conocimiento», Instituto de Lingüística de la Universidad de Graz) ha intentado en los últimos 10-15 años descifrar, concretar y situar en el contexto de sus interrelaciones históricas este tejido discursivo, que se puede denominar «red epistémica».³

El euskera ocupa un lugar importante en la obra de Schuchardt, de modo que no es de extrañar que también se refleje en su legado epistolar. Este, por su parte, constituye sin duda una parte esencial de su legado vascológico. En el siguiente apartado se explicará un poco más detalladamente el concepto de *Netzwerk* («red») y el significado de las redes en el s. XIX desde el punto de vista de la Historia de la Lingüística, antes de pasar a tratar en concreto la cuestión de la presencia del euskera y de los aspectos vascológicos. En el último apartado se pondrá de relieve la especificidad de los estudios vascos en lo que se refiere a la profesionalización y la institucionalización de los mismos.

¹ Agradezco de todo corazón a María Jose Kerejeta la traducción de este trabajo.

² En sus últimos 15 años de vida, Schuchardt desarrolló con la pareja, que le acompañó en su lecho de muerte, una relación paterno-filial. Véase la conmovedora imagen de los últimos días de vida de Schuchardt reflejada en una carta de Franz Mairhuber a Elise Richter (<http://schuchardt.uni-graz.at/hugo-schuchardt/lebensdokumente/schuchardts-tod-und-danach>); la biografía sobre Schuchardt escrita por Richter (1928) que, curiosamente, se limita a hechos biográficos y no menciona ningún aspecto de la vida profesional y científica, está mayoritariamente basada en testimonios como el de la familia Mairhuber que se cita aquí.

³ En el archivo electrónico *Hugo Schuchardt Archiv* (HSA), bajo <http://schuchardt.uni-graz.at>, se pueden consultar libremente todos los materiales aquí mencionados. Durante varios años este proyecto fue financiado por el *Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung in Österreich* (Fondos para el fomento de la investigación científica en Austria) y dirigido por el autor de estas líneas.

2. Redes

En un primer momento, la noción de red puede parecer demasiado general y, por ello, un poco vaga. Ello se debe a que en el contexto que nos ocupa se ha venido haciendo un uso muy restringido de la imagen del objeto original «red». En el fondo, en las *redes epistémicas* se trata también de una estructura de nudos, y de conexiones entre dichos nudos.⁴ Por lo general, los nudos representan a personas que constituyen la red; en contados casos, también a instituciones. Las líneas entre los nudos representan las estructuras intermedias, que materializan las conexiones físicamente. Estas pueden ser de naturaleza diversa. Las personas no *constituyen* la red por su mera existencia, sino por las conexiones creadas conscientemente, como personas que actúan. En este sentido, cada nudo es un actor, un miembro que opera, concretamente, como creador y receptor, como portador de un elemento de la red. En definitiva, son las acciones de dichos actores los que constituyen la red. En las redes de este tipo lo importante no es el aspecto estático, sino el dinámico. El diseño de la red es una construcción compleja creada por una «mano invisible» y formada por nudos y conexiones individuales. Se ha utilizado aquí la noción de «mano invisible», no exenta de inconvenientes, porque la construcción del conjunto de la red no es, como tal, producto de una acción voluntariamente orientada. Como se ha dicho, es el resultado de un conjunto de actores y del conjunto de sus acciones, pero el sistema de red resultante es más que la suma de las acciones individuales, ya que en el proceso de transmisión del conocimiento nace una realidad con una legitimidad propia que es, igualmente, independiente de los actores particulares.

Un actor solo puede controlar sus propias acciones, es decir, en el mejor de los casos solo puede influir en los nudos/actores con los que tiene un contacto directo. Los contactos entre numerosos actores (= conexiones entre nudos) se pueden condensar en unidades epistémicas en torno a grupos temáticamente definidos. Existen grupos de redes de distinta magnitud, de distinta densidad y de distinta intensidad, y estas tres variables también pueden variar con el tiempo. En un contexto concreto, las unidades epistémicas se constituyen mediante estructuras de actividades relacionadas con discursos que se formalizan específicamente en relación con determinados contenidos. El conjunto de estos grupos y discursos conforman una red de un orden superior. Tanto los grupos como los individuos, así como los discursos, se solapan entre sí. Mientras que las conexiones aisladas entre nudos se producen mediante actividades aisladas, los grupos y sus discursos se pueden también construir sobre otras actividades que no tienen un destinatario individual (p. ej. las publicaciones). También esta actividad surge de un solo nudo. Renn & Wendt (<https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/de/node/7449>, última consulta: 21.07.2017) dicen lo siguiente sobre la estructura y el significado de las redes:

Las redes epistémicas no son producto de la casualidad, sino que poseen una topología en la que determinados nudos —los llamados *Hubs*— son especialmente rele-

⁴ Algunos elementos de la descripción de las redes proceden de los trabajos de Jürgen Renn y de su grupo en el Instituto Max Planck para la Historia de la Ciencia en Berlín (véase en especial J. Renn, ed., 2012). Ahora bien, las ideas principales ya habían sido formuladas independientemente en la redacción del proyecto *NetKnowl*. Pese a todo, los trabajos berlineses contribuyen, con toda seguridad, a enriquecer y a reafirmar el proyecto de Graz.

vantes, porque están conectados con muchos otros nudos. La dinámica interna del desarrollo del saber se caracteriza por la interacción entre formas de conocimiento y las estructuras de su representación. Esta pone en marcha procesos de reflexión que llevan a una arquitectura del conocimiento cada vez más compleja. La dinámica externa está determinada por una interacción de factores epistémicos, ecológicos, culturales, económicos y políticos.

Esta cita describe muy bien lo que se ha desarrollado en el proyecto *NetKnowl* vigente como marco histórico del conocimiento y se ha presentado en el *Hugo Schuchardt Archiv* (HSA). De todos modos, y como ya se ha señalado, a partir de Schuchardt se puede ilustrar muy bien la complejidad de la topología. Lo que más arriba se ha mencionado como «densidad de las unidades epistémicas» significa que hay una serie de sub-redes que participan en la red lingüístico-filológica y que esta, a su vez, interactúa con redes vecinas.

En cuanto a los medios necesarios para la constitución de dichas redes, hay que ir un poco más allá. Las redes epistémicas que se establecen en el curso del s. XIX recurren a tecnologías o infraestructuras que están estrechamente relacionadas con la industrialización y que actúan como catalizadores para el desarrollo intelectual y científico, así como para su implantación institucional. La distribución del conocimiento corre paralela a los procesos de distribución de la sociedad de la mercancía.⁵ Esta circunstancia refleja la condicionalidad histórica y social de dichos procesos de conocimiento. Se trata, en especial, de dos factores multiplicadores: un servicio de correos mejor organizado en la era industrial, y la tecnología de la imprenta, que en aquel período se desarrolló a una velocidad vertiginosa.

En algunos casos, publicaciones impresas y cartas se complementan unas a otras en una secuencia discursiva perfecta. Un buen ejemplo de ello es la interrelación entre una reseña de Schuchardt (1893) y la correspondencia mantenida con Georg von der Gabelentz.⁶ Naturalmente, algo así solo puede funcionar cuando la publicación se realiza a una velocidad que permite integrarla en la secuencia del intercambio de cartas, y eso es precisamente lo que sucedió:

a) El 22 de junio de 1893 Gabelentz pronuncia su discurso de ingreso en la Academia de las Ciencias de Berlín – b) seguidamente, dicha conferencia se publica en las *Sitzungsberichte* de la Academia con el título «Baskisch und Berberisch» (Gabelentz 1893) – c) Schuchardt, como miembro que era de la Academia de Berlín, recibe la publicación – d) y escribe una reseña crítica⁷ – e) que envía a la revista *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* – f) donde la reseña es aceptada e impresa (Schuchardt 1893) – g) Gabelentz por su parte lee dicha reseña en *Literaturblatt* y escribe, ya el 5 de septiembre, una carta a Schuchardt, que es una reacción directa a la reseña.

Esta secuencia de pasos de a) - g) se produce en el tiempo récord de 12 semanas, una velocidad impresionante: dos publicaciones consecutivas, su envío, la recepción,

⁵ Sobre esto, véase también la exposición *Ware und Wissen* «mercancías y conocimiento» que tuvo lugar en la *Haus der Kulturen* de Berlín en 2014.

⁶ Sobre su contenido se habló extensamente en la publicación de homenaje a Beñat Oyarçabal (Hurch 2009b).

⁷ En aquella época de florecimiento de la cultura de la reseña era del todo habitual hacer reseñas críticas de los artículos y no solo de los libros.

la redacción de la recensión y, finalmente, la reacción epistolar. En las condiciones actuales, una velocidad semejante se podría alcanzar, en el mejor de los casos, por medios digitales.⁸ Al leer hoy las cartas cronológicamente,⁹ parece que falta una en la secuencia de la discusión. Sin embargo, la carta que falta es precisamente la citada recensión, que se integra en el hilo discursivo pero que, al mismo tiempo, tiene presencia también en la esfera pública.^{10 11}

La reorganización integral del servicio de correos era una necesidad imperiosa para responder a las exigencias logísticas del mercado industrial.¹² La historia del sistema postal está suficientemente estudiada en numerosas publicaciones. Tras la emisión del primer sello (*1 penny black* en mayo de 1840) pasaron escasamente 15 años hasta que se generó una red lo bastante amplia como para garantizar el servicio de correos a los países en vías de industrialización de Europa, con Inglaterra a la cabeza (Beyrer & Täubrich (1996), Walter (1995), Neutsch (1995)).¹³ Este proceso nunca

⁸ A finales del siglo XIX había algunas revistas dedicadas a las recensiones. La *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* y la *Literarisches Centralblatt* eran las más difundidas en la especialidad. Lo importante es aquí su periodicidad. En la portada del segundo se añade: «Erscheint jeden Sonnabend» («se publica cada sábado»), es decir, semanalmente. Este hecho garantiza una rápida difusión y funcionalidad de las estructuras de red.

Hay muchos documentos que dan testimonio de la extraordinaria velocidad de los procesos de producción en la ciencia. Citemos como ejemplo una carta de Schuchardt a Vinson del 9 de mayo de 1898 en la que se dice: «Anteayer recibí el tomo del suplemento [Vinson (1898)], ayer envié una breve nota sobre él a *Litteraturblatt*; hoy le expreso mi más sincero agradecimiento». Dicha recensión aparece ya en la *Literaturblatt* del 6 de junio de 1898 (Schuchardt 1898). De modo que transcurre menos de un mes hasta que se imprime. La correspondencia entre Julien Vinson y Schuchardt está ya trabajada, pero aún no se encuentra disponible *online*. Estará accesible en breve en el HSA.

⁹ La correspondencia de Schuchardt y von der Gabelentz está, en la medida en la que se ha podido reunir, accesible en: <http://schuchardt.uni-graz.at/id/person/1540> (última consulta: 21 de julio de 2017).

¹⁰ Esta nota crítica de Schuchardt tuvo buena acogida, ya que en las reseñas del trabajo póstumo de Gabelentz (1894) se citan una y otra vez de manera central los argumentos críticos que aportó el lingüista de Graz (véase Hurch & Purgay en imprenta).

¹¹ Una parte esencial de esta aceleración reside en la reducción de los tiempos del servicio de correos. De San Juan de Luz a Graz (de Urquijo a Schuchardt) una carta tardaba, por lo general, 3 días. En aquel tiempo en Graz se entregaba el correo tres veces al día, y en Viena hasta 5 veces al día.

¹² Es igualmente reseñable y espectacular el surgimiento de la red ferroviaria que, aunque en un principio daba servicio principalmente a las zonas industriales —para el suministro de materias primas y el transporte de mercancías así como el abastecimiento de los mercados—, pronto cubrió todo el mercado europeo. Karl Marx se ocupa de ese tema ya en 1862, en su escrito *Statistische Betrachtungen über das Eisenbahnwesen* ‘Observaciones estadísticas sobre los ferrocarriles’ en relación con Inglaterra (*Karl Marx/Friedrich Engels - Werke*, Dietz Verlag, Berlín. Tomo 15, 4.ª edición, 1972, reimpresión de la 1.ª edición de 1961, Berlín/DDR. p. 447-450). Las detalladas cifras que ofrece son impresionantes, baste mencionar que en aquel entonces había 15.076 vagones de pasajeros frente 180.574 vagones para el transporte de mercancías. Se trata, obviamente, de un colosal proyecto de construcción paneuropeo, si se observa la arquitectura homogénea de vías férreas, viaductos, anclajes y puentes, que tienen un aspecto intercambiable en todo el espacio europeo. El volumen de las obras que se realizaron en el intervalo de 40-50 años es casi imposible de cuantificar, incluso según estándares actuales. Es, además, la demostración de que el capital estaba del todo capacitado para responder a sus propias necesidades y de organizarse paneuropeamente, aun sin Unión Europea. Es interesante señalar que Marx y Engels no dedican ningún estudio al desarrollo del servicio postal.

¹³ A mediados de la década de 1850, por ejemplo en Berlín, había ya 3.600 buzones de correos, hacia los que, por cierto, existía aún mucha desconfianza por lo que se refiere al anonimato. Un fenómeno que hoy en día, y quizás con mayor motivo, no es desconocido.

ha sido estudiado desde el punto de vista de su impacto sobre los desarrollos discursivos. Junto al enorme aumento cuantitativo de la comunicación, esta extensión de la red incidió también sobre el desarrollo del contenido de lo comunicado y lo que era susceptible de comunicarse,¹⁴ así como el modo de hacerlo.¹⁵

Las ciencias humanas, en este caso la Lingüística (en especial la vascológica), pudieron beneficiarse de un cambio en las infraestructuras, cuya finalidad era principalmente económica, para sus propios fines.

Solo y exclusivamente a esta circunstancia debemos la enorme cantidad de cartas y demás piezas de correspondencia que Hugo Schuchardt legó para la posteridad. De vez en cuando, se topa uno con la opinión de que Schuchardt fue un excéntrico solitario escritor-de-muchas-cartas. De ningún modo es eso cierto, y quien lo dice ignora la historia de la investigación en un punto esencial,¹⁶ ya que Schuchardt, sencillamente, se aprovechó al máximo del medio, pero otros colegas lo hicieron también en la misma medida. Y aquella fue precisamente una oportunidad de desarrollar la cultura científica. Schuchardt tuvo simplemente amplitud de miras, en la medida en la que fue consciente de manera temprana del significado de escribir y de recibir cartas, y a lo largo de toda su actividad recopiló toda su correspondencia meticulosamente. Es algo que hizo desde el principio, ya que se llevó consigo a Graz las cartas de la época de Gotha y de Halle.¹⁷ Quizás es esta meticulosidad lo que lo diferencia de algunos de sus contemporáneos, pero encontramos también a otros colegas cuyos legados muestran relaciones epistolares igualmente extensas.

La comparación de correspondencias revela que el solapamiento de correspondencias es asombrosamente grande, lo cual significa que la red epistémica subyacente a esos discursos tuvo que ser muy estrecha. Para dar solo algunos ejemplos de distintos países: Schuchardt y Gaston Paris compartieron 175 correspondencias, Schuchardt y Ascoli 130, Schuchardt y Leite de Vasconcelos 116.¹⁸

¹⁴ La institución de este nuevo medio es comparable, evidentemente, con el desarrollo de Internet, y su papel consistió en poner a disposición del público un medio que era capaz de reorganizar la logística del mercado globalizado. Las Humanidades fueron entonces, al igual que hoy, las mayores beneficiarias de dichas innovaciones. No se trata tanto de la cantidad de las unidades de comunicación, sino de la aceleración del proceso de comunicación, el acortamiento de las distancias que eso conlleva y, relacionado con ello, la aparición de nuevas estrategias de discurso y de nuevos discursos, en general. El hecho de que en las últimas décadas en el campo de la lingüística haya surgido un interés cada vez mayor por ramas de investigación como la tipología, lenguas en vías de extinción, la lingüística de corpus, etc., está relacionado con las nuevas posibilidades técnicas y sociales de investigación y discurso: el acceso a datos e informaciones, la creación de bancos de datos, repositorios y corpus, así como la mayor facilidad de acceder a lenguas y materiales determinan esta nueva inmediatez.

¹⁵ Tras las cartas, vinieron poco después las tarjetas postales, que no se diferencian de las primeras solo en el espacio del que disponen y, por tanto, en la longitud del texto escrito, sino también en lo que se refiere al contenido (véase Kalckhoff 1911, Holzheid 2011 y Starl & Tropper 2014).

¹⁶ Así, por ejemplo, los cálculos de Markey (1982) en relación con la actividad epistolar de Schuchardt son bastante exagerados, ya que si este hubiese escrito 10 cartas al día en todas sus décadas de correspondencia, el número de cartas habría sido 6 veces mayor.

¹⁷ Por este motivo se han conservado también las correspondencias tempranas, aunque no tan extensas (por ej. con Diez, Pott, Steinthal, Schleicher etc.); véase HSA.

¹⁸ Por supuesto, también sería interesante extraer el «núcleo duro» de los correspondencias, pero habría que especificar más el fondo del asunto, y eso es algo que queda fuera del presente marco. Existe ya un

El desarrollo de estas nuevas posibilidades de comunicación y de discurso destaca aquí de forma espectacular. Los cambios sustanciales en la investigación que derivan de ello han sido tratados en la literatura como *modernidad*.¹⁹ Pero, como se ha señalado más arriba, no se trata solo de cantidad, sino también de *nuevos discursos*. De hecho se puede comprobar cómo en el s. XIX el interés se va apartando de una perspectiva enciclopédica y se centra en la investigación empírica, y cómo al mismo tiempo a través de los nuevos medios de comunicación el mundo empieza a ser más abaricable. Como ejemplo se puede mencionar el papel de Schuchardt como fundador de la creolística. De su pluma salieron alrededor de dos docenas de artículos sobre lenguas criollas que marcaron un hito, sin haber estado nunca en un solo país donde se hablara una lengua de ese tipo. Además, en su legado se conserva una gran cantidad de manuscritos y materiales, en parte todavía inéditos, sobre lenguas criollas que actualmente han desaparecido, y de las cuales la única documentación existente son los manuscritos y materiales mencionados, guardados en el legado de Schuchardt. Esta excepcional colección solo fue posible gracias a una ingeniosa red de contactos epistolares que Schuchardt —junto con muchos de sus colegas— supo tejer y aprovechar. En general, las lenguas criollas se acercaron a Europa porque el sistema de comunicación del mercado industrial incluía también las colonias y propició contactos más estrechos y fiables.²⁰

El segundo aspecto mencionado se refiere a los decisivos cambios sucedidos en la imprenta, en especial, en la impresión de libros. La literatura sobre este tema es también prácticamente inabarcable, tanto en lo que se refiere a los aspectos técnicos como a los económicos y sociales (Wolf 1974, Gerhardt 1975). Para el proyecto en curso los tres aspectos son importantes. En primer lugar, los técnicos. Los cambios consisten por una parte en un aumento de la velocidad de impresión, gracias a la introducción de la prensa rápida impulsada a vapor en la impresión de libros desde finales de la década de 1820, con mejoras continuas y rapidísimas en las décadas posteriores hacia la impresión rotativa.²¹ En segundo lugar, la pulpa de madera reemplazó la producción más antigua y más cara a base de fibra de algodón, y «cuando junto al

plan para otro proyecto de investigación, junto con Ursula Bähler (Universidad de Zürich), focalizado precisamente en unos pocos representantes.

¹⁹ No hay muchos trabajos que traten el tema de la modernidad en la Lingüística. Las novedades fundamentales de lo moderno impregnan, sin duda, la investigación de la segunda mitad del s. XIX; sin embargo, afirmar que empieza con el *Cours de linguistique générale* de Saussure es un punto de vista que, aunque difundido, tiene poco sentido, porque precisamente los puntos que se aducen como prueba no son genuinamente saussurianos. Para una casuística de los fundamentos de lo moderno en la Lingüística véase Hurch (2015), y en especial sobre lo moderno en la vascolología de habla alemana, Hurch (2016).

²⁰ Schuchardt trasciende con ello el campo de la romanística que, precisamente, había contribuido a establecer con su disertación sobre el vocalismo del latín vulgar y, en los años posteriores, con sus estudios sobre el retorromance de Suiza y sobre el rumano. De hecho, hizo también de la creolística un genuino objeto de estudio de la romanística. A duras penas se ajustaba a las concepciones conservadoras de las tradiciones culturales europeas que hubiese africanos que pudieran ser tema de investigaciones romanísticas. Los posteriores estudios de Schuchardt sobre románico y árabe, bereber, euskera, etc. ponen igualmente de relieve que las delimitaciones en esta rama son tan poco estrictas como en la propia realidad hablada.

²¹ Véase Kuhbandner (2008: 36). La editorial Cotta jugó aquí el papel fundamental de abrir camino.

proceso puramente mecánico de obtención de fibra a partir de la madera se introdujo el uso del sulfito de amonio en la década de 1870, con la pulpa de madera o pasta de celulosa se consiguió la materia prima ideal para poder producir papel más duradero y más flexible de manera barata y masiva» (Kuhbandner 2008: 35). En la misma época, Ottmar Mergenthaler inventa la linotipia o máquina componedora, que también necesitó de décadas de mejora cualitativa.²² Lo relevante desde el punto de vista socioeconómico es que la impresión se convierte en un producto industrial, y con ello tiene su propio mercado. Esto se manifiesta por un lado en los mecanismos de distribución (por ej. la separación organizativa de librerías y editoriales), pero la mecanización de la imprenta produce también un cambio en la cantidad: se trata de la democratización de la lectura. El enorme aumento de productividad exigía el máximo aprovechamiento de las máquinas de las que se disponía, lo cual condujo a una sobreproducción que, por un lado, hizo que bajase la calidad de la producción y, por otro, la del contenido impreso.²³

En aquellos años surgieron docenas de nuevas editoriales y colecciones de libros. Entre 1850 y 1885 se crearon al menos 35 nuevas revistas filológico-lingüísticas que, en parte, siguen existiendo. En ese momento de auge económico las propias editoriales se convirtieron en empresas industriales. En esta imagen se integra perfectamente el hecho de que, por ejemplo, Walter de Gruyter fuera un comerciante de carbón de la zona del Ruhr, que invirtió lucrativamente en el nuevo sector sin tener ninguna idea de los procesos de difusión del conocimiento.²⁴

La importancia de la imprenta y del sector editorial en el ámbito de habla alemana, en especial en la propia Alemania, tiene raíces históricas que, como es sabido, se remontan muy atrás con Gutenberg y la Reforma. Pero que la vascolología vasca también se benefició de ello lo evidencia el hecho de que Julio de Urquijo ya en febrero de 1912 hablase con Schuchardt de la posibilidad de imprimir la *Revista Internacional de Estudios Vascos* en Alemania.²⁵ Schuchardt hizo de intermediario para la producción de la revista en Halle, en concreto con Karras, un tipógrafo e impresor que había colaborado mucho con la editorial Max Niemeyer,²⁶ y con quien el propio Schuchardt hizo imprimir algunas de sus publicaciones. A pesar de su tradicionalismo, en este punto Urquijo se muestra muy moderno, como alguien que es capaz de aprovechar para la ciencia las nuevas posibilidades de producción y de distribución abiertas por la industrialización. En aquel tiempo en el País Vasco y España dichas posibilidades eran más limitadas, ya que el sector editorial y la imprenta no te-

²² También en la encuadernación, que se hizo independiente como industria, hubo innovaciones esenciales frente a la encuadernación artesana, en especial la mecanización del grapado y la espiralización.

²³ A lo largo de este trabajo se volverá nuevamente sobre este punto. Precisamente en el ámbito de habla alemana se producen a finales del s. XIX algunas publicaciones vascológicas de ínfima calidad científica. Schuchardt nunca se cansó de advertir y de escribir contra ese tipo de escritos.

²⁴ La gran tradición histórica que la editorial de Gruyter reclama gustosamente para sí reside únicamente en el hecho de que, de tanto en tanto, ha ido comprando viejas editoriales y las ha ido integrando en su empresa editorial.

²⁵ Véanse dichas cartas de principios de 1912 en Hurch & Kerejeta, ed. (1997).

²⁶ Hasta su adquisición por de Gruyter en 2013, Niemeyer fue la editorial líder del ámbito de habla alemana en la rama de la romanística. Allí se publicaron la mayor parte de las obras canónicas, así como, por ejemplo, la *Zeitschrift für romanische Philologie* y sus correspondientes suplementos.

nían una orientación internacional a la altura de lo deseado por Urquijo.²⁷ De esta cooperación dan cuenta, entre otras, las correspondencias entre Schuchardt y Urquijo, y entre Schuchardt y Karras.²⁸

Elisabeth Eisenstein, en una investigación pionera (1983), documentó magníficamente la influencia de la imprenta y de las editoriales en los cambios sociales, intelectuales, científicos y religiosos que, de hecho, hicieron del s. XVI una temprana era moderna. Una de las tesis fundamentales del proyecto de Graz es que en el s. XIX, en concurrencia con el servicio postal, sucede algo parecido: con el surgimiento de nuevos medios se da un nuevo fundamento al desarrollo de las ciencias. Con los nuevos medios surgen nuevos discursos y nuevos tipos de textos, como el ensayo científico,²⁹ la recensión,³⁰ los anuncios, etc.³¹

Hasta ahora he hablado únicamente de las condiciones de producción del *libro* —o, más en general, de la *obra impresa*— como mercancía.³² Pero para tener una visión global es necesario hablar también del *mercado* del libro, ya que, a fin de cuentas, en una sociedad industrial los libros, como mercancía, producen también beneficios. En esa época empieza a producirse una división de tareas: no solo se separan las imprentas de las editoriales, sino que la distribución de libros empieza también a organizarse de forma autónoma gracias a la aparición de las librerías.³³ Parece que el

²⁷ Poco después, la primera guerra mundial trajo también problemas para la cooperación, que al final fueron insuperables y acabaron por levantar fronteras de nuevos nacionalismos. Esto incidió negativamente en la ciencia. La solución que adoptaron la mayoría de los vascólogos que buscaban una difusión internacional fue la colaboración con editoriales francesas, especialmente de París.

²⁸ No he conseguido localizar el archivo editorial de la imprenta Karras. Pero sí se puede consultar, en cambio, la correspondencia pertinente entre Urquijo y Karras en el *Fondo Urquijo*, en Donostia/San Sebastián.

²⁹ Que el *ensayo* tiene una dilatada historia como forma literaria es algo que no hace falta recalcar. Aquí se habla únicamente del *ensayo científico* en su sentido más estricto. La tesis de Wagner (2012) trata del desarrollo tipológico de los textos desde los primeros escritos eruditos (por ej. los discursos de Humboldt ante la Academia, de la década de 1820) a los trabajos discursivamente contextualizados de principios del s. XX.

³⁰ En ese período, la redacción de este tipo de textos (la recensión) ocupa una parte importante de la actividad de los lingüistas. El hecho de escribir recensiones no es nada nuevo. Una vez más, citemos el ejemplo de Georg von der Gabelentz: hay años en los que llega a publicar hasta 23 recensiones, pero ni un solo ensayo. Otros compañeros de red, entre ellos Schuchardt, se comportan de forma similar. La actividad crítica a través de las recensiones en relación con una obra general es algo que requiere un análisis más detallado. Para ello hay que analizar también las correspondencias de los lingüistas con los editores de las revistas. En el marco del proyecto de Graz, Frank Rutger Hausmann, entre otros muchos aspectos, ha tenido la gentileza de trabajar algunas de estas correspondencias con los editores, que ya están accesibles en el HSA.

³¹ La creación de nuevos tipos de textos, que corre paralela a la creación de nuevos discursos, es algo que también hemos conocido en las dos últimas décadas a través de los medios digitales, en los que ha surgido igualmente una serie de nuevos tipos de textos: blogs, hipertexto, Twitter, SMS, e-mail, bancos de datos, sitios web y muchos otros. Este punto ya fue tratado en Hurch (2009a).

³² En este apartado solo puedo ofrecer datos del ámbito germanohablante, ya que es un tema que he investigado exhaustivamente en el marco del citado proyecto *Network of Knowledge*.

³³ Estas tres tareas se concentraban anteriormente en la misma mano. Un par de décadas después surgen también empresas específicas para la composición tipográfica y la encuadernación. Este desarrollo condujo a la fundación de un gran número de pequeñas editoriales. Es un tema que merecería igualmente un estudio más exhaustivo: la literatura científica de aquel tiempo se publicó en pequeñas editoriales, a menudo situadas también en pequeñas localidades, de las que ya no queda ningún rastro.

círculo de compradores era algo más grande que hoy para los libros de tema científico.³⁴ Existen numerosos indicios de ello. Un elemento importante de las redes de comercialización eran las llamadas revistas de recensiones, es decir, revistas dedicadas únicamente a la publicación de recensiones. Las dos más importantes en el ámbito de habla alemana, en el área de la Filología y la Lingüística, eran la *Literarisches Centralblatt* y la *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie*. En el período de mayor florecimiento, estas revistas, en las que colaboraban todos los estudiosos de renombre de la época, aparecían semanalmente, es decir, a una velocidad vertiginosa.³⁵ Lo cierto es que había una mayor permeabilidad entre las universidades y las escuelas secundarias,³⁶ y que dicha permeabilidad concernía sobre todo al personal, lo cual aumentó el número de compradores potenciales: por un lado, el intercambio entre ambas instituciones era del todo posible y nada infrecuente (p. ej. A. Trombetti),³⁷ y, por otro lado, había una serie de profesores de educación secundaria que eran también activos investigadores (p. ej. A. Grimm, H. Urtel, Cl. Giacomino). A ello hay que añadir, además, el hecho de que los informes anuales de las escuelas secundarias incluían trabajos científicos de miembros del cuerpo docente.³⁸ Un tercer argumento para dicho intercambio son las «reuniones de docentes alemanes». Se trataba de una forma temprana de los congresos especializados, que tenían lugar con regularidad una vez al año, y que no por casualidad llevaban el adjetivo

³⁴ Por cierto, esto vale también para la literatura. La condicionalidad histórica y social de la investigación lingüística que aquí se propone debería de estudiarse de forma análoga en lo que se refiere a la literatura. Estoy convencido de que el desarrollo de las formas literarias dominantes en el s. XIX (sobre todo la novela, el relato y la novela corta) tiene que ver exactamente con los mismos cambios en las condiciones de producción de la mercancía *libro*. También se producen en la literatura excesos en relación con la escasa calidad del producto, aún por investigar, como el surgimiento de las *Groschenromane* «novelas baratas». El término *Pulp Fiction* se refiere exactamente al mismo hecho, ya que el inglés (*wood pulp*) designa la sustancia base para la producción de papel barato (pasta de madera), una innovación de mediados del s. XIX.

³⁵ A ello se añaden otros órganos, de orientación fuertemente regional, como la *Berliner philologische Wochenschrift* o los suplementos del *Augsburger Allgemeinen Zeitung*, cuya distribución, sin embargo, no se limitaba al ámbito local.

³⁶ Un segundo lugar de permeabilidad con las universidades eran las bibliotecas públicas. Baste con citar el ejemplo de Friedrich Müller, que desde su puesto en la Biblioteca Imperial (la actual Biblioteca Nacional de Viena) completó su doctorado y obtuvo una cátedra en la Universidad.

³⁷ Trombetti era profesor de liceo en Cuneo y se presentó como tal en 1904-1905 al *Premio Reale* de la *Accademia Nazionale dei Lincei* (Roma). Ganó el premio, sobre todo por el informe de varias páginas de Schuchardt (que junto con Ascoli era miembro de la Academia y de la comisión). Gracias a dicho premio, Trombetti obtuvo la cátedra de Estudios semíticos y Lingüística histórica de la Universidad de Bolonia.

³⁸ Así, por ejemplo, una versión ligeramente abreviada de Grimm (1884) apareció el mismo año como *Beilage zum Jahresberichte des Königlichen Gymnasiums zu Ratibor, Ostern 1884*. En la actualidad, los informes anuales han desaparecido casi por completo del escenario. Los informes escolares contienen, en el mejor de los casos estadísticas de alumnos y profesores, y cifras sobre costes de los graduados. El género de los *informes anuales* de las escuelas es también un terreno aún inexplorado. En el área germanohablante era muy habitual publicar en dichos informes trabajos científicos de profesores de secundaria con ambiciones. Con frecuencia se trataba, sin embargo, de trabajos pseudocientíficos sobre historia local, temas de literatura y lengua alemana, etc. Que precisamente en Ratibor, Silesia, apareciese un trabajo de unas 60 páginas sobre el euskera es bastante sorprendente pero, como se ve, no imposible.

de «docentes».³⁹ Una fuente aún por explorar son, en cuarto lugar, las bibliotecas de consulta de los profesores de los institutos de enseñanza secundaria alemanes, ya que se trataba también de instituciones cuyas bibliotecas estaban bien provistas.⁴⁰

3. El *Hugo Schuchardt Archiv* – panorámica de una red vascológica

El *Hugo Schuchardt Archiv* HSA electrónico (<http://schuchardt.uni-graz.at>) se ha propuesto la tarea de sacar a la luz todas las redes en las que participó la persona de quien toma su nombre y que, en gran medida, él mismo contribuyó a constituir, con todos los materiales necesarios para situarlas en su contexto histórico. En pocas palabras, allí se pueden encontrar todas las publicaciones (incluidas las traducciones y las reseñas de las publicaciones), así como cerca de 6.000 cartas de las 14.000 mencionadas (el original escaneado, transcripción, comentarios y palabras clave). Además, el mismo sistema de palabras clave funciona también en las publicaciones procesadas mediante el OCR (*optical character recognition*) y en la parte de los manuscritos del legado integrados hasta el momento.⁴¹ A ello se añaden materiales sobre la vida profesional e institucional de modo que, por ejemplo, bajo el epígrafe «Lebensdokumente» se reproduce íntegramente la vida académica de Schuchardt (habilitación en 1870 en Leipzig, llamamiento a Halle en 1873 y a Graz en 1875/1876) a través de los documentos que se conservan en los archivos de las universidades de dichas ciudades.⁴² En ese sentido, el sistema de búsqueda existente permite seguir la aparición de nuevos trabajos y situarlos en su contexto discursivo.

³⁹ Gracias a la correspondencia de Schuchardt sabemos con bastante exactitud qué colegas de profesión, del ámbito universitario y de la investigación, participaron en la 50.ª reunión, celebrada en 1909 en Graz. Por cierto, el adjetivo variaba: «docentes» era constante, pero en ocasiones se llamó de «filólogos y docentes», en algún año que otro, de «filólogos, docentes y orientalistas» (<https://de.wikisource.org/wiki/Philologenversammlung> - última consulta: 6 de agosto de 2017). Todo apunta, en cualquier caso, a la existencia de una estrecha cohesión, cuando hoy lo más habitual es la división.

⁴⁰ Al comprar libros en los anticuarios se topa uno con frecuencia con ejemplares que proceden de bibliotecas de consulta de profesores de liceo desmanteladas en distintos momentos. En 2016 intenté llevar a cabo un proyecto informal, tomando como ejemplo dos escuelas de enseñanza secundaria, para obtener viejos registros de inventario de dichas bibliotecas de referencia. Por desgracia, fracasé en ambos casos, ya fuera por la nula disposición a colaborar, ya por el desinterés de la dirección de las escuelas o de los profesores encargados. Los centros en cuestión fueron el Albrecht Dürer Gymnasium de Berlín-Neukölln y el Gymnasium Stubenbastei (antiguamente Franz Josefs Gymnasium) de Viena. A través de un anticuario, adquirí la *Dissertation zum Vokalismus des Vulgärlatein* de Schuchardt (1866-1868) en tres tomos, procedente de los fondos del citado instituto berlinés. Hoy en día, en estos tiempos de destrucción sistemática de las estructuras educativas por parte del Estado, ni siquiera está asegurado que las bibliotecas universitarias cuenten con los medios necesarios para comprar semejantes libros, y menos aún los institutos, cuya labor educativa tiende a cero y de cuyos docentes ya no se espera ni capacitación ni interés científico. El segundo instituto mencionado fue uno de los centros educativos líderes de Viena, que tuvo una larga lista de alumnos sobresalientes (por ej. Leo Spitzer), así como eminentes profesores interesados en la investigación, como por ejemplo el anglicista Leon Kellner, padre de Dora Benjamin, nacida Kellner, y esposa de Walter Benjamin.

⁴¹ Los manuscritos contenidos en el legado no se han trabajado aún de manera satisfactoria. Además de materiales de trabajo y notas de la propia mano de Schuchardt, hay también una gran cantidad de materiales recopilados de inestimable valor.

⁴² Véase <http://schuchardt.uni-graz.at/hugo-schuchardt/lebensdokumente/vorwort>. Junto al interés histórico general de estos documentos para la historia de la Lingüística, hay también otros aspectos reseñables:

Egurtzegi (2012) ofrece un catálogo completo de las publicaciones de Schuchardt sobre el euskera; sin embargo, no está claro cuál es su finalidad. Completar la monumental *Bibliographia Vasca* (1981-1985) de Jon Bilbao es un propósito comprensible y formulado como tal por el autor, pero es algo innecesario, por diversos motivos. En primer lugar, la bibliografía primaria de los trabajos vascológicos de Schuchardt ya había sido recopilada mucho antes, en concreto por Georges Lacombe en su «Bibliographie des travaux de Schuchardt sur la langue basque et l'ibérien» (1927), apéndice a su necrológica sobre Schuchardt publicada en la *RIEV*.⁴³ Lacombe registra 105 publicaciones vascológicas de Schuchardt, lo cual ofrece una visión benévola del entonces recién fallecido. No todo lo citado es realmente *vascológico* en un sentido estricto. Acertadamente, Jon Bilbao fue algo más restrictivo en su interpretación. De modo que habría que aclarar qué se entiende con «publicaciones sobre el euskera». Curiosamente, Egurtzegi cita incluso trabajos cuya existencia resulta inverificable.⁴⁴

Todas las publicaciones de Schuchardt —por supuesto, también las vascológicas— están accesibles en el archivo electrónico *HSA* (véase más arriba), incluidas todas las traducciones y reseñas, y además de forma completa; y lo estaban también en 2012, cuando Egurtzegi publicó su trabajo.⁴⁵ Elaborar una bibliografía lingüística de forma impresa tiene además la desventaja, frente a un medio digital, de que las enmiendas, añadidos y actualizaciones solo son posibles con un gasto desproporcionadamente elevado. Sin embargo, en este punto quizás habría que resaltar una vez más que no se trata aquí, de ningún modo, de hacer una crítica de la bibliografía impresa, sino de mostrar que un enfoque científico-histórico más amplio ofrece posibilidades de mucho mayor alcance. Esto se puede ilustrar con algunos ejemplos.

La conexión de las (sub-)redes entre sí se produce de forma directa o por intermediación. Eso significa que Schuchardt, mediante los 2072 correspondientes y las cerca

así, por ejemplo, A. F. Pott fue valedor (*Referent*) de Schuchardt en el proceso del nombramiento de este para la Facultad de Halle, y de su pluma salió un largo informe de evaluación (<http://schuchardt.uni-graz.at/hugo-schuchardt/lebensdokumente/berufungsakte-professur-halle> - última consulta: 21. Julio de 2017).

⁴³ Sorprendentemente, Egurtzegi no menciona el citado trabajo de Lacombe. Sin embargo, este hecho es importante, porque Lacombe jugó un papel trascendental en el contexto de la discusión vasca de Schuchardt.

⁴⁴ Aquí no me refiero a la doble y múltiple mención de, por ejemplo, traducciones de textos que ya se han citado en la bibliografía primaria y que aparecen una vez más en el año de la publicación de la propia traducción. Es más cuestionable, p. ej., «Schuchardt (1895d)» (Egurtzegi 2012: 164), una supuesta reseña sobre un trabajo póstumo de Gabelentz (1894), publicado por Albrecht von der Schulenburg, sobrino de aquel. Por un lado, la referencia bibliográfica no es correcta, por cuanto que en el citado lugar —al que se añaden datos incongruentes de tomo y año— no se encuentra la supuesta reseña. Por otro lado, existen dudas de si Schuchardt llegó a escribirla, ya que en ese momento Gabelentz ya estaba muerto. Schuchardt nunca habría criticado el trabajo de un fallecido con quien ya no podría discutir. También, por respeto. Las dudas se fundamentan en el hecho de que Schuchardt ya se había mostrado muy crítico con uno de los trabajos anteriores de Gabelentz sobre euskera y bereber (Schuchardt (1893) en reacción a Gabelentz (1893); sobre ello véase Hurch (2011)) y, como se desprende de una carta a Jespersen del 16 de diciembre de 1893 (véase HSA), lamentó mucho no haber podido hablar de ello con Gabelentz a causa de su temprana muerte.

⁴⁵ Egurtzegi (2012) menciona ese archivo en su publicación, pero de forma errónea dice que se trata de una iniciativa de la Universidad de Graz. Este tratamiento de los trabajos de ciencias humanas que se encuentran en medios digitales es del todo incorrecto. El solo hecho de que un sitio web esté ubicado en el servidor de la Universidad de Graz no quiere decir que se trate de un «esfuerzo de la Universidad de Graz». Detrás de trabajos como ese hay personas, que se mencionan en el sitio web.

de 770 publicaciones, participaba en diversas sub-redes. Una de ellas es la de la vascolología, que ocupa un lugar importante y que, indirectamente y con distinta intensidad, está conectada con otras sub-redes. Tiene una estrecha relación, por ejemplo, con la red de los prehistoriadores, de los romanistas, los caucasistas y la Lingüística general; más indirecta es la relación con los estudios celtas y otras filologías, con la creolística, etc. Que existe una conexión entre estos grupos lo indica la propia labor académica de Schuchardt, porque a pesar de la enorme diversificación existe un hilo conductor que recorre su producción y, por tanto, también las redes en las que participó.⁴⁶

El que las redes tengan múltiples capas se refleja también en el hecho de que, con frecuencia, no se puedan aislar en torno a un único tema. Existen discursos que son importantes para el euskera pero que no se desarrollaron como puramente vascológicos. Voy a ilustrarlo con solo un ejemplo: la discusión sobre la ergatividad y los factores que le acompañan (pasividad del verbo). Según Manaster-Ramer (1994) el concepto de ergatividad se remonta a Alfredo Trombetti. Sin embargo, Trombetti no fue un vascológico en el sentido clásico de la palabra. Tenía una cátedra de lenguas orientales en Bolonia, que más tarde se amplió bajo la denominación de *Glottología*, es decir, *Lingüística histórico-comparativa*. El tema que estudió con pasión, incluso obsesivamente, fue la cuestión de las protolenguas y la hipótesis monogenética, y en su opinión el euskera y, por supuesto, la hipótesis vasco-caucásica pertenecían a esa esfera. La correspondencia entre Schuchardt y Trombetti es extensa, pero, igualmente, no *vascológica* en sentido estricto. Sin embargo, dicha correspondencia contiene cuestiones muy importantes para la vascolología,⁴⁷ al contrario que el controvertido libro *Le origini della lingua basca* de Trombetti (1926). Lo poco fiable que resultaba dicho autor para los vascológicos de su tiempo lo refleja, por ejemplo, el hecho de que incluso Urquijo, que buscaba activamente contactos y colaboradores internacionales para la *RIEV*, supo eludir sus publicaciones. Así pues, este ejemplo muestra que la pertenencia a sub-redes no se puede entender de ninguna manera como disyuntiva: probablemente, en el mejor de los casos, a Trombetti habría que considerarlo como una figura marginal de la vascolología, aunque ya en 1902, es decir, el año en el que se inició su correspondencia con Schuchardt, aparecen referencias vascológicas, y entre ellas la noción de «ergativo». La falta de credibilidad de Trombetti fue un tema que se discutió repetidamente en la red, también en vida del autor. Así, por ejemplo, solo hay 18 cartas entre Schuchardt y Ascoli, en los cuales el tema de conversación era, entre otros, Trombetti, y la mayoría de las veces para criticarlo.⁴⁸

⁴⁶ Uno de estos hilos conductores, el *contacto y mezcla de lenguas*, es, por cierto, como otras materias de investigación que interesaron a Schuchardt, un tema genuinamente humboldtiano.

⁴⁷ En el HSA las cartas de Trombetti a Schuchardt están publicadas y críticamente editadas en su totalidad (véase <http://schuchardt.uni-graz.at/id/person/2881> - última consulta el 21 de julio de 2017). Solo se dispone de las cartas de Trombetti a Schuchardt, 60 cartas de hasta 12 páginas manuscritas, de la época que va de 1902 a 1926, que, junto a cuestiones lingüísticas, a veces discutibles pero también interesantes, dibujan un estudio psicológico, en ocasiones opresivo, de Trombetti. La búsqueda de las cartas de réplica ha resultado infructuosa hasta el momento.

⁴⁸ Por lo que respecta a Trombetti, Schuchardt era bastante más tolerante que Ascoli, que de hecho hizo todo lo posible para impedir cualquier tipo de promoción de su conciudadano; Schuchardt fue el único que le ayudó en su carrera profesional, con un escrito de recomendación de cinco páginas para obtener el Premio de la *Accademia dei Lincei* de 1904. También documentos de ese tipo, que no se encuen-

En 1887, como preparación para su viaje al País Vasco, Schuchardt empieza a profundizar en el estudio del euskera. Permanece en Sara desde finales de mayo hasta finales de agosto de ese mismo año. Desde el principio Wentworth Webster le ayuda a instalarse y hacer contactos. Schuchardt encontró alojamiento en el centro del pueblo, en la avenida de los plátanos, en casa de la familia Goyetche que, por cierto, la mayor parte del tiempo estuvo ausente. Tenía una señora, Catiche, que le servía y cocinaba para él. En la casa de al lado vivía un «zapatero jorobado *pero* inteligente y, además, poeta» con el que mantuvo conversación a diario, Agustín Etcheverry. Schuchardt obtiene de él la mayor parte de su conocimiento activo del idioma. Este debió ser bastante bueno, como lo muestran las cartas escritas en euskera.⁴⁹ En ese tiempo conoce a una serie de investigadores vascos y, por ejemplo, crea una red de librerías que más tarde le será de gran utilidad. Muchos de sus contactos los hizo durante su estancia, y los mantuvo después, por mediación de Webster.⁵⁰ Este último durante largo tiempo y con regularidad, lo mantuvo al corriente de las noticias del pueblo, publicaciones, actividades, personas, etc.

A pesar de su carácter en muchos aspectos excepcional, su amplitud de miras y sus ideas innovadoras, Schuchardt era políticamente más bien conservador y nacionalista, lo cual le llevó, en torno a la primera guerra mundial, a aislarse, especialmente de los romanistas, y a reducir drásticamente sus actividades orientadas a las lenguas románicas.⁵¹ Así, hay años en los que produjo más trabajos vascológicos que romanísticos en el sentido clásico. Cabe señalar que dos de sus publicaciones más conocidas sobre el euskera salen a la luz a la avanzada edad de 80 años. El estudio sobre el dialecto de Sara (Schuchardt 1922), que contiene también alguna descripción empírica como, por ejemplo, sobre el acento vasco, no se publica hasta 35 años después de su estancia en Sara. De especial importancia fue para él la, en ocasiones, algo paternalista correspondencia con la siguiente generación de vascólogos, especialmente con Julio de Urquijo y Georges Lacombe. El vivo interés y el enorme respeto que

tran en forma impresa y contienen aspectos netamente vascológicos, pertenecen sin ningún género de duda al corpus vascológico de Schuchardt. En total, la correspondencia entre Schuchardt y Ascoli comprende 193 cartas; los temas vascos aparecen en ellas una y otra vez de forma independiente, pero también en relación con Claudio Giacomino. Toda la correspondencia, publicada por Lichem & Würdinger, se encuentra en: <http://schuchardt.uni-graz.at/id/person/1056> - última consulta: 21 de julio de 2017.

⁴⁹ Se conservan dos cartas de Schuchardt a Etcheverry escritas en euskera, una del 27 de septiembre de 1887 y otra del 4 de mayo de 1889 (<http://schuchardt.uni-graz.at/id/person/1456> - última consulta: 26 de agosto de 2017). Estas cartas fueron transcritas por María Jose Kerejeta para el *Hugo Schuchardt Archiv*, y allí se encuentra su edición electrónica. La primera de estas dos cartas fue mostrada por todo el pueblo por Etcheverry, orgulloso de los conocimientos de euskera del austríaco. Así se lo comentó Webster a Schuchardt en una carta del 19 de octubre de 1887 (igualmente publicada en el *HSA*). Webster: «Augusto y las buenas gentes están entusiasmados por una carta en euskera que les ha escrito. No se pueden creer que no haya recibido la ayuda de algún euskaldun; pero se sabe que eso es imposible». Además, menciona una tercera carta, escrita en euskera, que él mismo leyó ante un público igualmente admirado, en un acto que tuvo lugar en Mauleón. Por desgracia, esta última parece haberse perdido.

⁵⁰ El hecho de que Schuchardt muchos años después dedicara sus *Primitiae linguae vasconum* a la memoria de Webster es, sin duda, muy significativo.

⁵¹ La apreciación de Segre (1989; *online* en el *HSA*) es, con todo, un poco exagerada; véase la también muy extensa correspondencia con Leo Spitzer (Hurch, ed. 2006; *online* en el *HSA*). Schuchardt era, en cualquier caso, enemigo convencido de cualquier forma de estado totalitario, aunque me temo que profesaba una gran simpatía por la Monarquía imperial y regia.

ambos mostraron a Schuchardt fueron sin duda un gran acicate para la realización de sus trabajos sobre el euskera en su edad tardía.⁵²

A continuación se muestran dos listas de correspondencias, alfabéticamente ordenadas, que de un modo u otro tienen que ver con el País Vasco o con el euskera. En la primera lista figuran las correspondencias que tratan fundamentalmente del euskera; en la segunda, las que en mayor o menor proporción tienen un contenido vascológico:⁵³

Corresponsal	Respuestas s/n/en parte	País	Número total de cartas
Adéma, Lucien	n	EH/F	1
Apraiz Buesa, Odón de	n	EH/F	1
Aranzadi y Unamuno, Telesforo de	n	E, EH	11
Azkue, Resurrección M. de	s	EH/E	38
Bähr, Gerhard	n	EH/E, D	15
Campión, Arturo	s	EH/E	13
Charencey, Hyacinthe de	n	F	2
Dodgson, Edward Spencer	s	F/I/GB/D/E	255
Duvoisin, Jean-Pierre	n	EH/F	1
Elissamburu, Jean B.	n	EH/F	2
Etcheverry, Auguste	s	EH/F	10
Eys, Willem Jan van	en parte	I	38
Gavel, Maurice	n	F	5
Giacomino, Claudio	n	I	30
Harriet, Maurice	n	EH/F	2
Lacombe, Georges	s	EH/F, F	525
Linschmann, Theodor	en parte	D	75
Mendiburu, J.B.	n	EH/E	3
Ormaechea, Nicolás	n	E	1
Rohlf, Gerhard	n	D	3
Schuchardt, Malwine ⁵⁴	solo HS	EH/F, E	26
Trebitsch, Rudolf	n	A	22
Uhlenbeck, W.M.	n	NL	5
Urquijo, Julio de	s	EH/F, E	520
Urquijo, M.	n	EH/E	1
Urtel, Hermann	n	D	62
Vinson, Julien	s	F	57
Webster, Wentworth	n	EH/F	44

⁵² Naturalmente, lo sería también el Premio Hugo Schuchardt de la Real Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia), financiado por Julio de Urquijo.

⁵³ Puede sorprender encontrar en esta lista a personas como p. ej. Rohlf, pero en las tres cartas se hace referencia a temas vascológicos.

⁵⁴ Se trata de cartas enviadas por Schuchardt a su madre Malwine desde el País Vasco. No hay rastro de las cartas de réplica de la madre al hijo. Parece que sucumbieron a la destrucción por parte de los Mayrhuber, cohabitantes de la villa de Graz y albaceas testamentarios, en cumplimiento del deseo expresado por Schuchardt en sus últimas voluntades. Las cartas no son lingüísticas o vascológicas en sentido estricto, sin embargo, contienen información importante para una mejor comprensión tanto del trabajo de Schuchardt como de la propia red.

En la primera columna se enumeran los nombres de los corresponsales, en la segunda se marca con s(i)/n(o)/en parte el hecho de si hay o no cartas de respuesta,⁵⁵ la columna 3 indica el país de origen de las cartas, y la columna 4 el número total de cartas que obran en nuestro poder. Se trata de correspondencias ya trabajadas, es decir material elaborado, que en sí mismo forma parte de la historia de la lingüística, independientemente de que no se comparta el acercamiento científico-histórico adoptado por el *HSA*, y que se ha expuesto brevemente como introducción. De estos datos no se puede inferir cuál es el número real de cartas vascológicamente relevantes.

Un aspecto que también considero elemento constitutivo de la red es la gran variedad de idiomas utilizados ya únicamente en el discurso sobre el euskera. Schuchardt utilizó en sus correspondencias unas 2 docenas de lenguas distintas, que dominaba en grado suficiente como para poder comunicarse por escrito; solo en relación con el euskera fueron 10: alemán, euskera, español, francés, portugués, inglés, ruso, georgiano, danés e italiano. Esto constituye la expresión de un internacionalismo científico vivo y verdadero, en oposición a lo que hoy se entiende por tal: la anglicización.⁵⁶

Sin embargo, con ello no se agotan los recursos con los que contamos. En una segunda tabla se pueden ver los corresponsales con los que Schuchardt, con intensidad y profundidad variables, trató temas vascológicos.

Corresponsal	Respuestas	País	Número total de cartas
Ascoli, Graziadio Isaia	s	I	191
Baudouin de Courtenay, Jan	s	RUS/PL	71
Farinelli, Arturo	n	A, I, D	129
Finck, Franz Nikolaus	n	D	7
Gabelentz, Georg von der	s	D	9
Giacomino, Claudio	s	I	30
Lewy, Ernst	n	D	9
Marr, Nikolai	s	RUS	17
Meyer-Lübke, Wilhelm	n	A, D	70
Spitzer, Leo	n	A, D	447
Trombetti, Alfredo	n	I	60

Esta lista se ha confeccionado igual que la de arriba. No se han tomado en cuenta cartas únicas referidas al País Vasco como las de Anton Blechsteiner, Rudolf Pöch, Rudolf Sprenger, Otto Jespersen y muchos otros.

⁵⁵ La denominación de *Gegenbriefe* ‘cartas de «réplica»’ puede resultar algo desconcertante, pero en el *Hugo Schuchardt Archiv* se denomina así a las que escribió Schuchardt. Esto deriva del hecho ya mencionado de que las cartas de los corresponsales de Schuchardt se conservan en su totalidad en Graz, y que para completar el intercambio epistolar, hemos tenido que emprender búsquedas, en ocasiones tediosas, de legados existentes y desaparecidos de dichos corresponsales. Por supuesto, siempre agradecemos indicaciones acerca de otras cartas de réplica o de otros legados. Se ha de recalcar que el espíritu cooperativo de las instituciones vascas (la Biblioteca del Koldo Mitxelena Kulturunea/Fondo Urquijo y de la Biblioteca de la Real Academia de la Lengua Vasca, Euskaltzaindia) ha resultado especialmente satisfactorio y productivo, gracias a la colaboración de Karmen Bilbao y de Pruden García.

⁵⁶ No puedo reprimir el comentario de que soy incapaz de percibir ningún avance en este punto.

Se puede entender fácilmente que se hable de intensidad variable en relación con el discurso vascológico en estas correspondencias.

La heterogeneidad de las personas que figuran en estas listas refleja también la heterogeneidad de los temas tratados. Se rebasaría el marco de esta breve contribución si se quisiera comentarlos todos. En cualquier caso, se ha renunciado a hacer listas de contenidos, ya que estas correspondencias no deberían reducirse a argumentos específicos, que quizás aparezcan de forma más o menos explícita. Se trata de un proceso de construcción del conocimiento, en el que los mencionados han tomado parte. La nueva versión del *HSA* electrónico cuenta con un sistema de búsqueda controlado por un *thesaurus* (búsqueda por vocabulario controlado) que, en comparación con el sistema de búsqueda por texto libre anterior —que seguirá funcionando—, ofrece posibilidades de consulta mucho más detalladas. La heterogeneidad consiste también en que líneas de discusión específicas se pueden poner en relación con otras sub-redes fuera de las vascológicas. La presente contribución trata principalmente de la participación en una red de discusión específica, lo cual no es óbice para que la correspondencia forme también parte de otras sub-redes epistémicas. Pero no se trata solo de correspondencias enteras, sino también de cartas sueltas. La diferencia entre las tablas 1 y 2 consiste en que la discusión entre Schuchardt y las personas de la tabla 1 se enmarca más claramente dentro de un discurso vascológico, mientras que con las personas de la tabla 2 se tratan principalmente temas de otras sub-redes. Pero ambas son necesarias para obtener una imagen global.

Existen muchas otras correspondencias en las que se menciona el euskera, pero son bastante marginales en comparación con las primeras (v. p. ej. Elise Richter, Max Leopold Wagner, Carolina Michaëlis y muchos otros). En cualquier caso, todas estas correspondencias se encuentran *online*, su acceso es libre y se pueden buscar en la red. Cabe mencionar también a otros corresponsales que aún no se han nombrado, como por ejemplo Paul Heyse, que recibiría el Premio Nobel de Literatura en 1910. A ambos les unía una distendida relación de amistad que dio lugar a una pequeña correspondencia y a esporádicos contactos personales. Porque era precisamente la vasculología lo que también interesaba a Heyse y lo que le conectaba con Schuchardt. En su tiempo, Heyse fue alumno de Carl August Friedrich Mahn [1802-1887], quien no solo publicó sobre el euskera (p. ej. Mahn 1857), sino que también enseñó sobre dicho idioma.⁵⁷ Por cierto, tras su muerte, Schuchardt adquirió algunos de sus libros vascos.

Hubo también redes para las que Schuchardt se cerró. En lo que se refiere al ámbito germanohablante se puede citar el grupo *Euskara* de Berlín, que con Karl Hanemann a la cabeza y la dirección editorial de Theodor Linschmann publicó a partir de 1886, y durante 10 años, la revista *Euskara*. Schuchardt era reticente a colaborar

⁵⁷ Las cartas del sumamente prolífico escritor alemán Paul Heyse (1830-1914, Premio Nobel de Literatura en 1910) a Schuchardt (véase, p. ej., la carta postal del 23 de julio de 1887, link: <http://schuchardt.uni-graz.at/id/letter/4642>) ofrecen un vivo testimonio de las enseñanzas de Mahn sobre el euskera en Berlín. Dichas enseñanzas debieron tener lugar en la *Akademie für Neuere Sprachen* de dicha ciudad, que tuvo una corta vida, ya que Mahn, como investigador privado, no ejerció en la Real Universidad (hoy: Universidad Humboldt).

con este grupo o a publicar en su revista,⁵⁸ aunque mantenía correspondencia personal con la mayoría de los miembros del grupo. Schuchardt abrigaba serias dudas científicas, sobre todo en relación con Karl Hannemann, el fundador del grupo *Euskara*. Dudas que, por cierto, compartió con sus colegas de profesión. Schuchardt formuló expresamente sus críticas en una carta a Linschmann del 5 de octubre de 1887.⁵⁹ Anteriormente se ha mencionado ya algún aspecto negativo del aumento exponencial de obra impresa: la, con frecuencia, escasa calidad científica de lo publicado. Hannemann representaba precisamente el aspecto negativo de los arribistas que surgieron junto con el desarrollo del mundo editorial.⁶⁰

Pero de este grupo salió también algún fruto provechoso. La relación de Hermann Urtel con Schuchardt, igualmente documentada y accesible en su totalidad en el archivo electrónico, se inicia durante la primera guerra mundial. El interés de aquel por el euskera, suscitado a través de Schuchardt, va creciendo, y durante la guerra se le ofrece la posibilidad de trabajar con prisioneros vascos, en concreto, de realizar grabaciones de sonido para el Archivo de Berlín. Puede que H. Urtel no fuese un vascólogo sobresaliente,⁶¹ pero dichas grabaciones son de un enorme interés.⁶² ⁶³

Para poder contextualizar de forma adecuada estas correspondencias vascas fundamentales, hay que hablar también, por supuesto, de la perspectiva contraria. Arriba se ha mencionado que, por ejemplo, Schuchardt y Ascoli compartieron 130 correspondencias. De ellos, unos cuantos eran vascólogos, p. ej. Julien Vinson. Ascoli fue quien mencionó por primera vez el nombre de Vinson a Schuchardt, pero el Vinson «in-

⁵⁸ Su única publicación en *Euskara*, en el año 1889, no fue tal, en realidad: fue Dodgson quien hizo publicar sin conocimiento de Schuchardt una carta de este (<http://schuchardt.uni-graz.at/id/publication/286> - última consulta el 22 de julio de 2017). En cualquier caso, es la demostración de la importancia que también en aquel tiempo se concedía a las cartas. Ese episodio reforzó, además, el rechazo de Schuchardt por la revista.

⁵⁹ Hasta hace poco, del intercambio epistolar entre Schuchardt y Linschmann solo estaban disponibles las misivas que se encuentran en Graz, es decir, las enviadas por Linschmann a Schuchardt, y al parecer completas (75 piezas); no ha sido hasta hace pocas semanas cuando he podido echar un vistazo al archivo privado de Theodor Linschmann, que se encuentra en poder de la familia en Leipzig. Por desgracia, no está catalogado y es bastante incompleto. Solo he podido encontrar 7 cartas enviadas por Schuchardt a Linschmann.

⁶⁰ Véase sus *Prolegomena* del año 1884. En el siguiente apartado se volverá nuevamente sobre ello.

⁶¹ Su contribución al Congreso de Gernika de 1922 fue también sumamente superficial.

⁶² En la revista *Euskara*, Linschmann solicitaba con regularidad el envío de obras vascas con la finalidad de crear una biblioteca vasca en Berlín, y daba cuenta, también con regularidad, de las publicaciones ingresadas. Todas mis pesquisas sobre el paradero de dicha biblioteca habían resultado infructuosas, hasta que por una carta de Urtel a Schuchardt pude saber que Urtel, tras la disolución de la sociedad, había comprado íntegra la biblioteca de Linschmann. Según la información de Frank-Rutger Hausmann la biblioteca privada de Urtel aparece tras su muerte en los años 30 en un anticuario de Dresden, donde se pierde el rastro por completo.

⁶³ Durante la primera guerra mundial, hubo varios lingüistas que trabajaron en campamentos de prisioneros de guerra. Concibieron dicha actividad como una labor lingüística y, como resultado de ello, publicaron notables estudios. El más conocido es el que realizó Leo Spitzer sobre el italiano. La extraordinaria importancia de este último trabajo queda evidenciado por el hecho de que hace poco se han vuelto a traducir y editar los 3 tomos; el último de ellos, el que contiene las cartas de los prisioneros de guerra, editado por Lorenzo Renzi, ha visto la luz este mismo año. Cabe citar también a otros: Blechsteiner (sobre caucásico), Gompertz (polaco), Kammerer (italiano), etc. Véase también Hurch (en prensa) sobre el judeoespañol de los Balcanes.

dio», ya que este era originario del Pondicherry francés, en el suroeste dravídico de la India. En el momento de la toma de contacto, Schuchardt estaba trabajando con lenguas criollas, entre otras, con lenguas del sur y del sureste de Asia, y buscaba informantes fiables para las variantes indoportuguesas. Probablemente, a lo largo de toda su vida, Vinson trabajó mucho más con el tamil y otras lenguas dravídicas que con el euskera. Fue sin duda vascólogo, pero también otras cosas, y participó igualmente en distintos discursos. Además, Vinson era el editor de una revista. No se conoce un legado completo de Vinson que documente la faceta dravídica y, por desgracia, en las necrológicas vascas se han ignorado por completo sus raíces y trabajos indios. Ascoli, también indoeuropeista, tuvo una relación compleja con Vinson, pero la correspondencia entre ambos aún no está elaborada.⁶⁴ Entretanto, hay que partir del supuesto de que los otros 129 correspondientes comunes de Schuchardt y Ascoli muestran la misma heterogeneidad, y, sobre todo, que de entre esos 129 correspondientes comunes restantes (salvo, quizás, un puñado de interesados en el euskera), la inmensa mayoría no tenía ningún interés vascológico. Solo así queda en evidencia la complejidad de la red y se comprende, al menos a grandes rasgos, el encaje de la vascolología en el ámbito de los estudios lingüísticos. De hecho, el principal interés que unía a Schuchardt y Ascoli estaba en la Rumanía, en su parte central: el retorromance. El trabajo de habilitación que Schuchardt presentó en Leipzig versaba sobre él y Ascoli contribuyó con numerosos escritos a establecerlo como un grupo independiente dentro de las lenguas románicas.

Sin embargo, sería demasiado sesgado analizar una correspondencia como la que mantuvieron Schuchardt y Ascoli en relación con un único argumento. La interconexión de los temas y de los grupos temáticos (sub-redes) que se entretienen es prácticamente inabarcable.⁶⁵ Eso incluye, por supuesto, temas de debate de actualidad en la época —que a menudo se producen de manera tangencial— como por ejemplo la cuestión de las leyes fonéticas, que tuvo también una enorme importancia para Schuchardt en sus etimologías vasco-románicas. Sucede lo mismo con la actividad cotidiana de la *Accademia dei Lincei* de Roma, o con las cartas de recomendación, con amigos y colegas comunes, y con los manuscritos georgianos que Schuchardt compró en Nápoles.⁶⁶ En ese sentido, la red de la que se trata aquí es también una convergencia de ideas de dos personas unidas por lazos de amistad.

4. Institucionalización y profesionalización

El proceso aquí descrito implica también una socialización de la ciencia en el s. XIX, es decir, una apropiación de la ciencia por parte de las instituciones públi-

⁶⁴ Tampoco sé hasta qué punto sigue existiendo todavía. La mayor parte de los papeles del legado de Ascoli se encuentran en el archivo de la *Accademia dei Lincei* en Roma.

⁶⁵ Tras terminar de trabajar las correspondencias lingüísticamente relevantes, habrá que programar nuevos sistemas de análisis que permitan obtener nuevos conocimientos, ya que de momento la conexión se realiza a un nivel primario de indexación.

⁶⁶ Schuchardt, que dominaba activamente el georgiano, como lo demuestran las cartas escritas en dicha lengua, también publicó sobre el idioma. En un anticuario de Nápoles compró unos manuscritos que han resultado ser unos de los más antiguos e importantes de la historia de la lengua georgiana. Se conservan en la biblioteca de la universidad de Graz.

cas, y, viceversa, la creación de instituciones públicas mediante la praxis científica, y se apoya en la profesionalización, canonización e institucionalización de especialidades científicas. La conexión entre ciencia y sociedad se intensifica, y con ello se establece un objetivo, definido ya en la clarividente política universitaria de Wilhelm von Humboldt. El período arriba descrito fue el momento en el que se crearon las especialidades y las cátedras para las disciplinas filológicas, y en la que las nuevas filologías se emanciparon de la filología clásica mediante nuevos métodos y contenidos ligados a la modernidad. Se produjo una canonización de la metodología científica, que fue de la mano de la profesionalización de las especialidades, la instauración de currículos universitarios, etc. La fundación de más de 35 periódicos específicamente filológicos entre 1850 y 1885 que, por cierto, en parte siguen existiendo, es una expresión de dicho proceso.⁶⁷ La enseñanza universitaria y las aspiraciones de la sociedad en cuanto a la cientifización de dicha instrucción quedaron definidas.

En la vascoología, estos procesos tuvieron lugar con un enorme retraso, y no llegaron a materializarse del todo. Más de cien años atrás existían, sin embargo, en el País Vasco instituciones, ya descritas y tomadas en consideración por Humboldt en su diario de viaje, como el *Seminario de Bergara* o la *Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*. Dichas instituciones, en la estela de la Ilustración, fueron muy activas en el campo de la socialización del conocimiento. Pero, probablemente, en el s. XIX, en el momento que aquí nos ocupa, habían perdido ya la conexión con la ciencia y con la sociedad. Los motivos de esta ralentización son, sin duda, muchos y variados: la falta de autonomía política y administrativa del País Vasco, la fuerte dependencia de áreas del norte y del sur científica y culturalmente dominantes, la falta de instituciones educativas propias y de un mercado industrial autónomo, la falta de estructuras intermedias propias... Las actividades culturales autónomas quedaron estancadas, en gran medida, en lo folklórico.⁶⁸ Es interesante señalar que en aquel momento son Navarra y Pamplona las que parecen tener mayor iniciativa. Allí se publicó, por ejemplo, al menos durante algunos años (1878-1883), la *Revista Euskara*, con una tirada de 4.000 ejemplares. Dicha revista cubría un espectro bastante amplio, y en ella se publicaban trabajos etnológicos, folklóricos, históricos y literario-filológicos, aunque, por lo general, no se profundizaba mucho en el contenido. Allí se desarrollaron también algunas de las polémicas iniciadas por Vinson, que tuvieron un eco internacional.⁶⁹

Echando la vista atrás, los estudios vascos de aquella época parecen en cierto modo un batiburrillo de personajes peculiares; en palabras de Michelena, un «*bellum omnium contra omnes* que enfrentó a los vascólogos de ese momento» (Miche-

⁶⁷ Existe toda otra serie de hitos complementarios, como por ejemplo las primeras grandes obras lexicográficas, la aparición de los primeros manuales y trabajos introductorios en la disciplinas (véase por ejemplo el gran proyecto de estudio filológico *Grundriss der romanischen Philologie* publicado por G. Gröber).

⁶⁸ Hubo diversos premios culturales como, por ej., los certámenes literarios de D'Abbadie, pero nunca sobrepasaron el ámbito local.

⁶⁹ Esta fue en aquel tiempo, junto a las publicaciones periódicas más o menos folletinescas, la única revista con pretensiones científicas en el País Vasco. Desconozco los motivos del cese de la *Revista Euskara*.

lena 1984: s.n. [2011: 195]). Por la ausencia de institucionalización no se generó ningún marco social adecuado, por la ausencia de un proceso de canonización no se desarrollaron tradiciones discursivas propias.⁷⁰ De ese modo, no había ningún control sobre la calidad, o dicho control solo se manifestaba como una cuestión individual. Eso no significa, por supuesto, que no hubiese estudios dignos de mención, sino únicamente que la cantidad de trabajos que no satisfacían ningún estándar científico o que eran de muy dudosa calidad era desproporcionadamente alta.⁷¹ Tampoco las polémicas y las provocaciones de Vinson consiguieron establecer ningún discurso, y las reacciones que cosechó fueron menos motivadas por el contenido que por cuestiones nacionalistas. Lo aquí descrito para el País Vasco vale también para los estudios vascos no autóctonos; de hecho, quizás resultan más desastrosamente evidentes en la Europa central, ya que allí la relación con la lengua vasca se produce a través de intermediarios. Muestra de ello es que en el ámbito de habla alemana, todavía a finales del s. XIX, las fuentes más importantes para los estudios vascos seguían siendo los trabajos de Humboldt, que por entonces tenían ya una antigüedad de casi cien años.⁷² Schuchardt fue el primero en presentar material empírico independiente, con su correspondiente análisis (p. ej. su trabajo sobre el euskera de Sara).

El reverso del desarrollo explosivo arriba descrito fue que la pérdida de calidad de los trabajos impresos (tanto en lo que se refiere a la técnica de impresión como al aspecto científico) tuvo un efecto mucho más palpable precisamente en especialidades no canonizadas como la vascolología. Esto se hace evidente sobre todo en comparación con las así llamadas grandes filologías europeas, que entretanto se habían afianzado. La sensación de estas fluctuaciones en cuanto a la calidad no responde únicamente a una perspectiva actual. Investigadores de la época tuvieron al respecto la misma mirada crítica. Así lo confirman las reseñas (véase arriba), actividad que por aquel entonces vivió una época floreciente, así como la lectura de reseñas bibliográficas como las de Pott (1887) o Vinson (1901-1902).⁷³ Este último, que con su *Essai d'une bibliographie de la langue basque* (1891 y 1898), un catálogo muy documentado y objetivo de la historia de las publicaciones vascas y vascológicas produjo todo un clásico, escribió también un trabajo menos objetivo —que, además, se publicó en la revista de Hyacinthe de Charencey—, en el que pasó revista a las publicaciones de la década de 1890 con valoraciones muy críticas. Las apariencias no

⁷⁰ No tengo conocimiento de cuándo se estableció realmente el primer currículo universitario del euskera o la primera cátedra. Aunque hubo propuestas (p. ej. del padre Fita, apoyado entre otros por J. Vinson) para instaurar una cátedra de vascuence en la *Universidad Central de Madrid* parece que no tuvo éxito. Azkue se designa a sí mismo como profesor en la materia, pero su modo de sustento siguió siendo la profesión de cura, a pesar de sus muchas otras funciones y méritos. Los especialistas que trabajaban en la universidad no tenían cátedra de filología (como p. ej. T. de Aranzadi en Barcelona).

⁷¹ Hubo algunos trabajos metodológicamente innovadores, como por ejemplo los estudios dialectológicos de Bonaparte, a pesar de todas las objeciones justificadas que se le hayan podido hacer.

⁷² Pott (1887: 11) puso explícitamente de relieve esta lamentable circunstancia.

⁷³ La revista *Euskara*, por su parte, era su equivalente, incluso quizás anacrónico, en la medida en la que se limitaba a reunir información sin hacer ninguna aportación crítica al discurso. Este hecho fue, entre otros, el que llevó a Schuchardt a no participar en las actividades del grupo berlinés. Ni Hannemann ni Linschmann tenían tampoco los conocimientos vascológicos necesarios.

engañan, ya que la descripción de Vinson de las publicaciones vascológicas de la última década del s. XIX citadas en dicho trabajo es bastante negativa y, en ocasiones, utiliza adjetivos descalificadores tales como «fantástico».⁷⁴ Citaré como ejemplo extremo un trabajo de Topolovšek (1894): nunca se ha escrito ni una sola frase positiva sobre dicha obra. Schuchardt solo vierte palabras de repulsa y menosprecio sobre la misma en la breve reseña publicada en *Archiv für slavische Philologie*, en la que incluso trata de ignorantes a los patrocinadores que financiaron la impresión del libro de Topolovšek. Según un proceder poco habitual, el editor del *Archiv*, Vatroslav Jagić, añade una reseña a continuación de la de Schuchardt en la que recrudence las demolidoras críticas de aquel. Topolovšek no sale mejor parado con Vinson. Pero sin embargo, al mismo tiempo, en la citada publicación, Vinson se muestra mucho más clemente con algunos de sus contemporáneos; no se sabe si por propio desconocimiento, por benevolencia o por respeto al prestigio de determinados colegas. Es lo que sucede, por ejemplo, con Gabelentz (1893, 1894), quien, sin embargo, recibe mordaces críticas por parte de otros contemporáneos suyos, no solo por su discurso ante la Academia, de 1893 (véase Schuchardt 1893), sino también por su libro póstumo de 1894.⁷⁵ La dureza de aquellas reseñas, atribuible también, al menos en parte, a las leyes del mercado editorial de aquella época, sería impensable hoy en día.⁷⁶ Debido a que los límites del presente trabajo no me permiten extenderme más, esta descripción resulta un tanto anecdótica, pero la lista de los trabajos rechazados es larga.

El número de personajes que aún viviendo en países en los que esto sucedió no tomaron parte en el proceso social de institucionalización y eludieron la canonización es sorprendentemente elevado.⁷⁷ Este grupo refleja toda una gama cualitativa, que de ningún modo se puede calificar como general. En un notable trabajo de fin de grado, Purgay (2014), basándose en Hyacinthe de Charencey, perfila el concepto de *amateur*. No es casual que en muchas lenguas de Europa dicho concepto se haya tomado prestado del francés. Algo más negativo, pero asociado aún con posibles valores positivos, es el de *dilettant*. Del origen etimológico de estas dos denominaciones, LAT. *amare* y *delectare*, algo positivo ha quedado en el significado actual, al menos periféricamente. Aunque la ciencia haya pretendido siempre establecer criterios claros de control de calidad, probablemente no hay una delgada línea que separa la ciencia seria de la fantasía, sino que la transición es gradual. Personajes como H. de Charencey ilustran precisamente que uno puede moverse en distintos niveles, es decir, a ambos lados de una línea divisoria, y que en este amplio espacio hay también

⁷⁴ Por cierto, es digno de mención el hecho de que la palabra *fantástico* tenga significados diametralmente opuestos, casi antonímicos.

⁷⁵ Como por ejemplo una reseña de Gustav Meyer (1895) en la *Berliner Philologische[n] Wochenschrift* y otra con la rúbrica «H. St. e.» en la *Literarische[n] Centralblatt*. La filosofía general: hubiese sido mejor echar a las llamas el manuscrito que causar tanto perjuicio al buen nombre de Gabelentz.

⁷⁶ La impresión del libro de Gabelentz se hizo también, por cierto, a costa del patrimonio familiar, lo cual llevó a un posterior intercambio epistolar bastante desagradable entre la familia v. d. Gabelentz (es decir el editor y sobrino de Georg von der Gabelentz, Graf Albrecht von der Schulenburg) y la editorial Sattler de Braunschweig. Véase sobre ello también Hurch & Purgay (en prensa).

⁷⁷ Aquí no se tienen en cuenta los gramáticos y lexicógrafos vascos autóctonos de ese período.

otros campos que tienen una justificación y una legitimidad propias, por ejemplo el ensayismo.

Pero, estrictamente hablando, ningún vascólogo del s. XIX estaba institucionalmente integrado. Muchos de ellos eran lo bastante acomodados como para no tener que ejercer ninguna profesión remunerada, para financiar sus propias publicaciones o incluso editoriales, costearse sus propias revistas, vivir por largos períodos en lugares aristocráticos de Europa (p. ej. en la Riviera), etc. A este grupo pertenecen desde Bonaparte, Mahn⁷⁸ y Dodgson hasta van Eys, d'Abbadie, Charencey y otros. Este trasfondo familiar y económico⁷⁹ explica por qué en el caso de estos investigadores la producción de libros no necesitaba ajustarse a las leyes del mercado industrial, lo cual les permitía también poder orientar sus investigaciones con algo más de libertad respecto de los estándares existentes.

A ellos se añaden investigadores que tuvieron otras profesiones como medio de vida, y que en el sentido más auténtico de la palabra desarrollaron su actividad lingüístico-filológica como *amateurs*. Aunque en ocasiones realizaron trabajos de notable profundidad (véase p. ej. Vinson, Hannemann, Linschmann, Stempf, Giacomino, Gèze, Webster, Phillips y otros),⁸⁰ dicho grupo era muy heterogéneo, y también dejó tras de sí obras bastante superficiales y de escasa calidad.⁸¹ En este apartado se puede citar el grupo *Euskara* de Berlín, del que ya se ha hablado anteriormente como ejemplo de un intento de constituir una red.

Pero en el área germanohablante hubo también algunos profesores con arraigo institucional que se ocuparon del euskera. Solo voy a nombrar a A.F. Pott, profesor en Halle y titular de la primera cátedra de Lingüística General que haya existido (diversos trabajos, p. ej. sobre apellidos vascos, sistemas numéricos, etc.);⁸² G. v. d. Gabelentz (primero profesor en Leipzig, después en Berlín, con trabajos tanto metódica como empíricamente muy discutidos sobre parentesco lingüístico entre euskera y bereber, Gabelentz (1893, 1894)»;⁸³ Friedrich Müller (profesor de Lingüística en Viena, autor de *Grundriss*),⁸⁴ G. Gerland (profesor de Geografía en Estrasburgo), Schuchardt, y seguidamente una serie de romanistas de habla

⁷⁸ Mahn solo estuvo en la década de 1870 en la algo precaria *Akademie für moderne Philologie* de Berlín, pero vivía sobre todo de su propia fortuna. Por lo que se sabe, llegó a financiar incluso a algunos colegas más jóvenes y con menos recursos, que en determinadas ocasiones trabajaron para él.

⁷⁹ Este escenario podía volverse del todo adverso en el transcurso de una vida, como le sucedió a Bonaparte.

⁸⁰ El medio de vida de la mayoría de los investigadores vascos era, en cualquier caso, la profesión de cura. También esto fue un motivo para que Vinson se enzarzase en un acalorado debate.

⁸¹ No es este, de todos modos, el lugar apropiado para valorarlo. Los conocimientos vascológicos y del euskera de Theodor Linschmann eran con toda seguridad muy limitados. Un vistazo al legado confirma esta presunción. Schuchardt fue el único autor del excelente prólogo a la edición de Leizaola.

⁸² Véase también Pott (1887), en especial en las pp. 11-15 un repaso crítico de varias páginas sobre la literatura vascológica.

⁸³ Véase Hurch (2009b) y Hurch & Purgay (en prensa).

⁸⁴ Müller (1876-1885), que contiene una descripción del euskera basada en gran medida en los trabajos de Humboldt. Müller fue también el editor de la revista *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*.

alemana (como p. ej. Meyer-Lübke).⁸⁵ No voy a volver insistir aquí en el papel de Schuchardt.⁸⁶

Ya se ha señalado anteriormente que en el proyecto *Network of Knowledge* de Graz no se sustenta el acostumbrado idealismo que entiende la historia de la lingüística como una historia de puras ideas, como consecuencia de afirmaciones y desarrollos de concepciones que se apoyan mutuamente, o como una historia de primeras apariciones, sino como una historia de procesos de conocimiento socialmente anclados. Por supuesto, a especialidades como los estudios vascos les resulta difícil consolidarse en este campo, debido a su reducida extensión, ya que su participación en los desarrollos históricos está directamente supeditada a las estructuras políticas dominantes. En el s. xx hubo y sigue habiendo muchas iniciativas, una y otra vez interrumpidas, para impulsar el proceso de institucionalización. Figuras impulsoras como Julio de Urquijo intentaron precisamente la internacionalización, es decir, promover la vinculación con el contexto discursivo de fuera del país, mientras que muchas de las instituciones han tendido más bien a cerrarse al exterior, y así lo siguen haciendo.

Bibliografía

- Beyrer, K. & H.-C. Täubrich (eds.), 1996 [1972], *Der Brief. Eine Kulturgeschichte der schriftlichen Kommunikation*. (Eine Publikation der Museumsstiftung Post und Telekommunikation). s.l.: Edition Braus.
- Bilbao, J., 1970ss., *Eusko bibliographia: diccionario de bibliografía vasca*. 11 vols. Donostia-San Sebastián: Auñamendi.
- Dallmann, S., 1979, «Die Rezension. Zur Charakterisierung von Texttyp, Darstellungsart und Stil». In: W. Fleisher (ed.), *Sprachnormen, Stil und Sprachkultur*. Berlín, 58-90 (= Linguistische Studien: Reihe A, Arbeitsberichte 51).
- Egurtzegi, A., 2012, «Hugo Ernst Schuchardt: Bibliografía vasca», *ASJU* XLVI: 2, 161-176.
- Eisenstein, E., 1983, *The printing revolution in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gabelentz, G. von der, 1893, «Baskisch und Berberisch». *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Phil.-hist. Cl. del 22 de junio de 1893, 593-613.
- , 1894, *Die Verwandtschaft des Baskischen mit den Berbersprachen Nord-Africas*. Publicado por A. C. Graf von der Schulenburg siguiendo el manuscrito póstumo dejado por el autor. Braunschweig: Sattler.
- Gerhardt, C. W., 1975, *Geschichte der Druckverfahren. Teil II: Der Buchdruck*. Stuttgart: Anton Hiersemann (Bibliothek des Buchwesens, vol. 3).

⁸⁵ Parece que ocuparse también del euskera fue, durante algún tiempo, de «buen tono» entre los romanistas alemanes.

⁸⁶ De la pluma de Schuchardt salieron también algunos trabajos bastante cuestionables sobre el euskera, como por ejemplo algunas etimologías, pero también el obstinado intento de salvar la tesis vascoiberista. Sin embargo, contribuyó significativamente al desarrollo científico de la especialidad, a las discusiones históricas y gramaticales en general, así como a la descripción de las lenguas.

- Grimm, A., 1884, *Ueber die baskische Sprache und Sprachforschung. Allgemeiner Teil*. Breslau: Ferdinand Hirt.
- Hannemann, K., 1884, *Prolegomena zur baskischen oder kantabrischen Sprache*. Leipzig: Weigel.
- Holzheid, A., 2011, *Das Medium Postkarte. Eine sprachwissenschaftliche und mediengeschichtliche Studie*. Berlín: Erich Schmidt.
- Humboldt, W. von, 1827, «Über den Dualis», *Abhandlungen der historisch-philologischen Klasse der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1827*: 161-187 (publicado en 1830).
- Hurch, B., 2009a, «Bausteine zur Rekonstruktion eines Netzwerks I: Einleitung – Prolegomena», *Grazer Linguistische Studien* 72, 5-17.
- , 2009b, «Emakume-bahitzea eta lege fonetikoak. Georg von der Gabelentzen *Hizkuntza arrotzak jasotzeko eskuliburua*-ren inguruan», R. Etxepare, R. Gómez & J. A. Lakarra (eds.), *Beñat Oihartzabali gorazarre - Festschrift for Bernard Oyharçabal* (= *ASJU* XLIII: 1-2), 503-516.
- , 2011, «Über ‘Weiberraub’ und Lautgesetze», *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 21, 239-262.
- , 2014, «Vascoromanica: Zur Rolle des Baskischen in der sprachwissenschaftlichen Forschung des 19. Jahrhunderts». Conferencia en la Frankoromanistentag (Jornadas franco-romanistas), Münster, septiembre de 2014.
- , 2015, «Hugo Schuchardt and modernism: a linguistic approach». Conferencia en *Sprogvidenskabshistorisk Træf*, mayo de 2015.
- , en prensa, «Eine *Berceuse* von Laura Papo, übersetzt von Leo Spitzer und eingeleitet von Girolamo Salom. Das Österreichische Kriegsarchiv, die spaniolischen Kriegsgefangenen und die Romanistik», *Romanische Studien* 2018.
- (ed.), 2006, *Leo Spitzers Briefe an Hugo Schuchardt*. Berlín: Walter de Gruyter.
- & M. J. Kerejeta (eds.), 1997, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo. Correspondencia (1906-1927)*. Bilbao-Donostia: UPV/EHU - Gipuzkoako Foru Aldundia/Diputación Foral de Gipuzkoa (Anejos de *ASJU* XLI).
- & K. Purgay, en prensa, «The Basque-Berber connection of Georg von der Gabelentz». In J. McElvenny (ed.), *Georg von der Gabelentz and Linguistics*. Amsterdam University Press 2018.
- Kalckhoff, F., 1911, *Die Erfindung der Postkarte und die Korrespondenz-Karten der Norddeutschen Bundespost*. Leipzig: Hugo Krötsch.
- Kalkhoff, A.M., 2010, *Romanische Philologie im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Institutionengeschichtliche Perspektiven*. Tübingen: Narr. (Romanica Monacensia 78).
- Kuhbandner, B., 2008, *Unternehmer zwischen Markt und Moderne: Verleger und die zeitgenössische deutschsprachige Literatur an der Schwelle zum 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Lacombe, G., 1927, «Hugo Schuchardt», *RIEV* XVIII, 205-216.
- Lichem, K. & W. Würdinger, 2013, «Die Korrespondenz zwischen Graziadio Isaia Ascoli und Hugo Schuchardt». In B. Hurch (ed.), *Hugo Schuchardt Archiv*. <http://schuchardt.uni-graz.at/id/person/1056>, última consulta el 09.08.2017.
- Manaster Ramer, A., 1994, «The origin of the term “ergative”», *Sprachtypologie und Universalienforschung* 47: 3, 211-214.

- Markey, T., 1982, «Recensión de: Lichem, Klaus & Hans-Joachim Simon, Hg., Hugo Schuchardt. Gotha 1842 - Graz 1927», *Language* 58: 3, 683-686.
- Marx, K., 1972 [1862], «Statistische Betrachtungen über das Eisenbahnwesen». In K. Marx/F. Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlín. Tomo 15, 4.ª edición, reimpresión sin cambios de la 1.ª edición de 1961, Berlín/RDA, 447-450.
- Michelena, L., 1984, [Prólogo], in J. Vinson, *Bibliographie de la langue basque, vols. I y II*. San Sebastián: Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo". Diputación Foral de Guipuzcoa, pp. s.n.
- Müller, F., 1876-1885, *Grundriss der Sprachwissenschaft I-III*. Wien: Hölder (contiene: «Über die Sprache der Basken», tomo III: 2, 1-48).
- Neutsch, C., 1995, «Briefverkehr als Medium internationaler Kommunikation im ausgehenden 19. und beginnenden 20. Jahrhundert». In M. North (ed.), *Kommunikationsrevolutionen um 16. und 19. Jahrhundert*. Köln: Böhlau, 129-155.
- Pott, A. F., 1887, *Zur Litteratur der Sprachkunde Europas*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth.
- Purgay, K., 2014, *Hyacinthe de Charencey, der große Amateur. Förderer zahlreicher Wissenschaften, emsiger Gelehrter und unprofessioneller Phantast*. Tesina. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Graz.
- Renn, J. (ed.), 2012, *The globalization of knowledge in history*. Berlín: Edition Open Access. (Max Planck research library for the history and development of knowledge, Studies 1). <http://edition-open-access.de/studies/1/index.html>, última consulta el 09.08.2017.
- Renn, J. & H. Wendt, 2012, «Die Globalisierung des Wissens und ihre Konsequenzen». <https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/de/node/7449>, zuletzt am 09.08.2017.
- Richter, E., 1928, «Hugo Schuchardt, 1842-1927», *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 83 (Bd. 154), 224-258.
- Schrott, A., 1993, «Romanische Sprachgeschichtsforschung: Zeitschriften». In G. Ernst et al., *Romanische Sprachgeschichte*, vol. 1. Berlín: W de Gruyter, 421-427 (HSK 23.1).
- Schuchardt, H., 1866-1868, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*. 3 tomos. Leipzig: Teubner.
- , 1889, «Briefe» [publicada por Edward Spencer Dodgson], *Euskara* 7, 53-54.
- , 1893, «Recensión de: G. v. d. Gabelenz: *Baskisch und Berberisch*», *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* 14, 334-338.
- , 1898, «Recensión de: Vinson, Julien, *Essai d'une Bibliographie de la langue basque*», *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* 19, 198-199.
- , 1922, *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*. Berlín: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Segre, C., 1989, «Fra internazionalismo e nazionalismo: Hugo Schuchardt nella prima guerra mondiale». In R. Luperini (ed.), *Tradizione traduzione società. Saggi per Franco Fortini*. Roma: Editori Riuniti, 299-310.
- Starl, T. & E. Tropper, 2014, *Identifizieren und Datieren von illustrierten Postkarten*. Viena: Photoinstitut Bonartes & new academic press.
- Storost, J., 2001, «Die "neuen Philologien", ihre Institutionen und Periodica: Eine Übersicht». In S. Auroux et al., *History of Languages Sciences*, vol. 2. Berlin: W. de Gruyter, 1241-1272 (HSK 18.2).
- Topolovšek, J., 1894, *Die basko-slavische Spracheinheit. I. Band. Einleitung. Vergleichende Lautlehre. Im Anhang: Iro-Slavisches*. Viena: Mechitharisten.
- Trombetti, A., 1926, *Le origini della lingua basca: memoria*. Bologna: Azzoguidi.

- Vinson, J., 1891-1898, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: Maisonneuve.
- , 1901-1902, «Revue des études basques (1891-1899)», *L'Année Linguistique* 1901-1902, 135-197.
- Wagner, S., 2012, *Zur Entwicklung des wissenschaftlichen Essays vom 19. Jahrhundert zur Gegenwart*. Tesis, Universität Graz, Institut für Sprachwissenschaft. <http://unipub.uni-graz.at/download/pdf/222574>, zuletzt am 09.08.2017.
- Walter, R., 1995, «Die Kommunikationsrevolution im 19. Jahrhundert und ihre Effekte auf Märkte und Preise». In Michael North, ed., *Kommunikationsrevolutionen um 16. und 19. Jahrhundert*. Köln: Böhlau, 179-190.
- Wolf, H. J., 1974, *Geschichte der Druckpressen*. Frankfurt: Interprint.

Bernhard Hurch

Institut für Sprachwissenschaft der Universität Graz

Merangasse 70 - A-8010 Graz

0043 316-380-2415

bernhard.hurch@uni-graz.at

Asimetrías gramaticales asociadas a la animacidad en la lengua vasca: una perspectiva tipológica

Animacy-based grammatical asymmetries in Basque: a typological perspective

Iván Igartua

UPV/EHU

Ekaitz Santazilia

UPNA/NUP & UPV/EHU

Abstract

This study provides a typological analysis of two phenomena related to case-marking in Basque. In both of them, animacy —or the distinction between what is animate and what is not— turns out to be determinant: we discuss case assignment to direct objects, on the one hand, and marking of locative cases, on the other hand. We have compared the two phenomena with diverse typological parallels in order to account for the variety of possible morphological strategies and identify particular conditions and restrictions. Furthermore, we have argued that differential object marking in Basque is a recent phenomenon, induced by language contact, whereas differential locative marking has an intralinguistic nature. Finally, we have defended that the role of animacy in both types of differential marking is different: in the first example it conditions case assignment and in the second it operates as a grammatical gender.

Keywords: *animacy, locative cases, language contact, Basque language, differential case marking; direct object, typology.*

Resumen

El presente trabajo ofrece un análisis tipológico de dos fenómenos relacionados con la marcación de caso en la lengua vasca en los que la animacidad —o la distinción entre lo animado y lo que no lo es— resulta determinante. Se trata, por un lado, de la asignación de caso al objeto directo y, por otro, de la marcación de los casos locativos. Hemos cotejado ambos fenómenos con diversos paralelos tipológicos a fin de dar cuenta de la variedad de estrategias morfológicas posibles, así como de identificar determinadas condiciones y restricciones. Además, hemos argumentado que la marcación diferencial de objeto es un fenómeno reciente en vasco, inducido por el contacto lingüístico, en tanto que la marca-

ción diferencial del locativo es de naturaleza intralingüística. Finalmente, hemos defendido que el rol de la animacidad en ambos tipos de marcación diferencial es diferente: en el primer ejemplo condiciona la asignación de caso y en el segundo opera como género gramatical.

Palabras clave: *animacidad, casos locativos, contacto lingüístico, lengua vasca, marcación diferencial de caso, objeto directo, tipología.*

1. Introducción¹

Las distinciones de animacidad, categoría en principio semántica, tienen una presencia notoria en la gramática de las lenguas. Su influjo se deja sentir mucho más allá, según señalaba Ortmann (1998: 60), de los sistemas de género. Pueden, de hecho, afectar a cualquier nivel de análisis lingüístico, incluida la fonología (como ocurre, de forma especialmente acusada, en lenguas como el chinanteco de Lealao, lengua oto-manguana, cf. Palancar 2015).

En la lengua vasca la oposición entre la referencia animada y la inanimada tiene consecuencias especialmente llamativas en la morfología nominal y en la asignación sintáctica de caso en los objetos directos. Por una parte, en algunas variedades meridionales de la lengua la función de objeto directo es expresada de forma distinta según sea la naturaleza de la referencia: los objetos inanimados reciben una marca absoluta, mientras que los animados (y más específicamente, los de referencia humana y determinada) pueden ser expresados mediante el caso dativo. Por otra, los paradigmas flexivos de los sustantivos presentan diferencias en función de la animacidad: en contraste con los inanimados, los animados incluyen una marca distintiva *-ga(n)-* en los casos locales (inesivo, ablativo, alativo): cf. abl. sg. *adiskidea-gan-dik* ‘del amigo’ vs. *etxe-tik* ‘de (la) casa’. En un caso, nos encontramos ante un ejemplo probable de cambio inducido por contacto lingüístico, mientras que en otro el fenómeno es debido a un desarrollo interno, explicable a partir de la evolución del propio sistema.

Estos dos son, precisamente, los aspectos que vamos a analizar sucintamente en los puntos que conforman este artículo, ofrecido en homenaje a Joaquín Gorrochategui, gran maestro de filólogos y lingüistas en la Universidad del País Vasco (UPV/EHU), quien ha demostrado desde hace tiempo —y lo sigue haciendo a diario— que puede, desde luego, aplicársele aquello que decía de sí mismo —también con justicia— Roman Jakobson: *nihil linguistici a me alienum puto*. De ahí que, conociéndolo como lo conocemos, tengamos la convicción íntima de que este texto no le resultará del todo indiferente.

¹ Este artículo se enmarca en los proyectos de investigación FFI2014-57260-P (*La categorización de la animacidad desde una perspectiva tipológica*) y FFI2016-76032-P (*Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología*) financiados por el Ministerio de Economía y Competitividad. Su realización ha sido en parte posible gracias también a la ayuda del Grupo Consolidado de Investigación en Lingüística Histórica de la UPV/EHU (IT698-13) y de la Unidad de Formación e Investigación UFI11/14.

2. Marcación diferencial de objeto

2.1. El fenómeno en euskera y la jerarquía de animacidad

En algunas variedades dialectales vascas (no así en la lengua estándar) se registra una clara asimetría o contraste en lo que respecta a la marcación de los objetos animados (humanos) y los inanimados. El fenómeno ha sido recientemente analizado por diversos autores (Mounole 2012, Odria 2014, 2017) y cuenta con no pocos paralelos en otras lenguas, desde el hindi al armenio, al amhárico o al kirimi, sin olvidar los más cercanos, los que provienen de las lenguas romances, entre ellas el español. El contraste entre la marcación absoluta y la dativa del objeto directo en el verbo auxiliar puede verse en los siguientes ejemplos:

- (1) Gaur kalean ikusi z-a-it-u-t
 hoy calle.en visto 2ABS-vocal-PL-raíz-1SG.ERG
 'hoy te he visto en la calle'
- (2) Gaur kalean ikusi d-i-zu-t
 hoy calle.en visto PRES-DAT-2DAT-1SG.ERG
 'hoy te he visto en la calle'

El objeto expresado en dativo puede ir acompañado de elementos predicativos secundarios, como en el siguiente ejemplo del euskera de Oñate (Odria 2014: 295):

- (3) Nik zuri pozik ikusi d-o-t-zu-t
 yo.ERG tú.DAT contento/-a visto PRES-raíz-DAT-2DAT-1SG.ERG
 'te he visto contento/a'

La marcación diferencial del objeto en estas variedades, no siempre idéntica en sus efectos en todas ellas, responde a la llamada jerarquía de animacidad (también conocida por otros nombres: jerarquía nominal, *D-hierarchy*...), representada —en su versión extendida (es decir, incluida la categoría de persona y referencialidad)— en (4):

- (4) 1.ª/2.ª persona > 3.ª persona > nombres propios / términos de parentesco > humanos > animados > inanimados

Los elementos situados a la izquierda forman la cúspide de la escala. Como en toda jerarquía tipológica, cualquier diferencia formal o gramatical que afecta a la escala debe cubrir un segmento continuo a partir del punto de corte o diferenciación. Tomemos como ejemplo la marcación diferencial de sujeto en algunas lenguas, lo que habitualmente se conoce como *split ergativity* o ergatividad escindida. El que hemos llamado punto de corte puede estar situado en cualquier posición de la escala, más a la izquierda o más a la derecha, lo que da lugar a la diversidad que podemos hallar, por ejemplo, en varias lenguas australianas (representadas en la tabla 1), pero ese punto origina dos subconjuntos continuos de medios de marcación distintos: la estrategia nominativo-acusativa, por un lado, y la ergativo-absolutiva, por otro.

Tabla 1

Sistemas de marcación diferenciada en lenguas australianas
(adaptado de Kiparsky 2008: 34, y este a su vez de Blake 1977, 1987)

	Pronombres	Nombres propios / de parentesco	Humanos	Animados	Inanimados
Thargari	nom-acus				erg-abs
Arabana	nom-acus			erg-abs	
Gunbaingirr	nom-acus		erg-abs		
Dyirbal	nom-acus	ERG-ABS			
Djapu	nom-acus	nom-acus / erg-abs		erg-abs	

Otra regla que se cumple en todos estos sistemas —y que es común, por lo demás, a las lenguas con ergatividad escindida— es la distribución funcional entre los tipos de marcación: la nominativo-acusativa está asociada a los elementos más altos de la escala de animacidad, mientras que la ergativa-absolutiva tiende a dar servicio a los elementos situados en la zona baja de la jerarquía. En una lengua como el djapu encontramos un espacio de variación situado en la zona intermedia (nombres propios, de parentesco y sustantivos de referencia humana), un hecho que, de todos modos, no colisiona con la compartimentación ordenada de la jerarquía de animacidad.

La expresión del plural en las lenguas del mundo es también un ejemplo ilustrativo, aunque algo más limitado en cuanto a su repercusión sobre la jerarquía. La expresión del plural en algunas lenguas puede ser obligatoria en ciertos sustantivos y opcional —o bien inexistente— en otros. En cualquier caso, la distribución siempre responde a las diferencias que establece la jerarquía, con mayor probabilidad de uso del plural cuanto mayor grado de animacidad presentan los sustantivos.

En el caso de la marcación diferencial de objeto que caracteriza a algunas variedades dialectales del euskera, el uso del dativo en esta función es más frecuente en las referencias pronominales de 1.ª y 2.ª persona que en la 3.ª y que en el caso de los sustantivos humanos. Odria (2014: 297-298) menciona ejemplos del euskera de Zumaiá, variedad en la que los objetos de 3.ª persona o sustantivos humanos no admiten dativo (cf. 5, 6, 7 y 8):

- (5) Zuk nei ekarri d-i-a-zu
tú.ERG yo.DAT traer PRES-DAT-1SG.DAT-2ERG
'Tú me has traído'
- (6) Nik zuri ekarri d-i-zu-t
yo.ERG tú.DAT traer PRES-DAT-2SG.DAT-1ERG
'Yo te he traído'
- (7) Nik bera/*ri ekarri d-e-t /*d-i-o-t
yo.ERG él/ella.ABS/*-DAT traer PRES.3ABS-raíz-1ERG/*PRES-DAT-3SG.DAT-1ERG
'Yo le/la he traído a él/ella'

- (8) Nik Miren/*i ekarri d-e-t/*d-i-o-t
 yo.ERG Miren.ABS/*-DAT traer PRES.3ABS-raíz-IERG/*PRES-DAT-3SG.DAT-IERG
 ‘Yo he traído a Miren’

En otros dialectos (como en el habla de Larrabetzu), esos objetos pueden ser marcados tanto mediante el caso dativo como mediante el absolutivo, mientras que los elementos situados en la cúspide de la escala de animacidad exigen exclusivamente marcas de dativo (como en *eurek zuri*_{DAT} *biarretik bota dotzue*_{2.DAT} ‘ellos te han echado del trabajo’).

2.2. Paralelos tipológicos

La marcación diferencial de objeto es un fenómeno relativamente extendido en las lenguas del mundo que ha atraído la atención de los lingüistas, en especial de los tipólogos, al menos desde Bossong (1985). Ciertamente, los medios y las condiciones en que se materializa esa marcación pueden ser diversos, aunque el mecanismo e incluso los efectos son, en buena medida, comunes.

Desde el punto de vista semántico, la marcación diferencial puede obedecer a distintos parámetros, como son la determinación o el grado de afectación del objeto, además de la propia animacidad que estudiamos aquí. En lenguas como el persa o el turco, por ejemplo, el uso del caso acusativo en función de objeto directo depende directamente del carácter definido del propio objeto, como puede verse en los ejemplos turcos de (9):

- (9) a. Hasan öküz-ü aldi (Comrie 1989: 132)
 Hasán buey(SG)-ACUS compró
 ‘Hasán compró el buey’
 b. Hasan bir öküz aldi
 Hasán un buey compró
 ‘Hasán compró un buey’

Así como en turco o en persa la selección se produce entre el acusativo y el nominativo o, si se quiere, entre marcar expresamente el objeto (cuando es definido) o no marcarlo (cuando no lo es), otras lenguas exigen obligatoriamente el uso de dos marcas diferenciadas (el nominativo y el proximativo en tagalo o en cree). En estos sistemas, el hablante no tiene la opción de dejar de marcar el objeto (por lo que algunos autores consideran que este mecanismo de marcación es distinto a la marcación diferencial de objeto, al menos tal y como esta ha sido entendida tradicionalmente, cf. Bickel & Nichols 2013). En evenki (lengua tungúsica hablada en Siberia oriental), la diferencia entre la marcación diferencial expresa y la —llamémosla así— tácita se diluye un tanto, pese a contar con dos morfemas distintos de acusativo (vid. 10a-b):

- (10) a. Beje-l mo:ka-r-e genne:-vki (Nedjalkov 1997: 193)
 hombre-PL[NOM] palo-PL-ACUS.INDEF traer.HAB.PARTC
 ‘Los hombres suelen traer madera’
 b. Tar asi kniga-va tang-d’ara-n
 aquella mujer[NOM] libro-ACUS leer-PRES-3SG
 ‘Aquella mujer está leyendo el/un libro’

En tanto que en (10a) el objeto indefinido recibe la marca *-e*, el morfema *-va* representado en (10b) puede tener un valor tanto definido como indefinido. La marcación de acusativo es en todo caso obligatoria, pero uno de los morfemas (el que modifica a *kniga* en 10b, un préstamo evidente del ruso) resulta ambiguo, por lo que la distribución de las marcas recuerda el mecanismo común de la marcación diferencial de objeto.

En lenguas como el español, en esa marcación diferencial de objeto pueden influir diversos factores, como la animacidad y la determinación o especificidad del objeto directo. En la diferencia entre *el director busca un empleado* y *el director busca a un empleado* el factor crucial es claramente el referencial (frente al contraste que puede observarse entre *he visto el patio* vs. *he visto al niño*). Algo similar ocurre en armenio, lengua en la que el objeto de referencia humana, especialmente cuando es definido, recibe marca de dativo (11a), frente al resto de objetos (cf. 11b), que muestran marca de nominativo (ausencia de marca).²

- (11) a. Tesa mi mard (Dum-Tragut 2009: 62-63)
 VER.AOR.ISG INDEF persona(SG)
 ‘Vi a una persona’
 b. Tesa mi mard-u
 VER.AOR.ISG INDEF persona(SG)-DAT
 ‘Vi a una persona determinada’

En el plano formal, podemos distinguir primordialmente entre sistemas que hacen uso de recursos sintácticos (sintagmas de naturaleza aposicional) para establecer la diferencia en la marcación y aquellos otros que adoptan medios flexivos para la misma función. A efectos de clasificación los sistemas que recurren a clíticos (como el hindi) quedan agrupados con los segundos.

En varias lenguas de la familia románica (español, rumano, dialectos italianos y sardos) hallamos el primero de los mecanismos de marcación, el sintáctico, también presente en lenguas como el maltés (Ortmann 1998: 72). En (12) se recoge un ejemplo del rumano:

- (12) Am invitato pe maica-sa (Pană Dindelegan 2013: 132)
 he invitado a madre-suya
 ‘He invitado a su madre (de él)’

Los medios flexivos se emplean profusamente en el conjunto de lenguas eslavas. Todas ellas, salvo el búlgaro y el macedonio, tienen en común el uso del caso genitivo para la expresión del objeto directo animado (masculino), aunque los detalles de la marcación diferencial varían en prácticamente cada una de las lenguas. Los ejemplos de (12) provienen del ruso:

² En algunas lenguas (como en finés) el objeto es expresado por medio de marcas distintas dependiendo del grado en que resulta afectado por la acción del verbo: se emplea el caso acusativo si el objeto es afectado en su totalidad, mientras que se recurre al partitivo cuando el grado de afectación es parcial (que, a su vez, permite una interpretación semántica indefinida, cf. Karlsson 1999: 85).

- (13) a. Ja znaju tvoj dom
yo conozco tu casa[NOM]
'Yo conozco tu casa'
- b. Ja znaju tvo-ego brat-a
yo conozco tu-GEN hermano-GEN
'Yo conozco a tu hermano'
- c. Èto – dom tvo-ego brata
esto (es) casa tu-GEN hermano-GEN
'Esta es la casa de tu hermano'

En (12a) el objeto inanimado masculino presenta una forma sincrética con el caso nominativo, mientras que en (12b) el objeto recibe marca de genitivo (cf. 12c).

A otro nivel, podríamos establecer una distinción tipológica entre los sistemas basados en la técnica de la adición, por la que los objetos animados (o humanos) reciben una marca añadida a la de objeto general, y aquellos otros que emplean la alternancia de medios formales (dentro de las estrategias puramente morfológicas, se trata de una alomorfía semánticamente distribuida entre dos subclases: la animada y la inanimada). Esta alomorfía puede construirse sobre elementos tanto morfológicos como sintácticos autónomos o exclusivos (de manera total o parcial) o, puede, por el contrario, entrañar sincretismos, es decir presencia de marcas no autónomas o no exclusivas para una determinada función. Un ejemplo parcial del primer tipo de alomorfía puede encontrarse en telugu, lengua dravídica hablada en la India. En la tabla 2 se recoge una muestra de la flexión nominal en esta lengua (adaptada de Baerman, Brown & Corbett 2005: 42):

Tabla 2
Casos nominativo y acusativo plural en telugu

	inanimado 'casas'	animado 'perros'
nom	i -u	kukkal-u
acus	i -u	kukkal-ani

Mientras que el acusativo plural inanimado presenta la desinencia *-u*, el mismo caso en los sustantivos animados se caracteriza por la marca *-ani*. Hay que indicar, no obstante, que si bien en el paradigma animado ambos casos presentan morfemas autónomos, en el inanimado encontramos desinencias no autónomas (sincréticas).

En otras lenguas la alternancia puede implicar un grado completo de sincretismo. Es frecuente el caso de las lenguas cuya marcación diferencial de objeto se organiza en torno a modelos distintos de sincretismo paradigmático (ACUS-NOM, por ejemplo, para los referentes inanimados, ACUS-GEN o ACUS-DAT, para los animados).³ La lengua vasca refleja esta clase de alternancia.

³ En la lengua caucásica tsakhur la marcación del agente presenta este tipo de sincretismo. No existe una marca propia de ergativo; en consecuencia, los agentes inanimados emplean la forma de genitivo, y

Tabla 3
Estrategias de diferenciación morfosintáctica de la animacidad
(marcación diferencial de objeto directo)

Tipo de estrategia	Lenguas
Adición	Rumano, maltés
<i>Alternancia (con o sin sincretismo)</i>	Ruso, español, euskera, turco, telugu

2.3. El factor del contacto

La marcación diferencial de objeto que presentan algunas variedades de la lengua vasca se ha atribuido a la influencia del castellano, lengua en la que el objeto directo animado y determinado es expresado de la misma forma que el objeto indirecto. Resulta razonable pensar en un factor de este tipo, que ha afectado históricamente a numerosos ámbitos de la lengua y sus dialectos, desde el léxico hasta la sintaxis, e incluso a procesos evolutivos de gramaticalización que la lengua vasca posiblemente ha replicado sobre modelos romances (Haase 1992, Heine & Kuteva 2006: 245-253). La selección del dativo para marcar objetos humanos no sería, desde esta perspectiva, una opción puramente casual, aunque, por otra parte, el dativo se emplea para esos mismos fines en lenguas muy alejadas del entorno geográfico en el que se habla euskera.

Demostrar los efectos del contacto requiere de un conjunto de condiciones que no siempre pueden satisfacerse. En una perspectiva ideal, las pautas que se han de seguir para establecer la existencia de cambios por contacto incluyen las siguientes (Polack & Levey 2010: 410 basándose en Thomason 2001: 93-94):

1. Situar el cambio propuesto en el marco de su sistema lingüístico.
2. Identificar la fuente posible del cambio.
3. Detectar los rasgos estructurales compartidos por el sistema donante y el receptor.
4. Demostrar que los rasgos de interferencia propuestos no se encontraban en la variedad anterior al contacto.
5. Demostrar que los rasgos de interferencia propuestos estaban presentes en el sistema donante con anterioridad al contacto.
6. Descartar (o bien ubicar) las motivaciones internas.

Dos de las pautas clave (la 4 y la 5) son difíciles de alcanzar en la mayor parte de las situaciones de contacto entre lenguas, pero sin ellas, según advierte Thomason (2001: 94), «we can't make a solid case for contact-induced change». En el caso de la

los animados la de inesivo (Catford 1974: 16; Kittilä, Västi & Ylikoski 2011: 18-19). Con las cautelas necesarias, este puede ser un paralelo tipológico apropiado para reforzar la etimología del caso ergativo *-k* propuesta por Lakarra (2005), quien deriva dicho morfema de *-ga-*, morfema originariamente locativo, y presente en la toponimia euskérica. Según Lakarra, este mismo morfema sería el que aparece en los casos locativos animados que estudiamos en el presente trabajo (vide infra § 3.1).

marcación diferencial de objeto en euskera, esas pautas apenas representan dificultad y, de hecho, encontramos al menos dos circunstancias que resultan determinantes:

1. El fenómeno se registra solamente en las variedades meridionales (no en las septentrionales), es decir precisamente en aquellas que han experimentado un contacto prolongado con el español.
2. La extensión del uso del dativo en funciones de acusativo se produce a partir del siglo XIX, aunque haya algún ejemplo esporádico en textos anteriores (incluso del s. XVI, cf. Mounole 2012).

En efecto, también la cronología apunta a un desarrollo relativamente reciente del dativo de objeto animado (no hay un desarrollo en absoluto similar en textos antiguos), por lo que la hipótesis del contacto es una opción válida para explicar el origen de la variación morfosintáctica en que se basa la marcación diferencial del objeto en euskera.

3. Marcación diferencial de locativo

3.1. Descripción del fenómeno en vasco y técnica morfológica

Los casos locativos en vasco presentan formas alternativas dependiendo de la animación del sintagma al que son sufijados. Los casos que marcan argumentos locativos —locativo, alativo, ablativo y casos secundarios construidos sobre estos (cf. De Rijk 2008: 49-62, Santazilia 2013: §§ 6.2, 6.5.1)— se añaden, por lo general, a sintagmas cuyo núcleo nominal es no-humano y, especialmente, como es evidente, a nombres que denotan lugares. Cuando dichos casos son sufijados a sintagmas de referente humano, deben tomar un morfema adicional *-ga(n)-* (opcionalmente con el genitivo *-ren-*). Sirva como ejemplo la tabla 4.⁴

Tabla 4

Paradigma singular de los casos locativos en vasco estándar:
temas en vocal

	No-humano	Humano
LOCATIVO	-an	(-ren)-ga-n
ALATIVO	-ra	(-ren)-gan-a
ABLATIVO	-tik	(-ren)-gan-dik

En los ejemplos de (14) observamos que en un mismo contexto sintáctico la norma opera sin excepción.

- (14) a. Jon etxe-ra dator
Juan casa-AL.NOHUM viene
'Juan viene a la calle'

⁴ La tabla muestra también que, además del morfema *-ga(n)-*, existe cierta alomorfia entre los casos animados e inanimados, en cuyos motivos no profundizaremos en el presente trabajo.

- b. *Jon etxe-a-(ren)-gan-a dator
 Juan casa-ART(-GEN)-ANIM-AL viene
 ‘Juan viene a la calle’
- c. Jon lehengusu-a-(ren)-gan-a dator
 Juan primo-ART(-GEN)-ANIM-AL viene
 ‘Juan viene a donde el primo (lit. al primo)’
- d. *Jon lehengusu-ra dator
 Juan primo-AL.NOHUM viene
 ‘Juan viene a donde el primo (lit. al primo)’

La técnica morfológica empleada para la marcación positiva de la animacidad es, en este caso, la adición de material morfológico, cuya única función es, precisamente, la de marcar el valor [+humano] (cf. *supra* la tabla 2).

Es importante recalcar que la restricción es puramente morfológica y formal. Existen también otro tipo de restricciones semánticas impuestas normalmente por el verbo, que impiden que un determinado caso locativo sea empleado con animados o inanimados, aun cumpliendo con las restricciones formales descritas. Veamos los ejemplos siguientes:

- (15) a. Liburu-a mahai-a-n / mahai(-a-ren) gaine-a-n dago
 libro-ART mesa-ART-LOC / mesa(-ART-GEN) encima-ART-LOC está
 ‘El libro está en la mesa / encima de la mesa’
- b. *?Liburu-a seme-a-(ren)-ga-n / seme-a-ren gaine-a-n dago
 libro-ART hijo-ART(-GEN)-ANIM-LOC / hijo-ART-GEN encima-ART-LOC está
 ‘El libro está en el hijo / encima del hijo’

Las oraciones de (14a) son perfectamente posibles y prácticamente sinónimas en vasco; las de (14b), sin embargo, son extrañas, y lo mismo sucede en español, si nos fijamos en la traducción.⁵ La semántica del verbo, unida a la animacidad del sintagma en caso locativo, no permiten este tipo de construcciones, que se resuelven, tanto en vasco como en castellano, mediante estructuras en las cuales el sintagma locativo pasa a ser el agente de un verbo posesivo (cf. *El hijo tiene un libro*). Con todo, la estructura postpositiva (*-en gainean* ‘encima de’) es más aceptable con sintagmas animados tanto en vasco como español, aunque en ambas lenguas varía ligeramente el significado con respecto a la estructura en caso locativo. Los ejemplos del vasco cuentan con un paralelo en finés (Kittilä, Västi & Ylikoski 2011: 13); sin embargo, en esta lengua el empleo de la estructura locativa con animados es directamente imposible (15):

- (16) a. kirja on pöydä-llä / pöydä-n päällä
 libro.NOM estar.PRES.3.SG mesa-ADES / mesa-GEN encima
 ‘El libro está en la mesa / encima de la mesa’

⁵ Obsérvese que en vasco la estructura postpositiva (*gainean*) puede construirse opcionalmente sobre el genitivo en el caso de los inanimados, pero el genitivo es obligatorio con los animados. Esto reforzaría la idea de que en el origen del morfema animado *-ga-* pudiera haber una postposición independiente, ya que, recordemos, esta también puede asociarse al genitivo. La gramaticalización de postposiciones como casos es, por otra parte, muy común tipológicamente (cf. Blake 2001 [1994], Heine 2009, Creissels 2009: 611, König 2011: 516).

- b. kirja on *lapse-lla / lapse-n päällä
 libro.NOM estar.PRES.3.SG *niño-ADES / niño-GEN encima
 ‘El libro está en el hijo / encima del hijo’

Dejando de lado este tipo de condicionantes semánticos, a continuación ofrecemos algunos paralelos tipológicos de las restricciones de los casos locativos para marcar sustantivos animados.

3.2. Paralelos tipológicos

El cora, una lengua uto-azteca, tampoco añade el caso locativo directamente al sustantivo si este es animado. Como vemos en los ejemplos de (16), en estos casos emplea un pronombre en aposición, que es el que toma la marca de caso (Kittilä, Västi & Ylikoski 2011: 13).

- (17) a. haitiri-hap^wa
 nubes-LOC
 ‘Encima de las nubes’
 b. wa-hap^wa ?u-huci-m^wa
 ellos-LOC su-hermano.más.joven-PL
 ‘Sobre sus hermanos más jóvenes’

En bengalí, por ejemplo, los seres animados toman casos locativos mediante el empleo de una postposición *gā* que, más allá de su función gramatical, tiene también el significado de ‘cuerpo’. Los ejemplos de (18), proporcionados por Dasgupta (2003: 364) muestran claramente el contraste, ya que la palabra *pātro* significa igualmente ‘cuenco’ (inanimado) y ‘novio’ (animado). Como recoge el ejemplo (17b), la postposición se combina con la forma genitiva del sustantivo.

- (18) a. pātre dhulā lāgibe
 cuenco.LOC polvo.NOM caerá
 ‘El polvo caerá en el cuenco.’
 b. pātrer gāye dhulā lāgibe
 novio.GEN cuerpo.LOC polvo.NOM caerá
 ‘El polvo caerá en el (lit. en el cuerpo del) novio potencial.’

Los locativos de la lengua dravídica kuvi resultan especialmente interesantes por su similitud con los datos del euskera. En kuvi el caso locativo es añadido a una postposición y no al sustantivo, si este es animado.⁶ Tal y como se muestra en (19) (Kittilä, Västi & Ylikoski 2011: 20), el sustantivo animado debe declinarse en genitivo, al igual que ocurre en bengalí y, opcionalmente al menos, en la lengua vasca.

- (19) a. ilut-a
 casa-LOC
 ‘En la casa.’

⁶ En esta lengua sucede lo mismo con el dativo, pero a la inversa: el caso es añadido a una postposición cuando el sustantivo es inanimado.

- b. āyani taŋ-a
 mujer-GEN POST-LOC
 ‘En el lugar de la mujer.’

Tal y como sucede en vasco, todas las lenguas examinadas presentan restricciones para que un sintagma animado sea marcado mediante un caso locativo. Para hacer frente a dicha restricción, el sintagma animado añade material morfológico para marcar el caso locativo, ausente en su equivalente inanimado. Adaptamos aquí la tabla 3, que incorpora en este caso solo los datos de las marcas locativas:

Tabla 3bis
 Estrategias de diferenciación morfológica de la animacidad
 (marcas locativas)

Tipo de estrategia	Lenguas
Adición	euskera, kora, bengalí, kuvi
<i>Alternancia (con o sin sincretismo)</i>	—

En la lengua vasca el morfema añadido no cumple otra función a día de hoy que la de marcar el caso como [+humano]. En bengalí ese morfema conserva aún su significado ‘cuerpo’ previo a la gramaticalización, y desconocemos si es así en el caso de la postposición *taŋ* del kuvi. El cora emplea un pronombre como destinatario del caso locativo; en consecuencia, la estructura locativa animada marca también abiertamente otros categorías expresadas por dicho pronombre, como el número.

Sin embargo, en ninguno de los ejemplos el rasgo de caso pasa de no ser abiertamente marcado a serlo, ni varía tampoco su valor de locativo. Por tanto, en ningún caso la animacidad origina una marcación diferencial *stricto sensu* de locativo; simplemente, obliga al empleo de estructuras morfológicas o morfosintácticas diferentes para los sintagmas animados, en los cuales la marcación abierta de caso y su valor específico de locativo no se ven nunca afectados.

4. Conclusión

En el presente trabajo hemos mostrado cómo la animacidad, que se manifiesta en su sentido más extenso de manera jerárquica a través de una escala, afecta a la marcación de caso de diversas maneras.

Hemos tomado dos ejemplos diferentes de la lengua vasca, a saber la marcación del objeto en absoluto o dativo y la diferenciación morfológica en el caso del locativo, y los hemos analizado comparando dichos datos con los de otras lenguas. El primer caso puede considerarse motivado por el contacto lingüístico con la lengua castellana, mientras que el segundo es, a todas luces, un desarrollo intralingüístico.

La marcación del objeto en dativo es más frecuente en vasco en la 1.ª y 2.ª persona que en la 3.ª. Además de la animacidad, los ejemplos de otras lenguas nos

muestran que factores como el carácter definido del objeto o su determinación o especificidad son relevantes en la marcación diferencial de objeto. En lo que a los casos locativos se refiere, el vasco presenta una restricción que impide la adición de un caso locativo directamente a un sintagma nominal animado o, más bien, humano. Dicha restricción presenta paralelos en otras lenguas, que utilizan diversas técnicas para solventar el problema.

A nivel formal, hemos distinguido dos técnicas morfológicas principales: la adición y la alternancia. En la primera, la variante animada añade material morfológico inexistente en la forma inanimada, mientras que en la segunda técnica las marcas varían en función de la naturaleza animada o inanimada del sustantivo. Dentro de este grupo, debemos diferenciar entre marcación autónoma y no autónoma. En el primer caso, una desinencia alterna con otra distinta, generando alomorfia paradigmática. En el segundo caso, un mismo morfema puede representar a más de un caso y la animacidad regula, precisamente, dichos sincrétismos. Habitualmente los paradigmas casuales inanimados tienden a ser más sincréticos que los animados; en el caso de la adición, las formas animadas cuentan con mayor complejidad estructural.

Los datos del euskera en lo que a la marcación diferencial de objeto se refiere, muestran que la técnica empleada es la alternancia, en la cual la forma animada utiliza para la marcación de objeto un morfema sincrético con el dativo. Sin embargo, otras lenguas como el turco o el persa, emplean la adición como estrategia, pasando de no marcar el caso abiertamente a hacerlo. En cambio, en la marcación del locativo, todas las lenguas emplean la adición como técnica. En consecuencia, conviene diferenciar tipológicamente aquellos fenómenos en los que la animacidad gobierna la marcación explícita de caso o el valor de dicho caso, como en los ejemplos de marcación diferencial de objeto, de aquellos otros en los que, como en el caso de la marcación de locativo, el valor de [+locativo] se expresa tanto en la forma animada como en la inanimada, pero con diferente estructura morfológica.

Listado de abreviaturas

ABS	absolutivo	HUM	humano
ACUS	acusativo	INDEF	indefinido
ADES	adesivo	LOC	locativo
AL	alativo	NOHUM	no humano
ANIM	animado	NOM	nominativo
AOR	aoristo	PARTC	participio
ART	artículo	PL	plural
DAT	dativo	POST	postposición
ERG	ergativo	PRES	presente
GEN	genitivo	SG	singular
HAB	habitual		

Bibliografía

- Baerman, M., D. Brown & G. G. Corbett, 2005, *The syntax-morphology interface: a study of syncretism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bickel, B. & J. Nichols, 2013, «Exponence of selected inflectional formatives», in M. S. Dryer & M. Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Languages Structures online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
- Blake, B. J., 1977, *Case Marking in Australian Languages*. Canberra: Australian Institute for Aboriginal Studies.
- , 1987, *Australian Aboriginal Grammar*. Londres: Croom Helm.
- , 2001² [1994], *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bossong, G., 1985, *Empirische Universalienforschung. Differentielle Objekt Markierung in der neuiranischen Sprachen*. Tübingen: Günter Narr.
- Catford, J. C., 1976, «Ergativity in Caucasian Languages». Manuscrito disponible en: https://archive.org/details/ERIC_ED112704 [consulta: 20-07-2017].
- Comrie, B., 1989, *Language universals and linguistic typology. Syntax and morphology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Creissels, D., 2009, «Spatial cases», in Andrej Malchukov & Andrew Spencer (arg.), *The Oxford handbook of case*. Oxford: Oxford University Press, 609-625.
- Dasgupta, P., 2003, «Bangla», in G. Cardona & D. Jain (eds.), *The Indo-Aryan Languages*. Londres & Nueva York: Routledge, 351-390.
- De Rijk, R. P. G., 2008, *Standard Basque: a progressive grammar*. Cambridge-Londres: MIT Press.
- Dum-Tragut, J., 2009, *Armenian: Modern Eastern Armenian*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Haase, M., 1992, *Sprachkontakt und Sprachwandel im Baskenland: die Einflüsse des Gaskognischen und Französischen auf das Baskische*. Hamburg: Helmut Buske.
- Heine, B., 2009, «Grammaticalization of cases», in A. Malchukov & A. Spencer (arg.), *The Oxford handbook of case*. Oxford: Oxford University Press, 458-469.
- & T. Kuteva, 2006, *The changing languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Karlssohn, F., 1999, *Finnish. An essential grammar*. Londres: Routledge.
- Kiparsky, P., 2008, «Universals Constrain Change; Change Results in Typological Generalizations», in J. Good (ed.), *Linguistic Universals and Language Change*. Oxford: Oxford University Press, 23-53.
- Kittilä, S., K. Västi & J. Ylikoski, 2011, «Introduction to case, animacy and semantic roles», in S. Kittilä, K. Västi & J. Ylikoski (eds.), *Case, animacy and semantic roles*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 1-26.
- König, C., 2011, «The grammaticalization of adpositions and case marking», in H. Narrog & B. Heine (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, 511-521.
- Lakarra, J. A., 2005, «Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco», *Palaeohispanica* 5, 407-470.
- Mounole, C., 2012, «Evolution of the transitive verbs in Basque and apparition of datively marked patients», in G. Authier & K. Haude (eds.), *Ergativity, transitivity, and voice*. Berlín-Nueva York: Mouton de Gruyter, 355-379.

- Nedjalkov, I., 1997, *Evenki* (Routledge descriptive grammars). Londres-Nueva York: Routledge.
- Odria, A., 2014, «Differential Object Marking and the nature of dative in Basque varieties», *Linguistic Variation* 14: 2, 289-317.
- , 2017, *Differential Object Marking and datives in Basque syntax*. Tesis doctoral de la UPV/EHU.
- Ortmann, A., 1998, «The role of [\pm animate] in inflection», in R. Fabri, A. Ortmann & T. Parodi (eds.), *Models of inflection* (Linguistische Arbeiten 388). Tübingen: Max Niemeyer, 60-84.
- Palancar, E., 2015, «A mixed system of agreement in the suffix classes of Lealao Chinantec», *Morphology* 25: 1, 29-62.
- Pană Dindelegan, G., 2013, «The structure of root clauses», in G. Pană Dindelegan (ed.), *The grammar of Romanian*. Oxford: Oxford University Press, 100-203.
- Poplack, S. & S. Levey, 2010, «Contact-induced grammatical change: a cautionary tale», in P. Auer & J. E. Schmidt (eds.), *Language and space. An international handbook of linguistic variation. Vol. 1: theories and methods*. Berlín-Nueva York: De Gruyter Mouton, 391-419.
- Santazilia, E., 2013, «Noun morphology», in M. Martínez-Areta (ed.), *Basque and Proto-Basque: Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction* [= *Mikroglottika* 5]. Frankfurt am Main: Peter Lang, 223-281.
- Thomason, S. G., 2001, *Language contact. An introduction*. Washington: Georgetown University Press.

Iván Igartua

Ikasketa Klasikoen Saila. Letren Fakultatea
Unibertsitateko ibilbidea, 5 - 01006 Gasteiz
ivan.igartua@ehu-eus

Ekaitz Santazilia

Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)
Giza eta Hezkuntza Zientzien Saila
Arrosadiko campusa, z/g - 31006 Iruña (Nafarroa)
ekaitz.santazilia@unavarra.es

Gabriel Aresti eta Pedro Ignacio Barrutiaren antzerki lana*

Gabriel Aresti and Pedro Ignacio Barrutia's play

Jon Kortazar**

UPV/EHU

Abstract

The poet Gabriel Aresti (1933-1975) made innovative research on the work of Pedro Ignacio de Barrutia (1682-1759). The research brought him controversy with contemporary writers. A famous debate ensued between Aresti and Lino Akesolo on the work of Resurrección María Azcue. This paper examines the personal aspects of the debate by publishing the personal correspondence between Aresti and Akesolo.

Keywords: *Gabriel Aresti, Barrutia, controversy, correspondence.*

Laburpena

Gabriel Aresti poetak (1933-1975) Pedro Ignacio de Barrutiaren (1682-1759) lanari buruzko ikerketa berritzaileak egin zituen. Horrek garaiko idazleen arteko eztabaida ekarri zion eta, izan ere, entzutetsu bat izan zuen Lino Akesolorekin Resurrección María Azkuek egindako lanari buruz. Artikulu honetan eztabaidaren alde pertsonala aztertu da Arestiren eta Akesoloren gutun pribatuak ezagutzera emanez.

Hitz gakoak: *Gabriel Aresti, Barrutia, eztabaida, gutunak.*

* Lan hau Eusko Jaurlaritzak bultzatzen duen Ikerketa Taldeen Sarean kokaturik dagoen LAIDA (IT 1012-16) Ikerketa Taldearen eginkizunen barnean egin da.

** Esker onez: Lan honen azpian pertsona askoren lana dago. Haiei eskerrak emateko zorra dut. Lehen-lehenik Josune Olabarriari, Euskaltzaindiko artxibategiko arduradun izandakoari, berari esker eskuratu nituelako Arestiren zenbait lan ezezagun. Ondoren Amaia Cuenderi, Eusko Ikaskuntzak zaintzen duen On Manuel Lekuonaren funtseko dokumentuak eskaneatu eta bidaltzeagatik. Etxekoei, nola ez?, egunero-egunero ematen didaten indarragatik. LAIDA ikerketa taldeko adiskideei aurrera egiteko eskainitako adoreaagatik. Gabriel Arestiren senideei, Meli, Nerea, Gurea, Andereri, poetaren lana ikertzeko emandako erraztasunagatik. Eta azkenez, baina ez garrantzirik ez dutelako, Kirmen Uriberi eta Alex Zugazari, alboan direlako maiz, eta maiz jakin gabe zein onura handia dakarkidaten.

1. Euskaltzaleen Biltzarreko hitzaldia (1956)

1957an Txomin Peilleni egindako gutun batean, eta Karmelo Landaren edizioan bilduriko lehenean, Gabriel Arestik bere hitzaldi baten berri eman zion idazle zuberotarrari:

Y volviendo a nuestro campo *eusquérico* te diré que el pasado mes de diciembre [o fue noviembre?] tuvimos aquí en Bilbao nuestro particular congreso de vascófilos, en el cual yo también hablé (1986: 10, 135).

Gaia Pedro Ignacio Barrutiaren lana da, eta gutunean hitzaldiaren laburpena eskaini zion Txomin Peilleni, lanaren alde artistiko nagusiak aipatuz:

Después de hablar de sobre los valores poéticos y teatrales de la pieza (es verdaderamente maravilloso el impresionismo a lo Joyce que pone en algunas parrafadas [...] la mezcolanza que hace entre *persona representada* y *persona representante*, entre *carácter* y *actor*, al estilo de Pirandello y Fabbri (1986: 10, 135).

Hitzaldia gutuna baino luzeagoa da, eta sarreran bertan Arestik lanaren balioaz hitz egiten du: «Neuretzako komedia onek literaturazko balio andia dauko. Neuretzako ezta euskeraz eskribidu gauza baliosoagorik» (1986: 10, 7).

Ezaguna da entusiasmoz edo taktikaz gustuko zituen literatura lanen balioa handitzeko Arestik zuen joera. Askotan aipatu zuen delako lan bat, eman dezagun bertolaritza, eman dezagun poeta galego baten lana, Curros Enríquezena, «Munduko onenatarikoa» iruditzen zitzaioa. Barrutiarekin berdín. Lanik interesgarriena goraiatzeko joera hori zuen maiz Arestik.

Hiru ziren lana goraiatzeko arrazoiak:

- a) Bertsoen dotorezia.
- b) Egituraren edertasuna.
- c) *Dramatis personae*-en egokitasuna.

Hitzaldian zehar badira beste zertzelada batzuk. Eta lehena litzateke harrera eta argitalpen prozesuak azaltzea: Arestiren ustetan, Resurrección María Azkuek ez zuen behar bezala baloratu pieza hori, eta horretaz ari da, batez ere Euskaltzaleek egindako oharrek kontuan hartuz, berriro ere ondorio nagusi batera helduz, gerora garrantzi handia izango zukeen iritzi borobila emanez:

Danok dakigu gure presidentea zanak literatura-gaietan ezebala gauza andirik entendietan [...] literatura-kontuetan ezta gaur egunean defentsorerik eukiko (1986: 10, 8).

Pertsonaiaren eta aktorearen arteko joko berriz aipatu ondoren, Arestik 19 zatitan banatu zuen obra, eta banan-banan aztertzen du ekitaldi bakoitza. Eta deskribapena bukatu ondoren lanean ageri diren pertsonaien azterketa egin zuen Arestik. Txomin Peilleni egindako gutunean aipatu zuen:

Aproveché la ocasión para decir media docenita de cosas que armaron la de Dios es Cristo y levantaron ampollas en las nalgas de determinados curas (1986: 10, 135).

Hitzaldiaren ondoren izan zen eztabaida irakurriz gero, kontua ez zela horrenbestekoa izan ondorioztatu dezakegu. Egia esateko *esposatu/ezkondu* artean jarritako ba-

naketa semantikoa da gehien aipatu zen gaia. Eta mingostasun puntu bat nabari bada ere, hitzaldiko gai nagusiak, lanaren balioa eta Azkuerengan, zein euskal literaturan, izan duen harrera, ez dira eztabaidan aipatu. Hitzaldia eta eztabaida Euskaltzaindiko *Euskera* aldizkarian eman ziren ezagutzera 1959an, hitzaldia egin eta kasik hiru urte geroago.

2. *Teatro Zaarra* (1965)

Euskera aldizkarian 1960an Barrutiari buruz beste artikulu bat argitara eman ondoren («Primera aportación para el conocimiento de la vida y obra de Pedro Ignacio de Barrutia y Basagoiti (1682-1759)», 1960: 273-291), Gabriel Arestik Auspoa saillean eta *Teatro Zaarra* izenburupean XVIII. mendeko hiru antzerki bildu zituen: Barrutiaren *Acto para la Noche Buena*, Sor Luisaren *Gabon sariak* eta Peñafiorida kondearen *El borracho burlado*.

Han jarritako «Itzaurre moduz» testuan Barrutiaren lanaren inguruan urrunago doa: bere ustetan lana ez zen Barrutiarena, baizik eta obran ageri den pertsona baten, hain zuzen ere Matxi Beltz Ardanza koplariak egin zezakeen lana eta ondoren Barrutiak kopia bat egin eta bere izenaz sinatu fede emanaz. Agian, *Cantar del Mio Cid* erdal poeman gertatu zen eskema jarraitu zuen Arestik. Per Abat kopiatzailea zen eta ez egilea, eta Arestiren iritziz, Barrutiak beste horrenbeste egin zuen *Acto para la Nochebuena* lanarekin: kopiatzaile lana egin zuen Arestiren aburuz, eta ez zen egilea.

Hipotesia oso eztabaidagarria da. Eta aspaldi batean eman nuen haren berri (Kortazar 1983: 170-172). Gaur gehitu dezaket Koldo Mitxelena ere akort zela nire ikuspegiarekin. Hau da, sinadurak erabateko sinesgarritasuna du. Autoretza kentzeko sinadura dugunean, esan zidan maisuak, ez dira nahikoak hipotesiak eta usteak, dokumentuak baino. Beraz, besterik ez dagoen artean, lana Barrutiarena dela pentsatzen jarraitu beharko genuke.

Gai zalantzakor hori aipatu bazuen ere Gabriel Arestik, sortuko zen eztabaidak ez zuen bide hori hartu, berriz ere Resurrección María Azkueren lanaz eta ikuspegiak astindu ziren bazterrak.

3. *Lino Akesoloren erantzuna* (1966)

Teatro Zaarra argitaratu eta urte bete geroago, *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País* aldizkarian «Azkue y Barrutia» artikulua argitaratu zuen, zuzendaritzaren ohar berezi batez lagundurik, bide batez egileari batere mesederik egin gabe:

Resulta ocioso admitir que tratándose de un artículo polémico, el *Boletín* deja al autor la responsabilidad de sus afirmaciones (Akesolo 1966: 359).

Horrela eztabaida garratza piztu zen Gabriel Aresti eta Lino Akesoloren artean. Akesolok oso garbi utzi zuen zein zen bere asmoa:

Mi propósito al tomar la pluma en esta ocasión no ha sido ni el de ponderar el servicio que *Auspoa* nos ha prestado con la publicación de este número de su colección, ni el de analizar o criticar el curioso prólogo que le precede; sino el de aprovechar la ocasión para salir por los fueros de la verdad (que aquí se quieren ignorar), en relación

con el papel preponderante que desempeñó Azkue en la divulgación y valoración artística de la obra del escribano mondragonés (1966: 362).

Eztabaida berriz aldatzen da gaiz. Barrutiaz eta Barrutiaren lanen balioez hitz egin ordez, Azkueri, eta honek *Acto*-ari buruz egindako harreraz Arestik duen iritziaz mintzatzen da Lino Akesolo.

Anjel Zelaietak orrialde bitan laburbiltzen du Akesoloren artikulua. Horren esanetan bi dira Akesolok ikusten dituen hutsak: «Ez da egia Azkuek Barrutiaren lana gutxietsi zuela», eta *Eusker*a aldizkariko arduradunei kontuak eskatzen dizkie Arestiren 1959ko artikulua argitaratu izanagatik (2000: 105-106).

Akesoloren hizkera serioa da, noizbait gordina eta gogorra. Eta jakin bazekien tonuaren gogortasuna: «Lamentando que el tono reivindicativo que forzosamente han de revestir mis palabras parezca darles un aire de polémica». Baina gogorrek dira zenbait esaldi, batez ere 1959an argitaraturiko artikuluz ari denean, hau da Euskaltzaileen Biltzarreko bilkuran emandako hitzaldiaz eta *Eusker*an agerturikoaz.

Lino Akesoloren artikulua horrek mina eman zion Arestiri eta laster, ez horrenbeste Barrutiaz, baizik eta Azkue hiru gutun garrantzitsuren berri emango dugu orain.

4. Gabriel Aresti eta Lino Akesolo. Euskaltzaindiaren bitartekaritza (1967)

Orain artekoa ezaguna zen. Era batez edo bestez idatzia eta aipatua. Artikulutxo honek bereizgarririk badu, hemendik aurrerakoan du. Lino Akesoloren artikulua min eman zion poeta euskaldunari eta saiatu zen Azkueren alde idazten, edo behintzat bere iritzia zehazten eta argitzen.

Gutunok Eusko Ikaskuntzak zaintzen duen Manuel Lekuonaren funtsean gordezen dira eta erakunde horren lanari esker ematen ditut gaur ezagutzera. 1967ko apirilean Juan San Martinek, Euskaltzaindiko idazkariak, hauxe idazten dio On Manuel Lekuona Euskaltzainburuari (1. eranskina):

Gaur, Aresti'ren deia izan dut, eskatuaz datorren biltzarreko deiaeren gaietan bere azalpen bat jartzeko Azkue'ren alde. Boletin'ean Akesolok duenaren kontra asarre dago gure mutilla. Esan diot guk ez dugula nai auzi orretan nastutzerik eta kondizio baten barruan bakarrik artu genezakeela ondo bere eskari ori: Akesolo'ren kontra pertsonalki ez sartzekoa; berak Azkue'kontrarako asmoz etzuela egin lan ura agerrerezteko bakarrik. Ta, ala ere, esan diot gauza ori ez dagoela nere esku bakarrik eta zurekin mintzatu naizela. Beraz, ongi baderitxozu, urrengoko gaiari jarri zezake geigarri au: «Aresti'k txosten bat irakurriko du Azkue zanaren alde azalpen bat egiñaz (1967-4-13).

Behin Juan San Martinek atea zabaldu diolarik, hurrena Gabriel Arestik idatzi zion On Manuel Lekuonari Azkueri buruz uste zuena argitzeko beta eskatuz (2. eranskina). Gutunak ez du datarik, baina Manuel Lekuona funtsaren kodigoen arabera, San Martinenak 3-3-24 signatura du, eta Arestirenak 3-3-27. Badirudi Akesolorenak 3-3-30 izanik eta apirilaren 26koa, apirilaren erdialdekoa dela Arestiren gutuna.

Eskuz idatzita dago eta bertan gai hauek azaldu zituen poetak:

- a) Lino Akesolok «hamorratuki» egiten dion erasoaren berri ematen dio Lekuonari, azalduz aspaldiko kontua zela hori, «gaztetasunaren bekatua» izaki, eta iraindua sentitzen dela.

- b) Gabriel Arestiren ustetan, Akesolok Azkue «laidatu dudala» uste du, eta gainera Euskaltzaindiak ez zuela lana argitaratu behar. Horregatik eskatzen dio Lekuonari beta Euskaltzaindiaren aurrean bere portaeraren berri emateko:

Euskaltzaindiari nere portaeraren arrazoia eman nahi diot, ez dezala Akesoloren akusazio segurutzat eman ni entzun gabe. Ez baita inoiz nere asmoa Azkue zena iraintzea, eta nere segurantza dela (bertan jokatu nuke nere obra osoa eta nere izen ona), ez dudala inoiz iraindu.

Horregatik hamar minutuko solasaldia eskatzen dio Lekuonari bere buruaren defentsa egiteko asmoz.

Ondoren, hilaren 26an eta 3-3-30 signatura duela, aurkitu dugu Lino Akesolok On Manuel Lekuonari egindako gutuna (3. eranskina). Gutun luzea da, baina ez du gauza berririk adierazten. Aitortzen du aitortu gordin eta gogor aritu izan dela auzia aipatzerako orduan: «Itz gogorregi batzuk erabili izan ditut». Akesoloren argumentuak berriro adierazten du *Teatro Zaarrari* jarritako hitzaurrean Arestik lehenago okerrak zuzentzeko aukera zuela, eta ez zuela horrelakorik egin. Gogorarazten du zer esan zuen Arestik, aipua hitzez hitz agertuz eta azken batean bere iritzia indartuz. Ez du, hala ere, baieztapen ziurrik ematen. Irakurleak pentsa bide du Lekuonak idatziko ziola Arestiren asmoari buruz bere iritzia jasotzeko. Akesolok ez du garbi erantzuten, bukaeran baina, ateren bat zabaltzen du, argiro ez bada ere: «Arren, Azkueri egindako bidegabea garbitu ta zuzentzeko bideak ar itzazute» (1967-4-26).

Joan-etorri guztion fruitua izan zen Gabriel Arestik idatzi zuen «Azkueren ezagumentua» (1986: 10, 93-96) hitzaldi gisa argitaratua, eta Euskaltzaindiaren batzarren aurrean irakurria izateko idatzia.

Bilkuraren aurrean irakurritako testuak tonu oso berezia du, aldi berean sumindua, biktimista eta bortitza. Apirilaren 28an irakurritako testua dela dirudi, eta Akademiako kideek Akesoloren eta bien arteko lehiaren epaile gisa aipatzen ditu. Nahiz eta bere burua salatua dela onartu, laster eman zion itzulia argumentuari eta «Akesolo jaunak pikutan jartzen du Euskaltzaindia aipatuz» bere eraso hasten du Arestik. Karmeldarraren iritzia «irain ixusi hoek, gaicki-erran bortic hoek, ofensa ezain hoek» kalifikatzen ditu, laster Barrutiari buruz uste duena agertu eta azaltzeko.

Idazle arrasatearrari buruz esateko duena ez da berria. Akesolok ere aipatu zuen Manuel Ziarsolo «Abeletxe»-ren auzia dakar berriro gogora. Abeletxek 1956an Julio Urkixo Mintegiak eraturiko antzerki sariketan saria irabazi zuen Barrutiaren lanaren moldapen batekin. Gaia behin eta berriro ageri da Arestiren autuan, baina ez da argi geratzen zertarako dakarren une honetan mintzagai, Barrutiaren balioa agerian uzteko ez bada, alegia, frogatzeko berrogei eta hamarrek hamarkadan oraindik bizirik zela notarioaren lanaren balioa.

Azkuez esateko duenak badu zentzu hobea. Barrutiaren lana gorai patuz hasten da Aresti eta Barrutiaren lanaren ezagutzan Azkueri zor zaiona aipatuz. «Asko zor diogu Azkueri, Barrutiaren ezagunean, baina ez guztia». Eta ondoren berak egindako ikerketa eta azterketa literarioen balioaren defentsa egiten du Arestik, haren ezagutzaz eta zabalkundeaz egindako lana gorai patuz: «Beraren literatura-balioaren deskubrimentua niri zor zait».

Horrezaz gain, Arestik Azkueri zor dion errespetua aitortu zuen hitzaldian, *Euskal Harria* poema liburu oraindik argitaragabea egingo zion omenaldia aipatuz.

Erra mingotsak jarraitu zuen batez ere hitzaldiaren bukaeran, non Arestik aitortu zuen ez ziola gorrotorik gordeko Akesolori. Eta handik gutxira biak gonbidatu zituzten Gasteizen batera Barrutiari buruz hitzaldiak ematera.

5. Berrero Barrutiaz (1969)

1969ko otsailean Euskaltzaindia Gasteizen bildu zen eta Barrutiaren lanari buruzko zenbait hitzaldi eman ziren. Bi behintzat: Lino Akesolok bat eta Gabriel Arestik bestea.

Lino Akesoloren hitzaldia dela eta, Juan San Martinen testigantza dugu. Gutun batean (1969-01-24; Euskaltzaindiko ondarea, KEA-0048) zera idatzi zion karmeldarrari:

Atzo uste dot denok gelditu ginala poz-pezik. Gauzak ondo urten eben. Arabako lenengo batzarra eta Euskaltzaindiak aspalditik egin dabenik onena. Izlariori asko sor dauzugu ain neurri onean berba egin zenduelako.

Gabriel Arestiren parte hartzeaz asko gehiago dakigu. Dirudenez han esandakoaz, poetak idatzitako laburpen nahiko zabala dugu (KEA-0048). Hitzaldi horretan berriro itzuli zen Aresti Barrutiaren autoretzaz zituen zalantzetara. Oraingo honetan, baina, *Teatro Zaarran* esandakoaz baino urrunago doa. Hain zuzen ere, ezagutzen ez genituen beste arrazoi bi eman zituen poetak:

- a) Arestiren ustez, eta ondoren ikusiko dugu zein indarrez, Barrutiaren lanean erabilitako hizkera ez da XVIII. mendekoa lehenagokoa baino, agian XVIIkoa:

Se basó para ello en el que el lenguaje empleado en el «Acto para la Nochebuena» nos (sic) es indudablemente del siglo XVIII, sino más bien de finales del XVI o principios del XVII.

- b) Bere ustetan Barrutiaren sinadura ez da originala, Guerrak Azkueri bidalitako kopian jarritakoa baino:

Por otra parte se desconocen las bases sobre las que se asentó Guerra para atribuir la obra a Barrutia. Pues en puridad de concepto, el único dato que se puede manejar es que Guerra puso el nombre de Barrutia al pie de la copia que se conserva en la Biblioteca de la Academia Vasca.

Horregatik Juan San Martinek otsailaren 24an aipatzen dionean komenigarria litzatekeela hitzaldia idatzi eta argitaratzea, hain zuzen ere Arabako Diputazioko arduradunak oso pozik geratu zirelako eta hitzaldi biak argitaratzea proposatu zutelako, eta Euskaltzaindiak zituen beharrianak kontuan harturik Diputazioarekin harremanak estutzea onuragarria zelakotan, Arestik ezezkoarekin erantzuten dio adiskideari:

Perdona que no te haya mandado el texto de mi pobre charla en Vitoria, y perdóname más aún que no te la envíe. Sé que por ello te voy a hacer quedar mal, pues has tenido gran empeño de que el asunto de Vitoria salga bien. Sin embargo, me veo imposibilitado de comprometerme m[á]s con el asunto Barrutia. Recordarás que cuando

me proposisteis dar la charla me mostré muy remiso. Ello era, y es, debido, a que tengo la seguridad de que Barrutia no es el autor de la obra que se le atribuye. Esta opinión la expresé en el prólogo a «Teatro Zaharra» en Auspoa (3.ª edición del «Acto» —cuarta para ser más exactos, contando con la plagiada en *Egan*). Ahora he salido de la duda para llegar al convencimiento. Para quien tenga dos ojos en la cara es patente de que el «Acto» es un texto del siglo xvi, y Barrutia nació en 1682. Hay, pues, una imposibilidad de dos siglos. Este verano me trasladaré a Mondragón, Oñate y Vergara y demostraré *históricamente*, lo que ahora puedo demostrar *filológicamente*, con una comparación de textos. Comprende, y perdona, que en estas circunstancias es de lo más improcedente la publicación de las tonterías que dije en Vitoria, ya que el «Acto» no parece tener nada que ver con [Á]lava, y si por una improbable casualidad lo tiene, no será a través de Barrutia (Aresti 2016: 140).

Guk dakigula 1969ko uda horretan Arestik ez zuen egin buruan zuen asmo hori eta horretan bukatu zen Barrutiarekiko izan zuen ikerketa bidea, eta eztabaida gune mingotsa.

6. Ondorioak

Artikulu honetan Gabriel Arestik Pedro Ignacio Barrutiaren *Acto para la Noche Buena* (*Gabon Gaberako Ikuskizuna* (Azkue), *Gabonetako Ikuskizuna* (Aresti)) lanarekin izan zuen harremanaren historia aztertu da. Hasteko, Arestik lanaren balioa aztertu zuen Euskaltzaleen Biltzarrerako egindako hitzaldi batean, ondoren *Euskera* aldizkarian argitaratu zena. Ondoren Auspoa argitaletzeko *Teatro Zaarra* deituriko argitalpenaren hitzaurrea aztertu dugu. Argitalpen honek Lino Akesoloren kritika ekarri zion, ez horrenbestez hitzaurrean esaten zuenagatik, lehenagoko hitzaldi hartan Azkuez agerturiko iritziagatik baino.

Bion arteko eztabaida gogorra izan zen eta 1966an eta 1967an luzatu zen. Gabriel Arestik azken hitzaldi bat eman zuen Gasteizen 1969ko otsailean, han garbi utziz Barrutiaren lanaz uste zuena.

Bide hori zehazteko hainbat gutun eta dokumentu ezezagun ekarri dira artikulua-
ren harira, Euskaltzaindiko ondaretik eta Eusko Ikaskuntzako Manuel Lekuona fun-
setik hartuak.

Bibliografia

Euskaltzaindiko Artxibategia

KEA-0047

KEA-0048

Manuel Lekuona Funtsa

3-3-24. Juan San Martinen gutuna Manuel Lekuonari.

3-3-27. Gabriel Arestiren gutuna Manuel Lekuonari.

3-3-30. Lino Akesoloren gutuna Manuel Lekuonari.

- Akesolo, L., 1966, «Azkue y Barrutia», *BAP* 22, 351-358.
- Aresti, G., 1960, «Primera aportación para el conocimiento de la vida y obra de Pedro Ignacio de Barrutia y Basagoiti (1682-1759)», *Euskera* 5, 139-148.
- , 1965, «Itzaurre moduz», in *Teatro Zaarra*. Tolosa: Auspoa.
- , 1986, *Gabriel Arestiren Literatura Lanak. 10. Artikuluak, Hitzaldiak. Gutunak*. K. Landaren edizioa. Zarautz: Susa.
- , 2016, *Mailu batekin: Biola batekin*. J. Kortazarren eta P. Kortazarren edizioa. Bilbo: Bilboko Udala.
- Kortazar, J., 1983, «Acto para la Nochebuena. Pedro Ignacio de Barrutia (1682-1759), Análisis literario», in Elkar Lanean: *Pedro Ignacio de Barrutia. Acto para la Nochebuena*. Gasteiz: Diputación Foral de Álava, 167-206.
- Zelaieta, A., 2000, *Gabriel Aresti. Biografia*. Zarautz: Susa.

Jon Kortazar

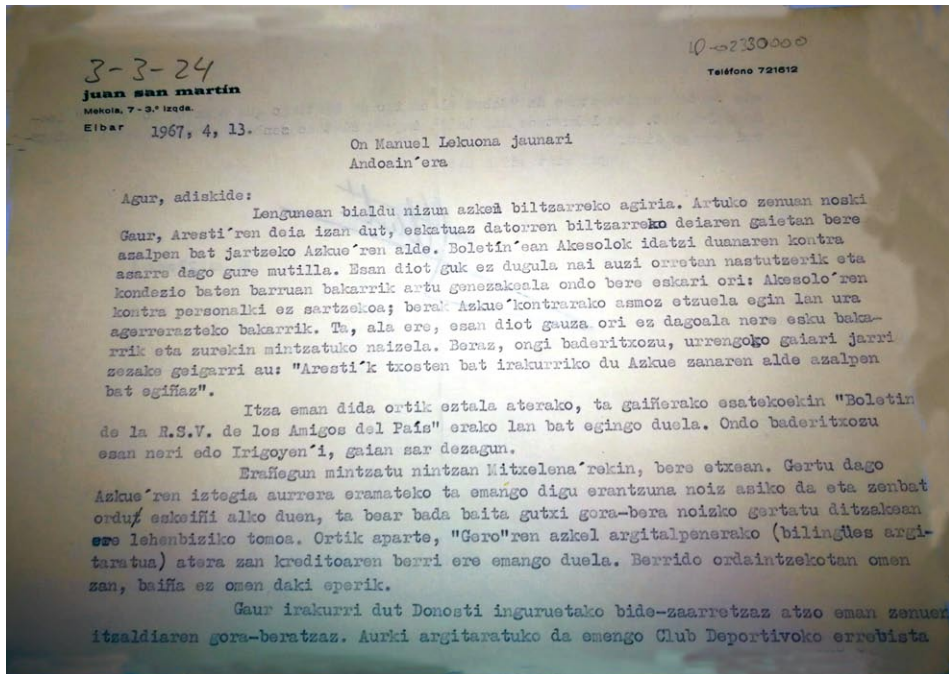
Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika Saila, Hezkuntza Fakultatea

Sarriena auzoa, z/g - 48940 Leioa (Bizkaia)

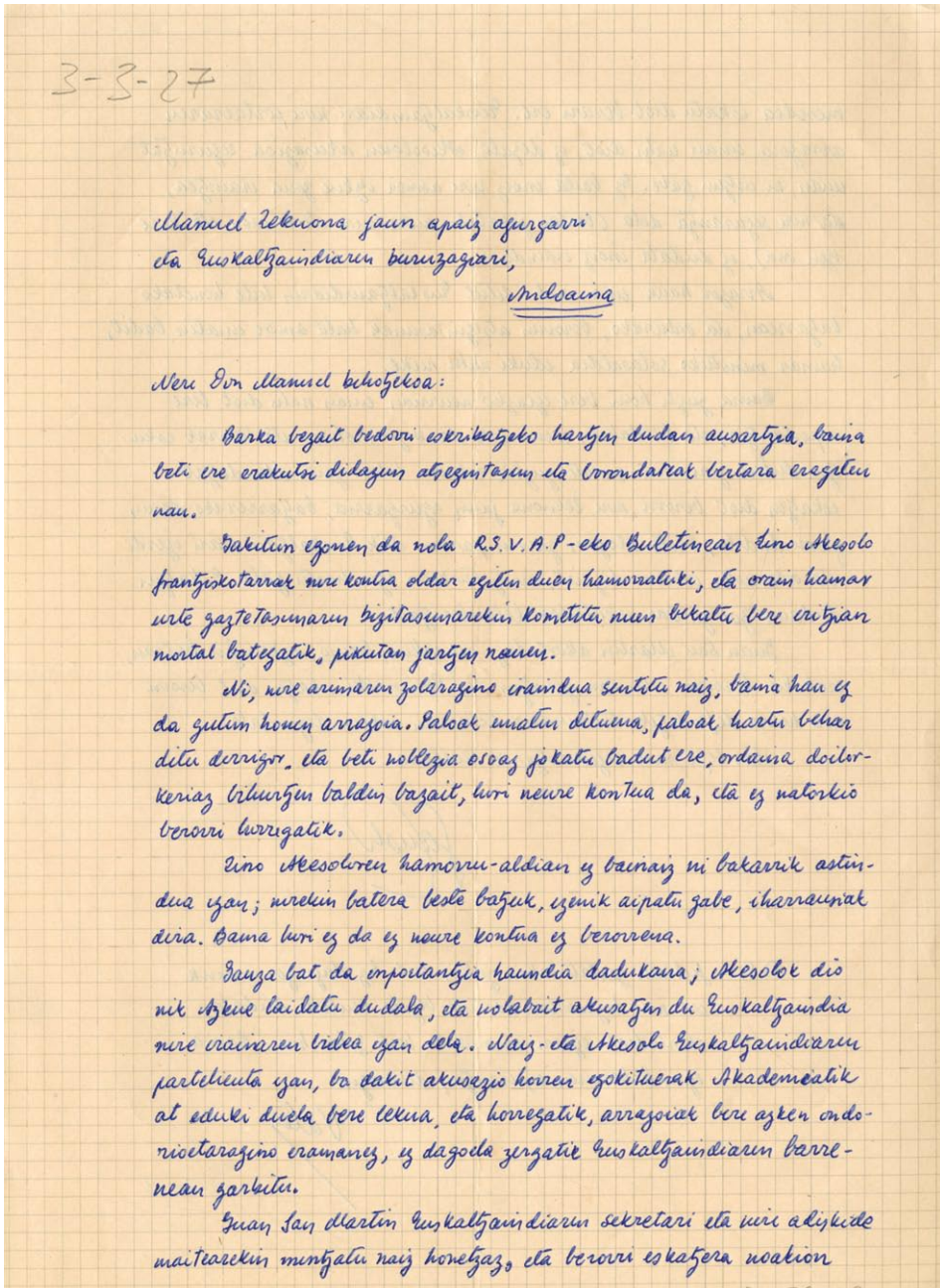
94 601 46 27

*jon.kortazar@ehu.eus

1. eranskina. Juan San Martinek Manuel Lekuonari idatzitako gutuna (1967-4-13)

2. eranskina. Gabriel Arestik Manuel Lekuonari idatzitako gutuna (1967ko apirilaren erdialdekoa?)

mercedea eskatu diot berari ere. Euskaltzaindiari niri portatzeraren arrazoiak eman nahi diot, ez dezala ikuslaren akusazioa zuzentzat eman, ni utziun gabe. Ez baita inoiz nire amoa izkue zena irautzea, eta nire segurantzia dela (bertan jokatuko nuke nire ohore osoa eta nire izen ona), ez dudala inoiz irautdu.

Arazoi hauk eman nahi ditut Euskaltzaindiaren hile honetako batzarrean, eta ondutako, berorin atzizintanuk hala amore unatu badiot, hamar minutuko solasaldia eduki nahi nuke.

Baina justu honi bere eguzko neurrian eman nahi diot bere inportantzia, eta hildakoen memoria eta bizien ohore eta honorat eka-
tzen duken zerimoni-suerte justia eskaini behar zaio. Oheridetzat eskatzen diot beroni, nire lekua jany agurgarria, batzarretako deian jany dadila, beste edozein janyen parera. Nik Euskaltzaindiari ezdi eta ondu asko eskaini dizkiot, inoiz trukian ezer hartu gabe. Eskatzen dudana zor zaidan eskubidea dela deritzait.

Juan San Martin akort dago neurekin, baina, azken jri batean, orabaki berorin ikustan gertatzen da. Personalki eskatzen diot beroni nire honra defenditzeko tribunarik hobereena eskain dezaidala.

Ilar bega nire segurantzirik bialona

Jakush

P.S. Jiluan gertatutakoa jakin dut. Ez dago zor esanik ere nire bizkarrean hartuta bizala sentitu dudala, oheridetak ejiari onandako beste zihor hau. Baina egiu hobereenen esperantzay diraugu.

Vale

10-02360001

3. eranskina. Lino Akesolok Manuel Lekuonari idatzitako gutuna (1967-4-26)

3-3-30

J. M.

Bagoña-tik, 26-IV-67.

M. Lekuona, Euskaltzeinburuari

Agur.

Ene Jaun agurgarria: Azkue ta Barrutiari buruz nik egindako artikuluko berriak iskanbillatxoren bati bigea eman diola-kon nago. Bear bada gogorregia izan naiz Aresti Jaunarekin. Baña zer-bait esan bearra ere bazela uste det. Euskaltzeinburuari buruz, nere esan-nean nago: alegia, Arestiren lan zorioneko ura etzuela zegoen zegoenean argitaratu bear, oartzoren, ondoan ezarri gabe edo ta ark esandako gau-za oker batzuk zuzendu gabe. Eta ortarako oraindik ordu da, Azkue Jau-naren izen onerako.

Nere lan ontan itz gogorregi batzuk erabili ditut: esaterako, "frenéticos ataques". "Duro ataque" edo esan banu, obe nuen. Be-roalditxo batek arturik egin nuen lan ori, Auspua-salleko Teatro Zaarra liburuari jarritako itzaurrea irakurri ondoren. Itzaurre ontan izan zuen Aresti jaunak bere oker batzu zuzentzeko aukera. Etsuen olakorik egin. Are okerrago: neri ere adarra jo nai izan zidan, bere esan eta iri-tzi batzuen kontra zer-bait idatzia nintzelako.

Aspaldi, Teatro Zaarra agertu-berritan egindako lana izanik nerea, eta Boletín-ek argitaratzen etzuela ikusirik, suta-tara aurtikia edo zutela uste nuen. Eta orra non agertu dan orain.

Biziegi eta gogor xamar mintzatu banaiz ere, nik esan-naren mamia or dago, eta ezta utsera botatzekoa nere iritzi. Nere arti-kulu ontan ez nituen itzez itz aldatu nai izan Arestik Azkue jaunari buruz esandako ez-esateko guziak: baña nik ez det uste ezer asmatu de-tanik. Orregaitik, al danik laburren bada ere, emen aipatu nai det ark esandakoen mami guzia gai ~~berriak~~ ontaz, Arestiri itzez itz jarraiki-rik.

Barrutiaren lanaren balioa: (Arestiren itzek) "Nerezeko ezta eus-keraz eskribidu gauza baliosoagorik.. .. Onegaitik da arritzekoa, komeria oneri euskeltzaleak emon deutesn atentzinoe apurra".

Nondik dator atentzinoe apur au? "Len ez neban entendietan, bergai-
tik jazo leitekean gure artean alant
guzarik. Baña onen errua eztauko Ikuskizunak, ezpada euskaldunak dau-kagun aurre-iritzi batek" (Ene aurre-iritzi au zertan datzan Mitxe-lena jaunaren itzekin: "El prejuicio que sin cuidarse de los hechos, sólo se preocupa del qué dirán de los extraños, prejuicio que ha lle-vado más de una vez a desconocer no sólo el valor científico de los textos vascos antiguos, sino incluso sus mismos valores literarios".)

Barrutiaren lan onendako, aurre-iritzidun oyetan Azkue nagusi.

"Orixerri ta Urquijo*x* jaunari ezin esan gineio extranjeruen iritziagaitik arduratubun zireala, baña nik

san autordé ori (Barrutia) eztauala ifioik kon sideratu Azkue Jaunak baño. Eta danok dekigu gure presidentea zanak literatura-gaietan ez ebala gauza andirik entendieta. Azkuek lan andia egin eban euskerearen ganean; bere berbategia, bere morfologia, bere kantategia, liburu erraldoiek diraz, baña literatura-kontuetan ezta gaur defentsorerik eukiko".

Ona orain nola agertzen dan Azkue zanaren aurre-iritzi ta ez-jakifia delako ori Barrutiaren lanari buruz:

"Ez eutsan meriturik andirik topadu, eta ganera gauza zantarra iruditu jakon, erderazko gauza asko eukalako".

Lerro gutxitxo aurrerago, inguda berean jorik, gayago esango du, ez takigu nondik aterata:

"Azkuek ez eban (Barrutiaren lanean) literaturazko meriturik ikusi, bakarrik gauza bat, erderatik artuta egoan gauzea, erderazko titulu, erdera esaten direan gauzak, eta erdera euskera arteko mordoltoa".

"Gauza zer bat zalako publikadu eban eta arkaismo asko dauka zalako batez bere berboan, aditzean".

Ez takigu, diot nik, nondik asmatu zituen gauza bitxi guzi oysk, baña Azkue tartean srtzen duela esan bear geroxeago zer bait gogorragorik diyonean:

"Ordutik (Azkuek 1897-an argitara eman zuen ezkeroz, alegia) ezteutsa ifioik kasurik egin. Ezta aitatuten, ezta erreprentaduten, ezta inprimietan, ezta leiduten, b-dirudi galarazota dagoala berenu bat balitz bezela, agaz kutsatuten direan eskuak pozoatuko leukezana".

Eta Azkue Barrutiaren iguintzalleen artean errudunena zan, noski, len esan diguna gogoan badegu: alegia, Azkue izan zala aren lana ikusi ta aztertuen zuen bakarria, eta etziola meriturik arkitu, gauza zantartza bota zuela. Azkue errudun Urquijo ta Orixe jaunen inorantziaz ere.

Arestiren esan oyei begiratu bat egin ondoren, irakur bedi nere artikulua eta ikus zer asmatu detan edo zer puztu ta anpatu detan.

Aitoritzen det itz gogorregitxoak erabili ditudala. Gogoan izan

izan bear nuen, bearbada, itzak ez dutela edozeñen agotan balio berdifia. Ez dute guziak itzen indarra berdin neurtzen. Baliteke Arestiren neurriak guziak ez izatea. Baña gure idazle ezagun ospetsu onen itzak, erderarara itzulirik, erdal-akademikoren batek edo akademiko ezten batek, irakurri balitu, esaidazu zer ititzi aterako zuen Azkue zanari buruz.

Eta erdalerrira joan gabe, esaidazu zer nolako ondorenak ekarri zituzten gure artean bertan. Mitxelena jaunak eta eta Villasantek ere ez zuten, bade, Aresti jaunaren okerren bat ontzat eman, beren euskal literaturazko liburuetan?

Orregaitik, ene jaun agurgarria, asieran esanaz amaitzen det: zuk eta zure lagunak ene gogorkeriari gaitz-iritzen badiozute ere, ez ezazute nik esan guzia utsera bota. Eta, arren, Azkueri egindako bidegabea garbitu ta zuzentzeko bideak ar itzazute.

Zure aginduko gelditzen naiz,

10.2390002

Zein erlatiboaren historiaz

On the history of the zein relative

Dorota Krajewska
UPV/EHU

Abstract

The present paper deals with one of the Basque relativization strategies: the zein relative, in which an interrogative pronoun, usually zein 'which', heads the subordinate clause. The goal is to analyze its use in the 16th to 19th century texts. I set aside the question of whether it was modeled on the syntax of neighboring Romance languages, and focus instead on the analysis of texts and properties of the construction. First, I describe the occurrences of the construction since the earliest texts to the 19th century, including, apart from printed sources, also private letters. Then, I analyze several grammatical properties of the zein relative: the form of the pronoun, the use or lack of subordinating affix, arguments that tend to be relativized or the complexity of the subordinate clause. I try to show that zein relative was not a «barbarism» or alien element not integrated in the grammar, but rather a construction just like any other (even though it did not spread to all registers), with its specific functions and contexts of use.

Key words: *Basque, relative clauses, diachronic syntax.*

Laburpena

Lan honen helburua XVI-XIX. mendeetako testuetan izenordain galdetzaileekin egiten den erlatiboaren erabilera aztertzea da. Egitura erromantzeetatik mailegatua den ala ez galdera albo batera utzita, bere erabilera eta ezaugarriak interesatzen zaizkit lan honetan. Hasteko, erlatiboak testuetan dituen agerraldiak iruzkintzen ditut, lekukotasun zaharrenetik XIX. mendera arte. Testu inprimatuez gain, XVI-XVIII. mendeetako gutun pribatuak ere kontuan hartzen ditut. Bestalde, egituraren ezaugarri batzuk deskribatzen ditut: izenordainaren paradigma, menderagailuaren erabilera, erlatibizatzen diren argumentuak, perpausaren konplexutasuna, etab. Oro har, ondorio nagusia da zein erlatiboa, erregistro guztietara zabaldu ez zen arren, ez zela «barbarismoa», hizkuntzaren parte ez den kalko arrotza, bere toki nahiko zehatza eta funtzio propioak zituen egitura bat baizik.

Hitz-gakoak: *euskara, egitura erlatiboak, sintaxi diakronikoa*

Sarrera¹

Gramatika zaharretan izenordainarekin egiten den erlatiboa arazorik gabe onar-tzen zen. Esaterako, Larramendik izen osteko egitura gaitzesten bazuen ere, *zein* erla-tiboa erabiltzea gomendatzen zuen erlatibo arrunta ezinezkoa denean, hau da, ergati-boa eta absolutiboa ez beste kasu guztiak erlatibizatu nahi direnean, harentzat bi kasu horiek bakarrik *-en* erlatiboan erabil baitaitezke.

xx. mendean, egiturak ez du ospe onik izan gramatikari askoren artean. Azkuek *barbarismo* deitzen du *Diccionario*-n (1969 [1905-1906], s.v. *zein*); *Morfología*-n (1969 [1923]: 490) «Conjunciones de calco alienígena» izenburupean aipatzen du eta azpimarratzen du *nor*, *zer* eta *zein* euskaraz, hizkuntza erromantzeetan ez bezala, galdezaille direla beti. Larramendi ere kritikatzan du Azkuek, ezin baitu ulertu nola-tan hartu duen *zein* erlatiboa euskara jatortzat. Iparraldean antzeko iritziak aurkitzen ditugu: «nous n'hésitons pas à condamner ce charabia» zioen Lafittek (1991 [1944]). Lafon (1999 [1966]) ados dago Lafitterekin eta izenordainik gabeko egiturak (*bait*-bakarrik dutenak) erabiltzea gomendatzen du *zein* erlatibo «astunak» saihesteko. Au-rreiritziengatik ziurrenik, egituraren deskribapen gramatikal oso gutxi egin dira. Sal-buespen horietako bat Oyharçabal (1987) da: dioenez, hizkuntzalariaren papera gramatika deskribatzea, ez epaitzea.

Askoren ustez (e.g. Haase 1992, Trask 1998), izenordainarekin egiten den erla-tiboa hizkuntza erromantzeetatik zabaldu zen. Gaiak ikerketa sakonagoa behar du, halere, prozesu hori hobeto deskribatzeko, eta egituraren sorreran garrantzia zuten euskararen barneko faktoreak zehazteko. Lan honetan albo batera utziko dut *zein* er-latiboaren jatorria, eta testuen azterketan zentratuko naiz. Nire helburua da erlati-boaren erabilera deskribatzea, eta, zehatzago, galdera hauei erantzutea:

- a) Beste hainbat erlatiborekin konparatuta, zer maiztasun zuen *zein* erlatiboak?
- b) Nolako testuetan aurkitzen dugu *zein* erlatiboa, euskal tradizio idatzian hain ugariak diren erlijiozko itzulpenez gain, bestelako genero batzuetan ere?
- c) Zeintzuk ziren egituraren ezaugarri formalak? Bi alderdi interesatzen zaizkit: izenordaina eta bere forma eta menderagailuaren erabilera (baita erabilera eza ere).
- d) Beste hainbat egiturarekin konparatuta, noiz erabiltzen zen? Zeintzuk ziren bere ezaugarri gramatikalak?

Lanaren egitura honakoa da: 2. atalean, *zein* erlatiboa zenbat eta zer-nolako tes-tuetan erabiltzen zen aztertuko dut. Ondoren, 3. atalean, egituraren ezaugarri forma-lak —izenordainak eta menderagailua— hartuko ditut hizpide, eta, azkenik, ezaugarri gramatikalak. Lanaren azken atalean eztabaidatuko dut aztertutako testuek zer esaten diguten egituraren inguruan: funtsean, saiaturiko naiz erakusten *zein* erlatiboa ez zela «barbarismoa», hizkuntzaren parte ez den kalko arrotza, bere toki nahiko zehatza eta funtzio propioak zituen egitura bat baizik, erregistro guztietara zabaldu ez zen arren.

¹ «Monumenta Linguae Vasconum 5: Periodización y cronología (MLV5)» (FFI2016-76032-P) proiektuaren eta Eusko Jaurlaritzako «Historia de la Lengua Vasca y Lingüística Histórico-Comparada» (GIC IT698-13) taldearen egitekoen barnean kokatzen da artikulua hau. Eskerrak eman nahi dizkiet Jo-seba A. Lakarrari, Javier Ormazabali eta Eneko Zuloagari.

1. Lekukotasunak

Atal honen helburua da *zein* erlatiboaren lekukotasunak aztertzea. Hasteko, egituraren erabilera testu zaharretan deskribatuko dut. Ondoren, XVI. mendetik XIX. mendera bitartean *zein* erlatiboaren maiztasuna aztertuko dut. Azkenik, XVI-XVIII. mendeetako gutunetan izenordainez osaturiko erlatiboen agerraldiak iruzkinduko ditut.

2.1. Euskara Arkaikoa

Zein erlatiboa testu zaharretan lekukotzen da dagoeneko. *Arrasateko erreketako*-ko perpausa bereziki garrantzitsua da egituraren historiarako:

- (1) Ganboarroc su emaytean / Asi dira, ta onegaz vrten daude beralan / Oñeztar barruangoac / [*Çein* erre ez citeçan] (ArrErr)

Mitxelenak (2011 [1959]: 38) honela iruzkintzen du pasartea:

Çein erre ez citeçan. Guerra tradujo «los oñacinos de adentro para no quemarse» (p. 18); Gorostiaga, «los oñacinos refugiados dentro, para no quemarse» (p. 53). Es mejor ver ahí una oración de relativo, introducida por *çein*, que expresa una restricción: «los oñacinos de adentro que (= sólo aquellos que) no se quemaron». Es bien sabido que *erre citeçan* «se quemaron» era entonces completamente normal: cf. *Jagui çidin naguia erra çičan vria* «Leuantóse el perezoso, quemó la villa» (Garibay = RS 294), *Non eguin sidi?* «¿Adónde fue hecho?» (Micoleta), etc.

Mitxelenaren interpretazioaren arazoa da *zein* erlatiboak normalean ez direla murrizgarri (begiratu 4. atala); baina erlatibo ez-murrizgarri gisa ere zailtasunik gabe uler daiteke perpausa. Adibidea interesgarria da testu oso zahar batean agertzen delako —XVI. mendearen amaierako jaso da baina lehenenagoko ahozko tradizioetik dator (XV. mendearen erdialdekoak direla argudiatzen du Zuloagak 2011)— eta mota horretako erlatiboak itzulpenetan eta antzekoetan bakarrik erabiltzen zirelako ustearen kontra doalako. Hala ere, ez da erraza beste interpretazio bat proposatzea. Helburuzko gisa ulertzeak ez dirudi zuzena, *zein* ez delako helburua adierazteko erabiltzen (*zeren* bai, Kapanagaren adibide honetan bezala: *Bigarrena ahoan, çerren iaunگوicoac gorde gagiçan verba deungetaric*).² Posibilitate bat da moduzko edo ondoriozko perpaustzat hartzea («de manera que no se quemaron»), (2)-(3) adibideetan bezala. Horrelako perpausak agertzen dira mendebaldeko testuetan:

- (2) P. Zemodutan bear doguz sinistu. R. Ainmodutá *cein* fedeau bagariciñor ez iustuyan, ez saluadu leitean. (Kap)
- (3) cerren erria içanic ain banatua, eta daucana ecsagûçaac aimbat montaña, eta ach artean, *ceinda* acudidu ecin leien aimbat bider, cein bear leuqueen Elxeetara (Kap)

² Hurbilena *zein* ezezko partikula da. Ulibarrik (2015: 218) aztertutako testuetan agertzen da, adibidez: *sein condena gaitean, sein guero negar eguin deguisun, sein galdu deguin, sein vencidu gagiuyesan...* Ulibarriren arabera, ezezko *ze* gehi **edin* aditzaren forma bat izan daiteke: **ze + din* (< *didin*). Ez dirudi partikula hori *Arrasateko erreketako*-n dagoenik, ez agertzen baita. Ez litzateke ezinezkoa *zein*-ek bere ezezko esanahia galtzea eta helburuzkoa gordetzea, baina agian ez *Arasateko erreketako* bezain goiz (XVIII. eta XIX. mendeetako testuetan ezezko balioa zuela kontuan harturik).

Arazoa da, adibide horietan, *Arrasateko erreket*a-koan ez bezala, esanahia zehazten duen beste osagarri bat agertzen dela beti (*ain modutan* edo *ain*). Nolanahi ere, posible da *Arrasateko erreket*a-ko egitura eta (2-3)-n duguna lotuta egotea, eta *Erreket*a-koa moduzkoaren eta erlatiboaren artean anbigua izatea.³

Refranes y sentencias-en *zein* erlatiboa ez da ageri. Adibide bat, *non* izenordainarekin egindakoa, Britainiako kantuan dago (4). Etxeparek *zer* izenordainarekin adibide bakarra du (5).

- (4) *Guipuzcoa herrira* / [Non yçango baita beti becela buru / Nobleza guztiaren aniz estimatua] (BretKant)
- (5) Eztut eguyn *gayzquiric* vqheyteco perilic / Ezetare [cerengatic vehar dudun auciric]. (Etx)

Leizarragaren eta Lazarragaren testuetan adibide asko aurkitzen ditugu. Lazarragaren kasuan adibide gehienak *Artzain liburua*-n daude, eta poesietan oso gutxi. Bestalde, *AL*-ko *zein* erlatibo asko bereziak dira. (6)-(10) adibideetan *zein* izenordaina duen perpausaren funtzioa ez da izen bati buruzko informazioa ematea, istorioa aurreratzea baizik. Adibide batzuetan, (9)-n esaterako, izenordainaren erreferentia ez dago aurreko perpausaren ere, eta, horregatik bakarrik, ezin da erlatibozko perpaustzat hartu. Oro har, halakoetan *zein* izenordainak pertsona-izenordainaren funtzioa du.

- (6) *Ecusiric*, bada, *Silviagaz*_i eocen arçaiac egoala negarrez, citecen espantadu, eta ecin pensadu euen cer al çatean causea, arean da itaundu eyoen artean. Ceñac, manera onetan erançun eusten
- (7) *Doristeoc*_ç, bada, *ecusiric* bacarric gueratu çala, bere *Silvia* бага, acordadu eben aen esque joaten; ceñac_ç, partietaco egoan egunean, *Sirenari* berva oec eguin eusan
- (8) *Silveroc*_ç, au ençun eguian orduan, bere buruari ichi eusan lurrera jausten, ceñagana, *Silvia* joan cidin lasterca, esaten eusala
- (9) Onetan egun bat eta gau bat irago euen, solamente negar baje beste gauçaric eguite ez euela; *ceinçuc*, bigarren egunean, cerbait jan da loac artu cituan arbole fresco baçuen azpian, nun, loric goçoenagaz eocen orduan, aditu euen cantaetaz etorrela odeietati figura eder bat
- (10) [*Silveroc* eta *Doridoc*]_i leengo bervaoc ençun eguien orduan, ultra aseguin andia artu euen euren biocetan; *ceinçuc*_i bertati norc bere espiluac eta ezpatat arturic, joan cirean Confusioco Esera

Erabilera horrek hizkuntza erromantzeetan (eta lehenago latinez) ohikoa zen *relatif de liaison* delako testu-kohesioaren baliabidearen antza du. (11) adibideak gaztelaniazko *el cual* izenordainaren erabilera hori erakusten du. Lazarragaren adibideetan bezala, izenordainak ez ditu erlatibo arruntak sortzen: kontaketa aurrera eramaten du (begiratu, adibidez, italiarazko erlatiboen inguruan Giacalone Ramat 2008, eta gaztelaniazkoen inguruan Pons Rodríguez 2007 edo Barra Jover 2007).

³ Gai horretan ez dut hemen sakonduko, baina, *zein* erlatiboaren jatorria argitzeko, proposa daiteke sor zitekeela lehenagoko egitura bat (*Arrasateko erreket*a-koaren modukoa, agian) erlatibo bezala «berrerabiliz» eta hizkuntza erromantzeek dutenaren antzeko egitura bat sortuz. Xehetasun gehiagorako begiratu Krajewska (2017).

- (11) Entrando Calisto en vna huerta empos de vn falcon suyo, hallo ay a Melibea, de cuyo amor preso, començole de hablar; de la qual rigurosamente despedido fue para su casa muy angustiado. Y fablo con vn criado suyo llamado Sempronio, *el qual*, después de muchas razones, lo endereço a vna vieja llamada Celestina, en cuya casa tenia el mesmo criado vna enamorada llamada Elicia. *La qual*, viniendo Sempronio a casa de Celestina con el negocio de su amo, tenía otro consigo, llamado Crito, *al qual* escondieron. (*La Celestina*, Barra Jover 2007: 9-10)

Zaila da jakitea euskaraz erabilera hori zabaldua zen ala Lazarragaren bitxikeria bakarrik. Pentsa genezake Lazarragaren inspirazio-iturri izan zitezkeen testuetan (artzain-liburuetan eta Lazarragaren testuarekin lotutako beste testu-genero batzuetan; begiratu Bilbao *et al.* 2010: 3) bazeudela mota horretako egiturak eta *AL*-ren egileak testu horien estiloa imitatu nahian antzeko moduan erabili zuela *zein* erlatiboa. Garai hartako prosa narratibotik hurbilen geratzen den testua Leizarragaren testamentuaren itzulpena da, eta hor itxuraz antzekoak diren egiturak topatzen baiditugu ere, erlatibo arrunt bezala ere uler daitezke, Lazarragaren adibide batzuk ez bezala (12).

- (12) Berze konparatione bat proposa ziezen, zioela, Konparatu da zeruetako resuma, *mustarda bihi* gizon batek harturik bere landan erein duenarekin. *Zein* baita hazi guzietako xipiena, baina handitu denean, berze belharrak baino handiago da

2.2. Egituraren maiztasuna XVI-XIX. mendeetako testuetan

Hizpide dudan egituraren maiztasuna deskribatzeko, XVI. mendetik XIX. mendera arteko 29 testuk osatzen duten corpus bat azertu dut. Testu oso luzeen kasuan zati bat hartu dut, behean adierazi dudan bezala (testu bakoitzeko adibideetan ematen den laburdura ere zehaztu da):

- Araba: Lazarraga (Laz), *Artzain liburua* (Bilbao *et al.*, 2010).
- Bizkaia: *Viva Jesus* (VJ), Ulibarri Orueta 2010); Kapanaga (Kap), *Dotrinea*, 1656 (K. Ulibarriren transkripzioa); Arzadun (Arz), *Doktrina kristianeen esplikazioa*, 1731 (KG);⁴ Olaetxea (Olaetx), *Dotrina Kristianea*, 1763 (KG); Mogel (Mg), *Peru Abarka* (1-3. elkarrizketak), 1802/1881 (KG); frai Bartolome (frBart), *Euskal Errijetako olgeeta ta dantzeen neurrizko gatz-ozpinduba*, 1816 (KG).
- Gipuzkoa: Otxoa Arin (OA), *Doktrina kristianaren esplikazioa*, 1713 (KG); Ubillos (Ubill), *Kristau berri-ekarlea* (1. atala), 1785 (KG); Gerriko, *Kristau doktrina guztiaren esplikazioaren satakera* (1-6. atalak), 1805 (KG).
- Lapurdi: Materra (Mat), *Dotrina Christiana*, 1623 (Krajewska *et al.* 2017); Axular (Ax), *Gero* (1-11. kapituluak), 1643 (KG); Haranburu (Haranb), *Debozino eskuarra*, 1635 (KG); Haraneder (Harand), *Jesu Kristoren ebanjelio saindua* (*San Mateo*), 1740 (KG); Duhalde (Duh), *Meditazioneak gei premia-*

⁴ KG: *Klasikoen Gordailu*-tik hartutako testuak.

- tsuenen gainean* («Bizitzeko erregela munduan prestuki bizi nahi direnzentzat» atala), 1809 (KG).
- e) Zuberoa: Tartas, *Onsa hilzeko bidia*, 1666 (KG); Belapeire (Belap), *Katexima labürra*, 1696 (KG); Oloroeko *katixima* (Oloroe), 1706 (M. Padillaren transkribapena); Maister (Mst), *Jesü-Kristen imitazionia* (1. eta 3. liburua), 1757 (KG); Intxauspe (Intxpe), *Apokalipsia, Iturriagaren Solastaldiak*, 1857 (Pagola et al. 1997b).
- f) Nafarroa Garaia: Beriain (Ber), *Tratazen da nola enzun bear den meza*, 1621 (KG); Elizalde (Elizalde), *Apezendako dotrina kistiana uskaraz*, 1735 (KG); Mikelestorena (Mikelest), *Zerura nai duenak ar dezaken bide erraza*, 1751 (KG); Lizarraga (Lizarg), *Zenbait sanduen biziak asteaz datozinak* (lehenengo 25 saildu), 1793 (KG).
- g) Erronkaribar: Miguel Rosen gutunak (Ros, Bilbao et al. prest.);⁵ Hualde Mayo (Hualde), *San Mateoren Ebanjelioa*, 1855 (Pagola et al. 1997a); *Doctrina Christiaia* (DoktrErr, Pagola et al. 1997a).

De Rijk (2008: 499-500) hau idatzi zuen *zein* erlatiboaren erabilera:

As for its presence in classical Basque literature, considering that this consisted largely of translations and adaptations of Romance originals, it is hardly surprising that the Romance relativization strategy was resorted to for rendering the involved relative structures encountered in the originals. What is surprising is that such moderate use was made of this convenient strategy.

Erabilera «moderatua» zehazki zenbatekoa den zehaztea subjektiboa bada ere, nik aztertutako testu askotan hori baino zertxobait altuagoa dela esan daiteke. Corpus osoan *-en* menderagailua duten erlatibo arruntak (izen aurrekoak eta izen ostekoak)⁶ eta *zein* erlatiboak kontuan hartuta, adibideen %24 izenordainekin egindako erlatiboa da. Proporziorik handiena (%35 baino gehiago) testu hauetan aurkitu dit (1. taula): Hualde Mayo, erronkarierazko *Doctrina Christiaia*, Lizarraga, Kapanaga, Haraneder, Lizarraga eta Arzadun. Txikiena, aldiz (%10 baino gutxiago) hauetan: Axular, Duhalde, Mogel, Haranburu, frai Bartolome, Gerriko, Ubillos eta Mikelestorena (azken bi egileek ez dute egitura inoiz erabiltzen aztertutako zatietan).

Egitura oso gutxitan duten testuak bi taldetan bana daitezkeela dirudi: bate-tik, xvii. mendeko Lapurdiko testu batzuk (Axular eta Haranburu), eta, bestalde, xviii. mendearen erditik aurrerako hainbat testu, gehienak Hego Euskal Herrikoak. Ondoko datuak ez dira hemen aztertu, baina *OEH*-ren (s.v. *zein*) arabera, xx. mendean erabilera nabarmen murrizten da.

⁵ Miguel Rosen gutunak hurrengo atalean aztertuko ditut, baina hemen ere sartu ditut xvii. mendeko Erronkaribarreko lekukotasun bakarrak direlako.

⁶ Izen aurrekoa (IA): erlatiboa izenaren ezker duena (*etorri den neska*); izen ostekoa (IO): erlatiboa izenaren eskuin duena (*neska etorri dena*).

I. taula

Izen aurreko (IA), izen osteko (IO) eta *zein* erlatiboaren maiztasunak, egileka

Testua	Eremua	Urtea	Guzt.	IA	IO	<i>zein</i>
Lazarraga	ARAB	1565	113	49,6	0,0	50,4
Leizarraga	LAP	1571	302	51,3	18,9	29,8
Ros	ERR	1616	19	15,8	52,6	31,6
Materre	LAP	1617	221	68,8	6,3	24,9
Beriain	NAF	1621	269	59,1	11,9	29,0
Haranburu	LAP	1635	127	86,6	8,7	4,7
Axular	LAP	1643	179	86,6	3,4	10,1
<i>Viva Jesus</i>	BIZ	xvii	25	56,0	12,0	32,0
Kapanaga	BIZ	1656	133	37,6	18,8	43,6
Tartas	ZUB	1666	175	65,7	2,3	32,0
Belapeire	ZUB	1696	202	56,4	10,9	32,7
<i>Oloroeko kat.</i>	ZUB	1706	185	58,4	13,5	28,1
Otxoa Arin	GIP	1713	243	76,1	2,9	21,0
Arzadun	BIZ	1731	34	32,4	29,4	38,2
Elizalde	NAF	1735	30	53,3	3,3	43,3
Haraneder	LAP	1740	157	43,3	14,6	42,0
Mikelestorena	NAF	1751	149	98,7	1,3	0,0
Maister	ZUB	1757	262	48,5	24,8	26,7
Olaetxea	BIZ	1763	94	78,7	3,2	18,1
Ubillos	GIP	1785	226	97,8	2,2	0,0
Lizarraga	NAF	1793	210	32,4	21,4	46,2
Mogel	BIZ	1802	95	69,5	25,3	5,3
Gerriko	GIP	1805	144	97,9	0,7	1,4
Duhalde	LAP	1809	246	88,2	5,3	6,5
Frai Bartolome	BIZ	1816	175	96,0	0,0	4,0
<i>Doctrina Christiaia</i>	ERR	xix	40	17,5	30,0	52,5
Hualde Mayo	ERR	xix	256	16,4	31,6	52,0
Intxauspe	ZUB	1857	194	62,9	7,7	29,4

2.3. XVI-XVIII. mendeetako gutunak

Lekukotasunen azterketa amaitzeko, interesgarri iruditzen zait beste testu-mota bat ere kontuan hartzea: gutunak, eta batez ere gutun pribatuak. Asmo literariorik gabeko testuak direnez, *zein* erlatiboaren erabilerari buruz datu interesgarriak eman ditzakete.

xvi-xvii. mendeetako gutunetan *zein* erlatiboa agertzen zaigu: adibide bat (13) Bertrand Etxauzen eskutitzean (1584, *TAV*: 3.2.8), hiru (14) Simancaseko espioitza gutunetan (1598, Orpustan 2010), eta, xvii. mendera pasaturik, bat (15) J. Peruski-
ren idazki batean (*Contr.*: 5.2.10).

- (13) a. Batez ere arroposturic ezitic vqyhen, [conez pena baitut] (EtxauzGut)
b. Othoi egiten darauçut çure berri hunen eta ayta amenez ezcribaciaz, [coïn baita gauça desiraçen dudana] (EtxauzGut)

- (14) a. Jauna emen izatu dena da *legat bat* [zoina etorri baita elizek erregeri eman behar dioten diruaren errekoatzera] (Simancaseko gutunak)
 b. Jauna: orai puntuan errezebitu dut presentarekin aurkituko duen *karta hori*, [zoina baita ene kusin kapitene Meriteinek bildadua] (Simancaseko gutunak)
 c. *Egun* [zoin baita igandea] gonbidatu ditut sei ingeles berririk neon denean lasterrenik sentitzen duenatarik (Simancaseko gutunak)
- (15) ... eta halaber gomendaçen derauçut *Mairatoa* [çeina baita ene ematea yaçanen ere bai secular] (Peruskiren gutunak)

Administrazio-gutunetan ere erabiltzen zen *zein* erlatiboa. 1616-1617ko Erronkaribar eta Zuberoa arteko gutunetan (16) eta 1680ko Urruña eta Hondarribia arteko gutunetan (*Contr.*: 5.2.9, (17)) nahiko ohikoa da. Era horretako testuetan, halere, pentsa daiteke erdarazko esamoldeek, eta testu ofizialen estiloak, oro har, eragina izan zezaketela.

- (16) a. Recebitu dut *çure guthuna*, [çoinetan escribatzen baiterautaçu nola dezir handia duciela guciec baque eta arcordu hun baten eçartera bi herri hoyen artian] (Etxart)
 b. ioan citezten behar bada *limitoetara, leku contenciozetara eta berce leku orotara* [çoinetara ikoussiren baitucie ioan behar duciela berce depputatu eta commissariequi] (Etxart)
 c. *Çure carta* oguey eta vat garreneco yl onena reçevitu dut oguey eta irur garrenean, [çoyntan scribazten didaçu en sustança nola ezten çure pareçera vista uqueteco bortuetan çure lagun diputatu eta gure erregue jaunaren diputatu vagueric] (Ros)
 d. *Çure carta* yl onen lenean scribatua Atarrazen, recevitu nuen vorzgarrenean, [çoni verçe respuestaric eçin eman dirot vayçi azquen gutunean erraten niçuna] (Ros)
- (17) a. bisquitartean çenbait ordena urun *gouvernadoreaganiç* etorryco çaicu [çinary escribattu baitiogü] (Urruña-Hondarribia)
 b. Errecibitu dugu placer haundirequin *cuen hil hunen hogoieco lettra*, [cina berantesiriç, orducotz eman baiquindioen lettra bat chaluparen *iabeari*] [cinaren erepousta icatu baitogu hitces] (Urruña-Hondarribia)

Datu gehien 1757an idatzitako eta *Le Dauphin* ontzian zihoazen Lapurdiko gutunek (Lamikiz, Padilla-Moyano & Videgain 2015) ematen dizkigute. Hainbatetan ageri dira *zein* izenordaina duten erlatiboak: guztira 40 bat adibide aurkitu ditut, 24 gutunetan.⁷ Horietako batzuek gutunetako formula erdi-finkoen itxura dute, (18)-ko adibideetan bezala. Rosen eta Etxarten eskutizetan ere badaude antzekoak, (16a) eta (16c). Hala ere, ez dira falta bestelako adibideak ere (19), eta horiek egituraren emankortasunaren frogatzat har daitezke.

⁷ Padilla-Moyanok (2015) ematen dituen datuen arabera, 20 eskuk idatziak izango dira erlatibo horiek, kasu batzuetan pertsona batek gutun bat baino gehiago idatzi baitzuen.

- (18) a. Izatu dugu ohore ikusteko *zuk Monsieur Diharci, bikarioari, iskiribatu izatu diozun letra*, [zeinetan markatzen baitzinioen seigarren aldia zindubela] eta datatuba baitzen goan den abendoaren hamaseian, bai eta gerorrek ere errezibitu dugu zure letra (11)
- b. Eskribatzen dauzquitut presenteko bi lerro hauk zuri *ene osasunaren* markatzeko, [zeiña hagitz baita perfeta Jainkoari esker] (28)
- (19) a. Zure orde, *zenbait saratarrek*, [zeinek ikusi baitzaituzte], erran daukute osasun on bat zinduela
- b. Eta orai ere badituz hirur xume xantierean hasiak, eta *handi bat* badutuz hasi beharra ene kontuko egiteko, [zeinak 18 peza muntatuko baikitu] (27)
- c. Letra hau eskribatzen darotuz zuri erraiteko errezebitu nuela zure letra *120 liberako letra sanjarekin*, [zeintaz pagatua izan bainaiz] (5)

Gutunetako erlatiboan alderdi interesgarriena erabilera (itxuraz) okerrak dira. Era horretako perpaus gehienetan *zeinetan* forma aurkitzen dugu, inesiboak zentzurik ez duela. Gehienak gutunetako formuletan agertzen dira (21),⁸ baina bestelako esaldi batzuk ere badaude (20). (20a) adibidean, esaterako, absolutiboa eskatzen du perpaus erlatiboan dagoen aditzak, baina izenordaina inesiboan doa. Batzuetan mendeko perpausoko izena ez da ezabatzen: esaterako, (21b) adibidean *osasuna* izena ez da beharrezkoa erlatibo arrunt batean. Kasu batzuetan zalantza egin daiteke erlatiboa dugun, perpausak ez baitio erreferentzia egiten perpaus nagusiko izen sintagmari, (20c)-n bezala. Horiez gain, bi gutunetan absolutiboko *zeiña* azaltzen da espero zitekeen kasu marka duen formaren orde (22). (22a) adibidean, esaterako, izenordainak datiboan joan beharko luke, ez absolutiboan.

- (20) a. Salutatzan zaituzte ene bihotz guziaz, eta halaber salutatzan zaituzte aizpa *Nanak*, [zeinetan Miarritzen baita neskato] (15)
- b. Uste nuen orai baiño lehen satisfaktua izanen nintzela, [zeiñetan hamar ezkutu montatzen baituzte] (8)
- c. Markatzen darotazu eztuzula Qanigonekin izatu letrarik, bainan egin gintuzten, [zeinetan aizpa Nana Miarritzen baituzte neskato Bodrirekin] (38)
- (21) a. Eztuz faltatu nahi izatu presenteko okasione hau zuri *ene eta famillaren osasuna* berria zuri adituzeratan eman gabe, [zeinetan baita ona Jainkoari esker] (43)
- b. Eskribatzen dauzkituz bi lerro hauk zuri adituzeratan emateko *ene eta zure esposaren osasunaren* berri, [zeiñetan osasuna baituzte zure hurrekin batean] (8)

⁸ Frantsesez erabiltzen ziren antzeko formulatan ere agertzen da erlatiboa. xix. mendeko adibide hau aipatzen du Padilla-Moyanok (2015): *Mon tres cher frere, je l'onur de vous ecrire se dus mots de lettre pour vous faire savoir l'etat de ma santé, laquel est bonne Dieu merci*. Interesgarria da aipatzea frantsesez ere *lequel* erlatiboak arazoak sortzen zizkiela gutunen egile batzuei: Branca-Rosoff-ek (1990) xx. mendearen hasierako soldaduen gutunetako erlatiboa oker duten halako formulak aipatzen ditu: *J'ai reçu ta longue lettre du 28 auquel elle m'a fait grand plaisir*. Ez da harrigarria ikasketa askorik gabeko jendeak *lequel* erlatiboa oso ondo ez menderatzea, erregistro jasoko egitura baita frantsesez (Guiraud 1966, Auger 1995).

- c. *Osasuna* dut Jainkoari esker nere familia guziarekin, [zeinetan desiratzen bainuke zurea hala balitz denbora berean] (22)
- d. *Osasuna* dut Jainkoari esker, [zeinetan desiratzen bainuke zure hala balitz zure konpainiarekin batean] (33)
- e. Ohore dugu zuri presenteko hunen igortzeaz, [zeinetan hirugarren aldia baitugu hau] (24)
- f. Ene seme maitea, eztut faltatu nai izatu presenteko okasione huntan zuri bi lerro eskribatu gabe eta zuri *ene osasuna* berria gaztiatu gabe, [zeinetan baita ona Jainkoari esker] (35)
- g. Ene seme maitea, errezebitu dut zure letra, joan den abendoaren 5an egina, [zeinetan plazer eta atsegin izan baitut zure berri onen aditzeaz] (40)
- (22) a. *Joanis* galant ungi erakurtzen eta meza laguntzen ikasirik, eskribatzen hari da, [zeiña letra hau hari sinarazten diot], eta nausia haiñitz kontent du (49)
- b. Harismendyganik errezebitu tutzun zolak *Gana Dargainganik* ziren, [zeiña eman baitiozkat 140 libera] (49)
- c. Baliatzen naiz presenteko komoitate hunaz zuri satisfazione emateko, zenbat konsolazione eta bozkariorekin kausitzen naizen aditziaz zure osasunaren berriak, [zeiña satisfatu binaute zureganik errezebitu ditudan bortz letrek] (49)
- d. Errezebitu dugu *zure letra xanja*, 919 liberako bat [zeina plazer handia hartu baitut arribatu denean] (19)

Oro har, beraz, XVIII. mendeko lapurtarrek, idatziz behintzat, *zein* erlatiboa erabiltzen zutela ondoriozta dezakegu. Halere, ikasiaren kutsua du egiturak: inprimatutako testuekin konparaturik, badirudi gutunen egile askok, egituraren berri izan arren, ez zutela oso ondo menderatzen, eta horri egotzi behar zaio *zeinetan* edo *zeina* izenordainak deklinatzen ez diren markak balira bezala hartzea eta inesiboa egokia ez den perpausetan ere sartzea.

Absolutiboa gutxien markatua kasua izanik, agian ez da oso harrigarria forma hori edozein kasu erlatibizatzeke erabiltzea. Inesiboarenak, aldiz, azalpena behar du.

Esan bezala, *zeinetan* hori gutunetako formuletan agertzen da askotan. Ezaguna da hiztunek mota horretako esapide (erdi-)finkoak osorik edo ia osorik ikasten dituztela eta, hortaz, ez dutela nahitaez hutsetik ekoizten behar duten guztietan. Gutun horien azterketan, Padilla-Moyanok (2015) eskutitzez eskutitz errepikatzen diren egitura «aurrefabrikatuen» ugaritasuna azpimarratzen du, eta iradokitzen horrek erakusten duela XVIII. mendeko Lapurdin bazegoela gutunak idazteko ohitura. Erlati-boetako *zeinetan* azaltzeko, formula hauek izan daitezke baliagarriak:

- (23) Izatu dugu ohore ikusteko *zuk Monsieur Diharci, bikarioari, iskiribatu izatu diozun letra*, [zeinetan markatzen baitzinioen seigarren aldia zindubela eta datatuba baitzen goan den abendoaren hamaseian] (*Le Dauphin* 11)
- (24) Recebitu dut *çure guthuna*, [çoinetan escribatzen baiterautaçu nola dezir handia duciela guciec baque eta arcordu hun baten eçartera bi herri hoyen artian] (*Etxart-Ros*)

- (25) Recebitu dut *çure guthuna* Ustarrotzeco iaun alcalde eta iuratien guthun eta informacionequi, [coinetan gainan iguorten dirauet respuestu messagier hunequi vorondate handirequi iusticia leyal eguitera ohoygnen contre] (Etxart-Ros)

Adibide horietan *zeinetan* agertzen da, inesiboa erlatibizatzen delako. Posible da *Le Dauphin* ontziko gutunen egile askok antzeko formula batzuk erdizka bakarrik ezagutzea eta, ondorioz, nahastea. Horretaz gain, kontuan hartuta erabilera «oker» horiek ez baitira gutunetako formula finkoetan bakarrik agertzen, gerta zitekeen *zeinetan* duen esamolde bat bere sintaxia oso ondo ulertu gabe ikastea, eta gero izenordaina beste testuinguru batzuetara ere hedatzea, perpaus erlatiboaren markatzaile orokorra bezala berranalizatuta. Erabilera hori gero zabaltzen zen: jendeak jaso dituen gutunetan irakurritakoa errepikatzen zuen idaztean.⁹ Antzeko zerbait gerta zitekeen *zeina* izenordainarekin ere.

Inprimatutako testuetan ez dut antzeko adibiderik aurkitu, eta ez dirudi erabilera horrek arrakasta handirik izan zuenik, baina erlatiboazko egitura berri bihur zitekeen. Inesiboko izenordainari dagokionez, munduko hizkuntzetan ez da guztiz ezohikoa perpaus erlatiboaren markatzaile hasieran inesiboa bakarrik erlatibizatzeako balio zuen izenordaina gramatikalizatzea. Alemanieraren dialekto batzuetan, esaterako, edozein kasu erlatibizatzeako erabiltzen da *wo* ‘non’ (Fleischer 2004). Inesiboko izenordaina forma orokor bezala orokortzea edo hedatzen hastea gerta zitekeen euskaraz ere. Kasu horretan, (20-21)-ko perpausak ez lirateke akatsak, jakina, ezpada erabilera berri horren adibideak.

Egituraren erabilera bereziekin lotuta, Eibarko udal-ordenantzetako (Zuloaga 2018) erlatiboak ere aipa daitezke (26-28). Literatur-tradizioan aurkitzen dugunetik urruntzen dira horiek ere, eta bai *zein* erlatiboaren, bai *bait-* aurrizkiaren erabilera datu interesgarriak ematen dizkigute. Erlatibo horien berezitasuna *baita* hitzean datza: *bait-* aurrizkia gehi *da* adizkia dirudien arren, elementu fosildua dela esan daiteke, askotan beste aditz batekin agertzen baita perpausean. Adibidez, (26)-ko *seina baita espada* hartzen badugu, *espada* da perpauseko predikatua eta *baita* horren funtzioak bestelakoa izan behar du. Beharbada, testua idatzi zuenarentzat halakoa zen erlatiboaren egitura: [zeina baita MENDEKO PERPAUSA], non *zeina baita* erlatiboaren markatzaile den. Adibideren batean (28), halere, *baita* aditzaren funtzioa ere badu, baina testuan gutxiago dira halakoak. Adibide horiek iradokitzen dute, *Le Dauphin*-ekoen antzera, *zein* erlatiboa eguneroko hizkeraren parte ez bazen ere, hizkuntza idatzian ez zela erabat ezezaguna.

- (26) Jaunac, en resumidas quantas, onec esan gura dabena da ze est[e]lla izan inor bere atrebiduba da adelantauba elejizera alcateric *personaric* [seina baita espada persona onrrauba, ydalgua, aberaza da erraizac daucasana, da guison abonauba da oficio charric estaucana] (EibarOrd)
- (27) baita ber[e] [gal]du estitian *gueure ama provinciakuan fueruac*, [seina bait[a] [con]beni jacusan gueure libertaderaco da pechupian es egoteco] (EibarOrd)

⁹ Eskutitzak idazten, gehienbat, praktikaren bidez ikasten zen: inguruan zeuden gutunak irakurrita eta horietan aurkitzen ziren formulak baliatuta (Padilla-Moyano 2015).

- (28) Baita bere, justicia-jaunac probinciaco erri gustietacuac bialdu daychela *urte-barrico ylian*, [ceina baita ustarrilian], urte gustietacuan, testimonio originala errico contu municipaletacua Gastelaco conseju errialera (EibarOrd)

2. Egitura: izenordainak eta menderagailua

Testuetako erabilera ikusita, atal honetan eta hurrengoan egituraren hainbat ezau-garri aztertuko ditut.¹⁰ Hemen izenordaina (*zein, non, nor...*) zein den eta zer forma duen (mugatua ala mugagabea) eta menderagailua (*-en* edo *bait-* daukagun ala ez den markarik agertzen) interesatzen zaizkit. Hainbat aukera lekukotuta daude: garai eta testu guztietan *zein* izenordaina da gehien aurkitzen duguna, baina hainbat aldaera hartzen ditu eremuaren eta garaiaren arabera, eta, gainera, mendeko perpausa ez da beti berdin markatzen.

2. taula

Erlatiboetan erabiltzen diren izenordainak

Eremua	Guzt.	<i>zein</i>	<i>non</i>	<i>noiz</i>	<i>nor</i>	<i>zer</i>
ARAB	57	78,9	19,3	1,8	0,0 ¹¹	0,0
BIZ	108	95,4	2,8	0,0	0,0	1,9
GIP	53	94,3	5,7	0,0	0,0	0,0
NAF	188	83,5	14,4	0,5	1,1	0,5
LAP	251	97,2	2,8	0,0	0,0	0,0
ZUB	301	97,7	2,3	0,0	0,0	0,0
ERR	160	93,1	5,6	0,0	1,3	0,0

2. taulan ikus daitekeen bezala, gehienetan *zein* izenordainaren formak ditugu erlatiboetan; leku-kasuak erlatibizatzeke *non* ere nahiko arrunta da (29). Askoz urriagoak dira *noiz* (30), *nor* (31) eta *zer* (32). Bereziki harrigarria da *nor* eta batez ere *zer* hain gutxi erabiltzea:¹² hizkuntza erromantzeen eragina hain indartsua bazen, hizkuntza horietan gehien erabiltzen den *que* izenordaina euskaraz ere kopiatzea espero baitzitekeen, baina ez da hala gertatzen.

- (29) a. *arbole fresco baçuen azpian*, [nun, loric goçoenagaz eocen orduan, aditu euen cantaetaz etorrela odeietati figura eder bat] (Laz)
 b. Guipuzcoa *herrira* / [Non yçango baita beti becela buru / Nobleza guztia-
 ren aniz estimatua] (BretKant)
 c. ioan zen *Donapalaïora*, [non baitzen orduan Nafarroako Parlamental]
 (Ax)

¹⁰ Hemendik aurrera 2.2 atalean zehaztutako corpora dut oinarri emaitza kuantitatiboak lortzeko.

¹¹ Taulan *Artzain-liburu*-ko erlatiboak baino ez dira kontuan hartu. Poesietan, hala ere, Lazarragak badu *nor* izenordainarekin egindako perpaus bat, (30a) adibidean eman dena.

¹² Gutxi agertzeaz gain, Keenan eta Comriren (1979) erlatibizazio hierarkiaren eskuin aldea erlatibizatzeke erabiltzen zen *zer* (postposizioak, leku-kasuak eta instrumentala) baina ez absolutiboa edo er-gatiboa.

- d. *leku, edo puesto arrigarri bat*, [nun demonio guziak, eta beste kondenatu guziak dauden, eta egongo diraden beti] (OA)
- e. Eta preso eguin ceinec Jesusi, eraman zabein *Caifasen etsiara*, zoin ta bai cen pontifice urte cartan, [non ta escribãñac eta zarrac baizauden ssuntaruc] (Hualde)
- (30) a. joan cirean Confusioco Esera, nun eldu cirean irugarren *egunean*, [nox Sirenac eta Silbiac il bear even] (Laz)
- b. Zer heltü zen hen Bazkoaren berrogei eta hamargarren *egünian*, [noiz Ejiptako erresümatik elkhi baitziren]? (Belap)
- c. ta Zerutik ikasirik erran zue *eguna*, [noiz bear zen il] (Lizarg)
- (31) a. Mundua mundu formaduzquero, / oy ez da jaio *semeric* / ene ostein [nor içan dan / au baño guiçon firmeric] (Laz: A11)
- b. *nere Jaun dibinoak*, [nori nik konsagratu nion aurzututik ene birjinida-dea] (Lizarg)
- c. Caur da *ene Seme maitia*, [nortan baitud ene complacimentu guciuac] (Hualde)
- d. Trinitate Saintuco vigarren persona dela *Semia* [norc proceditan vaitu Aitarenganic] (DotrErr)
- e. Jacobec engendratu cion Joseri, *Mariaren esposua*, [nortaric sortu cen Jesus], sobreicenez Cristo (Hualde)
- (32) a. Eztut eguyn *gayzquiric* vqheyteco perilic / Ezetare [cerengatic vehar dudan auciric] (Etxep)
- b. Silvero, bada, obato erregidu cegati çan, eseco andreac aguindu eusan Silviari, ceña çan Sirenaren compañian egoana, eugui leguiala utra contu andia Silvero erregieteaz; [cegaz utra aseguin andia artu eben ala Silveroc nola Silviac], cegati utra on alcarri erexten (Laz: AL)
- c. *Irugarren gauza*, [zerengatic egon bear baitugu atenzioreki, eta debozioreki] (Ber)
- d. Emaiten deuscula *grazia*, eta indarra, [çegaz confesseetan dogun fede christiñauena] (Kap)
- e. Bilatu *fin principala* [cetaraco sortuzan] (Kap)
- f. nola den *gauza* [zergatic egiten duen juramentua] (Elizalde)

Izenordainaren forma bereziei dagokienez, Bizkaian *zein eta/dalta* formak aurkitzen ditugu, eta corpuseko testuen artean adibide gehien Kapanagak ditu (33). Erronkaribarren, aldiz, *non eta* (34) erabiltzen zen. *Non (e)ta* beste erabilera batzuekin Hegoaldean agertzen da noizbehinka XVIII. mendeaz geroztik (35), baina erlatibozkoetan Erronkaribarren bakarrik. Forma horiek nabarmentzekoak dira, hizkuntza erromantzeetan ez baitute baliokiderik.

- (33) a. *denociñoau*, [ceinda da erraza, eta prouechu andizcoa] (Kap)
- b. Guero memoriara ecarri ezquero bere *pecatuac*, [ceinda da confessiñoen leelengo parte] (Kap)
- c. *Cinguluac* [ceinegaz, eta lotuten dan guerriti Sacerdotea] eracustê deuscu açoteac (Kap)

- (34) fanen naz ssen antzinetik *Galilean*, [non ta bueltaten daiceid ssuntatra]. (Hualde)
- (35) Ta ni añ eroa, non ta jakiñik infernuko tormentu oietara anima zerkartela, orregatik munduko atsegin laburren ondoren txoratuta nenbillen? (Kardab)

Izenordaina mugagabea (*zein*, *zeinek*, *zeinetara*...) edo mugatua (*zeina*, *zeinak*... aurrekariarekin numero-komunztaduran) ager daiteke. Ondoko lerroetan bi aukera horien nondik norakoak zehaztuko ditut labur.

Leku kasuekin izenordaina beti da mugagabea, inesiboan salbuespen gutxi batzuk badaude ere (eta gehienak Kardaberazek eta Mendiburuk dituzte):

- (36) Biz aski egungo aipatua zer den meza, *sakrifizio solemne bat*, [zeinean Jesu Kristo ofratzen baita bere Aita Jangoikoai ogiaren ta ardoaren idurien pean sazerdotearen eskus majestade supremoaren honratan] (Lizarg)
- (37) Eldu naiz ya zure begien aurrean ifintzera *erregu mota bat* errazena, [zeñean ez dauka iñork ere zer esan, ezin egingo duela, bere neke, edo bearrakgatik] (Kardab)
- (38) Lenbiziko Doktrinaren *Partea* [zeñean azaltzen dan Kredoa] (Mendib)
- (39) Iakiteko duzu nahi baduzu sarthu Cartagena de ponaten sar zaite erditik eta idukazu ponatko leihorrerat eta guardia egizu baxa bat baita erdian ankra [zoinean ikuziko duzu baxa] (Etxeberri Dorre)

Gainerako kasuekin, aldiz, dialekto eta garaiazen arabera da erabilera. 3. taulan testu batzuetako paradigmak bildu dira. Bi sistema nagusi aurkitzen ditugu.¹³ Batean, numeroa gorabehera, berbera da izenordaina (Axularrek sistema hori darabil). Bestean, singularra eta plurala bereizten dira. Bereizketa hori bi erataraz gauzatzen da: forma mugatuak erabilita (Etxeberri Ziburukoa, Pouvreau) edo mendebaldeko *zein(t)zuk* berrikuntzaren bidez (Lazarraga, Kapanaga). Testu gehienetan, halere, nahastuta agertzen dira hainbat aukera, erlatibizatzen den kasuaren arabera askotan, eta beste hainbatetan ageriko arrazoirik gabe.

¹³ Alberdi Larizgoitia & García García de los Salmones (1998)-en arabera, hiru eredu bereiz daitezke: (1) zaharra, izenordaina mugagabea, (2) XVIII. eta XIX. lapurterazko idazleena, mugatua, leku-kasuetan izan ezik, eta (3) XIX. mendeko bizkaierazko eta gipuzkerazko idazleena, *zein* singularrean eta *zeintzu(e)k* pluralean. Sailkapen horri ñabardura batzuk gehitu behar zaizkio, hala nola Lapurdin deklinabide mugatua mugagabearekin batera agertzen dela edota *zein/zeintzuk* bereizketa XIX. mendea baino zaharragoa dela.

3. taula

zein izenordain erlatiboaren paradigmatik XVI-XVII. mendeetako testu batzuetan¹⁴

	Leizarraga		Axular	
	SG	PL	SG	PL
ABS	zein	zein	zein	zein
ERG	zeinek	zeinek	zeinek	zeinek
DAT	zeini	zeinei	zeini	
GEN	zeinen	zeinen		
INS	zeinez	zeine(za)z	zeinetzaz	
SOZ	zeinekin		zeinekin	zeinekin
MOT	zeinagatik	zeinakgatik	zeinengatik	zeinengatik

	Etxeberri Ziburukoa		Pouvreau		Haraneder	
	SG	PL	SG	PL	SG	PL
ABS	zein/-a	zein/-ak	zein/-a	zein/-ak	zein/-a	zein/-ak
ERG	zeinek/-ak	zeinek/-ak	zeinek/-ak	zeinek	zeinek/-ak	zeinek/-ak
DAT	zeini		zeini		zeini/-ari	zeini/-ei
GEN	zeinaren	zeinen	zeinaren	zeinen	zeinaren	zeinen
INS	zeinaz	zeinez	zeintaz	zeine(ta)z	zeinaz/ez/etaz	zeinetaz
SOZ			zeinarekin			
MOT			zeinagatik	zeinakgatik	zeinagatik	

	Beriaín		Lazarraga		Kapanaga	
	SG	PL	SG	PL	SG	PL
ABS	zein	zeinek	zeina	zeintzuk	zein	zeinzuk
ERG	zeinek	zeinek	zeinak	zeintzuk	zeinek	zeinzuk
DAT	zeinei		zeinari	zeinai	zeini	
GEN	zeinen	zeinen	zeinaen	zeintzuen	zeinen	zeintzuen
INS	zeine(za)s	zeines	zeinaz			
SOZ			zeinagaz		zeinegaz/ekin ¹⁴	zeinzukaz
MOT						zeinzukgatik

Lapurdikoko testuak direla eta, *OEH*-ren arabera (s.v. *zein*), «por lo que se puede deducir de formas no ambiguas, parece más general el empleo de formas determinadas (singular o plural) en los dialectos más centrales (guipuzcoano y labortano) y formas indeterminadas en los demás dialectos». Leizarragak mugagabea du normalean: *zein*, *zeinek*, *zeini*, *zeinekin*, *zeinen*, *zeinez/zeinezaz*. Baina mugatuaren adibideak ere baditu (40): datiboan (*zeinei*), motibatiboan (*zeinagatik/zeinakgatik*) eta bizidunekin ablatiboan (*zeinaganik*). Axularrek salbuespenik gabe darabil mugagabea. Izenordain mugatua Etxeberri Ziburukoaren eta Pouvreauren lanetan hasten da sistematikoki

¹⁴ Kapanagaren dotrinan behin bakarrik agertzen da *-kin* soziatiboa, eta *zein* erlatiboan hain zuzen: *Gracia, zeinequin parcaetan iacuçan culpa igaroac, eta goardetan gaituçan etorquizunetareã*.

erabiltzen. Pikabearen (1993: 277-279) arabera, absolutiboa bakarrik kontuan hartuta, XVIII. eta XIX. mendeetan forma mugatua baino ez da agertzen testuetan. Hala ere, mugagabea (Pikabeak dioenaren kontra) ere agertzen da noizean behin absolutiboan, ergatiboan eta datiboan. Genitiboan mugatua dugu. Instrumentalean ere mugatua nagusitzen da, baina zalantza gehiagorekin.

- (40) a. Itsasoko baga dorpeak, bere bileniez hagin egiten dutela, *izar errebelatuak*, [zeinei aprestatua baitaie tenebretako ilhumhea eternalki]
 b. othoitz egiten drauagu barkatu nahi drauzkiguan *gure faltak*, [zeinagatik hire iujemendura zordun baikara]
 c. Eta othoitz zegion *gizon hark*, [zeinaganik ilki izan baitziraden deabruak], harekin lizen

Oro har, Axularren sistema txukuna salbuespena da. Nafarroan, Beriain bakarrik aztertu dut eta Axularrengandik hurbil badago ere, batzuetan absolutiboan numeroa bereizten du: *zein* singularrean eta *zeinek* pluralean (bi adibidetan behintzat):

- (41) noiz jaizi baizen zerutik Aingeru bat ematera, berria ain ditxosoa, eta ona *Arzaiei*, [zeñek baizeuden irazarririk, beren ardien begirazen]
 (42) Eliza erraten dudanean nai dut erran diradela *Kristioak*, [zeñek baitirade junto, eta konforme sinestatzean fedesko gauzak]

Araban, dauzkagun adibide gutxien arabera, mugatua erabiltzen zen: singularrean *zeina* (43) eta pluralean *zeintzuk* (44). Betolazak *zeyna* eta *ceinzuc* formak ditu. Lاندucciren hiztegian *cual con articulo* sarrera *ceyna* formarekin itzuli zen. Lazarragak ere mugatua zerabilen (beti, inesiboko *ceñetan* izan ezik). *Artzain liburua*-n honako hauek aurkitzen ditugu: *ceñalceñçuk*, *ceñaclceñçuk*, *ceñarilceñai*, *ceñaenlceynçuen*, *ceñagaz*.

- (43) a. Eta *Iesu-Kristogan bere Seme unijenito geure Iaunagan*, [zeina izan zan konzebidua Espiritu Santuen obraz] (Bet)
 b. Silviac, bere joateagaz, niri bacarric ichiric emun deustan *pena*; [ceña dan ayn andia, ece uste dot, iraungo baleu denpora ascotan, liçateala parte niri eriocea laster emayteco] (Laz)
 c. saludadu cituan eta escatu cidin *arpa bat*, [ceña utra dulcero jaiten asi çan] (Laz)
 (44) a. *Lelengo bostak* dira nezesidadekoak, edo errezubidurik, edo deseaturik [zeinzuk bagarik ezin iñor salbadu leitekean, hetxietan badituz menosprezioagaiti]. (Bet)
 b. Onetan eocela, aditu euen etocela *jente asco* deadarrez, [ceynçuen erditan etocen Sirena ta Silvia] (Laz)

Bizkaian mugagabea deklinatzen zen izenordaina singularrean, baina izenordainak modifikatzen duen izenarekin egiten du numero-komunztadura, *zeintzuk* plurala erabiliz (45).

- (45) a. Dagoz lurrean barruan, *lau leko* [zeinzuei bean dagozalako deresten infernuak] (ZubDot)
 b. libretan garealaco peligru ascotarean ta tentacinoe *gueure arerioenetaric*, [ceinzuc direan Mundue, Demoninoa ta Araguie] (VJ)

4. taula

Menderagailuak *zein* erlatiboetan (ehunekotan)

Eremua	Guzt.	<i>bait-</i>	<i>-en</i>	Iragana	Zero
ARAB	56	0,0	10,7	85,7	3,6
BIZ	108	0,0	58,3	26,9	14,8
GIP	53	0,0	71,7	17,0	11,3
NAF	188	48,9	7,4	37,8	5,9
ERR	152	48,7	3,3	30,9	17,1
LAP	248	99,6	0,0	0,0	0,4
ZUB	300	98,7	1,3	0,0	0,0

5. taula

Menderagailuak *zein* erlatiboetan (ehunekotan),
markarik gabeko adibideen maiztasunaren arabera ordenatuta

Testua	Guzt.	<i>bait-</i>	<i>-en</i>	Iragana	Zero
Ros	6	50,0	0,0	0,0	50,0
Kapanaga	58	0,0	43,1	31,0	25,9
Hualde Mayo	125	40,0	4,0	37,6	18,4
Elizalde	13	46,2	30,8	7,7	15,4
Otxoa Arin	51	0,0	72,5	15,7	11,8
Arzadun	13	0,0	61,5	30,8	7,7
Beriain	78	93,6	0,0	0,0	6,4
Lizarraga	97	13,4	10,3	72,2	4,1
Lazarraga	56	0,0	10,7	85,7	3,6
Materre	55	98,2	0,0	0,0	1,8
Mogel	5	0,0	100,0	0,0	0,0
<i>Viva Jesus</i>	8	0,0	87,5	12,5	0,0
Olaetxea	17	0,0	76,5	23,5	0,0
Frai Bartolome	7	0,0	71,4	28,6	0,0
Gerriko	2	0,0	50,0	50,0	0,0
Belapeire	65	96,9	3,1	0,0	0,0
Maister	70	97,1	2,9	0,0	0,0
Intxauspe	57	100,0	0,0	0,0	0,0
Duhalde	15	100,0	0,0	0,0	0,0
<i>Doctrina Christiaia</i>	21	100,0	0,0	0,0	0,0
<i>Oloroeko kat.</i>	52	100,0	0,0	0,0	0,0
Leizarraga	88	100,0	0,0	0,0	0,0
Haraneder	66	100,0	0,0	0,0	0,0
Haranburu	6	100,0	0,0	0,0	0,0
Tartas	56	100,0	0,0	0,0	0,0
Axular	18	100,0	0,0	0,0	0,0

Aditzak daraman menderagailua dela eta, hiru aukera ditugu: *-en*, *bait-* eta zero. Iraganeko adizkiak arazotsuak dira *bait-* erabiltzen ez den eremuetan, zero bezala edo

-en balute bezala hartu baitaitezke. Bizkaian, Araban eta Gipuzkoan *-en* nagusitzen da dudarik gabe (4. taula), baina inolako markarik gabeko adibideak ere badaude, batez ere Bizkaian eta Gipuzkoan (%15 eta %11, hurrenez hurren). Zero gehien testu hauetan aurkitzen dugu (5. taula): Kapanaga (%26), Hualde Mayo (%18), Elizalde (%15), Lizarraga (%15) eta Otxoa Arin (%12). Iraganeko formak zero bezala hartuz gero, asko igotzen dira zenbaki horiek. Lazarragaren *Artzain liburua* hartuta, esaterako, *-en* marka adibideen %10,7tan agertzen da zalantzarik gabe, adibide gehienek iraganeko adizkia baitute. Kapanagaren dotrinan ere markarik gabekoak eta iraganekoak baturik, adibideen erdian gutxi gorabehera bakarrik dugu menderagailua. Nafarroan eta Erronkaribarren, *bait-* gehien agertzen bada ere, *-en* duten adibideak edo inolako markarik gabekoak ere lekukotzen dira. Lapurteraz eta zubereraz *bait-* da ia aukera bakarra. XIX. mendetik aurrera oso gutxi dira markarik gabeko adibideak (Hualde Mayo kenduta).

3. Ezaugarri gramatikal batzuk

Aurreko atalean ikusi dugu *zein* erlatiboak hainbat forma izan ditzakeela, testuaren eta garaiazen arabera. Hemen erantzun nahi dudan galdera da zeintzuk ziren egituraren ezaugarri gramatikalak, izen aurreko eta izen osteko erlatiboekin konparatuta. Gai hauek aztertuko ditut: erlatibizatzen diren argumentuak, murrizgarri/*ez*-murrizgarri bereizketa, ardatza biziduna/bizigabea den eta mendeko perpausaren konplexutasuna. Helburua da erakustea *zein* erlatiboa ez zela ausaz erabiltzen, gehienbat baldintza jakin batzuetan baizik. Beste era batera esanda, erlatibo-mota horrek bere funtzio propioak zituen eta gainerako erlatiboetatik bereizten zen.

Egiturak onartzen zituen argumentuekin hasita, IAko eta IOko erlatiboekin konparatuta, *zein* erlatiboak murriztapen gutxiago du: genitiboa, datiboa, sozietiboa eta beste postposizio batzuk arazorik gabe erlatibiza daitezke egitura horren bidez:

- (46) ergatiboa (A):
Eta, ala, egun baten, *bere ugaçabari* licencia escatu jacan bere errira joateco, [*ceñac* utra damu andia artu eben Silveroen joateaz] (Laz)
- (47) absolutiboa (S):
Cer eguiten du gure baithan *hirurgarren sagaramenduac*, [*cein* baita gorputz saindua]? (Mat)
- (48) absolutiboa (O):
igo eben *bere ugaçabaren aposentura*, [*ceña* idoro eben isiric] (Laz)
- (49) genitiboa:
Eta adoratzten zuten hura *lurreko habitant guziek*, [*zeinen* izenak ezpaitirade eskribatuak] (LeizTest)
- (50) datiboa:
topadu çan *arçai bigaz*, [*ceñai* Silviac itaundu eusten nora lloacen] (Laz)
- (51) instrumentala:
Bekatu hura [*ceinetçaz* cutsaturic sortcen baicara, Adam gure lehenbico aitaren becatua dela causa] (Mat)

- (52) soziatiboa:
Da geure Aita Adanengandik heredatu genduan *pekatua*, [zeñarekin jaiotzen geraden guztiok mundura] (Olaetx)
- (53) motibatiboa:
Huna, ni naiz zuek galdez zaudetena: zer da *kausa* [zeinagatik hemen baitzarete]? (Leiz)
- (54) leku kasuak (L):
- inesiboa: hetaric *çazpi* principalenac hautatu ditut, baitira *çazpi aldiac* [ceñetan gure salbatçailleac bere odol preciatua issuri baitçuen bere pasioneco egunean] (Mat)
 - destinatiboa: Bilatu *fin principala* [cetaraco sortuzan] (Kap)
 - adlatiboa: Zegaiti, eze dira prinzipaleenac, eta beste virtuteen *sustraiac*, [ceinetaric, eta ernetan direan] (Kap)

Argumentu batzuk gainerako erlatibo motetan ez dira onartzen edo baldintza berezi batzuk betetzen direnean bakarrik onartzen dira. Instrumentalarekin, soziatiboarekin, motibatiboarekin eta genitiboarekin egindako erlatiboen %90ek baino gehiagok izenordain galdetzailea du (6. taula), eta datiboaren kasuan, %55ek. Beste muturrean objektuak ditugu, objektuarekin egindako erlatiboen %5,4 bakarrik da *zein* erlatiboa. Subjektu iragangaitzen kasuan, %19,4 da. Ondoren leku kasuak, ergatiboa eta datiboa datoz (%37 eta %55 artean). Testuen eta eremuen arteko aldeak ez dira nabarmentzekoak.

6. taula

Erlatibizatzen den argumentua: *zein*, IOko eta IAKo erlatiboak
(ehunekotan; O – objektua, S – subjektu iragangaitza, L – leku-kasuak, A – ergatiboa)

Arg.	Guzt.	IA	IO	<i>Zein</i>
O	1.600	83,5	11,1	5,4
S	1.588	65,6	15,0	19,4
L	398	61,3	1,0	37,7
A	599	36,1	20,2	43,7
DAT	139	43,2	1,4	55,4
INS	59	8,5	0,0	91,5
SOZ	38	2,6	0,0	97,4
GEN	79	0,0	0,0	100,0
MOT	8	0,0	0,0	100,0

Argumentu batzuk, beraz, beti edo ia beti erlatibizatzen dira *zein* erlatiboaren bidez, bestelako egituretan ezinezkoak baitira. Bestalde, absolutiboa, eta batez ere objektuak, gehienetan IAKoetan edo IOkoetan aurkitzen ditugu, eta noizean behin bakarrik izenordainez eraturako egitura. 7. taulak erakusten du *zein* erlatiboen artean subjektuak eta leku-kasuak erlatibizatzen direla gehien, eta, bestalde, *zein* erlatiboen %8tan bakarrik erlatibizatzen dela objektua.

7. taula

Zein, IOko eta IAko egituretan erlatibizatzen den argumentua (ehunekotan)

Egitura	Guzt.	O	S	A	L	INS	GEN	DAT	SOZ	MOT
IA	2.904	46,0	35,9	7,4	8,4	0,2	0,0	2,1	0,0	0,0
IO	559	32,2	44,0	22,7	0,7	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0
<i>Zein</i>	1.119	7,8	27,6	23,1	18,2	4,8	7,1	7,1	3,4	0,8

Semantikari dagokionez, erlatiboak murrizgarriak edo ez-murrizgarriak izan daitezke. Murrizgarrietan, perpaus erlatiboak ardatzaren erreferentzia murrizten du: *al-kandora urdina duen gizona* perpausean erlatiboak zehazten du zein pertsonari hitz egiten den. Ez-murrizgarrietan erlatiboko perpausak informazio gehigarria edo azalpena ematen du, esaldi osoa ulertzeko beharrezkoa ez dena. IAko eta IOko erlatiboak normalean murrizgarriak izaten dira, baina *zein* erlatiboen %80 gutxi gorabehera ez-murrizgarria da (8. taula).¹⁵ Hala ere, murrizgarriak ere posible dira:

- (55) Ea secretoan egoan *gauça graberenbat* iragarri dabeenz, [ceinda eucan obli-gaçiñoa secretoâ eduguiteco] (Kap)
- (56) a. Sorguinac dira *iende thailu batçuc* [ceiñec (diotenez) arnegatcen baitute bere eguiazco laincoaz, fedez, leguez, errecibitu duten bathayoaz, aita-amaz eta Eliçaco gauça guztiez, eta guero hartcen dute bere iaun eta nabussi deabrua, adoratcen dute, cerbitçatcen dute] (Mat)
- b. *Berthüte bat*, [zoinzaz maithatzen baitügü gaiza orenen gainetik, beraren amorekatik; eta gure kristi lagüna gihaur bezala Jinkoa gatik] (Belap)

8. taula

Murrizgarritasuna: IAko, IOko eta *zein* erlatiboak

Egitura	Guzt.	Murr.	Ez-murr.
IA	2.099	97,7	23,0
IO	501	74,9	25,1
<i>Zein</i>	410	18,3	81,7

9. taula

Ardatzaren animazitatearen eragina

Egitura	Guzt.	Bizidun	Ez-bizidun
IA	500	17,8	82,2
IO	500	37,2	62,8
<i>Zein</i>	501	42,7	57,3

¹⁵ *Zein* erlatiboen kasuan lagin bat baino ez da kontuan hartu (ausaz aukeratutako 410 adibide).

Perpaus erlatiboaren semantikaz gain, ardatzarenak ere eragiten dio egituraren aukerari. *Zein* erlatiboetan ardatzen %40 bizidunak (gizaki¹⁶ eta animaliak) dira nik aztertutako testuetan, IAko erlatiboetan baino askoz maizago (9. taula). Oro har, erlatibizatzen den argumentuaren eta animazitatearen arteko lotura dago. Perpaus sinpleetan objektuak ez-bizidunak izaten dira, baina ergatiboko subjektuak normalean bizidunak, eta gauza bera gertatzen da perpaus erlatiboetan: objektua erlatibizatzen denean, ardatza ez-biziduna izaten da (IA, IO eta *zein* guztien %90, (57)), baina ergatiboa erlatibizatzen denean, gehienetan biziduna (58). Beraz, *zein* erlatiboan bi emaitza horiek lotuta daude: objektu-erlatibo gutxi egotea eta ardatz asko bizidunak izatea.¹⁷

(57) [nic egungo egunean çure contra eguin ditudan] *becatuac* (Mat)

(58) Eta ihardesten zuela *Iudasek*, [zeinek hura traditzen baitzuen], erran zezan, Majistrua, ni naiz? (Leiz)

11. taula

Zein erlatiboaren luzera, IA/IOko erlatiboekin konparatuta (*zein* erlatiboaren 10 adibide baino gehiago duten testuetan). Egitura bakoitzeko batez besteko hitz kopurua eman da.

Bi egitura konparatu ahal izateko, *zein* erlatiboaren izenordaina ez da aintzat hartu

Testua	<i>Zein</i>	IA/IO
Axular	8,3	3,4
Otxoa Arin	6,5	4,2
Tartas	6,4	3,8
Lizarraga	6,4	2,8
Leizarraga	6,3	3,6
<i>Oloroeko kat.</i>	6,1	3,6
Beriain	6,1	3,4
Maister	6,1	3,5
Kapanaga	5,9	3,4
Haraneder	5,8	3,4
Intxauspe	5,5	3,3
Hualde Mayo	5,3	3,4
Arzadun	4,9	3,1
Lazarraga	4,9	3,1
Olaetxea	4,7	3,5

Perpaus erlatiboaren konplexutasuna aztertzeko hitz-kopurua erabili dut neurri gisa. Batez beste 6,0 hitz dituzte *zein* erlatiboek (izenordaina kontatu gabe)¹⁸ eta IA/IOko erlatiboak baino luzeagoak dira (3,7 hitz bakarrik dituzte horiek). Egilez egile

¹⁶ Euskararen corpus historikoaren berezitasunak kontuan hartuta, «Jainkoa» edo «aingurua» bezalako izenak ere animatuztat hartu ditut.

¹⁷ Fox & Thompson-ek (1990) antzeko zerbait aurkitu zuten ingelesezko erlatiboetan: ardatza ez denean biziduna, objektua erlatibizatzen da maizenik. Emaitza hori eta beste hainbat diskurtsoaren antolakuntzarekin lotzen dituzte. Ikusi beharko litzateke euskarazko erlatiboetan ere antzeko azalpenik proposa daitekeen.

¹⁸ Lagin bat (473 adibide) aztertu da.

begiratura (11. taula), datuak koherente dira: hamar adibide baino gehiago duten testuetan 4,7 eta 8,3 hitzen artean geratzen da *zein* erlatiboen batez besteko luzera, eta testu guztietan izenordaina dutenak luzeagoak dira IA/IOkoak baino. IA/IOko erlatiboen erdiak bi edo hiru hitz ditu; zenbatekoa igo ahala, mota horietakoak gutxiago erabiltzen dira. Aldiz, *zein* erlatiboak luzera guztiekin (hitz batekoak kenduta, oro har gutxi baitira) aurkitzen ditugu, baita perpaus luzeekin ere. *Zein* erlatibo guztien %26ak zortzi hitz baino gehiago du, baina IA/IOko erlatiboen %4k baino ez.

4. Ondorioak

Zein erlatiboa lehen testuetatik dago lekukotuta. Bi aldaketa bakarrik atzeman daitezke testuetan. Batetik, menderagailuaren erabilera sendotzen da: mendebaldeko lehen testuetan nahiko ohikoa da *-en* atzizkia aditzean ez agertzea, baina gutxi agertzen dira halako adibideak geroko testuetan. Horrek iradokitzen du, mendebaldean behintzat, XVI-XVII. mendeetan egitura berria zela oraindik, eta ez zegoela oso ondo integratuta mendeko perpausen sisteman. Beste aldaketa bat Lapurdiko izenordainaren formari dagokio: *zeina* mugatua XVI. mendean agertzen da dagoeneko, baina hasieran paradigma mugagabearekin batera erabiltzen da.

Egituraren maiztasunari dagokionez, corpusaren azterketak berretsi zuen *zein* erlatiboaren erabilera oso zabaldua zelako ustea. Izen aurreko, izen osteko eta *zein* erlatiboak kontuan hartuta, testu gehienetan izenordainez osaturikoa adibideen %20 baino gehiago da. Salbuespenak oso gutxi dira (Axularrek, kasu, oso gutxi erabili zuen), eta gehienak XVIII. mendearen erditik aurrera gertatzen dira. Badirudi hizkuntzaren gaineko kontzientziaren sendotzeak hizkuntza erromantzeetatik (ustez) mailegatutako egitura hori baztertzea eragin zuela. Antzeko zerbait, eta gutxi gorabehera momentu berean, gertatu zen izen osteko erlatiboekin: XVIII. mendearen bigarren erdian hasten dira desagertzen testuetatik, Ipar Euskal Herrian izan ezik (Krajewska 2016). Interesgarria da Larramendiren papera bilakabide horietan. Izen osteko erlatiboak arbuiau arren, *zein* erlatiboa onesten zuen, baina, dirudienez, egitura hori euskarra «jatorra» ez zelako ideia zabaldua edo zabaltzen hasia zen.

Erlatibo hori erlijiozkoak normalean diren itzulpenetan eta moldaketetan agertzen da gehien, edo orokorrago, erromantzeen ereduari hertsiki jarraitzen zieten testuetan (erlijioaren eremutik kanpo, administrazio-testuetan edo Lazarragaren *Artzain-liburua*-n). Aldiz, ez dira agertzen *Refranes y sentencias*-en; Etxeparek adibide bakarra du eta, gainera, *zer* izenordainarekin. Salbuespenak ere baditugu: lekukotasun zaharren artean, *Arrasateko erreketak*-ko adibidea eta XVI. mendeko gutunetako adibideak dira garrantzitsuenak.

Arrasateko erreketak-ko adibideari dagokionez, erlatibotzat hartzen badugu, iradoki dezake *zein* erlatiboa oso goiz hasi zela erabiltzen. Halere, moduzkoaren eta erlatiboaren arteko egitura ambiguo bezala ere uler daiteke.

Gutunei dagokionez, XVI. mendeko adibideen egileak nahiko jantziak zirela argudia daiteke, eta horregatik agian beste hizkuntza batetik kopiatu zutela egitura hori. Ez da ezinezkoa, hala ere, *zein* erlatiboa besterik gabe beren gramatikaren parte izatea. XVIII. mendeko *Le Dauphin* ontziko gutunek zalantza gutxiago uzten dute. Erlatiboa maiz agertzen bada ere (izen osteko erlatiboa baino askoz maizago, esaterako), gutun askotan perpausa ez da inprimatutako testuetan bezala eraikitzen: *zeinetan*

edo, gutxiagotan, *zeina* formak erabiltzen dira deklinatzen ez den marka bezala, erlatibizatzen den kasua gorabehera. Nire ustez, horrek esan nahi du justu-justu eskolatu den jende horrek bazeukala egituraren berri, baina ziurrenik ez zuela eguneroko hizkeran erabiltzen, erregistro jasoagoa eskatzen zuten egoeretan baizik. Egoera horietako bat izan zitekeen gutun bat idaztea, eta horren barruan hasierako eta amaierako kortesiazko formulak ziratekeen testuinguru egokia egitura ikasiak idazteko. Hain zuzen ere, idazlez idazle errepikatzen ziren esamolde erdi-finkoetan aurkitzen ditugu *zein* erlatibo asko, gehienak ez badira.

Testu-mota ezberdina izanik ere, antzeko fenomenoak aurkitzen dugu Eibarko udal-ordenantzetakoa adibideetan: *zein* erlatiboak agertzen zaizkigu hor, eta horien berezitasuna da *zeina baita* hitz-segidak menderagailuaren funtzioa betetzea. Hortaz, testua idatzi zuenak, *Le Dauphin*-eko gutunen idazleen antzera, erlatibo-mota hori erregistro jasoarekin lotzen zuen eta horregatik erabili nahi zuen (nahiz eta, bistan denez, ondo menderatu ez).

Oro har, beraz, erabilera berezi horiek —gutunetakoek eta udal-ordenantzeta-koek— erakusten dute izenordainarekin eraikitako erlatiboa erabilera apalagoetan sartzen hasia zela. Hala ere, ez dirudi prozesu horrek ahozko hizkera ez-formalean sartzeraino jarraitu zuenik. XIX. mendean bere erabilera testu inprimatuetan ere jais-ten hasi zen, eta XX.ean ia erabat desagertu zen.

Egitura zein testuingurutan erabiltzen zen ere aztertu dut. Gainerako egiturek baino murriztapen gutxiago du *zein* erlatiboak eta edozein kasu edo postposizio erlatibiza dezake, maizenik subjektuak edo leku-kasuak agertzen badira ere. Halere, objektua erlatibizatzen denean, gutxitan aukeratzen da egitura hori. Ardatzaren izae-
rak —biziduna ala ez-biziduna izateak— ere eragina du: biziduna denean, erlatiboa izenaren eskuin jartzen duten egiturak erabiltzeko joera erakusten dute testuek. Azkenik, *zein* erlatiboak luzeagoak izaten dira izen aurreko eta izen osteko erlatiboak baino. *Zein* erlatiboa, beraz, izen aurreko erlatiboaz besteko egitura guztien antzera, testuinguru markatuetan erabiltzen zen.

Oro har, esan dezakegu *zein* erlatiboaren erabilera koherentea dela egituraren ezaugarriekin eta hizkuntzaren funtzionamenduarekin. Adibidez, kasu guztiak onar-
tzen dira izenordaineen kasu hori markatzen delako, eta horrek laguntzen du erlati-
tiboaren prozesatzen. Erlatibozko perpausa luzeagoa izan daiteke, ulermena eragotzi
gabe, perpausa ez delako txertatua eta normalean esaldiaren amaieran doalako. Ob-
jektuak gutxiago agertzea eta ardatzak bizidunak maiz izatea, aldiz, joera unibertsal
batekin lot daiteke (agenteak bizidunak izaten dira eta pazienteak ez-bizidunak).

Azkenik, galdera bat egin dezakegu: zer zen zehazki *zein* erlatiboa, askok pentsatu
zuten moduan, «barbarismo» bat edo kalko sintaktiko arrotza, ala, nahiz eta erregis-
tro guztietara ez zen baldin, gramatikaren parte bat, beste edozein egitura bezala-
koa? Erantzuteko baliaigarria izan daiteke Backus *et al.*-ek (2011) proposatzen duten
bereizketa. Hizkuntzen arteko ukipenak eragindako aldaketak hiru multzotan sail-
katzen dituzte (hizkuntzaren barneko aldaketak deskribatzeko ere balio du). Batetik,
momentuko aldaketak ditugu: hiztunek etengabe sortzen dituzten erabilera berriak,
idiosinkrasikoak dira eta normalean agertu bezala desagertzen dira, hizkuntzan ino-
lako efekturik izan gabe. Baina, batzuetan berrikuntza horiek zabaltzen hasten dira
eta orduan aldaketa emergentea dugu, oraindik hizkuntzaren gramatikaren guztiz inte-
gratu gabekoa. Azken fasea, amaitutako aldaketak dira.

Horietako zein zen, beraz, *zein* erlatiboa? «Barbarismoa» momentuko aldaketen kontzeptuarekin berdintzen badugu, argi dago hurrengo faseren batean zegoela erlatibo hori, bilakabidearen azken punturaino iritsi ez bazen ere. Horren aldeko argumentua testuz testu errepikatzen diren egituraren ezaugarriak dira. Oro har, ikusi dugun moduan, *zein* erlatiboak, testuinguru askotan izen aurreko eta izen osteko egiturekin lehiatzen bazen ere, bere funtzio propioak ere bazituen.

Erreferentziak

- Alberdi Larizgoitia, X. & J. García García de los Salmones, 1998, «*Zein (...) bait-/n* erlatiboa: Literatura-tradizioa», *FLV* 78, 235-266.
- Auger, J., 1995, «On the history of relative clauses in French and some of its dialects», in H. Andersen (ed.), *Historical linguistics, 1993: Selected papers from the 11th International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 19-32.
- Azkue, R. M., 1969 [1905-1906], *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- , 1969 [1923], *Morfología Vasca*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Backus, A., A. S. Doğruöz & B. Heine, 2011, «Salient stages in contact-induced grammatical change: Evidence from synchronic vs. diachronic contact situations», *Language Sciences* 33: 5, 738-752.
- Barra Jover, M., 2007, «Cambios en la arquitectura de la prosa española y romance: sintaxis y cohesión discursiva por correferencia nominal», *Revista de Filología Española* 87: 1, 7-43.
- Bilbao, G., R. Gómez, J. Lakarra, J. Manterola, C. Mounole & B. Urgell, 2010 [c. 1602], *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (1.0)*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- , prestatzen, *Gabriel Echart zuberotarraren eta Miguel Ros erronkariarraren arteko gutun-eria (1615-1617)*.
- Fleischer, J., 2004, «A typology of relative clauses in German dialects», in B. Kortmann (arg.), *Dialectology meets typology: Dialect grammar from a cross-linguistic perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 211-243.
- Fox, B. A. & S. A. Thompson, 1990, «A discourse explanation of the grammar of relative clauses in English conversation», *Language* 66: 2, 297-316.
- Giacalone Ramat, A., 2008, «Persistence and renewal in the relative pronoun paradigm: the case of Italian», *Folia Linguistica Historica* 25: 1-2, 115-138.
- Guiraud, P., 1966, «Le système du relatif en français populaire», *Langages* 3, 40-48.
- Haase, M., 1992, *Sprachkontakt und Sprachwandel im Baskenland: die Einflüsse des Gaskognischen und Französischen auf das Baskische*. Hamburg: Helmut Buske.
- Keenan, E. L. & B. Comrie, 1977, «Noun phrase accessibility and universal grammar», *Linguistic Inquiry* 8: 1, 63-99.
- Krajewska, D., 2016, «Euskarazko erlatiboen diakroniaz: testu zaharren azterketa», *FLV* 122, 223-248.
- , 2017, *Euskararen sintaxi diakronikorantz: egitura konplexuak*. Doktore tesia, UPV/EHU.
- , E. Zuloaga, E. Santazilia, B. Ariztimuño, O. Uribe-Etxebarria & U. Reguero, 2017, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana: edizioa eta azterketa, ASJU LI 1/2 (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta VII) - Euskararen Lekukoak 28*. Vitoria-Gasteiz & Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.

- Lafitte, P., 1991 [1944], *Grammaire basque : navarro-labourdin littéraire*. Donostia: Elkar.
- Lafon, R., 1999 [1966], «La particule *bait* en basque : ses emplois morphologiques et syntactiques», in J. Haritschelhar & P. Charritton (arg.), *Vasconiana*. Bilbo: Euskaltzaindia, 667-693.
- Lamikiz, X., M. Padilla-Moyano & C. Videgain, 2015, *Othoi çato etchera. Lapurdum*, 2. ale berezia.
- Maxwell, D., 1982, «Implications of NP accessibility for diachronic syntax», *Folia Linguistica Historica* 3: 2, 135-152.
- Mitxelena, K., 2011 [1959], «Los cantares de la quema de Mondragón», in J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), *Obras completas*, XI. Bilbo & Donostia: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, 31-40.
- Padilla-Moyano, M., 2015, «Le Dauphin itsasontziko gutuneria (1757) edo euskararen historia behetik», *Lapurdum*, 2. ale berezia, 45-77.
- Orpustan, J.-B., 2010, «Correspondance basque à la fin du xvte siècle (1595-1598) : 20 lettres de renseignements sur la politique de Henri IV et la fin des guerres contre la Ligue», *Lapurdum* 14, 137-162.
- Oyharçabal, B., 1987, *Étude descriptive de constructions complexes en basque, propositions relatives, temporelles, conditionnelles et concessives*. Doktore tesia, Université de Paris VII, Paris.
- , 2003, «Relatives», in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 762-823.
- Pagola, R. M., J. J. Iribar & I. Iribar (arg.), 1997a, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: erronkariara*. Bilbo: Universidad de Deusto.
- , 1997b, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: zuberera*. Bilbo: Universidad de Deusto.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX): bilakaera baten urratsak*. Donostia: Kutxa Fundazioa.
- Pons Rodríguez, L., 2007, «*La qual çibdad*: las relativas con antecedente adjunto del siglo XIII a hoy: evolución de un procedimiento cohesivo», *Romanistisches Jahrbuch* 58, 275-305.
- Rijk, R. P. G. de, 2008, *Standard Basque: a progressive grammar*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Trask, R. L., 1998, «The typological position of Basque: then and now», *Language Sciences* 20: 3, 313-324.
- Ulibarri Orueta, K., 2010, «*Viva Jesus* dotrina: edizioa eta azterketa», *ASJU* 44: 2, 41-154.
- , 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Doktore tesia, UPV/EHU.
- Zuloaga, E., 2011, «Bizkaiko jauntxoenginguruko herri literaturaz: Plentziako 1603ko hiru esaera zahar eta *Refranes y Sentencias*-en jatorria, eta proposamen bat Arrasateko erreketaren kantuez», *ASJU* 45: 2, 53-69.
- , 2018, «Eibarko testu zaharrak berrikusten: 1754ko udal-ordenantzak», liburu honetan.

Dorota Krajewska

Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika Saila

Juan Ibáñez de Sto. Domingo, 1 - 01006 Vitoria-Gasteiz

dorota.krajewska@ehu.eus

**CVCren ertzetako alternantziak
eta aitzineuskararen hitz-familien azterketarako
hatsarriak: **ban/bar-/bal*-en zirriborroa***
*CVC-edge alternancies and the foundations
of the analysis of Proto-Basque word families:
An outline of **ban/bar-/bal*-*

Joseba A. Lakarra

Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Abstract

*As Mitxelena demonstrated, the left-hand side of words is the hardest to reconstruct; amongst the best well-known of these, moreover, b- is one of the most problematic initials on account of its multiple changes and losses (*b- > b-, ø-, m-). Likewise, if the oldest phenomena in the diachronic morphology of Basque (reduplication and prefixation) are on the left, on the right-hand side several difficult alternations have long been recognised without receiving much attention. The analysis of word families is very important for the reconstruction of phonology, morphology and the etymology of Proto-Basque. We want to present an outline of one of these families (*ban/bar-/bal-), by way of an introduction to a broader and more developed study. Here we can benefit from knowing the layers of the oldest phonology and morphology and their chronology as well as working on the help of clarifying the etymologies of the some 140 words examined. Making use of a preliminary study of the *bon/bor-/bol- relatives, the notes and comments reinforce the data, explanations and conclusions in the analysis of the family studied.*

Keywords: *reconstruction of word families; -C root alternations; *b- > b-, ø-, m-; old layers; new etymologies.*

* Lan hau Joakin Gorrotxategik zuzendutako Eusko Jaurlaritzako «Hizkuntzalaritza historikoa eta euskararen historia» [GIC.IT486-10], Ministeritzako «Monumentae Linguae Vasconum (V)» [= FFI2016-76032-P] eta UPV/EHUko UFI11/14 ikerketa talde eta egitasmoei lotua da. Eskerrak J. Manterola eta B. Urgelli beren ohar eta zuzenketengatik; Ricardo Gómezi eta, batez ere Blancari, zor dizkiet lan hau ia irakurgarri egin duten benetako orrazketak; ez da esan beharrik neureak direla geratzen diren akats guztiak.

Ohar garrantzitsua: Hasieratik bertatik gaztigatu nahi dut irakurlea, lan honen zirriborro-izaerari zor zaiola Agud & Tovar (1988-1995) sistematikoki ez aztertu eta eztabaidatu izana, exkaxa baitzen uzta-gaia beharko nukeen lan eta espaziorako. Gehiago jo dut Corominas-Pascualen hiztegera eta *FHV*-ra, nahiz alde honetarik ere etorkizunean gehitzeko edo zuzentzekorik izan.

Laburpena

*Mitxelena erakutsi bezala, hitzen ezkeraldea da kokagunerik zailena berreraikitzeako orduan; horko hotsen artean, gainera, b- ez da arazo gutxien ematen duena, dituen aldaketa eta erorketa ugariengatik (*b- > b-, ø-, m-). Halaber, euskararen ISaren morfologia diakronikoan fenomeno zaharrenak (erreduplikazio eta aurrizkitzea) ezker izan arren, badira eskuin aldean zenbait txandakatze ilun (-n / -r / -ø; -r / -l) aspaldi antze-manak nahiz, orain arte, ondorio sakonik ez lortu eta ezta hain irregularitate garrantzitsuek merezi arta jaso ere. AEren berreraiketarako guztiz garrantzitsu da morfologia, fonologia eta etimologiaren oinarrian diren hitz-familiak ikertzen hastea eta horietarik baten (*ban/bar-/bal-en) zirriborroa aurkeztu nahi dugu, lan zabalago eta sakonagoen aurrerapen legez. Gaude, fonologia eta morfologia zaharrenaren geruzen eta kronologiaren ezagutzarako onurarik izan dezakegula bertan, zein bere aldetik tratatutako —edo oraindik horretara ere iritsi ez diren— 140 bat hitzen etimologiak argitzen edo argitzeko bidean jartzen laguntzeaz landa. *bon/bor-/bol- kidearen azterketa arinagoaz baliaturik egindako ohar eta iruzkinak sendotu egiten dituzte ikertutako familiaren analisisian lortutako datu, azalpen eta ondorio nagusiak.*

Hitz gakoak: *hitz-familien berreraiketa; -C erro alternantziak; *b- > b-, ø-, m-; geruza zaharrak; etimologia berriak.*

Proper etymological study consists of finding and listing *all* cognates, regardless of whether they are equivalent semantically or have shifted their meaning, whether they are whole words or just parts of words, and whether their relationship is transparent or obscure. Special effort may be required to find the non-transparent, obscure cognates, which may survive only in a rather disguised form (Koch & Hercus 2013: 35).

1. Gogoan dut «Reconstructing the Pre-Proto-Basque Root» irakurri ondoren Joakinek «beno, orain monosilabo bidez euskal lexikoi osoa berreraikitzea gelditzen zaizu bakarrik» edo horrelako zerbait esan zidala... edo, beharbada, neuk hori antezman uste izan nuela haren iruzkinen baten atzean. Lehen eta gero ere Joakinen lana eredu eta akuilu izan da niretzat¹ eta, beraz, esankizun hori soilik erronka interesgarritzat har nezakeen, nahiz gehienoi bezala larrua pixkanaka zailduaz dihoakigun eta edozein eztenen eragina apaltzen, hala beharko ez balu ere. Euskal lexikoi osoaren azterketarik —eta are gutxiago Koch eta Hercusek aldarrikatzen duten estandar ja-

¹ Batez ere haren 2002ko «Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara», beti bezain argia; ofizioaren oinarriak ezagutzearen beharra, agian, are ederkiago erakusten da 2011n argitaratutako «Las armas de la filología»; gogoan ditut oraindik UPV/EHUko Letren Fakultateko Aula Magnan zirenen aurpegiak horren muina Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarreko (2007) hitzaldi nagusi bezala aurkezten ari zelarik, inguruotan inoiz izan den faltsukeria-saio nagusiaren katabutari —astiro-astiro baina etenik gabe— iltze bat bestearen ondoren jartzen ari zitzaion bitartean. Alde batera ari zen Joakin, Lyle Campbell nuen bestera, eta aretoaren ate-aldera Henrike Knörr zena, Ricardo Gómez eta euskararen historia aldatzera zetozen harako haren «aurkitzaileak». Bide batez, azken hauek ez zuten inoiz bete —Henrikek eta bestek piezak ezkutuan gordetzea salatzerakoan— direlako «aurkikuntzok» Fakultatean aurkezteko eta azaltzeko egin zuten eskeintza.

soen araberakoa— ez nuela burutuko banekien aspaldi baina, zorionez, —Seneka eta Boezio eta horrelakoen irakurketak usuko ez ditugunontzat ere— bada «De consolatione»-ren bertsiio gaurkoturik, non eta (gaztetako grina eta zaletasunak epeldurik) ia atzenda dudan zientzia-teoria hertsienan bertan. Esaterako, urliaren azalpenak sandiaren zaharragoak aurreikusten duen *guztia gehi* gertakari berri bat ere egiten badu, urliarena hobetzat jo behar genukeelakoan nago; hala zen, behintzat, Popperren garaian. Alabaina, Lakatos ondokoek erakutsi zuten, gertakari berri bakar bat nekez izan liteke aski (are gutxiago etimologia soil bat) aurreko «teoria-ia-berdina» erakitzen lan, urte, ideia, ilusio eta ahalegin asko xahutu duten teoria zaharragoen talde(eta)koak zintzo-zintzo, apal-apal eta poz-pozik —beraiek landutako oinarrizko ahuldadeak eta edozein aldetako zirrikituak aitortuz—, gudaroste berrira igaro eta han bertakotzeko, harako hartan Goicoechea delako batek egin omen zuen legez; guk, gainera, ezin eman inori jaun txit prestu horri urtetan (hil ondoren eta oraindik orain) emandako sari ez txikia.

2. Urruntasun apur bat bada dagoeneko —20 urte igaro eta mende laurdenerantz goaz!— erroaren forma kanoniko (FK) monosilabikoaren proposamenak aurreko paradigma bisilabikoez haragoko emaitzarik izan duen aztertu ahal izateko:² galdetutako horien artean bide dira aurretiaz isolatu gabeko zenbait dozena erro (**han*, **bur*, **dar*, **dol*, **nin*, **zen*...), lehenagotik ezagun ziren erroen familietako kide berriak (**bel*: *gibel*, *sabel*) eta baita hitz-eraketako eta gramatika zaharreko bi prozedura historikoki agor eta ezezagun ere: aurrizkiak (*gi-bel*, *gi-zen*, *gi-har*, *gi-zon*; *sabel*, *sa-min*, *sa-mur*, *sa-kon*, *sarats*...) eta erreduplikazioak (*adar*, *odol*, *ahal*, *ohol*, *zezen*, *ahan-tz-i*, *ihin-tza*...); honako urrats hauek ez dira «etimologia klasiko hutsera» mugatu eta —Watkins (1990) eta holako «ezjakinen» ustearen aurka, etimologiari are diakronian bere toki nagusia aitortzen ez diotenen larritasunerako—³ fonolo-

² Arestian ikusi dut Feuillet (2016) indoeuoperaren sistema fonologikoaren kritika dela bide Benvenistaren erro-teoriaren zenbait alderdi kritikatzeko, ez haatik, lehenagoko Jucquois-k bezain gordinki; halere, xehetasunak xehetasun, ni Watkinsekin (1984) gelditzen naiz, batez ere Benvenistaren teoriarik dena zehaztu behar bada ere, haren 1935eko liburuak ondoko IE berreraiketa guztia eraldatu zuela eta berriro lehengora itzultzerik ez dela aitortzen duenean. Neuri, ematzeko asmorik ez dudana erabateko urruntasunetik, interesgarriago begitantzen zait Pyysalo eta Janhunen-en lana (2018), egileek «monolarinalismoan» ikusi uste duten abantailagatik, noski: «Due to its contributions both to the theory (...) and the data (...), monolarinalism offers a more advanced theory and clearly superior framework for the reconstruction of PIE» (10); besteri dagokio ziurtatzea beren jukuan helburuetan bezain zuzen diren. [Geroztik bi egile hauek jarraitu dute beren laringal askotariko eredu ezberdinekiko kritikarekin: cf. «European Linguistics in the 21st Century (2). On Frederik Kortlandt's Distributional Trilaryngealist Model», *PIE Linguistics* 2018/2, besteak beste].

³ Beharbada, beti izan da gauzak postfactum «lehendabizikoz behar bezala» ulertzeko grina eta honekin lotua joan ohi den bataio berrien ohitura bitxia ere; usu, gainera, ikergaiaren bat (belaunaldi askoren lanari eskerrak) argitu denetik ikertzaile adamiko orojakilea gertakari horren ezagutzara iritsi bitartean hainbat hamarkada igaro litezke... Esan bezala, holako jokabideak ez dira gaurkoak edo, hobe, ez gaur bertan sortuak. Ez du, bada, inongo gaurkotasunik galdu Mitxelenak 1971n King «berritzaileari» emandako errepasuak, azken hitz hau edozein alde eta adieratarik harturik ere. Zer pentsa ote zezaketen Benvenistek edo Watkinsek bizitza luze eta ustez oparo baten ondoren batere etimologiarik (ez onik eta ez txarrik) egin gabe jubilatzen diren hizkuntzalari ustez historiko bakoitzean ugarriagoen aurrean?

gia,⁴ morfologia, sintaxia eta tipologia diakronikoan dihardutenei ere hurbilketa berririk euskararen historiaurrearen berreraiketaren alorrean lan pixkat ekarri dielakoan nago. Zorionez, gainera, ezer gutxi askatu/itxi bide da eta, aldiz, hainbat auzi da ireki —«cotte*m* iu*u*entutis» deituko bide zituzkeen Joanes Etxeberri medikuak—, eta ez dut ikusten oraingoz joera aldatzeko zantzurik emankortasunari dagokionez eta, horrenbestez, bide horri uko egin beharrik Satanen gainerakoei bezala. Izan ere, historiagile bezala, gramatikaz landako erro soiletan noizbait ereduak %0,00 VCV, %0,00 VCVC eta %100 CVC zirela frogatzera iritsiko bagina ere, ezingo genuke lana amaitutzat eman: egoera horietarik —geruzaren kronologia erlatibo eta absolutuarekikoak saihestuaz ere— historikoki aurkitzen diren oso bestelako egoeretara hizkuntza nola eta noiz iritsi den azaltzea (hots, gure egiteko nagusia) zain genuke oraindik.⁵

3. 2009ko Euskaltzaindiko Sarrera hitzaldian, berariaz aipatu nuen aitzineuskararen erroaren ezkeraren azterketa etorkizuneko egiteko garrantzitsutzat (Lakarra 2009b: 41 hh.) eta ez naiz oraindik damutu baieztapen horrezaz. Aurreko ikerketan hitzen erdialdea, bokal arteko kontsonanteak zein kontsonante arteko bokalak gehi eskubiko amaierak (batez ere kontsonantikoak) izan dira gehien ikertuak.⁶ *FHV*ak erakutsi zuen, bai, hitz hasiera zela kokagunerik zailena leherkari berreraiketari dagokionez: hor kontsonante fortisen galerak (→ hasperen) eta ahulen transfonologizazioak (→ ahostun) ditugu, hainbat C-erorketa eta gehiketak (§12.20), beren ar-

⁴ Erro-teoria berriak sistema fonologikoa berritu beharra dakarrela ohartzeko Sagarten 1999ko txinera zaharrekoari buruzko liburutik Baxter eta Sagarten 2014ko hizkuntza horren sistema fonologikoa berreraiketara berrira daraman bidea ikustea baino ez da; gure artean ere, erroaren FKn oinarrituriko hurbilketa fonologiarikoez «neutral» izan arren hasieran, denborarekin ozen eta txistukarietan aurreko paradigmagan 3 kokagune nagusi (X-, -X-, -X) izatetik bi soiletara (X-, -X) igarotzeak ozen eta txistukarietan ondorio saihestezinak dakartza (ik. Begiristain 2015 eta Lakarra 2018a), bide batez, Mitxelena *FHV*¹-eko «Resumen del consonantismo»n dagoeneko 1961ean aurreikusten zituenetik urrutiegi ez direnak. Erro-eredu bisilabikoen azterketarako eta teoriaren gainerako xehetasun eta eguneratzeaz bada aski aipatu azken lanean, baina ezinbesteko da Egurtzegi (2018) eranstea, non eta betidanik gehien aztertu den herskari berreraiketaren alorrean.

⁵ Cf. «La lingüística histórica, en cuanto disciplina que se interesa por la descripción y explicación de la evolución que experimentan las lenguas a través del tiempo, tiene necesariamente que apoyarse en una secuencia de fenómenos datables, ya se trate de datos empíricos o de hipótesis inferibles de modo seguro o plausible a partir de datos indirectos» (Gorrotzategi 2002: 104). Saiatu naiz AEZ, AEM eta EBZko zenbait aldaketa fonetiko eta morfologikoren hurrenkera bilatzen —*d- > l-, *Th- > h-, *n- > -b-, *e-ren eransketa aditz berriak sortzeko, aurritzien eta erreduplikazioen iraupena...— Lakarra 2015b eta 2018an eta hor ari da J. I. Hualde azken urteotako hainbat lanetan ere (liburu honetan bertan bada adibide bikain bat), usuenik, nik ukitu baino garai modernoagoetan. Askok da, ordea, falta dena bai historiaurrean eta baita protohistorian zein historiaren beraren barru-barruan ere; ik. Lakarra 2017b-ko zenbait gogoeta.

⁶ Kontsonante taldeak (cf. *FHV* §18), aldiz, ez hainbeste, nire ustez eta, nolana ere, bokalikoak («eufonia» famatuak) baino askoz gutxiago; zergatik dugu, esaterako, *beste* (< *bertze*) baina *zortzi* B-Gn (ez ***sosti*)? Alazne Begiristainek zuen burutan gaia garatzea bere MALerako. Pentsatzekoa da badukeela kronologikak zerkusirik eta, zehatzago, *zortzi*-ko taldea V-erorketa berantiar batez sortu dela (*zorrotzi* > *zortzi*). Kontuan izanik BNn gorde dela *zorrotzi* (horregatik doa izartxorik gabe) aldaketa zein taldea oso berritatzat jo behar eta —hau pena!—, baita iberierazko *SORSE*-tik lehen baino are urrutixkoagotzat ere (cf. Lakarra 2010, 2013b); *zorrotzi*, bestalde, *zur + hortz + -i bada itxura duen bezala, osagai horien ordainak iberikoz zein diren eta aipatu *SORSE* horretara (erdipurdiko homofonia hutsaz landa) nola iritsi omen garen jakitea ere komenigarri litzateke.

teko asimilazio eta disimilazioak (§12.21), metatesiak (§12.22; ik. Egurtzegi 2011)... Sinesgaitzik gera baledi ezkeraren arrisku eta abantaila erraldoiez, aipatuei erants bekizkie hortzetakoek hor duten ahularen hutsunea eta **d*- > *l*- bilakabide zenbait —horiekin batean ikertu beharreko **d*VC eta **n*VC erroen erreduplikazioen C-ren falta (*odol, adats... ohol, ihintz.*), leherkarien txistukaritze zenbait, —*FHV*-ko herskarien kapituluaren akabuan nola edo hala sartu *lako* > *laso*-k ez bide du asko bali—, ahoskabe/zero eta ahostun/ahoskabe/zero alternantzia⁷ (*FHV* §§12.11-12.14), hasierako kokagunean inon baino biziago den «ezpainkarien auzia», dardarkari biak ere hor falta dira, AE ondoko fortis/lenis neutralizazio orokorra,⁸ hots sabaikarien ugaritasun nagusia (eta beste hots batzuekin txandakatzeko duten aukera), baita gainerako fonosinbolismoena ere (direla herskari ahoskabe, dela *m*-)... Ez dirudi Mitxelenak gehiegikeriarik zioenik ondokoa ondorioztatzean:

En todo caso, se piensa que la prótesis no se explica más que suponiendo que no fueron raras las caídas de consonantes en posición inicial, caídas que no se consumaron en todas partes ni en todas las palabras con el mismo ritmo y la misma regularidad. Por ello, a pesar de que el vasco —*al menos reciente*— no es una lengua prefijante,⁹ la inicial de cada forma nominal llegó casi a ser considerada como algo modificable, si era consonántica, y como un hueco susceptible de ser llenado por distintos pseudo-prefijos, si era vocálica. *El resultado es que la inicial es la posición de máxima inseguridad para la reconstrucción comparativa* (*FHV*, 252-253; etzana neurea).

Arazo hau ez da soilik herskariekin gertatu, noski, eta oraindik ez dugu ongi eza-gutzen kokagune horretan gertatutako guztia eta horren garrantzia hitzen itxuran edo are horien egitura fonologikoan nahiz morfologikoan;¹⁰ behegaro ikusiko denez (cf. **b*- > *ø*- bilakabidez bildutako zenbait lekukotasun berri), are —Mitxelenaren lanari

⁷ Honen antza dute «Trasken legearen» baldintzek; hots, atzizki batek DV- / TV- / V- alternantzia izanik, ahostuna duen alomorfoa ahoskabeduna edo herskari gabekoa baino zaharragoa izan ohi dela; bere adibide bakarra (1995) ergatibo pluraleko *-de / -te / -e* dugu, baina bada gehiago; bestalde, herskariz (hershkari ahulez, zehatzago) hasitako erroez gainera herskari bortitzez, ozen ez dardarkariz eta txistukariz hasitakoak ere bazirelarik AEn, «Trasken lege» hori ez da morfemen gramatikalizazioaren alderdi ugaritarik bat baizik (cf. Lakarra 2013a, 2016). Ez da ahaztekoa (cf. Lakarra 2018a) herskari bortitzez hasitako lexikoaren gramatikalizazioaren ikerketa, hein batean lehen (are *FHV*n bertan) haien bilakabidez («Martineten legeaz») bildutako frogak exkaxak emenda baititzake. Bide batez, lehen egiantz handirik ez bazuen delako herskari bortitzok inguruko hizkuntzen eragin hutsez galdu zirela aldarrikatzeak Martinetek egin bezala, gramatikalizazioaren aztarnen ikerketek are sinistezinago egin dute hurbilketa agor hori.

⁸ Begiristainek gogoratu bezala (2015), «neutralizazio» hitza hobe komatxoan artean jartzea: ez herskari mota ezberdinek bat egin zuten AEM eta EBZ bitartean, ez txistukari eta ozenetan erakuts liteke goragoko inongo bitasunetik datorrenik aspaldiko bakartasuna, inork ez baitu aurkitu legezkiekeen bortitzen arrastorik ondare zaharreko hitzetan.

⁹ Mitxelenaren parentesi, ohar, salbuespen eta gainerako zertzeladak ia testu «arruntak» bezain garrantzitsu izan ohi dira, noski, nahiz hau ez den beti bistakoa irakurlearentzat (cf. E. Perez Gazteluren lanak). Ez dakit maltzurregi ote litzatekeen markatzea pasarte honetan beste inon baino argiago antzematzen dela garai zaharrago eta beharbada orduko datu eta berreraiketa-lanabesekin iritsi-ezinezko zerbaiten susmoa izan zezakeela Mitxelenak, nahiz bortitzen jatorriaz edo /l, n/ ondoko T nahiz R zaharren neutralizazioan bezala agertzeraz ez iritsi.

¹⁰ Esan dezadan *FHV* bikainean hitz hasieraz zer ikasirik izan arren, ez dela aurkitzen hitzaren gainerako kokagunez (amaieraz eta barreneko ezberdinez) adinako informaziorik, ez (orrialdetan neurtutako) arretarik. Zehatzago, ez da hor berariazko atalik enparatuei eskaini legez, dela VVak aztertzerakoan, dela R, S edo gainerakoak banan-banan miatzean.

esker, noski— hobekien ezagutzen ditugun herskari zaharretan ere bada oraindik egi-tekorik (cf. §20.15).¹¹

4. Ezkerraren ikerketa lehenetsi beharra aditz jokatu nahiz jokatugabeek ere bermatzen digute: Traskék (1977) erakutsi zuenez, ezker aldeko hainbat C- (*b-*, *z-*, *l-*, *d-*) aspaldi fosildurik ziren, eskuin aldeko eransketa argi (*-ke*) edo kontraste esanguratsuetarik (*dizugu* ~ *diguzu*) urruti; aditz erro jokatugabe are zaharragoen antzinako Lafonen (1943) aurkezpen klasikoa —polimorfismo erabateko eta erregulartasunik gabekoan funtsatua— zaharkitua dela ikusten dugu: aditz-erro zaharrak ez bide ziren ia edozein forma kanonikotako —monosilabo eta bisilabo, C nahiz V-z hasi eta horrelatsu amaituak, diptongo eta konsonante-taldedunak nahiz gabeak..., Benvenistek (1935) Ierako salatu aurrekoen hurbilketa onartezinaren paretsu— baizik eta CVC bati erro-hedadura ezberdinen konbinaketa eta kontrakzioak erantsiaz, Afrikako hainbat hizkuntzatan bezalatsu antolatuak, nahiz euskaraz duela mendeak gertatu fositzeak irregulartasunez josi eta «hedadurekin» iluntasunez estalirik aurkeztu (cf. Lakarra 2018a, prest.-a).

Aurreko ikertzaileen saioetarik jaraunsten ditugun egitekoaz landara, Erro Monosilabikoaren Teoriaren barrenean ere —bere oinarritzko hipotesiengatik zein bere lehen emaitzengatik— ia hasieratik dugu zer ikertu ezkerraldean: hurbilketa berrian aurrizkiak dira ISn ere, lehen ASn ezagutzen genituenek gainera; eta erreduplikazioak ere, usuenik CV- erakoak izan arren, inoiz (*dVC nahiz *nVC erroei dagozkienak) V- hutsean gelditzen dira.

Horietan sortzen diren arazo partikularren artean zenbait aditz zaharrek CVCren ezkerretara dituzten «eranskinekin» (*ar-*, *jar-*, *inar-*) bada oraindik arazo larriarik, baina — egungo egunean xehetasunak oro garbi izan ez arren—, esan bide genezake ez dela hor «*jar* izenkia + aditz arinik» (*pace* Mitxelena 1977b) —horren forma sinpleagoan ere **e*- > *ja*- soilik ez dugu bezala—, baizik eta **e-da-ra*-CVC konbinaketa zahar batetik ateratako hainbat enbor (pare bat dozena edo) hain irregular (**ardan-*, **arrats*, *jarrain*, *jaurausi*, *inarrosi*, (*tx*)*inaurri*...) zein interesgarri (cf. Lakarra 2018a eta prest.-a).

Beraz, hitzen ezkerreko partearen azterketa sistematikoak euskal fonologiaren eta morfologiaren bilakabidearentzako berririk ekar lezakeela deritzot eta bertsolari eta poetek —edota azken 500 edo 50 urteotako euskarara mugatzen diren euskalariak— beren harrobi eta bihotza eskuin berrian izan arren, nago berreraikitzaileontzat hor zer irabazi gutxi dela eta zailtasunak zailtasun, hobe dugula ezker zaharrera begi eta buru bihurtzea.¹²

5. Hitzen eta erroen aurrekaldean abiatutako berreraiketa zailena izateaz gain (edo horregatik beragatik) urrunen garamatzana ere bada —are hemen ukituko ez

¹¹ Lakarra 2018an **T*^h- > *b*- Martinet-Mitxelena sisteman oinarritzko bilakabidearen alde emandako zenbait argudio klasikoren ahulezia eta artean aztertzeke genituen beste batzuen gaitasunak miatu ditut; ik., orobat, 4. oh. akabuan aipatu Egurtzegiren lana eta liburu honetako Manterolarena ere, honen alderdi guztiekin bat etorri ez arren.

¹² Duela bi hamarkada Vennemannen burutazioen kritikaren barnean (Lakarra 1996a) hitz hasierako bokalismo ugaritasunaz iradokitakoa bide onetik zihoala esango nuke; *e*- bokal garrantzitsuaz Odriozolak (2016) egindakoa bikaina da (ez da ahaztekoa Otxandorenaren (2015) *i*-ri buruzkoa ere) eta arestian *o*- eta *u*-ra ere zabaldu du, hurbilago jarriaz hitz hasierako bokalismo osoaren bilakabidearen ezagutza.

dugun deriba eta aldaketa tipologikoa alde batera utzirik (cf. Lakarra 2013a, 2016 eta, batez ere, 2018a)—; alabaina, ezkerren pareko garrantzi diakronikora nekez iritsi arren, eskuin zaharrenak ere badu oraindik azterketa etimologikorako interesik.

Aspalditik ezaguna da *egun/eguraldileguberri* edo *oihan/oihartzun, soin/sortu, hoin/ortuts/orpo...* bezalako bikote eta hirukote gutxi batzuk direla hitz-eraketa zaharreko ezaugarri baten erakusgarri. Nago norbaitek noizbait horien ustezko kideak iberieran aurkitu uste zituela, bi hizkuntzen arteko erlazioaren aldeko froga larria bilakatzen zelarik... Alabaina, hain polita zirudien erkaketa eta ahaide bilketa horrek bazuen akats-txo markagarri bat, txikia baina gaindiezina lehen eta orain: euskaraz gertatzen denaren aurka, iberieraz —aztergaiak eurak ongi irakurriak zirela seguru izanik ere— ez genuen eta ez dugu inongo segurantzarik beren artean familia berekoak omen lirartekeen erkagaiak alomorfia erlazioan zirela bermatzeko, ez baitzen eta ez baita hitz horien esanahia eta (ustezko) erlazio formala ezagutzen (cf. de Hoz 2011, Lakarra 2013b).¹³

-r > -l ere ezaguna da eratorpen eta konposizioan, nahiz ez **-n > -r* adina;¹⁴ alabaina, haren adibideen zerrenda ez da honena baino laburrago: *gar > gal* (*gari / galdu / garagar / galde*), *har > *-hal* (*bazkari, bazkal, estari / estal < *her-tz- + ___*), *abere > abeletxe*, *ugari > ugal* (non *-r < *-g-*: cf. **eradunegi > heuregi*) dira batzuk. Ezagutzen ditugun kasu urri gehienak bisilaboak izanik, eta egitura horietara iristeko eratorpen eta konposizioa beharrezko izan dutelarik, pentsa genezake bikote eta taldekak hauek ez direla AEZkoak baizik eta, gehienez ere, AEMkoak.¹⁵

Lanaren akaburantz (§20) izango dugu aukera zerbait eransteko hurbilketa honek izan dezakeen garrantziaz fenomeno hauek eta beren kideak aztertuaz edo berreraiki-az lortzen diren —eta, batez ere, lor litezkeen— hitz eta familiekiko interes zuzenaz landa; alabaina, aurrera dezagun hondar ahapaldian susmatu baino kronologia zahar-ragokorik badatekeela beren artean.

¹³ Joakinen tesian (Gorrotxategi 1984) bada pasarte interesgarriarik semantika falta denean eta corpus mugatuko hizkuntzetan erkaketak behar dituen segurantz formalez; ez dirudi horrelako iragazkirik gaituriko luketenik ez esko-iberismoak eta ez gainerako ahaidetasun proposamenek.

¹⁴ «Una alternancia //r, que tiene un valor gramatical claro» markatzen du Mitxelenak lehena §16.7-ren hasieran bertan; nahiz **-l > -r*-tik abiatu egilea, askotan *-r* da zaharra (FHV 318) eta analogiari esku handia aitortu arren «con carácter provisional, sin embargo, sin aceptar ni rechazar nada definitivamente, parece más prudente relacionar esta alternancia con los distintos problemas, para los cuales aún no se han propuesto soluciones de conjunto, que plantean las alternancias de *n, l y r* (*rr*) entre sí y con cero en final absoluta o de primer miembro de compuesto» (FHV 319) markatzen du Mitxelenak. Alternantzia ilun horri /h/ ere gehituaz, hori da aurkitzen duguna, esaterako testuan §6an eta §7ren hasieran bertan.

Bigarrenari dagokionez, «en algunos compuestos de aspecto arcaico, *n* en final de primer miembro desaparece o es sustituido por *r*» dio FHV-k §15.8ren hasieran; hemen ere /h/ kontuan hartuaz (*-n > -r > -h > -θ*) alternantziaren alderdi guztiak lotuago lirarteke beren artean baina baita aurreko alternantziarekin ere, beren kronologia eta bilakabideen zailtasuna are gehiago markatuaz.

¹⁵ «edo modernoagoak» eranstera nindoan *belaur* : *belaur-* gogoan, baldin eta (cf. EHHÉ), s.u. horko lehen zatian *berna* mailegua badugu (**berna-bun > *belnaun > belaur*); alabaina **-bun* da axola zaiguna eta hau da *-n / -r* txandaketa zaharra duena (ikus beherago horren familiaz).

6. *bi* (eta ...)

Bi-ren hasierako (hots, *bi* ‘2’ izan baino lehenagoko) esanahia ‘goi’ edo zela defendatu genuen duela urte batzuk (Lakarra 2010); noizbait aterako omen den beste omenaldi-lan batean (Lakarra 2015c) proposatu nuen —ez hurbilketa gisa ere desegoki eta berantiar zen **goi* (diptongo hain susmagarri horrekin!) [> *bi*]— baizik eta berreraiki behar zena **bi* zela edo, hobeto, **biC* eta bere askazia, horrela familia zabalatuak: *ibi, zubi, hibai, azpi, sabai, aldai, zumai, iztai, zelai, erbi, orbi, garbi...* batetik; *biguin, begi, beso, bihar, bihi, bihotz, bihur, bizkai, bizkar, bizar, edo bizi* eta —**b*- > \emptyset -ren ondoren— are *izar, izotz* eta *isats, izter* eta *izpi* [gehi *Izpazter*] bestetik, baita *bide* (‘igaro-tze’, cf. Benveniste 1954) eta bere eratorriak (*bidaso, bider*) gehi *bide*,² partikula, ere.

Aipatu lan horretan ‘2’-ren etimologia (*bi* ‘goiko partea, akabua’) sendotu eta aberastu da, markatuaz hainbat *b(i)*-k (eta (*b*)*i*-z-ek) eta baita (*b*)*i* zenbaitek eta are *bih*-k eta enparaturen batek ere —jatorrian ez ezik oraintsu arte (zenbaitek egungo egunean ere)— ez duela ‘2’ esanahia, beste zaharrago hura baizik. Honetarako, hasierako Koch & Hercusi eta Benvenisteri (1954: 290) jarraiki, *bi*-ren esanahi eta funtzio zaharra haren testuinguru guztiak edo gehientsuenak lotuaz eta bilduaz berreraikitzen saiatu gara; hurrengo atalean ikusiko denez, ordea, bada arrazoirik pentsatzeko labur gelditu garena eta oraindik ez direla amaitu *bi*-ren berreraiketarekikoak.

7. *EHHE*erako *zur*-en familia osatzerakoan, ondoko hamar alomorfoak aurkitu ziren: *zun(-) | zur(-) | zuh(-) | zul(-) | zu(-) | zin(-) | zir(-) | zih(-) | zil(-) | zi(-)*. Hara: *ler-zun, zuzun* erreduplikazio zaharra —oinarrizkoa zein izan zitekeen erabakiz—, *zur-gai, zurtoin, zuhaitz, zubi, zindo, sinhetsi* (< Etx. *zin-hetsi*), *zirkin, zilhegi, zilbor, zigor, zimel...* *EHHE*n erakusten denez, gainera, —formazko egokitasunaz landara— behin baino gehiagotan beste hizkuntza batzuetan paralelismoak agertzen dituzte beren eraketan, Benvenistek eta haren ondotik de Lamberteriek (2000) aldarrikatu «motivation» funtsezko hura dela *bide* azterketa etimologikoa erraztuaz eta sendotuaz.

Hitz eta aldaera hauek, berez izan dezaketen garrantziak gainera, ustekabean, datu eta arrazoi sendoak oparitzen dizkigute aztertu nahi genukeen erro akabuko txandakatzeei buruz eta, ezinbestean, garrantzi erantsia dute antzeko egiturako beste hitz batzuen familiak berreraikitzeke ere: demagun *su* hartzen dugula, guztiok segurutzat jotzen baitugu erro horrek bazuela noizbait *-r* bukaera bat \emptyset ezagunenaz gainera, gaurko euskaran soilik *surtan* edo *surtara* bezalako forma ia baztertuetan gordetzen dena; horrenbestez (*egun/eguraldi/eguberri* gogoan), galdetzekoa litzateke ez ote genukeen bilatu behar **sun*, *-n* akabera zaharrekoa, CVC FKren arabera, *su*- baino zaharrago zalantzarik gabe, eta beharbada baita *sur* bainoago ere. Izan ere, honek, *sehi/sein*-ek zein *zai(n)*-ek bezala, *subi/suin*-ek **-n* berreraikitzea ezinbesteko egiten du eta *EHHE*n markatzen den *su* = ‘etxea’-k esan nahiko liguke *subi* (< **sun-i*) ‘kanpotik etxera etorritako (gizon)’ dela; cf. *errain*-en eta *arriba*-ren kausatiboko **-ra*- eta bigarrenaren partizipioa **-i*.¹⁶ *Sun*-ek ez du izartxo beharrik, ordea, Erdi Aroko *Sun*-

¹⁶ Bata eta bestea ez daude oso aparte Benvenistek IE erakundeei buruzko liburu zoragarrian (1969) ezkontzaz dioenetik: IE gizartean ez zen bi persona berdinen arteko traturik, baizik eta senarra zen emaztea hartu eta etxera zeramana (hortik IE hizkuntzetan emaztearen izenean pasibo-markak usu aurkitzea).

berri ugariez landa horren aldeko lekukotasun aski ematen baitute *sunbil* ezagunak eta *subi/suin* familia-izen orokorrak.¹⁷

Hur-era bagoaz (*h*- etimologikoa dugu, cf. Lakarra 2009c), *uhalde*, *uharte*, *uhain* eta beste zenbait *uh*- aurkitzen da erraxki; ez hori bakarrik, baita *i(h)*- ere: (*h*)*ibai*, *ibar*, *idor*, *izotz*, etab., *-h* > \emptyset / __C erregelarekin, seguruenik /i/ delarik tinbre zaharra konposatu-eratorrietan, Igartuak (2006) susmatu legez. Alabaina, ezagun denez, hainbatetan edo gehienetan —oinarria edota eranskina bizi eta gardenak zirenetan, alegia— /u/ berrezarririk aurkitzen dugu: cf. goiko *ur* + *alde*, *arte*, *gain*...; ez, aldiz, bigarren osagai ilunagoekin: *-bai*, *-bar*, *-dor*, *-zotz*, etab. *Iturribide* edo *argizar*-ekin (dagoeneko «Arrasateko Erreketan») gertatuak ere paralelo errax bezain gogoangarriak dira.

8. Gorago (§6) aipatu *bi* nahiz arestiagoko *su/so* dela eta, bagenekien CV egitura horrekin ezin izan litekeela AEko (ez euskara historikoko) erro lexiko askea; CVC da holakoetarako egitura minimoa eta hortik behera gramatikalizazio primarioa (CVC > CV: *ni*, *hi*, *gu*, *da*-, *-de*...) edo sekundarioa (CV > C / V: *-t* / *-a*, *-t* / *-da*, *-k* / *-a*, *e*-, *i*-, *-i*, *-o*...) jaso dutenak baino ez ditugu aurkituko; are gehiago, VCV egitura handiagoa eta areagokoak ere baditugu baina amalgama berantiarra (gramatikalizazio sekundarioaren ondokoen eta ondokoez geroztikoen) bitartez: V + CV, CV + CV, etab., *aga*, *ala*, *edo*, *heta*... (cf. Lakarra 2016).

Aurreko atal horretan ikusi den *bi*-ren familia *zur* eta *hur*-enarekin erkatzerakoan —markatu ditugun *bi*-, *bin*-, *bir*-, *bih*-... haiek horretara bultzatzen baikaituzte— ohar gaitetze 1.arenak 2. eta 3.en zenbaitekin bat datozela (hauetan *-i*- bokalismoa dutenekin) baina ez direla besteok dituzten *-u*- bokalarekiko alomorfoak: **bu*-, **bun*-, **bur*-, **buh*-, **bul*- alegia. Alabaina, horrelako batzuk ezagun zaizkigu, horietarik azaltzen baitira *muño*, *buño*, *muno*, *une*, *gune* eta *-u* alde batetik eta *buru* < **bur*-(*b*)*u*(*n*), *bular* < **bur*(*u*)-*bar*, (*b*)*uztarri*..., bestetik, jakinak diren aldaketekin.¹⁸ Egia da **bun*/**bur* —**bun* oinarria eta *bur*- eratorpen alomorfo— honen esanahia ez dela *bi*-ren adiera zaharra bera, baina bai hurrekoa: ‘akabua, amaia, burua’ ~ ‘goiko partea’, *bi*-renak bestearenaren «espezializazioa» edo dirudielarik, formaz ere urrundu ondokoa seguruenik, *-i*- eta *-u*- bokalismo ezberdinek lehengo familia zaballean eszizio edo haustura¹⁹ sortu ondoren. Bokalismo batekoak eta bestekoak bilduz geroz, ez dira urruti gelditzen latineko *caput*-etik erromantzezko ‘cabo’, ‘cabeza’, ‘cabezo’-ren familiatik, alegia, eta ondorio honek goian zerrendatu *bi*-ren azpifamilian atera etimologia asko sendotzen ere ditu.²⁰

¹⁷ Honela ez da, lehenago *ke*-rentzat ere egin legez, fonosinbolismoetara jo beharrik. Orain, gainera, (cf. EHHE s.u.) *so* ‘begiratu, kasu egin’ ere *soin/sor*-en familiara bil liteke *su*-rekin egin berreraiketaren antzeko baten eta beste hizkuntza batzuetan (germanikoetan, esaterako) aurkitu semantikazko bilakabide paraleloen laguntzaz.

¹⁸ Cf. *barr-u*, *larr-u*, **b*- > \emptyset , eta *-n*-ren inesibo berranalisiarekin, cf. *egun*.

¹⁹ Eszizio honetan ez da ezer harrigarrikorik: bistakoa denez, badira mendeak edo milurtekoak hitzunek *zilhegi*, *zilbor*, *zikoitz*... *zur*-ekin lotzen ez dutenetik (horregatik gelditu dira bokal horrekin, *zuhaitz*, *zumel*, *zurtoin* ez bezala); orobat, inor gutxik lotzen ditu *hur* eta *i-dor*-en lehen silaba, *uharte*, *uhalde* edo *ubide*-renarekin egin bezala.

²⁰ *Bi*-rekin lotzeko interesgarriak dira *buru*-4 ‘espiga’, baita ‘bulbo, cabeza, repollo, etc. de vegetales’, *buru*-7 ‘extremo, cabo’, ‘final’ eta —batez ere— *buru*-8 ‘cima’, beti ere OEH, s.u.

Gure ustez, proposa genezake noizbait *zun(-)* / *zur(-)* / *zuh(-)* / *zul(-)* / *zu(-)* / *zin(-)* / *zir(-)* / *zib(-)* / *zil(-)* / *zi(-)* zerrendaren antzera *bun(-)* / *bur(-)* / *bub(-)* / *bul(-)* / *bu(-)* / *bin(-)* / *bir(-)* / *bih(-)* / *bil(-)* / *bi(-)* izan bide genuela —lehenak ez bezala inoiz *C- > ø- ere jasan zutelarik (cf. *izar*, *isats*, *izorra*... Lakarra 2015c-n)—²¹ eta, izan ere, 10 alomorfoetarik gehienak lekukotuak dira, orain arte familia ezberdinekotzat genituenak (**bun*, **bi-*) batera jarriaz; horrela, *zun*-etik *zilhegi*, *zilbor*, *zilko*... ateratzen zirelarik, *bun*-etik *bil*, *bilbe*²² eta *bildur* (< **bur-dur*)²³ ere datoz, *zun*-en alomorfo guztiak izatera iritsi ez bagara ere, aski hurbildu garelarik. Helburua, gainera, ez da paradigmarik zabalena errepikatzea kosta ahala kosta familia guztietan, baizik eta *zun*-en agertutakoak argi egitea gainerakoen berreraiketan, haren hedadurara iritsi edo ez.

9. Izan ere, EBZ baino askoz zaharragoa bide den erro akabuko txandakatzeko hau bere osotasunean familia gehienetan aurkitzeak ezinezko dirudi, sistema zaharraren aztarna huts zenbait gelditzen zaigu, inoiz galdu, inoiz beren artean urrundu direlarik, *bilbun*-en ikusi bezala; alabaina, itsu batek ere igertzen dio etimologiarentzat (eta AEren morfo-fonologiarentzat) agertu zaigun errepide berri honi.

Modu sistematikoan aztertea eta errepide horren bururaino iristea beste baterako utzi beharko dugu baina ezin aho-goxagarriren bat gehiago eman gabe gelditu. Hor dugu, esaterako, aspaldiko *golde*-rekiko —bere ohiko «azalpenarekiko», hobe— arazo-bilduma atzendua: lat. *culter*-ek ez du hitz horren jatorritzat balio, eta eskasia hori ez da asetzen dotrina edo ustekizun klasikoa ehun aldiz gehiago errepikatu arren ere:

1. azken silaba eta bokalismo osoa faltako luke itxaron litekeen eboluzio estandarrean (***gulduru* / ***kulturu* < akus. *cultrum*),
2. lehen bokalaren tinbreak ere —bigarrenaz ez hitz egitearren— maileguaren zahartasuna arrunt zalantzarri egiten du, gutxienez,
3. Erronkari eta Zuberoako lekukotasunetan itxaroten den herskari ahoskabearen arrastorik ere ez dugu (cf. *-mentu* / *-mentü*, Err *alte*, etab.)...

Golde-ren jatorriarekin bide desbideratu honetan galdutako denbora orain berreskura genezake konposizio-eratorpen zaharreko *-r* > *-l* erregela gogoan hartuaz: hots, **gor* (> *gol-*) + *-de* aski (eta beharrezko) da *golde*-ra iristeko, eta *gorri* eta —bere familiaren semantika zaharraz arduratzen bagara— ez da ahaztekoa *gorritu*₂-n OEH-k dakarrena: «Dejar un lugar sin vegetación; roturar». Gehitu bekio horri Trasken legearen arabera (are ekialdean) erregularra den *golde* beraren 2. adiera, hots, 'goldatutako lur eremua': «Fanega de tierra. *Golde bat lur* (BNc), trozo de terreno que con una pareja de bueyes se puede labrar en un día».

²¹ Ez da baztertzekoa, gainera, guztiek ez bada ere, batek baino gehiagok izatea *m-* aldaeraren bat: hautagai onak dira, demagun, *muin* eta *mur*.

²² «Trama de un tejido. "Trame, fil que la navette fait passer par la chaîne; on dit au fig. d'une personne élancée de taille, et mince": *Irazki badu, eztu bilberik*, elle a de la longueur (de l'ourdis[sage]), mais elle n'a pas de force, de consistance (de trame)» (OEH, s.u.); (< **bur-be*).

²³ Honentzat noizbait **timor* eman nuen... Holako zenbait «proposamen» itxuraz burugabe zuzentzen saiatuko naiz Lakarra (prest.-c)-n, besteri —frikiei eta horien lagunei— norbere bekatuen zuzentzeko lana ez uzteagatik. *Bil-dots* ere formalki ongi letorke, baina ez dakit Joakinen eta bion (cf. Gorrotxategi & Lakarra 2001) aspaldiko *dots* = 'har'-ek —zehatzago, berreraiketari emandako esanahiak— balioko lukene orain.

Salda ‘zopa lodi’, *saldez* («*saldez eta saldoz* (Lf), en groupes compacts» Lh.) eta *saldo* ‘animalia nahi persona talde handi, asko, gehiegi’ (cf. *sarr-i* ‘espeso’) ere ez dira ahazteko: beherago behin baino gehiagotan aurkituko dugun legez, forma morfologiko (eta adiera) zaharrak (cf. *sar-tu* berritutako berriagoa) berea du lehen osagaiaren konposaketa-deribaziorako kontsonante zaharra (-l-, ez -r-) *gehi* Trasken legearen (eta Kurylowiczen gogoeta ezagunen) araberako atzizkiaren alomorfo zaharra ere (-d-, ez -t-):

- sarri* (oinarriaren forma & esanahi zaharra)
 - *saldo* (atzizkiaren forma eta esanahi zaharra)
 - *salde* (atzizkiaren forma eta esanahi zaharra)
 - *saldo* (atzizkiaren forma eta esanahi zaharra)
- sartu* (oinarrizko forma & esanahi berria)
 - *sarrera*, *sarkor*... (eratorrien forma + esanahi berria).²⁴

10. Familia bat berreraikitzen

Mitxelenak *FHV*-ren lehen edizioan, -r / -l txandakatzea azaltzeko aukera ezberdina miatu ondoren, «Con carácter provisional, sin embargo, sin aceptar ni rechazar nada definitivamente, parece más prudente relacionar esta alternancia con los distintos problemas, para los cuales aún no se han propuesto soluciones de conjunto, que plantean las alternancias de *n*, *l* y *r* (*rr*) entre sí y con cero en final absoluta o de primer miembro de compuesto» (319) diosku. Zenbait urte beranduago (1971b) ere «9. Behin batean (*FHV*-n) bildu nituen hitz-azkenean -n / -∅ aldakuntza nabari duten euskal-hitzak: bildu eta geldu egin nuen, ez bait nintzan gauza arrazoi-izpirik atzemateko» dio.

CVC-ren akabuko txandakatzeen ikerketa sistematikoa ezinbestekoa da etimologiaren geruzarik zaharrenetan barrena egingo badugu. Oraingoan horrelakorik hasi eta buka bururaturik eskaintzea guztiz ezinezkoa zaigularik, begitandu zait komenigarri dela, halere, horren aldarrika eta —orain arteko ataletan markatuak gogoan— egingarri izan litekeela asmo horren adibide-zirriborro bat prestatzea *EHHE*-ko familia baten berrikuspenean oinarrituaz. Aukeraketan ezker parteaz eman zezakeen informazioa ere (*C- > ∅- fenomeno, demagun) gogoan izatekoa denez, *bar* erroa dugu begiz jo bi eratako arrazoiengatik.

Aurreko helburu eta irizpideek —lanaren tamaina eta zailtasunak alde batera utzirik— ulergarri egiten dute eskaintzen dugun berreraiketa ez izatea *bar*-en familia osoarena ezta gutxiagorik ere: ezer baino lehen, erro horretatik ateratako lehen adabegietara mugatuaz, hots, *barru-z* edo *aldi-z* arduratzen naiz, baina ez *aldikotasun-ez* edo *barruti-z*, demagun. Horrezaz landa, *bar* erroa hitzaren ezker muturrean denean

²⁴ Bidenabar, *bazkari* > *bazkal* edo *abere* > *abel*-eko -r > -l ez, baizik -R > -l genuke itxuraz hemen; erregelaren inputa zabaltzea zilegi bide litzateke, baina ez da beharrezko -R < -r onartuaz; frogia erantsi bat genuke, bada, -r > -R bilakabidearen eta (dardarkarietan ere) -C zaharrenak lenisak zirela, Mitxelenaren erronboan bortitz gisa eman arren (cf. Lakarra 2018a). Ordea, bera da lehena bortitzaren aldeko neutralizazioa joera hutstzat eta burutugabeko kasu eta salbuespenez jositakotzat aurkezten; azalpen-zain dira, dakidalarik, *sari* / *sarri*, *gari* / *garri*, *gori* / *gorri*, *hari* / *harri*, *hori* / *horri*, *ziri* / *zirri*, *zori* / *zorri*, etab. bezalako bikoteak. Bada *gori* eta *harri* mailegutzat dituenik, baina frogak (batez ere bigarrenaren kasuan) ez zaizkit erabatekoak iruditzen.

aztertzen dugu, kanpoan utziaz oraingoz aurrizkidun formak (*la-bar*, *za-bal*) eta baita edozein eraketa zeinetan *bar* edo bere ondorengo bat beste erro baten eskuinera den: *bizkar*, *garbal*, *ezpal*, *aztal*... Nabarmenki, lanak luzexko jo arren, familiaren erdiaz baino gutxiagoz arduratu gara CVC honen eskuineko eta ezkerreko bilakabide garrantzitsuen edo oinarrizkoenetara mugatu nahiz, alomorfo ezberdinen sorleku eta kokagune zaharrena ukituaz.

Bar erroari ohiko esanahi eta senideak (*barru*, *barren*, *aztarna* eta horien eratorriak) biltzeaz landa zenbait ez hain ezagun ere familiakotzat erantsi zaizkio *EHHEn*: *bazter* (< **bar-z-bebe-r-a*),²⁵ *baso* (< **bar-so*), *garren* (**X-barren* > *X.arren* > *X-garren*). Alabaina, berreraiketaren egungo estandarrei lotuaz, familia osatzerakoan ez dira kontuan hartu beren osotasunean, bederen, familiaren tamaina —eta *EHHEn* egi-leen lana— zeharo aldatzen (hainbatez biderkatzen) duten hiru bilakabide: **r* > *-l*, **b* > *m*-, **b* > \emptyset -.

Hots, *-r* > *-l* deribazio erregelaz zaharra ezarriaz *bal-* alomorfoa iristen gara. *Balda* (cf. *sor* __ eta antroponimoa), eta *balbe* ‘heriotzea Peru eta Mariaren ipuinetan’, ‘goitik beherakoa’, ‘iktusa’ edo horrelako zerbait, agian. *-bal* horrek alomorfo berriagoak ere baditu oraindik, fonosinbolismoaren garapenak eta /*m*/-aren gorakadak ekarri bide zituen *malda* (goiko *balda*-ren aldaera) eta *malakar*, esaterako; ez dira ahazteko *malgu* (eta *malbu*) eta *mardo* zein *mardul* ere.²⁶

11. Eta, halere, *bal*, *mal* eta *mar* ez bide ziren *bar*-en alomorfo bakarrak. Ezker aldean pairatutako aldaketa bat berreraiki ondoren ikus genitzake erro honetatik sortutako eratorri interesgarrienak; **b*- > \emptyset - erorketaz ari naiz, alegia, *ez* baitut uste fenomeno hau *o-* / *u-* bokalen aurreko posiziora mugatu behar dugunik, uste izan litekeen bezala *FHV* ikusirik:²⁷ cf. *bare/are*, *berel/ere*, *bizkar/lizter*...; badituzkegu haboro.

Horrenbestez, *al-* (**b*- galdutako konposizioko alomorfo zaharra) itxarongo genuke eta, noski, ez da itxaropen hutsa: *b*- > \emptyset -gabe ezagun ditugun *balbe*, *baldar*, *baldi*, *baldo* eta gainerakoen ertzean, *alde*, *albo*, *aldi* eta *altzo* iruditzen zaizkit aipagarrienak, **barru-amaia*, **barru-ingurua*, **barru-bilakatu*, **bar-tz-o*, *barrutua*, hurrenez hurren. Lehen hirurak gramatikalizazio ezagunak ditugu: DEN ‘finish’ > *-de* ‘iragan burutu’ / ‘plurala’; BOR > *-bo*₁ / *-po* ‘inguru’ eta DIN ‘to come’ > *di* / *ti* ‘ablaitibo-prosekutibo’ / ‘adjektibo’ / ‘futuro’ / ‘potenzial’ / ‘animalia’... (cf. Lakarra 2013a). Marka bedi hiru kasuetan —lehen *golde* eta *salda*-rekin legez— erroen alomorfo zaharrena horien esanahi zaharrenekin eta atzizkiaren forma zaharrena ere honen balio arkaikoenarekin doazela: *-l* → *d-* / *b-*. Aldiz, *ar-* zein *bar-* deribazioko alomorfo bigarrenariak genituzke, oraindik *bar* bizirik zelarik (*barr-u* edo *barr-he-n*-en berranalisiak atzendu baino lehen, *argi(i)zar* ‘artizar’ edo *Iturribide* kale-izen fama-

²⁵ Hitz hau lehenago *praesepe* gisa «azaldu» edo nuen, nahiz geroztik aldatzerik izan dudana (cf. Lakarra 2015c); horrenbestez, bai hori eta baita beste zenbait (*negar-nigar* barne) Lakarra (prest.-c)-n berarrtu nahi nituzke.

²⁶ Hasiara batean, oso egoki dirudien arren *OEH*ko **madariko* etimologia txikigarriarekin eta metonimiarekin (ikus §15.16 kontrako argudioetarako).

²⁷ Gainerako bokalez ezer gutxi baitio atal horretan, holakorik inoiz eroriko ez balitz bezala *b*-ren ondotik. Bestalde, /*u*-*o*/ aurrean ere *bortz/bost*, *butz/putz*, *buru* (eta hortik *buztari*...) salbuespenak ditugu *ostegun*, *ortzi*, *uzker* eta gainerako «erregularragoen» artean; gehi bitez *bo-*, *bu-* > *mo-*, *mu-* egin duten ugariak (cf. §20.19). Seguruenik, *b*-aren erorketan bezala (cf. Lakarra 2009c-n bildu *FHV*²-ko aipua), hitzaren luzerak baduke garrantzirik eta, nola ez?, baita kronologiak ere.

tuán legez), zegokien (*b*)*al*-etik aldatu eta «berrezarria». Garai horretan kokatzen da *arte* eta baita honen beste zenbait lagunen (*arto*...) sorrera ere; kasu hauetan guztiz bizirik dirauten erroek bultzatu dute konposizioko alomorfo zahar-ilunagoa aldatzea. Komeni da bilakabide hau flexio-fenomenoetarik bereiztea; hots, ez formalki ez kronologikoki dira zaku berean sartzeko *barhen* (flexioa) eta *arte* (deribazio modernoa, bai *ø*-, eta batez ere, *-r* eta *t*- gogoan hartuaz).

12. BAR-

12.1. *Barren* : **bar* + *he* + *n*. *-he* izen arruntek hartzen zuten lokatibo atzizkia zen eta lehenago preposizioa. Euskara historikoan kontsonante enborrei kasu lokatiboetan C-z hasi kasu-marken aurrean gehitutako epentesizat berranalizatu da. Alabaina, bere izaera ez-fonologikoa eztabaidaezina da: *ez* zaie eranstean *Gasteiz*, *Irun* eta gainerako leku-izen bereziei eta, gainera, lokatibo horietarik landa, *-e*-k hautsiko lituzkeen taldeak oso arruntak dira, adib. *n* + *k* (*oihaneko* / *zotinka*, *nongo*), *r* + *t* (*lurretik* / *hortik*), *z* + *k* (*goizeko* / *noizko*), *l* + *k* (*zakileko* / *makilka*, *hilgo*), etab. Lokatibo orokorretik sortu bide zen genitibo zaharra (*ene*, *neure*...) eta gero *-(r)en* posesibo propioak izateko gai ez direnei inesiboa gehitutako forma; cf. Lakarra 2018a eta prest.-e.

12.2. *Barru* : **bar* + **bun*. Bigarren osagaiak *b*- galdu du arrazoi fonetikoengatik eta *-n* berranalizatu da inesibotzat hartzean (cf. *egun* > *egu*). Hori bera dugu *une*-n, zeinetan erantsitako *-e* erroarena bailitzan hartu den modernoki (cf. *atze*, *aurre*, *gane*, *gibele* eta ekialdeko *Lohizune*, *Parise* eta beste hainbatetan); familia berekoak dira *muno* (< **bun-no*) eta *muño*. Hiatoa hausteko sortua da *gune*-ren ezkerreko *g-*, *garren*-ena edo *negu* eta besterena legez. Cf. §14.4 *marru*.

12.2.1. *Barruki* : *OEHN* «1. Establo, corral» eta «2. Menudillos o tripas de un animal», «3. Intimamente»-z landa.

12.3. *barre*: **barnetik* datorren zarata edo algara'; ikus behean §14.3 **marre* eta are §12.2 *marru*, gehi §12.9-12.10 2) eta 5); *barre* hau jatorriz hor berreraiki **barre* bera dugu, noski.

12.4.1. *Bartz* : 'liendre' **bar-tz*. Cf. *hor-tz*, *bel-tz*, *bor-tz*, etab. eta hurrengoa. Orobat, §15.26 *maskor* < **bartz-gor*.

12.4.2. *Bantz* : *OEH* «“*Bantza*, la baba (de animales, vacas, etc.)” Iz *UrrAnz*.» Cf. §14.10 *mantz* 'jugo' eta agian, §16.14 *antz* «1 resto, traza, rastro».

12.4.3. *ban* : *OEH* «Onomat. de explosión. *Ban! Ban! Ban! sutautsak egin eban*. Altuna 85.». Horrezaz landa, ik. §14.10.1 *man*.

12.5. *baso* : 'bosque, monte, terreno salvaje, no cultivado': **bar* + *so*. Bigarren zatirako ('tamaina handiko', ik. Lakarra 2013a eta 2015c), cf. *bidaso* eta *itsaso*.

12.6. *bazter* : 'borde, orilla, margen...', 'lugar, tierra, parte...': **bar* + *z* + *be(he)-r-a* (cf. *laster* < **dats* + *be(he)-r-a*); *r...r* > *ø...r* disimilaziorako erka litezke **hertz-(bu)-ger* (> *ezker*) baina **hertz-bu-on(e)* (> *eskuin*, *eskuma*), **bu-*

ruzjarri (ala *buruz-barr-i?*) > **burztarri* > (*b*)*uztarri* eta **bernazur* > **enazur* (> *hezur*); cf. Lakarra 2015c. *Pace* Manterola (liburu honetan).

12.7. *bar(d)in* : Ikus 13.6 *balidin*.

12.8. *barro* : «1 *barro*. «*Barroa* (O), pitxoa, pitoa, zakilla» SP.»; «2 *barro*. «(V-m) inluido; «(estar, etc.) atrapado»; *barro egin* (V-m) ‘atrapar’; 3 *barro*. «Especie de anilla colocada en el extremo de los troncos» (Izeta *Baztango Hiztegia*). -o ‘COMPLETIVE’;²⁸ ik. Lakarra 2013a (cf. *atz-o*, *ger-o*, (*b*)*altz-o*, etab.). Cf. orobat §14.5 *marro* [*barro* (Z, Err.) «morueco, carnero no castrado»] eta §16.2 *arro*.

12.8.1. *barroki* : *OEH* «*Barroki* = *barruki* (BN-baig; Dv (BN), T-L) ‘establo, corral’».

12.8.2. *barrabil* (general), *barabil* (Zar, Err.), ‘testículo’.

12.9.-12.10. **bare* : Ikus §14.6 *mare* ‘babosa, caracol’ eta baita §§16.8-9 ere: «*are-2* (*are*, *ara*, *arre*, *arra*) ‘rastros, rastrillo, grada’ (orokorra), ‘vara larga para remover la brasa del horno’ (Err), ‘otra barra para entrar-meter los yunques del martinete» (Leitza).

*EHHE*ren lehen idatzaldian *bare-are* ‘organu’ eta ‘animalia’ biak mailegutzat ematen ziren eta ez da ezer esaten *are* lanabesaz; alabaina, bada beste azalpen alternatibo zilegirik, gutxi gorabehera *EHHE*-ren azken bertsioan gelditu den legez:

1. *bare-1* (< **bar* + *-e*) ‘beheko, barneko’;
2. **bare-1* > *are* : erorketa orokorra, ez soilik Bkoa; hortik gelditu da *are* ‘bare’ Bn, baina baita *are* ‘lanabesa’ (orokorra) ere, zein soroan erabiltzekoa zein labean eta baita *-are joare*, *eskuare* edo *landare*-koa ere. Markatu behar da *are/ara* honentzat ez dela egoki Corominasek eta bestek aipatu gask. *aret* —zergatik erortzen da *-t?*—, batez ere *arre/arra* aldaera gogoan izanik. *Are/arre* bezalako bikoteak ondare zaharreko *sari/sarri*, *gari/garri*, *gori/gorri*, *zori/zorri* eta beste hainbat bikote ilun (**bare/barre* kognadoak tarteko) gogoratzen digute.
3. *bare-2* < *baratu* (adjektibo postberbala, cf. *neke* edo *merke*) sortzen da, ‘tranquilo, calmado’, ‘calma en la mar’; ia orokorra dugun arren (*OEH*-k dioenez ez da Zn) aski berantiarra behar du bere osaeragatik.
4. *bare* ‘lasai’ (orokorra) → ‘animalia’ (id) eta
5. ‘animalia’ → ‘organu’ (orokorra baina ez B); *barraskilo/marraskilo* eta gainerakoak azaltzeko ere *bare* mailegua ez da aukerarik hoberena, *-r* > *-R* enbor akabuan gertatzen baita usuenik hitz zaharretan (cf. *FHV* 331 eta beste hainbat kasu hor aipatzen direnez landa); horrek bestela ere behar dugun ondare zaharreko **barre* (< *bar* + *-e*) baten alde argudiatzera garamatza. Ikus 2) eta §12.3 *barre*.

²⁸ Azkuek oraindik badu *barro* «1 (BN-s, R) carnero de un año» ere, *OEH*-k *marro*-ra berbidaltzen duena.

6. *are* (< **bare*-1) ‘lanabesa’ EH osoan (baita Zn ere, *bare*-2 ez bezala) gor-
detzen da horra *bare* mailegu analogikoa ez baita horra hedatu; orobat
B-ko *are* ‘organua’ ere.

12.11. *barda*-1 : «(V-m), rama de árboles provista de otras pequeñas» A». Az-
kuek «(V-m)»-tzat du baina *OEH*-k dakartzan Larramendi eta Añibarroren
lekukotasunek²⁹ —gehi, gutxienez, egungo B-ko beste hizkera batzutakoak
(nahiz Gernika aldean Barandiaranek bildu *Bidien bardapien egon ei-sen ollar
eder bet.* «Bajo unas bardas» (V-ger). JMB *Mund* II 152 (*apud OEH* s.u.)—,
erabilera zabalagoa aitortu behar zaiola erakusten digute.

Uste hau areagotzen dute *OEH*-n eman Arabako erromantzeko eta toponi-
miako erabilera: Cf. LzG: «*Barda*, arbusto. ¿...? (Santa Cruz de Campezo).
Barda, abarras; ramas delgadas (Apellániz). «...ciento y veinte y tres rs. por las
suertes de *barda*» (LC Lopidana, 1778). «...dos suertes de *bardas*, once rs. y
ocho mrs.» (LC Ondátegui, 1706).». Ikus §12.12 *barda*-2 gehi §14.7 *marda*.

12.11.1. (*bardal*) : Bada, gainera, aurrekoaren erdal eratorri bat, *-al* atzizki to-
ponimiko ezagunarekin (cf. *peral*, *manzanal*, etab.): «*Bardal*, paraje cubierto
de arbustos o árboles delgados (*Toponimia en Apellániz*)». Cf. §§13.3 eta
17.3an aipatu *baldar* eta *aldar*, formalki kognado argiak baina esanahian da-
goeneko urrunduak.

12.12. *barda*-2 : *OEH*-k dioenez «*barda* (AN-5vill, B ap. A), *marda* (Sal, R-uzt,
S ap. A; Dv (S), H), *farda* (BN-baig ap. A), *parda* (BN-baig ap. A). «Un des
estomacs des ruminants» H. «*Marda*: 1.º (Sal, R-uzt), panza. *Marda handi*
(BN, R, S), panzudo. 2.º (Sc), cuajo del ganado. 3.º (Sal, S), estómago» A.
*Badira gizonen artian herra ezarri nahiz bethi dabiltzanak. Halakoak hürrün
dira gizun izatetik; halakoen marda, marda beltza da.* Eskual 31-10-1913 (ap.
DRA). *Deabru marda beltza.* «Diablo de cuajo negro» (BN). A *EY* III 278».
Ikus aurreko *barda*-1 gehi §14.7 *marda*.³⁰

12.13. *barbar* : *OEH*-k «(V-arr-oro-ple, L, Sal, R ap. A; Aq)» hainbat adiera bil-
tzen ditu onomatopeia honentzat, nahiz guztiak hurbileko diren: «1. ruido de
voces, conversación, etc.», «2. abundancia, multitud», «3. mouvement d’un in-
secte qui marche, et sensation qu’il cause», «4. ruido de ebullición», «5. mur-
mullo suave»; baita izen bezala ‘vocerío’. Cf. §13.13. *bal* eta §14.8. *marmar*.

²⁹ «*Bardia*, [...] *barda*, abarra» Lar. «*Bardia* o *zarbia*, *txusakia* o *garjija*, ramillas de árboles o chamiza.
Todas las cuatro voces son sinónimas» Mg *PAbVoc*. «Rama cortada; si es grande: *adakia*; si menor: *aba-
rra*, *barda*» Añ. «(V-m)».

³⁰ Harrigarri xamarra da Corominas eta Pascual-ek (s.u. *barda* II) ez aipatzea ezertarako euskara eta
ez euskal hitzik, nahiz ‘cubierta que se pone sobre las tapias de los corrales’ definitzen duten horretan
—eta garbiri bereizten *barda* I ‘armadura de vaqueta o hierro con que se guarnecía el cuerpo de los ca-
ballos’etik—, hasieran bertan «origen incierto, seguramente prerromano» ezarri. Euskarazko forma eta
esanahitik hurbil dira port. *barda* ‘cerca de ramos y zarzas entrelazadas’, *bardo* ‘corral hecho con jaras y
otro material, para ordeñar o para guardar ganado cabrío o lanar’, etab. edo Bierzoko nahiz Mirandako
‘cerca de pared o de seto vivo’ eta ez da oso garbia «el salm. *barda* ‘retoño de roble, roble pequeño, es di-
ferente de nuestro *barda*: es regresión del sinónimo *vardasca*, *bardusca*... < verde».

- 12.13.1.** *barban* : Baztan eta Lkoa Azkuek dioenez; «pelusa, vello» eta, agian zehatzago, «pelo ralo». **ban* ‘moztu’ erro zaharraren erreduplikazioa baina -Cn konposizioko -*r* aldatuaz; cf. *gangar* edo *zin(t)zur*. Cf. aurreko *barbar* eta han aipatuak.
- 12.14.** *barraskilo* : ‘caracol’. Mitxelenarentzat (*FHV* 332) *bar(h)e* ‘babosa’-tik eratorria (ik. §12.9-12.10 **bare*) eta, beraz, -*r* > -*R*-ren adibide. M- gehiagotarako, ik. §14.11 *marraskilo*, etab.
- 12.15.** *barhanda-* : ‘escuchando’(-*n*), ‘espía’ (-*ri*), ‘acechar, vigilar’ (-*tu*) eta antzeko esanahiak biltzen dira bere inguruan. Ikus Corominas-Pascual s.u. *barruntar* hitz honek *barrun*-ekin izan lezakeen zorraz.
- 12.16.1.** *barauts-1* (V, G, L; Lar, Añ (G), H), *baraus* (V-arr), *baruts* (V-gip), *barrauts* (V-ger), *bahuts* (S; Gèze, Dv, H), *balutz* (V-gip). Ref.: A (*barauts*, *baraus*, *baruts*, *bahuts*); A *Apend* (*barrauts*); Lrq /bahüç/; Iz *ArOñ* (*balutz*). «Espumarajo, espuma de la boca; espuma en gral.»; «*Baraus* (G-to), olor de comida o bebida que despidе uno del estómago. *Orri darion barausa ere gezurra dek*» A. Ikus ondokoa.
- 12.16.2.** *barauts-2* (V-gip), *barautz* (V-gip), *barutz* (V-gip). Ref.: A; SM *EiTec1*, *EiTec2*; Etxba *Eib* (*barautza*); Elexp *Berg* (*barautz*, *barutz*). «Broca. «Birbiquí, artefacto muy antiguo con el cual se horada el hierro» A. Cf. aurrekoa.
- 12.17.** *barrast* «(Sal.) Onomat. de la incisión, rasgueo, etc.» A. Cf. §16.15 *arrast*.
- 12.17.1.** «*barrasta*, *barrastara*, v. *parrasta*, *parrastada*» (OEH).

13. BAL-

- 13.1.** *Balbe* : ‘muerte’, ‘muerte activamente’; *balba* «(V-ger), mala suerte»: **bar* + -*be(he)*. Cf. *bilbe* 1. ‘trama de un tejido’; 2. ‘evolución, desarrollo’.
- 13.2.** *Balda* : ‘anaquel’; Corominasek «de origen incierto» dio eta Espainiako Akademia zuzentzen du markatuaz ez dela «gaztelera orokorra», baizik eta Bizkaiko eta Santanderkoa. Orobat, euskarazko *balde* eta *baldi*-rekin ere lotzen du (*sorbalda* ere gehi zitekeen, noski), oso egiantzeko eginaz euskaratik zabaldu izana. **Bar* + -*da*; bigarren zatirako cf. §15.2 *malda*.
- 13.3.** *Baldar* : ‘torpe, dejado, flojo, descuidado’ funtsean; garrantzitsua «4. (G-to), cosa ladeada»: **bar* + *dar*. Cf. behean §17.3 *aldar* eta §15.3 *maldar*; orobat §12.11.1 *bardal* baina honen 2. zatia erromantzekoa da.
- 13.4.** *Balde* : OEH-k ‘balde’. «Espèce de sceau en bois dont on se sert pour vider d’eau le fond d’une barque». Azkuek badu «(BN-haz, L-côte, Sc) tirador de cómoda» ere. Corominasek (s.u. *balde* II) «m., ‘cubo para agua’, vocablo primitivamente marítimo de origen incierto’. *1ª doc.*: 1587, G. De Palacio, Acad. 1780, *Supl.*» diosku. Jatorri ilunak ditu —beste hainbat itsasoko hitz bezala, gaztelaniak portugasetik hartua izatea litzateke egilearentzat aukerarik hoberena—

baina ez du ezer erabakiorrik aurkitzen, nahiz India eta alboherrietan ere hitz horrekin edo antzekoekin lotutako formak aztertu.

Euskararen barrenean goiko bi adierek ez lukete eragozpen formalik ez semantikorik (**bar-de* 'barruan hartu', 'barruratu'); cf. *arte*₁ eta *arte*₂, §17.5 *alde* eta §13.5 *baldi*.

13.4.1. *Balde(ko)* : Bada esapide pareta aurreko hitzarekin lotua, zahartasun erantsia emanaz: *balde*₂; «1. (Precedido de sintagma nominal en genitivo). Semejante, parecido»³¹ eta «*baldeko*. Igual, parecido. *Bainan, artzainen Artzain soberanoak gerorat ere gure nekhe-izerdieri indar ematen diotelarik, ikusiko dire elhurtegi eta hormategi hauk bilhakatzen eliza handi bakhar baten baldeko*. Prop 1906, 133 (ap. DRA)».

13.5. *Baldi* : 'tapadera, cobertor' eta «compartiment supérieur s'ouvrant par une trappe, en haut d'un bahut», 'cajón'; hitz oso zabaldua (G-B-Z nahiz L eta BN, Leizarraga eta Pouvreuren lekukotasunarekin, besteak beste).³² **bar* + *-di* (cf. beherago §15.4 *maldi* eta §17.6 *aldi*). *-di* predikatiboak eta adjektiboak egiteko atzizkiaren alomorfo zaharra dugu (> *-ti*), *handi*, *hordi* eta besteren batean gordea (cf. Lakarra 2013a) eta, beraz, diakronikoki metonimia izan da 'barnean dena' > 'estalki', 'gordailu'.

Bada oraindik beste *balditu* bat *OEHN*,³³ bi esanahi aski bereziturekin, baina azken batean goikoari lotua, noski, nahiz *bar* 'barru, barren' baino *bar* 'behe'-tik hurbilago diruditen, batez ere bigarrenak: «1. membris captus» O *Not* 48. «(O), perclus de ses membres» SP. «Privé de l'usage de l'un ou de tous ses membres» eta «Sorprender(se), asombrar(se)». «Étonné», bestea; azken honentzat ikus beherago (§13.7) *BALDIZ*, *baldiztu*-ren iruzkinaren akabuan.

13.5.1. *Baldia* : Ez dirudi *OEHk* zuzen jokatzeko duenik *baldi*-tik *baldia* bereiztean: cf. «*Baldiak*. Burtigun eta are kirtanak artzeko uztarriak daramazkian ugal uztaiak (V-gip)» Urkia *EEs* 1930, 48. «*Sapiñoak*. Biurraz egingako *baldiak*» Ib. 48. «*Baldixak*, el doble arco de cuero donde se mete el timón» Iz *ArOñ.*».

Esanahiari dagokionez 'hedeez egindako kutxa-modukoa' testuko esanahiari egoki zaio eta formari dagokionez ez dugu haren plurala baino (artikuluarekin, beraz, ez *-a* itsatsiarekin).

13.6. *baldin* : Luze joko luke Mitxelenaren (1970) etimologia ezaguna (**ba-ahal-dadin*) berregiteak; esan dezadan bi arazo aski larri dituela:

1. aldaera guztiak —*baldin* orokorraz landa, badira gutxienez B *bardin*, GN eta ekialdeko *balin* eta GN *barin*—, ezin ditugu *baldin*-etik azaldu: bai

³¹ 2. adiera «Imitador, *antzarle, jarraile, balde*» Bera-Lopez Mendizabalena da eta horrekin dena esana dago.

³² Hau hitz egiteko modu bat da, jakina, B. Urgellek gogoratu bezala, Pouvreuren lekukotasuna ez baita Leizarragaren morrointzaz aske; ik. Etxagibel (2008, 2014).

³³ Aurrekoari *balditu* 'tapar' dagokio, baina Azkueren poltsiko-hiztegiaren lekukotasun soilarekin.

balin, baina ez *barin* eta ez *bardin* (cf. §16.9), *-r-* horiek ezin baitira lortu ez bokalarteko *-l-* berantiarregi batetik ez *ld > rd* bilakabidetik (talde hori iraunkorra baita);

2. sintaxiari dagokionez, *baldin* nahiz aditz jokatuaren nahiz nagusiaren aurretik (eta are lehenago, esaldi hasieran) joan zitekeen *OEHk* dioenez, baina ez da hori gertatzen zena Mitxelenarentzat *baldin*-en oinarrian litzatekeen *ba*-rekin: hots, bai *badator*, baina ez ***ba-etorri* eta are gutxiago ***Ba atzo etor ledi...* eta, horrenbestez, nekez iristen ahal gara hark proposatzen duen **ba + ahal + dadin/ledin* segidara.

Bai arazo fonetikoa eta baita morfosintaktikoa ezabaten dira **bar (> bal-)* + *din* ('dela behintzat',³⁴ 'izan bedi gutxienez')-etik abiatuaz.

- 13.6.1.** *bardin*. *OEHn* *berdin*-en barnean, *ber* erro zaharretik jalgitakotzat bilduetan badira zenbait aurreko *bardin*, *bar* erroarenak diruditenak beren esanahiagatik; horrela «2. Tal vez, quizás» (Lazarragaren lehen lekukotasunarekin) eta, batez ere, «de todas maneras, en cualquier caso» juntagailua (Ipar eta Hegoko lekukotasunekin) eta baita «pues, ya que»; ez da horiekin nahasi behar «3. También del mismo modo» eta ezta seguruenik bere berankortasunagatik «incluso» ere.

Funtsean, aurreko ahapaldian emandako azalpenak («dela behintzat» eta hortik hurbil gelditzen den «seguruenera») balio du hauentzat ere, *bar* 'behe, barru' eta *din* 'izan bedi'-rekin. Pentsatzekoa da aski aspaldi *bardin* → *berdin* gertatu zela analogiaz (ez fonetikaz) beranduago. Nolanahi ere, Iparraldean (Leizarraga, Etxepare) badira *-a-* batzuk nahiz adjektibo nahiz adberbio balo-rearekin.

- 13.7.** *baldiztu* : *OEHren* arabera «(V-m ap. A), *maldiztu* (V-oroz ap. A), *pal-diztu* (V-oroz ap. A), *paltziztu* (V-arr-oroz ap. A). «Tajar las castañas, para que se cuezan mejor» A». Osaerari dagokionez, **bar-di-z-tu*.

Bidenabar, «BALDIZ. *Iru dardar txiki ta bi aundi ziran, jende dena baldiz!* «La gente estaba atónita». Or *Poem 552*» ere; honen esanahiaren bilakabiderako ikus *balditu* gorago (*baldi*-ren iruzkineko azken ahapaldian). Ik. §15.5 *mal-diztu*.

- 13.8.** *baldo* : 'estaca', 'estaca para sujetar tierras', 'pedazo grande de madera, sobre la cual se trocea la leña a hacha' eta hortik 'zoquete', etab. *OEHn* (orobatsu *baldoka* ere). Maiorak *Lex.Autóct.II*, s.u. «aro de madera utilizado en la fabricación de cubas, cestas, etc.» dakar, 1538ko lekukotasun ezin argiagorekin: «que le diese una carga de aros o baldos» ere. Bi adierak elkarren osa-

³⁴ Cf. «Acaso alguno de estos casos [*alkhabuz, aulki, baldin*], si no se deben a contaminación (...) pueda relacionarse con el cambio *r > l* en final de primer miembro de compuesto (infra, 16.7)» (*FHV* 314, n. 5). Bidenabar, *behintzat* < **behe-din-tzat*, *behi* < **behe-di* bezala (eta cf. *bebor* < **behe-hor*). Azken biek Holmerren ideia zahar bat jarraitzen dute, *bebe* eta bi animalia horiek lotuaz, hark eman ez zituen zehaztasunak erantsi litezke, atzizki edo 2. zatia jatorriaz demagun. **-hor*-en jatorriaz (cf. *lotsor*, *ahanzkor* < **-z-hor* < **thor*) eta horrek «Martineten legearen» alde ematen duen lekukotasunaz mintzatu naiz Lakarra 2018an. Forma nahiz semantikari dagokionez, defendagarri dirudi *behar* < **behe-bar*-ek eta baita *mehar* < **mehe-bar* eta *zehar* < **zehe-bar*-ek ere.

garri dira, noski, ‘*barruan sartutakoa’ (**bar* + *-do*) eta horren inguruan osatutako zera.

Hurbil gelditzen da *zulo* (< **zul-lo*) ere, baldoa haren barruan sartzen zen zura baitugu; bien eraketa ere antzekoa dugu, CVC + COMPLETIVE, bata alomorfo zaharrenarekin (*-do*), bestea berriagoarekin (*-lo*); azken hauetaz, ik. Lakarra (2013a) eta gorago §12.8 *barro*-n aipatuak.³⁵ Ikus §15.6 **maldo*, § 16.7 *arto*, §14.1 *mardo* eta, agian, §17.2 *aldo*.

13.8.1. *baldoka* : Ikus aurreko *baldo*.

13.8.2. *baldoki* : «1. Sien. «Sien, sienes, *loak*, *baldokiak*» Lar. «Aladares, los cabellos peinados con curiosidad a lo antiguo, *aldeetako*, *alboetako*, *loetako*, *baldokietako ille kiskurrak*» Ib. «(G, Añ), sienes» A. v. *loki*.» eta «2. (V-m ap. A; Lar *Sup*). «Mollera, *bururaldea*, *baldokia*» Lar *Sup*. «(V-m), fontanella, porción cóncava y la menos dura del cráneo; es muy notable en los niños «A» dakartza *OEH*-k.

13.8.3. *baldorra* : «(*baldorra*.) «Ventre o panza muy abultados (Contrasta)» LzG.» *OEH* s.u., Arabako erromantzez. Cf. §17.9 *aldor*.

13.8.4. *baldoski* : «*baldoski* (Lar, Hb ap. Lh). «Trenque, *ibaian egindako baldoskia*» Lar. «Digue, chaussée (?)» Lh.». «Trenque» hori «dique construido para cortar o desviar la corriente de un río» da *Academiaren Hiztegiaren* 2017ko edizioan.

13.9. **baldur* : ik. §14.2 *mardul*.

Bardo-ri alomorfo berriago bezala *mardo* zegokiola ikusirik, bururatu zaigu *mardul*-en kognatu arkaikoa **baldur* litzatekeela; ez dugu forma hori lekukoturik aurkitu, baina bai horren arrasto garbi askoa hurrengo *bal-*, *bandurro*-n.

13.9.1. *baldurro*, *bandurro* : «Palo, estaca. Cf. [J. M. Iribarren] *VocNav*: «*Baldurro*, palo grueso, estaca, garrote rematado en nudo o abultamiento (Aézcoa, Tafalla, Pamplona). En Aóiz *bandurro*. Se usa en Aragón». *Armatu-rik espatas eta baldurros* (90). LE-It». Maiorak ere badakar: *Léx.Autóc.Hist.* II «*baldurro*: palo grueso» (1834ko aipua «con un baldurro o palo corto»). Cf. §15.15 *mandur* eta agian, §16.13 *andur*.

13.10. *baltzo* : «Asociación, sociedad. «Sociedad de comercio, alianza. Lo he oído muchísimas veces (Azkue)». *OEH*k, hari jarraiki, *baltzu* dakar, baina hark «sarritan entzun zuena» ez bide zuen egoki islatu azken bokalari dagokionez (*o/u*); hots, benetan entzundako *baltzuan*-etik egindako atzeranzko eratorpena dugu *baltzu* (eta horren gainean gero sortu guztiak, jakina) baina *baltzuan* horretara nahiz *baltzu* + *-an*-etik nahiz *baltzo* + *-an*-etik iritsi zitezkeen. Are markagarriago da «baltzu izan» esapidarekin, *baltzo* baino ez baita horren oinarrian: «BALTZU IZAN (*baltzo ixan* V-ger). Asociarse. «*Ez ixan orregaz baltzo*, *balbea daukotsu-ta*» Otx *Voc* s.v. *balba*.» Hots, **bar* + *-tz* + *-o* dugu; cf. §15.9 *maltzo*, §17.3 *altzo*.

³⁵ Ez dirudi honekin zerikusirik duenik «*aldo*. «*Alddo* (G-to), gato» A *EY* III 357 (voz del voc. infantil)»-ek.

- 13.10.1.** *baltza* : «1. “V-m” corbona, fondo común, capital social» A; 2 «(V-m), todo el conjunto de merluza, destinada a la venta» A Apend.
- 13.11.** *balgar* : OEH s.u. «*balgar*. “(V-gip?), terreno costanero” A.» Cf. §15.8. *malkar*, §16.10 *argal*.
- 13.12.** *bal-2* : OEHn baina (ez dakit ongi zergatik) *bala-1*-pean agertzen dira ondokoak:
 «5. (V-oroz-ger-m), *bal* (V-gip), *baal* (V-gip). Ref.: A; Iz *ArOñ* (*bal*). «Cesto, con cubierta propia» A. «*Bal bat*, una cesta alargada como una tabla con asas en los dos extremos para llevar el pan al horno» Iz *ArOñ*. «*Baal bat*, una cesta alargada con que los panaderos repartían el pan» Ib.
 -(L-sar), *bal* (V-gip). «*Bala* (L-sar), saco que se utiliza como medida de capacidad para áridos. Cabe alrededor de 100 kilogramos» JMB *At*. «Una medida de cien haces» Iz *ArOñ*.
 6. Especie de criba. «*Bala* [det.], una como *artzia* para limpiar el trigo echándolo arriba, pero redondo y mayor» Iz *ArOñ*. Cf. Ib.: «*balaari*, que limpia el trigo con *bab*.»
 Sarrera horretan badira esanahia nahiz forma hurbilekoak dituztenak (‘afascular’, ‘haz de trigo’, etab) baina inoiz honek ez duen *fal* aldaerarekin eta egiantzekoago iruditzen zait erromantzeko *mal*-en izatea beren jatorria.
- 13.13.** *bal-1* : OEH *bal 2* «Onomat. de balido. *Akerrak*, *aker bezala*, / *Deusik ez jakin!* / *Berak ur eskas duela*, / *Bal, bal, bal, egin*. Ox 89. *Akerra*, *be, be, bai, bal, bal*. Ib. 89.». Orobat, «1 *balaka* (Dv, H). Balido. (La fuente de Dv y H es *Orreaga*). *Jauna --esan zuben Erroldan fuertiak;-- ur-basoko orrua da, Andresaroko ar-salduen balaka da* (AN-araq). «Balido». *Orreaga* 47 (*ib.* 43 (Gnav) *marraka*).» Cf. §14.8 *mar-mar*.
- 13.14.** *baldatx* : OEH-k 1. «Persona desaliñada y mezquina» A. «*Baldatx*, persona de poca gracia «y fuste» Ib.», «2. Torpe. *Muturrean zolda, ta koloka bellarri*; / *anka baldatxak, eta mingaiña egarri, / ez dauka andik artzaiak aterarik ardi*. «Vacilantes los pies». Or *Eus* 246.» eta, batez ere, «3. (Sust.). «(G-to), colgajo, cosa despreciable que cuelga; p. ej. la piel en animales flacos, algún trapo que sale del bolsillo, etc.» A.» ematen ditu; cf. §17.4 *aldats*.

14. MAR-

- 14.1.** *mardo* : «1. Blando, suave» eta, batez ere, «2. lozano, gordo, rollizo, robusto». Hitz orokorra, seguruenik, OEHk «(BN, Sal, S, R-uzt) markatzen badu ere dialektoei dagokienez eta «Documentado al Sur desde principios del s. XIX. Al Norte se encuentra en Lopez, Eguiateguy, *SGrat*, *Arbelbide*, *Lafitte* y en un ej. de *Herria*» lekukotasunez. **bar* + *-do* (COMPLETIVE); *m-* adierazkortasunari zor zaio, ez testuinguruari. Osaeraz *baldo*-ren morfema berberak, baina lehenengoa alomorfo modernoarekin; konposatuaren esanahia ere berriagoa: ‘*barruratua’ > ‘betea, lodia’ > ‘biguina’. Cf. §13.8 *baldo*, §15.6 **maldo*, §16.7 *arto*.

- 14.2.** *mardul* : «robusto. Lozano, rollizo, gordo» B eta Gn, bereziki. **bar* + *dur*; bigarrenaren alomorfo bera *eztul*-en. Ik. §13.9 *baldur*.
- 14.3.** **marre* : *Marreka*-n *marraka*-ra bidaltzen da *OEHN* —nahiz hura den aldaerarik zaharrena *m-* dutenen artean— eta hemen (*merreka* eta *parraka* ere aipatuaz) «Balido. (R-vid), grito, en general, de animales» A. «*Marraka*, mugido y aún balido» A *Aezk* 296», «Maullido», «rebuzno del burro», eta baita (2) «Grito, chillido; grito de dolor, gemido, lamento», (3) «Bramido, estruendo del trueno» eta (4) «Chirrido, ruido. «Chirrido del carro» ere badatoz. Ikus beherago §14.3.1-2 eta hurrengoa.
§12.3 *barre*-rekiko lotura eta harentzat proposatu etimologiak honentzat ere balio duela are gehiago berresteko, cf. (5) «(Sal, R), torrente de lágrimas» eta «(R), produciendo ruido de tripas», gehi ondorengo *marru* ere.
- 14.3.1.** *marra* : *OEHN*-n 6. adieran «empleado como eco de *parra*, con alteración de la consonante inicial» diote, «*Parra ta marra: astoakin ezkondu bearra* (AN-larr). ‘Ergelkerietan dabillanak, ezkontza txarra egin oi du’. Inza *NaEsZarr* 768» lekukotasunarekin, baina badirudi gainerako oihartzunek baino lotura handiagoa duela bere (*barre*) familiarekin. Esaldian nabarmen dirudi *p-* aldaerak (bestetan *f-* edo *b-* legez) gizakientzat gordetzen direla eta *m-* animalientzat, honek dakarren fonosinbolismoaren areagotzearekin; cf. §14.19 *marraska* eta §14.4.1 ere.
- 14.3.2.** *marrada* : Azkuek dagoeneko zekarren adiera bikoitzeko eratorri hau errepikatzen da *OEHN*: «1. (V-ger), murmuración» eta «2. (V-m), ruido al comer».
- 14.4.** *marru* : «(G-goi-to; O-SP 230, SP, Dv (G, AN), H), *marro* (G, AN; Aq 343 (AN)), *marrua*, *marroa*, *marroi*. Ref.: A (*marru*, *marro*); Iz *Utz* (*marro*)» *OEHN*ren arabera. «Bramido, mugido, rugido; aullido; balido», «Maullido», baina baita «Grito (humano), «Quejido de dolor» eta, beraz, barrutik ateratzen den zarata eta algara (cf. *barre*), eta gero, hedaduraz bestelako zaratak ere: «Bramido, rugido (del mar)», «rugido del tren» eta «ruido, chasquido».
Ikus §12.3 *barre*, §12.2 *barru* eta §14.3 **marre* gehi §14.3.1. *marra*, §14.3.2. *marrada*.
- 14.4.1.** *marmuka* : eratorreta fonetikaren aldetik erregularra izan ez arren (cf. *-m-*) edo horregatik beragatik ere, *marru*-ri argi lotuak dira *OEHN*ko azken bi adierak, elkarren artean urrutixko badirudite ere: «1. Medusa, pólipo», «2. «(R), gruñido, refunfuño, p.ej. de perro» eta «3. (L-ain) niño grueso».
- 14.4.2.** *marruma* : cf. *OEH* «*marruka-2*, *marroka*, *marrauka* (H) «gritando, berrreando, rugiendo, bramando» eta gogora §14.3.1eko iruzkina.
- 14.4.2.** *marruza* : «(G) bramido» (Araq → Azk.).
- 14.5.** *marro* : «1 *marro* / *barro* ‘morueco, carnero no castrado’; 2 *marro* (V-m, B, Sal apud A) ‘trampa, fraude, engaño’; 3 *barro* (R) ‘insecto’; 4 *marro* ‘huero, parte casi seca de un árbol’; «5 *marro* «3. *Marrua*, *subixa*, en el juego de la tala el palo inclinado contra la pared para hacer pasar por su hueco la tala»

Iz *ArOñ.*»; 6 *marro* ‘recodo de caminos’ (AN-larr); *marroa sartu* (G) ‘engañar, sorprender’; *marro egin* (Sal apud A) ‘engañar, hacer trampa, fallar’; *marroan* (G-goi apud A) ‘al escondite’; *marro egin* ‘escondarse’; *marro-marroka* ‘al escondite’.

Maiorak (*Léx.Autóct. hist.* II, s.u.) ondoko definizioa du: «*Marro*: juego que consiste en formar dos grupos o bandos, tratando de salvar a los compañeros que han sido apresados y se colocan junto a una pared. El jugador que es tocado por un contrario (...) pasa a formar parte de los presos (...). 1540ko Agoitzeko lekukotasun argi eta zabalarekin; cf. aldiz, §14.5.2.

Osaeraz **bar* + -o ‘COMPLETIVE’; ik. orobat §12.8 *barro* eta §16.2 *arro*.

- 14.5.1.** *marroatu* : «(Arv. Araq), bramar» A.
- 14.5.2.** *marro-marro* : «(G), a horcajadas» A. Cf. §14.5.
- 14.5.3.** *marroka* : ik. §14.4.2 *marmuka*.
- 14.6.** *mare* : ‘babosa, caracol’ (GN, Aezk, Arakistain); ik. §16.9-16.10 **bare*.
- 14.7.** *marda* : *OEH*-k dakarren «1 *marda*. «Rancune (S)» Lrq.» sarreran ‘barne, barru’-rekiko lotura bistakoa da; horrezaz gainera «2 *marda*. v. 2 *barda*» —hemen goian (§12.12n) osorik bildua— eta «*marda* v. *mordo*» dakartza.
- 14.8.** *marmar* : «Propio de la tradición meridional desde mediados del s. XVIII. Al Norte se encuentra en Duvoisin, Hiribarren, un ej. de *Herria*, Arradoy y Larre. La forma general es *marmar*. Hay *marmara* en Duvoisin, Hiribarren y Larre» dio *OEH*k s.u. eta «1. Murmullo, rumor de voces, cuchicheo; murmuración. «Guirigai» eta «2. (Añ, H, A). (Adv.). Murmurando, rumoreando, cuchicheando; refunfuñando.» adiera nagusiak ematen. Ez dirudi hor bertan datorren aita Meagher-en *Marmar dabiltza tripak / ardoaren billa* beharrezko dugunik *bar*-ekiko (dela ‘barru’, dela ‘behe’) lotura frogatzeko. Cf. §13.13 *bal*-1.
- 14.9.** *marteka* : ikus *arte(ka)-marteka* eta *tarteka-marteka*.
- 14.10.** *mantz* : *OEH* «Jugo (B)» Iz *IzG.*; cf. §12.4.1 *bartz*, §12.4.2 *bantz* eta agian, §16.14 *antz*.
- 14.10.1.** *man* : 1 *man* ‘publication de mariage’ mailegu garbiaren ondotik, *OEH*-k «2 *man* (V-ger-m ap. A). 1. «Potestad, autorización, facultad. *Noen manez egin da?* (V-ger)» A. 2. «(V-ger-m), consentimiento» A; cf. *eraba(n)ki*. Urrutiago aldiz, 3. Preocupación, duda (?). * *Zegaiti bada neskak / udan estaben nai / abadean aurrean / bai esan mutilai; / izan da orain artean / beti neure mana*. Azc *PB* 73.» baita, noski, «3 *man* ‘eman, eraman’» ere. Ik. §12.4.3 *ban*.
- 14.11.** *marraskilo, marraskulo, -kulu, -kullo, -killo, -zkuillu* : B eta Gko hitza; ‘caracol’, ‘caracolillo de mar, magurio’. Ik. §12.14 *barraskilo* hitzaren osaeraz.
- 14.12.** *marranta* : *OEH*-k ‘ronquera, carraspera, constipado, catarro’ eta horien partizipioak dakartza, B-tik kanpo orokorra den hitz honetaz.

- 14.13.** *mantzur* : OEH-k «1. «(G-bet, AN-5vill), ávaro» A.2. «(G-to-nav), hu-raño» A.»; cf. §15.11 *maltzur*.
- 14.14.** *mantzar* : OEH-k «(G-azp-to), mujer desaseada e indolente» A. Malo, de poca calidad (referido a cosas). «Programa informatiko hori mantzarra gertatzen da (G-to, oído a un hombre de 35 años)».
- 14.15.** *margol* : «1) «Almeja grande» A. «Cierta clase de almeja. Es mucho más ahondado que la *txirla* (almeja) tirando a esférico, con las valvas rayadas, intensamente caladas, en dirección de la charnela al borde exterior de la valva y tiene un gusto acre muy acentuado» (Irigoyen *Gaceta del Norte* 8-5-1957, ap. *DRA*); 2) «(V-m), hélice, cierto caracolillo de mar» A. Cf. 15.14 *malgor* eta 15.14.2 *malgorki* gutxienez.
- 14.16.** *mardots* (S; Arch *VocGr*, Gèze → Dv, H (S)), *margots* (Lecl, Dv → A, H (BN)), *mandots* (S, Sal). Ref.: A (*mardots*, *mandots*); Lrq.
- 14.16.1.** *mandots* : Ik. aurreko *mardots* eta §16.16 *andots*, *angots*.
- 14.17.** *marraka* : ik. 14.3 **marre*, *marreka*.
- 14.18.** *marmotz* : ik. 15.17.2 *malmutz-1*.
- 14.19.** *marraska*. Iparraldean eta Nafarroan erabilia; Hegoaldean Iztuetak eta Txiritak. «1. Grito, chillido, berrido; bramido; grito de dolor, gemido, lamento; llanto»; «2. “(Lc, BN-ciz-baig, Sc), torrente de lágrimas”; «3. Crujido». (OEH).

15. MAL-

- 15.1.** *malbu* : Ikus §15.7 *malgu*.
- 15.2.** *malda* : «1. Cuesta, pendiente, ladera, falda (de monte)» da adierarik ezagunena; alabaina, bere esanahi zaharra berreskuratzeko interesgarriago dira «2. Abrigo, refugio» eta «3. *Toki malda* lieu à l’abri du vent»: **bar* + *-da*. Bigarren osagaiaren jatorriaz behin baino gehiagotan aritu naiz 2006az geroztik, gramatikalizaziorik garrantzitsuenetarikoa baita nahiz ASn (*da-* aditz jokatugabe zein jokatuetan) nahiz ISn (> *-t*, *-a* lokatiboan). Azken honetan (lokatiboan) badirudi *da-* zein *-da -ga* baino hurbilagokoa zela; baduke honekin zerikusirik ergatibo eta datibo komunztaduretan 1. (*-t/-da*) eta 2. pertsonen (*-k / -(g)a*) egokitzea, hurrenez hurren. Cf. §12.11-12.12 *barda-1/2*, §13.2 *balda*, §14.7 *marda*. Cf. orobat, §17.11 *aldaka*.
- 15.3.** *maldar* : «(V-gip ap. Iz *ArOñ*; HeH *Voc* → A): 1. ‘cuesta, pendiente’ eta 2. adiera bezala ‘divieso’ [V-land (?)]» dakar OEHk Azk.tik hartuaz. Orixe eta Tomas Agirreren pare bat adibide gehitzen dizkio l. adieran; bi egile horienak dira *maldar gora* eta *maldar behera*-ko adibide guztiak ere. Ikus §13.3 *baldar* eta §17.3 *aldar*. Erromantzez §12.11.1 *bardal*.
- 15.4.** **maldi* : Goraxeago «*mardo* – *mardul* : *baldo* - ____ (**baldur* [*baldurro*])» berreraiketa erkatua luzatu edo osatu nahi bagenu «...§13.5 *baldi* : **maldi*» erantsi ahalko genioke. OEHn ez dut forma hori aurkitzen, baina bai horren

baliokide «*maldija* (det.). Meteorismo (G-goi)» *AEF* 1955, 110 (enfermedades de las ovejas). *Mal-* horretan **bar-* zela are garbiago da hurrengoekin.

- 15.5.** *maldiztu* : ikus §13.7 *baldiztu*.
- 15.6.** **maldo* : Ez dugu hitz hau aurkitzen *OEHN*, baina bai argiro horretatik eratorria den *maldoka*: «Trazando eses un borracho (AN-ulz)» *A Apend. Atxur* = ‘mozkor’ mendebalean oso arrunta da; cf. §13.8 *baldo* ‘estaca’, ‘aro’, §14.1 *mardo*, §16.7 *arto* eta, agian, §17.12 *alddo* ‘katu’ haur hizkuntzan.
- 15.7.** *malgu* : «delicado, blando, flojo», «suave», «flexible», Iparraldeko lekukotasun zaharrekin. Kontuan hartzekoa da *malgotu*, *malgurtu* ‘doblar(se), plegar(se)’, baina baita ‘inclinat’, ‘encorvar’, etab. eta —batez ere— *malbu* ‘débil’ (Oihenarten lekukotasunarekin), aldaera zaharrena seguruenik (**bar* + *bu(n)*), nahiz honetaz ez dioen ezer *OEH*-k. Cf. §15.1 *malbu*.
- 15.8.** *malkar* (cf. §15.10 *mankar*) : Analisirako ezinutzizkoa da *malkor* aldaera; *hazkor* / *hazkar* eta antzeko bikoteak gogoan izanik diakronikoki lehenik adjektiboa izan da (*kor* < **hor* < **thor*; cf. Lakarra 2018a) eta gero izena, *OEHN* datorrenaren aurka: «Escabroso, abrupto, áspero; costanero» → «Terreno en cuesta, terreno costanero, escabroso, abrupto, áspero, duro; cuesta, pendiente; despeñadero»: bestalde, bada *malkor*₂ bat ere [*bar* + *gor*] eta hortik ‘estéril’. Cf. §13.11 *balgar*, §16.10 *argal*.
- 15.9.** *maltzo* : «(L-sar-ain, B; Dv; -lzo O-SP 231 → A), *maltzu* (B), *maltza* (AN-ulz-olaib), *maltxo* (-lx- B). Ref.: A (*maltzo*, *malxo*); Ir-A; Iz *Utz* (*maltza*); Izeta *BHizt2* (*maltzo*)» eta baita «Haz, manojo. «Faisceau. *Othe malzoa*, un faix de jauneau» O-SP 231. «Montoncito de helecho o de junco que se hace al segar estas plantas» A» ere. Azkuek dioenez, toki batzuetan *maltzoa* ‘garia ez den beste edozerena’ da, baina Ultzaman juxtu alderantziz omen zen. Ikus §13.10 *baltzo* eta §17.7 *altzo*.
- 15.9.1.** *maltzokatu* : Hortik ateratako aditza «*maltzokatu* (L-sar-ain ap. A; Dv). «Poner el heno o el helecho en montoncitos» A. v. *maltzatu*.» Azken honi dagokionez, *maltzatu* (AN-ulz-olaib, B). Ref.: Ir-A; Iz *Utz* (*maltza*); Izeta *BHizt2* (*maltzatu*). «Poner el trigo en montones» Iz *Utz*. «*Iretzea maltzatu ongi*» Izeta *BHizt2*. v. *maltzokatu*. Cf. 17.7.1 *altzokada*.
- 15.10.** *malkarro* eta *mankar*, *mankarro* : 1.arentzat soilik Otaegi zegamarra dakar *OEH*-k (*Malkarro latzak eta burkaitzak / Lur biurtzen dituztenak*. Otag *EE* 1890a, 171) eta 2. bikoteaz («L-côte») dio Azkuerengana bidaliz; hauen ...n...R errazago bide dator ...r...R batetik (cf. Mitxelena *inardun* < **irardun*) ezen ez *...l...R-etik. Horrenbestez, aztertzen ari garen erroaren dardarkariaren izaera ahularen aldeko froga erantsia genuke; *mankar*-entzat cf. §15.8 *malkar* eta hor aipatuak.
- 15.11.** *maltzur* : «Astuto, malicioso, socarrón, falso, traidor. «Interesado, amigo del interés» Lar.» eta «persona astuta, maliciosa» dakartza *OEH*-k: **bar* + *zu(hu)r*. Cf. 14.13 *mantzur*.

- 15.12.** *malardatz* : OEH «(V-gip, G, R; Lar → H). Ref.: A (*ardatz, malardatz*). «Torcedor, huso grande de torcer la hilaza» Lar. «Molinillo que se usa para retorcer el hilo. Se diferencia de la *txabilla* en que el primero se mueve con las dos manos, como el molinillo de chocolateras y este otro con una mano» A. «*Malardatzak*, trenzadores de madera [...]. Servían para trenzar dos o más hilos haciendo otro más fuerte, más grueso o de varios colores alternados para labores de flecos, macramés, etc.» RIEV 1926, 614.»: **bar* + *ardatz*.
- 15.13.** *malbats, malatz* : OEH-ren arabera «1. Dulce, blando, tierno», «2. Lozano, robusto», «3. Fértil», «4. Persona agradable, afable» eta Ziburuko Etxeberri eta XIX-XX. mendeetako Hegoaldeko autoreetan lekukotua.
- 15.14.** *malgor* (BN, S). Ref.: A; Lrq. 1) «Entumecido» A. «Engourdi par le froid» hueco, carcomido en su interior. Aplícase a árboles y maderos (Salarz). Cf. §16.12 *argol*-en akabuan eta §14.15 *margol*.
- 15.14.1.** *malgor-zilazale* : «(Sal), pico carpintero (pájaro)” A».
- 15.14.2.** *malgorki* : «(Sal, S), leño seco» A. Cf. §16.12 *argol*-en akabuan eta §14.15 *malgor*.
- 15.14.3.** *malgorti* : «Torpe (BN-mix) Darric” DRA.»
- 15.15.** *mandur* : «Disforme (animal) (V-ger)” A *Apend.*». Cf. §13.9.1 *baldurro, bandurro* eta §16.13 *andur*.
- 15.16.** *malko* (V, G, AN; Lar, Dv (V, G), H (V, G), Zam *Voc*), *maliku, marko* (V-gip). «Lágrima». OEH-k «*Etim.* Para su posible relación con *molko, mulko* y *alko, adalko*, etc., v. *FHV 272*» dioen arren, kognadoak bilatzekotan hobestekoa da gainerako *mal-* hitzekin batera aztertzea, noski, **bar* eta *-ko* osagaiak isolatuaz. Bidebatez, Baztango *malko-2* ‘variedad de pera muy pequeña’ (< **ma(d)ar(i)-ko*) ez bide da halabeharrek homofonoa baizik, bere hedadura urriak ez baitu *malko-1*-en jatorritzat hartzea zilegiztatzen.
- 15.17.1.** *malmatz* : «Astuto, hipócrita (?). v. 1 *malmutz*. *Orain dator fraile malmaz arro bat*. Lazarraga (B) 1182vb.». Bokalaren irakurketa argia da fotografian. Alabaina nekez izan liteke *malmutz/motz*-en aldaera (asimilazioz ez bada?) eta bai, agian, *malma* + *-z* ‘beltzez’ (de malva).
- 15.17.2.** *malmutz-1* (V-ger-m, G-goi ap. A; Mg *PAbVoc*, Izt7 1r, Dv (V, G), Zam *Voc*), *malmoz* (V-ger-arr-oro-och ap. A; Izt 91r), *marmotz* (G-goi ap. A), *malmuts*, ‘astuto, taimado, hipócrita’.
- 15.17.3.** *malmutz-2*. V. *malutz*.
- 15.17.4.** *malmoz*. V. *malmutz-1*.
- 15.17.5.** *malputz*. V. *malutz*.
- 15.17.6.** *malutz* (V-oro-gip; A *Apend*), *malmutz* (V-ger-m-gip, AN-larr), *malputz* (S), *mamutz* (V-ger-m). Ref.: A (*malmutz, malputz, malutz, mamutz* [§15.25]); Iz *ArOñ* (*malutz*); Elexp *Berg*.

1. «Gordinflón, fofu y sin consistencia» A. «Regordete (cosa o persona)» Ib. «Medrado, rollizo» A *Apend.* «*Malutz, orri malutza*, hoja grande» Iz *ArOñ.* «Hoja rolliza y ancha, como la que tiene p. ej. el árbol llamado *lizarremia*» Ib. 172n.
2. «(V-gip), fértil, hablando de la tierra» A. *Kortederra, Galdakanoko auzune malutza.* Onaind *MEOE* 742.
3. «*Malpütz* (S-Saug), vaseux (fig.), qui a la 'gueule de bois'» Lh.
4. «Dícese de la nieve recién caída, esponjosa y agradable de pisar. *Edurra malutz-malutza zeuan*» *Elexp Berg.*

Sarrera honetan bertan badira hainbat fenomeno aipagarri fonologia diakronikoaren aldetik: 1) orokorrak *b- > m-, *r- > -l eta (bakanago) *b- > ø / C_u (cf. lat. *aluu(m)* > eusk. *alu*); *b- > b- (> ø / _u) arkaikoa B-n; *b- > p- Zn. Azkenengoan interesgarri suertatzen da ahoskabetzea 2.a osagai askea zenean (?) ala konposatuan gertatu den lehenik eta hortik zabaldu askera (cf. *narru / larru* famatuaren kasua *FHVñ*).

- 15.18.** *mala* «(G-deb., Sc) «tierra arrastrada por un torrente» (Azk., s.u.).
- 15.19.** *malo-1* «(G-goi ap. A; Lar, Dv). 1. Rollizo, tierno, lozano. «Gordo con una gordura dulce, apacible» Lar. «Fresco, frescote, frescón»; 2. (Lar → H). «(Qué) blancura de mujer!, *au emakume maloa!*» Lar. «Albo, alba, aplicándose a hombre o mujer, *maloa, au emakume maloa*» Ib.; 3. «*Malhoa* (L), *maloa* (G), mou, qui cède facilement au toucher, à la pression. *Elhur, ile, haragi, etzantza, udari malhoa*, neige, laine, chair, couche, poire... molles» H. Ez dirudi *malo-3* —(Gc ap. A; Lar, vEys), *maro* (G-goi ap. A). Copo de nieve. Cf. Echaide *Orio* 124— hortik guztiz aparte denik. Cf. 15.21 *maluta*, 15.21.1. *malutada*.
- 15.19.1.** *maloka* (V-arr, L-ain, B ap. A; -lh- L ap. Lh). 1. (Adj.). «Seco y podrido por dentro (árbol)» A.; 2. «indispuesto» (apud *DRA*); 3. «lo podrido que suele haber en los huecos de los troncos de los árboles» Iz *ArOñ* 172n; 4. «(V-arr-oro), mal temple de cuerpo» A. Cf. §15.21 *maluta*, §15.21.1. *malutada*.
- 15.19.2.** *malokatu* : 1. «(V-arr, L-ain, B), secarse un árbol» A; 2. «(V-arr-oro), estar de mal temple» A.
- 15.20.** *malotxa* «(V-gip), gorgojo» A. (¿?)
- 15.21.** *maluta* (V-gip ap. *Elexp Berg.*, *malota* (Lar, H (G), vEys (-ot); -lh- H).
1. «Copo de nieve» Lar. «Pella de nieve» Ib. «Flocon, boule de neige» H.;
 2. (V-oro-m-gip; Añ (V)), *malota* (G-goi), *marota* (G-azp). Ref.: A (*maluta, marota*); JMB *At* (*malota*); Iz *ArOñ*; Etxba *Eib*; *Elexp Berg.* «Hoja, [...] de la espiga de maíz» Añ. «Perfolla, envoltorio de la espiga de maíz» A. «Caña de maíz» JMB *At*. «Cada hoja que envuelve la mazorca de maíz» Iz *ArOñ*; Carnada que se hace con la hoja de maíz; Mechón, pelusa». Cf. §15.19.1 *maloka*, §15.19.2. *malokatu*.

- 15.21.1.** *malutada, malotada* (Lar → H). «Pellada» Lar. «Coup qui est porté par quelque chose que l'on a amassé en pelote» H.
- 15.22.** *mami* (V-oroiz, G, AN, L, BN, S, R; SP, Urt IV 253, Ht *VocGr* 312, Lar, Añ (G), Lecl, *VocBN*, Dv, Lcq 29, H, *VocB*, Zam *Voc* (G)), *mamin* (V; Añ (V), Izt 30v, Dv (V), Zam *Voc*). «Carne, parte blanda o carnosa; miga; pulpa.
«Albumen, es la parte de almendra que rodea al embrión y está compuesta de un tejido celular lleno de fécula o mucilago que disolviéndose en agua sirve para nutrir el embrión cuando germina»; «Gorduras»; Meollo, esencia, sustancia»; Meollo, centro»; «Cuajada, «Requesón»; «abundancia; Íntimo, entrañable, querido».
- 15.23.1.** *mamor-1* (L?, BN? ap. A; O-SP 230, SP, Dv), *momor* (V-ger ap. A). «Tierno, lozano; esponjoso.»
- 15.23.2.** *mamor-2*. Braise ardente» *VocBN*. «Gros morceau de charbon allumé, braise» H. (Como segundo miembro de comp.).
- 15.23.3.** *mamor-3*. v. 1 *mamar*; *mamorro*.
- 15.23.4.** *mamorro* «(V-m, G-nav, AN-gip-5vill; Aq 374 y 1035 (G)), *mamarro* (V-ger-arr-oroiz-gip; Añ (V), Zam *Voc*), *mamorru*, *mamurru* (B), *mamarrao* (V-oroiz), *mamor* (H). Ref.: A (*mamarro*, *mamorro*, *mamurru*, *mamarrao*); Ort *Voc* 140; Iz *UrrAnz* (*mamarro*); *EAEL* 96; Izeta *BHizt* (*mamurru*); *Elxep Berg* (*mamarro* “Insecto, bicho; 2. El Bú, ser imaginario que asusta a los niños”. 3. *mamarro* (Vc ap. A), *mamarru*. “Baldragas” A; 3, “*Mamarru* (G-to), elegante, peripuesto”; 5. “*Mamarru* (G-bet), marrajo” A; 6. *mamurru*. “Máscara, enmascarado”.» (*OEH*).
- 15.23.5.** *momor*: ik. *mamor-1*.
- 15.24.** *mamul* (L-ain, BN-mix-baig, R), *mamol* (BN-baig, Sal), *manbul* (L; Dv, H). Ref.: A (*mamul*, *mamola*, *manbul*); Satr *VocP* (*mamola*). 1. Carnoso. «Ce mot ne s’emploi que dans deux cas. *Haragi manbula*, se dit de la chair des cuisses. *Balak haragi manbulan jo du*, la balle l’a frappé dans les chairs, c.-à-d. que la blessure n’intéresse aucun os» Dv. 2. (BN-lab ap. A; H), *manbul* (Dv, H), *mamol* (H). «On désigne sous le nom de *sagar manbula* une grosse pomme blanche, pleine d’un jus doux» Dv.
- 15.25.** *mamutz*: v. *malutz* [§15.17.6]; *mamutxa*.
- 15.26.** *maskor*. (L-côte ap. A; Deen II 158 <-ora>, Lar, Aq 316 (G), Dv (V, G), H), *maxkor* (L-côte-ain ap. A; SP, Dv, H), *mazkor*, *maskur* (H), *maxkur* (L? ap. A (que cita a Hb); Urt III 319, H), *mazkur* (Urt V 259), *maixkor* (H). 1. «Concha; valva»; «molusco»; 2. «(Deen I 420). Adorno metálico de un libro, en forma de protuberancia redonda.» Beharbada **barz-gor* ‘liendre dura’; cf. §12.4.1 *bartz*.

16. AR-

- 16.1.** *garren* : **barren* > -*arren* > -*garren* (cf. *Murubarren* > *Muruarren* > *Murugarren*). Honetaz lehenik De Rijken omenezko lan batean edo idatzi nuen; geroztik, hainbat tokitan, Lakarra (2010)n, demagun.
- 16.2.** *arro* : «*arro* 1 «(V), lieu, terrain étroit entre deux montagnes rocheuses (Ast)» H. «Barranco»». Ik. §12.8 *barro* eta §14.5 *marro*, gehi ondoko §16.3 *arrotx*.
- 16.3.** *arrotx* : «(BN-lab ap. A), *arrots* (H; *h-* vEys, H). 1. Erizo de la castaña. «(L, BN), gousse verte et piquante de la châtaigne» vEys. «Enveloppe épineuse de la châtaigne; syn. *kharloa*, *margotsa*, *mardotsa*» H. «*Arrotxa irriskinat*u, abrirse el erizo» A. v. *arbots*, *ardots*. 2. (S ap. A; Dv (S)). «(S), cascabillo, envoltorio del grano del trigo» A. v. *ahotz* (2).
- 16.4.** *ardi* : ‘oveja’ eta, metonimiaz, ‘pulga’. **bar* + *-di* ‘barrura, hesparrura sartua’ analisia egokia litzateke nahiz, agian (cf. Lakarra prest.-a), ezin bazter daitekeen **e-da-ra-di(n)* ‘(hesira) etorri arazteko / arazitako (animalia)’, *-(o)n* aditzetan ezaguna den *-n* > *-ø*-rekin. Alabaina, *ardi*-ren alomorfo eta kognado zahar ditugu §13.5 *baldi*, §15.4 *maldi* eta are §17.6 *aldi* (ikus horietan) eta beren artean zein *ardi*-tik semantikoki urrunduak izan arren, ezin uka liteke jatorrizko batasuna. Ikus behe-
rago §16.10 *argal*-ez.
- 16.5.** *arte*₁ : *OEH arte-1* (orokorra) «Intervalo de tiempo», «espacio intermedio», ‘mientras’ eta (sekundarioak) «paciencia, tranquilidad», etc. Iruzkin gutxi behar du *OEHn* aipatu lehen agerraldiak: *Gure salbamenduaren hatsea, artea eta fina* (Lç). Lazarragaren eta Etxeberri Ziburukorengan ere bada etimologiatik hurbileko pasarterik: *Bizi dan arte guztian*. Lazarraga 1145v; *Orena da hirur hogoi minuten artea*. EZ Eliç 21. Hots, **bar* + *te* ‘barruan sartu’, ‘besarkatu’, etab. Cf. *Iribar* : *Iriarte* :: *Egibar* : *Egiarte* : __ eta, zailxeagoa, *ibar* : *u(g)arte* : __ , non *-arte* < **bar-te* argiro (cf. goian aipatu *Murubarren* > *Muru.arren* > *Murugarren*).³⁶ Cf. §13.4. *balde*, §13.4.1. *baldeko* eta §17.5 *alde*.
- 16.6.** *arte*₂ : *OEH arte-3* (orokorra) ‘encina’, **bar* + *-te*, aurrekoaren etimologia bera, osagaiei dagokienez. *Arta-orrixak, urte guztirakua danetik, gordetzen dau baserrixa aize otzetatik* Etxba *Eib*-ren lekukotasunak lagun lezake ulertzen ‘barruan sartu’, ‘barru zabala’ esanahia zergatik dagokion hobeki zuhaitz mota honi ezen ez gainerako gehienei. *Arte*₁ ‘zuhaitza’-tik *arte*₂ ‘partikula’-rako ñabardura guztia ‘pluractionals’ deitu aditz pluralgileen ohiko esanahi aniztasunetik dator: ebentorearen plurala vs. aktante batena (ik. Lakarra 2018a); bestalde, *arte* ‘(barruko) espazioa’ bide zen lehenik, *aldi* ‘denbora-tarte’ (bi gertakariren artekoa). Ohar bedi *-r* → *t-* (eta morfema honen esanahi modernoa, ‘iteratiboa’).

³⁶ Badira ekialdeko bi aldaera berantiar ere: *erte*, asimilazioz sortua, eta *arthe*.

16.7. *arto* : **bar* + *-to*. «Maíz; (ant.) mijo» eta gero, hortik, «Borona, pan de maíz, (ant.) pan de mijo; torta de maíz sin levadura» (OEH, s.u.). Bere kog-natu hurbilenak ondokoak dira:

§13.8 *baldo* (**b*- zaharra, *-l*- zaharra eta *-d* zaharrarekin);

§14.1 *mardo* (*m*- < **b*- ezker, ahostun zaharra eskuin);

§15.6 *maldo(ka)* (*m*- < **b*- ezker, *-l*- zaharra eta *-d* zaharrarekin).

Semantikari dagokionez, lauretan ('sartutako, landatutako') adiera zaharra oraindik antzematen da akabuko *-to* / *-do* horietan.

16.8. *are, ara* : OEH *are-2* (*are, ara, arre, arra*) 'rastros, rastrillo, grada' (orokorra), 'vara larga para remover la brasa del horno' (Err), 'otra barra para entrar-me-ter los yunques del martinete' (Leitza). Cf. §12.9 **bare* eta §14.6. *mare*.

16.9. *arre, arra* : «(G-goi-to, AN-larr, L, BN-arb-baig; Lar, Izt C 232 (*arrea*, en una lista de aperos de labranza), *VocCB*, H)». Ikus §16.8. *are, ara*.

16.10. *argal* : OEH *argal* «1. Delgado, flaco, débil, delicado, inconsistente, vano. «Maigre» SP. «Delicado, débil», «desmirriado», «feble», «flaco», «imbécil» Lar. «Lánguido» da funtsean, 'pocas veces' edo '(sembrar) espaciadamente' bezalako adierak ere baditu. Agian, *ardi*-n bezala (ikus §16.4) **e-dara*-CVC osaera bat erabat bazterterik izan ez arren, merkeago dirudi **b*- > \emptyset erorketa batez ateratzea. Baditu *ergal* eta *algar* aldaerak ere, nahiz askoz hedadura murriztagokoak *argal* ia orokorrarekin erkatuaz: interesgarrien dirudien 2.a, Darricarrere-k eta DRAk «GN» gisa omen dakarte, baina, zorionez bada Azkueren lekukotasun bat ere, «Zar eta Err«-tzat joaz.

Nolanahi ere, *elkar-alkar*-ekoa eredutzat hartuaz, *r - r > l - r* bilakabideak dirudi *r - r > r - l* baino zaharrago eta **balgar*-ek behar luke aitzinforma (cf. *garbal*); hurbilago geldituko litzateke horrenbestez, *malkar* eta gainerako kognadoetarik. Bigarren zatiaren familia berekoak ditugu *egari, garbi, galdu*, etab. (ik. EHHE). Cf. §13.11 *balgar* eta §15.8. *malkar* batetik eta §17.13 *algar, algartu* bestetik.

16.11. *arbo* : OEH «Lebatz zati bat, arrabete ingurukoa, gorgailetik zilleragiño-koa, karnatako ona» A *Apend.*»: < **bar-bo* (?); cf. §17.2 *albo*.

16.12. *argol* : «1. *argoila* (*VocBN* → A; Dv (BN), H (BN)), *argola* (H). «Terme de vigneron, pampre taillé en lui laissant deux ou trois boutons qui doivent pousser les pampres productifs de l'année suivante» *VocBN*. «Pámpano podado que conserva dos o tres púas» A. «*Argoila*, courson, terme de vigneron. [...] Au fig. *argola* se prend pour dur de membres, fourbu. *Gizon zahar argola. Zaldi argola*» H.

Azken forma eta adierari buruz cf. §14.15 *margol* eta §15.14 *malgor*, §15.14.1 *malgor-zilazale*, §15.14.2 *malgorki*, §15.14.3 *malgortu*.

16.13. *andur* : «"Ruin, bajo, mezquino"». Cf. §15.15 *mandur* eta §13.9.1 *baldurro, bandurro*.

16.13.1. *andurko* : «Dim. de *handur*. *Otsaila laburko, bena andurko (maltxur)*. EZBB II 85.»

- 16.13.2.** *handurreria* (SP, Dv, H (s.v. *hantzea*); *-rreri* A). Arrogancia. Todos los lexicógrafos citan a Oihenart. Cf. *hantureria*; izan ere honekin (*hantu* eta *handi*-rekin, beraz) du zerikusia.
- 16.14.** *antz* : «1. Resto, traza, rastro» B eta Gn; «2. Semejanza, aire, etc.». Cf. §12.4.2 *bantz*, §14.10 *mantz*, §12.4.1 *bartz*.
- 16.14.1.** *antzo* «(L, BN, S ap. A; Gèze, Dv, H; *-nz-* Sal ap. A; SP), *antzu* (AN ap. A; H), *aintzu* (AN ap. A; Dv (que cita a LE)), *aintxu*.» «Documentado desde Leizarraga, que lo usa con mucha frecuencia. Empleado sólo en la tradición septentrional y alto-navarra hasta el s. xx, en que se generaliza en la literatura meridional.» «Al modo, a la manera (de)». Hau eta ondokoa lotuak 16.14 *antz*-ekin eta guztiak **ban*-ekin?
- 16.14.2.** *antze* (G, AN, L, B, BN; SP, Urt I 162, Lar, Añ, Gèze, Dv, H; *-nz-* Ht *VocGr* 269, Arch *VocGr*), *antz* (AN-5vill), *antza* (V-arr-oroz), *antzi* (V-geroch-gip; Lar (*-nz-*), H), *antzo* (AN-gip). Ref.: A (*antze*, *antz*, *antzi*, *antzo*, *anze*); A *EY* III 277; A *Apend* (*antze*, *antza*). «Habilidad, destreza, talento, capacidad». Hau eta aurrekoa lotuak 16.14 *antz*-ekin?
- 16.15.** *arrast* (V, G ap. A), *arras* (Lar). Onomatopeya del ruido que se hace al raspar, rasgar, cortar, etc. «[Onomatopeya] para explicar el sonido y efecto del rasgarse» Lar s.v. *rasgar*. «(V, G), ruido de arrastre» A. Cf. §12.17 *barrast*, §12.17.1 *barrasta*, *barrastara*.
- 16.16.** *arbots*, *ardots* : «Erizo de la castaña». Ikus §14.16 *mandots*, §14.16.1. *mardots* 'id'.

17. AL-

- 17.1.** *albe* : «*albe*. Muerte. v. *balbe*. *Emen ludian edo Albe (eriotz) ostian*. EEs 1912, 165». **bar* + *-be* (cf. supra §13.1 *balbe*).
- 17.2.** *albo* : 'lado, costado', **bar* + *-bo*. Interesgarria *OEHk* ematen duen «*Usteak albo erdia ustel*. RG B35 (cf. A24: *Usteak, alde erdia ustel*)» berdintasun hain goiztarra. Alabaina, hasieran *-bo* 'ingurua' zen (cf. *orpo* < *oin* + *-bo*, *adapo*, *agapo* 'base de una rama de donde se corta la leña; nudo en el tronco' < *adar* + *bo*, etab.) eta *-de* 'bukatu' eta, beraz, *alde* = 'barrua bukatzen dena', 'ertza', 'saihetsa' bide zen; hortik B zaharreko dotrinetako *aldeskoati* eta *aldezkerretati*; ez da, noski, ***alboeskoati* nahiz ***alboezkerretati*-rik. Beharbada honen kognadoa §16.11. *arbo*.
- 17.3.** *aldar* : 'cosa ladeada, inseguro, alicaído' eta hortik 'caída, desnivel': **bar* + *-dar*. Cf. goian *baldar*. Orobat *aldarrean*: 'en desnivel' (Elexpuru: Bergara). **bar* + *-dar* + *ean*.
Ez dirudi homofonia hutsa denik *OEH* s.u. «3. *aldar*. (R), ribete ancho, rojo, que ponen las roncalesas por dentro de la saya (es tradicional)» A.» eta ezta astiro begiraturuz geroz «2 *aldar*. 1. «(V), canica» A. 2. «(V-gip), el canto liso de las tabas» A» —jostailu horiek hezurrekin egin ohi ziren— nahiz «4 *aldar*

(L, BN, S ap. Lh, que cita a Lf). Ímpetu; impulso. «Arranque, ímpetu (Darric)» *DRA*. v. *oldar*. *Bi untzi... dohazilarik... elgar jo baitezake aldarrean*. *HU Eskual* 15-7-1898 (ap. *DRA*)» ere. Cf. §12.11.1 Arabako erromantzeko *bardal* ('paraje cubierto de arbustos o árboles delgados'), formalki kognado argia baina esanahian dagoeneko urrundua; orobat §13.3 *baldar*, §15.3. *maldar*.

17.4. *aldats* : Batez ere Bn eta Gn lekukotutako hitza, baina ezin da ahaztu —*OEH*ren lehen edizioan egin bezala— Martin Harrieten gramatikako (399) lekukotasuna.³⁷ «1. Cuesta, ladera, falda de monte» «pente», «2. Empinado, costanero». Nahiz **bar-de-dats*, nahiz *alde + dats* izan liteke; cf. §13.14 **baldats*.

17.5. *alde* : *albo*-n esandakoei gehi bekie Landucciren «Lado; costado. «En una y otra parte, *alde batean da bestean*», ««Côté, part» SP. «*Itsasoaz bertze aldera*, de l'autre côté de la mer» Ib. eta Lar «(Parte) posterior, *atzeko alde*» Ib. «Vuelta, la parte opuesta, *beste alde*», non nabarmena den bi *alde* direla eta ez zirkulu bakar bat *albo*-rekin bezala (testu zaharretan nekez aurki liteke *beste albo*-rik): **bar + -de* 'barrua amaitzen den lekua'. Cf. §13.4. *balde*, §13.4.1. *baldeko* eta §16.5 *arte-1*.

17.5.1. *aldeko* : «1. (Precedido de gen.). Partidario (de), del bando (de)», «2. el de la casa (*FHV* 319) vecina», 3. Allegado, pariente próximo, etc.»

17.6. *aldi* : «Documentado en todas las épocas y dialectos. En los textos antiguos predomina con los significados de 'vez' o 'turno', aunque Lazarraga lo emplea con el de 'intervalo de tiempo'; tbn. en *RS*, donde no aparece *denpora*, se encuentra en distintas acepciones de 'tiempo'; a partir de Azkue su uso crece considerablemente al Sur como sustitutivo de *denbora*» diosku *OEH*k. Izan ere, Lazarragarena eta *RS*ko hori da osaeraz (**bar + -di*) izandako lehen balio etimologikotik hurbilen kokatzen dena: 'muga batzuen barnean izan, bihurtu, hedatu...' edo horrelakoren bat; hortik, espazio bakoitza hurrenkera edo erkaketa batean kokaturik —batez ere posesiboarekin lagundurik— 'vez' eta 'turno'ra igarotzeak erraza dirudi; *OEH*ko adibide asko posesibodunak dira, *x-en aldi* 'x-en denbora' izatetik —lehenago 'X-en espazioa', cf. goian *baldi*, *balditu* eta *baldin* ere— 'x-en txanda' izatera igaro behar zuen ia halabeharrez, iragan urrunekoak alde batera utzirik edo. Baina cf. «*Aldi gextoan jaiio doa ospe gextokoa*. «En mal punto nacer suele». *RS* 107. *Ao* <hao> *itsian eztoa sartu* <sur-> *eullia, ta aldi guztietan ezta eder egia*. «Y en todo tiempo». Ib. 123. *Urdinetan asi azkero prestu ezta seizaroa, inok zebez aurki gero ze aldia eldu doa*. «Que el tiempo suele llegar». Ib. 166». Esan gabe doa, Azkue eta ondoko garbizaleek *denpora* mailegua *aldi*-ren bitartez ordezkatu nahi izan zutela, baina horrek ez du kentzen hitz horren adierarik zaharrena eta etimologikoena horixe bera izatea.³⁸

³⁷ Ezaguna denez, huts bera egin zuen Mitxelenak bere *Estudios*-en, Martin Harriet bibliografian aipatu arren (cf. Lakarra 1995b); geroztik *OEH*ren zaintzaile den G. Frailek honelako eta bestelako akats asko zuzendu ditu.

³⁸ Gorago esan dugunez, bada *aldia* aldaera bat Larramendik zabaldua, *aldi + a + -n*-en berranalisi gaizto batetik datorrena; cf. (dagoeneko Axularrek ere baduen) *ordea* < *orde-an* (cf. Lakarra 2018b) eta *baltzu* < *baltzuan* (< *baltzo + -an*).

Cf. goian §13.5 *baldi* forma zaharragoa [b-], zeinetan adiera espazial (zaharragoa) gorde izan den, oraindik denborazko ezagunagoa [Ø-] garatu ez delarik; orobat §15.4 **maldi* (*maldija*, det.) [m-].

- 17.7.** *altzo* : «regazo, seno que forma la persona al sentarse», «Bolsa que forma la falda al sentarse o al ser recogida. «Regazo, el enfaldo de la saya, *erregazoa*, *altzoa*, *magal azitua*» Lar» eta baita «Seno; interior» ere. Funtsean jatorri eta esanahi bera (**bar* + *-tz* + *-o*) izan arren, adiera zabalagoa gordetzen du oraindik goiko §13.10 *baltzo*-k; cf. orobat §15.9 *maltzo*, §15.9.1 *maltzokatu*.
- 17.7.1.** *altzokada* : «(V (+ *-lz-*), G (+ *-lz-*)), *altzakada* (A *Apend*), *altzokara* (V-gip). Ref.: A (*altzokada*, *alzoaldi*); Iz *ArOñ* (*áltzo*); Elexp *Berg*.» «hal-dada», «regazo lleno de algo». Cf. §15.9.1 *maltzokatu*.
- 17.8.** *altxor* : *OEH* «Tesoro (sentidos prop. y fig.). Cf. OINARRI-ALT XOR. v. *tesoro*, *gordailu*, 2 *altxari*. Tr. Documentado en autores meridionales del s. xx de léxico cuidado. En *DFrec* hay 13 ejs.». < *(*b*)*al* + *zor* (?).
- 17.9.** *aldor* : *OEH*-n «V ap. A, Lar → H» dator eta baita «1. «Tronco hecho carbón» Lar. «(Vc) carbón hecho de tronco de árbol» A. 2. «(V-arr-och), centro de árbol, de donde parten las ramas» A. *Zer biotzaren izurri*, / *legortearen suarri!* / *Zer aldorraren legarri!* «¿Qué puñal al tronco del árbol!». Gand *Elorri* 96. 3. «(V-ple), ramas principales» A.» eta «4. «(V-ger), pedazos grandes del tronco del árbol» A» ere. Cf. §13.8.3 *baldorra* eta §13.2 *barda*, besteak beste osaeraz. *-dor* horrentzat *lortu*, *seldor* eta enparatuak.
- 17.10.** *aldra* : *OEH*-k «Vc ap. A; Aq 74, Izt 75r, Dv (que cita a Ur), H (V)), *Etim*. Viene a tener, limitado a V, el mismo valor que (*t*)*alde*. En todo caso, el grupo *-dr-*, constante, es por lo menos sorprendente» dakar. *-dr-* «harri-garri» horren ondoan badira bertan *altra* —Oñatiko eskuizkribukoa— eta baita *aldera* «sabindiarra» ere (Berak sortua) baina ezin azkenari pisu handirik eman. Talde kontsonantikoari dagokionez, *estrata*-k (zabalduago da etimologiatik hurbilagoko *estarta*) *muta cum liquida* konbinaketan aurkako hertsapena agortu eta nola kontrako joerak zenbait tokitan (cf. *truk*, *treku*, etab.) adibideak garatu dituen lekukotzeko balio lezake. «Grupo, tropel. «Tropa de gente, ganado» da bere balio nagusia, nahiz inoiz hedatu den bizigabeetara ere. Cf. §13.4. *balde*, §13.4.1. *baldeko*, §17.5 *alde* eta §16.5 *arte-1*.
- 17.11.** 1. *aldaka* (G, AN, L; SP, Lar *Sup*, H), *aldeka*, *alteka* (R), *altaka* (AN-egüés). 1. (En casos locales de decl., en sing.). (Al, del, etc.) lado de [...]. «Tr. Documentado en textos de autores laboritanos, alto-navarros y roncaleses. Apenas hay testimonios del s. xx»; 2. (V, BN ap. A; SP, Aq 350 (G), *VocBN*, Dv, H). «Renuevo que sale, no del tronco o pieza principal, sino de su raíz» Aq 350; 3. (Urt IV 77), *alteka* (R-uzt ap. Iz *R*). «Costado, flanco»; 4. (Lar → H). «Haz, manojo de trigo, leña &c., *sorta*, *aldaka*, *sendorra*» Lar; 5. «(Fig.), race, sang» Dv.; 6) «(Fig.), race, sang» Dv.; 7) (En la expr. *-(r)en aldakan*, 'en comparación con'). Cf. §13.2 *balda*, §15.2 *malda*.

17.12. *aldo* : «*Alddo* (G-to), gato» A *EY* III 357 (voz del voc. infantil).» Cf. §13.8 *baldo* eta §15.6 **maldo*.

17.13. *algar*, *algartu* : Cf. §16.10 *argal* eta §13.11 *bargaltu*.

Orain arte *b-* / *m-* eta *ø-* sailetakoa hainbat kasu ikusi ditugu, baita *-r* / *-l* sailetakoa hainbat ere; hurrengo atalean *ø-* saileko adibide zenbait gehitzeaz gainera (honela **b-* ren erorketaren frogari gehiago bilduaz), saiatuko gara erakusten eskubitarra *-r* (oinarritzko forma eta forma analogiko berantiarra hitz-eraketan) / *-l* (konposizio eta eratorpeneko forma zaharra) ez dela lor litekeen berreraiketakik arkaikoena.

18. Excursusa: *ate* eta *ateri*

18.1. *Ate* eta beste toki batean (Lakarra 2018b) aztertu *ote*, *orde*, *ordea*-ren etimologiak argiak eta errazak direnik ezin esan. Lehendabizikoarena *ha-* erakuslean edo deklinabidetik askaturiko *-at* batetik atera nahi izan da edo *ate* = ‘puerta’-tik abiatu eta gainerako kontuak hortik azalduaz; hobeto esan, ‘puerta’ / ‘fuera’ bikotetik.

Kontua da morfologia (eta fonetika) ez datozela bat hurbilketa horrekin: orain behalakoan ikusten dugu *-te* ‘aditz-izena’ (ik. Urgell 2006) eta, beraz, aditza zein den asmatu behar, *a-* hutsarekin ez baitugu aski, jakina. Nik **ba-te* ikusiko nuke: izan ere, *-te* horrek ez du bakarrik «aditz-izen» balioa, baita «plurala» edo, zehatzago «aditz plurala» (*pluractional*; cf. Lakarra 2018a bibliografiarekin) eta, horrenbestez, 3. pertsonetako aditz komunztadurei aplikatu dakieke baina baita aditzon ebentoei ere, eta ‘bereizte, bakantze, bat bilakatze’ edo horrelako zerbaitek gertatzen dira (cf. §18.3 lat. *ūnus*-ez). Interesgarri bide da *atarate* gogotan izatea: *ataratea* (< **ate-(b)ar-te*), definizioz, *ate*-ren semantikaren barnean dugu. Hau, *ordea*, konplikatu da *ate* funtsean ‘egurrezko edo bestelako orri bakarreko edo bi orritako zera’-tzat hartzen badugu eta ez ‘pasabidea, bi puntu lotzen dituen bidea, usuenik aldeetarik itxia’; bi puntu horietarik bat gehienetan etxea izan ohi da, baina bi mendi edo mendi baten bi alde ere izan litezke, adibidez.

Horrelako ikuspegi baten barnean *atarate*-k edo *atari*-k zentzua lukete, *elizari* edo *zubiri*-k duten bezala, baina ez ***leihoiri*-k edo ***kristaliri*-k; bidebatez, *bortaitzin* bai, baina ***bortairi* ere ez dago *OEH*-n; ez bide da kasualitatea *ate*-k baino *borta*-k askozaz esanahi gutxiago izatea eta, esango nuke, orain intereseko gerta dakigunetarik batere ez.

Hau guztia garbiago gelditzen da kontuan harturik *OEH*ko «2. «*Athe* (BN-lab-ad), étale» Dv (→ A). «*Athea*, bergerie» H. «*Athea* edo *barrukia*» Ib. «*Athiak atheratzea*, enlever, porter dehors le fumier des bergeries, des étables». Oso interesgarri begitantzen zait «*Athea* edo *barrukia*» hori, ezin egokiago baitator goraxeago *atarate* eta *atari*-ri buruz (eta ***bortaate*, ***bortairi*-z) esandakoarekin. Ez gutxiago «*Athiak atheratzea*», jakina, non ez den inongo kontraesanik, «*ate* = ukuilu, kanpoko aldea baina itxia» baldin bada, eta ateratzen direnak satsa, pekorotzak eta abereen oheak. Hots, **bat-te* > *ate* ‘bereizte, bakantze, bat bilakatze’ (ik. §18.3).³⁹

³⁹ Aurrera baino lehen, esan dezadan ikusten ari garen guztiarekin zerikusi gutxi duela *hate* «Ágil, ligero; rápido»-k, *OEH*n batera ezaririk izan arren: ez dut ulertzen —hiztegi horretan /h/-arekin izandako arazo eta zalantzenatik ez bada— zergatik hor ez den frantsesezko (*sé*) *hâter*-i buruz edozein hiztegitan aurki zezaketen «acelerar-se, agilizar-se, apresurar-se»-rekiko gogoetarik edo, arraroago bada ere, Palayren *hastàt*, *-ade-z* («adj.-empresé,-e, qui est en hâte (rare)»).

18.2. Ateri. Ezaguna da hitz edo morfema fosilduek familiaren geruza zaharr(en) etako zantzuak gorde ditzaketela, dela beren semantikari, dela formari dagozkienak. Adibide polita da Mitxelenak *behar* hitzaz markatu zuena *RS*-ko errefrau batean: *Odol bearbagea, agirtuko da egia eurea*-n, alegia; bertan «Sangre sin ser necesaria aparecerá la tu verdad» itzultzen da, baina Maisuak ikusi zuenez, hor *bearbage*-k hobe zukeen ‘sin culpa, inocente’ itzulpena, antzinako ipui eta paralelo klasikoek gehi *behar*-en lekukotasun zaharrek ematen duten ‘culpa’ adierak eskatu bezala.⁴⁰

Iruditu zait fosilen ezaugarri horretaz baliatzea ongi litzatekeela *ate* ilunaz oraindik argi gehiago egiteko, orain arte zerbait aurreratu badugu ere, laino guztiak uxatetik urrun baikara. Aurrera baino lehen esan dezadan —agian isiltzea gehiago komeniko litzaidakeen arren— behin batean lat. *uertere* > *atertu* proposatu nuela *ateri*-ren senide hurbil dugun hitzarentzat. Nire proposamena orain epaitzean argi ikusten da ez (soilik) gaizki dagoela, baizik eta ez hanka eta ez buru ez zuela, batez ere familiako forma berrienari bilatzen bainion jatorria (eta gainera euskaratik kanpo!) horrelakorik egitekotan zaharretik abiatu behar nuenean; horrela egin izan banu *-i* horrek fite uxatuko nindukeen, horrelakorik ez baita bakar bat ere segururik mailegatueta (cf. Lakarra 2018a: §4.6.4n egin *harri*-rekiko gogoetak).

Dena txartxat jotzea ere ez da errentagarri eta, beharbada, komeni da ohartzea ze arazori lotzen zitzaion proposamena: hasteko, formari batez ere —nahiz eta alderdi semantikoa ere ez zen %100ean txarra edo ezinezkoa— eta horren barnean ([w-] > *b- > ø-ren bidez) hitza V-z hasteari; gero, *r*-metatesi bidez *-ter* amaiera aski arraro edo ezohikoari eta, bidenabar, aipatu metatesia gertatu baino lehenagoko rT talde zaharraz *e* > *a* bokal irekitzeari. Esan bezala, proposamen etimologikoaren oinarriak eurak dira onartezinak eta, beraz, horren alderdi bakoitza defendatzeak ez du merezi; hori bai, horko zenbait arazo (ezkerrean falta den C- edo ia akabuko dardarkariarekikoak) ez dira ahazteko edozein proposamen alternatibotan.

Ez luzatzearren, *ateri-aterri* eta *atertu*-ren artean jo dezagun lehendabizikora, hori baita formalki zaharrena izateko aukera guztiak dituen: oraingoz forma hutsean murgildurik, *ateri*-k eta *aterri*-k *-i* dute eta ez *-tu*, partizipio-marka berri mailegatua; horrezaz gainera, *-r* du enbor-akaberan 1.ak eta 2.ak *-R*, *-r* > *-R* bilakabide ezagunaren beste kasu baten lekuko, alegia (cf. goian 24. oh.).

Esanahira jotzen badugu, «1. Tiempo sereno, sin lluvia, escampado», «2. Techo, sotechado; lugar cubierto», «3. Escampado, sin lluvia, a salvo» eta aurrekoetarik gehien bereizten den «4. Parado, detenido» ditugu *OEH*-n. Baliteke norbaitek hobes-tea lehen hiruretarik laugarrena azaltzea; nik, ordea, juxtu kontrara egingo dut, pentsatuaz euria atertzea automatikoki azaltzen dela esanahi orokorretik eta ez dugula metafora (edo ia ipuin osoa) asmatu beharrik suposatuz euskaldunek euria atertze-tik orokortu eta beste fenomeno edo ekintzari ere aditz bera ezarri diotela; izatekotan

J. Manterolak gogoratu bezala, *OEH*n gelditzen den *-ate* (*dihulate*, etab.) erromantzezko *-(h)ato*-rekin lotua eta, beraz, mailegatua dugu.

⁴⁰ Mitxelenak markatu zuen, gainera, *bear* ‘culpa’ itzuli zuela Garibaik Lasturko Andremiliaren eresian —*Peru Garziak ez dau bearrik / ain gatz andia apukaduagatik*— eta, (hau guk gehitzen dugu) gertakari honek are zailago egiten du Garibai izatea aipatu bilduma anonimoaren apailatzailea Urkixok iradoki zuen bezala (cf. Lakarra 1996b eta Mounole & Lakarra 2018); badira, gainera, beste mila arrazoi hizkuntza argudioetarik atera gabe (ikus, orobat, Mounole & Gómez 2018), nahiz itxuraz Urkizu (2015) ez den oraindik ezertaz jabetu.

ere, hau «lizentzia poetiko» modernoa dugu eta ez gramatika zaharra, jakina. Gainera, bai *ateri*-n eta baita *atertu*-n ere bada ‘(euria ez den zerbait) amaitu’ adiera honen aspalditiko eta lurralde zabaletatiko lekukotasunik (B, GN eta L, bederen), Ziburuko Etxeberriren eta Orixeren garden hauek, esaterako: *Xuka etzatzue nigar / horiok begietarik, / eta suspira horiok / ather ahoetarik*. EZ Noel 117. *Bukatu zun Taven-ek neskeri irria atertu zien kontu au*. Or Mi 37.

Berririo formari bagagozkio, *ateri*-ren ‘amaitu’ esanahi hori funtsean *ate*- lehen zatiri dagokio, baina hori argiago geratuko bide da eskubiko partea zehaztu dezagunean; niketz, hor *-ber* dugu, *bera*-ren zein *berri*-ren oinarrian den partikula, *-r* ahularekin oraindino, noski: **ate* + *-ber* > **ate(b)er* > *atér*, beraz.⁴¹ *-ber* hori dela eta hasiera batean **ate-ber-i* ‘moztu, amaitu berri’ bide zen, gero ‘amaitu’ hutsean gelditzeko.

18.3. Beraz, ‘amaitu’ bilatu behar dugu *ate* horretan, kontuan izanik *-te* aditzizena dugula eta soilik *a-* erroa edo, hobeki, erro zaharretik gelditzen zaigun azterna bakarra. Zein den erro hori? *Eban* ‘ebaki’ zalantzarik gabe: Erdi Aroko onomastikan *Yraeban* (1452), *Sarriburuebana* (1456), *Martin de Luebana* (1461), etab. ditugu eta ondokoan ere bada *lubana*, *lugana* eta beste aztarnarik; gainera, hortik atereak dira *ebaki*, *ebatz* nahiz *ebatsi* (ik. *EHHE*, s.u.). ‘Ebaki’ adiera oso hurbil da ‘amaitu’-tik, jakina; urrungabe, besteak beste, *eten* ‘hautsi, amaitu’ ezaguna dugu, lehengo **eden* ‘finish’etik (cf. *egotzi* → *egoizte* → *ekoizti*, *ebaki* → *epaite* → *epaitu*, etab.).

Zenbait ahapaldi gorago iradokitako formula (**bat-te* > *ate*) baino alde askotatik merkeagoa dugu aditz honetatik abiatzea: **ban* ‘moztu’ → *ba-te* ‘mozte’ > *ate* ‘mozte’, eta horrenbestez, hitz honentzat oraingoz berreraiki genezakeen adiera zaharrena ‘epaitea, amaitzea’. Hortik hartu bide zituen gero ‘atari’, ‘etxearen edo beste eraikuntzaren baten kanpoalde’ esanahiak, baina ez dira ahaztekoak goiko ‘pasabide’ eta are «*Athe* (BN-lab-ad), *étable*» Dv (→ A). «*Athea*, bergerie» H. «*Athea edo barrukia*» Ib. «*Athiak atheratzea*, enlever, porter dehors le fumier des bergeries, des étables» ere, ukuiluak eta etxearen kanporengo aldean izanik.

Egia da mozten duenak bildu ere egiten dituela —kasu honetan barneko eta kanpoko aldeak— eta, beraz, *ate* ‘mozte’ ---> *ate* ‘mozte, batzea’ erraxki eta beste justifikaziorik gabe uler litekeela; alabaina, aski segurua da euskaraz ‘batzea’ bigarrenkaria dela, bere sorrera edo hedadura, gutxienez, *bat* ‘1’ zenbakiaren gramatikalizazioari loturik zelarik.

**bate* [< **bade*, cf. *bede*-] honetatik nola iritsi zen *bat* ‘1’ zenbakia gramatikalizatzeraz ulertzeko komeni da Ernoutek eta Meilletek (beren *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, s.u.) *ünus*-i buruz diotena astiro begiratzea, ia zuzen-zuzenean egokitzen baitzaio euskarazko hainbat daturi: «l’utilisation secondaire de *ünus* pour designer l’unité, le nombre *un*, explique que les adverbes et adjectifs ordinaires et distributifs soient empruntés à d’autres racines: *primus* [cf. eusk. *lehen*], *singuli*; *semel* [cf. *bezalako*]» edo «L’ancien nom de l’unité, qui subsiste dans des mots tels que *simplex*, *singuli*; a disparu

⁴¹ Akitaniera ondokoa balitz eraketa, **ataber* genuke (cf. akit. *Anderexo*, etab. / Erdi Aro *Anderazu*, etab.), berehalakoan **ata.er* > *atér* emaitza bertsura iritsiaz. Bigarren osagairako formari dagokionez **-ber* ez eze **-der* zein **-ger* eta are **-her* ere ez lirakeke baztergarri, fonetika hutsari dagokionez; ez dirudi, halere, semantikaren aldetik horietarik batek ere hobekuntzarik lekarkeenik.

à l'état isolé. Pour obtenir une expression plus forte, on l'a remplacé par le mot signifiant 'unique', de même qu'en celtique, en germanique et en baltique».

Gure kasuan ere, beraz, *x 'l' orain atzendua genukeen noizbait, gero **ban* → *bate* = '*moztua' > 'bakartua' > 'l' izan da haren orde z zenbakirako baliatua. Formari dagokionez, *X-*bate* egitura —edozein delarik ere X— azken bokala (-e) guxtienez hirugarren silaban delarik, horren erorketa, aditzeko eta izen sintagmako edozein atzizkirena bezain arauzkoa genuke: cf. -t 'ni', -k 'hi', -k (erg./pl.), -t 'lokatioa', etab., guztiak -CV banatitak.

Horrenbestez, —zaharrenetik berrienera ezarririk—, *ban* (aditza):⁴² *bar* (izena) : *bal-* (konposizioko forma) genuke. Hots, *ban* → *bar*_p *bar*₂ → *bal*.

19. Emaitzen taula

BAN-BAR-BAL		
B	Ø	M
<i>e-ban</i>	—	—
<i>bat</i> (< * <i>bate</i>)	<i>ate</i>	—
<i>bal-1</i> ,	—	—
<i>bal-2</i>	—	<i>mal</i> (?)
—	—	<i>malardatz</i>
—	—	<i>malats</i>
<i>balbe</i>	<i>albe</i>	—
—	—	<i>malbu</i>
<i>balda</i>	* <i>alda</i> (<i>aldaka</i>)	<i>malda</i>
<i>baldar</i>	<i>aldar</i>	<i>maldar</i>
<i>baldatx</i>	<i>aldats</i>	—
<i>balde</i> ₁	<i>alde</i>	—
<i>balde</i> ₂ ,	—	—
<i>baldeko</i>	<i>aldeko</i>	—
<i>baldi</i>	<i>aldi</i>	<i>maldi</i>
<i>baldin</i>	—	—
<i>baldiztu</i>	—	<i>maldiztu</i>
<i>baldo</i>	<i>aldo</i> (?)	<i>maldo</i> ,
—	—	<i>maldoka</i>
<i>baldoki</i>	—	—
(<i>baldorra</i>)	<i>aldor</i>	—
<i>baldoski</i>	—	—
—	<i>aldra</i>	—

⁴² Beharbada, *ban* honen esanahia noizbait (Erdi Aroa baino lehen, seguruen) ez bide zen (bakarrik) 'moztu, ebaki'; *lubana* (gizakiek egindako) 'trinchera' baino lehen 'zanja', 'zulo luze edo zabal, ez sakon' eta aditza 'kolpatu, mailatu, sartu, hondatu', beraz 'barneratu', 'barrura sartu'-tik ezin hurbilago. OEHk *balditu*, *elbarri* eta *herbal* ematen ditu, azkenik, *hebain*-en kidezkat: *ban*-en partizipioari *bar*-en bi alomorfo dagozkie: bata *bal* zahar-atzendua (ezker nahiz eskuin, hori bai): *bal-dar* / *her-bal*, *bar* analogiko-berritzatua bestea.

<i>BAN-BAR-BAL</i>		
B	Ø	M
<i>*baldur</i>	—	—
<i>baldurro</i>	—	—
<i>balgar</i>	—	—
—	—	<i>malgor, malgorti,</i> [<i>malgor-zilazale</i>
—	—	<i>malgorki</i>
—	—	<i>malgu</i>
—	—	<i>malkar,</i>
—	—	<i>malkarro,</i>
—	—	<i>malko</i>
—	—	<i>malmatz (?)</i>
—	—	<i>malmotz, malmutz,</i> [<i>malputz, malutz</i>
—	—	<i>malo, malo-malo</i>
—	—	<i>malokatu</i>
—	—	<i>malota, maluta</i>
—	—	<i>malo-, malutada</i>
—	—	<i>malotxa (?)</i>
<i>baltza</i>	—	—
<i>baltzo</i>	<i>altzo</i>	<i>maltzo,</i>
—	<i>altzokada</i>	—
—	—	<i>maltzokatu</i>
—	—	<i>maltzur</i>
—	—	<i>mama</i>
—	—	<i>mamor</i> ₁₋₂
—	—	<i>mami(n)</i>
—	—	<i>mamorro</i>
—	—	<i>mamul</i>
—	—	<i>mamutz</i>
<i>ban</i>	—	<i>man</i>
—	—	<i>mando</i>
—	<i>andots, angots</i>	<i>mandots</i>
—	<i>andur</i>	<i>mandur</i>
<i>bandurro</i>	—	—
—	—	<i>mankar</i>
—	—	<i>mankarro</i>
<i>bantz</i>	<i>antz</i>	<i>mantz</i>
—	<i>antze, antzo (?)</i>	—
—	—	<i>mantzur</i>
<i>barauts-1</i>	—	—
<i>barauts-2</i>	—	—
<i>barban</i>	—	—
<i>barbar</i>	—	<i>marmar</i>
<i>barda-1,</i>	—	<i>marda</i>

<i>BAN-BAR-BAL</i>		
B	Ø	M
<i>barda-2</i>	—	—
<i>bardal</i>	—	—
—	<i>ardi</i>	—
<i>bardin</i>	—	—
—	—	<i>mardo</i>
—	<i>ardots, arbots</i>	<i>mardots, margots</i>
—	—	<i>mardul</i>
<i>*bare</i>	<i>are</i>	<i>mare</i>
—	<i>argal</i>	—
—	—	<i>margol (?)</i>
<i>barbanda-</i>	—	—
—	—	<i>marko</i>
—	—	<i>marmotz</i>
—	—	<i>marmuka</i>
<i>barra</i>	—	<i>marra</i>
<i>barrabil</i>	—	—
—	—	<i>marrada</i>
—	—	<i>marraka</i>
—	—	<i>marraska</i>
<i>barraskilo</i>	—	<i>marraskilo</i>
<i>barrast</i>	<i>arrast</i>	—
<i>barrasta</i>	—	—
<i>barre</i>	<i>arre</i>	<i>*marre (marreka)</i>
<i>barren, barhen</i>	<i>garren</i>	—
<i>barro,</i>	<i>arro</i>	<i>marro</i>
—	—	<i>marro-marro</i>
—	—	<i>marroatu</i>
—	—	<i>marroka</i>
<i>barroki</i>	—	—
<i>barru</i>	—	<i>marru</i>
—	—	<i>marruka</i>
<i>barruki</i>	—	—
—	—	<i>marruza</i>
—	<i>arte</i>	—
—	<i>arteka</i>	<i>marteka</i>
—	<i>arto</i>	—
<i>bartz</i>	—	<i>martz</i>
—	—	<i>maskor</i>
<i>baso</i>	—	—
<i>bazter</i>	—	—

20. Gogoetak behin-behineko analisi gisa

Aurreko orrialdeotan ia ehun eta berrogei etimologiaren oinarriak jarri ditugu zuzenean eta beste askorenak zeharka, *ban-/bar-/bal-* familiara bilduaz euskal hiztegiatan (eta azken mende askotako euskaldunen gaitasunean) zein bere aldetik, ardi erratu bezala ziren beste hainbeste hitz; horietarik gutxi batzuen kidesuna antzemana zen dagoeneko *EHHEn* edo lehenago, baina gehienen arteko erlazioa eta hasierako oinarri komunaz ondoko bilakabidea atzendua edo ahaztua zen. Are gehiago, lehenagotik aztertu horietarik *b-* multzokoak ziren ia denak eta pare bat *ø-*, horietako batzuen aldaerak; azkenik, *baso* (< **bar-so*), *bartz* (< **bar-tz*) eta *bazter* (< **bar-z-be(he)r(a)*) landa, guztiak ziren flexiokoak (*are, bare, barru...*). Orain 50 *b-*, 28 *ø*-⁴³ eta 66 *m-* aurkezten ditugu:

a.1. <i>b</i> -... - <i>r</i> (24),	a.2. <i>b</i> -... - <i>l</i> (21),
b.1. <i>ø</i> -... - <i>r</i> (11),	b.2. <i>ø</i> -... - <i>l</i> (12),
c.1. <i>m</i> -... - <i>r</i> (26),	c.2. <i>m</i> -... - <i>l</i> (28).

Badira, gainera, 3 *b*-...-*n* 4 *ø*...*n* eta beste 7 *m*-...-*n* ere; orobat 6 *m*-...-*m* azkenik; zifrak ez dira, jakina, behin-betikoak baina bai joera nagusien aski adierazgarri.

Flexioko morfo zaharrek -*n* dute (*e-ban, bantz, mantz, mantzur*) eta berrienek (**marre, *bare, barre, arre, are, barren, barru, barro, arro, marro, marru...*), aldiz, guztiek -*r* (> -*R*). Eratorri zaharrek -*r* dute bere oinarrian (*ardi, bartz, baso, bazter, mardo, mardul, marro*), eta *l* berriagoek (*baldi, baldo, albe, altzo, malga, malda, malgu...*). Lortutakoen zerrendari euskararen sintaxi zahar eta berrian hainbesteko egitekoa duten *alde, aldi, arte* edo *baldin*, gehi horien eratorrien jatorriaz eta bilakabideaz, eta baita *eban* aditz zaharrari buruzko zenbait zertzelada ere erantsi beharra dago (cf. §18).

Bon/bor/bol familiaz prestatzen ari garen beste lan bateko (Lakarra 2018b) azterketaren lehen emaitzak ere erabili ditugu *ban/bar/bal-* familiakoekin erkatzeko. Lan horretan *bon* eta *bor* erro aske eta familia banako (eta txiki)tzat genituenak ere familia berekoak direla erakutsi ahal izan dugu eta baita *bol-*, deribaziorako 2.aren aldaera modernoagoa ere; *bor*-ek zuen lehenago egiteko hori bera familiaren oinarritzat jo dugun **bon*-i buruz. Lehen ezagutzen genituen *bortz/bost, borobil* eta *ortzi* (< **bortz-i*) ia bakarrei, hasierako *C*-ren txandaketak direla eta (*ø-*, *m-*) *ote_p, ote_z, orde, ordea, ordekalordoki, orban, olde, molde* (eta *bolde*), *molda, molko, multzo* eta, seguruenik, *morokil* eta *moropil* ere familia berekotzat eman ditzakegu, *emon/eman/emun* aditzaz gainera, noski; guztira ia 30 bat oinarritzko eratorri eta konposatu —gehi morfema batzuen gramatikalizazioaren iturburua (-*bol-po* ‘inguru’, -*o* ‘DAT.3.p.’—, alegia, eta ez dugu segurki zerrenda agortu.

Ban/bar-ena eta *bon/bor*-ena ez dira, inolaz ere, orain arte *EHHEn* eraikitako familiarik handienak (*zun/zur*-ek badu bi horiek baino hainbat gehiago) baina oso urrun gelditzen dira maileguen gainean eraikitako edozein saretatik, zein ere diren zabal (cf. *trebe*) eta are zahar eta orokor (cf. *lege*). Badakigu *EHHEn* aurki berre-raiki nahi genituzkeen **don, her* edo *ha* erroen familiak *bar-* eta *bor*-ena baino handiagoak izan daitezkeela baina ez da pentsatu behar falta diren guzti-guztiak horrelakoak izango direnik ere; esaterako, gutxienak dira —baina bai §6an aipatu *bun-/*

⁴³ Ezin ahaztu hauek direla zalantza gehien biltzen dutenak, **b*- > *ø*, **b*- > *ø*, **e-da-ra-* > *ar-* eta are bide gehiagotatik iritsi baita hizkuntza forma horietara.

bi— bi hauek bezala ezker nahiz eskuin berreraikitze oinarririk ematen digutenak.⁴⁴ Baliteke, bestalde, hemen direnen artean *bar*-en familiako ez den bakanen bat oharkabean zerrendan eranstea —nahiz horrelakoak ekiditen saiatu— edota horretan baten bat peitu izatea;⁴⁵ etimologia, zorionez, beti *in progress* den jarduna da eta izango bide dugu horrelako konponketentzat aukerarik.

Nolanahi ere, saio honetan ikusitakoak martxan den eta ez berehalakoan eta ez aurki amaituko ez den etimologia-lanerako behin-betiko soluzioak baino, ondorio gisa zenbait bide eta gogoeta-gai berri ere eskaintzen digu, Joakinek behin baino gehiagotan argitu nahi izan dituen berreraiketaren metodo, irizpide eta ibilbideez:

1. Bistakoa da berreraiketa hainbat eta pobreago dela zenbat eta ideia lausoa goak izan berreraiki nahi dugun hizkuntzaren edo hizkuntza-egoeraren gramatikaz (AEnaz gure kasuan), edo are —sistematik inoiz izan ez balitz bezala— berreraiketa segmentu hutsen bilaketa eta metaketaren sinonimo bailitzan arituaz; alderantziz, hainbat eta seguruagoa eta aberatsagoa dateke zenbat eta antzinako gramatikaren ezaugarri eta fenomeno gehiago ezagutu, ezagutza horiek txiki eta apal izan arren:

The reconstruction of Old Chinese is sometimes treated as a pure matter of phonology. (...) The central thesis of the present book is that in order to reconstruct Old Chinese phonology, a proper understanding of Old Chinese morphology and word-families is indispensable (Sagart 1999: 1).

Ia azken 20 urteotako lanetan usu aipatu dut pasarte hau; alabaina, nago beste edozeinetan baino arrazoi gehiago dela oraingo honetan hori errepikatzeke.

2. Hastean susmatu legez (§5), erakutsi ahal izan dugu enbor eta erroen eskuin aldeko alternantziak ez zirela soilik bisilaboetan gertatzen, ezta horietan eta zenbait monosilabo edo «erdi-monosilabo»⁴⁶ soiletan ere (*egun / egur- / egu-, belaur / belaur-, soin / sor, oihan / oihar-, hoin / or-...*). «Barneragoko» eta gramatika zaharragoaren muinetik hurbilagoko testuinguru batera jo dugularik (bisilaboen ezkerreko CVCra, horko C₂-ra zehazki) aurkitu dugu prozesua aberats eta erregularago zela erro monosilabikoaren garaian, gero historikoki gehiengoan den polisilabikoan garai zaharragoko erregelaren oihartzun isolatu batzuk gorde arren soilik.
3. Funtsean, txistukari homorganikoen aurkako erregelarekin (**s/zV(t)z/s → **sV... (t)s)⁴⁷ edo Grassmanen legearen (**hVh → **ø...h...) bilakabideare-

⁴⁴ Lakarra (2018a)n zenbait ohar bildu arren —esaterako «Martinet legea» eta «Trask legea» hurbil-keta osagarritzat ulertzearen abantailaz—, zeresanik gelditzen da (ikus liburu honetan bertan Manterola *ithurri-z*) *T^h- herskari bortitzen eta horiei lotu h-en (*T^h-> h-) bilakabideaz.

⁴⁵ Kanpoan utzi ditugu, esaterako, *barhandatu*, *barhanka*, *barrandari* seguru antxean familiakotzat jo ditzakegun arren, ez soilik zalantzagarrigoak izan litezkeen *barronde*, *baldres*, *baldraska* (cf. *aldra*, *halere*), etab.

⁴⁶ Gure kasuan ez dakit Matisoffen «seskilabo» (silaba eta erdiko) delakoek interesik duten. Agian bai, azken batean ekialdeko hizkuntzetan bezala AEn ere aurrizki eta «silaba higituez» ari baikara, berreraiketarako interesgarrienez, hain zuzen ere; ikus Michaud (2012) argigarria.

⁴⁷ Hots, *zotz* baina ***sotz* nahiz ***zots*. Dardarkarietan garai honetan horrelakorik ezinezko zen, baina ez bakarrik /r-/ ez izateagatik baizik eta dardarkari fortis fonologikorik ez zelako; txistukarietan, ordea, hertsapena artikulazio puntuari zegokion (ez moduari).

kin ikusi zen legez (cf. Lakarra 2009c), murriztapen edo erregelak «barnetik kanpora» zabaltzen dira —itxaron bezala—,⁴⁸ beharbada bilakabide horretan beren orokortasuna galduaz. Lan honetan soilik kasu bakar bat (**ban/bar-/bal-*), aztertu dugu —**bon/bor-bol-*etik oharren bat gehituaz—, baina okertzeko arrisku handirik gabe *gan/gar-/gal-*, *gen/ger-/gel-*, **don/dor*, *gor/gol-*, *sar/sal-*, **hen/her/hel* eta beste bikote eta hirukote askok fenomenoaren hedaduraren eta hitz-sare zaharren tamaina argitzen lagundu ahalko digute.

Ezker muturreko CVCak miatu ditugunez bakarrik, zail da aurreikusten zein izango den CVC-en ertzen alternantzien ekarpena eskuinaldekoak (*galbar*, *enbor...*) edo horien osagarri diren aurrizki ondokoak (*labar*, *zabal...*) aztertzean. Nago, halere, *ban* → *bar-* :: → *X-bar* edo, geroago, *bar* → *bal-* :: → *X-bal* (cf. *zabal*) legezko erregelak izan zirela noizbait eta ez irregularitate edo anekdota garai historikoetan bezala.

4. C-altzernantzien murriztapen eta bilakabide hauen kokaguneak erro-ertzak dira (lehenik) eta enbor-ertzak (gero), ez silabak, hitzak edo flexioa; horrenbestez froga erantsi sendoak dira CVC erroaren antzinatasunaren alde eta baita, noski, erroaren FK-ren [monosilabo] > [bisilabo] bilakabide berankorragoarenaren ere. Bilakabideon kronologiak zehazteke dira —eta beharbada ez dira inoiz ere zehazten errazak izango—, eta, agian, ezberdinak beren artean; halere, bilakabideok zabal hedatuak eta mende luzez zirautelarik geruza zaharretan, CVC erro-ereduaren aldeko lekukotasun hori ez da laburra, berreraiki genezakeen historiaurreko hizkuntza egoerarik zaharrentik partez, bederen, akitaniera eta Erdi Arora artekoa edo baizik (cf. Lakarra 2009b).⁴⁹
5. *-n* > *-r* eta *-r* > *-l* aldaketak konposizioan eta eratorpenean (ez flexioan) jazo ohi ziren lehenik CVC monosilaboen artean, gero —hitzak hazi ahala eta forma kanonikoa monosilabotik bisilabora igarotzen zen heinean— bisilabo zenbaiten eskuineko aldean: *bar* → *barhen* (flexioa) baina *galde* (< **gar-de*) / *bar* → *bal-do* (erator.-konpos.). Azterketa honen aurretik genekien baino garbiago gelditu da **CVn* (*ban*) zela erro-alomorfo zaharrena eta *CVr-* (*bar*) horren eratorpen eta konposizio forma zaharrena; gero, *CVr* hori oinarrizko erro bilakatzen da eta haren loturak *CVn*-ekiko atzentzen eta, ondorioz *CVl-* (*bal*) eratorpen eta konposizio alomorfo propio berria sortzen du. Lekukotutako adierak ‘moztu’ (gehi *hebain* ‘baldado, golpeado’) eta ‘barru, behe’ direlarik, ez dirudi zailegi beren oinarrizko esanahi zaharrak hurbiltzea edo bateratzea lehendabizikoarentzat ‘barruratu, barneratu (aiztoa, aizkora, aitzurra...)’ > ‘moztu’ proposatuaz.

⁴⁸ Cf. Miller (1985) japonierazko «Lyman legeaz» eta (egileak dioenez) aski antzeko lirateke Dahl-en legea bantuan eta Grassmann-en legea IEz; Ariztimuño 2011z geroztik «euskarazko Grasmann» ere gehi genezake, lehen ezagun zen bi morfema eta bi silabaren artekoaren (*bil-herri* > *ilberri*) aurretik silaba eta erro bakar baten barrukoa ere (**hor-ara* > **hohara* > *ohara*, *otso* < **hor-so*) ezagutu ondoren.

⁴⁹ Ikusiko formulazio honek aldaketarik beharko duen Odriozolak (2018) lortu emaitzen ondorioz **b-*, **b-* > \emptyset bilakabideez eta mailegu eta ondare zaharrekoen artean horiekiko izan litezkeen ezberdintasunez. Hernandez Esnaolen 2018ko GrALean ere badira VCV eta VCCV erro-ereduetan gertatu erorketa horien inguruko zenbait datu. Ik. 55. oh. ere.

6. *Ban* aditz-erroa eta *bar* jatorriz lotuak badira, proposatu dugun bezala —eta badira arrazoi pisuzkoak familia barnean eta gainerako familien egiturarekin erkatuaz—, badirudi aurreko garai zaharrago batean *bar ban*-en eratorpen alomorfoa zela eta *bal*- alomorfo berriagoa sortu ondoren *bar* familiaren oinarrizko forma izatera igarota, *ban* fosilduaz (lexikalizatuaz) eta familia horretarik urrunduz; *eban* bera aspaldi ahaztu zen (*ebaki* bezalako eratorrien mesedetan) eta *luban* legezko fosilen bidez gordetzen dugu haren oihartzuna. Ondoren, gradu larri edo apalagoan hori bera gertatuko zen *ø*- eta *m*- zuta-beetakoen artean ere eta, horrenbestez, familiaren gune izaten epe luzeagoan jarraitu zuten *b*- zutabekoek beren aldetik erroaren hasierako ezberdintasuna amaierakoari gehitzean.⁵⁰
7. Antzera gertatu bide zen **bon* → *bor*- eta gero *bor* → *bol*- bilakabidearekin (cf. Lakarra 2018b eta §20 honen hasieran). Familia honetan, izatekotan ere *bor*-en oinarrizkotasuna portzentualki exkaxagoa da *bar*-ena bere familiar baino; gertakari honetan baduke pisurik *bor*-en familiar gehiago izatea **b*- > *ø*- jaso dutenek eta are gehiago **bo*- > *mo*- kasuek ere.
8. Hitz-eraketa erregelak eta horien eboluzioa forma kanonikoaren aldaketaren parte garrantzitsuak dira (garrantzitsuenak, segurki); **r* > *-l* edo **uh*- > *-ih*- bilakabideek beren orokortasuna galtzean lehenik eta emankortasuna gero, familia zahar eta zabalagoko kideen arteko hausturak sortzen dira, erreduplikazio- eta aurritzitze-prozesuek beren emankortasun eta gardentasuna galtzerakoan bezalatsu: [sa]-[bel] (eta *sa-mur*, *sa-min*... eta *hur-bel*, *har-bel*...) zena, [sabel] bilakatzerakoan *samur*, *samin* eta enparatuekin bezala, *sabel* eta *ubel*, *harbel* eta gainerakoekiko lotura, nahiz [go]-[gor] (eta *ze-zen*, **da-dar*, **no-nol*...) *gogor* bilakatzean *gorri*-rekikoa —edo *gizon* (< **gi-zon*) eta *zohiren* edo *labur* (< **da-bur*) *samur* (< **sa-bur*)-ekikoa... — atzenduaz joan zen legez hitzunaren lexikoian.
9. *-r* > *-l* bilakabidea ilunduz joan zen heinean —dela guztiz bizirik zen oinarritzko alomorfoaren /r/ berrezartzen hasi zirelako hitzunak, dela -Cn hots horri morfologikoki loturiko beste batzuk (/h/, /ø/, adib.) ugaltu zirelako—⁵¹ eta eskuineko morfemen funtzioak ere (*-del-te*, *-dil-ti*, *-dol-to*...) ilundu ahala, *b*- zutabekoek arteko familiatasuna ahulduaz joan zen, guztiek *bar* oinarriarekin zuten jatorrizko lotura atzenduaz. Eta *bar* : *bal*- txandakatzeta galdu zenean *barru* eta *barren*-ek *balbe*, *baldin* eta gainerakoekin zuten lotura ere galdu egin zen eta —nola ez!— are gehiago, *albo*, *alde*, *aldi*, *altzo*-ekin nahiz *mardo*, *malda* edo *marraka*-rekin jatorrian eta hainbat mendetan izandakoa.
10. *Bon/bor/bol*-en, zifrak orotara apalagoak dira *ban/bar/bal*-en baino —60tik gora, halere—, baina zutabeka erkatuaz oso gauza ezberdinak aurkitzen di-

⁵⁰ Honek ez du esan nahi frogatutzat ematen dugunik edozein CVr-en aitzin-forma *CVn denik; alabaina, erro beraren alomorfo badira CVn, CVr, CVl, CVh, CVø, *n da zaharrena izateko aukera gehien dituena. Cf. *zun*, *sun*, *son* (ik. 17. oh.), etab.

⁵¹ Alegia, Lakarra (2015a)n «5. hatxe» deituak, hain justu konposizioan edo eratorpenean *-r* bate-tik sortuak: cf. *hor* > *oh*- (*ohalano*, *ohara*) edo *hur* > *uh* (*uhalde*, *ibar* [< **ihbar* < **hubbar* < **hur-bar*]), etab.

tugu: 40 / 20 *b-*, 15 / 16 *ø-* eta 30 / 28 *m-*;⁵² badirudi, hortaz, nahiz termino absolutuetan nahiz erlatiboetan *b-* gutxiago dela /*o*/-ren aurrean baina ez hor galdutako guztia *ø*-ra joan delako, Mitxelenaren erduan itxaron zitekeen bezala, baizik eta «iheslariak» ia erdi eta erdi banatuak aurkitzen ditugulako *ø*- eta *m-* zutabeetan.

Gainetik, badira 5 *-l mo-* zutabeetan, *bo*-n adina eta *o*-n baino askoz gehiago eta horrenbestez, pentsa genezake eskuineko *-r > -l* ezkerreko *b- > m-* baino lehen gertatu zela (hasia zatekeen, bederen). *Bon/bor/bol*-en datuetarik abiatuaz, aldiz, *-r > -l* aldaketaz ezingo genuke gauza segururik esan, *olde* eta *oldar* honen eratorriaren lekukotasuna baitugu soilik; alabaina, zalantzak uxatu ahal ditugu *ban/bar/bal*-era joaz: *albe*, *aldats*, *alde*, *aldi*, *aldor*, *aldra* eta *altzo*. Beraz, bi fenomenoak (*b- > m-* eta *b- > ø-*) CVI CVr-erroen eratorpen alomorfo bihurtu ondokoak bide dira.

11. Ohi bezala semantikazko loturak bestelakoak baino ahulagoak izan arren,⁵³ aipagarri iruditzen zaigu lan honetan baliatu dugun hiru ardatz paralelo horien gainean antolatutako berreraiketaren segurtasuna, ezkerreko edo/eta eskuineko alomorfia kate eta zangalatrauek berebiziko sendotasuna ematen baitiote:

<i>albe</i>	:	<i>balbe</i>	:	—
—	:	<i>balda</i>	:	<i>malda</i>
<i>aldar</i>	:	<i>baldar</i>	:	<i>maldar</i>
<i>alde</i>	:	<i>balde</i>	:	—
<i>aldi</i>	:	<i>baldi</i>	:	<i>maldi</i>
—	:	<i>baldiztu</i>	:	<i>maldiztu</i>
<i>altzo</i>	:	<i>baltzo</i>	:	<i>maltzo</i>

3tan *ø - b - m*, beste hainbestetan *b - m* eta bitan *ø - b* doaz elkarrekin; pentsatzekoa da, gainera, *mardo* / *mardul*-ek eta *malbu*-k enparatuko zutabeetan kiderik ez duten arren, noizbait **b-*n izango zutela, bederen, horretatik abiatuaz iritsi baitira gainerakoetara: *baldo* / **bardo* ← *mardo*; **bardul* / **baldur* ← *mardul*; **balbu* / **barbu* ← *malbu*. Ez hori bakarrik: sarea hain da tupitua non bere alderik ahul eta betetasun urrienean kokatuentzat ere urruntasun handi nahiz txikiagoan kognadoak ezagut litezkeen hiru aldagaietan (*C-*, *-C*, *#C-*) dituzten erantzun erregularren bitartez: horrela, adibidez, *arto* arazorik gabe kokatzen da ondoko taldean: *baldo* / *arto* / *maldo* / *mardo*; ik. 13) ere.

<i>baldo</i>	:	—	:	<i>maldo</i>
—	:	—	:	<i>mardo</i>
—	:	<i>arto</i>	:	—

⁵² Ohar bedi **bon/bor/bol* erroaren azterketa **ban/bar/bal*-ena baino atzeratuagoa dela eta, beraz, ematen ditudan zifrak gutxi gorabeherakoak direla; uste dut, halere, zehaztasunetik urruti egon arren ere egungo egoeran joera nagusiak islatzeko lain badirela.

⁵³ *M-* zutabea, fonosinbolismo gehienak biltzen dituelarik, badirudi urrunago dela beste bietarik haiek beren artean direna baino.

12. Gramatikalizazioaren historiaz dakikeguna oso lagungarri dugu morfemen eta lexemen forma eta esanahi zaharrak eta, beraz, morfologiaren eta lexikoaren tarteko geruzak argitzeko; esan gabe doa horiekin batera argitzen dela, partez bederen, hizkuntzaren soinuen bilakabidea ere. Hots, berreraiketaren parterik zailenean (**b-* gabeko formetan edo horien kognatuetan) eskubira *-bo*, *-da*, *-de (-te)*, *-di*, *-do (-to)*... bezalako atzizki ezagunak eta beren bitartez mundu osoko hizkuntzetan arrunt zabalduetako gramatikalizazio bilakabideen —h.d., bilakabide fonologiko, morfologiko, semantiko, pragmatiko— aztarnak gordetzeak gure lana lagundu baino ezin egin lezake (cf. Lakarra 2013a); orobat, familia honetako zenbait hitzetan (eta zutabe guztietan) lekukotu *-tz-o* bezalako morfema eta amalgama ilun baina ezagunak han-hemen aurkitzeak.
13. Hots, berreraiketa-sarea tupitzera dator gramatikalizazioaren garapen labur edo zabala. *Arte / alde* bikotea hartzen badugu, demagun, bietan dugu **b-* > *ø-* eta, hortaz, semantikazko bilakabidearentzat nahiz azterketa kronologikorako CVC-ren *-C* eta hurrengo morfemaren *C*-ren topaketaren azterketatik atera genezakeena dugu erabakigarri. Hemen, bada, ezkerrekoaren hitz-eraketako alomorfo zaharrari (*-l*), eskuineko alomorfo zaharra dagokio (*-d*) eta alderantziz (*r-* : *-t*); goraxeago §11) ere.
14. Egokitasuna ez da soilik formaren aldetikoa, baina baita semantika edo funtzioarena ere: aurreko bi kasuetan **den* errotik datozkigun alomorfoak ditugu, bata forma (*-d*) eta esanahi zaharrarekin ('amaitu'), bestea forma (*-t*) eta esanahi-funtzio berriarekin (plural-aditz-izena; ik. Lakarra 2018a). Aldaketa semantikoa, kronologia eta gramatikalizazioaren parte formala ere, hirurak datoz berreraiketa sendotzera, usu alomorfo zaharrak morfemen funtzio zaharrarekin edo/eta hitzen adierarik zaharrenarekin baitoaz eta alomorfo berrienak funtzio eta esanahi berriekin, Kurylowiczen irakaspen klasikoan arabera jokatuaz.⁵⁴
15. Lehenago zenbait *b-* > *ø-*-ren berri eman (cf. Lakarra 2009b eta 2015a) eta beste zenbait *i(z)- bi(z)-*era eraman genuen legez (cf. Lakarra 2015c), ezkerrean ere, CVC-ren berreraiketak bazuen premiarik. **b-* > *ø-*-ren lekukotasun gehiago bildu dugu,⁵⁵ eta hots hori berrezarririk *ban-bar-bal-*, *bon-bor-bol-*-en eta gainerako familietara hainbat VC- bihurtu ahal izan dugu eta beraien adiera zaharrak ere erro horienekin lotu: **b-*-ren erorketa honek luze iraun bide zuen eta horregatik nahiz eratorpen bukaera zaharra (*oal*, *ool*) zein analogikoa (*oar*, *oor*) ditugu sail horretakoekin: *albo*, *alde*, *aldi*, *alde...* nahiz *ardi*, *arte*, *orde...* Ikus §3 hitz-hasierako berreraiketa-zailtasunez.
16. Aitortu behar dut *ban-bar-bal-* erroan ere (ez soilik *bon-bor-bol-*-en) *b-* > *ø-* erorketak aurretiaz pentsatu baino hedadura handiagoa duela eta ia *b-* / *ø-*

⁵⁴ Antzera *arto* ere, dela forma, dela esanahiaren aldetik; ikus ondoriootako 11.a.

⁵⁵ Dakidalarik, inork ez baitu **p-* > *ø-* bilakabiderik aipatu (ez nahas Mitxelenaen 1957ko sisteman tokirik izan ez arren lehenago *b-* bilaka zitekeen ezpainkari bortitzarekin), pentsatzeko da *oste* 'atze' lat. *post*-etik badator *p-* > **b-* > *ø-* gertatu zela eta, beraz, kronologia erlatibo bat dugula hor, zehatzago **b-* > *ø-*-k oraindik baziruela mailegurik zaharrenak bertakotzean. Are gehiago, *ezain* < **uexanu*, *alu* < *aluu* eta *eskatu* < *uescor*-etik badatoz, betazismoaren ondotik ere indarrean zen; ikus hor aipatu 49. oharra eta Odrizola (2018) eta Hernandez Esnal (2018).

txandakatzeaz hitz egin litekeela, *alde / balde, aldi / baldi, aldo / baldo, aldor / baldor, altzo / baltzo...* *m*-dun hirugarren kide aberatsa ere gehitzen zaielariku usu: *maldar, maldi, maltzo, marro*.

Bon-bor-bol-en —zorionez berreraikitzailearentzat— *bote / ote / mote* eta *borde / orde / morde* hirukoteak ditugu eta baita beste lau bikote ere (*olde / molde; borda / morda; borobil / moropil; bortz / ortzi*, cf. Lakarra 2018b). Baina azterketaren ezusteko nagusia beste nonbait da: itxaroten genuenaren aurka, alomorfo ugariena ez da *ø*-, *b*- edo, batez ere, *m*- baizik (*b*- -20, *ø*- -16, *m*- -28); bistakoa da, bai bere aldetik dioskunagatik eta baita *bar*-en familiako emaitzekin erkatuaz (*b*- 40 / *ø*- 15 / *m*- 30) jakin genezakeenagatik, erro hauek hitz hasiera zaharren ikerketarako lekukotasun interesgarriak eta hurbilketa estandarrarekiko (*FHV*) zertzeladarik ekar diezaguketela.

17. Hemen, hasieran gaztigatu legez, ez dugu *ban-/bar/bal-* familia osoa bildu eta ez bakarrik toki eta denbora faltaz: hainbat kide (aurrizkidunak nahiz eskuineko *bar*-dunak, esaterako) ez dira arrapagai errazak; *ibar, labar* eta *garbal* bai, baina eta *ezpal / (z)ozpal* eta *zabal*-eredukoak? Eta (*b*)*iz-ar* eta *bih-ar*-ekoak familia honetakoak dira ala bestetakoak? Nork jakin saio berri eta sakonagoek zer eman diezaguketean ondare zaharraren egituraren ezagutzarako eta fonologia eta morfologiaren berreraiketa aberatsagarako.
18. Aztertu edo ikuskatu diren erroetan lortutako emaitzak itxaron baino askoz aberatsago suertatu direlarik, eginkizun gelditzen zaigu hurrengo lan bat(zu)e(ta)rako hemen erabilitako *C- / ø-* txandaketak —nahiz *T- / h- / ø-* edo beste batzuk— eta hitz-eraketako *-n / -r / -l* (eta beste aukeraren bat, *-h* edo *-ø*, kasuko) euskal lexikoi zaharraren errailetan barrena sistematikoki hedatzea.
19. Ez genuke atzendu nahi AEMren kontsonante-inbentarioan (cf. Mitxelena 1957) tokirik ez zuen /m/-ren sorrera eta hazkundeari buruzko hondar gogoeta laburra: ikertutako familiako *m*- zutabeen aurkitzen ditugun 65 bat formetarik soilik 4/5 dira (aldaerak ere kontuan hartuaz) testuinguru fonetiko estandarrak (*b*- > *m*- / __ Vn) hortara eramanak; erkagai darabilgun familiarian 28tatik bi (*mona, multzo*). Badirudi, beraz, honako honetan *ban/bar*-eta *bon/bor*-en eta —ondare zaharreko gainerako familietan—, [m] hotsak goizetik izan zuela balio fonosinbolikoa kate fonikoan urri izanaren ondorio.⁵⁶ Izan ere, horren aztarna semantikoak oraindik errazak dira antzematen *mardo, maldo, malgu, malbu* edo *marraka* nahiz *marru* bezalakoetan zirriborratu dugun familiarian, eta ez gutxiago *mordo, mokor(do), morokil* eta bestetan erkaketarako ekarritako ikuskatu bigarrenean.
20. Galderari hedadura zabalagoa ematen badiogu, hiztegieta *mainu* edo *mando, mahai* edo *mahats* bezalakoak badira —hots, agerian edo estalirik **b*- > *m*- eragin zezakeen sudurkaria edo horren arrastoa dutenak— baina gutxi izateaz landa, hainbat mailegu argiak dira. Zer ikertu asko da oraindik, baina nago Odriozolak (2016) *e*-n eta (2018) *o*- / *u*-n egindako azter-

⁵⁶ Ikus *FHV* §§13.8.9 bikaina; alabaina, bada oraindik aurreratu beharrik *m*-en ugalketaren kronologian.

keten antzekorik *m-* sailean ere egin dadinean, hemen fonosinbolismoari zor zaiona uste baino askoz larriago agertuko dela, nahiz horretan ere mailegaketaren pisua ez bide den mezprezagarri izango.

21. Ezingo da amaitutzat eman familiaren osaera eta bilakabidearen ikerketa —eta horrenbestez ezta honako zirriborro hau ere— erro eta alomorfoen gramatikalizazioaz zerbait erantsi gabe. Lakarra (2016)n eta inplizitoago beste hainbat lekutan gramatikalizazioaren lehen garairako CVC > CV aurkitzen dugularik, familia honetan **ba*, **ma* eta agian —**b-* > \emptyset ala gramatikalizazioa bera lehenago eman den— **a* itxarongo genituzke. Bigarrena (ala soilik *m-*?) da Mitxelenak —oker, azken 20 urteotako ikerketaren aurrean—, *FHV*-n aipatzen duen euskarazko «sasi-aurrizki bakarra». **ba*-rentzat homofonoak (ala kognado-gaiak?) berehalakoan datozkigu, nahiz erroen ezker nahiz eskuin. Alabaina, ez da gai hori gure gaurko asmoetan sartzen eta aipamen hutsarekin beste baterako utzi beharko, premiazko aurrean franko egiteke baita oraindik (cf. Lakarra prest-d).

21. Hitzatze

21.1. Koldo Mitxelenak 1970erako euskararen berreraiketa ia agortutzat ikusten zuen, artean bezala soilik edo nagusiki maileguen gainean oinarriturik jardun ezkerro.⁵⁷ Lehen ere ondare zaharraz arduratu zen arren, baita —bere neurrian— ustezko ahaideetarik atera zitekeen urriaz ere, geroztik aldarrikatu zuenez bereziki ondare zahararen analisisian ikusten zuen aitzineuskararen azterketan sakontzeko bide nagusi edo ia bakarra. Bide horretan urratsak emateko aurrelanak ditugu, besteak beste, aipatu 1970koa, 1971koa eta 1977koa, eta partez horren emaitza edo zantzurik bada *FHV*² bertan; ezin esan, ordea, ondare zaharra mailegu latin-erromantzearen ezagutzaren parera igorik utzi zigunik.

1995az geroz euskararen aldaki zaharrenak aztertzeke baliabideak bilatzen eta probatzen saiatu naiz, —bestek esango du zenbateko trebeziarekin— jakinik ahaleginik handienak eginik ere, asko edo gehiena gelditzen zela eskas. Erroaren Forma Kanonikoaren azterketa izan da jardunaren ardatz nagusia eta arestian (2016-) erakutsi nahi izan dut ardatz horrek ez duela baliogarritasunik galtzen morfemetara hedatzean ere. Lehenxeagotik (batez ere 2013tik aurrera) inguruan ikusten nuen baino arreta gehixeago eman diot gramatikalizazioaren azterketa formalari. Erroen eta Morfemen FK ez dira, jakina, Gramatikalizazioarekin loturarik gabeak eta, izango bide da beren arteko «sinergiarik» oraintsuko zenbait jaingo tiki pedanteren hitz itsusi hori erabiltzea zilegi bazait.

Bide zabal (eta luze!) horietarik gehiegi urrundu ez naizelakoan nago gaurkoan Joakini eta berreraikitzaile-kideei «familia barneko berreraiketa» edo «famiariak lagundutako berreraiketa» garatzen hasteko proposamena luzatu eta horretarako urratsen bat egitean. Bistan denez —*ximinoa gorago*, *uzkia ageriago*, Oihenartek eta Arzalluzek ziotenez— berreraiketaren boterea lotua doa haren segurtasunarekin eta, ordaintan edo, hurbilketa honen bidez famiariako kideen arteko lotura eta sareak (formalak, semantikoak eta kronologikoak) ageriago gelditzen direlakoan nago. Ez da beldurrik,

⁵⁷ Cf. Mitxelena (1970a: 308) eta Lakarra *et al.* (2016: §5eko)-ren iruzkina.

halere, alorreko lankide zahar zein berriak langabezian gera daitezzen; besterik da, saria bakoitzak itxaroten duenaren pareko ote datekeen.

Amaiera, hasiera bezala, gure antipodetako lankideei esleitu diet, *mutatis mutandis*, haiengandik ere zerikasirik izan genezakeelakoan bainago:

Our experience suggests that the stock of cognate sets among Australian languages can be greatly increased if comparativists look beyond the obvious cognates. We suggest that this is not only desirable but necessary if we are to gain a true picture of how the languages are related historically. An adequate stock of cognates is required to establish (a) which subgroups of a language family (such as Pama-Nyungan) contain reflexes of a given etymon, (b) to what level (protolanguage or early areal group) a given etymon is reconstructible, and (c) what is the proper genealogical classification of the languages. *Such a method, one which goes beyond the obvious comparisons and seeks out the obscure cognates for the light they can provide on the linguist past* (Koch & Hercus 2013: 50; etzanak neureak [J.A.L.]).⁵⁸

22. Bibliografia

- Agud, M. & A. Tovar, 1988-95, *Materiales para un diccionario etimológico vasco (A-orloi)*. Donostia: UPV/EHU, 7 lib.
- Aritzimuño, B., 2011, *Antzinateko euskal idazkunak eta aitzineuskararen berreraiketa: corpusa, analisisa eta ondorioak*. UPV/EHUko Master Tesia.
- Begiristain, A., 2015, «Gogoetak Mitxelenaren eronbo sistemaz eta honen historiaurreaz. Ikuspegi berri baterantz». GrALa, UPV/EHU. *ASJU*-n argitaratzekoa.
- Benveniste, É., 1935, *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris: Maisonneuve.
- , 1954, «Problèmes sémantiques de la reconstruction», *Word* 10, 251-264. (Berrarg. *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966, 289-307).
- , 1969, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes. I. Économie, parenté, société; II. Pouvoir, droit, religion*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Corominas, J. & J. A. Pascual, 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Egurtzegi, A., 2011, «Euskal metatesiak», *ASJU* 45: 1, 1-88.
- , 2018, «Herskarien ustezko ahoskabetasun asimilazioa eta euskal herskari zaharren gauzatzea». Liburu honetan argitaratua.
- Ernout, A. & A. Meillet, 1979, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 4. arg. Paris: Klincksieck.
- Etxagibel, J., 2008, «Silvain Pouvreauren hiztegiaren iturriak eta testukritikaren metodologia», *ASJU* 42: 2, 69-118.
- , 2014, *Pouvreauren hiztegia testukritikaren eta metalexikografiaren argitan*. UPV/EHUko Doktorego Tesia.
- Feuillet, J., 2016, «Reconstruction du système phonologique indo-européen», *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics* 129, 39-65.

⁵⁸ Beste nonbait jarraitu beharko dut Joakinekin aspaldiko elkarrizketa (ik. Lakarra prest-f), nahiz gai zaharrez, nahiz berri-berriez. Bistan da bion maisu eta adiskide baten ohoretan Joakinek prestatu saioa (Gorrotxategi-argitaragabe) aukera ederra dela horretarako.

- Gómez, R., J. Gorrotxategi, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), 2013, *3rd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra - III Congreso de la Cátedra Luis Michelena*. Gasteiz: UPV/EHU.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 1998, *Euskararen historiaurreaz zenbait gogoeta. Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca*. Gasteiz: UPV/EHUko 1998-99 ikasturteko irekiera hitzaldia.
- , 2002, «Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara», *XV Congreso de Estudios Vascos*. Donostia, 103-114.
- , 2011, «Las armas de la filología», in Lakarra, Gorrotxategui & Urgell (arg.), 41-70.
- , 2013, «Sobre *Lenguas y protolenguas*», in Gómez *et al.*, 613-642.
- , 2018, «Euskara Antzinatean», in Gorrotxategi, Igartua & Lakarra (arg.), 231-286.
- argitaragabe, «The relationship between Aquitanian and Basque», in *Festschrift Campbell*.
- , I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 2018, *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- & J. A. Lakarra, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in F. Villar & M. P. Fernández Álvarez (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca: Ed. Universidad, 407-438.
- Hoz, J. de, 2010-11, *Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad. I. Preliminares y mundo meridional prerromano. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*. Madrid: CSIC, Manuales y Anejos de *Emerita*.
- Igartua, I., 2006, «Del origen de la aspiración como elemento morfofonológico en vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 519-530.
- Jacquois, G., 1970-72, «La théorie de la racine en indo-européen», *La Linguistique* 6, 69-102; 8, 73-103.
- Koch, H. & L. Hercus, 2013, «Obscure vs. transparent cognates in linguistic reconstruction», in R. Mailhammer (arg.), *Lexical and structural etymology. Beyond word histories*. Boston/Berlin: Mouton de Gruyter, 33-52.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIème siècle*. 2. arg. Baiona-Donostia: Elkar, 1980.
- Lakarra, J. A., 1995, «Reconstructing the Pre-Proto-Basque Root», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- , 1995b, *Harrieten Gramatikako Hiztegiak*. Donostia: ASJUren Gehigarriak.
- , 1996a, «Sobre el Europeo Antiguo y la reconstrucción del Protovasco», *ASJU* 30: 1, 1-70. Gehiketekin eta zuzenketekin = «On Ancient European and the Reconstruction of Proto-Basque», in J. Udolph (arg.), *Europa Vasconica?* Hamburg: Baar-Verlag, 2013, 65-150.
- , 1996b, *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta Edizioa (RS)*, Euskararen Lekukoak 19. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 2002, «Etymologiae (proto)uasconicae LXV», in X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu boneta. Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*. Donostia: ASJUren Gehigarriak, 425-442.
- , 2006, «Iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco», *ASJU* 40, 561-621.
- , 2008, «Hacia un nuevo paradigma etimológico vasco: Forma canónica, etimología y reconstrucción en el campo vasco», *ASJU* 37, 261-391.
- , 2009a, «Forma canónica y cambios en la forma canónica en la prehistoria de la lengua vasca: hacia los orígenes del bisilabismo», *Palaeohispanica* 9, 557-609.
- , 2009b, «Aitzineuskara berreraikiaz: Zergatik ezkerra?», *Euskera* 54, 17-98.
- , 2009c, «Adabakiak /h/-aren balio etimologikoaz», *ASJU* 43: 1-2, 565-596.

- , 2010, «Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica», *Veleia* 27, 191-238.
- , 2013a, «Aitzineuskararen berreraiketa sakonagorantz: Forma kanonikoa, kronologia, gramatikalizazioa», in Gómez, Gorrotxategi, Lakarra & Mounole (arg.), 275-324.
- , 2013b, «Gramática histórica vasca o vasco-iberismo», *Palaeohispanica* 13, 567-592.
- , 2015a, «Hiru hasperen haboro», in R. Gómez & M. J. Ezeizabarrena (arg.), *Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*. Bilbo: UPV/EHU, 349-378.
- , 2015b, «*Saratsola* eta (aitzin)euskar(ar)en geruzak», in B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Saratsola. Gorazarre. Homenatge. Homenaje*. Bilbo: UPV/EHU, 419-439.
- , 2015c, «*Bi* eta bere hazkazia». Argitaratzeko *Lapurdum* 19, 2016, 17-43n.
- , 2016, «Gramatikalizazioa, morfemen forma kanonikoak eta berreraiketa morfologikoaren bide berriak», in G. Aurrekoetxea et al. (arg.), *Txipi Ormaetxea omenduz. Hire bordatxoan*. Leioa: UPV/EHU, 175-192.
- , 2017a, «Basque and the reconstruction of isolated languages», in L. Campbell (arg.), *Language Isolates*. Londres & New York: Routledge, 59-99.
- , 2017b, «Kronologia eta periodizazioa: 20 urte eta 10 ohar geroago». MLV-5 Jardunaldietako Txosten argitaragabea (19/XII/2017).
- , 2018a, «Euskararen historiaurrea», in Gorrotxategi, Igartua & Lakarra (arg.), 23-229.
- , 2018b, «**bon/bor/bob*». UPV/EHUko eskuiz.
- , prest.-a, «Irregularidades radicales, fósiles y antiguas extensiones verbales vascas». UPV/EHUko eskuiz.
- , prest.-b, «Bisílabos (¿proto?)-vascos». UPV/EHUko eskuiz.
- , prest.-c, «*Mea maxima culpa*: norbere etimologia okerrak zuzentzen, ustez bederen». UPV/EHUko eskuiz.
- , prest.-d, «*-ba*, *-ba*, *-ma*: hitz-familia baten berreraiketarako ohar gehiago». UPV/EHUko eskuiz.
- , prest.-e, «Aitzingenitibotik aitzinlokati-bora eta aitzinsintaxiaren berreraiketaz». UPV/EHUko eskuiz.
- , prest.-f, «Oharrak aitzineuskaraz eta akitanieraz». Eskuizk. UPV/EHU.
- , J. Gorrotxategi & B. Urgell (arg.), 2011, *2nd Conference of the Luis Michelena Chair / «Koldo Mitxelena» Katedraren II Biltzarra – II Congreso de la Cátedra «Koldo Mitxelena»*. Gasteiz: UPV/EHU.
- , J. Manterola & I. Seguro, 2016, «Los estudios etimológicos vascos: historia y perspectivas», in M. Quirós et al. (arg.), *Etimología e historia en el léxico del español. Estudios ofrecidos a J. A. Pascual (Magister bonus et sapiens)*. Madril/Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert, 845-871.
- , — & —, 2018, *Euskal Hiztegi Historiko Etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Michaud, A., 2012, «Monosyllabicization: patterns of evolution in Asian languages», in N. Nau, Th. Stolz & C. Stroh, *Monosyllables: from phonology to typology*. Berlin: Akademie Verlag, 115-130.
- Miller, R. A., 1985, «Externalizing internal rules. Lyman's Law in Japanese and Altaic», *Diachronica* 2:2, 137-165.
- Mitxelena, K., 1950, «De etimología vasca». Berrarg. 1988, 439-444. *OC* 8, 675-683.
- , 1957, «Las antiguas consonantes vascas». Berrarg. 1988, 166-189. *OC* 7, 57-91.
- , 1963, *Lenguas y protolenguas*. Berrarg. Donostia: ASJU-ren Gehigarriak, 1990. *OC* 1, 1-98.
- , 1970a, «Nombre y verbo en la etimología vasca». Berrarg. 1987, 283-309. *OC* 7, 235-267.
- , 1970b, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*. Bilbo. *OC* 8, 29-191.
- , 1971a, «Gramática generativa y lingüística histórica». Berrarg., 1985, 55-72. *OC* 1, 159-180.

- , 1971b, «Egunak eta egun izenak». Berrarg. *PT*, 141-167. *OC* 8, 355-370.
- , 1973, *Apellidos vascos*, 3. arg. Donostia: Txertoa. *OC* 9, 1-235.
- , 1977 [1961], *Fonética Histórica Vasca*, 2. arg. zabaldua. Donostia: «ASJU-ren Gehigarriak» 4. *OC* 6.
- , 1977b, «Notas sobre compuestos verbales vascos». Berrarg., 1987, 311-335. *OC* 7, 269-300.
- , 1985, *Lengua e Historia*. Madril: Paraninfo.
- , 1987, *Palabras y textos*. J. Gorrotxategi (arg.). Leioa: UPV/EHU.
- , 1988, *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, J. A. Lakarra (arg.). Donostia: «ASJU-ren Gehigarriak», 2 lib.
- , 2011-2012, *Luis Michelena. Obras Completas*, J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.). Bilbo-Donostia: «ASJU-ren Gehigarriak», 15 lib.
- & I. Sarasola, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia - Diccionario general vasco*. Bilbo: Euskaltzaindia & Desclée de Brouwer [= *OEHL*].
- Mounole, C. & R. Gómez, 2018, «Euskara Zahar eta Klasikoa», in Gorrotxategi, Igartua & Lakarra (arg.), 469-541.
- & J. A. Lakarra, 2018, «Euskara Arkaikoa (1400-1600)» in Gorrotxategi, Igartua & Lakarra (arg.), 352-468.
- Odrizola, A., 2016, «Hitz hasierako bokalismoa: *e-* hitzen berreraiketa eta bilakabide diakronikoa». GrALA, UPV/EHU. Bertsio errebisatua argitaratzeaz *ASJU*-n.
- , 2018, *Hitz hasierako bokalismoa: o- eta u- hitzen berreraiketa eta bilakabide diakronikoa*. UPV/EHUko MALa.
- Otxandorena, S., 2015, «Hitz hasierako bokalismoa euskaraz: *-i-z* hasten diren hitzen azterketa». GrALA, UPV/EHU.
- Palay, S., 1991, *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes*, 3ème éd. complétée. Paris: CNRS [1. arg. 1932-1934].
- Pyysalo, J. & J. Janhunen, 2018, «From trilaringeal to monolaringeal: returning to Oswald Szemerényi», *PIE Linguistics* 2018: 1, 1-14.
- Sagart, L., 1999, *The roots of Old Chinese*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Trask, R. L., 1977, «Historical Syntax and Basque Verbal Morphology: Two Hypotheses», in W. Douglass, R. W. Etulain & W. A. Jacobsen jr. (arg.), *Anglo-American contributions to Basque studies: Essays in honor of Jon Bilbao*. Reno: University of Nevada Press, 203-217.
- Urgell, B., 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 921-948.
- Urkizu, P., 2015, «*Refranes y sentencias...* Girolamo della Sommaia», *Egan* 1-2: 65-146.
- Watkins, C., 1984, «L'apport d'É. Benveniste à la grammaire comparée», in G. Serbat (arg.), *E. Benveniste aujourd'hui. Actes du Colloque International du CNRS*. Louvain: Peeters, I, 3-11.
- , 1990, «Etymologies, equations, and comparanda: types and values, and criteria for judgment», in Ph. Baldi (arg.), *Patterns of change, change of patterns: Linguistic change and reconstruction methodology*. Berlin-NY: Mouton de Gruyter, 289-304.

Joseba A. Lakarra

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

Letren Fakultatea, UPV/EHU

Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - E-01006 Vitoria-Gasteiz

Tel.: +34 945 013643

joseba.lakarra@ehu.eus

**Erronkaribarko etxe izenak:
grafiak finkatzeko metodologia**
*House names in the Roncal Valley:
a methodology for the fixation of their written form*

Juan Karlos Lopez-Mugartza Iriarte

Nafarroako Unibertsitate Publikoa
Onomastika Elkarte

Abstract

Oikonymy is the field of onomastics which explores house names. This article discusses how house names in the Roncal Valley were collected and what kind of methodological and ethical criteria guided the work of collecting them. The goal of this research work is to preserve and safeguard the non-material treasure found in house names in the Roncal Valley. Names in written documents have been compared to those taken from oral surveys. To a large extent, the problems associated with such a study are philological, because a consequence of studying house names in this valley is that the importance of Basque and the relationship there has been between this Basque and Navarrese-Aragonese Romance becomes clear. But as well as philological problems, sociolinguistic and other issues must be taken into account. Indeed, the contributions of philologists cannot go against the house owners' opinions and feelings. Above all documents, special consideration is due to the people who live there.

Keywords: *Onomastics, Houses, Names, Oikonymy, Methodology, Ethics, Basque Country, Navarre, Roncal Valley, Royal Charters.*

Laburpena

Oikonimia etxeen izenak ikertzen dituen onomastikaren arloa da. Artikulu hone-tan aditzera ematen da nola jokatu den Erronkaribarko etxe izenak biltzeko unean eta zer-nolako irizpide metodologiko eta etikoek gidatu duten bilketa lana. Ikerketa lanaren helburua Erronkaribarko etxe izenetan gorde-rik dagoen altxor materiagabea gordetzea eta zaintzea da. Idatziz dokumentatu diren izenak ahozko inkestan jaso direnekin alde-ratu dira. Ikerketa eragin duten arrazoiak filologikoak dira neurri handian, etxe izenen azterketaren ondorioz ibar honetan euskarak izan duen garrantzia eta hizkuntza honek nafar-aragoiera erromantzearekin izan duen erlazioa agerian gelditzen baitira. Baina arrazoi filologikoez gainera, arrazoi soziolinguistikoez eta bestelakoak ere kontuan hartu

behar dira. Izan ere, filologoen ekarpenak ezin dira etxeen jabeen iritzien eta sentimenduen aurka joan. Agiri guztien gainetik, begirune berezia zor zaie bertan bizi direnei.

Hitz gakoak: *Onomastika, Etxeak, Izenak, Oikonimia, Metodologia, Etika, Euskal Herria, Nafarroa, Erronkari, Foruak.*

0. Sarrera

En una zona determinada del litoral del Golfo de Vizcaya, entre Bilbao y Biarritz, y al norte de la cordillera cantábrica y en los Pirineos occidentales hasta la provincia vascofrancesa de Zuberoa (Soule) se habla una lengua no indoeuropea...

Joaquin Gorrochategui

Azkenaldi honetan, onomastikaren inguruko lanak garrantzi handia hartzen ari dira Euskal Filologiaren arloan, honen froga garbiak Euskaltzaindiaren Onomastika Batzordearen lana eta Onomastika Elkarteak egiten duena. Oikonimia toponimiaren eta patronimikaren inguruan egiten ziren ohiko lanei batu zaie konplexurik gabe. Izenen ikerketa indartu da azkenaldi honetan, gure izanaren ikerketa ere badelako, gure esaera zaharrak gogoratzen digun bezala.

Onomastikaren ikerketa tresna indartsua da gure oraina aztertzeko eta gure iragan (hurbila eta ez hain hurbila) ezagutzeko. Iragan denbora ezagutzeko, etorkizunari hobeto eta datu gehiagorekin egiten ahal diogu aurre. Euskararen arloan gauza jakina da gero eta errazagoa dela gure hizkuntza galdu den lekuetan berriz ere berreskuratzea eta berpiztea baldin eta leku horretan euskararen oihartzuna ez bada erabat isildu. Toponimia dagoenean, euskal kutsuko hiztegia gorde denean, gure berraitonamonek euskaraz zekitela dakigunean, errazagoa zaigu gure haurrak D eruedetan eskolatzea eta ahaleginak egitea euskara berriz ere lora dadin. Euskara oso aspaldian galdu baten, erreferentzia garbirik ez bada gelditzen, zailagoa izaten da; zenbaitetan, gainera, euskararen itzala begi bistan izan arren, lan pedagogiko sakona egin behar izan da beti ondoan izan duguna erakusteko. Oikonimiak lan hori egiten laguntza ederra eta ezinbestekoa ematen digu.

Etxe izenetan argi islatzen da herri batean izan diren hizkuntza guztien arrastoak. Gorrotxategik (2008) erakusten duenez, hizkuntzen ordezkatzeko prozesua guztiz gauza ohikoa eta egunerokoa da; izan ere, honen froga garbia gure inguruetan bizi izan diren hainbat eta hainbat hizkuntza, gaur hilik eta desagerturik daudenak. Gizon eta emakumeen ibilbide historiko labur honetan hizkuntza asko galdu dira eta beste batzuk gailendu dira. Egileak Zaragoza hiriararen adibidea ekartzen digu gogora, leku zehatz horretan noizbait iberikoa izan zen nagusi (hiria *Salduia* deitzen zen garaian), erromatarren etorrerakin batera latinak hura ordezkatu zuen (hiriaren izena bera aldatu zuten, *Cesaraugusta*), gero arabiera eta hebraiera ere entzun ahal izan ziren hango karriketetan, gerora batuketan horien ondorioz aragoiera deitu erromantzea sortu zen, gaztelerarekin egun lehian dagoena erabat ordezkaturia izan ez dadin.

Baina Gorrotxategik (2007-2008) erakusten digunez (eta, besteak beste, oikoni-
miak enpirikoki frogatzen duenez) hiztun komunitate elebakarrak eta elebakarrak
baino ez direnak oso bitxiak eta bakanak dira munduan, egitate urria dugu honako
hau, askoz ere ohikoagoa baita egoera elebidunak edo eleanitzak izatea (Kolonbiako
eta Brasilgo Vaupes herrialdean bezala, non hamar bat hizkuntza ukipenean dauden).
Oikonimia egoera eleanitz honen lekuko da eta guk ikertu dugun ibarrean (Erron-
karibarren) naturaltasun osoz tartekatzen, elkartzen eta nahasten dira gaztelania, ara-
goiera, kaskoia eta euskara, geroxeago ikusiko dugun bezala.

Oikonimia, etheen izenen ikerketaz arduratzen den zientzia, esandako honenga-
tik guztiaerengatik eta gure historiaren altxor materiagabearen berreskurapenerako
duen balioerengatik, Onomastikaren barruan gero eta leku garrantzitsuagoa bete-
tzen ari da, toponimiak eta deituren ikerketak duten mailara pixkanaka-pixkana hur-
bilduz. Nafarroan, bereziki, zientzia honen garrantzia nabarmentzen ari da. Izan ere,
Nafarroako Pirinioko eta Erdialdeko zenbait Euskara Unitate Teknikok bultzatuta
(besteak beste, Zaraitzu-Erronkaribarkoak, Aezkoakoak, Artzibarkoak eta Izarreibar-
koak) oikonimoen bilketari ekin zaio eta, ahalegin horretan, Unibertsitatearen adi-
tuen laguntza eskatu eta jaso ere egin dute. Orobat, ibarreko ikertzaileen laguntza
ezinbestekoa izan da oikonimoen bilketa egin ahal izateko.

Oikonimiaren ikerketa ezin da norbanako baten lana izan, talde lana ezinbeste-
koa da, nahi eta nahi ez, ikerketa sakona eta metodologikoki zuzena izango bada.
Bai koordinatzen, bai eta era koordinatuan lan egiten dakiten profesionalak behar
ditugu oikonimia lanetan. Erronkaribarren koordinazio lan honetan aritu direnak
Euskara Unitate Teknikoko teknikariak izan dira, bereziki, Maite Madoz Bañes ha-
siera batean eta Dabid Lalana Salbotx gaur egun. Teknikariei une orotan sostengua
emanez filologoen lana ezinbestekoa da; Josune Aznarez Alkat (euskal filologoa) eta
Maitane Bake Garjon (hispaniketan filologoa), lerro hauek sinatzen dituenarekin
batera sostengu emate horretaz arduratu dira, aholkulari lanetan eta jarraian aipa-
tuko den Ikertzaileen Taldearen Zuzendari gisa arituz; izan ere, oikonimoen bilketa
taldean ondoko ikertzaile hauek aritu dira: Angel eta Gotzon Perez Artutx, Bidan-
kozen; Josune Aznarez, Burgin; Koldo Viñuales, Erronkarin; Enrike Galan, Garden;
Maitane Bake, Izaban; Isabel eta Felix Galetx, Urzainkin; eta Jone Alastuei eta He-
rriko Neska Gazteen Taldea, Uztarrozen. Halaber, Lohitzune Nuin euskara tekni-
kari ohiaren lana gogora ekarri behar da, bera izan baitzen lan honi ekiteko ardura
eman zidana.

1. Oikonimiaren zientzian eragiten duten esparru epistemologikoak

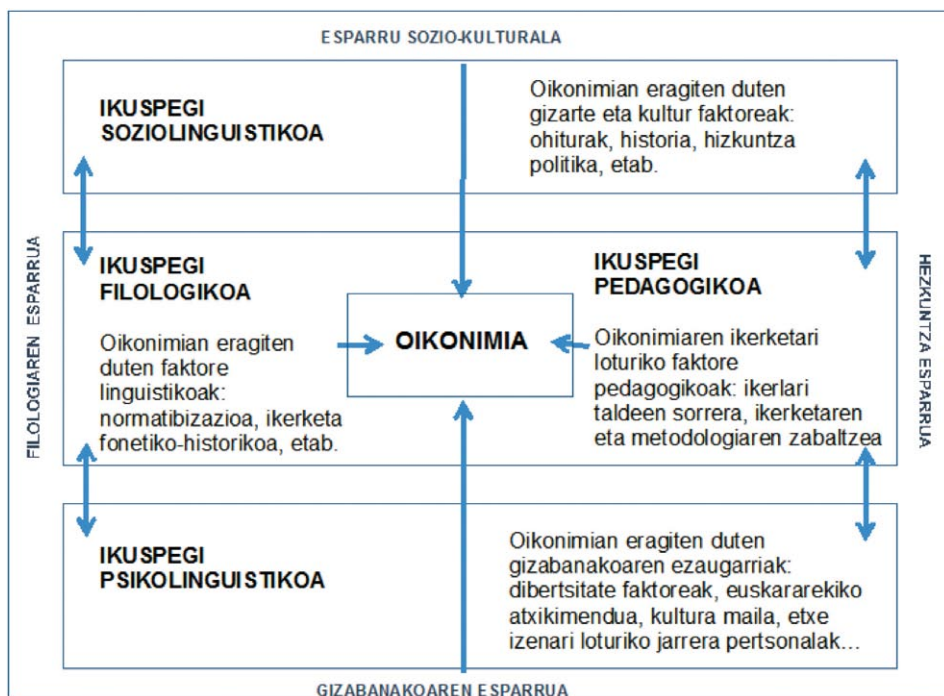
Filologoen ekarpena ezinbestekoa da oikonimiaren kasuan, baina beste faktore es-
tralinguistikoak (psikologikoak, soziokulturalak eta metodologikoak) ere badira eta
horiek kontuan hartu beharko dira oikonimian aritu nahi badugu; esate baterako, in-
formatzaileen iritziak, haien senideen, lagunaren edota auzokoaren gogoetak eta herrie-
tako adinduen erritmoak errespetatu behar dira ahozko inkesta egiteko unean.

Tort-ek (1999: 60) aditzera ematen duenez, onomastikan ari diren aditu guztiek
gutxienezko oinarri teoriko batzuk izan beharko lituzkete eta, tamalez, hau ez da beti
gertatzen; izan ere, behin baino gehiagotan ahozko bilketa egiten da alde epistemologi-
koak kontuan hartu gabe eta honek arazo metodologiko larriak eragin ditzake:

Es troben a faltar, per part dels estudiosos de l'onomàstica en general i de la topomínia en particular, unes bases teòriques mínimes sobre les quals poder treballar amb comoditat, a recer de l'ombra persistent de la incertesa. A manca d'uns conceptes fonamentals clars que puguin orientar els rerefons de la nostra tasca, hem optat, la major part de nosaltres, per una via pragmàtica: prescindim dels grans principis, dels grans interrogants —en la mesura possible, és clar—.

Izan ere, oikonimiaren arloak jakintza alor askoren beharra du. Ezin da hizkuntzalaritzaren muga estu eta meharretan murgildu muga horietatik at dagoenari muzin eginez. Diziplinarteko ezagutza da eta beste zientzia batzuk kontuan hartu beharko dira, eraginkorrek izango bagara. Hori dela eta, Camps eta Millán-ek (1990) Hizkuntzaren Didaktikarako proposatzen dituzten esparru epistemologikoak lagungarri zaizkigu oikonimia ikerketa lan bati ekiteko unean, ezinbestekoa baita filologiaz gainera onomastikaren alor honen osakeran eragiten duten gainerako zientziak zein diren zehaztea eta horietaz baliatzea. Aipatu egileen iritziarekin bat, ondoko lau esparru hauek dira saihestezinak eta kontuan hartu beharrekoak:

1. Ezaugarri linguistiko-filologiko hutsak dituen esparrua (Hizkuntzalaritzari dagokiona).
2. Esparru pedagogiko-metodologikoa (bere barnean lan egiteko moduak eta jorkamoldeak hartzen dituena, gure filosofia, gure lanaren antolaketa, informatazaileekiko begirunea, haien *tempus*-ari egokitzea, ikerketarako gogoia piztea eta ikerlari taldeak osatzea eta ikertzen irakastea, etab.).

Camps & Millán-en (1990) grafikoa oikonimiaren kasura egokitua

3. Gizabanakoaren esparrua: horren barnean psikolinguistika eta psikologiaren ekarpenak kontuan hartuko dira, norbanakoaren egoera pertsonala, bere egoera komunikatiboa, inkestazaileekiko konfiantza eta ustea, jabearen iritzia bere etxearen izenari buruz, etab.
4. Esparru sozio-kulturala: bertan soziolinguistika eta soziologia txertatzen dira, ikerketa egiteko unean sortzen diren baldintza pragmatiko aldakorrek, herriaren kultura errespetatzea, foruak dioena etxeen izenen jabetzari buruz, etab.

2. Esparruen eragina Erronkaribarko ikerketa oikonimikoan

2.1. Hizkuntzalaritzaren esparrua

Lehenengo esparruari dagokionez, zaila egiten zaigu Filologiaren irakaspenak ahanzte eta onartzea behar-beharrezkoa dena: gainerako esparru epistemologikoak ere kontuan hartu behar direla eta, neurri batean, guretzat garrantzikoena den esparrua, ausaz, guztietan azkena dela. Izan ere, ponte izenak, etxe izenak eta, oro har, pertsona, animalia eta gauza izen bereziak finkatzea, beti ere, zaila da, hainbat aldagarri aldakorrek parte hartzen dutelako prozesuan. Horietako bat, eta ez da garrantzi gutxienekoa, izena jartzen duenaren nahiera eta apeta. Zenbait kasutan logika filologikoa ezartzea zaila da; esate baterako, Gardeko *Juanalea* oikonimoa (lehengo *Pelikotxorro* izena zuen etxea) edozeinek uler lezakeenaren kontra, ez da ez **Juan Alea*, ezta *Juana Lea* balizko izen-deituretatik eratorritako oikonimoa ere, baizik eta hitz joko xarmagarri bat, bertan bizi diren Juan, Ana, Leire eta Aranea familia kideen izenen inzialekin osatutakoa.

2.2. Metodologiaren eta Ikerketaren Pedagogiaren esparrua

Bigarren esparruaz denaz bezainbatean, oikonimiaren alorrean metodologia egokia erabiltzea eta, bide batez, lan pedagogiko egokia garatzea ezinbesteko da aurrera eraman nahi den ikerketa profesionaltasun osoz egin ahal izateko. Beraz, alde bategatik oikonimoak jasotzeko prozedura desagokiak baztertzen eta prozedura egokiak zehazten jakin behar dugu lanari ahal den hobekien ekiteko. Praktika onen artean, besteen erritmoak errespetatzea nabarmendu behar da, eta praktika txarren artean, berriz, informatzaileak informazio iturri soiltzat hartzea, gauza bilakatzea, liburutegi bateko liburuak balira bezala tratatzea (informazioa jaso ondoren berriz ere apalategian utz daitezkeenak). Kanpo ikerketan dabilzan ikertzaile batzuek ez dute egonarririk bilatzen zuten informazioa lortu ondoren informatzaileekin patxadaz besrelako gaiez solasteko eta haien konpainiaz gozatzeko. Hori ere ikertzaile on baten lana da.

Bestalde, ikerketa taldeak trebatu behar izan ditugu eta haien barneko kohesioa indartu. Garrantzi handikoa da taldean aritzea. Ibar bateko herri guztien etxeen bilketa lana ezin da inolaz ere lagun bakar baten bizkar utzi, ezinezkoa litzateke honelako lan bat aurrera ateratzea baldintza horietan. Arazoa sortzen da ikertzaile nagusiarri sostengua ematen dioten gainerako ikertzaileak profesionalak ez direnean, ikerketa taldeko kideei oinarrizko formakuntza eman behar zaielako haien lana

(ahozko inkestak egitea edo artxiboetan datuak jasotzea, adibidez) eraginkortasunez egin ahal izateko.

Erronkaribarko kasuan, ikerketa lanak aurrera joan diren neurrian (eta herritarrek oikonomia zehazki zer zen jakin dutelarik), etxeen izenak jasotzearen aldeko jarraera indartu da eta lanak azkartu eta gero eta errazago egin ahal izan dira. Oikoniemiaren zientziak besteen beharra duen bezala, oikoniemiaren ikerketak berak badu, izan, asko emateko besteei. Orain, lanak bukatu diren honetan, ibarreko eskoletan unitate didaktikoak eta hezkuntza berrikuntzari loturiko proiektuak aurkezteko aukera dago eta hori izango da proiektu honek eman dezakeen bigarren pausua, onomastikaren alor honek etxeari loturiko altxor materiagabea jasotzeaz gainera, herriaren eta herritarren bizitza eta historiari buruz informazio anitza lortzeko aukera ematen baitu.

2.3. Psikolinguistikaren esparrua

Ausaz, gizabanakoaren esparrua da guztietan garrantzitsuena eta korapilatsuena. Alde batetik, etxearen izena etxearen jabearen berezko jabeagoa delako; eta beste alde batetik, argudio filologiko, metodologiko eta dokumentazio alorreko guztiak paper bustia dira etxe jabe baten iritziaurrean. Inork ezin dio inori ere behartu —gizarte aske batean— bere seme-alabei era batera edo bestera izena emateko; era berean, inork ere ezin dio behartu inori —gizarte aske batean— bere etxea era batera edo bestera izendatzeko edo grafia jakin bati jarraikiz etxe horren izena idazteko. Etxeko jabeak filologoengan bere uste osoa badu, onartuko du iradokitzen zaiona; bestela, bere haritik ez da aterako. Horregatik, garrantzi handikoa da alor hau era egokian jorratzea, bai ahozko informazioa jasotzeko unean, bai informazio hura prozesatzeko unean, ezin baitzaio desitxuratu emandako informazioa nolana eta inongo azalpenik eman gabe.

Oikonimo berrietan, adibidez, etxearen jabeak erabaki dezake etxeari deitzea inoiz eta inola leku horretan erabili ez den izen batekin (adibidez, Izaban, lehen *Bake* eta *Basilio* izeneko etxeak zirenak *Metsola* landa etxea da egun; jabeen iritziz izen horrek ‘sorgindutako basoa’ edo ‘basoillarraren basoa’ esan nahi du finlandieraz; dena dela, eta txiripa edo izan daitekeen arren, bada Aragues del Puerto aldean *Barranco de Mesola* izeneko aranko txiki bat; ez da, beraz, erabat arrotz egiten). Beste batzuetan idazkera batuak saia ditzake, nahiz eta bertako grafia usadioaren kontra joan (Bidankozen, *Harretxe*). Toponimoak erabiltzen dira oikonimoak sortzeko (Izaban, *Osanea*), bertako esapideak (Izaban, *Onki Xin*) edo Euskal Herriko leku gehienetan elkartei izendatzeko moduak bere egiten dira (Burgin, *Gure Txoko*). Izen horiek eguneroko paisaiaren zati bilakatzen dira eta herriak bere egiten ditu, era naturalean izen horiek finkatuz eta bidea eginez.

2.4. Soziolinguistikaren esparrua

Laugarren esparrua, gizartearen eta kulturaren esparrua dugu; alegia, soziologia-rena. Hainbat faktore izan behar ditugu kontuan alor honetan, behin baino gehiagotan Filologiak irakatsi digunarekin bat ez datozenak. Oikonimo zaharretan herriak errazago onar dezake erabiltzearen ondorioz desitxuratu den oikonimo bat, filologoei

berreraiki edo artxiboez dokumentatu duten forma jatorrizko bat baino (Garden, *Pedrokat* nahiago dute, *Pedro Alkat* beharrean). Oikonimo berrietan, berriz, ikusi den bezala, berehalaxe sortzen dira ohitura berriak eta gaur berria dena berehalaxe «betikoa» bilakatzen da, bereziki landetxe edo taberna baten izena bada eta izen hori letra handitan erakusten bada etxaurrean. Orduan, betidanikoa ez dena finkatuta gelditzen da, orain bai, betiko. Beraz, azken bi esparruok, bai gizabanakoarena, bai eta gizartearena ere, hertsiki lotuta daude. Gizarteak onartzen badu norbanakoak erabaki duena hori hedatu eta finkatzen da ez bairik gabe. Halere, gogoratu behar da eskuarki etxearen izena besteek ematen dutela eta ez etxeko jabeak. Izan ere, besteak dira esaten dutenak «urliaren, sandiaren edo berendiaren etxera» doazela; bertako bizilagunak gutxiagotan aipatu behar du bere etxearen izena. Egoera hau izanik, gerta liteke etxe bati auzokoek era batera deitzea, baina bertan bizi direnek izen hura arbuizatzea. Kasu horietan, nola jokatu? Zein da etxearen benetako izena? Bizilagunek nahi duena edo herriak erabiltzen duena?

Nafarroako Foruan bertan etxearen izenaz mintzatzen da eta argi pixka bat eman diezaguke auzi honetan. Foruaren II. tituluan, *Nortasun juridikorik gabeko erakunde eta subjektu kolektiboak* izena duen horretan, 48. legearen atala dago, eta haren izenburua *Etxea* da. Honek erakusten du zer nolako garrantzia duen egitate hau Nafarroako antolaketa administratiboan. Lege honek, hitzez hitz, hauxe dio:

Etxea ez da pertsona juridikoa, baina izen berezia du, eta eskubide eta betebeharren subjektu da auzotartasun-harremanetan, zerbitzu-egiteetan, herri-aprobetxamenduetan, finken identifikazio eta mugaketetan, eta tokiko ohitura eta usadioek ezarritako bestelako harremanetan ere.

Etxeko jaun-andreei dagozkie etxea gobernatzea, horren batasunari eustea, eta etxearen ondarea eta izena iraunarazi eta defendatzea.

Kontu egin dezagun etxeari Foruak aitortzen diola izen berezia duela eta, hortaz, izen berezia izateko eskubidea. Orobat, etxeak ere badu eskubidea finken mugaketetan identifikatua izateko (izen baten bitartez, jakina). Bestalde, etxeko jabeek ere eskubide (edo behar) batzuk ezartzen dizkie, haien artean etxearen izena iraunaraztea eta defendatzea. Hau da, etxearen izena defendatzea, legez, etxeko jaun-andreei dagozkie eta ez administrazioari.

Beraz, hemen ere, bi esparru hauek (bai psikolinguistikoa, bai eta soziolinguistikoa ere) gailentzen dira filologiaren gaineratik. Etxeko jabea da nagusi alor honetan, eta ez hizkuntzalaria edo filologian aditua dena. Eta ezin dugu ahaztu beste esparrua: pedagogia egiteko beharra, oikonimia zer den irakastea eta maitatzen eta zaintzen erakustea. Etxeko jabeak era esplizituan erakutsi behar zaio era implizituan dakiena: bere herrian etxeei izena emateko usadioa dagoela, logika bati jarraitzen diona, eta hori haustek etxearen nortasuna eta, neurri batean, herriarena berarena ere desitxuratzeko dakarrela.

Nafarroako Pirinioko Ekialdeko Ibarretan euskara zaharra ordezkatzeko prozesuan dago batuaren mesedetan. Erronkaribarren duela gutxi itzali zen erronkaria Fidedela Bernaten ezpainetan. Erronkariko oraineko gazteak euskara berrian mintzo dira. Onomastika lanak garrantzi handikoak dira berriz ere leku, etxe eta pertsona izenetan gelditu den bertako euskararen arima berreskuratzeko eta aditzeko oraindik ere.

Onomastika garrantzi handikoa izan daiteke hizkuntza bere gizarte testuinguruan jartzeko.

3. Hizkuntz komunitate bakarra gizarte anitz batean

Esan bezala, azken bi esparruok (Psikolinguistikarena eta soziolinguistikarena) garrantzi handikoak dira, gizarte zehatz baten gizabanakoen eta giza-taldeen ezaugarriak agerian jartzen baitituzte. Labov-en (1972) irakaspenei jarraikiz, Erronkaribarren hizkuntza komunitate bat dugu egun bere mintzaira sistema propioarekin, arau linguistiko zehatzekin; esan liteke hizkuntza komunitate hau berria dela lehengo mendeko komunitatearekin alderatuko bagenu, gure egunerokotasunean sistema berriak sortu eta beste batzuk galtzen baitira denboraren joanean. Baina komunitate bat bera da orain nagusiki erdaraz mintzatzen dena eta duela mende bat, hizkuntzaren funtzio guztiak beteaz, euskaraz aritzen zena. Hizkuntza komunitate berbera: adierazpide linguistiko ezberdinekin, aldaketa anitzekin, baina soziolinguistikoki komunitate bat bera izateko pertzepzioa duena, zein den ere lehen edo gaur nagusiki erabili duten hizkuntza; eta komunitate horren gehiengoak, besteak beste, biziraun nahi du elebiduna izaten eta euskara berreskuratuz.

Euskara bera ere, egungoa, ez da lehengo bera. Gizarte baldintzek eta zirkunstantzia soziologiko ezberdinek hizkuntza eta diskurtsoa aldaratzen dute. Hizkuntz barietate zehatz batzuk bakar-bakarrik justifika daitezke hizkuntzaz kanpoko arrazoiak direla eta; izan ere, gizartearen testuingurua aztertzea ezinbestekoa da. Horretarako ere bide eman diezaguke oikonimiaren ikerketak. Arrazoi komertzialak zirela eta, ibarretik kanpora joateko beharrak (emakumeak Atharratzera espartinetara, gizonak Erriberara almadiekin, abereekin) eta mugimendu migratorioen eraginak, Erronkaribarko gizarte zaharra pixkanaka-pixkanaka aldatu zuten eta egungo gizarte berria eratu ere bai.

Oikonimian aldaketa eta migrazio horren lekukoak gorde dira, gehienak etxe jabeen abizenetan (Bernardo Estornes Lasa 1996: 121):

Algunas casas se conocían con el apelativo de donde procedía el forastero, como Casa del Urzenkiar, del Sigüesano, del Ejeano, del Petillano, de Luesia. (...) Otras veces el forastero cumplía un oficio no propio del pueblo como (...) el dueño del comercio de Sánchez, antes vendedor ambulante, precedente creo que de Zamora, los guarnicioneros hermanos Contín, uno de ellos tocador de bandurria, ambos salacencos: el tabernero Vicente Claver, aragonés; el practicante Pemán, el médico Echenique cuyo hijo fue miembro del primer gobierno de la Comunidad Autónoma Vasca y profesor universitario, euskaldunes; el farmacéutico señor Aristegui, de Algorta (Vizcaya), casado con una izabarra; el fondista de la Lola, la comadrona de casa de Cachuchas, el carabinero retirado Sanz, (...) los curas también forasteros desde la muerte del cura de casa Labairu que era de Isaba, el molinero, etc. etc. (...) También solían llegar en el verano los segadores, generalmente aragoneses, y cuando se hizo la carretera, peones y capataces, camineros a cuyo cuidado estaba la nueva ruta y, en tiempos posteriores, los veraneantes, casi siempre aragoneses y más tarde del resto de Navarra y guipuzcoanos y hasta vizcainos.

Hauek dira oikonimian aipatzen diren herri izenak, kulturen batuketa honen lekuko:

Anso.- Izabako *Angelanso* oikonimoan Aragoiko *Anso* herriaren isla aurkitzen dugu (Gardeko Abolengo Liburuan etxe jabe batzuen abizena da: *Casa de Manuela Anso* [Gar. abl. 75. or.] eta *Casa de Raimundo Ansó* [Gar. abl. 14. eta 48. or.]).¹

Aragues del Puerto.- Izaban, *Casa Aragueko* (Justo Bake jaunaren informazioa da; Huescako Aragues del Puerto herritik etorritako baten gentilizioa).

Arguedas.- Bidankozen, *Arguedas* (borda bat ere badago etxe berekoa; bestalde, Burgin bada bat Borda de Arguedas de Igal deitzen dutena [Eusebio Tolosana jaunaren informazioa da]).

Aspa.- Erronkari hiriko oikonimian *Aspa* deitura jasotzen da, Aspe Ibarraren izenaren aldaera erronkariarra (*Casa de Juan Javier Daspa* [Err. abl. 186. eta 187. or.]; *Casa que fue de Esteban Daspa* [Err. abl. 113. or.]; *Casa que fue de Pedro José Daspa* [Err. abl. 130. eta 131. or.]; *Casa que fue de Pedro José Martín y Daspa* [Err. abl. 255. eta 256. or.]).

Baretons (Bal de Baretons, Barétous).- Hiru Behien Zergaren egunean Erronkariko eta Baretuseko agintariak batzen dira San Martin Harriaren inguruan eta baretondarrek urteroko tributua ordainduko dutela agintzen dute; alegia, hiru behi bigantxa, ilaje eta adaje berdinekoak eta inongo orbanik edota lesiorik ez dutenak *kallesei* (erronkariarrei) emango dizkietela goi mendietako larreak haien abereekin goza ditzaten. Hau egin ondoren, pakea bera ere agintzen da, hangoak eta hemengoak eskutik lotuta eta hitz hauek goraki esanez: *pax avant, pax avant, pax avant*, erran nahi baita, 'pakea engoitik'.

Echo (Bal d'Echo).- Garden, *Txeso* etxea dago; izan ere, Aragoiko Etxo herriko seme-alaben gentilizioa *cheso* edo *chesa* da, eta hortik izena (*Casa del Cheso* [Gar. abl. 85. or.]).

Ejea.- Izaban, *Casa el Ejeano* (Justo Bake jaunaren informazioa da; Zaragozako *Ejea de los Caballeros* herritik etorritako baten gentilizioa; egun José Perena eta Rufino Abadia dira etxeko ondorengoak).

Fago.- Burgi, *Fagoiano* (Josune Aznarez andrearen informazioa da; Huescako *Fago* herritik etorritako baten gentilizioa).

Indiak.- Erronkarin, *Casa Indiano* (Gale jaunaren informazioa) eta Izaban, *Casa Indiano* (Justo Bake jaunaren informazioa da; *indianoa* Indietatik, hau da, Ameriketatik etorritakoen gentilizioa da; egun Ezker Marko ahizpen jabea da).

Luesia.- Izaban, *Casa Luesia* (Justo Bake jaunaren informazioa da; *Luesia* Zaragozako *Cinco Villas* Erkidegoko herria da; eskorta bat da, *Casa La Gervasia* izenez ere deitua).

Marcilla.- Izaban, *Casa Marcilla* (Justo Bake jaunaren informazioa da; egun, Mariano Marcilla da etxearen jabea; izan ere, izena jabearen abizenetik datorriko etxeari).

Montori.- Euskaraz *Berorize* ere deitua (fr. *Montory*). Herri honen ahozko aldaera erronkariarrak *Montxori* eta *Monttori* dira. Izaban, *Casa Montxori* (Justo Bake jaunaren informazioa da; egun La Eulogia, Machorroyo, Sidonio Garde anaiak dira ondorengoak). *Casa Monchori* grafiaz dokumentatuta 1984an, Izabako Udaletxeko Artxi-boan mekanografiaturiko etxe zerrenda batean (paper soltea, EAT).

Petilla.- Izaban, *Casa del Petillano* (Justo Bake jaunaren informazioa da; Nafarroako den baina Aragoiko lurrez inguratutako dagoen *Petilla de Aragón* herritik etorritako baten gentilizioa).

Santacara.- Izaban, *Casa Santacara* (Justo Bake jaunaren informazioa da; etxe erria da).

¹ Abolengo liburuak (argitaragabeak; Erronkari, Garde, Izaba, Urzainki eta Uztarroze hirietako udal artxiiboetan gordeak). Ibarreko ohituren, udalen eta Batzar Nagusiaren arauetara jarraituz XVI. mendean edo lehenago sorturiko liburuak dira. Kopien bitartez iritsi zaizkigu eta lege indar osoa dute oraindik ere. Nafarroako Foru Berriaren 360. legeak dioenez, liburuak jatorrizko jabeago tituluen frogatzat hartuak izango dira.

Sigues.- Izaban, *Casa Sigüesano* (Justo Bake jaunaren informazioa da; etxe eroria da; Zaragozako *Sigues* herritik etorritako baten gentilizioa). Euskaltzaindiak txosten idatzi bat eskatu zidan 149. araua osatzeko —Euskal Herri inguruko exonimoak— eta, horren ondorioz, *Zigoze* aldaera finkatu zuen.² Hala eta guztiz ere, Estornes Lasak (1979) erabiltzen duen aldaera *Sigotze*³ da (*Uztarrozte* ere beti), eta ez *Zigoze*, nik proposatu nuen bezala. Oro har, erdal *s* euskaraz *z* grafiaren bitartez adierazten da, *Isaba* / *Izaba*, *Esca* / *Ezka* bikoteetan gertatzen den antzera, baina kontuan hartu behar da, *z* zaharragoa dela *s* baino, hau da *z*-tik *s*-rako garapen bidea errazagoa dela, alderantzizkoa baino, analogiaz ez bada (cf. *Elizalte* > *Lisalte*, borda izena Bidankozen; eta *Ezker* > *Esquer*,⁴ etxe izena Izaban). Bestalde, Mikel Belaskok gogora ekartzen duenez, Erdi Aroko dokumentazio zaharrean tarteko belarerik ez da agertzen (Ubieto 1972, *Sios* [-Sigüés, p. j. Sos del Rey Católico, Z; 1016, 3]). Beraz, beharbada gai honetaz eztabaida berriz ere irekitzea gomendagarria litzateke.

Tolosa.- Atzerriko leku eta gentilizioei erreferentzia egiten dien sail honi amaiera emateko, aipa dezagun Okzitaniako Tolosak berak ere hemengo oikonomian lekua duela, ibarrak leku askorekin erlazio izan duelako seinale: *Uztarrozen*, *Casa Tolosana* (Uzt. abl. 265. or.).

Bestalde, ibar barneko herrien artean ere migrazioak egoten ziren eta horiek oikonomian eta onomastikan jaso dira.⁵

Erronkari.- Uztarrozen, deit. *Petri Erronkari* (1630): «mas en olerrea dos Jugadas afron[tad]as conpieças de *petri erroncari*...» (Luis Ros notarioa, NPA 33).

Garde.- Burgin, *Borda de Gardar* (Hilario Glaria jaunaren informazioa: «Sería de Garde»).

Urzainki.- Izaban, *Casa Urzanquiar* (Justo Bake jaunaren informazioa da; beste izenak: *Casa El Aguau*, *Casa Jose Peretx*; ondorengo Florencia Marko; aldaera: *Casa Urzenkiar*; etxe eroria).

Uztarroze.- Urzainkin, borda izena: «la senda que tira de la borda de *Estevan Uztarroze*...» (Urz. abl. 55. or.).

Bukatzeko, nahiz eta oikonomian arrastorik ez utzi (etxe jabeak ezin zirelako izan), agoteak, juduak eta mairuak ere bizilagun izan dira Erronkaribarko hirietan, erakutsi zen bezala Patxi Goenagaren omenez idatzitako harako artikulua hartan, non mitoa, elezaharra eta errealitatea batu baitziren (Lopez-Mugartza 2008b). Baina haratago joan behar dugu: Bernardo Estornés Lasak (1996: 87) bertako ijitoak (Echeberria

² Hauxe da Euskaltzaindiak (2006) jasotzen duena: «Salbaterra Ezka herritik baino kilometro batzuz hegoalderago dago herri hau, Zaragozako probintzian baina Ezka ibaiaren bazterrean, Erronkari ibar geografikoan bertan, alegia. Lopez-Mugartzarentzat argi dago *Zigoze* era erabili zela euskaldunen artean».

³ Canto 12: «Sale del angosto valle, / que Sigotze lo cerraba, / por la orilla del Arago / a Leire se encaminaba.»

⁴ Izaba, 1581/01/06 (Pio Punt notarioa, NPA 2): «Una cassa que segun dixo tenia y poseya por suya propia en la dca. billa de ysaba en el barrio llamado burgui berria afrontada de la una parte con casa de blas *esquer* mayor de dias y de la otra parte con casa de madalena paule benela en medio y de la otra con calle pu[bli]ca.»

⁵ Justo Bake jaunaren informazioa: «Los de Isaba son *izabarres*, con *z*. Los de Uztárroz *estarruztares*. Los de Urzainki, *urzankiaries*. Los de Roncal, *ronkaleares*. Los de Garde *gardares*. Los de Vidángoz *bidangoztars* y los de Burgi, *burgiaries*, *burgiarres*. En Vidángoz dicen que ha habido brujas, por eso les dicen: *Los Brujos*» (EAT). || Juan Anaut Sanz jaunaren informazioa: «*Gardar*... *gardatxu*, *albarcudo*... Bueno eso son motes que metían; por ejemplo, a los de Burgi les decíamos: “los necios”; a los de Garde “albarcudos”; a los de Vidángoz “brujos”, a los de Roncal “lelos”, a los de Uztárroz “modorros”...» (EAT).

abizenekoak) eta hungariar ijito bat (Ramona, askaziaren ama) aipatzen ditu ibar honetako biztanleak bezala. Aniztasuna nagusi.

4. Erronkaribarko oikonimoen finkatzeari buruzko irizpideak, hizkuntzaren esparrua

Esanak esan, oikonimiaren ikerketan esparru estralinguistikoak ezin ahantzizkoak diren bezala, ikerketa filologikoari berari ere bere lekua aitortu behar zaio. Duela gutxi arte, oikonimia lanetan eredu argirik ez zegoen eta arazorik handienak oikonimo bat normalizatzeko unean sortzen zen.

Oro har, lan filologiko hutsa bada eta gure asmoa leku zehatz bateko ezaugarri linguistikoak ezagutzera bada, nork bere modura jaso ditzake inongo arazorik gabe, nork bere nahierara, nahi duen grafia erabiliz, inori baimenik eskatu gabe, azken batean lan hori idatzi duenak eta bere irakurleek baizik ez dute irakurriko.

Benetako arazoa sortzen da oikonimoak proiektu praktikoa baten barruan kokatzen direnean, etxeko jabeek bere etxeen izenaren berri eman nahi zaienean, udal bati bere herriko etxeen «jatorrizko» edo «benetako» izenak ezagutarazi nahi zaizkionean. Orduan gauzak ez dira hain errazak eta filologoak ezin du bere nahierara oikonimoa idatzi, ez inork behartzen duelako, berak bere buruari uzten ez diolako baizik. Euskaltzaindiaren arauen aldeko amorratua izango balitz ere, euskaltzale sutsua balitz ere, euskal filologo batek ezin du *Ageda Etxea* normalizatu, baldin eta etxeok *Casa Águeda* nahiago badute (Gardeko oikonimoa da honako hau).

Filologoak sentsibilitate handiz jokatu behar du alor honetan: alde batetik, euskal grafiak oraindik ere mesfidantzaz ikusten direlako leku batzuetan; eta beste alde batetik, etxeko jabe batzuei grafia batzuk guztiz bitxiak gerta dakizkielako eta *Migelanjel Etxea* moduko idazkerak arbuia ditzakete [mixelanxel] bezalako ahoskera frikari belareak ekiditearren, bere etxearen izena desitxuratuko den edo gaizki ahoskatuko den beldur (Burgiko oikonimoa da aipatu dugun hau).

Izan ere, asmo normatiboak dituenak edo oikonimo bat finkatu nahi duenak arazo handiak izango ditu erabili behar dituen grafia egokienak zeintzuk diren erabakitzeko unean. Galdera anitz izango ditu erantzun beharrekoak. Eta behin baino gehiagotan, galdera gehiago izango ditu erantzunak baino.

Pragmatikaren erregelak ezarriz, erabilerari eman zaio lehenetsua, arrazoi soziolinguistikoak (maiztasuna) eta psikolinguistikoak (jabeen iritziak) direla medio. Arrazoi linguistiko-filologikoak aholkularien esku gelditzen dira. Ikus ditzagun ba, gure proposamenak normalizaziorako (cf. orobat, Lopez-Mugartza 2000):

a) Bokalismoa

Aferesia. Txandi (GAR), aferesia hobetsia.

b) Kontsonantismoa

Leherkariak. Izort (UZT), horzkari ahoskabea hitz bukaeran; Xanglat (UZT), horzkari ahoskabea hitz bukaeran. Bernardo Estornés Lasak (1996: 113) testigantza

bitxi hau dakarkigu, non bukaera horretako *Bidart* oikonimoari erreferentzia egiten zaion:

Esos años me dedicué a tomar apuntes de euskara a las dueñas de las casas de Baixtero (la tía Manuela) y *Bidart* (la tía Miguela)... Hablaban el euskara con gran soltura y precisión, ellas dos, y los maridos de ambas. (...) Uno de los días apareció, calle abajo, un personaje pintorescamente vestido de turista, exclamando una de ellas algo así como *Zer abetxutxo da kori!* (¡qué pajarraco es ese!). Cuando llegó a nosotros resultó ser el lingüista Saroïhandy...

Frikariak. Arrozpide (UZT), frikari bizkar albeolarea hobetsia vs. apiko albeolarea.

Sabaikariak.

- i) Allegre (ERR), sabaik. albok.; Arlla (BID), sabaik.; Bollaberri (UZT), sabaik. albok.; Llanan (UZT), sabaik. albok. (< *Alleman*); *Llarri* (BUR).
- ii) Aprenye (IZB), «y» grafia hobesten da, sudurkariaren atzean, [d] sabaikariaren grafia irudikatzen [Aprendde]; Arroñume (URZ), <ñ> grafema —normalean sudurkari sabaikaria adierazteko erabiltzen duguna— [ndd] taldea adierazteko erabiliko da [Arroñdume]; Arronyo (URZ), [d] sabaik. sudurkariaren atzean [Arroñddo]; Konye (IZB; hauxe da Bernardo Estornés Lasak [1996: 45] erabiltzen duen grafia: «Konye, un tabernero con tienda»), [d] sabaik. sudurkariaren atzean [Kondde]; Menyi (ERR), [d] sabaik. sudurkariaren atzean [Menddi].
- iii) Baltaxar (UZT), sabaikari frikaria hobetsia vs. apiko albeolarea; Inoxenxo (UZT), sabaikari frikaria hobetsia vs. bizkar albeolarea; Joxeperex (IZB), sabaikari frikaria hobetsia, vs. apiko albeolarea *Joseperex*. Azentu toniko laua: Joxepérex; Luxia (UZT), sabaikari frikaria hobetsia vs. apiko albeolarea [Lusia]; Mixel (UZT), sabaikari frikaria; Ofixial (UZT), sabaikari frikaria hobetsia [Ofixial, Ofixal] vs. apiko albeolarea [Ofisial]; Xiauxi (UZT), sabaikari frikaria.
- iv) Mundugux (UZT), sabaikari frikaria hitz bukaeran.
- v) Barreña (UZT), sabaik. sudurk.; Nimiñi (UZT), sudurk. sabaik.; *Ñigo* (BUR)
- vi) Beltxa (UZT), afrikari sabaikaria hobetsia vs. bizkar albeolarea (hobietakoa); Bentxurika (UZT), sabaik. afrik.; Petxit (UZT), baina *Forttuna* (IZB, belarea sabaikaritzea hobetsia, vs. Fortxuna), hemen berriz, Pettit maiztasun gutxiagorekin agertzen da eta bestea hobesten da.

c) Morfologia

Ponte izenak.

- i) **Izen konposatuak.** Batera idatzita hobesten dira. Josemaria (BID), iz. konp.; Josemartín (ERR), iz. konp.; Juanatresa (BUR), iz. konp.; Juaningraxi (IZB), iz. konp.; Juan Julián (ERR), iz. konp.; Juanmiguel (URZ), iz. konp.; Juanpaulo (IZB), iz. konp.; Mailusa (BID), iz. konp. || Juan Ramón (UZT), iz. konp. bereiz (salbuespena: egungo jabearen izena da; ez dirudi egokia kasu honetan batera idaztea).

- ii) *Izen-deiturak*. Batera idatzita hobesten dira. Andresalgarra (IZB), iz.-deit.; Andresbueno (IZB), iz.-deit.; Doloreslanda / Doloresdronda (IZB), izen bi-koitza; Estebankamin (BUR), iz.-deit.; Josefeder (ERR), iz.-deit.; Juanasinda (BUR), iz.-deit.; Kasimirobaile (UZT), iz.-deit. (eusk. graf.); Katalingarde (IZB), iz.-deit.; Mariagil (BUR), iz.-deit.; Mariaparra (GAR), iz.-deit.; Martinginda (ERR), iz.-deit.; Martinbarrena (ERR), iz.-deit.; Martinpantxo (URZ), iz. konp.; Miguelanbra (GAR), iz.-deit., Miguel Ganbra; Paixkoleora (UZT), iz.-deit.; Pedrokat (GAR), iz.-deit., Pedro Alkat; Santiagoaznar (GAR), iz.-deit.; Santiagorduna (UZT), iz.-deit.; Santxogarde (IZB), iz.-deit.; Santxogarde (UZT), iz.-deit.
- iii) *Izen-goitizenak*. Batera idatzita hobesten da. Joseniño (UZT), iz.-goit., sa-baik. sudurk.; baina, Juan Pito (IZB), iz.-goit. bi hitzetan (Bentan erabil-tzen duten ohiko grafia); Juansoldao (UZT), iz. goitiz. (ogibidea.); Martitxipi (GAR), iz.-gotiz.

Herri izenak. Usadioari jarraikiz, erdal grafiaz: Arguedas (BID), Rakax (BID) herri iz.; Marcilla (IZB), herri iz. || Hala eta guztiz ere, erdal jatorrizkoak direla ahaztua dagoelarik, eusk. graf. Marrakos (GAR), herri iz.; Marrakos (BUR), herri iz.

Txikigarriak. 1. *-iko*. Angeliko (URZ), Tontiko (UZT), Bertolico (BUR), Manueliko (BUR). || 2. *-ita*. Pepita (BUR). || 3. *-illo, -illa*. Juanillo, Solanilla (BUR). || 4. *-eta*. Barbareta (IZB). || 5. *murrizketa*, Bitor (BUR).

Genitiboa. Erronkarierarena gorde da. Danielna, Refelna (BID), gen. erronk.; Landarna, Zinpitarna (BID), gen. erronk.

Patronimikoa. Atzizkia beti *-tx*. Salbotx (BID), patronim.

d) Osagai suprasegmentalak

Tildea. Usadioari jarraikiz zenbait izenetan tildea hobetsi da eta beti erdal hitz ondarekoak direnean. Águeda (GAR), tilde, erd. graf.; Beltrán (GAR), tilde; Estornés (IZB), tilde; Fayanás (BUR), tilde; López (ERR), tilde; Malarrés (IZB), goitiz. adj. + iz.; Martinpérez (URZ), tilde; Pascualramón (BUR), tilde; Pedrociprián (IZB), tilde, erd. graf.; Pedrojuán (URZ), tilde; Pedroleón (BUR), tilde; Portalatín (BUR), tilde; Sacristán (BUR), tilde. || Kasu askotan tildea ken liteke, baina beste batzuetan berri-ahoskera okerrak egiteko arriskua dago: Angelanso (IZB): [anxelánso] vs. [anxelansó].

e) Grafia arazoak

Ohiko grafia. Ahal delarik Euskara Batuaren idaztarauetara hurbiltzea hobesten da, ohiko grafia bestelakoa den arren. Anzaia (UZT). *Anzaya*: ohiko graf. = jod erdikonts. / [nz] talde frikaria hobetsia vs. [ntz] afrikaria.; Maio (BUR), *Mayo*: ohiko graf. = jod erdikonts.; dena dela, ondoko kasu honetan: Aguió (BUR), *Aguyo*: ohiko graf. = jod erdikonts. [agujó] beharrean, [agió] irakurtzeko arriskua dago; Konget (URZ), *Conget*: ohiko grafia;⁶ Lujea (UZT), *Lugea*: ohiko graf.; Perikojer (UZT), *Pe-*

⁶ Dena den, ikus gorago *Konye*.

ricogér / Pericober: ohiko grafia.; Txeso (GAR), *Cheso*: ohiko graf.; *Uhalderna* (BID), *Hualderna*: ohiko graf.

Euskal grafia. Sabaikaritze adierazgarriak daudelarik, gaskoieratiko izenak direnean edo idazteko ohitura berriak sortu badira. Balenxia (IZB), eusk. graf. + sabai-kari frikaria; Bergara (URZ), eusk. graf.; Bonba (BID), eusk. graf.; Frantxo (IZB), *Francho*: arag.; Kallerin (IZB), gask. eusk. graf.; Kapelon (URZ), gask. eusk. graf.; Karallot (IZB), gask. eusk. graf.; Karboñero (IZB), eusk. graf.; Kartutxo (IZB), eusk. graf.; Krux (UZT), eusk. graf.; Pedromarko (IZB), eusk. graf.; Tanborin (URZ), gask. eusk. graf. agoteen deit.

Erdal grafia. Ogibideak, gentilizioak edo ezaugarriak erdaraz aipatzen direnean. Calderero (BID), erd. graf.; Calero (BUR), erd. graf.; Cerrajero (BUR), *Zarrajero / Zarrallero* (orobat, ohiko formak); Cucharero (ERR), erd. graf.; Cucharero (URZ), erd. graf.; Cuchatera (GAR), erd. graf.; artikulua dagoenean: El Almadiero (BUR), erd. graf.; El Americano (IZB), erd. graf.; El Cojo (URZ), erd. graf.; El Hojalatero (BUR), erd. graf.; El Maestro (BUR), erd. graf.; El Rojo (URZ), erd. graf.; La Coja (BUR), erd. graf.; La Santa (BID), art. + iz.; Las Madrileñas (BUR), erd. graf.; Sastre (UZT), erd. graf.; Sigüesano (BUR), erd. graf. || Hala eta guztiz ere, *Xapatero* (BID), txistuk. hobetsia.

Orobat, zenbait izenetan: Enrique (URZ), erd. graf.; Fructuoso (BUR), erd. graf.; Miguelangel (BUR), erd. graf. [vs. *Migelanjel*]; Pedrogüesa (GAR), erd. graf. / dieresia. [vs. Pedroguesa; belare ahostun bezala irakurtzeko arriskua legoke]; Quintín (ERR eta URZ), erd. graf.; Rumbo (BUR), erd. graf.; Sampantier (IZB), iz. gask. Jean Pantier; Severino (BUR), erd. graf.; Valero (URZ), erd. graf. || Hala eta guztiz ere, *Lakuntxa* (IZB), art. iz. elk. || Anso ibarreko oikonimoekin dagoen lotura estuaz, cf. Gusano & Lopez-Mugartza (2011-12).

f) Oikonimoen sorkuntzan bide berriak

Oikonimo berriak. Etxeen jabeek proposatzen duten grafia hobesten da. *Aiestanea* (IZB), oik. berria; *Gure Txoko* (BUR), oik. berria; *Harretxe* (BID), oik. berria; *Lakora* (IZB), erronk. vs. Lakhura zub.; *Metsola* (IZB), oik. berria; *Onki Xin* (IZB), oik. berria; *Oxanea* (IZB), oik. berria.

g) Idatzizko agirietako oikonimoen biziraupena (egungo grafian)

Erronkaribarko hirietako oikonimian antzeko joerak nabaritzen dira idatzizko dokumentazioan oikonimo gutxi agertzen dira eta horietako batzuk galdu dira gaur egun («Casa de la Abbacia», 1644, Bid. EAT). Oro har, etxeak beren jabeen izen-deiturekin aipatzen dira oso-osorik: «la casa de p[edr]o herlanz» (Burgi, 1627 EAT).

Etxe eta borda izenetan jaso diren ponte izen asko galdu dira. Hauek dira gorde direnak: Bidankozen, *Anbrosio «cabaña» NTEM*, *Bernabe «cabaña» NTEM*, *Cecilio «casa» NTEM*, *Luis «borda» NTEM*; banaka batzuk, ordea, ahozko inkestan aipatuak izan dira (*Antxon*, *Diego*, *Fernando*, *Matxin*). || Burgin, *Esteban* (ik. *Estebankamin NTEM*), *Juana* (ik. *Juanasinza NTEM*), Paskual: «la cassa de masse pascoal el barbero» (1569 EAT; ik. *Paskualramon*), *Ramon* (*Remon NTEM*).

Bestalde, xx. mendeko katastroan edo beste iturri idatzietan aurki ditugu izendeiturak ez dira ahozko inkestan dokumentatzen; hala eta guztiz ere, erraz lotu daitezke egungo etxeeekin. Bidankozen, *Angel Arosa* (kat., bordal, ik. *Arotx*), *Antonio Mainz* (1910 EAT, borda, ik. *Mainzena*), *Aquelino Larranbe* (kat. borda, ik. *Larranbe*), *Domingo Ernalz* (1656 EAT, «dos cassas de los susodichos pedro elicalt y domingo ernalz»), *Fermin Pascual Salboch* (1885 EAT, borda; ik. *Salbotx*), *Ignazio Monzon* (1842 EAT, bordal, ik. *Montxonena*), *Joanot Velça* (1561 EAT, «la casa de»), *Juan Larequi* (1644 EAT, «la casa de»), *Lorenzo Mainz* (1842 EAT, borda, ik. *Mainzena*), *Luis Mainz* (1910 EAT, borda), *Paskual Uhalde* (kat. bordal, ik. *Uhalderna*), *P[edr]o Eliçalde* (1644 EAT, «el casal caydo de», ik. *Elizalde*), *Pedro Eliçalt* (1656 EAT, etxea, cf. Domingo Ernalz), *P[edr]o Yniguez* (1649 EAT, «la cassa de», ik. *Iñigizena*), *Pedro yniguiz* (1629 EAT, «la cassa de»), *Romualdo Perez* (kat. bordal, ik. *Pexena*; ald. *Petxena*), *Sancho Ezquer* (1345 EAT, borda; *Ezker* etxerik ez dago gaur egun, *Santxena* etxea, berriz, bai).

Burgin, gehienak galdu dira eta ezin da antzeman zein den egun haien oikonimo eratorria: *Ynça* (1648 EAT, «la casa de»), *Joan Portaz* (1656 EAT, «la cassa de»), *Josef Orduna* (1789 EAT, «borda o cubilar»), *Ju[anc]o Urrelo* (1627 EAT, «la casa de»), *Luys Perez* (1670 EAT, borda), *Martin Solana* (1655 EATm borda), *Machin Regoyn* (1570 EAT, «la casa de»), *Miguel Perez* (1749 EAT, «borda o arteguia»), *Pablo Lorente* (1661 EAT, borda), *Pablo Mantxo* (kart. NTEM, borda), *Pascual Periz* (1654 EAT, «la casa de»), *P[edr]o Herlanz* (1627 EAT, «la casa de»), *Simon Orduna* (1750 EAT, borda). Oro har, katastrokoak dira dokumentatu direnak eta ongi mantentzen direnak, oso berriak direlako. *Estebankamin* (NTEM, borda) *Joakin Ugalde* (kart. NTEM, ik. *Joakintxo*), *Juanasinza* (kart. NTEM, borda), *Pedro Monte* (1910 EAT, borda; ik. Pedro Bronte). Salbuespentzat jo daiteke ondoko hau, egungo oikonimo bat berarekin loturik egon baitaiteke: *Ynigo Charles* (1569 EAT, «la casa de»; ik. Iñigo).

Oro har, deitura soilak ongi gorde dira. Bidankozen, *Algarra*, *Aristu*, *Arlla*, *Arotx*, *Elizalde*, *Gaiarre*, *Garro*, *Iriarte*, *Jimeno*, *Labari*, *Landa*, *Lisalte*, *Mainz* (ik. *Maizena*), *Monzon* (ik. *Montxonena*), *Navarro*, *Ornat*, *Paskel*, *Salbotx*, *Uhalde* (ik. *Uhalderna*). Deituren gainean eraikitako beste oikonimo batzuk galdu dira, mantendu direnen aldean gutxi diren arren: *Arosa*, *Artutx*, *Ernalz*, *Ezker*, *Fuertes*, *Lareki*, *Lopez*, *Meabe de la villa de Sarries*, *Torraa*, *Txerrail*. || Burgin, dokumentatu diren gehienak galdu dira (*Blasquiz*, 1648 EAT, «la casa de»), noizean behin ondorengo aurki daitezkeen arren, *Domingo Garat mayor* (1643 EAT, borda; ik. Garate).

Goitzenen gainean eraikitako oikonimoak ere ongi gorde dira (Bidankozen): *Bomba*, *Kostiol*, *Kurtxo*, *Larranbe*, *Maisterra*, *Makurra*, *Mendigatxa*, *Roscas*, *Txantxolit*, *Txapatero*, *Txestas*, *Txoko*, *Xoko*, *Zoko* (ik. *Xoko*; deit, bilakatu da). Gutxi batzuk galdu dira: *Tanborin* (Casa de Joanot Velça al[ia]s Tāborin, 1561 EAT). Ogibideen gainean eraikitako oikonimoek ere irauan dute: *Arotx* ‘arotza’, *Labari* ‘labezain, labekari’. Erdaraz bat gorde (*Calderero*) eta beste bat galdu da (*Sacristán*). Jabego genitiboa duten oikonimo guztiek irauan dute (*Montxonena*, *Santxena*), bai eta genitibo erronkariarra dutenak ere: *Danielna*, *Landarna*, *Rafelna* (ald. *Refelna*), *Uhalderna*.

Etxe gehienek izen bereko borda dute, jabeen abizena, ogibidea, nahiz goitizena baita. Noiz behinka, hemen «kasal» deitzen direnak ere (alegia, orube bat eraiki gabe edo eraikita egon zena) egon daitezke jabearen izenarekin.

borda.- *Borda Antxon, Borda Arguedas, Borda Aristu, Borda Arlla, Borda Artutx, Borda Calderero, Borda Danielna, Borda Diego, Borda Fuertes, Borda Gaiarre, Borda Garro, Borda Iriarte, Borda Jimeno, Borda Kostiol, Borda Landa, Borda Larranbe (Akelino Larranbe), Borda Lengorna, Borda Lisalte, Borda Makurra, Borda Matxin, Borda Mendigatxa, Borda Montxonena (Ignacio Monzon), Borda Navarro, Borda Ornat, Borda Paskel, Borda Paxapan, Borda Rafelna, Borda Rakax, Borda Salbotx, Borda Santxena, Borda Txantxolit, Borda Txestas, Borda Xapatero.*

bordal.- *Bordal de Ignacio Monzon, Bordal de Paskual Uhalde.*

cabaña.- *Cabaña Algarra, Cabaña Arotx, Cabaña Bonba, Cabaña Labari, Cabaña Mendigatxa, Cabaña Navarro, Cabaña Paskel, Cabaña Paxapan, Cabaña Salbotx.*

casal.- DRAE ('casal < lat. *casāle*, s.v. 3.a): «*Ål*. Solar sin edificar, o sitio donde hubo edificios»: *Casal Mendigatxa.*

h) Erdal artikuluaren trataera

Ricardo Zierbideren omenez egindako liburuan erakutsi nuenez (Lopez-Mugartza 2017) erabat bitxia da alde honetako oikonimian (Izabakoan bereziki) erdal artikulu determinatuari ematen zaion trataera, artikulu femeninoa emakumeen ponte izenaren aurrean ia sistematikoki ezartzen baitzaio (*Casa La Angelita, Casa La Barbeta, Casa La Kuntxa, Casa La Eulogia, Casa La Gabina*, etab.); aldiz, artikulu maskulinoa ez da inoiz ere ponte izen baten aurrean ezartzen, lanbide izenen (*Casa El Aguau, Casa El Cerrajero, Casa El Hojalatero, Casa El Secretario*), gentilizioen (*Casa El Americanico, Casa El Txeso, Casa El Ejeano, Casa El Petillano*) edo goitizenen aurrean baizik (*Casa El Gardatxo, Casa El Sultán, Casa El Txatiko, Casa El Txiki, Casa El Zurdo*).

5. Ondorioak

Laburbilduz, eta artikulu honetan eman diren datuak eta irizpideak kontuan harturik esan daiteke ezen:

1. Oikonimoak etxeko jabeenak direla eta inork ezin diela behartu era batera edo bestera normalizatzaera, deitzera edota idaztera. Ondorioz, oikonimo bat finkatzeko unean argudio filologikoak oso kontuan hartzeaz gainera, arrazoi psikolinguistikoak eta soziolinguistikoak ere kontuan hartu beharko dira. Oikonimoak era batera edo bestera gorde eta finkatzeko beharraren inguruan pedagogia egokia egin beharko da etxeko jabeak behar horretaz kontura daitezen eta, onuragarria izanen delakoan, normalizatzaera proposamena onar dezaten, ezer ere inposatu gabe.
2. Errokaribarko oikonimoak, oro har, eta salbuespenak salbuespen, nahiko berriak direla. XIX. mendekoak gehienak eta, oraindik ere, XX. mendekoak asko. Idatzizko dokumentazioan nekez aurkituko dira «Pelagallos» moduko erreferentziak erabat berriak ez badira (Garde, Abolengo Liburu Berria, 1984). Egia da Abolengo Liburuak aurreko liburuen kopia direla, baina ez dira kopia hutsak, beti informazio berria eranstean zaie kopia berria egitean eta gaurkoztzen da liburua. Beraz, orain arte erabili diren datazio, ustez, zaharrak ez dira guztiz zuzenak eta berrikusi behar dira, behin baino gehiagotan nahastu bai-

tira liburu zaharren eta berrien datak. Oikonimo batzuen kasuan, NTEM-n XIX. mendekoak balira bezala agertzen zaizkigu datatuta, baina kasu batzuetan etheen izena gerra ondoren ezarri da, eta oraindik haien herrikideek gogoan dituzte etxeei izena eman zieten jabeak.

3. Egungo oikonimoak berriak direla egiaztatu arren, etxeei izena emateko ohi-turak, berriz, ez dirudi berria. Izan ere, oso errotua dago erronkariarren artean etxeari izena emateko ohitura; hala eta guztiz ere, ez dirudi ohitura hori agiri ofizialetan islatu nahi izan denik. Badirudi agiri ofizialetan behar-beharrez-koa zitzaizen argi eta garbi uztea nor zen jabea eta nork zeukan etxe horri ze-gozkion lur eta ondasun guztiei onura ateratzeko eskubidea. Etxeak bere izena izanen zuen arren, agiri ofizialetan ez zen islatzen; aitzitik, etxe izenak alda-korrek diren arren, ez dira jabeen izenak bezain aldakorrek, eta, hori dela eta, etengabeko aldaketan daude izen hauek, jabea hiltzen delarik, berea baztertu eta bere semearen edo alabaren izena hartzen baitu. Ausaz, etxeari era ofizia-lean honela izendatzeko beharra kapareen gizarte baten arrastoa bezala ulertu beharko genuke, honela argi gelditzen baitzen nor zen etxe horretako jaun ba-karra.
4. Etxe jabeen artean gehienak gizonezkoak diren arren, emakumeen artean etxe jabe anitz ere bazeudela lehen (Erronkari, 1642 EAT, «Casa Catalina Cruchaga»; 1678 EAT, «Casa de Maria Aroch»), eta badaudela gaur egun (Err. abl.: «Casa Venilde Orduna, Concha Sanz, casa antigua de Antonio La-biano», «Casa de Maria Ramona Argonz» eta «la casa de la Tía Mónica», Ar-turo Gale jaunaren informazioa da).
5. Abizenetatik eratortzen diren oikonimoen artean euskal jatorrizkoak gehien-go dira (Bid. *Algarra, Aierra, Arbizu, Aristu...*).
6. Izenetatik eta goitzenetatik eratortzen diren oikonimoak, aldiz, gailentzen di-renak erdal itxurakoak direla eta Ansoko eta Fagoko oikonimoekin loturak di-tuztela: *Casa Barbareta* [Izb, Fag.], *Casa El Zurdo* [Izb., Fag., Ans.], *Casa la Zurda* [Fag.], *Casa el Aguau* [Izb., Ans.], *Casa Cecilio* [Izb., Ans.], *Casa Ches* [Izb., Fag., Ans.], *Casa la Chesa* [Fag.], *Casa Royé* (Uzt.), etab.
7. Gaskoieraren eragina Erronkaribarko oikonimian islatzen dela: *Kostiol* (Bid.), *Largotena* (Bid.), *Paxapan* (Bid.), *Anaut* (Bur.), *Dausoa* (Bur.), *Katalo* (Gar.), *Katxao* (Gar., Izb.), *Estornés* (Izb.), *Gastetx* (Izb.), *Kallerin* (Izb.), *Kara-llot* (Izb.), *Konye* (Izb.), *Sampantier* (Izb.), *Trifon* (Izb.), *Konget* (Uzt.), *Izort* (Uzt.), *Kaltxes* (Uzt.), *Mundugux* (Uzt.).
8. Berresten dela Erronkaribarrek Zuberoako herri mugakideekin duen lotura onomastikoa etxe jabeen izenetan ere (cf. Lopez-Mugartza 2008c: Larrañen deit. 1832 EAT, *Aguer, Arrospide, Carrica, Carricaburu, Carriquiry, Do-ronde, Etchart, Irigaray, Irigoyhen, Yrigoyen*; eta Oyharçabalen omenezko libu-ruan [Lopez-Mugartza 2009] Santa Grazin, deit. 1914 EAT, *Alcat, Arosteguy, Arotcheix [Arotx], Blanco, Borthiry, Carricaburu, Carriquiry, Choco, Chutto, Curutchague, Dronde, Elichalt, Estournés, Espondaburu, Irigaray, Punt, Tam-bourré, Uthurralt, Vidart*; top. *Galharria, Galharreco ungan*).

Mariano Estornés Lasak *Oro del Ezka* izeneko liburuan (1958) balizko erronka-riar batzuen zorigaitzak eta garaipenak kontatu zizkigun. Ezkako urreaz mintzo zen,

eta urrea Erronkariko gizon eta emakumeak direla dio, ibar honetako aberastasunak, bere historia eta milaka urteko tradizioak, eta bereziki, urrearen urrea, *gore Uskara*, Erronkariko hizkuntzarik maiteena. Eta hizkuntza hori ezpainetan darabiltenak, euskaldunak ere, urre dira.

Liburuaren orrialdeetan oikonimoetan aurkitu ditugun izen anitzen oihartzuna dago, bereziki pertsonaia hauen izen-deitura eta goitizenetan: *Zenon Trutra*, *Juan Gorria*, *Petrizorro*, *Gartxot Karrikatxipi*, *Frantxo*, *Tomaxiderra*, *Artzaia* etxeokak, *Andre Pilipa*, *Mai Pattitta*, *Artika* etxeokak, *Balenxaga* etxeokak, *Paulina de Blazkoaga*, *Perena*-ren artaldea, *Migeltxo Burugorri*, *Txikilan*, *Menyi* etxeokak, *Txarrail*, *Bidartea* etxeokak, *Luixa Bage*, *Etxebeltz* etxeokak, *Faustino Berroeta*, *Sinfioriana Andi*, Mauletik etorritako autsak, *Mattoberroa*, *Burugorri*, *Menardo Lareki*, *Maria Artatx...*

Fikziozko pertsonaiak ote? Haien izen-deiturak gututz egiazkoak izan litezke. Eta ez baziren, izan zitezkeen. Zeren eta, egileak berak dioen bezala... «Todo es sorprendente en esta tierra pirenaica, límite oriental de la tierra vasca...»

Erronkari, 2017/07/07

Bibliografia

- Camps, A. & M. Milián, 1990, «L'espai de la didàctica de la llengua i la literatura», *Interaula* 11, 22-24.
- EAT = *Erronkari eta Ansoko Toponimiaz*; ik. Lopez-Mugartza 2008a.
- Estornés Lasa, B., 1979, *El Cantar de Roncesvalles y otros poemas navarros*. Auñamendi sorta 127. Donostia: Auñamendi / Zarautz: Itxaropena.
- , 1996, *Memorias. Recuerdos y andanzas de casi un siglo*. Auñamendi sorta 143-144. Donostia: Auñamendi / Zarautz: Itxaropena.
- Estornés Lasa, M., 1958, *Oro del Ezka*, Auñamendi sorta [2. arg.]. Donostia: Auñamendi / Zarautz: Itxaropena.
- Euskaltzaindia, 2006, «Euskal Herri inguruko exonimoak. Exonomastika azpibatzordea. Euskaltzaindia», *Euskera* 51, 847-865.
- Gorrochategui, J., 1985, «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU* 19:2, 571-594.
- , 2007-2008, «Lenguas y genes, aplicaciones a la prehistoria de la lengua vasca», J. Fernández Eraso & J. Santos Yanguas (arg.), *Homenaje a Ignacio Barandiarán Maestu* [= *Veleia* 24-25], 1185-1202.
- Gusano, E. & J. K. Lopez-Mugartza, 2011-2012, «As casas d'Ansó. Oiconimia d'a Billa d'Ansó (Uesca, Aragón)», *Luenga & fablas: publicazi3n a3nal de rechiras, treballos e decumentazi3n arredol de l'aragon3s e a suya literatura*, VI. *Trobada d'estudios e Rechiras d'a Luenga Aragonesa e a suya literatura (Uesca, 6, 7 e 8 d'octubre de 2011)*. Huesca-Uesca: O Consello d'a Fabla, 51-98.
- Jimeno Jurio, J. M., 1994, *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza, Erronkaribar / Toponimia y Cartografía de Navarra, Valle de Roncal*, XIV. alea. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Labov, W., 1972, *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Gaztelaniazko itzulpena: *Modelos Sociolingüísticos*. Madril: Cátedra 1983.
- Lopez-Mugartza Iriarte, J. K., 2000, «Erronkarieraren deskribapena, toponimiaren bidez», in *Dialektologia Gaiak*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, Kultura Saila, 173-219.

- , 2008a, *Erronkari eta Ansoko Toponimiaz*. Mendaur bilduma. Iruñea: Nafar Gobernua-Euskaltzaindia.
- , 2008b, «Erronkaribarko oikonimia, mitoak eta elezaharra», in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren Omenez*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 2008c, «Larraineko toponimia 1832ko katastroaren arabera», *HSJ (Huarte de San Juan) Filologia eta Hizkuntzaren Didaktika* 10, 123-162. Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa.
- , 2009, «Oyharçabal eta Santa Graziko beste toponimo eta oikonimo batzuk 1838 eta 1914ko katastroen arabera (grafia arazoak ebazten)», *ASJU* 43:1-2, 615-634.
- , 2017, «Izabako patronimia: oikonimian erabiltzen diren izenak, deiturak, lanbide izenak eta goitizenak», in E. Ramos Remedios & A. Ros Cubas (arg.), *Onomastika, hizkuntza eta historia Ricardo Cierbideren omenezko estudioak / Onomástica, lengua e historia Estudios en honor de Ricardo Cierbide*. Bilbo: Onomastika Elkarte / Sociedad Vasca de Onomástica.
- López-Mugartza, J. C. (koord.), *Erronkaribarko etxeak / Las casas del Valle*. Iruñea: Erronkaribarko Batzorde Nagusia / Junta General del Valle de Roncal-Nafarroako Gobernua / Gobierno de Navarra.
- Nafarroako Foru Berria 1973 = Foru Zuzenbide Zibilar buruzko Konpilazioa edo Nafarroako Foru Berria, 1/1973 Legea, martxoaren 1ekoa, EAO, 57. zk., martxoaren 7koa.
- NPA = Nafarroako Protokoloen Artxiboa (Nafarroako Artxibo Nagusiaren atala).
- NTEM = *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza*; ik. Jimeno Jurio 1994.
- Tort i Donada, J., 1999, «Algunes reflexions sobre el concepte de topònim», *Butlletí interior de la Societat d'Onomástica* 77, 59-72.
- , 2001, «La toponímia com a camp de coneixement interdisciplinari. Algunes bases teòriques i epistemològiques per a l'estudi dels noms de lloc», *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* 86, apirila.
- Ubieto Arteta, A., 1972, *Toponimia aragonesa medieval*. Valentzia: Anubar.

Juan Karlos Lopez-Mugartza Iriarte
Giza Zientzien eta Hezkuntzaren Saila
Gizarte eta Giza Zientzien Fakultatea
Arrosadiko Campusa, z/g - 31006 Iruñea (Nafarroa)
948 16 95 19
jk.mugartza@unavarra.es

Antzinateko *Iturissa*-tik gaurko *ithurri*-ra, ezker bidetik

*From ancient Iturissa to modern ithurri,
through the left-hand door*

Julen Manterola*
EHHE - Euskaltzaindia

Abstract

In this paper, I offer new etymologies for two Basque words, iturri 'fountain' and ezker 'left'. Together with Uhlenbeck, I consider iturri to be an old participle, built on the root hur 'water'. As for ezker, I propose that it bears the same root that is present in the word hezi 'tame', and that its etymological meaning is something like 'untameable', most typically when speaking about hands.

Keywords: *Etymology, ezker, iturri, Iturissa, reconstructions of fortis stops.*

Laburpena

Artikulu honetan, iturri eta ezker euskal hitzentzat proposamen etimologiko berri bana egiten dut. Uhlenbeckekin bat, partizipio zahartzat jotzen dut iturri, eta erroa hur dela proposatu. Ezker hitzari dagokionez, berriz, hezi aditzaren erro bera dagoela proposatzen dut, eta etimologikoki 'hezigaitz' litzatekeela, eskuari gagozkiolarik.

Hitz gakoak: *Etimologia, ezker, iturri, Iturissa, herskari bortitzen berreraiketa.*

* Egilea Euskaltzaindiaren *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa* egitasmoko teknikaria da. Lan hau Joaquín Gorrotxategik zuzendutako Eusko Jaurlaritzako «Hizkuntzalaritza historikoa eta euskararen historia» [GIC.IT486-10], Madrilgo Ministeritzako «Monumentae Linguae Vasconum (V) [FFI2016-76032-P] eta UPV/EHUko UFI11/14 ikerketa taldeei esker egin ahal izan da.

Ricardo Gómez, José Ignacio Hualde eta Céline Mounolekin partekatu ahal izan ditut hemen jasotako zenbait kontu. Joseba Lakarrari eztabaidagai hauen gaineko desadostasuna eskertu behar diot. Azken-aurreko bertsio bati zuzenketak egin dizkio Joana Ibargaraik. Okerrak nire. Harekin batera artikulu honen edizio lanean aritu den Blanca Urgelli ere proposaturiko zenbait hobekuntza eskertu nahi dizkiot.

Aurkezpena

Antzinateko euskarari buruzko jakintza iturri etengabea izan da Joaquín Gorrotxategiren lana. Horregatik, omenaldi honetarako, egoki iritzi diot *ithurri* hitzari buruzko zenbait ohar egitea, antzinateko datuek eskaintzen diguten altxorra ahaztu gabe. Horretaz gainera, haren irakaspenak antzinateko iturrietatik harago hizkuntza-ren berreraiketara zuzenduak diren heinean, proposamen bat dakart *ezker* hitzaren osakerari buruz.

1. *Iturissa*-tik *ithurri*-ra

Erromatar garaiko *Iturissa* hartu ohi da *ithurri* hitzaren lehen lekukotasuntzat. Bide horretan sakonduz, hitzaren etimologia berri bat proposatuko dut atal honetan.

1.1. Aurrekariak

Alde batera utzirik *ithurri* hitzari jatorri erromantzea bilatzen dioten proposamen ustelak —*txurru* eta *turrusta* hitzekin lotu ondotik, gazt. *chorro*-raino eraman nahi du hitza Schuchardtek (1913: 303)—, emankorragoak suertatzen dira euskararen barreneko erkatzeak *iturri*-ren osaera ulertzeko.

Horien artean badira funtsik gabeak, hala nola Boudarena, *itoi*-rekin lotzen baitzuen (1948); zorrotz gogorarazten dio Lafonek (1952: 83) ezerekin baino lehenago *itogin* eta *itaizur*-ekin lotu behar dela *itoi*. Ideia interesgarriagoak kausi daitezke, ordea, *ithurri* hitzaren etimologiaren historiografian, barne azalpen egokiaren bidean jartzen gaituzten proposamenak. Uhlenbeckena dugu (1947: 571-572), zalantzarik gabe, nabarmenena, eta esplizituena: Wagnerren ideiak kritikatu (*it*-erroa zekusan hark), Uhlenbeckek nahiago du *i-turr-i* analizatu, eta ageriki dio izen gisa lexikalizaturiko partizipioa datekeela, *-i* partizipio markarekin; *e-garr-i* hitzarekin konparatuz, *ithurri*-ko *i-* eta *egarr-i*-ko *e-* erkatu eta aditz-aurrizkiak direla argitzen du.

Uhlenbecken analisi horren ildoan kokatzen da Gorrotxategik eta Lakarrak proposaturikoa (2001: 412): *i-turr-i* analizaturik, eta bertan partizipioa dagoela onarturik, «aflorado» glosatzen dute, zalantzarekin bada ere. Zalantza, argi dago, **tur* erroaren izaerari dagokio. Lakarrak (2011: 57), bere aldetik **dur* erroaren (> *lur*) taldean mul-tzokatzen du, eta pentsatzekoa da 'lurrazaleratua' edo dukeela burutan, arestiko «aflo-rado» horrekin lotzeko. Ideia hori abandonaturik, ordea, **edun* + *hur* analizatzea izan da autore horren proposamen alternatiboa (*apud* Egurtzegi 2014: 266); orain, artikulua honetako hipotesia dakar integratuta bere lanik berrienean (Lakarra 2018: 116).

Analisi zuzentzat *i-turr-i* harturik abiapunturako, bada, nire ustez, beste aukerarik erroa zein izan daitekeen erabakitzeko: *hur*-ekin lotuko dut, eta jatorrizko **thur* (edo **Tur*) erro baten aukera aztertu.

1.2. Antzinateko lekukoak

K. o. II. mendeko *Γεωγραφία* hirigunearen berri ematen digu Ptolomeok (*Geographia* II 6, 67; *Iturissa* erabiliko dut hemendik goiti). Gaurko Nafarroako Aurizbe-

rri inguruan kokatu izan dute arkeologoek (Pérex & Unzu 1987)¹ eta, Aranzadiren 2011 eta 2012 arteko indusketei esker, handik bertan, baina Auritz herriko lurretan, aurkitu bide dituzte gune erromatarraren aztarnak (Aranzadi 2017).

Hirigunearen kokapen zehatzari buruzko auzian sartu gabe, datu jakin bat nabarmendu nahi dut hemen: Pérex & Unzu eurek lekukotasun epigrafiko bat dakarte gogora, C(AIUS) TERENTI/US MATER/NUS ETU/RISSENSIS / AN(NORUM) XVII H(OC) / I(OCO) SEPULTUS / EST. Ehortzitakoaren sorteria adierazten du ETURISSENSIS-ek eta, autoreek diotenez, garaiko geografoek emaniko berrietatik harago, hirigunearen izenaren lehen lekukotasun epigrafikoa da berau; are gehiago, Aragoiko Sos del Rey Católico udalerrian aurkitu zuten; ez, beraz, haren kokagunetik oso urruti.

Gure ustez, esanguratsua da datu epigrafikoa *ithurri* hitzaren etimologia zehazteko; ezaguna da, eta aski agerikoa, bestalde, Antzinateko *Iturissa* hau *ithurri* hitzarekin lotu ohi dela (Mitxelena 1954: 413).

1.3. Etimologia saioa

Arestian esan bezala, *ithurri* izena partizipio lexikalizatutzat jotzen duen etimologia hobetsiko dut nik ere, baina erro gisa *ur* egon daitekeela proposatuta. Azpiatal bannatan, *e-* hasierari buruz, hitzaren dardarkariari buruz eta berreraiki dudari herskari bortitaz mintzatuko naiz; azken azpiatal batean, hipotesiaren laburpena eman eta hari buruzko bi ohar egingo ditut.

1.3.1. Hastapeneko *e-*

Mitxelenak ongi erakutsi zuen bezala (1961-1977: 105, 119), aditzetako *j-*, *i-* eta *e-* jatorrizko *e-* batera eraman behar dira. Gure *ithurri* partizipio gisa ikusten badugu, **eturri* da ezinbestean lehen urrats gisa berreraiki behar duguna.

Ezaguna da, bestalde, bigarren silabako bokal altu batek lehenekoa nola asimila dezakeen: cf. *eguzki* > *iguzki*, *eduki* > *iduki*, *mediku* > *midiku*, etab.; aski gertaera orokor eta antzinakotzat jotzen du Mitxelenak (1961-1977: 64-65).

Horrenbestez, erabat egiantzekoa suertatzen da **ethurri* > *ithurri* bilakaera. Horretaz gainera, izartxoa kentzeko aukera ere izan dezakegu: aurreko atalean gogora ekarri dudari ETURISSENSIS-ek lekukotuko luke *e-* forma; Mitxelenak *Iturissa*-ri buruz esandakoarekin bat eginez antzinateko ETURI- izena *iturri* hitzarekin lotzen badugu, argi dago bertan atzematzen dugula beronen forma arkaikoago bat. Berreraikitako **eturri* ia erabat lekukotua genuke, beraz.

1.3.2. Dardarkariaz

Antzinateko lekukotasunek beste ñabardura baten berri ematen digute: dardarkari bakunarekin ageri dira, *eturi*-*lituri*-. Betiere gogoan hartuta grafia defektiboaren aukera hor dagoela, esangura etimologikoa izan lezakeen aztertuko dut orain.

¹ Hirigunearen kokapenaren hipotesien zerrenda dakarte; ikus bertan, orobat, antzinatean hirigunear eginiko beste aipamenen erreferentziak.

Ñabardura hori, gure analisiaren barrenean, aditzaren erroaren azken kontsonanteari dagokio; **tur* erroa bereizi dugu, eta ikusi dugu goian **dur* erro batekin ere erkatu izan dela. Nire ustez, ordea, aukera egiantzekoagoa da *hur* ‘ur’ (isurkaria, ez fruitua) izan dadin erro hori.

Zubererazko *hur* aldaera darabilt, horixe baita, nire ustez, hitzaren formarik arkaikoena. Lakarraren erro teoriar kokatzen dut uste hau (1995 *et passim*), zeinaren araberako CVC egiturako erro lexikoak berreraiki behar ditugun.

Hitz honek, ezaguna den bezala (Mitxelena 1961-77: 334), amaierako dardarkari ahula du: bere forma mugatua *ura* da euskara batuan, ez ***urra*. Proposatzen dudana, beraz, hauxe da: esanguratsua izan daitekeela antzinatean dardarkari bakunarekin agertzea hirigune nafarraren izena (*Iturissa/Ituriss-*), eta datu honek *hur*-ekiko lotura ezartzea errazten duela.

Hitz baten etimologia proposatzen denean, formari eta esanahiari dagozkionak azaldu behar dira, ahal den neurrian. Alde horretatik, aukera egokia da *hur*-ekin lotzea, agerikoa eta azalpen beharrik ez duena baita iturriek urarekin duten lotura.

Hipotesi honek ezinbesteko egiten du **eturi* > **eturri/iturri* moduko aldaketa bat, dardarkariaren ahoskamoduaren aldaketarekin, bakunetik anizkunera. Aldaketa honen xehetasunak ezin ditut bere osotasunean argitu, baina, Uhlenbeckengandik hona bukaerako *-i* morfologikoa dela onartzen dugun neurrian, **itur* forma bat etengabe ahoskatu dela pentsatu behar dugu (elkartuetan dugu, cf. *Iturrmendi* (*CollIrach* 1218), *Yturrandur* (*AGNComp5* 1291), etab.);² forma horretan, hitz-bukaerako posizioan, **itur* formaren dardarkariak bortitzaren, anizkunaren aldeko neutralizazioa jasango zuen (Mitxelena 1961-1977: 335, Lakarra 2010: 214-215), eta **ituR* gailenduko zen jatorrizko bakundun formari.

Egiari zor, balizko eragozpen hau Antzinateko *Iturissa* / eusk. *iturri* erkatzea egiten dugun momentutik dugu; ez dagokio, hortaz, nire hipotesiari bakarrik. Bestela esanda, nire hipotesiak arazo horri heldu, eta azalpen bat ematen dio, auzi grafikotik harago jo behar balitz, betiere.

1.3.3. Herskari bortitzaz

Artikulu honetan zehar *ithurri* aldaera erabili dut, *iturri*-ren kaltetan. Arrazoi etimologikoa du hautu honek.

Herskari hasperenduna —edo, gutxienez <th>— duen aldaera dokumentatzen da Erdi Aroan, gutxi gorabehera ahozko euskaran iraun duen eremu bertuan (ez dut Lapurdiko adibiderik aurkitu Erdi Aroan): Zuberoan, cf. *Per Arnaut d'Ithurriague* (*ColBNavI* 1329), *Lostau Ithurraltea* (*CenSoul* 1377), *Lostau dutthurriague* (*CenSoul* 1377); Nafarroa Beherean (Orzaizen), cf. *Per Arnaut, seynor d'Ithurralde* (*CenBNav* 1412).

Nire ustez, aukera izan genezake hemen Martineten hitz hastapeneko herskari bortitzen zantzia aurkitzeko. Ezaguna den bezala, Martinetek herskari bortitzak berreraiki zituen (1950: 228-231) eta, zioenez, hitz hastapenean **kh* > *h* > Ø bilakaera izan zuten (belarrarekin irudikatu dut bilakaera orokorra). Alabaina, arazoak

² Erdi Aroko iturrietarako, nire tesirako atonduriko datu-base eta laburdurak erabili ditut.

ditugu arrastorik utzi gabe desagerturiko herskari bortitz horiek identifikatzen. Mitxelenak dioskun bezala (1951: 575), «el punto crítico consiste en saber si hay indicios directos de una pérdida regular de las oclusivas sordas iniciales. Mejor dicho: existen ciertos indicios, pero su interpretación no es unánime». Ondoko orrialdeetan, Mitxelenak zerrendan ematen ditu bilakaera horri egokitzeko aukera duten datuak (Martineten iradokizunak ere bilduz bertan, hala nola ekialdeko *kau* gisako erakusleak, *-tegi*, *-talde*, etab.).

Aukera gehigarri bat da hona dakardana: **ethuri* partizipio zaharrean, **thur* (edo, Martineten notazioan, **Tur*) erroak, hitz barrenean geratu zenean, ez zuen hitz has-tapenari bakarrik dagokion bilakaera erregularra izan, eta herskaria gorde zuen. Hitz beregain gisa, ordea, **thur* (**Tur*) > *hur* bilakaera erregularra izango zuen.

1.4. Hipotesiaren laburpena eta ohar zenbait

Aurreko ataletan proposaturikoaren arabera, **eTuri* berreraikiko genuke euskara modernoko *iturri*. Hipotesi honetan, arkaismoa da ekialdeko *ithurri* aldaeraren hasperentasuna, kontsonante bortitz (hots, Martinetek dioskunez, hasperendun) baten lekuko; ez da, beraz, azentuari edo loturiko herskariaren hasperentze moderno bat.

Hipotesi honek bestelako bideak irekitzen ditu, *ekharri*, *ikhusi* eta halakoak aztertzeko, horien erroak lexiko modernoko beste elementu batzuekin erkatzeko —Martínez Aretak (2006) ohartarazi zuen aditzetan ez dagokeela *h-* duen errorrik—: maila formalean, *ekharri*-ren kide genuke *har(tu)* (baina *harri?*), eta esanahiaren aldetik ere ez da eragozpen larririk horiek lotzeko, cf. ing. *take*, zeinak ‘ekarri’ eta ‘hartu’ esanahiak dituen. *Ikhusi* eta *huts* hurbildu genitzake, maila formalean, baina azalpen semantiko agerikorik ez dut ikusten (baldin ez badugu azalpen oteizatarren bat bilatzen); Buckek dakarrenez (s.v. *see*), hizkuntza indoeuropar zenbaitetan ‘ikusi’ hitza ‘argi’ eta ‘distira’ adierazten duten hitzen kognatua da, baina ez du «see»-ren kognaturik zerrendatzen «empty» edo «void» esanahia duten hitzekin.

Gisa horretako erkatzeak egiten segi dezakegu, eta *ikhasi* eta *hats/hasi* lotu. Erkatze honek aski azalpen egiantzekoa du esanahiaren aldetik ere, Françoisen laneko ideiak gogora ekarrita (2008: 188-189): hainbat hizkuntza alderatuta, autore honek agerian uzten du ‘hats’ («breath», jatorrizkoan) esanahia duten hitzak beste hainbaten oinarri direla eta, horien artean, badela sail bat egoera psikologikoen, jakintzaren... alor semantikoan biltzen dena. Halako paraleloetan bilatu behar dugu *hats*-en eta *ikasi*-ren arteko lotura semantikoa.

Lat. *animus*-ek, esaterako, ‘inteligentziaren egoitza, gogo’ esanahia du, besteak beste, eta aitzin-ie. *h₂enh₁-mo-* ‘hats’ du jatorri (de Vaan s.v. *animus*); cf. lat. *animālis*, etimologikoki «qui respire, animé» (Ernout & Meillet s.v. *anima*; gr. *ἄνεμος* ‘haize’-ren kognatua da). Orobat da interesgarria ikustea, ‘arnasa hartu’ esanahirako, *spīrāre* aditzak hartu diola tokia latinez *anima* ‘hats’-en familiari; hemen dagokigun ‘ikasi’ gisako esanahietatik hurbilago, esanguratsuak dirudite gazt. *inspirar(se)* ‘eragin, ideia hartu’ (etimologikoki ‘hatsa barneratu’) eta *insuflar* (cf. *insuflar conocimiento* «jakintza ufatu») aditzek, zeintzuetan islatua ikus dezakegun ‘ikasi’-ren eta ‘hats’-en arteko lotura.

Horietaz guztietaz gain, hipotesi honi dagokio eskura ditugun testuetan **eturri* edo **ituri* moduko aldaerak bilatzea. Bistan denez, *OEHn* ez dago halakoen lekurikorik, baina Erdi Aroko nire datu-basean ere (Manterola 2015) ez dut adibide fi-

dagarririk aurkitu: *e*-ri dagokionez, *de* preposizioari egotz dakioke *Martin González d'Eturrioz* (*ArchRentII* 1478), susmagarria da *Calea eturria* (*OnomVasc2* 1671) eta berantiarregiak dira *TopAlav*-ek dakartzan *Eturraran* (1800) eta *Eturrialde* moderna. Zortetik *ez*, alde horretatik.

Dardarkari bakunari dagokionez, berriz, zaila da adibide ziurrik aurkitzea Erdi Aroan: izan, ugariak dira <r> grafiarekin idatzitakoak, baina grafia horrek dardarkari anizkuna ere adieraz dezake. Dardarkarien grafiaren eta fonetikaren arteko harremanaz denaz bezainbatean, baina eztabaida honetarako ez hain esanguratsuak, adierazgarriagoak dira goian aipaturiko *Iturmendi* bezalakoak, <rr>-rekin (Mitxelena 1957: 141-142).

2. Ezker hitzaren jatorriaz

Gorrotxategiak *ezker* hitzaren etimologiari buruz ohar bat egin zuen, aspaldi, berea ez zen lan batean; proposamen hura aitzakia hartuta, hitz horri buruzko proposamen berri bat egingo dut atal honetan.

2.1. Aurrekariak

Aspaldidanikoa da *ezker* hitzaren jatorriari buruzko interesa, gehienbat, esango nuke, euskararen auzo eta ez hain auzo erromantzeetan euskal jatorriko hitza dugulako 'ezker' adierazteko (portugesez, gaztelaniaz, aragoieraz, gaskoiz, okzitanieraz eta katalanez).

Izan da esan duenik euskarak ere beste hizkuntzaren batetik mailegatua duela hitza, batez ere zail ikusten zelako halako zabaltzea edukitzea euskal hizkuntzaren eremu murrizetik abiatuta. Schuchardtek iberieraren hondar moduan ikusi nahi du lehenik (1899: 200) eta, urte batzuk geroago, jatorri germaniarraren proposamenarekin datorkigu (1912: 275, 1. oh.). Hubschmidek ere ezinezkotzat jotzen du euskaratik abiaturiko hedatze geografiko hori (1953-1957: 98).

Nik hemen ez dut zalantzan jarriko *ezker* hitzaren euskal jatorria, Lakarrak ongi erakutsi bezala (1995: 193), talde semantiko egiantzekoa osatzen baitu *-ker* bera duten beste hitz zenbaitekin (cf. *anker*, *aker*, *oker*, *poker*, *puzker*).

Euskararen barneko azalpenekin, ordea, ez dugu askoz gehiago aurreratu. Aspaldikoak dira hitzak *esku*-rekin lotzen duten proposamenak: cf. **eskuoker* (Mahn 1855: 75-76) eta **esku-erdi* (Tovar 1951a, b). Baina, Mitxelenak garbi adierazi zuen bezala (1955: 296), gaindiezina da txistukariaren arazoa: *s > z* bilakaera ezin da azaldu.

Hori gainditzeko, *ertz* hitzetik abiatzea proposatu izan da: *ertz* soiletik abiatzen da Sarkisian (2002), eta **her-tz-gu(n)-ger* proposatzen du Lakarrak (2011: 106, 2012: 695). Azalpen sinpleagoen artean kokatu behar da Gorrotxategiren oharra (Lakarra 1995: 193, 3. oh.): dioenez, baliteke ezezakako partikula egotea hitzaren lehen osagai gisa eta, **ez-ker* analizatuta, 'ez txar' edo litzateke, tabu arrazoientatik sortua.

2.2. Paraleloak beste hizkuntzetan

Buckek jasotakoaren arabera (s.v. *left*), bi jatorri nagusi dituzte hizkuntza indoeuroparretan 'ezker' esan nahi duten hitzek: hizkuntza horietako batzuek ezkerreko es-

kuaren txartasunaren ideiaaren gainean sortua dute hitza, ‘ahul, ezgai’, ‘motel’ edo ‘oker, bihurri’ esan nahi duten hitzen gainean.

Beste hizkuntza batzuen kasua azaltzeko, berriz, iragarpen errituak ditu hizpide Buckek: horietan, aurkakotzat zein aldekotzat har zitekeen ezker alde, betiere puntu kardinalei gagozkielarik, zein norabidetan begiratzen zen. Ernout & Meillet hiztegiak azaltzen duen bezala, latinezko *sinister* hitzak ‘ezker aldetik datorrena’ esan nahi du iragarpen hizkeran, eta honek ‘aldeko’ zein ‘aurkako’ esanahia har zezakeen, erritu-laren arabera: erromatar-etruskoaren arabera, hegora begira egiten zen iragarpenean, eta ezkerretara zegokeen ekialdea, eta, erritual greziarrari jarraituz gero, iparrera begira egiten zen, eta eskuinetara zegokeen ekialdea. Ohitura kulturalen testuinguru horretan koka dezakegu Buckek dioskuna: ‘ezker’ esanahia duten hitzak osatzeko, maiz ‘aurkako’ esanahia duten hitzak erabiltzen dira edo, maizago, ‘on, hobe, lagunkoi, atsegin, aldeko’ eufemistikoak.

2.3. Aurreko proposamenen kritika laburra

Gure ustez, eta hala dio Lakarrak ere (2011: 106), arazo bat dago Gorrotxategiren oharrean: ezezakako partikula **eze* berreraiki zuen Mitxelenak (1961-1977: 422). Egia da ongi koka daitekeela ‘ez txar’-en hipotesia Buckek aukeran ematen duen bigarren taldean, ‘on, hobe’-ren inguruko esanahietan biltzen diren hitzengana. Baina formazko eragozpenak beste aukera batzuetara eramaten gaitu, ezinbestean.

Beste proposamenei begiratzen badiegu, bereziki *ertz* dakusaten hipotesiei, ez dago argi, ‘ertz’ esanahitik abiatuta, nola dugun ‘ezker’ (baldin ez badugu ‘ertz’ = ‘alde’ onartzen, jakina); hots, ez dut argi ikusten Bucken zein bi taldetan kokatu behar den eta, ezin bada horietako batean kokatu, hirugarrenaren zio semantikoak zein liritekeen. Horretaz gain, arazo formalak ikusten ditut Lakarraren bilakaeretan: **hertz-gu(n)-hon* proposatzen du *eskuin-entzat*, **erskuon* > **eskwone...* bilakaerarekin (*esku-entzat*, **hertz-gu(n)* > **hersku* > *esku*); bada, gertakari eta aldaketen kronologiak hobeki zehaztu ezean, nik behintzat ez dut ikusten nolatan dugun *eskuin* hitzean *-s-*, eta nolatan *-z-* *ezker*-en, oinarri bera lukeen **her-tz-gu(n)-ger* aitzinformatik abiatuta.

Nire ustez, bada aukera simple bat, arazo horiek guztiak gainditzeko: aurrekoen hipotesietatik neurri batean aldentuta, **hez-ker* osaera proposatzen dut *ezker* hitzarentzat, *hezi*-ren eratorri moduan ulertuta.

2.4. Proposamen berria: *hezi*-ren eratorria

Hez(i) + *-ker* osaera proposatuta, goian aipaturiko familia ezaguneko *-ker* osagaia dugu hitzaren bigarren zatian, *anker*, *oker*, *uzker* eta horietan duguna, eta inork guztiak zalantzan jarriko duena. Ez naiz orain osagai horren etimologiaren alderdi formalean sartuko,³ baina argi xamar dago esanahiaren aldetik ‘txar, gaitz’ nozioaren inguruan biltzen direla familiako kide guztiak.

³ Ez nuke aukera galdu nahi ohar bat egiteko Gorrotxategi irakaslearentzat inoiz eztabaidagai izan den AHERBELSTE jainko-izenari buruz (1984: 302-303). Bere lan klasikoan biltzen ditu jainko-izen horren lehen zatian *akher* ikusteko egon daitezkeen arazo eta aukerak, besteak beste gogora ekarriz antzeko

Hitzaren lehen zatian *hezi* ikusita, ‘hezigaitz, moldagaitz’ dugu hitzaren esanahi etimologikoa. Nire ustez, ongi egokitzen zaio esanahi hau Bucken lehen taldeko ‘ahul, ezgai’, ‘motel’ edo ‘oker, bihurri’ esanahi taldeari. Azalpen honetan, pentsatu beharko dugu ‘(esku) moldagaitz’ dugula bertan, antonomasiatzko litzatekeen *esku* elidituta.

OEHk dakarrenaren arabera, ‘ezkerreko alde’, ‘ezkerreko esku’ izenak, ‘ezkerreko’, ‘ezkerti’ izenondoak eta ‘ezkerretara, ezkerretan’ erabilera adberbialak dira *ezker*-en erabilera nagusiak. Nire hipotesian, beraz, ‘ezkerreko’ izenondoa izango zen hitza jatorrian (cf. *anker, oker*), eta Landuccioren *esku ezker*a moduko izen + izenondo sintagmak ikusiko nituzke jatorrizko erabileretatik hurbilen. Sintagma horren bilakaera semantikoa hauxe izango zen: ‘esku hezigaitz’ → ‘esku ezker’; izenondo jatorri horren lekuko litzateke, gainera, ‘ezkerti’. Izena elidituta —*esku ezker* > (*esku*) *ezker*—, ‘ezkerreko esku’ dugu berehala. Gorputz-atalak nozio espazialak adierazteko erabiltzen dira munduko hainbat hizkuntzatan (urrutira joan gabe, cf. gazt. *frente a*, fr. *en face*), eta horren barrenean ulertu behar da ‘ezkerralde’ eta ‘ezkerrean, ezkerrean’ erabileren garapena.

2.5. Bi ohar etimologia berriaz

Hezi da etimologia berriaren oinarria, baina *hezi*-k hasperena du. Arazo hau gainditzeko, hasperenaren galera orokorra onartu behar dugu. Nire ustez, eta Lakarraren lan-ildoari jarraikiz, ez da arazo larria, are gehiago kontuan harturik *hezi* eta *heze*-ren familiakotzat jo daitezkeen *ezti*-k eta *ezko*-k ere ez dutela inon hasperenik (Lakarra 2013: 582, 36. oh.).

Arazo larriagoa da, edo gutxienez azaltzen zailagoa, azentu oxitonoa izatea hitzak ekialdean (erronkarieraz eta zubereraz). Mitxelenak lau aukera ematen ditu (1955: 297) azentu oxitono hori azaltzeko: elkarketarena, kontrakzioarena, azken silabaren galerarena edo mailegu izatearena. Maileguarena bazterturik (ikusita dugu familia eza-guna osatzen duela euskaraz), ez dirudi ezta ere kontrakziorik edo galerarik izan denik. Elkarketaren aukerak ere ez digu ezer askorik argitzen: Larrasketen hiztegian, *-ker* duten hitz gehienak ez dira oxitonoak (cf. *óker, súsker, úzker*), eta *txinkér* da bakarra, *ixkér*-ekin batean, azentu hori duena. Ináki Seguroiak ohartarazten didan bezala, baliteke *ezker eskuin* edo *ezker eta eskuin* moduko sintagmetan erabiltzeak eragin izana jatorrizko azentu paroxitonoaren aldaketa (*ézker* > *ezkér* (*ixkér*)), *eskuin* oxitonoaren eraginez.

txandakatze baten adibide gisa Mitxelenak berak aipatua zuen, SUTUGIO/SUHUGIO bikotea (1961-1977: 256); geroagoko lan batean (Gorrotxategi 1995: 41, 12. oh.), *oiher* eta *oker* jartzen ditu elkarrean ondoan, txandakatzea oso antzinakoa izan daitekeela iradokiz (beste lan-ildo batean fra. *borgne* proposatu du *oiher*-en jatorri gisa Lakarrak, 2009: 579. Mitxelenaren eta Gorrotxategiren ikuspegiak. Honek, bistan dena, osagai hori **kber* edo **Ker* berreraikitzearen alde egingo luke, **ger*-en kaltetan; errazago azalduko genuke *anker* horrela (hots, ***anger*).

3. Azken hitza

Artikulu labur honetan, *iturri* eta *ezker* hitzei buruzko proposamen etimologiko bana eskaini dut: **Tur* ‘ur’ erroaren arabera azaldu dut *iturri* eta *hezi*-ren eratorri moduan aurkeztu dut *ezker*.

Lehenaren kasuan, agian barkatuko dit Gorrotxategi irakasleak, Antzinateko datuak behar bezalako zuhurtziaz erabili ez badituz; bigarrenarenean, lasai geratuko naiz, irakaslearen irakaspenen bidetik ibili nahi izan duen ikaslearen antzera ikusten banau.

4. Bibliografia

- Aranzadi, 2017, *Jornadas sobre las calzadas romanas en la Antigüedad : ponencias de las jornadas = Erromatar garaiko galtzadak Aintzin Aroan : jardunaldiak : jardunaldien mintzal-diak (2013-VII-19/21 Auritz-Burguete (Navarra))*. Donostia: Aranzadi Zientzi Elkarteak.
- Bouda, K., 1948, «Baskisch und Kaukasisch», *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 2: 3-4, 182-201 eta 5-6, 336, 351.
- Buck, C. D., 1957, *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Egurtzegi, A., 2014, *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia.
- Ernout, A. & A. Meillet, 1959 [2001], *Dictionnaire étymologique de la langue latine (4.e édition)*. Paris: Klincksieck.
- Euskaltzaindia, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- François, A., 2008, «Semantic maps and the typology of colexification. Intertwining polysemous networks across languages». In M. Vanhove (arg.), *From Polysemy to Semantic change: Towards a Typology of Lexical Semantic Associations*. Amsterdam: Benjamins. Chapter 6.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 1995, «The Basque language and its neighbours in antiquity», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 31-63.
- , I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 2018, *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak.
- & J. A. Lakarra, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del proto-vasco», in F. Villar & M. P. Fernández (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 407-438.
- Hualde, J. I., J. A. Lakarra & L. R. Trask (arg.), 1995, *Towards a History of the Basque language*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Hubschmidt, J., 1953-1957, «Vasco *ezker* ‘izquierdo’», *Eusko Jakintza* 7, 97-100.
- Lafon, R., 1952, *Etudes basques et caucasiques*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Lakarra, J. A., 1995, «Reconstructing the Pre-Proto-Basque Root», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- , 2009, «Adabakiak /h/-aren balio etimologikoaz», *ASJU* 43, 565-596.
- , 2010, «Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (con un apéndice sobre *hiri* y otro sobre *bat-bi*)», *Veleia* 27, 191-238.
- , 2011, «Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio», *FLV* 113, 5-114.

- , 2012, «Teoría de la raíz monosilábica y reconstrucción del protovasco: algunos aspectos y consecuencias», in J. A. Lakarra, J. Gorrotxategi & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra* [*Koldo Mitxelena* 'Katedraren Argitalpenak 4]. Gasteiz: UPV/EHU, 651-699.
- , 2013, «Gramática histórica vasca o vasco-iberismo», *Palaeohispanica* 13, 567-592.
- , 2018, «Euskararen historiaurrea», in Gorrotxategi, I. Igartua & Lakarra (arg.), 23-229.
- Mahn, C. A. F., 1855, *Etymologische Untersuchungen auf dem Gebiete der romanischen Sprachen*. Paris-London: Ferdinand Dümmler.
- Manterola, J., 2015, *Euskal morfologia diakronikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia.
- Martinet, A., 1950, «De la sonorisation des occlusives initiales en Basque», *Word* 6, 224-233.
- Martínez Areta, M., 2006, *El consonantismo protovasco*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia.
- Mitxelena, L., 1951, «La sonorización de las oclusivas iniciales. A propósito de un importante artículo de André Martinet», *BAP* 7:4, 571-582.
- , 1954, «De onomástica aquitana», *Pirineos* 10, 409-455.
- , 1955, «Iruzkina: J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana II. Ch-K*, Madrid 1954», *BAP* 11:2, 283-297.
- , 1957, «Las antiguas consonantes vascas», in D. Catalán (arg.), *Miscelánea Homenaje a André Martinet*. La Laguna: Universidad de La Laguna, I, 113-157.
- , 1961-1977 [1990], *Fonética Histórica Vasca (ASJUren Gehigarriak 4)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Pérex, M. J. & M. Unzu, 1987, «Notas sobre la posible localización de *Iturissa* (Espinal-Navarra)», *Príncipe de Viana*, Anejo 7, 553-562.
- Ptolomeo, 1990, *Claudii Ptolemaei Geographia*. C. Nobbe (arg.), Georg Olms Verlag.
- Sarkisian, V., 2002, «La etimología del vasco *ezker* 'izquierdo' (reconstrucción interna)», *FLV* 91, 437-442.
- Schuchardt, H., 1899, «Zum Iberischen, Romano-baskischen, Ibero-romanischen», *Zeitschrift für romanische Philologie* 23, 174-200.
- , 1912, «Zur methodischen Erforschung der Sprachverwandtschaft (Nubisch und Baskisch)», *RIEV* 6:3, 267-281.
- , 1913, «Baskisch-hamitische Wortvergleichen», *RIEV* 7: 3, 289-340.
- Tovar, A., 1951a, «*Ezker, esku*. Notas de etimología vasca», *BAP* 7: 3, 453-455.
- , 1951b, «Más sobre *ezquer, izquierdo*», *BAP* 7: 4, 583.
- Uhlenbeck, C. C., 1947, «Les couches anciennes du vocabulaire basque», *Eusko Jakintza* 1, 543-581.
- de Vaan, M., 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden: Brill.

Julen Manterola

Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa egitasmoa
Pedro Asua, 2-2.º (57bis bulegoa) - 01008 Gasteiz (Araba)
34 945 24 85 25
julen.manterola@ehu.eus

Indagaciones intergeneracionales en la antroponimia aquitana

Intergenerational inquiries into the Aquitanian anthroponymy

Mikel Martínez Areta
UPV/EHU

Abstract

In this paper, an attempt is made to set out the Aquitanian anthroponymic data in an intergenerational layout, i.e. indicating all the kinship sequences between father and/or mother and individual deducible from inscriptions. To begin with, the analyzed corpus and the employed methodology are explained, as well as the formalisms used in the exposition of the data to indicate that some aspects are not certain or are doubtful, either in the reading or in the establishment of kinship relationships (Section 2). Then, all the bigenerational sequences are expounded in four tables designed according to linguistic criteria, in order to visualise in which cases the anthroponymic Aquinativity is lost —or recovered— from one generation to the following (Section 3). Next, the same data are put in the opposite direction (father and/or mother → individual), also displaying them geographically (Section 4). Finally, the familiar groups are expounded which are inferable from the cases in which there are trigenerational sequences (Section 5). Over the work, several observations are made about the general procedure of Aquitanians to choose names.

Keywords: *Anthroponymy, Aquitanian, Roman inscriptions, epigraphy, Celtic, Iberian.*

Resumen

En este trabajo se trata de exponer los datos antropónimicos aquitanos en una disposición intergeneracional, esto es, indicando todas las secuencias de parentesco entre padre y/o madre e individuo deducibles en las inscripciones. Se comienza por explicar cuál es el corpus analizado y la metodología empleada, así como cuáles son los formalismos en la exposición de los datos para expresar aspectos no seguros o dudosos tanto en la lectura como en el establecimiento de relaciones de parentesco (Sección 2). Posteriormente, se exponen todas las secuencias bigeneracionales en cuatro tablas organizadas con criterios lingüísticos, para visualizar en qué casos se pierde —o se recupera— la aquitanidad antropónimica de una generación a la siguiente (Sección 3), y se vuelcan los mismos datos a la dirección padre y/o madre → individuo, ordenándolos además geográficamente (Sección 4). Final-

mente, se exponen los conjuntos familiares inferibles de los casos en que hay secuencias tri-generacionales (Sección 5). A lo largo del trabajo, se intercalan observaciones sobre el proceder general de los aquitanos para poner nombres.

Palabras clave: *Antroponimia, aquitano, inscripciones romanas, epigrafía, celta, ibero.*

1. Introducción¹

La presente contribución no tiene otro objeto que presentar los antropónimos vasco-aquitano de la Antigüedad en una disposición intergeneracional, es decir, en tablas en las que se pueda visualizar la relación antroponímica de padre y/o madre a individuo. La necesidad de esta visualización, dado que no me satisfacía ninguno de los materiales publicados hasta hoy, me indujo, ya hace algún tiempo, a realizar yo mismo algunos materiales de uso doméstico para mis cursos de *Euskal Onomastika*. Pese a que no soy especialista en la Antigüedad y en los problemas de epigrafía, la ocasión de este homenaje tributado al Prof. Dr. Gorrochategui me ha hecho pensar que podría merecer la pena sistematizar esos materiales y publicarlos.

Considero que el estudio intergeneracional de los antropónimos aquitanos puede ayudar a interpretar el universo vasco-aquitano al menos desde dos perspectivas poco exploradas hasta hoy. Esto es así quizás porque, como es lógico, el mayor interés suscitado por los antropónimos aquitanos es el meramente lingüístico (historia interna de la lengua), sobre todo en lo que se refiere a las posibilidades etimológicas en la comparación con el vascuence histórico.

La primera perspectiva podríamos definirla como antropolingüística, es decir, relativa a cómo y con qué criterios ponían nombres los aquitanos a sus hijos. En el ámbito vasco, esto está mejor estudiado para la Edad Media (véase Dacosta 2001, entre otros) y la Edad Moderna (véanse los trabajos de Zabalza Seguí, como 1999). En el primer caso, se ha comprobado la existencia de «reservas onomásticas», tanto para el nombre como el patronímico, a los que los linajes bajo-medievales, al menos vizcaínos, se abonan. Intergeneracionalmente, es conocida —no sólo en territorio vasco— la práctica medieval de crear «eslabones onomásticos» de dos generaciones (como los reyes navarros de la Dinastía Jimena o los señores de Vizcaya de la Casa de Haro), para dar así trabazón al linaje en su devenir histórico. En el caso de los valles navarros pre-pirenaicos, se constata, para el periodo 1550-1725, una tendencia a dar a hijos e hijas el mismo nombre en registros oficiales, al objeto de «recrear el antepasado» más de una vez, asegurando así la continuidad antroponímica del solar en el caso de que

¹ Este trabajo se ha realizado en el marco de tres proyectos de investigación: 1) *Monumenta Linguae Vasconum 5: Periodización y cronología (MLV5)* [= FF12016-76032-P], financiado por el Ministerio Español de Economía y Competitividad, que tiene a Blanca Urgell como investigadora principal; 2) *Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada (HMLV-LHC)* [= IT698-13], financiado por el Gobierno Vasco y que tiene a Joaquín Gorrochategui como investigador principal; y 3) *Hizkuntzalaritza Teorikoa eta Diakronikoa: Gramatika Unibertsala, Hizkuntza Indoeuroparrak eta Euskara (HiTeDi)* [= UFI11-14], financiado por la Universidad del País Vasco y que tiene a Myriam Uribe-Etxebarria como investigadora principal. Agradezco a José María Vallejo y Eduardo Orduña sus comentarios sobre parte del texto, y la discusión sobre algunas inscripciones. Todos los errores o carencias son de mi responsabilidad.

el primogénito fallezca o sea incapaz. También pueden existir factores de tipo religioso, como el culto a los antepasados, a la casa, etc.

Obviamente, si estos aspectos no se han explorado para el mundo aquitano es por la escasez de testimonios. Confieso que cuando empecé a elaborar los materiales que aquí presento lo hice movido por la curiosidad sobre cómo sería tal investigación, y si se pudiera trazar algún tipo de continuidad. No tardé en percatarme de que, por muy escasos que sean los datos, los parámetros en que han de ser observadas las sucesiones antroponímicas aquitanas son distintos a los de la Edad Media en zona vasco-hablante, y están más próximos a la antroponimia peregrina de la Antigüedad en otras partes del Imperio.

La segunda perspectiva es la sociolingüística, es decir, la relativa a investigar cómo eran las relaciones entre lenguas en un entorno plurilingüístico. Esta perspectiva podría ayudar al estudio de la historia externa del vascuence mismo, y en ella ya ha hecho algunas incursiones el mismo Joaquín Gorrochategui (cf. 2011: 83-85). Es posible que lo que hay no dé para mucho más, pero no es descartable que una sistematización de todos los datos por zonas, cronologías (introduciendo parámetros como la tipología epigráfica de fórmulas, material, trazos de escritura...), etc., depare algún resultado interesante.

Tras explicar el proceder que seguiré (Sección 2), en la Sección 3 expondré todas las secuencias bigeneracionales en el sentido individuo ← padre (y/o madre). Lo haré en cinco tablas y concluiré con unas breves observaciones relativas a la perspectiva que he denominado antropolingüística.

En la Sección 4, verteré las mismas secuencias al sentido padre (y/o madre) → individuo y las agruparé por regiones. El objetivo es visualizar los datos desde la perspectiva sociolingüística de la que he hablado, pero he de precisar que la sistematización de los datos a la que he aludido queda muy lejos del propósito de este trabajo, así como de mis capacidades. Me limitaré, por tanto, a exponer los datos.

La Sección 5 es una recopilación de todos aquellos casos en los que se pueden establecer secuencias trigeneracionales y la Sección 6 una reflexión final sobre los datos expuestos en las tres secciones anteriores.

2. Corpus, metodología y criterios de edición de datos

El corpus que voy a introducir en las Secciones 3-5 es el propiamente aquitano, según los criterios definidos más abajo, contenido en *OIA*² y *OIA Add.I* para las actuales Francia y Zaragoza (y para la única inscripción de Guipúzcoa), Gorrochategui (2003) para las láminas de Hagenbach (provenientes quizás de algún santuario en las proximidades de SBC), Gorrochategui (2004) para la actual Navarra, y Gorrochategui (2009) para Soria y la Rioja Baja. Es decir, he introducido todas las secuencias bi- y trigeneracionales contenidas en las inscripciones donde aparece al menos algún antroponimo aquitano, pero no he tenido en cuenta las inscripciones donde no aparece ningún antroponimo susceptible de ser aquitano.

² No he podido consultar los boletines regionales (*BSGers*, etc.), de los que Gorrochategui saca algunos antroponimos, pero estas inscripciones pueden consultarse hoy en *EpDH*, para lo cual la *BDIA* me ha dado la pista (el número de referencia).

Mi proceder ha sido el siguiente. He consultado todos los antropónimos vasco-aquitanos contenidos en estos trabajos en su contexto epigráfico (acudiendo a las fuentes indicadas en la columna Referencia), y recopilado todas las secuencias bi- y trigeneracionales contenidas en esas inscripciones. Para establecer estas secuencias, he tenido en cuenta sólo aquellos antropónimos que pueden considerarse propiamente idionímicos, es decir, los *nomen unicum* y los patronímicos de los peregrinos, y los *cognomen* e indicación de filiación indígena —no *praenomen*— de los ciudadanos portadores de *duo* o *tria nomina*. Los *cognomen* han sido marcados en cursiva (así p. ej., *Sesenco*). No he tenido en cuenta —es decir, no he insertado como eslabones en cadenas antropónicas— los *nomen* cuando éstos representan claramente a ciudadanos. En cambio, cuando es posible —no digo seguro— que el *nomen* esté siendo empleado como *nomen unicum* por parte de un peregrino (como quizás en el *Val(erius)* de Andrearriaga, si ha de leerse así), lo he marcado con negrita (p. ej. **Val(erius)**).

Para los antropónimos aquitanos, en general he aceptado la lectura e interpretación de Gorrochategui, marcando los datos problemáticos con (?) y sintetizando en nota —sólo en la Sección 3— cuáles son los problemas cuando he considerado que éstos merecen una explicación. Si éste ha reconsiderado su criterio (como en el caso del *Sembedo-nis* de Bagnères-de-Bigorre; cf. 2003: 33), se expone la última versión. Los datos transmitidos por manuscrito los he marcado con (+) y, si además la lectura o interpretación de un dato es particularmente complicada, con (+?). Sólo he enmendado datos aquitanos de Gorrochategui cuando en la fotografía de la *BDIA* se aprecia con nitidez otra lectura, y en el caso de *Harbelex-is* por *Harbelexs-is* (cf. nota en *Uria*). Para datos no-aquitano que no aparecen en los trabajos de Gorrochategui, he seguido la lectura que Orduña ofrece en su página web para las inscripciones al norte de los Pirineos (cf. *BDIA*), y *HEp* para las peninsulares. En las tablas, ofrezco los datos en la forma morfológica en la que aparecen en la inscripción, separando el tema de la marca de declinación por medio de un guión.

Las relaciones de parentesco entre los individuos que aparecen en los epígrafes pueden determinarse, en la mayoría de los casos, atendiendo al proceder formular de los dedicantes y lapicidas. Pero en algunos casos la factibilidad de tales relaciones es sólo virtual, y en otros casos no están claras. De estos últimos, algunos casos se interpretan o estudian en la bibliografía y he consultado ésta (Bladé 1885, Sacaze 1892, Gimeno 1989, Gorrochategui 2010, etc.), pero en otros no hay tal comentario. Estos casos no claros los he marcado con !?/, con comentario en nota cuando lo he considerado necesario (en las Tablas 1-5 las secuencias bigeneracionales, en la Tabla 7 las trigeneracionales). Es decir, por medio de !?/ se advierte de la falta de seguridad no de la lectura (ésta va aparte, con (?) o no), sino de la relación de parentesco y por tanto de la secuencia antropónica en sí.

Por último, para la distinción entre antropónimos aquitanos y no-aquitano de la Sección 3, he aplicado un criterio poco restrictivo de «aquitanidad». He considerado aquitano todo aquel antropónimo que tenga al menos un elemento aquitano o susceptible de ser considerado como tal, más aquellos que, sin tener ningún elemento aquitano, muestran algún rasgo fonéticamente aquitano, como aspiración, sonorización inicial de oclusiva, africación o palatalización de sibilante, o fortición en final de tema (p. ej. *Urchatetell-i*). También he clasificado como aquitanos todos los que no

tienen paralelos claros, ni en aquitano ni fuera (p. ej. *Derro*, *Urupat-is*). No-aquitano serán todos los demás, ya sean galos, latinos, ibéricos, celtibéricos, etc.).

3. Secuencias bigeneracionales, según filiación lingüística

Cuando hablamos de con qué criterio en un pueblo determinado los padres asignan nombres a sus hijos, generalmente hemos de estudiar el tema prescindiendo de factores exógenos, es decir, considerando repertorios onomásticos de tradición vernácula. Por ello será necesario, para estudiar esta cuestión en la antroponimia aquitana, aislar aquellos casos en los que tanto el individuo como su padre tienen nombres aquitanos.

Por ello, y siguiendo los criterios que he definido en la Sección 2, he introducido todas las secuencias bigeneracionales que he encontrado en el corpus en cinco tablas, en orden alfabético y en el sentido individuo ← padre (y/o madre), para poder así buscar a partir del eslabón cero de la cadena. En las Tablas 1-4 irán aquellos casos en que el individuo es hombre. En la Tabla 1 se exponen las secuencias aquitano ← aquitano, en la Tabla 2 no-aquitano ← aquitano, en la Tabla 3 aquitano ← no-aquitano y en la Tabla 4 no-aquitano ← no-aquitano.³ En la Tabla 5, se exponen los casos donde el individuo es mujer, sin ulterior clasificación.

³ Es decir, en la Tabla 4 se exponen las secuencias donde ninguno de los dos nombres es aquitano que he ido encontrando en las inscripciones correspondientes al corpus. Estas secuencias son interesantes por las razones que se verán más abajo, pero no tienen ninguna pretensión de exhaustividad (en las regiones que estudiamos hay muchas otras inscripciones sin nada aquitano).

Tabla 1
Secuencias hombre aquitano ← padre aquitano

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Abisunhar-i /?/	Ummesahar /?/ ¹	Lerga (Navarra)	IRMN 77
Adehio	Adei (Harbelesteg) (?) ²	Albret, Sos (Lot-et-Garonne)	CIL 11031
Andos	Baros-is	Valcabrière (HG)	CIL 247
Andoss-o	Bors-o	SBC (HG)	CIL 268
	Silex (madre)		
Andoss-us	Banbixx-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 51)
Andoss-us	Obbelexx-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 11)
Andoss-us	Piandosponni-i (?) ³	Antiguo priorato de Arnesp, Valentine (HG)	CIL 124 add
Andostenn-i	Bors-o	SBC (HG)	CIL 268
	Silex (madre)		
Andostenn-o	Andos-i ⁴	Antignac, valle de Luchon (HG)	CIL 321
Andosto-n	Andoss-i /?/ ⁵	Montsérié, valle del Neste (HP)	CIL 188
Andoxponn-i	Senicco	Boucou, comuna de Sauveterre-de-Comminges (HG)	CIL 80
	Sunducca-e (madre)		
Andus	Bellais-is (?) ⁶	Gaud (HG)	CIL 53
Assperci-us		Saléchan, valle Garona (HP)	CIL 314
	Nescato (madre) /?/ ⁷		
Attacco-ni ⁸	Siricco-nis ⁹	Barsous (HG)	CIL 265
<i>Badan</i> (---?) ¹⁰	Abisunso-nis	Ízcue (Navarra)	Jimeno Aranguren <i>et alii</i> (1998)
Bambixx-us	Sembeocx-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 17)
Belex	Belexco-nis	Cardeilhac (HG)	CIL 167
Bihox-us	Andostenn-o	Antignac, valle de Luchon (HG)	CIL 321
Bonbelex	Harbelexs-is	Caubous, valle de Oueil (HG)	CIL 324
Bonnoris	Dunohorig-is	Barsous, SBC (HG)	CIL 267
Bontar	Hotarr-is	Cazaril-Laspènes, valle Larboust (HG)	CIL 342
	Sentarr-i (madre)		
Bonxso-ni	Bo[(?)	Benque-Dessous (HG)	CIL 326
Bonxs-us	Dannadinn-is	SBC (HG)	CIL 260
Bonx-u(s)	[D]onn-i (?) ¹¹	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 33)
Bonx-u(s)	[Se]mbedon-is	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 20)
Cison	Senitenn-is (?) ¹²	Antiguo priorato de Arnesp, Valentine (HG)	CIL 125 add
Cisonten	Cissonbonn-is	Saint-Aventin, Larboust (HG)	CIL 337
Derro	Borroco-nis	Burgalais, valle del Pique (HG)	CIL 30
Erdeni-us	Erdesc-i	Ladivert (HG)	CIL 33
Gerexso	Harsori	Bordères-en-Louron (HP)	CIL 369
	Hautense (madre)		
Hannax-us	Axionn-is	Montmajou, cerca de Cier-de-Luchon (HG)	CIL 323
Harbelex	Hars-i	Gourdan (HG)	CIL 85
Harbelex	Lohixs-i	Liéoux (HG)	CIL 173

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Harsori	Senixso-nis	Bordères-en-Louron (HP)	CIL 369
Hotarr-i	Orcotarr-is	Cazaril-Laspènes, valle Larboust (HG)	CIL 342
Hotarr-i (?) ¹³	Sembetel[(?) ¹⁴	Géry (HG)	CIL 46
Hunnu	Ulohox-is	Garin, valle de Larboust (HG)	CIL 334
Lohitton (?) ¹⁵	Bors-o	SBC (HG)	CIL 268
	Silex (madre)		
Narhungenes-i /?/	Ummesahar /?/	Lerga (Navarra)	IRMN 77
Odox-o	Bors-o	SBC (HG)	CIL 268
	Silex (madre)		
Orgoann-o	Senicco	Boucou, comuna de Sauveterre-de-Comminges (HG)	CIL 80
	Sunducca-e (madre)		
Oro	Belexenn-is	Montsérie (HP)	CIL 190
Oxson	Harsori	Bordères-en-Louron (HP)	CIL 369
	Hautense (madre)		
Sembecco-ni	Saheross-is (?)	Valcabrière (HG)	CIL 287
Sembetar	Erda[] ¹⁶	Saint-Lizier (Ariège)	EpDH 50244
Sembetten	Bihoscinn-is	Eup (HG)	CIL 59
Semb-us	Uriass-i	Cardeilhac (HG)	CIL 166
Senicco	Senixso-nis	Boucou, comuna de Sauveterre-de-Comminges (HG)	CIL 80
Seni-us	Orcot[(?)	Barsous (HG)	CIL 288
Serranco-ni	Belheiorig-is	Gourdan (HG)	CIL 90
Silex	Salin-is ¹⁷	Estensan, valle Aure (HP)	CIL 381
Silixi-u[s]	Carerdo-nis	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 29)
Sir[(?) ¹⁸	Harbelex	Liéoux (HG)	CIL 173
	Hahanten (madre)		
Sori (?) ¹⁹	Hannax-[i(s)] (?) ²⁰	SBC (HG)	Sabl&Sch (1988: n.º 40)
Tarros	Talasco-nis	Ciotat, cerca de Eauze (Gers)	CIL 555
Torsteginn-o	Urupat-is	Auch (Gers)	CIL 487
Ulohox-o	Ulucirr-is	Saint-Marcet (HG)	CIL 170
Xalin-us	Salix-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 8)
Xembes-us	Hiss-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 30)
Xemb-us	Bambixx-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 13)

Notas a la tabla 1

¹ Las interpretaciones posibles de la inscripción de Lerga se explican en la Sección 5, en nota.

² Interpretación sumamente complicada (cf. *OIA*: 124, 219). Además de los problemas de lectura, no está claro qué es *Harbelestegf*. Si fuera un patronímico constituiría una secuencia trigeneracional, pero iría insólitamente detrás de otro patronímico, y además no sabemos qué puede ser *-tegl*.

³ Sacaze y Hirschfeld leen *-osso-* por *-ospo-* (*apud OIA*: 251-252).

⁴ Gorrochategui mete la entrada como ANDOST (*OIA*: 142), pero Sacaze (1892: n.º 343) lee *Andosi* y Orduña (*BDIA*) edita AND- / OSI (OST?). Creo que el aparente trazo de la T no es tal, y leer *Andos-i* aclara la anomalía morfológica.

⁵ Dado que no aparece indicación de *filius*, según Gorrochategui (2010: 71) no es descartable que en este altar de Montsérie Andosto(n), Vitalis y Narhonsus sean en realidad esclavos de Andoss-. Por otra parte, si Andosto(n) es hijo de Andoss-, Vitalis y Narhonsus podrían ser bien hijos, bien hermanos

de Andosto(n). Introduzco *Andoss-i* → *Andosto-n* como secuencia (la posición del patronímico y el ser el segundo un derivado son indicios muy fuertes), pero prefiero prescindir de Vitalis y Narhonsus.

⁶ Hay diversas lecturas (cf. *OIA*: 162), pero son claros B- y -LAISIS (cf. foto en *BDIA*).

⁷ Parece que madre e hijo son dedicantes, pero la inscripción está cortada.

⁸ Gorrochategui (*OIA*: 147) mete ATTACONI, pero advierte que Hirschfeld y Sacaze leen *Attacomi*. En la foto de *BDIA* se advierte con claridad <CC> en los tres casos donde aparece.

⁹ Gorrochategui (*OIA*: 271), que mete SIRICCONI: «Seguramente un error por *Siricconis*, ya que todos los ejemplos restantes, en los que se encuentra este sufijo, se declinan por la tercera». De hecho, en la foto de *BDIA* se aprecia un S pequeña.

¹⁰ Para los editores, *Badan* (sería «un *cognomen* sin duda indígena que está escrito en la forma *Badan*, pero que quizás tenga que entenderse como una forma abreviada». Y un poco más adelante: «Es verosímil que su explicación haya de buscarse en el terreno de la onomástica vasco-aquitana, si juzgamos por el resto de la onomástica del epígrafe, pero un rastreo en el repertorio conocido no resulta en modo alguno esclarecedor [...]» (Jimeno Aranguren *et alii* 1998: 290-291). Lo ponemos en esta tabla, con estas reservas.

¹¹ He aceptado la propuesta de Gorrochategui (2003: 28): «Para el antropónimo de la l. 4 asumo la lectura: *Donni*».

¹² Para otras lecturas, cf. *OIA*: 263.

¹³ Gorrochategui (*OIA*: 225): «Probablemente, Dat. sig. H.».

¹⁴ Gorrochategui (*OIA*: 256): «El nombre está incompleto y las dos últimas letras son dudosas».

¹⁵ Según el contexto no puede ser otra cosa que un dativo. Es posible que haya que leer *Lohittoni* (cf. *OIA*: 235).

¹⁶ Así se edita en *EpDH*, aunque no aparece en *OIA*.

¹⁷ Gorrochategui (*OIA*: 253) no comenta este antropónimo, pero, a pesar de no ser relacionable, al menos a primera vista, con ningún elemento del vascuence histórico, la aparición de *Xalinus* en la lámina n.º 8 de Hagenbach apunta a su aquitanidad. En Kajanto (1982: 341) encuentro un solo caso del *cognomen* *Salinus*, en *CIL* VI, 38857, según se lee aquí «inter vias *Po* et *Pincianam*».

¹⁸ Ante un elemento tan fragmentario, Gorrochategui (*OIA*: 271) no asigna sexo y remite a las dos entradas anteriores (SIRICCONIS y SIRICCONI). Como éstos son masculinos (también hay que tener en cuenta que el sufijo *-c(c)o* forma mayormente masculinos), y en principio aquitanos, incluimos *Sir* aquí, si bien es problemático. Ricci publica la lectura dudosa *Sirico*.

¹⁹ Podría ser también el más largo *Sori(nus)*, atestiguado en gen. en Valcabrère. De ser un tema aquitano, estaría sin ninguna latinización (frente p. ej. a *Seni* → *Seni-us*) y podría estar relacionado con vasc. *zori* 'fortuna, suerte'. *Sori* como gen. aparece en *CIL* XIII, 96 (Ardiège). Cf. *OIA Add.I*: 151-152.

²⁰ Tal conjetura, incluyendo <X> que está en la inscripción pero no es clara, es de Gorrochategui (*OIA Add.I*: 151). En todo caso debe ser un patronímico.

Tabla 2
Secuencias hombre no-aquitano ← padre aquitano

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Albin-o	Seni-us Fausta-e (madre)	Barsous (HG)	CIL 288
Albinus	Orgot	SBC (HG)	ILTG 62
Altus	D[u]sanhar-is (?) ¹	Sofuentes (Zaragoza)	HEp 6628
Annius	Dunohoxs-is	Martres Tolosane (HG)	CIL 138
Capito	Adei (Harbelesteg) (?) ²	Albret, Sos (Lot-et-Garonne)	CIL 11031
Ciurxos (?) ³	Doxx-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 16)
<i>Faust-o</i>	Ahoiss-i	Nux, comuna de Barran (Gers)	CIL 477
Fronta[.]c[(?) ⁴	Tariebiss-i (?)	Auch (Gers)	CIL 450
[Fr?]onto (+?) ⁵	Liannass-is (+?) ⁶ Andrecco-ni (+) (madre)	SBC (HG)	CIL 280
Fusc-o	Estenco-nis	Barsous (HG)	CIL 271
Fuscus	Totto-nis	Arrien (Ariège)	CIL 2
Geminus	Edunn-is	Balesta (HG)	CIL 162
Ingenu(u)s	Siricco-nis	Ardiège (HG)	CIL 111
Iulianus	Bioxx-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 1, n.º 4)
[I]ulius	Andostenn-is	SBC (HG)	Sabl&Sch (1988: n.º 54)
]llinus	Sonberabo-nis (?) ⁷	Avezac (HG)	CIL 157
Macr-o	Berseg-i	Auch (Gers)	CIL 456
Montan[us]	Boncoxs-i	Montbéraud (HG)	CIL 134
<i>Nigr-o</i> ⁸	Ittixo-nis	Prat, cerca de Saint-Lizier (Ariège)	CIL 17
<i>Paullus</i>	<i>Tarros</i> <i>Accaten</i> (madre)	Ciotat, cerca de Eauze (Gers)	CIL 555
Primu[(?) ⁹]hoxsi[(?) ¹⁰	Desconocida. Algún lugar cercano a SBC (HG)	CIL 282
Proxumus	Dannadinn-is	SBC (HG)	CIL 260
Rufin-o	Silexco-nis	Barsous (HG)	CIL 283
Rufinus	Harbelex Hahanten (madre)	Liéoux (HG)	CIL 173
Rufus	Bon-i	Montauban-de-Luchon (HG)	ILTG 116
Rufus	Sembexo-nis	Saint-Girons (Ariège)	CIL 4
Rutundu[s]	Hontharr-[is]	Anla, Barousse (HP)	CIL 306
Sabin-o	Seniponn-is Erhexo-ni (madre)	Barsous, SBC (HG)	CIL 267
Sabinus	Barhos-is	Saint-Béat (HG)	CIL 39
<i>Sabinus</i>	<i>Tarros</i> <i>Accaten</i> (madre)	Ciotat, cerca de Eauze (Gers)	CIL 555
Secundus	Sembedo-nis (?) ¹¹	Bagnères-de-Bigorre (HP)	CIL 389
Sennacius	Attacco-nis	Barsous (HG)	CIL 265
Seranus	Harsori Hautense (madre)	Bordères-en-Louron (HP)	CIL 369
<i>Severus</i>	Agirseni	Vizmanos (Soria)	HEp 2908
Severus	Berhaxs-is Anderese-ni (madre)	Barcugnas, valle de Luchon (HG)	CIL 343
Severus	Harsori Hautense (madre)	Bordères-en-Louron (HP)	CIL 369

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Severus	Ohasser-is (?) ¹²	Malvezie (HG)	CIL 74
Severu(s)	Semperr-i	Sariac-Magnoac (Gers)	EpDH 49684
Silvan-o	Bihotarr-is	Boussens (HG)	CIL 137
Silvanus	Iacess-is	Valcabrière (HG)	CIL 289
Tarc[(?)]herr-i (?) ¹³	Auch (Gers)	CIL 479 add
Tarcho	Tarbunn-is	Soldado de la cohorte aquitana, en una inscripción de Dalmacia	CIL III, 2053
Taurinus	Boneco-nis	Saint-Aventin, valle de Larboust (HG)	CIL 338
Taurinus	Der-i	Barran (Gers)	CIL 485
Taurus	Sosonn-is	Gaud (HG)	CIL 313
Urbanus	Attacco-nis	Barsous (HG)	CIL 265
Val(erius) (?) ¹⁴	Belteso-nis	Andrearriaga, Oyarzun (Guipúzcoa)	Barandiarán, <i>Caesar Augusta</i> (1968)
Verecu[n]du(s)	Belex-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 10)
Vinusius (?)	Ulohossi-i	Lasséran (Gers)	ILTG 136
Vitalis	Bonx-i	Lourdes (HP)	CIL 11016

Notas a la tabla 2

¹ Es la lectura editada en *HEp* y aceptada por Gorrochategui (2004: 118), frente al SANHARIS de *OIA*: 254.

² Véase lo dicho para *Adehio* en la Tabla 1.

³ Presenta grandes problemas de lectura e interpretación (cf. Gorrochategui 2003: 31). He preferido no incluirlo entre los aquitanos.

⁴ Según Gorrochategui (*OIA*: 208), «[p]osiblemente haya que completar FRONTAcCus».

⁵ La restitución, con dudas, es de Orduña (*BDIA*).

⁶ Para otras lecturas, cf. *OIA*: 233. La inscripción está perdida y su lectura procede de J. J. Escalígero.

⁷ Véase foto en *BDIA*.

⁸ Gorrochategui (*OIA*: 68, 159) señala que este *cognomen* podría ser una traducción del indígena *Belex*.

⁹ Podría ser *Primulus* o *Primus* (cf. *BDIA*).

¹⁰ Por detrás seguramente no hay más que *Filius*. Por delante, dos candidatos propuestos por Gorrochategui (*OIA*: 293) son *Dumo-* o bien *Bi-*.

¹¹ Gorrochategui (*OIA*: 255-256) ofreció la lectura SEMBEDONNIS de Ricci, aceptada por otros eruditos, a partir de la cual Michelena (1985 [1954]) sugirió una disimilación a partir de **Sembebonn-is*. Sin embargo, tras la publicación de una fotografía del altar votivo de Bagnères-de-Bigorre en la CAG 65, Gorrochategui (2003: 31, 33) considera que «no cabe duda acerca de la lectura *Sembedo}nis*» (la que ofrecía el *CIL*). Esto sumado a *Gisondonis* (SBC, HG; CIL 278) y a la aparición de *[Se]mbedonis* —siendo prácticamente imposible restituir otra cosa— y *Carerdonis* en las placas de Hagenbach le llevan a asumir la existencia de un sufijo *-do* en aquitano.

¹² Podría leerse también *Onasseris* (cf. *OIA*: 244).

¹³ A pesar del estado fragmentario que presenta la inscripción, la incluyo porque parece claro que es un nombre no aquitano con un patronímico que, por lo menos, presenta una aspiración. Como apunta Gorrochategui (*OIA*: 292), el patronímico podría corresponder al *Osaberrf* que figura en la misma inscripción.

¹⁴ La restitución de este elemento sigue siendo un enigma, y más cuando su carácter aislado impide integrarlo en las coordenadas de ningún conjunto. Aquí asumo, como Ciprés (2006), que es un *nomen* adoptado como nombre único, pero Cantón Serrano (2009: 451) sugiere que también podría tratarse de la ciudadana Valeria, observando que «en el caso de los vascones la presencia de un *nomen* romano sin *cognomen* corresponde principalmente a estructuras femeninas».

Tabla 3
Secuencias hombre aquitano ← padre no-aquitano

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Agirseni-o (+)	Gurtunbas-is (+?) /?/1	Tafalla (Navarra)	HEp 7098
Andos	Leuris-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 6)
Andoss-o	Primul-i	SBC (HG)	CIL 264
Andosten	Licini	Cier-de-Rivière (HG)	CIL 84
Bambix	Sor-i	Ardèche (HG)	CIL 96
Bonxori-us	Faustin-i	SBC (HG)	CIL 241
Bonx-us	Taurin-i	Croix de la Oraison, SBC (HG)	CIL 223
Bors-o	Adeil-i	SBC (HG)	CIL 268
Bors-us	Eutic-i	Saint-Béat (HG)	ILTG 8
Cereco	Tessebar-i (?) ²	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 35)
Ennebon	Secundio-n[is]	SBC (HG)	Sabl&Sch (1988: n.º 54)
Gerexo	Calv-i	Saint-Plancard (HG)	CIL 164
Gisondo-ni ³	Narcissus	SBC (HG)	CIL 278
	Julia-e (madre)		
Hanna	Procul-i	Landorthe, Saint-Gaudens (HG)	CIL 174
Hanarr-o	Dannorig-is	Saint-Lizier, Couserans (Ariège)	CIL 5
Laurco	Montan-i	Touget (Gers)	CIL 472
	Prima-e (madre)		
Mons-us	Taurin-i	Anla, Barousse (HP)	CIL 301
Osson	Priam-i	Ardèche (HG)	CIL 101
Seni-us	Procul-i	Landorthe, Saint-Gaudens (HG)	CIL 174
<i>Sesenco</i>	Patern-i	Villar del Río (Soria)	HEp 7592

Notas a la tabla 3

¹ Gimeno (1989) ofrece la lectura CURTAANBASIS. Cf. *OIA Add.I*: 150 para la justificación de la lectura que ofrezco aquí (la misma que Gorrochategui). De todas formas, en *HEp* 7098 se ha transcrito «Cur/nionensi(?)», indicador de procedencia. Es por tanto muy dudoso.

² Cf. Gorrochategui (2003: 28), para los problemas de segmentación.

³ Para otras posibles lecturas, cf. *OIA*: 209-210.

Tabla 4
Secuencias hombre no-aquitano ← padre no-aquitano

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Albin-o	Silvan-i	Entre Muret y Ox (HG)	CIL 11004
Albus	Albin-o	Entre Muret y Ox (HG)	CIL 11004
	Annere-ni (madre)		
Anteros	Pelops-is	Boussens (HG)	CIL 136
Aquinus	Ruf-o	Saint-Cizy, Cazères (HG)	EpDH 011127
	Axsed-o (madre)		
Ausages[Agirn ^[1]	Artieda (Zaragoza)	HEp 15222
Dunomagi-us	Toutannorig-is	Prat, cerca de Saint-Lizier (Ariège)	CIL 17
Felix	Igill-i	Auch (Gers)	CIL 463
Frontacc-o (+) ²	[Fr?]onto (+?)	SBC (HG)	CIL 280
	Grata-e (+) (madre)		
Fuscinus	Fusc-o	Barsous (HG)	CIL 271
	Severa-e (madre)		
Iulian-o	Paull-i	Génos (HG)	CIL 76
Iull-o	Occas-i	Pouech, Saint-Gaudens (HG)	CIL 178
Laevinus	Ruf-o	Saint-Cizy, Cazères (HG)	EpDH 011127
	Axsed-o (madre)		
Lepid-i	Dannon-i	Prat, cerca de Saint-Lizier (Ariège)	CIL 17
<i>Lepidus</i>	<i>Fronto</i>	Saint-Amand, Eauze (Gers)	CIL 552
	Aedunnia-e (madre)		
Lucili-o	Fuscus	Arrien (Ariège)	CIL 2
	Neurese-ni (madre)		
Paetus	Sur-i	Burgalais (HG)	CIL 32
[P]aullinus	Paull-i	Arguénos (HG)	CIL 62
Primulus	Ruf-i	Saint-Girons (Ariège)	CIL 4
	Pusilla (madre)		
Procul-o	Silvanus	Valcabrière (HG)	CIL 289
	Prisca-e (madre)		
Rufinus	Ruf-i	Saint-Girons (Ariège)	CIL 4
	Pusilla (madre)		
Ruf-o	Solit-i	Saint-Cizy, Cazères (HG)	EpDH 011127
]rullus	Mau[r-i]	Larcán (HG)	CIL 169
Rurinus	Rufin-o	Barsous (HG)	CIL 283
Sabinian-o	Sabin-i	Benque-Dessous (HG)	CIL 327
	Uria (madre)		
Samb-o	Taurinus	Barran (Gers)	CIL 485
	Orguarra-e (madre)		
Secund-o	Severus	Barcugnas, valle de Luchon (HG)	CIL 343
	Exsorata (madre)		
Sennag-i	Paull-i	Pouech, Saint-Gaudens (HG)	CIL 178
Silvin-o]rullus	Larcán (HG)	CIL 169
	Exorata-e (madre)		
Silvin-o	Severus	Barcugnas, valle de Luchon (HG)	CIL 343
	Exsorata (madre)		
Tau[Rus[/?] ³	Lombrès, valle de Neste (HP)	CIL 179

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Tauric-o	Taurinus Orguarra-e (madre)	Barran (Gers)	CIL 485
Tauricus	Taurin-i	Saint-Béat (HG)	ILTG 17
[Tj]tull-o	Seran-i	Gimont (Gers)	CIL 471
Titullus	Cintugnat-i Edunxe ⁴ (madre) /?/	Arnesp, Valentine (HG)	CIL 11005
<i>Viator</i>	Aracis-is	Vizmanos (Soria)	HEp 2908

Notas a la tabla 4

¹ Para Gorrochategui (*OIA Add.I*: 146), «es muy probable que se trate del gen sig. del nombre *Agirnes*».

² Según Gorrochategui (*OIA*: 208), se trata del nombre latino *Fronto*, más el sufijo galo —a su vez latinizado— *-ācus*.

³ Cf. Sacaze (1892: n.º 453), y nota a *Bonna-e Rustic-i* en Tabla 5.

⁴ Otros leen *Edunx*f (cf. *OIA*: 201).

Tabla 5
Secuencias mujer ← padre

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
<i>Accaten</i>	Conda-i	Ciotat, cerca de Eauze (Gers)	CIL 555
<i>Aedunnia-e</i>	Hermiones (?) /?/1	Saint-Amand, Eauze (Gers)	CIL 552
<i>Albina-e</i>	Seni-us Fausta-e (madre)	Barsous (HG)	CIL 288
<i>Alde-ni</i>	Donn-i	Saint-Lizier, Couserans (Ariège)	CIL 5
<i>Amoena-e</i>	Sembetenn-is	Boussens (HG)	CIL 137
<i>Andere</i>	Annius Calva (madre)	Martres Tolosane (HG)	CIL 138
<i>Andere</i>	Sapalo-nis ²	Montsérié (HP)	CIL 187
<i>Andere-ni</i>]rullus Exorata-e (madre)	Larcen (HG)	CIL 169
<i>Anderesso (?)</i>	Condannoss-i (?) ³	Caubous, valle de Oueil (HG)	CIL 324
<i>Anderitia (?)⁴</i>	Hanaco-nis	Castillon-Larboust (HG)	CIL 344
<i>Annere-ni</i>	Marin-i	Entre Muret y Ox (HG)	CIL 11004
Atilia	Attixs-is	Génos (HG)	CIL 76
<i>Axsed-o</i>	Casidann-i	Saint-Lizy, Cazères (HG)	EpDH 011127
<i>Belexeia</i>	Dunai	Auch (Gers)	CIL 456
<i>Berexe</i>	Semb-i	Hagenbach	Gorr. (2003: n.º 2)
<i>Bonexs-i</i>	Senixso-nis	Pouech, Saint-Gaudens (HG)	CIL 178
<i>Bonna-e</i>	Rustic-i /?/ ⁵	Lombrès, valle de Neste (HP)	CIL 179
<i>Bonnexis (?)⁶</i>	Amand-i	Lourde (HG)	CIL 71
<i>Bonsilexs-i</i>	Sembexo-n[is]	Arguénos (HG)	CIL 62
<i>Bulluca</i>	Lohis-i (?) ⁷	SBC (HG)	CIL 261
<i>Cahenna</i>	Sambili-i	Lasséran (Gers)	ILTG 136
<i>Calva</i>	Cassill-i	Martres Tolosane (HG)	CIL 138
<i>Dannonia</i>	Harsp-i	Ardiège (HG)	CIL 118
<i>Erese-ni</i>	Halsco-nis	Cazaril-Laspènes, valle Larboust (HG)	CIL 341
<i>Erhe (?)</i>	Anno[n]-[i] (?) ⁸	Montsérie, valle del Neste (HP)	CIL 199
<i>Erhexo-ni</i>	Hotarr-is	Barsous (HG)	CIL 267
<i>Exsorata</i>	Castia[n-i] (?) ⁹	Barcugnas, valle de Luchon (HG)	CIL 343
<i>Fausta-e</i>	Hannab-i (?) ¹⁰	Barsous (HG)	CIL 288
<i>Fausta-e</i>	Orcuar-i	Auch (Gers)	CIL 461
<i>Festa-e</i>	Laurco Iusta-e (madre)	Touget (Gers)	CIL 472
<i>Flacilla</i>	Fuscin-i	Tafalla (Navarra)	HEp 7098
<i>Gelais (?)¹¹</i>	Bors-ei	Gaud (HG)	CIL 55
<i>Hahann-i</i>	Seran-i	SBC (HG)	CIL 273
<i>Hahanten</i>	Fafier-i (?) ¹²	Liéoux (HG)	CIL 173
<i>Hahantenn (?)¹³</i>	Paetus	Burgalais (HG)	CIL 32
<i>Hautense</i>	Somenar-is	Bordères-en-Louron (HP)	CIL 369
<i>Hautenso-ni</i>	Halscotarr-is	Valcabrière (HG)	CIL 277
<i>Inna (?)¹⁴</i>	Urbicus	Castelnau-Barbarens (Gers)	ILTG 137
<i>Iulla-e</i>	Iulia-e (madre)	Cier-de-Rivière (HG)	CIL 84
<i>Iusta-e</i>	Faust-i	Touget (Gers)	CIL 472

Individuo	Padre (y/o madre)	Procedencia	Referencia
Karina-e	Gai	Saint-Marcet (HG)	CIL 170
Laureia	Cesell-i	Auch (Gers)	CIL 11021
Laurina-e	Laurco	Touget (Gers)	CIL 472
	Iusta-e (madre)		
Lexeia	Odann-i	Saint-Pé-d'Ardet (HG)	CIL 64
Lexeia-e	Ombexo-nis	Cier-de-Rivière (HG)	CIL 84
Lucilia-e	Fuscus	Arrien (Ariège)	CIL 2
	Neurese-ni (madre)		
Maia-e (+)	Agirseni-o (+?) /?/ Flacilla (+) (madre)	Tafalla (Navarra)	HEp 7098
Maura	Calixso-nis	Gaud (HG)	CIL 54
Neurese-ni ¹⁵	Send-i	Arrien (Ariège)	CIL 2
Onse	Muran-i	Oncala (Soria)	HEp 7594
Orguarra-e	Taur-i	Barran (Gers)	CIL 485
]ose[(?) ¹⁶	[H]arbels-is	Gaud (HG)	CIL 54
Prisca-e	Harontarr-is	Valcabrière (HG)	CIL 289
Procula-e (+)	[Fr?]onto (+?) Grata-e (+) (madre)	SBC (HG)	CIL 280
Pusilla	Trocc-i	Saint-Girons (Ariège)	CIL 4
]resse ¹⁷	Baisothar[Géry (HG)	CIL 46
Rufina-e	Rutundu[s] Cla[ra-e] (?) (madre)	Anla, Barousse (HP)	CIL 306
Sabina	Fronto-nis	SBC (HG)	CIL 264
Sabina-e	Macr-i Belexeia (madre)	Auch (Gers)	CIL 456
Sabina-e	Prim-i	Auch (Gers)	CIL 487
Saleduna-e	Illa-i	Nux, comuna de Barran (Gers)	CIL 477
Sentarr-i	Elo-ni	Cazariil-Laspènes, valle Larboust (HG)	CIL 342
Severa	Tautinn-i	Auch (Gers)	CIL 483
Severa-e	Silvan-i	Barsous (HG)	CIL 271
Silabina-e	Bortoss-i	Auch (Gers)	CIL 443
Silex	Eppamaig-i (?) ¹⁸	SBC (HG)	CIL 268
Silex ¹⁹	Harbelex Hahanten (madre)	Liéoux (HG)	CIL 173
Silvina-[e]	Severus Exsorata (madre)	Barcugnas, valle de Luchon (HG)	CIL 343
[Sin]cera (?)	Surus-is	Arlos (HG)	CIL 29
Sunducca-e	Fusc-i	Boucou, comuna de Sauveterre-de-Comminges (HG)	CIL 80
Tertia	Semb-i	Boussens (HG)	CIL 136
Titiluxsa-e	Soemut-i	Gimont (Gers)	CIL 471
Uria	Harbelex-is ²⁰	Benque-Dessous (HG)	CIL 327
Uria	Ruf-i	Gaud (HG)	CIL 52
Uriaxe	Ilunnos-i	Ardiège (HG)	CIL 106
Verecunda-e	Torsteginn-o Sabina-e (madre)	Auch (Gers)	CIL 487

Notas a la tabla 5

- ¹ Véase el comentario en Tabla 7.
- ² Cf. Gorrochategui (2010: 68), donde se sugiere una distribución ANDERE S / APALONIS, de tal manera que la S última letra de la línea 2 iría con el APALONIS de la línea 3 (en *OIA*: 129 la entrada es ANDERES).
- ³ Más probable que *Anderex Socondanoss-i* (cf. *OIA*: 130-132).
- ⁴ Se duda entre la lectura ANDERITIA (Ricci, *CIL*) y ANDERILLA (Sacaze) (cf. *OIA*: 132).
- ⁵ Cf. Sacaze (1892: n.º 453), que interpreta, según la disposición de los bustos de Bonna y Tau[, que el patronímico de Bonna-e es el que está debajo. Si el patronímico de Tau[es *Rus[tici]* Bonna y Tau[parece que son hermanos.
- ⁶ Sacaze (1892: n.º 265) considera que es hombre; Gorrochategui (*OIA*: 172) probablemente mujer, si lo comparamos con *Bonexs-i*.
- ⁷ Lectura transmitida por Oihenart (cf. *OIA*: 234).
- ⁸ Cf. Gorrochategui (2010: 78-79). Tras *Erbe* caben dos letras, de manera que el nombre podría ser *Erbexo* o *Erbese*, pero también *Erbe* sin derivación.
- ⁹ Sacaze (1892: n.º 339) restituye *Castia[e]*, pero aquí sería extrañísimo un matronímico. El patronímico que pongo me lo ha sugerido Orduña (c.p.). Cabría en el campo epigráfico que parece faltar y tiene como paralelo al menos un *Q(uinto) Hostio Castiano* (*CIL* X, 2530), en Pozzuoli.
- ¹⁰ Para otras posibles lecturas, cf. *OIA*: 216.
- ¹¹ Es la figura grabada en la piedra la que recomienda considerarlo nombre de mujer (cf. *OIA*: 208).
- ¹² Cf. *OIA*: 207, para la lectura.
- ¹³ Para otras lecturas, cf. *OIA*: 212, donde leemos: «seguramente M».
- ¹⁴ Para otras lecturas, cf. *OIA*: 228.
- ¹⁵ Compruébese en *BDIA* que no es *Neuresi-ni*.
- ¹⁶ Lo intruduzco, y lo hago entre las mujeres, por el interés que pudiera tener si fuera un tema con sufijo femenino *-se*, aunque la E tampoco es muy clara (cf. *OIA*: 294, Sacaze 1892: 352-353 y *BDIA*, con foto).
- ¹⁷ Sacaze suplía [*Ande*]resse (cf. *OIA*: 294), aunque como señala Gorrochategui el sufijo *-se(n)-* no se atestigua con <SS> geminada.
- ¹⁸ Para la lectura *Epamaig(i)*, cf. *OIA*: 203.
- ¹⁹ Gorrochategui (*OIA*: 268): «Seguramente M».
- ²⁰ Sacaze (1892: n.º 367) y el *CIL* traen <X>, con lo que creo que la <XS> de *OIA* es errata.

A la vista de todos estos datos, el primer hecho que salta a la vista es que, de un total de 292 secuencias bigeneracionales, no hay ni un solo caso seguro de reproducción exacta de nombre de padre a hombre (164 casos), o de madre a mujer (14 casos), ni tampoco en casos cruzados de padre a mujer (75 casos) o de madre a hombre (39 casos) por medio de moción de género.⁴ Es más, de los 98 casos de abuelo/a → individuo que veremos en la Tabla 7 de la Sección 5, tampoco hay ninguna homonimia.

Esto, que desde una óptica moderna puede parecernos insólito, no es nada discordante con los fenómenos de la antroponimia peregrina del Imperio Romano. Sin ir más lejos, en un estudio sobre la estructura y estatuto jurídico de la onomástica de las inscripciones del País Vasco (Álava, Vizcaya, Guipúzcoa), Pilar Ciprés observa:

⁴ Los únicos tres posibles son *Adei* → *Adehio*, *Rufin-o* → *Rurinus*, *Iulia-e* → *Iulla-e*, y se comentarán enseguida, pero provisionalmente los consideraré como transmisión de la misma raíz (o de una raíz similar en el segundo caso).

Entre los peregrinos (...) no tenemos hasta el momento ningún testimonio de homonimia entre padre e hijo, pero sí contamos con nombres de idéntica raíz (...). En cierto modo parece cumplirse una tendencia documentada en la onomástica peregrina de otros ámbitos del Imperio, en la que frente a la repetición del nombre —que constituye una excepción— se constata el uso de antropónimos con una misma raíz (Citrés 2006: 109).

En el corpus que analiza (2006: 109-110), casi todo él de Álava, constata 16 secuencias padre → hombre en el sistema de nombre único. No hay ninguna homonimia, pero sí 4 casos de transmisión de una misma raíz: *Capus* → *Capicus*, *E[l]andus* → *[E]lasus*, *Secontius* → *Secontiecus*, *Seg[ol]ntiecus* → *Segontius*. Constata también 4 secuencias padre → mujer, y en ellas tampoco hay homonimias pero sí 2 casos de transmisión de raíz: *Araus* → *Araica*, *Turesamus* → *Turesica*. También hay otro caso, en el epígrafe de Foronda, en que Exuperius y Materna llaman a su hijo Materianus.

Este proceder es recurrente en la antroponimia peregrina del Imperio, pero, al menos en algunos pueblos del Mediterráneo occidental, parece incluso anterior a este periodo, y acaso a la Romanización. En el Bronce de Áscoli —por seguir con atestigüaciones del entorno inmediato de las vasco-aquitanas—, en 23 secuencias padre → hombre constatables tampoco hay homonimias, pero según mi recuento en 6 hay repetición de la raíz u otro elemento: *Bilustibas* → *Illurtibas* (Turma Salluitana); *Sosinasae* → *Sosinaden*, *Sosinasae* → *Sosimilus*, *Luspangibas* → *Umargibas* (segienses); *Umarbeles* → *Beles* (ennegensis); *Balcibil* → *Balciadin* (illuersensis).

Entrando en nuestros datos, pero de momento quedándonos con las secuencias padre y/o madre → individuo donde los antropónimos son *cognomen* latinos adoptados como *nomen unicum* (cf. Tablas 4 y 5), en las secuencias padre → hombre se observa la misma dinámica: *Albin-o* → *Albus*, *Fronto* → *Frontacc-o* (con sufijo derivacional galo), *Fusc-o* → *Fuscinus*, *Paull-i* → *[P]aullinus*, *Ruf-i* → *Rufinus*, *Ruffin-o* → *Rurinus*,⁵ *Sabin-i* → *Sabinian-o*, *Taurinus* → *Tauric-o*, *Taurin-i* → *Tauricus*.⁶ Ha de observarse que, en la penúltima de estas secuencias, el abuelo materno de Tauricus —suegro de Taurinus— se llama *Taurus*. Hay otros casos en que en la se-

⁵ Esto es curioso porque no es exactamente la misma raíz, y por otra parte *Rurinus* no aparece en Kajanto (1982). La inscripción es clara y la segunda <R> no ofrece ninguna duda (como se puede observar en la foto de *BDIA*). Si fuera un error del lapicida, sería el único ejemplo, o casi, de homonimia de una generación a otra en todo el corpus.

⁶ Este Tauricus hijo de Taurinus, dedicante al dios Erriape en Saint-Béat, es, según Wuilleumier (1963: 6), el mismo dedicante que hace un ara al dios Silvano, hoy perdida (*ILTG* 22). Por ello Gorrochategui lo incluye sólo una vez (cf. *OIA*: 278), como hago aquí. En cambio, la penúltima secuencia padre → hombre de la lista, donde también hay un Taurinus que llama Tauricus a un hijo, es en principio una pareja distinta, donde casualmente coinciden ambos nombres, a no ser que el Tauricus que es dedicado en la lápida funeraria de Barran sea el mismo individuo que es dedicante en el altar de Saint-Béat, acaso años después (¿una peregrinación?). Según *Google maps* (<<https://maps.google.es>>), desde Barran a Saint-Béat hay 167 kms por la ruta más corta. Seguramente será una casualidad, pero es la única homonimia doble en secuencia padre → hombre de todo el corpus. De todas formas, también podría haber otra en el *Bonx-us Taurin-i* del altar a Fago de Croix de l'Oraison, SBC (HG), y el *Mons-us Taurin-i* en el altar a Borienn- de Anla (HP), si es el mismo nombre con asimilación nasal y el sufijo fuera *-so* en ambos ejemplos. En este caso, ambos lugares están muy cerca (de nuevo, ¿podría tratarse del mismo individuo?).

cuencia no se mantiene ningún elemento, pero no hay ningún caso de homonimia. En cuanto a las secuencias padre → mujer de nombres latinos, no hay ningún caso de transmisión de raíz u otro elemento. Seguramente esta búsqueda sería más fructífera si tuviéramos más casos en que conociéramos el nombre de la madre. En el caso de *Iulia-e* → *Iulla-e*, ¿es el nombre de la hija una variante del de la madre, o la variación es meramente gráfica (las letras son claras; cf. *BDIA*), y estamos ante un caso de homonimia? En otros casos, madre y mujer ambas de nombre latino no comparten raíz. Son 7 según mi recuento, pero he de advertir que muchos no aparecen en *Kajanto* (1982).⁷

Obsérvese por último (cf. Tablas 6 y 7) que en tres casos a un hijo y a una hija se les da el mismo nombre con moción de género: *Albin-o*, *Albina-e*; *Lucili-o*, *Lucilia-e*; y *Silvin-o*, *Silvina-[e]*. *Lucilius* es en realidad un *nomen gentile*, aunque en la lápida de Arrien no funcione como tal.

Pasando a las secuencias aquitanas (Tabla 1 y 5), de 59 secuencias padre → hombre, hay transmisión de primer elemento radical en: *Adei* (*Harbelsteg*) → *Adehio* (sumamente dudoso, podría ser incluso una homonimia),⁸ *Andos-i* → *Andostenn-o*, *Andoss-i* → *Andosto-n*, *Piandosponni-i* → *Andoss-us*, *Belexco-nis* → *Belex*, *Bo[-]* → *Bonxso-ni* (con reservas), *Cissonbonn-is* → *Cisonten*, *Erdesc-i* → *Erdenius*, *Hars-i* → *Harbelex*, *Senixso-nis* → *Senicco*, *Ulu-cirr-is* → *Ulohox-o* (10 casos). En otros casos, lo que se repite es el segundo elemento léxico o adjetivo: *Harbelexs-is* → *Bonbelex* (1 caso); o bien el sufijo: *Siricco-ni* → *Attacco-ni*, *Hotarr-is* → *Bontar*, *Orcotarr-is* → *Hotarr-i* (3 casos). En estos últimos casos, la transmisión podría no ser deliberada, pero es significativo que en la secuencia trigeracional de Cazaril-Laspènes los tres hombres tengan sufijo *-tar* (y de hecho la madre de *Bontar* también, si ha de leerse *Sentarr-i* como parece, siendo así el único caso de *-tar* en nombre de mujer). Uno de los cuatro nietos del *Senixso* de Bordères-de-Louron tiene también sufijo *-xso* (*Gerexso*). Un uso de un diminutivo para el hijo podría darse en *Andoss-i* → *Andosto-n* y en *Ulu-cirr-is* → *Ulohox-o*, pero en *Belexco-nis* → *Belex* es el padre quien lleva el teórico diminutivo, y en *Senixso-nis* → *Senicco* lo tienen los dos. Seguramente los diminutivos tenían un valor funcional que transgredía su mera semántica, tal y como ocurre hoy también.

El mismo valor distintivo puede atribuirse a los segundos elementos léxicos o adjetivos, y esto parece que es lo que ocurre en *Hars-i* → *Harbelex*. Dentro de la misma generación, la misma función diferenciadora debe tener el elemento *-t(t)en*, sea lo que sea éste, en el caso de los hermanos *Andostenn-* y *Andoss-* en una inscripción de *SBC* (*CIL* XIII, 268; cf. Tablas 6 y 7).

No hay ningún caso de transmisión de raíz u otro elemento no sufijal de abuelo a hombre (cf. Tabla 7).

De las secuencias padre → mujer con nombres ambos aquitanos (cuento 23 casos, según los criterios que he establecido), sólo hay repetición de raíz en *Laurco* → *Lau-*

⁷ Con todo, no creo que nadie dude de la latinidad de *Verecunda* o *Grata*.

⁸ Esto es lo que parece sugerir Gorrochategui (*OIA*: 124), pero en tal caso *Adehio* hijo, en nom., iría por la 3.ª declinación y *Adei* padre, en gen., iría por la segunda. La desaparición de la aspiración en *Adei* podría deberse a disimilación con la aspirada siguiente de *Harbelsteg*.

⁹ Según Gorrochategui (*OIA*: 286), la primera parte *Ulu-cirr-is* podría ser *Uholo-* (*sic*, creo que errata por *Uloho-*), con pérdida de aspiración y fusión de las dos /ol en una sola vocal quizás larga.

rina-e (con sufijo latino). Haré notar no obstante que en Génos Attixs- (nombre aquitano) pone a su hija *Atilia* (nombre latino, de hecho *nomen gentile* aunque aquí no funcione como tal). Sólo encuentro un caso de madre → mujer, ambos nombres aquitanos, y en él no hay repetición de raíz ni otro elemento: *Habanten* → *Silex*.

4. Secuencias bigeneracionales, por regiones

A continuación, voy a volcar en la Tabla 6 todas las secuencias bigeneracionales de las Tablas 1-5 al sentido padre y/o madre → individuo, agrupándolos por departamentos o provincias actuales y lugares concretos. Esto permitirá visualizar en dónde se localiza cada secuencia. Para ello he empezado por la inscripción de Albret en Lot-et-Garonne y, siguiendo el sentido aproximado de las agujas de reloj (tanto para recorrer las regiones como los lugares dentro de cada región), he acabado en el *Valbeltesonis* de Andrearriaga en Guipúzcoa. Me he valido para ello de *Google maps* (<<https://maps.google.es>>). Dado que los límites exactos de las tribus y *civitates* mencionados por los autores de la Antigüedad no son siempre precisables, por ~ entiéndase «en parte correspondiente a» o «dentro del territorio de los».

Tabla 6

Secuencias padre y/o madre → individuo, por regiones

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
Lot-et-Garonne		
<i>Albret, Sos (núcleo de los Sotiates)</i>		
Adei (Harbelesteg] (?))	Adehio, Capito	CIL XIII, 11031
Gers		
<i>Ciotat, cerca de Eauze</i>		
Talsco-nis	<i>Tarros</i>	CIL XIII, 555
Conda-i	<i>Accaten</i>	CIL XIII, 555
<i>Tarros</i>	<i>Paullus, Sabinus</i>	CIL XIII, 555
<i>Accaten</i> (madre)		
<i>Saint-Amand, Eauze (núcleo de los Elusates)</i>		
Hermiones (?) /?/	Aedunnia-e	CIL XIII, 552
<i>Fronto</i>	<i>Lepidus</i>	CIL XIII, 552
Aedunnia-e (madre)		
<i>Touget</i>		
Montan-i	Laurco	CIL XIII, 472
Prima-e (madre)		
Faust-i	Iusta-e	CIL XIII, 472
Laurco	Festa-e, Laurina-e	CIL XIII, 472
Iusta-e (madre)		

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
<i>Gimont</i>		
Seran-i	[Ti]tull-o	CIL XIII, 471
Soemut-i	Titiluxsa-e	CIL XIII, 471
<i>Castelnaud-Barberans</i>		
Urbicus	Inna (?)	ILTG 137
<i>Auch (núcleo de los Ausci)</i>		
Bortoss-i	Silabina-e	CIL XIII, 443
Tariebiss-i (?)	Fronta[.]c[(?)	CIL XIII, 450
Berseg-i	Macr-o	CIL XIII, 456
Dunai	Belexeia	CIL XIII, 456
Macr-i	Sabina-e	CIL XIII, 456
Belexeia (madre)		
Orcuar-i	Fausta-e	CIL XIII, 461
Igill-i	Felix	CIL XIII, 463
]herr-i (?)	Tarc[(?)	CIL XIII, 479 add
Tautinn-i	Severa	CIL XIII, 483
Urupat-is	Torsteginn-o	CIL XIII, 487
Prim-i	Sabina-e	CIL XIII, 487
Torsteginn-o	Verecunda-e	CIL XIII, 487
Sabina-e (madre)		
Cesell-i	Laureia	CIL XIII, 11021
<i>Lasséran</i>		
Ulohossi-i	Vinusius (?)	ILTG 136
Sambili-i	Cahenna	ILTG 136
<i>Nux, comuna de Barran</i>		
Ahoiss-i	<i>Faust-o</i>	CIL XIII, 477
Illa-i	Saleduna-e	CIL XIII, 477
<i>Barran</i>		
Der-i	Taurinus	CIL XIII, 485
Taur-i	Orguarra-e	CIL XIII, 485
Taurinus	Samb-o, Tauric-o	CIL XIII, 485
Orguarra-e (madre)		
<i>Sariac-Magnoac¹</i>		
Semperr-i	Severu(s)	OIA n.º 604
Haute-Garonne (~ Convenae)		
<i>Entre Muret y Ox</i>		
Silvan-i	Albin-o	CIL XIII, 11004
Marin-i	Annere-ni	CIL XIII, 11004
Albin-o	Albus	CIL XIII, 11004
Annere-ni (madre)		

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
<i>Montbéraud</i>		
Boncoxs-i	Montan[us]	CIL XIII, 134
<i>Saint-Cizy, Cazères</i>		
Solit-i	Ruf-o	EpDH 011127
Casidann-i	Axsed-o	EpDH 011127
Ruf-o	Laevinus, Aquinus	EpDH 011127
Axsed-o (madre)		
<i>Martres Tolosane</i>		
Dunohoxs-is	Annius	CIL XIII, 138
Cassill-i	Calva	CIL XIII, 138
Annius	Andere	CIL XIII, 138
Calva (madre)		
<i>Boussens</i>		
Pelops-is	Anteros	CIL XIII, 136
Semb-i	Tertia	CIL XIII, 136
Bihotarr-is	Silvan-o	CIL XIII, 137
Sembetenn-is	Amoena-e	CIL XIII, 137
<i>Liéoux</i>		
Lohixs-i	Harbelex	CIL XIII, 173
Fafier-i (?)	Hahanten	CIL XIII, 173
Harbelex	Rufinus, Silex, Sir[CIL XIII, 173
Hahanten (madre)		
<i>Landorthe, Saint-Gaudens</i>		
Procul-i	Seni-us, Hanna	CIL XIII, 174
<i>Larcan</i>		
Mau[r-i]]rullus	CIL XIII, 169
]rullus	Silvin-o	CIL XIII, 169
Exorata-e (madre)		
]rullus	Andere-ni	CIL XIII, 169
Exorata-e (madre)		
<i>Saint-Marcet</i>		
Ulucirr-is	Ulohox-o	CIL XIII, 170
Gai	Karina-e	CIL XIII, 170
<i>Cardeilhac</i>		
Uriass-i	Semb-us	CIL XIII, 166
Belexco-nis	Belex	CIL XIII, 167
<i>Avezac</i>		
Sonberabo-nis (?)]llinus	CIL XIII, 157
<i>Balesta</i>		
Edunn-is	Geminus	CIL XIII, 162

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
<i>Saint-Plancard</i>		
Calv-i	Gerexo	CIL XIII, 164
<i>Pouech, Saint-Gaudens</i>		
Occas-i	Iull-o	CIL XIII, 178
Senixso-nis	Bonexs-i	CIL XIII, 178
Paull-i	Sennag-i	CIL XIII, 178
<i>Antiguo priorato de Arnesp, Valentine</i>		
Piandosponni-i (?)	Andoss-us	CIL XIII, 124 add
Senitenn-is (?)	Cison	CIL XIII, 125 add
Cintugnat-i	Titullus	CIL XIII, 11005
Edunxe (madre) !/?		
<i>Ardèche</i>		
Sor-i	Bambix	CIL XIII, 96
Priam-i	Osson	CIL XIII, 101
Ilunnos-i	Uriaxe	CIL XIII, 106
Siricco-nis	Ingenu(u)s	CIL XIII, 111
Harsp-i	Dannonia	CIL XIII, 118
<i>Cier-de-Rivière</i>		
Licini	Andosten	CIL XIII, 84
Ombexo-nis	Lexeia-e	CIL XIII, 84
	Iulla-e	CIL XIII, 84
Iulia-e (madre)		
<i>Gourdan</i>		
Hars-i	Harbelex	CIL XIII, 85
Belheiorig-is	Serranco-ni	CIL XIII, 90
<i>Valcabrière</i>		
Baros-is	Andos	CIL XIII, 247
Halscotarr-is	Hautenso-ni	CIL XIII, 277
Saheross-is (?)	Sembecco-ni	CIL XIII, 287
Iaccess-is	Silvanus	CIL XIII, 289
Harontarr-is	Prisca-e	CIL XIII, 289
Silvanus	Procul-o	CIL XIII, 289
Prisca-e (madre)		
<i>Barsous</i>		
Siricco-nis	Attacco-ni	CIL XIII, 265
Attacco-nis	Urbanus, Sennacius	CIL XIII, 265
Dunohorig-is	Bonnoris	CIL XIII, 267
Hotarr-is	Erhexo-ni	CIL XIII, 267
Seniponn-is	Sabin-o	CIL XIII, 267
Erhexo-ni (madre)		
Estenco-nis	Fusc-o	CIL XIII, 271
Silvan-i	Severa-e	CIL XIII, 271

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
Fusc-o	Fuscinus	CIL XIII, 271
Severa-e (madre)		
Silexco-nis	Rufin-o	CIL XIII, 283
Rufin-o	Rurinus	CIL XIII, 283
Orcot[(?)	Seni-us	CIL XIII, 288
Hannab-i (?)	Fausta-e	CIL XIII, 288
Seni-us	Albina-e, Albin-o	CIL XIII, 288
Fausta-e (madre)		
<i>SBC</i>		
Faustin-i	Bonxori-us	CIL XIII, 241
Dannadinn-is	Proxumus, Bonxs-us	CIL XIII, 260
Lohis-i (?)	<i>Bulluca</i>	CIL XIII, 261
Primul-i	Andoss-o	CIL XIII, 264
Fronto-nis	Sabina	CIL XIII, 264
Adeil-i	Bors-o	CIL XIII, 268
Eppamaig-i (?)	Silex	CIL XIII, 268
Bors-o	Odox-o, Lohitton (?), Andos- tenn-i, Andoss-o	CIL XIII, 268
Silex (madre)		
Seran-i	Hahann-i	CIL XIII, 273
Narcissus	Gisondo-ni	CIL XIII, 278
Iulia-e (madre)		
Liannass-is (+?)	[Fr?]onto (+?)	CIL XIII, 280
Andrecco-ni (+) (madre)		
[Fr?]onto (+?)	Frontacc-o (+), Procula-e (+)	CIL XIII, 280
Grata-e (+) (madre)		
Orgot	Albinus	ILTG 62
Hannax-[i(s)] (?)	Sori (?)	Sabl&Sch (1988: n.º 40)
Secundio-n[is]	Ennebon	Sabl&Sch (1988: n.º 54)
Andostenn-is	[I]ulius	Sabl&Sch (1988: n.º 57)
<i>Croix de la Oraison, SBC</i>		
Taurin-i	Bonx-us	CIL XIII, 223
<i>Algún lugar cercano a SBC</i>		
]hoxsi[(?)	Primu[(?)	CIL XIII, 282
<i>Boucou, comuna de Sauveterre-de-Comminges</i>		
Senixso-nis	Senicco	CIL XIII, 80
Fusc-i	Sunducca-e	CIL XIII, 80
Senicco	Orgoann-o, Andoxponn-i	CIL XIII, 80
Sunducca-e (madre)		
<i>Malvezie</i>		
Ohasser-is (?)	Severus	CIL XIII, 74
<i>Génos</i>		
Attixs-is	Atilia	CIL XIII, 76
Paull-i	Iulian-o	CIL XIII, 76

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
<i>Lourde</i>		
Amand-i	Bonnexis (?)	CIL XIII, 71
<i>Arguénos</i>		
Paull-i	[P]aullinus	CIL XIII, 62
Sembexo-n[is]	Bonsilexs-i	CIL XIII, 62
<i>Saint-Pé-d'Ardet</i>		
Odann-i	Lexeia	CIL XIII, 64
<i>Géry</i>		
Sembetel[(?)	Hotarr-i (?)	CIL XIII, 46
Baisothar[]resse	CIL XIII, 46
<i>Eup</i>		
Bihoscinn-is	Sembetten	CIL XIII, 59
<i>Saint-Béat</i>		
Barhos-is	Sabinus	CIL XIII, 39
Eutic-i	Bors-us	ILTG 8
Taurin-i	Tauricus	ILTG 17
<i>Ladivert</i>		
Erdesc-i	Erdeni-us	CIL XIII, 33
<i>Arlos</i>		
Surus-is	[Sin]cera (?)	CIL XIII, 29
<i>Gaud</i>		
Ruf-i	Uria	CIL XIII, 52
Bellais-is (?)	Andus	CIL XIII, 53
[H]arbels-is]ose[(?)	CIL XIII, 54
Calixso-nis	Maura	CIL XIII, 54
Bors-ei	Gelais (?)	CIL XIII, 55
Sosonn-is	Taurus	CIL XIII, 313
<i>Burgalais, valle de Pique</i>		
Borroco-nis	Derro	CIL XIII, 30
Sur-i	Paetus	CIL XIII, 32
Paetus	Hahantenn (?)	CIL XIII, 32
<i>Montmajou, cerca de Cier-de-Luchon</i>		
Axionn-is	Hannax-us	CIL XIII, 323
<i>Antignac, valle de Luchon</i>		
Andos-i	Andostenn-o	CIL XIII, 321
Andostenn-o	Bihox-us	CIL XIII, 321

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
<i>Barcugnas, valle de Luchon</i>		
Berhax-is	Severus	CIL XIII, 343
Anderese-ni (madre)		
Castia[n-i] (?)	Exsorata	CIL XIII, 343
Severus	Secund-o, Silvin-o, Silvina-[e]	CIL XIII, 343
Exsorata (madre)		
<i>Montauban-de-Luchon</i>		
Bon-i	Rufus	ILTG 116
<i>Cazaril-Laspènes, valle de Larboust</i>		
Halsco-nis	Erese-ni	CIL XIII, 341
Orcotarr-is	Hotarr-i	CIL XIII, 342
Elo-ni	Sentarr-i	CIL XIII, 342
Hotarr-is	Bontar	CIL XIII, 342
Sentarr-i (madre)		
<i>Saint-Aventin, valle de Larboust</i>		
Cissonbonn-is	Cisonten	CIL XIII, 337
Boneco-nis	Taurinus	CIL XIII, 338
<i>Castillon-Larboust</i>		
Hanaco-nis	Anderitia (?)	CIL XIII, 344
<i>Garin, valle de Larboust</i>		
Ulohox-is	Hunnu	CIL XIII, 334
<i>Benque-Dessous</i>		
Bo[(?)	Bonxso-ni	CIL XIII, 326
Harbelex-is	Uria	CIL XIII, 327
Sabin-i	Sabinian-o	CIL XIII, 327
Uria (madre)		
<i>Caubous, valle de Oueil</i>		
Harbelexs-is	Bonbelex	CIL XIII, 324
Condannoss-i (?)	Anderexso (?)	CIL XIII, 324
Hagenbach²		
Bioxx-i	Iulianus	Gorr. (2003: n.º 1, n.º 4)
Semb-i	Berexe	Gorr. (2003: n.º 2)
Leuris-i	Andos	Gorr. (2003: n.º 6)
Salix-i	Xalin-us	Gorr. (2003: n.º 8)
Belex-i	Verecu[n]du(s)	Gorr. (2003: n.º 10)
Obbelexx-i	Andoss-us	Gorr. (2003: n.º 11)
Bambixx-i	Xemb-us	Gorr. (2003: n.º 13)
Doxx-i	Ciurxos (?)	Gorr. (2003: n.º 16)
Sembeocc-i	Bambixx-us	Gorr. (2003: n.º 17)
[Se]mbedon-is	Bonx-u(s)	Gorr. (2003: n.º 20)
Carerdo-nis	Silixi-u[s]	Gorr. (2003: n.º 29)
Hiss-i	Xembes-us	Gorr. (2003: n.º 30)

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
[D]onn-i (?)	Bonx-u(s)	Gorr. (2003: n.º 33)
Tessebar-i	Cereco	Gorr. (2003: n.º 35)
Banbixx-i	Andoss-us	Gorr. (2003: n.º 51)
Hautes-Pyrénées (~ Bigerriones)		
<i>Montsérié, valle del Neste</i>		
Sapalo-nis	Andere	CIL XIII, 187
Andoss-i	Andosto-n	CIL XIII, 188
Belexenn-is	Oro	CIL XIII, 190
Annoss-[i] (?)	Erhe (?)	CIL XIII, 199
<i>Lombrès, valle de Neste</i>		
Rustic-i /?/	Bonna-e	CIL XIII, 179
Rus[/?/	Tau[CIL XIII, 179
<i>Anla, Barousse</i>		
Taurin-i	Mons-us	CIL XIII, 301
Hontharr-[is]	Rutundu[s]	CIL XIII, 306
Rutundu[s]	Rufina-e	CIL XIII, 306
<i>Cla[ra-e] (?) (madre)</i>		
<i>Saléchan, valle Garona</i>		
Nescato (madre) /?/	Assperci-us	CIL XIII, 314
<i>Bordères-en-Luchon</i>		
Senixso-nis	Harsori	CIL XIII, 369
Somenar-is	Hautense	CIL XIII, 369
Harsori	Oxson, Gerexso, Severus, Seranus	CIL XIII, 369
Hautense (madre)		
<i>Estensan, valle de Aure</i>		
Salin-is	Silex	CIL XIII, 381
<i>Bagnères-de-Bigorre</i>		
Sembedo-nis (?)	Secundus	CIL XIII, 389
<i>Lourdes</i>		
Bonx-i	Vitalis	CIL XIII, 11016
Ariège (~ Consoranni)		
<i>Saint-Lizier, Couserans</i>		
Dannorig-is	Hanarr-o	CIL XIII, 5
Donn-i	Alde-ni	CIL XIII, 5
Erda[]	Sembetar	EpDH 50244
<i>Prat, cerca de Saint-Lizier</i>		
Ittixo-nis	Nigr-o	CIL XIII, 17
Toutannorig-is	Dunomagi-us	CIL XIII, 17
Dannon-i	Lepid-i	CIL XIII, 17

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
<i>Saint-Girons</i>		
Sembexo-nis	Rufus	CIL XIII, 4
Trocc-i	Pusilla	CIL XIII, 4
Ruf-i	Rufinus, Primulus	CIL XIII, 4
Pusilla (madre)		
<i>Arrien</i>		
Totto-nis	Fuscus	CIL XIII, 2
Send-i	Neurese-ni	CIL XIII, 2
Fuscus	Lucili-o, Lucilia-e	CIL XIII, 2
Neurese-ni (madre)		
Soldado de cohorte aquitana, en una inscripción de Dalmacia		
Tarbunn-is	Tarcho	CIL III, 2053
Zaragoza (~ Vascones, en su franja occidental)		
<i>Artieda</i>		
Agirn[Ausages[HEp 15222
<i>Sofuentes, Cinco Villas</i>		
D[u]sanhar-is (?)	Altus	HEp 6628
Navarra (~ Vascones)		
<i>Ízcue</i>		
Abisunso-nis	<i>Badan(---?)</i>	Jimeno Aranguren <i>et alii</i> (1998)
<i>Lerga</i>		
Narhuges-i /?/ Ummesahar /?/	Ummesahar /?/ Abisunhar-i /?/	IRMN 77 IRMN 77
<i>Tafalla</i>		
Gurtunbas-is (+?) /?/ Fuscin-i (+) Agirseni-o (+?) /?/ Flacilla (+) (madre)	Agirseni-o (+?) Flacilla (+) Maia-e (+)	HEp 7098 HEp 7098 HEp 7098
Soria (~ Celtiberi)		
<i>Villar del Río</i>		
Patern-i	<i>Sesenco</i>	HEp 7592
<i>Oncala</i>		
Muran-i	<i>Onse</i>	HEp 7594
<i>Vizmanos</i>		
Aracis-is Agirseni	<i>Viator</i> <i>Severus</i>	HEp 2908 HEp 2908

Padre (/ madre)	Individuo	Referencia
Guipúzcoa		
<i>Andrearriaga, Oyarzun (dentro del territorio de los Vascones)</i>		
Belteso-nis	Val(erius) (?)	Barandiarán, <i>Caesaraugusta</i> 1968

Notas a la tabla 6

¹ Según veo en *Wikipedia*, Sariat-Magnoac está en Hautes-Pyrénées, en el distrito de Tarbes, y no en Gers, como se indica en Gorrochategui (*OIA*: 261). No obstante, limita con Gers y forma una continuidad con las poblaciones de la llanura de Gers, por lo que prefiero mantenerla dentro de este departamento.

² Intercalo aquí las secuencias atestiguadas en las láminas de Hagenbach porque Gorrochategui (2003: 37-38) recomienda situar su santuario de origen en las cercanías de *Lugdunum Conuenarum* (= SBC). Incluso sugiere el santuario de *Mars Leherenn* en Ardiège como el mejor candidato para tal condición.

5. Secuencias trigeneracionales

Por último, en la Tabla 7 expongo todas las secuencias trigeneracionales que he encontrado. Lo hago en el mismo sentido empleado en la Tabla 6.

Tabla 7

Secuencias antropónimicas trigeneracionales

Gc.					Procedencia; referencia
1. ^a	Abuelo paterno	Abuela paterna	Abuelo materno	Abuela materna	
2. ^a	Padre		Madre		
3. ^a	Individuo(s)				
1. ^a	<i>Talsco-nis</i>		<i>Conda-i</i>		Ciotat, cerca de Eauze (Gers); CIL 555
2. ^a	<i>Tarros</i>		<i>Accaten</i>		
3. ^a	<i>Paullus, Sabinus</i>				
1. ^a			Hermiones (?) /?/ ¹		Saint-Amand, Eauze (Gers); CIL 552
2. ^a	<i>Fronto</i>		Aedunnia-e		
3. ^a	<i>Lepidus</i>				

Gc.					Procedencia; referencia
1. ^a	Abuelo paterno	Abuela paterna	Abuelo materno	Abuela materna	
2. ^a	Padre		Madre		
3. ^a	Individuo(s)				
1. ^a	Montan-i	Prima-e	Faust-i		Touget (Gers); CIL 472
2. ^a	Laurco		Iusta-e		
3. ^a	Festa-e, Laurina-e				
1. ^a	Berseg-i		Dunai		Auch (Gers); CIL 456
2. ^a	Macr-o		Belexeia		
3. ^a	Sabina-e				
1. ^a	Urupat-is		Prim-i		Auch (Gers); CIL 487
2. ^a	Torsteginn-o		Sabina-e		
3. ^a	Verecunda-e				
1. ^a	Der-i		Taur-i		Barran (Gers); CIL 485
2. ^a	Taurinus		Orguarra-e		
3. ^a	Samb-o, Tauric-o				
1. ^a	Silvan-i		Marin-i		Entre Muret y Ox (HG); CIL 11004
2. ^a	Albin-o		Annere-ni		
3. ^a	Albus				
1. ^a	Solit-i		Casidann-i		Saint-Cizy, Cazères (HG); EpDH 011127
2. ^a	Ruf-o		Axsed-o		
3. ^a	Laevinus, Aquinus				
1. ^a	Dunohoxs-is		Cassill-i		Martres Tolosane (HG); CIL 138
2. ^a	Annius		Calva		
3. ^a	Andere				

Gc.					
1. ^a	Abuelo paterno	Abuela paterna	Abuelo materno	Abuela materna	Procedencia; referencia
2. ^a	Padre		Madre		
3. ^a	Individuo(s)				
1. ^a	Lohix-i		Fafier-i (?)		Liéoux (HG); CIL 173
2. ^a	Harbelex		Hahanten		
3. ^a	Rufinus, Silex, Sir[
1. ^a	Mau[r-i]				Larcán (HG); CIL 169
2. ^a]rullus		Exorata-e		
3. ^a	Silvin-o, Andere-ni				
1. ^a	Iacess-is		Harontarr-is		Valcabrère (HG); CIL 289
2. ^a	Silvanus		Prisca-e		
3. ^a	Procul-o				
1. ^a	Siricco-nis				Barsous (HG); CIL 265
2. ^a	Attacco-nis				
3. ^a	Urbanus, Sennacius				
1. ^a			Hotarr-is		Barsous (HG); CIL 267
2. ^a	Seniponn-is		Erhexo-ni		
3. ^a	Sabin-o				
1. ^a	Estenco-nis		Silvan-i		Barsous (HG); CIL 271
2. ^a	Fusc-o		Severa-e		
3. ^a	Fuscinus				
1. ^a	Silexco-nis				Barsous (HG); CIL 283
2. ^a	Rufin-o				
3. ^a	Rurinus				

Gc.					Procedencia; referencia
1. ^a	Abuelo paterno	Abuela paterna	Abuelo materno	Abuela materna	
2. ^a	Padre		Madre		
3. ^a	Individuo(s)				
1. ^a	Orcot[(?)		Hannab-i (?)		Barsous (HG); CIL 288
2. ^a	Seni-us		Fausta-e		
3. ^a	Albina-e, Albin-o				
1. ^a	Adeil-i		Eppamaig-i (?)		SBC (HG); CIL 268
2. ^a	Bors-o		Silex		
3. ^a	Odox-o, Lohitton (?), Andostenn-i, Andoss-o				
1. ^a	Liannass-is (+?)	Andrecco-ni (+)			SBC (HG); CIL 280
2. ^a	[Fr?]onto (+?)		Grata-e (+)		
3. ^a	Frontacc-o (+), Procula-e (+)				
1. ^a	Senixso-nis		Fusc-i		Boucou, Sauveterre-de- Comminges (HG); CIL 80
2. ^a	Senicco		Sunducca-e		
3. ^a	Orgoann-o, Andoxponn-i				
1. ^a	Sur-i				Burgalais (HG); CIL 32
2. ^a	Paetus				
3. ^a	Hahantenn (?)				
1. ^a	Andos-i				Antignac, valle de Luchon (HG); CIL 321
2. ^a	Andostenn-o				
3. ^a	Bihox-us				
1. ^a	Berhaxs-is	Anderese-ni	Castia[n-i] (?)		Barcognas, valle de Luchon (HG); CIL 343
2. ^a	Severus		Exsorata		
3. ^a	Secund-o, Silvin-o, Silvina-[e]				

Gc.					
1. ^a	Abuelo paterno	Abuela paterna	Abuelo materno	Abuela materna	Procedencia; referencia
2. ^a	Padre		Madre		
3. ^a	Individuo(s)				
1. ^a	Orcotarr-is		Elo-ni		Cazari- Laspènes, valle Larboust (HG); CIL 342
2. ^a	Hotarr-i		Sentarr-i		
3. ^a	Bontar				
1. ^a			Harbelex-is		Benque-Dessous (HG); CIL 327
2. ^a	Sabin-i		Uria		
3. ^a	Sabinian-o				
1. ^a	Hontharr-[is]				Anla, Barousse (HP); CIL 306
2. ^a	Rutundu[s]		<i>Cl[ra-e] (?)</i>		
3. ^a	Rufina-e				
1. ^a	Senixso-nis		Somenar-is		Bordères-en- Louron (HP); CIL 369
2. ^a	Harsori		Hautense		
3. ^a	Oxson, Gerexso, Severus, Seranus				
1. ^a	Sembexo-nis		Trocc-i		Saint-Girons (Ariège); CIL 4
2. ^a	Rufus		Pusilla		
3. ^a	Rufinus, Primulus				
1. ^a	Totto-nis		Send-i		Arrien (Ariège); CIL 2
2. ^a	Fuscus		Neurese-ni		
3. ^a	Lucili-o, Lucilia-e				
1. ^a	Narhunges-i /?/				Lerga (Navarra); IRMN 77
2. ^a	Ummesahar /?/?				
3. ^a	Abisunhar-i /?/				

Gc.					
1. ^a	Abuelo paterno	Abuela paterna	Abuelo materno	Abuela materna	Procedencia; referencia
2. ^a	Padre		Madre		
3. ^a	Individuo(s)				
1. ^a	Gurtunbas-is (+?) /?/		Fuscin-i (+)		Tafalla (Navarra); HEp 7098
2. ^a	Agirseni-o (+) /?/ ³		Flacilla (+)		
3. ^a	Maia-e (+)				
1. ^a			Urchatetell-i		Muruzábal de Andión (Navarra); CIL II, 2967
2. ^a					
3. ^a	Seranus ⁴				

Notas a la tabla 7

¹ *Aedunnia* podría ser también una liberta de Hermiones —en lugar de su hija—, en cuyo caso no habría secuencia trigeracional (cf. Bladé 1885: 24).

² Esta es la secuencia que se sugiere en *OIA* y que hemos admitido aquí (Tablas 1 y 7), pero la posición natural de *Fi(lius)* sería detrás del patronímico y, por otra parte, la forma más esperable de genitivo sería ***Narhunges-is*. Otra posibilidad es *Abishunbar-i* (gen.) → *Narhunges-i* (dat.) → *Ummesahar*, pero en este caso el genitivo natural sería ***Abisunbar-is*. Una tercera posibilidad, ya defendida por Michelena 1985 [1962] y preferida por Orduña (c.p.), sería que Umme fuera un hombre, Sahar su padre sin desinencia, y este dedicante no tuviera relación de parentesco con el difunto. Cf. Gorrochategui (2011: 78).

³ Esta inscripción es sumamente complicada. Además de los problemas comentados en la nota a *Agirseni-o*, no están claras las relaciones de parentesco (cf. Gimeno 1989: 238-239). Flacilla, hija de Fuscinus, mandó hacer el monumento para su suegro, su marido y su hija. Esta última es Maia. No está claro quién es el suegro y quién el marido, pero uno de ellos —he interpretado que el marido— parece ser Agirseni.

⁴ Se trata de la lápida dedicada a Calpurnia, pero éste es un *nomen* y no tiene aspecto de haber sido adoptado como nombre único (su hijo L(ucius) Aemilius Seranus es un ciudadano con *tria nomina*). Con ello, conocemos el nombre del abuelo materno del dedicante, pero ningún antropónimo idionímico más. La 2.ª generación queda así vacía (caso único en el corpus analizado).

En la lápida de Barsous (*CIL* XIII, 267), que Erhexo tuvo un hijo, Sabinus, de un matrimonio anterior con Seniponn-, parece seguro porque la cualidad de hijastro (*privigno*) de éste con respecto al dedicante Bonnoris se expresa explícitamente en la inscripción. Hay algún caso más donde podría haber hijastros/as de por medio que dieran lugar a más secuencias trigeracionales (por ejemplo, en *CIL* XIII, 178, Senag- podría serlo de Iullus, o en *CIL* XIII, 84 Iulla podría ser hija de Andosten de un matrimonio anterior con Iulia), pero ante la duda no los he incluido.

6. Últimas observaciones y conclusión

Como constata Gorrochategui (2011: 83), los epígrafes atestiguan situaciones sociolingüísticas muy diversas. Cifrándonos a los testimonios de la Aquitania oriental, las combinaciones no son a dos bandas, sino por lo menos a tres, ya que, antes de la Romanización que a la postre ejercerá su dominio, seguramente hay una población mayoritariamente aquitana en una órbita socio-cultural dominada por una clase dirigente gala que emana su influjo desde centros neurálgicos como *Aginum* (mod. *Agen*) y Toulouse, etc. Las combinaciones antroponímicas entre generaciones o dentro de ellas son numerosas, sin que de ello haya que extraer precipitadamente conclusión alguna sobre la lengua hablada por los individuos.

Si observamos las secuencias trigeracionales de la Tabla 7, al caso de «re-aquitización onomástica» de la *Andere* de Martres Tolosane mencionado por Gorrochategui (2011: 83-85; véase en la Tabla 7), cabe añadir el de la *Andere* de Larcen, cuyos padres (*Jrullus* y *Exorata*) y abuelo materno (*Mau[r-us]*) tienen nombres latinos. A un hermano, en cambio, también le han puesto otro nombre latino (*Silvinus*). Es evidente que una conciencia clara de los que es aquitano, galo o latino sólo existe en el investigador contemporáneo. En el caso de los hermanos *Oxson*, *Gerexso*, *Severus* y *Seranus* en Bordères-en-Louron también se les ha llamado a la mitad con nombres aquitanos, a la mitad con latinos, aquí partiendo de padres y abuelos —por lo menos el paterno— con nombres aquitanos. El caso de los hermanos *Rufinus*, *Silex*, *Sir[us]*, de Liéoux, es muy parecido.

En general, da la impresión de que la tradición onomástica vernácula se conserva mejor en los valles interiores de los Convenae, como en el de Luchon (en Antignac: *Andos-* → *Andostenn-* → *Bihox-*), o en el de Larboust, como atestigua la siempre prototípica lápida de Cazaril-Laspènes, donde tanto el dedicante *Bontar* como sus padres y abuelos paternos tienen nombres vernáculos aquitanos. No obstante, en Boucou, algo al este de SBC, también tenemos una secuencia casi enteramente vernácula (no lo es el abuelo materno *Fuscus*), con los hermanos *Andoxponn-* y *Orgoann-* en la 3.ª generación. Tampoco olvidemos el *Narhunges-* → *Ummesahar* → *Abisunhar-* de Lerga (lo mismo daría pasando *Abisunhar-* a la 1.ª generación, o siguiendo la interpretación de Michelena 1985 [1962]). Con todo, la escasez de datos impide extraer generalizaciones taxativas. En Benque-Dessous, en la vertiente sur-oeste del también recóndito valle d'Oueil, *Uria* la hija de *Harbelex-* se ha casado con *Sabinus* y en el hijo *Sabinianus* ha prevalecido la tradición onomástica foránea.

Pese a la afirmación de Gorrochategui (*ibid.*) de que la antroponimia aquitana, al contrario que la narbonense, mantiene su vitalidad socio-lingüística en la Antigüedad, las secuencias hombre ← padre de la Tabla 2 (con «desaquitización») son 50, mientras las de la Tabla 3 (con «(re)-aquitización») son 20. Esta tendencia parece invertirse un poco en las mujeres. En la Tabla 5, yo cuento 21 casos de mujer con nombre aquitano ← padre con nombre no-aquitano frente a 15 casos de mujer con nombre no-aquitano ← padre con nombre aquitano. Con todo, un análisis en profundidad de esta cuestión requeriría afinar la metodología, precisar a qué llamamos aquitano, una diferenciación de lo latino, lo galo, lo vascoide, etc., y —como ya he apuntado en la metodología— una clasificación por regiones y, si fuera posible, por periodos distintos dentro de la Antigüedad.

Abreviaturas

- BDIA = *Base de Datos de Inscripciones Aquitanas*, dentro de la página web de Eduardo Orduña (en <http://eorduna.awardspace.com/aquitano/buscador2.php>).
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* (en las Tablas 1-5 y 7, por razones de espacio, no se indica el volumen, que es el XIII, salvo otra indicación).
- EpDH = *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (búsqueda digital en <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>).
- HEp = *Hispania Epigraphica* (búsqueda digital en http://eda-bea.es/pub/search_select.php).
- ILTG = *Inscriptions Latines des Trois Gaules* (= Wuilleumier 1963).
- IRMN = *Inscripciones Romanas del Museo de Navarra* (= Castillo & Gómez Pantoja & Mauleón 1981).
- OIA = *(Estudio sobre la) Onomástica Indígena de Aquitania* (= Gorrochategui 1984).
- OIA Add.I = «Onomástica Indígena de Aquitania: adiciones y correcciones I» (= Gorrochategui 1993).
- Sabl&Sch = Sablayrolles & Schenk (= Sablayrolles & Schenk 1988).
- SBC = Saint-Bertrand-de-Comminges.

Referencias

- Andreu Pintado, J., 2009, *Los vascones de las fuentes antiguas. En torno a una etnia de la Antigüedad peninsular*. Barcelona: Universidad de Barcelona.
- Arenas-Esteban, J. A. (ed.), 2010, *Celtic Religion across Space and Time* (= IX Workshop FONTES RELIGIONVM CELTICARVM ANTIQVARVM). Toledo: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha.
- Bladé, J. F., 1885, *Épigraphie antique de la Gascogne*. Bordeaux: P. Chollett.
- Cantón Serrano, E., 2009, «Onomástica y organización social de los vascones», in A. Pintado (ed.), 423-455.
- Castillo, C. & J. Gómez Pantoja & M. D. Mauleón, 1981, *Inscripciones Romanas del Museo de Navarra*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Ciprés, P., 2006, «La onomástica de las inscripciones romanas del País Vasco. Estructura del nombre personal y estatuto jurídico», *Veleia* 23, 85-128.
- Dacosta, A., 2001, «Estructura, uso, y funciones del nombre en la Baja Edad Media: el ejemplo de los hidalgos vizcaínos», *Vasconia* 31, 67-90.
- Gimeno, H., 1989, «Inscripciones inéditas en manuscritos de la Biblioteca Nacional», *Veleia* 6, 235-241.
- Gorrochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- , 1993, «Onomástica Indígena de Aquitania: adiciones y correcciones I (OIA Add. I)», in Heidermanns, Rix & Seebold (eds.), 145-155.
- , 2003, «Las placas votivas de plata de origen aquitano halladas en Hagenbach (Renania-Palatinado, Alemania)», *Aquitania* 19, 25-47.
- , 2004, «Las raíces lingüísticas de Navarra», in Jimeno Aranguren & López-Mugartza (eds.), 105-122.

- , 2009, «Vasco antiguo: algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas», *Palaeohispanica* 9, 539-555.
- , 2010, «Los altares votivos del santuario aquitano de Montsérié, Hautes-Pyrénées», en Arenas-Esteban (ed.), 64-93.
- , 2011, «Contactos lingüísticos y epigráficos en la zona vasco-aquitana», en Ruiz Darasse & Luján (eds.), 65-87.
- Heidermanns, F., H. Rix & E. Seebold (eds.), 1993, *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums. Festschrift für Jürgen Untermann zum 65. Geburtstag*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- Jimeno Aranguren, R., E. Tobalina & J. Velaza, 1998, «Una nueva ara romana procedente de Ízcue», *Epigraphica* 60, 290-294.
- & J. C. López-Mugartza (eds.), 2004, *Vascuence y Romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Kajanto, I., 1982, *The Latin cognomina*. Roma: Giorgio Bretschneider Editore.
- Michelena, L., 1985 [1954], «De onomástica aquitana», in *Lengua e Historia*. Madrid: Paraninfo, 409-445.
- , 1985 [1962], «Los nombres indígenas de la inscripción hispano-romana de Lerga (Navarra)», in *Lengua e Historia*. Madrid: Paraninfo, 446-457.
- Ruiz Darasse, C. & E. R. Luján (eds.), 2011, *Contacts linguistiques dans l'Occident méditerranéen antique*. Madrid: Collection de la Casa de Velázquez.
- Sablayrolles, R. & J.-L. Schenk, 1988, *Saint-Bertrand I = Collections du Musée archéologique départemental de Saint-Bertrand-de-Comminges 1: les autels votifs*. Toulouse.
- Sacaze, J., 1892, *Inscriptions antiques des Pyrénées*. Toulouse: Edouard Privat.
- Wuilleumier, P., 1963, *Inscriptions Latines des Trois Gaules (France). XVIIe supplément à «Gallia»*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Zabalza Seguí, A., 1999, «Con nombre y apellido. Casa, parentesco e identidad en el Pre-Pirineo de Navarra (1550-1725)», *Vasconia* 28, 317-332.

Mikel Martínez Areta

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

Letren Fakultatea, UPV/EHU

Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - E-01006 Vitoria-Gasteiz

josemiguel.martinez@ehu.eus

**La lengua vasca en la Península
entre Antigüedad y Edad Media.
Observaciones a la *communis opinio*
*Basque language in the Iberian peninsula
between Antiquity and Middle Ages.
Some remarks on the communis opinio***

Matías Múgica

Abstract

The author argues, developing an idea proposed by French phoneticist Henri Gavel in the fifties, that the examination of the clearly Latin ancient toponymy of Upper Navarre suggests that the linguistic stratification usually proposed for the Middle Navarre (Navarra Media), an area where Basque was intensely spoken throughout the Middle Ages, should be reviewed and that in that area the Latin can be chronologically prior to the Basque, which would satisfactorily explain some unresolved knots of the linguistic history of the Basque Country and its surroundings.

Key words: *Basque in the Middle Ages, romanization, late basquisation, -ain suffix, Latin toponymy.*

Resumen

El autor sostiene, desarrollando una idea propuesta por el fonetista francés Henri Gavel en los años cincuenta, que el examen de la toponimia antigua claramente latina de la Alta Navarra sugiere que la estratificación lingüística habitualmente propuesta para la Navarra Media, intensamente vascohablante durante toda la Edad Media, debiera revisarse y que en esa zona el latín puede ser cronológicamente anterior al euskera, lo cual explicaría satisfactoriamente algunos nudos sin resolver de la historia lingüística de Vasconia y sus alrededores.

Palabras clave: *Euskera medieval, romanización, vasquización tardía, sufijo -ain, toponimia latina.*

Agradezco la invitación de los editores para participar en este homenaje a Joaquín Gorrochategui, quien tanto ha contribuido a iluminar la complicada historia lingüística de la Vasconia antigua y medieval. Es para mí un verdadero placer, y la fórmula, aquí, pese a su convencionalidad, refleja un verdadero sentimiento.

Voy a aprovechar, pues, la ocasión para volver al tema, tan caro al profesor Gorrochategui, de la presencia y convivencia de lenguas en la Vasconia hispana en el momento del paso de Edad Antigua a Edad Media, momento crucial para la ya vieja discusión sobre continuidad o discontinuidad lingüística y cultural de los territorios peninsulares históricamente vascohablantes.

No se me escapa que el tema está fatigadísimo. Creo, sin embargo, que, aunque no han surgido, salvo en fraudulentos espejismos, nuevos datos lingüísticos (sí arqueológicos, importantes; Azkarate 1999), ni parece probable que surjan en cantidad relevante, quedan todavía cosas por decir y observaciones por hacer que se desprenden en mi opinión con bastante claridad de los datos ya existentes. Creo también que parte de lo que corre como *communis opinio* sobre la cuestión está basado en cimientos poco sólidos, que quizás convendría socavar. La crítica, como decía Mitxelena, es fundamentalmente una empresa de derribo, por más que se dore la píldora. Joaquín, notable manejador él mismo de la piqueta demoledora, sabrá perdonarme si en ocasiones le llevo la contraria.

1. Topónimos latinos

Voy a comenzar haciendo unas observaciones sobre los topónimos navarros en *-ain*, cuestión que, no por casualidad, reaparece en todos los autores desde que Meyer Lübke (1925) afirmó la existencia de un sufijo vasco *-ain* y, sobre todo, desde que Caro Baroja (1945: 45 y ss.) dejó sentado más allá de toda duda razonable el origen latino de estos nombres,¹ que siguen siendo una de las pocas fuentes de información sobre la presencia y uso del latín en territorios que luego han sido vascófonos.

Porque estos nombres, si se me permite declarar una obviedad, que me parece sin embargo muy necesaria, son ante todo topónimos latinos; es decir, nombres creados, establecidos y usados necesariamente por gente que hablaba latín. Los más antiguos, que presumiblemente han dado el modelo para los más modernos, lo son en base y en sufijo, como explicó Caro y ha sido aceptado casi unánimemente tras él.²

Pero, por otro lado, son también innegablemente topónimos vascos, ya que, en opinión aceptada por todos (y me incluyo), su evolución fonética es vasca; totalmente vasca, en opinión de casi todos: las leyes fonéticas que rigen la evolución desde el étimo a la forma actual son todas vascas y no pueden atribuirse a otro idioma.

¹ Cuando digo estos nombres me refiero exclusivamente a aquellos que presentan una base onomástica evidente, localizados sobre todo en una zona de la Alta Navarra caracterizada por dos rasgos: ser hidrográficamente mediterránea y haber sido históricamente vascohablante. De los demás nombres en *-ain*, que son legión, no me ocupo porque, como deja claro Salaberri (2000: 133-134), son de otro origen o, mejor dicho, de otros orígenes y no constituyen para nada, salvo en la pura forma, una clase natural con estos de los que trato.

² Casi, porque Andersson (1963: 336) sostuvo que *-ain* era sufijo indígena, opinión que Mitxelena (1953: 18) no descartaba del todo.

Esta segunda opinión, sin embargo, me parece muy discutible. La derivación fonética puramente vasca de estos nombres choca con tres escollos muy importantes, quizá insalvables:

1. Como ya dijo Mitxelena (1953: 18), estos nombres, si proceden directamente de la forma latina por vía vasca, constituyen una irregularidad dialectal, ya que el resultado vasco de una antigua final *-ani* en esta zona altonavarra es siempre *-ai*, sin restitución de la nasalidad tras diptongo. Formas en *-ain* serían normales en Labort, Vizcaya o en Zuberoa, pero no aquí. Si los antiguos **arrani*, **artzani*, **urdani* son aquí *arrai*, *artzai*, *urdai*, lat. **Barbatani*, vía vasca, debería ser *Barbatai*. No hay explicación fonética (vasca) para una evolución divergente a *Barbatáin* y similares.
2. La irregularidad es todavía mayor en el subgrupo de nombres en *-iain* (*Lukiáin*, *Guerendiáin*, *Amátriain*, *Ballariáin*, *Bariáin*, *Guerguitiáin*, etc.), procedentes de lat. *-iani*. Tampoco estos nombres se atienen a la evolución fonética vasca regular, que para esa final sería *-ia*. En efecto, las antiguas finales en *-iano*, *-iane*, *-ione*, procedentes todas de préstamos latinos o románicos, evolucionan en euskera sin excepción a *-io*, *-ia*, *-io*, respectivamente, por efecto de una regla pretextual y general de fusión que reduce el macrohiato de tres sílabas (**-iao*, **-iae*, **-ioe*) resultante de la pérdida vasca de *n* intervocálica fusionando las dos últimas vocales. Esta ley fonética es universal en el euskera, no conoce excepción y es común a todas las variedades vascas.³

Para *-iano* tenemos: *-iano* > **-iao* > *-io* (*Undiano* > **Undiao* > vasc. *Undio*), evolución que se aparta de la normal para *-ano* en otros contextos, que es *-ano* > *-aol-au* (*Lazkano* > *Lazkao*, *Torrano* > *Dorrau*). La regla se cumple también en los apelativos: cf. altonavarro meridional *kristio* (< *christiano*), como *Undio*.

Para *-ione* tenemos: **-ione* > **-ioe* > *-io* (**orazione* > **orazioe* > *orazio*), con evolución también en este caso divergente de la que tiene la terminación *-one* en otros contextos, que es *-one* > *-oe* > *-oi* (**arrazone* > **arrazoe* > *arrazoi*), como *-ano* > *-ao* > *-au*. No hay casos en topónimos.

Para *-ianile*, que es la que nos trae cuenta, solo se encuentran ejemplos en topónimos y hagiónimos, lo cual, por otra parte, hace perfectamente al caso. La evolución regular en los dialectos centrales es paralela a la de los otros dos casos: *-iane* > *-iae* > *-ia* (*Donostia*, *Donestia* < *Domne Sebastiane*).

Mitxelena (1955: 592) cita también dos hagiónimos: *Jaundone Sostie* ‘San Sebastián’, con evolución similar (**Sebastiane* > **Sebastiae* > *Sostie*); y *Atria* ‘Adrián’, de *Adriane*.⁴

³ Para un estudio detallado de esta regla de fonología diacrónica, ver Múgica (2000).

⁴ Mitxelena (1955: 592): «*Atria*, Adrián: top. *Santatria*, San Adrián, forma que hemos recogido directamente por Oñate; “San Adrian (ermita en Zegama). Su nombre vulgar es *Sandratei* en Zegama y *Santatri* en Ataun”, D. de Irigoyen, «Ermitas e iglesias de Guipuzcoa», *AEF* 14 (1934), 7-92, num. 2. En *Santatrimendi* = *Aizkorri*, citado por Irigoyen, la falta de *-a* se explica por la proclisis».

Este mismo *Atria* (< **Adria*) reaparece en el nombre del paraje de *Santatritei*, en Etxarri Aranaz, similar al *Sandratei* que menciona Mitxelena para Zegama. Para el de Etxarri, Carasatorre (1993, s.v. *Santatritei*) documenta la forma *Sandratia*, 1882.

Estos nombres se explican bien, en mi opinión, partiendo de **Santadria*, que habría dado por un lado *Santatria*, como en Ataun, por asimilación de la segunda oclusiva a la de *Sant-*, y, por otro lado, *Sandratia*, como en Etxarri, con metátesis de las oclusivas y de *r*. En *Santatritei* y *Sandratei*, por otro lado, parece estar el sufijo *-tegi*: **Santadriategi* o similar). *Atria/Adria* se ha usado en Tierra Estella: en Salinas de Oro encuentro (NTYC, tomo XXVIII) un paraje *Sanditiri*, que en 1876 se llama *San Adrián*. El nombre presenta además muchas variantes documentales, como es habitual en la toponimia menor: *Sandietiri* 1698, *Sandiatiri* 1802, *Sandiatiria*, *Santiatiri* 1821. Todas se explican fácilmente a partir de **Sandiatiria*, metátesis de **Santiadria*, que supone *Sancti Adriani*, con la evolución regular que explico: *-iani* > *-iai* > *-ia*.

En estos términos tenemos, pues, **Adria*, de **Adriane* o **Adriani*, con evolución idéntica a la de **Sebastiani* en *Donostia* o *Sostie*: reducción pretectual del hiato **-iael-iai* tras *i-*.

Sin embargo, como hemos visto, los nombres en *-iani* de nuestro grupo se desvían, también aquí, de la evolución vasca normal. De un **Emeteriani*, en pureza fonética vasca no deberíamos tener *Amátriaín* —como tenemos—, sino *Amatria*, tal como tenemos *Donostia* de *Domne Sebastiane* o *Santatria* de *Sancti Adriani*. La evolución fonética de este subgrupo de nombres en *-iaín* tampoco puede ser vasca (enteramente vasca, quiero decir).

3. En tercer lugar, todos los demás topónimos con *-n-* intervocálica original conservan siempre la nasal original en la forma escrita oficial, reflejando su conservación hablada en romance, e ignoran su pérdida en vasco, creando, siempre, una doble tradición: *Torrano* / *Dorrau*. En los nombres en *-aín*, sin embargo, no hay doble tradición, y la forma romance y escrita del nombre es exactamente igual que la forma vasca ya evolucionada (con *n* suprimida). Habría que pensar, para explicarlo, que la pérdida de *-n-* en estos nombres ha sido, en euskera, muy anterior, anterior en todo caso a la fijación escrita del nombre, ya que la tradición romance ha partido sin excepción de la forma (supuestamente) vasca evolucionada. Pero esta explicación, además de ser *ad hoc*, se ve desmentida porque en otros topónimos vascos con *ani*, donde este grupo no procede del sufijo latino, la nasal se comporta regularmente, conservándose en romance y en lo escrito y perdiéndose tardíamente en euskera. Al romance *Urdániz* corresponde una pronunciación popular vasca *Urdaitz* (cf. Euskaltzaindia 1990), en exacta analogía de *Urdánoz* frente a vasc. *Urdotz*. En los casos de *ani* claramente de origen vasco, no hay irregularidad.

Creo que he sido el primero (Múgica 1996) en señalar esta tercera anomalía en el creptamiento de estos topónimos, que serían (en el supuesto de una evolución puramente vasca) los únicos en los que la pérdida de nasal no crea doble tradición. Allí me limitaba a tomar nota de la sorprendente irregularidad. Ahora, sin embargo,

creo que se puede escarbar más en ella e incluso quizás atisbar una explicación. Me la sugiere la lectura de varios trabajos del olvidado Henri Gavel (1951; y, con más detalle sobre la Alta Navarra, 1963), donde sostiene, refiriéndose en principio a topónimos en *-ain* vascofranceses, que estos no podían proceder directamente del étimo latino en *-ani*, sino de formas intermedias romances (gasconas) en *-áñ*. Al extender su explicación a los *-ain* altonavarros, suponía que allí la evolución romance inicial debía de ser aragonesa:

Quant au suffixe *-ain* lui même, Mr. Caro Baroja y a vu très justement un représentant du suffixe latin *-ANU*. Mais alors que la variante *-ano* et sa réduction *-ao* vient de ce même suffixe latin, soit directement, soit sous une forme proprement espagnole, la perte de la voyelle finale dans *-ain* nous reporte pour cette forme a un intermédiaire aragonais ou occitan (...) (Gavel 1952: 4).

El razonamiento de Gavel forma parte en realidad de su visión general sobre las finales con nasal, presentada y desarrollada con detalle en los *Éléments de phonétique basque* (1921: 268). Gavel creía que las formas labortanas en *-oin*, como *garratoin*, *lehoïn*, *arrazoin*, etc., no podían venir fonéticamente de la final originaria *-one*, y postulaba para ellas un intermediario románico (gascón) en *-ón*, luego despalatalizado por el euskera en *-oin*. En sus trabajos sobre toponimia no hace sino aplicar a los topónimos en *-ain* este razonamiento, erróneo, por cierto.

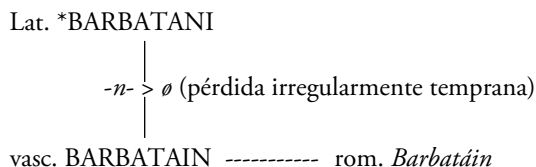
Porque Gavel se equivoca: en estas variedades, *-oin* y *-ain* sí son el resultado fonético vasco regular de *-one* y *-ane* o *-ani*, y no hay ninguna razón, al menos fonética, para buscarles intermediarios románicos. El error de Gavel, sin embargo, se revela fecundo, ya que su razonamiento es perfectamente válido para la Alta Navarra, donde las formas en *-ain*, efectivamente, no pueden ser puramente vascas y la hipótesis de un intermediario románico cobra toda su fuerza. Contra la *communis opinio* actual, que considera vasca toda la evolución fonética de estos nombres y solo acepta como exógeno el étimo latino (que sería algo así como un aerolito extraño caído sobre la superficie de la tierra vasca), creo con Gavel que para explicar la forma actual de estos nombres es necesario aceptar una primera fase de evolución romance.

Nótese que las formas en *-áñ* y *-ón* que Gavel supone como base románica de los topónimos (y apelativos) vascofranceses no necesitan de ninguna suposición ni asterisco alguno para los nombres altonavarros ya que están perfectamente atestiguadas para casi todos ellos,⁵ y en opinión de Alfonso Irigoyen (1987), son las primitivas, de las que han salido las modernas por despalatalización.⁶

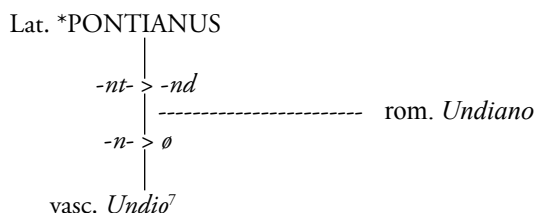
⁵ Esto ya lo dijo Mitxelena (1953: 18). Véase unos ejemplos (cito de Euskaltzaindia 1990): *Adoain* (1033), *Açienb* (1274-1279), *Assieng* (1110), *Badestanh*, *Badostanh* (1274-1279), *Badozteng* (1110), *Barbatanh* (ss. XII-XII), *Beasoaynh* (1279, 1366, 1532, 1591), *Beaçoanh*, *Beaçonh* (1274-1276), *Blascoanh* (1261), *Beeriang*, *Beerienh* (ss. XII-XIV), *Gendulanb* (1279), *Gandulanb* (1277-79), *Guenduleng* (XI-XII), *Laquidanb* (1274-1279), *Linçoanh* (1274, 1278), *Lissoanh* (1274), *Machirreng* (1098), *Monienb* (1277-1280), *Munienb* (1331), *Oricanb* (1274-79), *Baternanh* (s. XIII), *Sansoany* (1104), *Senosienb* (1279), *Surianb* (1277), *Çericoanh* (1274). Además de estos, son extraordinariamente frecuentes también las grafías en *-nn* (*Gendulenn*), que en mi opinión deben de notar también *-ñ*.

⁶ Para la despalatalización ver Mitxelena (1977: § 8.4).

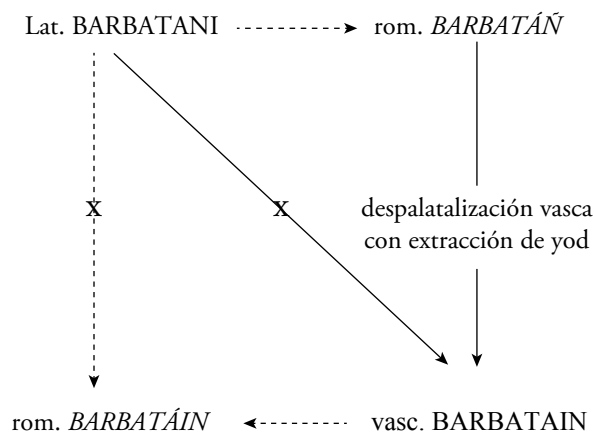
Si se me permite suplir mi insuficiencia expresiva con un esquema, frente a la explicación tradicional (represento la evolución romance con una línea discontinua y la vasca por una continua):

que contrasta con la evolución normal de otras finales con nasal como:

donde el punto de divergencia de la tradición romance es anterior a la pérdida vasca de nasal intervocálica, propongo este nuevo esquema (el signo X representa la imposibilidad fonética de la evolución):

Los vericuetos del esquema son necesarios: la pronunciación romance actual *Barbatáin* no puede proceder directamente de lat. *Barbatani*, ya que la despalatalización con extracción de yod (cf. vasc. *gastaina* < *castanea*) solo puede ser vasca. Pero vasc. *Barbatain* tampoco puede proceder directamente de lat. *Barbatani*, ya que en ese caso tendríamos *Barbatai* (y, como he dicho, **Amatria* vel sim. de **Emeteriani*). El topónimo y sus congéneres son en mi opinión mixtos en un sentido más extenso del

⁷ Para el equivalente románico de este mismo nombre, ver el topónimo aragonés *Ponzano*, procedente también de *Pontianus*.

que se solía admitir hasta ahora: presentan un primer tramo de evolución romance o protorromance y un segundo tramo de evolución puramente vasca que explica la conservación de la sorda⁸ y la despalatalización vasca con extracción de *yod*.

Esta hipótesis es fonéticamente más satisfactoria y más completa que la tradicional. Gavel documenta para el gascón una palatalización antigua de *n* en estas finales:

Dans la partie sud-ouest du domaine gascon, il est certain qu'à un moment donné les *n* provenants d'une *n* latine intervocalique devenue finale par la suite de la perte d'une voyelle suivante atone se sont palatalisées, au moins après certaines voyelles (1952: 4).⁹

También para la Alta Navarra una pronunciación palatal, latina vulgar o protorromance, de *-n-* en la final *-anelani* me parece verosímil (aunque no se atestigua). Como afirma Gavel, gascón y navarroaragonés son romances muy cercanos.

Por otra parte, ya hemos visto que las formas en *-añ* no necesitan asterisco para la Alta Navarra: no solo existen sino que son muy abundantes.

La dificultad para aceptar esta hipótesis, puede venir sobre todo no de razones fonéticas, sino de que aceptarla implica una revisión de las ideas más habituales acerca de la presencia y uso de lenguas en fechas antiguas en una zona que hasta casi la actualidad ha sido intensamente vascófona e incluso, en lo fundamental, monolingüe. Admitir para estos nombres una evolución protorromance inicial, supone admitir la presencia, en su zona de difusión, es decir, en la Navarra Media al sur de Velate, de una comunidad primero latina y luego romanizada suficiente en número y extensión como para dejar la huella de sus hábitos articulatorios en el nombre de una profusión de aldeas de esta zona.

Como se ve en el texto citado en nota,¹⁰ aunque su formulación no es clara, Gavel parece pensar para la Alta Navarra en la presencia de grupos alóctonos y alóglotas, quizás por analogía con la conocida incrustación de comunidades gasconas en áreas vascas y tal vez pensando también en la presencia posterior de comunidades occitanas en los nuevos burgos del Camino de Santiago. Pero esto es históricamente improbable. Nada indica una presencia considerable de aragoneses en Navarra en estas fechas y, en cuanto a la emigración occitana, tiene una fecha muy precisa y muy posterior, ya en el segundo milenio. Es más verosímil, a mi entender —y quizás es sencillamente lo que quería decir Gavel—, que este «aragonés» fuera un romance autóctono,

⁸ La conservación de la sorda, en realidad, podría ser también romance, ya que es una característica de los romances aragoneses pirenaicos, que cabría suponer cercanos al que suponemos para la Alta Navarra. Cf. Saroïhandy (1913: 480).

⁹ Cf. También: «Certains indices donnent lieu de penser qu'à date ancienne en de nombreuses variétés dialectales gasconnes, lorsque dans les finales en *an* l'*n* provenait d'une *n* simple latine intervocalique, elle devait ou bien être réellement devenue une *n* mouillée, ou du moins avoir une articulation qui la faisait paraître à l'oreille palatalisée. Cela explique comment un mot tel que *can* a pu donner le féminin *cagne* et les dérivés *cagnas* et *cagnot*. Comme d'autre part le basque commun a généralement dissocié en *-in* les *n* mouillées des mots empruntés à date ancienne, on conçoit qu'un suffixe gascon *-añ* puisse être à l'origine d'un équivalent *-ain* en basque» (Gavel 1963: 46).

¹⁰ «Si la Navarre paraît avoir été la terre d'élection pour le suffixe *-ain* c'est probablement parce que le gascon ou une langue fort voisine, comme l'aragonais ancien a dû être à un moment donné, pratiqué par un très grand nombre de personnes avant que le castillan ne s'y établisse comme seconde langue» (Gavel 1963: 48).

por fuerza muy cercano y similar al aragonés, y derivado directamente del latín de la romanización. Como dice González Ollé (2004: 236):

Conocida la fuerte romanización del territorio navarro, con continuos nuevos descubrimientos (por ejemplo, termas en el centro de Pamplona, hallazgo de hace dos años), lo excepcional sería la ausencia en él de una lengua románica. Las inquisiciones han de versar preferentemente sobre la conservación del vascuence y la convivencia entre ambas lenguas.

Esto no casa, desde luego con la visión, muy habitual, de un latín confinado a la ciudad («Iruña») y, aún allí, limitado a ciertas clases sociales (y en ellas exclusivamente para determinados usos), del que emanarían estos nombres de *fundi* o *villae* a la manera de, como he dicho antes, aerolitos exógenos, proyectados como con cata-pulta sobre la tierra vasca. Véase, para muestra, un texto de Jimeno Jurío que me parece muy representativo de esta forma de pensar:

Los sectores sociales más poderosos e influyentes fueron los más receptivos [*a la romanización lingüística*]. En el plano lingüístico el vasco siguió siendo vehículo general de comunicación entre los vascones. En el medio rural mayoritario y en el urbano. Entre los *plebeii* y los *patricii*, estos bilingües, para entenderse en latín con las autoridades, y en euskera con la base social mayoritaria (Jimeno 1995: 59).

Esta es, creo, la visión más extendida, aunque quizás no en los medios académicos más solventes. Cabría llamarla la versión del «latín mínimo imprescindible», ya que, al cabo, nadie (nadie serio) se atreve tampoco a afirmar que cinco o seis siglos de romanidad pudieran pasar por esta zona sin dejar ningún rastro. Admitido esto, se trata de minimizar esta huella hasta reducirla a un latín puramente administrativo (para «hablar con las autoridades») absolutamente epidérmico y por tanto evanescente y, efectivamente, evanescido, en cuanto «se pudo».

No creo que esto se pueda sostener. Nótese bien lo que dice el texto: que solo las clases más altas aprendieron latín; que no por ello el euskera sufrió retroceso alguno, ni en el medio rural ni en el urbano; que ese latín que aprendieron los *nobiliiores* lo usaban exclusivamente para hablar «con las autoridades» (!), pero nunca entre ellos, ya que entre ellos, y con todo el resto de la población, hablaban exclusivamente euskera, y todo ello, ¡después de seiscientos años de romanidad ininterrumpida! Esto —si se me disculpa el término— es una mera fábula, una caricatura, sin más base que el deseo difuso de que así hubiera sucedido.¹¹ Pero, además de la inverosimilitud

¹¹ He escogido este texto, pero el autor prodiga esta visión en otras publicaciones suyas, v.g. Jimeno (1997: 34-38), donde, por otra parte, se contradice bastante, pues lo mismo limita la aceptación del latín a «sectores minoritarios pero socialmente distinguidos e influyentes» —como en el texto *supra*—, que dice que «la romanización fue extensa» o que «unos y otros [nobles y plebeyos] aceptaban y asumían la cultura y la lengua del imperio». Se diría que estos vaivenes reflejan cierta lucha interna en el autor entre su formación de historiador, que le afirma la profunda romanización de esta zona, y su conveniencia ideológica, que le impulsa a negarla. La sensación global es de cierta confusión de ideas. Frente a esto cf. Echenique (1986: 158): «Aunque pensemos que, en la época de latinización, el latín no pasase de ser una lengua franca o *pidgin* y quizá, por lo tanto, no materna [...], sino que era aprendida, con fines comerciales o de otra índole por hablantes de lengua vasca, en un momento dado tuvo que convertirse en tal, pues no tenemos fundamento para pensar que el romance de toda esa zona haya venido más tarde de otra área circundante».

histórica —a mi juicio absoluta, pero reconozco no ser buen juez en la cuestión—, creo, como digo, que hay argumentos fonéticos en la evolución de la muy abundante toponimia latina de la zona para negar este cuadro. En mi hipótesis, que es una remodelación de la de Gavel, ha tenido que haber en esta zona, a fines de la Antigüedad, un periodo no solo de existencia epidérmica y «oficial» de latín y romance hablado, sino de fuerte arraigo y predominio, cuando no de exclusividad, de estos; predominio, además, no solo en las alturas, entre los *honestiores*, como dice Jimeno, sino a ras de tierra, entre los *humiliores*, que, aquí y en todas partes, son los responsables en lo fundamental de la evolución de las palabras de una lengua, no los funcionarios extranjeros, las autoridades.¹²

Echo en falta, por otra parte, una reflexión sobre lo que supone en sí el acto onomasiológico en latín para designar no monumentos oficiales ni grandes vías públicas ni cargos imperiales, sino pequeñas explotaciones agrícolas dispersas. La opinión más recibida, como he dicho, parece suponer (digo *parece* porque lo habitual es una redacción muy ambigua) que el bautizo en latín no supone uso real de esta lengua en la zona o, en todo caso, no su predominio oral. Pero, a poco que se piense, esto es difícil de concebir. Se suele comparar estos nombres, por ejemplo, con los galorromanos en *-ac* del Mediodía francés, con base también muchas veces latina. Es, en efecto, una comparación instructiva, pero quizás más para resaltar sus diferencias que sus similitudes. El sufijo, en este caso, es celta (*-accu*), al menos en origen, por lo que en realidad lo que indican estos nombres, más que la vigencia de la latinidad, es más bien la pervivencia del celta, o su profundo influjo en el latín de la zona, en el momento de su creación, ya que *son los mecanismos y afijos gramaticales, los que de verdad indican fiablemente el uso de una lengua, y no los elementos léxicos, y menos todavía los onomásticos, en extremo volátiles y viajeros*. Aplicando esta idea a nuestro caso, nos encontramos con que los más antiguos nombres en *-ain* tienen por base un nombre personal latino, provisto de un sufijo de derivación latino, y el conjunto está declinado en latín, en genitivo. Esto, realmente, es bastante más que un *Aurillac*, del que poco se puede deducir salvo que el primer propietario del predio se llamaba Aurelius. La gente que vivía en Barbatáin y sus alrededores, que son los que le dieron nombre y lo hicieron evolucionar en sus bocas, llamaban a la aldea o protoaldea (*Villa*) *Barbatani* o algo parecido, construyendo un sintagma nominal latino compuesto de un sustantivo, luego elidido, y un complemento adnominal declinado en genitivo. Esto, a mi entender, supone una presencia y un uso del latín mucho más intenso de lo que están dispuestos a admitir muchos de los autores que tratan del contacto de lenguas en la Antigüedad.

2. Topónimos vascos sobre modelo latino

Pero volviendo a la discusión fonética, encuentro cierto apoyo externo para mi idea de una evolución fonética en dos tiempos, primero protorromance y luego ya

¹² También González Ollé impugna la idea de que la penetración del latín se limitara a las clases altas: «Sin probar está que la diferenciación lingüística, por más que haya terminado siendo un tópico, a veces interesado, se produjera en función de la posición económica o cultural de cada hablante» (2004: 259).

puramente vasca a partir de formas romances en *-án*, muy bien atestiguadas para estos topónimos, en un hecho que no veo reseñado en ningún sitio, pero que me parece importante para sacar todo esto del campo de la elucubración. Como es sabido, un grupo no demasiado grande pero nada despreciable de topónimos en *-ain* está formado sobre una base onomástica indígena, no latina, en general vasca. Sin ánimo de exhaustividad (me limito voluntariamente a los casos en que la base onomástica está clara más allá de toda duda), entran en este grupo: *Zuricoáin*, *Zurindoáin*, *Aizoáin*, *Ansoáin*, *Beásoain*, *Belascoáin*, *Garinoáin*, *Garisoain*, *Imárcoain*, *Barásoain*, *Zuriáin*, *Urdiáin*, *Lizoáin*, *Linzoáin*, *Orisoáin*, *Sánsoain* (Valdorba), *Sansoáin* (Urraul), *Zoroquiáin*, *Equísoain*. Los cito en grafía romance, que me permite aportar cómodamente información, relevante, sobre la posición del acento. Creo que Mitxelena (1953: 18) está pensando en este grupo de nombres cuando dice: «En todo caso, el sufijo [-ain], a juzgar por los nombres de persona a que aparece unido, siguió siendo productivo hasta época tardía».

Pero, además del origen o filiación del nombre base, hay otras razones, de más peso, que abonan la creación tardía de esta serie:

1. El mecanismo de unión de base y sufijo es aquí distinto del que rige en los más antiguos. En esta serie tardía, el sufijo se añade a la base de manera perfectamente discreta, sin amalgama alguna, y conservando el hiato que se produce en la linde de morfemas. Dicho de otra forma: estos nombres tienen una factura morfológica aglutinante, caracterizada por mantener perfectamente distintos sufijos de base. En los antiguos *-ain* de base latina, por el contrario, base y sufijo se encuentran fundidos, sin que sea posible deslindar exactamente una del otro, sino que en el intento de partición, hágase como se haga, la cuchilla rebana siempre de más o de menos. De *Barbatus* (tema sin desinencia *Barbato-*) más *-ani*, tenemos *Barbatain*, a la romana, no **Barbatoain*, a la vasca, como *Belascoáin*.
2. Varios de estos nombres conservan el acento sobre la base antroponímica, donde esta lo llevaba de forma independiente: *Garinoáin*, de **Garino*, *Beásoain* (¿de **Bearzu?*),¹³ *Garisoain*, *Imárcoain*, *Barásoain*, *Sánsoain*, *Orisoain*, *Equísoain*. En los de étimo enteramente latino, en cambio, el acento va siempre en el sufijo, que en latín es tónico y elimina el de la base.

¹³ Para *Beásoain* no se ha propuesto que yo sepa antroponímico satisfactorio. Caro Baroja (1945: 70) propone *Berats*, presente en Berasáin (vasc. *Beratsain*); pero en Beásoain, *-o-* es del tema, no del sufijo, y además nada justifica una pedida de *-r-* tan antigua. Se me ocurre que pudiera tratarse de **bearzu*, ‘pobre, necesitado’, utilizado como apodo, con evolución *-rz-* > *-s-* como en *Lusarreta* < **Lurzarreta* o *Latasta* < **Latarza*. La propuesta no es del todo arbitraria ya que este mismo elemento onomástico parece estar presente en el nombre del pueblo baztanés de Bearzun. *Beásoain* y *Bearzun* tal vez compartan incluso el sufijo además del tema, es decir, tal vez sean al cabo el mismo nombre: en efecto, para casi todos los topónimos navarros en *-oain* esta bien documentada una contracción antigua en *-un*, *-uin*, *-un*, *-on*. Por ejemplo (cito de Euskaltzaindia 1990), para Beásoain mismo tenemos *Beassuin*, *Beassuyn* (1229, 1268), *Beafonh* (1274); cf. también las formas antiguas del nombre de Nuin, despoblado de Cizur: *Niun* (1274), *Niuyun* (1591), *Nioan* (1167), *Nioain* (s. XIII; Jurío 1986: 377); y las del actual pueblo de Nuin (Juslapeña): *Nioain* (s. XII), *Niun* (1532); y también *Çuricoain*, *Çuricuyun* (X-XIX) para Zurukuain; *Garrissuyn* (1268) para Garisoain; *Lissaczon* (1274) para Lizasoain; y *Aizun* para Aizoain (*Aizun*, 1205; *Miquele Aitcungo* 1282).

En mi opinión estas características diferenciales responden a que unos y otros nombres, sencillamente, han sido creados en lenguas diferentes. Los más recientes, como *Beásoain*, son a mi juicio enteramente vascos: en base, en factura morfológica, en comportamiento acentual y, *también*, en sufijo, por más que este sea un morfema tomado en préstamo de un modelo latino —o, mejor dicho, romance—, procedimiento al que el euskera nunca ha hecho ningún asco.¹⁴ Me parece verosímil que nunca haya existido nada como **Belascoani*, ni **Belascoanus*, sino que estos nombres se hayan construido directamente en euskera, con su propio estilo morfológico, sobre el modelo de muchos topónimos antiguos, y con el sufijo ya romanecado en *-án*.

Discrepo, pues, de González Ollé cuando afirma (2004: 252): «Pero más interés ofrece que el sufijo *-anus* se aplique a nombres indígenas, pues prueba la adopción del sistema derivativo latino, como en *Belascoáin*». Si algo atestiguan estos nombres, creo, es precisamente la pérdida de latinidad, no por la onomástica que ofrecen, que, adaptada, podía integrarse en un sistema latino, como hace la aquitana, sino por la factura morfológica, totalmente extraña al latín.

En todo caso lo realmente importante es que también aquí se puede percibir un corte lingüístico entre un periodo de formaciones genuinamente latinas y otro, forzosamente posterior, de absoluto vasquismo léxico, fonético y morfológico, lo cual encaja perfectamente con la división en dos fases que proponíamos para la evolución fonética aberrante (desde un punto de vista vasco) de los nombres en *-ain*. Los dos hechos apuntan por separado a una intervención tardía del euskera como elemento lingüístico activo en la Navarra al sur de Velate e indican que hasta bastante tarde en el primer milenio, en la zona de dispersión de los topónimos en *-ain*, es decir *grosso modo* la Navarra Media, latín y romance han tenido que ser de uso general y popular, probablemente exclusivo, y que solo en fechas tardías el vasco tuvo en esta zona la fuerza y la intensidad necesarias para interrumpir la evolución romance e imponer en esta toponimia de origen latino sus propios hábitos articulatorios, hasta el punto de bloquear una evolución romance paralela.

Todo esto, sin embargo, no habla de bilingüismo y de contacto de lenguas prolongado, sino más bien de monolingüismos sucesivos, o, al menos, de muy claro predominio sucesivo de una lengua y de otra. De admitir una fuerte población vascofona en época antigua y tardoantigua, serían de esperar formas vascuences en *-ai* remontables al étimo latino, y formas romances en *-án*. Pero, *a contrario*, de admitir más tarde, como hace, creo, González Ollé y, desde luego, Echenique (cf. González Ollé 2004: 268) una importante presencia popular del romance en esta zona en época medieval, deberíamos tener igualmente formas romances en *-án* conservadas al lado de las vascas en *-ai*, como tenemos formas en *-ano* al lado de las vascas

¹⁴ La lista de sufijos vascos productivos de probado o probable origen latino es larga; cf. Gavel (1951: 5): «En basque même la plupart des suffixes qui servent à la derivation dans les noms et les adjectifs viennent du latin ou des langues romanes.» Realmente su sorprendente capacidad de adaptación y de apropiación es, en mi opinión, uno de los elementos que explican la inaudita supervivencia de la lengua. El caso recuerda mucho al del inglés medieval, que sobrevivió a la marea francesa a fuerza de aceptar sin resistencia un enorme caudal léxico y morfológico extranjero.

en *-au*.¹⁵ Solo un protagonismo sucesivo y exclusivo de los hábitos fonéticos de una y otra lengua puede explicar lo que tenemos.

3. Expansión y sustrato

Lo observado hasta ahora tiene relación directa, como no se escapará a nadie, con las teorías, muy distintas entre sí, que defienden una expansión del vascuence a fines de la Antigüedad o principios de la Edad Media en la Vasconia peninsular. Las más conocidas de estas postulan, como se sabe, un movimiento de la lengua en dirección este-oeste, de Aquitania o Navarra hacia la depresión vasca. Sin embargo, es evidente que en mi hipótesis es necesario suponer también una expansión eusquérica, ésta vez en dirección norte-sur, para conciliar lo expuesto con el hecho incontrovertible de que la Navarra Media, al sur de Velate, ha sido, al menos en el ámbito rural, intensamente vascófona hasta tiempos recientes e incluso, en lo fundamental, monolingüe.

Nótese que la idea de una expansión altomedieval del euskera hacia el sur, desplazando un romance, no es en sí incompatible con una postura continuista o vascoancestralista en el ya mencionado debate sobre continuidad o discontinuidad cultural y lingüística en el país. De hecho, algo así parece deducirse o atisbarse, aunque extrañamente siempre expresado en formulaciones oscuras y elusivas, en los textos de, por ejemplo, Caro Baroja y de Mitxelena,¹⁶ paladines ambos de la continuidad. Se puede perfectamente sostener, y creo que es una posición bastante extendida (es, por ejemplo, la de Sayas Abengoechea 1999 en la vertiente histórica del problema), que el latín y su romance derivado ya habían para entonces desplazado en esta zona un euskera ancestral anterior y que, reducida a un santuario atlántico o poco más, la lengua vasca desde allí desalojó posteriormente a su vez ese romance, hecho que habría dejado en la toponimia las huellas que hemos señalado. En este caso, la expansión sería una reconquista y no saldríamos de la hipótesis continuista.

Sin embargo, y sin ánimo de tomar partido en el debate, cosa que no me resulta hacedera, quiero señalar que la hipótesis de la discontinuidad, es decir, de que en esta expansión la lengua vasca no estuviera recuperando nada sino que la Navarra prerrom-

¹⁵ Nótese que el paralelismo fonético con los topónimos en *-au* es absoluto. También aquí en variedades orientales y vizcainas hay restitución de nasalidad: cf. formas como vizc. *eskribaun*, suletino *sakristañ*, labortano *eskolaun*, con nasal restituida, frente a las formas centrales (y estándar) *eskribau*, *sakristau*, *eskolau*, etc. Lo que no se explica es tener *-ain* donde tenemos *-au* (*Dorrau*, *Abizau*, *Amilau*, etc.).

¹⁶ «Tengo como muy probable que la conservación de la vieja lengua prerromana en esta época se circunscribiera ya a la zona montuosa vagamente marcada por el Ravenate» (Caro 1973: 126 y ss). Y también, más claramente: «Mas probable es todo lo contrario, o sea que a partir del siglo iv los habitantes de las montañas, muy poco civilizados siempre, aprovechándose de la debilidad del Imperio, bajaron al sur» (1943: 53). Cf. También Mitxelena (1961: 449): «Se ha pensado con toda verosimilitud que el vascuence debió [de] ver claramente reducidos sus dominios hasta el punto de hallarse en trance de extinción durante los primeros siglos de nuestra era (...) personalmente me inclino a aceptar esta idea». En 1982, Mitxelena achaca a esta reducción territorial extrema de la lengua el *brassage* —así lo llama— que condujo al protovasco que postula para mediados del primer milenio. También Gorrochategui, dentro de su postura continuista, habla de un movimiento de avance y retroceso «en acordeón», dice, de la lengua vasca (2009: 551), aunque no sé si se refiere exactamente a esta época.

mana y romana fuera en lo fundamental¹⁷ de lengua indoeuropea, mayormente celta, y se encontrara para estas fechas completamente latinizada e incipientemente romanizada, arrojaría cierta luz sobre algunos problemas o nudos de la historia lingüística de esta zona que, a pesar de muchos años de estudio y debate, se resisten a desatarse.

Me refiero, por ejemplo, a la explicación de Menéndez Pidal (1926: §41, 6b) para la pérdida de *f* inicial latina en castellano por efecto de un sustrato vasco¹⁸ presente en el primitivo condado de Castilla, efecto paralelo al que ese mismo sustrato habría tenido sobre el gascón, lengua en la que también se da el cambio. Esta explicación, a mi juicio muy verosímil, encuentra su principal escollo en el hecho de que el tercer romance de la zona, el navarro-aragonés, no conozca el cambio. Como dice González Ollé:

La conservación de *f* inicial en el dialecto aragonés, especialmente en los documentos procedentes del Alto Aragón, constituye, como es bien sabido, la principal dificultad que se alza contra la teoría de Menéndez Pidal respecto de la evolución *f* > *h*- > \emptyset del castellano. Su explicación substratística, que tan certeramente armoniza los datos históricos y geográficos, resultaría impecable si no existiese el hecho diferencial aragonés. Lo mismo habría de decirse —y con mayor alcance— del navarro (González Ollé 1976).¹⁹

La objeción es, en efecto, de mucho peso:²⁰ si los que por su peculiar relación histórica con esta lengua podríamos llamar «romances vascos», es decir, el castellano y el gascón, comparten, de manera además muy análoga, incluso en el detalle, ese cambio *f* > *h*- > \emptyset , cambio que, aunque no es exclusivo de estos romances y se da también en otros (y en muchas otras lenguas, por lo demás),²¹ en ninguna parte de la Romania, dice don Ramón, se da con la densidad y extensión que presenta en Castilla y

¹⁷ Digo en lo fundamental, porque hay pruebas de una presencia de euskera en el territorio vascón clásico, pero su poca entidad no permite, en mi opinión grandes convicciones. Cf. Caro Baroja (1971: 61), hablando de los nombres vascos de la lápida de Lerga: «Frente a lo aquitano, esto, sobre ser deses- perantemente pobre, es oscurecedor más que aclaratorio. Además, personalmente, yo no sé hasta qué punto es esto propio de una población indígena, o refleja movimientos de población acaecidos ya en época romana». Desde entonces, es cierto, han aparecido más datos vascos, que Caro no conocía, pero siempre en tan corto número que la duda de Caro Baroja sigue siendo razonable: es difícil sostener, sobre esto, que la lengua vasca fuera allí lengua autóctona dominante.

¹⁸ Sustrato es el término que emplea, quizás *faute de mieux*, porque no sé hasta qué punto encaja con la situación que describe. De hecho, la crítica de H. Izzo (1977) a la hipótesis de M. Pidal se basa en entender el término literalmente, es decir, como un vascuence ancestral prerromano en esa zona, cosa para la que, dice (con razón), no hay prueba alguna. Cf. También Lloyd (1987: 220): «The use of the term *substratum*, for instance, is most unfortunate, because it gives the impression, whether intended or not, that the changes must go back to the very centuries in which Latin was being introduced into the Iberian Peninsula».

¹⁹ Ver también Lloyd (1987: 219): «Another argument against the Basque «substratum» is that Navarre, where many Basque speakers lived, the initial /f/ was preserved in the Romance dialect (Alvar 1952). If the presence of Basque speakers was so important, it can be argued that they should have had an effect on Navarrese».

²⁰ El primero que la planteó fue, creo, Manuel Alvar (1947: 155-162 y 1952: 23-32), pero luego la han recogido muchos, por ejemplo H. Izzo (1977).

²¹ Cf. Mercedes Quilis (1996: 385): «No es, sin embargo, un rasgo exclusivo del castellano, ya que el mismo proceso del paso de /f/ inicial latina en [h] se encuentra en el gascón, y en algunos dialectos italianos meridionales».

Gascuña, y se explica muy satisfactoriamente por un traspaso a esas lenguas de hábitos articulatorios vascos en una situación en la que gran parte de las respectivas comunidades lingüísticas eran bilingües, resultaría verdaderamente insólito que el tercer «romance vasco», mejor dicho, el que, en la hipótesis tradicional de un vascuence prerromano ancestral en Navarra, debería ser el más vasco de los romances, lo ignore completamente.

Ahora bien, si nos situamos, por el contrario, en la posición discontinuista y negamos por tanto a los romances navarro-aragoneses sustrato éuskaro alguno, la objeción dejaría de existir: el romance navarro se habría formado por latinización de una comunidad antes indoeuropea, al menos en lo fundamental, con aporte eusquérico nulo o poco importante, es decir en una situación para nada comparable a la que imaginamos para el momento de conformación del español o del gascón, ya que en estas lenguas en una determinada época una parte considerable de los hablantes eran bilingües de lengua primera vasca, antes de abandonar completamente su lengua antigua y romanizarse.

Ciertamente, en el *déferlement* tardío que suponemos de la lengua vasca por la Navarra Media, tuvo que haber, también, por supuesto, un intenso contacto e influjo mutuo de las dos lenguas en cuestión, una situación que podríamos llamar de inmixión de lenguas, si se me disculpa la palabrota. Pero al ser en este caso la lengua vasca la que al fin prevaleció, al menos en el medio rural, es decir, al tratarse de la situación inversa a lo sucedido en las áreas de formación del castellano o del gascón, no ha quedado rastro del influjo en el lado románico, ya que el romance local desapareció y solo pervivió (y desde allí siguió teniendo una posición social dominante), en medios urbanos y en lo que González Ollé (2004) llama la «Romania emersa» de Navarra, en la que no habría habido —salvo como adstrato tardío— influjo vasco relevante ni en su origen ni en su desarrollo, mientras que desaparecía, barrido por el vascuence, de esta *Romania submersa* de Navarra.²²

Esta situación sería exactamente la inversa a la de formación del gascón y del castellano, y los efectos apreciables del contacto, si los tuvo, como es de pensar que los tuviera, deberían apreciarse, por tanto, en la lengua superviviente. Pues bien, hay dos rasgos lingüísticos del vascuence que pueden quizás relacionarse con este hipotético proceso:

En primer lugar, la romanización léxica y morfológica de la lengua vasca, muy profunda, con préstamos masivos de lexemas, de morfemas derivativos e incluso de morfemas gramaticales, que ha sorprendido siempre a los investigadores.²³ Con toda razón critica González Ollé a Rohlf's por decir que el euskera en este trasvase masivo estaba «completando» su léxico:

No me parece acertada la afirmación de Rohlf's: «ninguna otra lengua prerromana ha *completado* con tan grande insistencia el propio léxico con la abundante terminolo-

²² «Si se acepta este último punto de vista, innovador, se hace necesario —es mi propuesta— considerar como *Romania submersa* una parte del territorio navarro» (2004: 263).

²³ Cf. González Ollé (2004: 263) sobre la latinización léxica del euskera: «Desde el punto de vista onomasiológico llama la atención que muchos significantes foráneos correspondan al vocabulario común o básico de una comunidad primitiva (y aun de cualquier otra), es decir, extraña la ausencia total o parcial en él de palabras autóctonas».

gía de la cultura romana» (...). Me fijo en la interpretación de *completado*, pues, según dije, para el propósito presente el interés recae sobre el vocabulario básico, no sobre el advenido en obligado acompañamiento de novedades espirituales, como el cristianismo, con su terminología, o materiales, como determinados objetos.

Porque, efectivamente, el proceso va bastante más allá de la apropiación subsidiaria que describe Rohlfs, y llega a la pura sustitución en unos campos semánticos de suyo muy refractarios al préstamo y en los que es difícil suponer que esos términos faltaran en la lengua original: partes del cuerpo (*gorputz, hanka, zango, berna, bilho, masaila, borondea*), defectos físicos comunes (*maingu, mutu*), nombres de animales (*ollo, abere, antzara, ahate, putre, luma*), o nombres de plantas autóctonas que muy difícilmente podían carecer de nombre en vasco antiguo (*pago*) y términos básicos como *denbora, sekula*.²⁴

De buscar un parangón instructivo para la cuestión, quizás fuera un excelente punto de comparación la propia situación actual de la lengua vasca, en la que, por un lado, la comunidad tradicional es desde hace tiempo totalmente bilingüe, con un buen conocimiento, en general, de su segundo idioma, y, por otro, en los últimos decenios se ha lanzado y ha avanzado ya mucho un intento de difusión e implantación masiva de la lengua vasca, con intención, al menos en el papel, de nativizarla, en la población castellanohablante mayoritaria, intento que, si tiene éxito (que por ahora lo tiene, creo, modesto) no puede sino tener grandes consecuencias lingüísticas.

Como dice Mitxelena en un trabajo dedicado al préstamo lingüístico, esta situación es peligrosa:

Jakina da euskaldunok, baita garbizaleenok ere, bi hitz zorro izan ditugula aldamenean hizketan ari garelarik. Hobeki esan, zakutto bat alde batean, eta zaku sakon-zabala bestean. Lehenbizikoan, euskarazkotzat guztiok edo gehienok dauzkagunak daude; bigarrenean, berriz, erdararen (inguru hauetan erdara baten) ondasun itxuraz azkengabeak gordetzen dira. Eta hartan ez badugu aurkitzen bila gabiltzana, sarri askotan sartuko dugu bestean eskua, hor nekerik gabe idoro dezakegulakoan (Mitxelena 1983: 104).

Mitxelena dibuja aquí una situación de falta de límites claros, incluso psicológicos, entre dos idiomas en contacto, en la que el idioma culturalmente dominante funge de proveedor universal e inagotable («ondasun itxuraz azkengabeak») a causa de un conocimiento defectuoso de su nueva lengua en muchos hablantes. En esta situación, como denuncia, para un número considerable de hablantes, y sobre todo de neohablantes, cualquier ítem léxico vasco es sustituible en cualquier momento sin problema (porque ello no interrumpe la comunicación)²⁵ por su equivalente en español, si no se conoce el término vasco tradicional, perfectamente existente, o si este no viene en ese momento a la mente. Estas observaciones se adecuan bastante bien, creo, a un contexto como el que supongo de expansión de la lengua vasca entre hablantes de latín tardío o protorrómano, donde el extendido bilingüismo, la aparición de

²⁴ Para un listado mucho más extenso de préstamos sorprendentes, ver González Ollé (2004).

²⁵ De hecho, más bien la favorece: muchas veces se diría que cuanto más se parece al español lo que hablan, mejor se entienden todos. Uno tiene la sensación, a veces, de asistir a un inmenso *code-switching* encubierto.

muchos neohablantes, el mal conocimiento del léxico tradicional por parte de muchos de estos, la situación de absoluta superioridad cultural de una de las lenguas en contacto y el consiguiente traspaso sin límites a la otra lengua de rasgos y materiales de la propia podrían explicar esta intensísima romanización que siempre ha sorprendido y sorprende a los estudiosos.²⁶

En segundo lugar, quizás otro rasgo lingüístico peculiar del vascuence de la Alta Navarra pueda atribuirse también a un sustrato —no adstrato— romance anterior. Volviendo a cuestiones de fonética, al haber sido al cabo la lengua vasca la prevaleciente en este proceso que suponemos, muy similar en esencia al que puede imaginarse para los momentos de formación de gascón y castellano, sería esperable que, como en aquellos, esta situación dejara su rastro fonético también en la lengua resultante, el euskera, en nuestro caso. A este tenor, y sin salirnos del mismo fenómeno fonético, es llamativo que según Mitxelena la pérdida de la antigua aspiración vasca parece haber comenzado precisamente en la Alta Navarra: «Es altamente probable que la pérdida comenzara por la Alta Navarra, en contacto con el romance aragonés, que no tenía *h*, y en la mayor parte de esa región era un hecho consumado en el siglo XI» (1977: 205-206).

Mitxelena, dentro de su postura vascoancestralista, parece pensar en una influencia de adstrato («romance contiguo») o de superestrato social. Sin embargo, puede considerarse, quizás con ventaja, la posibilidad de que el influjo responsable de la pérdida fuera también en este caso de sustrato, es decir, que el vascuence de la Alta Navarra en estos siglos fuera, en parte al menos, un vascuence usado en origen por hablantes de romance euskaldunizados que, como en Castilla y en Gascuña, pero a la inversa, habrían traspasado a su nueva lengua, amén de una ingente cantidad de léxico, algunos de sus hábitos articulatorios, como la falta de aspiración (ningún romance navarroaragonés conoce la aspiración, sencillamente porque no la conocía el latín tardío).²⁷ Nótese, por otra parte, que, frente a otras variedades vascas hispanas, el vascuence de la alta Navarra no muestra, desde sus primerísimas muestras²⁸ la menor repugnancia por el fonema /f/.

²⁶ Sobre el peligro de degradación que comporta un proyecto de nativización masiva de la lengua vasca entre la mayoría castellanohablante, he escrito extensamente en Múgica (2010). Encuentro en Mitxelena reflexiones que apuntan a una preocupación parecida (1984: 261), aunque su formulación no es demasiado clara, supongo que deliberadamente: «Que la lengua vasca pueda volverse un *pidgin*, destinado acaso por la mano oculta de la providencia a convertirse en idioma criollo, la verdad, no es cosa que me llene de satisfacción (...). Lo que parece alarmante en nuestro caso, como indicio de una avanzada pérdida de autonomía, es la tendencia que se muestra con ostentación a la traducción, al calco, a la adopción pura y simple».

²⁷ Gonzalez Ollé, en un precioso trabajo de 1976 (333-338) sugería que algunas grafías navarras ultracorrectas (*Fila Ruuia* para *Ilarduya*) podían indicar una aspiración incipiente de *f*- en el romance navarro. No parece haberle seguido nadie por ese camino. Desde el lado vasco, creo que hay indicios en grafías como *Larrafonta*, *Larrahona* (1108, 1366, 1350; Belasko 1999, s.v. *Larraona*) para *Larraona*, que en vasco se ha pronunciado *Larragoa*, con *-g-* de *-h-* (cf. Belasko *ibidem*), para defender que aunque la aspiración desapareció pronto del vascuence altonavarro, en la zona sudoccidental de su área, en contacto con el vascuence alavés, que la conservaba, se mantuvo también hasta más tarde. No olvidemos, que, también según la toponimia, el amescoano parece haber sido una variedad claramente occidental, cercana al alavés y al vizcaíno.

²⁸ Mitxelena (*ibidem*) cita *Naffarrate*, *Zuffia*, *molino de ama nafarra*, del Cartulario de San Millán, docs. 91 (año 1025) y 196 (año 1096).

Sin querer extremar, repito, el valor probatorio de estas observaciones, sí quiero señalar que la hipótesis de la discontinuidad lingüística en esta zona de Navarra sería útil para explicar varias cuestiones difíciles de entender en la visión tradicional de la continuidad. Explicaría el mantenimiento de *f* en romance navarro (pues, a diferencia de los romances castellano y gascón, no habría influjo vasco de sustrato en el momento de su formación) y explicaría mejor también la pérdida temprana de la aspiración en el vascuence importado en esta zona, que se habría visto influido por un sustrato romance anterior carente de aspiración. Todo ello apuntalaría, por otra parte, la teoría sustratística de Menéndez Pidal para el castellano, al restañar su principal vía de agua.²⁹

Para finalizar este apartado quiero mencionar una cuestión que encuentro tratada en varios autores (González Ollé 2004: 232, Verd Conradi 2013: 343) y tiene relación directa con la convivencia de comunidades romanizadas y vascongadas en Navarra y su origen. Señala González Ollé que en la documentación navarra medieval, cuando se va a introducir un término vasco, generalmente un topónimo, son frecuentes fórmulas que segregan expresamente al redactor del texto de las gentes a las que atribuye ese uso:³⁰ *Montem qui dicebatur rustico vocabulo Ataburu* (Leire 1049); *Unam terram que est in loco quod dicitur de basconea lingua Musiturria* (Leire 1059); *Vineam que est in loco quem vascones vocant Ygurai mendico* (Leire 1085). Y añade: «Son de igual naturaleza que las menciones del galo, del germánico, etc., estudiadas por Van Uytffangue en otras zonas de Europa». Es decir, sugieren, como en esas otras zonas, una convivencia entre una comunidad completamente romanizada, y otra que conserva y usa otra lengua, trátase, en el caso de Europa, de una subsistencia o, en el nuestro, de una advenencia, como propongo. La misma llamativa práctica se observa continuamente en el *Fuero General*, donde la mención de términos vascos (especialmente frecuente —y esto también es significativo— en los nombres de pechas) se introduce de la misma forma: «La *cayll* que dize el bascongado *erret vide*»,³¹ es decir, bien en impersonal (*dicitur, dicebatur*) o en tercera persona (*vascones vocant, dize el bascongado*). Curiosamente, cuando por excepción aparece una primera persona, un *yo*, un *nosotros*, es para introducir una forma romance vulgar, como en este mencionadísimo texto de Aralar: «Soto uno, qui dicitur *Aker Çaltua*, nos possumus dicere *saltus ircorum*» (San Miguel de Aralar, 1074), donde en una glosa interlineada el redactor comenta: «Nos possumus dicere *Soto de Ueko*». *Nos*, lo llamamos (o lo podríamos llamar) «soto de Ueko». *Ellos*, lo llaman *Aker Çaltua*. La declaración de alteridad es manifiesta.

Quizás no convenga, sin embargo, exagerar lo que se puede deducir de este curioso proceder. Puede, ciertamente, explicarse por otros medios: por ejemplo, porque el propio oficio que ejerce el *scriptor* y la lengua que utiliza lo hacen situarse mental-

²⁹ Para un punto de vista fuertemente escéptico sobre todas estas explicaciones de sustrato cf. Gavel (1936: 40): «De coïncidences phonétiques entre le basque d'une part et le gascon et le castillan d'autre part, nous ne devons conclure à la réalité d'un substrat que si elle est appuyée par des raisons autres que la simple similitude des phénomènes».

³⁰ «Una breve serie de alusiones distingue expresamente la lengua manejada por el *scriptor* de la propia de su entorno».

³¹ Cito *apud* Caro Baroja (1969: 4).

mente en otro plano, el de la tradición escrita y, por tanto, el de la latinidad y la romanidad, y desde allí, forzado, en parte al menos, por su personaje profesional, habla del mundo vascón como de algo extraño a él, sin que necesariamente eso signifique que lo sea realmente en su vida personal y su práctica lingüística real. Esto, sin duda, puede ser así. Pero tampoco cabe negar que la explicación más sencilla y económica al cabo es aceptar la literalidad de lo que se expresa, sin recurrir a desdoblamientos de identidad y esquizofrenias culturales: que cuando el *scriptor* habla del mundo vascón como de algo que le es extraño es sencillamente porque le es extraño, porque efectivamente no pertenece a él, sino que forma parte de un mundo romance surgido de seis siglos de romanidad, mundo desplazado quizás del entorno rural por una expansión de la lengua vasca pero nunca arrumbado del todo, sobre todo en el medio urbano y en ese sagrario —nunca mejor dicho— de romanidad que fue la Iglesia, que es donde más probablemente hubo de pervivir, en contacto y sostenido por la *Romania emersa* del sur de Navarra³² (más difícil me parece, por contra, que en la Navarra Media pudiera subsistir el romance en el medio rural, como quiere Echenique, y también, con más reservas, González Ollé (2004: 268).

4. Límites lingüísticos y lindes dialectales

Encuentro un apoyo externo a la idea de una expansión tardía del vascuence en la Navarra Media en un interesante trabajo de Mikel Belasko (2004: 55) en el que examina el límite histórico de máxima extensión de la lengua vasca en Navarra a la luz de la toponimia menor, y en su crítica y glosa por Abaitua y Unzueta (2011). Observa Belasko:

En la zona que nos ocupa, la transición no es gradual. Lo es si vamos recorriendo Navarra de norte a sur pasando del 100% [*de toponimia vasca*] en Zugarramurdi o Muskiz de Imotz, para ir descendiendo poco a poco según la fecha de pérdida del euskera hasta llegar al 30% de la línea fronteriza. A partir de aquí se produce un claro corte.

A tenor de los abundantes datos que suministra, en ese límite histórico encontramos, a un lado, pueblos que claramente han sido en su día de lengua exclusiva vasca, y, al otro, pueblos que claramente han sido siempre de lengua exclusiva romance. El corte es absolutamente brusco y tajante, sin gradiente. No hay pueblos «intermedios».

Abaitua y Unzueta (2011: 10) observan que el hecho continúa más allá de Navarra, en la frontera lingüística que cruza Álava, con las mismas características:

El fenómeno se extiende por el País Vasco. Entra por los valles que conectan de manera natural el sudeste de Álava a través de la cuenca alta del río Ega con los navarros de Lana y Zúñiga en Tierra Estella; de forma que la frontera reaparece nítida-

³² Nótese que la única noticia expresa sobre el uso de lenguas en el primer milenio es, si no me equivoco, la de Al-Himyari, que reproduciendo fuentes árabes del siglo ix dice que los habitantes de Bambaluna «hablan la mayoría vasco, lo que los hace incomprensibles» (Al-Himyari 1963: 199). La noticia no es muy informativa por el lado vasco, pero sí por el romance: en el siglo ix parte de los habitantes de Pamplona hablaban romance. Estos «árabes», hay que decirlo, eran buenos jueces en cuanto a la comprensibilidad del romance, ya que en estas fechas todavía eran en gran parte muladíes, de lengua mozárabe.

mente entre los valles de Arana y Arraia, cuyo porcentaje de toponimia vasca es elevado, y el colindante de Campezo, en el que brilla por su ausencia.

Según Belasko, la situación es la misma, además, retrocediendo varios siglos atrás:

300 años atrás (periodo 1700-1725) encontramos que la localidad que ha sido vascohablante ve aumentar la proporción de la toponimia vasca hasta pasar a un 70-100% según los casos, mientras que la no vascofona apenas ve alterada la proporción de nombres de origen vasco. En general pasamos de una transición gradual a un corte brusco, únicamente explicable por una pérdida muy temprana de la lengua vasca al sur de la línea trazada. Estos datos dan fe de la antigüedad y de la permanencia temporal de la frontera vascorrománica en Navarra (Belasko 2004).

Aunque Belasko sugiere, para explicar el hecho, una extensión del romance o latín de sur a norte en una época de auge de la romanización, que habría creado al detenerse esta linde tajante, Abaitua y Unzueta (*ibidem*) opinan, creo que con razón, que este rastro lo ha dejado un movimiento del euskera de norte a sur, que encajaría con todo lo dicho hasta ahora.

La naturaleza de este límite de máxima extensión del euskera en Navarra, que podría calificarse justamente de tajo, sugiere en mi opinión, como en la de estos autores, que es el resultado de una importación masiva de la lengua en un movimiento de norte a sur. Al ir luego la lengua, a partir del siglo XVI, retirándose de nuevo hacia el norte, dejó dibujada sobre el terreno esta nítida raya toponímica, como, si se me permite un símil, la ola al retirarse deja marcada sobre la arena la línea de su máximo alcance.

Merece la pena insistir en este método, no muy practicado entre nosotros, de buscar en la naturaleza de un límite lingüístico la (mucho) información histórica que puede contener. Sobre esto, encuentro unas observaciones muy pertinentes para nuestro caso en un texto poco frecuentado de Menéndez Pidal (1916) publicado en *RFE*,³³ donde reseña, con gran severidad, la tesis doctoral de monseñor Griera sobre la frontera lingüística catalano-aragonesa en el Pirineo.

En la Península, dice, se dejan ver dos tipos muy distintos de límite entre variedades romances, diferencia que se explica, a su juicio, por causas históricas, es decir, por expansión de variedades en la Reconquista. Nota don Ramón que en el norte peninsular los límites de leonés y gallego y los de catalán y aragonés en la franja más septentrional, hasta Benabarre, son límites graduales, que constituyen casi un continuo: las variedades van haciéndose poco a poco más catalanas o más aragonesas según vamos en una dirección u otra, y lo mismo pasa en el este: las hablas son más y más gallegas o más y más leonesas según uno se desplaza en una u otra dirección. Más al sur, por el contrario, los límites entre romances son bruscos y tajantes, indudables, con gran acumulación de isoglosas en el mismo sitio. Lo explica así: «Al norte tenemos el resultado de la evolución ininterrumpida de dialectos románicos primitivos, y al sur, el resultado de una invasión en masa debida... a la reconquista, invasión de una lengua completa».

Hablando en concreto del límite entre catalán y aragonés, dice:

En la tierra reconquistada antes del siglo XIII, es decir, hasta Benabarre, Purroy y Calasanz, el aragonés y el catalán se interpenetran en límites sueltos, lo cual nos in-

³³ Manuel Alvar (1976: 135) la califica, con justicia, de «importantísima» reseña.

dica que el dialecto románico primitivo vivía allí todavía en el siglo XI en condiciones de subsistir y predominar frente al de los reconquistadores... En la tierra reconquistada más tarde, es decir, desde Monzón (1142) y Tamarite (hacia 1145) hasta Alcolea de Cinca (1141), Lérida y Fraga (1149), el paso del aragonés al catalán es brusco, separándose ambas lenguas por gran cantidad de límites coincidentes, lo cual nos indica que una y otra lengua son allí importadas por los aragoneses y catalanes reorganizados y repobladores del país.

Todo esto, sin duda, es de un sentido común aplastante: el resultado normal de la fragmentación *in situ* de una lengua uniforme, cuando no hay grandes desplazamientos de población ni grandes obstáculos físicos o políticos que interrumpan la comunicación, es un continuo lingüístico, de comprensión mutua ininterrumpida, donde las variedades contiguas son siempre poco diferenciadas, aunque las de los extremos puedan ser muy distintas. El contraste brusco entre variedades procede normalmente de desplazamiento (o, añadido yo, de aislamiento por razones físicas o políticas).

Ahora bien, si con estas observaciones en la mente volvemos la vista a las tierras vascas, hay que decir que estos dos tipos de límite dialectal, el difuso por evolución *in situ* («de límites [=isoglosas] sueltos», por decirlo como M. Pidal), y el brusco («límites coincidentes») por importación tal cual, con sus hablantes, de una variedad «cocida» en otra parte, se dan claramente también en el mapa dialectal vasco, aunque aquí no de norte a sur, sino de este a oeste. En esa dirección, también aquí hasta el río Deva la variación lingüística es de la primera clase, difusa y gradual. Sin embargo, en el río, hay un salto y el *gap*, la brecha entre vizcaíno y guipuzcoano (o Central y Occidental, si se prefiere) es grande y tajante; en este punto se agolpa un gran número de isoglosas, que separan variedades de comprensibilidad mutua muy reducida para el hablante ingenuo (no para el lingüista, claro).

Ya Lacombe (1952: 263) dijo que en realidad solo hay dos dialectos vascos: vizcaíno por un lado, y todos los demás por otro: oriental versus occidental, podríamos decir. También Uhlenbeck (1910) pensó, ante esta realidad, que el vizcaíno era «otra lengua», que se había ido «acercando» al vasco. Esto, por supuesto, es insostenible (cf. Zuazo 1989), pero la idea de Uhlenbeck es significativa y constituye, al menos, un intento de buscarle explicación al gran hecho dialectal vasco peninsular que es esta brusca y neta solución de continuidad. Se puede reinterpretar la idea en el sentido de que ese «acercamiento» lo fuera en sentido geográfico: es decir, que lo que tenemos hoy sea consecuencia del acercamiento geográfico hasta entrar en contacto, de dos variedades originalmente distantes de un antiguo continuo del tipo de los que describe Menéndez Pidal, y ello a consecuencia de desplazamientos históricos de población.

Realmente, si no se piensa en algo así, es difícil explicar, a falta de límites políticos o físicos importantes (el río Deva no parece un obstáculo insalvable) por qué la mancha del euskera peninsular es un gradiente en prácticamente toda su extensión salvo aquí, donde se convierte en un corte.

Creo que la hipótesis que mejor explica esta realidad es la de un desplazamiento antiguo de unas variedades vascas sobre otras, de este a oeste, lo cual nos lleva, nuevamente, a las varias teorías sobre vasquización tardía de la Depresión Vasca, o incluso, en sus versiones más extremas, vasquización tardía de toda la Vasconia histórica peninsular, incluida Navarra, con la diferencia de que, en mi hipótesis, en esta zona ex-

tremo-occidental tal expansión eusquérica no hubiera desplazado hablas latinas o indoeuropeas, sino otras hablas eúscaras preexistentes, muy distintas, occidentales. Al detenerse la expansión en el río Deva, lo que encontramos hacia el oeste representaría la capa vasca anterior, no sumergida. Es decir, que quizás Uhlenbeck tuviera algo de razón: el vizcaíno sería, si no otra lengua, al menos otra variedad originalmente muy distante de un antiguo continuo, desfigurado por una expansión de vasco oriental sobre una capa occidental más antigua. Creo que un dialectólogo avezado, ante esta configuración, pensaría en un desplazamiento de variedades con movimiento de población.

La explicación alternativa es la que da al caso Zuazo (2010): el contraste dialectal occidental/central se habría conformado por irradiación de innovaciones desde dos centros urbanos distintos, que en su opinión serían Vitoria y Pamplona. Siento no disponer ya de espacio para desarrollar mi opinión, pero a mi juicio esta explicación tiene dos problemas: por un lado, su verosimilitud histórica no me parece firme, y creo que con justicia se le puede aplicar, *mutatis mutandis*, las palabras críticas que Caro Baroja dirigía a las tesis de Sánchez Albornoz.³⁴ También aquí parece difícil que las innovaciones lingüísticas vascas hayan irradiado precisamente de las zonas donde más patente y demostrada es una profunda romanización, y dentro de estas, además, desde unos centros urbanos donde precisamente mayor probabilidad hay de que el romance sea una realidad antigua, quizás incluso remontable sin solución de continuidad a la romanización. Tras lo que vengo diciendo en este trabajo, el papel irradiador de vasquidad de Pamplona o Vitoria no me parece nada evidente, ni siquiera plausible. Pero, sobre todo, me pregunto si la naturaleza «densa» de este *clivage* dialectal es verdaderamente explicable por este medio. Este tipo de difusión de innovaciones desde focos prestigiosos tiende, en efecto, a producir un panorama de «límites sueltos que se interpenetran», por decirlo como M. Pidal, ya que no suele implicar desplazamiento de población, sino que los cambios se difunden a la manera en que se propaga el sonido, por contagio de la vibración de una molécula a otra, sin que estas mismas cambien de lugar, lo cual suele acarrear áreas de difusión diferentes para cada innovación. A mi juicio, esta hipótesis sigue sin explicar el haz de isoglosas que separa vizcaíno de guipuzcoano. Creo que un análisis más detenido de las implicaciones históricas de este límite dialectal podría tener consecuencias importantes para nuestras ideas sobre el origen de la fragmentación dialectal vasca.

Pero esta, como decía Manuel Gómez Moreno, no es cuestión para hoy.

³⁴ «Resulta a mi juicio un poco difícil defender el corrimiento del vasco desde el territorio navarro-aragonés-riojano de la antigua Vasconia más conocida de los romanos a las actuales provincias vascongadas, si se tiene en cuenta que para sostener con éxito esta tesis, habría que admitir que la única lengua no indogermánica que se conserva en el W. de Europa ha ido de un territorio muy romanizado (...) a otro en el que no hay vestigios apenas de romanización» (1973: 99).

Bibliografía

- Abaitua Odriozola, J. y M. Unzueta Portilla, 2011, «Ponderación bibliográfica en historiografía lingüística. El caso de la “vasconización tardía”», *Oihenart* 26, 5-26.
- Al-Himyari, 1963, *Kitab ar-Rawd al-Mitar*. Traducción de M. P. Maestro González, *Textos Medievales*, n.º 1. Valencia: Anúbar.
- Albertos, M. L., 1970, «Álava prerromana y romana. Estudio lingüístico», *Estudios de Arqueología Alavesa* 4, 107-234.
- Alvar, M., 1947, «Sobre pérdida de *f* en el aragonés del siglo XI», *Archivo de Filología Aragonesa* 2, 155-162.
- , 1952, «Más sobre pérdida de *f* inicial», en *Actas del I Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos*. Zaragoza: CSIC, 23-32.
- , 1976, «Catalán y aragonés en las regiones fronterizas», *Archivo de Filología Aragonesa* 18-19, 135-184.
- Andersson, L., 1963, «Le suffixe *-ain* dans la toponymie pyrénéenne», *BAP* 19, 315-336.
- Andreu Pintado, J. (ed.), 2009, *Los vascones de las fuentes antiguas. En torno a una etnia de la Antigüedad peninsular*. «Instrumenta». Barcelona: Universidad de Barcelona.
- Azkarate, A., 1999, *Necrópolis tardoantigua de Aldaieta (Nanclares de Gamboa, Álava)*. I. Catálogo (Memorias de yacimientos alaveses, n.º 6). Vitoria-Gasteiz: Diputación Foral de Álava.
- , 2003, «La arqueología y los intereses historiográficos. (De los postulados vascocantabristas a las necrópolis tardoantiguas de influencia nordpirenaica)», *Bidebarrieta* 12 (Bilbao 700). Congreso de Historia de Bilbao: I, 27-60.
- Belasko, M., 1994, «Aproximación a la toponimia de la Ribera de Navarra», *Revista del centro de estudios de la merindad de Tudela* 6, 59-78.
- , 1999 [1996], *Diccionario etimológico de los nombres de los pueblos, villas y ciudades de Navarra*. *Apellidos navarros*. Pamplona: Editorial Pamiela, 2.ª ed.
- , 2004, «Toponimia y panorama lingüístico de la Ribera de Navarra y comarcas circundantes». En R. Jimeno y J. L. López Mugartza (eds.), *Vascuence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 55-78.
- Carasatorre, R., 1993, *Barranca, Burunda*. Pamplona: R. Carasatorre.
- Caro Baroja, J., 1943, «Observaciones sobre la hipótesis del vascoiberismo considerada desde el punto de vista histórico (*Conclusion*) II (Materiales epigráficos)», *Emerita* 11, 1-59.
- , 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Reed., San Sebastián: Txertoa 1990.
- , 1969, «Observaciones sobre el vascuence y el Fuero General de Navarra», *FLV* 1, 61-95.
- , 1971, *Etnología Histórica de Navarra I*. Pamplona: Aranzadi-Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Navarra.
- , 1973, *Los pueblos del norte de la Península Ibérica*. 2.ª edición, San Sebastián: Txertoa.
- Echenique, M. T., 1986, «El romance en territorio euskaldún», in R. Cierbide (dir.), *Lengua y literatura románica en torno al Pirineo*. San Sebastián: UPV/EHU, 151-169.
- , 1987, *Historia lingüística vasco-románica*. Madrid: Paraninfo.
- , 2006, «Historia lingüística vasco-románica. Tareas acabadas y perspectivas futuras», *Oihenart. Cuadernos de lengua y literatura* 21, 25-44.
- Euskaltzaindia, 1990, *Nomenclátor euskerico de Navarra*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Gavel, H., 1921, *Éléments de phonétique basque* (= *RIEV* XII).
- , 1936, «Remarques sur les substrats ibériques, réels ou supposés, dans la phonétique du gascon et de l'espagnol», *Revue de linguistique romane* 12, 36-43.

- , 1951, «À propos des toponymes basques en *-ain*», *Gernika* 16, 2-5.
- , 1963, «Notes de toponymie basque», en *Actas del III Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos, Gerona, 1958*. Zaragoza: Instituto de Estudios Pirenaicos VI, 45-49.
- González Ollé, F., 1976, «El topónimo *Fila Ruuia* y la ultracorrección de *f* en documentos navarros de 1215 y 1216», *FLV* 24, 333-338.
- , 2004, «Navarra Romania emersa y ¿Romania submersa?», *Aemilianense* 1, 225-270.
- Gorrochategui, J., 1998, *Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca. Lección inaugural del curso académico 1998-99 de la Universidad del País Vasco*. Vitoria: UPV/EHU.
- , 2009, «Vasco antiguo: algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas». *Palaeohispanica. Revista sobre lenguas y culturas de la Hispania antigua* 9, 539-555.
- Irigoyen, A. 1987, «Sobre el origen de los patronímicos y de ciertos topónimos terminados en *-ain*, *-ein*, sul. *-añe*», en *Actas de las II Jornadas de Onomástica*. Orduña, Bizkaia: Euskaltzaindia, 111-121.
- , 1989, *En torno a la toponimia vasca y circumpirenaica*. Bilbao: Universidad de Deusto, Departamento de Lengua Vasca.
- Izzo, H. J., 1977, «Pre-Latin languages and sound changes in Romance: the case of Old Spanish /h-/», in M. P. Hagiwara, *Proceedings of the Fifth Linguistic Symposium on Romance Languages* (Rowley, MA: Newbury House), 227-53.
- Jimeno Jurío, J. M., 1995, *Historia de Pamplona y sus lenguas*. Tafalla: Txalaparta.
- , 1997, *Navarra, historia del euskera*. Tafalla: Txalaparta.
- Lacombe, G., 1952, «Langue basque», in A. Meillet & M. Cohen, *Les langues du monde*. Paris: CNRS, 255-270.
- Lloyd, P. M., 1987, *From Latin to Spanish: Historical phonology and morphology of the Spanish language*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Menéndez Pidal, R., 1916, *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*. Madrid; citado por la 3.^a ed. muy corregida y adicionada. Madrid: Espasa-Calpe, 1986.
- , 1926, «Reseña de A. Grieria i Gaja: *La frontera lingüística catalano-aragonesa. Estudi Geográfico-lingüístico*», *Revista de Filología Española* 3, 73-88.
- Meyer Lübke, W., 1925, «Zur Kenntnis der vorrömischen Ortsnamen der iberischen Halbinsel», en *Homenaje a Menéndez Pidal*. Madrid: Espasa Calpe, I, 63-84.
- Mitxelena, L., 1953, *Apellidos vascos*, San Sebastián, 1953, Reeditado 1973. San Sebastián: Txertoa. OC 9, 1-236.
- , 1955, «Nombres vascos de persona», *ASJU* 2, 107-227. Reeditado en Mitxelena, 1988 (la página se cita por la reedición). OC 9, 403-424.
- , 1961, «Los nombres indígenas de la inscripción hispanorromana de Lerga», *PV* 65-74. [Ahora en *LH*, 446-457]. OC 5, 245-260.
- , 1976, «Onomástica y población en el antiguo reino de Navarra: la documentación de San Millán», in *XII Semana de Estudios Medievales. 1974*. Pamplona: Príncipe de Viana, 49-71. OC 9, 361-378.
- , 1977, *Fonética Histórica Vasca*, 2.ª edición, corregida y aumentada. San Sebastián: Diputación de Gipuzkoa. OC 6.
- , 1981, «Lengua común y los dialectos vascos», *ASJU* 15, 289-313. OC 7, 517-544.
- , 1982, «Sobre la lengua vasca en Álava durante la Edad Media», in *Vitoria en la Edad Media*. Vitoria-Gasteiz: Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz. OC 5, 403-418.
- , 1983, «Hitz mailebatuez», *Euskera* 28, 103-105. OC 10, 67-78.

- , 1984, «Lingüística inmanente y lingüística trascendente», *ASJU* 18, 249-266. OC 2, 159-174.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos de *ASJU*. San Sebastián: Diputación Foral.
- Mugica, M., 1996, «Notas de fonética histórica y toponimia (I). Sobre cronología de los cambios fonéticos», *ASJU* 30:1, 219-238.
- , 2000, «Notas de fonética histórica (II). Finales en *-(i)ano*, *-(i)one*, *-ina*», *ASJU* 34:2, 397-412.
- , 2012, «Lengua y secesión: política lingüística y futuro en el País Vasco», in J. Arregi (coord.), *La secesión de España. Bases para un debate desde el País Vasco*. Madrid: Tecnos.
- NTYC = *Navarra, Toponimia y Cartografía. Toponimia Oficial De Navarra*, 41 volúmenes. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Quilis Merín, M., 1996, «La *F-* inicial latina en los orígenes de la lengua española (I)», *ASJU* 30:2, 385-454.
- Salaberri Zaratiegui, P., 2000, «Acerca del sufijo toponímico *-ain*», *FLV* 83, 113-137.
- Sánchez Albornoz, C., 1972, «Los vascones vasconizan la depresión vasca», in *Orígenes de la nación española. Estudios críticos sobre la historia del reino de Asturias*. Oviedo: IDEA I, 101-106.
- , 1984, *Orígenes y destino de Navarra, trayectoria histórica de Vasconia y otros escritos*. Barcelona: Planeta.
- Saroihandy, J., 1913, «Vestiges de phonétique iberienne en territoire roman», *RIEV* 7, 475-497.
- Sayas Abengoechea, J.J., 1999, «De vascones a romanos para volver a ser vascones», *RIEV* 44, 147-184.
- Schmoll, U., 1959, *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Schulten, A., 1927, «Las referencias sobre los vascones hasta el año 810 después de J.C.», *RIEV* 18, 225-240.
- Uhlenbeck, C. C., 1910, «Contribution à une phonétique comparée des dialectes basques», *RIEV* 4, 65-118.
- Untermann, J., 1992, «Los etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica», *Complutum* 2-3, 19-34.
- Verd Conradi, G. M., 2013, «El topónimo y la lengua del castillo de Javier», *Príncipe de Viana* 257, 313-376.
- Villar, F. & B. Prósper, 2005, *Vascos, celtas e indoeuropeos. Genes y lenguas*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Wulff Alonso, F., 2009, «Vascones, autoctonía, continuidad, lengua. Entre las historias y la historiografía», en A. Pintado (ed.), 23-56.
- Zuazo, K., 1989, «Euskara ote da bizkaiera?», *RIEV* 34:1, 73-90.
- , 2010, *El euskera y sus dialectos*. Irún: Alberdania.

Matias Múgica

Gobierno de Navarra

Sección de Publicaciones

Calle de Tudela, n.º 20 - 31003 Pamplona

mmugicaf@gmail.com

Arabako herri izenen azentueraz

On the accentuation of Basque place names in Álava

Garazi de Olano Martinitz-Xil eta Gorka Elordieta

Euskaraz Koop. eta UPV/EHU

Abstract

This paper analyzes the stress patterns of town and village names of the province of Araba (Basque Country, Spain). There are many names that are accentuated closer to the beginning of the word than to the end of the word (Gardélegi, Etxábarri, Arrízala, Olábezar, Gújuli, Róitegi, etc.). Other names, however, show word stress on the penultimate syllable: Aretxabaléta, Egiléta, Maturána, Urtupíña, Arenáza, Zubillága, Elorriága, Larrinóa, etc. The location of word stress towards the left edge does not coincide with the most frequent location of word stress in Spanish, that is, the penultimate syllable. Our analysis is that word stress is assigned to the last syllable of the root, in words of Basque origin. Thus, in place names with the structure root + affix(es) stress surfaces on the last syllable of the root, and in place names with compound word structure (i.e., root + root (+ affix)) stress surfaces on the last syllable of the first root. In words of Romance origin stress surfaces on the penultimate syllable.

Keywords: *word stress, Basque, place names, Álava.*

Laburpena

Lan honetan Arabako herri izenek gazteleraz erakusten duten azentuera aztertzen da. Badira izen asko azentua hitzaren hasieratik gertuago dutenak hitz bukaeratik baino (adibidez Gardélegi, Etxábarri, Arrízala, Olábezar, Róitegi, Gújuli, eta abar). Beste izen askok, ordea, azentua azkenurreko silaban dute: Aretxabaléta, Egiléta, Maturána, Urtupíña, Arenáza, Zubillága, Elorriága, Larrinóa, etab. Ezkerralderagoko azentuera ez dator bat gazteleraz nagusi den patrioarekin, hau da, azentua azkenurreko silaban ezartzen duenarekin. Gure analisisa da azentua euskal erroaren azken silaban ezartzen dela. Beraz, hitz elkartuen osiera duten toponimoetan, azentua lehen erroaren azken silaban ezartzen da, eta erro + atzizki(ak) egiturako toponimoetan, erroaren azken silaban. Erdal jatorrizko herri izen gehienek azkenurreko silaban dute azentua, gazteleraz ohikoena den azentu kokagunean.

Hitz gakoak: *azentua, euskara, herri izenak, Araba,*

1. Sarrera

Lan honen xedea Arabako herri izenen azentuera aztertzea da.¹ Arabako herrien izenen ahoskera ez da nolana hikoia, azentuera ezberdinak topatzen baititugu. Ohikoak da Araban gaztelaniaz halakoak entzutea: «Soy de Betoláza»,² «Vengo de Olaéta», «Está en Zabaláte» edo «Lo trae de Echegóien», baina baita «Me voy a Azázeta», «Voy a subir a Olárizu», «Vive en Gardélegi» edo «Me voy a Egileor» bezalakoak. Hau da, leku-izenen azentua azkenaurreko silaban edo ezkerreago ager daiteke. Bigarren azentuera mota deigarria da, zeren 50 toponimo inguru daude horrelako azentuerarekin, eta hori ez da gaztelaren azentu eredu nagusia, hitzaren azkenaurreko silabakoa baizik. Gainera, kontuan izan behar dugu Araba aspalditik erdaldundutako herrialdea dela.

Arabako toponimoen azentueraren inguruan ez da lan monografikorik egin. Knörr (2000) saiatzen da azentuerari buruzko behaketak egiten, toponimoen silaba kopuruari eta morfologiari erreparatuz. Bi silabako toponimoek azentua ia beti lehen silaban dute (*Múrga, Ócio, Áñua, Hérmua, [...]*) (Knörr 2000: 611). Hiru silabakoetan ohartarazten gaitu proparoxitonoak asko daudela («[...] *Virgala, Zárate, Zuázola* (pero los jóvenes Zua-zó-la, según mi informante mayor)» (Knörr 2000: 612). Lau silabako toponimoen inguruan proparoxitonoak franko direla aipatzen du: «*Ibárguren, Mendíguren, Imíruri, Ilárduya, Estíbaliz [...]*» (Knörr 2000: 613), baina grabeak ere asko direla diosku.

Toponimoen morfologia eta azentueraren artean lotura bat egon daitekeela aipatzen du Knörrrek: bere ustez ez da kasualitate hutsa leku atzizki edota atzizki plural-gileak dituzten toponimoek azentu paroxitonoa izatea. Berak *-eta, -aga, eta -ano eta -ana* atzizkiak aipatzen ditu (*Arechavaléta, Berrosteguiéta, Antoñána, Quejána, etab.*, cf. Knörr 2000: 616). Dena den, aitortzen du ez dagoela erabateko korrespondentzia, badirelako atzizkirik gabeko toponimoak edo toponimo atzizkidunak azentu proparoxitonoarekin: «Pero sin duda hay contraejemplos y hasta vacilación en el acento: he oído Ullibárri, se dice Urrúnaga, [...]» (Knörr 2000: 611).

Ohar interesgarri bat egiten du toponimoen euskarazko edo erromantzezko jatorriari buruz: jatorri erromantzea duten *-ana* eta *-ano* atzizkiei dagokienez, azentu grabea mantentzen dutela dio: «Los nombres de raigambre latina mantienen el acento grave. Esto es evidente sobre todo en los terminados en *-ana* y *-ano* [...]: *Subijána, Ormijána, Lopidána [...]*» (Knörr 2000: 615).

Bestalde, 'izen + adjektibo' egitura duten toponimoen artean grabeak direnak erruz direla diosku: «En las estructuras "nombre + adjetivo" abundan los graves, sobre todo si se trata de formaciones diáfanos: *Mendizábal, Larragórri, Andagóya [...]*» (Knörr 2000: 615).

Ezbairik gabe, Arabako toponimoen inguruan Salaberrik (2015) egin du lanik sakonena, osoena eta zehatzena. Arabako 523 toponimoen izen ofiziala, dokumen-

¹ Azpimarratu nahi dugu lan hau ez dela Arabako toponimo guztien azentuerari buruzkoa, herrien edo herrixken izenen azentuerari buruzkoa baizik.

² Lan honetan, azentuaren kokagunea erakusteko azentua silaba azentuduneko bokalaren gainean adieraziko dugu tilde batekin, nahiz eta ortografikoki euskaraz ez egon, eta ezta gaztelaraz ere, azentua azkenaurreko silaban erortzen denean (eta hitza bokalez edo *-s* eta *-n* kontsonanteekin bukatuz).

tazioa, etimologia eta gaztelerazko eta euskarazko ahoskera azaltzen ditu.³ Ahoskera Nazioarteko Alfabeto Fonetikoaren bitartez adierazten du, eta azentuaren kokagunea azentu-marka baten bitartez markatzen du silaba azentuduneko bokalaren gainean. Adibide bat ematearren: «*Pronunc.:* [be.lún.θa] / [be.lún.tsa]»⁴ (Salaberri 2015: 129). Lehenengo ahoskera gaztelerarenari dagokio, eta bigarrena euskararenari, egileak ondo azaltzen duen moduan:

[...] en primer lugar viene, en general, la pronunciación castellana del topónimo, sea éste de origen eusquérico o no, y a continuación [...] la pronunciación vasca, entre paréntesis cuando es una forma que se deduce de la variante eusquérica ya perdida y olvidada [...] un poco adaptada a los hábitos lingüísticos de un hablante de euskara digamos «central» (Salaberri 2015: 33-34).

Hau da, gaztelerazko ahoskera arabarrek gazteleraz hitz egiterakoan erabiltzen duten forma da, eta Salaberrik lekukotasunak jaso ditu. Aldiz, Salaberrik proposatzen duen euskarazko ahoskera, batez ere azentuaren kokagunea, ezin da jakin arabarren euskalkian horrela zenik, idatzizko edo ahozko testigantzarik izan ezean. Salaberrik (2015) berak ondo dioen bezala, Araban administrazioko hizkuntzak lehenago latina eta gero gaztelania izan dira, eta euskaraz idatzitako toponimoek eta hauen jentilizioak (adib., *Axparreneco*, Perez de Lazarragaren olerkietan, edo Erdi Aroko kantetako *gamboar*) edo onomastikako adibideak (*Franguarbin*, lit. 'Francoren bidea'; *Ochoa Larreco*) beti ezartzen dira latinez edo gaztelaniaz idatzitako testuetan, eta askotan euskarazko forma eta gaztelaniazko forma agertzen dira garai berebanean. Araba bezalako inguru elebidunetan, ohikoena izan da euskal jatorrizko toponimoak gazteleraz ere erabiltzea eta alderantziz, jatorri erromantzeko toponimoak euskaldunek ere erabiltzea.⁵ Salaberrik berak aitortzen duen bezala, proposatutako euskarazko ahoskerak gaur egun euskara batuan edo erdialdeko euskararen ahoskatutako formei dagozkie.

Beraz, lan honetarako gu gaztelerazko ahoskeran oinarrituko gara, benetan hura delako arabar guztiek ezagutzen duten forma, amankomunezko ezagutzako, dokumentatuta dagoena eta gaur egungo hiztunek erabiltzen dutena. Asumituko duguna da euskal jatorrizkoa den toponimo batek, nahiz eta gaztelerazko fonologiarekin ahoskatu, Arabako euskalkiaren testigantza utziko digula. Adibidez, *Arrizala* edo *Berrostegieta* bezalako toponimoak arabarrek gaur egun ere beraien gazteleran [a.rí.θa.la] edo [be.ros.te.ɣjé.ta] ahoskatzen badituzte, guk horiek hartuko ditugu kontuan, beraientzat dituzten formak direlako, elkarren artean ezagutzen dituztenak, ez

³ Toponimo gehienak bi motatakoak dira: 256 toponimo deskribatzaile (*Urizarra, Olabbarri, Ibar-guren*) eta 195 antroponimo (adib. *Antonius* > *(*fundu*) *antoninu* 'Antonius-en jabetza' > **Antolinu* > **Andolihū* > **Andoli.u* > **Andolju* > *Andollu*). Badira aurreko bi motetan sailkatzeko bi aukera ematen dituzten 13 toponimo ere, eta 59 toponimo ilunagoak, sailkapen argirik ez dutenak. Beste egile batzuk arinago proposatu badituzte etimologiak, Salaberrik (2015) aurkeztu egiten ditu hauek (Caro Barroja 1980; Mixelena 1982, 1997; Nieto 1997; Albertos 2004, besteak beste). Batzuk onartu egiten ditu, baina sarritan etimologiaren ahuleziak edo akatsak erakusten ditu eta analisi hobekoak bilatzen ditu. Beste herri izen askotarako ez dago aurreko proposamenik eta berak eskaintzen ditu etimologiak.

⁴ Nazioarteko Alfabeto Fonetikoa zorrotz erabiliz, euskarazko ahoskeran afrikatuak [tʃ] beharko luke izan.

⁵ Toponimo batzuk ez datoz zuzenean latinetik edo gaztelaniatik, baizik eta zelteratik edo hizkuntza zeltiberiar batetik. Adib. *Lezama* (Salaberri 2015: 256-257). Beste batzuetan jatorria iluna da, eta ezin da etimologiarik ziurtatu: *Caránca, Cárcamo, Páganos*.

erdialdeko euskaraz edo euskara batuaz hitzun batek irakurriko lituzkeen [a.rí.şa.la] edo [berós.te.ýi.e.tà], azentua beti hitzaren bigarren silaban erortzen delarik (hitz bukaerako azentu bigarrenkari batekin, batez ere hitz luzeetan). Ez ditugu kontuan hartuko ahozkoan erabiltzen ez diren izen ofizialak. Esate baterako, *Apellániz* herri izena jende guztiak erabiltzen du, eta jendeak badaki ahoskatzen, baina forma honekin batera ofizialak ere diren *Apilaiz* edo *Apinaiz* jendeak ez ditu erabiltzen, edo ez daki nola ahoskatu (gazteleraz). Guk *Apellániz* hartu dugu kontuan. Muturrezko kasu batzuk ere badaude, *Portilla/Zabalate* adibidez. Jende guztiak ezagutzen duena eta nola ahoskatu ados dagoena *Portilla* da, ez *Zabalate*.

Euskal toponimiak morfologia aldetik bi kategoria erakusten dizkigu: batetik, 'erro + erro' formako hitz elkartuak⁶ eta, bestetik, 'erro (+ erro) + atzizki (+ atzizki) (+ atzizki)'⁷ egituradunak. Lehen motaren adibide batzuk hurrengoak izango lirateke: *Atxondo* [haitz + ondo], *Etxebarria* [etxe + barri + -a], *Ibarrola* [ibar + ola], *Azkoitia* [haitz + goiti + -a], *Itsasondo* [itsas + ondo], *Aranguren* [aran + guren], *Azkoien* [haitz + goien], *Basaburua* [basa + buru + -a], *Berriozar* [berrio + zahar], *Arrizala* [harri + zabal + -a]. Bigarren motakoak: *Arrieta* [harri + -eta], *Aretxabaleta* [(h) areitz + zabal + -eta], *Berroztegieta* [berro + -(t)z + -tegi + -eta], *Arteaga* [arte + -aga], *Irulegi* [irul + -egi], *Elordi* [elor + -di], eta abar luze bat. Arabako toponimoak ere bi egitura hauetakoak dira.

Gaminderen (1998) hainbat herritako euskararen azentu ereduen deskribapenean, hiru udalerritako datuak baino ez ditu aurkezten: Aiara (Baranbio), Aramaio (Etxaguen eta Oleta) eta Legutio (Bilerle, Elosu, Nafarrate eta Urrunaga), 1980. urtean bildutako datuetan oinarrituz (Gaminde 1998: 35-39). Datuen arabera, bi silabako hitzetan azentua lehen silaban doa beti, singularrean edo pluralean, eta aditz partizipioetan ere (*ái(t)e*, *áma*, *báltza*, *óna*, *sárra*, *áuntzek*, *áistak*, *báltzak*, *néskak*); hiru edo lau silaba dituzten izenak, hala pluralean nola singularrean, azentua bigarren silaban daramate, eta hiru silabako partizipioek ere (*ardí(x)e*, *artóa*, *aurrésque*, *beróa*, *dirúe*, *gisóna*, *políte*, *seméa*, *basóa*, *afárix*, *alábak*, *gisónak*, *ollóak*, *seméak*, *alárgune*, *baskárie*, *armósue*, *ganádue*, *baríkue*, *arráutzie*, *arrátóye*, *atzámarr*, *okélie*, *bentánie*, *oláskue*, *alábie*, *adárrak*, *abératzak*, *alkátiek*, *akábau*, *ekárri*, *eskóndu*, *garbitu*, *ikúsi*, *sapáldu*). Honelakoxea da gertu dauden Gipuzkoako Arrasate, Aretxabaleta eta Eskoriatzako azentuerak ere: *afáix*, *euríxe*, *pikúe*, *porrúe*, *semíe*, *alábie*, *alárgune*, *amándrie*, *arráutzie*, *bekókixe*, *alkátiek*, *astúek*, *abératzak*, *arrátóyek*, *agértu*, *apúrto*, *berótu*, *eskátu* [...]» (Gaminde 1998: 112-113, 128).

Ez dago daturik Arabako hizkeretako hitz elkartuen azentu ereduaren inguruan. Eta hainbat euskalkiren deskribapenak eta analisiak eskaintzen dituen Hualderen (1997) lanean ere, eredu gutxi batzuk bakarrik aipatzen dira. Bestalde, Gaminderen (1998) hainbat herritako azentu ereduen deskribapenean ez da hitz elkartuen azentueraz informaziorik ematen. Arabatik gertu dauden euskalkietatik, Hualdek (1997: 156-157) mendebaldeko azentueraren inguruan idatzitakoari erreparatzen badiogu, azentua konposatuaren lehen osagaiaren azken silaban aurkitzen dugula azaltzen du. Antzuola eta Bergaran, adibidez, *burú-aundixa*, *gibél-urdiña*, *xagú-xarra*,

⁶ Toponimo elkartuetan *-a* atzizkia ere ager daiteke.

⁷ *-a* atzizkia ez den beste atzizki bat gehituz. Kasu batzuetan bi atzizki ere.

argi-ollarra, aitzá-jauna, puzká-ontzixa eta halakoak aurkitzen dira. Hala eta guztiz ere, konposatu batzuek azkenaurreko silaban daukatela azentua nabarmentzen du. Antzuolako adibideak ematen ditu: *aritz-orrixa, ur-txakúrra, aitta-puntakúa, kuku-sagárra, txori-opilla*.

Arabatik urrutiago, erdialdeko toki batzuetan lehen osagaiaren azken silaban aurki daiteke azentua. Beasainen, adibidez (Hualde 1997: 136): *basá-gizon, sudúr-luxea, begí-okerra, begí-zabala, gibél-aundie, illín-abarra, burúaundie (búru-aundie ere)*. Baina hemen beste kokagune batzuk ere badaude: lehen osagaiaren lehen silaban (*bé-lar-ondokoa, mútur-aundie, ánka-motza, béso-motza, xágu-xarra*, edo lehen osagaiaren bigarren silaban (*belárrí-luzea, arpégi-zabala*). Hualderen ustez, ez dirudi eredurik bilatzea posible denik. Bizkaiko iparraldeko eremuan, Gernikan adibidez, azentua lehen kidearen azken silaban doa hitz konposatueta: *begí-gorri, burú-aundi, sagú-sar* (Hualde 1997: 180).

Beraz, nahiz eta ez jakin zein izan zitekeen hitz konposatuen azentuera Arabako euskaraz, mendebaldeko hizkera batzuen arabera badirudi aukera bat azentua lehen osagaiaren azken silaban ezartzea izan zitekeela, nahiz eta agian beste aukera batzuk ere egon. Aldiz, elkarketa hutsarekin osatuta ez dauden toponimoak (atzizki bat dutelarik), hipotesia izango litzateke azentua hitzaren bigarren silaban ezarri beharko litzatekeela, Gaminderen datuak ikusita. Bi hipotesi hauek abiapuntutzat hartuko ditugu Arabako

Jakina denez, Araban badira toponimo asko jatorri euskaldunekoak ez direnak, latinetik, erromantzetik edo zeltatik datozelako: *Añastro, Apreguíndana, Berganzo, Berantevilla, Campijo, Elciego, Grandíval, Laguardia, Manzanos, Nograro, Páganos, Ribavellosa, Sabando, Tortura, Valderejo, Villamardones*, eta abar luze bat. Euskarak eta gaztelerak (eta arinago latinak) azentu eredu ezberdinak izan dituzte (ikus Elordieta 2011 eta Egurtzegi & Elordieta 2013 euskarazko azentuaren bilakaerarako). Beraz, zentzuzkoa zirudien euskaratik datozen toponimoak eta ez datozenak desberdintzea, multzo edo mota bakoitzerako behaketak eginez.

Hurrengo atalean Salaberriren (2015) lanean agertzen diren toponimoen azentueren berri emango dugu, gaztelerako bertsioan beti ere, goian aipatutako arrazoiengatik.

2. Toponimoen azentuerak

Ohar metodologiko batzuk ekarri behar ditugu hona lehendabizi. Gorago esan dugun bezala, Arabako toponimoen behaketa jatorriaren arabera bereizi dugu, erroa edo erroak euskarazkoak dituztenak eta euskal jatorrizkoak ez dituztenak desberdinduz. Ez da berdín gaztelaniaz nagusi den azentu eredia, azkenaurreko silaban, edo euskarazkoa, hori baino ezkererago ager daitekeena (ikus Hualde 1997 erdialdeko edo mendebaldeko hizkeretarako).

Bestalde, jakina denez, azentua ezartzeko arauak aurkitzeko, silaba kopurua kon-tuan hartu behar da, eta guk ere horixe egin dugu. Azentua hitz barnean agertzen denean, ezinbestekoa da hitz luzexkak erabiltzea azentuaren kokagunea antzema-teko. Horrela jakingo dugu azentua gertuago dagoen hitz hasieratik edo hitz bukaeratik.

Azkenik, hitza morfologikoki konplexua baldin bada, hitz elkartua delako edo erroaz gain atzizki bat edo gehiago dituelako, jakin behar dugu azentuaren ezarketa-rako eremua hitz osoa ala hitza baino eremu txikiagoa den, erroa adibidez, atzizkiak kanpo utziz (ikus Hualde 1997).

Esan bezala, Salaberriren (2015) lan mardula, sakona eta baliotsua erabili dugu Arabako toponimoen gaztelaniazko azentuen kokapenak ikusteko. Baina lan horretan ez dira toponimoak jatorriaren arabera desberdintzen, ezta silaba kopurua edo barne egituraren arabera. Toponimoak alfabetikoki aurkezten dira, informazio hau eskeiniz: deitura ofiziala(k), non eta nola dokumentatu diren ortografikoki (forma zehatzak eta iturrien datuak), toponimo bakoitzetik deribatutako beste euskal toponimoak (existituz gero), ahoskera eta etimologia. Kasu batzuetan, euskal testu klasikoetan agertu badira toponimoak horren berri ematen da, eta kasu gutxi batzuetan jentilizioa eta alonimoa ere ematen dira, edo oharren bat ere gehitzen da. Gure lana izan da 523 toponimoen gaztelerazko ahoskerak miatzea eta atal honetan aipatzen ditugun ezaugarrietan banatzea. Gure kalkuluen arabera, 147 dira euskal jatorrizko herri izenak, eta 376 euskal jatorrizkoak ez direnak. Zorroztasunarekin jokatu dugu jatorri euskalduna ezartzeko orduan. Antroponimoak jatorri euskalduna izango ez balute bezala tratatu ditugu, izen propio bat eta jabetza adierazten duen latin berantiarren edo gaztelania zaharren atzizki bat gehituz osatzen direlarik (-ano, -ana, -ico, -ica, -itu, -ita, -oni edo -ona). Gero atzizki haue-tariko askok euskarazko bilakaera fonetikoa izan zuten: adibidez, *Antius* izenaren **Antus* aldagaitik *(uilla) *antana* > **Andana* > **Andãñã* > *Anda*. Baina nahiago izan dugu jatorriz erro eta atzizki ez-euskaldunak dituztenak aparte tratatu, euskarazkoa ez zen prosodia jaso ahal zutelako susmo edo aukeraren aurrean, hasierako garai batean behintzat.

Salaberriren (2015) toponimoetatik, ia bi silabako guztiek (137) azentua lehen silaban dute, euskal jatorrizkoa izan zein ez. Euskal jatorrizkoetatik, *Álda*, *Gámiz*, *Lánda*, *Lóza*, *Yúrre*, *Zúia* dira adibide garbiak. Euskal jatorrikoak ez direnak, *Añes*, *Añua*,⁸ *Báños (de Ebro)*, *Bárrio*, *Bústo*, *Huétu*, *Júgo*, *Kórres*, *Póbes*, *Rétes* eta *Tórrre*. Azentua bigarren silaban (hau da, azken silaban) dute toponimoak ere badira. Hauek badute ezaugarri bat amankomunean: azken silaba kontsonante edo diptongo batekin bukatzen dela. Euskal jatorrizkoen artean, *Gastéiz*, *Goiáin* eta *Igái*,⁹ eta beste artean, *Barrón*, *Kripán*, *Lagrán*, *Lahóz*, *Munáin*, *Oyón*, *Paúl* eta *Sobrón*. Gehienak etimologikoki hiru silabakoak zirela ematen du (ikus Salaberri 2015). Diptongoak bokalen artean zegoen hasperenketaren (*h*) erorketaren ondorioz sortu ziren (*Munáin* ere, ikus Salaberri 2015: 295), eta kontsonantez bukatzen direnetan azkeneko *e* bokal baten erorketaz sortu ziren. *Lagrán* eta *Lahóz* erro silababakarrekotik datoz, gaztelaniazko *la* determinatzailea aurrean jarritz.

Hiru silabako 234 toponimoetan, azentuaren kokapena ia beti da hitz erdiko silaban. Silaba adierazteko fonologian ohikoa den σ ikurra erabiliz, $\sigma\sigma$. 212 toponimok (%91k) jarraitzen dute patroia hau. Zenbatekoak euskal edo erdal jatorriaren arabera bereiztuko ditugu. Euskal jatorrizkoak 77 dira eta besteak, aldiz, 146.

⁸ *Añua* ere erabiltzen da, hiru silabarekin: *A.ñú.a*.

⁹ *Unzá* ez da diptongo batekin bukatzen. Bueltatuko gara honi buruz hurrengo atalean.

Euskal jatorrizko toponimoetan,¹⁰ morfologia kontuan hartuz, ez dago alde handirik. Alde batetik, erro soileko forma dutenei begiratuz, hau da, hitz konposatuak edo atzizkidunak (-a atzizkiaz aparte) ez diren guztiek $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ azentu eredua jarraitzen dute.¹¹ *Elgéa, Garáio, Ibárra, Izárra, Larréa, Madária, Sarria*. Konposatuei dagokienez ('erro + erro' formako hitz elkartuak, batzuetan -a atzizkiarekin), ia guztiek azentua bigarren silaban daramate (30 toponimo): *Altúbe, Atáuri, Axárte, Axpúru, Bajáuri, Basábe, Goiúri, Mendibil, Mendixur, Urárte, Urizar, Zigóitia*, etab. Salbuespen bakarra *Zárate* da, azentua lehen silaban daramalarik. Gure ustetan, ez da kasualitatea toponimo honek azentuera hau erakustea, lau silaba edo gehiagoko toponimoen portaera erakusten dugunean eztabaidatuko dugun moduan. Toponimo atzizkidunengana joz, 'erro (+ erro) + atzizki (+ atzizki) (+ atzizki)' formarekin, 39 toponimotik ia guztiek jarraitzen dute $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ patroia. Sei toponimok $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ azentuera dute, hau da, azentua lehen silaban: *Gántzaga, Gázeta, Jáuregi, Róitegi, Sáseta, Záitegi, Ziórraga*. Patroi honentzako ere saiaturako gara azalpen bat proposatzen lan honetan.

Erdal jatorria dutenetatik, 36 dira sinpleak (elkartuak edo atzizkidunak ez direnak; batzuetan aurretik gaztelerazko *la* artikuluekin: *Laguardia, Lalástra, Lasérna*). Hauetatik, ia guztiek $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ eredua dute. $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ eredua dute bakarrik *Páganos* eta *Yécora* toponimoek. Konposatuak lau bakarrik zenbatu ditugu, eta $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ eredua jarraitzen dute: *Fontécha, Trebiño, Trespuéntes* eta *Villodas*. Atzizkidunak gehienak dira, 103. Asko antroponimo zaharretatik gehi latinetik deribatutako -ana, -ano, -ica edo beste atzizki batzuetatik datoz, edo objektuen izenak gehi latinezko -éta. Ezin gara hemen luzatu erro mota eta atzizki mota guztiekin, ezta toponimoen bilakaera diakronikoe-kin ere. Irakurleak informazio zehatza Salaberriren (2015) lan bikainean aurkituko du. Gure interesetarako, esan behar dugu ia guztiek dutela azentua erdiko silaban, hau da, $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$. Badira bost toponimo $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ azentuerekin: *Bóveda, Cárcamo, Délíka, Étura* eta *Jócana*.

Hiru silabako toponimoek erakusten dutenez, $\acute{\sigma}\acute{\sigma}$ da azentu eredu nagusia, nabarmenki. Honek bi interpretazio onartzen ditu: azentua azkenaurreko silaban ezartzen dela, gaztelaniaz nagusi den erudian bezala, edo hitzaren bigarren silaban, euskararen erdialdeko eskualdean bezala (ikus Hualde 1997: 109-147). Ezin da analisi baten alde egin datu hauekin. Horretarako, lau silaba edo gehiagoko toponimoak behar ditugu, jakiteko azentuaren ezarketa hitzaren hasieratik ala bukaeratik egiten den. Lau silaba edo gehiagoko toponimoak 143 dira, euskal jatorrizkoak 65 direlarik eta euskaratik kanpoko jatorrizkoak 78. Morfologikoki ezberdinduz, euskal jatorrizkoetatik 29 dira hitz elkartuen osakera dutenak (-a atzizkia bukaeran izan dezaketelarik) eta 37 atzizkidunak (-a atzizkiaz aparte, 'erro (+ erro) + atzizki (+ atzizki) (+ atzizki)' formarekin). Bi eta hiru silabako toponimoak ez bezala, euskal jatorrizko toponimo luzeago hauekin askoz ere kasu gehiagotan agertzen zaigu azentua azke-

¹⁰ Euskal jatorrizkotzat hartu ditugu euskarazko erro bat baldin badute, toponimo elkartuetan adibidez: *Bolibar* eta *Urtúri*. Salaberriren ustez, *Bolibar* toponimoan lehen erroa *molínu* edo *morínu* da, eta bigarrena euskarazko *ibar*: *Molin* + *ibar* edo **Morin* + *ibar* > *Borinibar* > **Borñh̄ibar* > **Boriibar* > **Borribar* > *Bolibar*. Egile honen iritziz, *Urtúri*-ren konposaketa da *Fortu* edo *Furtu* izena gehi *huri* erroa: *Fortu* + *huri* / *Furtu* + *hiri* > *Fortúri* / *Furtúri* > *Hortúri* / *Hurtúri* > *Ortúri* / *Urtúri*.

¹¹ Euskarazkoak ez diren erroak baina euskarazko -a dutenak ez ditugu hemen sartu, baizik eta erdarazko toponimoen multzoan. Adibidez, *Opákua*.

naurreko silaba baino ezkerreago. Hitz elkartuen egitura duten 29 toponimoetatik, 16k horrelako azentuera dute: *Aberásturi*, *Arexóla*, *Arrízala*, *Arróia*, *Aspárrena*, *Egileor*, *Etxábarri*, *Ibárguren*, *Imíruri*, *Larrázubi*, *Mendíguren*, *Obékuri*, *Olábarri*, *Olábezar*, *Uríbarri*, *Zuhátzola*. Beste 11k azentua toponimoaren azkenurreko silaban dute: *Andagóia*, *Arluzéa*, *Ergoiéna*, *Etxegóien*, *Ezkerekótza*, *Ibisáte*, *Nafarráte*, *Sojogúti*, *Ubarrúndia*, *Zabaláte*, *Zalduóndo*. Bi toponimok azken silaban dute azentua: *Menagarái*, *Urkabustáitz*.

Hemen, esan beharra dago Arabako hiztun gazteek Salaberrik (2015) emandako *Ibárguren* eta *Mendíguren* toponimoak *Ibargúren* eta *Mendigúren* ahoskatzen dituztela, azkenurreko azentuarekin. Ezberdintasun hau atera zen konturatu ginenean Salaberrik adierazitako azentuera batzuk agian gaur egun ez zirela horrela erabiltzen, batez ere azentuera hitz bukaeratik baino ezkerreago zituzten artean. Horrelakoak gehiago egongo ote zirelakoan, 16-26 urte bitarteko sei gazte arabarri Salaberriren (2015) liburuan agertzen diren toponimo luzeak ahoskatzeko eskatu genien, eta ezberdintasun bakarrak *Ibargúren* eta *Mendigúren* izan ziren.

Toponimo atzizkidunetatik, 14k dute azentua azkenurreko silaba baino ezkerreago: *Agíñiga*, *Amézaga*, *Anúcita*, *Apérregi*, *Arétxaga*, *Azázeta*, *Beótegi*, *Gardélegi*, *Ilárduia*, *Ilárza*, *Inúrrita*, *Lekámaña*, *Ondátegi*, *Urrúnaga*. 18k, ordea, azentua azkenurreko silaban dute: *Aretxabaléta*, *Arzubiága*, *Astegiéta*, *Azkoága*, *Berrosteguiéta*, *Betolátza*, *Buruága*, *Egiléta*, *Elorriága*, *Galarreéta*, *Larrazkuéta*, *Larrinóia*, *Luzuriága*, *Mendarozkéta*, *Olaéta*, *Ozaéta*, *Respaldíza*, *Subijána*, *Zubillága*.

Euskal jatorria ez duten toponimoei erreparatuz, gehienek azentua azkenurreko silaban dute. Hitz elkartuen egitura dutenen artean ez da bat ere aurkitzen azentua ezkerreago duena. Guztiek daukate azentua azkenurreko silaban: *Apodáka*, *Barríobústo*, *Berantevilla*, *Lacervilla*, *Monasteriogúren*, *Peñacerráda*, *Rivabellósa*, *Salvatiérra*, *Valdegovia*, *Valderéjo*, *Villabúena*, *Villafránca*, eta abar. Toponimo atzizkidunen artean, gehienek azentua azkenurreko silaban dute: *Acebédo*, *Antezána*, *Antoñána*, *Bitoriano*, *Cicujáno*, *Escarióza*, *Estarróna*, *Labastída*, *Laminória*, *Legutiáno*, *Maturána*, *Molinilla*, *Navarréte*, *Ordoñána*, eta abar. Baina badira batzuk azentua ezkerreago dutenak: *Abornicano*, *Apreguindana*, *Apricano*, *Arbigano*, *Artómaña*, *Berrikano*, *Estíbaliz*, eta *Virgala* (*Mayor*/*Menor*).

Bi jatorri ezberdinetako toponimo luzeen azentuerak konparatuz, ikusten dugu euskal jatorrizko 65 toponimotik 34k dutela azentua azkenurreko silaba baino ezkerreago, (σ)σσσ patroji batean. Euskarazko errorik ez duten 78 toponimotik, bakarrik 8k erakusten dute (σ)σσσ patroia. Beraz, %52 euskal jatorrizkoetan eta %10 erdal jatorrizkoetan. Bistan da aldea dagoela, eta iruditzen zaigu ez dela kasualitatea, baina konfirmatzen du lan honen hasieran plazaratu duguna, hots, Arabako gaztelaniazko toponimo askoren azentuaren kokagunea gaztelaniaz ohikoa den azkenurreko silaban baino ezkerreago gertatzen dela. Datu hauen arabera ikusten da hori gehiago gertatzen dela euskal jatorrizko toponimoekin. Behaketa honi eutsiko diogu azalpen bat bilatzeko, eta horren arabera hiru silabako toponimo batzuk daukaten azentu erdia ere aztertzen saiatuko gara: *Gántzaga*, *Gázeta*, *Jáuregi*, *Róitegi*, *Sáseta*, *Záitegi* eta *Zárate*.

3. Analisisirako proposamena

Labur esanda, gure proposamena da euskal jatorrizko toponimo arabarren azentu eredu mendebaldeko hizkeretan ikusten den azentu eredu «markatua» dela. «Markatua» eta «ez-markatua» bikotea Hualderen (1997) zentzuan erabiltzen dugu hemen. Eredu ez markatua edo oinarrizkoa erro gehienek eta singularreko atzizkiekin osatutako hitzek erakusten dutena da. Eredu markatua hortik aldentzen da, azentua ezkerreko agertaraziz, singularrean baino silaba bat ezkerreago gutxienez. Bizkaiko iparraldeko hizkeretan, erro markatugabe batek azentua azken silaban eramango du, eta singularreko atzizkiekin ere azentua hitzaren azken silaban joango da, beti ere aditzaren aurrean edo soilik ahoskatuz (bestela, hitzak ez du azenturik izango; ikus Hualde 1997: 173-221). Bizkaiko iparraldeko eskualderik zabalduenengan, Getxotik Gernikalderaino doana (Hualdek «Getxo-Gernika azpimota» deitzen duena), atzizki batzuk patroï nagusi hori aldatu egiten dute, azentuaren kokagunea erabakiz. Egiten dutena da beraien aurreko silaban ezarriarazi azentua, eta horregatik «aurrezentuatzaileak» deitzen die Hualdek (1997). Izen eta adjektiboetan, atzizki hauek pluraleko forma guztiak, singularreko komitatiboa (-*gas*), ablatibozko -*tik* eta eratorpen atzizki batzuk, -*ti*, -*tar*, -*txu* (txikigarria), -*tza*, -*en* (superlatiboa), -*a(g)o* (konparatzailea), -*egi* (gehiegizkoa) edo -*garren*.¹²

Adibide batzuk ematen ditugu (1)-n eta (2)-n. (1a)-n *gizon* erroari singularreko atzizki bat gehitzen zaio, eta azentua azken silaban doa (hitza soilki ahoskatzen delako edo aditzaren aurrean doalako). (1b)-n, pluraleko atzizkiak gehitzen zaizkio, eta azentua lehen pluralezko atzizkiaren aurreko silaban ezartzen da, hau da, justo aurreko azken silaba osoan. Adibidez, *gixonák* hitzean erroaren azken -*n* jada atzizkiaren bokalarekin lotzen da beste silaba batean, eta aurreko silaba osoari ezartzen zaio azentua, hau da, .*xo*. silabari. (1c)-n, *gixonétik* adibidean -*tik* da atzizki markatua eta, beraz, aurreko silabak (.né.) hartzen du azentua. Atzizki markatu (i.e., azentuera markatua ezartzen duena) bat baino gehiago egonez gero, lehen atzizki markatuak agintzen du, eta honen aurreko silabak jasotzen du azentua (cf. *gixonanari*, (1b)-n). (2)-ko adibideek beste atzizki markatuen funtzionamendua erakusten dute, modu berean:¹³

(1) a. <i>gixoná</i>	/gixon-a/	‘gizona’
	-sg	
<i>gixonák</i>	/gixon-a-k/	‘gizonak’
	-sg-erg.	
<i>gixonarí</i>	/gixon-a-ri/	‘gizonari’
	-sg.-dat.	
<i>gixonaná</i>	/gixon-a-n-a/	‘gizonarena’
	-sg.-gen.-sg.	
<i>gixonanarí</i>	/gixon-a-n-a-ri/	‘gizonarenari’
	-sg.-gen.-sg.-dat.	

¹² Bizkaiko iparraldeko herri batzuetan -*tzat* eta -*tzako* ere aurrezentuatzaileak dira, baina beste batzuetan ez (cf. Hualde 1997: 178, 1. oin-oharra).

¹³ Morfema edo atzizki markatuen azentu ezaugarria azentu marka batekin adierazi dugu, beraien aurrean: -*ák*, -*éta*, -*tík*, -*gas*, etab. Morfemen banaketak azpiko egitura islatzeko asmoarekin proposatzen ditugu. Hualdek azaleko formak adierazten ditu.

b. <i>gixónak</i>	/gixon-’ak/ -abs.pl.	‘gizonak’ (abs.pl.)
<i>gixónak</i>	/gixon-’ak-k/ -pl-erg.	‘gizonek’
<i>gixónari</i>	/gixon-’ak-ri/ -pl.-dat.	‘gizonei’
<i>gixónan</i>	/gixon-’ak-n/ -pl.-gen.	‘gizonen’
<i>gixónana</i>	/gixon-’ak-n-a/ -pl.-gen.-sg.	‘gizonena’
<i>gixónanari</i>	/gixon-’ak-n-’ak-ri/ -pl.-gen.-pl.-dat.	‘gizonenei’
c. <i>gixonágas</i>	/gixon-a-’gas/ -sg.-comit.	‘gizonarekin’
<i>gixonétik</i>	/gixon-a-’tik/ -sg.-abl.	‘gizonarengandik’
<i>gixóntxu</i>	/gixon-’txu/ -txikig.	‘gizontxo’
(2) <i>ikaráti</i>	/ikara-’ti/	
<i>bermiótarra</i>	/bermio-’tar-a/	
<i>basátza</i>	/basa-’tza/	
<i>argálago</i>	/argal-’ago/	
<i>argálena</i>	/argal-’en-a/	
<i>argálegi</i>	/argal-’egi/	
<i>saspígarren</i>	/saspi-’garren/	

Lekuzko formetan, pluraleko *-eta* atzizkiak azentua ezkerretara agertarazten du:

(3) <i>buruén</i>	/buru-a-n/ -sg.-ines.
<i>bururé</i>	/buru-ra/ -alat.
<i>burúetara</i>	/buru-’eta-ra/ pl.-alat.
<i>burúetatik</i>	/buru-’eta-’tik/ -pl.-abl.
<i>burúetako</i>	/buru-’eta-ko/ -pl.-gen.

Aditzetan ere badaude atzizki markatuak: *-ta*, *-t(z)e-* eta *-ko*. Aditz nagusiari gehitzen zaizkionean, aurreko silaban ezartzen dute azentua. Adibidez, *erosí* baina *erosíte*, *erósten*, *erosíko*.

Hitz elkartuetan, bigarren erroak antzeko gertaera sortzen du; lehen osagaiaren azken silaban ezartzen da azentua: *semé-alabak*, *sagú-sarra*, *begí-gorri*, *burú-aundi*, eta abar.

Hemen deskribatutakoa mendebaldeko beste azentu eredu batzuetan ere aurki daiteke, desberdintasun batzuekin.¹⁴ Zeberio eta Arratian, adibidez, silaba bateko eta biko erroekin azentuaren eredu markatugabea da lehen atzizkian ezartzea. Hiru silabako erroekin eta luzeagoekin, azentu markatugabea edo orokorra erroaren azken silaban markatzen da (adibideak (4)-n). Aldiz, pluraleko atzizkiek eta aipatu ditugun eratorpen atzizki markatuek ere singularrean baino silaba bat ezkererago eramaten dute azentua. Silaba bateko eta biko erroekin, beraz, Bizkaiko iparraldekoaren antzeko sistema izango genuke azentu markaturako, erroaren azken silaban ezartzen baita azentua (ikus (4)-ko adibideak). Erroa edo oinarria hiru silabakoa edo luzeagoa bada, honen azkenaurreko silaban ezartzen da azentua (ikus Hualde 1997: 167-172 Zeberioko datuetarako eta Iglesias 2014: 112-132 Igorreko datuetarako):

(4) <i>lurré (da)</i>	/lurr-a/ -sg.	‘lurra’
<i>lurrék (dau)</i>	/lurr-a-k/ -sg.	‘lurrak (erg.sg.)’
<i>lurréri</i>	/lurr-a-ri/ -sg.-dat.	‘lurrari’
<i>lúrrek</i>	/lurr-’ak/ -pl.	‘lurrak (abs.pl.)’
<i>lúrrek</i>	/lurr-’ak-k/ -pl.-erg.	‘lurrek (erg.pl.)’
<i>lúrveri</i>	/lurr-’ak-ri/ -pl.-dat.	‘lurrei’
<i>lúrrena</i>	/lurr-’ak-n-a/ -pl.-gen.-sg.	‘lurrena’
<i>gixoná (da)</i>	/gixon-a/ -sg.	‘gizona’
<i>gixonák</i>	/gixon-a-k/ -sg.-erg.	‘gizonak (erg.sg.)’
<i>gixonári</i>	/gixon-a-ri/ -sg.-dat.	‘gizonari’
<i>gixonána</i>	/gixon-a-n-a/ -sg.-gen.-sg.	‘gizonarena’
<i>gixonák</i>	/gixon-’ak/ -pl.	‘gizonak (abs.pl.)’
<i>gixonák</i>	/gixon-’ak-k/ -pl.-erg.	‘gizonek’
<i>gixonári</i>	/gixon-’ak-ri/ -pl.-dat.	‘gizonari’
<i>gixonana</i>	/gixon-’ak-n-a/ -pl.-gen.-sg.	‘gizonena’

¹⁴ Bizkaiko iparraldeko hizkera batzuetan, Lekeitio eta Ondarroan adibidez, berrikuntza baten ondorioz, azentuera markatua hitzaren azkenaurreko silabara mugitu da orokorrean, azentuera ez-markatuan baino ezkeralderago.

<i>etzerá</i>	/etze-ra/ -allat.	‘etxera’
<i>etzéatara</i>	/etze-’ata-ra/ -pl.-allat.	‘etxeetara’
<i>mamarróa</i>	/mamarro-a/ -sg.	‘mamarroa’
<i>mamároak</i>	/mamarro-ak/ -pl.	‘mamarroak (abs.pl.)’
<i>bertzolaríe</i>	/bertzolari-a/ -sg.	‘bertsolaria’
<i>bertzolaríek</i>	/bertzolari-ak/ -pl.	‘bertsolariek’

4. Herri izenen azentu ereduen analisia

4.1. Euskal jatorrizko herri izenak

Hemen proposatzen duguna da euskal jatorrizko Arabako herri izenek aurreko atalean deskribatutako bizkaierazko azentu patroia jarraitu zutela. Hau da, hitz elkartuen egitura duten edo atzizkiak dituzten toponimoek azentua (lehen) erroaren azken silaba osoan zutela. Atzizki batzuk aurreko atalean azentu markatua ezartzen dutela ikusi ditugunak dira, *-eta/-keta*, *-ti/-di* (eta hauen aldagaia den *-dui*), *-za/-tza* (< *-zaha*) eta *-egi/-tegi*, batipat. Beste bat pluralgilea edo ugaritasuna adierazten duena da: *-aga*. Hau *-eta* atzizkiarekin parekatu dugu. Bada beste atzizki txikigarri bat, *-no*, *-txu* atzizkiarekin parekatu daitekeena.¹⁵ Hitz elkartuen egitura duten herri izenetan, lehen erroaren azken silaban ezartzen da azentua, Bizkaiko iparraldean bezala.¹⁶

Konproba dezagun toponimo luzeekin lehendabizi. Toponimoen barne egitura Salaberrik (2015) proposatutako etimologiak jarraituz eskaintzen dugu. Kasu batzuetan erroa edo lehen osagaia antroponimo bat da. Azkenik, batzuetan, Salaberrik zailantzagarrizkotzat ditu etimologiak, ez delako ongi ateratzen geratu den azken forma edo besterik gabe etimologia iluna dutelako. Hauek galdera ikur batekin markatu ditugu.

Adibide zehatzekin argiago geratuko da. Har dezagun *Aberásturi* toponimoa. Honen hitz elkartuen osakera du, *aberats* eta *huri* erroen elkarketaz. Lehen erroaren az-

¹⁵ Garrantzitsua da gogoratzea atzizki markatu berdinak aurkitzen direla bizkaieratik aparteko beste hizkera batzuetan, askoz ekialderago ere (Hualde 1993). Adibidez, eta bakarrik zentratuz Arabako herri izenentzako aipatu ditugun atzizki markatuen parekoak direnetan, Zubereraz *-ñi* edo *-xkot* txikigarriek azentueran markatua (oxitonoa) ezartzen dute (cf. Hualde 1997: 76-7). Erronkarieraz ere, *-ño*, *-ñi* edo *-xet* atzizki txikigarriek eta *-e* pluraltzailak azentueran markatua ezartzen dute (Hualde 1997: 95-6). Erdialdeko hizkera batzuetan, Beasainen adibidez, pluraleko atzizkiek edo *-egi* atzizkiak azentueran markatua sortzen dute (Hualde 1997: 135-6). Bergaraldean, pluraleko atzizkiek edo *-ti* atzizkia aipatzen ditu Hualdek (1997: 150-7) azentu markatua sortzen dituztenen artean. Urolaldean ere, pluraleko atzizkiek singularrean baino ezkerreago eramaten dute azentua (Hualde 1997: 158-167).

¹⁶ Hitz elkartuen azentueran hau ere bizkaieratik aparte aurki daiteke, adibidez erdialdean (Beasainen, nahiz eta erregularitasun osorik gabe, cf. Hualde 1997: 136) edo Bergaraldean (nahiz eta hemen ere hitz elkartu batzuk azentua azkenaurreko silaban eraman, cf. Hualde 1997: 156-7).

ken silaba osoa *.rats*. da, eta honetan erortzen da azentua. Hurrengo adibidea *Agíñiga* da. Hor erroa *hagin* da, eta atzizkia *-aga*. Atzizkiaren aurreko silaba osoa (edo erroaren azken silaba osoa) *.gi*. da, ez *.ñi*, silaba honek atzizkiaren lehen bokala hartzen duelako jada. Eta horrela guztiak.

- (5) *Aberásturi* aberats + (h)uri
Agíñiga hagin + -aga
Amézaga ametz + -aga
Anúcita *anuntz + -eta
Apérregi Aper + -egi
Aréjola aretx + -ola
Arétxaga aretx + -aga
Arrízala harri + zabal + -a
Arroíabe arroia + be(he)
 (barne konposaketak **Arroíabe* eman beharko luke. Agian erroaren azken *-a* atzizkitzat berrinterpretatu zen?)
Azázeta aza + -tza + -eta
Azkóaga haizko + -aga
 (xix. mendean dokumentatuta; gaur egun *Azkoága*)
Beótegi behor + -tegi
Egileor hegi + lehor
Elorriága elhorr(i) + -aga
 (**Elorriága* forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako *-í* eta atzizkiaren hasierako *a-* diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
Etxábarri etxe + barri
Gardélegi Gardele + -egi
 (Izena **Gardel* bezala berrinterpretatu zela asumitu behar duen, azken bokala eroriz)
*Ibárguren*¹⁷ ibar + guren
Ilárduya (h)ilar + -dui + -a
Ilárraza (h)ilar(a) + -zaha
Imiruri Imiri + (h)uri
 (**Imiri* (*E*)*miri* antroponimotik; hemen asumitu behar dugu *-huri* osagaiaren *h-* galdu zenean *Imiri* osagaiaren azken bokala erori zela, eta beraz lehen osagaiaren azken silaba *.mir.* edo *.mi.* zela: *Imiri* + *uri* > *Imir* + *uri*)
Íñúrrita ^(?) i(h)aurr- + -eta
Mendarózketa Mendaro + (i)(t)z + -keta
Mendiguren mendi + guren

¹⁷ Salaberrik (2015) azentuera honekin ematen du *Ibárguren*, eta baita *Mendiguren* ere, nahiz eta guk ikusi gaur egun *Ibargúren* eta *Mendigúren* ahoskatzen direla. Salaberrik emandako ahoskerak hemen sartzen ditugu irakurleak ikus dezan proposatzen dugun erdua betetzen dutela.

<i>Obékuri</i>	Obeko + (h)uri (hemen ere, <i>Imíruri</i> toponimoarentzat asumitu duguna planteatu behar dugu: <i>Obeko + huri</i> > <i>Obeko + uri</i> > <i>Obek + uri</i>)
<i>Olábarri</i>	ola + barri
<i>Olábezar</i>	ola + be(he) + zahar
<i>Ondátegi</i>	ondo + -tegi
<i>Uribarri</i>	(h)uri + barri
<i>Urrúnaga</i>	^(?) urrun/(h)urna + -aga
<i>Zuázola</i>	zuhaitz + ola

Ondoren, hiru silabako toponimoekin jarraituko dugu. Azentuaren ezarketa arau berdina aplikatuz (erroaren azken silaban), ikusiko dugu azentua azkenaurreko silaban eta ezkererago ere dituzten toponimoak azalduko lirakeela, hau da, *Askártza* edo *Legárda* bezalakoak baina baita *Gántzaga*, *Gázeta*, *Gújuli*, *Jáuregi*, *Róitegi*, *Sáseta* edo *Zárate* bezalakoak:

- (6) *Aláiza* ^(?)alha/ala¹⁸ + haitz
Altúbe altu + behe
Arrázua (h)ar + (h)ar + -zu + -a
 (Asumitu beharko genuke bigarren erroaren azken silaban jarri zela azentua, hau da, atzizkiaren aurreko erroaren azken silaban. Erro birduplikatua dugu hemen. Honen azken silaban ezartzen da azentua)
- Arriága* (h)arri + -aga
 (**Arriága* forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako -í eta atzizkiaren hasierako *a-* diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
- Arriéta* (h)arri + -eta
 (**Arriéta* forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako -í eta atzizkiaren hasierako *e-* diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
- Arrióla* (h)arri + ola
 (**Arrióla* forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako -í eta bigarren erroaren hasierako *o-* diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
- Artáza* arte + -zaha

¹⁸ *Alba* proposatu da, baina Salaberrik (2015) zalantzan jartzen du, ez delako inon edo inoiz hasperenketarik dokumentatu. Agian honen aldagai bat: *ala*. Asumitu beharko genuke erroaren -a eta atzizkiaren *a-* batu egin zirela eta *a* bokal hori erroaren parte bat bezala hartu zela.

<i>Askártza</i>	askar + -zaha
<i>Atáuri</i>	ate/ata + (h)uri
<i>Bajáuri</i>	basa + huri
<i>Barrúndia</i>	barru(n) + -ti
<i>Basábe</i>	baso + be(he)
<i>Belúntza</i>	⁽²⁾ *belun + -zaha/ ⁽²⁾ bel + -unçaa
<i>Bolíbar</i>	morin + ibar (10. oin-oharrean esan dugu Salaberrik * <i>Boriibar</i> erdiko forma proposatzen duela, gero * <i>Boríbar</i> > <i>Bolíbar</i> eman zuena. Azentua * <i>Boriibar</i> izango zela proposatzen dugu, araua aplikatuz, eta bigarren erroko <i>i</i> galdu zela).
<i>Buruága</i>	buru + -aga (* <i>Buruága</i> forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako - <i>ú</i> eta atzizkiaren hasierako <i>a-</i> diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
<i>Egilatz</i>	hegi + latz
<i>Eguino</i>	hegi + -no
<i>Elórza</i>	elhorr(i) + -zaha
<i>Elósu</i>	elhorr(i) + -zu
<i>Eribe</i>	⁽²⁾ xxx + -behe (lehen osagaia oso iluna; halere, honen azken silaban joango litzateke azentua)
<i>Etxáguen</i>	etxe + goien
<i>Gántzaga</i>	⁽²⁾ gan + -tza + -ga
<i>Garaio</i>	garai + -o
<i>Gázeta</i>	⁽²⁾ gatz + -eta
<i>Gillárte</i>	Gibillo + arrate (harr + ate) (* <i>Gibillo Arrate</i> toponimo zaharra, kontrakzio baten bidez <i>Gillárte</i> bilakatu zena. Suposatu daiteke * <i>gibillóarte</i> forma bat)
<i>Gopégi</i>	⁽²⁾ gope + -egi
<i>Gújuli</i>	goi + huri
<i>Iruña</i>	hiri + ⁽²⁾ -xx
<i>Izárza</i>	izar + -zaha
<i>Jáuregi</i>	jaun + -egi
<i>Larrínbe</i>	larrin + be(he)
<i>Larrínzar</i>	larr(a)in + zahar
<i>Legárda</i>	legar + -da
<i>Lejárzo</i>	lexar + -zu
<i>Luiándo</i>	*Luia + ondo
<i>Maráuri</i>	Mara + huri
<i>Mariéta</i>	Mari + -eta (* <i>Mariéta</i> forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako - <i>i</i> eta atzizkiaren hasierako <i>e-</i> diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren

	azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
<i>Mendibil</i>	mendi + *bil
<i>Mendiéta</i>	mendi + -eta (* <i>Mendiéta</i> forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako <i>-í</i> eta atzizkiaren hasierako <i>e-</i> diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
<i>Mendijur</i>	mendi + izur/sur
<i>Mendióla</i>	mendi + ola (* <i>Mendióla</i> forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako <i>-í</i> eta bigarren erroaren hasierako <i>o-</i> diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
<i>Mendóza</i>	⁽²⁾ mendi + hotz + -a (arinago azaldutako zenbait formentzako bezala, * <i>Mendiotza</i> forma bat asumitu beharko genuke. Gero, erroaren azken silabako <i>-í</i> eta bigarren erroaren hasierako <i>o-</i> diptongo batean elkartuko ziren, * <i>Mendiótza</i> emanez. Baina hortik <i>Mendótza</i> formara heltzeko lehen erroaren <i>-i</i> erori zela asumitu behar dugu, <i>Mendiola</i> toponimoan ez bezala)
<i>Moráza</i>	morea + -zaha
<i>Narbája</i>	⁽²⁾ *narba + -haitza
<i>Ogéta</i>	⁽²⁾ ogen / *oge + -eta (* <i>ogéeta</i> forma bat asumituko genuke)
<i>Oláno</i>	ola + -no
<i>Onráita</i>	⁽²⁾ *erron + -eta (euskarazko toponimo zaharra <i>Errobeta</i> zen).
<i>Otázu</i>	ote + -zu
<i>Payuéta</i>	Baio + -eta (* <i>Paiúeta</i> forma bat asumitzen dugu, Salaberrik iradokitako bilakaera jarraituz, gero erroaren azken <i>-ú</i> eta atzizkiaren hasierako <i>e-</i> diptongo batean elkartuz, * <i>Payuéta</i> emanez. Arinago beste toponimo batzuentzako defendatu dugun bezala, azentua diptongoan eroriz erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
<i>Róitegi</i>	erroi/erroitz + -tegi
<i>Sarásó</i>	sarats + -zu
<i>Sarátxo</i>	saratx + -zu/-tsu
<i>Sáseta</i>	⁽²⁾ sagar, sarats + -tza + -eta
<i>Urizar</i>	huri + zahar
<i>Urtúri</i>	Fortu + huri

<i>Záitegi</i>	zain + -tegi
<i>Zalduéndo</i>	zaldu + (h)ondo (* <i>Zaldúiondo</i> > * <i>Zaldúiendo</i> forma bat asumitzen dugu, eta gero erroaren azken silabako -ú eta bigarren erroko hasierako <i>e-</i> diptongo batean elkartu zirela. Azentua diptongoan eroriz, erroaren azken silabako bokalak osatzen duen silaban kokatzen da, araua nolabait jarraituz)
<i>Zárate</i>	zahar + ate
<i>Zestáfe</i>	⁽³⁾ zesta + behe
<i>Ziórraga</i>	zi(d)or, zigor + -aga
<i>Zuázo</i>	zuhatz + -zu
<i>Zumélzu</i>	zumel + -zu

Hiru silabako herri izenekin bukatzeko, ‘erro + -a’ forma duten toponimoei buruz hitz egin behar dugu. Printzipioz, -a atzizkiak ez du azentu markaturik sortzen euskaraz izen edo adjektibo arruntekin; beraz, ez genuke azentua espero behar erroaren azken silaban, baina azentua daukagu. Beraz, asimitu behar dugu toponimoentzako estrametrikalitatea zegoela Araban hitz egiten zen mendebaldeko azpieuskalkian, hau da, toponimoaren azken silabak ezin zuela azentua jaso. Azken silabaren estrametrikalitatea euskarazko hainbat euskalkitan ikusten da, cf. Hualde (1997).

(7) <i>Akósta</i>	⁽³⁾ oco(a) + -oiz- + -ta
<i>Arána</i>	haran + -a
<i>Barría</i>	barri + -a
<i>Elgéa</i>	elge + -a
<i>Garáio</i>	garai + -o
<i>Ibárra</i>	ibar + -a
<i>Izárra</i>	izar + -a
<i>Larréa</i>	larre + -a
<i>Madária</i>	madari + -a (Azentua erroaren azken silaban ezartzen bada, * <i>Madaria</i> espero da. Horren ordez, <i>Madária</i> dugu, diptongo batekin azken silaban. Agian bilakaera * <i>Madaria</i> > <i>Madária</i> izan zen. Baina zergatik? Ikus hurrengo toponimoa, <i>Sarría</i> , ez zena * <i>Sárria</i> bihurtu)
<i>Sarría</i>	⁽³⁾ sarri + -a
<i>Zuáza</i>	zuhatz + -a

Azkenik, bi silabako herrien izenak geratzen zaizkigu. Ikusi dugu hauek lehen silaban dutela azentua, *Gastéiz*, *Goidáin*, *Igái* eta *Unzá* izan ezik. Hau da, ós da patroia ia beti. Ez dago hitz elkarketaren bidez osaturiko izenik, eta nahiz eta izen batzuentzat leku atzizkiak proposatu daitezkeen, beste batzuentzat ez dago atzizkirik, erroa baizik, edo -a atzizkia besterik ez. Beraz, aurreko taldeko izenekin bezala, asimitu dezakegu herri izenekin azken silaba estrametrikoa dela.

Gastéiz, *Goidáin* eta *Igái* azaltzeko, pentsatu behar da azken silabak bi bokal izanik metrikoki pisutsua bihurtzen dela eta azentua bereganatzen duela. Badira euskalki batzuk erakusten dutenak silabaren kantitateak edo pisuak garrantzia duela oin me-

trikoak osatzeko orduan (Hualde 1997). Zuberereaz halaxe da. Azentu eredu ez-mar-
katua hitzaren azkenaurreko silaban ezartzea da, baina azken silabak diptongo bat
baldin badu, gero kontsonante batekin bukatu zein ez (hau da, CVV(C) formarekin),
azentua azken silaban doa. Azken silaban bokal bat badago eta gero kontsonante bat
(hau da, CVC formarekin), ez dago azentuera oxitonorik. Euskalki honetan, beraz,
bakarrik CVV egiturak sortzen du pisu metrikoa (Hualde 1997: 75-85). Errokarie-
raz ere halaxe zen erro bisilabadunekin. Hiru silaba edo gehiagoko erroekin CVC egi-
turako silabak ere pisutsuak dira. Erroaren eskuineko ertzean oin trokaiko moraiko
bat ezartzen da, eta azken silaba kontsonantez edo irristariz bukatuz gero (hau da,
CVC edo CVV egiturarekin), azken silaba honek bi mora izango zituen eta oin bat
osatuko luke, azentua bertan ezarriz (Hualde 1997: 85-97). Ultzameraz eta hondarri-
bieraz ere antzeko egoera izango genuke, detaileak albo batera utziz. Euskara batuan
eta erdialdeko beste hizkera batzuetan ere, bi silabako erroko hitzetan. Mugagabe-
an ahoskatuz, soilik edo aditzaren aurrean (hau da, galdegaigunean), bigarren silaba bo-
kalez bukatzeak edo kontsonantez edo irristariz bukatzeak eragina du azentuan. Adi-
bidez, *néska*, *búru*, *lérro*, *séme*, baina *gizón*, *lagún*, *sabái*, *morrói*. Araban, *Gámiz* herri
izenak erakusten digu kontsonantez bukatzeak ez duela pisua ezartzen (hau da, ez da
**Gamíz*), eta bakarrik irristari batek ekartzen duela pisua: *Gastéiz*, *Igái*, *Goiáin*. Be-
raz, CVV(C) egiturak suposatzen du pisua, diptongo batekin, ez CVC egiturak (bo-
kal bakarra eta kontsonante bat bukaeran). Hau ezaguna da munduko beste hizkun-
tza batzuetan ere (cf. Hayes 1989 eta 1995, besteak beste).

Ikus ditzagun, bada, bi silabako euskal toponimo arabarrak:

(8) <i>Álda</i>	(?) <i>alda</i>
<i>Gámiz</i>	(?)* <i>cam</i> /* <i>gam</i> - + -(i)(t)z
<i>Gastéiz</i>	Gaste + -(i)(t)z
<i>Goiáin</i>	goi + *-ag + -en (arinago ikusi dugun zenbait kasutan bezala, * <i>gói</i> en edo antzeko forma bat egon zitekeen, azentua erroan zuelarik, batez ere pluralezko atzizkia baldin bazegoen, eta gero hiru bokalak silaba berebean batu ziren).
<i>Igái</i>	iga + -hegi
<i>Lánda</i>	landa
<i>Lóza</i>	lohi + -tza
<i>Unzá</i>	huntz + -zaha (printzipioz, * <i>Únza</i> beharko luke izan. Ez da erraza azal- tzea zergatik den <i>Unzá</i>).
<i>Yúrre</i>	ihurre
<i>Zúia</i>	zuhi + -a

Honaino, euskal jatorrizko erroa(k) dituzten herrien izenak aztertu ditugu, arau
simple bat proposatuz, hots, azentua (lehen) erroaren azken silaban ezartzen dela.
Baina badira izen batzuk azentua azkenaurreko silaban dutenak, ezkerreago erama-
tea espero zitekeenean. Hauexek dira, alfabetikoki ordenatuta: *Acósta*, *Ajárte*, *Aláiza*,
Andagóia, *Artxúa*, *Aretxabaléta*, *Arluzéa*, *Arzubiága*, *Aspárrena*, *Astegiéta*, *Axpúru*, *Az-
koága* (nahiz eta *Azkoága* ere dokumentatuta egon XIX. mendean), *Azúa*, *Berrostegiéta*,
Betoláza, *Egiléta*, *Ergoiéna*, *Eskibel*, *Etxegóien*, *Ezkerekótxa*, *Galarréta*, *Ibisáte*, *Larraz-*

kuéta, Larrinóa, Lasárte, Luzuriaga, Menagarái, Nafarráte, Oléta, Ozaéta, Respaldiza, Sojogúti, Ubarrúndia, Urárte, Urkabustáiz, Zigóitia. Hauetatik, uste dugu erdiaren-tzako azalpen bat proposa daitekeela. Talde hau honako izenek osatzen dute: *Aretxabaléta, Arluzéa, Arzubiága, Aspárrena, Astegiéta, Azkoága, Berrostegiéta, Betoláza, Egiléta, Ergoiéna, Larrazkuéta, Luzuriaga, Respaldiza, Ubarrúndia, Zigóitia.* Toponimo hauek amankomunean duten ezaugarria da bi silaba azentugabe baino gehiago geratuko liratekeela hitz bukaeraraino azentua lehen erroaren azken silaban jarri izan balitz. Adibidez, *Aretxabaleta* etimologikoki 'aretx + zabal + -eta' da. Honek **Arétxa-baleta* emango luke proposatzen dugun azentu ezarketarekin. Suposatu dezakegu hau garai batean euskalki arabarrean ez zela onargarria prosodikoki, eta aukera bat da latinaren eta erromantzearen eraginagatik izatea. Dakigunez, latinak eta hizkuntza erro-manikoek (munduko beste hizkuntza askok bezala) ezin dute azenturik ezarri azken-hirugarren silabatik ezkererago.¹⁹ Hurrengo paragrafoan azaltzen dugu hau.

Fonologia metrikoan, hau da, azentuaren ezarketarako hatsarreak eta parametroak formalizatzeaz arduratzen den fonologiaren adarrean (cf. Hayes 1981, 1985, 1987, 1995; Halle eta Vergnaud 1987; Goldsmith 1990),²⁰ silabak edo morak unitate metrikoak direla eta hauek oin metrikoetan taldekatzen direla postulatu da. Oin metrikoak mugatuak edo ez-mugatuak izan daitezke. Oin mugatuak bitarrak dira, hau da, bi silaba edo bi mora hartzen dituzte. Oin bitarrek erritmo trokaikoa edo ianbikoa izan dezakete. Erritmo trokaikoak "ozen - ahul" patroia du, hau da, oineko bi silabetatik edo moretatik ezkerrekoa indartsua edo ozena da, azentua jaso ahal duena, eta eskuinekoa ahula da, azentua ezin duena eraman. Fonologia metrikoan, (x .) eskemarekin adierazten da eredu hau, 'x'-rekin silaba ozena adierazten delarik eta '.'-rekin silaba ahula. Erritmo ianbikoak alderantzizko prominentzia hurrenkera dauka, ozena eskuinean dagoelarik, hau da, (. x) formarekin. Oin trokaiko gehienak silabikoak dira, eta oin ianbiko gehienak moraikoak dira, baina badira oin trokaiko moraikoak eta oin ianbiko silabikoak ere. Latinak oin moraiko trokaikoa zuen hitzaren eskuineko muga, azken silaba estrametrikala zelarik, hau da, kalkulu metrikoetatik atetikoa. Azken silabaren estrametrikaltasuna proposatzeko arrazoia da latinean azentua azken silaban ez zela inoiz joaten. Azkenaurreko silabak bi mora baldin bazituen (bokal luze batekin edo kontsonante batekin bukatzen bazen), oin trokaiko-moraikoa osatzen zuen eta, beraz, lehen moran ezartzen zen azentua, (x .) erritmo edo prominentzia hurrenkerarekin. Hau da, CVV edo CVC egituretako silabek oin moraiko bat osatzen zuten.

Adibidez, *amicus* hitzak *i* luzea zuen azkenaurreko silaban, eta azentua silaba horretan zihuan. Azken silaba estrametrikala da eta azkenaurreko silabak bokal luzea du; beraz, bi mora ditu, bokal bakoitzak mora bat suposatzen duelako. Horrela, azkenaurreko silabako bi morek oin moraiko bat osatzen dute. Horrelako silabak prosodikoki pisutsuak dira. Oin moraiko horretan, erritmo trokaikoa dugunez, azentua lehen moran doa, (x .) erlazioa jarraituz. (9)-n erakusten dugu nola funtzionatzen

¹⁹ Gazteleraz badaude *dándoselo, permitiéndotelos* eta horrelako hitz proparoxitonoaz gaindiko hiz-zak (gazteleraz *palabras sobreesdrújulas* bezala ezagutzen direnak), baina hauek aditzaren atzean itsatsi-tako izenordainekin lortzen dira, eta morfologikoki izenordain hauek ez dira atzizkitzat hartzen.

²⁰ Euskaraz idatzita, sarrera edo laburpen gomendagarria aurki daiteke Hualde (1997)-ren lehen zatian (lehen hiru kapituluetan).

duten oin osaketak eta azentu ezarketak. Bokal luzea bi bokalen bitartez adierazten dugu. Fonologian ohikoa denez, morak μ ikurrarekin adierazita daude, oinak parentesi biribilen bitartez '()' eta estrametrikalitatea angeluzko parentesiekin, '< >'.²¹

- (9) *a . m i i . <cus>*
 ($\mu\mu$)
 (x .)
 amīcus

Pedester bezalako hitz batean azkenurreko silaba (.*des.*) kontsonante batekin bukatzen da. Latinez silaba bukaerako kontsonanteek ere mora bat suposatzen zuten maila prosodikoan, hau da, metrikari, eta beraz silaba horretan bi mora daude, bokalarena eta kontsonantearena. Azkenurreko silaba horrek oin moraiko bat osatzen du, eta (x .) erritmo trokaikoarekin azentua lehen moran doa, bokalean hain zuzen:

- (10) *p e . d e s . <ter>*
 ($\mu\mu$)
 (x .)
 pedēster

Azkenurreko silaba arina bazen, hau da, bokal laburra bazuen eta kontsonanterik gabe bere ostean (CV egiturarekin), azentua hitzeko azken-hirugarren silaban zihoan. Azentu proparoxitonoa, beraz. Adibidez, *cameram* hitzean azentua .*ca.* silaban erortzen zen, *cāmeram*. Azkenurreko silaban mora bakarria dago, bokalarena, eta oin bitarra osatzeko ezkerreko aurkitu behar da bigarren mora, *ca.* silabako bokalarena hain zuzen:

- (11) *c a . m e . <ra m>*
 (μ μ)
 x .)
 cāmeram

Gaztelaniarako, arau edo eredu bat baino gehiago proposatu dira (Harris 1983, 1991, 1992, 1995; Den Os & Kager 1986; Halle & Vergnaud 1987; Roca 1988, 1991; Lipski 1997, besteak beste), baina arazorik gutxien aurkitzen dituen analisia da hitz bukaeran oin trokaiko moraiko bat proposatzen duena. Lipski-ren (1997) analisia jarraitu dezakegu. Gaztelaniarako ez dago zertan azken silabako estrametrikalitatea asumitu behar, kontuan izanik hainbat azentu oxitonozko hitzak daudela gaztelaniaz. Errazena azentu paroxitonoa da, azken bi silabak arinak direnean. Lipski-ren (1997) analisia sinplifikatuz, honelako adibideak izango genituzke:

- (12) *b o . l a*
 (μ μ)
 (x .)
 bóla

²¹ Hemen adierazitakoa Hayes-en (1981, 1985, 1987, 1995) analisisien moldaketa da.

Azkenaurreko silaba astuna denean, hau da, kontsonante bat duenean, silaba horrek jada oin bat osatuko luke bere kontsonantearekin, baina ezin da silaba bat bi erditan banatu oin bateko muga batekin, eta oin morakoak hiru mora izango lituzke (egitura markatua da hau, baina onartzen da hainbat hizkuntzatan; cf. Hayes 1995, besteak beste). Hurrengo adibidean, *basta* hitzean, ezin da *bas.* silabaren erdian muga bat jarri (*sta*) oin bimoraiko batekin, eta *bas.* silaba osoa hartzen da. Oin horretan, (x .) prominentzia erlazioa jarraituz, azentua ezkerreko moran doa, hau da, lehen bokalean.

(13) *b a.s.t a*
 (μ μ μ)
 (x . .)
básta

Azentu proparoxitonoa azaltzeko, azken silabaren estrametrikalitatea behar dugu (Lipski-k 1997 azken moraren estrametrikalitatea asumitzen du, eta beharbada nahikoa izango litzateke).²² Adibidez, *teléfono* hitzean:

(14) *t e.l.e.f.o.<n o>*
 (μ μ)
 (x . .)
teléfono

Azentu oxitonoa azken silaba astuna duten hitzetan ikusten da (pluraleko hitzak albo batera utziz, pluraleko *-(e)s* atzizkia eremu metrikotik kanpo geratzen baita; ikus goian aipatutako erreferentzia guztiak). Silaba astunak diptongo batekin edo kontsonante batekin bukatzen direnak dira (hau da, C(C)VV edo C(C)VC formadunak):

(15) *c o.n.v o y* *p a.p e l*
 (μ μ) (μ μ)
 (x .) (x .)
convóy *papél*

Latinaren eta gaztelaniaren eredu metrikoa azaldu dugu, azentua azken hiru silabetara nola mugatzen den erakusteko. Hemen proposatu nahi duguna da latinaren eta gaztelaniaren murriztapen metriko hau Arabako toponimo luze hauetara ere pasatu zela. Hau da, *Aretxabaléta*, *Arluzéa*, *Arzubiága*, *Aspárrena*, *Astegiéta*, *Azkoága*, *Berrostegiéta*, *Betoláza*, *Egiléta*, *Ergoiéna*, *Larrazkuéta*, *Luzuriága*, *Respaldíza*, *Ubarrúndia* eta *Zigóitia* hitzetan azentua ezkerregeri agertuko zen Arabako euskalkian zegoen azenturako araua aplikatuz, hots azentua (lehen) erroaren azken silaban jartzea (beherago azaltzen dugu toponimo bakoitza). Orduan, kasu hauetan konponketa bat bulztatu zen, hitzaren azentua eskuinerago eramanez, silaba bat edo bi geratzeko hitz bukaeraraino, hau da, azentua eremu edo «leiho» onargarriago batera eramanez. Izen bat izan ezik (*Aspárrena*), denetan uzten da bakarrik silaba azentugabe bat, hau da,

²² Azken moraren extrametrikalitatea ere asumitu beharko litzateke *túnel*, *árbol* bezalako hitzen azentu paroxitonoa azaltzeko. Bestela, azken silabarekin bi mora egongo lirateke, eta azentua oxitonoa izango litzateke (ikus Lipski 1997).

azentua azkenaurreko silabara eramaten da. Azentuera hau gaztelaniaz arruntena da, eta ematen du oinarritzkoagoa edo arruntagoa den azentu kokapen hau hartu zela konponketan. Ezin dugu jakin azentu moldaketa hau euskaraz ere gertatu zen. Gaztelarako ahoskerarekin ari gara hemen.

(16) <i>Aretxabaléta</i>	aretx + zabal + -eta	*Arétxabaleta	> Aretxabaléta
<i>Arluzéa</i>	har + luze + -a	*Árluzea	> Arluzéa
<i>Arzubiága</i>	har + zubi + -aga	*Árzubiaga	> Arzubiága
<i>Aspárrena</i>	atx + barren + -a	*Ásparrena	> Aspárrena ²³
<i>Astegiéta</i>	haitz + -tegi+ -eta	*Ástegieta	> Astegiéta
<i>Azkoága</i>	haitz-ko + -aga	*Ázkoaga	> Azkoága (Azkóaga XIX. mendean)
<i>Berrostegiéta</i>	berro + (i)(t)z + -tegi + -eta	*Berróstegieta	> Berrostegiéta
<i>Betoláza</i>	behi + ola + tza	*Bétolaza	> Betoláza
<i>Egiléta</i>	(?) *gel-/*hel- + hegi + -eta	*Égileta	> Egiléta
<i>Ergoiéna</i>	her- + goien + -a	*Érgoiena	> Ergoiéna
<i>Larrazkuéta</i>	larra-tz + -gune + -ta	*Larrázkueta	> Larrazkuéta
<i>Luzuriága</i>	lur + zuri + -aga	*Lúzuriaga	> Luzuriága
<i>Respaldíza</i>	aretx + bal + di + -tza	*Réspaldiza	> Respaldíza
<i>Ubarrúndia</i>	ur + barrun + -di + -a	*Úbarrundia	> Ubarrúndia
<i>Zigóitia</i>	zuhi + goi + -ti + -a	*Zigóitia	> Zigóitia

Azkenik, badira bi toponimo azentua azken silaban dutenak, *Menagarái* eta *Urkabustáiz*. Hauek hitz elkartuen egitura dute, eta printzipioz lehen erroaren azken silaban beharko lukete azentua izan, araua jarraituz, ikusten ez diren **Menágarai* eta **Urkábustaiz* emanek. Hauentzako ere, *Gastéiz*, *Igái* eta *Goiáin* toponimoentzako erabilitako argudioa erabil dezakegu, hau da, CVV(C) egitura daukala azken silabak, eta gaztelaniaz ez da ezagutzen hitz paroxitonorik edo proparoxitonorik azken silaba astuna denean, hau da, CVV(C) egitura duenean. Hitz bateko azken silabak horrelako egitura duenean, azentuera oxitonoa dago (ikus (15)). Beraz, gaztelaniaren eragina izango genuke hemen ere.

(17) <i>Menagarái</i>	mena + garai	*Menágarai
<i>Urkabustáiz</i>	urka + busta + (i)(t)z	*Urkábustaiz

Honenbestez, euskal jatorrizko 147 herri izenen azentuaren egongunearen analisisa ia bukatutzat ematen dugu. Toponimo batzuk, halere, azaltzeke geratuko lirateke, ez baita ikusten azentuaren kokapena orain arte proposatutako arauekin azal daitekeenik. Banan-banan, alfabetikoki ordenatuta, hurrengoak dira. Parentesi artean, proposatutako arauak aplikatuz atera behar ziren formak jartzen ditugu, * ikurra aurrean jarritz:

²³ *Aspárrena* berezia da, azentua ez zelako azkenaurreko silabara pasatu, **Asparréna* bihurtuz. Azentu proparoxitonoa dauka, eskuinera silaba bat bakarrik mugituz, baina gutxienez betetzen du azentua azken hiru silabatan ezartzeko muga edo murriztapen hori.

(18) <i>Ajárte</i>	haitz + arte	(*Ájarte)
<i>Andagóia</i>	Anda ²⁴ + goi + -a	(*Andágoia)
<i>Artxúa</i>	har- + -tsu/-zu + -a	(*Ártxua)
<i>Axpúru</i>	haitz + buru	(*Áxpuru)
<i>Aziúa</i>	har + -zu + -a	(*Ázua)
<i>Eskíbel</i>	atx + gibel	(*Ēskibel)
<i>Etxegóien</i>	etxe + goien	(*Etxégoien)
<i>Galarréta</i>	gal(h)ar + -eta	(*Galárreta)
<i>Ibisáte</i>	?? ²⁵ + -ate	(*Ibísate)
<i>Larrinóa</i>	larrin + -no + -a	(*Larrínoa)
<i>Lasárte</i>	lats + -arte	(*Lásarte)
<i>Nafarráte</i>	nafar + ate	(*Nafárrate)
<i>Oléta</i>	ola + -eta	(*Oláeta) ²⁶
<i>Ozaéta</i>	⁽²⁾ oza + -eta	(*Ozáeta)
<i>Sojogúti</i>	Sojo ²⁷ + guti	(*Sojóguti)
<i>Ugálde</i>	ur + -alde	(*Úgalde)
<i>Urárte</i>	ur + arte	(*Ūrarte)

Hauei, gaur egun *Mendigúren* eta *Ibargúren* gehitu beharko genieke, hiztun gazte arabarrek honela ahoskatzen baitituzte, nahiz eta Salaberrik (2015) *Mendiguren* eta *Ibarguren* eman, jende nagusiagoren testigantzarekin ziurrenik, guk hemen proposatzen dugun azentu araua jarraitzen duten moduetan.

Herri izen hauetarako, esan dezakegun gauza bakarra da gaztelaniaren eraginez jaso zutela gaztelaniaz ohikoena den azentuera paroxitona.

4.2. Erdal jatorrizko herri izenak

Salaberriren (2015) liburuan aztertzen diren 523 herri izenetatik, 376 ez dira euskal jatorrizkoak, hau da, ez dute euskal jatorrizko errorik. Gogora dezan irakurleak hauen artean antroponimo guztiak sartu ditugula, izen propio bat eta jabetza adierazten duen latin berantiarren edo gaztelania zaharraren atzizki batekin osatuak direnak, batez ere *-ano*, *-ana*, *-ico*, *-ica*, *-itu*, *-ita*, *-oni* edo *-ona*. Nahiz eta antroponimo

²⁴ *Anda* berez bilakaera bat da, antroponimo batetik, jabetza adierazteko *-ana* gehitu zitzaioarik: *Antius*/**Antus* > **uilla antana* > **Andana* > **Andāñā* > *Anda* (cf. Salaberri 2015: 67). Agian jatorri ez-euskaldun honek euskarazko azentu ezarketaren arauetatik kanpo utziko zuen toponimo hau, nahiz eta bigarren partea euskalduna izan (*goien*), eta **Andágoia* izan beharrean *Andagóia* ahoskatu zen azentua hitz osoaren azkenurreko silaban jarritz, jatorri euskaldunik ez zeukaten toponimoen antzera.

²⁵ Ez dago argi zein izan daitekeen lehen erroa. Salaberrik (2015) baztertu egiten du *ibi*.

²⁶ Toponimo hau historikoki *Olaeta* bezala dago dokumentatuta (Salaberri 2015: 311). *Oláeta* ahoskatzen bazen, arau arrunta jarraituko zuen. Baina ikus *Ozaéta*.

²⁷ *Sojo* berez antroponimo baten bilakaera da, *Anda* bezala. Jabetza adierazteko, jatorrizko *Soleius* edo *Sollius* izen propioari *-ana* gehituz *(*fundu*) *solianu* > **Soliano* > **Soliāñō* > **Soljao* > **Sollo* > *So[3]o* > *So[x]o* (hau da, *Sojo*) (cf. Salaberri 2015: 67). *Andagóia* izenarentzako azaldu dugun bezala, agian jatorri ez-euskaldunak euskarazko azentu ezarketaren arauetatik kanpo utziko zuen toponimo hau, nahiz eta bigarren osagaia euskarazko *guti* izan. Horrela, **Sojóguti* izan beharrean *Sojogúti* ahoskatu zen, azentua hitz osoaren azkenurreko silaban jarritz, jatorri euskaldunik ez zeukaten toponimoen antzera. Bestalde, Koldo Ulibarrik uste duenez (a.k.), *Sojoguti* herri izenaren bigarren osagaia ez da *guti*, *goiti* baizik.

hauek euskarazko bilakaera fonetikoa izan, jatorri ez-euskaldun bezala tratatu ditugu, pentsatuz gaztelaniazko azentuera izango zutela. Ba ia guztiak daukate azentu paroxitonoa, gaztelaniaz arruntena edo ohikoena. Bakarrik zortzik dute azentu oxitonoa: *Barrón, Kripán, Lagrán, Lahóz, Mundáin, Oión, Paúl* eta *Sobrón*. Eta hamabostek dute azentu proparoxitonoa: *Abornicano, Apreguindana, Apricano, Arbigano, Artómaña, Berricano, Bóveda, Cárcamo, Délika, Estíbaliz, Étura, Jócana, Páganos, Vírgala (Mayor/Menor)* eta *Yécora*.

Lan honetako bigarren atalean esan dugun bezala, kontsonantez (-n batekin) bukatzen diren herri izenetan -e bat zegoen, eta erori zen. Suposatu daiteke izen hauekin ere gaztelaniaz kontsonantez bukatzen diren azentuera oxitonoa azaltzeko erabiltzen den azalpena erabil dezakegula. Hau da, azken bokal hori erori aurretik azentuera paroxitonoa egongo zela, eta bokala erori ondoren bere aurreko kontsonantea aurreko silabako kodara pasatu zela. Salaberriren (2015) datu zaharrenetarikoeetan hitz bukaerako bokalak daude: *Barfóne/Barrhónes* (> *Barrón*), *Cripánes/Cripáne* (> *Kripán*), *Ullóne* (> *Oión*), *Palude* > **Palude* > *Paúl*, *Sobrone* (> *Sobrón*). *Lagrán* eta *Lahóz* ezin dira honela azaldu, eta ematen du erro silababakarrekotik datozela, gaztelaniazko *la* determinatzailea aurrean jarritz (Salaberri 2015: 239). *Munáin*-en kasuan, *Munnio* antroponimotik abiatuz (Caro Baroja 1980: 231), **Munniani* > **Munniáñi* > *Muniáñin* > *Muniabih/Munniain* > *Munain* bilakaera izango genuke (Salaberri 2015: 295), azken pausuan hitz barruko *i* bokal sabaikaria hurrengo *i* bokal sabaikariagatik eroriz, disimilazioagatik.

Abornicano, Aprikano, Arbigano, Berricano, Délika eta *Jócana* herri izenentzako, antroponimoak postulatu daitezke, azentua azkenaurreko silaban ezarriz. Salaberri (2015) proposatutako etimologietatik (eta beste ikerlari batzuek proposatutakoetatik, ikerlari nafarrak onartzen dituenak), eta latinaren azentu arauak jarraituz, azentua azken-hirugarren silaban ezartzen zela pentsa dezakegu, azkenaurreko silaba arina edo ez pisutsua izango zelako. Jatorrizko antroponimotik genitiboak sortzeko atzizkiak gehituz silaba bat gehitzen zen, eta azentua silaba bat eskubirago mugituko litzateke baina oraindik azken-hirugarrenean eroriz (azentu proparoxitonoa): *Agórnicus* > **(fundu) agornicanu* > *Abornicano*; *Apricus* > **(fundu) apricanu* > *Apricano* (azkeneko pausua euskarazko fonologia segmentala jarraituz, hots, bokal arteko herskari ahoskabeak ahostundu gabe); *Apricus* > **(fundu) apricanu* > *Apricano* > *Abri-gano* > *Arbigano* (erromantzeko fonologia segmentaleko arauak jarraituz, hots, bokal arteko herskari ahoskabeak ahostunduz); *Vérricus* > **(fundu) verricanu* > *Berrikano*; **Odénnius* > **(uilla) odénnica* > **(uilla) odénica* > **(uilla) odéllica* > *Odélica* > *Edélica* > *Délica*; **Ióc(c)us* > **(fundu) ióc(c)anu* > *Jócana*.

Bóveda latinezko *bóvata* izenetik etor daiteke ('behiak larratzen duten tokia'). *Estíbaliz* Mitxelena (1997) **Aestivalis* izenetik ateratzen du, proparoxitonoa izango zena, **Aestivalis* (Salaberri 2015: 179 **Estival* + *-iz* ematen du beste aukera bat bezala). *Yécora* izena, herskari ahoskabe batekin, herskari ahoskabe geminatu bat zeukan forma batetik etor daiteke, **Ékkora* (Salaberri 2015: 390-391) > *Aequora* (Caro Baroja 1980: 95). *Vírgala* herri izenen etimologia ez dago argi, baina Arabako *Berganza*, *Berganzo*-rekin lotuta badago (Albertos 2004: 260, 272), agian *berg-* erro indoeuroparretik dator (**bbergh-*) (cf. Nieto 1997: 359). Edozein kasutan, *Bírgara* bazen forma zaharra, latinezko azentu eredua jarraituz *Bírgara* izango litzateke, azkenaurreko silaba arina izanik.

Beste herri izen proparoxitonoen azentuera azaltzea zailagoa da. *Artómaña* eta *Étura* antroponimoetatik baldin badatoz, Salaberri (2015) uste duenez, azentu

paroxitonoa aterako litzateke. *Artómaña* **Artobanius*/**Artomanius* antroponimotik abiatu bazen (Salaberri 2015: 107) **Artomáña* eman behar izan zuen: **Artománus* > *(*uilla*) *artomaniana* > **artomaniáñā* > **artomanjáñā* > **Artománia* > **Artomáña*. *Étura* herri izena ere, *Vétulo* edo *Vétulus* izenetik baletor, *(*uilla*) *vetúlana* > **Betúrana* > **Betúrāñā* > *Betúra* > **Fetúra* > *Hetúra* > **Etúra*.

Azkenik, etimologia iluneko herri izenak ditugu. *Apregíndana*-ren etimologia zalantzarria da (Salaberri 2015: 78-79). *Cárcamo* izenerako, Salaberri (2015: 150) Albertos-en iritzia (2004) aipatzen du, ikerlari honen ustez oso antzinako jatorri indoeuroparrekoa edo aurre-indoeuroparrekoa da, zein izan zitekeen zehaztu gabe (*Carranca*-rekin lotzen du). **Cárcamus* batetik atera zitekeen, baina ez dakigu zer izan zitekeen izen hau. *Páganos* toponimoaren etimologia ez dago batere argi. Salaberri (2015: 326) Mitxelena (1982) aipatzen du adierazteko erromatarren aurrekoa dela, baina ez euskarazkoa.

5. Laburpena eta ondorioak

Lan honetan Arabako 523 herri izenen azentu ereduak aztertu ditugu, gaztelaniaz ahoskatzen diren moduan. Ez dago lekukotasunik jakiteko izen horiek nola ahoskatzen ziren Arabako euskaraz, baina gure hipotesia izan da euskararen aztarna antzeman daitekeela. Herri izen hauetan azentuera proparoxitonoa, paroxitonoa eta oxitonoa ikusten da, eta nahiz eta gehienek azentu paroxitonoa izan, ez dira gutxi azentu proparoxitonoa dutenak. Guretzako hauek dira interesgarrienak, gazteleraz azentu proparoxitonoa markatua delako eta Arabako herri izenen artean ez da horren markatua. Azentu paroxitonoaren eta proparoxitonoaren banaketa azaldu dugu, ideia nagusi batekin: azentua erroaren azken silaban ezartzen dela. Hitz elkartuen osuera duten toponimoetan, azentua lehen erroaren azken silaban ezartzen da, eta erro + atzizki(ak) egiturako toponimoetan, erroaren azken silaban.

Eredu hau gaur egun bizkaierazko eskualde batzuetako azentu markatuko eredu da hein handi batean: hitz arruntetan, atzizki markatuek (pluraleko atzizki guztiek eta lexikoki markatutako atzizki batzuek) eta hitz elkartuetako bigarren erroek aurreko silaban ezartzen dute azentua (Hualde 1997). Deskribapenik zehatzena Bizkaiko iparraldeko hizkeretakoa da (seguraski tipologikoki interesgarriena delako, doinu-azentuzko sistema prosodiko bat izanik), baina Arratiako eta Zeberioako azentu eredu ere antzekoa da azentuera markaturako, silaba bateko eta biko erroekin gutxienez (ikus 3. atala). Txorierriko eta Durangaldeko azentu sistemak ez dira hone-lakoak gaur egun, erdialdeko azentu ereduak baizik, hau da, azentua hitzaren bigarren silaban ezartzen dutenak ([+2] laburdurarekin ezagutu izan dena Hualderen lanetatik).

Arabako herri izenen azentu ereduak Arabako euskalkiko azentu ereduak erakutsiko lukeenez, eta sistema hori bizkaierako beste toki batzuetan ere ikusten bada, ondoriozta dezakegu sistema hori mendebalde osokoa zela garai batean.²⁸ Arabako

²⁸ Zuazoren (2012, 2017) ustez, Arabako euskalkia bizia eta eragingarria zen xvi. mendera arte edo, Gasteizko hiria iren indarrarekin. Ebidentzia dago ondorioztatzeko Arabako euskara berritzailea zela eta eragina izan zuela Bizkaiko hizkeretan eta ekialderagoko hizkeretan ere (gipuzkeran eta hego-mendebaldeko goi-nafarreran).

azentu ere duaren antz gehiago duen eredia Getxotik Gernikarainoko eskualdean aurkitzen dugula esan dugu, 3. atalean, eta geografikoki tartean dauden Txorie-riko eta Durangaldeko (Otxandio barne) hizkerek ez daukate sistema hau, erdialdeko eredutik gertuago daudelarik (Gipuzkoako eskualderik gehienak hartzen dituen). Baditugu arrazoiak pentsatzeko erdialdeko eredia (eta tartean dauden Bergaraldeko eta Urolaldeko ereduak ere) berrikuntza bat dela eta zaharragoa dela gaur egun Bizkaiko iparraldean ikusten dugun azentu eredia (cf. Hualde 1993, 1997: 223-233; Elordieta 2011; Egurtzegi & Elordieta 2013, 2018). Bestalde, interesgarria da gogoratzea Arabako iparraldeko azken hiztun euskaldunen azentu patroï nagusia jada erdialdekoa dela, hau da, azentua hitz hasieratik bigarren silaban ezartzen duena (ikus 1. atalean aipatutako Gaminderen 1998 adibideak: *alárgune*, *armósue*, *ganádue*, *arrátöye*, *atzámarra*, *okélie*, *alábie*, *abératzak*, *alkátiek*, etab. Azentuera hau geografikoki gertu dauden Debagoieneko eta Durangaldeko hizkeren azentuera da.

Azentuera oxitonoa ere azaldu dugu. Euskal jatorrizko izenetan, irristariz (edo irristariz gehi kontsonantez) bukatzen diren herri izenetan aurkitzen da. Patroï hau azken silabaren pisu prosodikorekin lotu dugu, hau da, silabako erriman (silaba hasierako kontsonanteen ondoren) VV(C) egitura dugunean. Latinaren eta erromantzearen azentu ere duaren eragina erakusten du patroï honek.

Badira toponimo batzuk ez dutenak jarraitzen arau nagusia. Azentua azkenaurreko silaban dute, baina arau aplikatuz ezkererago izan behar zuten. Batzuk latinaren eta erromantzearen azentu ere duaren eraginaren bitartez azaldu ditugu, azentua azken-hirugarren silaban baino ezkererago egotearen ezinezkotasunagatik azentua azkenaurreko silabara pasatu zela proposatuz (gaztelaniaz azenturako ohikoena den kokagunera). Beste batzuk, ordea, ezin izan ditugu azaldu, eta erromantzearen eta gaztelera garaikidearen eragina utzi dugu arrazoi bezala. Gutxi dira holakoak, 16 herri izen, euskal jatorrizko 147 herri izenetatik.

Erdal jatorrizko herri izen gehienek azkenaurreko silaban dute azentua, gaztelera ohikoena den azentu kokagunean. Bi motatako toponimoek azentua azken silaban dute. Alde batetik, hitz bukaerako *-e* baten erorketaren ondorioz hitz bukaeran geratu ziren kontsonanteekin bukatzen diren hitzak ditugu. Azkenik, kontsonantez bukatzen diren erro silaba bakarreko hitzak (erromantzezko *la* aurretik jarrita).

Bukatu behar dugu lan xume hau. Hemen tratatu dugun garai diakronikoa artikulu bilduma honek omentzen duen hizkuntzalari bikainak landu dituenak baino berantiarragoa da, baina espero dezagun gutxienez bere (eta beste batzuen) gustukoa izatea.

Bibliografia

- Albertos, M. L., 2004, «La lengua de los habitantes del País Vasco en la Edad de Hierro», *Estudios de Arqueología Alavesa* 21, 253-280.
- Caro Baroja, J., 1980, *Historia general del País Vasco*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, III. alea.
- Den Os, E. & R. Kager, 1986, «Extrametricity and stress in Spanish and Italian», *Lingua* 69, 23-48.

- Egurtzegi, A. & G. Elordieta, 2013, «Euskal azentueren historiaz», in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. Bilbo: UPV/EHU, 163-186.
- & —, 2018, «A history of the Basque accentual systems», eskuizkribua.
- Elordieta, G., 2011, «Euskal azentuaren bilakaera: hipotesiak eta proposamenak», in A. Sargarna, J. A. Lakarra & P. Salaberri (arg.), *Pirinioetako Hizkuntzak: Lehena eta Oraina*, Iker 26. Bilbo: Euskaltzaindia, 989-1014.
- Gaminde, I., 1998, *Euskaldunen azentuak*. Bilbo: Labayru.
- Goldsmith, J., 1990, *Autosegmental and metrical phonology*. Cambridge, Blackwell.
- Halle, M. & J.-R. Vergnaud, 1987, *An essay on stress*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Harris, J., 1983, *Syllable structure and stress in Spanish: A nonlinear analysis*, Linguistic Inquiry Monograph 8. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- , 1991, «With respect to metrical constituents in Spanish», in H. Campos & F. Martínez-Gil (arg.), *Current studies in Spanish linguistics*. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 447-473.
- , 1992, *Spanish stress: The extrametricality issue*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- , 1995, «Projection and edge marking in the computation of stress in Spanish», in J. Goldsmith (arg.), *A handbook of phonological theory*. Cambridge: Blackwell, 867-887.
- Hayes, B., 1981, *A metrical theory of stress rules*, MITko doktorego tesia [Indiana University Linguistics Club-ek eta Garland Press-ek argitaratua, 1985].
- , 1985, «Iambic and trochaic rhythm in stress rules», in M. Niepokuj *et al.* (arg.), *Berkeley Linguistics Society* 13, 429-446.
- , 1987, «A revised parametric metrical theory», *Northeastern Linguistic Society* 17, 274-289.
- , 1989, «Compensatory lengthening in moraic phonology», *Linguistic Inquiry* 20, 253-306.
- , 1995, *Metrical stress theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hualde, J. I., 1993, «On the historical origin of Basque accentuation», *Diachronica* 10, 13-50.
- , 1997, *Euskararen azentuerak*. Bilbo & Donostia: ASJUko gehigarriak XLII.
- Knörr, E., 2000, «Notas sobre el acento en los topónimos alaveses», in M. Gorrotxategi & H. Knörr (arg.), *II Onomastika Jardunaldien Agiriak. Urduña, 1987ko Iraila*. Bilbo: Euskaltzaindia, «Onomasticon Vasconiae» 17, 607-618.
- Lipski, J., 1997, «Spanish word stress: the interaction of moras and minimality», in F. Martínez-Gil & A. Morales-Front (arg.), *Issues in the phonology and morphology of the major Iberian languages*. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 665-695.
- Mitxelena, K., 1982, «Sobre lengua vasca en Álava durante la Edad Media», in J. L. Orella (arg.), *Vitoria en la Edad Media. Actas del I Congreso de Estudios Históricos celebrado en esta ciudad del 21 al 26 de setiembre de 1981, en conmemoración del 800 aniversario de su fundación*, Vitoria-Gasteiz, *RIEV* 28, 299-306.
- , 1997, *Apellidos vascos*, 5. edizioa. Donostia: Txertoa.
- Nieto, E., 1997, *Breve diccionario de topónimos españoles*. Madril: Alianza Editorial.
- Roca, I., 1988, «Theoretical implications of Spanish word stress», *Linguistic Inquiry* 19, 393-423.

- , 1991, «Stress and syllables in Spanish», in H. Campos & F. Martínez-Gil (arg.), *Current studies in Spanish linguistics*. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 599-635.
- Salaberri, P., 2015, *Araba/Álava. Los nombres de nuestros pueblos*. Gasteiz: Euskaltzaindia & Arabako Foru Aldundia.
- Zuazo, K., 2012, *Arabako euskara*. Donostia: Elkar.
- , 2017, *Mendebaleko euskara*. Donostia: Elkar.

Garazi de Olano Martinitz-Xil
Gorka Elordieta
Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila
Letren Fakultatea
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
Unibertsitatearen ibilbidea, 5 - 01006 Gasteiz
gorka.elordieta@ehu.eus

Hots-aldaketaren inguruan

About sound change

Miren Lourdes Oñederra
UPV/EHU

Abstract

Hugo Schuchardt's criticism of the neogrammarians in his «Über die Lautgesetze: Gegen die Junggrammatiker» is the starting point of this paper. In Schuchardt's critical arguments interesting ideas may be found that still deserve our attention. Against the exceptionlessness of sound change held by neogrammarians Schuchardt puts forth language variability and the mental aspects of sound change. The fundamentally mental status of sound change proposed by Natural Phonology is presented in relation to the exclusively phonetic explanations, thus highlighting Schuchardt's modernity (§ 3). Phonemic units that are being added to or deleted from the Basque inventory are mentioned as examples under § 3.2. Finally section 4 offers a brief reflection on the unsolved questions about sound change.

Keywords: *sound change, inviolability rules, causality, phonetic vs. mental.*

Laburpena

Hugo Schuchardtek «Über die Lautgesetze: Gegen die Junggrammatiker» lanean neogramatikoei egiten dien kritika du lan honek abiapuntu. Kritika horiek burutzeko arrazoibideetan badira egunerokotasunik galdu ez duten ideia interesgarri zenbait. Neogramatikoeak aldarrikatutako hots aldaketen salbuespengabetasunaren aurka, Schuchardtek hizkuntzaren aldagarritasuna eta hots-aldaketen alderdi mentalak azpimarratzen ditu. Artikuluaren 3. atalean ahoskeraren esplikazio guztiz fonetikoaren aurrean Fonologia Naturalak hots aldaketaren funts mentalaz dioena azaltzen da, Schuchardten argudioen gaurkotatzea nabarmenduz. Euskararen fonema inbentarioan gertatzen ari diren unitate gehitze edo murrizte batzuk aipatzen dira adibide moduan (§ 3.2). Azkenik (§ 4) hausnarketa laburra egiten da hots aldaketak irekita uzten dizkigun galderen inguruan.

Hitz gakoak: *hots-aldaketa, erregelen hautsezintasuna, kausalitatea, fonetiko vs. mentala.*

1. Abiapuntua

Garai bertsuan etorri zitzaizkidan bi eginkizun lan-mahaira. Batetik, omenaldi honetan parte hartzeko gonbita jaso nuen Lakarra eta Urgellgandik. Bihotzez esker-tzen dut, oso gustura egiten baitzaio merezi duenari gorasarre. Askoz zalantzazkoagoa da, noski, merezi duen maila iritsiko ote duten ondoko lerroek.

Mahai gainean zain neukan beste aukera neronek ekarritako liburu bat zen, batez ere lehen atal bezala dakarren lanaren izenburuagatik hautatua, azpitoluagatik zehazki. Lan hori 1885ean Berlinen argitaratutako Hugo Schuchardten «Über die Lautgesetze: Gegen die Junggrammatiker» da, nik Theo Vennemann eta Terence Wilbur argitaratzaile, itzultzaile eta atal batzuen autore dituen liburuan aurkitua (Vennemann & Wilbur 1972). Schuchardten jatorrizko alemanezkoaren ingelesezko itzulpena ematen zaigu Theo Vennemann eta Terence H. Wilburrek egina izatearen bermeaz: «On Sound Laws: Against the Neogrammarians».¹ Eskertzekoa da itzulpena, Schuchardten idazkera zaila baita, ez bakarrik alemanez ingelesez baino are okerrago moldatzen garenontzat (ez da noski hemen omentzen dugunaren kasua).² Batzuetan ematen omen du autoreak ez zuela birpasatu ere egin idatzitakoa (Vennemann & Wilbur 1972: vi). Irakurtzen hasi eta Schuchardtek eman zidan abiapuntua lerro presatuegi hauen bidez Joaquín Gorrochategui omentzeko.

Hemen eskaintzen dudan lan honetarako arreta jarri behar genuke batez ere akuilu gertatu zitzaizkidan Schuchardten argudioetan, neogramatikoen dotrinaren kontrako bere kritikak aurkezteko eraiki zituen arrazoibideetan, XIX. mendearen azken aldera erabilitako azalpen motetan. Nahi nuke ikustea nola Schuchardten kezkek ez ziren guttiz lekuz kanpoko. Gainera Schuchardtentzat gai zail zirenen inguruan bueltaka jarraitzen dugu oraindik ere fonologian, sinkronia-diakroniaren arteko hesian ezin sinetsi, esplikazioak bilatzen ditugunok.

2. Schuchardt neogramatikoen aurka

XIX. mendean eta Leipzig egoitza nagusi zutelarik, sona handiz sortu zen mugimenduko kideei 'neogramatikoak' deitzen ohituta gaude, ziurrenik ingelesez hala itzulita hedatu delako izena (*neogrammarians*) eta gaztelaniaz edo frantsesez ere hala ikasi genuelako (*neogramáticos*, *néogrammairiens*). Alemanez sortu ziren jatorrizko izen konposatuetan —*Junggrammatiker*, *junggrammatische Schule*, *junggrammatische Prinzip*— *Jung-* 'gazte' da lehen osagaia; literalki, beraz, gramatikagile gazteez aritu behar genuke. Hain zuzen ere konparatibista «zaharrei» XIX. mendeko 70. hamarkadan oldartu zitzaion mugimendu berritzailea da («a new or young or allegedly more rigorous movement», Curtius 1885, apud Wilbur 1972), izena erdi-txantxetazko harrokeriaz hartu zuena, Wilburrek (1972: 101) Brugmannen lerro batzuetako arrandia kritikatu ondoren esaten digunez:

¹ Besterik esaten ez bada, irakurketa errazteko, ingelesezko itzulpenetik hartuko dira aipu zuzen edo zeharkakoak eta horko orrialde zenbakiak emango. OSL laburdura erabiliko da izenburu osoaren ordez.

² Oso erabilgarri gertatzen da itzulpena gure eginbeharrerako, jatorrizkoaren orrialde erreferentziak kontuz jarri baitituzte itzultzaileek, hitz-molde eta adierazpideen alderaketa errazteko. Tarteka ingelesezkoa aldendu egiten da alemanezkotik (itzultzaileek onartzen dute interpretazio lana egin behar izan zutela batzuetan): halakoak bereziki aztertu beharrekoak lirateke azterketa zabal eta sakonago batean.

The very name *Junggrammatiker*, translated, neogrammarian, is an inside bit of preciosity. It was a private joke among the students and younger faculty at Leipzig which set the 'young grammarians' apart from the 'old grammarian', Curtius. Indeed the English translation is too abstract and antiseptic even to hint at this jocular origin.

Schuchardtek Curtius eta beste zenbaitek bezala eraso egiten die neogrammatikoei, baina ez garai hartan zalaparta handiena atera zuten kontuengatik (ordurarteko hots aldaketei buruzko axioma zenbaiten hausteengatik: ikus Wilbur 1972: 90), baizik eta, gerora, neogrammatikoez eskuliburuek islatzen duten arazo ia bakarragatik: hots-aldaketa legeen salbuespengabetasunagatik (ik. beheragoko 7. oin-oharra). Uste dut Schuchardten argudio eta gogoetetan badela aski ideia interesgarri eta, hainbatik hainbatean, egunerokotasun nabarmenekoak direla.

Esan bezala 1885ean argitaratzen da Schuchardten lana, *fonologi*az hitz egiten ez zenean, terminoa bera erabiltzen ez zenean, fonetikaren eta fonologiaren arteko desberdintasuna argi marraztu gabe zegoenean. Urruti dago oraindik estrukturalistek muturrera eramango zuten bien arteko haustura, Trubetzkoyk 1932ko martxoan Forchhammer fonetikariari idatzitako gutunean duena adibide exageratuenetako bat (Oñederra 2004: 158).³ Schuchardten idatzian fonetikaren eta fonologiaren arteko nahastearen ondorioak nabarmen dira egungo ikuspuntutik.

Haatik fonetika-fonologia bitasuna hautematen da (*avant le mot*) han-hemenka testuan zehar. Esaterako, hotsen ingurune fonetiko erabat berdinak ez egoteaz ari dela (OSL 53-54), alderdi fonologiko abstraktuak datozkio estrukturalisten eta ondokoen ikerketa ezagutzen duen egungo irakurlari.

Hots aldaketaz dioena hots egituretara ere heda daitekeela dioenean (OSL 42), garbi erakusten du egun hizkuntzen sistema fonologiko deitzen denaz ari dela eta ez xehetasun fonetikoetz, nahiz bere hiztegian *fonologia* eta horren eratorririk ez egon.

Ziurrenik fonetikaren eta fonologiaren arteko bitasunaren aztarnarik gardenena hots aldaketaren eragile psikologikoak eta fisiologikoak bereizten dituen dugu (OSL 43). Ez zaio iruditzen neogrammatikoek beti zuzen jokatu dutenik eta koherentziarik eza salatzen du Osthoffen morfologiazko eta fonologiazko analisisien artean, baita neogrammatikoen zenbait aurkarirengan ere.

Dena den, lerro artetik zeharka ukitutako beste gauza asko atera balitezke ere, gai dugun bere lan horretan Schuchardt garaiko oso gai zehatz batez ari da, hots legeen salbuespengabetasunaz. Lanaren lehen bi lerroetan zuzen eta gordin adierazten duenez, delako⁴ eskola neogrammatikoaren berezko proposamen bakarra izan omen zen hori (OSL 41).⁵

³ Alemanez irakur dezakeenari Jakobsonek argitaratutako Trubetzkoyren gutunen artean jatorrizko bertsioa bila dezala gomendatuko nioke noski nire euskarazko itzulpenean gelditu gabe.

⁴ Schuchardtek alemanez «die sog[ennante]» («the so-called» ingelesezko itzulpenean) idatzi zuen, distantzia garbi markatuz (Schuchardt 1972 [1885]: 9).

⁵ Merezki du Schuchardten itzulpenaren ondoren Wilburrek (1972) idatzitako «Hugo Schuchardt and the Neogrammarians» irakurtzea, bai oro har neogrammatikoen ospe handiegiaz jabetzeko eta baita gurean Schuchardten izen ona berreskuratzeko ere, etimologia baldarrak gorabehera. Berezi argigarri da Hallek esandakoen kontra Wilburrek egiten dion defentsa; halaber salatzen du zenbait hizkuntzalari zentzugabek Schuchardten izena erabili izanak («to support their own sometimes rather colorful varieties of irrationalism») egin dion kaltea (Wilbur 1972: 108-109).

Azpimarratzekoa da neogramatikoez aldarrikatutako hots legeen gertabide mekaniko eta salbuespen gabearen ondoan, Schuchardtek esplikazioari ematen dion garrantzia. Izan ere, proposamenak baino proposamena oinarritzeko argudioak axola zaizkio eta behin baino gehiagotan azpimarratzen du hots aldaketan esplikaziotzat ematen denak benetako kausa posiblea izan behar duela eta ez, besterik gabe, gertakide (OSL 64). 2. atal honen azken lerroetan itzuliko gara kausalitatearen arazo honetara.

Burua altxatuko balu Schuchardtek, ikusiko luke, moduak-modu eta gaiak-gai, oraindik eztabaidak dirauela eta aski luzea dela neogramatikoen itzala. Litezkeen beste autore askoren artean aukeratzen dut, azken aldian irakurri dudalako, hau:

Every historical linguist would concede that ‘exceptions’ to sound laws are quite common; however, most linguist would also argue that usually these counterexamples are only apparent, and do not contradict the Neogrammarian assumption of systematic sound change, which —especially in case of well-defined phonetic conditioning— is overwhelmingly regular (...) (Canalis 2014: 91).

Dena den eta *mutatis mutandis*, Canalisek (2014: 95) Schuchardti emango dio arrazoa Neogramatikoen gaineratik artikularen azken ondorioetan onartuz erregularitasuna «probabilistic rather than deterministic» dela.

Izan ere Schuchardtek ez du erabat gaitzesten neogramatikoen aldarrikapena. Pobre iruditzen zaiola esan litekeela uste dut, neogramatikoen proposamen bakarraz aipatutako lehen esaldi ia ironiko horrengatik eta lerroetan behera aurkitzen diren beste batzuegatik. Iruditzen zaio gainera ez dagoela ongi adierazita, ez litzatekeela esan behar hots legeak salbuespen gabeak direla, baizik eta hots aldaketak salbuespenik gabeko legeen arabera gertatzen direla.⁶ Honelakoak aipatzen ditut ez berez duten edo ez duten garrantziagatik, baizik eta ikusarazteko Schuchardtek zein zorrotz hartzen duen arazoari aurre egiteko lana. Testuinguruaz gutxienez gogoan izan behar dugu garai hartan lege naturalen inguruko eztabaidak akademian zuen garrantzia eta nola neogramatikoez hizkuntza naturarekin eta hizkuntzalaritza zientziarekin nahi zizuten parekatu hots legeen salbuespengabetasuna aldarrikatuz. Aldarrikapen horren indarra neogramatikoen artean ahuldu omen zen, baina zoritxarrez bertsiorik indarzuenean eta testuingurik gabe iritsi da linguistikaren historiako eskuliburueta.⁷

Fonetika-fonologiaren auzia bezala egungo begiekin ikusita baina garaiko paradigmatan kokatuta, bada modernotasun handiko beste gai bat: Schuchardtek neogramatikoei egiten dien kritika aldakortasunaren eta horren eragile aniztasunaren aldarrikapentzat jo dezakegu (ik. OSL 47: «spatial and temporal relativity of sound laws» eta beheargoko paragrafoa).⁸

⁶ Vor sich gehen ‘aurrera egiten’ dutela dio literalki jatorrizkoan (Schuchardt 1972 [1885]: 42). Dena den, zenbait argitalpenetan bederen Schuchardtek nahi bezala agertzen da jasoa neogramatikoen aldarria (ik. Osthoff eta Brugmann 1878, apud Labov 1981: 268).

⁷ Orrialde gutxi batzuetan modu aberatsean azaltzen ditu Wilburrek (1972: 102-106) neogramatikoen dotrinen inguruko garaiko eztabaidak, kontu bereziki garrantzitsu bat azpimarratuz azkenean: nola desberdina izan zen harrera Estatu Batuetan eta Europan (azken honetan eztabaidak xx. mendearen lehen herena arte iraun zuelarik). Dirudienez testuliburu gehienek Ameriketako ikusmolde dogmatikoa-goak islatzen dituzte.

⁸ Laster batean ikusi nahi duenak irakur beza Caminoren (2017: 6-10) aldakortasunaren inguruko egungo ideien kontakizun, bere laburrean, sendoa. Hizkuntzaren aldakortasunaren funts eta ezinbeste-

Gainera, testuak aurrera egin ahala gero eta argiagoa den aldakortasunaren defentsaren testuinguruan, eskatzen du kontuan hartzea hots aldaketetan oso eraginkortzat ematen dituen hiztunon alderdi kontziente eta erdi-kontzienteak (OSL 50). Horien artean agertzen dira prestigio arazoak, aldaketen arrazoi soziologikoak deitzen ditugun horiek (Laboven ekarpenen ondoren behintzat edonoren ahotan dabiltzanak), jasotzen duenean dardarkari hobikaria nola ubulartzen ari den alemanez eta frantsez edo alemanez nola ari den Berlineko eredura moldatzen belar ahostunaren ahoskera (OSL 51).

Presente daude beraz Schuchardten ikusmoldean, ahoskeraren aldakortasunaz batera, aldakortasun hori ezinbesteko egiten duten ahoskeraren alderdi mentalak eta hots aldaketen eragile aniztasuna. Eragile horien artean bereziki aipagarri dira, modernotasunagatik, aipatu berri ditugun baldintza soziologikoak, aldaera dialektologiko eta diakronikoen muga lausoak («fluid borders of its spatial and temporal variations», OSL 62) eta hitz banakoen erabilera maiztasuna gure egunotako Bybeeren proposamen teorikoak gogora ekartzen dizkiguna, noski mende eta laurden lehenagoko testuinguruan (OSL 57-58). Hartara, hots-aldaketen erregulartasun neogramatika (salbuespengabetasuna) oso kolokan jartzen du Schuchardtek.

Egungo fonologian erregulartasun hori aurkitzeko esperantza tresnabidezko azterketa fonetikoetan jartzen dugu neurri handi batean; sinesten dugu fonetikoki aski zehatz aztertzen baditugu baldintzak, isolatuko ditugula hots aldaketen eragileak eta, horiek egoki kokatuz gero, aldaketen nondik-norakoak finkatu ahal izango direla. Alegia, gertakari fonologikoen kausa guk ere hotsaren naturan bilatzen dugu, orain, aurrerapen teknikoei eskerrak, orduan baino hobeto analiza dezakegun alderdi fisiko horretan. Baina hala al da? Arrazoi fisikoak al ditu hots aldaketak?⁹ Schuchardten iritzia garbi gelditzen da Bloomfielden ondoko aipua bere erabateko adostasuna adieraziz ematen digunean (OSL 51): «The word “inviolable” or “infalible” in matters of grammar is always to be deprecated, if for no other reason than the one that the conscious will of any language-user undeniably stands above phonetic facts».

Izan ere, zuhurtzia hautematen da Schuchardten pentsabidean lanaren azken orrialdeetan, Paul, Kruszewski eta Bloomfield hizpide. Onartzen du bestek ere (adib. Paul berak) ahoskera aldaketen konplexutasuna ikusi dutela, baina, halaz ere, dio dogmatikoki eusten diotela hots aldaketa bakoitzaren albuespengabetasunari hizkuntzalaritzak zientzia maila iristeko modu bakarra balitz bezala hori onartzea, albuespengabetasuna edo kaosa aldarrikatuz (OSL 61-62). Schuchardten arabera, legeen zorrotasunaren ordez hizkuntzalarion behaketaren zorrotasuna behar da, aurkitzen diren egitateen kausak bilatzeko. Ordurarte datuak bilatzen lanpetuegi ibili ziren hizkuntzalariei iritsi omen zitzairen esplikazioak bilatzen hasteko garaia («Only step by step does science replace description with explanation», OSL 63), baina beti ere hobe isilik gelditzea nola-halako zerbait kausatzat hartzea baino: «we must be per-

kotasuna inork baino hobeto azaldu zuen Sapisrek (1921) urtean behin baino gehiagotan irakurri behar genukeen *Language* liburuan, bereziki zazpigarren atalean.

⁹ Artikulu honetan ez da ukituko hots aldaketaren eremuan eztabaida ugari sortu eta sortzen duen gradualtasunaren auzia, aldaketak bat-batean gertatzen diren ala mailaka. Aldaketen gradualtasunaz eztabaida zail bezain interesgarria irekitzen du Bybeek (2007: 954-955), gradualtasun fonetiko eta aldaketen hedatze lexikoa elkarrekin gurutzatuz.

mitted even today to point out any particular deviation from a recognized sound law and to be silent about the cause of this deviation rather than to chance a poorly founded supposition» (OSL 63). Bestela esan, hizkuntzalaritza zientzia mailara eramateko, bila ditzagun gertakarien kausak eta isil gaitezen gure susmoak estatus horretara iristen ez direnean.

Ondoko atalak ahoskeraren naturaltasunaren (i.e. kausaltasunaren vs. konbentzionaltasunaren) aldarrikapena abiapuntu duen teoria batek, Fonologia Naturalak (FN hemendik aurrera), hots aldaketaz dioena du ardatz. Horretarako teoria horretatik Patricia Doneganek eta Geoffrey Nathaneke (Donegan & Nathan 2015) Richard Jandari (Janda 2003) nola erantzuten dioten azalduko dut. Zilegi bekit artikulu honen narrazio-egiturarako, nolabait eta hainbatik hainbatean, Schuchardteke neogramatikoen mekanikotasunaz esandakoen oihartzun urruntzat (aski urruntzat, egia) hartzea.

3. Nola gertatzen da hots-aldaketa

3.1. Aldakortasuna

Aspaldikoa izanagatik ere, oraindik eztabaidagai irekia da hizkuntzen hots-sistemez eta zehazki hotsen aldaketaz arduratzen diren adituaren artean hotsak nola aldatzen diren, zertan datzan aldaketa eta hizkuntzaren zein osagaitan gertatzen den. Nola sortu da zubererazko /y/ seigarren bokala? Zer gertatu da txistukari apikariaren eta lepokariaren arteko desberdintasuna galdu duten euskalkietan? Zein da albokari palatalik gabe gelditzen ari diren hitzuneke jarraitutako mekanismo fonikoa?¹⁰

Inor gutxik jarriko luke egun zalantzan hizkuntzaren aldakortasunaren gauzatze fonikoa den ahoskeraren aldakortasuna. Aldakortasun horren garrantzia handia da Ohala eragin handiko fonologialariaren ikuspegian, aitzindarietako bat aipatzeagatik.¹¹ Uste du Ohalak (1997: 45) fonologiaren oinarritzko zereginetako bat dela aldakortasuna esplikatzea (bestea hotsen jokabidea azaltzea litzateke). Bere hitzetan erronka da aldakortasun hori jasotzea eta ulertzea nola oinarritzko unitate bera (hitz, silaba, fonema) desberdini gauzatzen den fisikoki. Hotsaren aldakortasun horretan ikusten du hots aldaketen abiapuntua Ohalak (1997: 45):

Today's allophonic variation can lead to tomorrow's sound change. Sound change that takes place in one language community and not another leads to dialectal variation; sound change that occurs in one morphological environment and not another leads to morphophonemic variation. But the variable behavior of speech sounds is not random; there are statistically favored patterns in it. Part of our task in explain-

¹⁰ Hauetan guztietan ohikoen den erantzun lasterrari, kanpo eraginarenari, oraingoz ez ikusi egingo diogu hemen, hots aldaketarako barne mekanismoen ikerketa delako lanaren helburu. Gainera, kanpoko eraginak, azken batean, erantzuna atzeratu besterik ez baitu egiten. Zentzu zabalago batean, onartuko bagenu ere inguruko erdaretatik sartu direla euskaran aldaketa horiek, erdaretan zer gertatu den azaldu beharko genuke. Orain Hegoaldeko hitzunon fonema inbentarioan azaldu den /θ/ edo Iparraldekoeneko /v/ bai dira kanpotik sartuak. Ikus Dorian (1993), kanpo vs. barne eragileen auziaren azterketa ereduakoa.

¹¹ Ez bada ere gaiari buruzko bere lehen gogoeta, bai da zuzenean dagokiona Ohala (1989). Azken argitalpenen artean bereziki aipagarri da Rost Bagudanch (2017), helburu baitu aldakortasuna hots-aldaketaren abiapuntu bezala akustikoki aztertzea.

ing sound patternings, then, is to attempt to understand the universal factors that give rise to allophonic variation and how they can lead to sound change.

Aurreko atalean esan bezala, Schuchardtek berak adierazi zuen aldakortasunaren eta hots-aldaketaren arteko lotura hori. Orain tresneria akustikoak berresten du ahoskeraren aldakortasuna zein handia den. Ez da inoiz erabat berdin gertatzen «e» hotsa, ezta hiztun beraren ekoizpenetan ere; gertaldi bakoitza irekixeagoa, luzexeagoa, erdiratuxeagoa izan daiteke, hiztunak beti /e/ esan edo entzun duela uste duen hizkuntzetan ere. Baina hori ez da, bere horretan, hots-aldaketa, besterik gabe alofonia deitzen den hori baizik: fonema bera desberdin ahoskatzea ingurune fonikoaren, egoeraren eta abarren arabera.¹²

Hots-aldaketa gertatu dela esaten da gehienetan (eta hala jokutzen da artikulu honetan) fonema berri bat sortu denean hizkuntza edo hizkera batean; baita fonema bat galtzen denean (beste batekin batuz); unitate fonemikoen osaketa fonikoa aldatzen denean edo hitzen aurkezpen fonemikoa aldatzen bada fonema inbentarioan aldaketarik gabe ere. Hemen lehen bi kasuak hartuko ditugu aintzat. Bestalde hotsen ahultze berreskuragarriak ez dira hots-aldaketatzat hartzen (Donegan & Nathan 2015: 441), berreskuragarri diren neurrian bederen. Halakoa litzateke euskaraz aski emanakor den bokal arteko /r/ ttakaren galera.¹³ Ahultze batek kendu edo ilunduaren berreskuragarritasunak bilakabide fonologikoen gardentasuna bermatzen du, uherdura edo opakotasunaren kontrako baldintzak ezartzen ditu, alegia; hori kontuan hartzea lagungarri gerta dakiguke ondorengo proposamenez hobeto jabetzeko.

3.2. Fonema

FNak hots aldaketa nola azaltzen duen ulertzeko, beharrezkoa da jakitea fonemak zer diren teoria horretan, nola irudikatzen diren eta nola gauzatzen diren. FNean fonema ez da abstrakzio bat, baizik eta tasun fonetikoaren bilduma zehatz bat hiztunak berariaz ahoska dezakeena eta hizketa entzutean hauteman ahal duena (Donegan 1995: 61, Donegan & Nathan 2015: 436).¹⁴ Alegia, fonemak hiztunaren gaitasunarekin du zerikusia: hiztunak bereiz dezakeena eta nahita ahoska dezakeena da fonema. Horregatik, hots-aldaketak gertatzen direnean hizkuntza batean, hiztunen gaitasunean aldaketak gertatzen dira.

Fonemak hitz edo morfemak memorian gordetzeko unitateak dira. Esan bezala, fonema bakoitza tasun fonetikoaren bilduma zehatz bat da, tasun horiek imintzio artikulatorioak beren ondorio akustikoekin uztartzea izanik (Donegan 1995: 62). Hizkuntza desberdinetan fortitio bilakabideen bidez aukeratzen da zein fonema edo fonema mota (i.e. zein tasun bilduma) gelditzen den hizkuntzaren fonema inbentariotik at.

¹² Alofonia maiz izaten da inoiz hots-aldaketa fonemikora helduko denaren hazia.

¹³ Cf. /sukaldea/ [sukaldia] vs. /sukaldera/ [sukaldea]; bigarren ahoskeraren disimilaziorik ezak (fortitio bat ezin da lenitio baten ondoren gertatu) salatzen du aurkezpen lexikoko /r/ horren presentzia.

¹⁴ Gogoan izan behar da tasunak FNean ez direla ohiko tasun fonologikoen zerrendetakoak: «(...) segments said to have the same features ought to be the same from language to language, and they are not (...). This simply suggests that features currently in use do not include sufficient detail» (Donegan 1993: 106).

Fonologialarien artean oso zabaldua dagoen ideia da hots-aldaketa hiztunaren ebakeraren edo entzumenaren gertakari fisiko eta fisiologikoetan datzala: hiztuna nolabait motz gelditzen da ebakera imintzioan eta horrek hotsaren ezaugarri fonetikoaren bat aldatzen du. John Ohala edo Juliette Blevinsentzat hotsa hautematean dago aldaketa iturri nagusia. Gorago aipatu Canalisek (2014: 89) ere, tuskanierazko aldaketak esplikatzeke orduan, jotzen du hotsen hautemate anbiguotasunera, irudikatuz une batean hiztunak ez dakiela entzuten duena ahostun edo ahoskabea den. Hala-koak ez dira bateragarri hemen onartzen dugun fonema kontzeptuarekin eta bestelakoa izango da beherago jasoko den proposamena. FNaren ikuspegitik xehetasun fonetikoek ez dute agintzen hiztunaren oharmenean: «(...) phonetic identity is immaterial. Words with phonemically identical rhymes rhyme perfectly even if they are pronounced differently (...)» (Stampe 1979: 81).

Gainera aldaketen arrazoiak ezin dira izan «gaizki» entzutea edo ahoskera irristadak bakarrik. Hiztunak ahoskatu nahi duena erabat ez lortzea halabeharrezko arazo soilik fisikoa balitz, unibertsala izan behar luke. Baina ez dira hizkuntza guztietan hots aldaketa berak gertatzen: «If speakers have a choice in the matter of articulatory precision or can learn to control it, then undershoot or non-undershoot is not simply the result of an inability of the articulators to reach their target» (Donegan & Nathan 2015: 438). Hots aldaketetara iristen diren mugimendu fisikoak ebakera edo oharmena hobetzea helburu duten bilakabide berez mentalak dira.

3.3. Hotsak galtzea edo gehitzea

Mentalak direlako bilakabideak ugaritu edo gutxitu egin daitezke hizkuntzaren aro desberdinetan. Esate baterako, hizkuntza batean atzendua dagoen bilakabide bat emankor egiten bada, tasun bilduma posibleak murriztu egingo dira hizkuntza horretan. Hiztunak orduan ez dira gai izango tasun konbinaketa zehatz bat (bilakabide indartuak debekatzen duena) nahita egin edo hautemateko, alegia beren gaitasun fonologikoa murriztu egingo da eta horrek ekarriko du beren hiztegioko formen berranalizatzea. Halako zerbait gertatu bide zen txistukari lepokaria fonema inbentarioetatik kendu zuten euskalkietan. Hizkera horietan txistukarien estridentzia apikaritasunarekin bakarrik elkartzen da maila fonemikoan. Bestela esan, txistukarien des-lepokaritze bilakabide bat onartu da eta, ondorioz, hiztunek ezin dute /s/ vs. /ʃ/ kontrastea erabili *hasi* eta *hazi* hitzak bereizteko (ekoizle zein entzule bezainbatean).

Parekoa litzateke egun begi bistan gertatzen ari zaigun albokaritasunaren eta palataltasunaren konbinaketa eragozten duen desalbokaritze bilakabidearen pizkundea. Bilakabide hori inolako murriztapenik gabe (nahitaez) erabiltzen duen hiztunak galdu egingo du /k/ fonema albokari palatala eta ezin izango ditu bereizi *ia* eta *hila* hitzen [ija] eta [iʎa] ahoskerak, edo berdin ahoskatu eta entzungo ditu *llabur* eta *Jo-sune* hitzen hasierak.

Alderantziz, bilakabideak murrizten badira, hiztuna lehen ez zituen tasun bildumak egiteko gauza izango da eta hots berriak egin ahal izango ditu nahita eta bereiziko ditu besteren hizketan. Zubereraz /y/ bokala linguistikoki erabiltzen duenak goiko bokalen aitzinekotasuna biribiltasunarekin lotzeko gaitasuna du, besteok ez bezala, eta horregatik du sei bokaleko fonema inbentarioa, besteok bostekoa dugun bitartean.

Unitate gehitze honek beste hizkuntza baten nolabaiteko imitazioan izan lezake sorburu edo hizkuntza beraren ingurune baldintzek eraginda abia daiteke (ikus 10. oinoharra). Bigarren motakoa dirudi zubereraren seigarren bokalaren sorrerak, ez baita edozein ingurunetan gertatzen.¹⁵ Artikulu honek helburu duen argumentuen aurkezpenean aurrera egin ahal izateko, ingurune fonikoaren eraginagatik hizkuntza-ren barne eragileek sortutako hots aldaketez arituko gara.

3. atal honen hasierako galdera zehaztuz, nola gertatzen da inguruneak eragindako aldaketa alofonikoek momentu batetik aurrera hots unitate edo fonema berri bat sortzea hizkuntza batean?

Fonema berri bat sortzeko gutxienez bi bilakabide behar dira. Batak hots aldaera berri bat sortuko du eta besteak aldaera eragin duten ingurune-baldintzak ezabatu edo izkutatu ditu. Bigarrenari eskerrak aldaketa ez da fonologikoki gardena izango.¹⁶ Donegan eta Nathanek (2015: 442) ere fonologia diakronikoan usu azaltzen den alemanezko umlautaren historia ezagun eta ondo dokumentatua erabiltzen dute beren proposamen teorikoa azaltzeko: bokal ez-beheko azentudunek aitzinatze asimilazioa jaso zuten goi aleman zaharrean hurrengo silaban /i(:)/ bokala edo /j/ irristaria egonez gero (esaterako, u → y / ____si). Jakina denez, bilakabideak bere gardentasun fonologikoa galdu zuen beranduago bokal eragilea desagertzean zenbait kasutan. Halaz ere aitzinatutako bokalak alemanaren fonema inbentarioan gehitu ziren, fonema mota berri bat sortu zelarik beraz, ortografikoki adierazteak frogatu bezala. Donegan eta Nathanek bereziki nabarmentzen dute Twaddellengandik jasotako gogoeta: goi aleman zaharrean ortografikoki islatzen ziren bokal berri bakarrak, gertarazten zituen ondoko /i(:)/ edo /j/ baldintzatzailea galdu edo itxuraldatu zuten hitzetakoak ziren.

Richard Jandak ere jasotzen du Twaddellen gogoeta (Janda 2003: 409). Beste fonologialari zenbaitek bezala (Hooper eta Hyman aipatzen dituzte Donegan eta Nathanek, beste zenbait ere bai Jandak berak) paradoxatzat jotzen du Twaddellek dioena. Jandarentzat ezinezkoa da aldaketa gertarazten duen eragilea desagertzean eragindako aldaketak irautea. Berak proposatzen du /i:/ edo /j/ eragilea galdu aurretik hitzunik bereizi behar izan zituztela bokal aitzinatu berriak, jatorrizkoetatik aski desberdin zirelako fonetikoki. Jandaren ustez, Ohalaren *hypercorrection* eta *hypercorrection*, hurrenez hurren zio artikulatarioa edo akustikoa duten aldaketa fonetikoetan datza hots aldaketaren arrazoia; beren nortasuna adierazteko belaualdi berriek onartuz gero, aldaketa egonkortu egiten da hizkuntza batean (Janda 2003: 410).

Donegan eta Nathanek FNetik, Schuchardtek bere garaian bezala, azalpen soilik fonetikoaren kontra egiten dute. Jandak bokal berrien fonemizazioaren esplikazio bezala erabilitako desberdintasun fonetiko irizpide iristakorra dela diote. Gauza eza-guna da: hizkuntza batean erabat desberdin den alde fonetiko, aldaera alofoniko entzunezina gerta daiteke beste batean. Pentsa dezagun tuskanierazko $p > b$ aldaketaz. Canalisen arabera (2014: 58) alofonikoa izan zen guretzat erabat fonemikoa litzate-

¹⁵ Egurtzegiren (2014: 113 hh.) analisia ez dator bat nirearekin (Oñederra 2009a eta b), baina biok onartzen dugu hots aldaketa inguruneak eragindakoa dela, Mitxelena-ren lan aitzindariari jarraiki (ik. Michelena [1961] 1977, 1.5 atalak).

¹⁶ Zubereraren seigarren bokalaren sorreran ingurune-baldintzak ezabatu diren edo aldaketa bera den mozarrotu dena ez dago garbi. Edonola ere, zalantzarik gabe esan dezakegu aldaketa uherra dela egun, berreiraketa diakronikoa oso zail gertatzen delarik.

keena. Gugandik gertuago, denboran eta espazioan, frantsesez bi fonema dira /s/ eta /z/, baina guk bakartzat jotzen ditugu.¹⁷ Ikuspuntu esplikatzaile batetik hotsak aldaera soiltzat edo fonema autonomotzat hartzea areago dago lotuta ingurunearekin lotzen dituzten edo ez dituzten arrazoi fonetikoekin, hots horien arteko distantzia fonetikoarekin baino. Bestela esan, inguruneak justifikatzen ez dituen hotsaren ezauzgarriak berezkotzat jo behar dira. Estrukturalismoaren garaian oso ezaguna egin zen distribuzionalisten arazoa, [h] eta [ŋ] ingelesez fonema bakarraren aldaeratzat hartzeko zailtasuna, nahiz distribuzio osagarrian gertatu. Auzia bi hotsen arteko alde fonetikoa handiegia zelakoan konpondu (edo) zen. Baina Bazellek 1959an (apud Donegan 1995: 61) azaldu zuenez, bi hots fonema beraren aldaeratzat emateko argudio hobe da (ez baita antz fonetikoa bezain irristakorra) agertzen diren ingurunean desberdintasunaren kausa fonetikoa kausitzea (japonieraz [ɸ] ezpainkaria /h/ren aldaeratzat har daiteke, fonetikoki antzekoegia ez bada ere, [ɸ] bokal biribilaren aurrean agertzeak justifikatzen duelako [ɸ]-ren ezpainkaritasuna).

Jandari egotzen diote Doneganek eta Nathanek asimilatua asimilatzailearen ondorio mekanikotzat jotzea eta horregatik behar izatea eragilearen presentzia fisikoa asimilatua fonemizatu ahal izateko, desberdintasun fonetikoaren neurriari egotziz hori erabat. Horren kontra diote ingurune eragilea dela desberdintasun fonetikoari maila fonemikoa ematen diona, asimilazioaren ondorio fonetikoa hiztunaren ohar-menera helarazten duena.

Hiztunaren oharren fonologikoa aintzat hartzen bada, ez dago antz fonetikora jo beharrik, Donegan eta Nathanen (2015: 443) ustez. Funtsezko kontzeptu bat beren argudiaketan gorago (3.1. atalaren azken lerroetan) ere azaldu zaigun uherdura edo opakotasuna dugu (Kiparskyk duela hogeita hamar urte baino gehiago generatibismoan maisuki landutako gaia). Gainera, hiru aro diakroniko bereizi behar ditugu, uherdura horren garapena azaltzeko.

Lehen aroan, bokalen palataltze (umlaut) bilakabidearen hasieran, goi germanieraren fonema inbentarioan ez zegoen aitzineko bokal biribildurik, eragozten zituen fortitio bilakabide bat emankor zelako. Beraz, fonetikoki gertatzen ziren aitzineko bokal biribilduek ez zuten presentziarik hitzen barne aurkezpenean (hiztunen ohar-menean, beren memorian, beren intentzioetan): [mu:s] 'sagu' eta [mysi] 'saguak' (plur.) /mu:s/ eta /mu:si/ ziren hiztunaren ustez. Hiztunak automatikoki egiten zuen asimilazio hori (ahoskeraren errazte hori) ezabatu egiten zuen besteren hizketan inguruneari egotziz berak nahigabe ingurunera egokitzeko egiten zuena.

Bigarren aro batean hurrengo silabako bokal goikoaren hautazko irekitze (palataltasunaren murrizte) bilakabide bat abiatzen da. Horren ondorioz pluralaren ahoskera aldakorra gertatu zen: [mysi] eta [myse].¹⁸

Azkenik, atzizkiaren forma murriztuak orokortu ziren. Beraz, hiztunak [mu:s] singularrean eta [myse] pluralean entzutean ezin zion [y]ren palataltasuna inguruneari egotzi ([ɛ] ez zen aski palatala goi germanierazko asimilazio hori gertarazteko) eta onartu behar izan zuen erroko bokalaren palataltasuna erroarena berarena zela, hitzaren irudi lexikoan bertan zegoela: «The learner does not hear the intention, but

¹⁷ Ez noski egungo euskara-frantses hiztun elebidun gazteek.

¹⁸ Inportantea da hemen gogoan izatea lehen bokalaren asimilazioa eta bigarrenaren irekitzea batera ari direla gertatzen, bakoitzak bere zio fonetiko desberdin eta beregaina duelarik.

only the opaque result, and thus arrives at a different lexical representation from older speakers» (Donegan & Nathan 2015: 444). Horrela fonema inbentarioan debekaturik zeuzkan aitzineko bokal biribilak hautematen eta nahita egiten ikasi zuen, mota horretako fonemekin hizkuntzaren biltegi fonemikoa aberastuz.

Donegan eta Nathanen ustez, beraz, aitzineko bokal biribilduen fonemizatzea ez zen gertatu, Jandak nahi bezala, oraindik ingurune eragilea aldatu gabe zegoenean. Hain zuzen ere, ingurune eragilearen suntsitzeak ekarri zuen bokal horietan palataltasunaren hautemangarritasuna eta horrek esplikatzen du Twaddellen 1938ko aurkikuntza, ortografikoki umlauta horretarako ingurunea galdu zuten hitzetan bakarrik islatzea. Jandak baldintza fonetikoak behar ditu hots aldaketa ulertzeko. FNaren ikuspuntutik bi bilakabideak berez justifikatzen dira fonetikoki bakoitza bere aldetik (batetik, asimilazio inguruneduna hots bilkuren ekoizpenaren hoberako; bestetik, aitzineko bokalen desbiribiltze ingurunegabea hots unitateen ontasunaren mesedetan). Haatik, beste bilakabide ingurunedun batek lehenengo aitzinatze-asimilazioaren motibazioa hiztunari ezkututzen badio, uhertu den asimilazio bilakabideak emankortasun fonologikoa galduko du eta, irau duenez, hiztunaren oharmenean beste estatus bat hartuko du. Horren adibide da alemanezko umlauta pluralaren markatzaile bihurtzea, nahiz «[m]orphological conditioning does not define conventionality; the loss of synchronic phonetic motivation does this» (Donegan & Nathan 2015: 434).

Hots aldaketaren kausa ez da fisikoa, mentala baizik, hiztunaren oharmena da aldatzen dena, nahiz horretarako zio fonetiko banakakoa duten bilakabide ingurunedun eta ingurunegabeak kateatu. Bilakabide horien arteko gurutzaketek opakotasun edo uherdura fonikoa dakarten neurrian, hiztunak fonemizatu egingo du axaleko ondorio mekanikotzat har zitekeena ordurarte. Beste aukera bat da gardentasuna eta beraz zio fonetiko sinkronikoa galdu duen bilakabidea agortzea eta hizkuntzaren sistema fonologikotik desagertzea.

3.4. Hotsak galtzea

Aurreko azpiatalean hots inbentarioen handitze eta murriztea aipatu badira ere, lehenaz aritu gara gehienbat, fonemak gehitzeko mekanismoen inguruan harilkatuta aurkeztu baita hots-aldaketaren eragileen nolakotasunari buruzko eztabaida.

Bestalde, esan bezala, sistema fonologiko batek unitateak galtzeko biderik ohikoena urtuketarena da, alegia hots unitate bat beste batekin batzen da edo, hobe, beste batean urtutzen da (ez baita batze simetrikoa izaten, bietako baten gailentzea baizik). 3.3. atalean aipatu da orain ari dela gertatzen gure begien (edo belarrien) aurrean inguruotako gaztelaniaz eta baita gazteenen euskaraz ere kontsonante palatalen desalbokaritzea (*yeísmo* delakoa): fonema inbentariotik /k/ albokari palatala desagertzen da, halakoa zuten hitzak palatal ez-albokariz berlexikaltzen direlarik.¹⁹

Berehala dakarkigu honek antz fonetikoaren auzia gogora. Izan ere, oso antzekoak dirudite kontsonante sabaikari albokari eta ez-albokariak. Baina hori nahastea azaltzeko erabiltzea zirkularra dela ere esan liteke, kontuan hartuta antz fonetikoaren erlatibotasuna. Oraintsu arte, urte luzeetan zehar, hiztunari aski desberdin gertatu zaiz-

¹⁹ Fonema ez-albokaria herskaria ala jarraitua den ez da gauza argia (Oñederra 2016: 93-94).

kio hotsok hitzak bereizteko: eusk. [maja] *mahaia* eta [maʎa] *maila* edo gazt. [ka'jo] *cayó* eta [ka'ʎo] *calló*.²⁰

3.3. atalean adierazi den FNaren ikuspuntutik esplikazioa litzateke desalbokaritze bilakabide ingurunegabe bat ari dela indarra hartzen hizkuntzan, tasun bilduma fonetikoki hobea bermatzearekin batera, tasun bilduma txarragoa duen fonema albokaria galaraziz.

4. Erantzunik gabeko galderak

Horraino teoria baten edo bestearen arabera, eragile fisikoak edo mentalak lehenetsiz irits daitezkeen hots aldaketaren inguruko galderen erantzunaren maila. Hor-tik aurrera, zergatik hasi zen desalbokaritze hori frantsesez XIII. mendean, XVI. erako hedatuta zegoelarik (Bruña Cuevas 2003: 47)? Zergatik abiatu zen gaztelaniaz askoz beranduago (XVII. mendean ziurrenik; Bruña Cuevas 2003: 49).

Galdera erabatekoagoa eta beraz erantzungaitzagoa: zergatik gertatzen dira aldaketa batzuk hizkuntza batzuetan eta ez bestetan? Aldaketa berbera dirudienak ere zergatik ditu zehazte ez guztiz berdinak hizkuntza batean edo bestean? Esate baterako, euskarak orain gutxi arte hitz hasierako dardarkaria ekiditeko, usuen eta bes-telako baldintzarik ezean /e/-ren protesia erabiltzen zuen ($\emptyset \rightarrow e / \# _ r$: *Erroma, errezzatu, errege*). Italiako erromantze zenbaitetan, ordea, /a/ da eransten den bokala (Canalis 2014: 89). Zergatik hizkuntza batek hau besteak bestea? Zergatik gaztelania-ki ez du halakorik behar izan?

Arrazoiaren zati bat lehenago ere agertu den FNean oso oinarrizko ideia batetik datorkigu. Bilakabideak arrazoi fonetikoei badagozkie ere, bestela esan, zailtasun fisiko-erantzuten badiete ere, izatez mentalak dira: «If processes were not (at least potentially) under mental control, we might expect them to apply equally in all languages, given equivalent inputs —but they do not» (Donegan & Nathan 2015: 435).

Arrazoi partzial horren beste zati bat ondoko ideian dago: zailtasun fonetiko berak konponbide bat baino gehiago izan ditzake eta hizkuntza desberdinek aukera desberdinak egin ditzakete. Esaterako, euskaraz morfema kateak trabari ahoskabe bat trabari ahostun baten aurrean jartzen duenean, ahoskabetze asimilazioa gertatzen da kontsonante multzoaren ahoskera erraztuz (/es + da/ → [esta]). Gaztelaniaz halakoe-tan bigarren kontsonantearen ahostuntasuna gailentzen da eta asimilazioa atzekoz aurrera gertatzen da (/desde/ → [dezðe]). Euskaraz gero eta maizago gertatzen da, ziurrenik lehenago ere, baldintza eta neurri desberdinetan, hautazkoa zen ahoskabetzearen ondoan, ahostuntze irtenbidea.²¹

²⁰ Tradizio eztabaidagarri baina eroso bati jarraiki bilatu dira pare minimoak. Kasu honetan euskaraz ez dira erraz aurkitzen eta garbi dago emandako adibideen artean palatalen aurkakotasuna azalekoa dela nolobait. Baina inolako pare minimorik ez balego ere, albokariaren fonemikotasuna zalantza gabea da belarri bereizi eta berariaz egiten duen hiztunaren fonologian. Fonema palatalen balio funtzionala oparoa izan da palataltasunari balio semantikoa eman dion euskararen sistema fonologikoan. Fonema galdu duen hiztunagan palatalizazio adierazgarriak eta asimilaziozkoak desalbokaritzea dakarte albokari hobikariaren bustidurarekin batera (/l/ → [j, j]).

²¹ Euskal sistema fonologikoak bigarrenaren ahoskabetzea lehenesten duela esateko erakusgarri inportantea da morfema barreneko trabari bilkurak ahoskabe izan ohi direla (/neʃka/ dago, baina ez /neʃga/; /esku/ dago, baina ez /esgu/; /ispi/ dago, baina ez /is̺bi/).

Fonema inbentarioko zailtasunak ere unibertsalak izaki (adib., herskari ahostunak ahoskabeak baino zailago dira arrazoi artikulatorio eta akustikoengatik), hizkuntzek aukera desberdinak egiten dituzte. Donegan eta Nathanen (2015: 435) lanean jasozten da herskari ahostunen zailtasunari men egiten dioten hizkuntzen artean irtenbide bat baino gehiago daudela. Batzuek ahoskabetze bilakabide baten bidez herskari ahoskabeak bakarrik izango dituzte; beste batzuek glotisaren ahalbide anatomikoa baliatuz inplosibo egiten dituzte herskari ahostunak (vietnameraz, esaterako); beste batzuetan aurre-sudurkaritu egiten dituzte ahoskorden dardara errazteko (fijieraz). Zailtasunari aurre egiten diotenen bilakabide errazleak atzendu eta herskari ahostunak sartzen dituzte fonema inbentarioan.

Lan honen lehen atalean aipatu da Schuchardt kexu agertzen zela neogramatikoek ingurune fonetikoari indar baldintzatzaile erabatekoa ematen ziotelako. Ez dugu jakiterik FNak Ohala, Bybee, Janda, eta abarri emandako erantzunak gogobeteko zuen. Neogramatikoekin bezainbat ez ahal zen haserratuko bederen:

Phonetic variability in the realization of lexical representations is not just random failure to achieve an articulatory intention, by overshoot, undershoot, mistiming, interpolation, etc. Evidence that substitutions are centrally coordinated comes in part from the fact that, though universally motivated, they are not instantiated in all languages (Donegan & Nathan 2015: 438).

Bibliografia

- Bruña Cuevas, M., 2003, «Comment présenter un phonème moribond. L'ancien *l* mouillé français vu par les hispanophones», *Historiographia Linguistica* 30:1-2, 45-98.
- Bybee, J., 2007, «Diachronic linguistics», in D. Geeraerts & H. Cuyckens (arg.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press, 945-987.
- Camino, I., 2017, *Amiküze eskualdeko ^heskuara*. Iruñea-Bilbo: Nafarroako Gobernuak & Euskaltzaindia.
- Canalis, S., 2014, «The voicing of intervocalic stops in Old Tuscan and probabilistic sound change», *FLH* 35, 55-100.
- Donegan, P., 1993, «On the phonetic basis of phonological change», in C. Jones (arg.), *Historical Linguistics: Problems and Perspectives*. London: Longman, 98-130.
- , 1995, «The innateness of phonemic perception», in V. Samiian & J. Schaeffer (arg.), *Proceedings of the 24th Western Conference on Linguistics*. Fresno CA: Dept. of Linguistics, California State University, 7, 59-69.
- & G. S. Nathan, 2015, «Natural Phonology and sound change», in P. Honeybone, & J. C. Salmons (arg.), *The Oxford Handbook of Historical Phonology*. Oxford: Oxford University Press, 431-449.
- Dorian, N., 1993, «Internally and externally motivated change in language contact settings: doubts about dichotomy», in C. Jones (arg.), *Historical Linguistics: Problems and Perspectives*. London: Longman, 131-155.
- Egurtzegi, A., 2014, *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHUko doktore tesi argitaragabea.
- Janda, R., 2003, «“Phonologization” as the startof de phonetization – or, on sound change and its altermath: of extension, generalization, lexicalization and morphologization»,

- in B. D. Joseph & R. Janda (arg.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell, 401-422.
- Labov, W., 1981, «Resolving the Neogrammarian's controversy», *Lg* 57:2, 267-308.
- Michelena, L. 1977 [1961], *Fonética Histórica Vasca*. Donostia-San Sebastián: Seminario Julio de Urquijo de la Excm. Diputación de Guipúzcoa. Berrargit. OC VI.
- Ohala, J., 1989, «Sound change is drawn from a pool of synchronic variation», in L. E. Breivik & E. H. Jahr (arg.), *Language change. Contributions to the study of its causes*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 173-198.
- , 1997, «Phonetics in Phonology», *Proceedings of the 4th Seoul International Conference on Linguistics [SICOL]* 11-15 Aug 1997, 45-50 (<http://linguistics.berkeley.edu/~ohala>).
- Oñederra, M. L., 2004, *Fonetika Fonologia Hitzez Hitz*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 2009a, «Diacronía y motivación fonética», in F. Sánchez Miret (arg.), *Romanística sin Complejos. Homenaje a Carmen Pensado*. Brusela: Peter Lang, 47-67.
- , 2009b, «Ohar batzuk bokal batez: zuberearen /y/», in R. Etxepare, R. Gómez, J. A. Lakarra (arg.), *Beñat Oihartzabali Gorazarre / Festschrift for Beñat Oyharçabal*, *ASJU* 43, 663-678.
- , 2016, «Sobre seseo, yeísmo y otras cuestiones relacionadas con la pronunciación del español en el área vasca», in D. Poch Olivé (arg.), *El español en contacto con las otras lenguas peninsulares*. Madrid-Frankfurt: Iberoamericana-Vervuert, 83-102.
- Rost Bagudanch, A., 2017, «Variation and phonological change: The case of yeísmo in Spanish», *Folia Linguistica* 51:1, 169-206.
- Sapir, E., 1921, *Language*. London: Rupert Hart-Davis.
- Schuchardt, H. 1972 [1885], «Über die Lautgesetze: Gegen die Junggrammatiker» / «On Sound Laws: Against the Neogrammarians», in Vennemann & Wilbur (arg.), 3-72.
- Stampe, D., 1979, *A Dissertation on Natural Phonology*. New York: Garland Publishing Co.
- Trubetzkoy, N. S., 1985, *N. S. Trubetzkoy's letters and notes*. Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Vennemann, T. & T. Wilbur (arg.), 1972, *Schuchardt, the Neogrammarians, and the Transformational Theory of Phonological Change. Four Essays*. Frankfurt: Athäneum.
- Wilbur, T., 1972, «Hugo Schuchardt and the Neogrammarians», in Vennemann & Wilbur (arg.), 73-113.

Miren Lourdes Oñederra

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

Letren Fakultatea

Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Unibertsitatearen ibilbidea 5 - 01006 Gasteiz

ml.oinederra@ehu.eus

Geroaldiko partizipio prospektiboaren polimorfismoa eta *-n-dun aditz klasea**

The polymorphism of the participle prospective of future and the -n class of verbs

Beñat Oyharçabal eta Manuel Padilla-Moyano

IKER UMR 5478 – CNRS

Abstract

This paper deals with the realisation of the prospective participle, the most common way to express the future in Basque. The authors start from present-day variation, as synthesised by the Royal Academy of the Basque Language: the adjunction of the suffix -ko to the perfective participle, except for the forms ending in -n or -l, which in Eastern dialects take the genitive suffix -en. Based on the study of both old texts from different dialects and works on verbal morphology, the authors show that the variability of the marking of the prospective participle is greater than usually thought: on the one hand, Labourdin texts attest for a late use of the suffix -(r)en with vowel-ending participles (e.g. biziren, ikusiren, harturen); on the other hand, in the 17th century forms such as izaren ‘izanen’ and egoren ‘egonen’ arise in Labourdin and Western Low-Navarrese dialects. The authors consider two possible explanations for the prospective forms of the type izaren: 1) in phonological terms, a dissimilation of nasality (cf. Michelena 1990); and 2) in syntactical terms, a change in the selection of the complement argument by the T-head, lexicalised by the genitive suffix -(r)en. In this view, the forms such as emaren or egoren are the result of adding the suffix -(r)en not to a perfective participle eman ‘given’ or egon ‘rested’ (as in ikusi-ren ‘seen-PROSP’), but to a verbal root -ma- or -go-, respectively.

Keywords: *future, prospective participle, perfective participle, Eastern Basque, tense and aspect heads in sentence structure.*

* Eskerrak bihurtzen dizkiegu argitaratzaileei, omenezko ikerlan bilduma honetan parte hartzera gonbidaturik, ohore eta plazer baitaukagu J. Gorrotxategi ikertzaile maisuari eginikako gorazarre honetan agertzea.

Laburpena

Artikulu honek partizipio prospektiboaren gauzatzearen formak aztertzen ditu. Egileak egungo aldakortasunetik abiatzen dira, Euskaltzaindiak laburbildu bezala: partizipio perfektiboari -ko atzizkia eranstea, salbu -n edo -l bukaera duenean, ekialdeko mintzoetan -en genitiboaren atzizkia baliatzen baita. Hala hainbat euskalkitako testuetan nola aditzaren morfologiaren gaineko lanetan oinarriturik, egileek hauxe erakusten dute: partizipio prospektiboaren markatzea onartzen ohi den baino aldakorragoa dela: 1) Lapurdin -(r)en atzizkiaren erabilpen berankorra bokalez bukatzen diren partizipioekin (biziren, ikusiren, harturen); eta 2) XVII. mendetik aitzina, izaren 'izanen' & egoren 'egonen' bezalako formen agerpena lapurteraz eta mendebaldeko behe-nafarreraz. Ondoren izaren & egoren moldeko forma prospektiboak ikertuak dira, haien agerpena bilduz: lehenik, azalpen fonologiko bat formulatzen da (cf. Mitxelena 1990); bigarrenik, forma horiek denbora-burutik argumentuaren hautapenaren aldaketaren emaitza gisara analizatuak dira, genitibo atzizkiak lexikalizatua, aspektu sintagma ala aditz sintagma izan. Ikuspegi honetan, emaren edo egoren bezalako formak ez lirateke eman & egon partizipioei, baizik ere -ma- & -go- aditz erroei -(r)en atzizkia eranstearen emaitza.

Hitz gakoak: geroaldia, partizipio prospektiboa, partizipio perfektiboa, ekialdeko euskalkiak, denbora eta aspektu buruak perpaus egituran.

1. Atariko hitza

Honela dio Euskaltzaindiak *Adizki perifrastikoetako adizki nagusiaren forma* izenburutzat daukan 85. arauko azalpenean, geroaldiko adizkera perifrastikoak aipatzean:

Etorkizuneko adizki perifrastikoetako lehenbiziko osagaia partizipioari *-en* edo *-ko* atzizkia gehituz eratzen da. Hortaz, euskaldunon usadioa ez da bat eta bakarra:

- a) Mendebaldean *-ko* atzizkia da ezagutzen den bakarra: *etorriko, lagunduko, eskatuko*. *-n*-ren ondoren gertatzen denean, *-go* izango da atzizkia: *esango, irtengo, jango, emango*, etab. *-l*-ren ondoren gertatzen denean, *-ko* eta *-go* biak ageri dira: *hilko | bilgo*.
- b) Ekialdeko euskaretan, kontsonante ondotik *-en* atzizkia erabiltzen da; bokalaren ondotik, aldiz, *-ko* (nahiz batzuetan *-(r)en* ere agertu, batez ere Zuberoako tradizio zaharrean). Hortaz: *emanen, erranen, janen* batetik; eta *ikusiko, biziko, galduko* bestetik (baina horien ondoan *ikusiren, biziren* edo *galduren* ere bai, nahiz askoz maiztasun urriagoarekin).

(http://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0085.pdf)

Lerro horietan geroaldiko partizipioen formez aspaldi handiskoan gramatika gehienetan ematen diren datuak ditugu, geroaldiko partizipioen eratzerakoan, eus-kara batuko jokabide egokiena zein litzatekeen erabaki aitzin, Euskaltzaindiak irakurleen begietara eta gogora ekarriak.

Erran gabe doa ez dela gure xedeetan sartzen hemen delako erabaki horren auzitan ematea. Besterik da, haatik, datuez lerro haietan baieztaturik dagoenari oharren egitea. Ez Euskaltzaindiak gainerako gramatikarien erranak oker laburbiltzen ditue-

lako, baizik ere, aitzitik, ongi biltzen dituelako. Merezi du, beraz, gure ustez, hurbil-hurbiletik ikus dezagun geroaldiko *-en* eta *-ko* atzizkien banaketa zehazki erraten ohi den bezala gertatzen den, edo ba ote den horretan zuzenketarik egiteko, edo eskas den xehetasunik gehitzeko. Xede hori dute, hain zuzen, ondoko lerroek, hots, geroaldiko partizipioen formak, egun, ikertzaileek balia ditzaketen corpusak baliatuz, nork noiz zer testu motatan erabili dituen zehazki biltzea eta aurkeztea.

2. Partizipio prospektiboaren atzizkiez

Geroaldiko partizipioetan, *-ko* eta *-en* atzizkien erabilerak, partez, euskalkien araberakoak eta, partez, aurreko ingurumen fonologikoaren araberakoak direla dio Euskaltzaindiak, eta, literatura ikusirik, hala da. Alabaina, bat datoz euskalariak (EGLU II: 116) geroaldiko partizipioetako bi atzizkien arteko banaketa osagarria, alde batetik dialektala, eta bestetik, fonologikoa dela oinarritzat hartzeko.

Dialektala, zeren, Euskaltzaindiak gogoratzen digun bezala, mendebaldeko euskalkiek, salbuespenezko kontradibide bakar batzuk izanagatik, *-ko* baizik ez baitute erabiltzen.¹ Fonologikoa ere bestalde, ezen uste hedatuena da *-en* atzizkia erabiltzen den euskalkietan (ekialdekoetan, hots) erabilera hau testuinguru fonologiko batera mugatua dela (Zuberoatik kanpo bereziki): *-n* edo *-l* fonemetako bati lotzea, hain zuzen: batetik, *izanen* eta *hilen*; bestetik, *izango* eta *bilgol/hilko*.²

Azken puntu honetaz egitekoak ditugu lehen oharrak. Lehenik, gramatikalariek aspaldi ohartarazi zuten *-en* atzizkia bokalen ondotik erabiltzen dela ekialdeko euskalkietan: *ikusiren*, *biziren*, *galduren*. Euskaltzaindiak Zuberoan bereziki gertatzen

¹ Honela dio Mounolek (2011: 74): «Le participe prospectif est formé à partir du participe passé, par suffixation des morphèmes *-(r)en* et *-ko* homophones des cas génitifs de la déclinaison habituellement nommés « génitif possessif » (Lafitte 1962), « genitibo » (Euskaltzaindia 1985) et « génitif locatif » (Lafitte 1962), « leku-genitibo » (Euskaltzaindia 1985) respectivement. La majorité des textes orientaux (labourdin, bas-navarrais, souletin) des 15ème et 16ème siècles emploient uniquement le participe en *-(r)en*. Leizarraga et Oihenart sont les seuls auteurs de l'époque à présenter quelques participes en *-ko*. Malgré tout, ces formes sont exceptionnelles : chez l'auteur souletin on n'en relève qu'un exemple, et chez Leizarraga, elles sont rares (3 occurrences dans tout le texte) et ne concernent qu'un verbe, *etorri* « venir » (*ethorrico* Adv 260-8; Mat. 23, 36; Mat. 24, 14) (Lafon [1972] 1999: 513; Zulaika 1999: 169). Les textes haut-navarrais ont des données différentes selon les auteurs. Amendux, dans son poème, ne se sert que des formes en *-(r)en*, tandis que le *Credo*, et les phrases issues des procès de sorcellerie ne rapportent que des participes en *-ko*. Les textes occidentaux (alavais et biscayen) et centraux (guipuzcoan), eux, ne connaissent que le participe prospectif en *-ko*. Enfin, il faut souligner que les dialectes orientaux qui dérivent généralement leur participe prospectif par adjonction du suffixe *-(r)en* au participe passé, ne se servent que de *-ko* lorsque le marqueur de futurité est directement suffixé à l'élément non-verbal de la locution».

² Mounolek argi ematen dizkigu iraganeko euskalki nagusien joerak: « La forme du participe prospectif varie selon les dialectes. Alors que les Biscayens Urkizu, Arzadun et Barrutia, et les Guipuzcoans Otxoa Arin et Iruzusta le forment en suffixant le suffixe *-ko* au participe passé, l'auteur souletin Maister emploie à sa place le suffixe *-(r)en*. Chez le labourdin Etxeberri de Sare et les haut-navarrais Elizalde et l'auteur du sermon de 1729, on a des participes prospectifs en *-ren* et d'autres en *-ko*. Cependant, la distribution des deux morphèmes n'est pas changeante, au contraire, elle est très bien codifiée. Les participes terminés en *-n* prennent le suffixe *-(r)en* (*jakinen*, *erranen*, *irauenen*, *izanen*), tandis que ceux finis en *-tu* et *-i* se voient systématiquement adjoindre le suffixe *-ko* (*salbatuko*, *deituko*, *jujatuko*; *ikusiko*, *etorriko*, *ardietsiko*, *hasiko*, *ibiliko*). Les verbes *bete* et *atera*, sans doute respectivement d'origine adjectivale et nominale, eux aussi préfèrent le suffixe *-ko* pour former leur participe prospectif » (2011: 189).

dela dio, baina Lapurdiko idazlanetan ere kausitzen dira horrelako lekukotasunak (ikus Padilla 2011). Hona 19 eta 20. mendeetako lapurtar idazle batzuen adibideak:

1. *Ni naiz biztea eta bizia bera, ene baitan sinhetstea duena biziren da, hilla balitz ere: eta nork ere baidu ene baitan bere sinhetstea, eta hura ez da bethikotzat hilen (Larregi).*
2. *Ez da, ez da hiltzerik, bethi da biziren: / Bakhotxaren arimak bahi egiaren! (Hiribarren).*
3. *Gero berriz elkar ikusiren dugu, eta erranen deraitzut gauza batzu zoiñetaz zure bihotza ukituren baita (Duvoisin).*
4. *Nork du ikusiren Jaunaren hegala? (Iratzeder).*
5. *Oh! muthil gazte hori dabilke beraz lañoki lurreko ilhunpe huntarik; Jainkoak bere besoetan harturen du; eta horra non haren bilha dathozin zerutik Aita, Ama, Anaia! (J.-P. Arbelbide).*

Adibide horien ondoan aipa daiteke testu bakan batzuetan ageri den geroaldiko beste atzizki berezi bat, bere baitan bi genitiboak bata bestearen ondotik hartzen baititu, *-koren* morfema konposatua emaitza dela. Padillak honela dio:

xvi. mende akabantzakoak diren Urtubiako damaren gutunetan *-ko + ren* sekuentzia ageri da: *Oraingo faltak estalikoren ditugu* (13. gutuna) & *Zer ere baita, edukikoren dugu kontu jakitera* (17. gutuna). Harrigarriagoa da Lubietaren eskuizkribuan (Donostia 1728) ber pleonasmoa atzematea: *Virxinamaren rosarioa beti ezaten badezu, honrra guciac combeni bada ceurecotucoren dituzu* (Lubieta 390 *apud* Mounole 2011: 189). Mounolek Lubietaren gurasoen nafar etorkia seinatzen du *ceuretucoren* horren azaltzeko (*ib.*), eta gure ustez Urtubiako damak *estalikoren* & *edukikoren* emateak ber esplikabidea luke: Urruñan plazatua, haren familiak etorki giputz-nafarra bide zuen (Padilla 2017: 433, 326. oh.).

Kontua ez da hor fini. Zuberoan ezaguna da *-(r)enko* atzizki pleonastikoa, Santa Grazi herrira mugatua (Azkue 1925: § 762). Lafonentzat atzizki bikoitza pleonasmo hutsa da, batere balio diferentziarik ekartzen ez duena baizik (1965: 175). Horren lehen lekukotasuna *Charlemagne* pastoralean kausitu dugu: *pariserat çitiit eramanenco (Xarlem* 1373; Oyharçabal 1991: 331). Caminok *-(r)enko* atzizkiaren berri zehatza dakarkigu:

Zuberoan badago aditz nagusiari etorkizuneko bi atzizki lotzeko aukera, baina ez da herrialde guztiko ezaugarria, Xiberuko ekialdekoa baizik; ez da, beraz, zuberera guztiaren berrikuntza: *janenko*, *eramanenko* dakartza Elixagarai ligiarrak (82) eta Santa Grazin ere baliatu da: *jinenko* dakar Maddi Hardoi lekukoak Peilleni kontatu ixtorio batean (1985: 21); euskaltzain honek dakarrenez, Eskiulan eta Santa Grazin baizik erabiltzen ez zen *-renko* aldaera ia galzorian da (1992: 250) eta *emaneko* erakoak, Santa Grazin, Montori-Berorizen, Eskiulan eta ondoko auzoetan daude (262); cf. Etxegorri (2003: 271). Guri Larrainen *emanenko* erakoak Santa Grazikotzat eman dizkigute. Ezaugarria ez da Zuberoa guztikoa (2009: 202).

Azkenik, ez da komeni ahanztea geroaldiko *-ko* eta *-(r)en* atzizkien banaketa dialektala denborarekin aldatu datekeela. Zuberoako testuen azterketan oinarriturik, Padilla ondoko ondorioetara heltzen da:

Partizipio prospektiboak ekialde handian hartzen ahal dituen bi atzizkiak, *-ko* eta *-(r)en*, banaketa ezagunean agertzen dira [...]. Oro har, zenbatenez mendebalerago,

hainbatenaz *-ko* gehiago, eta *-(r)en* gutxiago. Corpusaren azterkerak erakusten du prospektiboaren bi atzizkiak lekukotuak direla Zuberoako testu zaharrenetan (Etchart, Oihenart eta Tartas) baina, bereziki, XVIII. mendearen azken partetik aitzina *-ko* atzizkiak nolabaiteko hedakuntza izanen duela. Funtsean, bilakaera horretan ez da desberdintasunik *-tu* eta *-i* sailletako partizipioen artean. Bestenaz, dialektologiaren ikuspegitik hain ezaguna den *-(r)enko* forma pleonastikoak agerpen marjinala du corpusean.

Bi hitzez erraiteko, azken mendeetako Zuberoan partizipio prospektiboaren *-(r)en* morfema era eskusiboan lekukotzen duten testuak gero eta gutxiago dira, itxuraz morfemaren bilakaera errezesiboarengatik. Hizkuntza osoaren ikuspegitik, *-(r)en* aukera ekialderat gibelatuz joan da, han ere indar galtzeko. Azken buruan, *-(r)en* morfemaren erabilpen prospektiboa eta benefaktiboa lotuak dira, bi elementuen joera diakronikoak eta eremuen bat etortzeak erakusten dutenez (2017: 435).

3. *Izaren ‘izanen’ eta erraren ‘erranen’ bezalako formez*

-n batez bukatzen diren partizipioekin agertzen den *-ren* geroaldiko atzizkiak zer erran? Orain arte gramatikariak deus guti mintzatu dira hartaz, gehienetan, baze-nik ere ez jakinik hain segur, ez baitute aipatu ere —ezta, Iparraldeko testuak hain artoski eta ximenki ikertu zituen P. Lafittek ere—. Hona zenbait adibide, gaian barnago sartu baino lehen, fenomeno nola azaltzen zaigun ikusteko, irakurleari lagun-garri gerta dakizkiokeenak:

6. *Segurqui, Bettiriño, comeni baita, bai eta probechos ere; ezic nun hazemaren dute bekhatore dohacabec eta penitent aflightu eta penatuec hau baino exemplu eder eta imitagarriago bat?* (KadBet 54-55).
7. *Ez othe ninzate sekulan / Hain dohatsu gerthaturen, / Non bekhaturen khasatzeko / Bizia bainuke emaren!* (Gazteluçar).
8. *Sainduaren 12 fruituak Guztien gañetik izan Ezak karitatea, Ezen berthutetan har dik Eramaren florea* (EZ).
9. *O amudio eternalaren ithurria, zer erraren dut zutas? nola sekulan zu ahantz ahal zaitzaket, nitas orhoitu zarenas geros?* (Arbill Imit III 10, 2).
10. *Alpetako menditarik iragaren zela erori zen ohoien eskutarat* (Larregi).
11. *Muiollatuko duzu Sen Michelgo puntaren trebesean 5 edo 6 brasetan eta ordu-ban izaren tzare leku segurean* (Etcheberri Dorre).
12. *Ortzirale, larunbatetan Haragirik eztuk jaren* (Gazteluzar).
13. *Ezen ni bezalako pobreak, zer egiñ ahal dezake, eta norat goaren [= joanen] nais?* (Arbill Imit III 29, 1).
14. *[...] eta maleziaren ispiritua zureganik ihesi joaren da* (Arbill Imit IV 18, 3).
15. *Zakharias abertitua izan tzela ukharen zuiela seme bat eguiazco Messiasen aintzindaria* (KadBet 2-3).
16. *Etzuten behinere edireren bere gelan belhauriko baizik* (Larregi, *Zenbeit sainduen bizitzea*, «Santa Klara»).
17. *Berris ere minzatuko natzaizu ene Jainkoa, esnais ixilik egoren ene Jainko* (Arbill Imit III 10, 1).

6-17. adibideetako prospektiboak ustekabekoak dira, ezen Lapurdin eta lapurteraren tradizioan (*h*)*atzemanen*, *emanen*, *eramanen*, *erranen*, *iraganen*, *izanen*, *janen*, *joanen/goanen*, *uk(h)anen*, *edirenen* eta *egonen* erabiltzen ohi baitira geroaldi perifras-

tikoan geroaldiaren markatzeko. Halere, 6-17. adibideek darakuskigutenaz, gauzak ez dira hain argi, XVII eta XVIII. mendeetako testuetan bederen. Gorago erran bezala, zenbait ikertzaile gaztez landa (Mounole 2011; Padilla 2011), gramatikariek ez dute batere aipatu molde hau. Aitzinekoen artean, salbuespen bakarrenetakoa Mitxelena dugu, bere tesian forma haien agerpenaz eta dagokien aztermoldeaz hipotesi bat ere aitzinatu baitzuen. Dakartzagula hona haren erranak, *larunbat* hitzaren etimologiaz³ eraunstea paratuak:

Se puede sostener que en *laurenbat*, etc., ‘sábado’, *-bat* no es el numeral que siempre se ha creído reconocer, sino mera apócope de *-bate*, sustantivo verbal, es decir, *bat* + *-te*. Es curioso que *-te* sea terminación tan frecuente en nombres que tienen que ver con la cuenta del tiempo: *aste* ‘semana’, *igande* ‘domingo’ (ronc. sul. *igante*), explicado a veces como nombre verbal, *mende* ‘siglo’, etc. (ronc. sul. *mente*, con oclusiva no aspirada en suletino: la hipótesis de un préstamo del latín se compadece mal con el sentido), *urt(h)e* ‘año’. El texto de Leizarraga en su declaración de palabras y expresiones del Nuevo Testamento, s.u. *Sabathhoa*, es el siguiente: «Eta hura cen asteco Zazpigarren eta azquen eguna, orain batéc larambate, bercec eguiacoitz eta bercéc nesquen egun deitzen duguna». De *lagunen*, gen. pl. como *nesken* saldría **la(g)uren* con la misma disimilación de nasalidad que se observa en lab. (siglo XVII) *emaren*, *izaren*, de donde mod. *emain*, *izain*, de *eman*, *izan* + *-en* (Mitxelena 1990: 501).⁴

XVIII. mende erditsuko Hazparnen datatu eta kokatu testu baten kari, Padillak datu gehiago eskaintzen du, eta Mitxelenaren azterbidea gogoratzen (2011: 57):

Bada beste ezaugarri bat izkirio honetako geroaldiko forma zenbait lotua: *-ren* akabantza eransten zaie *-n* batez bukatzen diren partizipioei (*izaren*, *ukharen*). Sistematikoa ez bada ere, *izaren* eta *ukharen* maiztasun handikoak ditugu, eta besteak askoz bakanagoak. Fenomeno hau aztertzeke dagoen arren, ohar batzuk egin genitzake: i) soilik gertatzen da *-a* + *n* akabantza duten aditzetan; ii) guztietan lekukotzen dira *-ite* aditzen izenak; eta iii) lekukotzen dira, halaber, *-ain* moldeko geroaldiak.

1. taulak *Kadet eta Bettiriño* testuan ageri diren geroaldiko *-aren* formak biltzen ditu:

1. taula

Partizipio prospektiboak *Kadet eta Bettiriño* eskuizkribuan (ca. 1750)

Partizipio perf.	Aditzizen	-en	agerr.	-ren	agerr.
<i>izan</i>	<i>izaïten</i>	<i>izanen</i>	5	<i>izaren</i>	22
<i>ukhan</i>	<i>ukhaïten</i>	<i>ukhanen</i>	—	<i>ukharen</i>	8
<i>joan</i>	<i>joaïten</i>	<i>joanen</i>	3	<i>joaren</i>	1
<i>erran</i>	<i>erraïten</i>	<i>erranen</i>	8	<i>erraren</i>	3
<i>hatzeman</i>	<i>hatzemaïten</i>	<i>hatzemanen</i>	1	<i>hatzemanen</i>	1

³ Ordea, $n > r$ bide hori sustenga lezaketan formak bakanak dira. *Lagunen bat > larunbat* etimologiaz gainera *belhauriko* ‘belauniko’ aipa genezake (ikus horretaz Gavel 1920: 270-271). EKC-aren arabera, *belhaurika(tu)* zein *belhauriko* aldaerek 22 eta 49 agerraldi dituzte, hurrenez hurren; Zuberoan bazez ere *belharika(tü)* & *belhariko* lekukotzen dira, eratorpenaren oinarri nominala *belhain* delarik.

⁴ OEhk azterbidea biltzen du, LARUNBAT sarreran: «Quizá de *lagunen bate* “reunión de los compañeros”».

Geroaldiko forma horien jatorriaz denaz bezainbatean, Padillak bi bide nagusi ikusten du: 1) bokalarteko *-n-* galdurik (*izanen* > *izaen* > *izain*) *-r-* bat sartzea; edo 2) disimilazioa (*izanen* > *izaren*); horiekin batera «bada beste aukera bat aurrekoekin guztiz bateragarria: nolana ere den, hiztunaren gramatika bada edutezko genitibo atzizkia *-r* erabiliz hartzen duten aditz kopuru handi bat [...]. *Utziren, estaliren, gertaturen* bezalako formekiko analogia, beraz, ez litzateke baztertu behar» (2011: 57).

Datuak hobeki eta molde osoagoan funtsatu behar zirela ikusirik, Euskal Klasi-koen Corpora (EKC) erabili dugu, B_{ok}K_{on} + *-ren* forma prospektiboa, testuetan noiz nork baliatu duen aztertzeko. 2. taulak azterketa horren datuak erakusten ditu:

2. taula

Izaren moldeko geroaldien lekukotza *-an* bukaerako partizipioekin

	IZAREN	izanen	JOAREN	joanen	EMAREN	emanen	ERAMAREN	eramannen	ERRAREN	erranen	ATZEMAREN	atzemannen	IRAGAREN	iraganen	UK(H)AREN	uk(h)anen
Etxeberri Z	—	122	—	11	—	46	1	16	—	21	—	—	—	5	—	—
Etxeberri D	27	112	—	133	—	35	—	—	—	1	—	—	—	4	—	—
Aranbillaga	135	—	3	—	9	7	—	—	6	9	—	—	5	3	—	—
Gazteluzar	2	63	—	5	2	20	—	1	—	14	—	—	—	1	—	—
Xurio	2	131	—	4	—	24	—	—	—	9	—	1	—	6	—	—
KadBet	22	5	1	3	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	8	—
Larregi	—	225	—	1	—	70	—	7	3	30	—	—	1	2	—	—

Izaren moldeko partizipio prospektiboak agerraraz ditzaketen aditz gehientsuenak *-an* bukaera dute, 2. taulan ageri denez. *-n* aitzineko bokala bestelakoa delarik, etsenpluak anitzez gutiago dira; horrela, *-en* bukaerarentzat *edireren* ‘edirenen’ behin bai-zik ez dugu aurkitu (ikus 16. adibidea; EKC-ren arabera egile berak 18 aldiz ematen du *edirenen*); *-in* akabantzarentzat ere *jakiren* ‘jakinen’ bakan bat (EKC-etik kanpo, astolaster batean); *-on* bukaeran *egoren* ‘egonen’ formaren sei agerraldi kausitu ditugu, guztiak Aranbillagaren testuan (ikus 17. adibidea; aldiz, Aranbillagak ez du behin ere *egonen* ematen); azkenik, *-un* bukaerako partizipioekin (*ebun*, *errun*, *entzun*, *iraun*, etab.) adibide bihirik ez dugu kausitu.

2. taulako datuek erakusten dutenez, *izaren* moldeko formen eremua nonbait Lapurdira mugatua agertzen zaigu, eta haien lekukotza XVII eta XVIII. mendeetara.⁵

⁵ Betiere EKC-ren arabera, Hegoaldeko egile zenbaitek agerraldi bat edo beste lekukotuko lukete; Mogelek *emaren* soil bat, eta Mendiburuk, Aranburuk eta Garitaonandiak *izaren* bana. Halere, gure ikusteko maneran *ematen* eta *izaten* irakurri behar da: lehenik, agerraldi kopurua estatistikoki baztergarria delako, eta bigarrenik mendebaldeko mintzoetan *-(r)en* erako geroaldi prospektiborik agertzea harri-garri litzatekeelako; gehiago iduri luke espero gabeko forma horiek irakurketa oker baten ondorio izatea, moldiztegiko lan zenbaitetan bereziki, *r* eta *t* letrek elkarren antza izan baitezakete.

EKC-az landara, *izaren* bezalako partizipio prospektiboak *Le Dauphin* itsasontziko euskarazko gutunetan ere ageri dira (Lapurdi, 1757), baina haien maiztasuna ez da batere altua: orotara sei agerraldi kausitu dugu (18-23 adibideak). Halaber, Iñaki Caminok gaztigatu digun bezala, XVIII. mendeko Lapurdiko bi gutun ofizialetan ere *itçaren* ‘izanen’ eta *eraren* ‘erranen’ ageri dira (24 eta 25. adibideak, hurrenez hurren).

18. *Uste nuben aditu denbora guzietan zutaz gizon behar den bezalako bat hizaren zihela* (39. gutuna, Haraneder apeza, Urruña).
19. *M. Iriberriri emaren diozkatzu ene errespetuak* (39. gutuna, Haraneder apeza, Urruña).
20. *Ez dakit azetatuko duen; azetatzen badarot emaren dautzu salbamendua duelarik ene letra batekin* (49. gutuna, Francha Barrere).
21. *Neure goraintziak emaren diozkazu familia guziari* (33. gutuna, Betry Daguere, Getaria).
22. *Ene espos maitea, esparantza dut gure Jainkoak emaren darozkitzula zeinbeit ispirazione on* (43. gutuna, Joana Aprendisdeguy, Getaria).
23. *Piarres, eztut hemen ematen deus xebetahunik batere, berdin letra hauk arribartzten badire gizonek errare dautzute* (31. gutuna, Katalin Douat, Bidart).
24. *Jaun Marquis de Caupenac emantu ordenac arrastaceco, ecin oraino atceman detcacete, baiñan ustedut atcemanac itçaren direla* (Donibane-Lohizuneko gutun bat, in Satrústegui 1986: 142).
25. *Andre horec berac gauça guciac eraren darosquitçu presa du Erretiraceco* (Urruñako gutun bat, in Satrústegui 1986: 142).

4. Azalpenen xerka

Ondoko lerroetan, forma horien aztermoldeaz hiru hipotesi eginen ditugu, aukearik egin gabe.

- a) Grafia berdinketaren hipotesia. Mitxelenak azpimarratu bezala, *izanen* edo *emanen* partizipioen ahoskerak /izajn/ edo /emajn/ dira —bi silabatan—. Ahoskatzeko beste molde bat ere bada, non *e* bokala osoki desagertzen baita hartan, eta ondorioz aitzineko bokala luzatzen edo doblatzen: /izā[ā]n/, /emā[ā]n/. Ahoskera horiek genitibo arrunta duten ondarkietan ere kausitzen dira: ogiaren > /ogiain/ edo /ogia[ā]n/; ikus EHHA VII. liburukiaren 1750. galdera, 438. or. Galdera da, beraz, idazle batzuek, genitibo arruntarekin erabiltzen zuten grafia-moldea, ez ote zuten erabiltzen berdin, ahoskera berbera zuten geroaldiko partizipioetan.
- b) Fonologiazko aldaketaren hipotesia. Mitxelenaren hipotesia da, *V-nen* segidak, sudurkaritzearen disimilazioa ekarririk, *V-ren* segida atera zela ondorioz.
- c) Morfologiaren bidezko hipotesia. Azken aukera hau, zorigaitzez gure ustez egiantz gutien duena, interesgarriena da bestalde, euskal adizkien morfologiaz eman liezagukeen informazioagatik. Ohargarria da, *-ren* hartzen duten partizipio gehienek partizipio perfektiboa *-an* bukaerakoa dutela (*izan*, *erran*, *eman*, *joan*, *igan*, *jan*, *etzan*, *edan*, etab.). Arras guti dira horrelako geroaldiko

formak *-n* aitzineko bokala beste bat denean (ikus § 3); *-on* aditzekin funtsean *egoren* ageri da, eta soilik Aranbillagaren itzulpenean; azkenik, lehen erran bezala, *-un* bukaerako partizipioekin adibide bihirik ez dugu kausitu.

Geroaldiko marka hori darakusten aditz partizipio gehienek jokabide trinkoa ere badute bestalde, zeinetan aditz-erroa beti bokal batez bururutzen baita: *-a* edo *-o* batez (adibidez, *joan* edo *egon* aditzekin). Aditzoineko erroak eta aditz-errokoak berak izan behar luketelako hipotesia egiten badugu, aditz-erroetan erroaren ondotik agertzen den kontsonantea (*-n* joan eta egon eta 6-17. adibide sortako gainerako aditz gehienetan) ez da errokoa, beste morfema bat baizik, Traskek (1990) *-n* aditz multzoari buruzko hipotesian ondorioztatu zuenaren kontra.⁶ Orduan geroaldiko *-en* morfema aditz erroari zuzenean lotzerakoan ager liteke *-r-* loturazkoa (eta ez ohi den bezala partizipio perfektiboari). Dena den, ez zen artikulu honen helburua forma berezi horien azalpenaren ematea, haien agerraldien berri ematea baizik. Geroko lan batean jorratuko dugu beste kontua, funskiago.

Erreferentziak

- Azkue, R. M., 1925, *Morfología Vasca*. Bilbo: Editorial Vasca.
- Camino, I., 2009, «Mugako hiztun eta aldaerak ipar-mendebaleko Zuberoan», *FLV* 111, 153-218.
- EHHA = *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa. VII. Lexikoa. Izen Morfologia. Sintaxia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- EKC = *Euskal Klasikoen Corpusa*. Euskara Institutua (UPV/EHU). Online: <<https://nww.ehu.eus/ehg/kc>>
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique basque*. Paris: E. Champion.
- Lafon, R., 1965, «Les deux génitifs en basque», *BSL* 60 [berrarg. in *Vasconiana*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1999, 173-197].
- Mitxelena, K., 1990 [1961], *Fonética Histórica Vasca*. Donostia: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Mounole, C., 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*, doktorego tesia, UPV/EHU & Université Michel de Montaigne - Bordeaux 3.
- Oyharçabal, B., 1991, *La pastorale souletine. Édition critique de « Charlemagne »*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.

⁶ Bestalde, aditz-errokoa denean bukaerako kontsonantea, ez ohi da galtzen forma trinkoetan: adib. *nabi-l*, *daku-s-t*. Bestalde, seinalatzekoa da, arras guti badira ere (hiru, orotara), adibide batzuk badirela, non *izar* forma *izan* partizipio perfektuaren orde agertzen baita. Forma hauek, halere, *izaren* bezalako forma prospektiboak agertzen diren baino testu anitzez berriagoetan aurkitzen dira: edo xx. mendearen hastapeneko Iparaldeko almanaketan, edo Larzabalen antzerki batean. Hona adibideak: *Odolaren ixurtzen, ez ditu bi mende, Saran ikhusi dute, Madalen Larralde, Yainkoa ukatzeko, izara* zuen galde, *Hiltzea hautatu du, fedearen alde* (*Eskualdunentzat egunari edo Almanaka berria* 1903); *Hainbertzetaradino non Colomb gaizoa miserable hil izara* baitzen, *anhitz etsaigoa, bekoizkia eta eskergabetasun jasaiteko ukhani[k]* (*Eskualdunentzat egunari edo Almanaka berria* 1908); *Eta Katxo bera, zer izara duk?* (Larzabal, *Bordaxuri*).

- Padilla-Moyano, M., 2011, *Kadet eta Bettiriño edo Yesu Christu eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 2017, *Analyse diachronique du dialecte souletin (XVIe-XIXe siècles) – Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa (XVI-XIX. mendeak)*, doktorego tesia, UPV/EHU & Université Bordeaux Montaigne.
- Satrústegui, J. M., 1986, «Correspondencia oficial vasca del siglo XVIII», *FLV* 47, 125-150.
- Trask, R. L., 1990, «The *-n* class of verbs in Basque», *Transactions of the Philological Society* 88, 111-128.
- Urkizu, P., 1998, *Zuberoako irri teatroa. Recueil des farces charivariques basques*, Baigorri: Izpegi.

Beñat Oyharçabal & Manuel Padilla Moyano
Gaztelu Berria, 15 place Paul Bert - 64100 Baiona
manuel.padilla@iker.cnrs.fr

Feitac espravi dutuçu:
partizipio sail berri bat Zuberoan
Feitac espravi dutuçu:
a new group of participles in Souletin Basque

Manuel Padilla-Moyano

IKER UMR 5478

Abstract

During the last centuries Souletin Basque has developed a new group of verbs ended in -i. Romance-origin forms such as akabi ‘to end’, ataki ‘to attack’ or ezkapı ‘to escape’ differ from the ancient Basque participles pertaining to the -i class of verbs. In fact, every new verb in -i has an equivalent within the -tu class (e.g. akabatü, atakatü, ezkapatü), with which it tends to a complementary distribution of forms and functions.

This paper analyses the new group of participles in the light of a far-reaching corpus of Souletin texts from the sixteenth to the nineteenth century. Firstly, I will describe the forms and functions of the new verbs ended in -i (§ 2), and I will systematically collect their attestations (§ 3). From a diachronic point of view, the competition between the new forms and their pairs ended in -tu will be addressed (§ 4). Then I shall argue that new forms in -i are due to language contact with Gascon; more specifically, they originated in the borrowing of inflected verbal forms to Bearnese Gascon (§ 5). Finally, I will discuss some other forms ending in -i which have not yet acquired full verbal nature (§ 6).

Keywords: *Souletin Basque, Gascon Occitan, Bearnese, verbal morphology, non-finite verbal forms, language contact.*

Laburpena

Azken mendeetako zubererak -i bukaerarekiko aditz multzo berri bat garatu du. Jatorri erromantzeko akabi, ataki edo ezkapı bezalako formak ez dira, alta, -i multzoko euskal partizipio zaharrekin batera sailkatzekoak. Izan ere, multzo berriko aditzek kideak dituzte -tü klasean (akabatü, atakatü, ezkapatü), zeinekin forma zein funtzio banaketa osagarrian erabiliak baitira.

Artikulu honek partizipio berrien multzoa aztertzen du Zuberoako euskara historikoan, XVI-XIX. mendera bitarteko corpus zabal batean oinarriturik. Lehenik, aditz berrien forma eta funtzioak deskribatuko dira (§ 2), haien agerpena sistematikoki bilduz (§ 3). Ikuspegi diakronikotik, -i-dun forma berrien eta -(a)tü beren kideen arteko lehia

deskribatuko da (§ 4). Ondoren, forma berrien jatorriaren gaineko hipotesi bat formulatuko da, gaskoiarekiko ukipenari seinalatzen diona, eta zehazkiago bearnesaren aditz jokatuaren mailegatzeari (§ 5). Azkenik, -i akabantza duten, baina oraino aditz izaera osoki berenganatu ez duten beste zenbait forma ikertuko dira (§ 6).

Hitz gakoak: zuberera, gaskoia, biarnesa, aditz morfologia, forma jokatugabeak, hizkuntz-ukipena.

1. Sarrera¹

Azken mendeetako Zuberoan -i bukaerako partizipio sail berri bat azaleratu da, *akabi* ‘akabatu’, *ataki* ‘atakatu’ edo *ezkapi* ‘eskapatu’ bezalako formekin. Ikusiko denez, molde horretako aditzak dozena luze bat dira, oro mailegu eta bat bederak -tu morfemadun kidea lehenagotik lekukotua duelarik —*akhabatü*, *atakätü*, *ezkapätü*— (1-6). Beraz, forma berrien -i akabantza ez bide da aitzineuskaratik etorri den *-i atzizkia (*igorr-i*, *ikas-i*, *jaitz-i*). Fenomenoa Zuberoako euskararekin identifikatu izan da:² «Bien qu’en général les participes en *i* soient issus de radicaux préromans dans la plupart des dialectes basques, le souletin construit en *i* des radicaux romans: *erremarki*, *konservi*» (Haritschelhar 1969: 78); «Il s’agit là de formes souletines» (Oyharçabal 1991: 196); «Aditz nagusi mailegatuaren partizipioan berrikuntza gertatu da Zuberoan» (Camino 2014: 126).

- (1) *Çoazte Meza acabi da, erretiratcen ahal ciraye.* (*UskLi* 26)
- (2) *Apheçac acabatu ondouan consecrationezco hitçac* (*Othoitce* 7)
- (3) *Niq cabalier houra / nahi dit attaqui / Eta nahi dirot / Bicia Jdoqui* (*Xarlem* 894)
- (4) *Sira leheniq behardiçugu / mautaba attacatu.* (*Xarlem* 247)
- (5) *Aitciniala ginetaric / bat etceit sekula ezkapi.* (*SteEli* 1506)
- (6) *Bortcha escapatu niz çuri berri haren contatçeco.* (*Tt Onsa* 52)

Lan honetan -i sail berriko partizipioak azterkatuko ditugu, Zuberoako euskara historikoaren corpusa baliatuz.³ Lehenik, halako formen erabilpena deskribatuko

¹ Lan hau ondoko ikerkuntza talde eta egitasmoetan kokatzen da: *Monumenta Linguae Vasconum V: periodizazioa eta kronologia* (Ekonomia eta Lehiakortasun Ministerioa, FFI2016-76032-P); *Euskal Hizkuntzaren Historia eta Hizkuntzalaritza Historiko Konparatua* (Eusko Jaurlaritza, GIC. IT698-13) eta *Hizkuntzalaritza teorikoa eta diakronikoa: gramatika unibertuala, hizkuntza indoeuroparrak eta euskara* (UPV/EHU, UFI11/14). Bihoakie ene esker hoberena Beñat Oyharçabali eta Blanca Urgelli, lan honi egin dizkieten iruzkin ezin pagatuzkoengatik; eskerrak, halaber, Argitxu Camusi, Maider Bedaxagari, Allande eta Margaita Etcharti. Erran gabe doa, nihaur naiz huts ororen erantzule bakoitza.

² «Egungo mintzoan Amikuzeko Bithiriñan *espaakiik* ‘eskapatu’ bildu dugu guk» (Camino 2013: 111; ikus, halaber, Camino 2014: 126, 97. oharra). Harago, Caminok *ezkapilezpaki* Oztibarren erabiltzen dela diosku, «Baina salbuespen hau izan ezik, Oztibarren ez da erabiltzen Zuberoako aditz partizipioen -i sail berria. Larzabaleko lekukoak dioenez: «*phorroki*» *Xuberoan*, *hemen «phorroskatu» (EHHA)*» (2015: 50). Bestalde, Azkueren hiztegiak (1905-1906) Gardeko eta Izabako erronkarieran ere kokatzen du *esteki* forma (s.v.).

³ Lan honetan guhaurren tesiaren corpusa baliatu zaigu (Padilla-Moyano 2017b), xvi-xix. mende bitarteko 40 testutik goiti biltzen duena. Hona testuen zerrenda, *OEH*-ren aipamen sistemaren ara-

dugu (§ 2); haien lekukotza sistematikoki bildurik (§ 3), ikuspegi diakronikoari lotuko gatzazkio, *-i* berriko eta *-tu* saileko partizipioen arteko lehiaren berri emanik (§ 4). Ondoren, *-i* saileko partizipio berrien jatorriaz gogoetatuko dugu (§§ 5.1 & 5.2), hipotesi bat formulatuz (§ 5.3). Azkenik, *-i* akabantza duten baina —oraino bederen— partizipio ez diren beste zenbait forma iruzkinduko dira (§ 6).

2. Formak eta erabilerak

-i multzo berriko aditzak hiru formatan ager daitezke: i) partizipio perfektibo (*ataki*); ii) partizipio prospektibo (*atakiren*, *atakiko*); eta iii) erresultatibo (*atakia*, *atakirik*). Partizipioei doakien bezala, betiere *izan* & **edun* laguntzaileekin erabiltzen dira, ondoko salbuespena lekukotu bada ere:

- (7) *Gero behar diagü / Mus de Baküs ikhusi, / odolak eztezan aments / lehen bezala ataki* (Pierrot 72)

1. eta 2. TAULAK aditz bakoitzeko aurkitu formak jasotzen dituzte, *-i* sail berriko eta *-tu* saileko kideetarako, hurrenez hurren (ikus §2.6).

2.1. Lehenaldian

- (8) *Billenkitü zenian, jarraikirik bideskak herioari zen ezkapü.* (Egiat I, ber[ezita]. 39)
- (9) *Erreguec ikhousi / cian becein sarri / ouste ukhen çipun bortchaz / edo adreçuz cela ezkapü.* (SteEli 27)
- (10) *Noula Jincouaren providenciac conservi beiccin Daniel Propheta beste orduz lehoun lecin, hala hala Jincouac etciçun Alexis esposatu danger handy hayer.* (UskLi 222)
- (11) *Ahal bezala eskapü zen.* (Archu 30)
- (12) *Berriz ordian nahi ukhen cien hartu, bena ezcapü cen hayen ezketaric.* (EvS 10, 38)

berako laburdurez emana: Lç (hiztegiñoa), O (*Pro & Po*), Bela, Saug, Tt (*Onsa & Arima*), PrS, Bp, CatOlo, Othoitce, Mst, IP, Ressegue, Stjul, Mercy, NLilia, Egiat (I), Edipa, Xarlem, UskLi, CatS, Medit, CanBel, Etch, AztBeg, Archu (*Fab, Jenesa, Jonas, Psal*), MaiMarHil, Myst, Ip (*KurBD, Dial*), Anna Urruty (*EvS, Epi*) eta SGrat. Fartsa xaribarikoei doakienean (Urkizu 1998), ez dugu AstLas laburdura erabiliko, testu bakoitzaren izenburuaren lehen zatia baizik: *Bala eta Vilota* (Urkizu 1998: 102-106), *Boubane eta Chilhoberde* (*ibid.* 107-120), *Cabalçar eta bere familia* (*ibid.* 121-126), *Chiveroua eta Marceline* (*ibid.* 127-163), *Jouanic Hobe eta Arlaita* (*ibid.* 164-175), *Malqu eta Malqulina* (*ibid.* 222-266), *Petit Jean eta Sebadina* (*ibid.* 169-178), *Petitun eta Peti-Hun* (*ibid.* 279-282), *Pierris eta Catiche* (*ibid.* 283-297), *Pierrot eta Charrot* (*ibid.* 298-315), *Planta eta Eleanora* (*ibid.* 316-323), *Recoquillart eta Arieder* (*ibid.* 324-343) eta *Saturna eta Venus* (*ibid.* 343-367). Honainokoez gainera, gure corpusak OEH-tik kanpoko testu hauek ere hartzen ditu bere baitan: Etchart (Zuberoa eta Erronkari ibarren arteko gutun ofizialen barnean, Maulen sinatuak direnak, ca. 1616) (Bilbao *et al.*), SteEli (*Sainte Elisabeth de Portugal* trajeria, ca. 1750; Baionako Euskal Erakustokiaren liburutegia, Ms. 14), DKhi (*Doctrina khivistia haurren instruccionetaco*, Cluzeau, Baiona, 1812; Vinson 171.c), *Kburutch* (*Kburutchiaren bidiaren eguitemo praticac eta othoitciac*, Vivent, Oloroe, 1838; Vinson 218), HOrdre (*Heren-Ordreco escu libria igante-bestetaco officio berrieki*, Lapeyrette, Oloroe, 1860; Vinson 314) eta *Catuchuma españoul* eskuizkribua (Hauze, 1899; Baionako Diozesaren Liburutegian atzemana, katalogatu gabe).

2.2. Orainaldi perfektiboan

- (13) *Confiteorra akavi behar da.* (CatOlo 92)
- (14) *Çoure ouhouria duçu conxervy.* (StJul 1259)
- (15) *Nola akabi den auzia eztakigü.* (Egiat I, ber. 4)
- (16) *Bada presontegitik süiaren medioz ezkapi direnetarik.* (Egiat I, ber. 35)
- (17) *Behin nihaureq esprabi dignat / estun holacoriq orano.* (Chiveroua 49)
- (18) *Goure etxay handia / çeren beita ezcapü / leheniq hiria / beharduqu attaqui.* (Xarlem 990)
- (19) *Sira, ene erressourssac / orano eztutuçu akabi.* (SteEli 1410)
- (20) *Arramarqui dit semia / khorte eguiten nesquatuari.* (Malqu 46)
- (21) *Çoazte Meza acabida erretiratcen ahal ciraye.* (UskLi 26)
- (22) *Ezi ene best'erressursak or'akabi ziztadatzi.* (Etch «Ahaide»)
- (23) *Certain emplegui duc hire ossagarria?* (Medit 58)
- (24) *Hortaco creatu nai, hortaco conserbi.* (Medit 71)
- (25) *Gincouaren misericordia handienen feitac espravi dutuçu egun hoyetan.* (Medit 153)

Lafonek *temps surcomposés* deitu zituenetan ere:

- (26) *Fripun haien arteti / ezkapi izan beitzira.* (Planta 92)

2.3. Geroaldian

- (27) *Gure deboziona sarri akabiren da.* (Mst I 2, 4)
- (28) *Juratcen diat Talmaganez, / ehiçala ezcapiren.* (StJul 983)
- (29) *Aguian arte hountan / Beraq dira descampico.* (Recoquillart 210)
- (30) *Esprabico diaigu / bona escuneco baiçiğ / hounquiren estiaigu.* (Xarlem 530)
- (31) *Counberticen bacira / bicia counserbiren duçu.* (Xarlem 689)
- (32) *Deusere eztuçu benturaz / çouretako conserbiren.* (SteEli 609)
- (33) *Bena condicionereki / enaiala haboro attakiren, / oraidranokouac oro / deritçat pharkatcen.* (SteEli 902)
- (34) *Oh, houra gabe ehiz / ezkapiren, ene fedia!* (SteEli 1370)
- (35) *Jinen da eternitatia behinere acabiren, ez igaranen, ez dena.* (Medit 61)
- (36) *Huxic edireiten eztienian, deboten bicitceco maneria atakico die.* (Medit 164)
- (37) *Estekiren dutie clotchetez comeni den guisan.* (HOrdre 9)
- (38) *Ifernia eta Zelia noizbait acabico dira?* (Catuchuma 60)

2.4. Hipotetikoan

- (39) *O Jincouac balexa, egun houra jin liçan, eta mundu hountako gaiça thenporalac oro akabi liren?* (Mst III 48, 1)
- (40) *Ordian nahi luke saintuki emplegui balu bere gaztetarçuneco sasoua.* (Medit 53)

2.5. Izan & *edun aditzekiko subjuntiboan

Ezagun denez, *-n* atzizkia erantsiz *izan* & **edun* pareak indikatiboz kanpoko baliok ere adieraz ditzake, euskalaritzaren ohiko terminologian *subjuntibo zaharra*

deitu izan dena. (41)-eko sintaxian, beraz, *escapi* forma halako subjuntibo zahar baten predikatibo gisara analiza liteke.

- (41) *Possible deia othian / houraq escapi diren / ene tresoraq oro / ebaxi dutien.*
(Xarlem 1115)

2.6. Erresultatibozko perifrasiak

-rik nahiz *-a* markak erantsirik, laguntzailearekin nahiz laguntzailerik gabeko joskeretan:

- (42) *Monseigneur, eritarçun / gaiztouaz atakiricq cira.* (StJul 1264)
 (43) *Han hainbeste lezer ezkapirik, hainbeste harroker jorik.* (Egiat I, ber. 11)
 (44) *Asquen haxetara çuçun / adrian accabiriq / adio erran ditadaçut seculacoç.*
(Xarlem 1278)
 (45) *Ouste dit hauxeric dudan / machela eçurra / thupina bouci harçaz / desalokirik jo bada.* (Bala 39)
 (46) *Hambat thempora gaizki edo inutilki empleguiac.* (Medit 52)
 (47) *Exaiez unguratia, tentacionez atakia, uxu, flacu, eri, praube cira.* (Medit 100)
 (48) *Tratia akabirik, / Larrua onghi saldurik, / Hartzaren atzamaitera / Muthilak doatza gora, behera, / Mendiz mendi.* (Archu 36)

Usu partizipioak adjektibo gisa baliatzen dira:

- (49) *Hambateky hy behiz / fripouna acabia, / Hemonen ene countre / eçareracyçalia.*
(Edipa 828)
 (50) *Alle insolent accabia!* (Edipa 983)
 (51) *Ni mundilat hain elkhia, mundiari hain estekia.* (Medit 156)

1. taula

-i sail berriko formen agerpena corpusean

	Perf.	Prosp.		Erresult.		Guztira
		<i>-ren</i>	<i>-ko</i>	<i>-rik</i>	<i>-a</i>	
<i>Akabi</i>	19	7	1	5	2	34
<i>Arrabaski</i>	—	1	—	—	—	1
<i>Arramarki</i>	1	—	—	—	—	1
<i>Ataki</i>	7	2	1	11	1	22
<i>Desaloki</i>	—	—	—	1	—	1
<i>Deskanpi</i>	—	—	1	—	—	1
<i>Enplegi</i>	7	1	—	—	2	10
<i>Esprabi</i>	8	—	1	—	—	9
<i>Esteki</i>	4	1	—	4	1	10
<i>Ezkapi</i>	38	15	—	5	—	58
<i>Kontserbi</i>	12	5	—	—	—	17
<i>Phorroki</i>	—	—	—	—	—	—
<i>Süstengi</i>	1	—	—	—	—	1
<i>Xeheki</i>	—	—	—	—	—	—
	92	31	4	26	6	165

2. taula

-tu saileko kideen agerpena corpusean (post 1706)

Perf.	Prosp.		Erresult.		Guztira	
	-ren	-ko	-rik	-a		
<i>Akabatu:</i>	2	—	2	—	4	
<i>Arrabaskatu:</i>	2	—	—	—	2	
<i>arramarkatu / (er)remarkatü:</i>	—	1	—	—	1	
<i>Atakatu:</i>	20	1	—	1	24	
<i>Desalokatu:</i>	—	—	—	—	—	
<i>Deskanpatu:</i>	6	—	—	—	6	
<i>Enplegatu:</i>	20	3	—	2	27	
<i>Esprabatu:</i>	1	—	1	—	3	
<i>Estekatu:</i>	26	2	1	26	59	
<i>Ezkapatu:</i>	4	—	—	—	4	
<i>Kontserbatu:</i>	16	6	—	1	25	
<i>Phorrokatu:</i>	5	1	1	9	17	
<i>Süstengatü:</i>	13	1	—	2	16	
<i>Xebekatu:</i>	4	—	—	1	5	
	119	15	5	43	11	193

3. Partizipio berriak: zerrenda eta lekukotasunak

Ondoan *-i*-dun partizipio berrien zerrenda dakargu, corpusak lekukotzen dituen agerraldiekin eta, izarño batez markaturik, corpusetik kanpo aurkitu direnak. Aditz bakoitzeko *-tu* kidearen agerraldiak ere badakartzagu.

AKABI. «*S. finir. Akabi ziküzü ogia. S. le pain nous est venu à manquer*» (Lhande, s.v. «akabi»). «Entre los suletinos la forma de participio es *akabi* (radical *akaba*, nomen actionis *akabatze*), desde Maister por lo menos» (OEH s.v. «akabatu»). *CatOlo* 92; *IP* 15; *Mst* xii; I 2, 4; I 25, 2; II 12, 5; III 27, 5 & III 48, 1; *Egiat* I ber. 1, 4, 7, 20, 23 & 30; *Edipa* 242, 770, 828 & 983; *Xarlem* 273, 1253, 1263 & 1278; *SteEli* 1410; *DKbi* 68; *Ip KurBD* 28; *UskLi* 26; *Medit* 61, 95 & 166; *Archu* 36; *Etch* «Ahaide»; *CatS* 22 & 24. kap; *Catuchuma* 60. || AKABATÜ *Etchart* 4, 1r; *Tt Onsa* 20, 49, 91, 143; *Tt Arima* ix, 15, 33, 78 & 126; *Othoitce* 7: *Catuchuma* 17 & 18.

ARRABASKI. «Destrozar(se)» (OEH s.v.). Lhandek Zalgizeko ematen du (S-saug) «briser, ravager». OEH-k jaso dituen adibideak xx. mendekoak dira (*GH* 1929 eta *Casve SGrazi* 122). Gure corpusean behin ageri da: *CanBel* 88. || ARRABASKATÜ *Tt Onsa* 52; *NLilia* 8 (*rebascatu*); *Xarlem* 243; *Archu* (*Jonas, Jenesa, Psal*).

ARRAMARKI 'arramarkatu, erremarkatu'. Larrasquetek ARRAMARKI dakar, eta Lhandek ERREMARKI, «part. souletin pour *eremarkatu*»; gure corpusean *arramarki* aldaera ageri da (*Malqu* 46). || ARRAMARKATÜ / (ER)REMARKATÜ *Tt Onsa* 155; *Tt Arima* 83, 115; *StJul* 1047; *Mercy* 38; *AztBeg* XIII [= *Ariel*, 1852-2-19].

ATAKI 'atakatu'. «Hallamos la forma *ataki* en algunos textos suletinos, como *Xarlem* y *Etchahun*» (OEH s.v. «atakatu»; Lhandek ez du jaso). *StJul* 1264; *Edipa* 924; *Chive-*

roua 298; *Pierrot* 72; *Xarlem* 311, 855, 894, 967 & 990; *SteEli* 686 & 902; *Malqu* 34; *UskLi* 209 & 210; Etch «Bizitzia-*ren* khantoria»; *Medit* 45, 100 (2), 104, 159, 164 & 165. || ATAKATÜ Tt *Onsa* 51 (3) & 65; Mst I 12, 2; I 13, 4; III 50, 1; *StJul* 102 & 252; *SteEli* 737, 1347 & 1354; *Xarlem* 247, 250, 331, 390, 397, 746, 750, 854, 863, 966, 1121, 1129 & 1223.

DESALOKI 'dislokatu'. Behin baizik ez dugu atzeman (*Bala* 39). || DESALOKATÜ forma ez da corpusean ageri, baina bai beste fartsa xaribariko batean (*Phanzart* 825; ikus Mozos 1986).

DESKANPI 'deskanpatu'. *OEH*-k ez du forma hau jaso, eta DESKANPATU sarre-*ren* Chahoren hiztegi-*ra* igortzen du: «Décamper, lever le camp; il signifie figurément et familièrement, se retirer promptement de quelque lieu, s'enfuir», adibide bakarra astolaster batekoa izan-*nik*. Corpusean *deskanpi* partizipioaren agerraldi bakarra aurkitu dugu (*Recoquillart* 210; ikus 29. adibidea). || DESKANPATÜ *Edipa* 174; *Petitun* 34; *Pierris* 158; *Pierrot* 102 & 197; *Recoquillart* 163.

*DESKARGI 'deskargatu' ez da zuberera historikoaren corpusean lekukotzen, baina Caminori esker (2016: 405) badakigu egungo Amiküzen erabiltzen dela. || DESKARGATÜ *Xarlem* 859.

ENPLEGI 'enplegatu'. Egiat I ber. 2; *Malqu* 206; *Pierris* 95; *Medit* 8, 52, 53, 58, 77 & 144; *HOrdre* 20. || ENPLEGATÜ O *Pro* 3; Tt *Onsa* 4 & 49; *Arima* 101; *Othoitce* 19; *IP* 1; Mst ix; xvii; I 23, 5; I 25, 11; III 15, 2 & IV 13, 3; Ressegue 29 & 48; *Petit Jean* 86; *StJul* 19, 133 & 651; *Mercy* 28; *NLilia* 14; Egiat I ber. 20; *Edipa* 354, 735, 903, 925 & 1008; *Boubane* 33 & 80; *SteEli* 304, 743, 1023, 1272 & 1457; *DKhi* 38.

ESPRABI 'esprabatu'. *Chiveroua* 49; *Saturna* 312; *Xarlem* 529 & 530; *Malqu* 542 & 569; *Medit* 153 & 166; *Archu* 22. || ESPRABATÜ *Edipa* 922; *Malqu* 333; *Epit* I 1, 7.

ESTEKI 'estekatu'. «S. attacher» (Lhande s.v. «esteki»). *Xarlem* 928, 1008di, 1367di & 1382di; *Ip KurBD* 33; Etch «Ahaide»; *Medit* 54, 156 & 158; *HOrdre* 9. || ESTEKATÜ Tt *Onsa* 37, 75 & 163; *Arima* 22, 88, 181, 121 & 122; *Bp* I 98; *Othoitce* 39, 50 & 74; Mst xiii; I 1, 4; I 3, 1; I 22, 2; III 7, 1; III 12, 2; III 26, 1 (2); III 30, 3; III 31, 1; III 34, 3; III 39, 1; III 48, 4; III 49, 1; III 51 (2); III 53, 2; III 53, 3 & III 54, 3; *StJul* 244 & 733; *Mercy* 17, 22 & 33; Egiat I, ber. 1, 4 (2) & 13; *Edipa* 014; *Planta* 110 & 111; *Xarlem* 557, 946 & 1163; *SteEli* 690 (2), 1136, 1351, 1536, 1545 & 1557; *UskLi* 36, 75, 76 & 125; *Khurutch* 5 (2), 6, 11, 31 & 36; *Medit* 35 & 43; *CanBel* 532; *Ip KurBD* 11 & 18; *HOrdre* 197; *Myst* 29; *CatS* kap. 5 & 12; *EvS* 18, 12 & 18, 24.

EZKAPI 'ezkapatu'. Lhandek ez dio sarre-*ren* eskaini, baina *ezkapatu*-*ren* barnean agerrarazi du: «Uste düzia ezkapiren zirela gaitzari? Croyez-vous que vous éviterez la souffrance?» (s.v.). «Los suletinos usan sobre todo *ezk-*; en éstos la forma de participio es *ezkapi* y la de futuro *ezkapiren*, mientras que el radical es *ezkapa* y el sust. vbal. *ezkapatze*» (*OEH* s.v. «eskapatu»). Gure corpusean: Mst II 1, 3 & 12, 6; *StJul* 342, 491, 527, 597, 983, 985, 1235 & 1236; Egiat I ber. 3, 4, 11, 17, 20 (2), 21, 27, 31, 35, 37 & 39; *Edipa* 638, 977 & 1793; *Planta* 56, 92 & 102; *Xarlem* 373, 559, 595, 669, 689, 923, 990, 1107, 1108, 1076, 1115, 1125, 1222, 1272 & 1308; *SteEli* 27, 552, 553, 609, 1360, 1370, 1506 & 1576; *CanBel* 273; *Archu* 9, 24 & 30; Etch «Etchahunen bizitzia-*ren*»; *EvS* 10, 38 & *Epit* II 1, 4. || EZKAPATÜ Tt *Onsa* 51 & 52; *Pierris* 161; *CanBel* 233.

KONTSERBI 'kontserbatu'. *StJul* 342 & 1259; *Xarlem* 669, 689 & 1153; *SteEli* 609 & 1360; *UskLi* 210 & 222; Etch «Mundian» & «Desertüko»; Chaho *AztBeg* XIII [= *Ariel* 1852-2-19]; *Medit* 71 (2) & 126; *MaiMarHil* 116; *CatS* «Urhentzia». || KONTSERBATÜ Tt *Arima* xii & 1; *CatOlo* 13, 25 & 51; *Othoitce* 12 & 55; *StJul* 186, 369, 449, 611 &

- 1055; *Edipa* 013, 494, 495 & 922; *Malqu* 79; *Xarlem* 673, 951, 952 & 1362; *SteEli* 29, 66, 253, 601, 603, 633, 669, 957, 1295 & 1498; *UskLi* 12; *Medit* 174; Chaho *AztBeg* XIII [= *Ariel* 1852-2-19]; *MaiMarHil* 128; *Epit* II 2, 3 & 2, 5.
- *KONTSUMI. «S. (Sal.) consumer, se consumer» (Lhande s.v.). Corpusean ez dugu partizipio gisa atzeman. || KONTSUMITÜ *StJul* 967.
- *MESKABI 'meskabatu'. Lhandek izenki huts gisara ematen du, *meskabo*, *meskabü* aldaerekin batean: «1° détérioration; 2° malheur, accident; 3° mésaventure» (s.v. *meskabi*). Guk dakigula, biarnesez ez da **mescabà* aditzik, *mescap/miscap* izena baizik: «Méchef, malehur, accident; ennui sérieux; déception, empêchement» (Palay s.v.). Aldiz, Larrasquetek aditz bezala jaso du: «[mésskábi] vint, être victime d'un accident, se détériorer (chose). Morph: *meskabi* inf. (*meskabien* et *meskabiko*, inf. fut) *meskabirik*, état qui suit l'action achevée. Fam: *meskabü* (dér)». Aditz bezala, gure corpusean ez du agerraldirik, baina *OEH*-n xx. mende hastapeneko etsenplu bat datza: *Ürbent dakiola* [lanthareari hazkurria] *lürpian delarik, llabürski meskabiren da* (*Eskualduna* 30-10-1908, 4).
- *PORROKI 'phorrokatu'. «La única forma documentada en la tradición septentrional es *p(h)orrokatu*, con excepción de part. *phorroki* en un texto suletino de *GH* (*OEH* s.v. «porrokatu»). Peillenentzat ñabardura semantiko bat egin daiteke *porrokatu* eta *porroki* parearen artean: «PORROCATU: Gaur ez du «déchirer» adierazia, azken hori *ürratü* bailizateke; *porrokatü* 'zaitu' da eta *porroki* 'itsuski zatikatu, zauritu, desegin', adibidez: *begithartea phorrokirik, etxiak, artoak phorroki*» (1983: 132). || PHORROKATÜ *Tt Onsa* 52 & 140; *StJul* 066 & 700; *Egiat* I, ber. 11, 16 (2), 18, 20, 22 & 26; *Boubane* 48, 50 & 65; *SteEli* 1150 & 1504; *UskLi* 223; Chaho *AztBeg* V [= *Ariel* 1848-7-25] & *AztBeg* XVI; *Medit* 179; *Ip Dial* 13.
- SÜSTENGI 'sostengatu'. *OEH*-n ez da agerraldirik; Lhandek ez du jaso, baina bai Larrasquetek: «*süstenga*, *süstengi*, *süstengatü*, soutienir; - *süstengien*, *süstengiko*, *süstengatüen*, *süstengatüiko*, devoir soutienir; - *süstengiik*, *süstengatüik*, soutenu, ayant soutenu. Empr: béarnais *süsténgue*, soutienir». Gure corpusean agerraldi bakarra du: *Uskal-herrian bada erran zahar bat; Egiazko gizonak zuzen justua behar dila süstengi edo hil* (Chaho «Herritar ezinago maitiak» *AztBeg* XII [= *Ariel*, 1849-10-16]). Chahok erran zaharra dela diotenean, noizkoa ote? Errantza horretan *süstengi* zen, ala forma aldatu da? Ezin jakin. Nolanahi ere, Chahorena *süstengi*-ren lehenbiziko agerraldia da. Corpusetik kanpo beste hauek atzeman ditugu: *Goure egin ahalaz behar da süstengi / Ouhoure egiteko uchkal herriari* (Lahuntsegoity: «Khantatzen hasten nuçu ez aratzou gabe», *Eskualduna* 1906, 48. zb.); *Harek bethi eta manera oroz süstengi dian gobernamentia* («Altzuruku», *Eskualduna*, 1915-1-22, 2. or.); *Behar duke süstengi behar orduko tzinkha houn horrek?* («Behar orduko indarra», *Eskualduna* 1915-2-26) & *Adosean larri eta, bonhartü düe, eta antolazaleak ere beren maneran süstengi* («Lakarrin kantari», *Herria*, 1990-4-28, 1. or.). || SÜSTENGATÜ *Mst* I 13, 2; III 14, 2; III 26, 4 & III 35, 3; *IP* 5; *Mercy* 13; *Edipa* 639 & 853; *Xarlem* 3, 31, 67 & 554; *SteEli* 1118 & 1183; *Ip KurBD* 18.
- *XARDEKI 'xardekatu'. Allande eta Margaita Etchartek (Bildoze) gatzigatzen gaituztenez, aditz hau egun erabiltzen da. «Ébrancher, enlever les branches à un jeune arbre ou morceau de bois coupé qu'on veut élaguer» (Larrasquet, s.v. *xardekatu*).
- *XEHEKI 'xehekatu' (ikus Camino 2013: 111). || XEHEKATÜ *Mst* IV 2, 5; *UskLi* 123; *HOrdre* 204; *SGrat* 18 & 22.

Segidan, 3. TAULAK multzo berriko aditz bakoitzaren agerpena biltzen du testuz testu:

3. taula
-i sail berriko partizipioak testuz testu

		akabi	arrabaski	arramarki	ataki	desaloki	deskanpi	enplegi	esprabi	esteki	ezkapi	kontserbi	süstengi	
-1600	O Pro	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
-1600	Bela	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
-1600	Zalgize	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1616	Etchart	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1657	O Po	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1666	Tt Onsa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1672	Tt Arima	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1676	PSing	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1696	Bp	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1706	Catolo	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
1734	Orhoitce	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1757	Mst (osorik)	6	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	8	
1757	IP	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
1758	Ressegue	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1770	StJul	—	—	—	1	—	—	—	—	—	8	2	11	
1780	Mercy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1782	NLilia	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1785	Egiat I	6	—	—	—	—	—	1	—	—	12	—	20	
1788	Bala	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	
1793	Edipa	4	—	—	1	—	—	—	—	—	3	—	8	
?	Chiveroua	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2	
?	Recoquillart	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	2	
?	Pierris	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
?	Pierrot	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	
?	Planta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	3	
?	Saturna	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	
-1800	Xarlem	4	—	—	5	—	—	—	2	4	15	3	33	
-1805	SteEli	1	—	—	2	—	—	—	—	—	8	2	13	
1807	Malqu	—	—	1	1	—	—	1	2	—	—	—	5	
1812	DKhirist	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
1814	UskLi	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	5	
1838	Khurutch	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1844	Medit	3	—	—	7	—	—	6	2	3	—	3	24	
1847	Ip KurBD	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	
1848	CanBel	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	
XIX.	Etch	1	—	—	1	—	—	—	—	1	1	1	5	
1848	Chaho	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2
1848	Archu Fab	1	—	—	—	—	—	—	1	—	3	—	5	
1852	MaiMarHil	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
1857	Ip Dial	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1860	HOrdre	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	2
1862	Myst	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	CatS	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	3
1873	Urruty (dena)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
1879	SGrat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1899	Catuchuma	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
		34	1	1	22	1	1	10	9	10	58	17	1	165

Azkenik, 4. TAULAK forma berrien eta beren *-tü* kideen arteko banaketaren bilakaera laburbiltzen du: i) XVII. mendean zehar ez da *-i* sail berriko formen agerraldirik; ii) XVIII eta XIX. mendeetan forma berriak azaleratzen dira, eta *-tü* kideekin batean erabiliak dira; eta iii) prozesuaren burutzeak banaketa osagarrira eramaten du, zeinaren arabera *-i*-dun forma berriek partizipio perfektiboaren eta prospektiboaren funtzioak beteko baitituzte, eta *-tü* saileko kide zaharrek aditzoinari eta partizipio imperfektiboari dagozkienak, hurrenez hurren.

4. taula

-i sail berriko formen eta beren kide zaharren banaketa

	XVII. m.	XVIII-XIX. m.	emaitza
ADITZOIN	<i>akaba</i>	<i>akaba</i>	<i>akaba</i>
PART. PERFEKTIBO	<i>akabatü</i>	<u>akabi</u> / <i>akabatü</i>	<u>akabi</u>
PART. INPERFEKTIBO	<i>akabatzen</i>	<i>akabatzen</i>	<i>akabatzen</i>
PART. PROSPEKTIBO	<i>akabatuko</i>	<u>akabiko</u> / <i>akabatüko</i>	<u>akabiko</u>

4. Hurbiltze diakronikoa: *-i* berria vs. *-tu* lehia

Corpusaren datuen arabera, *-i* sail berriko partizipio baten lehen agerraldia 1706-koa da: *akavi* (*CatOlo* 92). Behin azaleraturik, partizipio berriek ez zituzten *-tu* saileko kideak berehala ordezkatu. Tarte batez *-i* & *-tu* moldeetako partizipioak lehiatuko ziren, aditz batzuetan luzazkiago besteetan baino. Ordezkatzearen klarkiago ikusteko, hobe da konparaziotik aditzoinaren eta imperfektiboaren formen baztertzea, horietan betiere *-tu* moldekoak baizik ez baitira (cf. 4. TAULA). Horrela neur-tuz, 1706-1899 bitartean partizipio berriak garatuko dituzten aditz guztiendako halako oreka bat ikusten dugu: *totum revolutum* batean, 165 bat agerraldi *-i* partizipio berrientzat eta 190 bat *-tu* kideentzat (ikus 1. eta 2. TAULAK).

Agerraldi horiek garaika kokatuz gero, ohartuko gara XVIII eta bereziki XIX. mendean gaindi *-i*-dun forma berriak pisua hartuz doazela. Nolanahi ere, bilakaera garbiago sumatzen da aditz batzuetan bestetan baino: *akabi* 1706an azaleratzen da lehenbiz (*CatOlo* 92) eta *akabatu* azken aldiz 1734an lekukotzen dugu (*Othoitze* 7); *esteki* XIX. mendearen hastapenean hasten da agertzen (*Xarlem* 928) eta *estekatu* 1873 artino (*EvS* 18, 12) aurkitzen ahal da. Zenbaitetan *-i*-dun forma berria are berankorragoa da; horrelakoa da *phorroki*-ren kasua: gure corpusean *phorrokatu* baizik ez da ageri —*phorroki* corpusetik landako bi testu berankorretan atzeman dugu—. ⁴

Laburbilduz, erran daiteke *-i*-dun partizipioen multzo berria azken mendeetako zubereraren berrikuntza dela, egun inguruko herri batzuetan forma bat edo beste le-

⁴ *Eztiro*t egin dantzarik, / bizkarra eta membriak oro / joka ditit *phorrokirik* (*Baküs* 340); *Hiruak gütie phorroki* / erremisione gabe (*Baküs* 419); *Oro phorrokirik nün* / eta ezin erremedia (*Baküs* 586); *Gaixkigile elibatek phorroki dütiela Maulen* (*Herria*, 1969-10-30); *Plastre gaixua bortizki io dü, eta untsa phorroki* (*Herria*, 1972-7-20).

kukotu delarik ere. Oso multzo ugaria ez bada ere, partizipio berriak arrakastatsu gertatu dira, eta horren seinale argia da corpusak ordezkatzeko duen aldi historikoa eta gero, molde berria zenbait euskal partizipiotara ari baita analogiaz hedatzen: *phorroki* ‘phorrokatu’ & *xebeki* ‘xehekatu’ ez dira gure corpusean, baina bai zenbait testu berankorretan (ikus § 3 eta 4. oharra); gainera, *xardeki* ‘xardekatu’ ere bildu dugu (§ 3). Gauzak horrela, argi da ezaugarriak gure egunetaraino iraun duela, menturaz azkarago: «Egun ere adibide ugari entzuten da Zuberoan: *akabi*, *arrabaski* ‘arrabaskatu, xehatu’, *desaloki* ‘dislokatu’, *enplegi* ‘baliatu’, *esprabi* ‘proba egin’, *esteki*, *erremarki* ‘ohartu’, *porrokhi* ‘porrokatu’, *xebeki* ‘xehekatu’» (Camino 2013: 111); Amiküzen *deskargi* forma ere ageri da (Camino 2016: 405).

5. taula

Partizipio berrien lehen agerraldia eta *-tu* kideen azkena

1706	<i>akabi</i>	<i>akabatü</i>	† 1734
-1750	<i>esprabi</i>	<i>esprabatü</i>	† 1873
1770	<i>ataki</i>	<i>atakatü</i>	† 1800
1757	<i>ezkapi</i>	<i>ezkapatü</i>	† Pierris (?)
1770	<i>kontserbi</i>	<i>kontserbatü</i>	† 1873
1785	<i>enplegi</i>	<i>enplegatü</i>	† 1812
1788	<i>desaloki</i>	<i>desalokatü</i>	?
xviii.	<i>deskanpi</i>	<i>deskanpatü</i>	† 1836
-1800	<i>esteki</i>	<i>estekatü</i>	† 1873
1807	<i>arramarki</i>	<i>arramarkatü</i>	† 1852
1848	<i>arrabaski</i>	<i>arrabaskatü</i>	† 1869
1849	<i>süstengi</i>	<i>süstengatü</i>	[bizirik]
xix.	<i>phorroki</i>	<i>phorrokatü</i>	† 1857
xx.	<i>xebeki</i>	<i>xehekatü</i>	† 1879
1904	<i>meskabi</i>	<i>meskabatü</i>	[bizirik]

5. Partizipio berrien jatorriaz

Zuberoako *-i* aditz sail berriaren jatorriak esplikabide posible bat baino gehiago du. Atal honetan, kontsidera daitezkeen aukerak azaldu ondoan (§§ 5.1 & 5.2) geure hipotesia formulatuko dugu (§ 5.3).

5.1. Euskararen barneko garapena

5.1.1. Euskal partizipio zaharreko analogia

Ideian sakondu gabe, hizkuntzalari batzuek *-i*-dun partizipio berriak *-i*-dun aditz zaharrekin lotu izan dituzte. Haritschelharrek ez zuen preseski adierazi: «Bien qu'en général les participes en *i* soient issus de radicaux préromans dans la plupart des dialectes basques, le souletin construit en *i* des radicaux romans» (1969: 87). Camino-rentzat «Biarnesean ikusi da berrikuntzaren hazia, eta *-i* erako euskal partizipioek ere lagundu dukete gara dadin» (2013: 111; cf., halaber, 2014: 126).

-i akabantza duten partizipioen multzo berria euskal aditz zaharrekiko analogiaz ageri dela proposatzeak haxe lekarke: *ebili*, *egorri*, *estali* gogoan —bai eta, menturaz, *iduki*, *idoki*, *urthuki* bezalakoak ere—,⁵ hiztunek *akhabatu*, *atakatu*, *enplegatu* → *akabi*, *ataki*, *enplegi* bidea egin zuketzen. Hipotesi horri arazo batzuk ikusten dizkiogu. Lehenik, multzo berriko formei ez zaie *-i* kentzen ahal aditzoinaren sortzeko. Bigarrenik, *akabi*, *ataki* & *enplegi* bezalakoak agertzen direnean, funtsean XVIII. mendean, *-i* sail zaharra aspaldi ihartua da —Oihenarten *aberatsi* ‘aberastu’ salbuespen arras bakana da, Caminok ohartarazi bezala (2011: 126, 96. oharra)—. Aitzinekoari lotuz, zail da justifikatzea zergatik fenomenoa dozena bat aditzi mugatzen zaion. Hau da, historikoki aditz gehien partizipioak *-tu* atzizkiaren bidez eratuak dira, eta sail hori baizik ez da emankor izan. Gehiago dena, zubererak justuki kontrako bidea kurritu du, beste euskalkitan *-i* sailean iraun duen zenbait aditz zahar *-tu* sailera ekarriz (adibidez, *irakurri*, *eske(i)ni* → *irakurtü*, *eskentü*). Hirugarrenik, hipotesi horrek ezin du azaldu zergatik *-i* sail zaharrekiko analogia ez den Zuberoatik kanpo gertatu.

5.1.2. *-ki* atzizki izen sortzailearekiko analogia

Beste aukera bat da partizio berrien akabantza *-ki* atzizki izen sortzaileari lotzea. Horren arabera, eta partizipio bezala portatu arren, *akabi*, *esteki* & *ezkapi* moldeko formek nolabaiteko izen-tasuna lukete, hastapenean bederen; horrek inplikatzten du *ezkapatu da* & *ezkapi da* pareak garai batean nabardura semantikoak zituzkeela. Azken buruan, ideia honek *ezkapi da* gehiago aditz perifrasi ala kopula den gogoe-tatzera ginderamatzake. Ekialdeko euskaran atributuen eta kopularen mugagabearen emateko joerak aski ilun dezake aferak; kasu batentzat, *hounki gin ciradiela* formula (*SteEli* 1099 & 1426) honela analizatu behar dugu: *hounki gin* ‘bienvenu’ [ATRI-BUTU] + *ciradiela* ‘soyez’ [ADITZ NAGUSIA].

Corpuseko adibideak aztertu eta, ez dugu *-i* multzo berrikoen eta berorien *-tu* ki-deen arteko diferentzia semantikorik atzeman; gehienez ere, aditz bakanetan argudia liteke zerbait.⁶ Erran den bezala, *-i* berridun forma guztiek ez dute ber bilakaera (§ 4); *-tu* partizipioa guztiz ordezkatu denean (*akabi*), pentsatzekoa da forma berriak ezin duela izen-tasuna atxiki. Beharbada, *-i*-dun forma berrien izen-tasuna sorburuan proposa liteke, aditz-tasun osoa erdietsi baino lehen. Hein batean, horrelako zerbait gertatzen dateke beheiti iruzkinduko den zenbait lokuziotako osagai nominalekin (§ 6).

5.2. Euskaratik kanpoko eragina

Gure ikusteko maneran, *-i* sail berriko partizipioak geografikoki hain eremu dialektal batera mugatu, funtzionalki hain mailegu konkretuetara hertsatu eta diakroni-

⁵ Iparraldeko hiztunek *-ki* morfemadun aditzak *-i* sailekoak bailiran berranalizatu dituzte, *iduk*, *idok*, *urthuk* bezalako aditzoin forma berriak kreatuz. Fenomeno hori *-i* partizipio berrien kasik garaikidea da (ikus Gómez & Mounole 2017; Padilla-Moyano 2017b: 376-381 eta Urgell 2017).

⁶ Peillenek alde ikusten du *phorokatü* & *phoroki* parean: «*Porrocatu*: Gaur ez du “déchirer” adierazia, azken hori “üratü” bailitzateke; porrokatü “zatitü” da eta *porroki* “itsuski zatikatu, zauritu, desegin”; adibidez: *begithartea phorrokirik*, *etxiak*, *artoak phorrokis*” (1983: 132).

koki hain berri izateak beste zerbaitetara seinalatzen du. Bada, *-i* berriaren azaltzeko biarnesaren eragina aipatu izan da (Camino 2013: 111 & 2014: 126; Padilla-Moyano 2013: 272). Izan ere, proposa daiteke *-i* berri honen jatorria gaskoien aditz morfologian datzala, eta zehazkiago indikatiboaren orainaldiko 1. pertsona singularren desinentzian. Hau da, biarnesez —gaskoiaz oro har, baina ez okzitaniera osoan— *acabar*, *atacar*, *emplegar* edo *conservar* aditzak honela jokutzen dira aipatu forman: *acabi*, *ataqui*, *emplegui*, *conservi*. Erran behar da *-i* desinentzia hiru aditz saillei komuna dela (*-ar*, *-er*, *-ir*), III. sailekoek aldi berean atzizki inkoatiboa hartzen badute ere: *mourir* → *mourisqui*.

6. taula

-i-dun partizipio berriak: biarnesaren eragipena

Gaskoien infinitiboak	1. pertsona	Zuberoako partizipioak
<i>acabar</i> ‘achever’	<i>acabi</i>	<i>akhabi</i>
<i>arravascar</i> ‘ravager’	<i>arravasqui</i>	<i>arrabaski</i>
<i>arremarcar</i> ‘remarquer’	<i>arremarqui</i>	<i>arramarki</i>
<i>atacar</i> ‘attaquer’	<i>ataqui</i>	<i>ataki</i>
<i>conservar</i> ‘conserver’	<i>conservi</i>	<i>konserbi</i>
<i>désalogar</i> ‘disloquer’	<i>desalògui</i>	<i>desaloki</i>
<i>descampar</i> ‘décamper’	<i>descampi</i>	<i>deskanpi</i>
<i>descargar</i> ‘décharger’	<i>descargui</i>	<i>deskargi</i>
<i>emplegar</i> ‘employer’	<i>emplegui</i>	<i>enplegi</i>
<i>espravar</i> ‘éprouver’	<i>espravi</i>	<i>esprabi</i>
<i>estacar</i> ‘attacher’	<i>estaqui</i>	<i>esteki</i>
<i>escapar</i> ‘échapper’	<i>escapi</i>	<i>ezkapi</i>
<i>susténguer</i> ‘soutenir’	<i>sustengui</i>	<i>süstengi</i>

5.3. Gure hipotesia

Euskararen barneko garapenari doakionean, *-i*-dun partizipio zaharreko analo-giaren hipotesiak ahulgune nabarmenak ditu (§ 5.1.1), bederen faktore bakar gisara proposatua izateko. Hizkuntzaren barneko logikari pentsa, gure ustez *-ki* atzizki izen sortzailearen erakarmenak pisu handiago luke, horri ere zerbait oposa ahal balekio ere (§ 5.1.2). Azaldu dugun hirugarren hipotesia garatuko dugu orain, hots, biarnesaren eragipena postulatu den duena.

Azken mendeetako biarnes-zuberera hizkuntz ukipen azkarrean kokaturik, Zuberoako euskaldun anitzek biarnesa ikasi dute, eta euskarari ukipen horren ondorioak nabarmenak dira maila guztietan (Cierbide 1987; Haase 1992; Allières 1992; Peillen 1993; Coyos 2008; Padilla-Moyano 2017a). Orainaldiko 1. pertsona singularra maiztasun altuko elementua izanik, biarnes batekin tratatzean zein-nahi zuberotarrek maiztasun entzuten zituzkeen *acabi*, *ataqui* & *emplegui* bezalakoak. Ondoko ber-seta biarnesaren agerpen nabarmena duen *Chiveroua eta Marceline* izeneko fartsakoa da: *Que men fouiti de tout! / enaiq idequiren etche hountariq, / Marcelina beharbeitut jcousi / jalqui gabe hebetiq* (269). Elebidun izan gabe ere, logikoa da pentsatzea zube-

rotar anitzek *que m'en fouti de tout* [= Je m'en fiche de tout] 'denetaz futitzen naiz' bezalako perpaus puskak ikasiko zituztela, eta baliatuko —bidenabar, euskarak *fouti* formaren bidez mailegatu duke *futitu* aditza—. ⁷

Bestalde, biarnesaren eraginaren hipotesia guztiz koherentea da Penintsulako euskararen gertatu den fenomeno paralelo batekin, haren helmena oraingoz mugatuago bada ere. Ezen *akabo*, *eskapo*, *espero*, *fio* eta *paso* bezalakoetako *-o* gaztelaniaren adizkeraren bidez esplikatzen ahal da. ⁸ Horrela, AKABO sarreraren honakoa dio OEH-k: «Parece que se trata, en último término, de rom. *acabó*, 3.ª sing. del indefinido» (s.v.). Beste forma batzuetan etimologiek orainaldiko 1. pertsona singularrera seinalatzen dute: «Badirudi sorreran gazt. *fio* dela, *fiar* 'fidatu' aditzaren indikatiboko orainaldia, lehen pertsona singularreko forma; cf. *espero*, *ameto*» (Lakarra, Manterola & Segurola 2017, s.v. «fio»). ⁹ Zerrenda luza daiteke: *kitto*, *paso*, *planto*, eta beharbada *inbido*. ¹⁰

7. taula

1. pertsonako forma jokatuena mailegatu mendebaldeko euskararen

Gaztelania	Euskal aditz perifrasiak
(yo) <i>acabo</i>	<i>akabo izan</i> 'achever' (cf. zub. <i>akabi</i>)
(yo) <i>admito</i>	<i>ameto izan</i> 'admettre'
(yo) <i>escapo</i>	<i>eskapo izan</i> 'échapper' (cf. zub. <i>ezkapi</i>)
(yo) <i>espero</i>	<i>espero izan</i> 'avoir de l'espoir'
(yo) <i>me fio</i>	<i>fio izan</i> 'avoir confiance'
(yo) <i>paso</i>	<i>paso egin</i> 's'en ficher'
(yo) <i>me planto</i>	<i>planto egin</i> 's'arrêter'

Hori erranik, *-i* eta *-o*-dun formak ez dira guztiz parekagarriak. Batetik, *-o*-dun multzoko forma batzuk Zuberoako *-i*-dun partizipio mailegatuak baino zaharragoak dira, eta haietarik batzuk orokorrak ere (cf. Ip. *akhabo*); bestetik, *-o*-dunen multzoak

⁷ Frantsesezko kidea aski diferentea da: *foutre* aditza «Ne pas se soucier, se moquer (de quelque chose, de quelqu'un). *On s'en fout; ils se foutent de nous*» (TLFi s.v. *foutre*). Biarnesezko *que m'en fotti de tot* frantsesera bihurturik: *je m'en fous de tout*.

⁸ Urgellek (2016: 296) sail honetako formak atzeranzko eratorpenaz azaldu ditu, erran nahi baita *-atu* bukaeradun partizipioetarik abiatuak.

⁹ Gaztelaniari mailegatu adizkia iraganaldiko 3. pertsona ala orainaldiko 1.a den beharbada formaka aztartzekoa da, argudio pragmatikoetan oinarrituz. Hau da, *akabo* edo *eskapo* formatan 3. pertsonaren hipotesiak pisu handiagoa badu (< *se acabó*, *se escapó*), *espero* edo *fio* formen mailegatzek gertagarriagoa dirudi 1. pertsonatik abiatuta (< *espero*, *me fio*). Nolanahi ere den, *-o*-dun formekiko paraleloaren indarra aditz forma jokatuak izatean datza.

¹⁰ Penintsulako euskalkietan mailegatzeko molde honek bizirik irauten du. *Paso egin/eman/izan* lokuzioez gain, adibidez, hiztegiek oraino jaso ez duten *paso egin* 'futitu' erabiltzen da gazteen artean (cf. gazt. *pasar de*); orobat erran daiteke *eskapo egin* lokuzioaz, oraino OEH-tik absente. Bestalde, *-o* bukaerako forma batzuk Akitaniako mintzoetan ere ezagun direla ohartarazi behar da. Iparraldeko testu zaharretan *akhabo* ongi lekukotua da, batez ere Lapurdin: xviii. mendera arte, EKC-k Argaignarats, Gasteluçar, Haraneder eta Etxeberri Sarakoaren lanetan aurkitzen du —Nafarroa Beherean eta Zuberoan xix. mendean ageriko da—. Bestalde, Urdiñarbeko egungo zubereraren *düdo diat* ezaguna da (Maidier Bedaxagar, bekoz beko).

ez du oraino aditz-tasun osoa erdietsi, hots, *light verbs* edo erranbide gisara erabiltzen dira, *egin/eman/izan* aditzekin konbinaturik. Nolanahi ere den, Hegoaldeko *eskapo* eta Zuberoako *ezkapi*, gure ustez, ber fenomenoaren emaitza paraleloak dirateke.

Azkenean, Zuberoako *-i* molde berriaren sorrera biarnesaren eraginaren bidez azaltzea proposatzen dugun arren, deusek ez du galarazten hizkuntzaren barneko logikak ere nolabaiteko indarra eragin lezan, Caminok dioenez (2013: 111). Beraz, guk biarnesaren eraginaren hipotesiari emanen diogu lehentasuna, hiru arrazoitan oinarriturik: i) euskalkien artean zubererak du gaskoiaren eraginik sakonena patitu, azken mendeetan bederen —hots, aztertzen dugun ezaugarria ageri den garaian; horrek, hein batean, esplikatzen du zergatik *-i* sail berria ez den apenas Zuberoatik kanpo ageri—; ii) indikatiboaren orainaldiko 1. p. singularra maiztasun handiko itema da, pisu aski duena berrikuntzaren sorrera justifikatzeko; eta iii) Penintsulako euskalkietan fenomeno bera gertatu bide da: *akabo*, *ameto*, *eskapo*, *espero*, *fio*, *kitto*, *paso* & *planto* bezalakoetako *-o* gaztelaniaren adizkerak eragin duke.

6. Bestelako *-i*-dunak: *bali*, *bezt*, *dependi*, *fini*, *jelosi*, *parti*, *plañi*

Puntu honetan Akitaniako euskararen ohikoak edo ez hain ohikoak diren beste *-i*-dun formak iruzkinduko ditugu. Oro bildurik ekarri arren, halako formak prozesu desberdinen ondorio dira eta, beraz, azalpen desberdinak behar dituzte.

FINI. Euskaraz *-itu* akabantza duten zenbait aditzek *-i* moldeko formak dituzte lehian, beren aditzoinetarik abiatuak izan ala ez. Iparraldean *fini* normalean partizipioa eskatzen duten testuinguruetan baliatzen da: «Expr. equivalente a *se ha terminado*, *se acabó*» (OEH s.v.); «Fini, adj. *fini*, *akabo* (invariables)» (Lhande s.v.), maiz FINI IZAN lokuzioan erabilia. Formaren jatorria fr. *fini* partizipio edo adjektiboa izan daiteke. Laguntzaile iragan-gaitz ala iragankorrez jokaturik, *fini*-ren balioak bat egiten du *finitu* partizipioarenarekin: *Orai, fini duta?* (Larz «Herriko bozak», 3. gert.) & *Lamiaren kondaira hortan dut finitu* (Bordel «Segeturik ez»).

PLAÑI. *Fini* formaren antzekoa da: bada *plainitu/pleinitu/plañitu* partizipioa, baina *pleinu/pleini izan* ere existitzen da (zub. *plañu/plañi izan*): *Zure eta ene amodioa plañi düzü mündia* (Francisque-Michel 1857: 428); *Enuq plagnü deusetan, / eneçala khecha eracy, / eztukeq hire profetia / eta ene erranetan bai* (Cabalar 38); *Ihue ezta plañi traje tzi-rrista bat bizkarreti gainti ükhenik* (J.B. Mazéris GH 1933, 303 *apud* OEH s.v. *pleinu*). Lokuzio honetako osagai nominala *plainu/pleinu/plañu* izena da, baina zergatik ageri da *-i* bukaera? Pentsa liteke aditzoinaren forma hartu dela edo, bestela, zubereraren *plañu* (det. *plañia*, *plañiak*) → *plañi* berranalisia gertatu dela?¹¹ Azkenik, ezin da biarnesaren eragina baztertu: *plånher* > *plañitu* etimologia gardena da.

¹¹ Mota honetako berranalisiak ezagunagoak dira kontrako norabidean. Hau da, Zuberoako eufonia bokalikoak direla medio, hitz bukaerako *-i*, *-e* & *-ü* bokalak *-i* bihurtzen dira deklinatzean edo beste zenbait atzizki eranstean; ondorioz, hiztunek elearen jatorrizko itxuraren kontzientzia gal dezakete, berranaliaren bidezko formak kreatuz: *infame*, *konforme*, *triate* (*infamia*, *konformia*, *triatia*...) → *infamü*, *konformü*, *triatü*. Beraz, temak *-i* duenean gerta daiteke beste bokal batean berranalizatzea, baina maiz zaila da aipatu fenomenoala *i - ü > ü - ü* harmonia gertatu den erabakitzea: *zübi*, *üzki*, *hazkürrü* → *zübü*, *üzkü*, *hazkürrü*.

BEZTI. Aldiz, *bezt* (*izan, egon, ibili...*) arazorik gabe aurkitzen ahal da testuetan: *OEH*-k Harismendy, Argaignarats, Hiribarren, Elissamburu, Zalduby, Larzabal, Xalbador eta Casenave-Harigile idazleengan lekukotu du, eta *EKC*-k gutxienez Duvoisin eta Lafitte-rengan ere —zerrendak hedadura geografikoaren berri argia ematen du—. Zuberoan, Maider Bedaxagarrek lau aldiz baliatu du pasarte berean: *Bena ez dira horregatik gizonez bezt*: *argazkian ageri den bezala, oro arropaz bezt* dira. *Hérellek idazten dü: «gizonez bezt* *diren emazteek arropa llabürrak dütüe, belhainetara heltzen direnak, [eta] emaztez bezt* *direnek aldiz, arropa lüzeak dütüe, lürrela artio heltzen direnak»* (2014: 9).

PARTI. *Partitu* aditzarentzat, *parti* forma inoiz partizipioaren funtzioan aurkitu da: «La forma de participio *parti* se documenta en un texto baztanés del s. XVIII» (*OEH* s.v. *partitu*). Beharbada, pentsa liteke *fini* arrakastatsuaeren parekoa izan zitekeela *parti*, baina arrakastarik gabe. Hau da, nonbait *je suis parti, il est parti...*

BALI (*bali izan* «ser válido, valer»; *OEH* s.v.) erranbidearen kasua diferentea da, ez baita **balitu* aditzik. *OEH*-ren arabera, lehenbiziko agerraldia 1766koa dateke, eta sustut XX. mendean lekukotzen da: *Bali* *bekit gaur zuri, kopla ematea, / ene egon-tokiari, agur egitea* (BertsZB 144). *Aita Saindu berri baten hautatzea deliberatu zuten, mementokoaren hautua bortxazkoa zelakotz etzela bali* (Zerb IxtS 107). *Ba... Zure kofesioa bali da, eta hura berritz eni ez aipha* (Larz Senper 38). Gure corpusean behin baizik ez da ageri, 1807koa den fartsa batean: *Hura badien, bali ala ez, / ahal daquçu ingoiti* (*Malqu* 541), eta *EKC*-ren emaitzak ere urriak dira: Larzabal (lau agerraldi) eta Lafitte (behin).

JELOSI. Azkenik, *jelosi* formak bi azalpen onartzen du. Lehenean, *-i* bat erantsi da (cf. gask. *jelous* → eusk. *jelos*), menturaz *-i*-dun bestelako aditz lokuzioekiko analogiaz: *bali izan, fini izan, plañi izan* → *jelosi izan*. Bigarreanean, bidea *jelosia* → *jelosi* izan daiteke. Forma hori jada Leizarragak ematen du: *Çueçaz ielossi dirade* (Lç Galat 4, 16) & *Ecë ielossi naiz çueçaz laincoaren ielosgoaz* (Lç Cor II, 11, 2). Zubereraren corpusean bildu ditugun etsenpluak XIX. mendekoak dira: *Eni eman abantailas / Jelosi beitziren* (*Xarlem* 1255); *Emaztia xalanteki, harez nintzan jelosi* (Etch «Bi berset dolorusik»); *Ni han nintzanez jelosi* (Etch «Ahaide delizius huntan») & *Bihotçaren jelossi da* (*Medit.* 114). Aldiz, *-i* gabeko agerraldi bakarra dugu corpusean: *Bena jelos dutuçu* (*Saturna* 283).

Ikusi denez, azken puntu honetan bildu ditugun *-i*-dun formak ez dira *akabi, esteki* & *ezkapi* sailekoen parekoak: ez dira partizipioak eta, beraz, ez ditzakete *-ko, -ren, -rik* & *-a* atzizkiak har. *Bali, bezt, dependi, fini, parti, plañi* & *jelosi* Zuberoan ez ezik, Iparraldeko mintzo guztietan hedatu den molde baten isla dira. *Akabi, esteki, ezkapi* moldekoekin loturarik egitekotan, beste forma hauek —eta bereziki ere *jelosi*— partizipio berrietako *-i*-ren jatorri nominalaren hipotesia indartzera letozke.

7. Ondorioak

XVIII. mendetik honat Zuberoako euskarak *-i* bukaerako partizipio multzo berri bat garatu du. Forma berriek *-ko, -ren, -a* & *-rik* atzizkiak onartzen dituzte, partizipio perfektiboaren, prospektiboaren eta erresultatibozko formei dagozkien funtzioen betetzeko. Multzo berriak biarnesari mailegatu aditzak biltzen ditu: *akabi, arrabaski, arramarki, ataki, desaloki, deskampi, deskargi, enplegi, esprabi, esteki, ezkapi, kontserbi, süstengi* eta agian *kontsumi*.

Hastapenean, multzo berriko aditz orok beren kidea du *-tü* sailean. Bi sailen arteko lehia XVIII. eta XIX. mendeetan gaindi deskribatu dugu, lexemaz lexema. Oro

har, lehiaren norabidea *-i*-dun berrien alde ebatziz joan da, horren norabidea forma zaharren eta berrien arteko banaketa osagarria delarik, zeinaren arabera partizipio perfektiboa zein prospektiboa *-i* akabantza berriari baitagozkio, eta aditzoina zein partizipio imperfektiboa *-a(tü)* moldeari (adibidez, *esteki*, *estekiko/estekiren*, *esteka* & *estekatzen*, hurrenez hurren).

Forma berrien jatorriaz denaz bezainbatean, biarnesaren eragipenez azaldu dugu, eta zehazkiago indikatibozko orainaldiko 1. pertsona singularreko formen mailegutzaren bidez (*acabi*, *ataqui*, *emplegui*, etab.). Mailegabide horren paralelo perfektu bat mendebaldeko euskararen kausitzen dela proposatu dugu, gaztelaniaren aditz joskeraren *-o* zenbait formatan azalarazi duena: *akabo*, *ameto*, *eskapo*, *espero*, *fio*, *kitto*, *paso* eta *planto*, besteak beste. Beraz, ez dugu uste *akabi* eta *azkapi* bezalako formak euskararen barneko garapen huts batetik sortu diren, *-i* atzizkidun euskal partizipioekiko zein *-ki* atzizki izen sortzailearekiko analogiaz, iradoki izan denez. Gehienez ere, *-i* sail zaharrak joera berria azkartzen lagundu zukeen, hedakuntza berankor eta mugatu batera bulkatuz: *phorrokatu*, *xardekatu*, *xehekatu* → *phorroki*, *xardeki*, *xheki*.

Azkenik, *-i*-dun partizipio berrietarik landa, Akitaniako euskararen bada beste zenbait *-i*-dun forma. Seguruenik, *bali*, *bezti*, *dependi*, *fini*, *jelosi*, *plañi* bezalakoetan *-i* agerrarazi duten eraginak *akabi*, *esteki* & *ezkapi* bezalakoentzat argudiatu ditugunak baino ñabarragoak dira.

Erreferentziak

- Allières, J., 1992, «Gascón y euskera: afinidades e interrelaciones lingüísticas», *ASJU* 26: 3, 801-812.
- Azkue, R. M., 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbo-Paris: Paul Gethner.
- Bedaxagar, M., 2014, «Emazte pastoral zaharrak | Les anciennes pastorales de femmes», in J.-M. Bedaxagar, *Akitaniako Alienor trajeria*. Ozaze: Ideki, 7-13.
- Bilbao, G., R. Gómez, J. A. Lakarra, J. Manterola, C. Mounole, B. Urgell (prestatzen), «*Etxart-Ros gutuneria*» bilduma. Gasteiz: UPV/EHU. Sarean: <<http://www.ehu.es/momenta/tz/?b=1>> [kontsulta: 2016-6-30].
- Camino, I., 2013, *Alphonsa Rodríguez Jesusen Compagnhaco Aitaren guiristinbo perfeccioniaren Praticaren pparte bat (1782)*. Edizioa eta azterketa. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU.
- , 2014, «Ekialdeko euskararen iraganaz», in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina* [ASJU-ren Gehigarriak 69]. Bilbo: UPV/EHU, 87-153.
- , 2015, «Oztibarreko mintzoaz eta haren lexikoaz», *FLV* 119, 5-60.
- , 2016, *Amiküze eskualdeko (h)eskuara* [Mendaur bilduma 11]. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Cierbide, R. (arg.), 1987, *Pirenaico navarro-aragonés, gascón y euskera | V Cursos de Verano en San Sebastián*. Leioa: UPV/EHU.
- Coyos, J.-B., 2008, «Zubereraren eta biarneraren arteko harremanez: lexiko mailegatua eta ahoskatzea - Lehen balantzeta». *Pirinioetako hizkuntzak*. Bilbo: Euskaltzaindia, 919-949.
- EKC = *Euskal Klasikoen Corpora* <www.ehu.es/ehg/kc>.
- Gómez, R. & C. Mounole, 2018, «Euskara Zaharra eta Klasikoa», in J. Gorrochategui, I. Igarua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 469-541.
- Haase, M., 1992, *Sprachkontakt und Sprachwandel im Baskenland: die Einflüsse des Gaskonischen und Französischen auf das Baskische*. Hanburgo: Helmut Buske.

- Haritschelhar, J., 1969-1970, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun* [= *Euskera* 14 & 15]. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Lakarra, J. A., J. Manterola & I. Segurolo, 2018, *Euskararen Hiztegi Historiko-Etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia (inprimategian).
- Larrasquet, J., 1939, *Le basque de la Basse Soule Orientale*. Paris: Klincksieck.
- Lhande, P., 1926, *Dictionnaire Basque-Français*. Paris: Beauchesne.
- Michel, F., 1857, *Le pays Basque, sa population, sa langue, ses mœurs, sa littérature et sa musique*. Paris: Firmin Didot.
- Mozos, I., 1986, *Ihauteria euskal literaturan*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Oyharçabal, B., 1991, *La pastorale souletine. Édition critique de «Charlemagne»* [ASJU-ren Gehigarriak 16]. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Padilla-Moyano, M., 2013, «Non-Finite Verbal Morphology», in M. Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*. Frankfurt: Peter Lang, 323-357.
- , 2017a, «Más sobre la influencia gascona en el dialecto vasco de Zuberoa», in A. Carrera & I. Grifoll (arg.), *Occitània en Catalonha: de tempes novèls, de novèlas perspectives. Actes de l'XIen Congrès de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*. Generalitat de Catalonha & Institut d'Estudis Ilerdencs: Barcelona/Lhèida, 215-226.
- , 2017b, *Analyse diachronique du dialecte souletin (XVIe-XIXe siècles) – Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa (XVI.-XIX. mendeak)*, doktorego tesia, UPV/EHU & Université Bordeaux Montaigne.
- Palay, S., 1998 [1932], *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (bassin aquitain), embrassant les dialectes du Béarn, de la Bigorre, du Gers, des Landes et de la Gascogne maritime et garonnaise*. Paris: CNRS.
- Peillen, T., 1983, «Bela-ko zaldunaren Zuberotar hiztegia, XVIII. mendean», *FLV* 15, 127-146.
- , 1993, «Euskara eta gaskoinaren arteko harreman eta loturak», *Euskera* 38, 281-295.
- TiFi = *Trésor de la langue française informatisé*. ATILF-CNRS & Université de Lorraine. Online: <<https://nww.atilf.fr/tlfi>>
- Urgell, B., 2016, «Atzeranzko eratorpena eta erroaren berreraiketa Larramendiren hiztegian», in G. Aurrekoetxea, J. M. Makatzaga & P. Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormatxea omenduz*. Bilbo: UPV/EHU, 289-312.
- , 2018, «Lehen euskara modernoa (1745-1875)», in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 543-657.
- Urkizu, P., 1998, *Zuberoako irri teatroa. Recueil des farces charivariques basques*. Izpegi: Baigorri.
- Vinson, J., 1891-1898, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: J. Maisonneuve. Faks. J. Urquijoren oharrekin. Donostia: ASJU-ren Gehigarriak 9. Donostia: «Julio de Urquijo» Mintegia & GFA, 1984.

Manuel Padilla Moyano

IKER UMR 5478

Gaztelu Berria, 15 place Paul Bert - 64100 Baiona

manuel.padilla@iker.cnrs.fr

La relación entre los manuscritos 10 202 y 10 203 de la BNE, del *Árbol de las batallas*

*The relationship between the BNE manuscripts 10 202 and 10 203 of the *Árbol de las batallas**

José A. Pascual
Real Academia Española

Abstract

The relationship between two manuscripts from the National Library of Spain which include the translation that Antón Zorita did by commission from the first Marquis of Santillana is examined. There are clear evidences that one of the manuscripts, which is supposed to be the final version, is directly based in the other. The more significant corrections between both texts are to do with an attempt of leaving out features characteristic from the «aragonés» dialect.

Keywords: *Philology, Translation, Aragonesisimos.*

Resumen

*Analizamos en este trabajo la relación entre dos manuscritos de la Biblioteca Nacional de España, que contienen la traducción que hizo Antón Zorita del *Arbre des batailles* de H. Bovet por encargo del Marqués de Santillana. Hay claras evidencias de que uno de los manuscritos, que pretende ser la versión definitiva de la traducción, sigue directamente al otro. Las correcciones más significativas entre ambos códices están originadas por el intento de despojar la traducción de rasgos aragoneses.*

Palabras clave: *Filología, traducción, aragonesismos.*

Todo empezó por una casualidad; la que supuso encontrarme en el CDH con la forma *buxo* 'boj', registrada en la traducción castellana que hizo Antón Zorita de *L'Arbre des batailles* de Honoré Bovet. Me sorprendió que un texto que yo tenía por netamente castellano acompañara en esto a otros teñidos en algún grado de rasgos aragoneses. Como lo conocía solo de una manera indirecta, a través de las referencias que daba de él M. Schiff en su catálogo razonado de un importante conjunto de obras del Cuatrocientos (1905: 373-379), hube de dejar las cosas como estaban, sin

saber si el hecho de que se registrara *buxo* allí había que tomarlo como una excepción, que, como tantas con que nos topamos los filólogos, debería relegarse al ámbito de lo inexplicable, o se trataba sencillamente de un aragonesismo del texto. A esto último me condujo otra casualidad: en distintas consultas que hice más adelante del CDH, me topé con algunas formas aragonesas en el *Árbol de las batallas*, lo que me indujo a tratar de resolver cuanto antes mis dudas.

Pude hacerlo sin necesidad de derrochar esfuerzos, pues tuve la avinenteza de encontrar abiertas las puertas de la Biblioteca Nacional de España (en adelante BNE) y de la Bibliothèque Nationale de France (en adelante BNF) para poder acceder directamente, desde mi propio ordenador, a algunos de sus fondos. Vi que podía consultar de ese modo un número amplio de manuscritos en que se conserva el libro de Honoré Bovet, en francés, occitano, catalán y español. ¿Cómo no voy a dejar aquí constancia explícita de mi agradecimiento por el apoyo decidido que están brindando estas bibliotecas a la investigación filológica? ¿No debería añadir ahora la pregunta de si se tiene en cuenta este hecho cuando se decide la financiación que han de tener estas instituciones?

El caso es que pude comparar los manuscritos españoles más importantes en que se conserva esta traducción y ampliar esa comparación a otros franceses, y aun a alguno traducido al catalán, orientado por filólogos como Schiff (1905), Alvar (2010) y, con él, Gómez Moreno 1987 y Lucía 2004), así como Biu (2007: 236-243),¹ que habían dado los primeros pasos para acceder a las relaciones entre los códices del *Árbol de las batallas* en español, empezando por la dependencia que el mss. 10 203 de la BNE (en adelante B) tiene del ms. 10 202 de la misma biblioteca (en adelante A) (Alvar 2010: 316, Biu 2007: 236; con pequeñas diferencias entre ellos, a las que me referiré más adelante).

En esta relación entre los manuscritos A y B, Biu (2007: 237) quien hizo la copia del segundo de ellos actuó críticamente despojando el texto de galicismos, que fueron sustituidos por expresiones más netamente castellanas, en lo que le sigue el ms. ESC h. II.19 (en adelante C) (Biu 2007: 237). Aunque añadiré que el copista de B no redujo su actitud a evitar galicismos, sino que trató por encima de todo de librar la traducción de aragonesismos, para acercarla de ese modo al modelo de lengua elaborada que propiciaba un grupo de escritores castellanos de mediados del siglo xv. Importa señalar con ello que las diferencias de más interés entre ambos manuscritos no se deben a la desatención del copista del segundo de ellos por su quehacer, sino que, por el contrario, son la consecuencia de una actitud cuidadosa y atenta en su trabajo. De ahí que, más importantes que los errores y aciertos que puedan darse en el paso de A a B, sean las elecciones por las que se opta conscientemente en el segundo de ellos, que pretende ser una versión definitiva de la obra: el texto en limpio preparado para presentarlo al marqués de Santillana.

Yo, que solo me estaba preocupado por el aragonesismo del texto, tanto el rechazado por B como el que se mantiene, no obstante, en él (que no es poco), me veo ahora obligado a dejar ese asunto para otra ocasión (Pascual, en prensa), aunque haya

¹ Para el acceso a algunos de estos trabajos he contado con el amistoso apoyo de Abraham Madroñal que tanto le agradezco.

de utilizarlo de vez en cuando como argumento en lo que sigue. Me he de conformar aquí con dar unas cuantas pinceladas sobre algo previo a esos mecanismos lingüísticos que se perciben dentro de él: el envoltorio filológico del texto, al que me he acercado para presentarlo como homenaje al excelente colega y amigo Joaquín Gorrochategui.

1. La relación entre los mss. 10 202 (A) y 10 203 (B)

De lo anterior se puede inducir que la atención que he prestado a algunos aspectos filológicos de esta traducción lo ha sido de una manera indirecta, a partir de una serie de comparaciones sobre unas cuantas elecciones léxicas entre los manuscritos A y B. Estas comparaciones me han dado una idea general de cómo se hicieron las copias. Sin embargo, las calas que he hecho en estos códices, por numerosas que parezcan, distan mucho de ser suficientes, lo que me obliga a presentar mis juicios como muy provisionales.

Schiff (1905: 374) caracteriza el ms. B como un códice «de lujo», «escrito con cuidado»; mientras que la escritura de A, aunque limpia, «es más descuidada» (1905: 378), a lo que añade la posibilidad de que «quizá haya servido de modelo al copista del otro manuscrito» (1905: 378). Si «las traducciones y las bibliotecas no son el resultado de un proceso errático, sino que responden a unas motivaciones» (Alvar 2010: 283), hemos de admitir que eso mismo ocurre con el modo de traducir los textos de estas bibliotecas, en que sus distintas copias pueden presentar cambios que no son casuales. Cambios que podemos explicar mucho mejor cuando los seguimos directamente a través de testimonios conservados, sin necesidad de suponer intermedios entre ellos, situación que no suele ser la más frecuente.

Esa idea de la relación directa entre estos dos manuscritos procede de C. Alvar (2010: 316), para quien es el propio ms. A «el punto de partida de la versión de Zorrita», que utilizó el copista de B, Gonzalo Sánchez —cuya condición de copista consta en el *explicit* del manuscrito, f°. 155r— para proporcionar el texto canónico de esta traducción encargada por el marqués de Santillana. H. Biu (2007: 236-238) duda, en cambio, de que A sea la base directa de aquel, pues supone que hubo otro manuscrito anterior del que proceden ambos: A lo respetaría más que B, que fue más crítico sometiéndolo a unas cuantas correcciones. No ha ocultado la investigadora lo provisional de los argumentos en que sustenta su idea, que consisten en el hecho de que un blanco en el f°. 30r del ms. A, que debía haber contenido el nombre de un cónsul romano, permanece vacío, nombre que luego se copia en el margen derecho del folio, con otro tipo de letra y con una tinta que parece un poco más desvaída: *Mahet* (que es la forma que presentan un par de manuscritos franceses que se ha propuesto como base de la traducción: BNE Vitr. 23-12, f°. 27rb; BnFr 587, f°. 16vb). Suponiendo que esta adición al margen hubiera estado ahí cuando se copió A en B (f°. 38v),² para

² Se trata de una suposición razonable, pues en otros casos las adiciones de A, escritas con otra letra, parece que se tienen en cuenta en B, como *strella* en A, f°. 13r (B, f°. 16v), o *poder en mi*, en A, f°. 75r, que se toma también en consideración en B, f°. 96v. Lo cual ocurre también con adiciones amplias, como la referente a los judíos, A, f°. 78r; B, f°. 100v. Y, desde luego, B hace suyas aquellas que se deben al propio copista de A, como A f°. 69r: «que non sea fecha batalla», que se reproduce igual en B, f°. 88v o al *sexto* aplicado a Tarquino, A f°. 23v, que se reproduce en B, f°. 30r: *el sexto*.

Biu (2007: 238) sería «difícilmente explicable» que se hubiera transcrito el nombre de este cónsul romano como *Eamaet*, pues «de haberse copiado directamente del manuscrito A, es razonable que el copista hubiera copiado *Mahet* sin ninguna dificultad, de donde se induce que el texto común a ambos manuscritos presentara una palabra difícil de leer». Esa discrepancia entre A y B le lleva a la idea de que ambos copistas encontraron en un manuscrito castellano anterior una transcripción del nombre de este cónsul, difícil de leer, que cada uno de ellos lo habría interpretado a su manera. Tal discrepancia es, sin embargo, inexistente, pues el copista de B simplemente mantiene lo que había podido leer en el margen de A: *Mahet*, el *Camaet* que se lee en el texto —no *Eamaet*— se debe a una equivocación explicable del copista: delante del espacio que aparece en blanco en A, en que hubiera debido estar el nombre del cónsul que el traductor no había entendido (H. Biu 2007: 238, señala que está «muy deformado en los propios manuscritos [franceses] de *L'Arbre des batailles*»), está la conjunción *ca*; esta precedía al nombre propio *Mahet*, copiado en el margen. Se trata, pues, de la secuencia *ca Mahet* 'pues Mahet', que se mantiene en B (con la pequeña diferencia de la *h* interior, que no presenta el menor problema), si bien el copista juntó sus dos elementos creando así el nombre del cónsul *Camaet* (y así se copia en C, f°. 27v). La equivocación permite distintas explicaciones, entre las que quizá la más sencilla fuera pensar que alguien pudo estar dictando el texto que se estaba copiando.

Sin haber tenido la menor intención de comprobar en mis búsquedas léxicas la relación entre los manuscritos A y B, no recuerdo haber encontrado argumentos en contra de una relación directa entre ellos. Y hubiera sido difícil que se me pasara de largo cualquiera que hubiera podido surgir en contra de esa explicación, aunque solo fuera porque eso podría haberme librado del aburrimiento que suponía tener que leer y releer tantas veces qué habría de hacer a propósito de algo el rey de Francia o el de Inglaterra, alternándolo con ir viendo pasar ante mis ojos unos cuantos episodios, tan repetidos, de la historia de Roma o disfrutar de los sonidos de tantas trompetas / trompas... En cambio, me he encontrado con argumentos de sentido opuesto, como el siguiente, en que A, f°. 50v, deja un hueco —que represento por medio de guiones—: «e en miedo viene defallecimiento e dubda non deuida de la cual fablo ----- ellos han auido miedo alla donde non les calia dubdar», que en B, f°. 63v, se mantiene también sin rellenar. A y B se sentían incapaces de entender el pasaje del original, para el que era difícil encontrar la solución en muchos de los manuscritos franceses que estaban en la misma situación que los dos siguientes, que alguna vez se han propuesto como la base de la traducción del *Arbre des batailles*: BNE Vitr. 23-12, f°. 49r^b; BNF 587, f°. 32r; así como varios de la BNF: BnF fr 673, f° 64v; BnF fr 674, f°. 87ra; BnF fr 1261, f°. 39r^b; BnF fr 1271, f°s. 26v, 27r; BnF fr 1272, f°. 122. No debieron estar a disposición del traductor y de los dos copistas otros como los dos franceses BnF fr 1270, f°. 53v, BnF fr 1274, f°. 49r, y el catalán BnF Esp. 206, f° 28v^b, donde hubieran encontrado la solución, que consiste en rellenar ese vacío con el nombre del profeta David: «e en miedo viene defallecimiento e dubda non deuida, de la cual fablo *[Dauid propheta]: «ellos han auido miedo alla donde non les calia dubdar». En esta situación en que, ante dificultad compartida para entender una determinada palabra del original francés, A y B mantienen un espacio en blanco, parece, ockamianamente hablando, más sencillo pensar que este hecho en común entre los dos manuscritos se hubiera mantenido en el paso del uno al

otro, en lugar de suponer que se originara siguiendo cada uno de ellos por su cuenta un códice anterior. En lo cual hay que presuponer el reconocimiento por parte de B de la autoridad de A, tanta como para que, aparte de someterlo a algunas correcciones que al copista le parecieran obvias, dejar pendientes también algunas dudas, como las que se señalan indirectamente por medio de los espacios en blanco. Es exactamente la actitud opuesta a C, que, siguiendo servilmente a B, lo toma como algo definitivo, despreocupándose de la provisionalidad que se percibe a través de los espacios en blanco.

Hay algún caso más en que no se logra entender, en primera instancia, el nombre propio que aparecía en el original, como el espacio en blanco que vemos en A, en el f°. 118v, reproducido en B, en el f°. 153r: el primero lleva el nombre en el margen, escrito con otra letra; el copista de B, f°. 153r, lo resolvió (él o un colaborador suyo) escribiendo *zalerio* en el margen (y ese nombre lo encontró allí C, f°. 126r, y lo mantuvo en su copia). En uno de los manuscritos franceses que se supone pudo servir como base de la traducción, BnFr 587, f°. 92r, resulta difícil leer este nombre cuya primera sílaba está tachada, a la que se le añade, al final de la línea, con letra más pequeña y diferente, un *za-* muy claro, mientras que la línea siguiente comienza por *-lere*. Es una situación que explicaría por qué el traductor de A tuvo ese problema, que pudo resolver consultando otro manuscrito francés: *Zalere* se lee con absoluta claridad en un manuscrito francés en que se ha pensado también que podría haber sido el punto de partida de esta traducción (o al menos, haber sido consultado en el proceso de traducción), el BNE Vitr. 23-12, f° 126v. En él o en alguno como él, alguien pudo dar con la solución al problema, que explica la anotación marginal que lleva A, que de ahí pasa al margen de B. Lo mismo ocurre con otro espacio que dejó también en blanco el copista de A, f°. 12r, que originó que alguien copiara al margen: *strela aysent* (acorde con la grafía que presentan para esta voz BNE Vitr. 23-12, f°.10r; BnFr 587, f°.6vb). B, f°. 15r, la alteró ligeramente en *aysem* (que C, f°. 10v, mantuvo casi igual: *aisem*).

El hecho es que el copista de B coincide normalmente con A en la transcripción de los nombres propios, aunque con diferencias menores, incluso, que las que encontramos normalmente en los manuscritos medievales, en los que suele ser mayor la variación en la escritura de estos nombres propios. Aunque quisiera aclarar que B pone todo su empeño en no dejarse llevar por la inercia al acoger un nombre y no duda en alterarlo disintiendo de A si lo cree conveniente, aplicando el filtro de su sentido crítico, como ocurre precisamente con el cambio de *Jesus Naue* de A, f°. 40r (cf. *Jhesus Naue* en los manuscritos franceses más cercanos a la traducción: BNE Vitr. 23-12, f° 20rb; BnFr 587, f°. 26ra) en *Josue Naue* (B, f°. 54r, que se mantiene igual en C, f°. 40r). La discrepancia, que a primera vista no parecería sustancial, muestra, sin embargo, una actitud escrupulosa al evitar el nombre de *Jesús* y sustituirlo por su sinónimo *Josué*. Se adapta con ello al uso seguido por algunos (que es ahora el común entre nosotros) de reservar *Jesús*, tomado del griego, al Jesús por antonomasia, el personaje del Nuevo Testamento, y servirse de *Josué*, tomado del arameo, referido al profeta del Antiguo. Claro está que contaba con la orientación que le proporcionaba el nombre de familia *Nave* (que es la adaptación al griego de *Nun*, arameo). Esa misma actitud independiente de B ante la forma de un nombre propio se muestra en el caso de *cipion*, que aparece en B, f°. 1v (de donde se transmite a C, f°. 2v), rom-

piendo con A, que mantenía la forma de nominativo, *cipio*, f°. 3r, siguiendo el uso de los manuscritos franceses; más adelante, B, f°. 36r, copia *cipio* de A, f°. 20r, pero escribe encima *cipion*, que fue su forma usual a lo largo de la Edad Media; aunque luego siguiera manteniendo el *cipio* que encontraba en A. De lo poco extremo de esta actitud correctora es significativo que en una larga lista de nombres propios, formada por veintiocho papas, que van de *Anacleto* a *Melchiades*, coincidan plenamente ambos manuscritos en su representación, salvo en un caso: la sustitución de *Vrban* en A, f°. 10r, en que se sigue el uso francés (cf. BNE Vit. 23-12, 87b; BnFr 587, 57b), por *Urbano*, en B, f° 12v), que mantiene a su vez C, f°. 9r; opción esta segunda que era entonces la común en castellano.

2. La relación entre el ms. 10 203 (B), el Esc h. II.19 (C) y Rés.125 de la BNE

Siguiendo con la relación entre los manuscritos españoles, estoy enteramente de acuerdo con H. Biu (2007: 239) en que C es copia directa y servil de B. En los múltiples casos en que he comparado las lecturas de ambos, no he encontrado discrepancias significativas. La evidencia más clara de tal relación se encuentra, a mi juicio, en el índice antepuesto a C, f°. 2va, que sigue punto por punto a B, f°. 3v: no solo en las adiciones que aquél había incorporado en el margen (como la de que «estos dos títulos están en uno», concretamente: «de las tribulaciones de la iglesia ya passadas» y «el primer angel»), sino que incluso, en ese índice de capítulos, sus indicaciones remiten a los folios de B y no de C, prueba de la velocidad con que se escribió, sin esperar a terminar la copia, que hubiera permitido situar los capítulos en el lugar que les hubiera correspondido en C.

Sin haber consultado Rés.125 de la BNE, las explicaciones que da de él H. Biu (2007: 239) me llevan a aceptar sin la menor reserva su idea de que pueda proceder directamente de C o, quizá, con mayor probabilidad, de B.

3. Una idea de cómo se hizo la traducción

Prescindiendo de la información que hubiera podido encontrar en el manuscrito de la Hispanic Society, que no conozco directa ni indirectamente, la idea que extraigo de esta rápida ojeada que he echado a tres manuscritos en que se conserva esta traducción (no me cabe duda de que dos de ellos son los más importantes) es que A presenta la versión original, abierta a las correcciones que pudieran surgir cuando se pasara a limpio para la versión definitiva, que parece ser la de B. De esta última depende C. El hecho en sí puede servirnos para entender el modo cómo se llevó a cabo una tarea en la que hubo de existir una cierta distribución del trabajo. No debo apoyarme en mi imaginación para pronunciarme sobre la posible existencia de un trabajo previo de preparación de la traducción, que hubiera podido dar lugar a un borrador, aunque no fuera exactamente del tipo de aquel al que se refiere I. Fernández Ordóñez (2006: 1788; cf. Bautista 2014) para la segunda parte de la *Crónica de Juan II de Castilla* de Alvar García de Santa María. Pero sí me atrevo a preguntarme si el traductor sería a la vez el copista de A o, lo que parece más probable, este transcribiría lo que le dictaba el traductor (cf. Pascual 1974: 43 ss.). Y lo que me parece

muy probable es que ese texto dio lugar a una copia en limpio de la traducción, en la que se pretendió mejorarlo en algunos aspectos.

Las características lingüísticas del ms. A (a las que me he referido aquí muy de pasada) me llevan a pensar que Antón Zorita, de quien no poseo ninguna información biográfica de interés, pudo ser aragonés, como pudo serlo también el copista, de haber dictado aquel su traducción (por usos del tipo *drecho* por *derecho*). Se trata de un traductor preciso, atento a su trabajo (Biu 2007: 241), que debió contar además con medios con los que resolver los problemas más acuciantes que se le presentaran en su tarea, como sería disponer de varios manuscritos franceses con los que contrastar sus lecturas y poder corregir algunas de ellas (Biu 2007: 242). Si esto hubiera sido así, se entenderá el problema que presenta para quien se decida a situar en un *stemma* el manuscrito francés que sirvió de base a la traducción (dificultad no mayor, por otra parte, que la que acecha al editor de cualquier texto, ante la posibilidad de que un escriba que transcribe una copia determinada, recurra en algunos casos a otra para resolver una duda).

A partir de esta primera versión que contiene el ms. A, Gonzalo Sánchez realizó una copia excelente de la traducción, aunque la letra pierde empaque a partir del f°. 145r. La autoridad del buen calígrafo que firmó su obra (situación parecida a la del canónigo de Jaén, Alvar Pérez de Sevilla, que hace «de [su] propia mano» en Avignon la copia definitiva de la *Grant Crònica d'Espanya* conservada en la BNE) debía ser suficiente para atreverse a mejorar la traducción de vez en cuando, pero no de una manera sistemática. Y no solo con el fin de evitar errores (no hay que decir que dio también entrada a otros, como la conversión de *trajano*, A, f°. 10r, en *trojano*, B, f°. 12v), sino con la intención de hacer pequeñas mejoras en el texto, a la manera como algún tiempo después Gonzalo García de Santa María corrigió algunos impresos de Hurus (Pascual y Fernández Murga 1977: 54). Ambos se ocuparon de limar algunas esquinas del dialecto que se colaba por los entresijos de los textos acercándolos así un poco más a un modelo de lengua que no quería chirriar por los excesos que pudieran proceder de las diferencias dialectales. De ahí que tales cambios no se hicieran ni sistemáticamente ni a fondo, sino como de pasada; razón por la que la versión definitiva del *Árbol de las batallas*, teniendo menos aragonesismos que la inicial, mantiene aún bastantes de ellos. Gonzalo Sánchez, a diferencia de García de Santamaría, parece ajeno al aragonés, lo que explicaría que algunos aragonesismos quedasen en el texto, sencillamente porque no los entendía, como pudiera haber ocurrido al encontrarse en A, f°. 12r, con *papallo*, galicismo que había entrado en castellano poco más de un siglo antes, aunque con la forma *pavellón*, mientras que en un área catalanoaragonesa se registra *papalló(n)* (DECH, s. v. *pabellón*); si B, f°. 13v, opta por *papaillo* (que continúa, como era de esperar, en C, f°. 9v), posiblemente se debiera a que no sabía realmente por qué voz castellana podría sustituirse. En otros casos simplemente se equivoca, como ocurre al encontrarse con *proençal* en A (f°. 1v) (forma aragonesa para *provençal*, que aparece todavía en los *Anales de la corona de Aragón*, de Jerónimo Zurita, 1562, *apud* CDH: «el proenzal fue atravesado por los pechos con una azcona montera»; comprensible también desde el catalán) y convertirlo en *prouinçial* (B, f°. 2r), manteniéndose naturalmente así en C (f°. 1v). He llegado a pensar, incluso, que algunos rasgos de B muestran al copista queriendo hipercaracterizar un uso, del lado del aragonés, como ocurre con el modo de adaptar: «Veamos una otra ques-

tion...», con que comienza un capítulo (A, f°. 64v). El copista de B, f°. 81v, lo transforma incomprensiblemente en «veamos otri quistion...», con un uso de *otri* que era imposible en esa situación sintáctica.

Si es previsible la colaboración entre traductor y copista en la primera versión de A, que fue la etapa previa para realizar a partir de ella la copia definitiva para el marqués de Santillana, tal colaboración podría haber continuado en esa versión definitiva. Con los cambios que se perciben en esta última se buscaba proporcionar un texto relativamente normalizado, distanciado de la *mixtura lingüística* que I. Fernández Ordóñez (2006: 1793) percibe en las obras de los talleres alfonsí y herediano, que de hecho estaban creando la norma. En nuestro caso el segundo copista de esta traducción no busca crearla, sino acercarse conscientemente a lo que con búsqueda imprecisión podríamos llamar la lengua cortesana, lengua que, sin rehuir los aragonesismos, trata de evitar una acumulación excesiva de ellos.

En el polo opuesto a los manuscritos A y B se encuentra C, copiado por un profesional que se adapta ciegamente al texto que tiene delante, guardándose de aportar ningún avance sobre él. La creatividad que se percibe en los dos anteriores, cimentada en su formación y prestigio, ya no se muestra en este, que debió ser un trabajo de encargo de alguien que deseaba disponer de una copia lo más cercana posible a la versión definitiva de la obra. Lo conveniente era realizarla a la mayor brevedad y con el menor esfuerzo, siguiendo de una manera lo más fiel posible esa versión canónica, sin interponer la menor actitud crítica ante ella.

He de cerrar aquí una relación textual más compleja, llena de interés, referente, por ejemplo, a los códices franceses y a la posibilidad de dar con la base de traducción de los textos castellanos, a lo que he hecho un par de referencias muy imprecisas. Es algo que se aleja enteramente de mis posibilidades.

4. Conclusión

Para terminar mi acercamiento a esos *cuerpos de las almas* que, según *don Aristotilis*, son los escribanos (Pascual 2015: xvii) he tratado de encontrar en algunos testimonios de un texto algo que no es fácil de contemplar cuando nos paseamos por las alturas de los monumentos que se sustentan en ellos.³ Tener alguna idea del modo

³ Hay informaciones de interés originadas, no ya por el proceso de traducción, sino por el de lectura a que han sido sometidos los distintos manuscritos, como, en el caso de A, la manecilla que aparece en f°. 39r, apuntando a «persona que no sea amiga de dios no será fuerte en la batalla», u otra en el f°. 17v; o la aclaración en el margen, f°. 23v, a propósito de Lucrecia: «dueña era muger de collatino», o «por auctoridad», en f°. 65r. En el manuscrito B tenemos informaciones que ha aportado algún lector, como unas cuantas llamadas de atención indicando que León II, como dice el texto, había añadido el *agnus dei* a la misa y el darse la paz (f°. 18r); la opinión que los romanos le merecían a san Bernardo (el f°. 23r); o lo que se dice en el texto sobre las «descomuniones» (f°. 24r) o «sobre los franceses e de su coraçon» (f°. 33v), o la larga nota que se escribe sobre Pompeyo en el margen izquierdo del f°. 41v. Aunque hay también anotaciones que contradicen lo que aparece en el texto, como en el pasaje de las Amazonas, f°. 39v: «salua la reverencia deste doctor qui no dize verdat en esto de po[n]peo»; o la «falsa consecuencia», f°. 60r, que ve cuando, ante la actitud de San Pedro echando mano al cuchillo en el Monte de los Olivos, le pide Jesús que «lo guardasse para el tienpo que auia de venir». Incluso algunos lectores precisan el significado de algunos vocablos: «esta *marca* se entiende como dezimos repesarias aca en Castilla», f°. 109v; se comenta así *moyos*: «cada moyo son XVI fanegas», f°. 34r. Algunas de estas glosas nos orien-

como los copistas realizan su tarea nos ayuda, por ejemplo, a comprender un poco mejor esa aventura que supone la búsqueda de un modelo de lengua en los escritores de una determinada época. Otra cosa son los problemas que supone relacionar los datos en ocasiones como la presente, en que un filólogo se ve obligado a cogerlos de refilón, lo que aumenta la posibilidad de llegar a conclusiones erróneas. Son los riesgos que uno se atreve a correr, a sabiendas de que, gracias a ello, otros sabrán superarlos.

Referencias

De los manuscritos de *L'Arbre des batailles*, he utilizado los siguientes, aunque no todos con la misma asiduidad. Empezando por los traducidos al español, puestos a disposición de los filólogos en la Biblioteca Nacional de España: BNE 10 202, BNE 10 2003 y del custodiado en la Biblioteca de El Escorial, el ms. H.II.19 (a cuyo texto he accedido gracias a Nieves Sánchez González de Herrero, una de sus transcriptoras para el CDH). De los manuscritos que contienen el original francés de la obra, he acudido solo a los siguientes: BNE Vit. 23-12 y BnF fr 587; he consultado además BnF fr 673, BnF fr 674, BnF fr 1261, BnF fr 1270, BnF fr 1271, BnF fr 1272, BnF fr 1274; de esa misma biblioteca he podido consultar el ms. BnF Esp. 206, que contiene la traducción de este libro al catalán.

Bibliografía

- Alvar, C., 2010, *Traducciones y traductores. Materiales para la historia de la traducción en Castilla*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 310-319.
- y Á. Gómez Moreno, 1987, «Traducciones francesas en el siglo xv: el caso del *Árbol de Batallas* de Honoré Bouvet», en J.-C. Santoyo *et al.* (eds.), *Fidus Interpres. Actas de las primeras jornadas nacionales de historia de la traducción*. León: Universidad de León, I, 31-37.
- & J. M. Lucía, 2004, «Repertorio de traductores del siglo xv. Segunda veintena», en F. Sierra (ed.), *Literatura y transgresión. Homenaje al profesor Manuel Ferrer Chivite [Diálogos Hispánicos, nº 24]*. Amsterdam-New York: Rodopi, 89-113.
- Bautista, F., 2014, «La segunda parte de la *Crónica de Juan II*: borradores y texto definitivo», *Cahiers d'études hispaniques médiévales* 37, 105-138.

tan de nuevo al aragonés o catalán, como es el caso citado más arriba: «deste doctor qui no dize verdat», fº. 39v, donde *qui* tiene en ese momento un uso mucho más extendido en aragonés que en castellano; del mismo modo, en fº. 73r se explica el latinismo crudo *ficta mente* con la aclaración *infyntosa*, que es explicable a partir del cat. *fenta* 'fingida' y 'ficción' (< *INFINCTA) (*DEtCat*, s.v. *fungir - fenyer*). Aparte de que hay casos como este al que se refiere Gómez Moreno (1994: 182n), de un «poemilla» colado a manera de *probatio calami*, en el manuscrito escurialense de esta traducción: «Pariome mi madre / una noche oscura: / púsome paños negros, / faltome ventura». No hay que decir que estas informaciones de interés filológico las presentan incluso algunos manuscritos franceses, como es el caso del BnFr 587, fº. 14r, en cuyo margen derecho se escribe la siguiente nota a propósito de *segonce*: «aquesta ciudat se llama muruedro e esta a qu[.] leguas de valencia».

- Biu, H., 2007, «Prolégomènes à une édition critique de *L'arbre des batailles* et de ses traductions en langues romanes (occitan, catalan, castillan)», *Revue d'Histoire des Textes* 2, 211-249.
- CDH: Real Academia Española: *Corpus del Nuevo Diccionario Histórico*. En línea: <<http://web.frl.es/CNDHE>>.
- DECH: J. Corominas, con la colaboración de José A. Pascual, 1980-1991, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- DEtCat: J. Coromines, amb la col.laboració de J. Gulsoy i M. Cahaner, 1980-1991, *Diccionari etimologic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial.
- Fernández Ordóñez, I., 2006, «La historiografía medieval como fuente de datos lingüísticos. Tradiciones consolidadas y rupturas necesarias», en J. E. Girón y J. J. de Bustos (coords.), en *Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, vol. 2. Madrid: Arco Libros, 1779-1808.
- Gómez Moreno, Á., 1994, *España y la Italia de los humanistas. Primeros ecos*. Madrid: Gredos.
- Pascual, J. A., 1974, *La traducción de la Divina Commedia atribuida a don Enrique de Aragón. Estudio y edición del Infierno*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- , 2015, *Libro de las buenas andanzas e fortunas que fizo Lope García de Salazar*, ed. de M. C. Villacorta Macho. Bilbao: Servicio Editorial de la UPV/EHU, XIII-XVII.
- , en prensa, «La base aragonesa del *Árbol de las batallas* de Antón Zorita».
- y F. Fernández Murga, 1977, «Anotaciones sobre la traducción española del *De mulieribus claris* de Boccaccio», *Studia Philologica Salmanticensia* 1: 53-64.
- Schiff, M., 1905, *La Bibliothèque du marquis de Santillana*. Paris: É. Bouillon. Reed. Amsterdam: G. Th. van Heusden, 1970.

José A. Pascual

Real Academia Española
Felipe IV, 4 - 28071 Madrid

La lengua del hierro.

Nexos medievales entre Álava y la Demanda*

The language of iron.

Medieval links between Alava and the Demanda

David Peterson
Universidad de Burgos

Abstract

In the early medieval documentation that refers to the Upper Ebro valley we encounter an abundance of references to both iron and smiths, but silence with regard to furnaces or forges. This leads us to a series of considerations about the essentially precarious and rural nature of early iron-working, in accordance with a series of recent studies on northern Iberia. In this same documentation we observe that, above all others, two areas on opposite flanks of the Ebro valley and separated by almost one hundred kilometres are repeatedly associated with iron-working: Álava and the Sierra de la Demanda. They are, moreover, two regions linked in this period by human migration, evidenced above all by its linguistic consequences: the Álava dialect flourishing in the Demanda in this period. We hypothesise that the influx of Alavese population into the Demanda might well have contributed to its metallurgical pre-eminence, although this is also clearly conditioned by the geology of the area.

Keywords: Iron, Basque language, early medieval documentation, Becerro Galicano, haizeolak, rural bloomeries, Sierra de la Demanda, Álava.

Resumen

En la documentación altomedieval referente al Alto Ebro encontramos una abundancia de referencias al hierro y a los herreros, pero silencio con respecto a las herrerías. Esto nos lleva a hacer algunas consideraciones sobre la naturaleza esencialmente precaria de la siderurgia medieval, que parece concordar con los resultados de recientes estudios sobre el tema en otras partes del norte peninsular. En la misma documentación altoibérica, dos espacios se relacionan con insistencia con la actividad siderúrgica: Álava y la Sierra de la Demanda. Se trata, además, de espacios unidos en este periodo por flujos migracionistas evidenciados sobre todo por las huellas lingüísticas de los mismos: el dialecto alavés arrai-

* Este trabajo se ha realizado dentro del marco del proyecto de investigación «Scriptoria, lenguajes y espacio agrario en la Alta Edad Media» (HAR2017-86502-P), financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación.

gándose con fuerza en la Sierra. A partir de esta coincidencia, lanzaremos como hipótesis que los dos fenómenos, siderurgia y euskera, pueden entenderse ambos dentro de un mismo paradigma migracionista que unía la Demanda y Álava en el Altomedievo, beneficiando así el desarrollo de la primitiva siderurgia demandesa.

Palabras clave: *hierro, euskera, documentación altomedieval, Becerro Galicano, hai-zeolak, ferrerías de monte, Sierra de la Demanda, Álava.*

En este trabajo exploraremos la geografía de la industria siderúrgica altomedieval en el Alto Ebro a partir de las referencias a ella en las fuentes documentales, y confrontaremos algunos problemas que emergen de este ejercicio, que podemos resumir como el contraste entre una abundancia de referencias al hierro y a los herreros, pero el silencio que envuelve las herrerías en los mismos textos. Esto nos llevará a algunas consideraciones sobre la naturaleza esencialmente precaria de la siderurgia medieval que parecen concordar con recientes estudios sobre el tema en el norte peninsular. Después, al contemplar la geografía emergente, notaremos la preeminencia siderúrgica en el alto Ebro de dos espacios —Álava y la Demanda— también unidos en este periodo por flujos migracionistas y las consecuencias lingüísticas de los mismos. A partir de esta observación, lanzaremos como hipótesis que los dos fenómenos, siderurgia y euskera, pueden entenderse ambos dentro de un mismo paradigma migracionista que unía la Demanda y Álava en el Altomedievo.

Pero primero recapitulemos lo que se sabe del euskera de la (Sierra de la) Demanda, un orónimo moderno que en años recientes se ha extendido hacia el sur y el este por sierras colindantes como las de Neila, Cebollera y Cameros. En origen, no obstante, el nombre designa el cordel que se extiende entre los Picos de San Lorenzo y San Millán, montes hoy limítrofes entre Rioja y Burgos, pero todos ellos castellanos en el Altomedievo. Éste es el sentido en que emplearemos el orónimo aquí.

El euskera en la Demanda

El efímero control por los reyes de Pamplona sobre la Sierra de la Demanda durante las décadas centrales del siglo XI, y sobre San Millán de la Cogolla, el gran depositario de las escrituras emanantes de la sierra, durante algo más de un siglo (*ca.* 950-1076), hizo que hace un siglo floreciera la idea de que la influencia lingüística vasca en la zona fuera esencialmente navarra. El máximo proponente de esta hipótesis navarrista fue el propio Menéndez Pidal, lo cual explica por qué tuvo cierta tracción aun cuando desde el primer momento los vascólogos más cualificados disintían de su lectura.¹ No obstante, ya hacia 1950, Alarcos Llorach afirmaba el origen alavés de estos vascoparlantes,² y po-

¹ Sobre todo, insistía en un origen navarro para las dos glosas emilianenses vascas aun ante las reticencias (que él mismo cita) de Echegaray y Urquijo. Menéndez Pidal, *Orígenes del Español*, § 97.2, pp. 466-467.

² «El vasco de los repobladores de la Rioja, salvo en su parte oriental (Igea de Cornago), territorio antiguo de los vascones, pertenecía al tipo occidental de Vizcaya y Álava y no al oriental de Guipúzcoa y Navarra», Alarcos Llorach (1950: 492).

demos considerar la cuestión resuelta definitivamente por Michelena, quien acuñó el concepto del euskera meridional para vincular Álava y la Demanda en términos dialectales: «está en estrecha relación con la que encontramos por las mismas fechas, al norte del Ebro, en territorio alavés (...). La muestra que poseemos, por exigua que sea, permite afirmar sin lugar a dudas que el vascuence de la Rioja y Burgos nada tenía de navarro» (1987 [1976]: 69; cf. Michelena [1982]). Este parentesco alavés está avalado por formas típicamente occidentales como *balza* y *-uri*, y por la conservación de la aspiración y las consonantes geminadas o fuertes (*-ll-*, *-nn-*). La distribución espacial de este primer estrato serrano de toponimia vasca sugiere un origen en el periodo altomedieval, es decir antes del año mil, con una colonización posterior (siglo xi) de espacios de llanura en el interfluvio Oja-Tirón que ha legado la toponimia sufijada en *-uri* (*Cihuri*, *Ochanduri*, etc.) que es tan característica de la Rioja Alta (Peterson 2011).

El foco más conocido y más intenso de toponimia vasca demandesa es el del valle riojano de Ezcaray, estudiado y dado a conocer por Merino Urrutia ya desde los años 30.³ En el siguiente valle hacia el oeste, el del río Tirón ya en tierras burgalesas, la macrotoponimia actual es menos evidentemente euskérica, aunque Mujika (1991) demostró que la microtoponimia vascoide es casi tan abundante como la de Ezcaray, y el valle burgalés es mucho más profusamente documentado en el Altomedievo, gracias a los intereses y archivos de San Millán de la Cogolla. Siguiendo hacia el occidente, los Montes de Oca y el Alto Arlanzón están igualmente bien documentados en el Altomedievo, y además aquí reemerge la macrotoponimia claramente vasca (*Galarde*, *Urrez*, *Zalduendo...*), aunque estos espacios están a falta de un análisis sistemático y pormenorizado de su microtoponimia. Por último, para la vertiente meridional no disponemos ni de documentación altomedieval ni de estudios toponomásticos recientes, aunque superficialmente la cartografía sugiere que el fenómeno también se extiende al sur de la crestería. Como se aprecia, los diferentes valles han recibido atención filológica dispar y las fuentes antiguas disponibles tampoco son homogéneas en naturaleza ni en distribución, pero aun así es clara la existencia de un *continuum* toponímico por los flancos septentrional y occidental de la sierra, por lo menos, es decir, desde Ezcaray hasta Urrez, y muy posiblemente también por la infraestudiada vertiente meridional.

El hierro

Recordada la geografía del euskera demandés, para cartografiar el segundo elemento de este trabajo, la siderurgia altomedieval del Alto Ebro, nos basaremos, en primera instancia, en el testimonio del *Becerro Galicano* de San Millán de la Cogolla. La gran extensión del dominio emilianense convierte su cartulario, el referido *Becerro*, en una fuente privilegiada para el análisis de la sociedad y economía medievales. Mientras la mayoría de fondos monásticos suelen ser comarcales en su alcance,

³ Por ejemplo, Merino Urrutia (1935). Después, varias décadas de recopilación y análisis de microtoponimia se plasmaron en su trabajo más conocido y accesible, *La Lengua Vasca en La Rioja y Burgos*, 1978. No obstante, antes de Merino pero menos conocido, Guillermo Rittwagen publicó un *Nomenclator de denominaciones vascas de La Rioja*, 1928.

no así la documentación del gran cenobio riojano. La aparición de una nueva edición digital del código (<http://www.ehu.es/galicano>) nos permite rastrear su contenido léxico, toponímico y antropónimo como nunca antes y en este artículo aplicaremos estas herramientas a una serie de voces relacionadas con el *hierro* y su explotación, desvelando algunas distribuciones espaciales interesantes.⁴

Entrando ya en tema, si buscamos el lema *ferrum* en los índices del *Becerro Galicano Digital* (BGD) encontramos las siguientes apariciones, las únicas del hierro como materia prima, que plasmamos en el Mapa I:

- En el largo texto conocido como los *Votos* que abre el cartulario (BGD0, [934]), y en él con referencia a cuatro espacios que supuestamente debían pagar al monasterio un tributo en hierro:
 - las vertientes meridional y occidental de la Sierra de la Demanda burgalesa;
 - Bricia, en el noroeste burgalés, limítrofe con Cantabria;
 - las estribaciones septentrionales del Moncayo donde se producía acero;
 - y Álava entera.
- En una relación de los tributos que los pueblos de Álava debían pagar a San Millán, texto conocido como la *Reja* (BGD583, 1025). La voz *hierro* en sí sólo aparece dos veces en la breve introducción de este larguísimo texto, pero metonímicamente se refiere a rejas (de hierro) en centenares de ocasiones, relacionándolas de manera individualizada con la inmensa mayoría de los pueblos de Álava.
- El microtopónimo *Ferrum* mencionado en el contexto del valle de San Vicente, en la Demanda septentrional (BGD4, 1058).
- El microtopónimo *Ferro Taja* mencionado en el contexto del valle de San Millán, en la Demanda nororiental (BGD348, 1063).

Hasta aquí las referencias a la materia prima en sí. Más adelante contemplaremos las referencias a herreros y herrerías,⁵ pero también encontramos el adjetivo *ferrera* empleado en una serie de topónimos. En dos casos se refiere a espacios palentinos que no tributaban en hierro según los *Votos*: *Fromesta*, *Avia*, *Ferrera*, en referencia a Herrera de Pisuegra (BGD0, 934); *in Dobro* et *in Alcopa* et *in Ferrera*, sin identificar, pero quizás Herrera de Valdecañas, al sur de dicha provincia (BGD453, 1068). Otra aparición, ahora en tierras limítrofes entre Álava y Burgos, es interesante por su extrema precocidad (siglo IX): *Rivo de Ferrera* (BGD424, 867), *Ripa Ferrera* (BGD538, 1028), cf. el término *Villa Herrera*, al sur del Ebro enfrente de Sobrón. También muy temprana es la primera mención de San Martín de Herrera en los Montes Obarenes al sur de Miranda de Ebro (BGD505, 913 & BGD507, 1044), identificable con toda probabilidad con el topónimo *Olha[f]erre[r]a* de la *Reja* (q.v.) y de Leire254 (1113) (Alonso Martínez 2009: 26), y sobre el cual volveremos más adelante.

⁴ En adelante emplearemos la abreviatura BGD para referirnos a este *Becerro Galicano Digital*, con un valor numérico sufijado para indicar el documento específico al cual nos referimos en cada caso.

⁵ También podemos añadir unas pocas referencias, algunas muy tempranas, a objetos de hierro: *VIII tapetes antemano*, *I ferrio*, *II campanas* (BGD356, 872); *vero ramum inciderit, careat ferramentum et pariet IIIor argenteos* (BGD1, 929); *et Iº carro ferrado* (BGD4, 1029); *et uno carro ferrado* (BGD49, 1061); *cum sportella vel ferrone* (BGD7, 1073).

Como punto de partida, propongo que analicemos el testimonio de los *Votos*, el célebre texto que hace de prólogo del gran cartulario emilianense, y que, sin embargo, ha sido marginado historiográficamente debido a su condición de falsificación (del siglo XII, cuando ostenta una fecha 934). Nadie cuestiona esa falsedad, pero compartimos la lectura de Ubieto (1965) y de García de Cortázar (1989) de que a pesar de ella el texto puede servir como fuente para la geografía económica de ese siglo XII, y en este contexto propongo «rescatar» su testimonio sobre la protoindustria siderúrgica, avalado como está por otros estudios y textos en tres de los cuatro espacios nombrados como tributarios en hierro.

La excepción es Bricia, sobre el cual, en ausencia de más fuentes o estudios sobre su posible pasado siderúrgico, no hablaré aquí. La zona del Moncayo, en cambio, ha sido objeto de un estudio reciente que demuestra la vigencia de la siderurgia bajomedieval cuyos orígenes con toda probabilidad remontan al siglo XII y donde encontramos referencias relativamente tempranas (1264) al acero.⁶ Por lo tanto, se confirma por partida doble la aportación de los *Votos*. Notamos que el estudio también vincula estas explotaciones aragonesas con expertos metalúrgicos vascos, una observación interesante, aunque basada en evidencia posterior a las cronologías que nos ocupan.⁷

En cuanto a Álava, en gran medida, en el universo emilianense, es un territorio que se identifica plenamente con el hierro. Así es, de la manera más escueta, en los *Votos*:

Alava, cum suis villis ad suas alfoces pertinentibus, id est, de Losa et de Buradon usque Eznate: ferrum. Per omnes villas, inter domus decem, una reia.

Aunque, como hemos comentado, probablemente data del siglo XII, en su tipificación de Álava como tierra asociada con el hierro, los *Votos* retratan una realidad remontable por lo menos a principios del siglo XI, ya que viene refrendada también por ese otro texto arriba referido, la *Reja*, un testimonio mucho más pormenorizado y verosímil, del año 1025, pero que insiste en lo esencial: que la gran contribución de Álava a la economía emilianense fuera el hierro.

CCLXXXVIII. De ferro de Alava. In era MLXIIIa, decano de Sancti Emiliani, sicut colligebat ferro per Alava, ita scribimus.

Recientemente, la arqueología también ha puesto la mirada en la siderurgia alavesa demostrando una precocidad notable (desde los siglos VII-VIII) en diferentes puntos de la Llanada Alavesa, con hasta un 30% del espacio de la unidad doméstica dedicado a tal actividad.⁸ De nuevo, por tanto, se confirma el testimonio de los *Votos*.

El último espacio que nos ocupa es la Demanda. Los *Votos* sitúan las aportaciones férricas demandesas en sus estribaciones meridional y occidental:

Monte Rubio, Villa Nova, Barbatello, Rivo Cavato, Aslanzone, cum suis villis ad suam alfocem pertinentibus. Iste predictae: per omnes domus, domui due, una reia de ferro.

⁶ Morales (2015), sobre todo p. 251 sobre el acero, y p. 273 sobre la cronología.

⁷ «la zona vasconavarra, patria natal de la inmensa mayoría de los ferrones que trabajaron en el Aragón medieval y moderno» (p. 252), «el trabajo técnico, en todas sus categorías, está dominado masivamente por vizcainos, es decir, emigrantes muy recientes del País Vasco —sobre todo, a juzgar por los apellidos—, las comarcas limítrofes de Navarra o la cornisa cantábrica» (p. 277).

⁸ Azkarate y Solaun, «Metalurgia altomedieval en la Llanada Alavesa (siglos VII-XI d.C.)», 2014.

No es que sea ninguna novedad la existencia de una tradición metalúrgica en la Demanda,⁹ pero es oportuno insistir en su vigencia pleno- e incluso altomedieval. Notamos, además, cómo, según los *Votos*, mientras que en Álava se tributaba una reja por cada diez casas, en la Demanda se debía una reja cada dos moradas (lo mismo que en Bricia). En otras palabras, el texto indica que la carga tributaria era cinco veces mayor en la Demanda si las rejas (y las unidades domésticas) eran de dimensiones parecidas.

Así como recientes trabajos corroboran las referencias en los *Votos* al Moncayo y a Álava, y la *Reja* confirma la realidad de actividad ferrona en dicho territorio vasco, otros textos emilianenses complementan el testimonio de los *Votos* sobre la Demanda, para despejar cualquier duda en torno a la asociación entre la sierra y el hierro ya desde el periodo medieval. Por ejemplo, el propio *Barbatiello* de los *Votos* reaparece como *Barbatiello de Ferreros* en 1094 (BGD634). Ausente de la relación demandesa de pueblos tributarios en hierro es el pueblo de Villasur, como Barbadillo apodado «de Herreros». Aparece como tal desde finales del siglo x, primero simplemente como *Villaferreros* (Cardaña113b, hacia 992), luego con esta designación en 1065 (Cardaña314). La designación completa del pueblo como *Villaasur de Ferreros* no se documenta hasta 1274.¹⁰

En contraste, los valles septentrionales de la sierra (los de los ríos Tirón y Oja) no tributaban en hierro en los *Votos*, sino en cera.¹¹ No obstante, en términos geológicos, la veta demandesa también se extiende por el flanco norte de la sierra, donde aun se observan afloramientos en superficie, por ejemplo, en el barrio San Antonio de Pradoluengo o en la peña Rózola de Fresneda. Su explotación se documenta en la Edad Moderna en el valle del Oja donde, según el geógrafo ilustrado Tomás López, en Ezcaray «por los años 1400 se contaban 13 ferrerías». ¹² Todavía hacia finales del siglo xvii, según el Padre Anguiano, habría hasta once ferrerías en el valle, número que decaería durante las primeras décadas del siglo xviii, para poco después resurgir gracias a una nueva explotación en Posadas.¹³ En cuanto a los valles que flanquean al de Ezcaray, sendas referencias toponímicas (ya mencionadas arriba) en otros dos textos emilianenses los relacionan con el hierro en el Medioevo, haciéndoles los únicos espacios en que se registra toponimia de este tipo: a mediados del siglo xi, en el Valle de San Vicente (cabeceras del río Tirón), aparece el topónimo *Ferrum* sin más explicación;¹⁴ más al este, en el propio entorno de San Millán, varias tierras

⁹ González Bueno, *Ferrerías de la Demanda burgalesa* (1997).

¹⁰ Pereda Llarena, *Documentación de la Catedral de Burgos (1254-1293)*, doc. 116; cf. también Martínez García & Balbás Arranz, *Villasur de Herreros y Urrez*, 2015: 65-66.

¹¹ *Valle de Sancti Vincenti, cum Petroso, Grannione, cum suis villis, Valle de Oggacastro, de vertice montis usque ad Iberum flumen, omnes ville ex utraque parte aque: per omnes domus, in singulos arienzos cera*, BGD0 [934].

¹² Extracto de los en su día inéditos apuntes para la Rioja de T. López publicados por Lope Toledo en los años 1940 en una serie de artículos titulados «Relaciones topográficas de La Rioja». En concreto, aquí citamos la página 423 del artículo que apareció en *Berceo* 12, en 1949, y que versa sobre Ezcaray.

¹³ Ojeda San Miguel, 1989, «Algunas notas sobre la siderometalurgia tradicional riojana»; Corral López, 2012, «Fuero de Valdezcaray: cinco siglos de privilegios (1312-1837)».

¹⁴ *agrum meum in loco qui dicitur Ferrum*, BGD348, 1058.

pertencientes al monasterio se ubican en *Ferro Taia*.¹⁵ En este segundo caso, el segundo elemento del topónimo, *taia* ('taja') < lat. *taliare*, tendría el significado de 'corte', y puede entenderse como una referencia a la explotación de un afloramiento de hierro.

Hasta aquí la toponimia romance de la Demanda, pero no obviemos la profusión de topónimos vascos en estos valles, desde Urrez(ti) al suroeste hasta Ezcaray al nordeste, y con nombres actuales tan sugerentes desde la perspectiva siderúrgica como *Monte las Zarras* en Fresneda de la Sierra, *zarra* con el significado toponímico de 'escoria de hierro' según Michelena (2011 [1955]: § 608), cuando diferentes autores hablan de abundancia de escorias de hierro en Barbadillo y en Ezcaray (Rubio Velasco 2001, Ojeda San Miguel 1989: 172). Mujika, en cambio, entendía *-zarra* en este contexto como derivado de *zahar* 'viejo' (1991: 344), pero esto nos parece problemático dada la aparición de la voz aquí, sin un sustantivo acompañante, y en otras manifestaciones su anteposición a otros elementos (*Zarrakubia* y *Zarrakalegi* en el mismo municipio), cuando como adjetivo se esperaría su posposición.

Volviendo a la documentación emilianense, a mediados del siglo x se hace referencia a un pastizal denominado *Gumenzula*, nombre que Michelena consideraba de indudable aspecto vasco, aunque opaco en significado (1987 [1976]: 63). Mientras existen dudas sobre las cronologías precisas de muchos de estos textos más tempranos, y por extensión sobre su contenido toponímico, *Gumenzula* es una valiosísima excepción ya que aparece en tres fuentes diferentes,¹⁶ disipando así cualquier duda en torno a su autenticidad y su cronología altomedieval. Además, en cada aparición disponemos de un contexto geográfico que, aunque expresado en términos diferentes y con ligeras variaciones ortográficas, nos permite triangular hacia un entorno concreto. Así para San Millán *Gumenzula* estaba en el hinterland de su importante decanía de Oca («*in serra et in monte de Auca*»); para Cardeña, con sus

¹⁵ *Alias duas terras in loco ubi dicunt Ferro Taia ... Alia terra in lumbo super valle, deorsum parte de Ferro Taia*, BGD4, 1063

¹⁶ En tres textos del *Becerro Galicano* de San Millán todos fechados en 945 (BGD302, 328, 337), en el *Becerro Gótico* de Cardeña en 972 (Cardeña156) y en el *Libro de la Montería* de Alfonso XI (<http://fondosdigitales.us.es/fondos/libros/313/210/libro-de-la-monteria/>), Libro III, fol. 32v, imagen 88 en esta digitalización; la edición impresa de D. P. Seniff nos permite contrastar algunas ortografías:

http://fondosdigitales.us.es	ed. Dennis P. Seniff, Madison, 1983
<i>Harañeto es buen monte de osso, e de puerco en verano, e son las bozerias la una desde Sancho Moro fasta encima del collado de Beniaga, e del collado de Beniaga fasta encima Gomençuella, e desde Gomençuella fasta el campo de Tracaualla, e desde fasta la cabeça de Trigaza, e la otra desde la cabeça de Trigaza fasta Roblediello, e desde fasta el campo de Harregud e desde el campo de Harregud fasta el alvar viejo, e son las armadas en el campo de Beuiaga.</i>	<i>Harañeco es buen monte de osso et de puerco en verano. Et son las bozerias la una desde Sancho Moro fasta en çima del collado de Venjaga, et del Collado de Veniaga fasta en çima de Gumençulla, et desde Gumençulla fasta el Campo de Tracaualla, et dende fasta la Cabeça de la Trigaza; et la otra desde la Cabeça de la Trigaza fasta Robrediello, et dende fasta el Campo del Harregud, et del Campo del Harregud fasta el Aluar Vieio. Et son las armadas en el Campo de Veniaga</i>
<i>Gumenzula en el Libro de Montería</i>	

intereses en el Alto Arlanzón, *Gomezulla*¹⁷ estaba «*per montes de Pineta*», en referencia a Pineda de la Sierra; y más tarde el *Libro de la Montería* ubica *Gumenzulla* en el entorno del Pico Trigaza. Esta última es la fuente más rica, y en la cartografía actual del IGN identificamos una serie de topónimos del entorno que nos sitúan indudablemente en el flanco noroccidental de Trigaza: el propio Trigaza (42° 15' N, 3° 14' W), Sanchimoro al W (42° 16' N, 3° 18'), (Manantial) Robledillo al NW (42° 18' N, 3° 19') y quizás Viñaza por *Veniaga* (42° 17' N, 3° 15'). Si añadimos que las vertientes meridional y oriental de Trigaza están cubiertas en otros párrafos del libro, nos situamos necesariamente al NW de Trigaza, una ladera drenada por el *Arroyo Hierro* (42° 17' N, 3° 18') según la cartografía del Instituto Geográfico Nacional. Rufino Gómez (2005: 77) ha identificado nuestro Gumenzula con el agostadero de *Comenzula*, ubicado a unos mil seiscientos metros de altura en la pista que sube desde Alarcia hacia Trigaza. Tal emplazamiento, prácticamente en el límite arbóreo, es muy alto, pero si la identificación de *Veniaga* con (Peñas de) Viñaza es certera, *Gumenzula* podría situarse más abajo (*del collado de Beniaga fasta encima Gomençuela*), quizás en el barranco drenado por el Arroyo Tejera que baja hacia el Alto de Valmala.

Aunque la etimología del primer elemento de *Gumenzula* sigue siendo opaca, el sufijo *ol(h)a*, que ya hemos encontrado con referencia al afloramiento férrico de la Peña Rózola de Fresneda, se viene interpretando como 'cabaña', 'ferrería' o incluso simplemente 'lugar' (Michelena 2011 [1955]: § 483). Se podría quizás considerar tardía la cronología de la segunda acepción, pero cuando observamos la combinación tautológica *Olha[h]errera* y *Olla Ferrera* en 1025 («La Reja», BGD583) y en 1113 (Leire254) debemos adelantarla a principios del siglo XI en el extremo sur-occidental de Álava.¹⁸ Hay otras cuatro apariciones del elemento en la *Reja* —*Mendiolha*, *Harriolha*, *Olhavarri*, *Barolha*—¹⁹ que tienden a estar en emplazamientos parecidos, en el borde de la sierra en la desembocadura de un pequeño valle.

Volviendo a *Gumenzula*, se da la coincidencia de que *Comenzola* / *Gomenzola* es también el nombre de una primitiva ferrería de Galdakao (Bizkaia), uno de los

¹⁷ Sobre esta forma, cf. Mujika (1991: 322) sobre la transformación del sufijo *-ola*: «Fonéticamente, a destacar el cierre de *-ola* en *-ula* (*Marmatula*, *Armaula*, *Bedarkula*), y la palatalización de la líquida (*-olla*, *-ulla*), que, básicamente, es propio del euskera meridional».

¹⁸ Hoy son tierras limítrofes entre Burgos y La Rioja, pero alavesas según la lógica de La Reja, y territorio controlado por el conde alavés Vela Jiménez en 883 según la *Crónica Albeldense* (XV.13): «Sicque hostis Caldeorum in terminis regni nostri intrantes primum ad Celloricum castrum pugnaverunt et nicil egerunt, sed multos suos ibi perdiderunt. Uigila Sceminiz erat tunc comes in Alaba». En la *Reja*, tal y como aparece en el *Becerro Galicano*, la forma es *Olhaerrea*, pero es acertado el argumento de Pastor y Larrea de que la forma transmitida en su transcripción por Plácido Romero a finales del siglo XVIII se derive en toda probabilidad del más antiguo, aunque hoy perdido, *Becerro Gótico*: «Parece mucha casualidad que Romero copiara mal un *Olhaerrea* y le resultara, por puro azar, una forma similar a la que se documenta de modo independiente a principios del XII», Pastor & Larrea (2015: 260), la referencia al siglo XII apuntando al mencionado texto de Leire, cf. también Cierbide, «Toponimia de Becerro antiguo de Leyre (siglos XII-XIII)» (1976: 267).

¹⁹ *Mendiolha* (alfoz de *Malizbaeza*) = Mendiola, (42°49' N, 2°39' W), 5 km al S de Vitoria; *Harriolha* (alfoz de *Barrandiz*) = Arriola (42°54' N, 2°23' W), 4 km al NW de Zalduondo; *Olhavarri* (alfoz de *Murielles*) = Ollávarre (42°49' N, 2°50' W), 2 km al W de Nanclares; y *Barolha* (alfoz de *Rivo de Ivita*) = Baroja (42°39' N, 2°41' W), 3 km al NE de Peñacerrada.

mejores ejemplos de *haizeola* («ferrería de monte») estudiados por Orue-Etxebarria (2008). Quizás no sea más que eso, una coincidencia, pero éstas se van acumulando y dada la insistente relación del entorno demandés con el hierro, no se debe descartar que este *Gumenzula* burgalés fuera en origen un primitivo ‘ferrería de monte’.

Los herreros

Nuestra impresión, a partir de estas referencias, más o menos explícitas, es que el hierro fuera una materia prima apreciada, asociada por los monjes de San Millán sobre todo con dos espacios, Álava y la Demanda. Escasa, quizás —de ahí el aprecio—, pero en absoluto ajena a la economía rural alto y plenomedieval. Esta impresión se refuerza si rastreamos los índices del *Becerro Galicano* ya no por referencias a la materia prima, sino a sus manipuladores, los herreros. Pues el empleo más frecuente de la raíz *ferr-* en el *Becerro* no es en referencia al hierro en sí —ni tampoco a las herrerías, como veremos—, sino a los herreros, con más de 40 apariciones que, excluyendo múltiples referencias a individuos, refieren a más de 30 personas diferentes (Tabla I, pág. 665). Aunque remiten al oficio del individuo, éstos parecen ser nombres propios, y sólo en dos ocasiones *ferrero* se emplea claramente como léxico común.²⁰ Como contraste a esa treintena de herreros, *pastor* aparece cuatro veces en el *Becerro* en usos no genéricos, *pescador* tres, *pellejero* dos, y *ollero* una sola vez.²¹ Por su parte, la antroponimia que acompaña a *Ferrero* es bastante canónica, y por tanto no indica que estos herreros perteneciesen a un grupo étnico u otro.

Si bien es cierto que estos herreros se concentran de manera llamativa en el valle del Najerilla en la segunda mitad del siglo XI, no parece que esto sea indicativo de un hecho diferenciador socio-económico, sino que es producto de la naturaleza de nuestra fuente emilianense, que se vuelca a inicios del siglo XI en un programa de documentación de sus posesiones najerilleneses. En cambio, otros textos más tempranos, centrados generalmente en Castilla, no suelen emplear *cognomina* en referencia a los campesinos, mientras textos posteriores (es decir, del siglo XII) son más institucionales y señoriales en sus enfoques. En este sentido, hay cierto desajuste espacial en la calidad de la información del *Becerro Galicano*, lo cual nos obliga a matizar lo arriba afirmado sobre la idoneidad de la fuente. Con todo, llama la atención que la geografía de esta relación de *ferreros* individualizados, en contraste con el uso genérico de la voz en Barbadillo y Villasur, nos aleja de la sierra y la materia prima (cf. Mapa II, pág. 666): el hierro se extrae de la sierra, pero el trabajo cotidiano de confección y arreglo de herramientas se hace en las aldeas de las llanuras, y éstos no serían los productores de hierro, sino sus manipuladores dentro de las comunidades rurales.

²⁰ *malleolo del ferrero*, BGD628 (1049); *casa de Martin Garciez el ferrero*, BGD293 (hacia 1100).

²¹ *Scemeno Pastor* BGD290 (1079), *Sancio Pastor* BGD4 [1105], *Vincencius Pastor* BGD24*(1201), *Iacobus vester pastor in Loranca* BGD714 (1177); *Iuliani Pelligero* BGD12 [1022-1076], *Iohannis Pelligero* BGD493 (1083); *Gonzalvo Piscatore* BGD507 (1044), *Monnio Didaz qui fuit piscatore de comite Fernan Pelaez* BGD550 (1007), *illa casa que fuit de piscatoribus meis* BGD333 (1135); *Vincenti Ollero* BGD12 [1022-1076].

Las herrerías

Hemos visto cómo la diplomática es profusa en sus referencias a herreros, algo menos en cuanto a la materia prima en sí. Si tenemos en cuenta que la diplomática monástica se ocupa sobre todo de la transmisión y registro de bienes inmuebles y derechos de acceso a los recursos naturales, no debe extrañarnos que sea también prolífica a la hora de enumerar y especificar los diferentes elementos de la economía rural: bosques, pastos, prados, viñedos, tierras de sembrar, eras de trillar, huertas, frutales, linares; derecho de pasto, de leña, de pesca, de riego; casas, iglesias, molinos, etc. Tales propiedades y derechos se donan, se venden o se confirman, según el caso, pero en ningún momento observamos referencias equivalentes a la transferencia de derechos en herrerías. En dos ocasiones se refiere a herrerías en contextos topográfico-descriptivos y no de transmisión,²² pero ¿dónde están las otras herrerías y por qué no se documenta su transmisión? Podemos deducir la existencia de algunas primitivas herrerías de reparación y manejo en las aldeas donde aparecen tantos herreros, pero no se mencionan explícitamente, como tampoco los lugares donde presumiblemente se procesaba la materia prima en Álava y en la Demanda.

Es importante aclarar, en primer lugar, de qué tipo de instalación estamos hablando. Con algunas escasísimas excepciones (Morales 2015: 274, n. 74), en los periodos alto- y plenomedievales estamos contemplando no instalaciones hidráulicas, sino un tipo de ferrería primitiva y a pequeña escala, nómada (Morales 2015, Ortega 2008), basada en afloramientos superficiales (Sancho i Planas 2000: 321) y serrana (Orue-Etxebarria *et alii* 2008): «los hornos de reducción férrica directa típicos, no es que no fueran permanentes, es que ni siquiera tenían una ubicación fija; levantados cerca de las reservas de mineral o de madera, se trasladaban en el momento en que éstas empezaban a flaquear» (Morales 2015: 252). Una posible respuesta, por tanto, a este problemático silencio es que una nómada explotación siderúrgica no desarrollaría bienes inmuebles dignos de registro; de ahí su ausencia de la diplomática.

Por otro lado, en el contexto alavés Azkarate y Solaun postulan unas herrerías ya no limitadas a espacios serranos sino plenamente aldeanas —«factorías metalúrgicas en el corazón mismo de las aldeas medievales»— con el espacio dedicado a la metalurgia suponiendo el 30% del conjunto de la unidad doméstica aldeana (Azkarate y Solaun 2014). Quizás la respuesta sería que el concepto de *domus* implícitamente incorporaba diferentes espacios de producción, ya fueran artesanales, ganaderos o agrícolas, pues tampoco vemos referencias diferenciadas a hornos para la cerámica, por ejemplo.

Lo que plantean Azkarate y Solaun es la completa implicación de la aldea alavesa en la actividad siderúrgica, y así se comprende la estrecha identificación entre Álava y el hierro para San Millán. Teniendo esto en cuenta, nos queda una referencia más por descifrar. A mediados del siglo XI se menciona un *Molino Alavés* en el valle del Tirón en la Demanda septentrional (BGD348, 1051). Aquí la función de la voz *alavés* es claramente adjetival, tanto por morfología como por sintaxis. Casi siempre que se modifica la voz *molino* en el *Becerro* le sigue una preposición (cf. Anexo, pág. 663-

²² *de illa ferrera latus soto ad sursum*, en Camprovin, BGD63 (1076); *calle Ferrera*, en Belorado, BGD308 [1077].

665), y siempre es el caso si le sigue una referencia a una persona, presumiblemente dueño o fundador de dicho molino, lo cual debilita la posible lectura de que aquí *Alavés* designara un individuo de origen alavés. Las únicas excepciones, es decir los únicos casos sin preposición, se dan cuando el modificador es un adjetivo, un uso sintáctico coherente y completamente regular que nos obliga a concluir que aquí *alavés* efectivamente es un adjetivo referente al molino. Es la lectura natural de esta frase romance, pero conviene insistir en ella ya que las implicaciones son potencialmente importantes. Entonces, ¿qué debemos entender por un *molino alavés*? ¿Se trata, a diferencia de las ferrerías de monte, de una precoz referencia a un molino hidráulico dedicado a fines siderúrgicos o es simplemente una explotación siderúrgica aldeana al uso alavés? En este último caso no se entiende el uso de «molino». No hay consenso en cuanto a la cronología de los primeros molinos hidráulicos en la Península. Sancho i Planas postula una fecha para el siglo IX en Catalunya, pero en la mayor parte del territorio se documentan solo a partir del siglo XIII, aunque éstas necesariamente son fechas *ante quem* (Sancho i Planas 2000: 321, Morales 2015: 274). De tratarse nuestro molino alavés de una ferrería hidráulica, supondría un adelanto cronológico muy importante para el Alto Ebro.

Conclusiones

El testimonio de los *Votos* sobre espacios de dedicación siderúrgica parece esencialmente verosímil, avalado como está por otras fuentes y/o estudios en el Moncayo y la Llanada Alavesa. Por su parte, la Demanda está mejor documentada en el Altomedievo que estos dos espacios y ofrece referencias corroboradoras que sugieren una importante actividad siderúrgica en diferentes puntos de la sierra desde finales del siglo X, por lo menos: *Villaferreros*, hacia 992; *Ferrum*, 1058; *Ferro Taia*, 1063; *Barbatiello de Ferreros*, 1094. Por otra parte, *grosso modo*, la geografía de estas referencias coincide con la extensión por la sierra de una toponimia vasca que sabemos fue llevada a la Demanda por inmigrantes alaveses durante el Altomedievo, es decir siglos VIII-X. Incluso puede haber elementos toponímicos vascos (*olha*, *zarra*) que recuerdan esta explotación.

Evidentemente son los recursos naturales de la Demanda los que posibilitan el desarrollo de la actividad siderúrgica, que no tiene por qué haberse originado con esta migración altomedieval. No obstante, la coincidencia es llamativa: los dos espacios vinculados con más insistencia con el hierro comparten también un dialecto. Parece razonable pensar que las mismas gentes que llevaron el dialecto meridional de Álava a la Demanda, personas experimentadas en la siderurgia en Álava, aprovecharían sus conocimientos cuando se encontraron con los recursos de la Demanda y, sin embargo, la migración altomedieval alavesa tradicionalmente se ha enmarcado exclusivamente en términos agropecuarios. Espero que la apertura de esta nueva veta analítica permita replantear la cuestión y contemplar un factor por lo menos complementario, y esto no pretende ser más que un primer acercamiento al tema, al cual le faltaría un posterior trabajo de campo en busca de las primitivas ferrerías de monte que quizás se esconden entre los bosques de la Demanda.

Fuentes primarias

- BGD = *Becerro Galicano Digital*, <<http://www.ehu.eus/galicano/>>
 Burgos = *Documentación de la Catedral de Burgos (1254-1293)*, ed. Fco. Javier Pareda, Burgos, 1984.
Crónica Albeldense, ed. Juan Gil Fernández, en *Crónicas asturianas*, Oviedo, 1985.
 Cardaña = *Colección documental del Monasterio de San Pedro de Cardaña*, ed. Gonzalo Martínez Díez, Burgos, 1998.
 Leire = *Documentación Medieval de Leire (siglos IX a XIII)*, ed. Ángel Martín Duque, Pamplona, 1983.
Libro de montería de Alfonso XI, ed. Dennis P. Seniff, Madison, 1983; también disponible en <<http://fondosdigitales.us.es/fondos/libros/313/210/libro-de-la-monteria/>>

Bibliografía

- Aarcos Llorach, E., 1950, «Apuntaciones sobre toponimia riojana», *Berceo* 16, 473-492.
 Alonso Martínez, I., 2009, «Las cuevas de Herrera y su entorno», *Antigüedad y cristianismo* 26, 23-152.
 Azkarate, A. y J. L. Solaun, 2014, «Metalurgia altomedieval en la Llanada Alavesa (siglos VII-XI d.C.)», *Kobie*, anejo 13, 161-180.
 Cierbide, R., 1976, «Toponimia de Becerro antiguo de Leyre (siglos XII-XIII)», *FLV* 23, 237-284.
 Corral López, G., 2012, «Fuero de Valdezcaray: cinco siglos de privilegios (1312-1837)», *Boletín A.R.G.H. (Asociación Riojana de Genealogía y Heráldica)* 4, 9-28.
 García de Cortázar, J. Á., 1989, «Percepción y organización social del espacio en la Castilla del siglo XII», *Finisterra* 47, 5-37.
 Gómez Villar, R., 2005, *La Comarca de Belorado: Toponimia y Antropología*, Pamplona.
 González Bueno, M., 1997, *Ferrerías de la Demanda burgalesa*, Burgos.
 Lope Toledo, J. M., 1949, «Relaciones topográficas de La Rioja», *Berceo* 12, 419-440.
 Martínez García, L. & B. Balbás Arranz, 2015, *Villasur de Herreros y Urrez*, Burgos.
 Menéndez Pidal, R., 1980 [1950], *Orígenes del Español*, Madrid.
 Merino Urrutia, J. J. B., 1935, «El vascuence hablado en Rioja y Burgos», *RIEV* 26, 624-626.
 —, 1978, *La Lengua Vasca en La Rioja y Burgos*, Logroño.
 Michelena, L., 1987 [1976], «Onomástica y Población en el antiguo reino de Navarra: La Documentación de San Millán», en *Palabras y Textos*, 59-72.
 —, 1987 [1982], «Sobre la lengua vasca en Alava durante la Edad Media», en *Palabras y Textos*, 169-181.
 —, 2011 [1955], *Apellidos Vascos*, en *Obras Completas, IX Onomástica*, ed. J. A. Lakarra e I. Ruiz Arzalluz. Bilbao: Anejos de ASJU (15 vols.), UPV/EHU, 1-236.
 Morales, J. J., 2015, «Minas de hierro y siderurgia en el entorno del Moncayo en la Edad Media», *Aragón en la Edad Media* 26, 243-291.
 Mujika, L. M., 1991, «Toponimia vasca en Burgos (nuevos testimonios)», *11º Congreso de Estudios Vascos*, San Sebastián, pp. 423-433.
 —, 1992, «El euskara en la toponimia de Burgos», *Homenaje a Luis Villasante*. Bilbao: Euskaltzaindia, 311-348.
 Ojeda San Miguel, R., 1989, «Algunas notas sobre la siderometalurgia tradicional riojana», *Berceo* 116-117, 171-188.

- Ortega, J. M., 2008, «Consideraciones sobre la explotación del hierro en la Sierra Menera (Teruel) durante época andalusí», en *Minas y metalurgia en al-Andalus y Magreb occidental: explotación y poblamiento*, pp. 95-122.
- Orue-Etxebarria, X. *et alii*, 2008, «Primera descripción de hornos de reducción (tipo ferretería de monte) del País Vasco: hallazgos realizados en Galdakao», *Euskoneus* 422, 1-6.
- Pastor, E. & J. J. Larrea, 2015, «La “Reja de San Millán”: transmisión textual y estructura interna», en *Estudios en homenaje al profesor César González Minguez*, pp. 257-298.
- Pereda Llanera, F. J., 1984, *Documentación de la catedral de Burgos (1254-1293)*. Burgos: J. M. Garrido Garrido.
- Peterson, D., 2011, «Toponimia vasca en la documentación conservada en San Millán de la Cogolla: dos estratos diferenciables», en *Actas del II Congreso de la Cátedra L. Michelena*. Universidad del País Vasco: 115-125.
- Rittwagen, G., 1928, *Nomenclator de denominaciones vascas de La Rioja*, Madrid.
- Rubio Velasco, C., 2001, *Barbadillo de Herreros*, Burgos.
- Sancho i Planas, M., 2000, «Minería y metalurgia en la edad media: relaciones socio-económicas y evolución», *Primer Simposio sobre la Minería y la Metalurgia Antigua en el SW Europeo*, pp. 319-324.
- Ubieto Arteta, A., 1965, «Los Votos de San Millán», en *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Barcelona: 309-324.

David Peterson

Facultad de Humanidades y Comunicación

Paseo de Comendadores, s/n (Hospital Militar) - 09001 Burgos (España)

947 49 91 12

dpeterson@ubu.es

Anexo. Modificación de la voz molino en el *Becerro Galicano*

La voz *molino* aparece en centenares de ocasiones en el BG. En ocasiones en frases genéricas, pero en otra muchas se ofrece un contexto para identificar el molino o molinos en cuestión, empleando una referencia topográfica, toponímica, antroponímica, institucional o, menos frecuentemente, un simple adjetivo. En todos estos casos aparece una preposición, siguiendo las normas sintácticas del romance del periodo; pues, salvando ciertas fórmulas, ésa es la lengua de estos textos, y sobre todo de su contenido topográfico y descriptivo. Las únicas excepciones entre estos ejemplos emilianenses del siglo XI se dan cuando el elemento modificador es un adjetivo, tal y como entendemos es el caso de *alavés* en BGD348:

Con antropónimo (de)

- BGD550 - 1007 - molino de Vengo
- BGD422 - [hacia 1009] - [...] molino de Serio
- BGD324 - 1025 - molino de acta Fanni
- BGD489 - 1042 - molino de Abities
- BGD444 - 1050 - molino de domna Anderazo
- BGD78 - 1062 - molino de Belische

- BGD174 - 1063 - molinum de Hanne
- BGD500 - [hacia 1065] - molino de dompno Ordonio
- BGD245 - 1071 - molino de ama Nafarra
- BGD533 - 1077 - molino de egga Lacine
- BGD476 - 1087 - molino de senior Tellio Monnioz

Con nombre institucional (de)

- BGD89 - [1038] - molinos de Sancti Emiliani
- BGD89 - [1038] - molinos de Cervera
- BGD12 - [1022-1076] - molinos de Sancti Emiliani
- BGD633 - [hacia 1079] - molino de Sancti Iohannis
- BGD268 - 1088 - in molino de fratres

Con topónimo (de, in)

- BGD538 - 1028 - molino de Posatielle
- BGD538 - 1028 - molino de Kesco
- BGD610 - [1045] - molino de Ocogen
- BGD610 - [1045] - molino de Anniz
- BGD610 - [1045] - molino de Ciroqui
- BGD169 - 1052 - molinos in villa dicta Vermuduhuri
- BGD410 - [1058] - molino en Oron
- BGD162 - 1059 - molino in Calahurra
- BGD327 - 1062 - molino de Ezkerra
- BGD500 - [hacia 1065] - molinos de Villa Vizana
- BGD706 - 1074 - molinos de Villa Hoteiz
- BGD290 - 1079 - molino de Villoria
- BGD290 - 1079 - molino de Lancone
- BGD629 - [hacia 1079] - molinos de Beiga
- BGD69 - 1085 - molino de Castannares
- BGD202 - 1086 - molino de Rotaniello
- BGD254 - 1088 - molinos de Naiera
- BGD282 - [hacia 1090] - Molino de Ocon

Con descripción topográfica (de, in)

- BGD538 - 1028 - molino de campo
- BGD410 - [1058] - molino enna foce
- BGD491 - 1063 - molino de illa ponte
- BGD500 - [hacia 1065] - molino de illa fonte
- BGD533 - 1077 - molino de las eras
- BGD392 - 1084 - molino de carrera
- BGD268 - 1088 - Molino de Olmo
- BGD270 - 1088 - molino de eras
- BGD222 - 1094 - Molino de orto

Sin preposición – uso adjetival

- BGD610 - [1045] - molino maiore de Urbe

- BGD162 - 1059 - illo molino sito iuxta porta deorsum
- BGD348 - 1045-1062 - agrum nostrum iuxta Molino Alaves
- BGD538 - 1028 - Molino Mediano [...] In illo molino de Arbienzo
- BGD462 - 1063 - Molino Tablato [...] molino de iusero
- BGD703 - 1068 - molino fabricato [...] molinum integrum de Sonna Fannez, subtus illo molino de Muza [...] molino de Diego
- BGD406 - [hacia 1080] - In molino de Zella et in Molino Mediano, nostra parte.

Estos últimos cuatro ejemplos mixtos son los testimonios más claros de la coherencia sintáctica del *Becerro* en su uso de modificadores con preposiciones para todo menos usos adjetivales.

Tabla I
Los herreros del *Becerro Galicano*

Ref. BGD	Fecha	Ferrero	Contexto espacial
384	[943 - 951]	Muño Ferrero	Arlanzón
383	1013	Álvaro Ferrero	Briviesca
498	[1028]	Annaia Ferrero	Miranda
125 & 93	1039-50	Velasco Ferrero	Hormilla
118 & 29	1044-48	Aznar Ferrero	Alesanco
137	1044	Galindo Ferrero	Alesanco
129	1046	Íñigo Ferrero	Azofra
130	[1046]	Simeón Ferrero	Azofra
117	1055	Sancho Ferrero	Uruñuela
706	1074	Gómez Ferrero	Tricio
252	1076	Miguel Ferrero	Cameros
76	[antes de 1081]	Sancho Ferrero	Bobadilla
493	1083	Muño Ferrero	Miranda
208	1084	Sancho Ferrero	Bañares
195	1086	Sancho Ferrero	Ledesma
78 & 104	1062-86	Galindo Ferrero	Mahave
15	1084-86	Lázaro Ferrero	Bobadilla
15, 16 & 20	1088-99	García Ferrero	Badarán
20	1091	Íñigo Ferrero	Badarán
18	1092	Domingo Ferrero	Berceo
259	1096	Muño Ferrero	Fonzaleche
297	[hacia 1096]	Tello Ferrero	Fonzaleche
281	1102	Juan Ferrero	Arciledo
195	1104	Velasco Ferrero	Matute
503	1104	Domingo Ferrero	Belorado
294	1085-1105	Nuño Ferrero	Añana
211	1167	Martín Ferrero	Bañares
686	1177	Cipriano Ferrero	Matanza de Ocón
449	[1173-87]	Pedro Ferrero	Grisaleña
679	1187	Juan Ferrero	Belorado
673	1191	Ianez Ferrero	Sº Domingo Calzada

Mapa I

Las referencias al hierro en el *Becerro Galicano*

Mapa II

Los *Ferreros* del *Becerro Galicano* aparecen en los valles y no en la Sierra

Rustici y bagaudas en Vasconia:
la elección de un vocablo en Hidacio
(Rustici and Bagaudae in Vasconia:
The choice of a word in Hydatius)

Mikel Pozo Flores
UPV/EHU

Abstract

This work looks at the classical subject of 5th Century Historiography, the famous Bagaudae Conflict mentioned in Hydatius' Chronicle. Having briefly introduced the events and historiographical explanations, we will analyze the texts by looking at the features of intellectual production in the Late Antiquity. To be precise, we will study the meaning of the term bagaudae in work by other authors prior to Hydatius, in particular Orosius, and the parallelisms in the accounts of these authors. On the one hand we look to confirm the existence of a certain consolidated tradition amongst the intellectuals of the Antiquity in the meaning and usage of the term and on the other hand, hold that Hydatius did not refer to bagaudae as rebel peasants, as was hitherto maintained, but as a certain type of local troop known as rustici. This interpretation is in line with the decisive role that the rustici had in the evolution of Post-Roman Vasconia according to an in depth explanation being prepared for publication.

Keywords: *bagaudae, Hydatius, rustici, Vasconia, sources.*

Resumen

Se aborda un tema clásico de la historiografía del siglo V como es el célebre conflicto bagauda mencionado por Hidacio en su Crónica. Una vez presentados brevemente los episodios y las explicaciones historiográficas, se analizan los textos a partir de las características de la producción intelectual en la Antigüedad Tardía. En concreto se estudia el significado que tiene el término «bagauda» en algunos autores anteriores a Hidacio, con algo más de detalle en la obra de Orosio, y en los paralelismos con el relato de Hidacio. Por un lado, se constata la existencia entre los intelectuales antiguos de una cierta tradición consolidada sobre el significado y uso del vocablo, y por otro lado, se sostiene que con bagaudas Hidacio no se refiere a campesinos rebeldes, como se ha solido sostener, sino a determinados tipos de tropas locales conocidas como rustici. Esta lectura es coherente con el papel determinante que estos rustici tuvieron en la evolución de la Vasconia postromana según una extensa explicación cuya publicación está en preparación.

Palabras clave: *bagaudas, Hidacio, rustici, Vasconia, fuentes.*

Introducción

En homenaje al profesor Joaquín Gorrochategui, presentamos aquí un aspecto del estudio de las fuentes relativas a la Vasconia de finales del Imperio Romano que había pasado desapercibido hasta ahora, pese a referirse a uno de los problemas clásicos de nuestra historiografía: las revueltas bagaudas.

En nuestra tesis doctoral (Pozo 2016) en proceso de publicación, sostenemos que la presencia de tropas locales en Vasconia a principios del siglo v es clave en el proceso de formación de un grupo dirigente regional cuya evolución dará lugar a los vascones de las fuentes merovingias y visigodas. En las páginas que siguen queremos mostrar que la elección del término «bagauda» por parte de Hidacio no fue indiferente con respecto a la presencia de tropas locales en este territorio en la generación anterior a la de los conflictos que él describe.

Para ello, analizaremos algunos textos de intelectuales anteriores en los que también se hace alusión a bagaudas y veremos después en qué medida este trasfondo debió influir en la utilización del vocablo por Hidacio. Pero antes puede ser útil que recordemos de manera sucinta los acontecimientos y las principales explicaciones historiográficas que se han venido proponiendo.

Los episodios

Hidacio fue obispo de *Aquae Flaviae* (actual Chaves, Portugal) en la antigua provincia *Gallaecia*. Su Crónica se inicia en el año 378 y acaba en el 469. Es coetáneo y protagonista de muchos de los hechos descritos, lo que provoca a menudo el olvido por parte de los investigadores modernos de que también es un erudito de la época. Entre los acontecimientos que recoge en su obra, menciona de manera lacónica un puñado de conflictos militares que tuvieron lugar en la provincia Tarraconense a mediados del siglo v. Los protagonistas de los mismos son unos grupos a los que Hidacio, único autor que relata estos sucesos, denomina «bagaudas». Se trata de una serie de episodios ocurridos entre 441 y 454 cuyo punto álgido parece situarse en 449.

Hidacio menciona a los bagaudas por primera vez en 441.¹ Este año el comandante en jefe de los dos ejércitos Asturius aplasta una multitud de bagaudas tarraconenses. Dos años más tarde, en 443, su sucesor en el cargo Merobaudes reprime a los bagaudas *Aracellitani*.² Esta es la única vez en que se especifica el territorio del que proceden. Muy posiblemente se trata de individuos procedentes de los alrededores de la actual Santa María de Zamartze (Uharte Arakil, Navarra) donde se ha localizado un yacimiento que estuvo en uso en época romana y que se ha identificado con la *mansio* de *Aracaelli* citada por los autores antiguos (Pérex 2010).³

¹ *Asturius dux utriusque militiae ad Hispanias missus Tarraconensium caedit multitudinem Bacaudarum* (Hidat., *Chron.*, 117). Seguimos la edición de Burgess (1993).

² *Asturio magistro utriusque militiae gener ipsius successor ipsi mittitur Merobaudis, natu nobilis et eloquentiae merito uel maxime in poematis studio ueteribus comparandus. Testimonio etiam prouehitur statuarum. Breui tempore potestatis suae Aracellitanorum frangit insolentiam Bacaudarum. Mox nonnullorum inuidia perurgente ad urbem Romam sacra preceptione reuocatur* (Hidat., *Chron.*, 120).

³ Aunque Moreno Resano (2006) la sigue situando en la Ribera de Navarra, concretamente en el des poblado de Araciél próximo a Corella, no está atestiguada su existencia en las fuentes antiguas

Los hechos más espectaculares y que muestran la envergadura del conflicto tienen lugar en 449.⁴ Un tal Basilio reunió a los bagaudas y se dirigió a Tarazona. Una vez allí, mató a los federados (a veces identificados como visigodos) que estaban en la iglesia, donde también murió el obispo de la ciudad, León. Poco después, se unieron a los suevos de Requiario y, actuando de manera conjunta, saquearon el territorio de Zaragoza y tomaron la ciudad de Lleida —con engaño, dice Hidacio—, donde hicieron muchos prisioneros. La última acción de represión contra los bagaudas se produjo en 454 a manos de Frederico, hermano del rey visigodo Teodorico II, que actuaba en nombre de Roma.⁵ A partir de aquí, no volvemos a saber nada de los bagaudas.

Las explicaciones historiográficas

Estas breves referencias a los bagaudas han suscitado un buen número de explicaciones, hasta el punto de convertir este tema en uno de los más relevantes de la Hispania del siglo v (Sánchez León 1996b: 24-27; Sanz y Lázaro 1995). Se han hecho distintas interpretaciones sobre la naturaleza del movimiento y el tipo de gentes que tomaron parte en él. No pretendemos hacer un análisis exhaustivo de las mismas, sino tan solo presentar las principales explicaciones para que el lector pueda situar la nuestra.

A menudo se han mezclado informaciones procedentes de conflictos que los autores antiguos designaron con el mismo nombre, pero que tuvieron lugar en espacios y cronologías distintas y que no necesariamente tenían idénticas características (Arce 2005: 166). En cuanto a la implicación de Vasconia en el conflicto, comúnmente se ha debatido sobre la participación de los vascones. En función de la interpretación se les ha otorgado un grado distinto de protagonismo. Ahora bien, la mayor parte de las veces, la visión historiográfica de los vascones del Bajo Imperio como belicosos e insumisos a Roma ha condicionado estas lecturas (Lanz 2016).

Desde J. Caro Baroja (1945), la gran mayoría de autores ha dado un papel secundario a los vascones —entendidos estos desde la perspectiva «primitivista» que ha dominado hasta hace pocos años— y ha leído el conflicto en términos de lucha de clase (Thomson 1952; Barbero y Vigil 1988; Bravo 1983; Larrañaga 1992; Sayas 1994): sublevación de las capas más bajas de la sociedad —campesinos empobrecidos, colonos y esclavos— contra los grandes propietarios que contaban con la ayuda de los ejércitos imperiales y federados para su represión.

Por su parte, C. Sánchez Albornoz (1942) comprendió la disputa como una especie de revuelta nacional (le siguió Orlandis 1977). Los pueblos poco romanizados, bretones

(Larrea 1998: 93). Excavaciones más recientes hechas en Zamartze han confirmado la existencia de un gran yacimiento en el lugar. Los resultados de las mismas están todavía inéditos.

⁴ *Basilio ob testimonium egregii ausus sui congregatis Bacaudis in ecclesia Tyriassone foederatos occidit. Vbi et Leo eiusdem ecclesiae episcopus ab hisdem qui cum Basilio aderant in eo loco obiit uulneratus* (Hidat., *Chron.*, 133). *Rechiarus mense Iulio ad Theodorem socerum profectus Caesaraugustanam regionem cum Basilio in reditu depredatur. Inrupta per dolum Elerdensi urbe acta est non parua captiuitas* (Hidat., *Chron.*, 134).

⁵ *Per Fredericum Theuderici regis fratrem Bacaude Terraconenses caeduntur ex auctoritate Romana* (Hidat., *Chron.*, 150).

en Armórica y vascones en la Tarraconense, habrían sido los encargados de liderarla, aunque también movilizaron a los sectores oprimidos de los valles. Pese al prestigio de Sánchez Albornoz, su propuesta en este punto no ha tenido demasiado eco.

Hay, en fin, quien como J. C. Sánchez León (1996b: 78-79) concilia ambas explicaciones y considera a los bagaudas un movimiento social y «nacional» al mismo tiempo, cuyo fin era librarse de la opresión del Estado romano. En su opinión, el conflicto fue al mismo tiempo el síntoma y la causa del declive del poder romano en Occidente. Este autor atribuye a los bagaudas un papel importante en la disolución del orden romano.

En una obra de mucho impacto, R. Van Dam (1985) sostuvo que la clave no es la lucha entre campesinos y propietarios, sino la colaboración entre éstos a través de los vínculos de patrocinio. Es decir, ve a gentes desesperadas que se habrían unido a algunos poderes locales que actuaban en nombre de Roma para recuperar la administración imperial que los había abandonado. J. J. Larrea (1998) ha defendido que el conflicto bagauda en Vasconia se produjo en el seno de una sociedad en crisis cuya situación se deterioró aun más tras el establecimiento germano en la región. Sin embargo, su hipótesis descansa sobre una serie de factores cuyo peso relativo se desconoce. En último lugar, J. Arce (2005: 161-167) piensa en una alianza entre suevos y poblaciones locales, unidos para menoscabar el sistema romano imperante en la provincia Tarraconense. Esta explicación tiene el mérito de ser la única que está construida exclusivamente a partir de los datos de la Crónica de Hidacio, única fuente de los hechos de los bagaudas de la Tarraconense.

Nosotros estudiaremos las razones por las que Hidacio escogió el término «bagauda». Nos fijaremos en el significado que tiene en algunos de los autores anteriores —probables fuentes de Hidacio— y en los paralelismos con el relato de Hidacio. Como se verá, hay razones para sostener que con «bagaudas» no se refiere a campesinos rebeldes, sino que habla de determinadas tropas que generan conflictos.

Los bagaudas entre los autores anteriores

Hidacio no parece tener un interés especial en describir las acciones de los bagaudas, sino que sus escasas referencias están relacionadas con unos pocos acontecimientos muy concretos: el envío de un general a combatirlos, el asesinato de un obispo o la colaboración con los suevos. Esto no significa ni mucho menos que su uso en la Crónica y la elección del término sean consecuencia del azar. Como veremos, entre los intelectuales antiguos existía una cierta tradición consolidada en torno al significado y empleo del vocablo.

Aunque Hidacio vivió muchos de los acontecimientos que narra, no era ajeno a los discursos y formas de trabajar de los intelectuales de la época. Conocía las normas de la retórica, como lo demuestran algunos elementos (Closa 1973): el recurso en el prólogo al tópico de la disculpa por su supuesta falta de formación; la consideración en el preámbulo de su Crónica como seguidora de las de Eusebio de Cesarea y San Jerónimo, tal y como corresponde al género; o la indicación, aunque sin especificar, del uso de informaciones procedentes de otros autores. De hecho, a lo largo de su Crónica, Hidacio cita explícitamente el uso de algunas cartas y se han podido establecer semejanzas con otras obras (Cardelle 1992).

Teniendo en cuenta estos elementos y que ya otros autores influyentes se refieren a los bagaudas antes que Hidacio, creemos que el análisis de este término en esas obras puede aportar claves de su elección. Cabe objetar que no está atestiguado de manera fehaciente que Hidacio leyera todas y cada una de estas obras,⁶ pero, como difícilmente podía ser de otra manera en un cronista, su concepción de los bagaudas deriva claramente de un discurso erudito común.

En su origen céltico, la palabra «bagauda» significaba ‘guerrero’ y tenía una acepción positiva (Sánchez León 1996b: 31-34). Pero los autores romanos la dotaron de connotaciones peyorativas y la usaron como sinónimo de grupos que estaban fuera de la ley o que actuaban en contra del orden romano. Evidentemente, nadie duda de que Hidacio comparte esta visión, pero creemos que se puede profundizar un poco más en este sentido.

Los bagaudas no son los únicos grupos locales armados activos en la Hispania de la Crónica de Hidacio. Este menciona, en efecto, una serie de ellos que presentan resistencia en varios lugares de la Península.⁷ Pero no los denomina «bagaudas». Estos grupos no están en los territorios administrados por el Imperio romano y se oponen a los godos y suevos, los mismos a los que se enfrenta Hidacio en la *Gallaecia*. Por lo tanto, no pretendían subvertir el orden romano. En cambio, los bagaudas son de la provincia Tarraconense, que sigue bajo gobierno directo del Imperio, se rebelan contra este y, por si fuera poco, como veremos, cuentan con el apoyo suevo. Esta circunstancia ayuda a explicar, al menos en parte, las razones por las que Hidacio elige el término. Pero hay más.

Entre los escritores que narran hechos de bagaudas encontramos a Aurelio Víctor (c. 320-c. 390), a quien le siguen Eutropio y los ya citados Jerónimo (347-420), Próspero de Aquitania (c. 390-c. 455) y Orosio (c. 375-p. 418), así como otros después.⁸ Todos ellos se refieren, aunque con modificaciones, a un episodio que tiene lugar en la Galia y cuya explicación parece haber ahormado el uso culto del término «bagauda»: Aeliano y Amando reunieron una tropa autodenominada «bagauda», que provocó disturbios durante algún tiempo y que Maximiano Hercúleo derrotó:

Namque ubi comperit Carini discessu Aelianum Amandumque per Galliam excita manu agrestium ac latronum, quos Bagaudas incolae vocant, populatis late agris plebrasque urbium tentare, Maximianum statim fidum amicitia quamquam semiagrestem, militiae tamen atque ingenio bonum imperatorem iubet. Huic postea cultu numinis Herculis cognomentum accessit, uti Valerio Iovium; unde etiam militaribus auxiliis longe in exercitum praestantibus nomen impositum.¹⁹ Sed Herculius in Galliam profectus fuis hostibus aut acceptis quieta omnia brevi patrauerat.²⁰ Quo bello Carausius, Menapiae civis, factis promptioribus enituit (Aur. Vic., *Liber de Caesaribus*, 17-20).

Diocletianus in consortium regni Herculium Maximianum adsumit. Qui rustico-rum multitudine oppressa, quae factioni suae Bacaudarum nomen indiderat, pacem Galliis reddidit (Hieron., *Chron.*, 286-288).

⁶ Mientras que Campos (1984: 35) cree que entre sus fuentes estaban Paulo Orosio o Próspero de Aquitania, Cardelle (1992: 255-256) piensa que no conocía sus obras, debido a que no habrían llegado a la Gallaecia.

⁷ Es el caso del Castro Coviacense (Hydat., *Chron.*, 179) o de los Aunonenses (Hydat., *Chron.*, 229, 235, 243).

⁸ Todas las referencias en Sánchez León (1996a).

Diocletianus in consortium regni Herculium Maximianum adsumit. Qui rusticorum multitudine oppressa, quae seditioni suae Bacaudarum nomen indidierat, pacem Gallis reddidit (Prosp. Aquit., *Chron.*, 938).

Dehinc cum in Gallia Amandus et Aelianus collecta rusticanorum manu, quos Baccaudas uocabant, perniciosos tumultus excitaissent, Maximianum cognomento Herculium Caesarem fecit misitque in Gallias: qui facile agrestium hominum imperitam et confusam manum militari uirtute composuit (Oros., *Hist.*, VII, 25, 2).

Por no extendernos demasiado, podemos decir que el más prolijo en detalles es Aurelio Víctor, Eutropio modifica el pasaje, Jerónimo resume el de Eutropio y omite el detalle de que tienen cabecillas, Próspero de Aquitania sigue a Jerónimo cambiando *factioni* por *seditioni*, mientras que Orosio probablemente tuvo sobre la mesa las obras de Aurelio Víctor, Eutropio y Jerónimo (Sánchez León 1996a: 28-42).

En todo caso, algunas observaciones pueden ser relevantes para la comprensión de los bagaudas de Hidacio. Todos ellos los consideran gentes del lugar: *agrestes* en Aurelio Víctor y *rusticani* en el resto. Aurelio Víctor también señala la presencia de ladrones. Las gentes del lugar los llamaban «bagaudas» o ellos mismos se autodenominan de ese modo. Generan conflictos bien porque saquean el territorio (*populatis late agris, plerasque urbium tentare*) o se rebelan (*tumultum* o *perniciosos tumultus*). Tienen líderes (*duces autem haberent Amandum et Aelianum*) que los reúnen (*collecta*). Son multitud (*multitudine*). Un personaje relevante acude para aplastar (*oppressa*) a los bagaudas. Como veremos más adelante, los paralelismos con los pasajes de Hidacio son bastante notables.

Rustici y baccaudas en Orosio

Merece la pena detenerse un poco más en tres pasajes de Orosio que pueden arrojar algo más de luz sobre la elección del término «bagauda» por Hidacio. Orosio se refiere a los *rustici* en los tres episodios del séptimo libro de su *Historia contra los paganos* que recogemos a continuación:

uero in oriente per Odenatum quendam collecta agresti manu uicti repulsique Persae, defensa Syria, recepta Mesopotamia est, et usque ad Ctesiphontem rusticani Syriae cum Odenato suo uincendo uenerunt (7.22).

dehinc supra dicti montis claustrorumque eius cura permissa est remota rusticanorum fideli et utili custodia (7.40).

dehinc cum in Gallia Amandus et Aelianus collecta rusticanorum manu, quos Baccaudas uocabant, perniciosos tumultus excitauissent (7.25).

En estos fragmentos, Orosio valora de manera positiva al ejército de campesinos que reunió Odenato, *rustici* sirios que bajo su mando defendieron Siria, vencieron a los persas y no conocieron la derrota. También considera fiel y útil la guarnición de *rustici* que guardaba los Pirineos de Vasconia antes de la entrada de suevos, vándalos y alanos. De Aurelio Víctor, Eutropio y Jerónimo toma un tercer episodio en el que el ejército de *rustici* que reúnen Amando y Aeliano protagoniza peligrosas sublevaciones. Es precisamente a estos últimos a los que denomina «bagaudas».

El hecho más destacable de estos episodios de Orosio es que todos ellos tienen un sentido militar. Si nos fijamos en el léxico, en los tres casos emplea expresiones y términos muy similares: *collecta agresti manu (...) rusticani Syriae*, *collecta rusticorum manu* y *rusticanorum fideli et utili custodia*. Tanto los hechos como la terminología remiten a contextos militares: *manu* o *custodia*. Cabe también subrayar la proximidad física en la obra entre el pasaje de los *rustici* del Pirineo y el de los *rustici* bagaudas, hecho que facilita la relación a cualquier lector atento de la obra. Volviendo al significado, de la lectura de los pasajes de Orosio cabe concluir lo siguiente: si bien los *rustici* son contingentes militares —sin duda del tipo bien conocido de los *burgarii* o *saltuarii* (Arce 2009: 99; Cañizar 2008)—, la diferencia con los bagaudas es que Orosio no considera a estos últimos defensores, sino tropas que perturban el orden establecido. Así pues, en Orosio los bagaudas son una facción rebelde formada por milicias de *rustici* con arraigo en la región, reunida y encabezada por líderes propios. En otras palabras, son dos caras de un mismo grupo cuya denominación varía en función de su postura de subordinación o de enfrentamiento hacia el Imperio.

Desde luego que no estamos en disposición de sostener que Hidacio tomara el término «bagaudas» y su significado directamente de Orosio o de alguno de los otros autores citados más arriba. Sin embargo, sí podemos afirmar la circulación y/o utilización entre los eruditos del siglo V de la palabra *rustici* con ese doble significado y de la palabra *bagauda* referida a tales contingentes solo en situaciones de revuelta.

En este sentido, las semejanzas entre la visión que acabamos de describir y la de Hidacio son manifiestas. De entrada, al menos los que mató Asturio eran multitud (*caedit multitudinem*). Ciertamente que no los denomina *rustici*, pero es indudable que son del territorio (*Aracellitanorum*). No son fieles, ya que generan problemas a los romanos (*insolentiam Bacaudarum*), cuyos ejércitos tienen que reprimirlos. No es un grupo anárquico, sino que tienen un líder de nombre Basilio, que es quien los congrega (*congregatis Bacaudis*). Quienes comandan los ejércitos para reprimirlos son personajes célebres. De hecho, la segunda entrada de los bagaudas parece más bien estar destinada a hacer un breve panegírico de Merobaudes, al que la envidia de otros obligó a regresar a Roma. Así pues, aunque Hidacio no utiliza de forma explícita un término militar, las semejanzas con los usos de los autores anteriores a él sugieren que, en efecto, estamos como en Orosio ante un actor colectivo con líderes propios, formado por milicias de *rustici* que habían estado previamente integradas en el sistema defensivo imperial y contaban con un fuerte arraigo en el territorio.

Conclusión

El análisis de los pasajes de la Crónica de Hidacio relativos a los bagaudas a partir de las estrategias comúnmente usadas por los intelectuales de la Antigüedad en la elaboración de sus obras desvela un aspecto nuevo en esta problemática. Los autores antiguos, es bien sabido, trabajan constantemente con las obras de autores anteriores a la hora de elaborar sus relatos, aludan a ellos explícitamente o no. «Bagauda» es un término muy específico, asociado a un determinado tipo de tropas llamadas *rus-*

tici, que Hidacio utiliza según las reglas de la cronística. Nosotros nos hemos limitado aquí a acercarnos a la lógica interna de la construcción de su texto y a señalar su coherencia con el papel decisivo de las tropas locales del Pirineo occidental en la Vasconia postromana. Un papel cuya explicación *in extenso* esperamos publicar próximamente.

Bibliografía

- Arce, J., 2005, *Bárbaros y romanos en Hispania, 400-507*. Madrid: Marcial Pons.
- , 2009 [1982], *El último siglo de la España romana (284-409)*. Madrid: Alianza.
- Barbero, A. & M. Vigil, 1988 [1965], «Sobre los orígenes sociales de la reconquista: cántabros y vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana», en *Sobre los orígenes sociales de la reconquista*. Barcelona: Ariel, 11-103.
- Bravo, G., 1983, «Las revueltas campesinas del alto valle del Ebro a mediados del siglo v d.C. y su relación con otros conflictos sociales contemporáneos (una revisión sobre Bagaudas)», *Cuadernos de investigación: Historia* 9:1, 219-239.
- Burgess, R. W. (ed.), 1993, *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana. Two Contemporary Accounts of the final years of the Roman Empire*. Oxford: Clarendon Press.
- Campos, J., 1984, *Cronicón de Idacio obispo de Chaves (ss. IV-V). Introducción, texto crítico, versión española y comentario*. Salamanca: Ediciones Calasancias.
- Cañizar, J. L., 2008, «La tropa de *burgarii* a la luz de *CTh*. VII,14,I: estado de una cuestión de complicada definición en la organización militar de Hispania», *Presses Universitaires de Franche-Comté I. Dialogues d'histoire ancienne* 34: 2, 95-113.
- Cardelle, C., 1992, «Las lecturas de Hidacio de Chaves. Notas sobre la recepción literaria en la Gallaecia del s. v», *Minerva: Revista de filología clásica* 6, 241-256.
- Caro Baroja, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Closa, J., 1973, «Un aspecto de la retórica clásica en la crónica de Hidacio», *Boletín del Instituto de Estudios Helenísticos* 7:2, 65-68.
- Lanz Betelu, J., 2016, «Antzinateko Baskoiak: izen eta izanaren arteko eztabaidak (xvi.-xxi. mendeak)», *Sancho el Sabio* 39, 33-65.
- Larrañaga, K., 1992, «Un tema controvertido: la relación entre los vascones y la así llamada Bagaudia Tarraconense», en *Segundo Congreso General de Historia de Navarra*. Pamplona: Príncipe de Viana, 229-241.
- Larrea, J. J., 1998, *La Navarre du IVe au XIIe siècle. Peuplement et société*. Paris-Bruxelles: De Broeck.
- Moreno Resano, E., 2006, «La derrota de los *Bacaudae Aracellitani* (443 d.C.) por Flavio Merobaudes en la Crónica de Hidacio», *Revista del Centro de Estudios Merindad de Tudela* 14, 25-40.
- Orlandis, J., 1977, «Bagaudia Hispánica», *Revista de Historia del Derecho* 2, 33-42.
- Pérex, M. J., 2010, «La *Mansio de Aracaeli* (Uharte-Arakil, Navarra)», *Cuadernos de arqueología de la Universidad de Navarra* 18:2, 355-361.
- Pozo, M., 2016, *Vasconia y los vascones de la crisis del Imperio romano a la llegada del Islam (siglos V-VIII): evolución sociopolítica y génesis de la gens effera*. Tesis de doctorado, Departamento de Historia Medieval, Moderna y de América, UPV/EHU.

- Sánchez Albornoz, C., 1942, *En torno a los orígenes del feudalismo*. Mendoza: Editorial Universitaria de Buenos Aires, t. 3.
- Sánchez León, J. C., 1996a, *Les sources de l'histoire des Bagaudes. Traduction et commentaire*. Paris: Annales Littéraires de l'Université de Franche-Compte.
- , 1996b, *Los bagaudas, rebeldes, demonios, mártires: revueltas campesinas en Galia e Hispania durante el Bajo Imperio*. Jaén: Universidad de Jaén.
- Sanz Bonel, V. M. & G. Lázaro Gracia, 1995, «La problemática bagauda (siglo v d.C.) en el valle del Ebro: reflexión historiográfica», en *Homenaje a Don Antonio Durán Gudiol*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 741-762.
- Sayas, J. J., 1994, *Los vascos en la Antigüedad*. Madrid: Cátedra.
- Thompson, E. A., 1952, «Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain», *Past & Present* 2, 11-23.
- Van Dam, R., 1985, *Leadership and Community in Late Antique Gaul*. Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press.

Mikel Pozo Flores

Goi Erdi Aroaren eta Erdi Aro Klasikoaren historia konparatua /
Historia comparada de la Alta y Plena Edad Media, Micaela Portilla ikergunea,
Nieves Cano, 27 - 01006 Gasteiz
mikelpozo86@gmail.com

**NOR-NORI-NORK saileko perifrasieta aditz
laguntzaileak goi-nafarreraz:
azterketa eta proposamen berria**
*Ditransitive auxiliary verbs in indicative
and non-indicative periphrasis in High-Navarrese dialect:
an analysis and a new proposal*

Urtzi Reguero Ugarte
UPV/EHU

Abstract

*The principal aim of this essay is to analyse ditransitive auxiliary verbs in indicative and non-indicative periphrasis in High-Navarrese dialect, in texts written before 1750. Therefore, *eradun, *nin and *erazan auxiliary verbs are observed systematically in order to make a new proposal about their chronology and extension.*

Keywords: *High-Navarrese, ditransitive verbs, *eradun, *nin, *erazan, dialectalization.*

Laburpena

*Saio honek goi-nafarrerazko NOR-NORI-NORK saileko perifrasieta aditz laguntzaileez dihardu, eta horretarako 1750. urtea baino lehenagoko goi-nafarrerazko lekukotasunetan sistematikoki begiratu dira sail horretako aditz laguntzaileak. Hori dela eta, *eradun, *nin eta *erazan laguntzaileen ageraldiak aztertu eta beren kronologiaz eta hedaduraz proposamen berria egiten da.*

Hitz gakoak: *goi-nafarrera, Nor-Nori-Nork saileko aditz laguntzaileak, *eradun, *nin, *erazan, dialektalizazioa.*

1. Sarrera¹

Saio honetan goi-nafarrerazko NOR-NORI-NORK saileko perifrasiatako aditz laguntzaileak izango ditugu ikergai. 1750 aurretik ditugun lekukotasunetan sistematikoki aztertu ditugu laguntzaileak. Alde batetik, indikatiboko perifrasiatako aditz laguntzaileei begiratu eta **eradun* eta **nin* laguntzaileen agerraldiak aztertu ditugu. Hori horrela, bi aditz laguntzaileen kronologiaz proposamen bat egin dugu, eta iradoki dugu **nin* aditza, trinko gisa orokorra bada ere, laguntzaile gisa erabiltzea erdialdeko hizkera batzuek egindako berrikuntza dela. Dena den, alde aurretik adierazi nahi dugu tentu handiz egin nahi dugula proposamena, eta ez dugula inolaz ere besterik baztertzten. Saio honekin erakutsi nahi duguna da **nin* laguntzailea berrikuntzat hartzeko arrazoiak egon badaudela.

Goi-nafarrerazko testu zaharretan bi aditz laguntzaileen lekukotasunak aztertu ondotik agertu zaigun galdera bati, alegia, «**nin* laguntzaile moduan arkaismoa bada eta **eradun* berrikuntza, zergatik gailendu da bien arteko lehian arkaismoa eta ez berrikuntza?» galderari erantzuna aurkitu nahian, beste galdera bat egin dugu: «Zergatik ez begiratu beste begi batzuekin eta pentsatu alderantziz izan ote daitekeen?». Galdera hori uste baino emankorragoa izan da. Euskarazko testuei begiratuta, ikusi dugu muturreko dialektoetan, hots, Zuberoan eta Bizkaian, ez dagoela **nin* laguntzailearen aztarnarik, ez bada bestela azal litekeen adibideren bat, aurrerago ikusiko dugunez. Beraz, beste bi galdera etorri zaizkigu burura: «Teorian bederen, muturreko dialektoek arkaismoak gordetzeko joera handiagoa badute, zergatik ez dago **nin* laguntzailearen alerik bi muturretan?» Eta, «erdialdea berritzailea izanik, zergatik mantendu du arkaismoa, bazterreko mintzuek berritu badute?». Galdera horien erantzuna bilatzen dator saio hau.

Horrezaz gain, indikatibotik landako NOR-NORI-NORK saileko perifrasiari ere begiratu diegu. Hori dela eta, Nafarroa hirutan bana daitekeela ikusiko dugu: **ezan* datiboaurreko markarekin erabiltzen duen eremua, **ezan* datiboaurreko markarik gabe erabiltzen duen eremua eta **erazan* erabiltzen duen alderdia. Gainera, ikusiko dugu azken aditz laguntzaile horrek uste baino hedadura handiagoa duela, Erronkaribarren eta Zaraitzun ere agertzen baita.

2. Indikatiboko adizkiak: **nin* eta **eradun* Nafarroan

Euskararen dialekto historikoetan NOR-NORI-NORK sailean hiru aditz laguntzaile ditugu. Gainera, laguntzaileok banaketa geografiko ezaguna dute, oro har: **edutsi* agertzen da mendebaldeko testuetan, **eradun* dago ekialdean eta erdigunean; azkenik, ustez, **nin* euskalki guztiek dute edo inoiz izan dute (ik. Mounole 2015: 480). Dena den, aditz laguntzaileen hedadura eta mugak zehazteko daude.

¹ Lan hau ondoko ikerketa talde eta proiektuen baitan egina da: *Monumenta Linguae Vasconum* (V): *periodización y cronología* (FFI2016-76032-P), *Hizkuntzalaritza Teoriko eta Diakronikoa: Gramatika Unibertsala, Hizkuntza Indoeuroparrak eta Euskara* (UFI11-14) eta *Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada* (IT 698-13). Hona ekarri ditugun bi gaiak bi mintegitan aurkeztu ditugu. Beraz, biziki eskertu behar ditut bertan oharrik egin dizkidaten entzuleak. Horrezaz gain, Eneko Zuloagari eta Ricardo Gómezi eskerrak eman behar dizkiet artikulu honi egindako iruzkin eta zuzenketengatik.

Hau esanda, dakusagun, 1750 aurretik, goi-nafarreraz laguntzaileok izan duten bilakabidea. Hasieratik bertatik, **eradun* eta **nin* laguntzaileak agertzen dira Nafarroa osoan:

Les textes haut-navarrais du 16ème siècle, présentent aussi bien des formes de **eradun* que des formes de **i* [...]. Néanmoins, ne connaissant pas la provenance exacte de certains des textes étudiés (plus spécialement du *Gure Aita*), il est assez difficile d'offrir de conclusion embrassant les différentes variétés du haut-navarrais (Mounole 2011: 137-138).

Goi-nafarreraz xvi. mendean geroztik lekukotzen da **eradun*, baina ez da, oro har, aditz laguntzaile hori bakarrik agertzen, **nin* ere agertzen baita. Arestiko aipuan Mounolek goi-nafarrerari dagozkion ondorio orokorrak ateratzea zaila dela dioen arren, interesgarria dirudi, mendez mende, lekukotasunez lekukotasun eta eskualdez eskualde ikustea testuetan zer gertatzen den.

xvi. mende bukaerako Aresoko otoi zaharretatik hasiz gero, bertan indikatiboko NOR-NORI-NORK saileko hiru perifrasi ditugu, eta beti **nin* laguntzailea erabiltzen da: *dizquieney*, *diezcun* eta *diztegun* (ik. orain honetaz Ariztimuño 2016). Iparralde-rago joaz, Berako olagizonaren 1674ko eta 1676ko gutunetan hamar aukeretatik bitan erabiltzen da **eradun* eta zortzitan **nin*. Hala ere, ez dirudi banaketa osagarrian direnik, *derauçut* 'nik zuri' agertzen da, baina *dizut*, *dizudanean* 'nik zuri' ere bai. Gutun horietako iraganeko kasu bakarra **eradun* da: *nerauçun*. Ibar eta mende berreko Joseph Elizalderen gutunetan eta Miguel Elizalderen eta honen izebaren arteko gutunetan beti erabiltzen da **nin*: *dit*, *diot*, *nion*, *diot* ditu lehenak, *zenidan*, *diot*, *dizut*, *diozuela* bigarrenak. Aitzitik, Lesakako 1609ko esaldi batean *derauçec* agertzen da. Basaburu Txikian Bortziritakoaren antzeko egoera bide da, halakorik baieztatzeko lekukotasun gutxiago dugun arren: *didaçu*, *deraudaçu* eta *derauçue* agertzen dira 1569ko Ezkurrako lekukotasun batean.

xvi. mendean ohikoak ziren ezkontza fedetan **eradun* agertzen da Arizkunen, Beorburun, Olatzagutian, Bakedaon, Agoitzen, Zufian eta Espartzan;² aldiz, Utergan **nin* laguntzailea agertzen da. Dena dela, dialektologiarako, interesgarriagoak dirateke auzi-agirietan agertzen diren lekukotasunak, ez baitaude fosildutako egituretan: *didazue* (Goizueta, 1633), *deraut* eta *didate* (Gorriti, 1554), *estrauco* (Larrasoaña, 1606), *eraman dizquidate* (Baraibar, 1649), *ecioat* (Egues, 1596), *dizquedan* (Iruñea, 1562), *diote* (Iruñea, 1596), *draut* eta *dit* (Etxauri, 1598), *dausquidala* (< **derauzquidala*; Muruzabal, 1605), *diat* (Irunberri, 1629), *drayçudala* (< **derauzudala*; Artaxoa, 1607). xvii. mende hasieran Orreagako Amari eskainitako bertsoan *eman dio* agertzen da. Mende berean Iruñean sarituak izan ziren olerkietan *draue* eta *digu* (Ezku-rrak), *drauco*, *dion*, *digu* (Aldazek) eta *eman çigu*, *ematen dió* (Elizaldek) ditugu; bietarik alegia. Zaraitzun, Otsagabiko 1598ko lekukotasunean bi kasutan agertzen da **nin* laguntzailea: *emanen nioque* eta *eracuchico diot*. Ezkarotzen ere, 1590eko esaldian, bi aldiz agertzen da **nin* laguntzailea: *emanen diat* eta *nay diat*; dena den, azken hori ez da NOR-NORI-NORK sailekoa, alokutiboa baizik. Ikus daitekeenez, kontuan hartu ditugun bi aditz laguntzaileak ez daude banaketa osagarrian.

² Espartzako lekukotasunean **eradun*-en laguntzailea eta trinkoa lekukotzen dira, baina *drauçut* da lehena eta *draudaçut* bigarrena; biak dira 'nik-zuri-hura'.

Era berean, Beriainek **nin* eta **eradun* laguntzaileak erabiltzen ditu, eta bere obretan ere ez dirudi bien arteko banaketa osagarririk dagoenik. Dena dela, bada ohar apagarririk: batetik, **nin* laguntzailearen agerraldi kopurua **eradun*-ena baino askozaz altuagoa da: *Mezan* 205 alditan dakar **nin* eta 43 alditan **eradun*. Gainera, azken hori orainaldian bakarrik erabiltzen du Beriainek bere obretan. Bestalde, **eradun* laguntzailea kasu gehienetan, *draugu* batzuk izan ezik, beti testuan txertatu diren aipu edo besteen esanetan agertzen da.

Hurrengo mendean, 1729ko sermoian eta 1743ko bietan beti **nin* laguntzailea erabiltzen da, eta Elizaldekin dotrinan ez du inoiz **eradun* erabiltzen. Aldiz, 1753ko Goizuetako sermoian **eradun* da nagusi: *derazquiola*, *cerazquizon*, *cerazquiola*, **nin* laguntzailearen bakanen artean (cf. Reguero 2015). 1750eko eliza-aginduko Elbete eta Elizondoko bertsioetan *derabeztegaric* agertzen da, baita erro bereko diruditen *dabegu* (< **deraegu*) eta *causatuco daucutela* ere.

Ikusten denez, **eradun* goi-nafarrera arkaiko eta zaharraren ia eremu osoan lekukotzen eta erabiltzen da, nahiz eta XVIII. mendetik aurrera ez den agertzen Nafarroako hegoaldeko testuetan: Beriainek bi aditz laguntzaileak erabiltzen ditu, baina hurrengo mendeko Elizaldekin, Markotegik, Juan Iberokoak, Utergako dotrinak eta Lizarraga Elkanokoak ez dute **nin* laguntzailea baizik erabiltzen. Iruñetik iparraldera, aldiz, gaur arte mantendu da bi aditz laguntzaileen arteko lehia.

Beraz, gaurko hizkera nafar batzuek **eradun* mantentzen dute: *dazkizut* ‘derauzkizut’, *nazkizun* ‘nerauzkizun’, *zazkiezun* ‘zerauzkiezun’ gisakoak bildu ditu Zuazok (2013: 92) Mailopen, Aralarren magalean. Larraungo ipar-mendebalean eta Araitz-Betelun *-a-* erroa dagoela dio Apaluzak (2012: 360-361), eta, ezbairik gabe, **eradun*etik datoz *dakot* gisakoak. Baztanen, datiboa lehenengo edo bigarren pertsona denean **eradun* erabiltzen da; hirugarrenarekin **nin* (Zelaieta 2008: 196). Burundian ere **eradun* agertzen da (Erdozia 2001). Ibarrek (2000: 172-176) emandako datuetan, Eguesibarko eta Erroibarko eremu batzuetan, batez ere iparraldean, *-ako-* eta *-akote-* oinarria duten adizkiak agertzen dira, zalantzarik gabe **eradunenak*; aldiz, Ultzamaldean **nin* erabiltzen da (Ibarra 1995: 440-453).

3. **Nin* aditz laguntzaile moduan: arkaismoa ala berrikuntza?

Berriki arte (ik., besteak beste, Mounole 2015), **nin* laguntzailea hartu izan da forma zahar eta inoiz orokorra izandakotzat. Lakarrak (1986) halaxe esan zuen:

G. eta G.N.ren zati bat izan dira lehendabizikoak sistema aberatsago bat murrizten *diorekin* soilik geldituaz beste euskalkietan oraindik ere horrezaz gainera besteren bat ere bazerabiltenean. B.k beranduago egin du hautaketa hori eta, halabeharrez, G.k egindakoaren kontrako bidetik. Haatik, ez du honek eragozten historikoki, hots, testuek lekukotasuna ematen duten garaian, *dio* forma orokortzat jotzea.

Berrikiago Lakarrak (2014) **nin* erroa eta **eradun* hartu ditu forma orokor eta zahartzat, eta **edutsi* mendebaldeko berrikuntza dela iradoki du. Hartara, Lakarraren arabera (eta bere terminoak erabiliz), *eradun/-tsi* eta **nin* historikoki ia orokorrak izan dira, eta Bizkaiko euskara bakarrik geratzen da kanpoan; aldiz, *edutsi* ez da mendebaldetik atera. Hori kontuan izanik, zazpi berrikuntza proposatzen ditu Lakarrak (2014):

1. *eradun*-en gramatikalizazioa (orokorra)
2. *-i*-ren gramatikalizazioa (orokorra)

3. *eutsi*-ren gramatikalizazioa B-n eta A-n
4. *eradun*-en galera singularrean G-n eta B-n
5. *eradun*-en galera pluralean B-n
6. *-i*-ren galera pluralean B-n
7. *-i*-ren galera singularrean B-n

Dena den, Mitxelenak (1960: 698) berrikuntzat bide zuen **nin* laguntzailea: «El gipuzcoano parece haber sido, junto con una parte del alto-navarro, el primer dialecto que ha seleccionado, sin duda por una innovación, estas formas tripersonales [**nin* dutenak] con exclusión de otras en el auxiliar transitivo». Saio berean aurrerago halaxe dio: «No hay razón finalmente para pensar que tenemos más derechos sobre estas últimas [*-i* dutenak] que nuestros vecinos: sólo nos hemos [gu, gipuzkoarrok] adelantado a ellos [nafarrak eta lapurtarrak] en su generalización y empleo exclusivo» (1960: 700).

Aipu horretan Mitxelenak esandakoaren ildoari jarraituz, **nin* laguntzailea erdiguneko berrikuntzat, eta ez euskalki guztiek egindako berrikuntza orokortzat, hartzeko arrazoiak ditugula uste dugu. Horretarako lekukotasun eta euskalki zaharretan NOR-NORI-NORK saileko indikatiboko laguntzaileek duten agerraldiei begiratuko diegu.

Mendebaldera jotzen badugu, Bizkaian adibide bakarra *Refranes y Sentencias* erre-frau bilduman dago eta, beraz, Bizkaitik kanpo bildua izan daiteke: *Arloteari emayoc arrauça, escatuco dyc zoça* (RS 25).³ Bizkaiko gainerako testuetan **edutsi* dago sistematikoki. Araban aldakortasuna handiagoa da, eta dirudenez geografiarekin zerikusia du aldakortasun horrek: Arabako mendebaldekoa den Betolatzak sistematikoki du **edutsi* eta *Dotrinazko Sermoitegian* ez da inoiz **nin* agertzen laguntzaile moduan, nahiz eta beste hainbat arkaismo badituen (Ulibarri 2015); aitzitik, erdialdean eta ekialdean **nin* eta **edutsi* agertzen dira: Lazarragak, Gamizek, Albenizek eta Iturbek biak dituzte. Gamizek bi kasuetan **nin* datiboa hirugarren pertsona denean (Milia Lasturkoarenean bezala): *dio*, *cio*. Bestetan **edutsi*: *deust*, *dust*, *duztazu*, *duzco*. Portalek olerkian behin bakarrik erabiltzen du adizki hirupertsonala eta orduan **nin* dakar. Lazarragak **eradutsi* ere badakar, lau aldiz. Bi aldiz hirupertsonal arrunt gisa, beste bitan kausatibo moduan.

Dirudenez, Gipuzkoako mendebaldeko egoera Arabakoaren antzekoa da: Milia Lasturkoaren bertsoetan behin agertzen da **nin* laguntzailea eta hiru aldiz **edutsi*: *eguin deust*, *eguin deuscu*, *artu deusat* eta *edegui dio*.

Mendebaldetik erdialdera pasatzen bagara, gipuzkera zaharrean **eradun* daukagu NOR plurala denean; aldiz, gainerako adizkietan **nin* agertzen da. Otxoa Arinenak dira, besteak beste, ondokoak: *dirauzt*, *dirautza*, *dirauzku*, *dirauzkagu*, *dirauztazu* ditugu batetik, eta, bestetik, *diot*, *dizut*, *diet*, *dit*, *dio*... Edonola ere, gipuzkera modernoan ez da **eradun* agertzen. Lapurdin eta Nafarroa Beherean, batik bat, **eradun* agertzen da, baina datiboa hirugarren pertsona bada, **nin* erabiltzen da. Dena den, Etxepareren olerkietan **nin* agertzen da, baina, *heuscarari eman dio* (14. «Kontrapas») adibidean salbu, beti alokutiboa denean; gainerakoetan **eradun* dakar: *Norc-*

³ Eneko Zuloagak (ahozko gaztigua) esan digunez, berak ere Bizkaitik (eta, areago, mendebaldetik) kanpokotzat du errefrau hau: adizki kontuak ez ezik, *arrauça*-k ez dauka *a + a > ea*.

bayt ere amoria niri daraut muthatu / Nic eztaquit cer den vana estamendu verri du / Ohi nola aspaldian nahi eçayt minçatu / Cerq andere hantu duyen behar dicit galdatu (7. «Amorosen gelosia).

Ekialdean, ezberdin egiten da Pirinioez bi aldeetan: Zuberoan Etxart, Belapeire eta Intxauspe begiratu ditugu, eta sistematikoki agertzen da **eradun*. Dena den, **nin* laguntzailea ere agertzen da, baina alokutiboa denean bakarrik. Horren adibide gardena dateke Intxausperen ondoko adibidea: *Sórthuren dizu semé bat eta emánen déyozu Jésus izéna, ézi hárec dizu bére populia salbatúco bére bekhatiétaric* (Bonaparte OOV II: 168). Oihenartek eta Tartasek **nin* dute datiboa 3. pertsona denean, hain zuzen ere Nafarroa Beherean eta Lapurdin bezala. Dena den, ezagun da Tartas Arüen egon zela apaiz, Amikuze ondoan, eta Oihenart Donapaleun bizi izan zela. Gainera, Oihenarten agerraldi bakarra seigarren erretratuaren azalpenean dago: *Pikatuak erraiten diote Bortuko bide hersi eta kanpix bati, zein baita Otsagabiren eta Larrañeren artean, Nafarroa Garaiko eta Zuberoako mugan*. Padillak (2017) baieztatzen du Zuberoan ez dela **nin* laguntzaile moduan agertzen, baina bere izaera arkaikoa-ren alde egiten du argudiatuz trinko moduan gordetzen dela eta zuketan eta hiketan badela.

Zaraitzun gutxi dira lekukotasun zaharrak, baina XVI. mendean **nin* agertzen da: *emanen diat* dago Ezkarozen 1590ean, eta *emanen nioque, eracuchico diot* ditugu Otsagabian 1598an. Halaber, Ezkarozen bertan *nay diat* dugu alokutiboa. Gainerako testu berriagoetan, **eradun* agertzen da sistematikoki, baina alokutibozko adizkietan beti agertzen da **nin* laguntzailea; aurkitu ditugun salbuespen gutxiak sermoi batzuetan daude; ik., adibidez, *deseacen diabezut* (Mitxelena 1982). Antzeko egoera dago Erronkaribarren. Rosen XVII. mendeko gutunetan sistematikoki agertzen da **nin* laguntzailea; aldiz, testu berriagoetan beti dago **eradun*, salbu eta alokutiboa; halako adizkietan beti dago **nin*. Aitor dezadan Nafarroako ekialdean dagoen egoera azaltzea ez dela erraza, **nin* berrikuntzat hartuz gero.

Laburbilduz, aditz laguntzailearen banaketa geografikoari eta kronologiari begiratzeko badiegu, ez da zaila pentsatzea erdiguneko erdiguneko berrikuntza baten aurrean gaudela. Bestalde, badira hipotesi honen alde egiten duten beste zenbait datu ere; hain zuzen ere, erdialdean eta ekialdean NOR-NORI-NORK sailean izandako berrikuntzak batez ere **nin* erroko laguntzailearekin gertatu dira, ez **eradun*ekin:

1. Erdialdeko hizkera askotan, analogiaz hedatu zen *-te* pluralgilea **nin* laguntzaileak ere hartu du: *dizquigue* → *dizquigute*.
2. *-zki-* → *-it-* aldaketa **nin* erroko laguntzaileetan gertatu da: *derauzkiot* baina *ditiot*.
3. Zuketan hizkera batzuek egindako berrikuntzat har daiteke, eta halako periferiasietan testu zaharretan erabiltzen den aditz laguntzailea **nin* da; Zuberoako lekukotasunetan kasu, **nin* agertzen da, baina zuketan bakarrik.⁴
4. Lapurdi eta Nafarroa Beherean **eradun* eta **nin* laguntzaileak agertzen badira ere, azkena datiboa hirugarren pertsona denean bakarrik ageri da. Ez dago arazorik pentsatzeko hirugarren pertsona dela berritu dena; izan ere, hizkun-

⁴ Esan dugunez, Tartasek eta Oihenartek erabiltzen dute **nin* laguntzailea alokutibotik landa, baina ezagun da bi idazleok behe-nafarrerarekin eta lapurterarekin izandako harremana.

tza askotan hirugarren pertsonak aldaketak jasaten ditu; aitzitik, lehen eta bigarren pertsonan ez da aldaketarik egoten (Mańczak 1957: 301-312).

5. Hegoaldeko erdiguneko hizkeretan, hau da, historikoki **nin* eta **eradun* laguntzaileak izan dituzten hizkeretan, **nin* da gailendu dena; eta usu forma berria da zaharraren gainetik nagusitzen dena.

Dialektologia diakronikoak erakusten duenez, ezaugarri batzuk eremu batean sortu eta inguruko eskualdeetara hedatzen dira. Dena den, ezaugarriok progresiboki ahuldu egiten dira fokutik alendu ahala. Gisa horretako ezaugarriei begiraturik, Hockek (1991: 440; cf. Petit 2007: 36) hiru gune bereizten ditu: foku gunea, non bertan sortu den berrikuntza eta, hots aldaketa bada, erregulariki garatzen den; hondar gunea, non ez den berrikuntza hori iritsi; azkenik, bien arten trantsizio gunea dago, non berrikuntza iraungitzen den. Hockek (1991: 440) iradokitzen duenez, foku gunea geografikoki eta soziolinguistikoki erdigunean egon ohi da; aldiz, hondar gunea ertzean egoten da. Nolanahi ere, Petitek (2007: 36-37) azaldu bezala, teoria hori aitzin-hizkuntza edo aitzin-dialektoa berreraikitzeke interesgarria bada ere, kontu handiz erabiltzekoa da; batez ere lekukotasunek egoera dialektala islatzen dutelako, hizkuntza komunaren ondoko egoera, alegia:

Pour les langues anciennes de la famille indo-européenne et pour la reconstruction de la proto-langue, l'exploitation de cette théorie se révèle intéressante, mais parfois délicate. On en est souvent réduit, par la nature même de la documentation, à se fonder uniquement sur des langues communes, déjà cristallisées à travers une sélection de faits dialectaux, et à ne plus pourvoir que soupçonner imparfaitement la complexité des faisceaux d'isoglosses (Petit 2007: 36-37).

Hockek iradokitakoari jarraituz (1991: 440; cf. Petit 2007: 36), **nin* laguntzaile gisa gramatikalizatzearen foku-gunea Nafarroa hegoaldean edo Gipuzkoan jar dezakegu; aldiz, Nafarroako iparraldea eta ekialdea, Lapurdi, Nafarroa Beherea eta Arabako erdialde-ekialdea trantsizio gunek lirake. Azkenik, Bizkaia eta Zuberoa hondar gunek lirake, berrikuntza izan ez zuten eskualdeak, alegia. Dena den, Zuberoa hondar gunetzat baino gehiago trantsizio gunetzat har daiteke, kontuan hartzen badugu ekialdeko mintzoek alokutiboa sortu dutela **nin* laguntzailearekin.

4. Baldin eta **nin* laguntzailea berrikuntza bada, non dago fokua?

Gure hipotesia zuzena bada eta **nin* aditz laguntzaile gisa erabiltzea erdialdean egindako berrikuntza bada, zenbait galdera etor dakizkiguke gogora: Noiz sortu eta hedatu zen berrikuntza hori? Eta, non sortu zen berrikuntza?

Ez dira aise erantzun ditzakegun galderak eta, zalantzarik gabe, hipotesiak indarra hartuko badu, azterketa sakonagoa eta zabalagoa egin beharko da. Arestian azaldu dugun Hocken (1991) proposamena ontzat hartzen badugu, berrikuntza sistematikoki gertatu den gunea izango genuke foku.⁵ Hori horrela, lekukotasunei begiratzeko badiegu, ikus daiteke Nafarroako hegoaldean eta Gipuzkoan gertatu dela alda-

⁵ Edonola ere, kontuan izan behar dugu Hock hots aldaketen erregularitasunaz ari dela; **nin* laguntzailearen kasuan, ordea, bestelakoa da aldaketa, nahiz eta erregularra izan den leku batzuetan.

keta sistematikoki; hau da, bi eremu horietan desagertu da **eradun* eta nagusitu da **nin*. Hortaz, Hocken ildoari jarraikiz, biak izan daitezke foku. Horrek sortzen duen galdera da, bietatik non sortu da? Hemen dugun arazoa da Gipuzkoaren eta Nafarroaren arteko mugako eskualde nafarretan **eradun* mantentzen dela, kasu batzuetan bakarrik. Ikusi dugun bezala, Gipuzkoarekin muga egiten duten Mailopen eta Araitz-Betelun **eradun* dugu batzuetan. Hortaz, berrikuntza ez da sistematikoa, eta ondorioz, trantsizio gunetzat har genezake. Hori dela eta, ez da erraza azaltzea batetik bestera nola igaro den.

Beste azalpena izan daiteke berrikuntza paralelotzat hartzea; hau da, Gipuzkoak batetik eta Nafarroako hegoaldeak bestetik egindako bideak izatea. Dena den, garai bertsuan egindako berrikuntza dela dirudi; bi eskualdeak geografikoki gertu daude biak aldaketa beregainak izateko. Hortaz, burura etortzen zaigun erantzun posible bat da berrikuntza Nafarroako hegoaldean sortua izatea, hots, bertan egotea foku-gunea eta gainerakoa trantsizio gunea izatea. Testuetan ikusten denez, Nafarroako hegoaldean galdu da, beste inon baino lehenago, **eradun* laguntzailea. Gogora dezagun Beriainek biak zituela, baina **eradun* askozaz ere gutxiagotan erabili zuela; aldiz XVIII. mendean ez da **eradun* laguntzailearen arrastorik Nafarroako hegoaldean. Gipuzkoan, ordea, mende haren hastapenetan agertzen da **eradun*, Otxoa Arinen dotrinan ikus dezakegunez.

Beraz, irudi luke inoiz Gipuzkoa trantsizio gune izan bazen ere, ondoren bere bidea egin zuela, Nafarroatik bereiziz, eta, horrela, **nin* laguntzailearen gramatikalizazioarekin jarraitu.

5. Indikatibotik landako NOR-NORI-NORK saileko laguntzaileez

Aurreko atalean ikusi dugunez, goi-nafarrera arkaiko eta zaharrea NOR-NORI-NORK sailean aldakortasuna dago indikatiboan, baina hortik landa ere ez da homeogeotasunik ageri. Hain zuzen ere, iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarrerak bereiz daitezke sail horretan erabiltzen den laguntzailearen arabera. Zehatz esanda: hegoaldekoek **erazan* erabiltzen dute, eta iparraldekoek **ezan*; gainera, iparraldeko hizkera batzuek, ez denek, *dativ flag* edo datibo aurrekoa dute (Trask 1997: 228).

Hegoaldeko goi-nafarreraren ezaugarri eskusibotzat hartu ohi da indikatibotik landako NOR-NORI-NORK saileko **erazan* laguntzailea (Camino 2003: 75). Lehen lekukotasunetatik agertzen da, eta adibide zaharrena Juan Irañetak 1549an idatzitako gutuneko esaldian dago: *parca derozola*. XVII. mendean ere lekukotzen da aditz laguntzaile hori: *eros draçoğungatic* (1609ko Elizalderen olerkia), *eman draçoğuşu* eta [...] *trazogula* (XVII. mendeko katixima zatiak). Beriainek ere sistematikoki erabiltzen du **erazan* aditza: *eman drazquiogun*, *igor draçoğun*, *barca drazquiogun*, *eman draçoquete*, *eman draçoquegutela*. Hegoaldeko aldaeran mintzo den Izarbeibarko Adios herriko 1650eko esaldi batean *çadaçu* agertzen da; **derazadazu* batetik erator daiteke, jarraian ikusiko dugun bezala.

Caminok (2003: 75) dioenez, XVIII. mendetik aurrera ez da lekukotzen **erazan*-en adizkirik, ez Lizarraga Elkanokoaren lanetan, ezta ekialderagoko idazki berriagoetan ere. Halaber, aipatzen du Bonapartek Elkanon, Garesen, Oltzan eta Goñin zarazu eta zaguzu bildu zituela, ez ***drazadazu* edo ***drazaguzu*. Aezkoan ere *dazaguzu* dago, ez ***drazaguzu*.

Nolanahi ere den, Bonapartek emandako *zarazu* eta *zaguzu* **erazan* aditzaren formak izan daitezke: **derazadazu* > *dazadazu* > *zadazu* > *zarazu*. Bigarrenari izarñoa kendu diogu, Elizalde bere 1735eko dotrinan *eman dazaguzu*, *barca dazquiguzu*, *eracutsi dazaguzu* dituelako. Gure ustez, adizki horien atzean dagoen laguntzailea **erazan* da; eta, beraz, arestian emandako Adiosko 1650eko *çadaçu* eta Aezkoako *dazaguzu* ere **erazan* izan daitezke.

Elizalderen aditz laguntzaileen formak aztertzen baditugu, goian eman ditugun NOR-NORI-NORK adizki horiek ez dirudite **ezamenak* direnik. Hain zuzen ere, NOR-NORK saileko formatan *de-* du Elizalderen testuak: *erran dezala*, *sinesta dezagula*, *eguin dezatela*; aginterazko formatan *e-* galtzen dute adizkiek, *zazu* adibidean ikusten denez. Aldiz, NOR-NORI-NORK saileko aginteran *da-* dugu: *dazaguzu*, *dazquiguzu*. Beraz, ez dirudi **ezan* denik; aitzitik, Beriainek bezala **erazan* erabiltzen du. Hala ere, NOR-NORI-NORK saileko subjuntiboazko adibide bakarra dugu, eta hor **ezan* erabiltzen du: *dezogungatic*.

Elizalderen adizkien azterketa horretatik ateratako ondorioak beste lekukotasun berriagoetara heda daitezke eta, beraz, proposa daiteke Aezkoan egun dagoen *dazaguzu* ere **erazan* dela; baita, besteak beste, Bonapartek (OOV: III) argitaratutako Aezkoako katiximan agertzen den *Jangoicoac eman dazquigula* (< **derazquigula*) horretan duguna ere. Caminok (2003: 75) iradokitzen du Aezkoan **erazan* balego ***drazaguzu* behar lukeela —Beriainen obretan eta XVII. mendean agertzen diren adizkietan oinarrituz behar bada—, baina iparraldeko goi-nafarrerako hizkera askotan *dakot* ‘diot’ daukagu **eradun* aditzarekin, ez ***drakot*. Beraz, hizkera horietan *derau-* > *da-* egin da **eradun*ekin; eta, hortaz, *deraza-* > *daza-* gertatzea guztiz egiaitzekoa da.

Hori hala dela onartuz gero, **erazan* aditz laguntzailea hegoaldeko goi-nafarreratik haratago, Zaraitzun eta Erronkaribarren ere agertzen dela uste dugu. Goraxeago aipatu dugun Aezkoako katiximaren Zaraitzuko eta Erronkaribarko ordaintzat hauek dakartza Bonapartek: Zar *Jangoicoac eman dazaizcula* eta E *Janguaicuac emon dazquigula* (OOV III: 290-291; Camino & Gómez 1992). Besteak beste, katixima bereko Zaraitzuko Aitagureko *parca dazaizcuzu* eta Erronkaribarko *parca dazquiguzu* adizkietan ere **erazan* legoke. Aezkeraz ikusi bezala, horietan ere ez dugu ***dr-* espero. Nahiz eta Erronkaribarren zein Zaraitzun *dra(de)* eta *zra* gisako adibide andana dauden, **eradun* adizkietan ez dago *muta cum liquida* multzorik.

Badarik, XVIII. mendearen erdialdetik aitzina, **erazan* aditzak eremua galdu du —edo hala dirudi— hegoaldeko goi-nafarreraz. 1750 ondoko testuak arakutzen baditugu, zailagoa da **erazan* aurkitzea. Lizarragaren *Ongui iltzen laguntzeco itzgiaic* obraren edizioan Ondarrak (1984) jasotako aditz zerrendan, indikatibotik landa, aginterakoak ez diren adizkietan **ezan* agertzen da: *dezogun*, *dezoque*, *balezaguque*. Aldiz, aginteraz aferesia izan duten **erazan*-en adizkiak izan daitezke: *zaguzu*, *zozu* eta, aferesi gabe, *dezquidala*, *dazquiguzu*. Hau da, Lizarragak bere obretan Elizalde duen banaketa bera dukegu: aginteran **erazan* erabiltzen da, subjuntiboan eta ahaleran **ezan*. Egun, Ultzaman eta inguruan *dezoket*, *dezokegu*, *zezoken* modukoak jaso ditu Ibarrek (1995: 454-455).

Bestelakoa da iparraldeko goi-nafarrerako hizkeretan daukagun egoera. Mintzo horietan **ezan* erroa erabiltzen dute *-i-* *dative flag* edo datibourrekoarekin, Lapurdin eta Nafarroa Beherean bezalaxe: *eztizola eragozi* ‘ez diezaiola eragotzi’ (1626ko Leitzako apaizaren auzian), *eguin deaçadazun*, *egor diezadazun*, *barca diazadazu* (Berako

olagizonaren 1676ko gutunetan), *eman diezazuela, yiuz diezazula* (XVII. mende bukaerako J. Elizalderen gutunetan). Kasu horretan, aipagarri da *barca diazadazu* aginterazko perifrasi. Caminok (2013: 129-130) Nafarroako ipar-ekialdeko eta Lapurdiko euskararen berrikuntza eskusibotzat dakar; besteak beste, Materrak hauek ditu: *Declara diaçadaçu hobequiago* eta *Beha diaçoçu, aita cerucoa, pietatezco obra handi huni*. Dena den, Leizarragak eta Axularrek ez dute halakorik. Subjuntiboko perifrasi analogiaz hedatua bide den ezaugarri horrek Bortziriak Lapurdirekin lotzen du beste behin. Dena den, ohart gaitezen Nafarroako hegoaldeko mintzoetan ere bada-goela *d-* aginterazko **erazan*-en adizkietan: *drazaçuzu* (Beraiain), *dazaguzu* (Elizalderen dotrinan).

Bestalde, Miguel Elizalderen eta bere izebaren arteko XVII. mende bukaerako gutunetan **ezan* dago, baina datiboaurrekorik gabe, beharbada aferesiagatik: *escribi zadazu* eta *bidal ezaguzu*. XVIII. mendetik aurrera adizki aferesidunak ugaritzen direnez, zailagoa da jakiten adizkiaren jatorrizko forma zein den; besteak beste, 1743ko bigarren sermoian aldaera aferesidunak ditugu, eta ezin da jakin jatorrian *-i-* datiboaurrekoa ote zegoen: *erran zadazute, erran zadazu*.

Gipuzkoarekiko mugan txandaketa dugu: Aresoko otoitzetan *eguin* agertzen da NOR-NORI-NORK saileko laguntzaile gisa: *erregutu eguiozu* eta *eracusi eguiguçu*. Hala ere, testu berean *jazquiguçu* dugu; alegia, **ezan* ere erabiltzen da *dative flag* delakoarekin. Horretaz landara, Iruñetik iparraldeko inguru batzuetan **ezan* erabiltzen da: 1743ko sermoi batean *deitu eztezon* ‘dei ez diezaion’ dago, eta *resisti dezoque* ‘resisti diezaioke’, *conjura dezoten* ‘konjura diezaioien’ ditugu urte bereko beste sermoi batean.

Orain arteko adibideetan ikusi dugunez, oro har, datiboaren marka erroaren ondotik jarri ohi da. Dena den, bada txandaketarik testuetan, batik bat datiboa hirugarren pertsona denean. Hain zuzen ere, Berako olagizonaren gutunetan *eman deozaçun* ‘diezaiozun’ dugu, eta bertan erroaren aurretik dago datiboaren marka. Dena den, datiboa bigarren pertsona denean, *dative flag* eransteaz gain, datiboa erroaren ondotik dago: *egor diezadazun*. Gainerako testuetan *-o-* datiboko hirugarren pertsonaren marka erroaren eskuinean dago. Besteak beste, 1743ko lehenengo sermoian *deitu eztezon* dago, datibo marka erroaren ondoren duela, eta *resisti dezoque, conjura dezoten* ditugu urte bereko 2. sermoian. Gauza bera dugu, dirudienez, Elizalderen *esca dezogungatic* eta 1729ko sermoiko *dispensa dezoque* adibideetan. **Erazan* aditzari dagokionez, Irañetaren gutunean agertzen den *parca derozola* horretan erredundantzia dugula dirudi, eta datiboko marka bitan dugu; batetik, morfema kausatiboaren eta erroaren artean eta, bestetik, erroaren ondoren. Dena den, lehen *-o-* bigarrenaren asimilazioz ere izan liteke, hutsa ez bada: **derazaola* > *derazola* > *derozola*. Gainerako testuetan *-o-* erro ondotik ageri da: *draçoçun, draçoten* (Beraiain).

Laburbilduz, dirudienez, garai zaharrenetarako lau eremu bereiz daitezke goi-nafarreran NOR-NORI-NORK saileko aditz laguntzaileari erreparatuta. Iparraldean **ezan* erabiltzen da, *dative flag* delakoarekin; dena den, Gipuzkoarekin muga egiten duten eskualde batzuetan *egin* ere agertzen da, Aresoko otoitzetan ikus dugunez. Hegoaldean **erazan* dugu; aldiz, erdigunean **ezan* agertzen da, baina datiboaurrekorik gabe. Azkenik, XVIII. mendetik aurrera, hegoaldean **erazan* galdu eta arrasto bakanak geratu ziren, aginteraz bereziki, eta erdiguneko **ezan*-en aldaerak nagusitu zirela dirudi.

Ondoko mapa honetan ikus dezakegu Nafarroan agertzen diren aditz laguntzaileen distribuzio geografikoa:

1. mapa

NOR-NORI-NORK saileko *egin* / **ezan* / **erazan* aditz laguntzaileak

6. Ondorioak

Saio honetan goi-nafarrerazko lekukotasunetan ditugun NOR-NORI-NORK saileko perifrasiari erreparatu diegu. Hori horrela, proposatu dugu **nin* aditz laguntzailea erabiltzea sail horretako indikatiboko aditz laguntzaile moduan erdialdeko hizkerek egindako berrikuntza izan daitekeela. Onartzen dugu proposamena irris-takorra izan daitekeela eta oraindik asko dagoela argitzeko, baina iruditzen zaigu erdialdeko mintzoek sail horretan erakusten dituzten irudia eta bilakabidea errazago azal daitezkeela erdialdeko berrikuntzat hartuta. Aitzitik, **nin* laguntzailea arkaismotzat hartuz gero, azaldu beharko genuke zergatik ez den nagusitu **eradun* berrikuntza eta bai nagusitu den arkaismoa; zergatik, berrikuntza izanda, Beriainek egitura zehatz batzuetan bakarrik duen **eradun*. Gure proposamena ontzat hartuta, galdera horiek aise erantzunda leudeke. Arazoa ikusten dugu, ordea, Zaraitzun eta Errokaribarren. Bi ibar horietan testu zaharretan **nin* laguntzailea ageri da, baina berriagoetan **eradun* dago. Dena den, hipotesiak ikerketa sakonagoa merezi duelakoan gaude.

Bestalde, indikatibotik landako perifrasiari begiratuta, ikusi dugu Nafarroa lautan bana daitekeela. Gainera, hegoaldeko goi-nafarreraren ezaugarri eskusibotzat hartu izan den **erazan* hortik kanpo Zaraitzun eta Errokaribarren ere badela erakutsi dugu. Horrek bide berriak ireki ditzake Nafarroako ekialdeko eta hegoaldeko hizkeren bilakabidea aztertzeke orduan.

7. Bibliografia

- Apalauza Olo, A., 2012, *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*. Iruñea-Bilbao: Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia.
- Ariztimuño, B., 2016, «Euskararen dialekto zaharrak aztertzeo saioa: aitagureen *mithridates* baten deskribapena», in G. Aurrekoetxea, J. M. Makatzaga & P. Salaberri, 2016, *Hire bordatxoan. Txipi Ormaetxea omenduz*. Bilbo: UPV/EHU, 21-40.
- Bonaparte, L. L., 1991, *Opera omnia vasconice*, 4. liburuki. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Camino, I., 2003, *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- , 2013, «Euskalkien historia: Lapurdi eta Nafarroa Garaia», in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra – III Congreso de la Cátedra Luis Michelena – 3rd Conference of the Luis Michelena Chair*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 77-140.
- & R. Gómez, 1992, «Bonaparteren argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erroñkariko dotrina (I)», *ASJU* 26: 2, 453-581.
- Etxepare, B., 1545 [1980], *Linguae Vasconum Primitiae* (Patxi Altunaren edizio kritikoa). Bilbao: Euskaltzaindia & Ediciones Mensajero.
- Erdozia, Jose Luis, 2001, *Sakana erdialdeko euskara*. UPV/EHUko doktorego tesia.
- Hock, H. H., 1991, *Principles of historical linguistics*. Second edition, revised and updated. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Ibarra, O., 1995, *Ultzamako hizkera. Inguruko euskalkiekiko harremana*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- , 2000, *Erroibarko eta Esteribarko hizkera*. Iruñea: NUP/UPNA.
- Lakarra, J. A., 1986, «Bizkaiera Zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20: 3, 639-681.
- (arg.), 1996, *Refranes y Sentencias (1596). Azterketa eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 2011, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*. Bilbo: UPV/EHU, 155-241.
- Mańczak, W., 1957-1958, «Tendances generales de changements analogiques», *Lingua* 298-325, 387-420.
- Mitxelena, K., 1960, «Gipuzcoano y vasco». Berrag. in Mitxelena, 2011, *Obras completas VII. Fonética y fonología. Morfosintaxis y dialectología* (al cuidado de Joseba A. Lakarra e Iñigo Ruiz Arzalluz). Donostia-Gasteiz: *ASJU*ren Gehigarriak, 697-700.
- , 1982, «Un catecismo salacenco». Berrag. in Mitxelena, 2011, *Obras completas XI. Textos vascos* (al cuidado de Joseba A. Lakarra e Iñigo Ruiz Arzalluz). Donostia-Gasteiz: *ASJU*ren Gehigarriak, 609-632.
- Mounole, C., 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*. UPV/EHUko eta Bordele IIIko doktorego tesi argitaragabea (= *ASJU* 2014).
- , 2015, «Datibo-komunztaduraz eta laguntzaile hirupertsonalen diakroniaz», in B. Fernandez & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, gorazarre, homenatge, homenaje*. Bilbao: UPV/EHU, 473-490.
- Ondarra, F., 1984, *Joaquin Lizarraga. Ongui iltzen laguntzeco itzgiaic. Edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Padilla, M., 2017, *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak. Analyse diachronique du dialecte souletin : XVIe-XIXe siècles*, UPV/EHU eta Université Bordeaux Montaigne-ko doktorego tesia.

- Petit, D., 2007, «Archaïsme et innovation dans les langues Indo-Européennes», in A. Lema-rechal & J. François (arg.), *Tradition et rupture dans les grammaires comparées de différen-tes familles de langues*. Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, nouvelle série, tome xv. Paris: Peeters.
- Reguero, U., 2015, «Goizuetako 1753ko sermoia: edizioa eta azterketa», *ASJU* 49: 1/2, 203-228.
- , 2017, *Goi-nafarrera arkaiko eta zaharra: azterketa eta testuak*, UPV/EHUko doktorego tesi argitaragabea. *ASJU*-ren Gehigarrietan argitaratzeko.
- , prestatzen, «XVIII. mendeko dotrina argitaragabe bat: *Doctrina santuaren explicacioa san Carlos Borromeoren Doctrinatatic, ta libruatatic aterraa*».
- Trask, L. R., 1997, *The history of Basque*. Londres & New York: Routledge.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. UPV/EHUko doktorego tesi argitaragabea.
- Zelaieta, E., 2008, *Baztan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*. Iruñea-Bilbo: Nafa-rrako Gobernu-Euskaltzaindia.
- Zuazo, K., 2013, *Mailopeko euskara*. Bilbo: UPV/EHU.

Urtzi Reguero Ugarte

Hizkuntza eta Literaturaren Didaktika Saila - Hezkuntza eta Kirol Fakultatea

Juan Ibañez de Sto. Domingo kalea, 1 - 01006 Vitoria-Gasteiz

945 01 42 00

urtzi.reguero@ehu.eus

**Vasconia en el siglo XII:
Roger de Howden, el *De viis maris*
y la extensión del vizcondado de Bayona***

*Vasconia in the XIIth century:
Roger de Howden, De viis maris
and the expanse of the viscounty of Bayonne*

Iñigo Ruiz Arzalluz
UPV/EHU

Abstract

De viis maris, a text that remained unknown until the edition published by Gautier Dalché in 2005, is a maritime itinerary composed about 1191-1193 and ascribed to the English historian Roger de Howden, who provides some data related to the Vasconia of that time and, particularly, about the expanse of the viscounty of Bayonne. An insufficient information on this subject was present also in the Chronica by the same Howden: the work, printed in 1596 and 1601, was known to Oihenart, who included the detail in his Notitia utriusque Vasconiae and drew erroneous conclusions that gave rise to controversy in the Basque historiography through the subsequent centuries and that have occasionally survived until today.

Keywords: *Vasconia in the XIIth century, Roger de Howden, De viis maris, Oihenart, vicomté de Bayonne.*

Resumen

El De viis maris, un texto desconocido hasta la edición publicada por Gautier Dalché en 2005, es un itinerario marítimo, compuesto en torno a 1191-1193 y atribuido al historiador inglés Roger de Howden, que proporciona diversas informaciones sobre la Vasconia de la época, en particular sobre la extensión del vizcondado de Bayona. Una noticia

* Orcid 0000-0002-1179-5553. Proyecto de investigación FFI2016-76032-P del Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España; grupo de investigación consolidado IT698-13 del Gobierno Vasco / Eusko Jaurlaritza; UFI 11/14 de la Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea; programa de movilidad del Gobierno Vasco / Eusko Jaurlaritza. Estoy en deuda con Joseba A. Lakarra por sus valiosas observaciones a una versión previa de este texto.

poco clara al respecto estaba contenida también en la Chronica del mismo Howden: la obra, impresa en 1596 y 1601, fue conocida por Oihenart, que recogió el dato en su Notitia utriusque Vasconiae y extrajo conclusiones erróneas que suscitaron una polémica en la historiografía vasca de los siglos posteriores y ocasionalmente han pervivido hasta hoy.

Palabras clave: *Vasconia en el s. XII, Roger de Howden, De viis maris; Oihenart, vizcondado de Bayona.*

Roger de Howden, erudito y diplomático inglés (†1201) tradicionalmente conocido como Rogerio Hoveden, hace su aparición en la historiografía vasca de la mano de Oihenart, que lo cita en su *Notitia* con motivo de algunos datos y episodios sobre Vasconia que encontraba dispersos en la *Chronica* de aquel: principalmente, el arbitraje de Enrique II de Inglaterra en 1177 entre Alfonso VIII de Castilla y Sancho el Sabio de Navarra y, en el mismo año, la campaña de Ricardo Corazón de León en la que tuvo lugar el asedio y reconquista de Bayona y el ataque al *castellum sancti Petri* junto al puerto de Cize. Pero, de todo ello, quizá lo que más interesó al suletino fue una alusión —no exenta de cierto misterio— a la extensión del vizcondado de Bayona «usque ad portum qui dicitur Huarz» ‘hasta el puerto llamado *Huarz*’ (*Chronica*, III, p. 52), de donde Oihenart dedujo que «suo saeculo Vidassonem amnem, Fontarrabiam oppidum necnon vicum illum qui Irun Urançu nuncupatur extra Ipuscuam fuisse et ad comitatum vel vicecomitatum baionensem spectasse» ‘en su siglo [el de Howden] el río Bidasoa y el pueblo de Fuenterrabía y asimismo aquella población que se llama Irún Uranzu estaban fuera de Guipúzcoa y que pertenecían al condado o vizcondado de Bayona’ (p. 165 = pp. 125-126).¹ La interpretación de Oihenart suscitó una polémica en la que intervinieron personalidades como Marca, Larramendi, Henao y Risco: era una cuestión atractiva, en parte porque venía ligeramente teñida de patriotismo pero sin duda también porque enlazaba directamente con la *vexatissima quaestio* del emplazamiento de Oiasso, discutida con entusiasmo por geógrafos e historiadores tanto antiguos como modernos, entre ellos todos y cada uno de los implicados en el susodicho debate. Ahora tenemos acceso al *De viis maris* (*DVM*), un texto desconocido hasta la magistral edición de Gautier Dalché en 2005, que está estrechamente emparentado con la *Chronica* y debe atribuirse también a Roger de Howden: la nueva obra proporciona información relativamente detallada so-

¹ Cito la *Notitia* por la segunda edición de 1656, aunque en ninguno de los pasajes aquí implicados hay variantes con respecto a la primera de 1638, y reproduzco siempre a continuación la traducción de Gorosterratzu (1929), que me permite retocar en algunos puntos —señalados por medio de corchetes— en los que dicha versión resulta equívoca; en las referencias doy siempre primero las páginas de la edición de 1656 y a continuación las de la traducción de 1929. Nótese que en todos los textos latinos regularizo las grafías banales (distingo *u* / *v*; unifico *i* / *j*; suprimo las tildes de preposiciones y adverbios; reduzco las *æ* a *ae* pero dejo las *e* procedentes de *ae* en los textos en los que figura de este modo) y mantengo aquellas que no son puramente mecánicas (v. gr. «*authoritate*», etc.); obsérvese, por tanto, que lo que en Oihenart —o en las ediciones de la *Chronica* de Howden— aparece como «*Huuiarz*» lo transcribo como «*Huviarz*», pues sin duda es lo que cualquier contemporáneo habría entendido. La puntuación, así como diversos aspectos ortotipográficos, está modificada de acuerdo con el uso actual, advertencia que vale también para los textos en castellano.

bre la costa vasca, señala las fronteras políticas vigentes en la época, atestigua el uso de algunos términos escasamente documentados y aporta datos decisivos precisamente sobre la frontera que separaba el vizcondado de Bayona y el reino de Navarra, lo que nos sitúa en una posición ventajosa para —entre otras cosas— examinar los términos en los que se desarrolló la discusión iniciada por Oihenart.

De la vida y la obra de Roger de Howden importa aquí señalar solo dos facetas: su labor como historiador y cronista y, por otro lado, su condición de *clericus regis* al servicio sobre todo de Enrique II y, después, de Ricardo Corazón de León y de Juan I. Hoy se le atribuyen los *Gesta Henrici II et Ricardi I*, donde se exponen pormenorizadamente los hechos señalados en el título desde 1169 hasta 1192, y es autor seguro de la *Chronica* antes aludida, en la que retoma la historia de Inglaterra en el punto en el que la había dejado Beda y que abarca, por tanto, desde 732 hasta su propia muerte en 1201: la *Chronica*, posterior a los *Gesta*, muestra multitud de elementos comunes con esta última obra, entre ellos numerosos pasajes prácticamente idénticos, como tendremos ocasión de ver más abajo.²

La noticia de Howden sobre la extensión del vizcondado de Bayona se inserta en las abundantes páginas que *Gesta* y *Chronica* dedican al relato de la tercera cruzada (1187-1191) y, en particular, a la expedición que partió de York hacia Jerusalén en la Pascua de 1190. Nos consta que el propio Howden formó parte del séquito de Ricardo desde Marsella —en aquella ocasión, por tanto, no viajaba en los barcos ingleses cuando estos pasaron frente a la costa vasca—, estuvo presente en el famoso asedio de Acre y regresó en la flota de Felipe II de Francia en 1191. La ruta por mar a Tierra Santa desde Inglaterra implicaba cruzar el canal de la Mancha, bordear la costa francesa y seguir por el golfo de Vizcaya, costa cantábrica, Portugal, estrecho de Gibraltar, Levante español, Marsella, estrecho de Mesina, canal de Otranto y Creta para llegar finalmente a Jerusalén. Tanto en los *Gesta* como en la *Chronica*, la referencia a la costa vasca en el relato del viaje es bastante escueta: «[...] dimiserunt totam Pictaviam et Gasconiam in sinistra» [los barcos] dejaron a la izquierda todo el Poitou y Gascuña' (*Gesta*, II, p. 116); «[...] dimiserunt totam Pictaviam et Gasconiam et Biskay in sinistra parte navigii» 'dejaron a la izquierda de la flota todo el Poitou, Gascuña y Biskay' (*Chronica*, III, p. 42). Pero cuando la narración alcanza el momento en el que la flota llega a Marsella, Howden interrumpe la crónica del viaje para introducir un excursus en el que se enumeran los distintos reinos que ha recorrido hasta entonces; he aquí las líneas relativas a la costa vasca (*Chronica*, III, pp. 51-52):³

Divisio regnorum secus mare. Sciendum est quod tota terra quae est ab Anglia usque in Hispaniam secus mare (videlicet Normannia, Britannia, Pictavia) est de domi-

² Sobre la vida y la obra de Howden bastará remitir a Gautier Dalché (2005) y Gillingham (1994, 2006), donde se encontrarán referencias más detalladas; para las ediciones modernas de *Chronica* y *Gesta*, véase la bibliografía s.v. *Howden*.

³ El mismo pasaje se recoge en los *Gesta* —que llegó a la imprenta mucho después— con algunas variantes que, en cualquier caso, no afectan directamente a lo que aquí más nos importa (II, pp. 122-123): «Sciendum est etiam quod tota terra quae est ab Anglia usque ad Hispaniam secus mare est terra regis Angliae et pretenditur usque ad portum qui dicitur Huarce, qui dividit terram regis Angliae a terra regis Navarrae. Et terra regis Navarrae incipit a portu illo qui dicitur Huarce et durat usque ad aquam quae dicitur Castre, [quae dividit terram regis Navarrae a terra regis Castellae]. Et terra regis Castellae incipit ab aqua de Castre [...]».

nio regis Angliae et protenditur usque ad portum qui dicitur Huarz, qui dividit terram comitis de Baonia a terra regis Navarrae. Et terra regis Navarrae incipit a portu de Huarz et protenditur usque ad aquam quae dicitur Castre, quae dividit terram regis Navarrae a terra regis Castellae. Et terra regis Castellae incipit ab aqua de Castre [...].

División de los reinos a lo largo de la costa. *Nótese que toda la tierra que hay desde Inglaterra hasta España a lo largo del mar (a saber, Normandía, Bretaña, Poitou) está bajo el dominio del rey de Inglaterra y se extiende hasta el puerto llamado «Huarz», que separa la tierra del conde de Bayona de la tierra del rey de Navarra. Y la tierra del rey de Navarra empieza en el puerto de «Huarz» y se extiende hasta el agua llamada Castro, que separa la tierra del rey de Navarra de la tierra del rey de Castilla. Y la tierra del rey de Castilla empieza en el agua de Castro [...].*⁴

1. Oihenart y el límite del vizcondado de Bayona

La *Chronica* se imprimió en Londres (1596) y Fráncfort (1601) bajo el título de *Annales* y, como hemos visto, no pasó inadvertida a Oihenart, que ya en la primera edición de la *Notitia* (1638) alude a ella varias veces y con diversos propósitos;⁵ en dos ocasiones la cita con motivo del «portus qui dicitur Huarz» (pp. 156 y 165 = pp. 119 y 125-126):

Superiori saeculo latius ad occidentem porrectam fuisse [sc. Vizcaya] et castrum de *Urdiales* dictum eiusque ditionem, quae spatio quinque leucarum a Portugaete recedit, intra Biscayae fines constitisse testatur Andr. Poça; quod etiam de ulterioribus saeculis autoritate Rogerii Hoveden confirmari posse videtur, sic enim ille posteriori parte *Annal.*: «Terra regis Navarrae incipit a portu de Huviarz et protenditur usque ad aquam quae dicitur Castre, quae dividit terram regis Navarrae a terra regis Castellae»; nam nisi per aquam de Castre amnem illum qui castrum de *Urdiales* alluit designare voluerit, ubinam alibi haec aqua quaeri possit non video. [...] Rogerius Hoveden posteriori parte *Annalium*, cum ditionem *Comitis Bayonae* producat usque ad portum *Huars* vel *Huviars* dictum quod incolae nunc *Oiharzun* vocant, satis indicat suo saeculo *Vidassonem* amnem *Fontarrabiam* oppidum nec non vicum illum qui *Irün Urançu* nuncupatur, extra *Ipuscuam* fuisse et ad Comitatum vel Vicecomitatum *Baionensem* spectasse.

⁴ Howden utiliza el término *aqua* a veces como sinónimo de ‘río’ pero otras muchas veces, según parece, para evitar comprometerse en la definición de una extensión de agua cuya naturaleza —hay que suponer que, sobre todo, vista desde el mar— no es evidente. En la traducción de servicio que doy aquí lo dejo como ‘agua’ manteniendo, por tanto, la indefinición del original; obsérvese que también Oihenart muestra cierto reparo ante este punto del texto de Howden. En cualquier caso, son acepciones bien conocidas en el latín de la época y, sobre todo, en las fuentes británicas: «river, stream, (stretch of) running water [...], sea or tidal water [...]» (*DBrit*, s.v.); «flumen, rivus, stagnum, lacus, undae» (*MLW*, s.v.).

⁵ *Rerum anglicarum scriptores post Bedam praecipui ex vetustissimis codicibus manuscriptis nunc primum in lucem editi [...]*, excudebant G. Bishop, R. Nuberie et R. Barker, typographi regii deputati, London 1596; Id., typis Wecheliani apud Claudium Marnium et heredes Ioannis Aubrii, Frankfurt a.M. 1601. Prescindo de la fortuna que tuvieron algunas partes de una y otra obra en recopilaciones históricas posteriores que, por tanto, caen fuera de la época y el ambiente que aquí nos interesan (véase al respecto Stubbs 1868: lxxiv). Oihenart aduce el testimonio de Howden en los siguientes lugares: p. 156 = p. 119; p. 158 = p. 121; p. 165 = pp. 125-126; p. 253 = p. 189; p. 318 = p. 238; p. 324 = pp. 243-244; p. 331 = p. 248; p. 406 = pp. 304-305; p. 546 = p. 407.

Andrés de Poza atestigua que [en el siglo pasado Vizcaya] se extendía más en dirección del occidente [y que] el llamado lugar de Castro Urdiales [y su comarca, que dista de Portugalete por espacio de cinco leguas, se hallaba dentro de los límites de Vizcaya].⁶ Lo que aún parece que se puede asegurar de siglos [anteriores] con la autoridad de Rogerio Hoveden, que dice así en la última parte de los Anales: «La tierra del rey de Navarra comienza en el puerto de Huviarz y se extiende hasta el agua que se dice Castro, que divide la tierra del rey de Navarra de la del rey de Castilla». Pues si por agua de Castro no ha querido indicar a aquel río que riega a Castro Urdiales, no veo en qué otra parte podrá buscarse esta agua. [...] Cuando Rogerio Hoveden, en la parte última de los Anales, prolonga el territorio del Conde de Bayona hasta el puerto de Huars o Huviars, al que los moradores llaman ahora Oiartzun, indica suficientemente que en su siglo el río Bidasoa y el pueblo de Fuenterrabía y asimismo aquella población que se llama Irún-Uranzu estaban fuera de Guipúzcoa y que pertenecía al Condado o Vizcondado de Bayona.

En el pasaje de la *Chronica* aducido por Oihenart, el texto de la edición de Stubbs que hemos visto más arriba es idéntico al que nos encontramos en los impresos de 1596 (p. 383) y 1601 (p. 672), excepto en lo que respecta a la forma del topónimo: en ambas ediciones la primera vez figura como «Huarz», igual por tanto que en Stubbs, pero al margen hay una nota impresa que reza «aliter Huviarz»; y la segunda vez, en efecto, el término aparece como «Huviarz». Oihenart, por tanto, transcribe el nombre sin apenas intervenir (*Huarz / Huars, Huviarz / Huviars*), pero introduce un elemento nuevo y fundamental: «quod incolae nunc Oiharzun vocant» ‘al que sus habitantes llaman ahora Oiartzun’; y a partir de aquí elabora su hipótesis sobre la extensión del reino de Navarra en aquel momento que, como era de prever, implica que había entendido Oiartzun como la ría homónima, es decir, esencialmente lo que para nosotros es la bahía de Pasajes.

La cita de la *Chronica* vuelve a aparecer, al cabo de pocos años, en la obra de Pierre de Marca, a quien Oihenart menciona en la *Notitia* (p. 550 = p. 410) como «illustrissimus et eruditissimus Petrus Marca, in supremo Navarrae senatu praeses, e cuius literario penu accuratam ipsorum historiam avidè expectamus» (‘el ilustrísimo y eruditísimo Pedro Marca, presidente en el consejo supremo de Navarra aquitana, de cuyo trabajo literario esperamos ávidamente la historia esmerada de los mismos [sc. de los antiguos vizcondes del Bearn]’).⁷ En efecto, en su *Histoire de Béarn*, publicada en París en 1640, Marca se detiene largamente en la interpretación de los nombres citados por los geógrafos antiguos, identifica la ciudad de Oiasso con San Sebastián y, aduciendo precisamente el pasaje de Howden, sostiene que las tierras comprendidas entre dicha ciudad y el Bidasoa pertenecían anteriormente al vizconde de Bayona (p. 14):⁸

⁶ «En otros tiempos fueron mayores los límites de Vizcaya, así como ahora algo más de setenta años la villa de Castro de Urdiales y su tierra solía ser de Vizcaya y se dividió y desmembró de ella» (Poza, *De la antigua lengua*, 48v-49r).

⁷ Algo sobre la relación que unió a ambos personajes puede verse en Cierbide (1992: 26, 85; 1994: 612).

⁸ La mención aquí del año 1177, así como la inclusión de Hernani en el territorio que supuestamente habría pertenecido al vizconde de Bayona, puede deberse o bien a una confusión por parte de Marca o bien a una deducción hecha un tanto a bulto a partir de diversas noticias. Como se ha visto más arriba, Oihenart parte del testimonio de Howden para sostener (p. 165 = pp. 125-126) que el río Bidasoa, Fuenterrabía e Irún-Uranzu pertenecían al vizcondado de Bayona, sin precisar a qué época atri-

De fait, ce recoin de país qui est depuis Saint Sebastien iusqu'à la riviere de Vidasoë, où est Fonterabie, Irún, Hernani et Oyharsun, estoit possédé l'an 1177 par le Vicomte de Bayonne iusqu'au lieu de Huviars, comme parle Roger de Hoüeden an-glois, c'est à dire iusqu'à Oyharsun.

Por tanto también Marca —que aquí podría depender solo de Oihenart— da por supuesto que el lugar mencionado por Howden es Oiartzun.⁹

Años después, a raíz del tratado de los Pirineos firmado justamente en la Isla de los Faisanes en 1659, el ahora arzobispo de Toulouse es designado como uno de los representantes de Francia en la conferencia de Céret (1660), cuyo fin era precisar, ya sobre el terreno, los acuerdos del tratado y trazar la raya que debía separar los dos reinos sobre todo en la parte oriental de los Pirineos. Ciertamente, nadie mejor que Marca para tal cometido que, sin embargo —quizá no en último lugar debido a la inagotable erudición de *monseigneur*—, no llegó a realizarse por falta de acuerdo entre las dos partes; a pesar de todo, Pierre de Marca compuso una obra en 1.490 apretadas columnas titulada '*Marca hispanica*' sive *limes hispanicus, hoc est, geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumiacentium populorum* ('*Marca hispanica* o frontera española, es decir, descripción geográfica e histórica de Cataluña, el Rosiñol y los pueblos circundantes'), publicada póstumamente en París *apud Franciscum Muguet* en 1688 por su secretario Étienne Baluze. Al comienzo de

buye esta extensión (y sin mencionar Hernani); más adelante (pp. 402-403 = p. 302), esta vez sin citar a Howden, repite que «sub ea [sc. *Vascitania*, es decir, la Vasconia aquitana] [...] *Ipuscuæ* partem illam quae a *fano Sancti Sebastiani* Lapurdum usque procurrit comprehensa fuisse verisimile est» ('es verosímil [que la Vasconia aquitana comprendiera] aquella parte de Guipúzcoa que se extiende de San Sebastián [hasta] Labourd'), también en este caso sin aducir fecha alguna. Pero a continuación (pp. 403-405 = p. 303) cita in extenso la carta de Arsio, donde en efecto se menciona la «terra quae dicitur Ermania et Sanctum Sebastianum de Pusico» y, poco después (p. 406 = pp. 304-305), traslada la conocida noticia de Howden sobre la campaña llevada a cabo en *Vascitania* por Ricardo Corazón de León el año 1177 (fecha que, ahora sí, señala expresamente) tras la que, entre otras cosas, «compulit per vim Basclos et Navarrensés iurare quod pacem ab illa hora peregrinis et inter se servarent in perpetuum [...]» ('obligó por fuerza a los *baselos* y navarros a jurar que desde aquel momento tendrían paz con los peregrinos y entre sí perpetuamente'). La cita de Oihenart corresponde a Howden, *Chronica*, II, p. 117 (cf. *Gesta*, I, p. 132); la carta de Arsio, falsificación del s. XII, puede leerse en Martínez Díez (1975: 22-24, 165-166). Véase también más abajo, en la cita extraída de *Marca hispanica* (col. 76), la alusión a «circa annum MCLXX»; el pasaje sobre la intervención de Ricardo Corazón de León viene recogido en Lacarra (1949: 69-70).

⁹ Aunque sin mencionar el topónimo ni a Howden, y con su habitual clarividencia (véase, por ejemplo, García de Cortázar 1982: 92, 102), le rebate el argumento Larramendi en el «Prólogo» al diccionario (lxxi-lxxii): «[...] pero ya es preciso responder algo brevemente al ilustrísimo Marca. Lo primero, Hernani y San Sebastián no han sido nunca del obispado de Bayona, ni tampoco Astigarraga, que en lo muy antiguo se entendía con el nombre de Hernani, en cuya jurisdicción estaba. Los lugares que han sido de aquel obispado son Lezo, Rentería, Oyartzun, Irún y Fuenterrabía, que hoy hacen arci-prestazgo aparte, y se agregaron al obispado de Pamplona en tiempo de Felipe II, y en la carta de Arsio se deben entender Hernani y San Sebastián como límites exclusive. Pero este no es argumento para que hayan sido de Francia, pues en el mismo concilio constanciense, según lo nota Marca, se advierte que el obispado de Bayona se extendía a tres reinos, es a saber, de Francia, de Navarra y de Castilla, y a este último reino pertenecen los lugares nombrados, como en algún tiempo pertenecieron a Navarra. Que en el privilegio de San Millán se diga que desde Deva a San Sebastián es toda Guipúzcoa no importa, porque aún este nombre no se había extendido a aquellos lugares, ni se daba a lo que estaba fuera de los antiguos várdulos. Pero consta que entre estos y los galos ocupaban toda aquella punta y seno los bascones, que ciertamente eran de España».

la obra, Marca vuelve sobre la cuestión de los topónimos mencionados por Ptolomeo y demás autores antiguos y corrige expresamente la opinión que había emitido en la *Histoire de Béarn*, sosteniendo ahora que la ciudad de Oiasso es Orio y que el promontorio de igual nombre es la porción de tierra que va desde dicha villa hasta San Sebastián. Y continúa así (col. 76):¹⁰

Eorum finium possessionem adhuc retinebant Galli circa annum MCLXX, ut ex Rogerii Hovedeni verbis aperte liquet, si diligenter et accurate expendantur. Aggreditur ille, in parte posteriori Annalium suorum, ad describendam divisionem regnorum secus mare; constituens autem limites regni Navarrici, eos ponit a portu de Huviarz usque ad eam Ipuscoae partem quae a Castellae regibus iam tum aliena appetentibus tenebatur. Portus de Huviarz est portus montanus in territorio Oyarsuni oppidi, cuius iuga Hernaniae oppidum eiusque agrum, ubi est Ipuscoae exordium, dividebant a Gallis. «Terra regis Navarrae», inquit Rogerius, «incipit a portu de Huviarz et protenditur usque ad aquam quae dicitur Castre, quae dividit terram regis Navarrae a terra regis Castellae». Ne autem pro derelicto habitus fuisse credatur pagus ille a Vidassone ad Oyarsuni iuga prohibet idem Rogerius, qui paulo supra Pictaviae id est ducatus Aquitaniae limites designans, ait eam protendi «usque ad portum qui dicitur Huarz, qui dividit terram comitis de Bayona a terra regis Navarrae». Portus illius possessio amissa deinde est quando Ipuscoae provinciae incolae, adversus Sancium istius nominis ultimum Navarrae regem coniurantes, tractis in partes pagi istius Gallici habitationibus, spe commerciorum Alfonso IX Castellae regi tumultum procuranti se dedidere anno MCC; quos ille ut beneficiis sub imperio suo retineret, inter cetera, Fontarabiae oppido concessit privilegia fori seu iuris Iaccensis, atque, ut viri eruditi Oihenarti nostri verba usurpem, territorii modum ac fines amne Oyarsuni et Vidassone, Pennadaya monte, Lessaca, Belsa et Irumuranga vicis terminari voluit, literis eam ob rem datis apud Palentium [sic] xiv Kal. Maias aera MCCXLI.

La posesión de dichos términos [sc. los que se hallan entre San Sebastián y el Bidasoa] la conservaban todavía los galos hacia el año 1170, según resulta patente de las palabras de Roger de Houden a condición de que se sopesen con el debido cuidado. En la parte segunda de sus Annales describe aquel la división de los reinos a lo largo del mar; y, al fijar los límites del reino navarro, los sitúa desde el puerto de «Huviarz» hasta la parte de «Ipuscoa» que poseían los reyes de Castilla, ya entonces deseosos de lo ajeno. El puerto de «Huviarz» es un puerto de montaña que se encuentra en el territorio de la villa de Oiartzun, cuyas cumbres separaban de los galos la villa de Hernani y su campo, donde está el principio de «Ipuscoa». «La tierra del rey de Navarra», dice Roger, «empieza en el puerto de «Huviarz» y se extiende hasta el agua llamada Castro, que separa la tierra del rey de Navarra de la tierra del rey de Castilla». Y no cabe pensar que aquel territorio, desde el Bidasoa hasta las cumbres de Oiartzun, se considerara abandonado, pues el mismo Roger dice un poco más arriba, al describir las fronteras del Poitou, es decir, del ducado de Aquitania, que aquel se extiende «hasta el puerto llamado «Huarz», que separa la tierra del conde de Bayona de la tierra del rey de Navarra». Después se perdió la posesión de dicho puerto cuando los habitantes de la provincia de «Ipuscoa» se volvieron contra Sancho, último rey de Navarra

¹⁰ No estará de más recordar el texto de Ptolomeo (II, vi, 10): «Οὐασκόνων: Οἰασσὸ πόλις, Οἰασσὸ ἄκρον Πυρήνης» 'En territorio de los vascones [se encuentra] Oiasso ciudad [y] Oiasso promontorio pirenaico' (en traducción que tomo de Yarza 2014: 1.120, corchetes incluidos, donde se encontrarán otras observaciones pertinentes al caso). Para las fuentes antiguas y para el propio nombre *Oiasso* (cuya «forma genuina [...] parece haber sido *Oiarson-»*) véanse Michelena (1956: 468), Barandiarán (1973, 1976) y Barandiarán *et al.* (1999).

de este nombre, atrajeron a su partido las poblaciones de este territorio galo y, con la esperanza de resultar beneficiados, el año 1200 se pasaron a las filas del rey Alfonso IX [sc. VIII] de Castilla, instigador de la sedición. Este, al objeto de mantenerlos bajo su dominio por medio de beneficios, entre otras cosas concedió a la villa de Fuenterrabía los privilegios del fuero o derecho de Jaca y, por servirme de las palabras de nuestro erudito Oihenart [p. 169 = p. 128], quiso delimitar la extensión y las fronteras del territorio por los ríos Oiarzun y Bidasoa, el monte Peña de Aya y los pueblos de Lesaka, «Belsa» e «Irumuranga», por medio de un documento emitido al efecto en Palencia el 18 de abril del año de la era 1241 [1203 a.D.].

Es posible que, cuando escribió la *Histoire de Bearn*, nuestro arzobispo dependiera de Oihenart para sus citas de Howden; pero ahora no hay duda de que tiene ante sí un ejemplar de la edición de Fráncfort de 1601: nos lo indica en una glosa impresa al margen que reza «Roger. de Roveden [sic]. pag. 672. edit. Francofurt». Pero atención: si en 1640 se limitaba a asumir tácitamente la opinión de Oihenart de que *Huarz / Huviarz* era Oiartzun —sin más precisiones—, ahora el topónimo se ha convertido en un «portus montanus» (obviamente «in territorio Oyarsuni oppidi»).¹¹

En una nota a sus *Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria*, Henao alude al pasaje de Oihenart antes citado e introduce en la discusión un elemento novedoso (libro III, cap. 47, nota 11 [p. 412]):

[Oihenart], habiendo leído en Rogerio Oveden que el estado del vizconde de Bayona se extendía hasta el puerto de Huars o Huviars, adivinó que ese puerto fue Oyarçun y que el río Vidaso, Fuente-Rabia y Irún-Irançu [sic] no pertenecían a la provincia de Guipúzcoa sino al dominio del vizconde de Bayona. Pero ¿qué semejanza hay de voces entre Huars o Huviars y Oyarçun, ni qué fundamento en la historia para tanta extensión de aquel vizcondado? La provincia de Guipúzcoa se dilató siempre hasta allí y de aquello fue señor o rey el que de lo demás [...].

Es decir, sobre todo, pone en tela de juicio la identificación entre *Huarz / Huviarz* y Oiartzun.

Risco —movido sobre todo por el tono nacionalista que domina el discurso del arzobispo Marca— se suma a esta última observación de Henao y añade un par de detalles relevantes (*Vasconia*, pp. 168-169):¹²

Viniendo ahora al testimonio de Rogerio, digo que es difícil la reducción de aquellas voces *Huviarz* y *Huarz*, que no se encuentran en otro escritor de aquellos tiempos. Por esta razón es muy voluntaria la que hace el señor Marca, aplicándolas a la cumbre que está entre el valle de Oyarzun y Ernani, pues no hay vestigio de que en algún

¹¹ Naturalmente, nunca ha existido algo que pueda definirse como «Oyarsuni oppidum», es decir, un núcleo urbano llamado Oiartzun; este ha sido siempre el nombre del valle o, si se quiere, del término municipal, en el que los núcleos de población han sido Oorereta (desde 1320 «Villanueva de Oiarso», más tarde Rentería), Elizalde, Iturriotz y Altzibar: «Oyarzun es pueblo abierto, o sea, no cercado de muros, por lo que nunca tuvo en lo antiguo otro concepto que el de tierra y, después, de valle, que equivale a población rural» (Gorosabel 1862: 377).

¹² Brompton —al que Risco alude al final de la cita que sigue— compiló un *Chronicon* en el que insertó numerosos pasajes extraídos de los *Gesta*, entre ellos el que hemos reproducido en la nota 3 y que, como queda señalado, se corresponde casi al pie de la letra con la «Divisio» de la *Chronica* de Howden. El *Chronicon* de Brompton se compuso en 1178 y se imprimió en 1652 (véase la referencia completa en la bibliografía final).

tiempo se llamase con aquellos nombres ni otro semejante. En el capítulo precedente quedan varios testimonios que comprueban que el dicho valle y sus partes han tenido constantemente el nombre de Oyarzun desde mucho antes de Rogerio hasta ahora, por lo que es muy dudoso que este escritor quisiese significarle con voces tan diferentes. Pero demos, en fin, que no fue otro su intento que señalar por principio del reino de Navarra el dicho territorio: ¿se inferirá que Fuenterrabía, Irún y el río Vidaso eran del condado de Bayona en tiempo de Rogerio, como escribe Oihenart? ¿se inferirá que todo el valle estaba fuera de Guipúzcoa como pretende Marca? Nada menos. Porque también he probado en el capítulo citado que el nombre de Oyarzun se extendía en tiempo de Rogerio hasta el río Vidaso, y toda su extensión tocaba a los reyes de Navarra, a quienes, como acabo de convencer, despojó el rey de Castilla don Alonso de aquella posesión. Por lo cual se ha de tener por cosa indubitable que si Rogerio, cuando señaló por límite del condado de Bayona y principio del reino de Navarra al puerto Huviarz o Huarz, aludió a alguna de las partes que se comprendían en el valle de Oyarzo, no entendió por ellas otra cosa que el puerto de Fuenterrabía que, como dejo dicho [p. 154], mantiene hasta hoy en algunos sitios el nombre de Arso, a quien son algo semejantes las voces que usó Rogerio.

He dicho esto en suposición de que el puerto que dividía la tierra del rey de Inglaterra de la Navarra tuviese el nombre que se lee en los ejemplares de Rogerio Hoveden; pero aún se puede dudar si los impresos están viciados en esta parte, así porque en ellos hay la variedad de Huviarz y de Huarz, como porque Juan Bromton, llamado también Beccoduno, que vivió poco después de Rogerio, nombra al dicho puerto Humarce.

Y se diría que la presencia de Howden en la historiografía vasca posterior —más bien ocasional, en cualquier caso— se debe sobre todo, precisamente, a la cuestión suscitada por Oihenart.¹³

2. Un testimonio inadvertido: el *De viis maris* (1191-1193)

Disponemos ahora del *De viis maris et de cognitione terrarum et montium et de periculis diversis in eisdem* ('Sobre las rutas marítimas, sobre la identificación de tierras y montes y sobre los variados peligros que hay en ellas'), un itinerario marítimo que describe también la ruta desde York hasta Jerusalén y cuya composición —entre agosto de 1191 y la primavera de 1193— habría tenido lugar con motivo de la cruzada y en el entorno de la corte inglesa. En rigor, el *DVM* forma parte de un conjunto de tres obras geográficas integrado por una *Expositio mappe mundi* —la descripción de un mapamundi que debió de ser un antepasado muy próximo del célebre mapa de Hereford—, una breve colección de noticias sobre vocabulario náutico ti-

¹³ Así por ejemplo Gamón, *Noticias*, pp. 30-37 y 42-47, entra en polémica con Marca sobre todo para sostener que las tierras de Oiartzun no pertenecieron al ducado de Aquitania; véase igualmente Uranzu (1955: 121). Urzainqui y Olaizola (1998: 100-101) citan el pasaje de los *Gesta* de la nota 3 como procedente de «un documento del año 1190» del «Museo Británico»: en realidad, la cita está tomada de la edición de Stubbs y, sin duda, el documento no es otra cosa que los propios *Gesta*. En fin, Orella (2005: 62) sigue dando por válidas las conclusiones que extrae Oihenart de su lectura de la *Chronica*: «Rogerio Hoveden [...] indica suficientemente que, en su siglo, el río Bidasoa y el puerto de Fuenterrabía y asimismo aquella población que se llama Irún-Uranzu [...] pertenecían al condado o vizcondado de Bayona».

itulada *Liber nautarum* y, en fin, el propio *DVM*.¹⁴ Gautier Dalché ha defendido la hipótesis de que las tres obras se deben a Howden: en el peor de los casos, no cabe duda de que el inglés está directamente implicado, si no en la formación del *DVM*, al menos en la difusión de algunos de los textos que lo integran. No es irrelevante recordar que Roger no fue un historiador de gabinete, sino que conoció desde dentro el mundo de la política, tomó parte en numerosas misiones diplomáticas y, puesto que hablamos de una expedición marítima, a lo largo de su vida viajó más que la mayoría de sus contemporáneos (Gillingham 1994, 2006).

El itinerario descrito en el *DVM* comienza —con extraordinario lujo de detalles— en York, bordea la costa este de Inglaterra hasta Dartmouth y Start Point, y desde aquí cruza el canal hasta Île-de-Batz para continuar hacia el sur. Estos son los pasajes del *DVM* que nos atañen:

[II, 4] Et ibi incipit Pictavia [...]. Deinde est la Rochele. Deinde est portus ubi nobiles aque, scilicet Gerunde et Durdune, cadunt in mare. Deinde est Baonia que est civitas episcopalis de dominio comitis Pictavie, et ibi est portus cum mare fuerit bene ascensum. Deinde est mons magnus qui dicitur Mundacie in terra comitis de Baonia. Deinde est bonus portus qui dicitur Huarche, qui dividit terram predicti comitis a terra regis Navarie [sic].

[III, 1] Deinde in terra regis Navarie est mons magnus qui dicitur Funtrabi, et distat ab Huarcha per tria miliaria. Deinde est bonus portus qui dicitur Sanctus Sebastianus de Navarre, et ad introitum illius portus est magna turris lapidea. Deinde est insula que dicitur insula de Catharie, et est ibi bonus portus et profundus, et predicta insula debet dimitti a dextris intrantium. Deinde est aqua de Castre que dividit terram regis Navarre a terra regis Castelle, sed non est ibi portus nec anchoratio.

[III, 2] Deinde in terra regis Castelle [...].

[III, 3] Deinde sunt montes de Sore qui dividunt terram regis de Castelle a terra regis de Sancto Iacobo, et dicitur quod non sunt altiores montes in tota Hyspania. Et est sciendum quod terra ubi bascli habitant dicitur Biskay, que incipit a supra dicta insula de Catharre [sic] et durat usque ad Sanctam Mariam de Portu [...].

[II, 4] *Y allí empieza el Poitou [...]. Después está La Rochelle. Después está el puerto en el que desembocan en el mar dos nobles ríos, el Garona y el Dordoña. Después está Bayona, que es una ciudad episcopal bajo el dominio del conde de Poitou, y allí hay puerto cuando la pleamar está en su apogeo. Después hay un monte grande llamado «Mundacie» en la tierra del conde de Bayona. Después hay un buen puerto llamado «Huarche», que separa la tierra del citado conde de la tierra del rey de Navarra.*

[III, 1] *Después, en tierra del rey de Navarra, hay un monte grande llamado «Funtrabi», y dista de «Huarcha» tres millas. Después hay un buen puerto llamado San Sebastián de Navarra, y a la entrada de este puerto hay una gran torre de piedra. Después está la isla llamada isla «de Catharie», y allí hay un puerto bueno y profundo, y dicha isla debe dejarse a la derecha según se entra. Después está el agua de Castro, que separa la tierra del rey de Navarra de la tierra del rey de Castilla, pero allí no hay puerto ni atracadero.*

[III, 2] *Después, en tierra del rey de Castilla [...].*

¹⁴ El *DVM* se nos ha conservado en dos mss. gemelos que parecen haber sido copiados —como tantos otros códices— al calor del concilio de Constanza: París, Bibliothèque nationale de France, Lat. 3123, ff. 126r-155v, y Valenciennes, Bibliothèque municipale, ms. 344 (331), ff. 52va-74rb; tene-mos noticias también de la existencia de otro ms. hoy perdido (Gautier Dalché 2005: 11, 15-17).

[III, 3] *Después están los montes «de Sore», que separan la tierra del rey de Castilla de la tierra del rey de Santiago, y se dice que no hay montes más altos en toda España. Nótese que la tierra en la que habitan los «bascli» se llama «Biskay», que empieza en la citada Isla «de Catharre» y se prolonga hasta «Sancta Maria de Portu» [...].*

El excursus sobre los reinos recorridos desde York hasta Marsella que hemos visto inserto en *Gesta* y *Chronica* se encuentra también, con las variantes de rigor, en el *DVM*: en efecto, hacia la mitad de la obra y antes de comenzar el «Tractatus Margariti ducis piratarum», que constituye una parte claramente diferenciada de la anterior, hay un parágrafo recapitulativo titulado «Brevia supradictorum» ('Resumen de lo anterior'). He aquí sus primeras líneas:

[X] *Brevia supradictorum*. Sciendum est quod tota terra que est ab Anglia usque in Hyspaniam secus mare est terra regis Anglie et protenditur usque ad portum qui dicitur Huarte qui dividit terram comitis Pictavie a terra regis Navarre. Et terra regis Navarre incipit ab illo portu qui dicitur Huarte et protenditur usque ad aquam que dicitur Castre que dividit terram regis Navarre a terra regis Castelle [...].

Y al final mismo del *DVM* se encuentra una enumeración de los obispados de la Península Ibérica que reproduzco porque contiene información sobre el reino de Navarra:

[XV] Item notandum quod in terra regis Navarre est una sola civitas episcopalis que dicitur Panpeline, sed multa castella sunt in terra sua, quorum unum dicitur Tudela super fluvium de Evera, et alterum dicitur L'Eistoile [*Leistaibe* mss.] et alia multa. In terra autem regis Castelle [...].

[XV] *Debe señalarse también que en la tierra del rey de Navarra hay una única ciudad episcopal, llamada Pamplona, pero en su tierra hay muchos «castella», uno se llama Tudela, junto al río Ebro, otro se llama Estella, y otros muchos. En tierra del rey de Castilla [...].*¹⁵

Por lo que respecta al propio texto, Gautier Dalché edita «basch» (III, 3), que arriba he corregido por «bascli»: es una lección obvia para quien conozca la tradición historiográfica medieval sobre Vasconia y, por lo demás, es sin duda lo que lee el ms. de París (f. 138v).¹⁶

Los puntos de interés que muestran los pasajes del *DVM* citados más arriba saltan a la vista. Las fronteras que se señalan parecen corresponderse con la situación polí-

¹⁵ Sobre el valor del término *castellum* en el *DVM*, Gautier Dalché (2005: 126-127) señala lo siguiente: «*Castellum* s'oppose nettement à *civitas*, à *villa* et à *burgus*. [...] Le terme *castellum* a un sens purement technique; il désigne une fortification qui peut ou non se trouver à l'intérieur ou à proximité d'une agglomération, ce que semble signaler l'expression "*civitas / villa et castellum*". Este capítulo final del *DVM* está recogido en la *Chronica* de Howden (III, pp. 176-177) bajo el título «De episcopatus qui sunt in Hispania»; apenas presenta variantes con respecto al texto del *DVM* (al menos en lo que respecta al pasaje aquí transcrito), salvo en la forma del nombre de Estella: Stubbs edita «Lestaille» y en el aparato recoge «Lesteile», «Leestille», «Leestrile»; nótese, por tanto, que lo que Gautier Dalché da en el texto del *DVM* no es sino una conjetura.

¹⁶ En cambio, el ms. de Valenciennes trae «basili» (f. 61va), según transcribe fielmente Gautier Dalché en el aparato crítico de su edición: es evidente que se explica a la perfección a partir de un «bascli» originario que, insisto, se atestigua tal cual en el ms. de París. Fuera de las demás variantes recogidas por Gautier Dalché, todas ellas irrelevantes para lo que aquí nos puede interesar, quizá merezca la pena señalar que el ms. de Valenciennes lee «Fontrabi» (y diría que «Mundatie», aunque es bien sabido que *c / t* son con frecuencia indiscernibles en esta escritura).

tica de los años inmediatamente anteriores al tratado de paz firmado en 1179 entre los reinos de Castilla y Navarra, cuando la mayor parte de Vizcaya pasa a manos de Alfonso VIII; quizá podría precisarse algo más y limitar dicho periodo a los años posteriores a 1160, cuando el conde de Álava vuelve a ser vasallo de Sancho el Sabio.¹⁷ Siempre por lo que respecta a las fronteras de *Biskay*, se diría que la mención de Gertaria es novedosa —quizá errónea por Deba— y parece que Castro Urdiales tiene que entenderse como término exclusivo.¹⁸ El propio nombre de *Biskay* o variantes equivalentes —que se atestigua también, según se ha visto más arriba, en la *Chronica* de Howden— está relativamente bien documentado en la época; en cambio *bascli*, que en el *DVM* designa a los habitantes de *Biskay*, se aparta aquí del significado que se le atribuye comúnmente, es decir, ‘vascos de Ultrapuertos’. En fin, la «magna turris lapidea» del puerto de San Sebastián vuelve a aparecer fugaz y providencialmente en un texto del s. XVI.¹⁹

¹⁷ Sobre las fronteras del reino de Navarra véanse Ubieto Arteta (1953) y Fortún Pérez de Ciriza (2008: 53); sirve de poco el uso de la juntura *rex Navarrae* que, aunque oficialmente se introduce más tarde, ya a lo largo del reinado de García Ramírez (1134-1150) parece haberse extendido en el uso corriente (Mateu Llopis 1955: 102-104; Ibáñez Artica 1995: 155). Cabe recordar que en 1177 tuvo lugar el famoso arbitraje del rey de Inglaterra para fijar las fronteras en disputa entre los reinos de Castilla y Navarra (Lacarra 1972: II, 69-74): tal y como se ha señalado más arriba, Howden da cuenta de ello, con lujo de detalles y reproducción de diversos documentos, en *Gesta*, I, pp. 138-154 y *Chronica*, II, pp. 120-131. Obviamente, todo esto no contradice en absoluto la datación propuesta por Gautier Dalché para el *DVM*: lo único que demostraría, en todo caso, es que la información que sobre este punto llegó al autor de la obra no estaba perfectamente al día o, más concretamente, que la fuente utilizada para esta parte del texto databa de dicha época.

¹⁸ En efecto, el texto de *DVM*, III, 2 continúa así: «Deinde in terra regis Castelle super ripam predictae aque de Caestre est mons magnus qui dicitur Caestre a quo aqua illa nomen accepit. Deinde in terra regis Castelle est burgus qui dicitur Ordialis. Deinde in terra regis Castelle est portus bonus et profundus qui dicitur Sancta Maria de Portu, et est ibi mons magnus qui dicitur le Vilan, quia similitudo cuiusdam villani stat in cacumine montis illius. Et ante portum illum est quedam insula que dicitur Sanctus Martinus de Laree que dimittenda est a sinistris intrantium portum». Parece claro, por tanto, que Castro está en territorio castellano. (Naturalmente, «Sancta María de Portu» es Santoña y «le Vilan» debe ser el monte Buciero, tal y como indica Gautier Dalché 2005: 183, 260; Urdiales es «arrabal de la villa de Castro Urdiales [...] situado un cuarto de legua al oeste de su capital», según Madoz 1861: 292). Nótese que III, 3 (el texto está reproducido más arriba) resulta contradictorio con lo anterior, pues se dice que «Biskay» llega hasta «Sancta Maria de Portu» (no así en «Brevia», donde se mantiene la coherencia con III, 2).

¹⁹ Sobre la historia del nombre de Vizcaya, la exposición más completa sigue siendo la de Mañarcúa (1984: 3-16, 15), quien subraya el hecho de que desde la *Crónica* de Alfonso III (c. 900) «no vuelve a encontrarse *Bizcai* sin artículo». Para la torre de piedra que se atestigua en el puerto donostiarra en el s. XVI, véase Arocena (1949) y Ciriquiain-Gaiztarro (1951: 17, 124-125). No me atrevo a aventurar una hipótesis sobre «Mundacie»: en cualquier caso, quizá haya que contar con la posibilidad de que el primer elemento se corresponda con un derivado de *mons* y, por otro lado, que dicho término pueda tener el significado de ‘cabo’ (Bate 2008: 1.063). Sobre el término *bascli* baste remitir a Michelena (1964: 51; 1984: 289) y, para una perspectiva más general, a Bilbao (1994) y Anguita (1999); me permito llamar la atención sobre el conocido pasaje de la *Historia regum Britanniae* donde un término próximo a *bascli* tampoco parece referirse a ‘vascos de Ultrapuertos’: «Ea tempestate, cum post istam victoriam [sc. contra los daneses] domum per insulas Orcadam rediret [sc. Gurguint Barbruc], invenit xxx naves viris et mulieribus plenas; et cum causam adventus eorum inquisivisset, accessit ad ipsum dux illorum, Partholoim nomine, et adorato eo veniam et pacem rogavit. Dicebat autem se ex partibus Hispaniarum expulsus fuisse [...]. Ut igitur Gurguint Barbruc et ipsos ex Hispania venisse et *Basclenses* vocatos esse et petitionem eorum edoctus fuit, misit homines cum eis ad insulam Hiberniae, quae tunc vasta omni incola carebat, eamque illis concessit» (Monmouth, *Historia*, III, 46).

Sobre todos estos datos destaca la mención del «bonus portus qui dicitur Huarche». En contra de lo que pretendía Oihenart, todo apunta a que el Bidasoa ya servía como frontera entre los dos reinos desde décadas antes de que aquella parte del actual territorio guipuzcoano pasara a manos de Alfonso VIII de Castilla en 1200.²⁰ El testimonio del *DVM*, mucho más preciso que la breve mención que recoge la *Chronica* —y que, recordémoslo, es todo lo que pudieron conocer Oihenart y compañía—, nos permite ahora concluir que el puerto de marras solo podía estar emplazado en la desembocadura de aquel río: «Huarche», «Huarcha», «Huarz», etc., no serían sino variantes —algunas de ellas más o menos desfiguradas— del nombre occitano de Oiarzun, cuyo valle se extendía entonces según toda probabilidad desde el canal de Pasajes hasta el Bidasoa. No queda más remedio que ceder ante la erudición y la intuición de Risco, que supo ver que «el nombre de Oyarzun se extendía en tiempo de Rogerio hasta el río Vidaso», aunque donde él dijo Fuenterrabía nosotros —a la vista de los «tria miliaria» del *DVM* pero también por lo que ahora sabemos sobre el puerto romano de Oiaso— pondríamos Irún.

* * *

Nos encontramos en el mismo ambiente que reflejan el *Liber peregrinationis* y la *Historia Compostellana*, aunque casi solo nos lo recuerde la noticia de Howden sobre el interés de Ricardo Corazón de León en hacer que «bascli et navarrensens» dejaran en paz a los peregrinos «ab illa hora» y acabaran de una vez por todas con aquella «mos [...] depraedare peregrinos sancti Iacobi» (*Gesta*, I, p. 132). En su sobriedad, el *DVM* nos ofrece una descripción bastante detallada de la geografía física y política de la costa vasca en la segunda mitad del s. XII: no parece del todo desdeñable para una época en la que los testimonios, en particular los relativos a las tierras del litoral, son especialmente escasos. Hemos visto que Oihenart introdujo en la historiografía vasca una interpretación errada del dato proporcionado en la *Chronica* sobre la extensión primitiva del vizcondado de Bayona; no deja de ser curioso que, si Howden tiene alguna presencia en la historiografía vasca actual, se debe sobre todo al crédito que ocasionalmente se ha dado todavía a la lectura que hizo el suletino: un punto que, sin el *DVM*, habría sido difícil dilucidar.

Bibliografía

- Anguita Jaén, J. M.^a, 1999, «Bascli et navarri: los vascos del s. XII según el *Liber sancti Iacobi*», *Veleia* 16, 303-327.
- Arocena, F., 1949, «La torre del muelle de San Sebastián», *BAP* 5, 115-116.
- Barandiarán, I., 1973, «Notas para el estudio de la romanización de Guipúzcoa», en *XII congreso nacional de arqueología (Jaén, 1971)*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 537-552.
- , 1976, *Guipúzcoa en la Edad antigua. Protohistoria y romanización*. Donostia-San Sebastián: Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa.

²⁰ Véase una vez más la bibliografía aducida en la nota 17. He defendido la hipótesis que resumo en las líneas siguientes en Ruiz Arzalluz (en prensa).

- , M. Martín-Bueno & J. Rodríguez Salís, 1999, *Santa Elena de Irún. Excavación arqueológica de 1971 y 1972*. Irun: Arkeolan.
- Bate, K., 2008, reseña de Gautier Dalché (2005), *Latomus* 67, 1.062-1.064.
- Bilbao, G., 1994, «XII. mendeko Euskal Herria Santiago bidean: *Liber sancti Iacobi* V, 7», *Uztaro* 10, 61-84.
- Brompton, *Chronicon = Chronicon Iohannis Bromton abbatis Iornalensis ab anno Domini 588, quo S. Augustinus venit in Angliam, usque mortem regis Ricardi I scilicet annum Domini 1198 [...]*, en *Historiae Anglicanae scriptores decem [...]* ex vetustis manuscriptis nunc primum in lucem editi [...] [ed. R. Twysden], typis Iacobi Flesher sumptibus Cornelii Bee, London 1652, 721-1.284.
- Cierbide, R., 1992, «Introducción», en Arnaud d'Oihenart, *Notitia utriusque Vasconiae [...]*, reproducción facsímil de la segunda edición (Paris 1656) [...]. Vitoria-Gasteiz: Parlamento Vasco, 15-99.
- , 1994, «Fuentes histórico-documentales de la *Notitia utriusque Vasconiae* y papeles inéditos de Arnaud d'Oihenart», en *Oihenarten laugarren mendeurrena. Cuarto centenario de Oihenart. Quatrième centenaire d'Oihénart*. Bilbao: Euskaltzaindia, 575-612.
- Ciriquiain-Gaiztarro, M., 1951, *Los puertos marítimos vascongados*. Donostia-San Sebastián: RSVAP.
- DBrit = R. E. Latham, *Dictionary of medieval Latin from British sources [...]*. Oxford: Oxford University Press, 1975 ss.
- Fortún Pérez de Ciriza, L. J., 2008, «Los límites del reino de Navarra en la Edad Media», en *Navarra: los límites del reino*. Iruñea-Pamplona: Gobierno de Navarra, 9-99.
- Gamón, *Noticias* = Juan Ignacio Gamón, *Noticias históricas de Rentería*, prólogo y notas de S. Múgica. Donostia-San Sebastián: Nueva Editorial, 1930.
- García de Cortázar, J. Á., 1982, «La sociedad guipuzcoana antes del fuero de San Sebastián», en *El fuero de San Sebastián y su época. Donostiako forua eta bere garaia*. Donostia-San Sebastián: Eusko-Ikaskuntza, 89-111.
- Gautier Dalché, P., 2005, *Du Yorkshire à l'Inde. Une 'géographie' urbaine et maritime de la fin du XIIe siècle (Roger de Howden?)*. Genève: Droz.
- Gillingham, J., 1994, «Roger of Howden on crusade», en *Richard Coeur de Lion. Kingship, chivalry and war in the twelfth century*. London-Río Grande: Hambledon Press, 141-153.
- , 2006, «Writing the biography of Roger of Howden», en *Writing medieval biography, 750-1250. Essays in honour of professor Frank Barlow*, D. Bates, J. Crick, S. Hamilton (eds.). Woodbridge: Boydell, 207-220.
- Gorosabel, P., 1862, *Diccionario histórico-geográfico-descriptivo de los pueblos, valles, partidos, alcaldías y uniones de Guipúzcoa [...]*. Tolosa: Gurruchaga.
- Gorosterratzu, J. (trad.), 1929, *Noticia de las dos Vasconias, la ibérica y la aquitana [...]*. Donostia-San Sebastián: Eusko Ikaskuntza [tirada aparte de RIEV 17, 1926; 18, 1927; 19, 1928].
- Henao, *Antigüedades* = Gabriel de Henao, *Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria, ocupadas en explorar sucesos de los cántabros [...]* enderezadas principalmente a descubrir los de las tres provincias cántabras vascongadas [...] [libros II y III], Eugenio Antonio García, Salamanca 1691.
- Howden, *Chronica = Chronica magistri Rogeri de Houedene*, ed. William Stubbs, Longmans et al., London 1868-1871 [*Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*, 51; reimpr. Cambridge: Cambridge University Press 2012].

- , *Gesta = Gesta regis Henrici secundi Benedicti Abbatis. The chronicle of the reigns of Henry II and Richard I, a.D. 1169-1192, known commonly under the name of Benedict of Peterborough*, ed. William Stubbs, Longmans et al., London 1867 [*Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*, 49; reimpr. Cambridge: Cambridge University Press 2012].
- Ibáñez Artica, M., 1995, «Sustitución de la denominación de “Reino de Pamplona” por “Reino de Navarra” en el siglo XII. Motivaciones políticas y pruebas numismáticas», *Numisma* 45, 139-159.
- Lacarra, J. M.^a, 1949, «De Ostabat a Roncesvalles», en L. Vázquez de Parga, J. M.ª Lacarra & J. Uría Riu (eds.), *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. Madrid: CSIC, II, 69-81.
- , 1972, *Historia política del reino de Navarra, desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*. Iruñea-Pamplona: Aranzadi.
- Larramendi, «Prólogo» = Manuel de Larramendi, «Prólogo», en *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín [...], su autor el Padre Manuel de Larramendi [...]*. Donostia-San Sebastián: Bartholomé Riesgo y Montero, 1745, I, i-cccxxix.
- Madoz, P., 1861, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico. Santander*. Madrid: Tipografía P. Madoz y L. Sagasti.
- Mañaricúa, A., 1984, *Vizcaya, siglos VIII al XI. Los orígenes del Señorío*. Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína.
- Marca, *Histoire de Béarn = Pierre de Marca, Histoire de Bearn, contenant l'origine des rois de Navarre, des ducs de Gascogne [...]*, chez la veuve Iean Camusat, Paris 1640.
- , *Marca = Petrus de Marca, 'Marca hispanica' sive limes hispanicus, hoc est, geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumiacentium populorum, auctore illustrissimo viro Petro de Marca, archiepiscopo Parisiensi [...]*, apud Franciscum Muguet [...], Paris 1688.
- Martínez Díez, G., 1975, *Guipúzcoa en los albores de su historia (siglos X-XII)*. Donostia-San Sebastián: Diputación Foral de Guipúzcoa.
- Mateu Llopis, F., 1955, «*Rex Navarrae*. Notas sobre la intitulación real diplomática en el Reino de Navarra. (Diplomática sigilográfica y monetar)», *Spanische Forschungen des Görresgesellschaft* 11, 98-108.
- Michelena, L., 1956, «Guipúzcoa en la época romana», *BAP* 12, 69-94, en Michelena (2011: XIV, 467-492).
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro, en Michelena (2011: XII, 1-197).
- , 1984, «Los vascos y su nombre», *RIEV* 29, 9-29, en Michelena (2011: VIII, 285-309).
- , 2011, *Obras completas*, al cuidado de J. A. Lakarra e I. Ruiz Arzalluz. Donostia-San Sebastián - Vitoria-Gasteiz: Seminario de Filología Vasca 'Julio de Urquijo'.
- MLW = Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert [...]*. München: C. H. Beck 1967 ss.
- Monmouth, *Historia = Geoffrey of Monmouth, The history of the kings of Britain. An edition and translation of «De gestis Britonum» [Historia regum Britanniae]*, ed. M. D. Reeve, trans. N. Wright. Woodbridge: Boydell, 2007.
- Oihenart, *Notitia = Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericae tum Aquitanicae [...]*, authore Arnaldo Oihenarto Mauleosolensi, altera editio emendata et aucta, apud [...] Cramoisy, Paris 1656.
- Orella Unzué, J. L., 2005, «Historia de Hondarribia en la Alta y Baja Edad Media: desde la fundación hasta finales del siglo XIII», en J. L. Orella (ed.), *Historia de Hondarribia*. Hondarribia: Ayuntamiento de Hondarribia, 49-107.

- Poza, *De la antigua lengua = De la antigua lengua, poblaciones y comarcas de las Españas [...] por el licenciado Andrés de Poça [...]*. Bilbao: Mathias Mares 1587.
- Risco, *Vasconia* = Manuel Risco, *La Vasconia. Tratado preliminar a las santas Iglesias de Calahorra y de Pamplona [...]*. Madrid: Miguel Escribano 1779 [*España sagrada*, XXXII].
- Rodríguez Gal: vid. Uranzu.
- Ruiz Arzalluz, I., en prensa, «De *Oiasso* a *Huarcha*: Testimonios sobre un puerto medieval en el Bidasoa», *PV*.
- Stubbs, W., 1868, «Preface», en Howden, *Chronica*, I, pp. vii-cix.
- Ubieto Arteta, A., 1953, «Las fronteras de Navarra», *PV* 14, 61-96.
- Uranzu, L., 1955, *Lo que el río vio. Biografía del río Bidasoa*. San Sebastián: Valverde.
- Urzainqui, T. & J. M.ª Olaizola, 1998, *La Navarra marítima*. Iruñea-Pamplona: Pamiela.
- Yarza Urquiola, V., 2014, «Notas de toponimia guipuzcoana y puntos próximos», en I. Ruiz Arzalluz (coord.), *Estudios de filología e historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, II, 1.119-1.144.

Iñigo Ruiz Arzalluz

Dpto. de Estudios Clásicos

Facultad de Letras (UPV/EHU)

Paseo de la Universidad, 5 - 01006 Vitoria-Gasteiz

i.ruiz@ehu.eus

Izen ttipiak euskaraz.
Addenda, confirmanda et corrigenda
Basque hypocoristic. Addenda, confirmanda et corrigenda

Patxi Salaberri Zaratiegi
NUP - Euskaltzaindia

Abstract

Here we discuss the hypocoristics gathered in the book Izen Ttipiak Euskaraz, which came to light in 2009. Following the introduction we first attempt to endorse those short names of endearment that were known to us so far, as well as to further specify their time depth and scope, by providing additional attestations in an attempt to confirm claims made in the abovementioned book. This is, in fact, the basis and core of our article. Later on in the second point, which concerns corrections, we briefly touch upon an incorrect short name of endearment from the 2009 book and then move on to propose additional interpretations, along with those provided in the book, of two more hypocoristics. Finally, we draw conclusions, we make the claim that certain hypocoristics tend to come about in specific areas, among other things, and that from a point on they can also appear in compound names.

Keywords: *Basque anthroponomastics, derivational suffix, hypocoristic, name area, palatalization, sound symbolism.*

Laburpena

Hemen 2009an argia ikusi zuen Izen Ttipiak Euskaraz liburuan bildutako hipokoristikoen gainean mintzo gara. Sarreraren ondotik, aurrena orain arte ezagutzen genituen izen ttipiak berresten saiatzen gara, haien denbora-iraupena eta hedadura hobeki zehazten, hona lekuko gehiago ekarriz, aipatu liburuan erraten zirenak baieztatu nahian. Hau da, izan ere, gure artikuluaeren funtsa eta mamia. Gero, bigarren puntuan, zuzentzekoetan, 2009ko obran oker zegoen izen ttipi batez mintzo gara, laburki, eta ondoren hipokoristiko pare batek beste interpretazio bat ez ote dezakeen izan iradokitzen dugu, liburuan emandakoaz gainera. Bukatzeko, ondorioak ateratzen ditugu, besteak beste zenbait hipokoristikok guneka agertzeko joera dutela diogu, eta izen konposatuetan ere ager daitezkeela, denbora batetik aitzina.

Hitz gakoak: *Bustidura, eratorpen atzizkia, euskal antroponomastika, hots sinbolismoa, izen eremua, izen ttipia.*

Sarrera

Ez da anitz hona dakarguna, ez eta balio handikoa ere, antroponimo pixar batzuk baizik ez, arras guti liburu honekin omendu nahi den Joakin Gorrotxategi ikertzaile eta irakasle bikainaren lan sakon eta hauten aldean. Alabaina, ardura txikikeria edo huskeria irudi duten horiek izaten dira arazo baten konponbidea aurkitzeko giltza eta gakoa, gogoak ere ematen ez ziguna. Pentsatu besterik ez dago Gorrotxategik aztertu dituen antzinategi pertsona izenetan *h* agertzeak edo ez agertzeak izan ditzakeen ondorioetan.

Lan honetan orain urte pilixka bat, 2009an argia ikusi zuen liburuan biltzen ez ziren baina geroztik ediren ditugun hipokoristikoak jasotzen dira, berriak gehienetan, edo ezagutzen genituen haien aldaera zenbait. Hau da, liburuan zalantzan-edo, lekuko batekin edo gutirekin agertzen ziren izen eta atzizkiak zinez bazirela, ez zirela norbaiten gaizki-ulertuaren ondorio nabarmendu nahi izan da, haren karrikaratzearen ondotik han-hemen kausitu diren hipokoristikoei esker. Honekin batean, obra hartan azaltzen zen izenen bat ezeztatu beharra dela erraten da, geroko ikerketak gauzak gaizki konprenitu zirela erakutsi baitigu. Hortaz, eta tituluaren latineko zatiak dioenez, xede hirukoitza erdietsi nahi dugu hemen: datu berriak gehitu (*addenda*), dudatan-edo gelditu zirenak berretsi (*confirmanda*) eta oker zegoena zuzentzea (*corrigenda*).

1. *Addenda et confirmanda*

2009ko liburuan erraten dugun bezala (43-44. or.), euskaraz hipokoristikoak egiteko bide nagusiak bustidura, atzizkien erabilera, izen laburtzea eta aurreko hiru horietako biren uztardura izan dira, eta oraindik hala dira, denboran zehar gai honetan ere, beste makina batean bezala, bilakaera gaitza izan den arren, urritze aldera betiere. Izan ditugun eta ditugun eskuarte eta eskugainez orain Salaberri eta Salaberri (2014) ikus daiteke.

Ondoko hauek dira hemen aztertuko ditudan izen ttipiak:

1.1. *Bernart -> Beñat*

1545eko gure lehen idazle eta olerkariaren *Bernard Echeparecoac* eta *Mossen Bernat Echaparere cantuya*-ra iritsi aitzinetik, haren ponte izena anitz aldiz agertzen da dokumentazioan, arrunt ohikoa baita. Etsenplu batzuk paratzeagatik, 1308 inguruko *Bernart Crotze de Labort* aipa dezakegu (Lapurdi, Zabalza 1995: 243), 1337ko «*Enbernart, seynor d'Alos*» (Aloze, Barragán 1997: 197), 1373ko «*Bernat sr de Yribarne*» eta «*Bernat sr de Lohitegui*» (Azme, Goihenetxe 2011: 187), edo 1530eko *Vernart de Hualde* (Narbarte, NAO, J. Elizondoren pr., 1, 73, Elizondo).

Beñat-etik hurbilago daude, ezbairik gabe, 1378ko «*Beinat merin de Bayguer*» (Baigorri, Goihenetxe 2011: 156) eta *Beinat Aceari* (Azkarate, *ibid.*, 162), baina ez dakigu xuxen zer ebakera altxatzen den <in> horien gibelean; sudurkari sabaikaria ote? Nolanahi ere den hau, sudurkari palatala duen aldaera, <n̄>-duna, 1633an kausitu dugu era erabat argian, Luzaideko dokumentazioan: *Beñat de Paris* (NAO, 3426, Arrastia saila, 3. agiri-sorta, 132. or., aurkia; *Parisea* herri horretako etxea da).

1.2. *Betiria, Petiri -> Betsia, Petilli, Petxiri edo Pettiri*

Batzuetan hipokoristikoa segurua da, liburuan (2009: 65) erraten zenaz bestera, baina han genioenez, nola irakurri behar den ez dago txoil garbi. Hau da, erraterako, 1555ean Garazin kausitu ditugun (NAO, 1040, Arrastia saila, 2. agiri-sorta, 22. zk., 11. eta 12. or., aurkia) *Pechiri de Ualde, Pechiri Camjo* eta *Pechiri de Albinchalde*¹ izen ttipien kasua, ez baitakigu egun *Petxiri* izkiriaturko genukeena dugun ala *Pettiri* emanen genukeena. Zein alderditakoak diren jakinik, bigarrenaren alde egiten genuke ixpiko; alta, ezin segur izan: cfr. *Bet(r)i*-tik atera bide den *Betsia: Vechia de Olayz* (Oartzualdea, 1514; Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 272). Bukarako -a artikulua dateke, Aezkoako *Pedroarena* oikonimo eta deituraren oinarrian den *Pedroa*-n eta aipatu izan diren *Frantziskoa, Jesusa* eta *Peria* izenetan duguna (ikus Mixelena 1955; Lekuona 1955; Irigoien 1986: 22). Multzo honetan sartu beharko da, berebat, Lekeitioko 1509ko *Martinoa (de Elorcota; Irijoa 2013: 152)*.

Pettiri-ren oinarrian dagoen *Petiri* izena da Larraineko 1598an *Petilli*-n ageri dena (*Petilli Bidart, «Petilli Vidart, llamado Vacossa» = «Pedro Vidart, dicho Vacossa»*, Santazilia 2015: 125, 145). Ikusten den bezala, *tap*-aren palatalizazioaren ondorena da hipokoristikoa, aipatu herrialdeko eta Erronkaribarko euskararen ohikoak ziren *bero -> bello, ero -> ello*-ren tankerako aldakuntzetan —aldakuntzen erroan behintzat— dagoen berbera.² Jende izenetan, *Pello* eta honen familiakoak alde bat uzten baditugu (hauen hedaduraz ikus Salaberri 2009: 100-102), *Auri(a) -> Aulli* eta *Mari(a) -> Malli*-ren eremu banaketa ere aski ekialdekoa da, baita *VnV > VñV*-rena ere (automatikoa ez denean, bistan da; Azpeitian, nolana ere, *Manuel* izenaren *Mañubel* aldaera zegoen 1868-1870ean; Madariaga 2010: 202), ekialde horretan Nafarroa ere sartzen badugu bederik. Dardarkari azkarrarekin —eta hau barnean duen kontsonante multzoarekin—³ loturik dakusagu *Arnalde -> *Arlande, Erlande -> Allande, Allandu, Ellande*-n dugun bilakaera, Erronkaribarko (*h*)*urran > ullan*-ekin eta Zube-roako *hurran > hüllan, hüllen* aldakuntzatik gertu (ikus Camino 2015b: 50).

1.3. *Blanka -> Blankina*

Blanquina ezaguna genuen lehendik ere (Salaberri 2009: 132), baina testigantzak ez genituen soberakin. Egun, han biltzen genituenez landa, Nafarroan 1439an ageri den *Blanquina d'[A]gorreta* dugu (Virto 2014: 149). Honekin batean, eta «deiturak» edo testuinguruak eragindako irakurketa hutsa ez bada behinik behin, «*Flanquina, fija de mosen Florestayn*» dugu leku eta data berean (ibid.).

1.4. *Domingo -> Ddomingo, Txomingo, Txomintxo, Txomin, Xomin*

2009ko obran genioenez (95. or.), *Ddomingo* zegoen Elizondoko 1727ko *Yomin-gorena* oikonimoaren oinarrian, Aritzakunen eta Nafarroa Beherean dugun forma

¹ Bitxia bada ere, hau *Pechiurde de Albinchalde* gisa ere lekukotzen da, toki berean.

² Bidankozen *ellotruk* 'eroturik' zegoen (Irigoien 1957: 121). Zaraitzun ere bazen aldakuntza honen aztarna zenbait; cfr. Espartzako *bello* (Artola 2005: 230; Camino 2011a: 793), eta orobat Aezkoan: *alliko* 'harilkoa', *bello* 'bero' (Camino 1997: 332-333, 2011b: 121).

³ Kontsonante multzoen eboluzioaz ikus Salaberri eta Salaberri (2014: 200-201).

bera alegia. Orain badakigu horietan ez ezik Hazparnen ere bazegoela, 1896ko *Peña* auzoko *Yomingoenia* oikonimoak salatzen duenez (Hasparren Histoire / Hazparne ondarea).

Hemen eta orain ez gara hasiko Euskal Herriko erdialde eta mendebaldean izan diren eta oraino ere badiren *Txomin* ugariak aipatzen; ez du balio. 2009ko liburuan (54. or.), besteak beste, Ultzaman eta Baztango Basaburuan (Anizen) jaso genuen, baita Esteribarko Ilurdotzen ere, hemen oikonimotako. Ekialderago, *Chominena* etxea zegoen Orbaizetan 1786an (NAO, errege epaimahaiak, paper solteak, alista-menduak), *Txominena* egun (Camino, in Buces 2011: 409-413), eta Luzaiden ere bai, XIX. gizaldiaren hasieran.

Iparraldean, duela hamarkada batzuk Kanbon bizirik zeuden oikonimoen artean, Poupel-ek (1968: 123-124) *Behereko plaza* izeneko auzoan *Aintziarte* edo *Chomindeya* aipatzen du, hots, *Xomindegia*, betiere oinarritzat aztergai dugun izen ttipia (*Txomin*-en *Xomin* aldaera) duen oikonimoa. Kanbon berean, Elizako auzoan, *Chominenea* zegoen bizirik 1968an (ibid., 128), egun euskaraz *Xominenea* idatziko genukeena, antza. Berastegin, Gipuzkoan beraz, 1549an *Chomingo* izeneko jain zen mundu honetara (DEAH, bataioak), eta Arrasaten 1668an *Chomincho* zitzaionak hartatik alde egin (ibid., heriotzak).

1.5. *Ernando* -> *Ernardiko*

Oraindaino *Fernandiko* eta *Ferrandiko* lekukotuak genituen (Salaberri 2009: 126), baita ziurrenik oinarrian *Errando* duen *Erradiko* ere (ibid.; Lopez Gartzia Salazarrek jasotzen du), **Errandiko*-ren partez dagokeena hain zuzen, baina *Ernardiko* artean aurkitzekoa genuen. Egun badakigu Erentxunen XVI. mendean bazela *Ernardiko* bat: «*Hernandico vecino de Herenchun*» (1548; XVIII. mendeko kopia; Burguko Udalaren webgunea, 133. zk.).

1.6. *Ferrando* -> *Txerran*, *Txarran*

Aspalditik da ezaguna *Ferran(do)*-ren *Txerran* hipokoristikoa: 2009ko lanean (59. or.) lekuko mordoxka batu genuen, batzuk Probintziakoak (Arrasate, Deba, Oñati) eta besteak Jaurerrikoak (Durango), denak aski sartaldekoak, baina nafarreraren eta erdialdeko euskararen arteko zubi hizkera egiten den Araitz aldekoen bat ere bazen (Betelu; ikus orain Apalauza 2012: 549-550 eta Zuazo 2013: 16, 353-362), baita mendebaldeko hego-nafarrera mintzatzen zen Gesalazko bat ere (ikus Camino 2004: 122-124).

Durangoan, asimilatutako *Txarran* ere bazen. Gaur egun badakigu, testigantza berriei esker, ez zela zorizko afera, beste bat ere bazegoela: Luku-Artzamendin, Araban beraz, *Charran de Arçamendi* dugu 1456an (Pozuelo 2013, A8, 42. or.). Ez dakigu segur, ordea, Zurbaoko *Charra de Vlibarry* (1497, ibid., A22, 207. or.) ongi idatzia dagoen edo zuzen irakurria; zalantza are handiagoa sortzen digu Oiartzun aldeko *Cherraun de Orosco*-k (1499, Irijoa eta Lema 2011: 104). Nolanahi dela, *Txerran* Legution ere bazen garaitsu horretan (1502, Pozuelo 2013, A23, 248. or.).

1.7. *Frantziska* -> *Patxika*; *Frantzisko* -> *Patxi*, *Patxiko*

Frantziska-ren izen ttipiei doakienez, *Fantxika*, *Pantxika* eta *Maintxika* jasoak genituen (Salaberri 2009: 238), baina ez Altubek (1933: 175) Arrasateko *Patxiko*, *Patxi* eta *Fraixku*-rekin batean dakarren *Patxika*.

Izen ttipiak liburuan (56. or.) *Patxi* hipokoristikoaren aurreneko lekukoak, guk genituenak segurik, XVI. gizaldiaren bigarren erdikoak zirela genioen, Zaraitzukoak hain justu. Orain data hori ehun urtez aitzinatu behar genuke, Arabako Arangizen 1456an «*Juan Ferrandez de Aranguiz, dicho Pachi*» bizi baitzen (Pozuelo 2013, A8, 37-38. or.). Uste izatekoa da jaun horren ponte izen osoa *Juan Francisco* zatekeela, aipuan holakorik ez den arren. *Patxiko* aldaera 1814an azaltzen da, Azpeitian (Mada-riaga 2010: 89).

1.8. *Grazia* -> *Garaxi*, *Garazitxo*, *Geraxi*, *Txaxi*, *Txaxia*, *Txaxiki*

2009ko liburuan (72. or.), *Grazia*-ren hipokoristikoak aipatzean, *Garaxi* ematen genuen izenburuan, baina ez zegoen aldaera horren testigantzarik. Egun bada-kigu Oiarzun aldean, 1499an, *Garaxi de Chinchillichona* zegoela (1499, Irijoa eta Lema 2011: 36), iduri duenez —baina hau ez da guztiz segurua— bi hamarkada geroago *Gueraxia de Chanchillichot* gisa (1520, ibid., 206) lekukotzen den emazteki bera. *Garaxi*-rekin batera *Geraxi* ere ageri da, toki eta data beretan: *Gueraxi d'El-dos* (1499, ibid., 28), *Garaxi de Recalde* (ibid., 39), *Garaxi de Aranbide* (ibid., 45), *Garaxi de Vrbietta* (ibid., 55), *Garaxi de Alçibia* (ibid., 60, 61), *Garaxi de Aranburu* (ibid., 91), *Gueraxi de Lecuona* (ibid., 94), «*Cargaron a las personas de Gueraxi de Olagaray e a Graçia, su fija, vibdas*» (ibid., 164), [*G*]*ueraxi de Chipito* (ibid., 167). *Garazitxo* ere Oiarzun aldean opatzen dugu: «*Chango Andia e su muger Garaçicho*» (1499, ibid., 73).

Txaxi izen tipia segurua zen lehendik ere; egun, gainera, eta 2009ko liburuan (60. or.) biltzen direnez lekora, Oiarzun aldeko 1499ko *Chaxia de Marti Yrady* lekukotua dugu (Irijoa eta Lema 2011: 64) eta, orobat, alderdi bereko 1520ko *Chaxi Larçaval* (ibid., 205), lehenbizikoa, ikus daitekeen moduan, akabailako *-a* atxiki duela. Hots, *Txaxi* ez ezik, *Txaxia* osoagoa ere ezaguna zen (cfr. *Malli* eta *Malliato*, biak *Maria*-tik). Hauekin batean lehenago bildueztako *Txaxiki* dugu aieka berean, 1499an: *Chaxiqui Valençoa* (ibid., 56).

1.9. *Joan* eta *Juan*, *Joane*, *Joanes* -> *Joangotxo*, *Joangoxe* eta *Juangoxe*, *Joanikote* eta *Juanikote*, *Joanikotx*, *Joantxin* eta *Juantxin*, *Juantxi*, *Txango*, *Txatxu*, *Txatxuko*, *Txatxutxo*, *Txoane*, *Txoaneki*, *Txoaneto*, *Txoantxo*, *Xoan*, *Xoane*, *Xoaneki*, *Xoango*

2009ko liburuan (121. or.) *Joangotxo*, *Juangoxe* izen ttipiaren hainbat testigantza batu genituen, denak Probintziakoak, Gazolazko eta Goizuetako bana salbu. Orain Oiarzun aldeko beste hauek ere badauzkagu: *Iohangocho de Portu*, *Johangocho de Portu* (1499, Irijoa eta Lema 2011: 28, 40), *Johangocho de Aristiçabal* (ibid., 72) eta *Johangocho* (ibid.). Hondarreko honek duen berezitasuna da *Johango Ardos* gisa ere lekukotzen dela.

Joangoxe, *Juangoxe*-k ere testigantza franko erakusten zituen (Salaberri 2009: 120), aurrenekoa 1436koa, Debakoa. Orain, agertze-data ia hiru hamarkada aitzina dezakegu, lehen aldiz 1409-1410ean kausitzen baitugu, Abaltzisketan: *Juangoxe de Arangurenburu* (Ayerbe eta San Miguel 2013: 44). Gainera, egun aise lekuko gehiago dauzkagu, Oiartzun aldekoak eta Hernanikoak, eta, zehaztu dugun moldean, aldaera edo forma bakoitzaren maiztasuna ere txoil aintzat hartzekoa da: *Johangoxe de Oyarçabal* (Oiartzualdea, 1499; Irijoa eta Lema 2011: 8), *Johangoxe de Rivera* (ibid., 110), *Juangoxe de Yraçabal* (1514, Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 300), *Juangoxe de Oyarçabal* (ibid., 378), *Juangoxe de Yraçabal* (Oiartzun, 1514, ibid., 434), *Juan Goxe de Unçeta* (Hernani, 1527; Herrero eta Fernández 2011: 196).

2009ko lanean (127-128. or.) *Joanikote* behin jaso genuen, Eskoriatzan, Mitxelenak bildu Arrasateko errekerako lekukotasunaren lagun. Orain *Juanikote* dugu 1455ean, Pasaian: «...de *Juanicote de Ydiacaua e de Marota d'Estiron, su mujer*» (Irijoa 2013: 56) eta *Joanikote* Munainen, 1518an: «*Joanicote, hijo de Martin Ruiz*» (Pozuelo 2010: 516). Zernahi gisaz, eguzkia eguerdi betean bezain argi da *Joanikot*, *Juanikot* aise ohikoagoa zela, ardurago ezartzen eta ibiltzen zela.

Joanikotx-en kariatara, erran beharra dago *Juanikotx* aldaera Elizondoko *Juanicochena*, *Juanicochenea* oikonimoaren oinarrian genuela, hots, *u*-dun aldaera ezaguna zitzaigula (Salaberri 2009: 128). Orpustanek (2000b: 50) Kanboko *Joanicoch de Jaurrette* lekukotu du 1505ean eta, beraz, bistan da *Joanikotx* ere bazela.

2009ko liburuan (213. or.) *-txin* atzizkia jaso genuen, baina lekuko bakarra geneukan orduan, Debako 1444ko *Juanchin Velador*, hain zuzen, Elgetako 1714ko *Juanchin*-en (DEAH, bataioak) berri ez baikenekien. Egun, horretaz gain, Oiartzualdeko *Johanchin* ere badaukagu (1499, Irijoa eta Lema 2011: 109), alegia, izen beraren aldaera, oinarrian *Juan*-en orde *Joan* erakusten duena. Horiekin batean *Martintxin* ere badugu (ikus beherago), baita *Peruxin* eta *Perosin* ere, eta horregatik uste dugu berrekailea *-txin* gabe *-xin* dela kontu egin daitekeela. Sudurkari ondoan igurzaria neurtalitzatu eta afrikatu eginen zen, eta hortik gorago aipatu *-chin*-dun aldaera horiek.

Bestalde, 2009ko lanean (213. or.) *-txi* atzizkiari eskaini atalñoaren barnean, *Juantxi* izenaren pean, Ondarroako 1495eko *Mari Juanchi* emakume izena besterik ez zen ageri. Une honetan, ordea, badakigu Tolosan 1773an *Josseph Juanchi* jaio zela (DEAH, bataioak) eta, beraz, *Juantxi* ezaguna zela, biziki erabilia ez izanik ere. *Txango*-z den bezainbatez, 2009ko obran (119. or.) Del Valleren hitzak, haren baieztapena eta oikonimiak eskaintzen zizkigun testigutza urriak besterik ez genuen. Egun, horietaz landa, beste hau ere badaukagu, gorago ikusi bezala: «*Chango Andia e su muger Garaçicho*» (1499, Irijoa eta Lema 2011: 73).

Juantxu-tik ateratako *Txatxu*, *Txatxuko* eta *Txatxutxo* izen ttipiez kestione, aski eremu-banaketa mendebaldekoa zutela nabari zen 2009ko gure lanean (260-261. or.): Ondarroan, Lekeition, Markinan, Ziortzan eta Mungian lekukotua zen, nahiz Probintzian ere zenbait testigantza eduki: Bergaran, Deban, Oñatin, Legazpiko ibarrean eta, ekialdean, Zizurkil-Adunan eta Oiartzun aldean. Orain badakigu *Txatxu* Zestoan (*Chachu de Liçaola*, 1479, Ayerbe eta Elorza 2008: 139) eta Hernanin ere (*Chachu de Ayçarna*, 1461, Herrero eta Fernández 2011: 40) bazela, hondarraren kasuan Probintziako sortaldean, baina ez Nafarroan, muga-mugan dagoen Aranotik kanpo (*Chachuenea* oikonimoa zegoen 1726an), edo Iparraldean. Araban ere bazen, Aramaion eta Leten edo Arangizen.

Beraz, eta ditugun datuekin, bi eremu nagusi ageri zaizkigu: sartaldea (Bizkaia, Gipuzkoa, Araba) eta erdialde-sortaldea (Nafarroa eta Iparraldea). Izen ttipiaren maiztasuna ere notatzekoa da, hedadura ez ezik: Oiartzun aldean *Chachu Larrea* ageri da 1486an (Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 63), *Chachu Andy* 1499an (Irijoa eta Lema 2011: 134), *Chachu Sarasti* 1512an (Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 189), eta abar. Inoiz izen konposatutzat eman daitezkeen osagaitzat ere opatzen dugu: «*E la casa de Miquela, el fijo de Pero Chachu*» (Oiartzun aldea, 1499, Irijoa eta Lema 2011: 56), «*E la casa de Petri, el fijo de Pero Chachu*» (ibid., 58).

Joan-en *Txoan* hipokoristikoa jaso zen (Mitxelena eta Irigarai 1955: 416), eta aski garbi zegoen Arruizko 1726ko *Choanenea* oikonimoaren oinarrian *Txoan(e)* genuela, baina lekuko gutxi ziren horiek. Geroztik Amezketan *Choane* aurkitu dugu, 1504an: *Choane de Aguirre*, *Choane de Yrigoiena* (Ayerbe eta San Miguel 2013: 186-187), eta Ataunen *Choan*, ondoko urtean: «*Juando de Ayesta, cantero, e Choan, hijo de Juan Yniguez*» (1505, ibid., 214). 1549an *Choane Çuricayn* hil zen Berastegin, *Choane Ynça* bi urte geroago, *Choane Esoyn* 1562an; hurbilen urtean *Choanne Hez-narriçaga* zendu zen Asteasun (EAH-AS). *Choan Gordobil* zeritzanak 1559an eman zuen azken hatsa, Otxandion, eta *Choan* izeneko beste herritar batek 1575ean (ibid.). Ispasterren, 1566an, *Choannes [Bioegui]* sortu zen (ibid.).

Joan eta *Joane*-ren beste bi hipokoristiko *Xoan* eta *Xoane* ziren, biziki ugariak Oiartzun aldean xv. mendearen azken urteetan, baita ondoko gizaldiaren hasmentan ere: *Xoane de Yllarra* (1489, Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 65), *Xoane de Çamora* (1499, Irijoa eta Lema 2011: 8), *Xoane de Leçançin*, *Xoane de Larçabal* (ibid., 13), *Xoane Meacaria* ('meatzaria?', ibid., 19), *Xoane de Aranas* (ibid., 110), *Xoane de Garmendya* (ibid., 147), *Xoane de Sarasti* (ibid., 151), *Xoane de Arpide* (ibid., 175), *Xoane d'Endaro* (1499, Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 82 = *Choane de Mendaro*, ibid., 83), *Xoan de Burusco* (1511, Irijoa eta Lema 2011: 189), *Xoane Errementariarena*, *Xoane de Legarra* (ibid., 195), *Xoane de Çuloaga* (1514, ibid., 271), *Xoane de Borraça* (ibid., 272), *Xoane Morroca* (ibid., 465), *Xoan Entorriça*, *Xoane de Aramburu* (ibid., 466), *Xoane de Marquelayn* (1511, Irijoa eta Lema 2011: 187), *Xoane de Çulotivar*, *Xoan de Aguirre* (1520, ibid., 203), *Xoane de Verindoyç* (ibid., 207). Nafarroan ere ezaguna zen *Xoane*; Baztango Ziga herriko *Xohane de Mayora* (= *Joane Mayora*; 1555, NAO, J. Elizondoren pr., Elizondo, 1, 56) bildua genuen, baina ez herri eta garai bertuko *Xohane de Almandoz* (1541, ibid., 1, 91).

2009ko obran (84. or.) *Joaneki* eta *Xoaneki* aipatzen ziren, baina horren lekukotasunik ez zegoen. Egun, ordea, badakigu Oiartzun aldean 1499an *Xoanequi* eta *Xoanequi de Ariçabalo* bizi zirela (Irijoa eta Lema 2011: 8, 23). Gainera, 1549an Berastegin *Choanequi Bulacia* bizi zen (EAH-AS), egun *Txoaneki Bulazia* idatziko genukeena, iduriz. *Txoanko*, bestalde, bildua genuen (Salaberri 2009: 156), Betelun, baina testigantza bakarra geneukan; orain badakigu Berastegin 1548an *Choanco Yrigaray* zendu zela (EAH-AS) eta, hortaz, Beteluko hura ez dagoela bakarrik.

Xoaneto ezaguna zitzaigun (Salaberri 2009: 84, 203), baita *Txoaneto* ere, baina honen lekukotasun bakarra genuen (*Choaneto*, Betelu, 1520; ibid., 203) eta, hortaz, Berastegiko 1546ko *Choaneto Amiria* (EAH-AS) txoil ongi etorri zaigu, izen ttipia egoki ulertu genuela adierazten digulako, maiz ikertzaileak zalantza egiten baitu <x> eta <ch> horien azpian irudi duena dagoen ([j] eta [ç] alegia) edo ez. Bestalde, 2009ko lanean (60. or.) *Txantxo* forma *Joan*, *Txoan*-en hipokoristikoa izan zitekeela

genioen, baina ziurtasunik gabe, *Txantxo* eta *Txantxoto* (ibid., 204, 252) *Santxo*-ri esleitzeak adierazten duen bezala. Orain Eskoriatzako 1548ko *Choancho Ansotegui* deizioak (EAH-AS) garbi erakusten digu *Txoantxo* aldaera ere bazela eta, beraz, ez da erokeria izanen aldaera hori *Txantxo* bihurtu zela edo bihur zitekeela pentsatzea.

Joango eta *Juango* hain segur *Matxin* bezain hedatua egon da Euskal Herrian. Alta, honen *Xoango* aldaera bustia bakankara da; egia erran, egundaino Oartzualdeko 1514ko *Xoango de Arrascue* (Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 332) besterik ez dugu ediren.

1.10. *Katalina* -> *Katalingo*, *Txatalina*, *Txatalingo*; *Katerina* -> *Katerineta*

2009ko obran (217-220. or.) -go atzikia zuten franko izen ttipi jaso genituen, baina artean ez genuen *Katalingo* ezagutzen. Geroztik Oartzun aldean eta Hernanin aurkitu dugu: «...*las tierras de Lope Sanches de Lecuona e de Catalingo*» (Oartzun aldean, 1499; Irijoa eta Lema 2011: 172), *Catalingo de Verastegui* (Hernani, 1527; Herrero eta Fernández 2011: 198). Aipatu gure lanean (2009: 49, 61) *Txatalin* jaso genuen, baina ez *Chatalina*. Ordea, Gipuzkoan anitz aldiz azaltzen zaigu forma hori, XVI. gizalditik XIX.era, eta, horrekin batean, baita *Ana Chatalina*, *Maria Chatalina* eta beste izen konposatu franko ere, denbora batetik aitzina. Adibidez, 1745ean Hernanin sortu neskatikoari *Maria Ana Josepha Chatalina* ezarri zioten, 1756an Donostian jaiotakoari *Chatalina Nicolasa Antonia Juaquina*, eta 1748an Getarian sortutakoari *Maria Ygnacia Bentura Barbara Chatalina* (DEAH, bataioak). Dugun arazo larria da ez dakigula ez ote zegoen, erretore, apez eta bestelako elizgizonen artean, hein batez segurik, *Catalina* izena *Chatalina* idazteko ohitura, berant arte *Caterina*-ren partez *Catherina* edo *Carlos*-en eta *Juaquin*-en ordainez *Charlos* eta *Juachin* izkiriari izan den modu bertsuan. *Ch*-dun aldaerak duen maiztasuna ikusirik, baietz erran genezake.

Txatalina-ren hipokoristikoetako bat *Txatalingo* da, Leitzako 1726ko *Chatalingoena* oikonimoaren oinarrian zatekeena (Salaberri 2009: 120). Egun badakigu auzo herrian, Berastegin, XVI. mendean *Chatalingo Ygorola* eta *Chatalingo Çuricayn* hil zirela (DEAH, heriotzak).

2009ko lanean (114. or.) *Caterineta* bat besterik ez genuen jaso. Orain, aldiz, badakigu 1397an bazela beste *Caterineta* bat Nafarroan (Osés 2010: 261), ez baita harritzekoa, herrialde horretan *Caterina* ere ezaguna baitzen, *Catelina* ez ezik. Adibidez, Munarritzen *Catherina de Munarriz* dugu 1518an (NAO, Juan de Irujo nagusiaren pr., Jaitz, 5. k.), Estenotzen *Catherina de Bidaurre* 1524an (ibid.), Arzotzen *Catherina de Eguiarreta* urte berean (ibid.), etab.

1.11. *Lope* -> *Lopetxu*, *Txope*; *Lope(t)za*, *Lopei(t)za* -> *Lopetxa*, *Txopei(t)za*

Lope-ren *Lopetxu* eta *Txope* izen ttipiak ongi lekukotuak zeuden, baita *Txopiko*, *Txopin* eta beste ere. Orain Bermeoko 1641eko *Lopechu* (EAH-AS) eta Oartzun aldeko *Chope de Arvide*, *Chope de Arburu*, *Chope de Araynguibel* (Irijoa eta Lema 2011: 9, 152) eta *Chope de Araneder* ere (1512, Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 188) badauzkagu. Arazoa alderdi bereko 1499ko *Chopi Errivera*-k sortzen du (Irijoa eta Lema 2011: 67), bukaerako -i horrek zehazkiago. Uste dugu izenaren azken hizkia

gaizki irakurtzearen ondorio datekeela, *e* eta *i*, ardura, eskribau eta notario anitzen izkirionean, bata bestetik biziki hurbil egoten baitira. Baina berriro zalantzan gaude.

Emaztekieztako aldaerak *Lopetxa* eta *Txopei(t)za* ziren: Abadiñon 1563an *Lopecha [Uribarri]* ezkondu zen, eta Larrabetzun 1624an *Lopecha Olea*. Bestalde, Arratzun 1567an *Lopecha Çabala*-k eman zuen azken arnasa, eta Markina-Xemeinen bi urte geroago *Lopecha Yruçubieta*-k (EAH-AS). Irudi du hauen oinarrian *Lope(t)za* (cfr., erraterako, Zumarragako 1578ko *Lopeca Areizti*, ibid.) dagoela. Zumaian 1558an *Chopeiça Çuğasti* zendu zen, eta Urretxun 1573an *Chopeyça Yriarte* (DEAH); lehen herrian 1562an *Chopeiça Echebeste* zitzaiona *Laurent Elordi*-rekin ezkondu zen (ibid., ezkontzak). *Lopei(t)za* oinarria ongi lekukotua dugu.

1.12. *Madalen(a) -> Matxalen*

2009ko liburuan (57. or.) Irigoienek bildu Bilboko testigantza aipatu genuen, baita Mitxelenak azaltzen duen *Maddalen > Matxalen* bilakaera ere. Egun badugu beste lekukotasun bat, hau ere aski sartaldekoa: Gordexolan 1831n ageri den *Machalen Uribarri* (EAH-AS), hain zuzen. Ikus beherago «bilakaera berezikarak» deitu ditugunak aztertzean dioguna.

1.13. *Maria -> Marikita, Txariako*

Egun ezaguna da *Marikita* izen ttipia Iparraldean, Baigorri kasu, eta Amaiurko oikonimian ere ageri zaigu, baina 2009ko obran (136. or.) ez genuen antzinako testigantzarik. Orain, berriz, badakigu Ereñon ere (Bizkaian, hortaz) 1616an azaltzen zela: «*Mariquita de Bollar, hija de Domingo de Bollar*» (Bernal 2013: 65).

Bestalde, 2009ko liburuan (155. or.) *Maria*-ren *Txariko* izen ttipia ongi lekukotua zegoen, baina *Txariako*-ren testigantza garbi bakarra genuen. Orain, aldiz, eta gauzak sobera handizkatu gabe, nahi bezainbeste ditugula erran dezakegu, XVI. gizaldian partikularzki. Konparaziorako, Bergaran ondoko hauek ditugu, 1548-1582 epean (EAH-AS): *Chariaco Amatiano*, *Chariaco Vega*, *Chariaco Çupide*, *Chariaco Verasiartu*, *Chariaco Marçana*, *Chariaco Qerixaçu* (sic), *Chariaco Arguiçain*, *Chariaco Helorriaga*, *Chariaco Lisarri*, *Chariaco Sagastiçabal*, *Chariaco Elormendi*, *Chariaco Eguiara*. Berdin beste herri batzuetan: *Chariaco Aguirre*, *Chariaco Alday*, *Chariaco Ynurrigarro*, *Chariaco Goenaga*, *Chariaco Sarralde* (Antzuola 1562-1587), *Chariaco Albisua* (Urretxu, 1576), etab. Nolahiko gisan, XVI eta XVII. mendeetako erregistroak ikusirik, *Chariaco* aldaera hori Bergaran eta Antzuola aldean aski hedatua zegoela erran daiteke, beste alderdi batzuetan baino gehiago, hain segur. Hemen, hortaz, aiekan aiekako izen modez eta joerez mintzatu behar genuke.

1.14. *Marti(n)(o) -> Martikot, Martiku, Martintxin, Martix, Matxi, Matxiko, Matxiniko, Matxino, Matxio, Matxis, Matxitxo, Maxin, Maxino, Txardin, Txarti, Txartiko, Txartin eta Marti(na) -> Martitxa, Matxina*

Salaberri (2009: 63) lanean *Martiku* aipatu genuen, *Matxiku* (ibid., 152) hipokoristikoaren oinarria zela ematen zuelako, baina testigutzarik ez genuen erakutsi. Egun, ordea, badakigu Amezketan 1562an *Marticu Ergoyena* bataiatu zutela

(EAH-AS). *Martikot*, bestalde, *-kot(e)* zuten beste izen ttipi gehienak bezala (Salaberri 2009: 158-159), aski ekialdekoa zela genioen, ekialdekoatasuna zehaztea gauza erraza ez bada ere. Oiartzun aldean, Erreterian, Biarritzen eta Ezterenzubini opatu genuen orduan, eta hona dakargun 1572ko *Marticot Estala*-k izen ttipiaren eremu banaketa hori berresten du, Hondarribikoa baitzen, *Petri Estala* eta *Maria Echeverri*-ren semea (EAH-AS).

Matxin hipokoristikoaz den bezainbatez, ez du aurkezpen handiren beharrik, Axularrena pittin bat egokituz, «bera da bere buruaz asko gora mintzo» erran genezake, aldi orotakoa baita, antzinakoa eta egungoa, eta jendearen begikoa. Guk ditugun lekukoak, dena dela, Hegoaldekoak dira, eta ez dateke alferreko lana Iparraldean zer agitzen zen jakitea, «isonimo» dei genitzakeenak zorrotz eta zuzen zehazteko. Oraingo Luzaideko *Machin Abarrlaz* (berez *Machin [N]abarrlaz* da; 1427, NAO, Comptos, 8. liburua, 214. or.) besterik ez dugu, hots, *Nabarlatzea* etxeko *Matxin*.

Matxin-en aldamenean, *Machin Antonio* konposatua dugu Belauntzan 1720an (DEAH, bataioak), eta 2009ko lanean bildu ez genuen *Machina* emaztekieztako aldaera Tolosako 1771ko *Maria Josepha Machina Antonia* izendapen laukoitzean (ibid.). Hiri horretan, ondoko urtean, *Ana Machina* deitu zutena sortu zen (ibid.). Bestalde, 2009ko lanean (126. or.) *Machinico* behin baizik ez genuen jaso, X. Kalzartortaren lan batean bildu XVII. mendearen bigarren erdiko testigantza, hain justu. Orain datatzea gizaldi batez aitzinatu behar genuke, gutxieneko kontuan, Zerainen 1552an *Machinico Erzilla* jaio baitzen (EAH-AS).

Matxin-ekin batean, hurbil diren beste aldaera batzuk ere azaltzen dira: Oiartzun aldeko 1499ko *Machin Falcon* delakoa, konparazione, urte berean *Machico Falcon* eta *Martinchin Falcon* gisa ageri da (Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 69-70), eta *Machi de Olays* zeritzana (ibid., 176) beste gisan ere opatzen dugu: *Marchix de Olays* («*Juan de Olays e Marchix de Olays, su yerno, predecesores del dicho Estevan de Olays, dueños e señores que fueron de la dicha casa de Olays*», Oiartzun aldean, 1510, ibid., 137), *Machio de Olays* («...*los dichos Juan de Olays e Machio de Olays e Sancho de Arvelayz*», ibid., 170), *Machis de Olays* (1509, ibid.), *Machix de Olaiz* («...*los dichos Juan de Olays e Machix de Olaiz e Sancho de Arvelayz defuntos*» (1510, ibid., 156). Dokumentazioan hau ez da ohikoa baina, ikusten den eran, zenbait kasu badira holakoak.

Puntu honetan aipatu nahi nuke Luzaideko 1770eko *Machirena* oikonimoa *Marchi* dela 1786ko etxe eta bizilagun zerrendan, hots, dardarkaria duen aldaera daukagula, segur aski artean *Marti*-rekiko esteka begien bistakoa zelako, aipatu herriko hiztunendako. Oinarriko izenaren eta izen ttipiaren arteko lotura eguzkiaren argia baino argiago zegoen Korreskoendako, xv. mendearen amaiera aldean, bertan 1483an «*Martin fijo de Machin*» azaltzen baita (Goicolea et al. 2005: 136).

Martintxin-ez kestione, ikus *Joantxin*, *Juantxin* gorago, eta *Peroxin*, *Perusin* behe-rago. *Matxino* batua genuen 2009ko obran (167. or.), baina lekukotasunak lau besterik ez ziren eta komeni da, hortaz, Arabako 1522ko *Machino* (Legutio edo inguruko herrixkaren bat, Pozuelo 2013, A23, 242. or.) hona ekartzea, baita Bizkaiko *Machino Uçuriaga* (Markina-Xemein, 1572, EAH-AS) eta *Machino Sagastieche* (1681, Gernika-Lumo, ibid.) ere. Liburuan bildu genuen Oiartzun aldeko 1475eko *Machino de Seyn*, bestalde, *Maxin de Seyn*, *Maxino de Seyn* gisa ere ageri da (ikus *Maxalen*, *Xomintxo*). Cfr., honen kariaz, Zestoako 1846ko *Machino*, berezko izenez *Martin de Arana* zena (Madariaga 2010: 91).

Marti(e)-ren *Matxitxo* hipokoristikoak, bestalde,aldi berean hots sinbolismoa (palatalizazioa) eta atzizkia (-*txo*) erakusten ditu, ikus daitekeen eran. Lehen prozedurari doakionez, izenen bustitzeari alegia, *Txarti* lekukotu da Oiartzun aldean, 1520an: «*la casa de Charti o de Marticho de Rexil*» (1520, Irijoa eta Lema 2011: 210), ikusten den moldean *Martitxo*-rekiko txandaketan. *Txarti*-ren iturria hondar soinua galdutako *Marti* da, menturaz proklisian egotearen ondorioz *Martie* ohikotik ateratua, dagoen azalbide bakarra ez izanagatik. Izen multzo berekotzat aitor liteke Saralegui (1971: 139) dakarren 1412ko *Chardin*, Otxandion 1558an berriz *Chardin Meacolaeta* ageri baita, eta 1577an *Chardin Pascoal* (EAH-AS).

Aitzinetik lekukotuta zeuden izenen inguruan, nabarmendu nahi dugu horietako franko lehen baino toki gehiagotan eta maizago azaldu direla; honek aurretik genekiena berresten du eta gaurdaino ezagutzen genuen hipokoristiko ereduaren eremu banaketa aldatzen, hein batean segurik. Errate baterako, Ataunen 2009an ez genuen *Txartin*-en testigantzarik, baina orain *Chartin de Arrondo* (1505, Ayerbe eta San Miguel 2013: 211), *Chartin de Çayyn* (sic) (ibid., 216) eta *Chartin Chamar de Aryn* (1511, ibid., 238) ditugu. Araban ere azaldu da: *Chartin de Lanclares* (Axpe - Langara Ganboa, 1488; Paz Moro 2013: 256). *Txatxin* lekukotua genuen (Salaberri 2009: 63), Deban, Arrasaten, Oiartzunen eta Oñatin. Orain, Oiartzun aldean, *Chachin Larrea* ere badugu, 1514an (Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 271), eta garai bertsuan, 1510ean, *Chachin de Saola* ediren dugu Aramaion (Goicolea et al. 2005: 185).

Ataunen, lehendik ongi lekukoturik zegoen *Txartiko*-ri dagokionez, *Chartyco de Aryn* (1488, Ayerbe eta San Miguel 2013: 158) eta *Chartico Chamarr* (1500, ibid., 180) dauzkagu orain, eta Probintziako beste herri batzuetan ere agertzen da izen ttipi hori, aski ugaria zelako seinale, bereziki herritar xumeen artean, baina ez bakarrik hauetan: «*Martin de Anchieta e Chartico de Lasao, su criado*» (Azpeitia, 1475; Ayerbe eta Elorza 2008: 97), *Chartico de Artesse*, *Chartico de Areta* (Amezqueta, 1504; Ayerbe eta San Miguel 2013: 186), *Chartico de Açaldegui*, *Chartico de Arandia* (Abaltzisketa, 1504; ibid., 196), *Chartico de Ariçaga* (Hernani, 1527; Herrero eta Fernández 2011: 200), *Chartico Aranguro* (sic) (Amezqueta, 1541, EAH-AS), *Chartico Yruen*, *Chartico Arriaga* (Berastegi, 1541 eta 1551, ibid.), *Chartico Çalterayn* (Urretxu, 1543, ibid.). Ikusten den bezala, baliabide fonetikoarekin batean, palatalizazioaren aldamenean, baliabide morfologikoa ere (-*ko* berrekailuaren erabilera) badugu hemen.

Martin, *Martina* izenen kariatara, aintzat eduki behar da *Matin* (gizonentzako hipokoristiko gisakoa) eta *Matina* (emakumeentzakoa) 2009ko lanean ageri zen baino ugariagoak direla XVII-XIX. mendeetan Gipuzkoan: *Matin* dugu Oiartzunen 1600. urtean, eta Baliarrainen 1687an. Hernanin *Maria Matin Antonia* dago 1695an, Lizartzan *Maria Matina* 1787an. Alkizako 1732ko *Juan Matinez* aski bitxia da, denbora hartarako patronimiko sistema ongi hila eta ehortzia zegoelako, eta XIX. gizaldiaren erdialdeko eta bukaerako *Matin Maria* (Soraluze, 1851), *Miguel Matin* (Villabona-Amasa, 1851), eta abar ere harrigarriak dira, besterik ez errateagatik (DEBH). Ez dakigu, kasu honetan herrian herriko apezten izkirionearekin loturikako arazo grafikoa ez ote den, zenbait kasutan bederik. Beste aukera *Mattin*-en irudikatze grafikoa zirela kontu egitea da.

Martitxa emaztekieentzako hipokoristikoa, bestalde, denbora batean (Gipuzkoan behinik behin) arrunt ohikoa zen *Martiça* (*Martiza* edo *Martitza*) formatik abiaturik

azaldu beharko da, baina lekukotasun bakarra dugu, eta badaiteke soinu afrikatu le-pokaria irudikatu nahiaren ondore izatea, ez nahitaz izen ttipia: *Marticha Aldanondo* (Alonsotegi, 1571; EAH-AS). Egia erran, aipatu dugun hori emaztekoa zenetz ez da-kigu. Nolanahi ere, Urretxun 1565ean hil zen *Peruça Guerra*-rekin batera *Perucha Calçadaondo* lekukotzen da Ispasterren 1576an, eta *Perucha Oñate* 1598an, biak an-dreak. Horregatik arrazoizko iruditzen zaigu *Martitxa* ere emakumea zela kontu egitea.

**1.15. *Mikel* -> *Mitxelki*, *Mitxelko*; *Mikela* -> *Mitxela*; *Mikele* -> *Mitxeleki*;
Mikelei(t)za -> *Mitxelei(t)za*; *Mikeli(t)za* -> *Mitxeli(t)za*; *Mikeo* -> *Mitxéo***

2009ko liburuan (152-153. or.) *Mitxelko* izen ttipiaren testigantza mordoxka batu genuen, baina denak ziren Nafarroa Garaikoak eta Beherekoak; bestetakorik ez zen. Han bildu genituenek lekora, egun *Michelco* (Luzaide, 1382; Idoate 1979: 86), *Michelco de Cheuelz* (Luzaide?, 1412; Saralegui 1971: 39), *Michelco Larrazpe* (El-tso-Larrazpe, 1427; NAO, suen liburua, 4, 62, aurkia) eta *Michelco* (Alkatz, 1427, ibid.) aipa ditzakegu. Bestalde, orain badakigu Probintzian ere ezaguna zela: *Michelco de Urreta* (Zaldibia, 1452; Ayerbe eta San Miguel 2013: 115), *Michelco de Urraueta* (Hondarribia, 1502; Irijoa 2013: 134), *Michelco* (Oiartzun aldea, 1520; Irijoa eta Lema 2011: 208), *Michelco Chagardi* (Berastegi, 1546, EAH-AS), *Michelco Ayzpileta* (1557, ibid.).

Mikel-etik ateratako *Mitxelki*-ren kariatara, Ardatz Itzagaondoko *Michelquirena* oikonimoaren oinarrian baizik ez genuen kausitu (2009: 139). Gaur, ordea, bada-kigu *Mitxelki* horrek bazuela funtsa, ez zela oker baten ondorena, Oiartzun aldean 1499an *Michelqui* azaltzen baita (Irijoa eta Lema 2011: 96). Alderdi eta data bere-tan *Mikele* gizon izenaren *Mitxeleki* hipokoristikoko oraindaino ezezaguna ere badugu (*Michelequi*, ibid., 102. or.).

2009ko lanean, toki batean baino gehiagotan hartu genituen hizpidean *Mi-kel* eta *Mikele*-ren *Mitxel* eta *Mitxele* hipokoristikokoak, baita hauetatik eratorritako beste hainbat ere (arestiko *Mitxelki*, besteak beste), baina *Mikela* (cfr. *Miquela de Urreaga*, Atallu, 1598; NAO, J. Labayenen pr., Ihaben, 2. k.), *Mikelei(t)za* (*Mique-leiza*, Oñati, 1489; Ugarte 1973: 369) eta *Mikeli(t)za* (*Miqueliza de Zañartu*, Oñati, 1581; Urkixo 1912: 56) izenetatik ateratako *Mitxela*, *Mitxelei(t)za* eta *Mitxeli(t)za* izen ttipiak ez genituen aipatu ere egin, garai batean ongi ezagunak izanik ere. Erra-terako, Agurainen 1546an *Michela Ocariz* bataiatu zuten, Azpeitian 1659an *Michela Mortaria* eta 1674an *Michela Asurça*, Gordexolan 1666an *Michela Billanueba*, Atau-nen 1698an *Michela Dorronsoro*, etab. (EAH-AS). Gainera, xvi. mendetik aitzina konposatueta ere azaltzen da: *Maria Michela Madarte* Eskoriatzan hil zen, 1752an, *Michela Theresa Uzin* Soraluzen, 1762an (DEAH, heriotzak), eta abar.

Mitxelei(t)za eta *Mitxeli(t)za* formei dagokienez, egun badakigu *Micheliça Alda-soro* 1613an Soraluzen ezkondu zela, *Micheleleyca Sagastiuarria* 1628an Zumarra-gan zendu zela eta *Micheliza Yriondo* 1709an Azkoitian egin zela (EAH-AS). Halarik ere, ez dakigu Kortezubin 1642an hildako *Michelecha Mestraytua* (ibid.) zitzaionaren izena nola interpretatu behar den, hots, gizonarena den, emakumearena, **Mikeletza*-ren moduko bat irudikatu nahi den... Geroko ikerketak argitu beharko du hau.

Azkenik, *Mikeo*-ren hipokoristikoa den *Mitxéo* dela eta, 2009ko liburuan (64. or.) Andoaingo 1475eko *Micheo de Yturbide* besterik ez genuen aitatu, artean beste datu-

rik ez geneukalako. Gaur, aldiz, Hernaniko 1461eko *Micheo de Artorasagasti* eta *Micheo de Avillas* ere badauzkagu⁴ (Herrero eta Fernández 2011: 33, 56).

1.16. *Otsoa, Otxo(a) -> Otxande, Otxoki*

2009ko liburuan (139. or.) Errazkingo eta Goizuetako *Otxokirena* oikonimoa aipatu genuen, oinarrian *Otxoki* baitago, eta halaber Baraibarko *Otxokinborda*, arrazoi beragatik. Orain Oiartzun aldeko *Otxoki Beltz* bizilaguna azaldu zaigu, oikonimiatik lekora: «*Marix de Ygusquiça, muger que fue de Ochoqui Belç*» (1499, Irijoa eta Lema 2011: 13). Ondoko mendean ere kausitu dugu, 1526an, Etxarri Aranatzten: *Ochoqui Araina* (NAO, 30529, mugak, 1. agiri-sorta, 10. k.).

Otxandio, Ochandiano-ren oinarrian dagoen *Otxande* ere agertu zaigu, Lazkaon, 1483an: «*la dicha Maria de Ystuetta, fija de mi el dicho Pedro de Ystuetta et Donna Ochande, mi muger su madre*» (Ayerbe eta San Miguel 2013: 148-149). Donostiako 1514ko *Ochan de Sarobe, Ochoan de Sarove* (Ayerbe, Irijoa eta San Miguel 2012: 407, 473) deizioen oinarrian *Ochande, Ochoande* egon liteke, izena berranalizatu zela pentsa baitaiteke. Del Valle (1933: 177), alabaina, *Ochoan* biltzen du, *Otxoando, Otxoanda*-rekin batean.

Bestalde, *Ochanda* hedatuaren *Otsanda* aldaera —egia erran, hura da honen aldaera, berez— ezaguna zitzaigun lehendik ere, Artaxoan behin lekukotzen baita, 1330. urtean (ikus Salaberri 2009: 106), baina, erran bezala, gehien-gehienetan *Ochanda* opatzen dugu. Orain, hala ere, *domna Osanda* dugu 1488an, Arabako Arrietan (Paz Moro 2013: 252), *doña Otsanda* alegia, zalantza handirik gabe.

1.17. *Peri, Pero, Peru -> Periske, Peroxin, Peroxko, Perule, Peruki, Perus, Perusin, Peruske, Peruski, Txeru, Txeruko; Peru(t)za -> Perutxa*

2009ko liburuan Olagueko *Peruquirena* oikonimoa ematen genuen *Peruki*-ren lekukotzat; egun, horretaz landa, Oiartzualdeko *Peruqui de Aranaburu* (sic) (1520, Irijoa eta Lema 2011: 206) ere badugu. Honekin batean, itxuraz erdarak eraginda, *Perule* ere badago Ataunen, ia ehun urte lehenago: *Peruque de Astigarraga, Peruque de Vrdangaryn* (1428, Aierbe eta San Miguel 2013: 73). Politena da bi lagun hauek *Perusqui de Astigarraga, Perusqui de Vrdangaryn* gisa ere azaltzen direla (ibid., 79), hots, *-ki (-ke)* eta *-ski*-ren arteko txandakatzea ikusten dela. *Perusqui* Berastegin ere ageri da, 1541eko bataio agirian (*Perusqui Beyçama*) eta sasoi bertuko hiru heriotza agiritan (*Perusqui Erberdin*, 1554; *Perusqui Urrelo*, 1557; *Perusqui Eulande*, 1566).

Gogora dezagun *Peruski*-ren *Peruske* aldaera bildua zela 2009ko liburuan (181. or.); egun, han aipatzen ziren testigantza ugariez landara, Legutioko beste bi hauek ere baditugu: «*Perusque de Rexil [...] Pedro de Vrbina, dicho Perusque*» (1454, Pozuelo 2013, L9, 396. or.). Hondar bokalaren irekitze bera dugu, ongi irakurria badago, *Periske* hipokoristikoa oraindaino ezezagunean, atzizkia berez *-ski* baita (Salaberri 2009: 181; oinarria *Peri* dugu): «*Pero Ferrandez, el moço, dicho Perisque*» (Uribarri Ganboa, 1465; Pozuelo 2013, A12, 94. or.). *Peruski*, egun, Kanboko *Peruskie-*

⁴ Bidenabar, ohart bekio gaur egungo *Atorrasagasti* deituraren *Artorasagasti* formari.

nea oikonimoaren oinarrian dago (Poupel 1968: 129; denboraz *Peruskienborda* ere bazen; *ibid.*, 131).

Peroxin eta *Perusin* direla eta, oinarria *Pero*, *Peru* dela zalantza egiterik ez dago; atzizkia, gorago erran dugun bezala (ikus *Joantxin*, *Juantxin* eta *Martintxin*), segur aski bere baitan *-x* (edo *-s*) + *-in* batzen dituen *-xin* (edo *-sin*) konposatua da, sudurkari ondoan neutralizatu eta *-txin* bilakatu dena. Berrekailuaren lehen osagaia *Otxoki-z* mintzatzean aipatu dugun *Marix* izenaren amaierako *-x* (edo *-s*: *Miqueles de Oramendi*, Abaltzisketa, 1451; Ayerbe eta San Miguel 2013: 101) hori bera da; bigarrena, *-in* alegia, *Johanin*, *Sançin* (Salaberri 2009: 130 eta hurr.) izendapenetakoa dugu. Nolanahi ere, ez da hau dagoen azalbide bakarra: beste bat *Juanti*-n eta *Martitxi*-n daukagun *-(t)xi* berrekailuari *-in* gehitu zaiola kontu egitea da (ikus Salaberri eta Salaberri 2014: 196).

Bestalde, 2009ko liburuan (185. or.) *Perusko* jaso genuen, baina ez honen aldaera «logikoa» den *Peruxko* (cfr. *Perisko* - *Perixko* edo *Petruska* - *Petruxka*, argibidez). Egun badakigu Durangon 1564an *Pedro Orozqueta* zitzaionak *Peruxco Orozqueta* izeneko haurra ukan zuela (EAH-AS) eta, hortaz, *Peruxko* ere bazela, *Perusko* ez ezik. Bidenabar, eta honen inguruan ezbaierik ez bazen ere, derragun Markina-Xemeinen *Peruxe Alcebrequi* zendu zela 1591n (*ibid.*).

Goitixeago aipatu dugun *-s* hori bera aurkitzen dugu, berebat, 2009ko liburuan bitan (Arrasaten eta Ermuan) lekukotu genuen *Perus* izenean. Lehen herrian, Arrasaten, *Perus de Jauregui* ere (1438, Crespo *et al.* 1996: 146) bazegoen, Aramaion *Perus de Lequerica* (1499, Bazán eta Martín 1999: 59) eta Lazkaon *Perus de Çufiaurre* (1507, Ayerbe eta San Miguel 2013: 220). Aramaion, gainera, *Perus de Rexil* eta *Perus de Maturana* gisa azaltzen diren lagunak (1499, Bazán eta Martín 1999: 59) *Perusqui de Roxey* (sic) eta *Perusqui de Maturana* itxurarekin ere lekukotzen dira (*ibid.*, 34).

Peru-ren *Txeru* hipokoristikoa ongi dokumentatua zegoen, Zegaman, Legazpin, Arrasaten, Aramaion eta Bizkai aldean; orain, gainera, *Cheru de Arrondo* dugu Atauen (1500, Ayerbe eta San Miguel 2013: 180), *Cheru de Arexola* (1510, Goicolea *et al.* 2005: 181) eta *Cheru de Arixty* (*ibid.*, 183) Aramaion.

Cheruco dela eta, testigantza bakarra genuen, Del Vallek 1934ko artikuluxkan eta Mitxelena eta Irigarai 1955ekoan dakartena hain justu, erran bezala *Txeru*-ren lekuko multxo pollita izanik ere. Egun Aramaioko *Cheruco de Arraga* (1510, Goicolea *et al.* 2005: 184) daukagu, eta ez da dudarik, hortaz, *Txeruko*-ren benetakotasunaz. *Perutxa* gineikonimoaz kestone, ikus gorago *Martitxa* aztertzean erran duguna.

1.18. *Sanjuan* -> *Sanjuango*

Hipokoristiko liburuan (Salaberri 2009: 119) Lekeitioko 1515eko *San juango de Vraqica* bildu genuen. Orain badugu beste *Sanjuango* bat, Ereñon, 1616an: «*San Juango de Arego, hija de Rodrigo de Arego, difunto, y de Ana de Ydoyaga, de catorze años*» (Bernal 2013: 65). Cfr. honen jarraian datorren «*Maria de Sagarraga, hija de San Juan de Sagarraga y Maria San Juan de Sagarraga*». *Sanjuan*, jakina, *Sant Juan* bera da, hots, lehen osagaitako *Santz*, *Santxo*, *San(t)zo* ponte izena duen forma (ikus Salaberri 2003: 237). Lekukotasun berrian neska izena zela kontuan edukirik, oinarrian *Santxa*, *San(t)za* zegoela pentsatu beharko. *Sanjuango*-rekin batean, *Sanjoaneko* eta *Sanjoantxe*, *Sanjuantxe* ere baziren (Salaberri 2009: 155, 211).

1.19. *Urdin, Urdina -> Mari Txurdin, Txurdin, Txurdina*

Salaberri (2009: 65) liburuan *Txurdin* ongi lekukotua zegoen, baina *Txurdina* aldaera (hau ere gizon izena zen) aldi bakar batez baizik ez genuen kausitu artean. Orain badakigu Oiartzun aldean, 1499an, beste *Churdina* bat zegoela (Irijoa eta Lema 2011: 138). Izen honen emazteki-aldiera Oñatiko 1572ko *Mari Churdin* dugu (DEAH, bataioak). Hau herri berean lau urte geroago (*ibid.*) azaltzen den *Maria Urdin*-en hipokoristikoa da, bistan denez.

1.20. **Xermana -> Txermana, *Xeronimo -> Txeronimo*

Ermuan 1570ean *Cheronimo* izeneko mutikoa bataiatu zuten (EAH-AS). *Txeronimo*-ra iristeko ustezko **Xeronimo* bat proposatu behar dela dirudi, gaztelaniazko egungo ebakera ubularra balu ([χ]), edo euskaldunek maiz ibiltzen duten horren aldaera belarragoa ([x]), ez bailitzateke aise [ʃ]-ren presentzia azaltzea (cfr. *Jexux -> Kexux -> Ketxu, Joxe -> Kotte -> Ttotte* (ikus Salaberri eta Salaberri 2014: 202-203)). Gauza bera erran daitekeela uste dugu Tolosan 1606an (*ibid.*) hil zen *Chermana Olaondo* delakoaz. Abiapuntua, nolana hiko gisan, **[j]eronimo* eta **[j]ermana* dirateke.

1.21. *Zezilia -> Txezilia*

Egun *Xexila, Xexilia, Xixili* eta *Zexili* hipokoristikoak bizirik daude, eta lehendik ere ezagunak zitzaizkigun eta jasoak genituen (Salaberri 2009: 83), baina gaurdaino ez genuen behin ere *Txezilia*-rik ediren. Egun oraindik lekuko bakarra dugu, Sasetako 1702ko *Checilia Quintana* (EAH-AS).

1.22. Bilakaera berezikarak: *Madalen(a) -> Maxalen; Martin(o) -> Maxin, Maxino; Domin(go) -> Xomintxo*

Maxalen eta *Xomintxo* aski bereziak dira, herskari horzkari ahostunetik, txistukaria ateraz gero, afrikatua atera ohi delako, sabaikari ahostuna ([j]) tarteko, *Matxalen* (Altube 1933: 175) eta *Txomin* alegia, baina ez, dakigunez, *Maxalen* eta *Xomintxo*. Holaxe lekukotzen dira, ordea, Oiartzualdean, 1499. urtean: *Maxalen de Vidasoro* (Irijoa eta Lema 2011: 103), *Maxalen de Yparraquirre* (*ibid.*, 109), *Xomincho de Sarasti* (*ibid.*, 8). Beste aukera bat [ʃ] horiek horzkari ahostuna palatalizatu eta atera den [j] edo [j]-ren ahoskabetzearen ondorio direla kontu egitea da, *Txermana*-n eta *Txeronimo*-n dagoen gertakari bera alegia (ikus gorago *Matxalen*-en kariaz aipatu dugun Mitxelenaren iritzia).

Hori, alabaina, ezinezkoa da ustez lagun bera izendatzen duten *Maxino de Seyn* (Oiartzualdea, 1499; Irijoa eta Lema 2011: 41) edo *Maxin de Seyn* (1511, *ibid.*, 193) deizioetan, bestela *Machino de Seyn* (1475, Crespo, Cruz eta Gómez 1991: 35) gisa ageri denarenean. Hortaz, izen ttipiak eratzeko tenorean hitzunek (haietako batzuek segurik bai) [ʃ] -> [j] aldakuntza (edo menturaz zehazkiago, [ʃ] / [j] aldizkatzea) helmenean zutela pentsatu beste biderik ez dago. Alegia, *Maxino / Matxino* pareak *Xeme / Txeme, Xurio / Txurio*-ren erakoekin sailkatu beharko ditugu (ikus Salaberri 2009: 87).

1.23. Azken denboretako eta egungo hipokoristikoak

Altubek (1933: 174) *Kaximiro* eta honen aldaera laburtua den *Katxi* dakartzta eta, berebat, *Gaspar* edo *Kaspar*-en *Kaxpar* aldaera bustia; honen *Gaxpar* aldaera ongi dokumentatua genuen lehendik ere, bizirik baita gure egunotan. Urte batzuk geroago Arinek (1951: 173) Ataungo *Berraño* dakar: *Aiztondoko Berraño*, *Bernardino de Urrestarasu* berezko izenez. Hemen iduri luke bilakaera hau izan dela: *Bernardino* > **Bernardiño* > **Berrardiño* > *Berraño*.

Bestalde, azkenaldi honetako dialektologia lanetan —ez espresuki, bidenabar baizik— egungo zenbait izen ttipi jasotzen dira. Errate baterako, Apalauzak (2008: 42-43, 70, 79, 118, 127, 180, 186, 199 eta 2012: 281) honako hauek batu ditu: *Andrex* (Atallu), *Anttoni* (Betelu), *Anttonio* (Iribas), *Atxiber* (Goldaratz; *Aitziber*-tik), *Auxtin*, *Auxtiñ* (Goldaratz), *Axio* (Oderitz, *Anastasio*-tik), *Engraxi* (Atallu), *Graxian* (Intza), *Gurutxe* (Goldaratz), *Inaxio* (Goldaratz, Gaintza, Intza; Altubek [1933: 174] ere badakar), *Jexux* (Goldaratz), *Jose txo*, *Joxepa* (Oskotz), *Joxe* (Eratsun - Urritza), *Joxeakiñ* (Baraibar; *Jose Joakin* da oinarria), *Juanita* (Oskotz), *Kaxinto* (Betelu), *Maateexa* (Gorriti; *Maria Teresa*-tik), *Maixepa* (Aldatz; *Maria Josefa*-tik), *Mañoli* (Goldaratz), *Maxux* (Goldaratz; *Maria Jesus*-etik), *Mieliko* (Urritza), *Nikaxio* (Muskitz), *Patxi* (Goldaratz), *Ramonita* (Latasa Imotz), *Teexa* (Aldatz, *Terexa* alegia; honen lehen testigantza, dakigula, *Teresharen zucaldea* sintagman duguna da; A. Jauregi 1868-1870; Madariagak [2010: 202] aipatzen du), *Xefe* (Atallu; *Zeferina*-tik), *Xexilia* (Gorriti) eta *Xiunda* (Goldaratz; *Segunda*-tik).

Caminok (2011a: 782) Orbaizetako *Xabino Egurtze* artzaina aipatzen du; iker-tzaile berak, ondoko lan batean (2015a: 16), Oztibarreko *Arño*, *Panpi* (Ibarrola) eta *Kattaliñ* (Jutsi) jasotzen ditu. Caminok berak (2016: 80-84) Amikuzeko lana egiteko izan dituen berriemaileen zerrenda dakar, biziki interesgarria guri hemen dagokigun alderditik: *Añamari* (Pagola), *Arño* (Ibarrola, Labetze, Mehaine), *Battitta* (Donapaleu), *Elixabet* (Oragarre), *Gaxuxa* (Olhaibi, Oragarre), *Graxia* (Oragarre), *Jan-Battitt* (Arberatze, Behauze, Gamue, Laphizketa), *Jubañe* (Domintxaine), *Kattaliñ* (Jutsi), *Kattina* (Urdirarbe), *Maddalen* (Donapaleu), *Maddi* (Olhaibi), *Maia* (Armendaritze, Ostankoa), *Maieta* (Ainharbe), *Maitexa* (Amorotze), *Mañex* (Uhartehiri), *Mattin* (Arberatze), *Panpi* (Ibarrola), *Pantxika* (Gabadi), *Pilla* (Arboti; *Pierre* da oinarria), *Terexa* (Heleta, Zohazti) eta *Xixili* (Etxarri; *Cécile* dateke azpiko izena).

Ikus daitekeenez, hemen gauza berri askorik ez dago, ezagutzen ez genituen datu gutxi daude. Munta handikoa da, ordea, hipokoristikoak ahal den herri gehienetan lekukotzea, eta ahal den kopururik handiena kausitzea, gertakari zabala izan dela eta oraino hala dela argi geldi dadin. Bilketak ez du zailtasun handirik, baina egin egin behar da.

Oikonimia lan eta bilketarik ere hipokoristiko bildugabe anitz jaso daitezke, gorago ikusi bezala, baita egundaino lekuko gutixko utzi dizkigutenak ere. Erraterako, Kanboko (Poupel 1968: 127) eta Hazparneko (Hasparren Histoire / Hazparne ondarrea) *Paxkoenea* oikonimoen oinarrian Orpustanek (2000a: 205) aipatzen duen *Pascoal*-en *Pascoau* izen gaskoiaren *Paxko* hipokoristikoa egon daiteke. Kanboko *Pattineena*-ren azpian (Poupel 1968: 127), bestalde, 2009ko lanean (93-94. or.) jaso genuen *Mattin*-en Iparraldeko *Pattin* aldaera dago, iduri duenez.

2. *Corrigenda*

Zuzendu beharren daudenak ez dira, 2009ko gure lanean, anitz, datu ugaritanak sorrarazi errepikapenak salbu, baina bai nabarmenkarak. Horieta denetan argiena Satrustegiren lan pare batetik hartu genuen *Miguel* izen ohi eta ezagunaren *Miguelen* (109. or.) hipokoristikoa da. Hau *-en* berrekailua du(ke)ten *Adamen*, *Gaxen*, *Peien*, *Pelen* izen ttipiekin batean sailkatu genuen, lehenaren oinarrian *Adame* ere izan bagenezake ere, eta bigarrenarenean *Gaxie*. Arruazuko euskaltzainak Luzaidoko 1428ko lekukotasun hauek zekartzan, lan banatan: «*Miguelen de la casa de Doray*», «*Miguelen de la casa De Oray*». Jatorrizko agirira joanda, halarik ere, hau da kausitu duguna: «...*è el dicho Miguel en la casa de Oray*» (NAO, Comptos, 8. liburua, 213. or.). Hortaz, **Miguelen*-en testigantzarik ez dugu, eta orain *-en* atzikiaren existentzia bera ere zalantzan dakusagu.

Bestalde, xvi. mendean geroztikako datuak ikusirik, duen maiztasunari ohariturik, zalantza jarri zaigu *Txarin* izen ttipia *Marina*-ri ez ezik, *Mari(a)*-ri ere ez ote dagokion, hots, ez ote den *Joanin*-en saileko *Mari*-ren eratorria. Hona hemen testigantza batzuk: *Charin Çelaya*, *Charin Aranguren*, *Charin Besasti*, *Charin Yeribar*, *Charin Ynurrigarro*, *Charin Erauça* (ama *Maria*), *Charin Gariçaga*, *Charin Arreluc* (ama *Maria*), *Charin Labeaga*, *Charin Eguiguren*, *Charin Otamendi*, *Charin Sarralde*, *Charin Echenagusia*, *Charin Machayn* (Antzuola, XVI. gizaldia), *Charin Çabala*, *Charin Yriarte*, *Charin Garitano* (ama *Maria*), *Charin Lamariano*, *Charin Ynarra*, *Charin Artiz*, *Charin Churruca*, *Charin Amuchastegui*, *Charin Vereceybar* (Bergara, XVI-XVII. m.), *Charin*, *Charin Goenechea*, *Charin Yturbe* (Soraluze, XVI-XVII. m.), etab. Ez dakigu *Charina* ere *Marina*-rena ez ezik *Maria*-ren hipokoristikoa ez ote daitekeen izan: *Charina Ygeribar*, *Charina Sarralde* (Antzuola, xvi. m.), *Charina Erquiaga* (Ispaster, 1577) (EAH-AS).

Nolanahi ere, azpimarratu beharra da *Charin* aski zedarriturik dagoela Antzuola, Bergara eta Soraluze alderdi horretan, eta maiztasunik handiena, Erdi Aroaz geroztik, Antzuolan duela; Bergaran frankotan agertzen da, baina Antzuolan baino gutxiagotan, eta Soraluzen hipokoristikoaren maiztasuna izugarri jaisten da, ditugun datuen arabera betiere. Antzuolan Pizkunde garaian izan zen ohikoa, partikularzki.

3. Ondorioak

Lan honetan ikusi ditugunetarik atera daitezkeen ondorioetako batzuk honako hauek dira:

- 3.1. Hipokoristikoaren xerka gabiltzalarik, grafiek arazoak ematen dizkigute, adibidez batzuetan ez baitakigu <ch> digrafoak soinu belarra edo palatala irudikatzen duen.
- 3.2. Izen ttipi batzuek iraupen luzeagoa izan dute, aurrez uste genuen baino.
- 3.3. Zenbait izen ttipik 2009ko liburuan erakusten zen baino hedadura handiagoa zuten, herri gehiagotan ibiltzen ziren.
- 3.4. Izen ttipi batzuk aipatu lanean ageri den baino erabiliagoak ziren.
- 3.5. Izen ttipi batzuk alderdi bakar batean hedatu ziren. Gunekako agertze-joera hau hobeki aztertu beharreko puntu interesgarria da.

- 3.6. Orain badakigu hipokoristikoak, gehienetan bakarrik agertzen ziren arren, izen konposatuaren osagai ere izan zitezkeela, bereziki Pizkundearen ondotik.
- 3.7. Lehen ezagutzen ez genituen izen ttipiak azaleratu dira.

Laburdurak

- DEAH: Donostiako Elizbarrutiko Artxibo Historikoa.
- EAH-AS: Euskadiko Artxibo Historikoa, agiri sakramentalak.
- NAO: Nafarroako Artxibategi Orokorra.
- Pr.: protokoloa.

Bibliografia

- Altube, S., 1933, «Notas sobre el “Santoral Vasco” o “Deun Ixendegi Euskotarra” de Arana Goiri'ttar Sabin», *Euskera* 14:1, 153-196.
- Apalauza, A., 2008, *Imozko euskara*. Iruñea: Nafarroako Gobernuia.
- , 2012, *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*, «Mendaur» 10. Iruñea-Bilbo: Nafarroako Gobernuia-Euskaltzaindia.
- Arin, J., 1951, «Toponimia y vida rural en Ataun», *Eusko-Jakintza* 5, 129-152, 162-193 eta 267-286.
- Artola, K., 2005, «Zaraitzua aztertzeo ekarpen berriak (9 - Espartza: ahozko testuak)», *FLV* 99, 213-264.
- Ayerbe, M. R. & J. Elorza, 2008, *Archivo municipal de Zestoa (1338-1520)*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 136. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- & A. San Miguel, 2013, *Archivo Municipal de Ataun (1268-1519)*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 146. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- , I. Irijoa & A. San Miguel, 2012, *Documentación medieval del Archivo Municipal de Oiartzun. II. Pleito de los Ferrones (1322-1514)*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 145. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Barragán, M.ª D., 1997, *Archivo General de Navarra (1322-1349). I. Documentación Real*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 74. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Bazán, I. & M.ª A. Martín, 1999, *Colección documental de la Cuadrilla alavesa de Zuia. I. Archivo Municipal de Aramaio*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 93. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Bernal, E., 2013, «El Consejo de Castilla y las brujas de Vizcaya. Un ejemplo del desarrollo competencial del Consejo Real en el siglo XVII», *Huarte de San Juan. Geografía e Historia* 20, 49-70.
- Buces, J., 2011, *Orbaizetako etxeak. La Historia de Orbaizeta a través de sus casas*. Donostia: Orbaizetako Udala-Aranzadi zientzia elkarteia.
- Burguko Udala: <<http://ayuntamiento.elburgo-burgelu.eus>>.
- Camino, I., 1997, *Aezkoako Euskararen Azterketa Dialektologikoa*. Lasarte-Oria: Nafarroako Gobernuia.
- , 2004, *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernuia.
- , 2011a, «Pirinioak, ekialdea eta euskal mintzoak», in A. Sagarna, J. A. Lakarra eta P. Salaberri (arg.), *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina*, «Iker» 26. Bilbo: Euskaltzaindia, 773-822.

- , 2011b, «Ekialdeko euskararen iraganaz», in I. Epelde (arg.), *Euskal Dialektologia: Lehena eta Oraina*, ASJU-ren Gehigarriak 69. Bilbo: UPV/EHU, 87-153.
- , 2015a, «Oztibarreko mintzoaz eta haren lexikoaz», *FLV* 119, 5-60.
- , 2015b, «Amiküzeko ^heskuararen hezurdura lektala», in I. Epelde (arg.), *Euskal hizkera eta dialektoak gaur*, *Lapurdum*-en zenbaki berezia, 27-79.
- , 2016, *Amiküze eskualdeko ^heskuara*, «Mendaur» 11. Iruñea-Bilbo: Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia.
- Crespo, M. A., J. R. Cruz & J. M. Gómez, 1991, *Colección Documental del Archivo Municipal de Rentería. Tomo I*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 32. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- , —, — & J. A. Lema, 1996, *Colección Documental del Archivo Municipal de Mondragón. Tomo II. (1400-1450)*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 67. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Donostiako Elizbarrutiko Artxibo Historikoa: <mendezmende.org/eu/hasiera.html>.
- Euskadiko Artxibo Historikoa: <dokuklik.snae.org>.
- Goicolea, F. J., J. A. Fernández de Larrea, E. Villanueva, J. A. Lema eta J.A. Munita, 2005, *Honra de hidalgos, yugo de labradores: nuevos textos para el estudio de la sociedad rural alavesa (1332-1521)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Goihenetxe, E., 2011 (1966), *Onomastique du Nord du Pays Basque (XIe-XVe siècles)*, «Iker» 27. X. Videgain (arg.). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Hasparren Histoire / Hazparne Ondarea*: <<http://www.hasparren-histoire.fr/>>.
- Herrero, V. J. & M. Fernández, 2011, *Fuentes medievales del archivo municipal de Hernani (1379-1527)*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 142. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Idoate, F., 1979, «La casa del Caballo Blanco», *Rincones de la Historia de Navarra*, «Vianako Printzea» Erakundea. Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia, 86-90.
- Irigoin, A., 1957, «Cartas de Mariano Mendigacha a D. Resurrección María de Azkue», *Euskera* 22, 119-170.
- , 1986, «Las lenguas de los vizcaínos: antroponimia y toponimia medievales», in *En torno a la toponimia vasca y circumpirenaica*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea, 1-140.
- Irijoa, I., 2013, *Documentación medieval de los archivos municipales de Pasaia y Lezo (1361-1520)*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 147. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- & J. A. Lema, 2011, *Documentación medieval del archivo municipal de Oiartzun, I. Libros de estimaciones fiscales de vecinos y bienes raíces (1499-1520)*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 143. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Lekuona, M., 1955, «*Franziskua, Peria, Iesusa*», *BAP* 11, 273-275.
- Madariaga, J., 2010, *Azpeitia: Gizarte, Kultura eta Pentsamoldeak*. Vitoria-Gasteiz: Azpeitiko Udala.
- Mitxelena, K., 1955, «*Franziskua, Peria, Iesusa*», *BAP* 11, 113-115.
- eta A. Irigarai, 1955, «Nombres vascos de persona», *BAP* 11, 405-425.
- Orpustan, J.-B., 2000a, «Anthroponastique médiévale en Pays Basque: Prénoms et surnoms en Basse-Navarre et Soule au début du xive siècle (1305-1350)», *Lapurdum* 5, 183-221.
- , 2000b, *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baigorri: Izpegi.

- Osés, M., 2010, «El ajuar de una infanta», in E. Ramírez eta R. Salicrú (koord.), *Cataluña y Navarra en la Baja Edad Media*. Iruñea: NUP, 225-264.
- Paz Moro, A., 2013, *El Monasterio de Barria. Historia y documentos (1232-1524)*, «Inéditos de Historia» 7. Bilbo: UPV/EHU.
- Poupel, R., 1968, «Noms de maisons et lieux-dits de Cambo», *Gure Herria* 4-5-6, 119-131.
- Pozuelo, F., 2010, *Archivo Municipal de Salvatierra - Agurain. Tomo IV (1501-1521). Apéndice 1259-1469*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 141. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- , 2013, *Colección documental de la Cuadrilla Alavesa de Zuia. II. Archivos municipales de Arratzua-Ubarrundia y Legutio*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 149. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Salaberri Zaratiegi, P., 2003, *Euskal Deiturategia: Patronimia*. Bilbo: Eibarko Udala eta UEU.
- , 2009, *Izen Ttipiak Euskaraz*, «Onomasticon Vasconiae» 26. Bilbo: Euskaltzaindia.
- eta I. Salaberri Izko, 2014, «A Descriptive Analysis of Basque Hypocoristics», *FLV* 117, 187-211.
- Santazilia, E., 2015, «Garai arkaikoko euskara nafarraren lekukotasun berriak: gehiketak eta zuzenketak F. Maioraren liburuari», *FLV* 119, 109-146.
- Saralegui, C., 1971, *El Testamento de Carlos III de Navarra. Edición, estudio lingüístico y vocabulario*. Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia, «Vianako Printzea» Erakundea, Biblioteca Olave.
- Ugarte, F. M., 1973, «Nombres medievales vascos en Oñate», *BAP*, 29:1-3, 369-370.
- Urkixo, J., 1912, «Nombres vascos», *RIEV* 5, 56-57.
- Del Valle, F., 1933, «Una forma del femenino y el valor de la letra “ch” como diminutivo en los nombres de los guipuzcoanos de los siglos xv y xvi», *RIEV* 24, 176-181.
- , 1934, «El valor de la letra “Ch” como diminutivo en los nombres de los vascongados de los siglos xv y xvi», *RIEV* 25, 192-194.
- Virto, J. J., 2014, «El testamento de la reina Blanca de Navarra. La copia de los Archivos de Pau», *PV* 259, 131-158.
- Zabalza, I., 1995, *Archivo General de Navarra (1274-1321). I. Documentación Real*, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 61. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Zuazo, K., 2013, *Mailopeko euskara*. Bilbo: UPV/EHU.

Patxi Salaberri Zaratiegi

Giza eta Hezkuntza Zientzien Saila

Giza eta Gizarte Zientzien Fakultatea

Magnolien eraikina

Arrosadiko Campusa, z/g - 31006 Iruñea (Nafarroa)

Hiztegiak eta corpusak

Dictionaries and corpora

Ibon Sarasola
UPV/EHU

Abstract

In this work I discuss the dictionaries that have a corpus as their base. Firstly, I explain how corpus have changed lexicographical work and the way that computer technology has made it easier to work with such corpus. Secondly, I examine the different criterion that can be used in order to choose examples of usage for a dictionary, as well as some of the difficulties which emerge in this field, using examples from current Basque dictionaries.

Keywords: *Lexicography, corpus, example of usage, Basque dictionaries.*

Laburpena

Lan honetan corpus bat oinarri harturik egindako hiztegiez dihardut. Lehenik, corpusek hiztegegintza nola aldatu duten azaltzen dut, eta corpusen kudeaketan informatikak ematen dituen erraztasunak. Bigarrenik, erabilera-adibideak hautatzeko irizpide ezberdinak aztertzen ditut, gehi alor honetan sortzen diren arazo batzuk, gaur egungo euskal hiztegien adibideak erabilirik.

Hitz gakoak: *Hiztegegintza, corpusak, erabilera-adibideak, euskal hiztegiak.*

Corpusek erabat aldatu dute hiztegegintza. Orain arte, hiztegegileen jarduna, oro har eta hiztegi elebakarrei dagokienez, aurreko tradizioari jarraitu eta hari eustea zen. Aldaketak mugatzen ziren hitzen ohiko —hots, tradizioko— definizioetan hobekuntzak saiatzera edo adieren kopurua gehitzera. Hiztegi batzuetan, definizioen argigarri edo apaingarri gisa, erabilera adibideren bat gehitzen zen; baina horretan gelditzen zen kontua. Pentsatzen zen definizio egoki batek hitza zein testuingurutan erabil zitekeen, zein beste hitzekin jos zitekeen adierazten zuela.

Gaur egun argi-edo ikusten da hori ez dela horrela. Adibide simple bat aski izango da esan nahi dudana adierazteko. Gaztelaniaz, *explotar* eta *estallar* ia sinonimoak dira

adiera nagusietan; hala ere, gerrak, gaztelaniaz ez dira ‘explotatzen’, ‘estallatzen’ baik. Eta horrelakoetan, hain zuzen, nabaritzen zaie atzerritarrei noraino diren gaztelaniaren jabe: aski da norbaiti «ha explotado la guerra» entzutea edo irakurtzea, delako horrek oraindik ez duela gaztelania behar bezala menderatzen ondorioztatzeko. Bide batez: euskaraz, oraintsu arte gerrak eta gudak *piztu* egiten ziren; gaur egun Iparraldean tradizioari eusten diote, baina Hegoaldean *lehertu* egiten dira, zenbait idazleren luman bederen, nahiz eta *piztu* erabiltzen dutenak askozaz ere gehiago diren. Oraingoz.

Badago hitzaren definizio bat hau dioena: hitz jakin baten definizioa da hitz hori ager daitekeen testuinguruen multzoa. Definizioa muturrekoa da, baina ezin da ukatu ildo horretako definizioak askozaz operatiboagok direla definizio semantikoak baino, teorian bederen. Arazoa da orain arte ia ezinezkoa izan dela hitz bat ager zitekeen testuinguru guztien berri ematea. Gaur egun bide bat ireki da, «testuinguruen arabera» definizioak gogoan, lan tresna gisa kontuan hartzeko; ez, agian, definizio semantikoak ordezkatzeko, baina bai haien osagarri nahitaezko izateko. Aipatzen dugun bidea corpusena da.

Zer da corpus bat? Berez, testu multzo bat, besterik gabe. Hiztegitzintzan, hizkuntza idatziaren hiztegitzintzaz ari bagara, hizkuntza horretako testuen bilduma jakin bat. Argi dago ia inongo hizkuntzak sortu dituen esaldi idatzi guztiekin lan egitea ezinezkoa dela. Egiteko modukoagoa da urte periodo bateko hiztegia moldatzea esaldi multzo jakin baten bidez. Adibide ezin konkretuago bat aipatzeko: *Eguno euskararen hiztegia* delakoa hartuko dut hizpide, hori baita egiten ari naizen hiztegia azken urteotan.¹ Izenburu horretan, *Eguno* hitzak esan nahi du 2000-2006 urte periodoa. Hiztegi horri dagokion corpusa, berez, denbora tarte horretako euskarazko produkzio idatzi osoari legokioke, egunkarietatik hasi eta saiakeretan buka. Argi dago horrelako corpus bat ezin erabilizkoa gertatzen dela, are euskara bezalako produkzio apaleko hizkuntzentzat. Horrek laginekin lan egitera bultzatzen du nahitaez. *Eguno euskararen hiztegia*-ren kasu konkretuan lagin horrek 25,1 milioi testu-hitz ditu: horietako 13,1 milioi liburuei dagokie eta 12 milioi *Berria* egunkariari eta *Herria* aste-kariari.

Informatikak ireki du horrelako tamainako laginekin lan egiteko bidea. Informatika nahitaezkoa da, bai horrelako corpusa osatzeko, bai ustiatzeko. Hasiera batean, testuen bertsio elektronikorik ez zegoenean, lan gaitza zen, zeren lehenik corpusa osatuko zuten testuen bertsio elektronikoa sortu behar zen, hots, ikertzaileak berak pasatu behar zituen testuak euskarri elektronikora. Gaur egun, gure kasu konkretuan, adibidez, XXI. mendeko euskarazko prosa testu gehienak bertsio elektronikoa daude, eta orobat *Berria* eta *Herria* aldizkariak. Corpusa, hortaz, osatua dago. Baina horrek ez du esan nahi testu bilduma hori hiztegitzintzan erabiltzeko moduan dagoenik, horretarako programa informatiko jakin batek prozesatu behar baitu. Horretarako bideak bat baino gehiago dira. *Eguno euskararen hiztegia*-ren corpusaren kasuan, testu bilduma esaldika zatitu zen. Hipotesi gisa hartuz testu horietako esaldiak zortziren bat hitz izango dituztela batez beste, hiruren bat milioi esaldiko corpus bat izango dugu gorago aipatu dugun *Eguno euskararen hiztegia*-ren laginean.

¹ Sarean kontsulta daiteke <<http://www.ehu.eus/eeh/> helbidean>.

Hurrengo urratsean esaldi horiek aleatorioki nahasten dira, hemen harira ez datozen lege kontuak medio. Puntu honetara iritsita, azal dezakegu zertan datzan corpus hori ustiatuko duen programa informatikoaren lana. Har dezagun corpus horretako esaldi bat, hau adibidez, Pio Barojak idatzi eta Josu Zabaletak itzuli zuen *Jakintzaren arbola*-ren 143. orrialdeko hau:

Andresek baratzea, madariondoak, albertxiko-arbolak eta granadondoak hostoz eta lozez beteta ikusi zituen.

Corpuseko esaldi hori, egin behar dugun hiztegiko *baratze*, *madariondo*, *albertxiko*, *arbola*, *eta*, *granadondo*, *hosto*, *lore*, *bete* eta *ikusi* sarreretan agertzeko modua asmatu behar dugu. Argi dago egiteko hori eskuz ere egin dezakegula. Egia esan, Koldo Mitxelena sistema hori erabili zuen hasiera batean bere hiztegiaren lehen bertsioa tresna informatikorik gabe lantzen hasi zenean. Berak esaldi hori, demagun, papezko txartel batean izango zuen, hau da, fitxa batean. Fitxategian, *albertxiko* hitzaren parean egongo zen hasieran fitxa hori; hiztegiko *albertxiko* sarrera bukatzean, delako fitxa *arbola* hitzaren tokian sartuko zen fitxategian. Hiztegia *arbola* sarrerara heltzean, han egongo zen esaldiaren fitxa sarrera horretan erabilia izateko eta, ondoren, *baratze* hitzaren tokira eramango zen fitxategian. Eta horrela arituko zen Mitxelena, *madariondo* sarreran erabiliko zen arte.

Gaur egun, informatika gailuei esker, aurreko paragrafoan azaldu dudana operazioa automatikoki egin daiteke. *Egungo euskararen hiztegiaren* oinarri den corpusa kudeatzeko Josu Landak prestatu zidan *Corpus arakatzailea*-k bi zutabe ditu. Lehenengoak itxura hau du:

Lehenengo zutabe horretan aztertu nahi den hitzaren forma ezartzen da. Ikusten denez, *madariondo* 'hitza' aukeratu da. Eta hitz gisa aukeratu da. Corpus arakatzaileak 'lema' aukera ere onartzen du. 'Lema' aukerarekin arakatzaileak *madariondo*, *madariondoa*, *madariondoek*, *madariondoetan* eta saileko gainerako guztiak ere bilatuko zituen; 'hitza' aukerarekin, 'madariondo' letra saila agertzen den esaldiak soilik jasoko ditu corpusetik. Lauki horien azpian morfologia izeneko laukia agertzen da:

Morfologia:

Kategoria:

Aditz mota:

Aditz-multzoa:

Aditz-denbora:

Aditz-pertsona:

Beste aditz-ezaugarriak:

Atzizkiak:

Aurrizkiak:

Kasuak:

Numeroa:

Zutabe hori aukerakoa da, eta arakatu nahi den hitzaren ezaugarriak zehaztu nahi direnean erabiltzen da.

Corpus arakatzaileraren eskuineko zutabeak itxura hau du:

Emaitza orokorra	Prentsa	Liburuak	Corpusa murriztu
4 esaldi / 3 liburu			
1 / 1 orrialdea			
On Camillo, GIOVANNI GUARESCHI / KOLDO BIGURI (Ibaizabal, 2001)			
1.Orr.: 264			
Madariondo historikoaren azpiko mugako hesira heltzean, bertan eseri zen.			
2.Orr.: 265			
Ondoren, bera zutitu zen eta, tribu guztia pixka bat aparte jarraitzen zitzaiola, madariondo aldera abiatu zen.			
Ugerra eta kedarra, SONIA GONZALEZ (Txalaparta, 2003)			
1.Orr.: 180			
Txikitan baserriko baratze alboan etzaten nintzen, madariondo baten pean; orduak eta orduak eman nitzakeen hantxe, gihar bat ere mugitu barik, hilda nengoela pentsatuz.			
Azken gutuna, VASSILI GROSSMAN / FELIPE JUARISTI (Erein, 2005)			
1.Orr.: 29			
"Eta han beheraxeago, madariondo zaharraren azpian, mediku andrea ikusten nuen, ez naiz haren izenez gogoratzen, behin izan nintzen haren etxean begiak sendatzera joanda; lana amaitu ondoren, zumezko aulki batean esertzen zen, madariondo ren azpian, eta liburu bat irakurtzen zuen."			
1 / 1 orrialdea			

Ikusten denez, arakatzaillearen lanaren emaitza agertzen da hor: lehen zutabeen hautatu dugun *madariondo* hitza lau aldiz agertzen da corpusean, laurak liburuetan: bi aldiz Giovanni Guareschik idatzi eta Koldo Bigurik itzuli zuen *On Camillo* liburuan, 264. eta 265. orrialdeetan; behin Sonia Gonzalezen *Ugerra eta kedarra* liburuan 180. orrialdean, eta behin Vassili Grossmanek idatzi eta Felipe Juaristik itzuli zuen *Azken gutuna* liburuan. Ez dago agerraldirik prentsa testuetan. Eskuineko zutabeen ‘hitza’ aukeraren ordeztu ‘lema’ aukera hautatu izan bagenu, 13 agerraldi izango genituen, 7 liburutakoak, eta *madariondo*-ren agerraldiez gainera *madariondoa*, *madariondoraino*, *madariondoaren*, *madariondokoak*, *madariondoak*, *madariondora*, *madariondoren* formen agerraldiak ere izango genituen.

Lehenengo zutabera itzuliz, bertan bi lauki baino ez ditugu erakutsi, baina corpus arakatzailleak horrelako bost ditu. Nik jakin nahiko banu zenbat agerraldi dauden *madariondo zahar* edo *madariondo inausketa* bikoteenak, orduan gorago ikusten den bigarren laukia ere erabiliko nuke, bertan ‘eder’ edo ‘inausketa’ ezarriz. Berdin jokatuko nuke hitz hirukote, laukote edo boskoteak arakatu nahiko banitu, hiru, lau edo bost lauki erabiliz.

Madariondo aukeratu dut agerraldien adibidea emateko. Agerraldi gutxi dituelako hautatu dut, hain zuzen. *Etxe* lema hautatu banu, 45.798 izango ziren agerraldiak, 42.938 esalditan, 276 liburu eta 9.691 prentsa artikulutakoak esaldi horiek. Hori EPG [*Ereduzko prosa gaur*] corpusa erabiliz gero; ETC [*Egungo testuen corpusa*] erabiliz,² zeinak 269,2 milioi testu-hitz baititu —hots, 269,2 milioi esaldi, hiztegi-gilearen ikuspegitik—, orduan *etxe* lema agerraldiak 645.119 izango lirake.

Argi dago *etxe* sarreran 645.119 erabilera adibide dituen hiztegi batek ez duela inolako zentzurik inongo aldetik. Ehunka pertsonak ehunka urte beharko lituzkete oinarri hori erabiliz hiztegi bat gauzatzeko eta, dena dela, haien lanaren fruituak ez luke ezertarako balioko. Ezta 645.119 erabilera adibide horien hautaketa bat egin bagenu ere, mila erabilera adibideko, demagun. Merezki du arazo honi buruz iruzkin batzuk egitea.

Har dezagun *Euskaltzaindiaren hiztegi*-an ‘zubi’ sarrera. Hau dio:

zubi 1 iz. Ibai, errepide eta kidekoen gainetik igarotzeko eraikuntza. *Ondarroako zubira heldu nintzenean. Zubi gainean zegoela. Zubi batetik igarotzen. Zurezko zubi estali bat. Hamazazpi begiko zubia. Zubi batetik bota zuen bere burua. Ura zubiaren azpitik bezala igaro.*

2 iz. *Irud. Batzueganik besteenganako bideak eta zubiak zabaltzen saiatu behar genuke. Zirt edo zarteko jendea omen garenez, ez ditugu erdi bidea ez bitarteko zubiak begi onez ikusten.*

3 iz. *Itsasontzi baten egitura garaiena, aginduak emateko erabiltzen dena.*

4 iz. *Bi jaiegunen arteko edo jaiegun baten aurreko edo ondorengo opor eguna edo egunak; egun horiek osatzen duten oporraldia. Urri hasierako zubia aprobetxatu nuen Londresera joateko.*

zubi begi, zubi-begi Zubietan, zubi-bularren edo pilareen arteko hutsartea. **Ik. begi 7.** *Deba ibaiak larrialdi maila gainditu zuen ordu batzuetan, zubi-begiak ia guztiz estalita zeuden hainbat lekutan.*

² Biak EHUko Euskara Institutuaren webgunean, <http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/ereduzkoa/> eta <http://www.ehu.es/etc/helbideetan>, hurrenez hurren.

zubi bular, zubi-bular Zubi baten zutabeetan egituraren indargarri jartzen den kontrahorma modukoa. Ik. **ostiko**². *Igartzako zubiak korrontearen aurka dagoen hiruki itxurako zubi-bular bat ere badu.*

Egungo euskararen hiztegia egiteko erabiltzen ari naizen corpora *Ereduzko prosa gaur* izenekoa da, gorago aipatu dudana. Corpus horretan zubi lemak 2.634 agerraldi ditu, 209 liburu eta 621 prentsa artikulutan. 2.634 agerraldi horietatik 190 bat hautatu ditut, hemen behean agertzen direnak, sarrearen egituraren barnean:

zubi 1 *iz* ibai baten edo beste zernahi eragozpenen gainetik igarotzeko eraikuntza.

Hau ez da zubia, zubibidea baizik. *Piarres Aintziart.*

Sinketenea Arnegiko aldean dago; eta zubia bazihuan Sinketenetik eta Arnegizaharreko alorrera, zeina orain auto aparkaleku bilakatua baita. *Angel Aintziburu / Jean Baptiste Etxarren*

Areatzako zubia igaro duzu ondoren, eta Alde Zaharrera sartu zara gero. *Rafa Egi-guren*

Inoiz azaldu izan dut, gure literaturan zubia igarotzeak adierazten duen zori aldaera. *Patziku Perurena*

Artzain bat zen bere artaldearekin zubitik gaindi pasatzen ari. *Angel Aintziburu / Jean Baptiste Etxarren*

Taberna batetik ohi baino edanago irten zelarik, zubia zeharkatzean, haize basatiak jo eta ibaira eraman baitzuen. *Felipe Juaristi*

La Mercedeko zubia gurutzatu eta erriberatik merkatu-plazaraino. *Unai Iturriaga*

Zubiak zartatuak eta hautsiak zituen pilareak eta harroinak, eta zubia goiti-beheiti zihuan, baita zubitik zihozen jendeak ere. *Joan Mari Irigoien*

Ibaia ikusten zen zubitik, eta irla bat ibaiaren erdian, eta beste zubi batzuk. *Unai Elorriaga*

Istripua zubiaren ainguraketa sistemak huts egiterakoan gertatu zen. *Berria - Euskal Herria*

Bizikleta uzten dut, zubiaren karelaren kontra. *Eskarne Mujika*

Ni ibaiari begira nengoen besoak gurutze nituela zubi bateko karelean. *Anjel Lertxundi*

Zubiaren petrilerantz egin zuen, eta marrubi ziria hartu. *Bernardo Atxaga*

Auxtin Zamora-k «Trapuetan haizea» bere laugarren liburua, Senpereko Utsalai zubiaren gainean aukeztuko du. *Herria*

La Merced zubiaren paretik San Anton zubiraino, kalean zeharka eta gurutzatuta, kontainerretatik sua eta kea. *Paddy Rekalde*

Alcatraz uharteko argiak ikusten nituen eskuinetara, eta Golden Gate zubikoak ezkerretara. *Bernardo Atxaga*

Brooklyngo zubiaren kableen artetik. *Lopez de Arana*

Brooklyngo zubiko arku gotikoak. *Harkaitz Cano*

Hemen ere, oraino berantean, ageri zen zubiaren pitrail muturra, Sinketeneari loturik zegoena. *Angel Aintziburu / Jean Baptiste Etxarren*

Williamsburgeko zubia osatzen duten X itxurako trentadura haiek, egitura metaliko hura nire buruan daukat honez gero. *Harkaitz Cano*

Zubia 'Z' itxurako hormigoi piezek osatzen dute. *Berria - Euskal Herria*

Segovian, Eresma ibai bere bidetik atera eta 2 zubi eraman zituen ipurditik. *Pello Zabala*

Beasain-Altsasu trenbidea egiteko hainbat zubi jaso eta tunel zulatu behar zenez, mendiko lan gogor horretan Alpeetan trebatuak ziren bidegile italiarrak ekarri behar izan zituzten. *Koldo Izagirre*

- Hainbat biadukto, zubi eta tunel ere egingo dituzte. *Berria - Euskal Herria*
- Beste zubi bat egin zen denbora guti barne eta hirugarren bat ere, baina hau burdin-bidearentzat. *Herria*
- Zubia zahar-berritzen. *Herria*
- Zubia ere berreraiki genuen geure tropen pasabidea bermatzeko. *Agustin Osoa*
- Simone de Beauvoir zubia zabalduko dute Parisen, uztailean. *Berria - Kultura*
- Zubia 1995ean ireki zuten: enpresa pribatu batek eraiki zuen, eta harrezkeroztik kudeatzen du. *Berria - Mundua*
- Maria Kristina zubia inauguratzen da Urumea ibaian. *Askoren artean*
- Bizpahiru aldiz segurik, zubia berritu behar ukan zuten, lehertu zelakotz. *Herria*
- Metroaren Etxebarriko zubia erori da. *Berria - Euskal Herria*
- Inbasioa eragozteko lehertu genituen zubiak. *Berria - Mundua*
- Ezerk ezertarako balio ez duen arren, guk zubiak leherrarazten ditugu hala ere, jo-koari jarraitzeko. *Josu Zabaleta*
- Etxebarrin zubia hondoratzeak ez ditu metroaren epeak aldatuko. *Berria - Euskal Herria*
- Beste karga batekin zubia bota eta trenaren gainera erorarazi dute. *Fernando Rey*
- Donibane Lohizunen 350 lagunek zubia moztu dute CPE kontratua atzera botatzeko eskatzeko. *Berria - Ekonomia*
- Zubiak itxita jarraitzen zuela oraindik, eta ea zer egin behar nuen gauean. *Xabier Mendiguren Elizegi*
- Diapositiban ageri den zubiak bi begi ditu, berdina ikusi batean, zirkulu osoak osatzen dituzte uretan islatzean. *Joxemari Urteaga*
- Arku txapal bakarreko zubia, Gareskoaren antzekoa. *Txillardegia*
- Ohartu gabe iragan dut Ages eta Atapuerca herrien arteko arku bakaneko zubia, San Juan de Ortega herriak erromesentzat eraikia. *Piarres Aintziart*
- Sinbologia berbera betetzen du, zazpi arkuko zubian iragotzen den gure zaldi majokoak. *Patziku Perurena*
- Coloradoko Royal Gorge zubia da kableen bidez sostengaturiko munduko zubirik altuena. *Berria - Gaiak*
- Heriotza gozoa omen da zubi horretatik jauzi egiten duenarena. *Harkaitz Cano*
- Neure buruari esaten nion ezen agian igarotzen utzi zigutela bi postuen artean zubiaren erdian harrapatzearen. *Juan Kruz Igerabide*
- Zaldiak trostan hasi ziren zubiaren gainean. *Felipe Juaristi*
- Erreka zubiaren azpitik igarotzen da, eta putzu handi bat eratzen du zenbait yarda harantzago. *Koro Navarro*
- Zubiaren azpialdean, Campo Volantineko paseo luzea eta Guardia Zibilaren komandantzia. *Unai Iturriaga*
- Mozkorkerian ibili, lanik egin ez eta zubi azpian lo egin. *Matias Mujika. ik behe-
rago 12.*
- Niri bizkarra eman, eta zubi azpira abiatu zen modatik pasatutako duintasun baten imintzio eginez. *Anjel Lertxundi*
- Zubi azpitik ibai beldurgarri bat zihoan sugez, dragoiez eta harrobioz josita. *Askoren artean*
- Zubi azpiko bazter batean uzurtuta jonki bi ari dira beso ubelduak ferekatzen, gerizpean. *Paddy Rekalde*
- 2 (izenondo eta izenlagunekin)**
- Etxea trabeska dago kokatua karrikan, Chenonceaux-eko gaztelua bezala Cher-en gainean, eta haren azpitik pasatzen da karrika zubi luzeko arku moduko bati esker, estua, bobedatua eta iluna. *Koldo Izagirre*

Zubi moderno eta malgua kulunkan hasten da, batera eta bestera. *Fernando Morillo*

Arga ibaia gainditzen duen zubi ederra hartu arte. *Piarres Aintziart*

Veneziako zubi dotore haietako batetik. *J.M. Olaizola «Txiliku»*

Garesko zubi ospetsuaren erdi-erdian, garai batean, kapera bat zegoen. Zubirik sendonek ere datorren uraren bat-bateko indarrari eutsi ezin diotela. *Martin Anso*

Brooklyngo zubi erraldoiaren oinarriak, kanpotik harripila gotor eta betea diruditenak, hutsik daude barrualdean. *Harkaitz Cano*

Alde banatetik harri bat jartzea besterik ez zitzaien falta hiru arkodun zubi galanta osatzeko. *Pako Aristi*

Aipatzen du ere [...] Ponte de Mulla deitzen duen zubia, hots, Pisuerga gainditzen duten hamaika arkuak finkatzen duten zubi ohargarria. *Piarres Aintziart*

Oso zubi alemaniarra da, nolabait esatearren: altzairuzkoa, x formako trentzaduraz betea, graffitiz estalia, itxura zaharkitua duena. *Harkaitz Cano*

Ola, errota, harrobi eta meategi zaharrak; zubi hautsiak; iturri agortuak. *Juan Luis Zabala*

Hiriko sarreraren aitzinetik iragatean, zubi jasogarriaren kateen karranka entzun dut. *Koldo Izagirre*

Lehorreko Atearen aurreko zubi altxagarri hura. *Txillardegi*

Sarbide bakarra zegoen harako: zubi altxagarri bat, amildegi ezin malkorragoen gainean ezarria. *Jon Muñoz*

Bonba ordurako zubi higikorrean zen eta jai alai jokalaria biak loturak askatzen ari ziren, hura jaurtitzekotan. *Edorta Jimenez*

Hau da Zubi Esekia edo Bizkaiko Zubia. *Urtzi Urrutikoetxea*

Zubi eskegiaren argazki erraldoiaren azpian. *Josu Landa*

Erakuslehoan ageri zen zubi arkudunak eta urmaelak zituen lorategi japoniar baten miniatura. *Lopez de Arana*

Kale horrek bazituen bi zubi beiratedun, kale gainetik igarotzen zirenak. *Josu Zabaleta*

Zubi erromanikoa, bere sei arkuekin, ederretsi gabe ezin da pasatu. *Piarres Aintziart*

Aspera zubi erromanoa, xumea bezain pollita, iragan dut. *Piarres Aintziart*

Zurezko bi zubi dauzka, pilote gainean eraikiak, ubidearen zabalera osoa nabigazioarako libre uzteko moduan jarriak. *Karlos Zabala*

Harrizko zubi bat, uztai eder batez egina, mende bat iraunen zuena. *Michel Oronoz*

Bi arkuko harrizko zubi batek lubakia zeharkatu eta gazteluko atera zeraman. *Alberto Ladron Arana*

Modako zubia zen hura; Parisko lehen zubi metalikoa! *Jon Muñoz*

3 (bitz elkartuetan lehen osagai gisa)

Puyannek hantxe jarri zituen soldaduak zubi-saria kobra zezaten. *Martin Anso*

Zubi-begian ozta-ozta sartzen zen uraren emana, zubi-gaina ere putzu handi bat zen. *Xabier Mendiguren Elizegi*

Denbora hori guzia ez duzu emanen ontziaren zubi-hegitik so eta so, beha ta beha. *Herria*

Londongo «Tower Bridge» ezaguna, goiko bi zubi-erdiak zabalik. *Txillardegi*

Zubi bat zegoen ibai hartan ertz batetik bestera; eta urkabe bat zubi-bukaeran jarria, auzitegi bat-edo ondoan zeukana. *Patxi Ezkiaga*

Geltokia baino lehentxeago, zubi akabuko aterpe horretan, soinujole itsu bat egoen da beti. *Harkaitz Cano*

Joanes, kezkegatiak baino ardoagatik zorabiatuago, zubi-hormara hurbildu eta estropezu eginez gorputz erdia ibai aldera kanpoan geratu zenean. Lampedusatik Tripolira doan aire-zubi bat ezarri dute etorkinak kanporatzeko. *Felipe Juaristi*

Moilan, hozkailu biltegi berriak, zubi-garabiak, arku-garabiak, ro-ro arrapal haiek, gordailutegi frankoak. *Urtzi Urrutikoetxea*

Phips-ek ostiko jotzen zuen aurrealdeko zubi-gazteluan, draga eta gakoan artean. *Juan Garzia*

Lurrikara baten zalapartaz zubi-galtzadetan jauzi eta gupil zebilen gurdi ozen, klankatsu hau guztia. *Koldo Izagirre*

Izen hori zubi-izena dela esan liteke. *Edorta Jimenez*

4 (hitz elkartuetan bigarren osagai gisa)

Ez normahi nola nahika iragaiteko muga-zubi horietarik. *Herria*

Baina oso maite nuen nik atzealdeko sorotik gora igotzen zen egurrezko mandio-zubia. *Txillardegi*

Mikel Strogoffek Volga ibaia gurutzatu zuen zalditeriako kosakoek zaindutako txalupa zubi batean zehar. *Karlos Zabala*

Tropa kopuru handi bat zenbait versta ibaian behera bidali eta beste aldera igaro ziren berariaz moldaturiko txalupa zubi batzuen bidez. *Karlos Zabala*

Gainbehera ttipi baten ondotik, Burdin Zubian gaude. *Angel Aintziburu / Jean Baptiste Etxarren*

Ponferrada, Aimeri Picaudek aipatzen duen «Pons ferratus» delakoa, Sil ibaiko burdin-zubiak indartua. *Piarres Aintziart*

5 irudl/hed

Isiltasuna zubi. *Jokin Urain*

Eskuinean arku eta ezkerrean biolinaren zubia —hatzak luzeegi eta zubia laburregi—. *Felipe Juaristi*

Bat-batean, Fermin Reinaren begiradak zubi bat eraiki du bikotearen eta nire artean. *Pako Aristi*

Bi zubi eraikitzeke: munduaren eta nire artekoa eta nire familiaren baitakoa. *Ana Urkiza*

Hortaz baliatu zen Mikel Laboa iparraldeko jendearekin zubiak eraikitzeke. *Herria*

Itzulpena dugu bide bakarra zubi egiteko: beste hizkuntzen eta gurearen artean; lehenaren eta etorkizunaren artean; kultura unibertsalaren eta euskal gizabanako bakoitzaren artean. *Anjel Lertxundi*

Idazlea irakurlearengandik bereizten duen ibaia zeharkatzeko zubiak dira literatura lanak. *Joxerra Garzia*

Irganaren eta uestzko geroaren arteko zubi, Coca-Cola iragarkiek egiten dute argi. *Edorta Jimenez*

Kultura ezberdinen arteko zubia izan behar dira hizkuntzak. *Berria - Euskal Herria*

Unibertsitate eta industri sektore batzuentzat oso onuragarri izan daiteke hezkuntza-sistema hau, bien arteko zubia baita. Berria - Gaiak Editorea bitartekaria da, zubia da idazlearen eta irakurlearen artean. *Ana Urkiza*

40 edo 42 orduko lanaldia, hilabeteko opporraldia, zubiak eta ordu erdi ogitarte-koarentzat. *Berria - Ekonomia*

Salbatore egunak ekarri du usaian bezala asteburu luze bat, gero eta jende gehiagok «zubia» egiten-eta. *Herria*

Langile askok zubia eginen baidute edo aste guztia lanik gabe zeren abendoaren 6 eta 8 besta buruak baitira. *Herria*

6 (*irud/hed, izenondo eta izenlagunekin*)

Gizartean integrazteko zubi ezin hobea da. *Pako Aristi*

Sole diabetikoa da, bihotzekoak eman zion eta zubi koronario hirukoitza egin behar izan zioten. *Berria - Mundua*

Bizitzaren eta heriotzaren arteko zubi tragikoan, borrokan ari dira biak. *Berria - Kultura*

Atzerrian hil ondoren, musikazko zubi baten bidez jaioterrira joan nahiko balute bezala. *Felipe Juaristi*

Txiki eta Lauaxetaren artean badago 40 urteko denbora tarte zubi labor bihurtzen duen dimentsio bat, bien espirituak elkarri aurrez aurre begiratu eta bat egiten duten trantze bat. *Jokin Urain*

Koherentzia harrizko zubi zahar bat da, agintariak esaten ari zaizkigunaren eta euren bizitzan egiten dutenaren arteko leizearen bi aldeak batzeko luzatu ezin daitekeena. *Pako Aristi*

7 (*irud/hed hitz elkartuetan lehen osagai gisa*)

Egun horretan Iralak, BISen eta FBIren zubi-gizonari, Agirrek sinaturiko gutunak helarazi dizkio. *Edorta Jimenez*

8 (*irud/hed hitz elkartuetan bigarren osagai gisa*)

Betaurrekoak, sudur-zubia baino dezentez beherago jarriak. *Anjel Lertxundi*

Erretzeko erabiltzen zituen bi hatzez sudur-zubia estutu eta begi keinua kizkurtu zuen berriro ere. *Harkaitz Cano*

Adarrak belarri-zubitik askatu, eta, blaust!, erori zitzaizkion behin, ustekabea, betaurrekoak. *Joxerra Garzia*

Bi estatuen eta ETAre arteko «komunikazio zubia» egotea ona dela nabarmendu zuen. *Berria - Euskal Herria*

NEBk tradizio luzea du nazioarteko finantza-bizitzaren erregulazio ez formalean, eta horrek, zenbait alditan, garapen-bideko herrialdeen aldeko mailegu-zubi bat egitera eramane du. *Koro Navarro*

9 bi jaiegunen artean dagoelako jai egun bihurtzen den laneguna.

Salbatore egunak ekarri du usaian bezala asteburu luze bat, gero eta jende gehiagok «zubia» egiten-eta. *Herria*

Langile askok zubia eginen baidute edo aste guzia lanik gabe zeren abendoaren 6 eta 8 besta buruak baitira. *Herria*

40 edo 42 orduko lanaldia, hilabeteko oporraldia, zubiak eta ordu erdi ogitarte-koarentzat. *Berria - Ekonomia*

Guk San Jose zubian utzi genuen piztuta, ez bi aste luzez. *Patxi Iturritegi*

Ertzaintzak trafikoko operazio berezia egingo du maiatzaren 1eko zubian ere. *Berria - Euskal Herria*

— Kanpina hartuta Aralarra joan behar dugu urriko zubian! *Pako Aristi*

— Leirerekin mintzatua naiz, 15eko zubian Posets aldera joateko. *Aingeru Epaltza*
Maiatzaren leheneko jai-zubian. *Patxi Iturritegi*

10 itsasontzi batean, egitura garaiena, aginteak emateko erabiltzen dena.

— Deabrua beti zelatan eta pilotua beti zubian! —esan zidan ontziburuak. *Edorta Jimenez*

Ontziburua zubiko mailetan behera gain-bizkarrerantz ziholarik. *Edorta Jimenez*

Ezkutatu egin zen, artilleroek kanoia finkatu eta eskotilan behera egin zuten, serbiola gelditu zen bakarrik zubian, prismatikoak begietan. *Koldo Izagirre*

Halako maukarik, ez da begi bistan edukitzen itsaspeko bat marea guztietan, ez duk sutunpa handirik behar, itsaspekoa ahula duk azalean, eta hura zegoen moduan, izardunak zubian, eskotilak zabal, lotua baino lotuago. *Koldo Izagirre*

Stella Maris Berria-k, aldiz, kroskoa eta zubia konpondu beharko ditu. *Berria - Ekonomia*

Eskotilak zabaldu zituzten, zubi aurreko kanoia noratu ziguten. *Koldo Izagirre*

Sukaldeak, okindegiak, itsasontziaren makinak hainbeste berotzen zituzten itsasontziko zubi faltsuak, ezen hamar preso hil baitzituen hango beroak. *Karlos Zabala*

Juan Fructuoso Duñabeitia de la Mota kapitainak, bere kargaontziaren zubian, zerbitzu ederrak bideratzen ditu. *Edorta Jimenez*

De Espinosa eta Lope Iraurgikoa txopako zubian geratu ziren. *Felipe Juaristi*

Gainezka zegoen ontzi zubiaren alde hau, eta txopako bidaztiak ez ziren nahasten itxura eta kolore anitzeko talde horien artean. *Karlos Zabala*

Burdinazko ate arranditsuak harrapatu zidan begirada orduan, gainean itsasontzietako aginte-zubia gogorazten zidan kristalezko eraikuntza bat zeukala. *Urtzi Urruti-koetxea*

Zenonek, aginte-zubian adi, makina erdian zekarren ontzia. *Edorta Jimenez*

11 *Erromako zubi* ostadarra.

— Andre Mari Martxokotik 15 egunera, kukuk jotzen ezbadu, idi gurdia hartu eta Erromako zubira joan bila. *Pello Zabala*

Aingeru Guardako egunear kukuak Erromako zubian jotzen du lehenbizi. *Pello Zabala*

Eguna huskeriatan jardun zuenari abisatzera zetorren, dena erromako zubia bezain galkorra zela. *Anton Garikano*

Erromako zubi azpitik igarotzen dena, gizona bada emakumetu egiten da, eta emakumea bada gizondu. *Patziku Perurena*

12 *zubi azpi iz ik zubipe*.

Txiroen beste egoitza trenbideko zubi azpia duzu. *Gotzon Garate*

Erran dautate, Parisen zubi azpi horietan lo egiten dutenek ere berekin badutela [mugikorra], zer gerta ere. *Herria*

Horietako askok beren borondatez aukeratu omen zuten kale bazter edo zubi azpietako bizimodua. *Joxean Agirre*

13 *zubi lan (orobat zubilan g.er.) · irudlhed*

Ikasleek euskara ikasten urte batzuk igarotzen dituztenean, ez dugu nahi horrekin konformatzerik; zubi lan horretan ere lagundu egin behar zaie. *Berria - Euskal Herria*

Idea batetik besterako zubi-lana, begirada batetik bestera, proposamen batetik bestera. *Berria - Kultura*

Taldean eta zaleen arteko bitartekariak gara eta ondorioz zubi lan hori eman behar dugu. *Berria - Kultura*

Zubi-lana egiten zuen orria falta zitzaion tituluaren eta hitzaurrearen artean. *Anjel Lertxundi*

Goriev eta Miaja jeneralen arteko zubi lanetan zebilela adierazi zion Koltsov Pravda egunkariaren kazetariak. *Lutxo Egia*

Stephensek bi aldeentzat ona izan zitekeen adostasuna lortzeko zubi lana egin zuen, «itzultzaile lana». *Berria - Kirola*

Habe-, zutabe- eta zubi-lana egiten duten hezurretako arazoak ezagun zaizkio egitura-ingeniariari. *Irene Aldasoro*

Lokailuen zubi-lana; erakusle eta deiktikoen jendetasuna; sintaxiaren herabetasun ezkutuzalea. *Joxerra Garzia*

Panel atedunak, baina, desplazatu daitezke agertokian zehar eta zubi-lan sinboliko interesgarria betetzen dute mugimenduaren eta interpretazioaren artean. *Berria - Kultura*

Euskaltzaindiaren hiztegiko zubi sarreran ematen diren 12 adibideak lau adiera eta bi azpisarreretan bilduak agertzen dira. Sailkapena aski egokia da sarreraren edukiaz jabetzeko, paragrafo bakoitzak 2 adibide baititu batez besteko. *Egungo euskararen hiztegi*an ordea, 190 bat adibide ditugu. Argi dago adiera eta azpisarrerara gehiagotan sailkatu behar ditugula, adibideok biltzen duten informazioa halako ordena baten arabera eta eraginkorki iritsi dadin irakurlearengana.

*Egungo euskararen hiztegi*an, ikusten denez, 190 erabilera adibideak 10 adiera eta 3 azpisarreratan sailkatzen dira. Adibide gehien dituen paragrafoa lehen adierari dagokiona da, hots, paragrafo nagusiari. Paragrafo horrek 51 adibide biltzen ditu, gehitxo agian, eta efizientziaren muga, nire ustez. Bide batez, goiko adibideetan esaldiaren autorearen izena baino ez da aipatzen. Ordenagailuko pantailan, aldiz, liburuaren izena eta adibidea dagoen orrialdea ere adierazten dira.

Badago *Euskaltzaindiaren hiztegi*an eta *Egungo euskararen hiztegi*an taxutu diren adiera eta azpisarreraren artean desberdintasun nabari bat. *Euskaltzaindiaren hiztegi*an irizpide semantikoak erabili dira sailkapena egiteko. *Egungo euskararen hiztegi*an aldiz, irizpide formalak erabili behar izan dira askotan, adibide multzo erabilgarriak lortzeko. Ikusi dugunez, lehen adieran *zubi* sarreraren definizioa eman dugu, definizio semantikoa, noski. Gainerakoetan adierazpen hauek aurkitzen ditugu:

2 (*izenondo eta izenlagunekin*); 3 (*hitz elkartuetan lehen osagai gisa*); 4 (*hitz elkartuetan bigarren osagai gisa*); 5 (*irudlhed*); 6 (*irudlhed, izenondo eta izenlagunekin*); 7 (*irudlhed hitz elkartuetan lehen osagai gisa*); 8 (*irudlhed hitz elkartuetan bigarren osagai gisa*); 9 bi jaiegunen artean dagoelako jai egun bihurtzen den laneguna; 10 itsasontzi batean, egitura garaiena, aginteak emateko erabiltzen dena. 11 **Erromako zubi**; 12 **zubi azpi**; 13 **zubi lan**.

Beste hitz batzuetan, 2, 3 eta 4 adierak irizpide formalen bidez eratu dira. Bosgarrenak «irudizko eta hedaturazko» adibideak biltzen ditu. Irudizko eta hedaturazko horiek gehiegi direnez gero paragrafo bakar batean biltzeko, bosgarren, seigarren, zazpigarren eta zortzigarren paragrafoen artean bereizi behar izan ditugu, horiek ere irizpide formalen arabera, adibide gehiegiko paragrafoak ekiditeko.

*Egungo euskararen hiztegi*aren sarrerek badute beste berezitasun bat. Goian ikusi ditugun bezalako paragrafoen azpian beste atal bat eskaintzen da, «hitzaren konbinatoria» izendatu duguna, eta itxura hau duena **zubi**-ren kasuan:

[4] arteko zubi (29); arteko zubi lana (5); beste zubi (13); burdin zubi (4); burdinazko zubi (6); gaineko zubi (9); harrizko zubi (10); hendaiaiko zubi (6); ibaiaren gaineko zubi (4); san anton zubi (4); txalupa zubi (4)

zubi altxagarri (6); zubi altxagarria (5); zubi azpian (8); zubi azpitik (5); zubi bat (103); zubi bat bagdadentzat (4); zubi bat egin (4); zubi bat eraiki (5); zubi bat eraikitzea (4); zubi batean (14); zubi batek (4); zubi bateko (4); zubi baten (29); zubi baten azpian (5); zubi baten gainean (4); zubi batetik (15); zubi batetik zintzilikatu

(4); zubi berri (16); zubi berri bat (9); zubi berria (5); zubi berriaren (4); zubi egiten (4); zubi esekia (4); zubi gainean (10); zubi gainetik (5); zubi gisa (6); zubi handia (4); zubi haundia (5); zubi izan (6); zubi konkorra (4); zubi lan (5); zubi lana (35); zubi lana egin (7); zubi lana egingo (4); zubi lana egiteko (6); zubi lana egiten (6); zubi lanak (4); zubi ondoan (5); zubi ondoko (7); zubi ttipi (7); zubi zahar (9); zubi zaharra (7); zurezko zubi (4)

arteko zubia (28); bizkaia zubia (6); bizkaiko zubia (5); brooklyngo zubia (8); erreka zubia (4); erromako zubia (6); gaineko zubia (12); lastozko zubia (4); udal-letxe zubia (4)

zubia egiten (4); zubia eraiki (7); zubia eraikitze (4); zubia gurutzatu (8); zubia igaro (5); zubia iragan (4); zubia pasatu (5); zubia zeharkatu (22); zubia zeharkatu zuten (4); zubia zeharkatzean (4); zubia zeharkatzen (6)

artean zubiak (8); arteko zubiak (14); arteko zubiak eraiki (4)
zubiak eraiki (8); zubiak eraikitzea (5); zubiak eraikitzen (9); zubiak eraikiz (6)

arnegiko zubian (5); brooklyngo zubian (4); panneau zubian (4); santiago zubian (6); zubian zehar (4)

zubiaren azpian (6); zubiaren azpitik (5); zubiaren beste (7); zubiaren erdian (9); zubiaren gainean (12); zubiaren gainetik (4); zubiaren inguruan (4); zubiaren ondoan (8); zubiaren puntako (4)

brooklyngo zubiko (4); harrizko zubiko pesta (4); itsuaren zubiko (5); zubiko pesta (6)

zubira heldu (4); zubira hurbildu (4); zubira iritsi (6); zubira joan (6)

zubiraino iritsi (4)

hendaiaiko santiago zubirat (4)

arnegiko zubitik (4); zubitik behera (5); zubitik gertu (4); zubitik hurbil (4); zubitik pasatzean (4)]

«Hitzaren konbinatoria», gorago aipatu dugun hitzaren definizio «kontestuala», hots, hitza ager daitekeen testuinguruaren multzoa, hiztegiaren beste tresna bat da hitzaren definizioaren bidean. Ez dugu, noski, guk asmatu. Izan ere, badago gaztelaniaz *Redes* izeneko hiztegi bat, Ignacio Bosque espainiar hiztegiaren handiak egina. *Redes* horrek, hiztegiaren azalean bertan, «Diccionario combinatorio del español contemporáneo» argibidea dakar, eta «Las palabras en su contexto» goiburua edo eslogan gisa. Gutxitan ikusi dut hiztegi azal bat hain adierazgarria. Zertaz ari den azaltzeko, hona nola aurkezten duen Bosquek *Redes-en puente* sarrera:

puente \$ destartalado, desvincijado, en ruinas, firme, inseguro, seguro, vacilante, vetusto \$ alzar, atravesar, conectar [algo], cruzar, derribar, destruir, dinamitar, enlazar [algo], establecer, tambalearse, tender.

Ikusten denez, Bosquek ez du hitzaren definizioa ematen, baizik eta adierazten ditu konbinatorian *puente* hitzarekin maizenik agertzen diren lemak. Antzeko zerbait egin dugu guk «hitzaren konbinatoria» izendatu dugun eta goraxeago aurkeztu dugun horretan.

Gure konbinatorian, zerrenden aurretik zenbaki bat agertzen da kako zuzenen artean; **zubi**-ren kasuan lau-a: [4]. Corpusean agertzen diren hitz guztiek, bistan da, ez dute agerraldi kopuru bera. Beste alde batetik, konbinatoria adierazgarria izango bada, maiztasun batetik goragoko hitz multzoak bildu behar dira, eta ez dirudi zen-

tzuzkoa berdin tratatzea konbinatorian milaren bat agerraldi dituen hitz bat eta berrogei mila edo gehiago dituen hitz bat. Arazo hau konpontzeko, halako baremo moduko bat egin dugu. Horren arabera, mila agerraldi baino gutxiago dituzten hitzetan 3ko maiztasunetik goragoko konbinatoriak bilduko dira. Beste muturrean, ehun mila baino agerraldi gehiago dituztenak daude, zeinetan 30eko maiztasunetik goragoko konbinazioak emango baitira aditzera. [4] maiztasunak adierazten du ‘zubi + zubia’ formen agerraldien batuketak mila eta bi mila artekoak direla. Zergatik ‘zubi + zubia’ formak eta ez ‘zubi’-renak soilik? Bada, ‘zubi’ soilik kontuan hartuz, *a* letraz bukatzen den hitz batek, *kulpa*-k adibidez, forma hutsak eta artikuludunak jasoko lituzkeelako, besteen kaltetan.

«Hitzaren konbinatoria» horrek badu beste ezaugarri bat *Eguno euskararen hiztegian*: erabiltzaileak klikatzen badu pantailan konbinazio horietako bat, *zubi batetik zintzilikatu* (4), demagun, pantailan agertuko dira lau konbinazio horiei dagozkien lau esaldiak, laurak *Berria* egunkarikoak ikusten denez:

Emaita orokorra	Prentsa	Liburuak	Corpusa murriztu
-----------------	---------	----------	------------------

4 esaldi / 3 artikulua

1 / 1 orrialdea

Mundua saila — *Berria*, 2004, 2006

AEBetako bost soldadu eta lau langile hil dituzte bi erasotan.
ERREDARZIOA, 2004-04-01

1. Atzerritarren gorpuak txikitu eta **zubi batetik zintzilikatu** dituzte Falujan herritarrek .
2. Azkenean, bi gorpu Eufrates ibaiaren gaineko **zubi batetik zintzilikatu** zituzten.

Sei polizia eta AEBetako bi militar hil dituzte hainbat erasotan.
ERREDARZIOA, 2004-04-03

1. Erresistentziak ilitar ohiak hil ondoren, herritar talde batek haien gorpuak erre, txikitu eta **zubi batetik zintzilikatu** zituzten.

Hiru bahitu japoniarrak gaur askatuko dituztela iragarri dute.
ERREDARZIOA, 2004-04-11

1. Ekintzailei joan den astean hirian hil eta **zubi batetik zintzilikatu** zituzten lau mertzenario estatubatuarren hiltzaileak eta atzerriko ekintzaileak entregatzeko exijitu dute AEBek.

1 / 1 orrialdea

Hau da, oro har, corpus batekin egin daitekeen hiztegi-takoko baten erakusgarria. Dena dela, ez dira arazoak falta horrelako hiztegi-gintzan. Arazo korapilatsuenetako bat dagokio erabilera adibideek adieretan duten kokapenari. Hiztegi klasikoetan ez dago horrelako arazorik; adiera baten definizioa finkatu ondoren, aski da hautatzea definizio horrekin erabat bat datorren adibide bat edo pare bat. Baina egitekoa corpus bateko esaldiak adieren artean banatzea denean, askotan gertatzen da adibide jakin bat ez dela bat etortzen aldez aurretik hautatu ditugun adierekin, edo, ambigua izanik, ez dagoela jakiterik zein adierari dagokion.

Jar ditzagun adibide batzuk: **eki** lema egin nahi badugu, kasu, ez da zaila erabakitzea adibide jakin bat noiz dagokion ‘eguzkia’ adierari eta noiz ‘ekialdea’ adierari:

eki 1 *iz* eguzkia. Zergatik gure trikuharriak daude beti burua ekialdera, eguzkia eta ekia sortzen diren tokira begira? Eguzkitako betaurrekoak jarrita ekiari begira jesarri da Aiora. Txapela buruan makurturik eta erietan urrezko eraztunak eki sortu berriarekin jostetan dirdiran. Hura bera ere arras urrunetik etorria omen zen, ekia hotz den eta inoiz ostentzen ez den herri batetik. Lurrean bizitzeaz nazkatua nintzen, adiskiderik ez funtsean, gauak hobira eramaten ninduen eta biharamunean ekia ikusiko nuenez ez nekien. Bilkuretara joateko bidaiak egun argiz egiten nituen, ekia begietan eta ertzeko belar usain gatibatzaileak sudur mazelatan kilikari. Ekia oroentako düzü. Udan, ekiaren dirdiran. Izotzaren orratzek aginte gehiago dute Ekiaren izpiek baino. Euskal Herriarendako beti izan dadila eki eder! Zorion eta normalitate trukean, Ekiaren Semeak sektako partaidea izatea barkatzen zion.

2 ekialdea. Oinaze oinazetsuak bere erpez eta atzaparrez harrapatzen gaituenean, jaun André, galtzen da iparra hegorako bidean, ekia mendebalerakoan, oinazea bera bihurtzen delarik, finean, ipar eta hego, eki eta mendebal, errealitate bakar eta gordin.

3 (*hitz elkartuetan, lehen osagai gisa*) Sonda astunak noizbait eki egituratik kanpoko eremu bat joko balu. Egia erran Bardeetako eki errautsekin batera, mortu gorrailetara ohituago nintzen. Haizea, euria, eki xirrixtak, Feunteun Velen puntan Behorren itsasargiko dorrea uhinek inarosten duteneko galernak, erleak eta ezta. Deus ez da betiko egin, eta igandeko eki leinuruak hodei beltzen artean ito ziren atzo Senperen.

4 (*hitz elkartuetan, lehen osagai gisa, ‘ekialdeko’ esanahiarekin*) Parisen lan egin zuen, gero Londresen, Eki-Berlinen, Atenasen. Eki Jerusalem, Gaza eta Zisjordaniako 1.341.000 palestinarrek gaur Palestinako Legebiltzarreko 132 kideak hautatuko dituztelarik, boz hauen osteko panorama politikoaz kontu ugari daude argitzeko. Eki Jerusalemen hauteskunde kanpaina egitea ahalbidetu die, azkenean, Tel Aviveko gobernuak palestinarrei. Eki Jerusalemen bozkatu ahal izango dute palestinarrek. Eki Jerusalemgo bozketaren gaineko politika 1996ko bera da, eta modu berean egingo dute. • Hobe zenuke ipar eta hegoko, eki eta mendebaldeko lau deabruekin! Ez bakarrik errudin zen Alemaniatik, baita Eki eta Erdialdeko europar herrialdeetatik ere. Denak "frontean" ziren, Alemania eki eta mendebaldetik zetozkigun mehatxu ilunetatik babesteko ahaleginean.

Baina sarrera **ebaketa** bada, nik bederen ez dut beti asmatu ‘ebakitzea’ eta ‘ebakuntza’ adierak bereizten agerraldi guztietan; batzuetan, jakina, bai, baina ez guztietan. Horren ondorioz, horrela agertzen da **ebaketa** sarrera *Egungo euskararen hiztegia*:

ebaketa (*39 agerraldi, 19 liburu eta 13 artikulutan; Egungo testuen corpusean 1.021 agerraldi*) *iz* ebakitzea; ebakuntza. Edango dut... edango dut harik eta ebaketa bat egin ez gero zaurietatik whiskeya isuri arte. Altzairuzko bobinak prozesatuko dituen prentsa bidezko ebaketa linea automatizatu bat egiteko kontratua lortu du Fagor Arrasatek Txinan. Batzuk, hala ere, koadroaren laukizuzena proportzio "harmoniatsutan" banatzeko ebaketa-eredu "unibertsalak" proposatzera ere iritsi dira. Edurne Pasaban eta Juanito Oiarzabal mendizaleei gaur egingo die ebaketa Kiko Arregi medikuak, Zaragozan. Prepuzioak mozten dituen tipoa da mohel hori, goi-mailako zeregina da Moisesen erlijioan, baina gure Keni ebaketa egin ziona Noerengandik zegoen hurbilago. Eskuin hankako belaunean ebaketa egin behar izan diote, eta sei hilabetez egongo da jokatu ezinik. Tontakeria omen zen apendizite-ebaketa. Cos entrenatzaileak Ligan mi-

nutu gutxi jokatzan ari diren jokalariai zelairatuko ditu, eta horien artean litekeena da Josu Sarriegi berragertzea, meniskoetako ebaketa baten ondoren osatuta. Tipo bat zegoen han, ebaketa-mahaiko hanketan kateaturik, nik dakit zer arraio salmodiatzen. Aldamenean zeukan alaba, benetako kirurgia-ebaketa balitz bezala. Eta betaurreko biribil haiek, ebaketa gelako argi itsugarrietan dir-dir.

Edo **emazte** sarrera, non bi adieratan sailkatu baititut erabilera adibideak: bata, ‘senarrari buruz, harekin ezkondua dagoen emakumea’, eta bestea, ‘emakumea’. Adibide batzuk argiak dira, baina beste batzuk ez; adibidez, hau:

Bere senarraz bertzerekin egitekorik izan etzuen **emazte** baten gernuaz garbitu behar zituela begiak, eta halatan berehala argituko eta sendatuko zeitzala.

Hasiera batean lehen adieran ezarri nuen, senarraren aipamena egiten zuenez gero. Baina adibidea zehatzago aztertuz, ‘emakume’ sarreran sartu nuen, naturalagoa delako, nire ustez, ordezkapen hau:

Bere senarraz bertzerekin egitekorik izan etzuen **emakume** baten gernuaz garbitu behar zituela begiak, eta halatan berehala argituko eta sendatuko zeitzala.

beste aukera hau baino:

Bere senarraz bertzerekin egitekorik izan etzuen **esposa** [edo **ezkontide**] baten gernuaz garbitu behar zituela begiak, eta halatan berehala argituko eta sendatuko zeitzala.

Norbaitek pentsa dezake, horiek horrela, hobe dela corpusekin zuzenean lan egitea. Kontsulta batzuetarako, *bero handia/bero asko* eman dezagun, aski du edozein corpusetara jotzea, *bero handia* nabarmen gehiago erabiltzen dela, eta, gainera, idazle on guztiek *bero handia* erabiltzen dutela ikusteko. *Euskaltzaindiaren hiztegian*, **bero** sarreran, *Bero handia egiten ez badu* dator hirugarren adibide gisa. *Egungo euskararen hiztegian*, **bero** sarreran, *izenondo eta izenlagunekin* izenburuko paragrafoko lehen bost adibideak *bero handi* konbinazioari dagozkio:

Gaur bero handia egingo du, Mr._Herf. Aurten egia erran, uda betean bezen bero handiak ukanak ditugu uda jin aintzin ere. Bero handi-handia egiten zuen han. Usain freskoak, bero handiegia dagoenean aire garbiaren antzeko efektua edo freskotasuna eragiten dutenak. Bezperan, bero handiegia zegoenez, partida egin ordez belazeetan etzan ziren.

Baina hori ez da beti operatiboa. Adibide bakar bar jartzearen, **zerbait** hitzari dagoen izenondoa mugatuan ala mugagabea doan auzian, corpusek ez dute asko laguntzen. *Egungo testuen corpora* delakoan, **zerbait** leman 122.719 agerraldi daude, eta *Ereduzko prosa gaur-en* 16.362. Horrelakoetan hobe da hiztegiatara jotzea. *Euskaltzaindiaren hiztegiak* «ezezkoak ez diren perpausetan erabiltzen da eta mugagabea deklinatzen da» dio, hots, araua ematen digu. *Egungo euskararen hiztegian*, aldiz, corpus batean oinarrituriko hiztegia izanik eta, hortaz, deskribatzailea denez eta ez arauemailea, hau da emaitza:

3 (*izenondo baten ezkerrean, izenondoa mugagabea doala*) Zuhur nenbilen, zerbait berezi esan nahi zidala sumatzen nuen. Baietz ba, gogotik egonen zela enekin zerbait goxo eta freskoren edateko denbora. Zerbait berri etorri zitzaion burura. Beldur izan baikintezke, bitartean hori bera zerbait estrainio ez ote zaion geratzen ari irakurle-

ria gazteenari. Osaba-izebak jende on eta amultsuak ziren, baina haien eta bere artean zerbait bitxi bazen. Zerbait harrigarri, markaz fuerako, gertatu behar duela uste dizu haurrak kontakizun bakoitzean. Beraz, edo usteltzeak ez du kalterik, eta hau ezinezkoa da, edota usteltzen den orok zerbait on galtzen du, eta hau egia osoa da. Zerbait berok on egingo dizu... Zerbait txar gertatu bide da.

4 (*izenondo baten ezkerrean, izenondoa mugatuan doala*) Gizon edo emakume batek zerbait berezia sentitzen duenean, lehenengo aldiz sentitzen du, berria zaio, ezzaguna. Zain nengoen, edo esperantzan bederen, zerbait berezi hori noiz sentituko. Behatzen dizunetik bertatik, iduri du zerbait goxoa erraten dizula. Hara, zerbait berria egitera noa: hasia da sortzen, ez al diozue antzematen? Izena —izen zientifikoa— jarri behar zitzaion, eta zuhaitz erraldoi horiei izena jartzeko zerbait handiaren izena aukeratu behar zen. Latinezko medikuntza-eskuliburu batzuen berri ematen zuten fitxen artean zerbait bitxia topatu nuela. Aita Donostiak neskaxa anonimo bati jasotako kantuak bazuen zerbait bitxia. Horregatik, ohiko espioi eleberririk bat baino, zerbait ezberdina egin nahi izan zuela nabarmendu zuen Alberto Ladronek. Sokasaltora jolastan ari diren neska-mutikoez zerbait harrigarria eta tristea ikusi eta soka biratzeaz uzten diotenean bezain hilak zeuden telefonoaren soka zintzilikatu haiek, infinituraino biderkatuak. Atzoko izumenaren ondoren, zerbait ona, azkenik. Erreta zegoen; zerbait txarra gertatuko da, antza denez. Gazteak zerbait txarra datorrela iragartzen duen burrunba horietako batek esnatu ditu.

Adibideen kopuruak erabileraren maiztasunen isla dira. Argi dago, hortaz, araua gorabehera, gehiago erabiltzen dela *zerbait* mugatuan «deklinatua» eguno testuetan. Adibide hauen autoreen berri jakiteko, eta hortaz forma mugatua nork erabiltzen duen eta nork mugagabea ikusteko, irakurleak *Eguno euskararen hiztegiaren* Interneko bertsiora jo beharko du.

Hauek dira corpus bat oinarri harturik egin daitezkeen hiztegiez adieraziko nituzkeen zertzelada nagusiak. Hortik aparte, badira arazoak. Bat aipatuko dut soilik artikulua hau bukatzeko, aski garrantzizkoa iruditzen zaidalako: horrela taxututako hiztegietan, lema jakin batek corpusean dituen agerraldien eta, horietatik, adibide gisa hiztegiara bildu behar direnen arteko proportzioaren arazoa. *Eguno euskararen hiztegiaren* hiru adibide ematen dira gutxienez sarrera bakoitzeko. Sarrera batek adibide bakarra edo bi adibide baino ez baditu, seinale corpusean ez dagoela adibide gehiago. Hortik gora, sarrera jakin batean, adibide kopuruaren eta adibide horien interesaren arteko hautaketa ponderatua da, nire ustez, aterabide egokiena. Hori lortzen saiatu naiz.

Ibon Sarasola

Mendieta eta bere etimologietako euskara

Understanding Mendieta's Basque through his Etymologies

Koldo Ulibarri Orueta
UPV/EHU

Abstract

In this work we will catalogue the etymological interpretations of placenames and several other words which Francisco Mendieta (Ayala, Alava, ca. 1550 - ca. 1620) inserted in his works on the history of Biscay: Annales de Vizcaya and Aerario de la Hidalguía. Our aim is to extract the features of Mendieta's Basque, an archaic variety, unknown of but for this testimony. Additionally, we will defend the need for a catalogue of all Basque etymologies coined by the different authors from the 15th and 18th centuries.

Keywords: *the Basque of Ayala, Francisco Mendieta, 16th century, etymology, Biscay.*

Laburpena

Lan honetan Francisco Mendieta (ca. 1550 - ca. 1620) aiararrak Bizkaiko historiari buruz egin zuen lanetan —Annales de Vizcaya eta Aerario de la Hidalguía— txertatu zituen leku-izenen eta bestelako hitzen interpretazio etimologikoen katalogoa egingo dugu. Gure helburua Mendietaren euskararen ezaugarriak nabarmentzea da, beste leku-kotasunik ez duen aldaki arkaiko bat baita, izan ere. Bidenabar, XV eta XVIII. mendeetako etimologia guztien katalogoaren beharra aldarrikatu nahi genuke.

Hitz gakoak: *Aiaraldeko euskara, Francisco Mendieta, XVI. mendea, etimologiak, Bizkaia.*

Sarrera

Liburu honetan omentzen dugun Joaquin Gorrochateguik ikerketa lan asko egin du lekukotasun urriko hizkuntzekin; gurean bereziki aipagarriak dira Akitanian agertzen diren erromatar garaiko izenekin eginiko azterketak, euskararekin erlazionatu daitezkeenekin bereziki, baina erromatartze aurreko gainontzeko hizkuntzez ere bere lanak beharrezkoak dira. Bere lan eta eskoletan (ezin ahaztu irakasle izan nuela karrerako urteetan) erakutsi zigun corpus urriko hizkuntzetan ahalik eta

ondoan ustiatu behar direla iturriak, hala lehen nola bigarren mailakoak. Hauxe da merezitako omenaldi honetan eskaini nahi diodan lana, ahalik eta informazio gehien bildu bigarren mailako iturri batetik, Mendietara aiararraren historia lanetatik, alegia.

Gai honetan ere omendua izango dugu gidari, bere «Andres de Poza y el euskera» lanaren bidez. Lan garrantzitsua euskalaritzan, bigarren eskuko material hauek erabiliz idazle baten euskara ezagutzeko lehenengo lan monografikoa baita. Gai hau hartzera, nola ez, Mendietaren eta Pozaren arteko antzekotasunek ekarri naute: biak dira eremu geografiko berekoak, egun euskara galduriko eremukoak, eta biak garai bertukoak. Proposa genezake, hipotesi mailan bada ere, elkarren ezagutza izango zutela: Mendietak Pozaren ezagutza du ziur, bere idazlanetan aipatzen baitu; alabaina, biak Bilboko giro kulturean sarturik zirelarik, egiantzekoa litzateke buruz buru ezagutzea, jakinda Mendietak egin ei zuela Pozaren *Hidrografia* liburuko portadan ageri den Mariakaren ezkutua (Aspuru 2012: 47).

Lanaren egiturari begira, garai zaharreko etimologiagintzaz zerbait esango dugu lehenengo: Gorrochategui jarraituaz, etimologia mota ezberdinen behin-behineko sailkapen bat egin nahi izan dugu, uste baitugu lekukotasun hauek guztiak modu sistematikoan bildu behar direla, eta erakuts dezaketen informazioa baloratzeko orduan metodo egoki bat osatu behar dela (§ 1). Ondoko atalean, Mendietari buruzko behin-behineko datuak bilduko ditugu, bere bizitzarekin eta bereziki bere obrarekin loturikoak, egilea testuinguruan kokatu ahal izateko (§ 2). Etimologiaren katalogoa ekarriko dugu ondoren (§ 3) eta, azkenik, Mendietaren euskaratik atera ditzakegun ezagutzak laburbilduko ditugu (§ 4).

1. Etimologiak: nolako informazioa biltzen diguten

Euskal etimologiaren aldetik, esan izan da mania etimologiazalea morbosoa eta epidemikoa izan dela (Urquijo, *apud* Arriolabengoa 2008: 165) eta interpretazio oker bezain harrigarriak nonahi aurki ditzakegula (*ibid.*). Etimologia haiek, okerrak izanik ere, garai hartako euskararen lekukotasun ezinutzizkoak ditugu Gorrochateguik (1987) eta Zubiaurrek (1990) Poza eta Garibairen etimologia lanei (hurrenez hurren) egindako lehenbiziko hurbilpen teoriko-praktikoei erakutsi bezala, eta argia ematen digute ondoko ikertzaileoi (cf. Arriolabengoa 2008: 166). Lan haien ildotik dugu Arriolabengoa (2008: 165-198) Ibarguen-Cachopin [hemendik aurrera *IC*]¹ kronikaren euskal materialak biltzean egindako etimologiaren bilduma. Honetan pauso bat aurrera egiten du; izan ere, kronikan ageri diren etimologiak biltzeaz gainera, aurreko idazleekin erlazioa egiten baitu, gutxienez Pozaren lanetik datozen etimologiak zehazten ditu. XVIII. mendekoa izanik ere, Larramendiren lana aurrekoen marko teoriko berean aurkitzen da, Urgellen azterketa xehean jakin dezakegunez (2000: 833hh.): saio horretan, Larramendiren etimologiaren bilketa eta azterketa zehatza izateaz gainera, lan handia egiten du baita andoaindarraren lana bere kultur testuinguruan kokatzen ere, eta aitzineko eta garaiko beste etimologiazaleen lanekin

¹ Euskal testuak eta idazleak aipatzeko orduan, *OEHA*k erabiltzen duen laburdura sistemaz baliatuko gara.

erkatzen ere; Errenazimentutik XVIII. menderainoko euskal etimologiaren marko teoriak ezin egokiago laburtzen digu (Urgell 2000: § 6.2).

Egindakoen harira, ikus dezakegu oraindik aztertzeke daudela Bizkaiko (i.e. Euskal Herriko) historia-kronika eta apologia asko, eta horietan dautzan etimologiak bildu gabe ditugu; adibidez, Etxaberen lanekoak (1607) ez ditugu behar bezala ezagutzen: Urgellek bere tesian (2000) Etxaberen liburuko etimologia gehienak bildu eta aztertu zituen Larramendiren etimologiaren iturrien bilaketan eta Etxabek andoaindarraren lanean izan zuen eragina agerian utzi zuen; beste kasu zenbaitetan beharrezkoak izan dira hizkuntzalari diakronikoentzat (cf. Mitxelena 1958: 254); alabaina, oraindik ez dugu lan monografikorik etimologia horiek erakus dezaketen euskararen inguruan.

Lan honekin gure garaua jarri nahi dugu ikergai honetan; alabaina, horrezaz gainera, sortu zaizkigun galderak ekarri nahi genituzke: historia liburu batean aipatzen diren etimologiak askotan idazlearen beraren sorkuntzat ditugu, baina zenbateraino ez dira izango beste irakurketetatik harturikoak? Momentu honetan ezin diogu eman erantzun zehatzik etimologiaren bilketa lanak oraindik sistematizatu ez baitira (lehenengo saio baten iruditatzen, ik. Arriolabengoa 2008), hau ondoko urteetan egin beharreko lana litzateke gure aburuz.

Euskal etimologiak antzinako etimologiaren testuinguruan kokatu ditu Urgellek (2000: § 6.2), etimologia lana ez baita gure lurretako biztanleen mania eskusiboa (cf. Urquijo, *apud* Arriolabengoa 2008: 165); aitzitik, gehiago edo gutxiago erronatar gramatikoen garaitik datozkigun beharrak dira. Garai haietan (XIX. mendera arte, nonbait) lan etimologikoen helburua hitzaren jatorria aurkitzea zen, Isidorok *etymologia est origo* esaldian laburbiltzen duen bezala (Fontaine 2002: 198): hitzak erroetan banatzen dituzte, eta erro bakoitzaren esanahia aztertuaz hitzaren *jatorrizko* esanahia bilatu nahi dute (Gómez & Urgell 2010: 282). Lan horien azpian, egungo ikuspegitik ere interesgarri izan daitezkeen beste zenbait gai biltzen da, ‘metahizkuntza’ anitz bat ezkutatzeko baitute etimologia zaharrek (Magallón García 1996), hiztegi etimologikora bidea egin baitzuten etimologialariek (cf. Malkiel 1996: 16): ez dituzte bakarrik hizkuntzaren aldakortasunari buruz zeuzkaten ezagutzak erakusten, hiztun horiek hizkuntzari berari buruz zituzten bestelako ideiak ere aurki ditzakegu etimologia lan haietan: mailegaketaren inguruko ezagutzak biltzen dira, dela kalkoen zein itzulpenaren bidezkoak, eta hizkuntzaren arbitrariotasunari aurre egiteko gogoia ere erakusten dute (cf. Magallón García 1996).

Lan etimologikoak idazlearen helburuaren arabera banatzea ere interesgarri izan dakiguke, nahiz eta gurean gehienetan helburu bertsua izango duten: gutxi dira hizkuntzaren ikuspuntu hutsetik egiten diren etimologiak (Oihenart eta Larramendi izan daitezke salbuespen, apika), oro har euskararen eta euskaldunon historiarekin loturiko helburuak aurkituko baititugu (cf. Urgell & Gómez 2010: § 2.4): Garibaik Tubalen istorioa frogatu nahi du toponimia erabiliaz (*ibid.* 277), Pozak euskararen perfekzioa («perfección») erakutsi nahi du, Babelgo dorrearen nahastetik sorturikoa dela, eta Penintsula osoan hitz egin zen hizkuntza zela frogatu nahi du (Gorrochategui 1987: 108); gainontzeko egileetan Garibairen eta urduñarren lanetako helburuez gainera, erronkar garaiako istorioak frogatzeko nahia ikusi da (Arriolabengoa 2008: 167). Urgellen ustez (2018: § 7.5), Pozak helburu linguistikoa nabarmena ere erantsi zion alorrari, alegia, euskararen beraren azterketa;

izen bereziak alde batera utzi zituen eta euskal hitz arruntak eurak analizatuz euskal hitzen egokitasuna (adierazlearen eta adieraziaren arteko erlazio ez arbitrarioa) frogatu nahi izan zuen (*eguzki, ilargi...* hitzen kasua, adibidez). Helburu linguistikoa luke, egile beraren arabera, Oihenartek ere, eta berarekin agertuko da erdal hitzen etimologiak egiteko zaletasuna, Larramendik erpinera eramango duena, ezaguna denez. Euskal etimologiagintzaren tipologia hau eta haren garapen historikoa zehaztu beharko da etimologialarien lanen sarea itxiz joan ahala (Mendietarentzat, cf. § 2).

Aurrera joan baino lehen, Gorrochateguiren lanaren lehen irakurketek sortu ziguten zenbait ohar partekatu nahiko genituzke ondoko lerroetan. Argigarri iruditzen zaizkigu bere ikerketaren amaieran Gorrochateguik egiten dituen zerrenda biak (1987: 125), Pozak esplizituki aipatzen dituen hitzak eta ikertzaileak suposatatu behar dituenak; honek erakutsiko liguke etimologia guztiak ez direla berdinak; aitzitik, informazio ezberdina lortuko dugu bakoitzetik. Hau honela, etimologiak sailkatu beharra ikusten dugu azterketa metodo bateratu bat lortzeko, eskaintzen digun informazioaren, eta informazioaren nolakoaren arabera. Antzinako etimologialari batek ematen duen azalpena ez da beti zailtasun edo erraztasun berekoa, eta egungo ikertzaileak bakoitzetik atera lezakeen informazioa ere ezberdina izango da. Etimologia talde hauei nik neuk jarri dizkiet izenak, eta ez dakit beste inork halako sailkapenik egin ere ote duen; beraz, oraindik ere orraztu beharreko sailkapena da. Hala ere, esan genezake batzuetan *etimologia garbiak* ditugula, hitzaren etimoa beste hitz arrunt bat denean, eta adibide bezala hor dago Pozaren «Ascura villa, tiene significacion de vna hacha de partir» (Gorrochategui 1987: 117); hots, *Ascura* hiribilduaren izena *aizkora*, *axkora* hitzarekin erlazionatzen du zuzenean. Honen aldaera dateke *etimologia garbitua* dei dezakeguna, zeinetan azaltzen ari den hitza moldatzen den proposaturiko etimologiarekin hobeto erlaziona dadin; berriz ere Pozaren adibidea harturik *Sedala* edo *Artabro* hiribilduetako izenen azalpenak izan daitezke honen erakusgarri (*ibid.* 123), *Cedala* eta *Artabero* bihurtzen baititu euskarazko *ze dala* 'ez dadila izan' eta 'arto bero' etimologiak eman ahal izateko. Gure ustez etimologia hauetatik ateratako informazioa datu zehatzen artean kokatu beharko litzateke, argiak diren heinean ikertzaileak gutxi suposatatu behar baitu (cf. § 4).

Bigarren motakoei *etimologia esplizituak* dei dakieke. Halako adibideetan, etimologian bertan euskal hitzak zeintzuk diren eta euren esanahia zein den argitzen digu, adibide honetan irakur dezakegun bezala: «Espero [...] de aqui es que el vocablo *bero*, *beroa*, significa en Vasconce calor, y si le añadimos el *es*, luego entendemos la negatiua del calor...» (cf. Gorrochategui 1987: 119); hau da, etimologian *bero* eta *ez* hitzak esplizituki aipatzen ditu. Hauetatik ere datu argiak lor daitezke, etimologialariak zuzenean hitza aipatzen duen heinean. Hirugarren taldea *etimologia implizituek* osatuko lukete; hau da, etimologian esanahia bakarrik dakar eta ikertzaileak berak asmatu behar du toponimoa nola analizatu zuen idazleak. Batzuetan argi da, «Vxama... y significa madre vazia» etimologia bezala, non ikertzaileak argi bana dezakeen, batetik, *huts* 'vacío', eta bestetik *ama* (*ibid.* 679) eta hauek informazio argizat har ditzakegu, gure ustez. Beste batzuek, baina, hizkuntzalari modernoari buruhausteak emango dizkiote, eta halakoetarako intuizioa eta hizkuntzaren ezagutza beste lagunik izango ez du jakiteko zertan pentsatzen zuen eti-

mologiazale zaharrak. Halako kasuetan, ezin esango genuke halako hitza dela etimologiazaleak erabiltzen zuena, eta suposaturiko hitza izango da, Gorrochateguik (1987: 125) ikusi bezala.

Honezaz gainera, etimologietan gordetzen den informazioa ez da bakarrik hizkuntzaren historiarekin loturikoa; aitzitik, garai hartako hitzunen ezagutza linguistikoki buruzko datuak ere aurki daitezke. Adibide bat ematearren, etimologialari zaharrak hitzen arteko erlazioak proposatzeko gehienbat antzekotasun fonikoez baliatzen ziren; eta jakinik ez zutela XIX. mendean proposatu ziren lege fonetikoan antzekorik garai horietan (cf. Malkiel 1996: 18), interesgarri izan daiteke ikustea idazle bakoitzak zein antzekotasun onartzen dituen eta zein ez. Honela, Pozak txistukarien arteko txandakatzek onartzen ditu bere etimologietan (aurreko *Sedala* > *Cedala* edo *es* > **ez* aldaketetan ikusten denez), agian garai horretarako oposaketa jada galbidean zelako (ez dirudi, baina, cf. Gorrochategui 1987: 124) edo, agian, *iglesia* - *elexa* edota *causa* - *gauza* bezalako hitzen arteko erlazioa antzematen zuelako.

Aurreko oharrok ez dira burura etorritako ideiak baino, eta ez dugu ahaztu behar ikertzaile zahar horien lan metodologia kontuan izan behar dugula egungo azterketa egiteko dugun materialak baloratzeko. Ezaguna da paronimia dela (antzekotasun formalak, alegia; ik. Urgell 2018: 649) erabiltzen zuten metodoa eta horrek eskuzabaltasun handia ematen zuela euren erkaketak egiteko eta hitzak eta horien «aldaerak» sortzeko. Modu honetan, egingo dugun hurbilpenean beti izango dira zalantzak hitz baten aldaera edo bilakabide fonetiko bat benetan existitzen zen erabakitzeko. Hala ere, ezin dugu ukatu etimologia zaharren bildumak ekarriko lukkeen onura garai horretako euskal giroa ulertzeko orduan, eta idazleen arteko eraginak ezagutzeko bidea zabal diezaguke. Oraingo honetan, baina, astolana egitera etorri gara eta Francisco de Mendieta aiarraren lanetan diren etimologiak batzera mugatuko gara, horien gainean zenbait ohar linguistiko eta historiko emanaz. Ezer baino lehen, baina, Mendieta nor zen eta zer idatzi zuen jakin behar dugu.

2. Mendieta: bizitza eta obrak

Francisco de Mendieta y Retes (1556 - ca. 1620) Errenazimenduko gizona izan genuen, XVI eta XVII. mendeetan zehar bizi izan zen margolari eta idazlea. Menagarain (Aiara) jaioa, Bilboko Francisco Blázquez pintorearen neskame baten semea dugu; ugazabak bere tailerrean ikasle hartu zuen eta Mendieta gaztea garaitik oso estimaturiko margolari bihurtu zuen (cf. Zabala Montoya 1997, Aspuru 2012). Margolari bezala, bere lanik garrantzitsuenak *Besamanos de Fernando el Católico* edo *Foruen zin egitea* koadroa da, euskarazko kartela batek azaldua (*ConTAV* § 5.2.7; Ulibarri-prestatzen), bai eta *Elizbira Begoñan* eta *Ezkontza Begoñan* beste koadroak ere. Ikuspuntu literariotik, ezaguna da Mathias Mares inprimatzailearentzat xilografi tako zenbait egin zuela (Aspuru 2012: 47).

Hona idazle bezala dakargu, baina, Bizkaiko historiaren inguruko lanak idatzi baitzituen. Antzinatean da ezaguna Mendieta-ren interesa historiarekiko, eta garaiko dokumentuetan aurki ditzakegu horren aipamenak: 1588an Bizkaiko Jaurreiriari baimena eskatzen dio bere artxiboetan sartzeko «para buscar algunas antigüedades, atento a que hacía doce años había comenzado a hacer un libro de noblezas del Señorío» (Mañaricúa 1973: 88). 1592an hainbat irakurle izenda di-

tzan eskatzen dio Jaurerriari, jakintsuek idazten ari den *Cronica* juzga dezaten eta «tenga por bien este Señorío de darle el premio que merece y de otra manera cese en la prosecución de la obra, a lo menos para sacarla por ahora en público» (*ibid.*). Ikus daitekeenez, lana inprimatu nahi zuen, baina ezin izan zuen beharrezko zitzaion laguntza lortu.

Ez da inon aurkitu Mendietari egotzi ahal zaion *Cronica* edo *Noblezas del Señorío* izendaturiko obrarik, baina beste bi heldu zaizkigu bere lumatik atereak ei direnak: batetik, Madrilgo Biblioteka Nazionalean gordetzen den *Quarta parte de los Annales de Vizcaya* eskuizkribua (Mss/11594) dugu, XVIII. mendean egindako kopia; eta, bestetik, *Aerario de la Hidalguía* deiturikoa, ustez Mendietaren lumatik zuzenean ateratako eskuizkribua (cf. Rubio de Urquía & Noviembre 1998). Lehena J. C. Guerrak argitaratu zuen (Guerra 1915), eta bertan dago Pedro Abendañokoren kantu ezaguna (TAV § 3.1.6). Bigarrena, Francisco Zabalburu artxi-boan aurkitzen da eta Guadalupe de Urquía-ri esker ezagutzen dugu (informazio gehiagorako, ik. Ulibarri 2013).

Pozarenak ez bezala, Mendietaren lanek ez dute helburu bateraturik, hark frogatu nahi du euskara behinola Peninsula osoan hitz egin zela, eta horretarako antzinaroko toponimoak eta tribu zaharren izenen etimologiak proposatzen ditu, eta behinolako euskararen egokitasuna frogatzeko euskal hitz arrunten etimologiak ere badakartza. Mendietak, ordea, eskuizkribu bakoitzean helburu ezberdina du: *Annales de Vizcaya* historia lan bat den heinean, lantzean behin abizen baten esanahia aipatzen du horren euskaltasuna frogatzeko, ez gehiagorik. Besterik da *Aerarioan* agertzen zaizkigun materialak: honetan (aurreko lanean egindakoaren harira), etxe eta abizenen etimologiaz gainera, euskarazko hitz arrunten etimologiak ere agertzen ditu, Pozak bezala euskararen egokitasun hori ere frogatu nahi duelarik. Ekialdeko exonimoei eta Armeniako hizkuntzaren hitz batzuei ere euskal etimologia ematen die, inoiz euskara bertan egon zela erakutsi nahi baitu, Garibaik bezala (honen lanetik hartu ote zituen?) jatorri tubaldarra frogatu nahian (Gómez & Urgell 2010: 277). Amaitzeko, gaztelezarako hitz arrunt zenbait ere (*hidalguía, infanzón, harina...*) euskal etimologia bilatu nahi die, erakusteko ezen «la lengua castellana nos tiene usurpado este vocablo», Oihenart eta Larramendiren lanentzat Urgellek (2018: § 7.5) proposatu dituen helburuekin bat eginik.

3. Mendietaren etimologiak

Atal honetan, Mendietaren lan bietan diren etimologiak bilduko ditugu, Gorrochateguik Pozarekin egin bezala, ordena alfabetikoan. Gainerako euskal materialak ez ditugu hona ekarriko, etimologiekiko koherentzia mantentzeko. Hiztegi moduan antolatu dugu eta, beraz, sarrera bakoitzak egitura bertsua izango du: lehenengo hitza bera etorriko da, grafia gaurkotuan, eta horren ostean hitzaren natura zein den bereziko dugu: abizena (ab.), toponimoa (top.), exonimoa (ex.), euskarazko hitz arrunta (eusha.) eta erdarazko hitz arrunta (erdha.). Ondoren etimologiaren aipu zehatza ekarriko dugu, eta aipua aurkitzeko informazioa: eskuizkribuak Q (= *Quarta parte de los Anales de Vizcaya*) eta A (*Aerario de la hidalguía*) letrekin bereiziko ditugu, ondotik eskuizkribuaren foliazioa adieraziz.

Aipuetan leku berezia dute *Cantabria* eta *Asturias* hitzen etimologiek; hauetan ez da mugatzen haien etimologia proposatzera; aitzitik, gainerako idazleek emaniko iritziak ere biltzen ditu Mendietak. Kasu hauetan informazio guztia ekarriko dugu hona, aipua luze geratu arren, informazio garrantzitsua bilduko bailuke Mendietaren irakurketen inguruan. Gure lana ez da izango ea gainontzeko etimologiak Mendietarenak berarenak diren ala beste nonbaitetik atera dituen zehaztea, lan honen helburuetatik kanpo geratzen baita, baina lantzean behin horren inguruko oharren bat egingo dugu. Izan ere, *Aerarioan* zehar Pozaren aipamenak ikusten dira han-hemen (kasu batzuetan berariaz haren etimologiak aipatuaz); bestetik, interesgarri da markatzea *Annales* eskuizkribuan «En los papeles del Doctor Cachopin dice...» esaldia irakurtzen dela; hots, Ibarguen-Cachopin kronikan biltzen den informazio zenbait behintzat ezagutzen zuela iradokitzen du (cf. Arriolabegoa 2008).

1. **Abea** (ex?) «*abea* ‘poste’» (A. f. 6). Toponimo biblikoen artean kokatzeagatik eman dugu hemen, baina hitz soltetzat ere jo genezake, etimologia garbia (cf. § 1) baita: euskarazko *habe* hitza. Hitz orokorra, mendebaldeko idazle zaharrenetan Garibaik eta Kapanagak lekukotzen dute (*OEH*, s.v. *habe*; ik. *Madariaga*, hitzaren beste aldaera baterako).
2. **Aberatsa** (eusha.) «Al rico decimos *aberasa* ‘animal que yede’» (A. f. 7). Etimologia inplizitua bada ere, nahiko garbi esan genezake *abere* eta *hatsa* duela buruan Mendietak. Lehena hitz orokorra da (cf. *OEH*, s.v. *abere*), baina *hats* hemen duen ‘hedor’ adierarekin mendebaldeko tradizioan lekukotzen du *OEHk* (s.v. *hats* 2); *RSk*o adibide bat kendurik (*asaputzago*; ik. Lakarra 1996: 310) hau litzateke XVIII. mendera arteko hitzaren lekukotasunik zaharrena. Bestalde, interesgarria da aipatzea hitz honetan ez duela afrikatua grafikoki adierazten, beste batzuetan egin bezala (ik. *eshea*).
3. **Adonai** (erdha.) «ADONAI significa en esta lengua ‘a ti quiero’» (A. f. 6v). Tattxaturik dagoen pasarte batean ageri zaigu hitz hau, baina nahiko ziur esan genezake azkeneko zatian *nabi* hitzarekin erlazionatzen duela. Egun *gura* hitzak lekua kendu badio ere, mendebaldeko tradizioan ez da ezezaguna: *RS* edo Lazarraga bezalako testu arkaikoetan lekukoturik dago, eta literatur bizaieran ere f. Bartolomenen edo Astarloarenetan (*OEH*, s.v. *nabi*).
4. **Ajangiz** (top.) «El solar de *Ajanguiz*, según comun tradición tubo su sitio y casa en la cofradía de *Ajanguiz*, donde al presente se diçe La Renteria, cerquita de la villa de Guernica, donde solía aber vn gran matorral de çarçamoras, que en basquença se dicen *ajana*, por donde se llamó a la casa y cofradía d’este nombre» (A. f. 189r). Azken zatia (-*giz*) azaldu gabe uzten badu ere (eta guk ere ezin izan diogu azalpenik aurkitu), esplizituki diosku *ajan* ‘zarzamora’ adiera duen hitza dela. *Aján* Baraibarren Arabako hitzen hiztegian dugu ‘hierba de los pordioseros, clemátide’ (Baraibar 1903: s.v. *aján*) adieran eta, dirudienez, euskal *aihen* ‘sarmiento, clemátide’ (cf. *OEH*, s.v. *1 aihen*) hitzetik letorke. Hala ere, ezin izan dugu Mendietak ematen dion ‘zarzamora’ adiera beste inon lekukotu.
5. **Alberdan** (erdha.) «bagamundo y arlote» (A. f. 6). Euskaraz hitza bere horretan erabiltzen bazen, hau genuke horren lekukotasun bakarra, *OEHk* *alberdania* (s.v.) bakarrik baitakar, ‘acción descompuesta’ edo ‘holgazanería’ adie-

- rekin. Ondoren Larramendik ere euskal jatorria esleituko dio hitzari (cf. *HH*, s.v. *albardan*: «viene de el Bascuence *alberdan*, ó *alperdan*, que significa que es ocioso, y holgazan»).
6. **Aldea** (erdha.) «*aldea* significa ‘lado’ como lo son los lugares que çircundan a la[s] çiudades» (A. f. 7). Etimologia garbia dugu, *alde* euskal hitz orokorra delarik (cf. *OEH*, s.v. *aldea*).
 7. **Alzate** (ab.) «quiere decir ‘entre salzes’ o ‘entre alisos» (Q. f. 13v). Badirudi **Alzarte* duela buruan Mendietak (eskuizkribuaren kopiatze akatsa ez bada behintzat), itzulpenean ageri den ‘entre’ irakurrita. *Alza*-ri dagokionez, esanahi bi ematen dizkio: *haltz* ‘aliso’ adieran Euskal Herri osoan aurkitzen dugu (*OEH*, s.v. *haltz*), eta aipatzekoa da *ICk* ere etimologia bera proposatzen duela *Alzarte* abizenarentzat (cf. Arriolabengoa 2008: 171). *Haltza* ‘salce, sauce’ adieran, ordea, ez da ezaguna, baina B. Etxabe etimologiazaleak *Alztegui* dakar ‘Salcedo’-ren itzulpen legez (*apud OEH*, s.v. *haltz*). Agian erlazio formal antzemango zen garai hartan euskarako *haltz* eta gartzelaniatzko *salce* hitzen artean.
 8. **Amarrar** (erdha.) «diez dedos que atan vna cosa a dos manos» (A. f. 6). Azaltzen ez badu ere, nahiko argia da *hamar* hitza ikusten zuela gartzelaniatzko berba honetan.
 9. **Amorobieta** (top.) «Amorobieta, o rivera del rio» (Q. f. 27v). Inolako laguntzarik gabe, esan genezakeen gauza bakarra da bukaera *ibaieta* dela pentsa zezakeela Mendietak adiera ematerakoan. Aurreko balizko **amoro*-ri (edo agian **amore*-, *Amorebieta* aldaeran pentsatzen badugu), ordea, ezin izan diogu azalpenik bilatu.
 10. **Andaluzia** (ex.) «se llamó *Andaluçia*, entendiendo que los nuevos dominantes les abían puesto su nombre siendo, como ello es, nombre y palabra bascongada que quiere decir y significar ‘grande y larga’» (A. f. 48v). Ematen dion esanahia ikusita, ‘grande y larga’, argia da *Andaluzia* izenean *handi* eta *luzea* hitzak ikusten dituela. Alde horretatik, biak hitz orokorrak dira euskaran (cf. *OEH*, ss.vv. *handi* eta *luze*) eta aipagarri izan daitekeen gauza bakarra da *-ea* > *-ia* eufoniaren nolabaiteko lekukotasuntzat har daitekeela,² beti ere garaiko etimologietan paronimiak etimologialariei ematen zien eskuzabaltasuna kontuan harturik (cf. Urgell 2018: 649).
 11. **Angelua** (top.) «La casa de Anguelua, quiere decir ‘çercado» (A. f. 198r). *OEHk* (s.v. *angelu*) ‘suelo’ (dagoeneko Lcc.-k dakarrena), ‘zaquizamí, aposento pobre’ eta ‘vestíbulo interior’ (azken biak Azkuek bilduak Arratian) adierak baino ez ditu bildu; beraz, hapaxa litzateke ‘çercado’ adiera hau.
 12. **Anuntzibai** (ab.) «Auncibay, ‘rio de cabras’ quiere decir» (Q. f. 26). Etimologia argiko abizena dugu, *ahuntz* eta *ibai* hitz orokorrak argi ikusten baitira, baina honetan garrantzitsuagoa da ematen duen abizenaren forma bera:

² Cf. «tambiê entre los curiosos ay discrimen sobre la denominación de fidalguia, diciendo diversas opiniones, pero la cierta y verdadera es, que su origen, como el resto de la lêgua castellana, es de la latina, en la qual al leal llaman fidelis, y de fidelitas se dixo fidalguia, que quiere dezir cosa de fidelidad, como de *monge dezimos mongia* (...) y así de *fidalgua* se dixo *fidalgo*, que es el que haze aquel acto de fidelidad» (Garibai, *apud* Zubiaur 1990: 192; letra etzana gurea [K.U.O.]).

- auncibay*. *Annales* eskuizkribuan *beti* agertzen zaigun forma izanik (cf. Guerra 1915) nekez pentsa daiteke XVIII. mendeko kopiaren akatsa dela edota Mendietak abizena nahita moldatu duela etimologiara hurbiltzeko (cf. § 1). Honela, suposatu behar dugu garai horretan ahoz erabiltzen zen euskarazko aldaeraren lekukotasuna dela, bokal arteko $n > b$ bilakabide orokorra gertaturik (Orozko herrian gaur egun erabiltzen da, *auzibi* formapean; Ojanguren 2005: 22).
13. **Apioza** (ab.) «[quiere decir] ‘de gran corazón» (Q. f. 33). *Bihotza* hitzarekin erlazionatzen duela argi dago, eta agian *ICk* egin bezala (Arriolabengoa 2008: 172), Mendietak ere *hak bihotza* ikusi zuen abizen horren iturrian.
 14. **aramea** (erdha.) «La lengua armenica llamada *aramea*, significa ‘madre de los barones» (A. f. 6). Esanahiagatik argi dago hitz honen azpian *ar* eta *amea* ikusten duela Mendietak; alde honetatik, *ama* hitza mugaturik ikustea ere ez da arraroa, mendebaldeko testu zaharrek erabilera hori lekukotzen baitute (cf. Ulibarri 2010: 106).
 15. **arenque** (erdha.) «pescado seco y curado al humo» (A. f. 6v). Mendietak hitz honen amaieran *ke* ikusten duela argi dago, baina ezin dugu ziurtatu *pescado* esanahia hitzaren beraren adieraziaren ondorio den (*arenque* ‘sardinazarra’) ala hasierako *aren-* hura euskarazko *arrain* hitzarekin erlazionatu zuen.
 16. **Aretxondo** (top.) «la casa de *Arechondo* ‘fundación entre ro[bles]» (A. f. 198r). Mendebaldeko euskalkietan erabiltzen den *aretx* aldaera argi ulertzen duela erakusten du Mendietak, bere hizkeran ere (mendebaldeko izaki) $Vj(t)z > V(t)x$ palataltzea bazela iradokiko lukeena (cf. *FHV* § 10.9).
 17. **Arima** (eusha.) «A la *anima* decimos *arimea* significa ‘cosa muy delicada» (A. f. 7). Hasteko, esan behar da euskal hitza bere horretan eskaintzen digula, eta $a + a > ea$ bilakabidea erakusten duela *arimea* hitzak. Etimologiari begira, amaieran *mehe* hitz orokorra ikusten duela dirudi (*OEH*, s.v. *mehe*), bokal bikoitza markatu gabe (bere euskaran ez zuelako, agian; hala ere, ik. *batzar*). Hasierako parte, ‘ocupación, asunto’ esanahia duen euskal *ari* hitzarekin (*OEH*, s.v. *2 ari*) lot zezakeen Mendietak, apika; horrela balitz, hitzaren lekukotasunik zaharrena genuke hau askorekin, *OEHk* dakartzan adibideen artean behintzat Agirre Asteasukoaren bat dugu zaharrena.
 18. **Arkaraso** (ab.) «esta mata es llamada *mosqueta* en los jardines y la ay or-tense y silvestre, llámanle en bascuenze *arcasa*, y *Arcozu* quiere decir ‘lugar de muchas mosquetas» (Q. f. 13). Abizenetik eta hitzetara dagoen aldeagatik pentsa genezake kopia akatsa dagoela *arcasa* eta *arcozu* horietan, besterik ezean *arkarakats* aldaera ‘escaramujo’ (cf. *DRAE*, s.v. *mosqueta*) adierarekin baitakar *OEHk* (s.v. *arkarakats*); honela bada, testua agian *arca[raca]sa* eta *arca[raca]zu* edo *arca[ra]sa* eta *arca[ra]zu* (cf. Mitxelena 1973: 60) zuzendu beharko lirateke, haplografia bi proposatuaz. Horrela, *arkarakats* Gipuzkoako bizkaieran eta Arabako gaztelanian (Baraibar 1903, s.v. *alcara-cache*) lekukotzen du *OEHk* (*ibid.*); *arkarats* aldaera balitz, hapaxa genuke, Mitxelenak lekukotasun hau baliatuz berreraiki zuen bera, alegia (Mitxelena 1973: 60).
 19. **Armenia** (ex.) «*Armenia* significa ‘cosa puesta sobre piedra o peña’, como lo fue el arca de Noe» (A. f. 5v). Lehenengo zatia *harri*-rekin erlaziona dezake-

- gularik, bigarren zatian *imini* edo **imēni* aldaera bat izango genuke (cf. *cosa* puesta *sobre...*). Bigarrena lekukotu gabeko aldaera izanik, paronimiaren eskuzabaltasunagatik zuzenean *imini*-rekin erkagarri izango litzateke; alabaina, ez dugu ahaztu nahi *ibeni* forma bai badugula ekialdeko testuetan (*OEH*, s.v. *ipini*).
20. **Asturias** (top.) «La palabra *Asturias*, la qual an querido ynterpretar depender de “Astir Troyano”, y Poza de “villas olvidadas”, deviendo de ynterpretarse *osten erria*, que quiere decir ‘postrera y ultima tierra’, como en efecto es en hespaña y así *Cantabria* diçe y significa ‘tierra somera o mas alta’ o arrededor respeto a los demás d’España haçia la parte setentrional» (A. f. 15r-15v). Berariaz Pozaren iturria aipatzen duelarik, *IC* kronikan badugu Troiako gertariaren etimologiaren aipamena (Arriolabengo 2008: 186). Mendietaren etimologian bigarren elementua *herri* da, ‘tierra’ adiera zaharrean (ik. *Euskel herri*); *osten* hitzari dagokionez, *OEHk* (s.v. *osten*) Orozko eta Arratiakotzat du, ‘escondrijo’, ‘subsiguiente’ eta ‘oculto’ esanahiekin. Adiera aldetik, baina, hobeto ezkontzen da *RS* liburuan dugun *ostendu* ‘atrasarse’ aditzarekin (*OEH*, s.v. *ostendu*); honela balitz, Mendietaren lekukotasunak *RS* eta ondoko (xix. mendeko) lekukotasunen arteko zubi lana egingo luke.
 21. **Asuaga** (ab.) «quiere decir que ‘es fuego» (Q. f. 33) «El solar de Asuaga pone por armas [...] tres tizonos ardiendo, en alusión de su nombre que dice fuego» (Q. f. 34). *Su* hitz orokorra argi dugularik, abizen honen azpian Mendietak *ha sua da* ‘hura sua da’ esaldia ikus zezakeen; paronimia lagun hots aldatetak lasaiki darabiltzalarik (cf. *Asturias* < *ostenerrria*; *gizon* < *bizon*), *ga* > *da* aldaketa ez da ezinezkoa.
 22. **Atxasarri** (ex?) «*Achasarri* ‘espesura de peñas» (A. f. 6). Mendebaldeko hizkeretan erabiltzen den *hatx* ‘haitz’ aldaeraren gainean osaturiko etimologia (cf. behe-rago *Axpe*), bere hizkeran ere *Vj(t)z* > *V(t)x* palataltzea bazela iradokiko lukeena (ik. *aretxondo*). Bigarren partean *sarri* ‘espesura’ hitza dakus; euskal tradizioan lekukotasun modernoak baino ez ditu hitz honek adiera honetan, baina etimologietan dagoeneko *ICk* erabiltzen du (*OEH*, s.v. *2 sarri*).
 23. **Axkibel** (top.) «los de *Axquibel* por nombre corrupto dicho *esguibel* o *achguibel* que significa estar fundada en las espaldas de la peña» (A. f. 159r). Lehenengo zatirako, ik. *Atxasarri*. Bigarren atalean *gibel* hitza ikusten du, *achguibel* “argitzeak” erakusten digunez, ‘espalda’ adieran. *OEHk* (s.v. *gibel*) ekialdean lekukotzen badu ere, *RSn* ere *kibel* bada (cf. Lakarra 1996: 307); aipamen honek hitza mendebaldean ere ezagutzen zela indartuko luke.
 24. **Axpe** (top.) «dícese *Axpe* por estar la yglesia fundada debajo o falda de vn peñasco, al qual en nuestra lengua se dice *acha*» (A. f. 155). Esplizituki esaten digu *peñasco* euskaraz *hatxa* dela, mendebaldeko *Vj(t)z* > *V(t)x* palataltzearekin. Esan gabe doa azkeneko *-pe* ‘behe’ hitzarekin erlazionatzen duela. Aipatzekoa da toponimo honi dagokiola ezagutzen dugun etimologiarik zaharrena (Izpea, *subtus penna*; *TAV* § 2.2.6).
 25. **Babilonia** (ex.) «*Babilonia* significa confusión, andar de aca par’alla» (A. f. 6). Badirudi *ibili* aditzarekin lotzen duela, agian *babil* ‘badabil’ forma trinkoaren

- bidez. Bigarren zatian *hona* erakuslea uler zezakeen Mendietak, eta 'badabil hona' bezalako perpaus bat izatea buruan *andar de aca par'alla* azalpena ematerakoan.
26. **Bakera** (ab.) «*baquera* quiere decir propiamente 'a la paz', que como de la parcialidad onezina su boz a beto fue aplicada a la paz y concordia» (A. f. 149v-150r). Etimologia garbia dugu, itzulpenak argi uzten baitigu adlatiboan deklinaturiko *bake* hitz orokorra ikusten zuela Mendietak abizen honetan.
27. **Basurto** (ab.) «es en Aluia, llama de este nombre en lengua bascongada que quiere decir *bas aurtenean* quiere significar estar en medio del monte o bosque» (Q. fol. 23v). Lehenengo atalean *baso* hitza dugu, eta euskal tradizioak erakusten duenez (cf. *OEH*, s.v. *baso*), hitz hau bai 'bosque' eta baita 'monte' adieran ere erabiltzen zen, emandako itzulpenetan ikus daitekeenez. Bigarren zatiari begira, *aurten* 'artean' forma inesiboan edo ablatibo zaharrean 'artetik' (cf. Lakarra 1984) deklinaturik egon daiteke (cf. *Cantabria* beherago), eta *arte* orokorraren aldaeratzat bide du Mendietak itzulpena ikusita. Diptongodun aldaera hau litzateke forma zaharra (ik. Mitxelena 1973, *OC IX*: 64).
28. **batzar** (eusha.) «juntos en sus *baçaarr* ques lo mismo que 'junta de ancianos', so el Robre de Guernica» (A. 74v). Mendietak *batu* eta *zahar* hitzetatik eratortzen du hitz hau. *IC* kronikan ere badago *batzar* hitzaren etimologia hau berau (Arriolabengoa 2008: 148), baina hartan ez bezala Mendietak *-aa-* bikoitza behar zela argitzen digu (etimologia argitu bat dugu, hortaz), bere euskaran oraindik bokal bikoitzak gordetzen zirela erakutsiz (cf. *arimea*). *RS* liburuan, gure lekukotasunetik hurbilen legokeena hala geografikoki nola historikoki, bietara dugu hitz horretan (Lakarra 1996: 222), eta sartaldeko gainontzeko lekukotasunetan (Mik., Bet.) falta direlarik ere (cf. *FHV* § 5.2), *VJ* dotrinan usu agertzen dira bokal geminatuak (*ibid.*; Ulibarri 2010: 53).
29. **Beriz** (ex.) «*Veriz* o *varriz* significa 'otra vez' o 'de nuevo» (A. f. 6). Toponimo esplizitua dugu hemen, bere hizkeratik hurbilago legokeen *barriz* 'berriz' aldaera ematen baitu azaltzeko orduan (cf. *OEH*, s.v. *berriz*). Alabaina, ezin dugu zehaztu ea gainontzeko hizkeren *berriz* ere ezagutzen zuen ala erlazio formal hutsa egin ote duen.
30. **Bizkaia**: (top.) «porque esta palabra *viz* en basquençe significa 'sea' y tambien significados *caya* significa 'terreno o muro donde baten las aguas del mar' y así todo junto quiere decir 'sea muralla'. A su naturaleza y que se de[be?] escribir *Vizcaya* co'la z y no con *se*, como algunos sienten, y quando así se escriba, hace a mi proposito porque *vis* en latin significa 'doblada fuerza» (A. f. 18r). Garaiko beste etimologiei (cf. «como algunos sienten») muzin egiten die (cf. *IC*ko *vis cain* 'dos veces Cain'; Arriolabengoa 2008: 198) eta esplizituki diosku aginterazko *biz* adizkiak eta *kai* hitzaz (Bizk. eta Gip.an lekukoturiko hitza; *OEH*, s.v. *kai*) osaturiko etimo bat dugula. Zuzenean esaten duelarik <z>-z idatzi behar dela, froga argia izan daiteke esateko Mendietak oraindik s - z hotsen oposaketa mantentzen duela (cf. *FHV* § 14.2).
31. **Cantabria** (top.) «dice Plinio (libro 29 cap. 8) aber sido [*el nombre de Cantabria*] el aber hallado en ella en tiempo de Cesaraugusto la yerua llamada

cantabrica que es la yerua centaurea, que si así fue la yerua era negocio de muchissima ymportancia; pero más creería yo que la yerba cobrara el nombre de la madre en dó se crió. Andrés de Poza diçe que tomó este nombre por canto y abrigo por las casas y pueblos juntos que sirben de recojer y abrigar a la gente. Florian de Ocanpo (libro 4 cap 7) diçe que Brigo, quarto y último rey de este reyno de la lignea baronil de Tubal, a los 1905 años *ante adben-tun Xpi* hizo haçer y poblar lugares cercados a los quales llamó *Vrigas* de su nombre, que así se escribe su nombre *Vrigo* y no *Brigo*...» (A. 12v-13r), «...a estas casas juntas y beçinas deçian *Vrr urrean* que significa ‘çerca’ [...] y así *Vrria* significa ‘lugar o cosa allegada y junta» (A. 13r-13v), «de aquí dicen algunos les quedo el nombre de *Cantaerria*, ques decir ‘patria de los que cantan’ (A. f. 14), «...así que como arriba e dicho [que] *vria* es lo mismo que ‘villa’ y biene de *vrria* que biene de estar las casas çercanas unas de otras. Y esto baste en este caso y daré otra hethimología y deribación de *Cantabria*, a mi parecer más propia de esta España. Según los cosmógraphos tiene semejança de un cuero de baca estendido: teniendo la cabeza haçia los Pirineos y Raya de Francia y Cantabria biene a caer a la parte del pesqueço o cuello yzquierdo y como respecto a la parte mediterranea, por donde los primeros pobladores d’este reyno entraron y poblaron esta nuestra tierra es la superior y más remota y última del reyno y en lengua eusquela la nombraron *Gan Erria* que se ynterpreta ‘patria, región, tierra somera’ o más alongada y leja, y así se debió corromper el bocablo por los estrangeros que por decir *Ganerria* digeron Cantabria de *Ganterria*, *Canterria* y de aquí *Cantauria* y haçe a este proposito» (A. f. 16-16v). Hainbat pasarte ekarri ditugu *Cantabriaren* etimologia honetara, Mendieta *Aerarioan* ez baita mugatzen bere proposamena ematera; aitzitik, aurretik esandakoak ere biltzen ditu, horien aurka eginez kasu batzuetan. Hauen bidez jakin dezakegu *Vrr urrean* ‘hurbil’ adiera lukeela, eta horretatik eratortzen duela *uria* ‘hiria’ («es lo mismo que villa, [...] de estar las casas çercanas»). *Hur* mendebaldeko hizkeretako hitza dugu, eta testu zaharrenetatik lekukotzen da (*OEH*, s.v. 2 *hur*). *Urrean*-i dagokionez, inesi-boan (‘hurbilean’) edo ablatibo zaharrean (‘hurretik, hurbiletik’; ik. Lakarra 1984) deklinaturik egon daiteke (ik. gorago *basurto*). *Cantabria* toponimoari ematen dion etimologiaren inguruan, argitzen digu *Gan erria* dela proposatzen duen jatorrizko forma, honela lehen ere ikusitako *herri* hitzari (ik. *Asturias*) mendebaldeko *gan* (orok. *gain*) aldaera gehitzen dio.

32. **Cecina** (erdha). «*ceçina* biene de *çeçena* qu’es toro» (A. f. 6v). Erdal hitz honetan argitzen digu *zezen* jatorria esleitzen diola, ondoren Larramendik ere hartuko duen ildotik (cf. *HH*, s.v. *cecina*: «es voz Bascongada *ceçiña*, *cezeiña*, que significa lo mismo; y *ceçiña*, sincope de *cecen illá*, toro muerto»).
33. **Eguzkia** (eusha). «al sol deçimos *eguzquia*, significa ‘causador del día» (A. f. 6v). Ematen dion esanahiगतik, badirudi *egun* eta *egin* hitz orokorrak, edo *-kin* atzizkia (cf. *okin*) dituela Mendieta buruan.³

³ Itzulpen honetan Pozaren eraginik izan ez zuela defendatzea zaila bada ere, Mendieta modu originalen egiten du bere interpretazioa: «*Eguzquia*, *egusgueya*, significa mirad, atended el principio, fundamento, obra, llamamiento, o principio del día» (Poza 1587: f. 33v).

34. **escudero** (erdha.) «La cierta y berdadera ethimología viene por el camino siguiente: ponerla en la mano a que en la lengua eusquela o bascongada se diçe *escua*. Así a la rodela o pabes que en ella se pone para defensa se dixo *escudua* qu'es deçir 'defensa puesta en la mano' y así más apuradamente diçe *ezcutua*, que se ynterpreta en la dicha lengua, 'puesto a sombra y abscondido' y como a tales defensores y parientes mayores los bizcaynos cometían la defensa de la tierra los llamaban *ezqutuerrria* qu'es 'defensa de la patria', derivado de lo dicho y de *ezcutuarria* qu'es deçir 'amparo contra la pedrada'. Y tambien puede deçir *Scudum*: *Scu* se diçe 'mano', *dun* se ynterpreta 'autoridad, poderío y mando' y así *escudun*, quien puede hacer y desacer, mandar y bedar por que tiene el poder y autoridad para ello. De manera que escudero es quien lleba una cosa en la mano, *escudu[n]a* quien tiene potestad, *ezcutaria* 'defensa del golpe', *ezcutuerrria* 'defensor de la patria» (A. f. 115v-116v). *Escudero* azaltzeko hainbat ustezko euskal hitz dakarzkigu Mendietak, guztiak berariaz aipaturiko *esku* 'mano' hitzetik eratorriak. *Ezcutua* hitza balizko *eskudua* hitzetik eratorzen du, eta ematen dion esanahia ikusita (*defensa puesta en la mano*) agian **eskuan doa* perpausa luke gogoan. *Ezcutua* hitza bera ere badakar, 'puesto a sombra y abscondido' esanahiaz; hau izango litzateke *ezkutu* adjektiboaren lehenengo aipamen zuzena: *OEHk* (s.v. *ezkutu*) Etxaberen (eta Larramendiren) aipua badakar ere, badirudi hark *ezkutu* 'escudo' izenari egingo liokeela erreferentzia ('el que esconde') eta ez adjektiboari, Mendietak egin bezala ('abscondido'). Latinezko *scudum*-en oinarrian, ordea, *esku-dun* ikusten duela dirudi, horretarako *-dun* atzizkia baliatuz, nonbait. *Ezkutu* hitzaren jatorria azaldu ostean, euskarazko *ezkutari* ere azaltzen du: *ezcutuarria*, *harri* hitzaren bidez eratorria. Ondoren dator erdal *escudero*, eta horretarako *eskutuerrria* proposatzen du, *ezkutu* eta *herri*-rekin azaldua. Guztiarekin, etimologiak eta horietara heltzeko erabiltzen dituen hitzak baino, interesgarriago da etimologietan zehar egiten duen *esku* - *ezku* txandakatzea, gure ustez argi erakusten baitu beretzat euskarazko *ezkutu* hitza txistukari lepo kariz idatzi behar dela, eta ondorioz bere hizkeran oraindik ere txistukarien oposaketa mantentzen zela.
35. **Estuche** (erdha.) «*estuche* que significa 'cosa apretada» (A. f. 6). Gaztelaniazko hitza euskarazko *estu*-rekin erlazionatzen du Mendietak, Lazarragaz geroztik lekukotzen den hitza (*OEH*, s.v. *estu*). Amaierako *che* agian *xebe* hitzarekin erlazionatzen du, mendebaldean Kapanagak darabilen *txe* aldaeraren bidez (adieran bat ez datorren arren; cf. *OEH*, s.v. *xebe*). Aipatzekoa da Larramendik XVIII. mendean etimologia bera mantentzen duela: «Estuche, es voz Bascongada, *estuche*, de *estu*, apretar, y *chea*, pieza, ò cosa menuda» (*HH*, s.v. *estuche*).
36. **Etsea** (eusha.) «a la casa llamamos *eshea* significa cossa çerrada» (A. f. 7). Hitza azaltzerakoan *itsi* 'itxi'-rekin erlazionatzen du, nonbait; aldaera hau, txistukari apikariz, mendebaldeko lekukotasun zaharrenetan (*RS*, Laz., Mic...) aurkitzen da (*OEH*, s.v. *itxi*). Hemen, baina, etimologia baino interesgarriagoa da *eshea* berba bera; batetik txistukari apikaria du, mendebaldean lekukotzen den aldaera zaharra (cf. *OEH*, s.v. *etxe*); bestetik, apikari afrikatua adierazteko saiakera ikusten dugu, Garibaik proposatu zuen <sh> digrafoare-

- kin. Garibaik proposamen hau bere errefrau eskuizkribatuetan aipatzen due-
larik (cf. Lakarra 1996: 19), aukera bi ditugu azaltzeko zergatik Mendietak
darabilen: 1) Garibairen eskuizkribuak ezagutzen zituen edo 2) maila bateko
euskaldun idazleen giroan barreiatu zen afrikatua adierazteko aukera hau
(gogoratu *R*Sk ere grafia bera darabilela inoiz; cf. *ibid.* 23).
37. **Etxabarria** (top.) «la casa de *hechabarria* casa nueva» (A. f. 198r). Esanahi
argiko toponimoa (*etxe* + mendebaldeko *barri* aldaera), aipagarriena da ez
duela txistukari apikariaz idazten (ik. *etsea*), sabaikariaz baizik (cf. *R*Sren hiz-
tegia, Lakarra 1996: 209).
38. **Etxabe** (ab.) «quiere decir casa de auajo ô por mejor decir bajura de casa»
(Q. f. 14). Honetan ere zailtasun berezirik gabeko toponimoa dugu (ik.
Etxabarria eta *Axpe*).
39. **Euskelduna** (eusha.) «al bascongado, le decimos, *eusquel duna*, ques deçir el
del Eusquel language» (A. f. 5v). Honetan eta ondoko hitzean egiten dituen
itzulpenak ikusita, badirudi konposizioko *euskel*- forma hartzen duela jato-
rriko tribuaren izenaren forma zahartzat. Badirudi *-dun* atzizkia (cf. *escu-
dero*) ezagutzen zuela (ik. *Euskel erria*).
40. **Euskel herria** (top.) «El propio nombre y apellido deste language bascon-
gado es llamado *Eusquera* y a la tierra donde le hablan se diçe *Eusquel erria*,
Patria de los Eusqueles» (A. f. 5v). Mendebalde zabal batean ohikoa den *eus-
kera* forma darakus (cf. *OEH*, s.v. *euskara*), baina ez da horren arrunta boka-
lismo bera eratorpeneko forman (*euskel*) erabiltzea: *OEHk* (s.v. *euskal*) La-
zarraga eta xx. mendeko idazleengan baino ez du lekukotzen. Mendietak,
beraz, *euskel* aldaeraren beste lekukotasun zahar bat dakarkigu. *Herri* hitza
'lur' edo 'aberri' adieran erabiltzea, bestetik, ohikoa da testu zaharretan (cf.
OEH, s.v. *herri*).
41. **Galarza** (ab.) «Tienen los de este linaje por Armas: en oro Robre seco en un
prado y en salto un oso, por alusión de su nombre, que *galarra* quiere decir
árbol seco y *arza* oso» (Q f. 12v). Etimologia esplizitua dugu, zuzenean aipa-
tzen baititu *galarra* 'arbol seco' eta *arza* 'oso' hitzak. Bigarrena orokorra den
bitartean (cf. *OEH*, s.v. *hartz*), *galar* hitza Nafarroan kokatzen du *OEHk*,
mendebaldean ere lekukotzen duen arren *IC*ren eta Mendietaren (Mitxelena
1973tik harturiko) aipu honen bitartez (ik. *OEH*, s.v. *galar*). Azkenik, esan
behar da *ICk* ere abizen berari ematen diola etimologia: «un roble seco, que
en bascuence llaman *gallarra*, y puesto en él en salto un oso, que llaman [*ar*]
ça en bascuence» (Arriolabengoa 2008: 175).
42. **Galeras** (ex.; erdha?) «*galeras* que fueron las en que pasaron los primeros que
con Tubal binieron, significan 'ligereza» (A. f. 6). Mendietak toponimo bi-
blikoen artean aipatzen du, beraz, exonimo legez sartu dugu; hala ere, bere
azalpenak erakusten digu *galera* 'ontzi mota' hitzarekin erlazionatu duela.
Azalpenaren aldetik, etimologia inplizitua deitu duguna da: *galera* 'galtzea'
formalki ondo dator, baina ez da ondo ezkontzen 'ligereza' esanahiarekin;
agian *gari* (konposizioan *gal-*) hitzarekin lotuko zuen?
43. **Ganboa** (top.) «basquence *ganboa* que quiere deçir por lo alto e los otros que
trababan despues querian la llevar a pie y so mano e deçian en bazquence
oñez que quiere deçir a pie» (A. f. 85v). Lehenago (ik. *Cantabria*) ikusiriko

- mendebaldeko *gan* ‘gain’ aldaera dugu lehenengo zatian. Amaierako *boa*, agian *joan* aditzaren forma trinkotzat (*badoa*) har zezakeen, *ICk* dakarrenaren antzera (*gan bioa* ‘vaya arriba’, Arriolabengoa 2008: 176).
- 43bis. **Ganboar** (ab? eusha?) «vnos *Onez* que quiere decir ‘por bien y para’, otros deçian *campoa* qu’era ‘acceptar el desafio’ y así se juntaban cuadrillas de anbas oppiniones y parcialidades, llamandose *oneztarrac* y *campoarrac* que quieren decir los de la paz y los de la guerra» (A. f. 76r). Honetan ez du *Ganboa* toponimoari emandako etimologia jarraitzen, aitzitik, *kanpo* hitzarekin lotzen du bando honen izena. Aipatzekoa da *-tar -ar* alomorfoen erabilera jatorra: txistukariz amaitzen den hitzari *-tar* eta bokalez amaitzen denari *-ar* (eta ez *ganboatar*).
44. **Garuna** (top? ex?) «*garuna* [significa] seso» (A. f. 6). Toponimotzat hartu dugu, hainbat toponimo biblikorekin batera ematen duelako, baina ez dugunez inolako erreferentziarik aurkitu, izan daiteke Garona ibaiari erreferentzia egitea, toponimoa inolaz ere. Guztiagatik ere, gure interesa *garun* hitzean dago, mendebaldeko hitz arrunta *OEH*ren arabera (s.v. *garun*) eta Mikoletaren hiztegitik aurrera agertzen dena; beraz, lekukotasun honek hitzaren agertze data aurreratuko luke xvii. mende hasierara.
45. **Gizon** (eusha.) «Al hombre llamamos *guizon* que significa ‘sea bueno’, derivado de *bison*» (A. f. 6v). Argitzen digu aginterazko *biz* adizkiak eta *on* hitz orokorraz osaturiko perpausa ikusten duela jatorrian. Aipagarria etimologia argituan bokal artean geratzen den txistukaria apikaria egin izana (cf. *Bizkaia*); agian testuan ondoren duen <alsol>-ek eragindako kopia akatsa?
46. **Goitisol** (top.) «la casa de Goytisol significa ‘her[e]dad somera» (A. f. 198r). Toponimo argia dugu, mendebaldean Lazarragaz geroz lekukoturiko *solo* ‘heredad’ aldaerarekin (gip. *soro*; cf. *OEH*, s.v. *soro*) eta *goiti* ‘goiko’ hitza, ekialdeko tradizioan ondoen lekukotzen den arren mendebaldeko adibiderik falta ez duena (*OEH*, s.v. 1 *goiti*).
47. **Gordeia** (ex.) «*Gordeya* significa ‘llamamiento a sordos» (A. f. 6). Etimologia argia dugu Armeniako toponimo honetan, *gor* eta *deia* hitzen bidez azaldua. Lehenengo erroa orokorraz landa, aipatzekoa da *dei* zabalea erabiltzen duela eta ez bere eremuko lekuko zaharretan (*RS*, Bet., *VJ*, Mik., Poza) aurkitzen den *gei* aldaera (*OEH*, s.v. *dei*). Ohartzeko modukoa da *ICk* (eta Garibaik lehenago, cf. Zubiaur 1989: 175) *Gorbeiarekin* lotu zuela, eta honela jatorria *behi* berbari (Arriolabengoa 2008: 176).
48. **Gozaeta** (ex?) «*goçaeta* significa ‘dulçura» (A. f. 6). Badirudi hitz honi *gozadu* ‘gozatu’ partizipioaren aditz izenean aurkitzen diola jatorria. Hitza, adiera honetan, Mik.-renetik ezaguna da; beraz, hau litzateke lekukotasunik zaharrena (cf. *OEH*, s.v. *gozatu*). Mendebaldeko *-eta* aditz izen marka lekukotzen du (horregatik proposatu dugu *gozadu* eta ez *gozatu* partizipioa, ik. Urgell 2006: § 2.3); eta jatorrizko hitzari egotz badakioke ere, interesa izan dezake hiatusa bere horretan mantentzeak, edo behintzat ezagutzeak (i.e. ez *gozeta*). Interesgarria da baita aditz izena darabilela hitz abstraktua adierazteko (egun, *gozotasun* geniokoen): erabilera hau gaur egunean bakarrik ekialdeko euskalkietan daukagun arren, antzina hedatuago zegoen Landucciok erakusten (1562; Urgell 2008: 825) eta gure testuak indartzen duenez.

49. **Gozo** (erdha.) «*goço* que significa dulce» (A. f. 6). Gaztelaniazko hitz honi euskal *gozo* hitz orokorra (OEH, s.v. *gozo*) esleitzen dio jatorritzat, ondoren Larramendik (HH, s.v. *gozo*) egingo duen bezala.
50. **Gudubikolanda** (top.) «Gudubicolanda que es llamado el Campo de la lid» (Q. f. 19). Mendebaldean *ICk* eta *RSk* *gudu* hitzaren adibide bana daukate, ekialdean erabiliago delarik (OEH, s.v. *gudu*); beraz, Mendietaren aipua mendebaldeko erabilera bermatuko luke (cf. Mitxelena 1970: 122). *Lan-dari* 'campo' dagokionez, zuberera ez beste euskalki guztietan lekukotzen da (OEH, s.v. *landa*). Mendietaren itzulpenean argitu gabe dugu erdiko *-bi(ko)-* atala.
51. **harina** (erdha.) «La *arina* significa 'ligereça', como ella lo es» (A. f. 7). Etimologia garbi bat dugu, euskal *arin* hitz orokorrek lotzen baitu (OEH, s.v. *arin*). Hala ere, *OEHk* ez du izen abstraktu legez lekukotzen, Mendietak argiki horrela itzultzen duen arren (hots, 'ligereça' eta ez 'ligero'). Hau erabilera zahar baten isla izan daiteke, beste adjektibo batzuekin ikusten dugun bezala (cf. OEH, s.vv. *ilun*, *argi*...) hitz hauek izen moduan ere erabili baititezkeen (ik. *luna*, *hidalgia*).
52. **heriotza** (eusha.) «a la muerte decimos *eri oza*, significa herida fria» (A. f. 7). Mendietak hitza banatzen digu, ikusten dituen erroak argituz: *hotz* orokorrek batera (cf. OEH, s.v. *hotz*) *eri* hitza dugu 'zauri' esanahiaz: *OEHk* ez du mendebaldean lekukotzen eta beste adiera bat luke ('gaixotasun'). Posible da Mendietak Pozaren etimologiatik jaso izana («*heriotça* (34v) 'la muerte, y significa golpe, herida, o accidente frio»; ik. Gorrochategui 1987: 119), eta *herida* hitzaren antzekotasun formalagatik esanahi hori aukeratu izana.⁴
53. **hidalgia** (erdha.) «de aqui según esto la verdadera etimología y derivación de la palabra *hidalguia* es en lengua Tubalina bizcayna como se be de *Fidel eguia*, que significa lealtad y verdad. De suerte que de *fidel eguia* naçe fidalguia y no ay para que buscarle la derivación en otras lenguas estrangeras» (A. 90v-91r). Etimologia esplizitua dugu: *egia* hitz orokorra da (OEH, s.v. *egia*), baina *fidel* ekialdean aurkitzen den aldaera da, mendebaldean *fiel* delarik ohikoena. Horrezaz gainera, lekukotasuna berezia da baita izen abstraktu moduan ere itzultzen duelako *fidel* adjektiboa (ik. *luna*, *harina*).
54. **Iberia**: (top.) «Yberia en lengua bizcayna materna de hespaña se ynterpreta *ybay erri* yd est patria del río o Riberas del gran río» (A. f. 9v). Etimologia esplizitua dugu: *ibai* eta *herri* hitz orokorren bidez (cf. OEH, s.vv. *ibai* eta *herri*) azaltzen du izena.
55. **Infanzon** (erdha.) «*ynfanzon* es lenguaje vizcayno conpuesto de tres dictiones, *indaçu hanz ona* para cuyo entendimiento sea de presuponer que la gente d'esta patria a tenido principalmente offiçio militar [...] siempre se escojió jente robusta, moza y de buena presencia que en nuestra lengua

⁴ Honek beste galdera bat sortuko liguke: Mendietak gazt. *heridaren* jatorria euskal *eri* hitzean ikusiko zukeen? Cf. Larramendi: «*Herida*, es voz bascongada, cuyo origen acabamos de explicar [= s.v. *Heria* «es voz bascongada, *eria* golpe, enfermo, enfermedad»]» (HH, s.v. *herida*).

- quiere decir *hantz ona*, ‘buena maña o desemboltura, ardidez y persona’, que todas estas propiedades significan *hantz ona*. Y así *yndaçu hantz ona* que son tres dicciones, significan ‘dadme buena presençia, desemboltura, maña, ardidez’, síguese para la milicia pues de *yndazu* se tomo el *In.anzhona*, ynfanzona.» (A. 117v-118r).⁵ Hitza euskal esaldi batetik eratortzen du, *indazu hantz ona*. ‘Eman’ adieradun aditz trinko zaharra dugu, eta aipagarria da *-zu* bigarren pertsona errespetuzkoa (‘dadme’) erabiltzen duela. Bestetik, *antz* Kapanagaz geroz lekukotzen da mendebaldean, hemengo adierarekin (‘aspecto, apariencia’) Larramendiz geroz bakarrik dugularik (*OEH*, s.v. *antz* 3); hortaz, lekukotasun honek aurreratuko luke adieraren data.
56. **Irargia** (eusha.) «a la luna deçimos *yrarguia*, significa ‘luz mens[u]al» (A. f. 7). *Irargia* dugu euskal hitz arrunt honen mendebaldeko aldaera testu zaharretan (Marineo Siculo, Lcc., *IC*, Poza... cf. *OEH*, s.v. *ilargi*). Etimologia inplizitua bada ere, argi antzeman daitezke Mendietak proposatzen dituen erro biak: *hil* ‘hilabete’ + *argi* (Pozak *lumbre muerta* proposatzen du; Gorrochategui 1987: 121). Aldaeren ikuspuntutik, aipagarria da dakarren aldaera *irargia* izan arren, azalpena emateko orduan Mendietak (eta lehen Pozak) **ilargia* zukeela gogoan: *hil* + *argia*, ondoren Oihenartek eta Larramendik ere ikusiko duten *l - r* hizkien arteko erlazioa antzematen zaielarik (ik. Urgell 2000: 859, 861, eta 2018: 649).
57. **Irazabal** (top.) «Yraçabal... pone por armas antiguas tres helechos en alusion de su nombre porque eso suena *yra çabal* que [es] helechal grande o espacioso» (A. f. 247v). *Ira* hitza Euskal Herri guztian dago toponimian, baina testuetan mendebaldeko lekukotasunetan bakarrik aurkitzen da (*OEH*, s.v. *ira*). *Zabal* hitz orokorra dugu (*OEH*, s.v. *zabal*).
58. **Irisarri** (ab.) «deriuado de *Uriasarri* que todo junto dize cosas juntas» (Q. f. 14). Berriz ere *sarri* dugu (ik. *Atxasarri*). Hemen, baina, interesgarriagoa da *hiri - huri* txandakatzea ezagutzen duela, batetik, eta bestetik *Aerarioan* ematen duen *uria* ‘hiria’ hitzaren etimologiak («es lo mismo que villa, [...] de estar las casas çercanas»; ik. *Cantabria*) hemengo hau argitzen digula.
59. **Irlanda**: (ex.) «Digo que bien yrlandes *Erin* significa ‘tierra, patria o region’, lo mismo significa en lengua vizcayna, pues *erri* es lo mismo que *erin*. *Landa* en el [l]enguaje vizcayno, significa ‘llanura, pradera y canpos fértiles’ y así, *Irlanda* significa ‘región de praderías o pastos o llanuras» (A. 9v-10v), «Los yrlandeses confiesan deçender su nobleza y generacion de Vizcaya y así se comprueba de los bocablos *Cantauria*, su prinçipal poblacion y del nombre *Errland*. Y además de lo dicho, todos los señores de aquel reino en sus títulos y firmas anteponen esta palabra *On*, el qu’es señal de mucha nobleza y en nuestra lengua vizcayna significa ‘mucha superioridad y mejoría’ porque *onen* significa ‘el mejor». (A. f. 10v). Irlandaren eta Euskal Herriaren arteko

⁵ Euskararen ikuspuntutik interesgarria ez bada ere, Mendietaren iturrien azterketarako beharrezko izango da inork proposatu zuen *hinfanzon* hitzaren jatorri germanikoa dakarrela esatea: «*Vaenfan* significa “la bandera” y *zone* “el hijo” y *Ein* “uno” y todos estos tres bocablos juntos *einfanzone*, en los cuales nos muestrá al “hijo o pro hijado de la bandera”» (A. f. 119v).

erlazioak frogatzeko haren izena euskararen bidez azaltzen du, lehenik ere aipatu ditugun *herri* (cf. *Cantabria, euskel erri*) eta *landa* (ik. *Gudubikolanda*) hitzen bitartez. Honezaz gainera, irlandarren abizenen *O* hasiera hori euskal *on* hitzarekin erlazionatzen du, argiki adieraziz *onen* ‘el mejor’ adiera duela euskaraz.

60. **Iturrona** (top.) «el río del lugar [= *Gorocica*] se diçe *yturrona* quiere decir ‘buena fuente’, nace y se descuelga del alto monte de Oynz»⁶ (A. f. 250v). Etimologia inplizitua bada ere, nahiko garbi ikusten da *iturri* eta *on* hitz orokorrak dituela Mendietak buruan toponimoa itzultzeko orduan.
61. **Izpater** (top.) «Yzpater en lengua bascongada significa población a la orilla de la mar» (A. f. 207r). Ezaguna da euskal lexikoan *iz-* aurrizki bat proposatu izan dela ‘itsas-’ adierarekin, *izurde* edo *izokin* hitzetatik eratorria nonbait (cf. *FHV* § 5.5, 13. oh.). Gaur egun aurrizki hori defendaezina bada ere (*ibid.*), adibide honek (eta *ICk*, cf. *Ispaster* ‘rincon de mar’; Arriolabengoa 2008: 177) erakusten digu antzinetik zetorren azalbidea dela. Etimologia honetatik guretzat garrantzitsuena da herskari aurreko txistukaria egoki islatzen duela, bere hizkeran oposaketa mantentzen zela erakutsiz, nonbait (cf. *Bizkaia* eta *escudero*).
62. **Jaula** (erdha.) «*xaula* que significa ‘guarda’ (A. f. 6). Mendietak *jagole* ~ *ja-gola* (ik. behe-rago *Otalora*) hitzarekin erlazionatzen duela pentsa genezake, ‘zaintzaile’ adieran mendebaldean erabiltzen den hitzarekin. Honela bada, hauxe genuke lekukotasunik zaharrena, zeharkakoa bada ere, orain arte XIX. mendean agertzen baita estreinakoz berba hori (cf. *OEH*, s.v. *jagole*).
63. **Jaun egiazkoa** (eusha.) «*Jaun eguijazcoa* que se interpreta ‘señor de la verdad’ (A. 102r). *Jainkoa* aipatzeko erabiltzen den epiteto honek ez du berebiziko zailtasunik egungo euskaldunarentzat, *jaun* eta *egiazko* hitz arrunt eta orokorrak baitira. Gauza aipagarri bakarra itzulpena izan daiteke: epiteto horretarako ‘señor verdadero’ arruntago egiten zaigu, ‘señor de la verdad’ horretarako *egiaren jauna* erabiliko genukeelarik.
64. **Jaungoikoa** (eusha.) «lengua eusquela cantabra no se halla nombre de Dios, solo *Jauna* o *Jaun goicoa* que se interpreta ‘señor de lo alto’ (A. 102r). Egun ere erabiltzen dugun etimologia aurkezten digu Mendietak hitz honetarako.
65. **Jehoba** (erdha.) «IOBA significa en esta lengua ‘tú el mejor’ (A. f. 6v). Taxaturik dagoen pasarte batean ageri zaigu hitz hau. Etimologia garbia da, itzulpena ikusita argi baitago *hi* eta *hoba* erroak ikusten dituela Mendietak. *Hobe* hitzaren aldaera hau mendebaldeko euskalkietan lekukotzen da (*OEH*, s.v. *hobe*), *a + a > ea* bilakabideak eragindakoa den heinean (cf. *Otalora*).
66. **Luna** (erdha.) «Luna que es palabra latina significa en basquenze ‘escuridad’, de *iluna*; como lo es de suyo careçe de luz no como no comunicandole el

⁶ Honela eskuizkribuan. Ez dakigu zein den *Oiz* mendiaren izenari ematen zaion etimologia, baina lekukotasun honek iradoki dezake inoiz diptongo sudurkaria izan zuela **Ôiz* (< **Oniz*), eta horren ondorio izango dela Mendietaren aldaera hau (cf. Ulibarri 2013: 182, 9. oh., Mendietaren beraren *ainzpa* aldaeraz); bestela ere, proposa genezake Mendietak oraindik ere bokal sudurkariak nabaritzen zituela (ezinezkoa ez dena garaia ikusirik, cf. Ulibarri 2015: § 4.2.1.6) eta hori islatzeko baliabidea zela <n> grafia hori.

- sol su luz» (A. f. 7). *Iluna* hitz orokorraren lekukotasun esplizitua dugu *luna* azaltzeko; aipatzekoa da izen abstraktoarekin itzultzen duela, eta ez adjektiboarekin (ik. *harina*, *hidalgia*).
67. **Madariaga** (top.) «porque *Madariaga* quiere decir ‘viga de peral’ o por más similitud, edificio donde hay gran cantidad de perales» (A. f. 158v), «La casa de Madariaga ‘fundación entre perales» (A. f. 198r). Birritan ageri zaigu toponimo honen azalpena: *madari* mendebaldean lekukotzen den hitza dugu (OEH, s.v. *madari*), eta bai frutua eta baita arbola bera ere (hemen bezala) izendatzeko erabiltzen da. Lehenengoan, gainera, ‘viga’ ere ikusten du hitzean, eta ezbairik gabe amaierako *-aga* horri egingo lioke erreferentzia: *habe* orokorraren aldaera genuke eta mendebaldean lekukotzen da Añibarroren lanetatik aurrera (OEH, s.v. *1 haga* 2); beraz, hemengo litzateke aldaeraren lekukotasunik zaharrena.
68. **Matxixako** (top.) «el doctor Çabala diçe que halló una corónica antigua que decía aber quedado esta armada en *Macha çacu* que quiere decir ‘ondura donde caben muchas naos’, como es verdad, y que Belgica es Bermeo» (A. f. 41v). Esaldia *Doctor Zabalar*i egotzen diolarik, ez dakigu etimologia norena den, Mendieta ala Zabala delakoarena. Matxixako lurmuturraren izen zaharra dugu hemen, *Machaçacu*, garaiko beste lekuko batzuetatik ere heldu zaigun forma (cf. del Valle Lersundi 1934). Etimologiaren aldetik, bigarren erroa *zaku* izan daiteke, emandako esanahiarekin bat egingo lukeena, eta orduan *matxa* itsasontzi mota bat (‘nao’) izango litzateke, lekukotugabeko hitza.
69. **Menzeta** (ab.) «*Mençeta* es muy antiguo y de muy buena generación. Este nombre salió de la palabra *decetas* que quiere decir ‘ayuntamientos o cofradías’, que como el tiempo ba olvidando los lenguajes, aca en Vizcaya no saben que *decetas* son cofradías y de aquí se diçe *mecetas*» (A. f. 169r). *Deceta* hitza hapaxa da guretzat, ezin izan baitiogu kognaturik aurkitu ez euskaraz eta ezta erdaraz ere.
70. **Mundaka** (top.) «Mundaca, esta poblada ribera de la ría que baja y sube al mar oceano en un requesto al qual en lengua eusquela se diçe *muna* que es lo mismo que terrero y los que pusieron este nombre se le acomodaron al sitio y lugar donde le fabricaron que fue *munan daça* que significa ‘está en un terrero ó questo cercano a la ribera’. Esta terminación *-CA* es vizcayna como se hallará en muchos nombres de lugares y casas así como Guernica, Muxica, Gatica, Maurica, Gaueca, Fuica, Alboycá, Barrica, y significa ‘multitud o copia de la cosa que se nombra quitando el *Ca*’ y también significa ‘frequentación y multiplicidad de actos’ como *arrica*, *aguica*, *escuca*, *urtica*, y así Mundaca tiene la misma terminación y significa asiento en requesto y ribera y no *mundaquá*» (A. 147r-147v). *Muna* hitza dugu batetik, OEHren arabera (s.v. *muna*) XIX. mendetik aurrera bakarrik lekukotzen dena, nahiz eta *ICK* darabilen, beste testuinguru batean, hala ere (Arriola-bengoa 2008: 258). Bestetik, *etzan* aditzaren forma jokaturia (*datza*) dugu. Amaitzeko, *-ka* atzizkia Bizkaiko gainerako toponimoetan ere aurkitzen du eta euskarazko *-ka* atzizki adberbialarekin lotzen du, *harrika* bezalako hitzetan ikusten duena.

71. **mundo** (erdha.) «en latin *mundus* significa [*hutsune bat*], y en bascuence significa *munoa* [o muralla] terreros» (A. f. 7). Dugun erreprodukzioan ez da ondo irakurtzen, testu nagusiaren gainean bururatu (edo beste nonbaitetik irakurri) ahala egindako oharra delako. Hala ere, argiki lehenengo zatia *munu* hitzarekin erlazionatzen du (cf. *Mundaka*). *Munu* hitza, Erdi Aroko lekukotasunetatik kanpo, ez da lekukotzen XIX. mendera arte (cf. *OEH*, s.v. *muino*); beraz, hemengo adibideak zubi lana egingo luke lekukotasun batzuetatik bes-teetara.
72. **nekazalea** (eusha.) «al trabajador se dice *Necaçalea* significa, guarda del trabajo» (A. f. 7). Ekialdeko hizkeretan XVII. mendetik lekukoturiko hitza dugu; mendebaldean XIX. mendera arte ez da ageri (*OEH*, s.v. *nekazale*). Mendietak ematen dion esangurari begira, *neke* ‘lan’ adieran ezaguna da euskalki guztietan (cf. *OEH*, s.v. *neke*). *Zale* hitz orokorra ez dugu aurkitu ‘zaintzaile, jagole’ adiera garbiarekin (cf. *OEH*, s.v. *zale*), baina agian hau litzateke hitzaren adiera zaharra, *zaintzaile* hitzaren erara sorturiko hitza bada behintzat, baina *fase sparitan* den *-le* atzikiaren bidez eratua: **zan-le*⁷ > *zale* (cf. *eskale* ~ *eskatzaile*).
73. **Oneztar** (ab? eusha?) «vnos *Onez* que quiere decir ‘por bien’, y para otros deçían *camboa* qu’era ‘acceptar el desafío’ y así se juntaban cuadrillas de ambas oppiniones y parcialidades, llamándose *oneztarrac* y *campoarrac*, que quieren decir ‘los de la paz’ y ‘los de la guerra» (A. 76r). Oneztarren bandoaren izena *on* hitz orokorraren bidez azaltzen du, instrumentalean deklinaturik; *-tar* atzikiaren aldaeren arteko txandakatzeaz, ik. *Ganboar*.
- 73bis. **Oñez** (ab.) «basquençe *ganboa* que quiere deçir ‘por lo alto’, e los otros que trababan después querían la llevar a pie y so mano, e deçían en basquençe *oñez* que quiere deçir ‘a pie» (A. 85v). Aurrekoan ez bezala, honetan *oin* hitz orokorra ikusten du, instrumentalean deklinaturik. Etimologia hau berau ematen dio *IC* kronikak abizen honi (Arriolabengoa 2008: 181).
74. **oro** (erdha.) «oro, ‘todo» (A. f. 6v). Gaztelaniazko *oro* ‘urre’ hitza euskal *oro* ‘guztia’ hitzetik eratortzen du. Gaur egun mendebaldean erabiltzen ez bada ere, eremu horretako testu zaharrenetan aurkitzen dugu (Lazarraga, *IC* eta *RS*; cf. *OEH*, s.v. *oro*); beraz, Mendietak erabilera zahar horren beste adibide bat dakarkigu.
75. **Otalora** (ab.) «*Otálora* quiere decir ‘flor de Argoma» (Q. f. 13). Toponimo argia, *ota* ‘ote’ eta *lora* ‘lore’ hitzez osatua. Adibideotan ikusten dugu mendebaldeko hizkeretan gertatu den hitz amaierako *-e* > *-a* bilakabidearen adibideak Mendietaren euskaran ere bazela.
76. **Ozila** (ex.) «*Oçila* que fue el collado donde quedó el arca, significa ‘muerte fría» (A. f. 6). Argi ikusten da Mendietak *hotz* + *hila* aztertzen duela; aipatzekoa da *hil* ‘heriotza’ adierarekin itzultzen duela, euskal tradizioan eze-

⁷ Egun dugun *zaindu* aditzaren jatorrian **zani* + *-tu* aditz pleonastikoa legokeela proposatzen badugu (cf. *haritu*, *hotzitu*...), hemengo **zan* genuke aldaera zaharreko aditzoina. **zani* horren bokal arteko *n* > *h* bilakabide ezagunak (*FHV* § 15.3) **zâi* aldaera sortuko zukeen, eta hortik *OEHk* (s.v. *zaindu*) biltzen dituen *zaitu* eta, sudurkariaren berrezarketarekin (*sêi* > *sein*, *artzâi* > *artzain*...), *zaindu* aldaera orokorra.

- zaguna ez bada ere, mendebaldean lekukotu ez den adiera (cf. *OEH*, s.v. *hil III*, 2).
77. **rey** (erdha.) «significa soberano de la tierra destas palabras *err eregui* es lo mismo o superior de la patria» (A. f. 7). Dugun erreprodukzioan ez da ondo irakurtzen, testu nagusiaren gainean bururatu (edo irakurri) ahala egindako oharra delako. Guztiarekin, lehenengo partean *herri* hitza ikus genezake, 'patria' moduan itzulia (ik. *euskel erri*). Bigarren hitzari dagokionez, mendebaldean lekukotzen den *eregi* 'eraiki' izan daiteke Mendietak ikusten duena; baina aukera gehiago ikusten dugu *erri-egia* izateko, hots, *-egi* atzizkia egozteko bere azalbidean.
78. **ribera** (erdha.) «significa 'tierra floxa' como lo es mediante el agua <...> y ace muelle y blanda d'eso dieron (?) *erri bera* 'tierra floxa'» (A. f. 7). Dugun erreprodukzioan ez da ondo irakurtzen, testu nagusiaren gainean bururatu (edo irakurri) ahala egindako oharra delako. Hala ere, argi ikusten da hitz honi ematen dion etimologian *herri* eta *bera* hitzak ditugula. *Bera* 'bigun' orokorra da *OEH*ren arabera (s.v. 2 *bera*), eta mendebaldeko Lazarraga eta *IC* kronikaren (beste testuinguru batean; ik. Arriolabengoa 2008: 223) lekukotasuna dakar.
79. **romance** (erdha.) «Romançe o *Roma yza* que significa 'palabra Romana'» (A. f. 7v). *Romance* hitzari euskal etimologia bilatzen dio *hitz* berbaren bidez. Lexema hau mendebaldean gutxi erabiltzen bada ere (*berbak* hartu baitu bere lekua) lekukotasun zaharretan (*RS*, Garibai) agertzen zaigu (*OEH*, s.v. *hitz*); beraz, honek erabilera zahar hori bermatuko luke.
80. **Ugalde** (ab.) «Ugalde que por estar sita junto al río, se llamo así» (Q. f. 13v). Badirudi Mendietak *ur* eta *alde* 'lado, lugar' (ik. *OEH*, s.v. *alde*) hitzak dituela buruan (ik. *aldea*).
81. **Urdaibai** (top.) «la casa solariega de pariente mayor de Urdaybai [...] tiene este nombre por se aver fundado cerca al río que es lo mismo que *vr*, cerca, *da*, es, *ybay*, río» (A. f. 163v). Esplizituki ematen dizkigu toponimoaren azpian ikusten dituen erroak, *hur* 'hurbil' (ik. gorago *Cantabria*), *da* aditz jokatua eta *ibai*. Badirudi ez duela *urde* > *urda* aldaketa antzeman edo ez duela *urde* hitza ezagutzen, orokorra bada ere (cf. *OEH*, s.v. *urde*).
82. **Zelaeta** (top.) «la casa de Celaeta de suso 'llanura'» (A. f. 198r). *Zelai*-tik erartortzen du toponimoa, apika; hitza orokorra bada ere, ez dirudi 'llanura' adierarekin mendebaldean lekukoturik dagoenez (cf. *OEH*, s.v. *zelai* 3); beraz, lekukotasun honi esker esan genezake mendebaldean ere erabiltzen zela adiera horrekin.

4. Ondorioak

Etimologia bilduma honen azterketarekin, Mendietaren euskal materialak hobeto ezagutzeaz gainera, haren euskara izan zitekeenaren inguruko ezagutzak bildu ahal izan ditugu. Lanabesen euren naturagatik, atera ditzakegun ondorio gehienak fonetikoak eta lexikoak dira, haren euskara mendebaldekoa zela baieztatzeko modukoak bederen. Fonetikari dagokionez, ikusi dugu *a + a > ea* legea betetzen duela (*arimea*, *amea*) eta *e-z* amaituriko hitzek *-e > -a* aldaketa (*lore > lora*, *ote > ota*) lekukotzen

duela. $V_j(t)z > V(t)x$ sabaikaritzea bazela iradokiko luketen adibideek (*atxa*, *aretx*) ere mendebaldeko hizkera baten aurrean gaudela erakusten digute.

Ezaugarri orokor hauez gainera, Mendietaren euskara historian eta geografian kokatzeko garrantzitsuak izan daitezkeen fonetikazko datuak ere bildu ditugula uste dugu. Batetik, bokal bikoitzak ezagutu behintzat ezagutzen dituela iradokitzen digu *batzar* hitzaren *baçaar* aldaerak, *zahar* hitzarekin erlazionatzeko bokala bikoizteko beharra adierazten baitu; alabaina, *mea* (ik. *arimea*) eta *txe* (ik. *estuche*) ere suposatatu ditugu, bokal bakunaz nonbait. Bestetik, mendebaldean gertaturiko txistukarien neutraltzea bere hizkeran oraindik ere gertatu ez dela erakusten digute adibideek (cf. bereziki *bizkaia* sarrera), zuzen idazten baititu lepokariak eta apikariak, baita herskari aurreko testuinguruan ere (*esku* baina *ezkutu*, *bazter*...). Txistukarien neutraltzea eta bokal bikoitzen galera XVI. mende amaieran hasiak ziren mendebalde muturrean, RSk (cf. Lakarra 1996) erakusten digunaren arabera, baina Mendietaren euskaran oraindik ere egoera zaharra mantentzen zela dirudi.

Hala ere, etimologietatik ateratzen diren datu nagusienak lexikoari dagozkio, eta Gorrochateguik egin bezala (1987: 125) hona ekarriko ditugu laburpen moduan lanean zehar agertu zaizkigun hitzak zerrenda bitan banaturik: lehenengoan Mendietak aipaturiko hitzak batuko ditugu eta bestean emandako azalpenagatik suposa daitezkeenak. Esan behar dugu aipaturiko hitzen atalean eskuzabal jokatu dugula, eta ez direla bakarrik Mendietak zehazki apaturiko hitzak agertuko, etimologia argietan (§ 1) agertzen diren hitzak ere sartuko ditugu, ** ikurraz lagunduta.⁸ Adizkien kasuan, hiztegi-lema moduan partizipioa jarriko dugu, letrakera etzanean, eta ondoren agertzen diren adizkiak. Hitzen bati jatorririk edo azalpenik ezin izan diogunean eman (cf. *alberdan*, *galera*, *dezeta*...) euskal hitz bezala sailkatu dugu zerrenda hauetarako, galdera ikurraz markaturik.

⁸ * ikurra hizkuntzalariek berreraikitako **nin* partizioarentzat gorde dugu.

Aipaturiko hitzak	Suposa daitezkeen hitzak
aberatsa 'rico'	abere 'animal'
**aga 'viga'	ari 'ocupación, asunto'
ahuntz 'cabra'	arte 'entre'
ajana 'zarzamora'	baso 'bosque, monte'
alberdan? 'mendigo' (hapaxa?)	batu 'juntar'
aldea 'al lado, junto'	bihotza 'corazon'
**angelua 'cercado' (hapaxa?)	-egi 'superior'
ama 'madre': <i>amea</i>	egin 'hacer'
**argi 'luz'	egun 'día'
arima 'alma': <i>arimea</i>	estu 'apretar'
arina 'ligereza' (hapax?)	etsi / itsi 'cerrar'
arkatsa (<i>arkara(ka)tsa?</i>) 'escaramujo' (hapaxa)	hamar 'diez'
aurten 'entre': <i>aurtenean</i>	handi 'grande'
bake 'paz': <i>baquera</i>	harri 'piedra'
**barri 'nuevo'	hats 'hedor'
barriz 'de nuevo'	2 hil 'mensual'
bera 'flojo'	hona 'acá'
dezeta? 'ayuntamiento, cofradia' (hapaxa)	<i>ibili</i> 'ir': <i>babil</i>
**dun 'poseedor?', mando'	imini 'poner'
egia 'verdad': <i>eguia, eguiazcoa</i>	iturri 'fuente'
esku 'mano'	jagole/jagola 'guardian'
etxe 'casa'	<i>joan</i> 'ir': <i>boa, doa</i>
**etxe 'casa'	ke 'humo'
<i>etzan</i> 'estar': <i>daça</i>	-kin 'causador'
euskeldun 'del lenguaje euskel'	luze 'largo'
euskel erria 'patria de los euskeles'	mehe (<i>mea</i>) 'delicado'
ezkutari 'escudero'	nahi 'querer'
ezkutu 'escondido'	neke 'trabajo'
fidel 'fidelidad'	su 'fuego'
galar 'árbol seco': <i>galarra</i>	txe 'cosa'
galera? 'ligereza'	ur 'agua'
gan 'somero, alto'	zaku 'saco'
garun 'seso': <i>garuna</i>	zale 'guarda' (adiera honetan, hapaxa)
**gibel 'espalda'	zelai 'llanura'
goiko 'de lo alto': <i>goicoa</i>	
**goiti 'somero'	
gozadu 'dulzura': <i>gozaeta</i>	
gozo 'dulce'	
**gudu 'lid'	
habea 'columna'	
**haga 'viga'	
**haltz 'aliso, sauce'	
hantz 'presencia'	
hartz 'oso': <i>arça</i>	
hatx 'peña': <i>acha</i>	
**heri 'herida'	
herri 'patria, tierra'	
**hi 'tú'	

Aipaturiko hitzak	Suposa daitezkeen hitzak
1 hil 'muerte'	
hitz 'palabra': <i>yza</i>	
**hoba 'mejor'	
hotz 'frio': <i>oza</i>	
ibai 'río'	
ilun 'oscuridad': <i>iluna</i>	
ira 'helecho'	
irargi 'luna': <i>irarguia</i>	
izan 'ser': <i>biz</i> 'sea', <i>da</i> 'es'	
jaun 'señor'	
jaungoiko 'Dios': <i>Jaun goicoa</i>	
-ka 'frecuentación y multiplicidad de actos'	
kai 'muralla para el mar': <i>caya</i>	
kanpo 'campo?, fuera?': <i>campoa</i>	
landa 'llanura, pradera, campos fértiles'	
**lora 'flor'	
**madari 'peral'	
muna 'terrero': <i>muna, munan</i>	
muno 'terrero': <i>munoa</i>	
nekazale 'trabajante'	
*nin 'dar': <i>indazu</i>	
oin 'pie': <i>oñez</i>	
on 'bueno': <i>ona, onez, **on, onen</i>	
oro 'todo'	
osten 'postrero'	
**ota 'argoma'	
**sarri 'espesura'	
**solo 'heredad'	
ur 'cerca': <i>ur, urrean</i>	
uri 'villa'	
**zahar 'viejo'	
zabal 'grande o espacioso'	
zezen 'toro'	

Ondorio hauetan, etimologiek erakusten diguten euskara mota Mendietaren hizkera balitz bezala aurkeztu dugu. Hau datuen laburpena argiago gera zedin egin dugu; izan ere, lanaren hasieran esan bezala, oraindik aztergai handia dago etimologien alorrean eta ezin dezakegu jakin Mendietak idatzi duena benetan beretik atera den edo beste nonbaitetik hartua. Ikusi ahal izan dugu Pozarenetik harturiko etimologiak badirela Mendietaren testuan (ik. *heriotza*), eta IC eta Mendieta bide beretik doazela abizen beraren etimologia emateko orduan (*Apiozza*); horretaz gainera, ondoren Larramendik jasoko dituen etimologiekin ere antzekotasunak aurkitu ditugu Mendietaren hipotesietan (*estuche*). Garai hartako etimologialari guztien lanak bildu beharra erakusten digu honek, giroan ziren hipotesiek non sortu eta non zehar ibili diren ikusteko.

5. Bibliografia

- Areitio, D. de, 1929, «Francisco de Mendieta. Pintor y escritor», *RIEV* 20, 269-272.
- , 1954, «El pintor Francisco de Mendieta», *BAP* 10:3, 350-351.
- Arriolabengoa, J., 2008, *Euskara Ibarguen-Cachopin Kronikan*. Bilbo: Euskaltzaindia-BBK.
- Aspuru Oribe, J., 2012, «Francisco de Mendieta. Un ayalés universal», *Aztarna* 43, 42-49.
- Baraibar y Zumarraga, F., 1903, *Vocabulario de palabras usadas en Álava*. Madril: Jaime Rarés-en inprenta.
- Barrio Loza, J. A., 2008, «Francisco de Mendieta, pintor alavés de los siglos XVI-XVII. Honor y autoestima», in *Estudios de historia del arte en memoria de la profesora Micaela Portilla*. Gasteiz: AFA, 273-280.
- ConTAV = Sarasola, I., 1983 [1990], *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos (ASJUren Gehigarriak XI)*. Donostia: GFA.
- DRAE = Real Academia Española, 2014, *Diccionario de la lengua española*, on line: <http://dle.rae.es/> [kontsulta eguna: 2017-07-17].
- Ettxabe, B., 1609, *Discursos de la antigüedad de la lengua cantabra bascongada*. México: Henrico Martínez inprenta.
- Elías de Tejada, F., 1963, *El Señorío de Vizcaya (hasta 1812)*. Madril: Minotauro.
- FHV = Mitxelena, 1977 [1964], *Fonética histórica vasca*. Berrarg. in OC VI.
- Fontaine, J., 1988, *Tradition et actualité chez Isidore de Séville*, London: Variorum Reprints.
- , 2002, *Isidoro de Sevilla. Génesis y originalidad de la cultura hispánica en tiempos de los visigodos*. Madril: Ediciones Encuentro.
- Gómez, R. & B. Urgell, 2010, «Descripción y defensa de la lengua vasca durante los siglos XVI y XVII», in A. M. González Carrillo (arg.), *Post Tenebras Spero Lucem. Los estudios gramaticales en la España medieval y renacentista*. Granada: Granadako Unibertsitatea, 257-320.
- & J. A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak (ASJUren Gehigarriak XV)*. Donostia: GFA-UPV/EHU.
- Gorochategui, J., 1987, «Andres de Poza y el euskera», berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.), 1992, 107-127.
- Guerra, J. C., 1915-1916, «Quarta parte de los Annales de Vizcaya que Francisco de Mendieta, vecino de Bilbao, recopiló por mandado del Señorío», *Euskal-Erria* 72-73 eta 74-75 [atalka egindako argitalpena].
- HH = Larramendi, M., 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín* (bi liburuki). Donostia: B. Riesgo y Montero-ren inprentan.
- Lakarra, J. A., 1984, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU* 18:1, 161-194.
- , 1996, *Refranes y Sentencias. Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Magallón García, A. I., 1996, *La tradición gramatical de Differentia y Etymologia hasta Isidoro de Sevilla*. Zaragoza: Zaragozako Unibertsitatea.
- Malkiel, Y., 1996, *Etimología*. Madril: Cátedra.
- Mañaricúa y Nuere, A., 1973, *Historiografía de Vizcaya*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Mitxelena, K., 1958, «Unas observaciones al último número de *Euskera*. I. ronc. *arnari* 'fruto'. II. a.-nav. *euntze* 'belardi' 'prado'». Berrarg. in OC VIII, 251-256.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*. Berrarg. in OC VIII, 29-191.
- , 1973, *Apellidos Vascos*. Berrarg. in OC IX, 1-235.

- OC = Mitxelena, K., 2011, *Obras Completas* (15 liburuki) [Lakarra & Ruiz Arzalluz arg.]. Donostia-Gasteiz: GFA / UPV/EHU.
- OEH = Mitxelena, K., 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia* (15 liburuki). Interneten kontsultagarri (5. edizioa): <<http://euskaltzaindia.eus/oeH>>.
- Ojanguren, P. M., 2005, *Etxe uztenak Orozkon*. Bilbo: Garoa.
- Poza, A., 1587, *De la Antigua lengua, poblaciones y comarcas de las Españas*. Bilbo: Mathias Mares.
- Rubio de Urquía, G. & M. Noviembre, 1998, *Fondos vascos de la Biblioteca Francisco de Zabálburu (Madrid): Catálogo general ilustrado de manuscritos e impresos (ss. XIV-XIX)*. Madrid: Eurolex.
- TAV = Mitxelena, K., 1964, *Textos arcaicos vascos*. Berrarg. in OC XII, 1-198.
- Ulibarri, K., 2010, «Viva Jesus dotrina: edizioa eta azterketa», *ASJU* 44: 2, 41-154.
- , 2013, «Un nuevo texto para la historiografía vizcaína: *Aerario de la hidalguía y nobleza hespañola y plaza de armas de Vizcaya* por Francisco Mendieta, ayalés», *Oihenart* 28, 173-191.
- , 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. UPV/EHUko doktorego tesi argitaragabea.
- , prestatzen, «Francisco de Mendieta Retes y el euskera».
- Urgell, B., 2002, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegiaren testukritikaz (ASJUren Gehigarriak XLVII)*. Donostia: GFA.
- , 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in J. A. Lakarra & I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritzaz historikoaz (ASJU 40: 1-2)*. Donostia-Bilbo: GFA-UPV/EHU, 921-948.
- , 2008, «Berriemaileen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciren hiztegian», in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan Patxi Goenagaren Omenez (ASJUren gehigarriak LI)*. Donostia-Bilbo: GFA-UPV/EHU, 805-836.
- , 2018, «Lehen Euskara Modernoa (1745-1891)», in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 543-657.
- Valle Lersundi, F. del, 1934, «El cabo Machaçacu: una rectificación toponímica en el mapa geográfico del País Vasco», *RIEV* 25, 190-191.
- Zabala Montoya, M., 1997, «Francisco de Mendieta berrikuspeneko zenbait datu berri», *BAP* 53:1, 203-209.
- Zubiaur, J. R., 1989, «Garibai hizkuntzalari», berrarg. in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), 1992: 173-182.
- , 1990, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)* [Mundaiz]. Donostia: Deustuko Unibertsitatea.

Koldo Ulibarri Orueta

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketa Saila, Letren Fakultatea
Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - 01006 Vitoria-Gasteiz (Araba)
945 01 39 82
koldo.ulibarri@ehu.eus

Zer da lehenago, aditzoina ala partizipioa? Oharrak euskararen kronologiarako (Which came first: the verb root or the participle? Notes for the chronology of Basque)

Blanca Urgell
UPV/EHU

Laburpena*

*Lan honetan aditzoinaren eta partizipioaren arteko erlazioaren historian sakondu nahi dut. Datuen bidez ikusiko dugu beren arteko oposaketak diakronikoki ñabardura gehiago dituela sinkronikoki ematen duena baino eta, funtsean, euskara historikoan dakusguna ezin dela aitzineuskarara eraman bere horretan. Ildo honetatik, hipotesi indartsuago bat jarriko dut frogapean, alegia, aditzoin historikoa jatorriz Erdi Aroko lehen lekukotasunak baino lehen elkartu-eratorrien lotunean eragina izan zuten hots-aldaketa arau ezagunek sortutako irregulartasunen morfologizatzearen ondorio dela. Hipotesi honek, lehen azaldu gabe zeuden zenbait fenomeno (Trask-en *emanite erako aditz-izenak, adibidez) azaltzeaz gainera, aditz sistema historikoaren eraketarekin lotutako beste fenomeno batzuen sorreraz, izaeraz edota kronologiaz ere aurrerapenak egiteko aukera ematen digu, hala nola perfektuzko perifrasiak eta -itu partizipio pleonastikoez.*

Hitz gakoak: Aditzoina, partizipioa, Erdi Aroko euskara, akitaniera, morfologizatzea, perfektuzko perifrasiak.

Abstract

In this work I hope to look more deeply at the relationship between the root and the participle of Basque verbs. We will see with the help of a range of evidence that the opposition between them has more nuances diachronically speaking than it seems to have from the synchronic point of view and that basically what we see in historical Basque cannot

* Lan honek «Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P), «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (Eusko Jaurlaritzak, GIC.IT698-13) eta «Lingüística Teórica y Diacrónica: Gramática Universal, lenguas indoeuropeas y lengua vasca» (LingTeDi, UPV/EHU, UFI11/14) ikerketa-proiektuen laguntza izan du. Eskerrak eman nahi dizkiet *1st International Workshop on Basque-Japanese and Neighbouring Languages* delakoaren antolatzaileei, lan honen lehen ideiak entzuleekin eztabaidatzeko (2015-12-14) eta Aziti Bihia elkarteari bertso landuxeago bat aurkezteko (2016-02-18) aukera emategatik, baita Joseba A. Lakarra irakasleari hainbat solasaldi aberasgarriengatik eta haize kontra ibilaraziz aditzoinaz ikasi dudangatik.

simply be assumed to be the case in Proto Basque. Therefore, I will attempt to prove a stronger hypothesis i.e. that the historical verb root is a consequence of the morphologization of the irregularities which brought about the phonetic changes that altered the point of merger of compounds and derivatives prior to the first medieval documents. Apart from attempting to shed some light on some other hitherto unexplained phenomena such as the type of *emanite verbal nouns proposed by Trask (1990), this hypothesis also gives us the opportunity to increase our understanding of the birth, nature and chronology of other phenomena related to the make up of the historical verbal system such as the periphrastic perfect and the pleonastic participles in -itu.

Keywords: verb root, participle, Medieval Basque, Aquitanian language, morphologization, periphrastic perfect.

Sarrera

Azken urteotan hainbat aurrerapen egin dira euskararen historian lekukotu edo berreraiki daitezkeen fenomenoek kronologian, guztiz *Monumenta Linguae Vasconum* proiektuko taldekideek egindako tesietan (Mounole 2011, Egurtzegi 2014, Manterola 2015, Ulibarri 2015, Padilla 2017, Krajewska 2017, Reguero 2017). Ez da harrigarria ere, euskararen historian sakontzen goazen heinean, zeren eta kronologia diakronistaren egiteko nagusia baita, gure artean Lakarrak (2011: 285-293) aldarrikatu bezala Benvenisteren ildotik. Forma bakoitza noiz garatu den eta fenomeno bakoitza noiz gertatu den, absolutuki ez bada erlatiboki bederen, zein garai edo zein geruzatakoa den bermez zehaztea ezinbestekoa da, noski, ez bakarrik euskararen historia behar bezala idatz dezagun, baita forma eta fenomeno horietarik aterako ditugun ondorioak ere sendoak izan daitezzen.

Egiteko larri horren barruan jakintzat ematen diren gaiak astintzea ere badago, eta horrelakoa da hemen jorratuko dugun aditzoinaren ustezko antzinatasunarena. Jakintzat eman ohi da —inoizka agerian adierazi ere bai, ikusiko dugunez— aditzoina, euskara historikoan hain ongi dokumentatzen dena, adizki jokatuagabe zaharrena dela, *e-CVC gisa berreraiki den aitzineuskararen aditza (*e-tor, *e-kus, etab.), dialektoremu jakin batean eta erabilera gutxi batzuetan gure egunetarinoina iraundako arkaismoa, eta arrazoiak ez dira falta hori horrela dela pentsatzeko. Halaz ere, aditz-izenaren historia eta dialekto banaketa aztertu zituen lan batean (Urgell 2006) desadostasunak agertu ziren aditzoinaren balizko lehentasunaren eta azaldu behar ziren gertakarien artean, batez ere aditzoinaren (ustezko) eratorri diren aditz-izenei dagokienez (adib. *etorten* < *etor + -ten). Harrezkero halako datu gehiago bildu ditut, berez jakingarri bezain konplexua deritzadan gai honetan¹ argiren bat egin dezaketelakoan.

Hala bada, nire helburu nagusia aditzoinaren eta partizipioaren arteko erlazioaren historia aztertzea da. Helburu hori lortzeko, ondoko urratsok emango ditugu: gaia-aren egoera berpasatu, aditzoinaren izaerari eta historiari dagokiona batik bat (§1); aditzoinaren lehentasunaren aldeko frogak bildu (§2); lehentasun hori zalantzan jartzeko argudioak eman (§3); «aditzoina» kontzeptuarekin lotu ohi ditugun forma na-

¹ Mitxelena berak (1977a: 344, 2. oh.) zioen, «La distribución está mal estudiada y la cuestión en general está llena de espinosos problemas (...)».

gusiak (perifrasietako aditzoina, aditz-izenaren oinarria) nola sortu ziratekeen azal lezakeen teoria berri bat eratu (§4). Azkenik, ondoriotan lan honek nire ustez gaia zertan uzten duen laburbildu dut (§5).

Azterketak erakutsiko digu aditzoinaren eta partizipioaren arteko erlazioa ez dela garbia eta beti-batekoa, baizik eta heterogeneo xamarra, tartean gorabehera historikoak dauden seinale. Hori azaldu nahirik, erakutsiko dut aditzoin historikoa ez dela nahitaez aitzineuskarako forma bera —baldin eta horrelako forma biluzirik inoiz izan bazen: hau ez da hemen eztabaidatuko—, baizik eta Erdi Aroko eta geroko prozesuen ondorio, hein handi batean behintzat. Izan ere, esan liteke hainbat gertakari bata bestearekin «hitzartu» zirela partizipiotik aditzoina jalgi zedin edo, zehatzago esanik, partizipioaren eta aditzoinaren arteko oposaketa sor zedin, tartean bi nagusiztat emango nituzkeenak: batetik, Aitzineuskara Modernoaren bisilabismorako joera (cf. Lakarra 2006: 293-294, etab.); bestetik, beranduenik Goiz Erdi Aroan gertatu azken bokalen galerak eta hauekin lotutako hots-aldaketak (cf. Mitxelena 1977a: 125-128).² Bigarrenean jarriko dugu arreta gehiena, aditzoin historikoa jatorriz Erdi Aroko hots-aldaketek —eta beste zenbait fenomenok, nagusiki mailegaketarekin lotuak— halabeharrez sortutako txandakatzetxe fonetikoak oposaketa morfologiko gisa berranalizatu izanaren —«beheitiko grammatikalizatze»³ edo morfologizatzearen— ondorio dela frogatu nahirik.

Honegatik, uste dut hemendik aitzina komeni dela «aditzoin historikoa» —«aditzoina», nahi bada— eta «aditz-enborra» kontzeptuak bereiztea, bata izanik euskara historikoan testuinguru jakin batzuetan partizipioarekiko oposaketan dagoena, eta bestea aitzineuskarako forma berreraikia (**e-tor*, **e-kus*, **has*, **hel*, etab.).

Azterketak halabeharrez aditzarekin lotutako beste fenomeno batzuen sorreraz, izazteraz eta kronologiaz ere jardunaraziko digu, hala nola perfektuzko perifrasienez eta *-itu* partizipio pleonastikoenaz.

Jakin badakit gai honetan behar bezalako sakontasunaz aritzeko aitzineuskararen aditzaren nolakoa proposatu beharko litzatekeela, baina horrek lan honen mugak gaindituko litzuzke —baita nire gaitasunak ere, naski—. Honegatik, aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketaren sorrera azaltzeko hipotesi bat proposatu eta ondorioak aztertu baino ez dut egingo, azaldu gabeko edo hala-hola azalduko kontuak azaltzen noraino laguntzen digun ikusteko.⁴ Hipotesia hiru baieztapenetan oinarritzen da:

- (i) Partizipioa da adizki jokatuagabe historikoetan zaharrena.
- (ii) Partizipioak ere erregularriki jasan zituen Erdi Aroko hots-aldaketa ezagunak, elkartu-eratorrien eta abarren lotunean gertatu zirenak.
- (iii) Beraz, aditzoin historikoa hein handi batean Erdi Aroko hots-aldaketen ondorioa da jatorriz.

² Mitxelenak (loc. cit.) zehaztu bezala, hots-aldaketok ondo lekukotuta daude Erdi Aroko toponimian-eta, baina ez dira akitanieran agertzen (cf. Lakarra 1997: 516, besteak beste). Honek esan nahi du III-X. mendeen bitarte luzean kokatu beharrekoak direla aldaketak, *grosso modo* ezinbestean, oraingoz behintzat. Laburtasunaren izenean, bada, zilegi bekit hemendik aurrera «Erdi Aroko hots-aldaketak» esapidea erabiltzea, Antzinate berankorrekoak ere (IV-VI. mende artekoak) izatea oso litekeena den arren.

³ «Grammaticalization from below» (Greenberg 1991); kontzeptu honen historiaz, etab. ik. Gaeta (2004).

⁴ Dena dela, teoriaren oinarrian Lakarrak (2006a: 611-613) darabilen hipotesi emankor bat dago: aitzineuskara antzina batean aditz gutxiko hizkuntza zatekeela. Geroago aipatuko dugu honek zer dakarkion gureari (§4.2).

Abiapuntuko hipotesia egiaztatzeko erabiliko dudan bertsio indartsu honek lau korolarior nagusi ditu:

- (a) Akitanieraz geroztik partizipioa aditzaren erator forma nagusia zen eta bertatik datoz gainerako adizki jokatu gabe historiko guztiak.
- (b) Partizipioa zen adizki jokatu gabea gaur egun [aditzoina + **edin*/**ezan*] gisara analizatzen ditugun perifrasietan.
- (c) Aditzoina sortu zenean **edin*, **ezan* eta **iron* ziren aditz laguntzaile bakarrak.⁵
- (d) Gaur egun partizipioz osatuta dauden perifrasiak, hala nola [part. + *izan*/**edun*] eta [part. + *egin*], gramatikalizatu gabe zeuden.

Hipotesiak gogora dakar berriro, ezinbestean, Sturtevant-en paradoxa (1947: 109): «Phonetic laws are regular but produce irregularities. Analogic creation is irregular but produces regularity». Halaber, gogora dakarkigu berreraiketa nahitaez eskematikoa dela,⁶ egiazko gertakari nabar bihurrien aldean, nahiz batzuetan, oraingo hau izatea espero dudana bezala, zenbait irregularitasun historikok bide ematen ditugun historiaurreko bide bihurtuak proposatzeko ikertutako hizkuntzen ezauzgarri batzuen garapenean.

Gutxitan paratu naiz testuetatik haragoko arazoez idazten, baina oraingoan atsegin bereziz egin dut irakurle jakin batentzat, Joakin Gorrotxategirentzat, idazten ari nintzelakoan. Berak, akitanieraz dakidan guztia erakustez gainera, baita iberieraz, galieraz, zeltiberieraz eta antzeko kutixiez dakidantxo ere, batez ere irudikatzen dut eredu bezala gizalegez jokatzeko, apal hitz egiten eta garbi idazten. Azkeneko bertute honen ildotik lehengo batean berak oparitu zidan Baconen esana gogoan, esker onez, nire lan honetan hutsik balego konfusiorik bederen ez sortu izana espero dut.

1. Gaiaren egoera

Euskara historikoan adizki jokatu gabeak lau dira: aditzoina, partizipioa, aditz-izena eta geroaldiko partizipioa. Ugari eta erregularrenak diren *-i* eta *-tu* amaierako aditzak erabiliko ditut hau erakusteko:⁷

(1) aditzoina (adoin.):	<i>etor</i>	<i>har</i>
partizipioa (part.):	<i>etorri</i>	<i>hartu</i>
aditz-izena (adiz.):	<i>etortzen</i>	<i>hartzen</i>
geroaldiko part. (gero.):	<i>etorriko, etorriren</i>	<i>hartuko, harturen</i>

Lautan bi agerian dago eratorriak direla: geroaldiko partizipioa partizipioaren eratorri gardena da, (2a)-n adierazten denez; eta aditz-izena aditzoinaren eratorri gisa deskriba daiteke (2b), sinkronikoki behintzat (gero eztabaidatuko dugu: §4.1):

⁵ Baieztapena osa liteke **erazan* (cf. Reguero 2017: 603-606) eta besterekin ere, beharbada, baina ez dut uste funtsean zerranda osatzea denik garrantzikoena hasierako une honetan, ideia nagusia frogapean jartzea baizik.

⁶ Ez dut bere balioa ukatu nahi, jakina. Mitxelenak ezin hobeto zehaztu zuenez, «...estas reconstrucciones, a pesar de su esquematismo, pueden aprehender aspectos nada despreciables de una realidad desconocida» (Mitxelena 1963: I, 29).

⁷ Besterik esaten ez denean, euskara batuko formak baizik ez dira emango, adibide huts gisara.

(2) a. [part. + <i>-ko/- (r)en</i>]	<i>etorri-ko, etorri-ren</i>	<i>hartu-ko, hartu-ren</i>
b. [adoin. + <i>-tzen</i>]	<i>etor-tzen</i>	<i>har-tzen</i>

Bi adizkion eratorri izaera honek ez ezik, haien dialekto-aldakortasunak ere erakusten digu beste bi adizki jokatu gabeak baino modernoagoak direla.⁸ Beraz, funtsean bi adizki jokatu gabe nagusi ditugu, oinarritzkoenak eta baita zaharrenak ere itxuraz: aditzoina eta partizipioa. Partizipioa «adjektibo gisa erabiltzen den adizkia» da (Crystal 2000, s.v. *participio*; nik itzulia) eta esan gabe doa inguruko eta munduko hainbat hizkuntzatan aise aurkitzen dela latinaren gramatikatik datorren tradiziozko termino horren kideko adizkirik; aditzoinak, ordea, sailkagaitzagoa dirudi Europako mendebaldeko gainerako hizkuntzen ikuspegitik behintzat.⁹ Beraz, aditzoina sinkronikoki nola definitu den eta haren historia zer esan den laburbiltzea hartuko dugu ardatz atal honetan.

1.1. Aditzoina sinkronikoki begiratuta

Euskaltzaindiaren gramatikak eta hiztegiak berdintsu definitzen dute aditzoina: «Aspektu markarik gabeko aditz forma» (*EusHizt*, s.v.; ik. *EGLU* II: 27 ere), partizipioak (*-i*, *-tu*) aspektu burutua eta aditz-izenak (*-ten*, *-tzen*) burutu gabea adierazteko markaturik daudelakoan —cf. (1) gorago—.

Gaur egungo euskararen gramatiketan euskara (batua) ikasi nahi lukeenari partizipioaren gaurko zentralitate abiaturak azaltzen zaio aditzoina; hala bada, funtsean, partizipio-marka kenduz lortzen dela esaten zaio (Rebuschi 1984; Hualde 2003; de Rijk 2008), hots, hemendik aurrera trinkotuko dugun erara, [part. *KEN -i / -tu*] arauaren bidez.

Aditzoina onartua da estandarrean, baina Euskaltzaindiaren gramatikak —eta beraren ildotik bestek ere, noski— balizko ikasleari aldi berean irakasten dizkio bi kontu: lehenik, ekialdeko euskalkietan baino ez dela bizi (uler bedi GN, L, BN eta Z),¹⁰ gainerakoek haren orde partizipioa erabiltzen baitute; bigarrenik, euskalki haietan ere aditzoinaren erabilera mugatua dela: «zenbait perpaus lokabetan eta mendekotan soil-soilik» (*EGLU* II: 67). Ondoko orrietan (*EGLU* II: 68-77)

⁸ Eremu ezberdinak osatzen dituzte. Aditz-izenaren alomorfoen historia zer eta dialekto-banaketa arkaiko eta zaharraz ik. Urgell (2006) eta Padilla (2013: 339-342). Geroaldiko partizipioaz, ezaguna da mend. *egongo / eki. egonen* isoglosa Bonapartek «iparraldeko goi-nafarrera» izena eman zion euskalkiaren mugarekin bat zetorrela noizbait; halere, *-go* atzikiaren eremua hedatuz doa *-(r)en*-en kaltetan, ez bakarrik mugetan (cf. Zuazo 1998: 8; Burundaz, ik. Zuazo 2010: 124; Gipuzkoako ipar-ekialdeko muturrak, Zuazo 1997: 418), baita eremuaren barrenean ere: Nafarroa Behereaz ik. Camino (2004: 471-472; 2008: 118-119) eta Zuberoaz Padilla (2017: 427-434). Nafarroako testuetako banaketa horren islatza, ik. Reguero (2017: 610-611).

⁹ Gure testuinguru geografiko eta kulturean bestela badirudi ere, Mounolek (2006: 727) erakutsi digu mundu mailan anitzez gehiago direla perifrasietan aditzoinaren kideko formak —forma markagabeak edo erro biluziak— dituzten hizkuntzak, Anderson-en lanean (2006: 102) oinarriturik.

¹⁰ Beharra dagoenean euskalkiak izendatzeko laburdura hauek erabili ditut: A = arabera, B = bizkaiera, BN = behe-nafarrera, E = erronkaria, G = gipuzkera, GN = goi-nafarrera, L = lapurtera, Z = zuberera. Izenok geografia bat, lur-eremu bat iradoki nahi dute, Bonapartek mapa ospetsuan marraztu zuena, garai jakin bateko euren «euskalkitasuna» —zilegi bazait honela esatea— jakintzat emateko inolako asmorik gabe.

erabilera sintaktiko honen deskribapen zehatza dago; honatx bertako adibide zenbait:¹¹

- (3) Errefrauetan: *Non fida, han gal* (Oihenart, *Pr* 337)¹²
 Zehar galderetan: *Ez dakit nondik sar*
 Hautuzko perpausetan: *Zuk aitor ala hark sala, eni berdintsu zait*

Deskribapen horretatik kanpo gelditu dira —nahiz diakronikoki ez ezik (cf. §2.3) euskara batuan ere orokortzat eman beharrekoak izan— euskara historikoan aditzoinari egotzi zaizkion beste bi agerleku: (4a) **edin* eta **ezan* laguntzaileek osatzen dituzten perifrasiatiko aditz nagusiaren forma, gaur egun ahalera, agintera eta subjuntiboan adieraztera mugaturik;¹³ (4b) eratorrien oinarri eta elkartuen lehendabiziko osagaia:

- (4) a. *etor dadin* *har zezan*
 b. *etor-tze, etorr-era, etor-bide* *har-tze, harr-era, harr-eman*

Bestalde, euskal aditzak bi multzotan banatzen dira honi dagokionez: aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketa dutenak eta ez dutenak. [Part. = adoin. + *-i, -tu*] arauaren salbuespen bakan eta bakarrak *-n, -o, -gi, -ki* aditzak (*edan, jaso, ebagil ebaki*), germanikotik hartutako maileguak (*gorde, bota*) eta adjektibotik eratorritako aditzak (*hil, bete...*) dira salbuespen bakarrak, Mounolek (2009: 279) garbi laburbildu bezala:

- (5) [part. + **edun*] [adoin. + **ezan*]
 edan du edan dezan
 jaso du jaso dezan
 ebaki du ebaki dezan

1.2. Aditzoina diakroniaren ikuspegitik

Mitxelenak izenetiko aditzetan gaur egun [adoin. + aditz laguntzailea] erara interpretatzen ditugun perifrasiatan lehen osagaia, «aditz nagusia» deituko genukeena, aditza ez, baizik eta «el tema nominal mismo» (1977a: 423), hots, izenkia bera zatekeela iradoki zuen:¹⁴ «Lç. *ezadila ichil* ‘no te calles’ era literalmente ‘no te vuelvas llamado’, *aldara eztadinçât* ‘para que no se aparte’ lit. ‘para que no se haga al lado».

¹¹ Lehenago ikus Lafon (1944: II, 20-21). Nafarroa Behereko eta Lapurdiko ahozko adibideak bildu ditu Caminok (2004: 472).

¹² Honelakoetan, oro har, *OEH*-ko laburdurak baliatuko ditut egileak edota idazlanak aipatzeko. Salbuespenak: Etxep = Etxepare (1545), Etxt = Gabriel Etxart-en gutunak (1615-1617), Laz = Lazarraga (1567-1602), Leiz = Leizarraga (1571), Oih = Oihenart, Xu = Xurio (1720).

¹³ **Iron* ere sar liteke ekuazioan, nahiz ekialde zabalean (GN, L, BN, Z) baizik ez lekukotu. Horixe proposatu du Lakarrak (2014 [2011]: 176-177) —berak **iro* darabil—, behinola orokorra izan zen arkaismo handi baten hondarra dela iradokiaz. Hemen alde batera utziko dugu, argudiaketa arinago suerta dadin.

¹⁴ «Izenkia» erabiltzen dut, goiko adibidean argi ageri denez, Mitxelenak «tema nominal» darabilen adiera bertsuan, zehazkiago euskarazko izen-izenondoak eta bestelako forma gramatikaldugoak denak elkarrekin izendatu ahal izateko, kontuan izanik horrelako gramatika-kategorien arteko bereizkuntza garbirik ez bide zela aitzineuskararen Mitxelenaren ustez (cf. 1964a: 56 eta 1977a: 512). Areago, Lakarrak (2018: 129-132) aitzineuskararen morfologikoki bereiz zitekeen «izenondo» kategoriarik ez zegoela argudiatu du, Amerika, Afrika eta Australiako hainbat hizkuntzatan bezalaxe.

Izenetiko aditz zenbaiten portaera azaltzeko Mitxelenak egin zuen proposamen honetan oinarrituta (gero itzuliko gara gai honetara: ik. §4.2), Traskek (1995: 213; ik. 1997: 211 ere) pentsatu zuen **e-* aurrizkiak izenak sortzeko balio zukeela eta, beraz, aditzoina jatorrian aditz-izena zatekeela.¹⁵

Aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketaren jatorriari edota denborazko erlazioari dagokionez, nabaria da partizipioak euskara historikoan duen nagusitasuna: Erronkarin eta Zuberoan izan ezik, non aditzoina (izan) den forma kanonikoa, gainerako lurraldeetan bera da oinarritzko forma, gutxien markatua, erromantzezko infinitiboari erantzuteko erabiltzen dena, Mitxelenak azpimarratu zuenez: «Ha podido influir en esto, aunque no estoy en condiciones de probarlo, una cuestión de simplicidad en las reglas de derivación: es más seguro tratar de prever la forma del nombre verbal, y hasta del radical, a partir del participio que a la inversa» (1977b: 276).

Hortik kanpora, ni behintzat ez naiz gauza izan aurrekarietan orain esatera noana aldezteko oinarri garbirik; ezta alderantzizkoa ere, bidenabar.¹⁶ Beste batean Euskal Filologiaren «ahozko tradizioari» egotzi nion gaietako bat dateke, bada, edo agian haren hutsune harrigarrietako bat. Nolanahi ere den, zuzen edo oker, oraintsu arte neuk beti pentsatu dut aditzoina adizki jokatugabeetan zaharrena dela, eta halaxe erakutsi ere dut eskoletan. Iritzi berekoak dira Mounole (2007: 116) eta Padilla (2013: 326), eta ez naiz harritzen, egiazki bai baitira aditzoina partizipioa baino zaharragoztat emateko nahiko arrazoi, segidan bildu ditudanak.¹⁷

2. Aditzoinaren zahartasunaren aldeko argudioak

Gutzira bost argudio bildu ditut aditzoina adizki jokatugabeetan zaharrena dela frogatzeko balio behar dutenak: (1) aditz-izena ez ezik, partizipioa ere haren eratorria da; (2) perifrasi zaharrenak osatzen ditu; (3) galduz doa euskara historikoan; (4) aitzineuskara zaharraren gramatikaren zantzuak gorde ditu; eta (5) aditz mailegatuek ere garatu dute. Ikus ditzagun banan-banan, gogoan izanik edo orain edo gero hauetako batzuen indarra eztabaidatuko dugula.

¹⁵ Irudi luke Lakarrak ere (2006a: 609) onartu duela hipotesia, «...estas formas nominales...» baitio **e-CVC* erakoei buruz, baina azalpenik gabeko esan batetik agian ezin da hainbeste ondorioztatatu. Izan ere, bere aldetik gaia garatu duenean **e* < **he-* lokatibokoa (tipologikoki aditzarekin lotua) < **her* proposatu du, **her* izanik *hiri*-ren erroa (Lakarra 2018: 134-137).

¹⁶ Lakarrak, aditza berreraikitzeari ekin dionetik, maiz **e-CVC* orokortzea erabili du aitzineuskaren aditz-emborrari —esango nuke hauxe dela bere terminoa (cf. Lakarra 2014: 195, adib.)— erreferentzia egiteko. Gogoan har bedi aditz historikoak osatzeko CVC erro kanonikoari ezker-eskuin erantsi zaizkionez aritu dela nagusiki (cf. Lakarra 2006a eta 2006b, adib.), partizipio markaz eta haren kronologiaz ezer zehaztu gabe. Aldiz, proposatu du *-i* part. atzizkia ere **nin* ‘eman’ erro zaharraren gramatikalizazio ugarietatik bat datekeela (Lakarra 2008: 482, 75. oh.) eta, areago, *-n* aditzen ugaritasun erlatiboa ez dakiokeela CV*n* erroen ugaritasun bereziari zor, baizik eta **-ni(n)* horri egoztekoa dela (*ib.* 78. oh.). Dena dela, gurera itzulita, kezka adierazi du gaia zehaztu beharraz: «Ez naiz hemen arituko *-i* kausatibo eta pasiboaz (cf. txinera eta ekialdeko beste zenbait hizkuntza) eta partizipio markaz; hobe esan, beharko genuke aztertu aditz jokatu / aditz jokatugabe bereizkuntza garbirik ez duten hizkuntzetan zein den infinitiboaren, partizipioaren eta besteren natura edo bilakabidea» (*ib.* 79).

¹⁷ Lana bukatzeaz nagoela, Mitxelenaren baieztapen honekin egin dut topo: «Es sabido que nosotros, innovando sin duda, usamos el participio: *Ez dakigu nola jokatu* / oriental *nola joka*; *nondik hartu* / oriental *nondik har*, etc.» (Mitxelena 1976: 391).

2.1. Partizipioa ere aditzoinaren eratorri

Lehenengo arrazoa morfologikoa da: sinkronikoki [part. KEN *-i / -tu*] gisara analizatu duguna diakronikoki [adoin. + *-i / -tu*] gisara azaldu behar dugula dirudi;¹⁸ beraz, honen arabera aditzoina dukegu adizki jokatu gabe bakunena,¹⁹ eta hala partizipioa nola aditz-izena haren eratorriak dirateke:

(6)	adoin.	<i>etor</i>	<i>har</i>
	part.	<i>*etor-i</i>	<i>*har-tu</i>
	adiz.	<i>*etor-tzen</i>	<i>*har-tzen</i>

Argudio hauxe darabilte Mounolek (2006: 727 eta 733) eta Padillak (2013: 327).

2.2. Aditzoinak perifrasi zaharrenak osatzen

Bigarren arrazoa, Mounolek garatua (2007: 116; ikus Mounole 2006: 727 ere), aditz sistemaren bilakabidearekin dago lotua. Berak erakutsi du [adoin. + **edin*] eta [adoin. + **ezan*] perifrasi historiko guztietan zaharrenak direla: «...Mitxelena-ren Euskara Batu Zaharrekoak dirateke (Mitxelena 1981), euskalki guztien amankomuneko perifrasiak» (Mounole 2007: 88). Izan ere, egungo euskaran perifrasiok adierazten dituzten ahalera, agintera eta subjuntiboaz gainera, XVI. mendean indikatiboa adierazten zuten: orainaldiko laguntzaileaz orainaldi bakuna eta geroaldia; lehenaldiko laguntzaileaz aoristoa (Mounole 2006: 725). Beraz, zilegi dirudi perifrasi horien ezinutzizko partaide den aditzoinari ere aitortzea zahartasun handiena, [part. + *izan*] eta [part. + **edun*] iragan burutuaren perifrasi modernoak osatu dituen partizipioaren gainetik.

2.3. Aditzoinaren galera euskara historikoan

Hirugarren arrazoa aditzoinaren beraren historia litzateke, hau da, Mounolek (2007: 68) «aditzoinaren ordezkatze eta partizipioaren hedatzea» deritzana. Lehen-dabizi Lakarrak (1985; 1996: 185-188) eta gero xehekiago Mounolek berak (2006: 72-90) poliki deskribatu dute aditzoinaren historia mendebaldetik ekialderantz gertatutako galera modura. Izan ere, aditzoina dago euskalki arkaiko guztietan, «baita ondoko mendeetan partizipioaren onetan osoki ordezkatuko duten mendebalde eta erdialdeko hizkeretan ere» (Mounole & Lakarra 2018: 427).

Bestalde, jakintzat ematen da ekialdeko euskaran, alderantziz, aditzoinaren erabilera indartu egin dela euskara historikoan. Padillak (2013: 334-335) dioenez, «...the more eastwards we go, the more the radical becomes marked».²⁰ Markaketa berezi honen zantzuak ugari dira; ezagun eta hedatuena «*-k* aditzoinak» (7a) eta

¹⁸ Analisi sinkronikoaren eta diakronikoaren arteko ezberdintasun horrekin azalduta dago gaia Zubiri & Zubiriren gramatikan (1995: 396-397), adibidez.

¹⁹ «[T]he simplest» Trasken hitzetan (1997: 211); de Rijkek (2008: 139), ostera, «the shortest» esa-modua hautatu zuen, inplikazio diakronikorik gabe.

²⁰ Ideia Mitxelena emana da lehenago (1980: 443-444).

«-t aditzoinak» direlakoak (7b) dira, gainerako mintzoen hiztunentzat nabarmen eta arrotzak:²¹

- (7) a. *lagundu* → *lagunt*, *zuzendu* > *zuzent*, *deitu* → *deit* (euskara batuaz [eusbat.] *lagun*, *zuzen*, *dei*)
 b. *jarraiki* → *jarraik*, *ausiki* → *ausik*, *atxeki* → *atxek* (eusbat. *jarraiki*, *ausiki*, *atxiki*)

Itxuraz antzekoak izan arren, jatorriz bi fenomeno ezberdin dira. Labur esanda,²² hiztunek aditzoina sortzeko darabilten [part. KEN -*tu*] araua [part. KEN -*u*] erara beranalizatu izanaren ondorioz azaldu ohi dira «-t aditzoinak». Honatx jatorri ezberdinetako aditzen emaitzak:

- (8) a. *lagun* (iz.) + -*tu* > *lagundu* → *lagun* (iz. eta adoin.) vs. eki. *lagunt* (adoin.)
 b. *zuzen* (izond.) + -*tu* > *zuzendu* → *zuzen* (iz. eta adoin.) vs. eki. *zuzent* (adoin.)
 c. errom. -*deito* > eus. *deitu* → *dei* (iz. eta adoin.) vs. eki. *deit* (adoin.)

Beren aldetik, «-ki aditzak» aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketarik ez duten aditzen multzokoak badira ere, gorago esan dugunez (ik. (5). adibidea), ekialdeko mintzoetan -*k* aditzoinak sortu dira horrelakoetatik, bukaerako -*i* bokala galaraziz, partizipio-marka gisa berranalizaturik, nonbait. Nolanahi ere den, 1600dik aurrera baino ez da lekukotzen: «Euskara Zaharrean sorturikoak dira *atxek* ‘atxik’ (Etxt), *idek* ‘irek’ (He, Xu), *jarraik* (He, Xu, Bp) gisa eraturiko aditzoinak» (Mounole & Gómez 2018: 503).²³

Joera beraren barruan sartzekoa da *erazi* aditzaren *eraz-i* berranalisia, nondik *eraz* aditzoina sortu baitzen. Berrikuntza dela ziurra da, XVIII. mendetik baino ez baita agertzen, lehenagoko *erazi* aditzoinari lekua kenduz (Padilla 2013: 335).²⁴

Azkenik, Padillak (2013: 335) aditzoina indartzeko joeraren barruan kokatu du berez aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketarik ez duten beste aditz batzuek ere Z-z eta BN-z aditzoin ezberdin bana garatu izana:

- (9) *busti*, *bete*, *gorde* → *busta*, *betha*, *gorda*

Ekialdean aditzoina indartu izanaren alderdi honek arazoak ditu, gero eztabaidatuko ditugunak Leizarragaren corpusaren laguntzaz (§3.6).

2.4. Aditzoina aitzineuskara zaharren gramatikaren zantzu

Aditzoinaren formak gramatika zahar batera garamatza, aitzineuskararenera, arrizkiak ugari eta ohiko bide ziren antzinako hizkuntza egoera batera, «morfologia bai izenean eta bai aditzean ezker partean egiten ze[nera]» (Lakarra 2009: 15). Dударik ez

²¹ Adibideak, oro har, Padillaren (2013) lanetik hartuak dira.

²² Azalpen zabal baterako, jo Padillaren lanetara (2013: 334-336, eta bereziki 2017: 369-389).

²³ Zoritxarrez, eurek bidalketa-deia ipini arren, Euskara Arkaikoari buruzko atalean (Mounole & Lakarra 2018: §3.4.1) ez dago honi buruzko erreferentziarik. Dena den, Leizarragaren aditzoinak aztertzean (§3.6) ikusi ahalko dugu berak behintzat ez duela bat ere honelakorik.

²⁴ Geroago (§3.2) ikusiko dugunez, datazioa ez da zehatza, interpretazioa ontzat ematekoa bada ere, nire ustez.

dago, gainera, **e* aurrizkia CVC erroari lotzen zion araua ihartua zela ez bakarrik latinarekiko ukipena hasi baino lehenago, baita hitz hasierako **th*, **kh* > *h* aldaketa gertatu zeneko ere, hots, gure aroa hasi aurretik (Lakarra 2006: 608-609; 2018: 114). Bestalde, hala *e-* nola *-i*, biak aspaldi fosilduta badaude ere —euskara historikoa baino nahiko lehenagotik ziurrenera (ik. §3.5)—, *-i* oraindik garden xamarra da funtsean, badakigu zertarako erabiltzen zen, **e-* iluna suertatzen zaigun bitartean.²⁵

Beraz, **e-tor*-en gramatika **etorr-i*-rena baino zaharragoztat jotzeko tentazioa izan genezake. Halere, Lakarrak gogoratu didanez (a.e.), badira atzizkiak bakarrik dituzten hizkuntza anitz, baina oso gutxi dira atzizkirik ez eta aurrizkiak bakarrik erabiltzen dituztenak (Hyman 2008). Ondorioz, egiantzekoena da gramatika zahar hartan aurrizkiak ez ezik atzizkiak ere egotea: honek esan nahi du, besteak beste, *etorri* ez dela nahitaez **etor* + *-i* (cf. (6). adib.), baizik balitekeela **e* + *torri* izatea ere, alegia, **e-* izatea **torri* bezalako CVC-*i* partizipioei eransten zitzairen aurrizki bat, adibidez, Trasken hipotesiaren arabera (ik. §1.2), haien aditz-izena egiteko edo.²⁶

2.5. Partizipio mailegatuen aditzoina

Aditzoinaren zahartasunaren aldeko arrazoi sendoenetakoa da aditz mailegatu guztiek ere zeinek bere aditzoina izatea, ondare zaharreko aditzen baldintza berberetan erabiltzen zena Euskal Herri osoan, Euskara Arkaikoko lekukotasunek erakusten digutenez, hots, [adoin. + **edin*/**ezan*] perifrasieta (10a) eta elkartu-eratorrietan (10b):

- (10) a. *aparta adi* (Leiz, 1571), *acorda çatez* (Laz, 1567-1602)
b. *akusari* (Etxep, 1545), *partiera* (Laz)

Hori gerta zedin, ondoriozta daiteke aditzoinak garrantzi handia zuela latina lurralde hauetara heldu zenetik aurrerako garaietan behinik behin. Garbi aldeztu du hau Mounolek:

Gure ustez, horrek erran nahi du, alde batetik *-ø* vs *-i* biziki emankorra izan behar zela, *-ø* vs *-tu* oposaketa sortzeko, eta bestetik, hiztunak hizkuntza emailleaz, hots, latinaz konzientzia linguistiko handia izan behar zuela *-tu* atzizkiaren balio funtzionala ezagutzeko eta *-i*-ren pareko gisa identifikatzeko (Mounole 2008: 430).

3. Aditzoina aitzineuskararaino eramateko zailtasunak

Beraz, honaino bildutako arrazoiaren argitara, garbia dirudi aditzoina biziki zaharra dela, aitzineuskaratik datozkigun ezaugarrietako bat. Alabaina, hurren erakutsiko dut badirela garbi dirudien hipotesi hori bazter batera uzteko arrazoiak ere, zehazki adi-

²⁵ *-i* atzizkiaren funtzioez, ik. Trask (1995: 218; 1997: 212). Funtzio nagusia izenkietatik partizipioak sortzea izanik, Trasken hipotesia da (1995: 218) aditzoinak aitzineuskararen izenak zirela eta *-i* atzizkiak bihurtu zituela partizipio.

²⁶ Lakarrak zehazki pentsatzen du orain lehenik CVC → CVC-*i* izan dela eta gero batzuetan (askoz gutxiagotan) CVC-*i* → **be*-[CVC-*i*] gertatu dela. Izan ere, **e*-CVC-*i* erroak (**e*-*da*)-(*ra*)- konbinazioak alde batera utzita) dozena pare bat baino ez dira gehienez (cf. berriki Lakarra 2018: 144-145) eta —nekez kasualitatez izan— **e-* dutenek bakarrik garatu dute joko trinkoa. Galdera hauxe da: zergatik horiek bakarrik? Gaia ezin erakargarriagoa da, baina itxaron beharko dugu berak teoria osoki gara dezan.

tzoinaren zahartasunarekin bat ez datozen datuak edota beste azalpen bat egotea bali-tekeela pentsaraz diezaguketenak.

3.1. Trasken **emani*-ren hipotesia

Gaur onartuta dago *-n* amaiera duten aditz zaharrek ere antzina *-i* partizipio marka zutela dioen Trasken hipotesia (1990): *eman* < **emani*, *egon* < **egoni*, *igan/igo* < **igani*, etab.²⁷ Labur-labur berpasatuko dugu Trasken argudiaketa, bere hipotesiaren arazo nagusia —berak ere sumatua— azaleratzeko.

-n amaiera duten aditzak ez dira nolanhikoak, zeren eta haien artean *izan*, *egin* eta *eman* bezalako oinarritzko aditzak baitaude eta haien barnean berreraiki ohi baitira laguntzaile orokorrak (**edin*, **edun*, **ezan*, etab.). Zaharrak dira, beraz, zaharretakoak ziurrenera, baina kontua da ez dutela partizipio markarik;²⁸ zehazki, halako markarik ez duten aditzen talde handiena da askorekin.²⁹ Beraz, honelakoetan aditzoina eta partizipioa homonimoak dira:

- (11) [adoin. + **edin*/**ezan*] *egon zaitez, eman ezazu*
 [part. + *izan*/**edun*] *egon zara, eman duzu*

Traskek hurrengo azalpena eman zion irregulartasun handi horri: lehenengo testuak baino lehenagoko uneren batean, *-n* aditzek ere *-i* partizipioa zeukaten (**emani*). Izan ere, aditzok *i* bokala gorde dute aditz-izenaren forma arkaikoetan (*emaite-*, *izaite-*, etab.) Euskal Herri guztian (cf. Urgell 2006: 936-938). Forma hauetan dakusgun *-n*-rik eza *n* ahularen bokal arteko galera erregularrari zorko litzaioke (cf. Mitxelena 1977a: 299-301). Traskek aurkitu ere aurkitu zuen *emai* partizipio zaharra (< **emani*) izen bilakaturik («*dádiva*») *Refranes y Sentencias*-en (1596). Antzinako *n* hark *i* ondoko posizioan daramaten partizipioetan bakarrik irau du: «...*ipini*, *eskaini* and the hapax *igini* [sic, *iguini*-ren ordez]» dio Traskek (1990: 120), gehi *jarrai(n)*, *jakina*, gutxienez.

Hipotesia emankorra da, aipatutako aditz-izenarenaz beste zenbait irregulartasunen berri ere ematen duelako; haatik, bi arazo larri ere baditu, Traskek behar bezala aurkeztu zituenak: (1) zergatik ez dago *emai* partizipiorik euskara historikoan? (2) aditz hauen aditz-izena, zergatik osatu da partizipioaz? Izan ere, bigarren galdera ho-

²⁷ Traskek (1990: 121) *RS*-ko *emai*-ren ildotik berreraiki zuen **emani* beste edozein partizipio baino lehenago eta, hortaz, adibide prototipikoa ere bihurtu da. Alabaina, ziurrenik **emani* ez da *eman* aditzaren formarik zaharrena, *EHHE*-k (s.v. *eman*) **e-bon-i* berreraiki baitu argudio onez, eta bi urratsetako bilakabidea: orok. **emon* / *emaite-* → (1) B, E *emon* / *emoite-*; (2) gainerakoek *eman* / *emaite-*. Antzeko zerbit gerta liteke beste edozein aditzekin. Halaz ere, zilegi bekit **emani* bezalako etimologia «errazak» erabiltzea, azalpenak larregi ez korapilatzeke.

²⁸ *-n* bera partizipio marka izateko aukera arbuaiatua da gaur, baina ez da beti horrela izan. Lafonek (1944: II, 10-12) atzizkitzat jotzen zuen *-n*, eta lehenaldiarekin lotzen; antza denez, baita Mitxelenak ere: «*eban* está relacionado con *ebaki* ‘cortado’, con la única diferencia del sufijo (*-n*, *-ki*)» (Mitxelena 1973: 103); eta *egon*, ez zegokeen argi, neuk ere halakotzat jo bainuen (Urgell 2000: §5.4). Berehala ezetz uste zutenen multzora igaro nintzen, ordea, gaizki gogoratzen ez banaiz Lakarra irakaslearen eraginez; agerriki gero beronen CVC-ren berreraiketari eta zehatzago halako aditzen enborraren **e*-CVC berreraiketari zor zaio *-n* horren erroko izaera behin betiko ezarri izana (cf. Lakarra 1995: 200, etab.).

²⁹ Gorago ikusi dugunez (ikus 16. oh.) Lakarrak azalpena bilatu dio *-n* aditzen ugaritasun harrigarri horri.

nek irregulartasun deigarri baten kontu ematen du, non *-i* aditz zaharrek aditzoina erabiltzen baitute (12a),³⁰ baina *-n* aditz zaharrek partizipioa (12b):

(12) a.	[adoin. + <i>-ten</i>]	* <i>ekar-ten</i> > <i>ekarten</i>	** <i>ekarriten</i>
	[adoin. + <i>-le</i>]	* <i>ekar-le</i> > <i>ekarle</i>	** <i>ekarrile</i>
b.	[part. + <i>-ten</i>]	* <i>emani-ten</i> > <i>emaiten</i>	** <i>emanten</i>
	[adoin. + <i>-le</i>]	* <i>emani-le</i> > <i>emaile</i>	** <i>emanle</i>

Traskek (1990: 121) «nahasketa garai» bat proposatu zuen aditz hauetan —eta hauetan bakarrik—, zeinaren ondorioz *eman* erako aditzoinek partizipioaren funtzioak hartuko zituzten eta, aldiz, **ema(n)i* bezalako partizipio zaharrak, izen bihurtutako *emai* bezalako fosilen bat gorabehera, erator oinarri izatera mugatu ziren (*emaite*, *emaile*, *emaitza*, etc.). Hortik, bada, haren ustez, bata bestearen lekuan daukelako itxura hori.

3.2. Aditzoinaren irregulartasunak Iparraldean

Iparraldean galdu beharrean aditzoinaren erabilerari eutsi ez ezik, zabaldu ere egin dutela dirudienez, gorago esan bezala (§2.3), aukeran arreta gutxi ipini zaio bertako bilakabideari.³¹ Honegatik, baliteke filologo gehiago ni bezainbeste harritzea Etxepareren hurrengo adibidearekin:

- (13) *gizonek utzi balitzate, elaidite faltarik* (Etxep, «Emazteen fabore», 3-2)³²

Azpimarra dezadan: Etxepareren liburu osoan zazpi bider gertatzen da *utzi* partizipiodun perifrasi, eta behin ere ez da *utz* aditzoinik ageri, argitaratzaileak azaldu zenez (Altuna 1980: 115, 2. oh.).³³ Egoera berbera dago Leizarragarenean (14a)³⁴ eta Tartasen liburu bietan (14b):³⁵

- (14) a. *utzi zezan* (20 [agerraldi]), *utzi dezan* (1), *utzi lezatenzat* (1), *utzi dezan* (1)
 b. Tt *Onsa* (1666): *utzi dezan* (1), *ez liro... utzi* (1), *utzi badezazu* (1), *ezkizatzula utzi* (1); *Arima* (1672): *eztizazula utzi* (1), *utzi nezazu* (1)

Gainera, *utzite* aditz-izena ere bada Leizarragarenean (*utziteko*, *utzitera*, *utziten... 39* agerraldi guztira); aldiz, Etxeparek eta Tartasek *uzte-* baino ez dute. Altunak

³⁰ Lehenagoko adibideetan euskara batuko *etortzen* baliatu badugu ere, Euskara Arkaikoan Euskal Herri osoan *-ten* baino *ez* dago aditz-izenean *-i* aditz hauetan (Mounole & Lakarra 2018: 428). Izan, badira ***ekarriten* eragozpenaren salbuespen dialektalak, zehazki mendebaldeko eremuan (EKK-k Arrese-Beitiaren eta Azkueren adibideak ematen ditu), baina orain arte, dakidalarik, berrikuntzat hartuak izan dira (cf. Urgell 2006: §2.7.1, esate baterako), mendebaldeko aditzoinaren galeraren erakusgarritzat.

³¹ Salbuespen garrantzizkotzat jo behar da Padilla (2017: 369-389), non zubererazko aditzoinaren historia xeheki aztertua den.

³² Hala Etxepareren nola Oihenarten neurtitzetan, poemaren zenbakia eta bertsoleerroa eman ditut, hurrenez hurren Altunaren (1980) eta Altuna & Mujikaren (2003) edizioen arabera.

³³ Salbuespen bakarra, salbuespen balitz, aginterazko adizkietan dago: *uztazu* (4 agerraldi). Aginterazko adizkien osabidea ez du inork modernoki aztertu, oker ez banago. Alde batera utziko ditugu hemen, hortaz.

³⁴ Jadanik Mitxelenak (1976: 443) seinalatu bezala.

³⁵ Adibideak EKK-tik hartuak dira. Zuberoako datu zehatzez, ik. Padilla (2017: 384-386).

Oihenart ere aipatu zuen, baina esan dezadan honek atsotizetan beti *utz* (85, 112, 477, 587) eta *uzte* (62, 558) daukala, baina neurtizetan *Utzi zitzadan* eta *utziten* (11-32, 28-7).

Utzi bezalako besterik ba ote dagoen begiratu dut, eta *jaitzi*-ren adibideak aurkitu. Berriz ere Etxeparek aditzoinaren eta partizipioaren arteko homonimia dakar (15a); aldiz, Leizarragak bietara, nahiz sarrienik *iauts* aditzoina erabili zuen **edin*-ekiko perifrasiari —*iautsi adi* itxuraz fosildutakoaren hiru agerraldietatik kanpora (Mc 15, 30; Io 4, 49; Act 10, 20; behin *iauts adi* ere badu: Mt 27, 40)— (15b):

- (15) a. *jaitsi zedin* (3-48)
 b. *iauts zedin*, etab. (32 ag[erraldi]), *iautsi adi* (3 ag.)

Arazi/erazi ere aipatu behar, dakigunez (§2.3), nahiz *utzi* eta *jaitzi*-rekin erkatuta berezitasun nabarmen bi dituen: batetik, aditz arrunta ez izatea, baizik eta aditz arazleak egiteko gramatikalizatutakoa; bestetik, haiek ekialde xamarreko testuetan baino ez dute aditzoinaren eta partizipioaren arteko homonimia; honek Iparralde osoan: zehazki berandu arte ia ez dago *eraz* aditzoinik eta *erazte* aditz-izenik; honatx adibide adierazgarri sortatxo bat (16a) eta aditz-izenaren erabileraren kopuru batzuk (16b):³⁶

- (16) a. Etxep: *inprimi erazi ditzazun*; Leiz: *rendi erazi liezenzat, ezagut eraziten*; Mat: *kontenta erazitzen*; EZ: *bitz arazitzailea, diezekek ura har arazi, eror arazitzeke, Konfirmarazi detzaquek*
 b. Ax: *arazitze-* (33 ag.); Bp: *erazite-* (58 ag.); Tt: *eracite-* (15 ag.); He: *arazitze-* (7 ag.)³⁷

Gorago (§2.3) gure iturriek data atzerago ipini badute ere, egon badago *eraz* aditzoinik eta *erazte* aditz-izenik xvii. mendeko —baina ez lehenagoko— testu batzuetan:

- (17) *eraz/araz* aditzoina: Haranburu (1635; 10 ag.), Pouvreau (1656, etab.; 12 ag.), Harizmendi (1658; 3 ag.), Gasteluzar (1686; 3 ag.), Haranbilaga (1684; 2 ag.), Mong (1692?; 2 ag.)

eraztelarazte aditz-izena: Materre (1623; 2 ag.), Haranburu (1635; 17 ag.)

Zulaikak (1994: 788-789) Leizarragaren testuetan *eritzi*, *ahanzil-e* eta *ohortzil-e* aditzetan ere ediren zituen honelakoak; markagarria da ezen, zalantza egotekotan, perifrasiari aditzoina dagoela eta aditz-izeneari partizipioa:

- (18) *on eritzi diezogun* (1 Io 4, 7) eta *gaitz eritzitea* aditza, baina *gaitzerizte* izena *ahanciten* (Adv 255-26) nahiz *ahanzten* (Phil 3, 14), baina betiere *ahanz hortziten* (Catech 1312-33) nahiz *ohorzten* (Lc 23), baina betiere *ohortz*

Alderantziz, *ari*-k perifrasiari partizipioa dauka (19a) eta aditz-izeneari *-i* gabeko oinarria (19b; Zulaika 1994: 789):

- (19) a. *ari adi exhortatzen* (Tit 2, 15), *ari adi redargitzen* (2 Tim 4, 2)
 b. *Bere Apostoluac predicatzen eta batheyatzen artzera igorri* (Mt 28, 0)

³⁶ Zuberoako datu zehatzez, ik. Padilla (2017: 382-384).

³⁷ *Utzi*-rekin bezalatsu, Oihenartek bietara jokatu zuen obraren arabera: atsotizetan *erazten* (657) eta hala neurtizetan nola bere iruzkinetan *erazite-* (3 ag.: 644. atsotizaren iruzkinean, 3 -42 eta 17-24).

Azkenik, Zulaikak (*ibid.*) aipatzen du *bizi*-k forma bietan hondarkia gorde duela:³⁸

- (20) *Iaincoari bizi nekionzat* (Gal 2, 19), *formaren araura bizitzen* (Catech 1326-36).

Honainoko datuetatik atera daitekeen lehenengo ondorioa bistakoa da: bildutako adibideotan batzuek argi frogatzen dute, berriro ere, Iparraldean izan den aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketa indartzeko joera (§2.3), zeren eta lehenago horrelakorik ez zeukaten aditz gehienek (*bizi* dateke salbuespena) aditzoinaren forma berezi bana garatu baitute euskara historikoan, gure begien aurrean, eta baiezean zeudenek behin betiko atxiki dute aditzoina funtzio batzuetan partizipioaren kaltetan.

Bigarren ondorioa ere gardena iruditzen zait: aditz-izenek eta perifrasiatako aditzoinak bilakabide ezberdinak izan dituzte, bakoitza bere aldetik aztertu behar diren seinale: oro har, Leizarragaren corpusaren arabera, errazago da *i* aditz-izenetan egoeta, perifrasiatako aditzoina baino. Honek gogora dakar **emani* erako aditzen egoera (§3.1), Leizarragaren adibideek bezalaxe aditz-izenean partizipioa baitute eta perifrasiatadun aditzoina —mota guztietako perifrasiatadun, ordea—.

Hortik aurrerako galderak larriagoak dira: *erazi* eta *ari* gramatikaldunak alde batera utzita ere,³⁹ zergatik ez zuten *utzi*-k eta beste aditz gutxi batzuek aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketarik XVI-XVII. mendeetako ekialdean? Nolatan daude [-*i* partizipioa + **edin* / **ezan*] perifrasiak edota [part. + *-tel-tze*] aditz-izenak mintzo arkaiko eta zahar horietan?

Baldin eta onartzen badugu —ohi dugunez— oposaketa antzinakoa dela, aitzineuskararen garaikoa edo, eta perifrasiok zein aditz-izenok EBZetik datozkigun ezauzgarriak direla, orduan ondorioztatu behar dugu *-i* partizipioen aditzoina ekialdean ere kolokan egon zela euskara historikoa baino lehenagoko tarte batez behintzat —zeinaren arrastoak lireratekeen *utzi*, *iaitsi* eta abarrak—, eta gero alderantziz hasi zela, berriro indartzen alegia. Bide bihurria iritzi dakiok ezazalbide honi, baina mendebalde zabaleko datuekin erlazioz gero agian ez hainbeste: izan ere, mendebaldean ez dago *-i* partizipioen aditzoinaren arrastorik XVI. mendean, *Refranes y Sentencias*-eko bi adibideren salbuespenarekin: *eros aala* (RS 101) eta *az ezac* (RS 136; Mounole 2007: 84).⁴⁰ Mounolek interpretatu du adibideok XVI. mendea baino lehenagoko euskararen isla direla, Lakarrak (1996, etab.) ezarri bidetik: «ordurako [XVI. mendeko], *-i* atzizkiak emankortasun oro galdua zuen eta hiztunen gramatika *-tu* baizik ez zen gelditzen partizipiozko atzizki gisa» (*ibid.*).

Demagun, ordea, RS-ko *eros aala* eta *az ezac* ez direla arkaismoak —baizik eta beste era batera azaldu beharreko adibideak— eta Etxepareren eta besteren *jaitsi zedin* eta *utzi zezan* ez direla berrikuntzak, baizik eta aditzoinik ez zegokeen garai ba-

³⁸ *Bizi* berezia da, [izenkia + aditza] erako egituretatik euskara historikoan aldez bakarrik aditzatzar genezakeena (honegatik *bizi izan* gisa aipatua da, adibidez, OEH-n), erro bereko *biztu/piztu* ez bezala. Astiroago aztertzea merezi du, dudarik gabe.

³⁹ *Nahi* ere sar liteke taldean, oker ez banago: *Jaikoari nai ez dakiola zu joan da ni eben gera nadila* (Laz 1151v, ap. OEH, s.v. *Jainko*).

⁴⁰ Biak **ezan*-enak, mendebaldean aditzoinari luzaroen heldu zion laguntzailearenak, hain zuzen: cf. Mounole (2007: 86).

ten zantzuak, azken fosilak; alegia, demagun aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketa ez dela hain antzinakoa, Erdi Arokoa edo baizik, gero aldeztuko dudanez (§4). Bada, bi aldeetako datuak bilduta, mendebaldekoak eta ekialdekoak, bazter-eremuen irizpidearekin egin dugu topo: bi eremuetan XVI. mendea baino lehen *-i* partizipioek ez zuketean aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketarik, partizipioaren forma bakarrik baizik. Izan ere, ados gaudeke guztiok Mounolerekin XVI. menderako *-i* atzizkiak emankortasuna galdua zuela Euskal Herri osoan, baina esango nuke hori askozaz lehenagoko gertakaria dela, akitanieraren garaia baino lehenagokoa, baldin eta behe-rago (§3.5) bildu ditugun zantzuak aintzat hartzekoak balira. Hortaz, ez litzateke harrigarria izango aitzineuskarako balizko *-i* gabeko aditz-enborra aspaldi desagertuta egotea ere.

Jakina, bigarren azalpen honek zailtasun asko ditu —ez bakarrik *RS*-ren bi adibideak azaltzea—: besteak beste, *-tu* partizipio mailegatuaren aditzoina zer dela eta sortu zen (cf. §2.5) azaldu beharko dugu, baina hau geroagoko egitekoa dugu. Bego gai hau honetan, beraz, oraingoz.

3.3. Mitxelenaren *galte*-ren misterioa

Orain arte *-i* partizipioez bakarrik hitz egin dugu, baina bada garaia *-tu* partizipioak ere ekuazioan sartzeko. *-tu* atzizkia latinetik hartutako *-tu(m)* maileguen bitartez euskaran sartu eta denborarekin euskal partizipioen atzizki emankor bakar-ra bihurtu zen, ezin ezagunagoa denez. Hau honela izan arren eta marka hori darabaten partizipio zahar asko eta asko beren aldetik maileguak izan arren, zeinek bere aditzoina garatu zuten historiaurrean, eta asumitu ohi dugu *-i* aditzek zeukatena aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketa garrantzitsuaren analogiatatik egin zutela, esan bezala (§2.5); hona ondare zaharreko aditzen (21a) eta aditz mailegatu zaharren (21b) adibide bana:

(21) a.	[part. KEN <i>-tu</i> + adlag]	<i>gal zedin, gal zezan</i>
	[part. KEN <i>-tu</i> + erator atzizkia/elkartuaren osagaia]	<i>galtze, galera, galbide</i>
b.	[part. KEN <i>-tu</i> + adlag]	<i>begira zezan</i>
	[part. KEN <i>-tu</i> + erator atzizkia/elkartuaren osagaia]	<i>begirale, begiraldi</i>

Zaila da asmatzen Mitxelenak horretaz zer uste zuen, baina badago adibide bat, *galte/kalte*-rena, beste azalpen batean pentsatzen ari zela iradokitzen duena, nahiz behin ere esplizituki formulatu ez, idatziz bederen. Ezaguna denez, Mitxelenak erakutsi zuen elkartu-errotari zaharretan lehen osagaiaren edo oinarriaren azken bokalaren galerak hitz bukaeran suertatutako *-d*, *-g* eta *-h*-ren neutraltzea eragin zuela, *-t* emanik: cf. jadanik *Erret Ihera* (1150). Aldaketa hau ikusgarri egiten da bigarren osagaia bokalez hasten denean (22a), baina herskari ahostunaz hasten denean honen ahoskabetzearen bitartez antzematen da gertatu dela (22b; Mitxelena 1977a: 237-238):

- (22) a. *artizar* < *argi* + *izar*, *betizu* < *bebi* + *izu*
 b. *okin* < *ogi* + *-gin*, *errepide* < *errege* + *bide*

Ildo beretik, Mitxelenak agerian jarri zuen ezen «[h]ay ejemplos claros de falta de sonorización [de oclusivas sordas] y hasta de ensordecimiento en composición»

(*ib.* 361), hala nola *hantu* < **handi-tu*, *zaltoki* < **zaldi-toki*. Eta erantsi zuen: «Puede ser esta la explicación de com. *kalte* (mer. *galte*) ‘daño, pérdida’, derivado de *gal* ‘perder’, acaso de **galdu-te*» (*ibid.*), oharrean *elkhor*-en adibidea ere emanik: *elkhor* < **el(du)-gor*. *Elkor*-en adibidea aiseago ulertzen da eta honetatik hasiko gara:⁴¹

(23) **el(du)-gor* > **elt-gor* > *elkor*

Galte/kalte-ren kasuan, berriz, *l* ozenaren ondoko herskaria berez ahostundu beharko zen (24a), baina ez da ahostundu jadanik ikusten ez dugun lehenagoko *-t* horren eraginez (24b), nonbait:⁴²

(24) a. **gal-te* > *galte* > ***galde* (vs. *uholde*, adibidez)
b. **galdu-te* > **galt-te* > *galte*

Misterioa hauxe da: Mitxelenak *galte* eta *elkor* azaltzeko *galdu* eta *heldu* partizipioak erabili zituen, herskaria behar baitzuen bataren ahoskabetzea eta bestearen ahostuntzerik eza azaltzeko; bidenabar onartzen ari zen ezen historiaurrean —Erdi Aroko hots-aldaketak baino lehenago— partizipioak hala erator oinarri nola elkartuen lehen osagai izan zirela, batzuetan behintzat, Euskal Herri osoan —*galte/kalte* orokorra baita—,⁴³ aditzoina jaun eta jabetzat eman genezakeen aspaldi hartan, hain zuzen ere.

Tamalez, Mitxelenak ez zuen adibide pare horretatik izan zuen intuizio hau inon ere garatu. Kontu ilunok ilunagotzeko, adizetiko izen batzuetako *-t* espresuki adizizenetik eratorria zuen orrialde batzuk lehenago (1977a: 249-250),⁴⁴ hala nola *ilkitbide* (< **ilkit(e)*, *ilki*-ren adiz.) edo *edatoste* (< **edat(e)*, *edan*-en adiz.) bezalakoetan, zeinetan partizipioak ezin baitu *-t* azaldu, inondik inora ere.⁴⁵ Alderantziz ere, bistan denez, adiz-izenak ezin dezake *kalte* azaldu, ***galt(e)-te* proposatzeko arrazoirik bilatu ezean.

Hitz gutxitan, agerian jarri nahi dut Mitxelenak berak sartu zuela, isilpean bedere, Euskal Herri osoan partizipioa elkartuen lehen osagai eta erator oinarri izan zitekeelako aukera, noiz eta Erdi Aroan, oinarriaren azken bokala galdu aurreko garaian. *Kalte/galte*-ren atzizkiaren forma bera ere (vs. *galtze* adiz. orokorra euskara historikoan) hitzaren zahartasunaren berme dela gogora dezakegu (cf. Urgell 2006: 925).

⁴¹ *OEH*-n beste etimologia bat proposatzen da: **erd(i)-gor*, disimilazioaz. Dena dela, ez gara hemen etimologia zehatzez ari, Mitxelenak partizipioa oinarritzat onartu izanaz baizik, hots, bere autoritateari nagokio une honetan.

⁴² Mitxelenak ez zuen «Trask-en legea» *-te* atzizki honi dagokionez sumatu, adibide hauetan garbi ikusten denez. Lakarraren (2015: 428) formulazioaren arabera: «-DV/-TV/-V alomorfoetarik lehena da zaharrena». Lakarrak berak (2013: 304) ipini zion izen hori legeari, Trask izan zelakoan lehendabizikoa konturatzen, baina geroago (Lakarra 2015: 428), «Mitxelena-Trask legea» izena eman dio, «zuzenago [bait]irudi Mitxelenarenarekin lotua agertzea lan horretan bertan [Lakarra (2013)] eman *FHV*ko pasarteek adierazi bezala».

⁴³ *Galte* > *kalte* bilakabideko hasierako herskariaren ahoskabetzea bigarren osagaiaren (hemen zehazki atzizkiaren) ahoskabetasunak eragindakoa da (Mitxelena 1977a: 218).

⁴⁴ Bi proposamenak *FHV*-ren lehen zatian daude, adiz-izenarena «Consonantes» atalean eta partizipioarena «Grupos de consonantes» atalean.

⁴⁵ Adiz-izenaren ondorenak goiztarrak behar dute izan, *e* > *a* arauaren eragina pairatu baitute: cf. *itaune* < **egita-une* (Mitxelena 1977a: 489).

Beraz, orain galdera hauxe da: *kalte* eta *elkor*-en bakarrik, ala bestetan ere? Edo, orokorragora jokatuta: [part. + erator atzizkia/elkartuaren osagaia] salbuespena da, ala araua?

3.4. Aspektu burutuaren irregulartasuna

Euskara Arkaikoko testuetan lehenaldi burutua sinkronikoki balio berekoak diruditen bi perifrasi orokorren bitartez adierazten da:⁴⁶

- (25) a. [adoin. + **edin* / **ezan*] *etor zedin, ekar zezan*
 b. [part. + *izan* / **edun*] *etorri zen, ekarri zuen*

1545-1600 bitartean lehiari zeuden perifrasi bi hauetatik bigarrenak (25b) gaina hartu zion besteari Euskal Herriko leku gehienetan eta, ondorioz, lehenadibizikoa ia osoki desagertu zen Mounolek (2007) zehatz deskribatu duen moduan.

Bi perifrasi hauen arteko aldea bi osagaietan datza aldi berean, hots, biak ezberdinak dira perifrasiaren arabera, hala aditz nagusi jokatu gabea nola aditz laguntzaile jokatu. Galdera asko burura dakizkiguke disimetria honetatik, baina gera gaitezen guri dagokigun honetan: gorago aipatu Euskaltzaindiaren definizioaren arabera, aditzoina «aspektu markarik gabeko aditz forma» dugunez, zer dela eta ez zen perifrasi zaharrean aspektu burutua markatzen, edo zer dela eta hasi zen partizipioarekin markatzen? Erantzuna aditz sistema arkaikoaren berreraiketan baino ezingo dugu aurkitu, ez bairik gabe,⁴⁷ baina hemen ezinbestean aipatu behar dugu disimetria aditzoinaren zahartasunaren aurkako zalantzen artean.

3.5. Seniponnis-en lekukotasuna⁴⁸

Ez dakigu ezertxo ere akitanieraren aditzaz (K.o. I-III), zeren eta, lekukotasun guztiak onomastikaren alorrekoak izanik, ez baitago aditzari buruzko bat ere aztarna argirik. Batetortze bat topatu dut, bat eta bakarra: *Edun* eta *Edunxe* pertsona-izenen⁴⁹ eta **edun* aditz berreraikiaren artekoa, zeinak, semantika espekulatiboaren alorrean sartu ezean, formazko batetortzeaz beste informazio erabilgarriarik ez baitigu ematen (Trasken balizko **eduni* ez lekukotzeaz gainera), oraingoz bide hori bide itsua dela erakutsirik.

Halere, uste dut arrazoiak aurkitu ditudala akitanieraren garaian *-i* atzizkia jadanik fosilduta zegoela pentsatzeko, eratorri batzuetan behintzat. Zorionez, ondo leku-

⁴⁶ Berriro ere alde batera utziko dut, berariaz, [part. + *egin*] mendebaldeko perifrasiak, dialekto-berrikuntza delakoan, azalbidea behar baino gehiago ez zaitzeko.

⁴⁷ Martínez Aretak (2017) —Lafonen intuizioari jarraiki— proposatu du AE-n euskara «mood-prominent» hizkuntza zatekeela, «irrealis» vs. «realis» oposaketa nagusian islaturik. Berak proposatzen duen «**mentor* irrealis > *mentorren* aoristo» bihurtetaren bidetik azaldu beharko lirateke **edin* eta **ezan*-ekiko perifrasiak ere, alegia, «*ANag *nendi* irrealis > ANag *nendin* aoristo» modura.

⁴⁸ Atal honetako edukia Ariztimuño (2011)-ren irakurketak iradokia da. Lan zaila egin zuen honek, bai landutako material hautemangaitzagatik, bai lan handiaren ondoren uzta (ia) guztia espekulazioen mundu gogorrean gelditzen delako, eta horregatixe mirestekoa iruditzen zait, iradokizunez bete.

⁴⁹ Emakume izena zelakoan nengoen, baina Mikel Martínez Aretak (a.e.) erakutsi dit badela *Edun* izeneko gizonetzko bat ere akitanieraren corpusean (ik. Gorrotxategi 1984: 360).

kotuta daude akit. SENI eta SEMBE, lehenengoa mend. *sein* eta eki. *sehi* formen jatorritzat hartua, eta bigarrena *seme*-ren aurreko formatzat, **sen* CVC silaba bakarreko formatik datozkeen beste hitz batzuen artean.⁵⁰

Erro Monosilabikoaren Teoria (EMT; Lakarra 1995, etab.) bere horretan aplikatzen badiegu hitz horiei, aieruz bada ere, geruza oso zahar bateko formak antzeman genitzake akitanierazko izenetan:⁵¹ (26a) bi erroz osatutako izenak; (26b) -CV atzizkidun eratorriak, artean **senbe* bera; (26c) -V atzizkidun eratorriak, fonetikoki kamustuagoak eta, beraz, agian zaharragoak, artean **seni*:

- (26) a. CVC-CVC SENTAR, SENPER
 b. CVC-CV SEMBE (cf. ONBE)
 c. CVC-V SENI

Eta geruza modernoago bat, honela analizatu beharrekoa:

- (27) CVCV-CVC SENIPONNIS (akit. **Senipon*), SENITENNIS (akit. **Seniten*)
 CVCCV-CVC SEMBEDONNIS (akit. **Senbedon*)
 CVCV-CV SENICCO (akit. **Seniko*)

Azken lau antroponimo hauetan elkartuaren oinarria **seni* eta **senbe* akitanierazko hitzak dira, ondo ezagunak diren **bon*, **ten* eta **don* CVC erroei eta *-*ko* atzizkiari lotuak.⁵² Lau forma hauek erakusten digute jatorriz eratorriak diruditen **seni* eta **senbe* bi silabako hitzak jadanik lexikalizaturik zeudela, forma konplexuagoetan parte hartzeko gaitasuna zutenez gero. Gauza bera esan dezakegu, jakina, akit. **gorri-ri* (cf. *Heraus-corri-tsehe*, *Bai-corri-xo*) eta **lohi-ri* buruz ere (cf. *Lohi-tto-n*). Akitanieraren hiztunentzat **senbe* zatikaezina zela grafiak ere erakusten digu, <mb>z idazten baitzuten beti, oraindik ere morfema muga agerian zegoen konposatuetan ez bezala: cf. CISSONBONNIS (Gorrochategui 1993: 620; 2018: 257).

Akitanierazko izen berezietan duten lekuaren arabera, **seni* eta ziurrenik **lohi* ere izenak dira, atzizkiak eransten zaizkielako (28a; txikigarriak ziurrenik: cf. Gorrotxategi 2018: 260) eta beste CVC erroak elkarketan, edo CVC atzizkiak eratorpenean, edo izenondoak—hori ez dago garbi, jakina—onartzen zituztelako atzetik (28b); aldiz, *gorri* izenondoa zatekeen jadanik, balizko izenaren atzean eta atzizkiaren aurrean baitago beti (28c):

- (28) a. **Seniko*, **Lohito* = *[*seni/lohi* + atzizkia]
 b. **Senipon*, **Seniten* = *[izena + izena/atzizkia/izenondoa]
 c. *Heraus-corri-tsehe*, *Bai-corri-xo* = *[izena + izenondoa + atzizkia]

Partzipioen -*i* atzizkia eta euskara historikoan izenondo (*zur-i*, *gorri-i*, *hor-i*) edota izen (*sein*, *sehi* < **sen-i*; *sari* < **sal-i* edo **sar-i*; *neurri*, *zauri*, *nahi*, *ibai*...) diren hi-

⁵⁰ Ideia jadanik Gorrotxategi (2018: 257)-n dago. Horixe iruditzen zait interpretazio errazena eta, beraz, onena; egia da, *EHHE*-k dioenez (s.v. *seme*), *seni*-ren eratorritzat ere eman litekeela: alabaina, orduan azaldu beharko litzateke zergatik galdu den bukaerako bokala Erdi Aroa baino nahikoa lehenago. *EHHE* berak (s.v.) **sen* euskara historikoko *sen*-ekin lotzen du, bestalde.

⁵¹ Geruzen gaiaz, ikus Lakarra (2012: 48-52; 2015 *passim*).

⁵² EMTren terminoetan esanda. Gorrochategui (2018: 260) -*ten(n)* atzizkitzat jo du, akitanieraren corpusean posizio horretan bakarrik lekukotzen delako; baliteke **don* ere taiu berekoa izatea (*Gisonon*, *Sembedonnis*), baina eusk. *lohi*-rekin (< **don-i*) lot daitekeen heinean nekezago, agian. **Bon*, aldiz, bietara agertzen da (cf. *Bonbelex vs. Cissonbonis*).

tzen *-i* atzizkia homofonoak ez ezik bat direla jakintzat ematen dugu (cf. Trask 1995: 218); areago, jakintzat eman behar *-i* markaren lehen zeregina (berreraiki dezakegun lehena) partizipioa dela, partizipioetatik izenondoak sortzen direlako —eta bigarren maila batean izenak—, baina ez alderantziz (cf. Dixon 1977).

Baldin **seni* eta **senbe* erro berekoak balira, proposatu dugunez, eta akitaniera garaian jadanik lexikalizaturik baleude —itxura guztien arabera, egon bazeuden— ez dirudi zorakeria denik pentsatzea beste hainbeste gertatzen zela jadanik **etorri* bezalako formekin, alegia, hiztunek ez zutela jadanik K.o. i. mendean **etorri-i* gisara analizatzen. Honek azalduko luke zergatik ez den orain artean *-i* atzizkidun partizipio mailegatu garbirik ediren;⁵³ hau da, suposa dezakegu aitzineuskara latinetik mailegatzeko hasi zenean jadanik *-i* atzizkia ez zela emankor. Ondorio hau onartuz gero, onar genezake jadanik ez dela ezinbestekoa *etor* / *etorri* erako «aditzoina vs. partizipioa» oposaketa edo, beste era batera esanda, aitzineuskarako **etor* gisakoak galduta leudekeela, inoiz existitu balira. Hurrengo atalean (§4) hipotesi berriak eratzekoan berriro helduko diogu honako aukera honi, mailegatutako aditzen aditzoinaren sorrera azaldu beharko dugula ahaztu gabe.

3.6. Geruzak Leizarragaren aditzoinean

Zulaikaren lanetatik (1994, 1999) ezer argi ageri bada, nire iritzian, Leizarragaren aditzoinak sailkatzeko zailtasuna da, partizipioaren araberrako aukera ugari egoteaz gainera ez darabilelako «...beti molde bat bera sail bereko aditz[etan]» (Zulaika 1994: 791). Leizarragaren aditzoinaren anabasa ez ote zaion «hizkera ezberdinetatik jaso moldeak» erabili izanari egotzi behar pentsatu zuen Zulaikak (1994: 792), eta ziurrenik ez zaio arrazoirik falta, hein batean bederen. Neuk, aldiz, Leizarragaren hizkuntzan bere mintzoaz bestetako (ziurrenik ekialderagoko) ezaugarriren bat egon litekeela ukatzeko asmorik gabe bada ere,⁵⁴ uste dut Leizarragaren corpus aberatsean —Etxeparearen corpus urriarekin konparaturik behinik behin— dialekto-aldaerak baino nabarmenago geruza ezberdinak daudela elkarrekin, hots, garai ezberdinetan sortutako formak. Premisa honetatik abiatuta saiatuko naiz Leizarragaren aditzoinaren alderdi batzuk azaltzen, beraren unibertsoak aditzoinaren historia hobeto ulertzen lagun diezagukeelakoan.

Honetarako, baina, beste premisa bat ezarriko dut: perifrasiatiko forma jokatu-gabeak eta aditz-izenetakoak, noizbait batak bestean eragina izatea oso litekeena den arren, berez zeinek bere prozesua pairatu dutela, lehenago Leizarragarekin berarekin erakutsi dugunez (§3.2); beraz, bakoitza bere aldetik aztertu behar dira, nire ustez, ezer ulertuko bada.

⁵³ Bi hautagai ditugu: *azarri* (RS 383) eta *aberatsi* (Oihenart, Pr 681). Bigarrena zalantzakotzat jo ohi da Oihenartena delako, besteak beste; ikus Azkarate (1994), haren berezitasunez dabilen uste zabalduenaz jabetzeko —ez beti zuzenenaz—. Lehendabizikoari deritzat interesgarriena, lehen begiratuan *azarri* / *ausartu* kognatu bikotea geneukakeelako, baina, jakina, *-i*-gatik beragatik haren mailegatasuna zalantzan ipintzekoa da, Lakarrak diostanez (a.e.).

⁵⁴ Halere, bestetan erakutsi nahi izan dut (Urgell 2007 eta 2015) orain artean ez duela inork hori aldezteko modukoa den ezaugarri garbirik aipatu, nahiz —gertatu ohi denez— baieztapena lanik lan hedatuz doan, betirako antzean.

Perifrasietako forma jokatugabeari helduko diogu, bada, alegia, berez aditzoinaren forma biluzi orokor bakarra denari. Honi dagokionez, *-tul-du* partizipiodun aditzetan gehienek \emptyset -dun aditzoina dute (*geldi, har, sar, sor, hauta, harrapa, agor, pensa, bezt...*),⁵⁵ baina gramatika-kategoria ezberdinetatik sortutako aditz eratorrietan nekez zehatz daitezkeen arauen arabera batzuek *-t* aditzoina dute —batzuetan <d>z idatzia—⁵⁶ (29a), bestek \emptyset -duna (29b) eta beste batzuek noiz bata noiz bestea (29c), Zulaikak (1994: 786-788) deskribatu zuenez:⁵⁷

- (29) a. *arind zezaten* (Act 27, 38), *ausart zedin* (Mc 15, 43), *bat zekion* (Lc 8, 27), *hant leiten* (Act 28, 6), *hert edo emenda abal daite* (Catech 1335-18), *lot zekion* (Mt 14, 31), *neurt itzak* (Apoc 11, 1), *orhoit bahadi* (Mt 5, 23), *etzaitzetela samint* (Col 3, 19), *urrund zedin* (Lc 22, 41), *xuxent zezan* (Mc 9, 27), *zaurt zezaten* (Mt 21, 35)
- b. *ager zekion* (Mt 1, 20), *aphain ditzanzat* (Lc 1, 76), *azken zedin* (Lc 2, 43), *bihur zitezen* (Lc 2, 45), *dei zitzan* (Mt 4, 21), *handi zitezen* (Mc 4, 7), *zuzen itzazue* (Mt 3, 3)
- c. *ilhund zedin* (Lc 23, 45) vs. *ilhun bitez* (Rom 11, 10); *lagund baitzekion* (Act 5, 36) vs. *lagun lekizten* (Lc 5, 7)

Gure lehen galdera hauxe da: aditzoin batzuek, zergatik dute herskaria bukaeran? Erantzun bakarra eman ohi zaio, dakigunez (§2.3): ekialdean aditzoinaren erabilera indartu egin delako (cf., adibidez, Padilla 2013: 334-336; Mounole & Gómez 2018: 503). Alabaina, baieztapen horrek egoera nabarmen konplexuago bat estaltzen du, zehazki guztira jatorri ezberdineko hiru talde bereizi baititugu Leizarragaren corpusean.

Lehen taldea, Mitxelenak jadanik agerrarazia (1977a: 422-423), Erdi Aroko azken bokalaren galeraren ondoren bukaerako *-d*, *-h* eta *-g*-ren neutraltzeaz (*-t* bihurtu izanaz) sortuak ditugu; Leizarragarenak ez ezik (30a), Mitxelenak bildu zuen adibide arkaiko argigarri bat ere (30b) jaso dut:

- (30) a. *handi* > *hant* (nondik part. *hantu*), **bade* (Mitxelena 1977a: 134) > *bat* (nondik part. *batu*), *herdi* > *hert* (nondik part. *hertu*), **lohi* (Mitxelena 1977a: 423) > *lot* (nondik part. *lot(h)u*)
- b. *zil(h)egi* > *zil(h)et* (Saug *Voc*; part. *zilhetu*)

Halako ziurtasun batez esan dezakegu Erdi Aroko hots-aldaketen ondorio dela talde hau, zehazki XII. mendea baino lehenagokoa —*Erret Ihera* (1150) bezalako adibideak sortu zituenez—, ezbairik gabe mendetxo batzuk lehenagokoa, (30a)-n aipatu ditugun adibideetan erdiek izarra eramateak salatu bezala, behar bada.

Bigarren taldea ekialdeko mailegu erromanikoek osatzen dute: *ausart* eta *orhoit* honen adibide gardenak dira Leizarragaren corpusean (cf. 29a). Talde honen ezauga-

⁵⁵ Leizarragaren adibideak gaurko grafian doaz, kontu horrek hemen zeresanik ez duelakoan.

⁵⁶ Aurreko ikertzaileei jarraitzen diet, <d> grafia etimologikoa —partizipioaren formarekiko analogikoa— delakoan (Lafon 1944: II, 19; Mitxelena 1977a: 235, 21. oh.; Zulaika 1994: 786, 4. oh.).

⁵⁷ Adibide bakan batzuk baino ez ditut bildu, denak ere Zulaikaren lanetik hartuak, jatorrizko testuarekin erkatu edota testuan bilatu eta osatu badituz ere. Testamentuaz gainerakoetan, Euskaltzaindiaren faksimileko orrialdea eta lerroa eman ditut.

rria da bukaerako herskaria jatorrizkoa izatea: izan ere, ezaguna denez, *-t* horrek salatzen du bukaerako bokala galdu zuten gertuko erromantzetako batetik hartutako maileguak direla, ziurrenik gaskoi edota bearnesetik (ikus orain *EHHE*, s.v. *oroit*). Predikatibo gisa (cf. *oroit izan*) erabili bide ziren hasieran euskaraz, eta geroago baino ez ziratekeen aditzak sortu euren gainean (*ausartu, oroitu*).

Hirugarren taldea halako azalpen etimologikorik ez dutenek osatzen dute, bai *-t*-rik sortzeko biderik ez duten beste izenkietatik sortutakoek (31a), baita denominalak edo izenkietatikoak ez direnek ere (31b):

- (31) a. *zuzent* < *zuzendu*, *xahat* < *xahatu*, *deinat* < *deinatu*
 b. *irakurt* < *irakurtu*, *sort* < *sortu*

Leizarragak ez ditu lekukotzen (31)-ko mota guztiak. Aitzitik, maileguak (*ausart, oroit*) edo hots-aldaketen ondorioak (*hant, lot*) alde batera utzita, Leizarragak berez *-t*-rik sortzeko biderik ez duten beste izenkietatik sortutakoak ditu (*ohart, zaurt, urt, xuxent*), baita izenkietatikoak ez direnetakoren bat edo beste (*irakurt, erskont*). Aldiz, hutsune handi bat nabaritzen zaio: *CVC-tu* aditzen sailekoak (*hart, sart, sort...*), geroago Euskara Zaharrean agertuko direnak, Mounole & Gómezek (2018: 503) bildu adibideen arabera.

Hirugarren talde hau modernoena da, orokorrean, baina ez horregatik argiena. Izan ere, *-t* aditzoin etimologiko zurrak ez dira asko, ikusi berri dugunez, ez halako indar analogikorik sortzeko lain, zeinagatik *-t* aditzoinen hedatzearen arrazoia bilatu beharrean garen. Bi bide baino ez ditugu: barrukoa eta kanpokoa. Batetik, gogora dezakegu ezen, baldintza egokiak izanez gero, Erdi Aroko azken bokalaren galera baino lehen existitzen ziren *-tu* zein *-du* partizipioen emaitza erregularra *-t* litzatekeela, *bur-k bur-* eman zuenez (cf. Leiz *burhezur*, adib.):

- (32) *[*zuzendu* KEN -u] > *zuzent*, *[*sortu* KEN -u] > *sort*

Bestetik, Mitxelenak aurreratu zuenez (1977a: 423, 26. oh.), pentsatzekoa da ekialdeko euskarak (gaskoi eta) bearnesarekin izan duen ukipen estu eta luzeak erromantze horren *-t*-dun partizipio maskulinoaren mailegu kate luze bat sortu zezakeela. Mitxelenak *kausit* (Oih) eta *usat* (Leiz) seinalatu zituen, adibidez.

Proposa dezakegu, beraz, euskara historikoko *-t* aditzoin ugariak Erdi Aroan sortu bide zen prozesu luze baten ondorio direla: orduko hots-aldaketa horiek lehenago ezinezkoa zen *-t* bukaera normaldu izanagatik (cf. *bat* eta *dut* berebat) are errazago onar zitzaketan ekialdeko hiztunek gaskoi-bearnesen partizipio maskulinoak beren horretan, eta bi joerak —egitura batzuetan azken bokala galtzea eta gaskoi-bearnesen partizipioak ziren bezala mailegatzeta— bata bestearen indargarri izan bide ziren Iparraldean XVI. mendea baino nahikoa lehenagoko garaitik hasita.

-gi/-ki aditzen kontuan, ostera, ez dago pentsatzerik *ebak* bezalakoak Erdi Arokoak direnik, bi arrazoigatik. Alde batetik, jadanik dakigunez, *-g(i)*-ren bokalaren galeraren ondorio zaharra *-t* baitzatekeen (*ebagi* → **ebat-*) eta ez *-k* (*ebagi* → *ebak*). Bestetik, Leizarragak —eta, dakidalarik, Euskara Arkaikoko gainerakoek ere berdin— betiere *-gi/-ki* bukaeradunak ematen baititu, izan aditzoina, izan partizipioa:

- (33) *eratzeki zezan* (Lc 3, 20), *ireki zitezen* (Mt 9, 30), *aurdigi beza* (Io 8, 7)

Ondorioztatu behar dugu, bada, orain arte pentsatu den legetxe, *-k* aditzoinak berankorrak direla,⁵⁸ zehazki Euskara Zaharretik aurrerakoak (Mounole & Gómez 2018: 503) eta, zehatzago mintzatuz, mende bat-edo lehenago lekukotzen dira ekialdean, idazle lapurtarretan baino: *atxek* (Etxt), *idek* (Xu, He), *jarraik* (Bp, Xu, He)...⁵⁹

Azkenik, aditz talde txiki batez hitz egin behar dugu, orain arte landu ditugun partizipioez (*-i*, *-tu*, *-gi/-ki*) bestelakoak, partizipio markarik gabeko aditz gutxi batzuek osatuaz: *bete*, *gorde*, *erre* eta *busti*. Interes handikoak dira guretzat, zeren eta itxuraz aditzoina partizipioa baino modernoagoa baitute eta, bestalde, guztiak elkar-tu-eratorrien lehen osagaiaren azken bokalek *e > a* aldaketa pairatu zuten Erdi Aroko garaitik baitatuz,⁶⁰ hots, gutxi gorabehera *hant* eta *zilhet* aditzoinak sortu ziren garaitik. Leizarragaren lekukotasuna nahasia da, aditzaren arabera (Zulaika 1994: 790-791): *bethe* eta *erre*-k bietara dute aditzoina, baina betiere *a*-dunak aditz-izenean (34a); *gorde*-k, aldiz, *gorde/gordatze*- txandakatzea du (34b) eta *busti*-ren kasuan *busta* aditzoina baino ez da lekukotzen testuan (34c):⁶¹

- (34) a. *bethaitzazue* (Io 2, 7; 3 ag.), *bethe zitzaten* (Io 2, 7; 27 ag.), *bethatzen* (Mc 4, 37; 7 ag.)
erre zitzaten (Act 19, 19; 5 ag.), *erra zezan* (Mt 22, 7; 2 ag.), *erratzen* (Mt 13, 40; 12 ag.)
 b. *gorde zezan* (Mt 25, 18; 4 ag.), *gordatzen* (1 Cor 16, 2; ag. bakararra)
 c. *busta zezan* (Lc 16, 24; ag. bakararra)

Joera nahasia, jakina, aldaketa garai bati dagokio, non forma zaharra eta berria lehiari dabilen. Baina, zein da zaharra eta zein berria? Lehen bulkada aditzoina indartzeko ekialdeko joerari egotzea bada ere (cf. Padilla 2013: 335 eta 11. oh.), badira mendebaldeko lekukotasun zaharrak ere:⁶²

- (35) a. *betatzen du* (Pedro de Ezcurra, HGN, 1609)
 b. *betaitea* «henchimiento» (Lcc), *gordaitan debena* «guardador» (Lcc), *betatu doa* (RS 94), *erra zizan* (RS 294), *gordatze* (*CatAnz* ap. *OEH*, s.v. *gorde*).

Bistan da, beraz, antzinago forma orokorrak zirela, adibide nafarra gabe ere bazter-eremuen irizpideak esango ligukeen bezala. Gure zalantza da ea zein den aukera onena —eta honekin aditzoina eta aditz-izena berriro biltzen ditugu—: (a)

⁵⁸ Dakidalarik, Lafittek (1944: 203) bakarrik pentsatu zuen *ebak* dela jatorrizko forma, «...since it is evident that verbs in this class are etymologically formed as [STEM + *-ki*], and not [STEM + *-k* + *-i*]» (Padilla 2013: 335).

⁵⁹ Dena dela, paralelismo bat ezarri behar dugu **duga > duk* eta **-aga > -ak* emaitzekin: Mitxelena adierazi bezala horietaz aritzean (1977a: 238), «El diferente tratamiento puede depender también de la diferencia de fecha».

⁶⁰ *Busti* ez da horren nabarmena, baina **musteu > *mustiu > *musti > busti* bezalako zerbait proposatu gero bai; *busta < *buste* formatik letorke orduan (Lakarra a.e.).

⁶¹ Alabaina, aditz-izena lekukotua da ekialdeko testuetan (cf. *bustatzen* Egiat, etab.).

⁶² Ikus xehetasunak *OEH*-n, s.vv. *bete*, *busti*, 1 *erre* eta *gorde*, baten batean Hegoaldeko adibide zaharrak osatu beharrak badira ere. Laburbiltze ondo informatu baterako, ikus halaber Camino (2008: 157-158).

aditzoinaren forma Erdi Aroan sortu zen (*bete* → *beta*) eta aditz-izena haren eratorria da (*beta* → *betatze*); (b) aditz-izenaren forma Erdi Aroan sortu zen, txandakatze bat sorturik (*bete* / *betatze*), eta aditzoina haren atzeranzko eratorria da (*betatze* → *beta*); edo (c) *beta* eta *betatze* garaikideak dira, Erdi Aroko hots-aldaketa arau beraren ondorio.

Galdera horri ez zaio erraz erantzungo, ez era batera agian, baina, guri axola zaigun heinean, azpimarratuko dugu Erdi Aroko hots-aldaketa horrek [*bete* + *izan*, **edun*] vs. [*beta* + **edin*, **ezan*] txandakatzea sortu zuela, non *beta* ziurrenik «aditzago» zatekeen *bete* baino. Nire ustez, aditz hauek beste lekukotasun argi bat ematen digute aditzoin historikoa Erdi Aroko hots-aldaketen ondorio dela sinisteko. Erronka handi bat dugu hurrengo lerroetan, bada: teoria berri bat sortzea, aditzoina Erdi Aroan nola sortu zen azaltzeko.

4. Hipotesi berriak

Aurreko atalean ikusi dugu balitekeela *-i* partizipioak jadanik fosilduta egotea —eta, beraz, aitzineuskarako aditz-enbor biluzia agian jadanik ez egotea— (§3.5), eta hori bera dioskutela hala *emaite* bezalako aditz-izenek (§3.1) nola Euskara Arkaikoko mendebaldeko zein ekialdeko bazter-eremuetako datuek, bietan *utzi* erako aditzoinak eta *utzite* erako aditz-izenak jasotzen baitira (§3.2), aditzoin mota batzuk (*hant*, *ausart*, *usat*, *erra* modukoak) argi ta garbi Erdi Aroan sortuak izateaz gainera (§3.6).

Horrek guztiak zalantzan ipinarazi digu euskara historikoko aditzoina **eCVC* aitzineuskarako aditzaren —are gutxiago gramatika-kategoriaren aldetik zehazgabe zatekeen **CVCren*— ondorengo zuzentzat jotzea, bai eta adizki jokaturgabe zaharrena bailitza gainerako guztien jatorritzat hartzea ere. Aditzoinaren zahartasunaren teoriak behar bezain ondo funtzionatzen ez duelakoan, bada, aurkakoaren alde egiten ahaleginduko naiz atal honetan proba modura bertsiarik indartsuenen, hots, aditzoina aitzineuskara biziki zahar baten aztarrena izan beharrean, funtsean Erdi Aroko hots-aldaketek —azken bokalaren galerak batik batik— aditz jokaturgabeen sisteman sortutako irregulartasunen morfologizatze bat delakoaren alde. Horretarako, oinarritzko hipotesi batetik abiatuko naiz:

- (i) Gainerako adizki jokaturgabe historikoak (aditzoina, aditz-izena eta geroaldiko part.) partizipiotik eratorriak dira.

Honek behartzen gaitu berriz azaltzera aditzoinaren zahartasun handiagoa bermatuko luketen gainerako arrazoiak. Gogora ditzagun:

1. Perifrasi zaharrenetan agertzen da (§2.2)
2. Galduz doan arkaismoa da (§2.3)
3. Aitzineuskara zaharrenaren zantzuak ditu (§2.4)
4. *-tu* aditz mailegatuek zeinek berea garatu dute (§2.5)

Lehenik, Mounolek (2007) perifrasi zaharrena zein den bikain frogatu arren, aditzoinari dagokionez 1. argudioa zirkular xamarra da (aditzoina da zaharrena perifrasi zaharrenaren parte delako). Halaber, 2. argudioak, lehen begiratuan ezin hobea eman

arren, ikusi berri dugu arazoak dituela (§3.2 eta 3.6): Benetan aditzoina kasu guztietan galdu ote da mendebaldean, ala kasu batzuetan ez da sekula egon? Zer dela eta indartu da aditzoina ekialdean? Hirugarrenik, jadanik ikusi dugu aditzoina **e*-aurrizkiaz osatuta egoteak ez duela ezinbestean esan nahi *-i* atzizkiaz bakarrik osatutako formak baino zaharragoa denik: aitzitik, **e-torri* bezalako aukera bat ere ez da ezinezkoa. Ostera, 4. argudioa indartsua iruditzen zait: ahultasunik aurkitzekotan, Mounolen harako hura, alegia, euskaldunek «latinaz kontzientzia linguistiko handia» izan behar zutela *-i* eta *-tu* baliokidetzeko (§2.5): horretarako elebitasun indartsua beharko litzateke eta, dakidalarik, horrelakorik ez orduan.

Bistan da gure teoria berriak 1 eta 4. argudioak iraulkatu eta beste era batera azaldu beharko lituzkeela gutxieneko kontuan, aurreko atalean bildu ditugun teoria zaharraren arazoak gaintitzeaz gainera. Lau urratsetan azalduko dut: *-i* partizipioen aditz-izenen sorrera (§4.1); perifrasi zaharren gramatikalizazioa (§4.2); *-tu* partizipioen bilakabidea (§4.3).

4.1. *-i* partizipioa eratorri eta elkartuen oinarritzko forma da

Gorago ikusi dugunez (§3.1), **emani*-ren hipotesi emankorra burutu gabe utzi zuen Traskek, «nahasketa garaia» egiazki azalpen txiroa baita, izan, azaltzeko zergatik euskara historikoan *eman* erako aditzoin zaharrek betetzen duten partizipioaren lekua eta, alderantziz, zergatik **emani* > *emai* erako partizipio zaharrek betetzen duten aditzoinaren lekua elkartu-eratorrietan (*emaiten*, *emai*, *emaitza*, etab.).⁶³ Hala eta guztiz ere, aitortu egin behar ez zela erraza gainerakoan kontu zail horiek ondo azaltzen zituen teoria gainditu eta beste azalbiderik ematea (cf. Urgell 2006: 936, 24. oh.).

Hemen erabili ditugun gaietatik, ordea, beste aukera bat sortzen da. Aski da gogoratzea aditzak ez daudela gainerako hitzak eragin dituzten hots-aldaketa legeen eraginetik kanpo. Hala bada, gure proposamena bi hipotesi hauetan oinarritzen da:

1. [Part. + *-te*] aditz-izena sortzeko arau zaharrena da
2. *Eman* **emani*-tik dator *i* bokalaren galera erregularragatik

Hipotesi hauen bidez, ederki azal daiteke **emani*-ren arazoa, zeren eta *-i* partizipio guztietarako bilakabide bera proposatzen ari baikara, hiru garaitan banatua. Hauxe da, bada, (12)-n azaleratu zaigun arazoa konpontzeko proposatzen dudana irtenbidea eta dagokion kronologia erlatiboa:

⁶³ Oyharçabalek (1998: 326-327) «[t]rès ingénieuse» deritza Trask-en azalpenari, baina «...l'analyse laisse malgré tout certains points non expliqués»; bata da zergatik aditz batzuek (*jan*, *edan*, *etzan*, *entzun*...) ez duten *-i*-rik eratorrietan (***jaitte*, ***edaitte*, etab.); bigarrena, goraxeago azpimarratu dugunez, partizipioari ematen dion garrantzia, aditzoinaren zahartasunarekin bat ez datorrena: «Pourtant cette importance devait être moins grande dans la vieille langue que dans celle d'aujourd'hui, où les formes radicales ne sont plus disponibles que dans des formes marquées du point de vue modal (changement intervenu assez tardivement, au 16e siècle)». Oyharçabalek gogoratzen du, ordea, Trasken ustez (1997: 238) *erran zezan* 'esan zuen' eta *sar zedin* 'sartu zen' bezalako aoristo perifrastikoak «...représentent plutôt des innovations idiosyncrasiques, très localisées, que des survivances de la vieille langue, comme on le pense généralement (Lafon 1944)» (*ibid.*).

- (36) 1. [part. + *-ten*] **etorri-ten*, **emani-ten*
 2. $n > \emptyset / V \text{ — } V$ **etorriten*, *emaiten*⁶⁴
 3. $V > \emptyset$ bi silabatik gorako elkartu-erorrietan *etorten*, *emaiten*

3. geruzan gertatzen den ezberdintasuna **e.ma.i.ten* > **e.mai.ten* silabakatze aldatari egotzekoa da, nik uste.

Honetarako, gogoratzea baino ez dago derrigor aditzetik erorritakoek ere pairatu behar izan zituztela gainerako hitzek pairatu zituzten ondoko aldaketa erregular hauek (Mitxelena 1977a: 125-128):

- (37) a. $i, u > \emptyset$ silaba bikoetan
 b. $V > \emptyset$ silaba bitik gorakoetan

Hasi gaituzen (37b)-tik. *Iturri* bezalako hitz batek egitura fonikoa eta silabikoa (agian baita morfologikoa ere, hein batean behintzat) partekatzen du *etorri* bezalako partizipioekin. Aski da hiruko erregelara jotzea, bada:

- (38) Baldin eta *iturri* → *iturbegi*, *iturbide*, *iturburu*...⁶⁵
 orduan *etorri* → *etorkizun*, *etorburu*, *etorrera*... baita *etorten* aditz-izena ere

Bi silabakoetan ere berdin:

- (39) Baldin *harri* → (*h*)*arbel*, *har kantoin*, *Arzubiaga*...⁶⁶
 orduan *hazi* → *hazle*, baita *hazten* aditz-izena ere

Aditzaren elkartu-erorrietarako, behinik behin, uste dut ekonomikoagoa dela, beraz, [part. + X] araua proposatzea eta arau honi aipatu berri ditugun bi hots-aldaketak erregulariki aplikatzea. Honek esan nahi du ezen, azken bokalen galeraren garaia baino lehenagoko denboran tarteko urrats bat postulatu behar dugula, hipotesien munduan murgiltzen ari garenez gero tentuz izarrak markatuko duguna, nahiz berez beharrik egon ez:

- (40) **etorri* + *-te* → **etorrite* → *etorte*
 **hasi* + *-te* → **hasite* → *haste*

Garai hipotetiko honetatik letozke, bada, Iparraldeko ustezko salbuespenak (*utzite*, *erazite*, *ahanzite*, *ohortzite*, etab.; §3.2), bai eta, esan gabe doa honezkerok, Hegoaldeko galeraren ustezko lehen adibideak ere, XVIII. mende arteko lau lurraldeetako testu zaharretan topatzen direnak —eta hau oso garrantzizkoa da—, hala nola *asite* (Landucci, *Viva Jesus*, Kapanaga, Arzadun) / *asitze* (Beriain, Elizalde, Otxoa Arin, Irazusta, Kardaberatz, Ubillos). **Etorrite*, **ema(n)ite*, **hasite* garaia (36-2) orokorra litzateke, bada, baina *etorte*, *haste* garaia (36-3) ez agian.

⁶⁴ Esan gabe doa zehatzago bokal sudurkarietz ere hitz egin behar dela geruza honetan (cf. Mitxelena 1977a: 301-302; berriki Egurtzegi 2014, 147-170). Zilegi bekite, ordea, azalpena bakuntzea, sudurkariok gorabehera berbera baita.

⁶⁵ «com. *it(h)urbegi* ‘manantial’, *it(h)urburu* ‘manantial, origen’ (ya Leič.), de *it(h)urri* ‘fuente’, cf. top. *Iturgoyen*, Navarra, siglo XI» (Mitxelena 1977a: §6.1.c). Cf. orain *Itur lax* (1013), *Iturbideco* (XIII), *Iturburu* (1213), *Iturgaiz* (1364), etab. (Reguero 2011: 203).

⁶⁶ «Leič. *har kantoin* ‘piedra angular’, Pouv. *harxede* «butte de pierre», *hardi* ‘pedregal’, etc. de (*h*)*arri* ‘piedra’, cf. top. *Arzubiaga*, *CS-Mill.* 91, año 1025, Álava» (Mitxelena 1977a §6.1.a).

Beste azalpenik ez da behar iraupen hauek azaltzeko, ezpada analogikoa, Mitxelenak jadanik aipatu bezala bi silabako hitzetan topatu zituen salbuespenak azaltzeko (1977a: 125). Morfologian analogiak are errazago joko zezakeen, baldin eta —erabiltzen ari garen hipotesi indartsuenak dienez— aditzoinik ez bazegoen, partizipioaren eta partizipiotik eratorritako gainerako aditz jokatugabeen artean osatzen duten paradigma babestearren.

Hipotesi honek zalantza sor lezake, zergatik *etorten*, baina *etorriko/etorriren*. Eran-tzuna Mitxelenak eman zigun *-aga* eta *-eta* atzizkien ezberdintasunak azaltzerakoan (1971: 276-277): lehendabizikoak erator atzizkiek bezala jokatzeko du eta bigarrenak, aldiz, deklinabide atzizkiek bezala. Honexegatik ez zen *etorriko* > ***etorko* gertatu, *iturriko* > ***iturko* bezalaxe.⁶⁷

Eta, amaitzeko, ideia berri bat. Neuk behintzat beti duda egin dut nola lotu behar ziren elkarrekin Etxepareren *haritu* hapaxa eta *hartu* beraren kognatu modernoa (cf. *OEH*, s.v. 2 *haritu*). *Hartu*, *neurtu*, *saldu* eta antzekoak denak eratorri moderno xamarrak direla kontuan izanik,⁶⁸ onartzen baldin badugu aditz-izenetan ere partizipioaren azken *-i* ere galdu dela gainerako eratorri guztietan bezala, goraxeago ezarri dugunez, onartu beharko dugu ondare zaharreko *-tu* partizipioek ere bilakabide bera izan zutela, besterik gabe:⁶⁹

- (41) **hari* part. zah[arra] + *-tu* > *haritu* > *hartu*
neurri part. zah. + *-tu* > *neurritu* > *neurtu*
**hotzi* part. zah. + *-tu* > *hotzitu* > *hoztu*
**sali* part. zah. + *-tu* > **salitu* > **saltu* > *saldu*
**sori* part. zah. + *-tu* > **soritu* > *sortu*

Agerian denez, proposatzen ari naiz **e-rik* ez duten aditz zaharren tarteko forma, alegia, *-i* emankor izateari utzi zionekoa, pleonastikoa zela: ez zela adizki ordezkatzerik izan —hiztunek latin gramatikaren kontzientzia handia izatea eskatuko lukeelako (ik. §2.5)—, baizik eta hots-aldaketa arau erregular batek sortutako espejismoa. *Haritu* eta *hotzitu*, bata testu arkaiko batean (Etxep) eta bestea bazter-eremu batean lehen testuetatik (*RS*, *Laz*) lekukoturik egotea hipotesiaren berme handia dela esango nuke.

4.2. Perifrasia zaharren gramatikalizazioa

Mitxelenak aditzoinetan sumatu zituen irregulartasunak azaltzeko asmoz, **edin-ekiko* perifrasiaren sorrerari buruzko hipotesi bat eraiki zuen, alde zaharago aipatua (§1.2):

Una interpretación posible es la siguiente: En los verbos denominativos, lo que acompañaba al auxiliar en un principio era el tema nominal mismo, no el part. derivado: Leif. *ezadila ichil* ‘no te calles’ era literalmente ‘no te vuelvas callado’, *aldara ez-*

⁶⁷ Geroago gertatu da sinkopa geroaldian, berrikuntza gisara. Nafarroa Garaikoa bide da ezagunena: lehendabiziko agerraldia —zorigaitzez bitxia eta, beraz, dudazkoa— *iblico* da, agian *ibilco*-ren ordez (Serm1729, ap. Reguero 2017: 550); *ikusko* du Elizalde (1735) eta *ikusko, etorko* bezalakoak ugari Lizarraga Elkanokoak, adibidez. Araban badu Gamizek ere *ikusko* ‘ikusiko’ (3 ag.).

⁶⁸ Cf. *neurri* (*OEH*, s.v. *neurri* II), **hari* (→ *haritu*, *hartu*; ik. *OEH*, s.v.) eta **sali* (→ *saldu*; cf. *EHHE*, s.v. *saldu*).

⁶⁹ Begiratu bekio bilakabide orokorrari, ez aditz bakoitzaren hotsen xehetasunei, zeren eta erro zaharren *-l* eta *-r* amaiezez behinik behin zeresan handia baitu azkenotan Lakarrak (ikus 2018: 192-193).

tadinçât ‘para que no se aparte’ lit. ‘para que no se haga al lado’. Pero, si el sintagma se comportaba como un compuesto nominal, *-t* podía aparecer al final de ciertos radicales: Oih. *bat nendin* ‘me encontré’ de *bat* ‘uno’ (part. *bathu*), *lot* ‘atar’ de *lobi* (part. *lothu*), Sauguis *zilhet* de *zilhegi* e incluso Leič. etc. *hant* ‘hinchar’ de *handi* (part. *hantu*). Más adelante, se antepondría al auxiliar acaso en ocasiones el participio en vez del tema nominal del cual era derivado (Mitxelena 1977a: 423).

Har dezagun Mitxelenaren hipotesiaren aukera indartsuena: demagun, bada, [aditzoina + **edin*] perifrasiá [izenkia + **edin*] egituratik sortua dela, non izenkia **edin*-en predikatiboa baita: *ichil zedin* ‘ixil bihurtu zen’ litzateke hasieran, beraz. Mitxelenak diosku, gainera, egitura horren barnean Erdi Aroan hitz elkartu-eratorriak eragin zituzten hots-aldaketek eragina izan zuketela, **zilhegi zedin* > *zilhet zedin* bilakarazirik, **haragi* + *-gin* > (*h*)*arakin* gertatu zen bezalaxe. Erants dezakegu guk kasu bertsean leudekeela *bete* > *beta* eta *erre* > *erra*, besteak beste (§3.6).

Egitura horren lehen lekuan «izenkia» jarri dugu, baina **edin*-en kasuan «adjektiboa (edo kidekoa)» jarri beharko genuke, zeinagatik aditz formarik agertzekotan partizipioa agertzea esperoko genukeen. Beraz, proposatuko nuke [-i part. + **edin*] partizipiodun egiturak ere pairatu zituela Erdi Aroko aldaketak eta, beraz, **etorri zedin* > *etor zedin* bihurtu zela, **handi zedin* > *hant zedin*-en antzera. Bi osagaien arteko lotura handiagoa erakusten duen hots-aldaketak egituraren gramatikalizazio handiagoa iragarriko luke hasiera hartan —iragarri ez ezik, markatu ere—, hots, [izenkia + **edin*] → [aditz nagusia + aditz laguntzailea] gisa berranalizatua zela. Ez dezagun ahaztu Erdi Aroko arauok ez zituztela hitz elkartu eta eratorriak bakarrik eragin, [izena + izenondoa] erako sintagmak ere baizik: cf. *ardan bustia* (TAV 2.2.15), *itsas zabalean* (Ax 217), etab.

Bidenabar, bitxia da germanikoaren ustezko maileguk (*gorde*, *bota*) ez izatea, ez *-i*, ezta *-tu* markarik ere. Honek berma lezake esaten ari garena, alegia, *gorde* ditugun perifrasi zaharrenetan ere jatorrian ez zirela «egiazko» aditz nagusiak erabiltzen —geroago, gramatikaldun zirenean bezala—, baizik eta predikatibo modura erabilitako adjektibo eta bestelakoak, azken batean hori baino lehenago euskara aditz gutxiko hizkuntza zatekeelako, Lakarrak (2006a: 611-613) proposatu bezala, Pawley (2006)-ren ildotik (cf. Mounole 2006: 727 ere). Partizipioaren aldetik hipotesi honek izan ditzakeen abantailak ondo ikusi ditu Mounolek (2008: 432-433).

[Aditzoina + **ezan*] egituraren sorrera azaltzeko, erabili dezakegu Mounolek (2007: 117-118) [part. + *egin*] perifrasiaren gramatikalizazioaz eman duen azalpena, hots, egitura biperpausdun gisa sortu zena (42a, 42b) perpaus bakarreko egitura gisa berranalizatu zela beranduago, argumentuak berrantolaraziz (42c, 42d); bere adibideak egokituko ditut:

- (42) a. Jonek_{subj.} [ikus_{osag.}] [zezan]_{ad.}
 b. Jonek_{subj.} [[zakurra] ikusi]_{perpaus osag.} [zezan]_{ad.}
 c. Jonek_{subj.} [ikus_{osag.}] [zezan]_{ad.} > Jonek_{subj.} [ikus_{osag.}] [zezan]_{ad.} perfrastikoa
 d. Jonek_{subj.} [[zakurra] ikusi]_{perpaus osag.} [zezan]_{ad.} > Jonek_{subj.} [ikus_{osag.}] [zezan]_{ad.} perfrastikoa

**Edin*-ekikoan gertatu bezalaxe, bada, honetan ere hots-aldaketak eragina izango zuen; demagun izenondoarekin (43a), izenarekin (43b) eta partizipioarekin (43c):

- (43) a. **zilhegi nezazu* > *zilhet nezazu*

- b. **neurri zezan* > *neur zezan*
 c. **ikusi zezan* > *ikus zezan*

Honek garamatza aintzat hartzera [X + **edin, *ezan*] egiturak Erdi Aroan elkartu-eratorriak bezalaxe portatu zirela.⁷⁰ Hots-aldaketa arau horiek [izena + izenondoa] egituretan ere eragin izanak iradokitzen du azentu-unitatearen eremuan operatu zutela, Mitxelena —esplizituki aipatu ez arren— hain zuzen azentuak eragindako bokal galeraz aritzean aipatu izanak dioskunez (1977a: 422-423). Beraz, ez dago eragozpenik [adoin. + **edin, *ezan*] perifrasiatarako ere antzeko prozesua proposa dezagun:

- (44) **etorri zedin* → *etor zedin*
**ekarri zezan* → *ekar zezan*

Gogoratzea baino ez dugu *-i* bokalaren sinkopa bera jazo dela gure egunotan bizkaieraren eremuko zenbait mintzotan: *etorri zan* → *etor zan* (Zuazo 1998: 224). Ez bide da une eta gune bakarra izan, *ifin naiz* ‘ipini naiz’ Gamiz arabarraren adibidearen arabera («Dabilzentxoak»; c. 1760).

Proposa genezake, gainera, aditzoinaren ordeztarantz partizipioa duten mendebaldeko adibide zaharrak arkaismoak direla —eta ez berrikuntzak—, aditz-izen eta aditzaren gainerako elkartu-eratorrietarako proposatu berri dugunez (§4.1). Funtsean, pentsa genezake partizipioarekiko analogiak indar gehiago izan zukeela mendebaldean, gehienbat jatorrizko [*-i* part. + **edin/*ezan*] arauari heltzen ziotelarik; erdialdean [adoin. + **edin/*ezan*] berrinterpretazioak indarra batzen zuen bitartean, eta denborarekin areago ekialdean, non *-t* aditzoin berriek eta bestek berrinterpretazio hori sendotu ez ezik, gero eta ezinbestekoago bihurtuz joan diren.

Azkenik, seinala dezagun honek perfektuzko perifrasiaren arteko kronologia zorrotzarazi behar digula: izan ere, proposatu dugun bilakabidea onartuz gero, onartu beharko dugu Erdi Aroko hots-aldaketa arauak gertatu ziren garaian [part. + *izan, *edun*] perifrasiak oraino gramatikalizatu gabe zeudela. Mounolek (2006: 728) adierazi bezala, XVI. mendean ez dirudi perifrasi horien gramatikaltzea oraino aurreratua denik, laguntzaileok trinko gisara era guztietara —denbora eta modu guztietan— erabiltzen direnez gero, nahiz gaur egun hori euskalkien arabera ezberdina izan. Eta, bestalde, gogoratu behar lehenagotik iradoki dela perfektuzko perifrasi modernoak inguruko hizkuntzetan (latina, alemana) aurkitzen ditugun parekoak direla: maila legatua balitz edo hizkuntza-eremu gertakaria balitz (honetaz guztiaz, ik. Mounole 2006: 729-736), datazioa biziki erraztuko litzaiguke, bistan denez.

4.3. *-tu* aditzen bilakabidea

Ezin ezagunagoa da latinetik hartutako aditzak partizipio forman mailegatu direla (45a); une batetik aurrera erromantzeetatik hartutako aditzek ere forma bera hartu zuten, erromantzeko bilakabidea gorabehera (45b, 45c) eta, ezaguna denez, aditz

⁷⁰ Bitxikeria gisa aipatzekoa da Azkuek uste zuela aditzak bi mugatzaile dituela, *-i* eta *-u*, eta agintzeran, subjuntiboan, ahaleran eta optatiboan infinitiboan [= gure part.] mugagabea dela, hots, ez dituela bere mugatzaileak hartzen (Azkue 1969 [1923-25]: §449).

mailegatuon *-tu* bukaera atzizkitzat hartu eta ondare zaharreko formei ere erantsi zitzaizkien aditz berriak egiteko zein aditz zaharrak berriztatzeke (45d):

- (45) a. lat. *auditu(m)* > eus. *aditu*
 b. errom. *asmado*⁷¹ ‘balioztatu; uste izan’ → eus. *asmatu*
 c. errom. *ausart* (cf. okzit. *ausard*, ap. *MDELV*, s.v. *ausardi*) → eus. *ausartu*
 d. CVC-*tu* aditzak: *hartu, sortu, lortu, bildu...*

Garatzen ari garen teoriaren parte zailena, poliki inork azaldu ez duena, *-tu* aditz mailegatuaren aditzoinaren sorrera da (cf. §2.5). Azalpen erraza, orain arte jakintzat eman dena, ustez behintzat, hauxe liteke: **sali* eta **hari* bezalako ondare zaharreko aditzek *-tu* aditzak bihurtutakoan (*saldu, hartu*) euren *sal* eta *har* antzinako aditzoina gordetzeaz gainera (46a), *aditu* eta *begiratu* bezalako partizipio mailegatu zaharreko ere garatu zuten euren analogiaren eraginez (46b), eta berdin gertatuz joan da handik aurrera aditz mailegatu bat bertakotu den bakoitzean:

- (46) a. **sal* → *sal* eta *saldu*, **har* → *har* eta *hartu*
 b. *aditu* → *adi*, *begiratu* → *begira*

Ebidentzia honek erakutsiko luke latinetikoko maileguak hartzerakoan —eta geroago ere ziurrenera— *-i* partizipioaren eta *-i* gabeko aditzoinaren arteko oposaketa oso indartsua zela, hain indartsua ezen hiztunek aditz gisa funtzionatzen hasi ziren *-tu* partizipioetatik atzeranzko eratorpenaren bidez aditzoinak sortu behar izan baitzituzten, *-i* aditzen analogiaz.

Ez dut hemen ukatu nahi analogiak ez duenik parterik aditzoin berrien sorreran. Izan ere, gure egunetan egiazta daiteke oposaketa bizirik gorde duten hiztunek aditzoin berriak sortzen dituztela analogiaren eraginez: adibidez, gehiegi *begiratu* gabe *telefonatu, telefona, telefonatzen* hirukotea topatu dut *Egungo Euskararen Hiztegia-n* (EEH). Aitzitik, erakusten saiatuko naiz analogia EZ dela *-tu* partizipioetatik aditzoina sorrarazi zuen prozesu bakarra, ezta zaharrena ere agian.

Alde batetik, ikusi dugu (§3.6) ondare zaharreko *-tu* aditz batzuen aditzoina zaharagoa dela partizipioa baino: *hant* (< *handi*) *hantu* baino, *bat* (< **bade*) *batu* baino, etab.; eta beste hainbeste gertatzen da aditz mailegatu batzuetan ere, alegia, *ausart* zaharagoa dela *ausartu* baino, *oroit* *oroitu* baino, etab.; Mitxelenari jarraiki, gainera, baliteke ekialdean egiazki guztiak izatea horrelako erromantzezko *-t*-dun partizipioen deribatuak (*usat* → *usatu*, etab.) eta, nolana ere, han *-t* bukaeradun aditzoinak ugaltzeko joera ondo lekukoturik dago.

Partizipioa perifrasi zaharren jatorrizko osagaia dela onartuz gero (§4.2), ondare zaharreko gainerako *-tu* partizipioen aditzoin zaharra zein zatekeen erabakitzeokotan, baldin eta Erdi Aroko hots aldaketak gertatu zirenean partizipioa *hartu* balitz, **hart* aditzoina sortuko zela baieztatu beharko genuke, nahiz eta *hart*, *sort* eta antzerakoak askozaz beranduago arte —Euskara Zaharerraino— ez lekukotu (§3.6). Honegatik, uste dut hobetsi behar dela Erdi Aroko hots aldaketak gertatu zirenean partizipioa **hari* zela, **hari* → *haritu* → *hartu* bilakabidea onarturik (§4.1), nondik *har* aditzoina sortuko zen *-i* bokalaren galeraren eraginez. Hipotesi honek aise azalduko

⁷¹ Del lat. vulg. **adaestimäre* (*DEL*, s.v.).

lituzke, beraz, Euskara Arkaikoan Euskal Herri osoan lekukotzen diren aditzoinak: *har, neur, hotz, sal, sor*, etab.

Horixe da irtenbide bakunena, baina ez da irtenbide bakarra. Pentsa dezagun une batez baietz, jadanik partizipioak *hartu, sortu...* erakoak zirela. Gehientsunak silaba bikoak dira eta, beraz, lehen araua dagokie (47a); *-tu*-ren ordez *-du* dutenei, gainera, herskari ahostunen neutraltze araua ere badagokie (47b):

- (47) a. *-i, -u > ∅* *sartu > *sart, lortu > *lort*
 b. *-d, -g, -h > -t* *saldu > *salt, galdu > *galt*

Izan ere, perifrasiatiko aditzoian ez dugu **hart* erakorik aurkitzen berandu arte, baina besterik da aditz-izenean, zeinaren forma —gogora dezagun (§3.6)— perifrasiatiko aditzoinaren formaz beste era edota erritmo batera garatu baita gehienbat. Hauxe izan liteke *kalte*-ren azalpena (§3.3), oraingoan egun emango geniokeen etimologiaren arabera adierazita:

- (48) **gald(u) + *-de > *galt-de > galte*

Dena dela, *galte* salbuespena da, alde guztietatik arkaikoa dirudien forma bat, izen gisa fosilduta eta *kalte* itxuran aldatuta (bi bazter eremutan lekukotutako adibideak alde batera utzita: ik. *OEH*, s.v.). Hau bezalako bakanen batzuk alde batera utzita, aldiz, ondare zaharreko CVC erroa duten *-tu* partizipioak *-tze* dute aditz-izenaren forma erregularra garai historikoan euskalki guztietan, egia bada ere mendebaldean lehiatzen daudela beste forma batzuekin, dela *-tzaite* (*artzaite*), dela *-tute* (*artute*). Onartzen baldin badugu *hasite* eta *utzite* forma zaharrenak direla —eta ez *haste* eta *uzte*— (§4.1),⁷² onar genezake beharbada *hartute* eta **hartuze* lireratekeela forma zaharrenak berebat. Honen arabera, *hartute* mendebaldeko hizkera batzuek gorde duten arkaismoa litzateke, beraz, *hasite*-ren parekoa (§4.1). Berriz, *-tze* atzizkia orokortu duten hizkeretan aditz-izenaren eraketa honako hau litzateke, *hartu* bezalako partizipioen azken bokala ere galdu zela onartuz gero (49a) eta gauza bera gertatuko zen latinetik eta erromantze goiztarretatik hartutako lehen mailegutan (49b):⁷³

- (49) a. **hart(u) + -ze > *hartuze > hartze*⁷⁴
 b. **adit(u) + -ze > *adituze > aditze*

Ez da hain proposamen zoroa: alde batetik, *-i* partizipiodunen paralelismoa letorkioke alde (50a); bestetik, horixe bera proposatu behar da *ertze* eta *oroitze* bezalako adibide gar-denetan (50b):

- (50) a. **emani-te > emaitte, *etorri-te > etortte*
 b. **erdi-ze > ertze* (Lç, Lcc), **oroit-ze > oroitze*

⁷² Berriz, *-tutze* erabateko berrikuntzatat joko nuke; cf., besteak beste, Urgell (2006: 939-940) eta Mounole (2006: 733, 29. oh.).

⁷³ Jakina, **zuritu-tze* eta *oroitu-tze* ere proposa nezakeen, baina nahiago dut pentsatu *-tze* atzizkiaren hasierako kontsonante afrikatua berriki sortua dela, berehala azalduko dudanez.

⁷⁴ Nahita erraztu dut aditz-izenaren atzizkiaren forma. Hasierako *z-* zurratua da, baina ez bokala (cf. Urgell 2006: 930 eta Manterola 2015: 193-194).

[Part. KEN *-u* + *-ze*] hipotesiak, fonetikoki egiantzekoa izan arren, aitor dezadan bitxia ez ezik, motibatu gabekoa eman dezakeela. Motibazio morfologikoa bilatuko genuke, ostera, **hart(e)-ze* > *hartze* pleonastikoa proposatuz gero: izan ere, oraindik ere ez dakigu zer dela eta hartu zuten aditz batzuek *-tze* —mailegatuek eta CVC errokoek nagusiki—, aditz zaharrek *-te* egiten zuten bitartean (cf. Urgell 2006: 929-932)—. Hala bada, orain esango genuke aditz-izenaren atzizkia ihartu ahala atzizki berri bat batu zitzaioala pleonastikoki Erdi Aroko hots aldaketak baino lehen (**harte-ze*), hauen ondoren *-tze* forma berria sortuz eta, dakigunez, forma honen hedatzeari hasiera emanez.

Ohar bedi, bidenabar, beste *fortis* baten jaiotzaren kontu eman dugula hipotesi honekin, Lakarraren (2011: 56) eta Begiristainen (2015: 23-24) lanen ildotik, hots, aditz-izenaren atzizkiaren *tz t* + *z*-ren batuketatik sortua dela. Izan ere, jadanik Mitxelena erakutsi zuen [herskaria + txistukaria] taldearen emaitza txistukari afrikatua izan ohi dela, hala nola *bat* + *zu(k)* > *batzuk*, *ard(i)* + *zain* > *artzain*, *og(i)* + *sein* > *otsein*, etab. (Mitxelena 1977a: 346). Erdi Aroko adibideak ere baditugu: *Erretzubi* (*Nafarroa*, 1125), *Erressoro* (s. xv), biak *erreg(e)*-tik (Mitxelena *ibid.*).

Aditz-izenen formak bere horretan finkatu zirenean (*etorte*, *hartze*, *aditze*), orduan egin ahal zituzten hiztunek proposatzen ditugun operazioak: (51a) berranalisisa; (51b) aditzoinen sorrera analogikoa:

- (51) a. Baldin *etorte* < *etor* + *-te...*
 b. orduan *hartze* < *har* + *-tze* eta *aditze* < *adi* + *-tze*

Hartze → *har-tze* berranalisiak eta are hobeto *aditze* → *adi-tze*-renak bide ematen digu azaltzeko zergatik (52a) lekukotua izan arren (52b) ez den xvi. mendean agertu:

- (52) a. *etorri zedin* > *etor zedin*
 b. *hartu zezan* > ***hart zezan*, *aditu zedin* > ***adit zedin*

Histori garaian hizkera gehienetan *-t* gabeko (edo *-t*-ren ondoren fonetikorik gabeko) aditzoinak egotea azaltzeko aditz perifrasietan bi prozesutara jo behar dugu, ziurrenik aldi berean jokatu zutenak: [adoin. + atzizkia] gisa berranalizatzea adizki eratorri GUZTIAK, partizipioa bera barne (hots, [adoin. + *-i*] edo [adoin. + *-tu*]) eta paradigmaren erregularitasuna gorde beharra, *etor zedin* eta *ekar zezan* vs. ***hartzezan* ***abisatzedin* bezalako formek —fonetika erregularra, baina morfologia irregularra luketenak— ez zezaten aurrera egin.

Beraz, lau urrats ditut beharrezkoak:

1. Azken bokalaren galera erregularra aditzaren eratorri eta elkartuetan, bai eta **edin*/**ezan*-ekiko perifrasietan ere.
2. [adoin. + adlag] vs. [part. + adlag] perifrasiaren arteko oposaketa sortu, [part. + *izan*, **edun*] perifrasiak gramatikaldu zirenean, nondik aditzoina vs. partizipioa ustezko oposaketa bat bazegoela ulertu zuten hiztunek.
3. Oposaketa berri horren arabera, eratorri eta elkartuak ere [adoin. + X] erara berranalizatu ziren.
4. Berranalisiaren hedapen analogikoa *-tu* aditzen perifrasietara (**zurit zezan* > *zuri zezan*).

Deskribatzen ari garen prozesua «beheitiko gramatikalizatzeko» bat da, hots, bilakabide fonetiko baten morfologizatzea (Gaeta 2004), zeinaren indarrez hots-aldaketa arauak sortutako forma berriek une batetik aurrera semantika berri bat hartzen duten, zehazki perifrasi jakin batzuei dagokien aditzaren forma jokatu gabea izatea eta, ondorioz, hortik aitzina ezinbesteko bilakatzen diren.

5. Ondorioak

Lan honek helburu argi bat zeukan: aditzoinaren eta partizipioaren arteko erlazioa eztabaidatzea ikuspegi diakronikotik, historiak eskaintzen dizkigun datuen argitara batik bat. Honetarako, lehenik gaiaren egoeraz jardun dugu, hala sinkronikoki nola diakronikoki begiratuta aditzoinaren izaeraz eta partizipioarekiko erlazioaz zer esan den, alegia (§1). Halaber, aditzoin historikoa aitzineuskaratik datorren adizki jokatu gabeean zaharrena dela eta, beraz, aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketa ere ordukoa dela uste izateko argudioak bildu ditugu (§2). Denak ez dira pisu berekoak, baina, dena dela, orain arte aski izan dira aditzoinaren zahartasunaren alde egiteko.

5.1. Alabaina, ondoren bildu eta eztabaidatu ditugu aditzoinaren zahartasunaren teoriarekin —hasiera batean behintzat— ondo ez datozen hainbat gertakari (§3):

5.1.1. *Emaite* erako aditz-izen arkaikoak, Trasken hipotesiaren arabera, partizipioaren gainean eratutakoak dira, orokorrak izan arren —eta, beraz, zaharrak— (§3.1).

5.1.2. Iparraldeko testu arkaikoetan, eta batez ere ekialdekoetan, *-i-* dun forma ugaritxo ageri dira hala aditz-izenaren oinarrian nola **edin* zein **ezan*-ekin eratutako perifrasietan (§3.2). Hau lotu dugu Euskara Arkaikoan mendebaldean perifrasi horietako forma jokatu gabea ia-ia beti *-i-*duna izatearekin. Mendebaldekoa berrikuntzat hartua geneukan, dialekto-eremu horretan 1545 baino lehenagotik aditzoina galtzeko joera jadanik aski garatuaren seinaleztat, baina bi eremuetakoak batera ikusita, bazter-eremuen teoriaren arabera pentsa genezake arkaismoak direla, hots, 1545 baino lehenago garai bat izan zela non halako egiturak partizipioaren gainean eraikitzen ziren, eta ez aditzoinaren gainean.

5.1.3. Mitxelenak berak proposatu zuen partizipioa aditz-izen biziki zahar baten oinarritzat: *galte/kalte*-rentzat, alegia (§3.3). Adibide honen garrantzia, aurkezten dituen ezaugarriengatik (*-te* atzizkia, besteak beste) ezagun zaion zahartasunaz gainera, orain arte aipatu ditugunak ez bezala, ustez *-tu* partizipio batetik sortua izatean datza. Mitxelenaren autoritatearen argudioa ezin tentagarriago izan arren, ikusi dugu aitzineuskarari buruz egun darabiltzagun teorien arabera badaudela Mitxelenarenaz beste aukera batzuk *galte* azaltzeko.

5.1.4. Euskara Arkaikoan aspektu burutua adierazteko erabiltzen diren perifrasiaren irregulartasun markagarri bat dago, zaharretan aditzoina baitago eta berrietan partizipioa (§3.4); halere, erabaki dugu hau ziurrenera 1600 baino lehenagoko aditz sistemaren izaera zeharo ezberdinari egotzi behar zaiola —esaterako, litekeena da «mood-prominent» izatea (Martinez Areta 2017)—, eta ez guri dagokigun gaiari.

5.1.5. Pentsa genezake gure Aroaren lehen mendeetarako —akitaniarazko leku-kotasunak jaso zireneko (K.o. I-III. mendeak)— *-i* partizipioak jadanik lexikalizatu-

rik zeudela, hain non erro zatikaezintzat hartuak ziren (§3.5). Akitanieraren corpus urriak hiru eskaintzen dizkigu: **seni*, **lohi* eta **gorri*, lehenengo biak jadanik izen gisa lexikalizatuak, eta hirugarrena izenondo gisa, antza denez. Akitanierazko lekukotasunetan euskara historikoan izen-izenondoak ez, baizik eta aditzak direnetan bakar baten adibiderik oraingoz aurkitu ez den arren, *-i* atzizkidunen artean oinarri mailegatu ziurrik ez egoteak berak adierazten bide du atzizkiaren emankortasuna agortua zela latin maileguak hartu ziren unerako.

5.1.6. Euskara Arkaikoko aditzoinen corpus aberatsena analizatu dugu: Leizarra-garen obretatik atera (§3.6). Hortik bi ondorio nagusi atera ditugu: batetik, aditzoinak eta aditz-izenen oinarriak zeinek bere historia dutela, nahiz sarritan analogiak berdindu dituen; bestetik, Euskara Arkaikoko idazle honen hizkeran bertan —beste hizkeretarako eraginera jo beharrik gabe, gehienbat behintzat— garai ezberdinetako geruzak biltzen zirela elkarrekin.

Proposatu dut geruza zaharrena balitekeela *hant* eta *bat* bezalako aditzoinak izatea, alegia, beren bukaerako bokala galdu izanagatik *-t* bukaeradun aditzoin bihurtu diren izenkiak, noiz eta euren itxura berritik abiatuta partizipio berriak sortu (hau da, *handi* > *hant* → *hantu* norabidea) eta gero aditzoin gisa berranalizatuak izan direnean. Ondare zaharreko aditzetan halako ziurtasun batez data dezakegun geruza zaharrena bada, behintzat, Erdi Aroko hots-aldaketen ondorioz sortutakoak direlako.

Proposatu dut, orobat, geruza hori bat egin bide zela jadanik garbiki dialektal den kontu batekin: gaskoi-bearnesetatik sartu ziren —etengabe sartu diren?— *-t* bukaeradun partizipio erromantzeekin, hauek ere garatu baitituzte *-tu* partizipioak berez *-t* bukaeraduna zen oinarritik (*orhoit* → *orhoitu* norabidea). Bi fenomenoek bata bestea indartu bide zuten bereziki ipar-ekialdean eta —euskara historikoan ageri denez— bertan ondare zaharreko *-t* emaitzak (*hant* erakoak) eurak ere aiseago iraunaziti dituzte —ez dago horrelakorik Hegoaldean (cf. *OEH*, s.v. *bat*, *hantu*, etab.)—.

Dena dela, behin *-t* bukaeradun multzo handi bat izan ondoren, analogiak etengabe egin du lan ekialdean *-t*-dun aditzoinak ugaltu ditezten aditz berriak sortu ahala. Azken geruzakoak dira Euskara Zaharretik aurrera baino lekukotzen ez direnak, alegia, batetik, *sort* eta *hart* erako aditzoinak;⁷⁵ bestetik, nolabaiteko paralelismoz sortuak bide diren *ebak* erakoak. Laburbilduta, proposatu dut hainbat gertakari ezberdin batzen dituen prozesu honi guztioni zor zaiola funtsean ekialdeko «aditzoinaren indartzea» delakoa, hots, Erdi Aroko hots-aldaketek eta (batez ere?) gaskoi-bearnesetiko maileguek abian jarri zuten prozesuari.

Badago geruza zaharrago edo zaharxeago bat, *bete*, *busti*, *erre* eta *gorde* aditz talde bereziaren —denak ere aditz gisa berranalizatu diren adjektiboak bide dira jatorriz— *beta-*, *busta-*, *erra-* eta *gorde-* aditzoinak (edota aditz-izen oinarriek) osatzen dutena. Geruza honetakoak argi eta garbi euren partizipioak baino modernoagoak dira, silaba biko erroetan bukaerako *e* > *a* Erdi Aroko beste aldaketa baten emaitza. Haatik, *-t* (eta *-k*) aditzoinak ez bezala, fenomeno hau ez da dialektala, orokorra baizik. Aitzoinaren eta aditz-izenaren arteko erlazioa azaltzeko leudekeen aukeren artean, proposatu dut —proba modura— hurrengo hipotesitik abiatzea: *bete* bezalako

⁷⁵ Hauen kasuan analogiak ez ezik, silaba bakarreko aditzoinen masa fonikoa indartzeko joerak ere egin zukeen, *har-tzaitte* moduko aditz-izenetan (cf. Urgell 2006: 938-939) daukagularik horren froga argiena (Lakarra, a.e.).

aditzen aditzoia Erdi Aroan sortu zatekeen testuinguru jakin batzuetan gertatu hots-aldaketaren eraginez (*bete* adjektiboa → *beta* adoin.) eta aditz-izena aditzoinaren eratorria zatekeen (*beta* adoin. → *betatze*), beraz. Hori horrela izatera, azaldu behar genuke aditzoia zein baldintzatan edo nolatan sortu zen Erdi Aroan.

5.2. Aditzoinaren zahartasunaren teoriarekin ondo ez datozen gertakariak bildu eta haztatu ondoren, hala aditz-izenaren oinarriaren forma bereziak —partizipiotik ezberdinak— nola euskara historikoaren aditzoia bera Erdi Aroko hots-aldaketen ondorio gisa azalduko lituzkeen teoria bat osatzen ahalegindu naiz, hipotesiak ematen dizkigun azalbideak kontrako hipotesiak ematen dituenak baino hobek diren egiaztatu nahirik. Azken batean, bilakabide fonetiko baten morfologizatze gisa azaldu nahi izan dut aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketa. Hiru urratsetan garatu dut teoria:

5.2.1. Errazenetik hasita, uste dut ez dagoela eragozpenik *-i* partizipioa duten aditzen elkartu-eratorrien oinarritzko forma *-i* partizipioa bera dela ezartzeko (§4.1). Honen ederki azaltzen ditu *emaiten*, *emaile* bezalako forma orokorrak (< **[emani + -ten, -le]*), baita ekialdeko zenbait aditz-izenen forma zaharrak (*utzite*, *erazite*, etab.) zein mendebaldeko aditz-izen (*ia*) guztiak ere. Honen arabera, *utzite* eta *hasite* erakoak, bada, arkaismoak lirarteke, partizipioarekiko analogiak indar ezberdinez Euskal Herri osoan XVI. menderaino iraunaraziak, nahiz gero aditzoia indartzeko joeraren eraginez ekialdean desagertuz joan diren; *ez*, ordea, mendebaldean, non gaur egun ere *hasite* bezalakoak bizi-bizirik dauden.

5.2.2. Hipotesi horretatik azal daiteke, bestalde, *hotzitu/hoztu* zein (*h*)*ari*, *haritu* eta *hartu* bezalako partizipioen arteko erlazioa: baldin eta onartzen badugu —esan berri dugunez (§5.2.1)— ondare zaharreko oinarrien gainean eraturako *-tu* partizipio berriak ere gainerako eratorriak bezalaxe *-i* partizipioz osatu zirela hasieran eta gero erregularki *-i-* galdu zutela, kronologia garden ageri da: **[hari → haritu → hartu]* eta, hortaz, **[*hotzi → hotzitu → hoztu]*, hala nola **[hasi + -te > hasite > haste]* edo **[utzi + -te > utzite > uzte]*. Geroaldiko formak (*etorriko/etorriren*) ez dirateke oztopo, hauen atzizkiak deklinabidekoak direlako, part. eta aditz-izenenak eratorpenekoak, aldiz.

Horrelako aditzetan partizipioak (izan) dituen hiru forma ezberdinen arteko segida eratzeaz gainera, bi data zehatz proposatu ditut, bata *ante quem*-ekoa eta bestea *post quem*-ekoa: *haritu* eta *hotzitu* bezalako pleonasmok Erdi Aroko hots-aldaketak baino lehenago gertatuak dirateke, bada: arkaismo handiak; aldiz, *hartu* eta *hoztu* bezalako [cvc-*tu*] partizipioak aldaketen eraginez sortu eta, beraz, haien ondokoak dirateke.

5.2.3. Ondoren **edin*/**ezan* laguntzaileak daramatzen perifrasiaren sorrera landu dugu Mitxelena (1977a) intuizio bati jarraiki (§4.2), zeinaren arabera perifrasiok [izenkia + **edin*/**ezan*] egituretatik sortuak lirartekeen. Mitxelena ondorio honetara eraman zuten adibideak hain zuten *hant zedin* bezalakoak dira, hots, egitura horietan ere Erdi Aroko hots-aldaketa arauk eragina izan zutela dioskutenak. [Adjektiboa + **edin*/**ezan*] egitura beraren ondorioa bide da jatorriz gure beste adibide prototipikoa, *erra zezan* alegia.

Germanikoaren uestzko maileguez (*gorde*, *bota*) ez zuten, ez *-i*, ezta *-tu* markarik ere hartu, zeinagatik are egiantzakoagotzat jo dezakegun **edin* eta **ezan*-ekiko perifrasiak predikatibo modura erabilitako adjektibo eta bestelakoez osatu zirela aurrenik, azken batean hori baino lehenago euskara aditz gutxiko hizkuntza zatekeelako (Lakarrak 2006a).

Beraz, ez dago eragozpenik, alderantziz baizik, [izena/adjektibo + *edin/*ezan] egi-
turretan predikatibo modura sartu zen adizkia partizipioa izan zela pentsatzeko. Baldin
eta *ezadila ichil*-ek hitzez hitz ‘ez hadi ixila bihurtu’ esan nahi bazuen, eta *aserre zedin*,
hil zedin edo *agor zedin* ez baziren oriandik *aserretu*, *hil* eta *agortu* aditzen aditzoin gisa
interpretatuak, adjektiboak baizik, orduan *hazi zedin*-ek ‘hazia bihurtu zen’ adierazi
zukeen, bada, *edin aditzak oraino haren jatorrizko esanahi lexikoa zuelarik: cf. *Lo-
tsaga nindin, ogiz ase nindin* «sinvergüenza me hize y arté me de pan» (RS 263).

Proposatu dugu, bada, perifrasi hauek ere pairatu zutela azken *-i* bokala galarazten
zuen Erdi Aroko araua: *[handi zedin → hant zedin] eta berdin *[hazi zedin → haz ze-
din]. Aldaketa pairatu izanak adierazten du izenkiak eta aditz laguntzaileak dagoeneko
azentu-unitate bat osatzen zutela elkarrekin,⁷⁶ jadanik aski gramatikaldurik zeuden sei-
nale. Beraz, orain artekoa onartuz gero ondorioztatu behar dugu *edin eta *ezan-ez era-
tutako perifrasiak gramatikaldurik zeudela Erdi Aroko hots aldaketak baino lehenago.
Jakina, azentu kontuak ezberdin doazenez perifrasiaren aginterazkoa den edo ez den eta
honen arabera, suposatu beharko da perifrasiaren erabilera batzuetatik hasi zela bokala
galtzen, ez guztietatik aldi berean, eta analogiak hedatu zuela gainerakoetara.

5.2.4. Landu dugun hipotesiaren arabera, *edin eta *ezan-ekiko perifrasiaren part-
tizipioarekiko analogiak indar gehiago izan zukeen mendebaldean, gehienbat jato-
rrizko [*-i* part. + *edin/*ezan] arauari heltzen ziotelarik, salbuespenak salbuespen.
Hau ondo dator, jakina, mendebaldean *egin*-ekiko perifrasiaren partizipioarekin sortu
izanarekin. Erdialdean, ordea, [adoin. + *edin/*ezan] berrinterpretazioa indarra batuz
joan zen partizipioaren kaltetan Erdi Aroan zehar, nahiz honen mendebaldean ere
euskara historikoan aditzoinaren eta partizipioaren arteko oposaketa galduz joan den.
Aldiz, denborarekin areagotuz joan da ekialdean, non *-t* aditzoin berriek eta bestek
berrinterpretazio hori sendotu ez ezik, gero eta ezinbestekoago bihurtu duten.

5.2.5. Mounolek (2007) ondo funtsatu duen [part. + *egin*] perifrasiaren gramati-
kalizazioan oinarrituta, suposa dezakegu [izenkia + *ezan] egituraren partizipioak sar-
tzen zirenean biperpausdun egiturak sortzen zituztela (adib. *Jonek [zakurra ikusi]_{osag.}
zezan_{ad.}*) eta gero perpaus bakarreko egitura gisa berranalizatu zirela, argumentuak
berrantolaraziz (*Jonek zakurra_{osag.} [ikusi zezan]_{ad.}*).

5.2.6. [Part. + *edin/*ezan] hipotesia onartzearen ezinutzizko ondorioa da
[part. + *izan/*edun*] egiturak oraindik ere gramatikaldu gabe zeudela Erdi Aroan az-
ken bokala galarazi zuen hots-aldaketa gertatu zenean, bestela hauek ere pairatuko
baitzuten azken bokalaren galera: azken aukera hau oso dialektalki —beraz, oso be-
randu— baino ez da gauzatu (***etor da*, ***ekar du*), dakigularik.

Hala bada, [part. + *izan/*edun*] egiturak, orduan egotekotan, oraindik ere *[izen-
kia + aditz trinkoa] erako fasean leudeke, *edun-ek eta *izan*-ek euren esanahi lexikoa atxi-
kirik. Esango nuke hau ez datorrela gaizki *edun/izan-ekiko perifrasiak Standard Average
European delakoaren (Haspelmath 1994; Mounole 2006) ondorenak direlako ideiarekin,
baina alderdi honetan sakondu egin beharko da, noiztikakoak izan litezkeen zehazteko.⁷⁷

⁷⁶ Honetaz jakingarria da Mitxelena esana (1977a: 402, 37. oh.): «Leiçarraga tiene también algu-
nos radicales verbales acentuados en la final: *asserré cedín, ez leçan beránt, etzaitzetela... vztár*». Espero zi-
tekeen bezala, beraz, lekukotasun hauen arabera gure ustez galdu egin den bokala postonikoa litzateke.

⁷⁷ Gaiaren aurkezpen orokor baterako eta bi laguntzaileen arteko kronologia proposamen baterako ik.
Mounole (2006).

5.3. Ohiko ustea eztabaidatu dugu, alegia, *-tu* aditzek zeinek bere aditzoina garatu zutela *-i* aditzen analogiagatik, zaila dirudielako hitzunek —elebidunak izanik ere— latin gramatikaren kontzientzia hain garbia izatea. Analogiak zerikusi handia izan du partizipioaren eta aditzoinaren artean euskara historikoan dakusagun oposaketa ezar zedin, erabatekoa ziurrenik une batetik bestera, baina erakutsi nahi izan dut analogia ez dela aditzoina sortu duen prozesu bakarra, ezta agian zaharrena ere: alde batetik, *-tu* aditzoin batzuk dagozkien partizipioak baino zaharragoak direlako (*hant*, *ausart*, etab.), eta bestetik litekeena delako antzina aditzoin gehiagok *-tu* partizipioen azken bokalaren galeraren bidez *-t* aditzoinak ematea.

5.3.1. Perifrasietako aditzoinetan beharbada ez dugu **sort* erako aditzoin zaharrik proposatu behar (lekukotuak denak dira 1600dik aurrerakoak, *ebak* erakoak bezalaxe; §3.6), baina aditz-izenean tentagarria da **sort(u) + ze > sortze* bilakabidea proposatzea, berriro ere Erdi Aroan azken bokala galarazi zuen hots-aldaketa arauaren ondorioz —*haritu > hartu*-n bezalaxe—. Bidenabar atzizki horren txistukari indartsua [herskaria + frikaria] batuketatik azalduko genukeenez, bilakabide fonetiko berarekin arrazoi gehiago legoke **hart(e)-ze > hartze* pleonastikoa proposatzearen alde: ondoren *har-tze* erako berranalisia gertatuko zen, hurrengo aditz berri guztiek —mailegatuak barne— *-tze* hartzeko moduan. Bitartean, perifrasietan **hart* garai bat izan balitz ere, analogiak *har* aditzoinaren alde egingo zuen, *ekarri* → *ekar zezan* vs. *sortu* → ***sortzezan* bezalako irregulartasunak ekiditeko.

5.4. Amaitzeko, azterketa honetatik eratorri diren hiru ondorio ziur azpimarratu nahi nituzke:

5.4.1. Lehenik, perifrasietako aditzoina eta aditzaren gainean sortutako hitz eratorrien oinarria ez direla bat, ezin direla elkarrekin azaldu «aditzoina» izenaren azpian, bakoitzak bere historia izan dutelako, batzuetan analogiaren eraginez historia horiek gurutzatu badira ere.

5.4.2. Bigarrenik, aitzineuskararen **etor* erako aditz-enborrak eta euskara historikoan bizi diren aditzoinak bereizi behar ditugula. Gu saiatu gara frogatzen aditzoin historikoak jatorrian Erdi Aroan gertatu ziren hots-aldaketen ondorenak direla, ziurrenik akitaniera garaian jadanik *-i* partizipioak ihartuta zeudelakoan eta latin erroetatik *-i* partizipiorik sortu ez delako ebidentzia gure alde izanik (§3.5).

Hipotesia bertsiorik indartsuenean landu dugu. Halere, bertsio malgu eta konplexuago batean onar daiteke aitzineuskarako aditz-enborrek zeregin ezberdinetan bizi-rik iraun dutela guganaino —**etor* bezalakoak bakarrik? **has* bezalakoak ere?—, Erdi Aroko hots-aldaketok lehenagoko aditz-enbor *pool* bati osagai gehiago erantsi arren.

5.4.3. Hirugarrenik, aditzaren forma jokatugabeen historia hagitz korapilatsua dela eta, beraz, orain arte eman zaion baino arreta gehiago merezi duela. Pozik nengoke bildutako datu interesgarriekin eta plazaratutako galderekin jakin-mina bederen sortuko banu euskalarietan.

Bibliografia

Agud, M. & A. Tovar, 1988-1994, «Materiales para un Diccionario Etimológico de la Lengua Vasca». *ASJU* 22:1etik aurrera atalka, eta gero *ASJU*-ren 13 (a-ardui), 19 (ardunbeuden), 24 (beule-egileor), 26 (egiluma-galanga), 30 (galani-iloza), 33 (ilpiztu-korotz) eta 37. (korpa-orloi) gehigarrietan.

- Altuna, P., 1980, *B. Etxepare. Linguae vasconum primitiae*. Bilbo: Mensajero.
- Altuna, P. & J. A. Mujika, 2003, *Arnaud Oihenart. Euskal atsotitzak eta neurtizak. Proverbes et poesies basques. Proverbios y poesías vascas*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Anderson, G. D. S., 2006, *Auxiliary verb constructions*. Oxford: Oxford University Press.
- Aritzimuiño, B., 2011, *Antzinateko euskal idazkunak eta aitzineuskararen berreraiketa: corpusa, analisisa eta ondorioak*. Gasteiz: UPV/EHUko MALa.
- Azkarate, M., 1994, «Oihenarten lexiko-sorkuntza», in Euskaltzaindia (arg.), *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Azkue, R. M. de, 1969 [1923-25], *Morfología Vasca*. Berrarg. faks. Bilbo: LGEV.
- Begiristain, A., 2015, *Gogoetak Mitxelenaren erronbo sistemaz eta honen historiaurreaz: ikuspegi berri baterantz*. Gasteiz: UPV/EHUko gradu amaierako lana.
- Camino, I., 2004, «Nafarroa Behereko euskara», *FLV* 97, 445-486.
- , 2008, «Nafarroa Behereko euskara zaharra», *ASJU* 42:1, 101-170.
- , 2011, «Ekialdeko euskararen iraganaz», in I. Epelde & K. Zuazo (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJU-ren gehigarriak 69)*. Bilbo: UPV/EHU, 87-153.
- Crystal, D., 2000 [1980], *Diccionario de lingüística y fonética*. X. Villalba-ren itzulp. eta egokitzapena,artzelona: Octaedro.
- DEL = Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española* <<http://dle.rae.es/?w=diccionario>>.
- Dixon, R. M., 1977, «Where have all the adjectives gone?», *Studies in Language* 1, 19-80. Gero in *Where have all the adjectives gone? and other essays in semantics and syntax*, Berlin: De Gruyter Mouton, 1-62.
- EEH = Sarasola, I., P. Salaburu, J. Landa & J. Zabaleta, *Egungo Euskararen Hiztegia*, <<https://www.ehu.es/eeh/>>.
- EGLU II = Euskaltzaindia 1997 [1987].
- Egurtzegi, A., 2014, *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque*. Gasteiz: UPV/EHUko tesia.
- EHHE = J. A. Lakarra, J. Manterola & I. Segurola, *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia (argitaratzeaz).
- EKC = *Euskal Klasikoen Corpusa* <www.ehu.es/ehg/kc>.
- EusHizt = Euskaltzaindia d.g.
- Euskaltzaindia, 1997 [1987], *Euskal Gramatika. Lehen urratsak II*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , d.g., *Euskaltzaindiaren Hiztegia*, <http://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_hiztegiabildatu&view=frontpage&Itemid=410&lang=eu>
- Gaeta, L., 2004, «Exploring grammaticalization from below», in W. Bisang, N. P. Himmelmann & B. Wiemer (arg.), *What makes grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 45-75.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 1993, «La onomástica aquitana y su relación con la ibérica», in J. Untermann & F. Villar (arg.), *Lengua y cultura en la Hispania prerromana*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 609-634.
- , 2018, «Euskara Antzinatean», in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 231-286.
- Greenberg, J., 1991, «The last stages of grammatical elements; contractive and expansive desemanticization», in E. C. Traugott & B. Heine (arg.), *Approaches to Grammaticali-*

- zation. *Volume I. Theoretical and methodological issues* [*Typological Studies in Language*, 19:1]. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 301-314.
- Hualde, J. I. , 2003, «Nonfinite forms», in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 196-204.
- Hyman, L., 2008, «Directional asymmetries in the morphology and phonology of words, with special reference to Bantu», *Linguistics* 46:2, 309-350.
- Krajewska, D., 2017, *Euskararen sintaxi diakronikorantz: egitura konplexuak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore tesia.
- Lafitte, P., 1944, *Grammaire Basque (Navarro-Labourdin littéraire)*. Berrarg. faks., Donostia: Elkar, 1979.
- Lafon, R., 1944, *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*. Berrarg. faks., Donostia: Elkar, 1980.
- , 1955, «Remarques complémentaires sur la structure du verbe basque», in *Vasconiana* (= Iker-11). Bilbo: Euskaltzaindia, 1999, 329-351.
- Lakarra, J. A., 1985, «Ø / -tu bizkaiera zaharrea», *Euskararen Iker Atalak* 3, 281-292.
- , 1995, «Reconstructing the Pre-Proto-Basque Root», in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & L. Trask (arg.), *Towards a History of the Basque Language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 189-206.
- , 1996, *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 2005, «Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco», *Paleohispánica* 5, 407-470.
- , 2006a, «Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco», in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, 561-622.
- , 2006b, «Jaun eta jabe, jaio eta herio, jin eta joan...: etimologiaz eta aditz morfologia zaharraz (Hitz hasieraz II)», in I. Laka & B. Fernández (arg.), *Andolin gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*. Bilbo: UPV/EHU, 575-611.
- , 2008, «Aitzineuskararen gramatikarantz (malkar eta osinetan zehar)», in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez*. Bilbo: UPV/EHU, 451-490.
- , 2009, «Aitzineuskara birreraikiaz: zergatik ezkerre?», *Euskaltzaindiko sarrera-hitzaldia* <http://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_content&Itemid=392&catid=121&id=3055&lang=es&view=article>.
- , 2011, «Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio», *FLV* 113, 5-114.
- , 2012, «Mailegaketa eta berreraiketa euskararen historiaurrearen ikerketan», in I. Igar-tua (arg.), *Euskara eta inguruko hizkuntzak historian zehar*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 17-74.
- , 2013, «Euskararen historiaurrearen berreraiketa sakonagorako: forma kanonikoa, tipologia holistikoa, kronologia eta gramatikalizazioa», in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 275-324.
- , 2014 [2011], «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berre-raiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta oraina* (ASJUren gehigarriak 69). Bilbo: UPV/EHU, 155-241.

- , 2015, «*Saratsola* eta (aitzin)euskar(ar)en geruzak», in B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*. Bilbo: UPV/EHU, 419-439.
- , 2018, «Euskararen historiaurrea», in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra, *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 23-229.
- Manterola, J., 2015, *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko tesia.
- Martínez Areta, M., 2017, «Ergative from Passive in Proto-Basque», in *ICHL 23; San Antonio, TX / 31 July-4 August 2017 Alignment Typology in Diachronic Perspective* delakoan emandako hitzaldia.
- MDELV = Agud & Tovar (1988-1994).
- Mitxelena, K., 1963, *Lenguas y protolenguas*, in *OOCCI* (2011), 199-363.
- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Donostia: Auñamendi.
- , 1964b, *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro.
- , 1971, «Toponimia, léxico y gramática», in *OOCC IX* (2011), 275-308.
- , 1973, *Apellidos vascos*³, in *OOCC IX* (2011), 1-235.
- , 1976, «[Apostillas a L. Villasante, *Sintaxis de la oración compuesta*, Oñate 1976]», in *OOCC VII* (2011), 384-411.
- , 1977a, *Fonética histórica vasca*. 2. argit. osatua. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1977b, «Notas sobre compuestos verbales vascos», in *OOCC VII* (2011), 269-300.
- , 1980, [Apostillas a L. Villasante, *Sintaxis de la oración simple*, Oñate 1980], in *OOCC VII* (2011), 424-446.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», in *OOCC VII* (2011), 517-544.
- , 2011, *Obras completas* [= *OOCC*] (15 lib.). J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluzek argitaratuak. Bilbo: UPV/EHU.
- Mounole, C., 2006, «Quelques remarques à propos de l'histoire des périphrases basques», in J. I. Hualde & J. A. Lakarra (arg.), *Ikerketak Euskalaritzaz eta Hizkuntzalaritza historikoaz Larry Trasken oroitzapenetan* [= *ASJU* 40: 1-2]. Bilbo: UPV/EHU, 725-740.
- , 2007, «Perifrasia zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrean. Azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria», *ASJU* 41: 1, 67-138.
- , 2008, «Aditzaren mailegaketa euskararen diakronian: prozesu morfonologiko eta sintaktikoak», *Oihenart* 23, 415-436.
- , 2009, «Disparition de la racine verbale et généralisation de l'emploi du participe : le cas de l'ancienne périphrase de perfectif en diachronie», *Lapurdum* 13, 277-287.
- , 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*. Gasteiz: UPV/EHU & Michel de Montaigne - Bordeaux III unibertsitateko doktore tesia. *ASJU* 48 (2014 [2018]). Bilbo: UPV/EHU.
- Mounole, C. & R. Gómez, 2018, «Euskara zahar eta klasikoa», in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 469-541.
- Mounole, C. & J. A. Lakarra, 2018, «Euskara Arkaikoa», in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 345-468.
- Oyharçabal, B., 1998, «Trask, R. L. *The History of Basque*» [erreseina], *Lapurdum* 3, 317-333.
- Padilla, M., 2013, «Non-Finite Verbal Morphology», in M. Martínez Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 323-357.

- , 2017, *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. Gasteiz: UPV/EHUko tesia.
- Pawley, A., 2006, «Where have all the verbs gone? Remarks on the organisation of languages with small, closed verb classes». Paper presented at the 11th Binnennial Rice University Linguistics Symposium, 16-18 March 2006.
- Rebuschi, G., 1984, *Structure de l'noncé en basque*. Paris: Société d'Etudes Linguistiques et Anthropologiques de France.
- Reguero, U., 2011, «Erdi Aroko corpusa osatzeko ekarpena», *ASJU* 45:2, 153-233.
- , 2017, *Goi-nafarrera arkaiko eta zaharra: azterketa eta testuak*. Gasteiz: UPV/EHUko tesia (*ASJU*-ren gehigarrietan argitaratzeaz).
- Rijk, R. P. G. de, 2008, *Standard basque : a progressive grammar*. Cambridge/London: The MIT Press.
- TAV = Mitxelena (1964b)
- Trask, L., 1990, «The *-n* Class of Verbs in Basque», *Transactions of the Philological Society* 88, 111-128.
- , 1995, «On the History of the Non-Finite Verb Forms in Basque», in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & L. Trask (arg.), *Towards a History of the Basque Language*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 207-234.
- , 1997, *The History of Basque*. Londres: Routledge.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko tesia (*ASJU*-ren gehigarrietan argitaratzeaz).
- Urgell, B., 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, 921-948.
- , 2007, *Euskararen historia (08-09 ikasturtea). Ikasteko materialak*. Gasteiz: UPV/EHUko eskuizkribua.
- , 2015, «Tartas eta Leizarraga berrikusiak, edo nola aldatzen duen historia ikertzailearen begiradak», in B. Fernández & P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola. Gorazarre. Homenatge. Homenaje*. Bilbo: UPV/EHU, 647-663.
- Zuazo, K., 1997, «Oiartzungo hizkeraren kokagunea», *FLV* 76, 397-426.
- , 1998, «Nafarroako euskal hizkerak», in I. Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak. Nafarroako euskal dialektologiako jardunaldietako agiriak (Iruñea, 1997ko azaroa 24-28)*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea, 1-21.
- , 2010, *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Bilbo-Iruña: Euskaltzaindia-Nafarroako Gobernua.
- Zubiri, I. & E. Zubiri, 1995, *Euskal Gramatika Osoa*. Bilbo: Didaktiker.
- Zulaika, E., 1994, «Aditzoina Ioanes Leizarragagan», *Euskera* 39:3, 785-793.
- , 1999, *Ioanes Leizarragaren aditza*. Donostia: Deustuko Unibertsitatea.

A little *more* on comparison: variation and common cognitive and linguistic properties

Laura Vela-Plo
UPV/EHU

Abstract

This paper discusses the basic cognitive and linguistic properties of a universal phenomenon: inequality comparison. As will be shown from linguistic and neuropsychological points of view, the cognitive representation of inequality comparison is conceived as a spatial relation (Stassen 1985; Philips et al. 2004), in which two elements stand in an asymmetrical relation with regard to a property or parameter of the comparison. The present study offers a multi-perspective and comparative analysis of degree and amount inequality comparative structures. In particular, it studies the linguistic expression of comparison in three typologically different languages, English, Spanish and Basque. These languages present similar paths in the diachronic evolution of their inequality comparative structures, which are claimed to be related to the semantic properties and cognitive representation of comparison universally. On the basis of the discussion of degree and amount inequality comparatives in these languages, I then summarize the semantic and morphosyntactic features they share, as well as their major points of variation. I also review some of the primary proposals that have been put forth to capture the properties of these structures (Brucart 2003 and Gallego 2013, for Spanish, and Goenaga 2012, for Basque). On this ground, I then propose an alternative analysis for Basque inequality comparatives, which derives the basic properties of these constructions and overcomes some of the difficulties that the preceding analyses had to face.

Structure of article: § 1. Introduction; § 2. The cognitive representation of comparison; § 3. The typology of inequality comparatives; § 4. Syntactic representation of inequality; comparatives; § 5. Inequality comparatives revisited; § 6. Concluding remarks; 7. References.

Keywords: *comparison, Spanish, Basque, English, inequality comparative structures, typology, syntactic structure, spatial relations. Figure/Ground.*

Behin batian Loiolan / erromeria zan, / hantxe ikusi nuen / neskatxa bat plazan;
txoria baino ere / arinago dantzán / huraxe bai polita/ han politik bazan!
 ‘Once in Loyola/ there was a romeria,/ right there I saw/ a girl in the town square;
than the bird even/ faster dancing! wasn’t she beautiful/ so beautiful she was!’
 (Basque folk poem, Bilintx).

1. Introduction¹

Essential to our understanding of the world and to the description of experiences is our ability to compare elements and acknowledge the differences and similarities between them. Drawing comparisons, that is, defining an element by contrasting it with some other entity, is considered to be a basic need, a universal phenomenon (Stassen 1985, Kennedy 2007). This comparative operation can be of *equality* (and thus show that both elements are equivalent with reference to some property), or of *inequality* (which manifests that the property possessed by one element is to some extent different to that of a second element).

In this paper I will focus on the later group, which divides in turn into a) *degree comparatives* (DC) and b) *amount comparatives* (AC), depending on whether the axis with regard to which two elements are being compared is a property or an amount. The pairs in (1-3) illustrate the two types of inequality comparative structures in English, Spanish and Basque, respectively.

(1)	a. John is far taller <i>than</i> Mike.	DC	(English)
	b. John has eight <i>more</i> friends <i>than</i> Mike.	AC	
(2)	a. John es mucho <i>más</i> alto <i>que</i> Mike. ²	DC	(Spanish)
	John is much more tall than Mike		
	‘John is much taller than Mike’		
	b. John tiene ocho amigos <i>más</i> <i>que</i> Mike.	AC	
	John has eight friends more than Mike		
	‘John has eight more friends than Mike’		
(3)	a. John Mike <i>baino</i> askoz altuagoa da.	DC	(Basque)
	John Mike than much tall.more.d is		
	‘John is much taller than Mike’		

¹ The author would like to thank the participants at the *Workshop on Syntax, Semantics and Phonology 2015* (WOSSP 2015) held at the University of the Basque Country UPV/EHU (June 2015), as well as Maia Duguine, Urtzi Etxeberria, Ricardo Etxepare, Antonio Fábregas, Ángel Gallego, Aritz Irurtzun, Daiko Takahashi, Vidal Valmala and especially Myriam Uribe-Etxebarria for helpful comments and suggestions. This research has been supported by the Basque Government [(i) Research Group *Hizkuntzalaritza Teorikoko Taldea (HiTT) Formal Linguistics, IT769-13*]; and (ii) the *Predoctoral Scholarship Programme 2016-2018, Department of Education, Language Policy and Culture, Basque Government*]; by the Spanish Government (VALAL-MINECO FFI2014- 53675-P); and by the UFI11/14 (UPV/EHU).

² The abbreviations used in the glosses go as follows: *sp* number, *d* determiner, *ff* feminine, *m* masculine, *E* ergative, *G* genitive, *aux* auxiliary, *more* comparative morpheme/marker, *than* standard marker, *nom* nominalization, \emptyset imprecise magnitude, *Deg* degree, *Q* quantifier, *loc* locative, *Top* topic, *RCM* relative marker, *not* negation, *fut* future, *D* differential, *S* standard.

- b. Johnek Mikek *baino* zortzi lagun *gehiago* dauzka. AC
 John.E Mike.E than eight friends more has
 'John has eight more friends than Mike'

As it has been persistently acknowledged in the literature (Bresnan 1973, Ordóñez 1994, Izvorski 1995, Gallego 2013, Bácskai-Atkári 2014, a.o.), there is no consensus regarding the labelling of the building blocks that form inequality comparative structures. For the purpose of the comparative structures analyzed in this paper, I will adopt the classification and terminology given in Tables 1 and 2.

Table 1

Components of inequality comparatives in English

Comparee/ Target	Differential	Base-quantifiable/ gradable element	Comparative morpheme/marker	Standard marker	Standard of comparison
(1a) John	far	tall	-er	than	Mike
(1b) John	eight	friends	-er {more/fewer}	than	Mike

Table 2

Components of inequality comparatives in Basque

Comparee/ Target	Standard of comparison	Standard marker	Differential	Base-quantifiable/ gradable element	Comparative morpheme/marker
(3a) John	Mike	<i>baino</i>	<i>askoz</i>	<i>altu</i>	-ago
(3b) Johnek	Mikek	<i>baino</i>	<i>zortzi</i>	<i>lagun</i>	{ <i>gehi/gutxi</i> } -ago

In addition to the terminological differences I have just alluded to, there is also disagreement concerning the nature and role of the components of inequality comparatives given in Table 1 and 2. While some linguists defend that the comparative morpheme —*más*, *-er*, *-ago*, in Spanish, English, and Basque, correspondingly— is a degree head (Bresnan 1973, Izvorski 1995, Kennedy 1999 and Bhatt & Pancheva 2004 for English, or Brucart 2003 for Spanish, a.o.), authors such as Goenaga (2012) analyse it as a quantifier head (Q^o) in Basque. As we will see below, other alternative analyses have also been proposed. I will come back to these questions in sections 4 and 5, when I summarize the proposals that have been put forth for the comparative markers in these three languages, and discuss where the comparative meaning of the construction comes from.

The outline of the paper goes as follows. Section 2 offers an approach to the cognitive representation of comparison as a basic mental operation, both from the point of view of linguistics and developmental neuropsychology. Section 3 describes the typological classification of inequality comparative structures proposed by Stassen (1984, 1985) and briefly describes the components of inequality comparative structures in three languages which display lexically expressed comparative markers: Eng-

lish, Spanish and Basque. Section 4 discusses the basic properties of inequality comparative structures in these three languages and revises some influential proposals put forth to account for the syntactic structure of these constructions in Spanish (Brucart 2003 and Gallego 2013), and in Basque (Goenaga 2012). In Section 5, I propose an alternative analysis for Basque inequality comparatives, which builds on the properties discussed in the previous sections and overcomes some of the difficulties that earlier analysis had to face. Several challenges and questions that remain unanswered regarding these comparative structures will also be pointed out. Finally, Section 6 presents some concluding remarks.

2. The cognitive representation of comparison

2.1. Cognition and comparison: the relevance of spatial relations

Comparative structures provide the linguistic means by which to express a comparison, something considered universal operation based on a basic cognitive need (Stassen 1985, Kennedy 2007). Langacker (1987), who also considers comparison to be a fundamental cognitive operation, describes it as follows:

Fundamental to cognitive processing and the structuring of experience is our ability to compare events and register any contrast or discrepancy between them. I assume that this ability to compare two events is both generalized and ubiquitous: acts of comparison continually occur in all active cognitive domains, and at various levels of abstraction and complexity. (...) Clearly this complex event $[A > B]$ contains events A and B as components. The symbol $>$ then stands for the mental operation—whatever its character—that relates the two and registers the discrepancy between them. This operation is itself a mental event distinct (though not independent) from A and B, and $A > B$ is a higher-order event coordinating these three components (Langacker 1987: 101).

In the linguistic literature on comparison as a cognitive phenomenon, authors such as Valin (1952), Joly (1967), Doherty (1970), Seuren (1978) and Stassen (1984, 1985), among others, all conceive the cognitive structure of comparisons in the form of a *spatial configuration* or a *spatial relation*, in which the distance between two elements is measured and ordered (Kennedy 2005, Beck 2011).

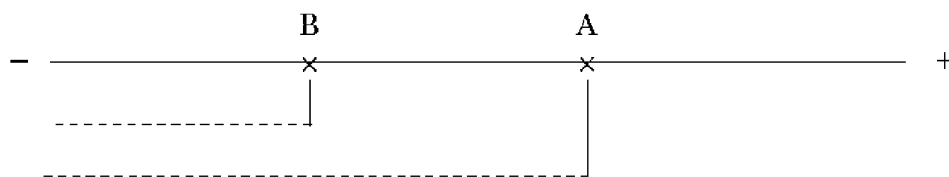

Figure 1

Diagram graphically picturing 'A is bigger than B' (Stassen 1985: 263)

Stassen (1985) claims that the property with respect to which the comparison is made, the parameter or base of the comparison, is pictured as an axis (*spatial representation*) and it is marked for positive-negative polarity (*scalarity*); the two compared

objects are juxtaposed and their positions define extents, with the object that has the higher degree of the quality in question placed on the positive side of the parameter and thus containing the extent of the other object (*asymmetry of the objects*).

2.2. Language and space

There are also empirical findings from the field of developmental neuropsychology that indirectly support the conception of comparisons as spatial relations. The works by Landau & Zukowski (2003), Philips et al. (2004), Landau & Hoffman (2005) and Laing & Jarrold (2007) present data in favour of a relationship between comparative structures and spatial cognition by analysing the linguistic development of English children with Williams syndrome (WS) as compared to regularly developing children. WS was thought to be a rare genetic disorder that gives rise to severe non-linguistic spatial deficits together with relatively spared language, but, according to Philips et al. (2004), individuals with WS do actually have specific difficulties in spatial language. In particular, the experiments run by Philips et al. (2004) show that impaired spatial cognition constrains spatial language.

It may be that spatial difficulties in Williams syndrome interact in a more fundamental way with the ‘on-line’ comprehension of spoken descriptions of space (cf. Hayward and Tarr 1995; Landau and Jackendoff 1993; Talmy 1983). In particular, it is possible that individuals with Williams syndrome have difficulty in constructing spatial ‘mental models’ of verbal descriptions of space (cf. Johnson-Laird 1983). (Philips et al. 2004: 97)

In these experiments, the participants were assigned the so-called ‘Test For Receptive Understanding of Spatial Terms’ (TRUST),³ which included items with spatial components —such as *in*, *on*, *longer*, *bigger*, *above*, *below*, *behind*, *in front*, or *shorter* and *smaller*— and items with apparently non-spatial components —as *reversible passives*, *X but not Y*, *not only X but also Y*, *neither X nor Y*, *darker than* and *lighter than*. What is interesting for our discussion regarding the results of this test is that individuals with WS made significantly more errors than control subjects not only in questions regarding terms from the spatial blocks, but also in those involving comparative forms which had initially been thought to be non-spatial, such as ‘lighter than’ and ‘darker than’. Philips et al. (2004) noticed that individuals with WS seem to have problems in comprehending comparative adjectives regardless of whether they are obviously spatial in nature or not. These authors conclude that the comprehension of all sorts of comparatives might thus require ‘the creation of an on-line internal spatial representation’, i.e., the comprehension of comparative terms appears to involve relational reasoning based upon a spatial mental model of the comparison.

In sum, both from the fields of linguistics and neuropsychology, it has been argued that the cognitive representation of inequality comparison (the association that

³ The test designed by Philips and his colleagues is based on the Test for Reception of Grammar (TROG, Bishop 1983): on each item of the test the participant is shown four pictures depicting similar scenes, and is simply asked to point to the one that corresponded to the word, phrase or sentence read by the examiner (Philips et al. 2004).

takes place between two elements which stand in an asymmetrical relation) is conceived as a spatial relation. In the following sections, we will see that these primitives of comparison are still transparently represented (to different extents) in comparative structures crosslinguistically. With this purpose, in the next section I will summarise the typology of comparative structures proposed by Stassen. On that basis, I will also analyse several universal characteristics and variant features of these constructions.

3. The typology of inequality comparatives

In this section I will summarize the cross-linguistic typology of comparatives of inequality developed by Stassen (1984, 1985). The typology established by this author is defined according to the relation holding between the constituents that form inequality comparative constructions. The typological patterns defined by Stassen (1985) are given in (4):⁴

- (4) 1) Comparatives with *fixed case*, in which the case of the standard NP is fixed regardless of the case of the comparee NP. There are two subgroups within this division:
- a) Languages with *direct-object comparatives*, which express comparison by means of a transitive verb that has the general meaning of ‘to surpass’ or ‘to exceed’, plus a direct object. An example of this in English could be ‘Jim exceeds Joe in tallness’.⁵
 - b) Languages with *adverbial comparatives*, with the standard NP represented as an Adverbial Phrase. This group reflects a clearly spatial interpretation of the comparative relation, and three further divisions can be made based upon the particular locational relation established between the comparee and the standard of comparison.
 - Allative, goal-oriented, spatial notion: ‘Jim is tall to Joe’.
 - Separative spatial notion: ‘Jim is tall from Joe’.
 - Locative spatial notion: ‘Jim is tall on Joe’.
- 2) Comparatives with *derived case*, in which the case of the comparee and that of the standard depend on their syntactic position. There are two subgroups within this division:
- a) Languages with *conjoined comparatives* (structurally independent clauses), such as ‘Jim and Joe, Joe is tall’.
 - b) Languages with *particle comparatives*, in which a specific structure is used only for expressing comparison.

Languages that belong to this last group do not form a homogeneous class. This is due to two facts: (i) the comparative particle they employ can be of a different origin and categorial status; and (ii) the languages that belong to this group —like Al-

⁴ Stassen’s analysis is based on adjectival predicative inequality comparatives.

⁵ English counterparts of the examples that would form the typology proposed by Stassen can be found in Parra-Guinaldo (2011: 145).

banian, English, Spanish, Finnish, Hungarian, Ilocano, Javanese, Malagasy, Sranan, Toba Batak, most European languages and Basque (Kennedy 2005)—, are typologically and genetically diverse. This strategy is illustrated in English examples such as ‘Jon is taller than Ane’, or Spanish examples such as ‘Jon es más alto que Ane’.

3.1. Languages with comparative particles: grammaticalization paths

As Chierchia & McConnell-Ginet (1990) acknowledged, the words and constructions used to speak about space and spatial relations tend to be *recycled* to speak of more abstract domains in language after language. In the domain of comparative phenomena, and excluding constructions with a comparative particle, the majority of comparatives of inequality found around the world lack a separate comparative construction, but make use of already existing non-comparative structures, which are recycled and used to convey differences in gradable properties or quantifiable amounts (Stassen 1984, Breivik 1994, Parra-Guinaldo 2011). This is apparently what happens with classes (1.a), (1.b) and (2.a) in the typology proposed by Stassen that I have summarized in (4). In this regard, Seuren (1984) drew attention to the semantic transparency of the comparative structures of these three typological groups as contrasted with those other languages which employ constructions with a comparative particle—group (2.b) in (4)—. However, a closer view to languages that belong to this last group suggests that comparatives in these languages also appear to have originated from other type of (non-comparative) constructions which have later suffered a grammaticalization process (Small 1923, Stassen 1985, Breivik 1994, Heine & Kuteva 2002, and Parra-Guinaldo 2011). Thus, in many cases they seem to originate from semantically more transparent, paratactic constructions, which later develop into non-transparent, comparative-specific ones by recycling some of the original abstract linguistic elements involved. As we will see below, we find interesting commonalities among languages regarding this question; for example, the elements that have been recycled and grammaticalized to express comparison in the cases of English, Spanish and Basque seem to be very similar.

3.1.1. Comparative elements with a temporal succession meaning

Small (1923) studies the case of English comparatives, and proposes that the starting point of comparatives in this language could be a paratactic structure like ‘This mountain is higher; *then* that hill is (high)’.

Under this author’s proposal, the English standard marker *then* could have carried over a blending of the notion of temporal succession with the abstract notion of contrast, which would then have given rise to the form *than*. A similar case is found in Basque: Rebuschi (2008), based on the Basque data collected by Villasante (1976), analyses the diachrony of the morpheme *-ago* and observes that this comparative marker first adjoined to nominalised verbs, yielding complex verbal forms that would probably have a future sense, as in (5).

- (5) Azken eguna hurbiltzenago (Axular 1643: 127, in Villasante 1976: 132)
 last day approach.nom.more
 ‘The last day (is) getting closer’

-ago would then suffix to *gutxi* ‘little, few’ and *gehi* ‘much, many’ to form the complex comparative markers *gehiago* (literally ‘plus more’) and *gutziago/gutxiago* (‘fewer’). Rebuschi mentions that the frequency of use of nominalised verbs + *-ago* fell rapidly at a later stage, after this strategy extended to nouns, adjectives and adverbs to form the types of comparatives we use nowadays.

3.1.2. Comparative elements with an adversative or contrastive meaning

Small (1923) and Stassen (1985) defend that the elements that constitute comparatives of inequality can also be formed from expressions with an underlying negative or adversative sense. I would propose that one such case could be the Basque standard of comparison *baino*, which can have a clear adversative meaning (‘but’), as (6) shows:

- (6) Hori ez da berria, zaharra *baino*
 that not is new old but
 ‘That’s not new, but old.’

In addition to *baino*, Basque also uses the expression *X-genitive + aldean* (‘at the side of X’) in inequality comparison.⁶ Together with its comparative meaning (7), this complex expression can also denote a difference or a contrast as in example (8a), a locative meaning (‘next to’, ‘area’ or ‘around’) as in (8b), or even a temporal meaning (‘around’) as in (8c).

- (7) Langabezia tasa %10ean da; hirugarren hiruhilekoaren *aldean*
 unemployment rate 10%.in is third trimester.gen at.the.side.of
 %1,2 puntu gehiago
 1,2% point more
 ‘The unemployment rate is in 10%; 1.2% points more than in the third trimester’
- (8) a. *Alde* handia dago batetik bestera
 space big is one.from other.to
 ‘There is a big difference from one to the other’
 b. Bermeo *aldeko* hizkera
 Bermeo area.loc.gen speech
 ‘The speech of the area around Bermeo’
 c. Bostak *aldera* etorriko da gaur
 five around come.fut aux today
 ‘((S)he) will come around five today’

A similar case is that of the Spanish standard marker *que* which, in addition to its function in comparative sentences, can also be employed to express contrast, as the following example illustrates.

- (9) Yo *que* tú... ‘If I were you’ (from RAE 2005)

⁶ I would like to add that in addition to *baino*, traditional grammars of Basque also exemplify the use of another adversative marker (*baizen*) as the standard marker in inequality comparatives, mainly in old Biscayan texts. For instance: “Semea *baizen* aita Eternoa nagusiago da?” ‘The Eternal father is higher than the son’ (Catecismo de Anzuola, 3; in Euskaltzaindia 1999: 391).

3.1.3. *Comparative elements with a locative meaning*

As mentioned before, the Basque standard marker *X-genitive aldean* ('at the side of X'), can have a locative meaning. In this regard it is similar to the second standard marker available in Spanish: the preposition *de* ('of'). This preposition, which can also have a locative meaning, is used to introduce the so-called *relative standards of comparison*; that is, standards of comparison with a relative clause (Ordóñez 1994), as exemplified in (10). From the point of view of the classification of inequality comparatives given in (4), this type of comparatives can thus be considered to be half-way between the adverbial types of comparatives in (1.b) and the so-called particle comparatives in (2.b).

- (10) Sabe más *de* lo que aparenta
 knows more than that which pretends
 '(S)he knows more than ((s)he) pretends'

A quick survey to the type of expressions that can be used to formulate comparisons shows that some of the languages of the class (2.b) in (4) can make use of more comparative constructions than particle comparative structures to express inequality comparison. An instance of this would be the case of Basque, in which at least two options seem to be available: (i) the particle comparative structure with derived-case, illustrated in (11a-b); and (ii) an adverbial comparative structure with fixed case, as in (11c), which would correspond to type (1.b) in the typology in (4) and whose marker has the range of interpretations discussed above for examples (7) and (8a-c):

- (11) a. Jon Ane *baino* altuagoa da.
 Jon Ane than tall.more.d is
 'Jon is taller than Ane.'
 b. Mutilek oraindik abantaila *gehiago* dituzte nesken *aldean*.
 boys still advantage more have girls.G next.to
 'Boys still have more advantages than girls.'
 c. Nire *aldean* gaztea zara zu.
 my side young are you
 'You are young compared to me.'

In sum, we observe that even in languages like English, Spanish and Basque (which make use of a specific comparative structure with a comparative particle) the elements used in comparatives may have originated from elements with a spatio-temporal meaning, which have been later recycled and grammaticalized so as to express comparison. The elements involved can also have an adversative essence, probably due to the asymmetric relation they have to convey between the entities being compared or contrasted. These strategies seem to reflect the way in which comparison is represented from a cognitive point of view: as an asymmetrical spatial relation. Based on our brief survey, it appears plausible to infer that even languages which nowadays use a special type of comparative structure (those in (2.b)) might have used structures which were not comparative in their origin and which were later recycled and subject to grammaticalization, yielding the constructions we find in many languages nowadays. Interestingly, the origin and paths of these grammaticalization

processes seem to be quite similar, at least in the case of the languages we have discussed here. From what we have seen, the structures initially employed as well as the grammaticalization paths they exhibit could well be linked to the semantic properties of comparative expressions as well as to the cognitive representation of comparison.

4. The syntactic representation of inequality comparatives

In this chapter, I will briefly introduce the main properties of inequality comparative structures in the three languages under discussion in this paper. I will further present three syntactic analyses of inequality comparative structures that have been influential on the literature on this topic: the ones proposed by Brucart (2003) and Gallego (2013) for Spanish and the one defended by Goenaga (2012) for Basque. Based on this discussion, I will present a new tentative proposal for Basque inequality comparatives in Section 5, which captures the properties of inequality comparatives that we introduce in this section.

4.1. Basic properties of inequality comparatives in English, Spanish and Basque

4.1.1. Atomic and complex comparative markers and their distribution

One difference exhibited by languages that have a specific structure to express comparison has to do with whether they use simple or complex comparative markers. If we take a look at English, we observe that this language has two types of comparative markers: (i) an atomic, bound morpheme, *-er*; and (ii) the complex markers *more* and *less*. Bresnan (1973, based on Selkirk 1970), proposed that the inequality comparative marker *more* is not an atomic expression, but rather the comparative form of *much* and *many*. More specifically, she contends that *more* derives synchronically from *-er much* or *-er many*, and that *less* derives from *-er little*.⁷

A similar proposal is defended for Basque amount comparatives by Goenaga (2012). Basque has both simple and complex comparative markers. With regard to the simple form, the bound morpheme *-ago* is similar to English *-er* in being a simple form, but *-ago* has a different distribution than its English counterpart. This simple comparative morpheme (*-ago*) is employed in degree comparatives and it always surfaces attached to the gradable base, for instance *altu_{tall}-ago* ‘tall-er’. In amount comparatives, however, the complex counterparts of the comparative morpheme (*gehi + ago* and *gutxi + ago*) are necessarily employed: *liburu_{book} gehi_{many} + ago_{more}* ‘more books’ or *liburu_{book} gutxi_{little} + ago_{more}* ‘fewer books’. With regard to these complex forms, Goenaga (2012) argues that *gehiago* is formed by attaching the comparative morpheme *-ago* to the morpheme *gehi*, which under his analysis would be a bound quantitative lexeme equivalent to *asko* ‘much, many’; *gutxiago*, in turn, would be the result of attaching *-ago* to the quantifier *gutxi* ‘little, few’. The analysis pro-

⁷ The use of the atomic or the complex comparative marker with adjectives in this language depends on a phonological constraint. *-er* may attach to monosyllabic adjectives and to a limited class of possibly disyllabic adjectives with a very light second syllable (Pesetsky 1985), while *more* is used with the remaining adjectives.

posed by Goenaga for the Basque complex comparative markers is thus similar to the analysis defended by Bresnan's 1973 for English *more* and *less*.

With respect to Spanish, this language differs from English and Basque in employing only complex comparative markers.⁸ The comparative marker *más* ('more') is employed both in superiority degree and amount comparatives. In inferiority comparatives, *menos* ('less' or 'fewer') can be used to express both degree and amount inequality. Brucart (2003) relates the comparative marker *más* to the homophonic commutative additive operator *más* and the comparative marker *menos* to the subtractive operator *menos*.

If these hypotheses are correct, it would not be surprising if English and Basque comparatives shared some properties that distinguished them from their Spanish counterparts, since these two languages can employ atomic, bound comparative makers, as well as complex unbound ones, while Spanish only makes use of unbound atomic markers.

Table 3

Comparative markers in English, Basque and Spanish and their distribution

	Degree comparatives:		Amount comparatives:	
	atomic marker	complex marker	atomic marker	complex marker
English	taller	more/less intelligent		more/fewer books
Basque	altuago			liburu gehiago/gutxiago
Spanish		más/menos alto		más/menos libros

In Table 3 I have schematized the different distribution patterns and the type of comparative markers associated to amount and degree inequality comparatives in the three languages under analysis.

4.1.2. Linearization of components

In contrast with languages like English, in which the linear order of the clause is fairly rigid, languages like Spanish or Basque display a very flexible word order, with the linearization of the clausal elements depending largely on information structure (Contreras 1976, for Spanish; de Rijk 1969 and Ortiz de Urbina 1989 for Basque, among others).

Regarding the linearization of the components of inequality comparatives, these three languages present different patterns. In Basque, the most common linearization of the standard of comparison (coded as the subindex 's' in the examples below) is to the left of the comparative structure, as shown in (12a). However, as illustrated in (12b), in this language the standards of comparison can move throughout the sen-

⁸ With the exception of *mayor* 'larger, bigger', *menor* 'smaller, fewer', *mejor* 'better', *peor* 'worse'. These words have inherited the Latin ending *-ior/-ius* (Ordóñez 1994).

tence quite freely. This is not the case of the differential (marked as ‘_D’ in the following examples), which must always be adjacent to the comparative marker *gehiago*, as shown in (12c-d).

- (12) a. Nik [zuk baino]_S [bi litro ardo]_D gehiago edan ditut.
 me.E you.E than two litre wine more drink aux
 ‘I have drunk two litres of wine more [than you].’
 [from Goenaga 2012: 143].
- b. Nik t_S [bi litro ardo]_D gehiago edan ditut [zuk baino]_S
 me.E two litre wine more drink aux you.E than
- c. *Nik [zuk baino]_S t_D gehiago edan ditut [bi litro ardo]_D.
 me.E you.E than more drink aux two litre wine
- d. *Nik [bi litro ardo]_D [zuk baino]_S t_D gehiago edan ditut.
 me.E two litre wine you.E than more drink aux

In contrast with Basque, in English and Spanish the linear order between the base with the comparative marker and the standard of comparison is fixed: the comparative marker precedes the standard of comparison: ‘I have drunk two litres of wine *more* [than you]_S’ / ‘He bebido dos litros de vino *más* [que tú]_S’. The only available alternative order in these languages is that found in amount comparatives within the cluster formed by the differential, the base and the comparative marker. In Table 4 I present the possible linearizations that these three languages license within this cluster. Notice that the range of linear orders available crucially depends on the type of inequality comparative involved, amount or degree. This will be important later on when I justify the need for two different analyses for amount and degree comparatives in Basque.

Table 4

Linear order of the differential: Spanish, English and Basque patterns
 (Q: quantifier; M: comparative marker; N: noun; A: adjective)⁹

	English	Spanish	Basque ⁹
Amount N-M	* books more	* libros más	liburu gehiago
Amount M-N	more books	más libros	* gehiago liburu
Amount M-Q-N	* more many books	* más muchos libros	* gehiago askoz liburu
Amount Q-M-N	many more books	muchos más libros	* askoz gehiago liburu
Amount Q-N-M	many books more	muchos libros más	askoz liburu gehiago
Amount Q-M-N	two more days	* dos más días	* bi gehiago egun
Amount Q-N-M	two days more	dos días más	bi egun gehiago
Degree Q-N-M-A	three times more intelligent	tres veces más inteligente	hiru bider azkarragoa
Degree Q-M-N-A	*three more times intelligent	*tres más veces inteligente	* hiru azkarragoa bider

⁹ Translation of the Basque examples: askoz_{many} liburu_{book} gehi+ago_{more}, bi_{two} egun_{day} gehi+ago_{more}, hiru_{three} bider_{times} azkarr+agoa_{smarter}.

Another important property displayed by these structures is that the three languages exhibit some restrictions in the definiteness of the differential.

- (13) a. El festival se alargará [(*los) dos días]_D más de los cuatro previstos
 the festival be-extended.fut the two days more than the four expected
 b. Jaialdia aurrekositako lau egunak baino [bi egun(*ak)]_D gehiago
 festival expected four days than two days(d) more
 luzatuko da.
 be-extended.fut aux
 ‘The festival will be extended (*the) two days more than the four expected.’
 c. The festival will be extended [(the) two days]_D more than the four expected.

As exemplified in (13), comparative sentences in Spanish, Basque and English do not seem to admit a definite determiner in the cluster formed by the differential, the base and the comparative marker. I will discuss this question with more detail in Section 4.2.1.

4.1.3. Omission of components

The differential in inequality comparatives refers to the extent to which an element A is different from an element B regarding a property X. The specific quantity or degree of this extent can be overtly expressed, as in (14a), or can be omitted and left unspecified, as in (14b). This is a property shared, at least, by the three languages considered here.

- (14) a. Las conversaciones durarán [4 días]_D más de [lo previsto]_S
 the conversations last.fut 4 days more than the expected
 ‘The conversations will last 4 days more than expected.’
 b. Las conversaciones durarán [Ø]_D más de [lo previsto]_S
 the conversations last.fut more than the expected
 ‘The conversations will last more than expected.’

The possibility of overtly expressing the differential or leaving it unexpressed is similar to what happens with the standard of comparison in Spanish, which can either be overt or can be recovered from the previous discourse when elided (Brucart 2003). The possibility of omitting the differential is a property common to the three languages under analysis, as illustrated in (15a-c). Notice that although the standard of comparison is omitted in these examples, it can be retrieved from the linguistic information previously provided by Speaker 1; the differential, in turn, is an undefined amount which the speaker does not make explicit and needs not be provided specifically in the discourse.

- (15) Speaker 1: Even if I’ve always loved listening to music, since I started that cinema class, I have more DVDs than CDs at home.

Speaker 2:

- a. I personally own more CDs. (English)
 b. Yo en casa tengo más CDs. (Spanish)
 I at home have more CDs

4.1.5. *Semantic analyses of comparatives*

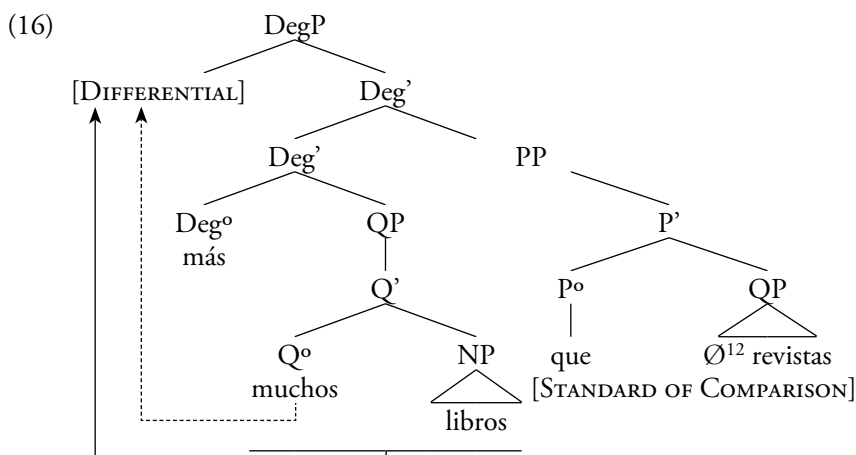
In the same way as it is important to look at the cognitive representation of comparison to understand the grammaticalization patterns of the linguistic expressions of comparison in typologically and genetically different languages, in order to be able to derive the syntactic structure of inequality comparatives, it is also indispensable to take into consideration the semantic properties of these structures. A very influential work on the semantics underlying these structures is the analysis on degree comparatives by Kennedy (2010). This analysis relies on the assumption that two sets of degrees are related in comparative sentences, one of which corresponds to the standard of comparison and the other one to the differential. If there is a correlation between the semantic and syntactic structures underlying inequality comparative clauses, we expect to find the expression of these degrees syntactically represented too. While Kennedy's proposal only concerns degree comparatives, the question arises as to whether this hypothesis should be extended to amount comparatives too. In the final section of this paper I will come back to this question, and propose that in inequality comparative structure there is a relation between two sets not only in degree comparatives, but in amount comparatives too. In the following three sections I summarize some of the major proposals in the literature on Spanish and Basque comparatives.

4.2. Previous analyses

4.2.1. *Brucart (2003)*

One of the most influential analyses of Spanish inequality comparatives is that in Brucart (2003), where he focuses on amount comparative clauses. Under his approach, illustrated by the structure in (16), comparative clauses are analysed as a Degree Phrase (DegP) where the comparative marker *más* corresponds to the degree head (Deg^o). He contends that the role of this degree head is that of an additive operator introducing the comparison: *más* selects two internal arguments (two QPs) in a non-commutative or asymmetric way on which it applies the additive (or subtractive) operation. These two arguments or QPs are: (i) a reference point or *standard of comparison*, which is contained within a Prepositional Phrase (PP) headed by the preposition *de* or *que*,¹¹ and (ii) a figure or differential, expressed by a second QP. In the case of the structure illustrated in (16), the standard of comparison corresponds to 'que revistas', where the quantifier is unspecified and refers to an abstract quantity, and the differential to 'muchos libros'. In the case of (17), an example of a relative comparative, the standard of comparison introduced by the preposition *de* is 'los cuatro previstos', and the differential corresponds to 'dos días'.

¹¹ With respect to Spanish inequality structures, Brucart argues that the standard marker (either *de* or *que*) is necessary to signal the element that is taken as the base of the additive operation; Brucart thus assigns a semantic role to this element.

- (17) Las conversaciones durarán [dos días]_D más de [los cuatro previstos]_S
 the conversations last.fut two days more than the four expected
 [Lit.] ‘the conversations will last two days more than the four expected.’

As illustrated by the structure in (16), the two arguments that the Deg° selects semantically are syntactically expressed by means of a shell structure. More specifically, Brucart proposes that comparative structures involve recursion of the Deg' node, in a way reminiscent of the VP-shells postulated for double object constructions (Larson 1988). The hypothesis that comparative structures involve recursion of Deg' is not new, and it is inspired in Izvorski (1995), who applies this type of shell-structure to English inequality comparisons to account for the periphrastic (*more intelligent*) and the morphological comparison (*happier*) found in this language.

As we mentioned before in section 4.1.3, the differential ('muchos' in 'muchos más libros' from (16), for example) can always be omitted, in which case it is interpreted as an unspecified quantity, as in 'Tiene más libros que tiempo para leerlos' ('(S)he has more books than time for reading them') where the quantity of books is not determined. As we pointed out before, this is similar to what happens with the standard of comparison, which does not need to be overt, and can be recovered from the previous discourse when elided. We have already seen above that the differential and the standard of comparison can also be elided in English and Basque.

Brucart also devotes an important part of his paper to the analysis of some other properties exhibited by the differential marker in Spanish, focusing on two important questions as a way to support the structure he proposes for inequality compara-

¹² This symbol \emptyset represents either an unspecified quantity or an unspecified degree, depending on the type of comparison considered. Brucart calls it an "empty quantifier" and it can be found either in the position of differential or/and in the standard of comparison, whenever this quantity is left unspecified and is not overtly expressed. It is different from the comparative marker or "additive operator" *más*, as Brucart calls it. This additive operator is similar in essence to the mathematical additive marker 'plus' (+), but the comparative *más* has the important difference that its arguments are subject to an additive operation in a non-commutative or asymmetrical way.

tives: a) the different positions that the differential can occupy, and b) its case properties. Let us consider these two questions next.

Recall that we have noticed above that there was a difference between the linear order exhibited by the differential markers in English and Spanish (see Table 4 and examples (18a-d) below). Brucart derives the freedom in word order displayed by the differential marker in Spanish from a syntactic operation he argues takes place in inequality comparatives in this language: *Differential Raising*. As illustrated in (18a-d) (see also Table 4), in Spanish either the quantifier alone (*muchos* ‘many’ in (18b)), or the whole QP (*muchos libros* ‘many books’ in (18c)) that acts as the differential can precede the comparative marker *más*. Brucart derives these facts from the syntactic raising of the differential; that is, from a movement operation of these elements from its original position to the specifier position of the DegP proposed in (16). Brucart further argues that this raising operation depends on the nature of the differential, although he does not enter into the details of this proposal. When the differential does not have an overt quantifier, as in (18a), the NP remains *in situ*; if the differential contains a lexical, overt quantifier, then either the Q° (18b) or the whole QP must raise, as illustrated in (18c) and (18d).

- (18) a. [_{DegP} *más* [_{QP} [_{NP} *libros*]] [_{PP} *que* [_{QP} *los cuatro previstos*]]]
 ‘More books than those four expected.’
 b. [_{DegP} *Muchos_i* [_{más} [_{QP} *t_i* [_{NP} *libros*]] [_{PP} *que* [_{QP} *los cuatro previstos*]]]]]
 ‘Many more books than those four expected.’
 c. [_{DegP} *Muchos_i libros_j* [_{más} [_{QP} *t_i* [_{NP} *t_j*]] [_{PP} *de* [_{QP} *lo esperado*]]]]]
 ‘Many books more than expected.’
 d. [_{DegP} *Dos días_i* [_{más} [_{QP} *t_i* [_{PP} *de* [_{QP} *los cuatro previstos*]]]]]]]
 ‘Two more days than those four expected.’

The fact that the differential not always precedes the degree head would provide evidence that it is not generated in a position preceding this Degree head. The fact that it can surface preceding the Degree head in some cases also shows that there must be another position in the structure to host this element. These two facts are elegantly captured by Brucart’s proposal.

Further, as mentioned above, Brucart also analyses case assignment and, in particular, the case assigning properties of the comparative marker and the case exhibited by the differential, as a way to support the structure in (16). Specifically, he argues that the fact that the comparative marker assigns case to the first internal argument (the differential or measure phrase) would provide evidence for his proposal, where the Deg head takes the differential marker as its internal syntactic complement. His argumentation is based on the contrast illustrated by pairs like (19), which he links with a case restriction and defends that it follows from the fact that the comparative marker assigns partitive case to the differential (its internal complement). Since partitive case is incompatible with definite DPs, it immediately explains why the differential cannot be expressed as a DP (but rather as an NP) and why it cannot be preceded by the determiner *las*.

- (19) a. *Contrataron a las diez personas.* (non comparative)
 hired DOM the ten people
 ‘(They) hired ten people.’

4.2.2. Gallego (2013)

In a recent paper on Spanish comparative clauses, Gallego (2013) puts special emphasis on the semantic relation that holds between the differential and the reference or standard of comparison, which he argues is parallel to that between the Figure and the Ground (see also Brucart 2003 and Fábregas & Pérez 2013 as well as Bácskai-Atkári 2014 for a related discussion).

The Figure-Ground alignment was introduced into cognitive linguistics by Talmy (1972, 1983, 2000), who used this relation to account for the semantics underlying spatial relations (relations like those expressed by prepositions like *on*, *behind*, *near*, etc.). According to this author, in natural languages all spatial relations (those conveying location and motion) are expressed by specifying the position of one object, referred to as the *Figure*, relative to another object, conceived as a *Ground*. The Figure and the Ground are thus in an asymmetrical relation. In Table 5 I have gathered those properties of objects that Talmy argues favour a Figure or a Ground construal, in the narrower domain of spatial relations (based on Talmy 1983: 230-231; see also Talmy 2000: 315-316).

Table 5

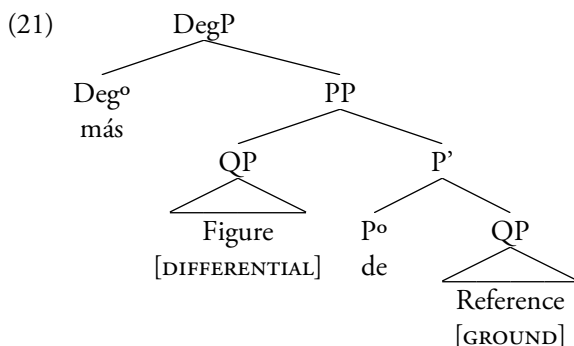
Properties of objects in a Figure-Ground relation

Figure	Ground
location less known	location more known
smaller	larger
more mobile	more stationary
structurally simpler	structurally more complex
more salient	more backgrounded
more recently in awareness	earlier on scene/in memory

The *Figure* is a moving or conceptually moveable object whose site, path, or orientation is conceived as a variable, the particular value of which is the salient issue. The *Ground*, in contrast, is a reference object (itself having a stationary setting within a reference frame) with respect to which the figure's site, path, or orientation is defined (Talmy 1972, 1983, 2000).

Under the analysis proposed by Gallego (2013) the relation that holds between the two terms that are compared in a comparative construction can be conceived as a Figure-Ground relation (see also other references given above for the same hypothesis). The standard marker (*than*, *que-de*, *baino*) fulfills different roles: it introduces the asymmetric relation between the two arguments selected by the comparative marker, and it also defines which argument refers to the Ground (i.e. it would be the argument in the position of complement of the standard marker); finally, it also determines which one corresponds to the Figure (the differential), which is located in the specifier position of the PP headed by this standard marker. Following the characterization of Figure and Ground provided by Talmy and summarized in Table 5 above, the standard or reference of the comparison would be a basic given element to which something new, the differential, is added (Brucart 2003).

On this ground, Gallego offers an analysis of Spanish inequality comparatives that is different from that proposed by Brucart (2003). Under the hypothesis that there is a parallelism between the relations expressed by inequality comparatives and those expressed by the Figure/Ground relation, the standard marker has the grammatical category of a path or trajectory preposition. Unlike Brucart's analysis, which attributes the comparative meaning to the comparative morpheme, Gallego contends that the comparative meaning of the construction comes from the standard marker (*que* or *de*), the element that under this analysis defines the Figure-Ground relation between the differential and the standard. The structure in (21) summarizes the analysis proposed by Gallego (2013: 234).

Although the analysis advocated by Gallego seems to capture in an elegant and simple way the relevance that spatial relations (and in particular, the Figure/Ground relation) have been argued to play in comparative structures cross-linguistically, as I will show next, it faces some empirical problems.

First, as illustrated in (15) with respect to the omission of components of inequality comparative clauses, it is possible to have an unspecified standard of comparison and still maintain the comparative sense of the sentence. In this case, it is the presence of the comparative marker that helps interpreting the structures as an inequality comparison when the standard marker is not overtly expressed (recall that if the standard that acts as reference in the comparison is not expressed, it is recovered from the context). While this fact raised no problem within the analysis defended by Brucart (where the comparative meaning of the structure comes from the comparative morpheme and not from the standard marker), it becomes a problem under the analysis defended by Gallego.¹³ Second, standard markers (at least in languages like English, Spanish and Basque) can be used independently from comparative structures, with a contrastive effect but without comparative sense.¹⁴ This was shown be-

¹³ Especially interesting in this regard is the fact that the *Diccionario de la Lengua Española* (2001) by the Real Academia Española (RAE) offers 27 entries for the preposition *de* and only one of them has a comparative meaning. Therefore, the Spanish preposition *de* seems to have numerous functions among which expressing comparison is just one of them, but this element does not appear to be specialized in the expression of comparison.

¹⁴ Gallego (2013) analyses comparatives with *de* as standard marker; nevertheless, as mentioned above, Spanish has both standards with this preposition as well as with *que*.

fore for Basque *baino* (example (6), repeated below (22a)), and for Spanish *que* (example (9), repeated below as (22b)). An English example is given in (22c).

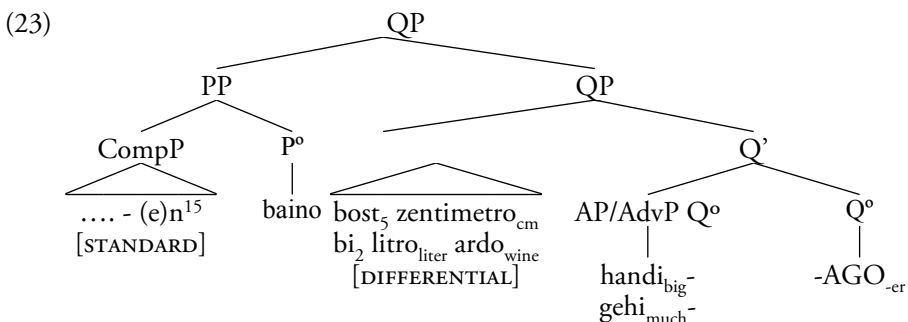
- (22) a. Hori ez da berria, zaharra baino (Basque)
 that not is new old but
 ‘That’s not new, but old.’
 b. Yo que tú... ‘If I were you’ (Spanish)
 c. Daniel Craig tries something other than a Martini (English)

Both of these arguments hold for the three languages examined here. This leads us to conclude that although the standard markers (English *than*, Basque *baino* or Spanish *de* and *que*) contribute to the meaning expressed by the comparative clause, it cannot by itself be the only element on which the comparative meaning is built on, at least in the languages under discussion. I will come back to this question in Section 5, when I develop my own analysis of Basque inequality comparatives. While I will differ from Gallego’s analysis in this question, I will hold to the hypothesis that the Figure-Ground relation plays a role in inequality comparatives cross-linguistically.

4.2.3. Goenaga (2012): Basque inequality comparatives

After describing Brucart’s and Gallego’s proposal for Spanish inequality comparatives, and discussing some of their advantages and problems, let us now turn to the analysis put forth by Goenaga (2012) for Basque inequality comparatives, which we have summarized in (23). It should be kept in mind that his structure is designed to accommodate both degree and amount inequality comparatives.

Under this approach, the comparative marker *-ago* is analysed as a quantifier head (Q^0). The standard of comparison is expressed by a postpositional phrase, headed by the postposition *baino*. This postposition can select a relative clause as its complement. Following the head final order characteristic of this language, *baino* surfaces to the left of its clausal complement: [_{PP} [_{RC}] *baino*] (literally, ‘CP-than’).

¹⁵ Translation of the Basque examples in (23): *-(e)n*: relative marker; *bost zentimetro*: ‘five centimetres’; *bi litro ardo*: [Lit] ‘two litre wine’; *handi*: ‘big’; *gehi + ago*: ‘more’ (quantitative comparisons).

In comparatives of inequality, the standard of comparison —the PP headed by *baino* in (23)— can surface in different positions of the clause, as exemplified in (12a-b) above, repeated below as (24a-b) for convenience. Note also that the QP expressing the measure of the differential always has to appear in the same place, attached to the comparative marker *gehiago* or to the adjective.

- (24) a. Nik [zuk baino]_S [bi litro ardo]_D gehiago edan ditut.
me.E you.E than two litre wine more drink aux
'I have drunk two litres of wine more [than you].'
b. Nik t_S [bi litro ardo]_D gehiago edan ditut [zuk baino]_S
me.E two litre wine more drink aux you.E than

With respect to the differential, recall that Brucart derives the different word orders exhibited in Spanish from a raising analysis of the differential to the specifier of DegP. Based on the linear orders available in Basque (see Table 4 above), Goenaga argues that the operation of differential raising does not take place in Basque; that is, the quantifier does not move to a higher position in this language. The different behaviour exhibited by Spanish and Basque quantifiers leads Goenaga to conclude that the nature of Basque quantifiers involved in this type of construction must be different from the Spanish ones.¹⁶

Goenaga (2012) further proposes that the differential or measure phrase, the base of the comparison (expressed by an adjective, adverb or noun phrase) and the comparative marker *-ago* ("bi litro ardo gehiago" in (24) or "bost zentimetro handiago" in (23)) form a single constituent. Evidence for this analysis comes from the following facts. First, the measure phrase must always immediately precede the base of comparison in Basque (see examples (12) in section 4.1.2). Second, there are semantic selectional restrictions applying between the differential and the base of the comparison. More specifically, the base of the comparison places a semantic constraint on the element that is selected as measure phrase, which has to be of the same system of measurement. This is illustrated in (25). Words like *luze* 'long' and *metro* 'metre' express the measure of the length of an atomic object; *litro* 'litre', in contrast, is a measure of volume. This explains why *Bi litro luzeago* in (25a) is not possible, since *litres* and *length* belong to different systems of measurement, whereas *Bi metro luzeago* in (25b) and its English counterpart are legitimate, since both elements are related to length. This can be accounted for if the differential and the base of comparison form a unit and the base restricts the differential.

- (25) a. *Bi litro luzeago '*Two litres longer'
b. Bi metro luzeago 'Two metres longer'

¹⁶ Goenaga might be right in assuming that there is no differential raising in Basque, but further analysis should be done to determine whether this conclusion is correct or whether there is also an operation involving differential raising in Basque, but this does not translate into a difference in word order because it gets masked by additional operations, for instance. Further research on this topic seems necessary to clarify the differences exhibited by English, Spanish and Basque with respect to the linear order of the components of inequality comparatives.

Summarizing, Goenaga adapts Brucart's (2003) structure for Spanish and modifies it to accommodate Basque inequality comparatives. The major difference is that Goenaga places the standard of comparison to the left of the structure, paralleling the standard linearization found in this language. This is also what we expect in a head final language like Basque, where arguments precede their heads. He further explains the fixed linear order exhibited by the cluster formed by the differential, the base of comparison and the comparative marker (see Table 4) by positing that the operation of differential raising is not operative in Basque, as opposed to Spanish, and he contends that this might be evidence of the different properties of quantifiers in Spanish as compared to Basque.

This proposal offered by Goenaga is very attractive for economy reasons, since the same basic syntactic representation is offered for both amount and degree comparatives in Basque (see 23).

5. Inequality comparatives revisited

In this section I will first go over the major properties of inequality comparatives that need to be accounted for if we want to develop an explanatory theory of inequality comparatives, and will then propose an analysis to capture them. My analysis includes ideas from previous accounts, but also differs from them in some crucial points.

The structure of this section goes as follows. First, building on Brucart's (2003) and Gallego's (2013) proposals as well as on the cognitive substrates of inequality comparison discussed in Section 2, I will deal with the origin of the comparative sense in the linguistic expression of comparison in Section 5.1. Then, in Section 5.2 I present several points of divergence between amount and degree comparison, and discuss their relevance for the syntactic representation of these structures. And finally, in Section 5.3 I propose an alternative analysis for Basque inequality comparatives that takes into consideration the contributions by Brucart, Gallego and Goenaga, and overcomes some of the difficulties that these analyses presented. My proposal introduces two novelties. First, the comparative sense is argued to emerge from a combination of two factors, rather than from a single element as discussed in previous analyses (the comparative marker in Brucart's analysis, and the standard marker in Gallego's proposal). And second, in contrast with analyses that propose a single structure for both amount and degree inequality comparatives, I argue that two distinct syntactic representations are necessary to capture the different properties that these two types of comparison present.

5.1. The comparative sense

There are conflicting views regarding the element that introduces the comparative sense in inequality comparative structures.

One the one hand, as commented above, authors like Brucart confide the comparative sense to the comparative marker (*más*) and, more specifically, to the function attributed to this element: it selects two elements, one of which has the role of establishing the reference of the comparison (the standard) while the other reflects the extent of the difference between the two objects compared (the differential).

Under Gallego's analysis, on the other hand, the comparative sense is introduced by the standard marker (*que/de*), which is interpreted as a path or trajectory preposition and marks the asymmetry between the elements that are being compared.

Given this conflicting view, the question arises as to which element does really provide the comparative meaning to these structures. My analysis will differ from both Gallego's and Brucart's proposals in this regard. What I would like to propose is that in languages with a comparative particle (group (2.b) in the typology of Stassen summarized in (4)) the combination of both markers (the comparative marker and the standard of comparison) is necessary to convey the meaning expressed by inequality comparison. In other words, while Brucart's and Gallego's analyses considered that the comparative sense arises from a single element (either the comparative marker or the standard marker), I contend that the comparative sense is built from a combination of two different aspects present in the comparative meaning: a) the existence of an asymmetry or contrast, inherent to the nature of inequality comparatives (introduced by the standard marker); and b) the expression of a scalar property, which is taken as the base on which to express the comparison (this is introduced by the comparative marker). I explain my proposal regarding this question in some detail next.

Let us start with the role of the standard marker (*than, que-de, baino*). This element has two main functions: (a) it registers an asymmetry (a contrast) or discrepancy between the objects that are being compared, and (b) the standard marker signals the element that is going to act as reference of the comparison by taking this element in its complement position. In the spirit of Gallego's account, I will assume that the standard marker can perform these functions because it introduces the spatial Figure/Ground relation. These two functions (marking an asymmetry or contrast, and introducing the Figure/Ground relation) appear to be directly related to the cognitive representation of inequality comparison. This representation is conceived as an asymmetric relation between two contrasting elements, which relates to the adversative meaning conveyed by standard markers in the languages under analysis, and to the expression of this asymmetry via a spatial relation of non-central coincidence (Figure/Ground). Therefore the functions assumed by the standard marker seem to be basic to express the contrastive and asymmetric nature of inequality comparison.

Complementary to the role of the standard marker, the comparative marker licenses the selection of two essential components of comparison: a standard or reference, and a differential that defines the extent to which an element A is different from another element B, as discussed by Brucart. In the syntactic representation I propose for Basque inequality comparatives in Section 5.3, Brucart's (2003) shell-structure will be adopted since this recursive structure is adequate to capture the selectional function of the comparative marker. Moreover, this marker stands in a very close relation to the base of the comparison, to the point that in many languages that mark comparative structures in a morphological way (Stassen's group (2b)), this marker can directly attach to the base of the comparison. From this perspective, the comparative morpheme appears to have the function of making the scalar nature of the comparison explicit by attaching or com-

binning with the property, quality or parameter on which the two elements are measured or contrasted.¹⁷

If my description of the roles performed by the comparative marker and by the standard marker in languages with a comparative particle like English, Spanish or Basque is correct, it seems reasonable to conclude that it is in fact the combination of these two elements what introduces the true comparative meaning in inequality comparative clauses. It is worth emphasizing again that the role assumed by each marker is closely related to the semantic and cognitive primitives involved in inequality comparison: a) introducing the contrastive and asymmetric nature of the relation between the elements compared (the standard marker), and b) presenting the scalar property that will be taken as base of the comparison (comparative marker).

5.2. Differences between amount and degree comparatives

As I have mentioned above, Goenaga defends that the structure in (23) is enough to account for both degree and amount inequality comparatives in Basque. Following Occam's razor (i.e. the 'law of parsimony'), all things being equal his analysis should be preferred over an analysis that distinguishes two different structures for Basque inequality comparatives, one for degree inequality comparatives and another one for amount inequality comparatives. In what follows, I will show that, attractive as it is, there are reasons to conclude that the two types of inequality comparatives present different properties, which strongly suggests that we must distinguish two different structures for inequality comparisons.

- (i) First, the cluster formed by the differential, the base and the comparative marker exhibits alternative linearization patterns in amount comparatives in English and Spanish, while the order of these components is fixed in degree comparatives (Table 4).
- (ii) The use of the atomic comparative marker *-er* in English is restricted to degree comparatives, whereas complex markers (*more*, for example) have to be used to express amount comparison in this language. Similarly, the atomic comparative marker *-ago* in Basque can only be employed to express degree comparison, and the use of the complex marker (*gehiago* or *gutxiago*) is limited to amount comparatives.
- (iii) While in Spanish, English and Basque it is possible to denote both superiority (*more*, *más*, *gehiago*) and inferiority (*fewer*, *menos*, *gutxiago*) in amount comparatives, Basque lacks a specific structure to express inferiority degree

¹⁷ Most languages in the world (see Bobaljik 2007, Appendix 1) do not employ a comparative marker (Stassen's groups 1, 2 and 3). There are different proposals that account for this difference, for example, Kennedy (2007), following Ishii (1991), discusses how some of these languages could have a null comparative morpheme (one such language could be Japanese, which expresses comparison with the locative marker *yori* 'from' and no overt comparative marker) or that the functions that the comparative marker carries in languages that morphologically mark comparatives like English, might be assumed by the standard marker. Further research on languages that allow several types of comparison might be interesting to rethink and reanalyse the functions of these markers and their syntactic and semantic properties.

comparison (sentences like ‘John is *less* intelligent *than* Mary’ in English, or ‘Juan es menos inteligente que María’ in Spanish). This gap in the paradigm of comparative structures seems to be more general, Japanese being another language where the paradigm of amount inequality comparatives is complete, while a specific structure for inequality degree comparatives is absent from the language.¹⁸ This cross-linguistic gap in the paradigm suggests that degree and amount comparatives must involve different structures, or that at least they must involve some features that distinguish them from one another.

Summarizing: the three facts discussed above show that amount and degree inequality comparative structures display distinct behaviours in many languages (and perhaps, in all languages). Based on this conclusion, I will argue that we need to distinguish two different structures for degree and amount inequality comparatives in Basque, and probably cross-linguistically too.

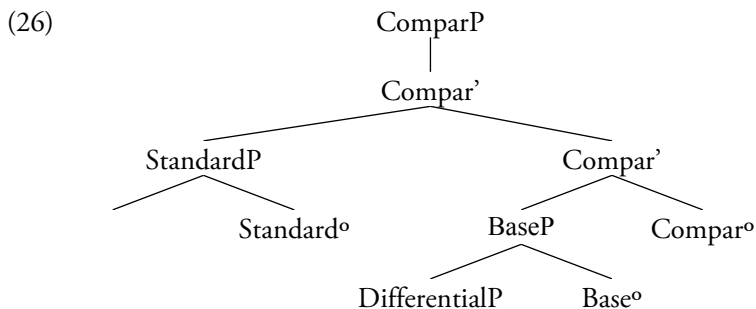
5.3. An alternative analysis for Basque inequality comparatives

In the remaining part of this paper I will sketch a tentative proposal for inequality structures in Basque that captures the general properties specified in the sections above. My analysis adopts several of the proposals made by Brucart, Gallego and Goenaga’s proposals, while it overcomes some of the difficulties that these analyses presented. The ingredients of my analysis are as follows.

As mentioned at the beginning of the paper, there is no consensus regarding the labelling of the building blocks of inequality comparative structures (Bresnan 1973, Ordóñez 1994, Izvorski 1995, Gallego 2013, Bácskai-Atkári 2014, a.o.). For the sake of clarity, in the present analysis I will name the functional head that is introduced by the comparative marker *Compar^o*, and the maximal projection it heads *ComparP*. *Compar^o* takes the phrase that contains the gradable or quantifiable element (base of comparison) as its first argument, and the standard of comparison as its second argument as illustrated in the schema in (26), which corresponds to an abstract representation of degree comparatives.

¹⁸ In order to express this meaning both Basque and Japanese appeal to negated equality comparatives, as illustrated in (i) and (ii). Further research on these languages is necessary to clarify the reasons behind this gap in the paradigm of comparative structures. See Vela-Plo (2015) for further discussion on this question.

- (i) John ez da Mary bezain azkarra. (Basque)
 John not is Mary as.as intelligent
 ‘John is not as intelligent as Mary.’
- (ii) John-wa Mary-hodo kasikoku-nai. (Japanese)
 John-Top Mary-like intelligent-not
 ‘John is not intelligent like Mary.’

This analysis borrows from Brucart's (2003) proposal the basic insight regarding the shell-structure proposed by this author. I consider that this recursive structure is best suited to account for the role of the comparative marker: its ability to select two elements that are essential to express comparison, the standard and the differential. I also borrow from Goenaga (2012) the hypothesis that the differential and the base of the comparison form a single argument that stands in a very close relation with the comparative marker, as the following arguments suggest:

- (i) The measure phrase is always attached to the base of comparison and the comparative marker.
- (ii) There is semantic and also syntactic agreement taking place between these components. This was previously illustrated by the contrast exhibited by the pair in (27), which shows the semantic selectional restrictions that hold between the base and the differential. Example (28) illustrates that this type of selectional restriction also takes place in Spanish.

(27) a. Bi metro luzeago 'Two metres longer' (Basque)
 b. *Bi litro luzeago '*Two litres longer'

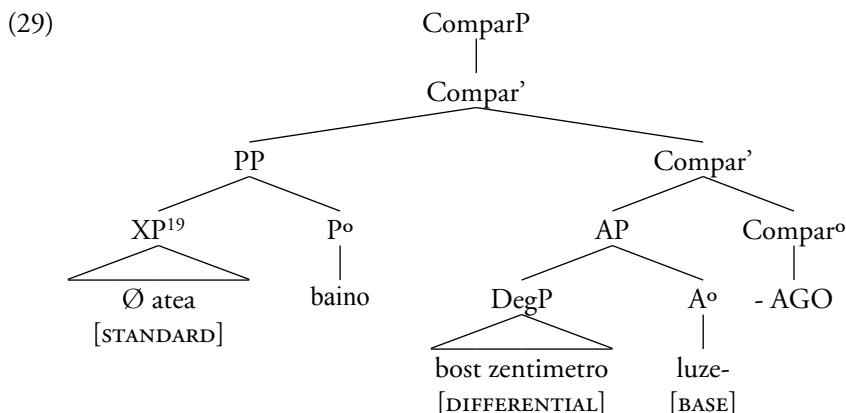
(28) Mucha más literatura (Spanish)
 much.f more literature.f
 'Much more literature'

- (iii) The comparative morpheme is either attached to the gradable base of the comparison, as in *tall+er* in English or *altu+ago* in Basque, or it obligatory precedes or antecedes the base of the comparison, as in *more books* in English (see Table 4).

For all the above reasons, it seems reasonable to conclude that these elements (the base and the differential) form the first internal argument in the recursive structure that is headed by the comparative head (*Compar°*).

A common strategy in the semantic representation of comparison found in the literature is to assign the comparative morpheme essentially the same semantic type of a quantificational determiner: that of a relation between two sets of degrees (see Kennedy 2010: 69, for the discussion on *degree* inequality comparatives). One of these sets of degrees is derived by abstracting over the degree argument of the comparative base (the differential); and the second is derived by abstracting over the degree argument of a corresponding predicate that acts as reference of the comparison

(the standard). This analysis presupposes that the standard of comparison contains such a predicate. In my analysis I will defend: (i) that inequality comparatives involve a relation between two sets of degrees in degree comparatives, and between two sets of quantities in amount comparatives; and (ii) that both the differential and the standard of comparison refer to a (specified or not) magnitude, either a quantity or a degree depending on the type of comparison that it is being expressed. Since both the standard of comparison and/or the differential can be omitted and be interpreted as unspecified amounts or degrees, in the following representations “ \emptyset ” stands for imprecise degrees in gradable comparatives (as in example (30a), whose structure is represented in (29)), and for non-overt quantifiers in amount comparatives (as in example (31b)).

Degree comparatives

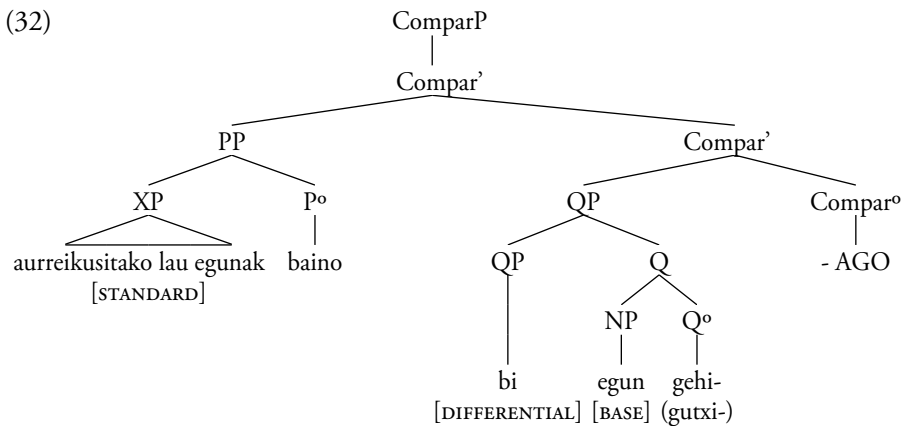
- (30) a. Mahaia [\emptyset_{Deg} atea baino]_S [bost zentimetro]_D luze-ago-a da.
 table door than five centimetres long-more-sg is
 ‘The table is five centimetres longer than the door.’
- b. Zeian [esan zuena baino]_S [bi ordu]_D berandu-ago etorri da.
 Zeian say had.RCM than two hours late-more come aux
 ‘Zeian has come two hours later than he had said.’

¹⁹ Recall that there is a debate as to what the nature of the complement of the standard marker is in some languages: phrasal, clausal or both. This question has not yet been analyzed in detail in Basque. Whatever the nature of this complement, the important point for our analysis is that the quantifier or degree necessary to establish the comparison would be encoded within this constituent.

Amount comparatives

- (31) a. Jaialdia [aurrekusitako lau egunak baino]_S [bi]_D egun gehiago
 festival expected four days than two days more
 luzatuko da.
 be-extended.fut aux
 'The festival will be extended two more days than the four expected.'
- b. Kepak [∅_{Q1} liburu baino]_S [∅_{Q2}]_D komiki gehiago ditu etxean.
 Kepa.E books than comics more has home.loc
 'Kepa has more comics than books at home.'

The structure represented in (32) corresponds to the amount comparative clause in (31a).

As mentioned above, all things being equal, an analysis that captures both degree and amount inequality comparisons in one single structure (as Goenaga's) would be preferred over an analysis that needs to appeal to two different structures. However, amount and degree inequality comparatives need to be distinguished from each other, as the evidence discussed above in Section 5.2 shows. For this reason, I propose that the gradable or quantifiable element that is taken as the base of the comparison does not attach in the same way to the comparative marker in amount and degree comparatives, and it is precisely this difference that explains the distribution of the so-called atomic and complex comparative markers in Basque.

My analysis for degree comparatives builds on Goenaga's (2012) proposal for this type of comparison, but significantly differs with regard to amount comparatives. For amount comparatives I have extended Artiagoitia's (2006) proposal on the nature of *gutxi* in non-comparative contexts to the analysis of *gutxi* in inferiority amount comparatives (the complex comparative marker *gutxiago* 'fewer') and to the analysis of *gehi* in superiority amount comparatives (the complex comparative marker *gehiago* 'more').

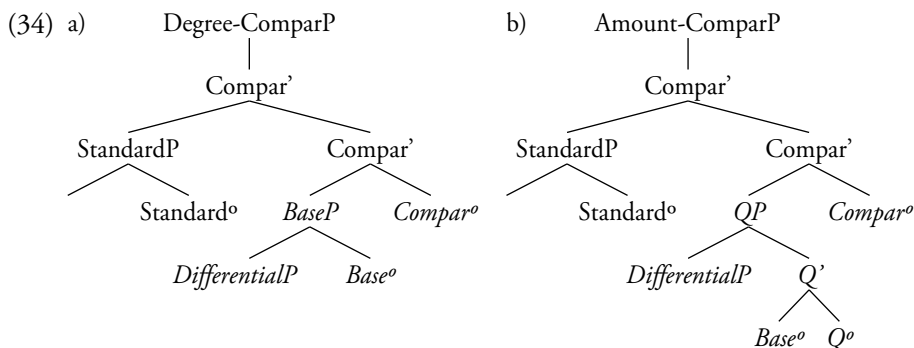
Artiagoitia argues that *gutxi* is a quantifier that accepts degree modifiers. This quantifier usually occupies a preverbal focus position in Basque (cf. Etxepare 2003:

546), as in the example in (33). *Gutxi* is also productively used as an adjective, e.g. *lo gutxia* ‘scarce sleep’ (data from Artiagoitia 2006: 9). Artiagoitia suggests that either the adjectival nature of this element or its tendency to be focalized might be the reasons why *gutxi* accepts degree modifiers. Regarding the syntactic position of degree words and measure phrases, Artiagoitia proposes that they occupy the specifier position of QP. I adopt this analysis and extend this proposal to both inferiority amount comparatives with *gutxi-ago* and superiority amount comparatives with *gehi-ago*, since both show a parallel pattern in inequality comparatives.

- (33) [*oso jende gutxi*ik] ikusi du hori.
 very people few.E see aux that
 ‘Very few people saw that’

With this discussion in mind, let us consider in more detail the two structures I have proposed for inequality comparatives in (29) and (32). Their abstract representation is illustrated in (34). In the degree comparative structure, the base of the comparison acts as the nucleus of the first internal argument of the comparative head *-ago*. The adjacency between the comparative head and its internal argument (the BaseP) allows the bound comparative marker *-ago* to attach directly to the gradable predicate expressed by the base. As illustrated in (34b), however, in amount comparatives there is an “extra” quantification layer, which is introduced by the complex comparative marker (*gehi* ‘many’ in superiority comparatives and *gutxi* ‘few’ in inferiority comparatives). Note that in amount comparatives these quantificational elements act as the head of the first internal argument of the comparative head, while the base of the comparison is in the complement position of these quantifiers. In other words, the relationship between the comparative head and the base is mediated by a QP layer.

In sum, while the comparative marker *-ago* can attach directly to the base of the comparison in degree comparatives, in amount comparatives it cannot attach directly to the base, for the base is now further embedded within a QP. This explains why the comparative marker appears attached to the quantifier (either *gutxi* or *gehi*) in this type of comparative. This syntactic difference is crucial since it may be the cause of the different behaviours displayed by degree and amount comparatives earlier discussed in Section 5.2.

Before I finish, let me add a few words about the operation of differential raising proposed by Bruccart. Recall that the different patterns of linearization exhibited by the differential, the base and the comparative marker cluster in Spanish (illustrated in sentences 18a-d) sharply contrast with the fixed linear order that these elements exhibit in Basque (see Table 4). If we assume that these divergent linear orders correspond to the Differential Raising operation introduced by Bruccart (2003) for Spanish, the following questions arise: What is the trigger for these different word orders? Is Differential Raising a universal property of differentials? Is it also operative in Basque, although not overtly? If differential raising is not a universal operation, it could follow from the different properties that quantifiers have in these languages, as Goenaga (2012) suggests. It will thus be important to investigate further the possible link between differential raising and the properties of quantifiers in those languages that allow for this movement (English and Spanish, for example) versus those that do not manifest it overtly (Basque).

Gallego (2013) offers an alternative analysis to justify the differential raising pattern displayed by Spanish and argues that it follows from the fact that these types of comparative structures are unstable in their basic configurations. This is so because either they are an instance of an antisymmetry problem *à la* Moro (2000) or, alternatively, because they might give rise to what Chomsky (2013, 2015) deems a Problem of Projection (POP). In any of these cases, a movement operation must necessarily take place to produce a grammatical outcome (i.e. an asymmetric structure that can be properly projected and linearized). Further research regarding the triggers of this divergence seems fundamental both for the better understanding of inequality comparatives and other structures with similar behaviours. I leave these questions open for future work on this topic.

6. Concluding remarks

In this paper I have discussed the basic cognitive and linguistic properties of a universal phenomenon: inequality comparison. I have focused on degree and amount inequality comparative structures in three typologically different languages: English, Spanish and Basque.

As we have seen, there is evidence from the fields of linguistics and neuropsychology that leads to the conclusion that the cognitive representation of inequality comparison is conceived as a spatial relation (Philips et al. 2004), in which two elements stand in an asymmetrical relation with regard to a property or parameter of the comparison (Stassen 1984, 1985).

I have further shown that the type of structures languages used originally to express comparative meanings, in addition to the grammaticalization paths that comparatives in the languages under analysis had, seem to be directly related to the universal semantic and cognitive representation of comparison.

After looking at specific data of degree and amount inequality comparatives in English, Spanish and Basque, Section 4 discusses common semantic and morpho-syntactic properties and points of variation among these three languages, and between comparison types (amount or degree). These characteristics serve as a basis to develop a more suitable theory of inequality comparatives in Section 5.

I have studied in detail the differences and commonalities exhibited by inequality comparatives in English, Spanish and Basque and revised some recent analysis of comparative structure in Spanish (Brucart 2003 and Gallego 2013) and Basque (Goenaga 2012). On the basis of this discussion, I have argued for an alternative analysis of Basque inequality comparatives. The basic tenet of my analysis is that the comparative meaning comes from the contribution of two different factors: a) an asymmetric and contrastive relation, presented by the standard marker, and b) a scalar property taken as the parameter of comparison, introduced by the comparative marker. I have also shown that there is evidence that degree inequality comparatives and amount inequality comparatives display different properties with respect to: (i) the type of comparative markers they allow (simple comparative markers vs. complex comparative markers), (ii) the possibility of licensing movement of the differential (differential raising), and (iii) the existence of gaps in the paradigm of degree inequality comparatives which do not seem to exist in amount inequality comparatives (absence of degree inferiority comparatives in languages like Basque and Japanese). On this ground, I have argued that we need to distinguish two different syntactic representations for inequality comparison. In my analysis of Basque inequality comparatives, the comparative structure (Comparative Phrase) is headed by a comparative marker. This comparative marker selects two semantic arguments which projects in a shell-structure. The internal argument complex is formed by the base and the differential. The second argument projects higher and it corresponds to the standard phrase. What distinguishes degree comparatives from amount comparatives in my proposal is that, in amount comparatives, the relation between the comparative marker and the base is mediated by a quantificational layer: the comparative morpheme selects for a QP, and the head of this QP takes the base as its complement. This accounts for why one type of comparative clauses always has complex comparative markers in Basque.

7. References

- Artiagoitia, X., 2006, "Basque adjectives and the functional structure of the noun phrase", *ASJU* 40, 107-132.
- Axular, P. A., 1643, *Gero*. Bordeaux: G. Milanges. L. Villasante's ed. Oñati: Jakin.
- Bácskai-Atkári, J., 2014, *The Syntax of Comparative Constructions*. Potsdam: U. Potsdam.
- Beck, S., 2011, "Comparison constructions", in von Heusinger *et al.* (eds.), *HSK Semantics*. Berlin: de Gruyter, 2, 1341-1390.
- , T. Oda & K. Sugisaki, 2004, "Parametric Variation in the Semantics of Comparison: Japanese vs. English", *Journal of East Asian Linguistics*, 289-344.
- Bhatt, R. & R. Pancheva, 2004, "Late merger of degree clauses", *Linguistic Inquiry* 35:1, 1-45.
- & S. Takahashi, 2011, "Reduced and unreduced phrasal comparatives", *Natural Language & Linguistic Theory*, 29:3, 581-620.
- Bishop, D. V. M., 1983, *Test For Reception of Grammar*. Manchester, U.K.: Medical Research Council.
- Bobaljik, J., 2007, "On comparative suppletion". Ms., University of Connecticut.

- Breivik, L. E., 1994, "On comparatives in English and other languages", in T. Swan, E. Mørck & O. J. Westvik (eds.), *Language change and language structure. Older Germanic languages in a comparative perspective*. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 51-74.
- Bresnan, J. W., 1973, "Syntax of the comparative clause construction in English", *Linguistic Inquiry* 4, 275-343.
- Brucart, J. M., 2003, "Adición, sustracción y comparación: un análisis composicional de las construcciones aditivo-sustractivas del español", in F. Sánchez Miret (ed.), *Actas del XXIII Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1 (1), 11-60.
- Chierchia, G. & S. McConnell-Ginet, 1990, *Meaning and Grammar: An introduction to Semantics*. Cambridge, Massachusetts & London, England: MIT Press.
- Chomsky, N., 2013, "Problems of projection", *Lingua* 130, 33-49.
- , 2015, "Problems of Projection: Extensions", in N. Chomsky, E. di Domenico, C. Hamann, S. Matteini (eds.), *Structures, Strategies and Beyond. Studies in Honour of Adriana Belletti*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1-16.
- Contreras, H., 1976, *Los fundamentos de la gramática transformacional: antología*. México: Siglo Veintiuno Editores.
- Doherty, M., 1970, "Zur Komparation antonymer Adjektive". Berlin: *ASG-Bericht* 6:2, 1-33.
- Euskaltzaindia, 1999, *EGLU - Euskal gramatika. Lehen urratsak-V*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Ettxepare, R., 2003, "Negation", in J. I. Hualde and J. Ortiz de Urbina (eds.), *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 516-564.
- Fábregas, A. & I. Pérez, 2013, "La estructura de las construcciones de grado comparativo y su interacción con las proyecciones nominales", in Sáez & Sánchez López (eds.), 177-202.
- Fu, Y. C., 1978, *Comparative structures in English and Mandarin Chinese*. PhD, University of Michigan.
- Gallego, A., 2013, "Preposiciones de trayectoria y estructuras comparativas", in Sáez & Sánchez López (eds.), 225-256.
- Goenaga, P., 2012, "An overview of Basque measure phrases", in U. Etxeberria, R. Etxepare & M. Uribe-Etxebarria, *Noun Phrases and Nominalization in Basque: Syntax and semantics*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 111-148.
- Heim, I., 1985, "Notes on comparatives and related matters". Austin, TX: Ms., University of Texas.
- Heine, B. & T. Kuteva, 2002, *World lexicon on grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hofstetter, S., 2008, "Comparison Constructions in Turkish", in *The Proceedings of Sinn & Bedeutung*. Stuttgart.
- Izvorski, R., 1995, "A solution to the subcomparative paradox", in *The Proceedings of WCCFL* 14, 203-219.
- Joly, A., 1967, *Negation and the comparative particle in English* (vol. 9). Laval: Presses de L'Université.
- Kennedy, C., 1999, *Projecting the adjective: The syntax and semantics of gradability and comparison*. New York: Garland (1997 UCSC Ph.D thesis).
- , 2005, "Variation in the Expression of Comparison: Implications for the Semantics of Comparatives and Gradable Predicates" [Handout]. Cornell: Cornell University. 11 Nov.

- , 2007, “Standards of comparison”. [Handout]. *Colloque de Syntaxe et Sémantique à Paris*. Chicago: University of Chicago.
- , 2010, “Comparatives: Semantics”, in A. Barber & R. J. Stainton (eds.), *Concise encyclopedia of philosophy of language and linguistics*. Oxford: Elsevier.
- Laing, E. & C. Jarrold, 2007, “Comprehension of spatial language in Williams syndrome: Evidence for impaired spatial representation of verbal descriptions”, *Clinical Linguistics and phonetics* 21:9, 689-704.
- Landau, B. & J. Hoffman, 2005, “Parallels between spatial cognition and spatial language: Evidence from Williams syndrome”, *Journal of Memory and Language* 53, 163-185.
- & A. Zukowski, 2003, “Objects, motions, and paths: Spatial language in children with Williams syndrome”, *Developmental Neuropsychology* 23:1-2, 105-137.
- Langacker, R. W., 1987, *Foundations of cognitive grammar: Theoretical prerequisites* (vol. 1). Stanford: Stanford University Press.
- Larson, R. K., 1988, “On the Double Object Construction”, *Linguistic Inquiry* 19, 335-391.
- Moro, A., 2000, *Dynamic Antisymmetry*, “Linguistic Inquiry Monograph Series”, 38. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Ordóñez, S. G., 1994, *Estructuras comparativas*. Madrid: Arco Libros (vol. 18).
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Parameters in the Grammar of Basque*. “Studies in Generative Grammar” 33. Dordrecht, The Netherlands: Foris Publications.
- Parra-Guinaldo, V., 2011, “Typological overview of comparatives of inequality with an emphasis on old English more than expressions”, *Anuario de Estudios Filológicos* 34, 139-156.
- Pesetsky, D., 1985, “Morphology and logical form”, *Linguistic Inquiry* 16, 193-246.
- Philips, C., C. Jarrold, A. Baddeley, J. Grant & A. Karmiloff-Smith, 2004, “Comprehension of spatial language terms in Williams syndrome: Evidence for an interaction between domains of strength and weakness”, *Cortex* 40, 85-101.
- Real Academia Española (RAE), 2005, *Diccionario Panhispánico de dudas*. Madrid: Santillana.
- , 2016, 20 January. “De”. *Diccionario de la Real Academia Española DRAE*. Retrieved from <<http://dle.rae.es/>>.
- , 2016, 20 January. “Que”. *Diccionario Panhispánico de Dudas de la Real Academia Española PDD*. Retrieved from <<http://lema.rae.es/dpd/>>.
- Rebuschi, G., 2008, « Les participes verbaux suffixés de -ago en Basque du Nord : quelques données fondamentales », in H. Knörr (ed.), *Mélanges offerts à Jean Haritschelhar*. Bilbao: Euskaltzaindia, 547-575.
- Rijk, R. P. G. de, 1969, “Is Basque an SOV language?”, *Fontes linguae vasconum: Studia et documenta* 1:3, 319-352.
- Sáez, L. & C. Sánchez López (eds.), 2013, *Las construcciones comparativas*. Madrid: Visor.
- Selkirk, E., 1970, “On the Determiner Systems of Noun Phrases and Adjective Phrases”, unpublished mimeograph. MIT: Cambridge, Mass.
- Seuren, P. A. M., 1984, “The comparative revisited”, *Journal of Semantics* 3, 109-141.
- , 1978, “The structure and selection of positive and negative gradable adjectives”, in D. Farkas, W. M. Jakobsen & K. W. Todrys (eds.), *Papers from the 14th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*. Chicago, IL: Chicago Linguistic Society, 336-346.

- Small, G. W., 1923, *The comparison of inequality: The semantics and syntax of the comparative particle in English*. Baltimore (MD): The Johns Hopkins University.
- Stassen, L., 1984, "The comparative compared", *Journal of Semantics* 3, 143-182.
- , 1985, *Comparison and universal grammar*. Oxford: Blackwell.
- Sudo, Y., 2015, "Hidden nominal structures in Japanese clausal comparatives", *Journal of East Asian Linguistics* 24:1, 1-51.
- Talmy, L., 1972, *Semantic structures in English and Atsugewi*. Linguistics Department, University of California (PhD thesis). Retrieved from <<https://escholarship.org/uc/item/5g15p348>>.
- , 1983, "How language structures space", in H. Pick & L. Acredolo (eds.), *Spatial Orientation: Theory, Research and Application*. New York: Plenum Press, 255-282.
- , 2000, *Toward a cognitive semantics. Volume 1: Concept structuring systems. Volume 2: Typology and process in concept structuring*. Cambridge MA, London: The MIT Press.
- Valin, R., 1952, *Esquisse d'une théorie des degrés de comparaison*. Les Presses Universitaires Laval.
- Vela-Plo, L., 2015, "On making comparison: Japanese, Spanish and Basque". [Handout] *1st International Workshop on Basque-Japanese and Neighbouring Languages*. University of the Basque Country UPV/EHU, 16 December.
- Villasante, Fr. L., 1976, *Sintaxis de la oración compuesta*. Oñate: Editorial Franciscana Aranzazu.
- Xiang, M., 2003, "A phrasal analysis of Chinese comparatives". *Paper presented at the 39th Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society*.

Laura Vela-Plo

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, Letren Fakultatea
HiTT - Hizkuntzalaritza Teorikorako Taldea
Micaela Portilla Ikergunea, 3.7 bulegoa
Justo Vélez de Elorriaga, 1 - 01006 Vitoria-Gasteiz
laura.vela@ehu.eus

¿Dedicó Isidoro de Sevilla las *Etymologiae* al rey Sisebuto?

Did Isidore of Seville dedicate the Etymologiae to the King Sisebuto?

Valeriano Yarza Urquiola

Abstract

Despite hesitation, the prevailing opinion among scholars today is that Isidore dedicated his masterpiece, Etymologiae, to the visigoth king Sisebuto (612-621). We are not entirely sure about such estimation and in this article we are aiming at providing information and arguments to rebut or, at least, call it into question.

Keywords: *Isidore, Etymologiae, dedication, Sisebuto.*

Resumen

Aunque con vacilaciones, la opinión hoy vigente entre los estudiosos es que Isidoro dedicó su magna obra, las Etymologiae, al rey visigodo Sisebuto (612-621). Nosotros no vemos clara tal estimación y en este trabajo intentamos aportar datos y argumentos para rebatirla o, al menos, ponerla en duda.

Palabras clave: *Isidoro, Etymologiae, dedicataria, Sisebuto.*

1. La primera edición de las *Etymologiae* de Isidoro de Sevilla debió de ser preparada entre 634-635 por Braulio, obispo de Zaragoza (631-651), tras recibir de Isidoro a fines de 633 un códice con el texto definitivo de la obra.

Como introducción, Braulio colocó tres cartas escritas por Isidoro al propio Braulio, una de éste a Isidoro, otra más, la cuarta, de Isidoro a Braulio, una segunda de éste a Isidoro, una más, la quinta, de éste a Braulio, a continuación la nota, elaborada, en mi opinión, por el propio Braulio o por Eugenio, obispo más tarde de Toledo, conocida como *Vt ualeas*, con la relación de los primeros diez libros de las Etimologías, distribuidos según recogen las ediciones de Arévalo y Lindsay (cf. Bibliog.). Cerrando la introducción Braulio colocó la última carta, la sexta, que Isidoro le había

enviado, como acabamos de decir, en 633 junto con el códice de la obra, cuyo texto, de importancia esencial para la cuestión que planteamos, es el siguiente:

Domino meo et dei seruo braulioni episcopo Isidorus. En tibi sicut pollicitus sum misi opus de origine quarundam rerum ex ueteris lectionis recordatione collectum atque ita in quibusdam locis adnotatum sicut extat conscriptum stilo maiorum.

(‘Isidoro a mi señor y siervo de Dios Braulio obispo. Te he enviado, como te prometí, la obra acerca del origen de algunas cosas, elaborada con referencias del Antiguo Testamento y redactada en algunos pasajes tal como fue escrita por la pluma de los antepasados’).

Capitula subsequentis libri (‘Capítulos del siguiente libro’).

Viene a continuación el texto correspondiente a los diez primeros libros de los veinte de los que se compone la obra. Éste es el orden y el contenido de la introducción que presentan los códices de la familia hispana *T*, s. VIII, *U*, s. IX, y *u*, s. XI, que, a nuestro juicio, recogen de manera fiel la edición brauliana (el códice *u* añade *Inci-piunt* antes de *Capitula*). Otro destacado ejemplar del grupo hispano, *V*, s. VIII, no trae la carta de Isidoro por falta de folios al inicio. Finalmente, el códice *W*, también perteneciente a la rama hispánica, s. IX, recoge de modo un poco diferente la misiva isidoriana, aunque dirigida únicamente a Braulio, como veremos más adelante.

La tradición manuscrita de las Etimologías se compone de tres familias: hispana, itálica y francosuiza, mixta esta última de las dos anteriores, siendo la de más fiabilidad la hispana (cf. Yarza 2013: XLVIII-XLIX). Véase al final del artículo en Apéndice la relación de los códices a cuya sigla nos referimos en este artículo, su pertenencia a una de las familias y el siglo de su escritura. Los más antiguos fueron copiados en el s. VIII.

2. Como se ha podido observar, en la sexta carta de Isidoro que transmite la familia hispana no aparece en modo alguno el nombre de Sisebuto, pero este texto aparece toscamente alterado en el códice *K*, s. VIII, de la rama itálica, copiado en la abadía de Bobbio (Piacenza), el primero que recoge el nombre del rey visigodo:

Epistula siseputi ad braulium cesar augustanum episcopum uel ad sesibutum suum scilicet dominum et filium. En uobis sicut pollicitus sum... stilo maiorum.

(‘Epístola de Sisebuto a Braulio, obispo de Zaragoza o bien a Sisebuto, su señor e hijo. Os he enviado, como prometí... por la pluma de los antepasados’).

Hec sunt capitola libri primi (‘Estos son los capítulos del libro primero’).

Debido a esta circunstancia, las conclusiones que se extraigan deben ser sopesadas con sumo cuidado y, por ello, la afirmación, como quieren algunos autores que veremos luego, de que Isidoro dedicó las *Etymologiae* al culto rey Sisebuto hacia 621, fecha de la muerte del monarca, debe ser propuesta con la mayor de las cautelas, ya que el encabezamiento de su sexta carta en los códices de la familia hispana y en la mayoría de la familia mixta francosuiza solamente hace referencia a Braulio, no encontrándose ni una sola alusión en los códices a una edición anterior dedicada al monarca.

Por otra parte, la dedicatoria epistolar presente en el códice *K* hubiera merecido por parte de Isidoro al rey una redacción más acertada, alejada de ese texto en el que

el monarca se envía —no se dedica— la carta a sí mismo o a Braulio, al escribir el copista *Siseputi*, ni siquiera *Sisebuti*, en vez de *Isidori*. Hay que destacar también que escribe *Braulium* en lugar de la forma correcta *Braulionem*, lo que manifiesta un descuido muy notable respecto al modelo original. Hay que precisar, detalle muy importante, que la letra no es la del copista principal del códice y que los espacios del folio están aprovechados de modo más negligente, como si su contenido original hubiera sido manipulado.

El copista primero y principal del códice *K*, a la vista del doble envío, elaborado por otro copista, de la carta sexta a Braulio y Sisebuto, cuando retoma su tarea, escribe *En uobis... misi* ('os he enviado') en vez de *En tibi... misi* ('te he enviado').

Este mismo encabezamiento, *Epistula sisebuti... ad braulium uel ad sesibutum... En uobis... misi*, presente en *K*, de la carta sexta y última de Isidoro a Braulio pasó a *L*, s. IX, códice estrechamente unido a *K*, no hallándose, por falta de folios al inicio, en los códices de la rama itálica *Mkt* ni en el códice también itálico *r*, que dedica la obra solamente a Braulio.

Además de *K* y *L*, recogen la fórmula *En uobis* los manuscritos *St. Gallen 235* (*J*), inicio del s. IX, escrito en St. Gallen, perteneciente también a la familia itálica, y *Minsterialbibliothek 43* de la Stadtbibliothek de Schaffhausen (*j*), ss. X-XI, escrito en Reichenau, copiado, creo, del anterior. Ambos ejemplares omiten toda la introducción brauliana y solo transmiten los libros 12-20 de las Etimologías, señal de su especial composición.

Pues bien, el códice *St. Gallen 235* se inicia con el capítulo *Quid est aethimologia* (*Etym.* 1, 29) y seguidamente da un texto que tiene ya en su inicio aspecto de dedicatoria, no de encabezamiento de una carta, aunque se repite casi todo el texto de la epístola sexta de Isidoro a Braulio:

Incipit prologus ysidori spalensis episcopi ad braulium cesar augustanum episcopum uel ad sesibutum suum scilicet dominum et filium. En uobis... stilo maiorum. Explicit prologus Incipit (sic) capitula libri XII.

El códice de Schaffhausen comienza su texto con la dedicatoria, idéntica a la del sangalense 235.

Como se puede ver, el inicio en *K* y *L*, *Epistula Siseputi*, ha sido corregido en *J* y *j* por *Prologus Ysidori*, al advertir el copista sangalense la irregularidad en el comienzo de la misiva. Los demás códices que transmiten la doble dedicatoria corrigen también, según veremos, esta anomalía y en ninguno de ellos aparece tampoco al inicio *Epistula*, sino *Incipiunt libri Isidori ad... scripti*, una fórmula más adecuada para una dedicatoria.

La conexión suizo-italiana en la transmisión manuscrita de las *Etymologiae* es manifiesta desde muy temprano (el códice *St. Gallen 235* fue escrito hacia el año 800), siendo ello claramente perceptible en los ejemplares de la familia mixta copiados en la abadía sangalense, práctica que luego se extendió, muy especialmente, a monasterios franceses. El texto de la familia mixta francosuiza tuvo una enorme expansión y fue también copiado en abadías italianas, alemanas, españolas e inglesas.

3. La fórmula *En uobis*, pues, solo aparece recogida hoy en día por los cuatro códices citados, *KLJj*, integrantes del grupo itálico, y no se encuentra en ninguno

más de los ejemplares estudiados por nosotros, pero sí se extendió, como vamos a ver en seguida, repitiéndose el encabezamiento de la carta sexta dos veces, es decir, *En tibi... En tibi*, o dando el nombre de los dos destinatarios, a otros manuscritos, *AefHNPqxYy*, pero todos estos códices, diez en total, mixtos de la doble tradición hispano-italiana, no pueden ser tenidos en cuenta, a nuestro juicio, en esta cuestión, ya que elaboran su dedicatoria tomando del texto de los códices de la familia hispana y de la itálica.

Entre los ejemplares de la familia mixta francosuiza utilizados para nuestra edición de *Etymologiae V* (Yarza 2013), los códices sangalenses *X*, escrito hacia el 810, y *G*, algo más tardío, recogen la carta sexta dirigida a Braulio, lo mismo que el código francés *B*. En el manuscrito sangalense *C* no se lee dedicatoria. C. Codoñer (2005: 293) afirma que el código *C* escribe lo siguiente: *Incipit liber Is. Br. scriptus. En tibi* (mg. *Dno et filio Sisebuto Isidorus*). Nosotros hemos revisado el código *C*, pero no hemos podido leer en él tal nota. En todo caso, la dedicatoria original sería para Braulio, tomando posteriormente el copista de otro código para anotar la dedicatoria a Sisebuto en el margen del folio. El código *D* está mutilo al inicio. Finalmente, *fHY* presentan ya doble dedicatoria.

Sin embargo, otros manuscritos mixtos francosuizos del s. IX, como *bcdFhImnpSvZ*, y *z*, s. X, el código de la rama itálica *r*, s. IX, los mixtos hispanos *is*, s. X, y *w*, s. XI, presentan única y exclusivamente la epístola enviada a Braulio. El código mixto *a* recogió, muy posiblemente, la doble dedicatoria, pero su texto hoy en día no puede ser leído claramente por estar borrado. El código *h*, también mixto, trae una segunda dedicatoria a Sisebuto en el margen derecho, de mano muy posterior, por lo que hay que considerar que solamente transmite la dedicatoria a Braulio. El código *l* está mutilo al inicio y *Q* no tiene destinatarios. El código *g*, que solo transmite el texto de *Etymologiae* 1, 9, 3-6, 10, 2, también tuvo que recoger, sin duda alguna, la doble dedicatoria, ya que ésta se encuentra en el manuscrito *x*, que es clara copia suya.

Tras revisar los citados códices, se podría afirmar que el arquetipo de la familia mixta traía la introducción de las Etimologías del siguiente modo:

- a) La nota *Vt ualeas*, escrita muy probablemente, como hemos dicho, por Braulio o Eugenio de Toledo.
- b) El epistolario entre Isidoro y Braulio, que no contiene en ningún ejemplar de la familia mixta francosuiza las dos primeras cartas del obispo hispalense, hecho en el que coinciden con los códices de la rama itálica, dado que el arquetipo de ambas familias se fraguó por la misma época, unos pocos años más tarde el de la familia mixta, y utilizando un mismo material.
- c) A continuación, finalizando la introducción, debía de encontrarse esta dedicatoria con el texto de la última carta de Isidoro a Braulio:

Incipiunt libri Isidori iunioris (hi)spalensis episcopi ad Braulionem caesaraugustanum episcopum scripti. Domino meo et Dei seruo Braulioni episcopo Isidorus. En tibi... stilo maiorum. Incipiunt capitula subsequentis libri,

presente en ejemplares mixtos como *BbcFGhImnpQsuwZz* y que es recogida así también por *W*, código de la rama hispana del principios del s. IX, que presenta coincidencias con ejemplares del grupo mixto.

Los códices mixtos *hZz* escriben *Incipit liber*. Los ejemplares también mixtos *cFGmpv* en lugar de *subsequentis* escriben *primi*, *Q* incluye ambas precisiones y *d* las omite. Los manuscritos mixtos *aZz* eliminan la frase final *Incipiunt - libri* y *Dlg* están mútilos al inicio.

El citado código mixto *X*, uno de los más antiguos de su grupo, solamente recoge *Domino meo... Braulioni... En tibi... stilo maiorum*, lo que indica que el copista interpretó el texto como era realmente, esto es, la típica salutación de una carta, la sexta y última de Isidoro a Braulio, y seguidamente su contenido, sin darle carácter de dedicatoria.

4. Los códices que llevan doble dedicatoria, a Braulio y a Sisebuto, son, reiteramos, solamente diez, *AeffHNPqxYy*, perteneciendo todos a la familia mixta. El primero es de fines del s. VIII, *x* del s. X, los demás del s. IX, y repiten también, como vamos a ver, en líneas generales, la fórmula de los ejemplares de la familia hispánica con la adición de la familia itálica, lo que indica en nuestra opinión, que el texto original no era una dedicatoria, sino una carta dirigida a Braulio, a la que se añadió el nombre de Sisebuto, tomado de un código de la rama itálica como *KLJ*, no habiendo ningún código que recoja únicamente la dedicatoria a Sisebuto.

Lo que cambia fundamentalmente en su formulación respecto al de la familia hispana (*Domino meo et dei seruo braulioni episcopo Isidorus*) e itálica (*Epistula sisebuti ad braulium cesar augustanum episcopum uel ad sesibutum*) es la eliminación del carácter epistolar del texto, sustituido por otro con apariencia de dedicatoria en su inicio: *Incipiunt libri Isydori iunioris spalensis episcopi ad Braulium... scripti*, lo que permitió a sus autores introducir también el nombre del rey visigodo.

La decena de ejemplares mixtos que transmiten la doble dedicatoria lo hacen de modo similar. El código *A*, el más antiguo, s. VIII, presenta esta fórmula, en la que se repite la última carta de Isidoro a Braulio, fechada en 633:

Incipiunt libri Isydori iunioris spalensis episcopi ad Bralionem (sic) caesaragustanum episcopum scripti. En tibi... stilo maiorum.

Domino et filio Sisebuto Isidorus. En tibi... stilo maiorum.

Capitula sequentis libri.

La dedicatoria que se encuentra en *eNPY* es prácticamente igual a la del manuscrito anterior, destacando que *A* escriba *sequentis* y los demás, como es lo habitual, *subsequentis*:

Incipiunt libri (capitula libri N) Isydori iunioris spalensis episcopi ad Braulionem caesaragustanum episcopum scripti. En tibi...

Domino et filio (meo add. P) Sisebuto (se subito N) Isidorus. En tibi... stilo maiorum.

Capitula subsequentis libri (Incipiunt capitula libri primi N)

El código *q* se inicia con una explicación del copista ajena a la tradición manuscrita:

Incipiunt libri Aethimologiarum quos Isidorus iunior episcopus ad Sesibutum regem gothorum et postea ad Braulionem episcopum agustorum romano stilo edidit.

Un poco más adelante, después de la nota *Vt ualeas*, viene en *q* la dedicatoria:

Incipiunt libri Isidori iunioris spalensis episcopi ad Braulionem caesaraugustanum episcopum scripti uel ad Sisebutum regem. En tibi... stilo maiorum.
Capitula subsequentis libri.

El orden es algo diferente respecto al del apógrafo anterior en el códice *H*, pero el texto es muy similar:

Domino meo et Dei seruo Braulioni episcopo Isidorus. En tibi... stilo maiorum.
Incipit liber Isidori iunioris spalensis episcopi ad Bruionem (sic) caesarugustanum episcopum uel ad Sesebutum regem / de grammatica.
Incipiunt capitula.

Finalmente, es muy próximo el texto de la dedicatoria en *fx*, muy parecido en su segunda parte al de *K*. Así es el de *x*:

Incipiunt libri ysidori iunioris spalensis episcopi ad Braulionem caesaraugustanum episcopum uel ad Sisibutum scilicet dominum et filium scripti. En tibi... stilo maiorum.
Haec ista capitula libri primi.

La dedicatoria en *fy* es casi la misma. Esta es la de *f*:

Incipiunt libri Isidori iunioris spalensis episcopi ad Braulionem caesaraugustanum episcopum scripti. En tibi... stilo maiorum.
Incipiunt libri ad Braulionem uel Sisebutum scilicet filium et dominum.
Capitula subsequentis libri

Esta es la que recoge el códice *y* con el orden alterado:

Incipiunt libri Isidori iunioris spalensis episcopi ad Braulionem caesaraugustanum episcopum suum scilicet dominum et filium scriptie(?) domino et filio Sisebuto Isidorus. En tibi... stilo maiorum. Capitula subsequentibus.

Como se puede observar, la formulación es parecida en *AeNPY*, por un lado, y en *fHqxy*, por otro, siendo la de éstos últimos más parecida a la de *K* y extraída sin duda de él, habiéndola adaptado los primeros. Todos ellos debieron de tomar del códice itálico *K* o un derivado, coincidiendo en no emplear *En uobis*, como hacen *K* y *L*, sino *En tibi*, atendiendo sin duda al manuscrito principal empleado en su escritura, perteneciente a la familia hispana.

El códice *H*, mixto de varias líneas, comparte unas pocas lecturas significativas con el también mixto *A*, de Bobbio, más antiguo. Ello quiere decir, en nuestra opinión, que en un monasterio del norte de Francia (Corbie, Reims, St.Vaast), de donde creo que proceden seis, *fHNPY*, de los diez ejemplares que contienen la dedicatoria a Sisebuto, era conocido, seguramente a través de un ejemplar similar, el texto de *A*, escrito, como decimos, a fines del s. VIII, en la abadía italiana de Bobbio, donde pienso que se elaboró la debatida dedicatoria. Sin embargo, el texto de la dedicatoria de *H* no coincide con el de *A*, sino con el de *K*, también escrito, como sabemos, en Bobbio, lo que indica que también en alguno de los citados monasterios debía de encontrarse una copia total o parcial de este último códice o de alguno emparentado con él, como *M*. Tienen casi idéntica dedicatoria que *A*, como hemos visto, los códices *eNPY* y muy similar a la de *K*, los cinco restantes, *fHqxy*.

5. Así pues, ¿es o no es original la dedicatoria a Sisebuto que se halla por primera vez en el código *K*, de la familia itálica, no presente en los manuscritos de la rama hispánica ni en la mayoría de los mixtos?

A. Respuesta afirmativa

Importantes especialistas dan como auténtica, casi todos con dudas y matices, la dedicatoria de *Etymologiae* por parte de Isidoro al rey Sisebuto hacia 621.

M. Reydellet en su imprescindible artículo para el conocimiento de la transmisión manuscrita de las Etimologías de Isidoro de Sevilla afirma (1966: 435) que esta obra fue dedicada al rey visigótico Sisebuto, muerto en 621: «On sait que les *Origines*¹ on été dédiés par Isidore à Braulion. Mais d'abord elles l'avaient été au roi Sisebut... On peut conjecturer qu'Isidore a changé le nom du destinataire après la mort du prince en 621». El autor francés basa sus afirmaciones en el hecho de que numerosos manuscritos recogen la dedicatoria al monarca (Reydellet anota los códices *yfqHAKLYe*), pero en ningún momento se refiere a la solidez de los testimonios ni a la fuente de donde proceden, dando igual valor a los códices *K* y *L*, s. VIII, del grupo itálico, los primeros que recogen, de forma peculiar, como hemos visto, el nombre de Sisebuto, que al resto de códices citados, híbridos de las dos familias fundamentales, la hispánica y la itálica.

Díaz para defender su tesis se refiere igualmente a algunos de los manuscritos que cita Reydellet, concretamente *Ae*, mixtos ambos, pero no elabora un estudio del *stemma codicum* que avale sus deducciones. De todas maneras, en este punto de su magna introducción de las Etimologías las dudas le asaltan continuamente, como resistiéndose a aceptar la veracidad del dato, y concluye: «Queda la posibilidad, alguna vez expresada, de que, dedicada la obra a Sisebuto, después de muerto el rey se cambiara el nombre del destinatario. Esta explicación se presta a numerosas objeciones, ya que nada resuelve, sino al contrario, en la contienda por las consecuencias de la petición inicial de la composición» (1982: 173).

Codoñer (2005: 296-299) también manifiesta sus dudas respecto a la dedicatoria: «...si pensamos que la primera parte de las *Etymologiae* es la dedicada —si lo fue— a Sisebuto, tuvo que ser anterior a 621», aunque en su conclusión final afirma: «Parece evidente que una de las redacciones fue dedicada a Sisebuto. Es menos evidente cuál de ellas fue: ¿consistía en dos bloques seguidos ya de la enciclopedia o aislados?, ¿estaba completa ya la primera parte o constaba solo de algunos libros?».

Martín se apoya para sus afirmaciones en los estudios de los dos primeros y en el texto de la edición de Lindsay, aceptando sus conclusiones. Afirma Martín (2006: 78-79): «El hecho de que en la mayoría de los códices de las *Etymologiae* esta misma epístola dedicatoria aparezca dedicada a Braulio tiene una explicación muy sencilla: cuando hacia 632 / 633 Isidoro envió su famoso código de las *Etymologiae* a Braulio, naturalmente substituyó el nombre de Sisebuto (*domino et filio Sisebuto*) por el de Braulio (*domino meo et dei seruo Braulioni episcopo*) como cortesía obligada hacia éste último y porque, sin duda, parecía absurdo ya dedicar la obra a un muerto».

¹ *Origines* es el otro título que se encuentra en los cód. para designar las *Etymologiae*, aunque es más frecuente éste.

Esta explicación presente en Reydellet (1966: 435), Díaz y Martín, como acabamos de ver, argumenta que Isidoro envió su códice a Braulio en 633 y cambió la dedicatoria original al monarca por la dirigida al obispo zaragozano, pero ¿cómo sabemos que la dedicatoria original estaba destinada a Sisebuto? En ninguno de los ejemplares antiguos aparece la obra dedicada únicamente al rey, estando en todo caso compartida con Braulio en algunos códices deudores, reiteramos, de la línea itálica.

Por otra parte, punto fundamental, Isidoro en dicha carta sexta (*En tibi*) se limita a repetir el saludo presente en las cartas tercera, cuarta y quinta dirigidas a Braulio obispo:² *Domino meo et Dei seruo Braulioni episcopo*, por lo que suponer que tal salutación sustituyó a la dedicatoria al monarca constituye una hipótesis sin base firme. Es más, dicho saludo, idéntico en las cuatro últimas cartas de Isidoro a Braulio, no puede ser considerado estrictamente como dedicatoria de la obra, sea a Sisebuto o a Braulio, sino que constituye el sencillo encabezamiento de una carta, como se puede comprobar por las otras tres misivas.

Martín (2006: 90) en su conclusión final manifiesta lo siguiente: «Sea como fuere, sólo hacia finales del a. 632 ó ya entrado el a. 633, Isidoro, con graves problemas de salud, se decide a dar por concluido su trabajo y envía una copia del mismo a Braulio, rogando a éste que revise cuidadosamente su copia y la corrija allí donde lo considere oportuno. Este códice contenía una nueva epístola dedicatoria destinada a Braulio, ¿pero Isidoro quiso dedicarle el códice o la obra? Es difícil saberlo».

R. Miguel (2014: 109-110) participa también de la opinión de los estudiosos antes citados con alguna duda final: «La historia de este tratado ha recibido hasta la fecha la atención de numerosos investigadores, especialmente en lo que respecta a las distintas fases de su concepción y redacción; sin embargo, hay aspectos que todavía permanecen sin aclarar. Tanto los textos que nos informan de estos aspectos como los rasgos que emergen del análisis de la tradición manuscrita nos hablan de por lo menos dos versiones de las *Etymologiae*. En primer lugar, una más temprana dedicada al rey Sisebuto, cuya fecha *a. q.* es 621, año del fallecimiento del monarca, que es mencionado en algunos de los manuscritos más antiguos. Posteriormente, hay una segunda versión, enviada a Braulio de Zaragoza († 651) sobre el 632-633. Isidoro pide a Braulio que corrija la obra; el zaragozano realiza las citadas correcciones y además añade su correspondencia con Isidoro al inicio de la enciclopedia. En el análisis de la génesis y difusión de las *Etymologiae* hay dos cuestiones principales. En primer lugar, a quién dedica realmente Isidoro sus *Etymologiae*, ya que hay pruebas fehacientes de su envío a dos destinatarios...». La investigadora no nos dice en qué códices se encuentra la presunta primera edición dedicada al rey y la segunda destinada a Braulio y en qué se diferencian.

El historiador J. Orlandis (1992: 112) se alinea igualmente junto a los anteriores estudiosos: «El rey Sisebuto ocupó un lugar destacado en el mundo cultural español del siglo VII, dentro del marco de la brillante ‘era isidoriana’, y a él dedicó el propio san Isidoro de Sevilla las primicias de las *Etimologías*: «Como te he prometido —escribía al rey el obispo hispalense— te envío ahora la obra acerca del origen de ciertas cosas...». Así rezaba la dedicatoria de una primera redacción de las *Etimologías*

² Las dos primeras cartas están dirigidas a Braulio cuando ocupaba el cargo de arcediano. Éste es el saludo en la 1.ª: *In Christo domino et dilectissimo filio Braulioni arcediano Isidorus*. El saludo en la 2.ª es parecido: *In Christo karissimo et dilectissimo fratri Braulioni arcediacono Isidorus*.

más breve que la definitiva y terminada antes del año 619, fecha del fallecimiento del monarca. Bien se merecía el más culto de los reyes visigodos que Isidoro le dedicase la más célebre de sus obras». No da, sin embargo, Orlandis referencia alguna de sus fuentes ni de la edición abreviada, inexistente en los códices hoy conservados.

Según, pues, la hipótesis afirmativa, Isidoro habría dedicado su magna obra a Sisebuto antes de 621, año de la muerte del monarca, atendiendo a que la nota presente en *K* y *L* es auténtica y no manipulada. Esta nota, presente solamente en algunos códices, podría estar tomada de apógrafos antiguos de la rama itálica desaparecidos y no necesariamente de los antes citados. El ejemplar de *Etymologiae* dedicado a Sisebuto no habría contenido el texto completo, sino solo quizá el de los diez primeros libros o bien el de los libros 1-3 y 7-9, cuya coherencia es manifiesta y su presencia, seguramente, la más antigua en la enciclopedia isidoriana. Tal dedicatoria de 621 habría sido incluida más tarde por Isidoro en el códice que envía en 633 a Braulio. La dedicatoria a Braulio, presente en la mayoría de códices, sería solamente un arreglo para eliminar la hecha al monarca anteriormente, ya que éste había fallecido años atrás.

B. Respuesta negativa

Es la defendida por nosotros y se apoya en estos argumentos:

a) El tercer copista participante en la escritura de la introducción del códice *K*, un monje de Bobbio, teniendo a la vista un ejemplar del tratado *De natura rerum* del propio Isidoro, quiso aplicar a las *Etymologiae* la misma fórmula de dedicatoria presente en ese tratado, alterando la dedicatoria original a Braulio. En efecto, el *De natura rerum* está dedicado al rey Sisebuto por Isidoro en estos términos: *Domino et Filio Sisebuto Isidorus*, muy similares a los que emplea el tercer copista de la introducción a las Etimologías en el códice *K*: *ad Sesibutum suum scilicet dominum et filium*. No hay que olvidar que la mayoría de los capítulos de *De temporibus*, segunda parte del libro 5 de las *Etymologiae*, están estrechamente relacionados con los ocho primeros capítulos de dicho tratado *De natura*, por lo que la tentación de un copista que conocía tal tratado de incluir también la dedicatoria al monarca no puede parecer extraña.

Este mismo tratamiento hacia el rey se encuentra también en la primera carta de Braulio a Isidoro, que el copista tiene ante sus ojos y acaba de copiar: *Gesta etiam synodi... quaeso ut uestro instinctu a filio uestro domino rege nobis dirigantur cito*.

En otras partes del texto del libro 5 (cf. *De temp.*, cap. 12 = *Etym.* 5, 39) es perceptible la presencia en *K* de otra obra de Isidoro, la *Chronica*, por lo que podríamos encontrarnos ante alteraciones del texto original por parte de copistas que conocen otras obras isidorianas y las utilizan puntualmente.

El códice mixto *Zofingen, Stadtbibl.* P. 32 (*Z*), escrito en St. Gallen, segundo tercio del s. ix, deudor de los ejemplares mixtos franceses *Df* en la primera parte, *De legibus*, del libro 5, y del códice italiano antiguo *K* en la segunda parte, *De temporibus*, incluye en este orden, después del libro 3 de las Etimologías el tratado isidoriano *De natura rerum* con la dedicatoria conocida: *Incipit liber ysidori de rerum natura ad sysepulum regem. Domino et filio sysepulo ysidorus*, cuyo parecido con la dedicatoria presente en el códice *K* es claro.

El tratado *De natura rerum* se encuentra además en otro códice sangalense, el 238, escrito hacia 760-780 en la propia abadía de St. Gallen, cuyo inicio es el si-

guiente: *Incipit Liber Rotarum Sancti Hysidori. Incipit Prolocus sancti hysidori episcopi. Domino et filio siseboto hysidorus.*

Por su parte, el también códice mixto *Cesena, Bibl. Malat. S. XXI. 5 (c)*, escrito en un monasterio del norte de Italia a principios del s. IX, incluye la *Chronica* isidoriana completa en lugar del último capítulo, el duodécimo, esto es, *De descriptione temporum*, de la segunda parte del libro 5 de las Etimologías, señal de la presencia en el norte de Italia de obras isidorianas. El tratado isidoriano *Chronica*, según precisa J. C. Martín (2003: 241*-242*), se encontraba en su primera versión en el norte de Francia (Paris, Reims), en el centro también de Francia (Orléans, Tours, Fleury) en 623 y en el norte y centro de Italia en 625. La segunda versión se hallaría solamente en Reims y St. Vaast, así como en St. Gallen, Salzbourg o Wissembourg.

b) En las *Etymologiae*, ed. Lindsay, en el libro 3, 51, 2 y 53, 2, hay dos interpolaciones, incluidas entre corchetes, muy larga la primera (*Cui... aequinoctio*), breve la segunda (*Sol... sit*), extraídas del citado tratado isidoriano *De natura rerum*, como observa Reydellet (1966: 423). Pues bien, dichas interpolaciones se hallan solamente en los códices *K* y *M*, de la rama itálica, y derivados y en algunos mixtos, no hallándose en ningún ejemplar de la familia hispana. Ello quiere decir que las interpolaciones se hicieron sin duda en Italia, en Bobbio, lo que supone un fuerte respaldo para la hipótesis negativa sobre la dedicatoria a Sisebuto: los copistas italianos no solo habrían utilizado *De natura rerum* para incluir la dedicatoria de *Etymologiae* a Sisebuto, sino para introducir algunos párrafos adicionales.

c) El propio Braulio nos informa en la *Renotatio* de que el tratado *De natura rerum* fue dedicado por Isidoro a Sisebuto: *De natura rerum ad Sisebutum regem librum unum*, pero guarda silencio en relación con la dedicatoria de *Etymologiae*, la obra principal del arzobispo hispalense. Este hecho puede incluir interpretaciones diferentes, de las que una induce a pensar que Isidoro no dedicó su enciclopedia a Sisebuto, y otras quieren dar a entender que Braulio o bien no conoció la hipotética dedicatoria o bien la ignoró por razones personales. No hay que olvidar en todo caso que los códices de la rama itálica recogen la edición brauliana y siguen, por tanto, la división en veinte libros efectuada por el obispo cesaraugustano, incluyendo en su inicio parte del epistolario entre Isidoro y Braulio y no diferenciándose, por tanto, sustancialmente de los códices hispanos, por lo que se hace extraño que en éstos la dedicatoria sea solo para Braulio y en unos pocos, descendientes de la familia itálica o mixtos, sea doble para Braulio y Sisebuto.

d) Ildefonso en su tratado *De uiris illustribus*, cap. VIII, incluye una sucinta biografía de Isidoro, en la que ofrece una relación de sus obras: *Scriptis opera et eximia et non parua, id est: librum officiorum..., librum de natura rerum ad Sisebutum principem... Scriptis quoque in ultimo... librum Etymologiarum...* Como se puede observar, en el caso de *De natura rerum* Ildefonso alude a que fue dedicado a Sisebuto, callando en relación con *Etymologiae*. No hay que descartar, a nuestro juicio, de ninguna manera que estos datos los tomara el arzobispo toledano de la obra *Renotatio* de Braulio (¿de quién si no?), lo que disminuiría el valor de su testimonio, aunque J. C. Martín, editor de la *Renotatio*, cree sin vacilación que Ildefonso no conoció el opúsculo brauliano.³

³ Ildefonso de la relación de obras de Isidoro transmitida por Braulio no cita *Regula monachorum, De uiris illustribus, Chronica, De origine Gothorum*, además de dos títulos dudosos: *Liber numerorum* y

e) Al final del libro 5 de las *Etymologiae* se incluye, tomada de la *Chronica* de Isidoro, una referencia relativa a Sisebuto, procedente, creemos, de St. Gallen e incorporada a la mayoría de ejemplares de la familia mixta y al códice *r* de la rama itálica: *Huius quinto et quarto religiosissimi principis Sisebuti* (Yarza 2013: 175, ap. crít.).

Esta adición correspondiente a Sisebuto está tomada de la primera recensión de la *Chronica* de Isidoro (ed. Martín 2003: 204): *Fiunt igitur ab exordio mundi usque in eram praesentem, hoc est in anno quinto imperatoris Eraclii et quarto religiosissimi principis Sisebuti*. ¿Quién introdujo esta adición en la segunda parte del libro 5 de las *Etymologiae*, es decir, en *De temporibus*? La referencia no se encuentra en los ejemplares de las dos familias principales, la hispana y la itálica. A mi juicio, debió de incorporarla algún copista conocedor de la *Chronica* isidoriana, deseoso de incluir el nombre del rey visigótico, concretamente un copista de St. Gallen, donde había ejemplares de la *Chronica*, como nos da a conocer J. C. Martín (2003: 241*-242*). Al monasterio suizo llegaron, a finales del s. VIII - principios del s. IX, apógrafos de la familia itálica, que fueron empleados por los copistas de dicha abadía a la hora de elaborar códices mixtos conteniendo las Etimologías. La adición se encuentra en todos los ejemplares que integran el subgrupo de St. Gallen, *CGmpqSXx*.

f) A la vista de la tradición manuscrita conservada, no existe ninguna edición abreviada de las *Etymologiae* anterior a la definitiva, tal y como algunos estudiosos proponen. Algunos códices traen una división, la original muy posiblemente, de la primera parte de la obra en tres libros en vez de en diez (cf. Yarza 2013: viii ss.), pero no omiten nada del texto. Los manuscritos de la rama itálica recogen en un orden un poco diferente de la edición brauliana los diez primeros libros, no omitiendo igualmente nada de su contenido. Los ejemplares mixtos *A*, s. VIII, y *Q*, s. X, solo recogen los diez primeros libros (*A* omite también el libro 6, que en la familia itálica corresponde a *De medicina*), pero ello no quiere decir que transmitan una edición abreviada, sino, por razones que desconocemos, incompleta, al igual que *J* y *j*, del grupo itálico, que solamente transmiten los libros XII-XX.

Braulio en su segunda carta de la Introducción, año 633, pide a Isidoro un códice con el contenido completo de las Etimologías y le hace saber que los libros de la obra se encuentran, separados, en poder de numerosas personas: *Ergo et hoc notesco libros Etymologiarum, quos a te, domino meo, posco, etsi detruncatos conrososque iam a multis haberi* ('Además te hago saber que los libros de las *Etimologías* que te pido, señor, aunque desgajados y reducidos, están en manos de muchos').

A la vista de este texto alguien podría aludir a la publicación reducida de uno o unos pocos libros antes de la gran edición de Braulio, pero el caso es que tales ediciones no aparecen por ningún sitio, a no ser que sean consideradas así las de los códices *A-Q* y *J-j*, arriba citados, algo indefendible, en nuestra opinión.

De haeresibus. De las obras de Braulio solamente cita Ildefonso en su *De uiris illustribus* la *Vita sancti Aemiliani*, no aludiendo por tanto a la *Renotatio*. Quizá por todo ello J. C. Martín, editor de la *Renotatio* brauliana, afirma lo siguiente: «Este catálogo se vio ampliado en 636 con la noticia que el obispo Braulio de Zaragoza (631-651) dedicó al propio Isidoro a la muerte de éste, conocida como *Renotatio librorum d. Isidori* (BHL 4483). Unos veinte años después, otro obispo, Ildefonso de Toledo (657-667), sin conocimiento del opúsculo de Braulio, continuaba el tratado isidoriano con un nuevo *De uiris illustribus...*» (Cf. J. C. Martín, 2011, «La cultura literaria latina hispana en el 700» en *711 Arqueología e Historia entre dos mundos*, vol. 1, p. 54 (*Zona arqueológica*, 15, Alcalá de Henares).

g) La redacción definitiva de la segunda parte del libro 5 de las Etimologías, esto es *De temporibus*, fue llevada a cabo por Isidoro hacia 627, como se desprende de la última referencia en el último capítulo: *Heraclius septimum decimum agit annum*, es decir, años 626 / 627, fecha en la que el obispo hispalense une el último capítulo de *De temporibus*, esto es, *De descriptione temporum*, con el resto de capítulos y lo incluye en las Etimologías (cf. Yarza 2013: 175). Por tanto, al menos esta parte del libro 5 no estaba conformada tal como hoy la conocemos, ni incluida en las Etimologías en 621, cuando muere Sisebuto, por lo que no es fácil de saber cómo estaría conformada la obra cuando supuestamente le fue dedicada.

h) Hay otro argumento negativo de mucho peso, ya citado anteriormente: si la carta sexta y última, *En tibi... misi*, fue enviada, como admiten todos, por Isidoro a finales del año 633 a Braulio ¿cómo puede ser que, habiendo muerto Sisebuto en 621, aparezca en el códice *K* como uno de los dos destinatarios: *En uobis... misi*?

Si Sisebuto había muerto hacía doce años, no parece coherente que el obispo hispalense hubiera dedicado y enviado en 633 la obra al monarca fallecido como si estuviera vivo: *En tibi... misi* / *En uobis... misi*, pero los defensores de la dedicatoria a Sisebuto necesariamente deben echar mano de esa misiva en sus diversas formas para sostener su opinión, al no existir otro documento anterior que avale su teoría, encontrándose la carta *En tibi* de Isidoro a Braulio en todos los códices que transmiten la doble dedicatoria.

Debemos reiterar que el saludo inicial de Isidoro a Braulio en dicha epístola sexta es el encabezamiento habitual de una carta y no constituye una dedicatoria de las Etimologías por parte del obispo hispalense al cesaraugustano, que éste, por otra parte, bien hubiera merecido por su insistencia ante Isidoro para que terminara y le enviara un códice conteniendo las Etimologías, así como por la primera edición completa de la obra, que muy posiblemente preparó el propio Braulio.

i) Finalmente, un claro punto débil de la respuesta afirmativa se encuentra en el hecho de que la tradición manuscrita hispana solo recoge la carta destinada a Braulio, siendo herederas de la edición brauliana tanto la familia hispana como la itálica, por lo que es difícil de entender que la dedicatoria no se encuentre en una tradición, la mejor sin duda, y se recoja en la otra, más negligente y retocada y menos representativa, y especialmente en la mixta franco-suiza, deudora enteramente de las dos anteriores.

En resumen, según la hipótesis negativa Isidoro no habría dedicado la obra a Sisebuto y la nota presente en los manuscritos antiguos, s. VIII, de la rama itálica, *K* y *L*, códices hermanos, sería una falsificación del texto original, realizada por amanuenses de Bobbio que querían realzar la obra que estaban copiando e incorporaron la dedicatoria, adulterada, al monarca, tomándola de un códice que contenía el tratado *De natura rerum*.

De Bobbio la pobre dedicatoria presente en los códices *K* y *L*, habría pasado a la abadía suiza de St. Gallen, donde fue mejorada, como se observa en el códice sangalense 235 (*J*) y en su copia *j*, escrito en Reichenau. Los demás códices de la rama itálica *M* y *t*, s. VIII, y *k*, ss. IX-X, no traen dedicatoria porque les faltan los folios iniciales. Por último, el códice *r*, mediados del s. IX, recoge la obra como dedicada a Braulio, tomando este dato y otros de un ejemplar mixto.

Finalmente, el texto de Bobbio y de St. Gall viajó a un monasterio del norte de Francia, muy probablemente Corbie - Reims - St. Vaast, donde la epístola sexta de

Isidoro a Braulio, nuevamente manipulada, adopta ya carácter de dedicatoria en una decena de manuscritos mixtos.

Por tanto, la existencia de la dedicatoria de las *Etymologiae* a Sisebuto y de una edición destinada a él, como pretende, con interrogantes, Reydellet, a quien siguen importantes especialistas, es, cuando menos, a nuestro juicio, muy dudosa, por no decir ilusoria.

RELACIÓN DE MANUSCRITOS CITADOS

- A* Milano Biblioteca Ambrosiana L 99 sup., Bobbio.
a Città del Vaticano Biblioteca Apostolica Vaticana Reg. lat. 1953, Orléans.
B Bern Burgerbibliothek 101, Francia.
b Bern Burgerbibliothek 224, Francia.
C Leiden Bibliotheek der Rijksuniversiteit Voss. lat. f. 74, Ferrières.
c Cesena Biblioteca Malatestiana S. XXI. 5, Italia norte.
D Basel, Universitätsbibliothek F. III. 15, Fulda.
d Paris Bibliothèque Nationale de France lat. 10292, Francia.
e El Escorial P. I. 8, Septimania.
F Paris Bibliothèque Nationale de France lat. 7159, Francia, quizá Fleury.
f Reims Bibliothèque Municipale 425, Reims.
G St. Gallen Stiftsbibliothek 231-232, St. Gallen.
g Vercelli Archivio Capitolare 202, Vercelli.
H London British Library Harley 2686, Francia oeste.
h London British Library 3941, Bretaña.
I Bruxelles Bibliothèque Royale II 4856, Corbie.
i Madrid Biblioteca Real Academia de la Historia 76, S. Pedro de Cardena.
J St. Gallen Stiftsbibliothek 235, St. Gallen.
j Schaffhausen Stadtbibliothek Ministerialbibliothek 43, ss. X-XI, Reichenau.
K Wolfenbüttel Herzog August Bibliothek Weissenburg 64, Bobbio.
k Vercelli Archivio Capitolare 128, Italia norte.
L Città del Vaticano Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 5763, Italia norte.
l Paris Bibliothèque Nationale de France lat. 10291, Francia oeste.
M Cava dei Tirreni Archivio e biblioteca della Badia 2, Montecassino.
m München Bayerische Staatsbibliothek Clm 6250, Freising.
N Paris Bibliothèque Nationale de France lat. 7583, Francia norte.
n Reims Bibliothèque Municipale 426, Reims.
P Paris Bibliothèque Nationale de France lat. 7582, Francia.
p Città del Vaticano Biblioteca Apostolica Vaticana Pal. lat. 281, St. Gallen.
Q Oxford, Queen's College 320, Canterbury.
q Laon Bibliothèque Municipale 447, Mainz.
r Città del Vaticano Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 7803, Italia.
S Schaffhausen Stadtbibliothek 42, Mainz.
s Madrid Biblioteca de la Real Academia de la Historia 25, S. Millán.
T Madrid Biblioteca Nacional Vitr. 14, 3, Toledo / Mérida.
t Modena, Archivio Capitolare 0. 1. 17, Italia norte.
U El Escorial T. II. 24, Toledo.
u Paris Bibliothèque Nationale de France nouv. acq. lat. 2169, Silos.
V El Escorial &. I. 14, Toledo / Córdoba.
v Vercelli Archivio Capitolare 102, Lyon.
W El Escorial P. I. 7, Toledo.

- w *El Escorial* &c. I. 3, Castilla.
 X *St. Gallen Stiftsbibliothek* 237, St. Gallen.
 x *Vercelli, Archivio Capitolare* 58, Vercelli.
 Y *Valenciennes Bibliothèque Municipale* 399, St. Amand.
 y *Montpellier, Bibliothèque de la Faculté de Médecine* H. 53, Francia.
 Z *Zofingen, Stadtbibliothek* P. 32, St. Gallen.
 z *Einsiedeln, Stadtbibliothek* 167, Einsiedeln.

Son del siglo VIII los códices *AKMTtV*. Pertenecen al s. x *iQjxsz*, al s. XI *uw*. Todos los demás son del s. IX.

Los códices pertenecen a tres familias de manuscritos ya señaladas por Lindsay (1911: 42-53): α *francica*, β *italica*, γ *hispanica*, opinión que fue aceptada, con matices, por Reydellet (1966: 385 ss.), Díaz (1970) y Yarza (2013).

Los manuscritos registrados y estudiados por nosotros se repartirían de la siguiente manera: familia α , mixta: *BCDfGHXYAabcdeFghIilmNnPpQqSsvwxyZz*; familia β , itálica: *KMkJJrt*; familia γ , hispánica: *TUVWu*.

He elaborado la lista de manuscritos sirviéndome básicamente de los trabajos de Reydellet (1966: 389-391) y de Codoñer (2005: 274-275).

Bibliografía

- Codoñer, C., 2005, «Isidorus Hispalensis episcopus», en P. Chiesa & L. Castaldi (eds.), *La trasmissione dei testi latini del medioevo*, TE.TRA. 2. Firenze: 274-299.
- Díaz y Díaz, M. C., 1970, *Los capítulos sobre los metales de las Etimologías de Isidoro de Sevilla. Ensayo de edición crítica, con traducción y notas*. León: VI Congreso Internacional de Minería, 99 y ss.
- , 1982, «Introducción general» a *S. Isidoro de Sevilla. Etimologías*. Madrid: BAC.
- Edicto Arevaliana, 1798, in *Migni Patrologia Latina*, Roma.
- Lindsay, W. M., 1911 y 1985, *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum siue Originum Libri XX*, Oxford.
- , 1911, *The Editing of Isidore's Etymologiae*, C. Q., 5, 42-53.
- Martín, J. C., 2003, *Isidori Hispalensis Chronica*, Tournhout (CC SL, 112).
- , 2006, *Scripta de Vita Isidori Hispalensis Episcopi, Braulionis Caesaraugustani episcopi Renotatio librorum domini Isidori, Corpus Christianorum, SL, CXIII B*, Turnhout.
- Miguel, R., 2104, «Tópicos de los prólogos en las cartas introductorias a las *Etymologiae* de Isidoro de Sevilla», *Acme: annal della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli studi di Milano* 67:1, 109-132.
- Orlandis, J., 1992, *Semblanzas visigodas*. Madrid: Rialp.
- Reydellet, M., 1966, «La diffusion des *Origines* d'Isidore de Séville au Haut Moyen Âge», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome* 78, 383-437.
- Yarza, V., 2013, *Isidorus Hispalensis, Etymologiae V*, Paris.

Valeriano Yarza Urquiola

Facultad de Letras (Estudios Clásicos)
 Tomás y Valiente, s/n - Vitoria-Gasteiz
 vyarza@irakasle.net

Onomastikaren ekarpena populatzearen berreraiketan Euskal Herrian

The Contribution of Onomastics to the Reconstruction of Settlement in the Basque Country

Luis Mari Zaldua Etxabe*

Abstract

The aim of this work, a tribute to Joakin Gorrotxategi, is to analyze the distribution, significance and origin of some sel [enclosure] place names based on anthroponyms from ancient times and on latin suffixes in the hope that it may contribute to our understanding of settlement in the Basque Country. My starting point for this work is an article written by Gorrotxategi himself in 1993: «La aportación de la lingüística a la reconstrucción del poblamiento en el País Vasco» (The Contribution of Linguistics to Settlement in the Basque Country).

Keywords: *settlement, enclosure, Toponymy, Onomastics, Basque language, History.*

Laburpena

Joakin Gorrotxategiren ekarpena eskertzeko saio honen asmoa Antzinateko antroponimoak eta latinetiko atzizkiak oinarritzat dituzten saroi-izenen banaketa, zentzua eta etorkia aztertzea da, Euskal Herriko populatzearen berreraiketan lagun dezakeelakoan azertu ere. Horretarako, abiapuntua Eibarko irakaslearen 1993ko artikulua bat da: «La aportación de la lingüística a la reconstrucción del poblamiento en el País Vasco» argitalpena.

Hitz gakoak: *populatze, saroi, toponimia, onomastika, euskara, historia.*

* Euskal Filologian Doktorea. luismarizaldua@gmail.com. Eskerrak eman nahi dizkiet Patxi Salaberrri eta Jose Antonio Mujika irakasleei lan honi egindako ohar eta zuzenketengatik.

1. Atariko

Joakin Gorrotxategiren lan oparotik aukeraketa egitea ez da samurra, Antzinateko hizkuntza batekin baino gehiagorekin lotutako askotariko auzietan argi egiten dutelako. Labur beharrez, 1993ko artikulua bat hautatu dut saio honen saihetsetako, ezarri nahi ditudan zumitzen euskarrirako. Izenburuak argi adieraz ez badeza, «La aportación de la lingüística a la reconstrucción del poblamiento en el País Vasco» argitalpe naz ari naiz.

2016an nioenez, Patxi Salaberri Zaratiegiren azterketei esker, antrotoponimiarren ikerketa nabarmen aitzinatu da azken urteotan Euskal Herrian. Uxueko katedradun eta euskaltzainak Antzinateko antroponimoetan oinarrituriko toki-izenetan dauden atzizki nagusien sorburua, banaketa eta zentzua finkatu du eta horri esker, hau da, egon daitezkeen guztiak aurkitu eta haien azalpen etimologikoa emanda dagoen honetan, jatorri deantroponimikoa duten leku-izenak Mitxelenak (1964: 85) nahi zuen erara jorra daitezke, —etimologia sailekoei ez ezik—, geografia arloko irizpideei erreparatuz, hitz bitan, mapetan topoglosak irudikatuz. Hain zuzen, Salaberriren lan mardularen oinatzetan, jabetza (edo jatorria) adierazten duten toponimoak sortzeko, antroponimoei erantsiriko berrekailuek (*-ain, -ika...*) harrapatutako eremuei lotuko natzaie, besteak beste, saio honetan.

Jatorri deantroponimikoa duen izendapen mordo dago, baina, Euskal Herrian, askotariko entitate geografikoei izena ematen dietenak (herriei, baserriei...) eta, hori horrela delarik, aztergaia mugatzea beste erremediorik ez dut, toki murriztapenak alde batera, ezagutzen diren latinetik deantroponimo guztiak bildu, sailkatu eta aztertzeko ahalik ez dudalako. Gainera, zenbat eta corpus txikiagoa hartu, orduan eta sakontasun gehiago erdiets dezake ikerlanak, toponimo bakoitzari eskain dakiokkeen tartea asko zabaltzen da. Bestalde, entitate geografiko guztiek ez dituzte onomastika alorreko ikerketak egiteko erraztasun berak ematen, idatzizko agerraldi kopurua nabarmen aldatzen baita batetik bestera; herri-izenen idatzizko lekukotzen soka, konparaziora, baserriena baino luzeagoa eta joriagoa da.

Erabili nahi dudana hainbat hizkuntzalarik ahotan harturiko auzia da. Caro Baroja, adibidez, toponimia-eremuez mintzo da behin baino gehiagotan *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina* liburuan (1990 [1945]: 84, 94, 97, 103. or.) eta Mitxelenak (1966: 280) ere toponimia-esparruen azterketaren premia azpimarratzen du.

Alabaina, atzizkien eskutik marrazturiko toponimia-barrutien arloan, Aguden «Areas toponímicas en el País Vasco» da ezagutzen dudana berariazko argitalpen bakarretarikoa. Zorionez, jatorri deantroponimikoa duten herri-izen franko Caro Baroja, Mitxelena nahiz Salaberriren mailako adituek ikertu dituzte eta azken honek, gainera, hainbat leku-izen txiki ere aztertu ditu, baserriak batik bat. Esanak esan, toponimo nagusietan edo baserri-izenetan dauden atzizkiek adierazitako toponimia-eremuak bakarrik jorratzen ahalegintzea ere neurriz kanpoko eginkizuna litzateke, mostra kopurua handia baita oso bi sailetan. Aurreko guztia gogoan hartuta, gaurdaino espresuki joratu ez den aztergai txikia hautatu dut lanerako: Antzinateko antroponimoak eta latinetik atzizkiak oinarritako dituzten saroen izenak.

2015ean, *saroi* entitate geografikoaren banaketa, esanahia eta etorkia toponimiaren argitan garbitzen ahalegindu nintzenez, —onomastikaria izan ala ez—

Euskal Herriari buruzko Erdi Aroko iturriak husten dituenak sarri askotan euskal leku-izenen aurretik erdarazko *bustaliza*, *cubilar* eta *sel* generikoak aurkituko dituela azpimarratu nuen (Zaldúa 2015a: 175-176). Arreta pixka bat opa diona ohartuko da entitate geografiko horiek, sarroiak (eta kortak) alegia, izendatzen dituzten toponimoen artean gutxi batzuk, ARIA, GUMUZIO, ODEIKA edo OKIZ, esaterako, hurrenez hurren, *Arius*, *Comicius*, *Odinius*, *Oc(c)ius* antroponimoez eta *-ia* (*-ina*), *-o* (*-ano*), *-ika* (*-ica*) nahiz *-(i)(t)z* (*-nis*) atzizkiez osatuak diruditela. Esan gabe doa ez naizela lehenbizikoa antrotoponimoen artean sarroi-izenak badaudela ohartzen, eta ez da harritzekoa, halaber, Salaberri (2011b: 162) izatea horretaz jabetu den aurrenetakoa.

Hain justu, Uxueko irakasleak (*op.cit.*, 167) aintzat hartzeko moduko baieztapena egiten du *-ika* duten etxe-izenen kariatara: ez du uste (guztiak) erromatar garaikoak direnik, baina daitekeena iruditzen zaio zaharragoak diren aurreko batzuen gainean eraikiak izatea edo, bestela, izen bera zuten lekuetan egotea. Zegamako *Amiao* baserriak dira Salaberrik dioenaren testigantza garbia, ondoan dagoen *San Pedro* ermitan erromatar garaiko hilarria aurkitu baita. Badaude antzeko etsenplu gehiago, Meñakako *Mesterika* auzoa kasurako.

2015ko artikuluan (201. or.) *sarroi* / *korta* entitate geografikoaren honako definizioa proposatu nuen: aziendak gaua igarotzeko babesleku irekiak, baldintza egoikiengatik (orientazioagatik, orografiagatik, uragatik, landaretzagatik) aukeraturiko gunetan daudenak.¹ Sarroi / korta askok, baina ez guztiek, Erdi Aro Berantiarretik gutxienez, forma biribila izan dute, eta eite hori finkatzeko, erdian eta kanpoko aldean (neurri jakin batzuetara) lurrian sartutako harriak eduki dituztela ere nabarmendu nuen. Tankera berezia duten sarroiok Araban, Bizkaian, Gipuzkoan eta Nafarroan azaltzen dira, eta, Jakue Belakoaren arabera, gutxi izanagatik, segur aski, Zuberoan ere bai.² Oroit bedi, berebat, Euskal Herritik kanpo ez dagoela forma biribila eta neurri zehatzak dituen abeltzaintza eremu irekirik edo *sel*-ik.

Euskal sarroien (edo *sel*-en) jatorria behin betiko argitzeko dagoen arren, ongi begiratu gero, pentsa daiteke bat baino gehiago gizakiak antzinateko baliaturiko eremuetan daudela, jarraikortasuna egon dela gune horien ustiapenean aspaldidanik. Laburki mintzatuz, zenbait sarroi / korta zahar samarrak izan daitezke, baserriak eraiki aitzinekoak.

Aurrekoa gogoan harturik, Joakin Gorrotxategiren ekarpena eskertzeko saio honen asmoa, Salaberriren ekarpenaren oinatzetan, Antzinateko pertsona-izenak oinarritzat dituzten sarroi-izenen banaketa, zentzua eta etorkia aztertzea da, Euskal Herriko populatzearen berreraiketan lagun dezakeelakoan aztertu ere, zehazkiro Larkarrak ([2014]: 163, 182-183) *Euskara Batu Zaharra* (EBZ) deituriko hizkuntzaroaren aurreko sasoia hobeki ezagutzen.

¹ Jatorriz zilegimendietan zeudela eta multzoka banatuta azaltzen direla ere erantsi nuen.

² Zehatz-mehatz, Gipuzkoan zein Bizkaian sarroi / korta guztiek forma biribila (neurri finkoekin) eta hausterretza izan dute azken gizaldiotan, eta Arabako hainbatek ere bai. Nafarroan, besteak beste, hausterretza duten sarroiak egon dira Goizuetan, Baztanen, Bortzirietan eta Kintoan; cf. Gogeaskoetxea *et al.* (2009: 19).

2. Corpusa

2.1. Corpusaren berri astiro ematen hasi aurretik, lehenik eta behin, hautaketa egiterakoan hainbat saroi-izen alde batera uzteko aintzat hartu ditudan irizpideen berri eman nahi dut; aukeraren zergatikoak, nabarienak behintzat, laburki argitzeko gauza izango al naiz.

- Okerrekoa izan daitekeen aipamen bakarra besterik ez egotea: *Azquelayn* (1539-1542, *sel*; Zaldúa 2006: 103; Zizurkil; cf. *Aesquillius*, Solin & Salomies 1994: 8) *vs.* *Azelain* (Andoiango oinetxea).
- Estreinako aipamena zalantzazkoa izatea: *Gorbia* (1676, *sel*; Rementeria & Quintana 2012: 138; cf. *Corvius*, Solin & Salomies 1994: 61) *vs.* *Gorbeia* (aurkintza, Errigoiti, BFA, ErrM); *Amallo* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 88; Markina-Xemein; cf. *Amelius*³, Solin & Salomies 1994: 114; *Amalio*[?], Salaberri 2011b: 149) *vs.* *Amalloa* (1796; Kerexeta 1992: 685; *Amalloa*, auzoa, baserria, BFA eta MXM).
- Euskal Herritik kanpo (esparru erromantzean) ere dokumentatzea: *Longa* (1388, *sel*; Irigoien; 1975: 90; Mallabia; cf. *Longius*, *Longus*[?], Solin & Salomies 1994: 106) *vs.* *A Longa* (A Coruña); *La longa*, *Longa* (Asturias).
- Euskal eremuan forma erromantzea besterik ez azaltzea: *Çiorniga*³ (1487?, *sel*; Aierbe 1993: 203; Azkoitia; cf. *Sironius*, Solin & Salomies 1994: 172).
- Oinarria euskararen eskutik argitu ahal izatea: *Abodi* (1085, *cubilaribus*; Martín Duque 1983: 167-169; Orbaizeta-Otsagabia; cf. *Abudius*, Solin & Salomies 1994: 3) *vs.* *abo* ('aska'); *Airo* (1767, *sel*; Rementeria & Quintana 2012: 240, Nabarniz; cf. *Aidius*, Solin & Salomies 1994: 10) *vs.* *aido* ('haizea', 'mugimendua'); *Asquia* (1562, *sel*; Aierbe 1997: 196; Villabona; cf. *Ascius*, Solin & Salomies 1994: 23) *vs.* *aski* ('grama motako belarra'); *Laca* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 86; Berriatua; cf. *Laecus*, Solin & Salomies 1994: 100 edo *Lacius*, Solin & Salomies 1994: 100) *vs.* *laka* ('neurria', 'zerga'); *Masca*⁴ (1398, *sel*; Irigoien 1975: 90; Munitibar-Abartzegi-Gerrikaitz; cf. *Mascus*, Solin & Salomies 1994: 144) *vs.* *maska* ('bazka'); *Upo* (1532, *sel*; Gogeaokoetxea *et alii* 2011: 119; Areatza; cf. *Uppius*, Solin & Salomies 1994: 195) *vs.* *upo* ("terme de mépris", *OEH*).
- Aurreneko osagaia euskararen eskutik azaldu ahal izateaz gainera, latinetikoko balizko etimoak arlo fonikoan oztupo larriak erakustea (-L > -r-): *Okorin* (1072, *cubilare[m]*; Martín Duque 1983: 145, 146; Larrasoain [Anue]; cf. *Ocellius*, Solin & Salomies 1994: 130) *vs.* *oko* ('luku', 'mordo').
- Espero izatekoak ziren aldaketa fonetikoak (s- > z-) ez burutu izatea: *Saria* (1178, *cubilar*, Zaldúa 2012a: 475; Usurbil) *vs.* ZARIA; cf. *Salius*, Solin & Salomies (1994: 160).
- Azalpenik ez duten mudantza fonetikoak (*-io > -oi) egotea: *Galbosoy* (1550, *sel*; Gogeaokoetxea *et alii* 2011: 136; Artea); cf. *Calvisius* (Solin & Salomies 1994: 43).

³ Cf. *Zuñiga* (Nafarroa [Arabako muga]); ikus Salaberri (2011b: 148).

⁴ *Mujica corta* alonimoa dokumentaturik dago (1756, *sel*; Gogeaokoetxea *et alii* 2011: 121).

- Etimoa erabat ziurra ez izatea: *Garayo* (1406, *sel*; Díez de Salazar 1993: 60; Idiazabal; cf. *Careius*, Solin & Salomies 1994: 47; *Caleius*, *op. cit.* 1994: 42; ikus Salaberri 2015: 194); *Langarain* (1452, *sel*; Aierbe & Etchezarraga 1999: 45; Elgoibar eta Markina-Xemein; cf. **Lancarus* [*< *Plancus < Plancius*, Solin & Salomies 1994: 144]; ikus Salaberri 2015: 242, 243).
- Erdi Aroko patronimian parekoa egotea (ikus Salaberri 2011a: 59-60): *Alviz*⁵ (1398, *sel*; Irigoien 1975: 90, auzoa, baserria; Mendata; *Albius*, Solin & Salomies 1994: 11 eta *-nis*, Salaberri 2011a: 40, 59) *vs.* *Albiz* patronimoa, *< Albi + -(t)z* (Salaberri 2003: 150; 2011a: 60, 2013b: 204-205 eta 2015: 43); *Ciariz* (1208, *bustalizam*; Ostolaza 1978: 118-119; Nafarroa Beherea, Uharte Garazi?; *< Siarius* (?), Solin & Salomies 1994: 171; cf. *Ziario* toponimoa, Okondo) *vs.* *Azeariz*, *Aziariz* patronimoa (Salaberri 2003: 155).

2.2. Hogeita hiru dira guztira lan honen aztergai nagusia edo corpora osatzen duten saroi-izenak (ikus 6§): AIAZIO⁶ (1),⁷ AKETAİN (2), ALBIA (3), ANDURIO (4), ARIA (5), ARIZTAIN (6), ATXIRIKA (7), AUSPAZIO (8), AZTIO (9), GUMUZIO (10), KETURA (11), LAUZIRIKA (12), LOZIA / LOZIO (13), MUTXIZ (14), ODEIKA (15), OKIZ (16), OKOZIKA (17), ORDORIKA (18), PERTIKA (19), TROBIKA (20), TXISPIO (21), ZARIA (22) eta ZEPTAUA (23).

Lekukotasunen datei begiraturaz gero, estreinako aipamen gehienak 14. eta 15. gizardietakoak dira (9 eta 8 ale, hurrenez hurren), testigutza zaharragoak (2) nahiz berriagoak (4) badauden arren. Mostra antzinakoena (11. eta 12. mendetakoak) Nafarroan jasoak dira (ikus 6.1§).

Entitate geografikoei dagokienez, gehienak (erdia) baserriak dira egun: ATXIRIKA, OKIZ, LAUZIRIKA, MUTXIZ, ORDORIKA (BE),⁸ PERTIKA, TROBIKA (BE), ARIZTAIN, AIAZIO, TXISPIO,⁹ ZARIA, ZEPTAUA; hauei GUMUZIO auzoa (BE) erants dakieke. Gainerakoak¹⁰ tontorrak / gailurrak¹¹ (LOZIO, ANDURIO, AZTIO) nahiz mendiak / hegiak dira (KETURA, AIAZIO, AKETAİN). Zabalgune bakarra dago (ALBIA).

Erakuskari gehien dauden lurraldeak Bizkaia (11) eta Gipuzkoa (8) dira; Araban eta Nafarroan bina adibide besterik ez daude. Atentzioa ematen du Erresuma zaharrean dagoen lekukotza urritasunak, hura delako saroi gehien egon den lurraldea. Baitzateke horretaz zer esanik.

Antrotoponimook (ZARIA eta ZEPTAUA izan ezik) bi multzotan banatzen dira. Bata iparraldean (itsasotik aski gertu) dago eta bestea hegoaldean; bigarren honek isurien banalerroa bizkarrezurtzat du. Iparraldeko multzoaren etsenplu gehienak Bizkaian daude eta hegoaldekoarenak Gipuzkoan. Bi sortek sartalde-sortalde norabideari jarraitzen diote eta ez iparralde-hegoalde lerroari.

⁵ Cf. *Albiz* auzoa (Sestao), *Albiznagusia* baserria (Ibarrangelu), *Albiz* baserria (Arantza), *Albiztur* herria (Gipuzkoa) eta ALBIA.

⁶ Arauturiko forma. Etzandako idazkera larriz adierazitakoak ihaturiko toponimoak dira.

⁷ 1. mapan dagokion zenbakia.

⁸ Baserria ez ezen, biztanle entitatea da.

⁹ Eroritako baserria, etxola.

¹⁰ Entitate geografiko ezezaguna dutenak: AUSPAZIO, OKOZIKA, ODEIKA, ARIA.

¹¹ ZARIA mendi-izena ere bada.

Aurreneko taldearen topoglosa Mungia-Galdakao parean hasten da eta Zestoa-raino iristen da. Bigarrenarena Zigoititik Enirio-Aralarko Mankomunitatearen esparruraino doa. Hegoaldean dagoen lekukotasuna Zigoitiko KETURA da (ikus 1. mapa). Xehetasunetan sartuz gero, iparraldeko taldearen lurraldearen muina Munitibar-Abartzegi-Gerrikaitz eta Markina-Xemeinen dago. Alabaina, hegoaldeko multzoaren erdigunea finkatzea ez da erraza, erakuskariak, nolabait esan, ezker-eskuin banatuak daudelako; nonbait ezartzekotan, apika Aizkorri-Aralar mendilerroetan jarriko nuke.

Mostrak honako udalerrietan daude; iparraldeko multzoa: Galdakao, Mungia, Busturia, Muxika, Munitibar-Abartzegi-Gerrikaitz (2), Makina-Xemein (2), Ziortza-Bolibar, Amoroto, Berriatua, Mendaro eta Zestoa-Azpeitia (2); hegoaldeko multzoa: Zigoitia, Aramaio, Oñati, Zegama, Zaldibia-Lazkao, Enirio-Aralar eta Erregenea. Errenteria-Oiartzun eta Arnegi dira bi multzo nagusietatik kanpo daudenak.

Bidenabar, diodan jatorri deantroponimikoa duten saroi-izen guztiak (ZARIA eta ZEYTAUA izan ezik) latinaren aurreko jatorri indoeuroparra duen *-ama* atzizkiak harrrapatzen duen eremuaren barnean edo ondoan daudela (ikus 2. mapa). Saroi-izen gehienek, azkenik, beste antroponimo batzuk dituzte ondoan, udalerrri berean.¹²

2.3. Bistan da corpora murrizta dela, saroi-izenen artean ez direla asko Antzinateko pertsona-izenak eta atzizkiak osagaitako dituztenak; balizko 2.000 bat aletik 20 pasatxo. Hain justu, Araban 81, Bizkaian 470, Gipuzkoan 730 eta Nafarroan 768 saroi lekukotu ditut gaurdaino, baina gauza ezaguna da Jaurerrian, adibidez, gehiago (600 inguru) izan zirela (ikus Gogeaskoatexea *et alii* 2009: 30). Iparraldeari dagokionez, 110 bat *olha* (edo *cujalar*) ezagutzen dira han.¹³ Bestalde, zaila da, ezinezkoa ez esateagatik, euskal eremuan zenbat antroponimo txiki dagoen jakitea. Bi etsenplu jartzearen, Bizkaian, esaterako, *-(i)(t)z* atzizkia duten ehundik gora deantroponimo daude (cf. Agud 1973 [1962]: 50), eta izen txikiak dira gehienak, oikonimoak (base-riak) arrunki, sarri askotan auzo bati edo biztanle entitate bati izena eman diotenak. Era berean, ez dira ehundik urruti ibiliko Jaurerrian *-ika* berrekailua duten deantroponimoak eta, nagusiki, mikrotoponimoak dira, etxe-izenak hain zuzen. Goikoak bi adibide besterik ez dira, sail luzeagoa ekar daitekeelako.

Urritasunaren arrazoi nagusia saroi-izenen izatean datza, oso gutxi baitira oro har haien artean pertsona-izenak osagaitzat dituztenak. Oroit bedi, jatorriz, saroiak esku-bideak direla funtsean, ez jabetzak, denboraren buruan zilegimendietako espazioaren (eta baliabideen) ustiapen aukera hori, neurri handi batean, erakundeen (Elizaren, udalen...) eta norbanakoen (erregeren, jaunen...) esku geratuagatik, jabetza bihurtuagatik. Bestalde, saroiak multzoka baliatu dira, hau da, gutxi dira saroi bakarra eduki duten erakunde edo norbanakoak; onuradunek saroi multzoak izaten zituzten maizenik (7, 22, 79...). Norbaitek ikus ez badeza, argibide batzuk eskainiko dizkiot.

Goizuetan (*Anizlarrea* barrutian) 80 bat saroi ezagutzen dira eta ez dago pertsona-izena oinarritako duen bakar bat ere. Ez da harritzeko, Erdi Arotik, hango saroi gehienak Orreagako monasteriorenak izan direlako. Hala berean, Urumeako Zilegimendietan (Donostia-Hernani-Urrietan) 40 bat saroi zerrendatuta ditut eta pertso-

¹² Salbuespenak, hurbilean pertsona-izenetan oinarrituriko toponimorik ez duten bakarrak, ТРОВІКА (Mungia), ТХІСПІО (Mendaro) eta ZEYTAUA (Arnegi) dira.

¹³ Nussy Saint-Saëns-ek (1955: 90) biltzen duenez, 1506. urtean 107 ola zeuden gutxienera jota Zuberoan.

na-izena oinarritzat duketen bi daude, *Amunola*¹⁴ eta *Mendabio*. Aralarko alderdi giputzearan, Enirio-Aralarko mankomunitatearen eremuan, 86-92 saroi egon dira; 15. gizaldirako dokumentatzen dira guztiak. Zortzi dira, hobenera jota, antroponimoak lehen tokian izan ditzaketanak: AIAZIO, *Gomezsarroia*, *Loiolasarroia*, SOLLATZ (ikus 6.3§), *Beaskin?*, *Beaskinarte?* eta *Mendotzarte*.¹⁵ Bizkaian, azkenik, Ziortzako monasterioaren eta Bolibarren kortak (saroiak) biltzen dituzten 1388ko eta 1398ko zerrendetan, 98tik 13 eta 42tik 7 dira hurrenez hurren pertsona-izenak osagaitako dituzten adibideak. Horrenbestez, saroi guztiak aintzat hartuz gero Antzinateko pertsona-izenetan oinarrituriko izendapenak urri dira, baina antroponimoak lehen osagaitzat dituztenei bakarrik erreparatzen bazaie, ez dira hain gutxi, hainbatekoa aldatu egiten da.

Bestetik, gauza jakina da saroi asko baserri bihurtu direla denboraren buruan, hots, baserri asko saroiak direla jatorriz, damurik, alde eta aldi oro aldaketa horren lekukotasunik egon ez arren. Oroit gaitezten Bizkaian *-(i)(t)z* atzizkia duen baserri-izen mordo dagoela, eta *-ika* dutenak ere ez direla gutxi. Ildo beretik, badira Gipuzkoan *-ano* (ikus Zaldúa 2016: 212) nahiz *-ain* atzizkiak dituzten baserri-izen franko. Hori horrela izanik, daitekeena da baserrien sailean lan honetan aintzat hartu ez ditudan jatorri deantroponimikoa duten saroi-izenak egotea.

Azkenik, hautaketa egiterakoan alde batera utzitako saroi-izenen artean ere Antzinateko antroponimoak oinarritzat dituzten etsenpluak egon daitezke, hau da, lan honen oinarritzko corpusa osatzeko erabilitako irizpideek ere aztergaiaren murriztasuna lagundu bide dute menturaz.

3. Osagaiak eta osaketa

3.1. Corpusean *-ika* eta *-ano* dira naroenak jabetza adierazten duten toponimoak sortzeko pertsona-izenei erantsirik atzizkien artean, zazpina erakuskarirekin:¹⁶ ATXIRIKA (Bizkaia [B]), LAUZIRIKA (B), ODEIKA (B), OKOZIKA (B), ORDORIKA (B), PERTIKA (B), TROBIKA (B); AIAZIO (Gipuzkoa [G]), ANDURIO (G), AUSPAZIO (A), AZTIO (G), GUMUZIO (B), TXISPIO (G), ZEPTAU (Nafarroa Beherea [NB]). Ondoren, *-ina* da joriena, baina honen testigantzak ez dira aurrekoen erdira iristen: ALBIA (Nafarroa [N]), ARIA (G), ZARIA (G). Badaude *-ain* eta *-(i)(t)z*-en bina mostra ere: AKETAİN (G) eta ARIZTAIN (G) nahiz MUTXIZ (B) eta OKIZ (B). Urriena *-ana* da (KETURA; Araba [A]).

Bestetik, hauek dirateke atzizkiak hartu dituzten Antzinateko antroponimoak: **Adiestus* (cf. *Adiectus*; ARIZTAIN), *Acirius* / *Acilius?* (ATXIRIKA), *Aiasius* / *Aiacius* (AIAZIO), *Albius* (< *Albinus*; ALBIA), **Aquitus* (cf. *Aquitiis*; AKETAİN), *Arius* (ARIA), *Astius* (AZTIO), **Auspasius* (cf. *Aspasius*; AUSPAZIO), *Sextus* (ZEPTAU), **Ceturus* (cf. *Caetorius*, *Catullius*; KETURA), *Cispus* (TXISPIO), *Comicius* / *Gemucius* (GUMUZIO), *Lauselius* (LAUZIRIKA), **Losius* (cf. *Lossius*; LOZIA / LOZIO), *Manturius* (ANDURIO), *Mucius?* (MUTXIZ), *Oc(c)ius* (OKIZ), **Ocosius* (cf. *Ociusius*; OKOZIKA), *Odinius* (ODEIKA), *Ortorius* / *Ordericus* (ORDORIKA), *Pertenius* (PERTIKA), *Salius* (ZARIA) eta *Torbis* (TROBIKA).

¹⁴ Ez da etsenplu ziurra, apelatiboa izan daitekeelako.

¹⁵ *Mendoçarte* (1410, *sel*; Moraza 2010: 76); *Mendoza* < lat. *Ventutiis* antroponimotik (Salaberrri 2012: 223 eta 2012b: 323-324).

¹⁶ LOZIA / LOZIO-ren (B) kasuan *-ana* eta *-ano*, biak, egon daitezke.

Asko izen ezagunak dira, hots, sei izan ezik, Antzinateko antroponimoak bildu eta ikertu dituzten adituen lanetan aipatzen dira, dauden-daudenean. Erantsi beharra dago, gainera, dokumentatzen ez diren formak, gehienetan, egiantz handikoak direla, lekukotzen diren beste batzuekin alderatuz gero ikusten diren aldaketak arruntak direlako (diptongazioak, bokalen bateratzeak, asimilazio-disimilazioak...), ez dagoelako oztopo gaindiezinik fonetika arloan batzuek besteetatik eratortzeko.¹⁷ Zernahi gisaz, badaude salbuespenak, azalpen argirik ez duten mudantzak, ATXIRIKA nahiz MUTXIZ toponimoe-tan agituriko balizko sabaikaritzea lekuko (cf. Salaberri 2011b: 161).

Ezagunak diot, baina besterik da non agertzen diren eta zein iturri edo euskarritan. Adibidea jartzearen, *Acilius* dateke, izatekotan (ikus ATXIRIKA), lan honetan erabili ditudan saroi-izenen oinarrietatik Hego Euskal Herriko epigrafian ageri den barkarra, Angostinan (Bernedon) kausituriko inskripzio batean irakur daitekeen *Acilius C(aius)* filiazio gabeko *duo nomina*-n agertu ere (Ciprés 2006: 100). Harrian zizelkaturiko idazkunekin jarraituz, ohar bedi Pirinioen alderdi honetako epigrafian *nomina* naroenak diren¹⁸ *Sempronius*, *Aemilius/a*, *Valerius*, *Antonius* edo *Cornelius*-en arrastorik ez dagoela Antzinateko antroponimoak oinarritzat dituzten saroi-izenen artean, ezta *Porcius*, *Vibius*, *Aurelius*, *Pompeius/a*, *Fabia*, *Calpurnius*, *Lucretius*, *Oppius*, *Domitius*, *Sextius*-enik ere. Haatik, saroi-izenen oinarrian dauden antroponimoak Euskal Herriko toponimo nagusietan daudenekin erkatuz gero errepikatzen diren izen gehiago ikusten dira:¹⁹

1. koadroa

Saroiaren izena	Toponimo nagusia	Antroponimoa
ATXIRIKA	<i>Azilu</i> (A)	<i>Acilius?</i>
OKIZ	<i>Okia</i> / <i>Oquina</i> (A)	<i>Occius</i> , <i>Ocius</i>
ARIA	<i>Aria</i> / <i>Arina</i> (A), <i>Aria</i> (A), <i>Aria</i> (N), <i>Ariz</i> / <i>Aríñez</i> (A)	<i>Arius</i>
AZTIO	<i>Astiz</i> (N)	<i>Astius</i>
ALBIA	<i>Albeiz</i> (A)	<i>Albius</i>

3.2. Generoari erreparatuta antroponimoen aurreneko osagaia (ezabaturiko izen geografikoa) zein izan zitekeen eta zein ez antzeman daiteke neurri batean, hau da, *-ano* atzizkia duten saroi-izenek *tugurium* izan zezaketen esaterako zati generikoan, baina ez, konparaziora, *capana* (cf. Salaberri 2011b: 169; 2012a: 211; 2012b: 333; 2015: 37, 40). Hain justu, hamaika alek zati generikoan izen

¹⁷ Antroponimo guztiek *-ius* segida dute amaieran, hiru adibidek izan ezik. Ildo horretan, zenbait ikertzailereren aburuz, *-ius* atzizkia izen indigenei eransten zitzaizen *cognómina*-k eta *supernómina*-k sortzeko (cf. Ciprés 2006: 105), baina, Salaberriren (2011a: 59) iritziz, asko (genitiboko forman oinarriturik) hirugarren deklinazioaren ereduaren arabera markaturiko *-us* duten izenak dirateke jatorriz.

¹⁸ Araban *Sempronius*, *Porcius*, *Aemilius/a*, *Licinius*, *Valerius*, *Vibius*, *Aurelius*, *Pompeius/a*, *Fabia*, *Antonius*, *Calpurnius*, *Cornelius*, *Lucretius* eta *Oppius* dira ugarietak (Ciprés 2006: 104) eta Nafarroan, berriz, *Sempronius*, *Valerius*, *Aemilius*, *Antonius*, *Iunius* eta *Cornelius* (Castillo 1977: 130).

¹⁹ Atzizki bat baino gehiagorekin uztartu den antroponimorik ez dut kausitu saroi-izenen artean (cf. *Goroztitu* [Zeberio, Bizkaia] / *Goroztika* [Bizkaia] / *Goroziain* [Nafarroa], < *Crosius*; ikus Salaberri 2015: 43 eta 2011a: 155).

geografiko femeninoa eskatzen duen atzizkia dute (-ana, -ika, -ina); erdia baino gehiago Bizkaian dago: ALBIA (N), ARIA (G), ATXIRIKA (B), KETURA (A), LAUZIRIKA (B), ODEIKA (B), OKOZIKA (B), ORDORIKA (B), PERTIKA (B), TROBIKA (B), ZARIA (G). Zazpi saroi-izenek, berriz, zati generikoan izen geografiko maskulinoa behar duen atzizkia dute (-ano); gehienak Gipuzkoan daude: AIAZIO (G), ANDURIO (G), AUSPAZIO (A), AZTIO (G), GUMUZIO (B), TXISPIO (G), ZEZTAUA (NB). Azkenik, lau toponimok²⁰ lehenbiziko zatian izen geografiko maskulinoa nahiz femeninoa onartzen duen atzizkia daukate (-[i]/[t]z, -ain): AKETAİN (G), ARIZTAİN (G), MUTXIZ (B), OKIZ (B).

Lerro eta orri asko idatzi dira Antzinateko landa eremuko entitate geografikoei eta haien izendapenei buruz, jabetza adierazteko atzizkiak hartu dituzten antroponimoen aurretik zeuden ezabaturiko izenek adierazirikoari buruz, alegia. Garbi dagoena da guztien adiera ez dela erabat argitu eta ez dagoela iritzi bateraturik auzia ikertu duten egileen artean.

Antzinateko izen geografikoen korapilo luze bihurria askatzen ez naiz saiatuko hemen, noski, baina uste dut saroi-izenetan bide zeuden izen geografiko ezabatuak aztertzerakoan ezin direla toponimia nagusia jorratzean arrunki erabilitako entitate eta izen geografikoak bakarrik aintzat hartu.

Euskal Herriari erreparatuz gero, Caro Barojaren *Materiales*-en ondotik, aski zabaldua dago *pertsona-izena* + *-ain* edo *-anu* / *-ano* egitura duten antroponimoek, adibidez, *fund*-ak izendatzen zituztela (*op. cit.*, 60, 91, 92), baita ere *-ana villae*-ekin lotuta dagoela. Alabaina, saroi-izenek dihardudalarik, zaila dirudi *-ana* (edo *-ina*) atzizkiak dituzten deantroponimoek *villae*-ak izendatzea ('landetxea', 'abeletxea', 'lursail batetako etxaldea'), *rusticae* sailekoak izanagatik ere, gaurdaino ez baita munta horretako eraikinen aztarnarik kausitu saroi-izenetan; izatekotan, tamaina txikiagoko *villula* direlakoak izan beharko lukete. Ez bedi ahantz *villae*-ak nahiz *villulae*-ak nekazaritzarekin lotu izan direla arrunki (cf. Martínez 2006: 126 eta Fernández *et alii* 2014: 119), eta ez abeltzaintzarekin.

Guztiarekin, *fundus* direlakoak²¹ ('landa-eremuak', 'lursailak') ustia edo erein zitezkeen lurralde mugatu gabeak ziren, lanerako eta bizitzeko beharrezkoak ziren eraikinak (*villae*-ak) barruan zituztenak²² (Castillo Pascual²³ 2011: 42, 176). Ildo horretan, ikertzaile batzuek deritzote zenbait *fund*-k —*villae*-k izan ordez— barruan *casa* direlakoak zituztela, Mangas *et alii* (2014: 279, 285) lekuko. Esanak esan, *villae*-ak eta *fundus*-ak osagarriak ziratekeen. Nabarduretan sartuz gero, Caro Barojak (1990 [1945]: 82) biltzen duenez, *fund*-ak tamaina ertaineko jabetzak ziren. Hainbat azalera mintzo da Berako ikertzailea (260, 1000-1500 hektarea), guztiak saroi-izenak izan dutena baino handiagoak (2-34 hektarea).

Ager izeneko jabetzak ('alorra', 'saila', 'soroa') ustiatzeko eta lantzeko gizakiak beren naturako lur-eremuak ziren; hiri baten barrutiaren barruan zeuden eta esparru

²⁰ LOZIA / Lozio-ren (B) kasuan, dauden idatzizko lekukotzak direla eta, ezin daiteke ezer esan, hau da, zati generikoak maskulinoak edo femeninoak ote zen ezin da antzeman.

²¹ *Fundi excepti*: soldaduei emandako jabetzak (Castillo Pascual 2011: 176).

²² Egile batzuek, Martínez-ek (2006: 122) kasurako, eraikinak (*villa*-k) dituzten *ager* moduan definitzen dituzte *fundus* direlakoak.

²³ Inperioaren 1-3. gizaldietan osaturiko gramatikoen tratatuak ditu oinarri.

aski zabalak ziren (Castillo Pascual 2011: 41, 45). Zehatz-mehatz, herri-lurretan alokatzen ziren sailei *ager vectigalis* esaten zitzaien (*op. cit.*, 146); alde horretatik, neurri batean, saroi-en antza dute.

Vicus terminoaren esanahia are lausoagoa da. Ikertzaile batzuentzat ‘auzoak’ (Martínez 2006: 118-122), ‘etxe-multzoak’, ‘herrixkak’ (Castillo Pascual 2011: 247-248, 252) ziren, *pagus*-etan (hiri-barrutietan, auzoetan) kokatzen zirenak. Hirien menpe zeuden bizi-leku multzoak ziren aldetik, oinarrizkoak ziren haientzat euren lurraldea zaintzeko. Caro Barojaren (1990 [1945]: 120) iritzirako, berriaz, *vicus*-ak *villa* handien ondoan sortzen ziren etxe «gerrikoak» ziren. Laburbilduz, landa eremuko *vici*-ak askotariko tamaina zuten etxeen (eta familien) elkarketak ziren (cf. Castillo Pascual 2011: 252).

Locus direlakoak (‘lursailak’, ‘lekuak’) *fund*-en zatiak ziren, hau da, eraikuntzarik gabeko esparru mugatuak. Hiri baten barrutiaren barruan zeuden nekazaritzarako eta abeltzaintzarako gune aski zabalak ziren (Castillo Pascual 2011: 45). Bizileku sakabatuak ez ezik, transhumantziarekin lotutako (denboraldi baterako edo urte sasoi jakin baterako) egoitzak izan zitezkeen, kobetan zeudenak barne (cf. *cubilar*) eta, alde horretatik, saroi-en (*cubilar* direlakoekin) antza dute (ikus Martínez 2006: 125-126 eta Fernández *et alii* 2014: 120).

Saroi-en bagagozkie, badira ezabaturiko zati generikotako egokiak diratekeen entitate eta izen geografiko gehiago. Aurrenekoa *pascuus* (‘larretokia’) da. Hain zuzen, Castillo Pascualek (2011: 134, 138, 198) biltzen duenez, baziren herri-larreen artean (*pascua publica*) hirien eremutik at zeuden batzuk, *pascua extraterritoriales* izena zutenak. Oroit bedi *sel* hitzaren estreinako idatzizko aipamenean, 853. urtean (Cantabrian), «pascua quas vulgus dicit seles» irakur daitekeela (Flórez & Risco 1789: 321).

Aurreratu dudanez, *villae*-k izan beharrean, bazeuden, antza denez, *casae*-k bide zeuzkaten *fund*-ak, aurrenekoak baino xumeagoak ziren landetxeak, abeletxeak, baserriak zituztenak, alegia. Eraikuntza oinarrizkoenez ari naizelarik, ezin ahaztu, bestetik, *tugurium* direlakoak (‘etxolak’, ‘abeltzainen etxetxoak’), ezta *capana* izeneko behin-behineko bizilekuak edo egoitzak, eremu bateko larreek irauten zuten artean erabilitakoak (Mangas *et alii* 2014: 278-279). Azienda gobernatzeko azpiegitura edo baliabideen arloan, *cohors* (‘eskorta’, ‘ikuilua’) ere egokia dateke deantroponimoen zati generikotako, [*g*, *k*]orte / [*g*, *k*]orta-ren sorburua dela aintzat hartuz gero batez ere (cf. Caro Baroja 1990 [1945]: 128).

Esanak esan, saroi-izenetan ezabaturiko izen geografikoen *designatum*-ek adierazirik eraikinek nahiz lur-eremuek ezin zuten oso handiak izan, arrunki behintzat; batetik, abeltzaintzarako baliatu diren azpiegiturak xaloak izan direlako aztergai dudan lurraldean (ikus 4.4§ nahiz Zaldúa 2015a: 203) eta, bestetik, azalerari dagozkionetan, saroi-izen batzuk bata bestetik nahiko gertu daudelako, Ataungo AIAZIO eta Lazkao-Zaldibiako ANDURIO lekuko.²⁴

²⁴ AIAZIOEN ondoan *Bedama* saroi-a dago (Ataun); berebat, ARIZTAINEN ondoan *Bedama* saroi-a dugu (Zeztoa-Errezil). Ikus Zaldúa (2017).

4. Zenbait ondorio eta galdera

4.1. Jatorri deantroponimikoa duten saroi-izenetan ikusten diren atzizkien artean alde handia dago batetik bestera erakuskari kopuruaren aldetik, batzuek naragoak dira (*-ano*, *-ika*) besteak baino (*-ona*, *-ina*). Alabaina, ugaritasuna (edo urritasuna) ez da beti batekoa euskal eremu osoan, batzuetan mostren joritasuna lurraldearen arabera baita, zenbait berrekailuren lekukotasun gehienak alderdi eta lurralde jakinetan biltzen baitira. Laburzki mintzatzeko, lurralde batzuei hertsiki loturiko atzizki-esparruak daude. Espero izatekoa zenez, saroi-izenetan daudenekin marraz daitezkeen topoglosak oro har atzizki horiek harrapatzen dituzten lurraldeen barruan kokatzen dira, baina badaude xehetasun interesgarriak irudi horietan.

Has nadin *-ika* duten antroponimoekin. Indar-gune nagusia Bizkaiko ipar-sartaldean dago, Sollube eta Oiz mendiek egituratzen duten lurraldean (cf. Agud 1973 [1962]: 43). Ereku horretaz haraindi ere azaltzen da Jaurerrian, baina sartaldeko eta hegoaldeko muturretan hutsune nabarmenak daude, Gorbeia mendiaren inguruan (Orozko-Dima-Zeanuri-Otxandion), konparaziora, dagoena lekuko. Salaberrik (2012b: 329-333) biltzen duenez, bestalde, badaude *-ika* atzizkiaren erakuskariak Araban (*Alangua* [Agurain], *Artziniega*, *Berezeka* [Egilaz], *Deika* [Amurrio]) eta baita ere, menturaz, Nafarroan; hain justu, *Zabaldika* dateke etsenplu sortaldekoena (ikus 1. mapa); ikus (Salaberri 2011b: 169).

Saroi-izenetara etorritz, *-ika* duten zazpi aleak Bizkaian daude, atzizkiaren indargunearen muinean, alde batetik bestera 30 km dituen barruti batean egon ere (Mungia eta Markina-Xemein artean); haietatik lau 9 kilometroko tartean aurkitzen dira (Berriatua eta Ziortza-Bolibar artean). Oroit bedi, *-ano*-rekin batera, *-ika* dela berrekailu narroena aztergai dudana corpusean.

Hitza hitzari darraio, eta atzizkiak atzizkiari. Caro Barojak jasotzen duenez (1990 [1945]: 85, 86), *-ano* duten izenek *fundus*-ak izendatzen zituzten eta oso hedatuak zeuden Bizkaian, Araban eta Nafarroan. Ildo beretik, Salaberriren (2015: 37) arabera, *-ano* ugaria da Arabako herri-izenen artean. Atzizkiak harrapaturiko lurraldea itsasoan hasten da iparraldetik (*AV*, 471) eta hegoaldean Trebiñuraino iristen da. Sartaldean muga lausoagoa da, badaudelako orban garrantzitsuak Nafarroan (Lizarrerrian nahiz Iruñerrian)²⁵ eta Gipuzkoan ere azaltzen delako (cf. Agud 1973 [1962]: 43). Hitz batean, eskuaira modukoa egiten du *-ano*-k Euskal Herriko sartaldean (ikus 1. mapa); nolana ere, indar-gune nagusia Araban dagoela dirudi, erdiko aldean zehazkiro. Ez bedi ahantz, Mitxelenak (1969: 36) dioen bezala, toponimia-eremuen jarraikortasunerako joera nabarra dela, ez duela erabatekoa zertan izan.

Saroi-izenei bagagozkie, *-ano*-k zazpi erakuskari ditu, gehienak Gipuzkoan, eta besteak Araban, Bizkaian eta Nafarroa Beherean. Probinzian kausituriko adibideetatik hiru Goierrin²⁶ daude (Zaldibia-Lazkaon, Aralar-Ataunen eta Zegaman), bata bestetik ez oso urruti; laugarrena Bizkaiko mugatik gertu dago (Mendaron). Hala ere, Arabako testigutza iparraldean dago, Gipuzkoatik gertu, Aramaion zehazkiro. Bizkaiko mostra eta Nafarroa Beherekoa dira gainerako adibideetatik urrun dauden

²⁵ Urralgotin ere badira testigutzak, *Zerrenkano* adibidez.

²⁶ Latinetiko izen nagusi bat baino gehiago dago han (*Zerain*, *Lazkao*, *Gabiria*...).

bakarrak, azkenekoa batik bat, hurrenez hurren Galdakaon eta Arnegin azaltzen direlako.²⁷

Bizkaian eta Nafarroan agertuagatik, *-ana* femeninoaren eremu nagusia Araba da; Gipuzkoako toponimia nagusian testigutza gutxi ezagutzen dira. Argiena hegoaldean dago, Arabatik ez hain urrun; *Gabiria*-z ari naiz (ikus Salaberri 2011b: 163 eta 2015: 37). Gure aztergai nagusiari bagagozkio, *-ana* daraman saroi-izen bakarra Araban dago, Gasteiztik ez oso urruti.²⁸

Salaberrik (2015: 41, 42) jakinarazten duenez, *-inu* / *-ina* atzizkia duten herri-izenak *-ano* / *-ana* daukatenak baino urriagoak dira Araban. Besterik da, adibidez, Gipuzkoako egoera, *-ana* eta *-ina* duten izen nagusi bana daudelako (*Gabiria* eta *Oikia*). Saroi-izenei erreparatu gero, *-ina* duten hiru aleak aski barreiatuak daude; bi Gipuzkoan kokatzen dira (Azpeitia-Zestoan eta Oiartzun-Errenterian) eta hirugarrena Nafarroan dago (Probintziako mugatik nahiko gertu, Erregeanean).

Gauza ezaguna da *-ain* atzizkia duten toponimo nagusiak Nafarroako erdialdean azaltzen direla batik bat, baita erakuskari franko dagoela alderdi hartako toponimian (ikus Salaberri 2000: 113-115). Badaude, halere, zenbait mostra Araban (*Andoin*), Gipuzkoan (*Zerain*) eta Zuberoan (*Ozeraine*); Bizkaian, berriz, alerik ere ez (ikus 1. mapa).

-ain ez da, horratik, darabildan corpusean erakuskari gehien dituen atzizkietariko eta osagaitako duten bi saroi-izenak Gipuzkoan daude, bata Zestoan eta bestea Oñatin, hots, Nafarroako mugatik urruti.²⁹ Gauza ziurra izan ez arren, daitekeena da urruntasun horrek bi erakuskari horiek berrekailuaren indar-gunearen erdian daudena baino berriagoak direla adieraztea.

Azkenik, *-nis* genitibotik datorkeen *-(i)(t)z* atzizkiaren hainbatekoa ere ez da beti batekoa alde oro toponimia nagusian, Bizkaian, Nafarroan eta Iparraldean ugari samarra izanagatik (Salaberri 2011a: 33 eta 2013b: 204), Araban, adibidez, erakusgarri gutxiago dituelako, eta Gipuzkoan are gutxiago oraindik.

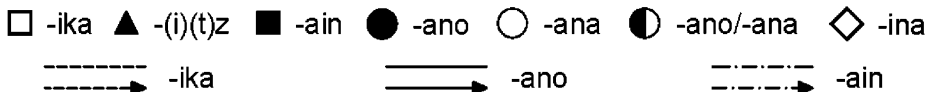
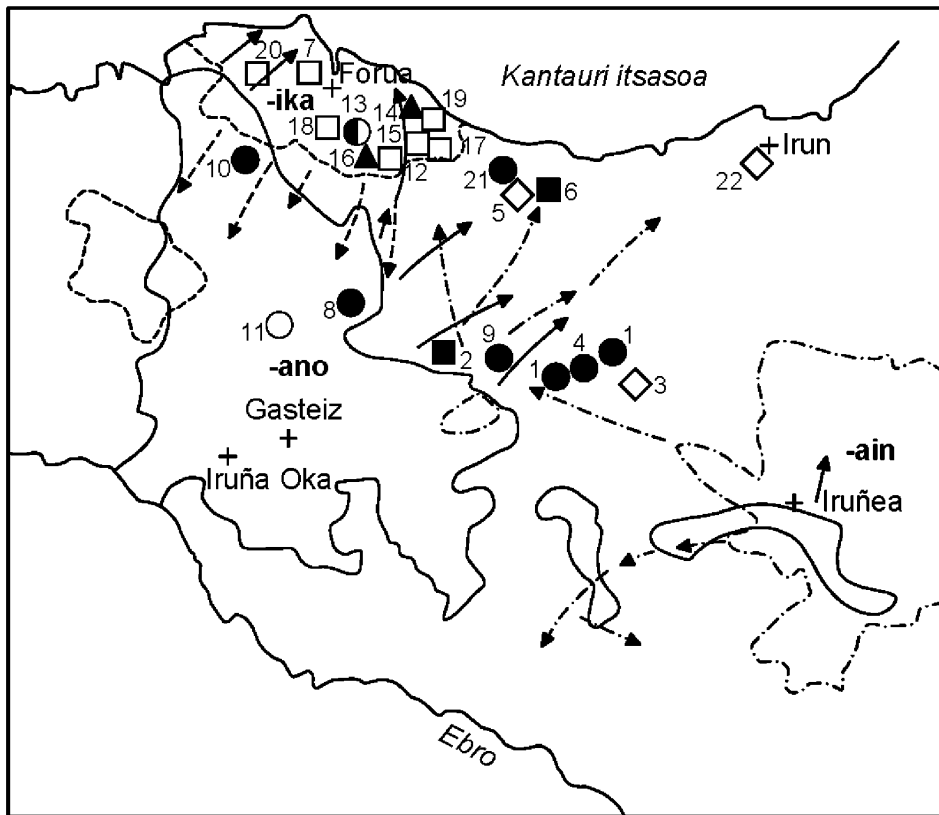
-(i)(t)z atzizkia duten bi saroi-izenak, *-ika* daukatenak bezala, Bizkaian daude, bata Amoroton, bestea Munitibar-Abartzegi-Gerrikaitzen (10 km-ko tartean), Forua-Gernikatik kilometro gutxira, beraz, berrekailu hori bera duten toponimo ugari dauden alderdian.

Laburbilduz, jatorri deantroponimikoa duten saroi-izenek Antzinatean toponimia eremuak zeudela berresten dute, salbuespenak salbuespen, toponimia txikian herri-izenetan dagoen banaketa errepikatzen baita neurri handi batean. Gorrotxategik (1993: 122) dioskun moduan, onomastika-eremuak eta hizkuntza-eremuak ezin dira gauza bertzat hartu, ez dute zertan bat etorri, baina sarri askotan estrapolazio sinetsgarria eta zentzuzkoa da hori, egia ez izatekotan, iraganean galdu zatekeen hizkuntza bat bizitzat jotzean besterik huts egingo ez lukeena.

²⁷ Azpimarratzekoa da, hala berean, *Zeztana* alde batera utziz gero, etsenplu horietan guztietan jatorri *-iano* segida egotea, denboraren buruan *-io* bihurtu dena.

²⁸ *-ana* nahiz *-ano*-rekin uztar daitekeen **Losius* (cf. *Lossius*) Bizkaian dago.

²⁹ Hartu duten bi antroponimoek *-t(i)us* segida dute amaieran (**Adiestus* [cf. *Adiectius*] eta **Aquitus* [cfr. *Aquitiis*]).

1. mapa

4.2. Salaberrik (2011b: 167) *-ika* (*-Vka*) eta *-ain* atzizkien esparruak osagarriak diruditela azpimarratzen du eta (onomastikarion) eginkizuntzat jotzen du bien erabilpenean loturarik badagoen ikusten saiatzea. Hain zuzen, daitekeena da bi toponimia-eremuon osagarritasunak atzizkiak aldi berean erabili zirela adieraztea.

-ika atzizkiaren topoglosari erreparatuz gero, ipar-sortaldeko muturra Bizkaiaren eta Gipuzkoaren arteko mugarekin bat dator hein handi batean. Diodanaren lekuko, Bizkaian ez bezala, oso gutxi dira Gipuzkoan *-ika* duten toponimoak; ezagutzen dudan bakarretariko bat Elgoibarko *Mortarika* aurkintza dateke.³⁰ Bizkaian —Gipuzkoarekin muga dauzen herrietan—, ordea, hainbat testigutza daude,³¹ bestek

³⁰ Beste bat Ataungo *Bazterrika* baserria da (ikus Salaberri 2011b: 168).

³¹ Araban ere badira testigutzak, Arratzua-Ubarrundian (*Gernika*) nahiz Donemiliagan (*Langarika*) esate baterako.

beste, Ondarroan (*Gorozika*, auzoa), Berriatuan (*Asterrika*, biztanle entitatea; *Gerika* gailurra; PERTIKA), Markina-Xemeinen (LAUZIRIKA; OKOZIKA), Zaldibarren (*Gatika*, baserria) eta Elorrión (*Lekerika* baserriak; *Mendraka*, auzoa, baserria). Horrenbestez, *-ika*-ren kasuan muga bat-batekoa eta erabatekoa da eta, espero izatekoa zenez, saroi-izenak ez dira salbuespena. Haustura larria da (cf. Mitxelena 1981: 299), baina ez dator bat sartaldeko eta erdialdeko euskalkien artean dagoenarekin (Mutriku-Elgoibar-Bergara-Oñati balizko lerroarekin), ezta *saroi* vs. *korta* mugarekin (Zaldua 2015a: 195), azken hau are sortalderago aurkitzen baita³² (Zestoa-Azpeitia-Seguran). Ikus 2. mapa.

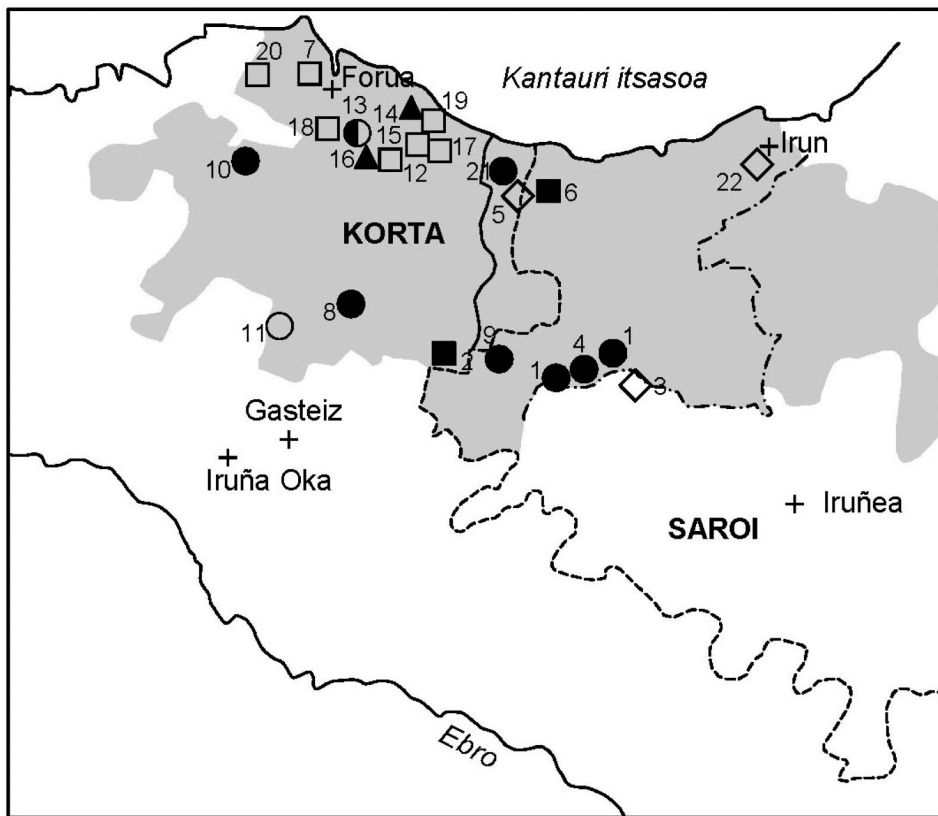
-(i)(t)z atzikiari dagozkionetan antzeko zerbait ikusten da, Bizkaian (Gipuzkoaren ondoan) dauden udalerrietan hainbat erakuskari daudelako (Ondarroan, Berriatuan, Markin-Xemeinen. Elorrión...) eta mugaren beste aldean, berriz, urri direlako; Bergaran, Elgetan (*Artiz*, baserriak) zein Oñatin ale bana (*Trokoniz*, aurkintza) baino ez.³³ Banaketa-eredu edo osagarritasun hori ez da, horratik, atzizki guztiekin gertatzen, *-ano* berrekailuan jatorri duten *-io*, *-ao*, *-iño* bukaeren kasuan, konparazioa, badaudelako erakuskariak bi alderdian.

Ur banalerroaren ipar isurialdean atzizkien zabalkundeak ez dio sortalde-sartalde norabideari jarraitzen, hegoalde-iparralde ardatzari baizik: *-ain*-ek zein *-ano*-k Gipuzkoara Nafarroatik eta Arabatik iritsitakoak dirudite; hala berean *-ika*-k Araba Bizkaitik ailegaturikoa ematen du. Halaber, oroit gaitezen Gipuzkoan *-VKa* atzizkiaren lekukotasunik ez dagoela ia; bai, ordea, Araban. Hegoaldean, haatik, gauzak oso bestelakoa dira, Iruña Oka-Gasteiz eta Iruña lotzen dituen balizko murraren azpitik, *-ano* eta *-ain* atzizkien eremuak ezker-eskuin luzatzen direlako, ez goitik behera.

Mitxelenaren «Lengua común y dialectos vascos» lanaren ondotik (1981: 307-308), onartua dago Erdi Aroaren hasmentan (frankoen garaian) batasunerako joera izan bide zela hizkuntzaren arloan (ikus Lakarra 2011 [2014]: 163, 183, 219), baina indar horren gizarte arloko arrazoia oraindik erabat argitzeke dago, eta, jakina, hizkuntzak ez dira bere kabuz, besterik gabe, berdintzen joaten, zerbaiten edo norbaiten eraginez bateratzen baitira (cf. Mitxelena 1981: 309-310 eta Lakarra 2011 [2014]: 164, 182). Gainera, Erdi Aro Goiztiarreko balizko batasunerako joera horrek ez du esan nahi aurretik hizkuntza-eremurik ez zegoenik (cf. Lakarra 2011 [2014]: 158, 182) eta haiek aitaren batean ezabatu zirenik, zer esanik ez bazterreko eremuetan (cf. Mitxelena 1981: 313).

³² Topoglosa horren kari, nabarmendu beharra dago neurri-ereduak (6 / 12 korapilo vs. 9 / 18 korapilo) *saroi* eta (*g*, *k*)*orta* terminoak bezala daudela banatuta, bestela esan, bigarrena nagusitzen den Gipuzkoako zenbait tokitan (Mutriku, Elgoibarren) Bizkaiko neurriak dituzte saroiak (*op. cit.*, 199).

³³ Deban *Andutz* mendia dago. Bestalde, badaude erakuskariak, konparaziora, Aramaio, Donemiliaga eta Barrundian ere.

- -ika ▲ -(i)(t)z ■ -ain ● -ano ○ -ana ◐ -ano/-ana ◇ -ina
- Sart. eusk. / Erd. eusk. - · - · - · Erd. eusk. / Nafar.
- - - - - Saroi ■ Saroi mugarrizt.

2. mapa

Xehetasunetan sartuz gero, Lakarrak (2011 [2014]: 215-221) EBZ-ren balizko bi aitzin-aberri ikusten ditu, bata Iruñerritik ipar-sortaldera eta bestea Lizarra-Ergoiena-Goizueta-Hondarribia lerroaren bi aldeetara, inolaz ere Iruñearen sartaldera. Aurreneko agertokiaren hizkuntzaz kanpoko euskarria 5. mendean Iruñearen eta Pirinioen artean gauzaturiko eraketa soziopolitiko berezia litzateke, hurrengo belaunaldietan sartalderantz hedatu zatekeena eta gero Iruñeko erreinuarekin lotura zuzena zukeena. Nafarroa ipar-sortaldean sortu zatekeen eraikuntza historiko berriaren kronologia Mitxelenarena (5-6. mendea) baino mende bat beranduago edo ezarri beharko litzateke, eta horrek hizkuntzan izan duen isla geroagokoa datekeenez, EBZ-ren kronologia eta, hortaz, dialekto zatiketarena aski atzeratu beharko genuke. EBZ-ren aitzin aberria Lizarra-Ergoiena-Goizueta-Hondarribia lerroaren bi aldeetara balego, argiro

aurreko hipotesian baino arrunt beranduagokoa litzateke dialekto-zatiketa.³⁴ Guztia-ekin, Nafarroaren eragina dateke Erdi Aroaren hasieran Euskal Herriko sartaldean eta erdialdean hizkuntzaren arloan egondako batasun joeraren gizarte arloko arrazoi nagusietarikoa.

Gorrotxategik (1993: 125) Gure Aroaren hasieran aski zabala zen euskal eremuan hizkuntza nahiko bateratua mintzatzen zen edo eremu hura zatikatua (dialektalizatua) ote zegoen galdetzen du, baita egun ezagutzen direnak antzinako euskalkien jarraipena diren ala ez. Mitxelenaren (1981: 307-308) eta Gorrotxategiren (1993: 125) oinatzetan, Pirinioen alde bietan Kristo aurreko azken milurtekorako euskara mintzatzen zela onartuz gero, zentzuzkoena erromatarrik iristean bertako hizkuntzan alderdi batetik bestera aldea egon zitekeela pentsatzea da, bestela esan, Antzinatean Erdi Aroaren hasieran bezalako batasunerako joerarik ez zegoela.

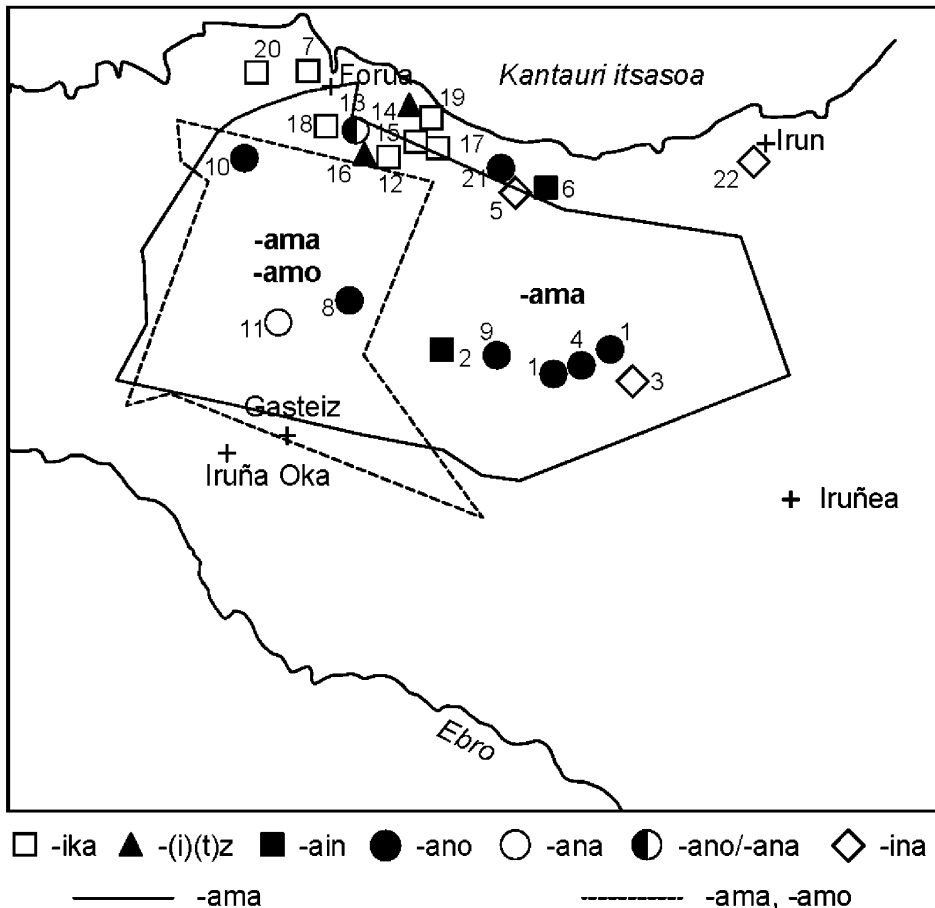
Ikusi dugunez, Gure Aroko lehengo gizaldietan hizkuntza-barrutiak adieraz ditzaizkete toponimia-eremuak zeuden. Halaber, gogoan har bedi jatorri indoeuroparra duten latinaren aurreko *-ama* eta *-amo* atzizkiek eremu aski garbiak marrazten dituztela konparaziora (ikus Zaldúa 2016, 2017) eta zati batean bigarrenaren topoglosa bat datorrela *-ika*-ren eremuarekin; baldin nire iritzia estalkirik gabe azaldu behar badut, horrek, zerbait iradokitzekotan, Antzinatean bide zegoen toponimia-eremu (eta hizkera?) aniztasuna atzetik, lehendik, zetorkeela iradokiko luke. Ikus 3. mapa.

Leku batetik bestera egon daitekeen hizkuntza jauzia azaltzeko, Caminok (2003: 460) dioen bezala, orografiaz gainera, gizataldeen jardun sozio-historikoa aintzat hartu beharra dago. Esate baterako, Foruan³⁵ aurkituriko hilarriek Gernikakoa bezalako estuarioetan erromatarren arrastoa garrantzitsua izan zela erakusten dute (cf. Gorrotxategi 1993: 124) eta gauza ezaguna da, bestalde, Bizkaiko ipar-sortaldean (korta asko egoteaz gainera) *-ika* edo *-itz* atzizkiak dituzten antrotoponimo ugari daudela, Bermeo, Forua, Errigoiti, Kortezubi, Arratzu, Gernika-Lumo, Muxika, Markina-Xemein, Ispaster nahiz Berriatukoak lekuko. Haatik, (korta ugari egonagatik) jatorri deantroponimikoa duten leku-izen gutxi daude, esate baterako, Orozkon, Diman, Zeanurin edo Otxandion. Mapei erreparatuz gero, irudi du, Bizkaian bederik, Antzinateko arrasto esanguratsuak dauden zenbait ingurutan antrotoponimo gehiago daudela, baina Gipuzkoan gertatzen dena besterik da, ez dirudielako Oiartzun-Irun (*Oiarso*) ingurutik (beste hiri batzuetatik bezala) atzizkirik zabaldu zenik.³⁶

³⁴ Mitxelenak aipatzen duen batasunerako joera zerbait atzeratuz gero, Erdi Aro Goiztiarraren lehen gizaldietan eman zen herrixken loratzea (ikus Quirós 2011: 42) aintzat hartu beharko litzateke, menturaz, biztanleriaren harreman-sarea indartu zukeelako, besteak beste.

³⁵ *Forum* direlakoak merkataritza guneak ziren, arrunki garraio-bideetatik gertu zeudenak (Castillo Pascual 2011: 263).

³⁶ Hondarribia-Irun-Oiartzun aldean badago *-(i)(t)z* duen toponimo sorta, baina ez du ematen Antzinatekoak direnik: BELITZ, BERINDOITZ, *Enekoitz* (*Enecoiz*, 1857; baserria; Irun), GAIZTARROZ, *Igiñiz* (*Iguñiz*, 1857; baserria; Irun), *Justiz* (*Justiz*, 1562, 1857; baserria; Hondarribia).

3. mapa

4.3. Caro Barojaren (1990 [1945]: 60, 63) aburuz, landa eremuko antrotoponimoetan dauden pertsona-izenak ondasunen nagusienak dira (cf. Castillo Pascual 2011: 249, 263). Haren iritzirako, ezarpen horien iraunkortasuna (denboraren buruan jabea aldatuagatik toponimoek irautea) izenaren mudantzak leharzkeen administrazio arloko arazoak ekidin nahi izatearekin egon daiteke lotua. Jabetza txikien onuradunak (sortzaileak), askotan, erretiroa hartutako soldaduak direla ere eranstu du (*op. cit.*, 145).

Berako ikertzailearen oinatzetan, uste izatekoa da saroi-izenetan dauden antroponimoak abeltzaintza-guneen eskubidedunen edo haietan zeudekeen azpiegituren erabiltzaileen izenak direla, baina soldaduek sortuak direla eta eratu zireneko izenak direla ez dut hain garbi ikusten. Izan ere, toponimo batzuek duten irauteko gaitasuna gauza ezaguna den arren, dauden tokiko hizkuntza aldatuagatik bizirik segitzeko ahalmena izanagatik, Zaldua 2016an diodanez, jatorri indoeuroparreko to-

ponimo bat baino gehiago latinezko izenek ordezkatu dituzkete, bestela esanda, behinola sorburu indoeuoparreko izen gehiago bide zeuden deantroponimoen sailean, eta gaurdaino iraun duten latinezko zenbait toponimok haien tokia hartu dukete.³⁷ Are gehiago, nago gehien erromatartu ziren tokietan ordezkapena indartsuagoa izan zela. Hortaz, jatorri deantroponimikoa duten saroi-izenetan dauden antroponimoak eremu horiek eratu eta berezitu zituzten garaiko jabeekin edo onuradunekin ez dute zertan bat etorri, kasu batzuetan ordezkapena egon bide delako. Guztiarekin ere, esan daiteke zenbait saroi izen zaharrak dituztela.

Jatorri deantroponimikoa duten saroi-izenen antzinakotasunaz ari naizelarik, azpimarra dezadan zenbait aldaketek latinetik euskararako moldaketaren berri ematen dutela, izan duten hizkuntza trataera erromantzeak sortu aurrekoa delako; dauden eremuan Antzinatean bertakoak euskaldunak zirela erakusten dute (ikus Gorrotxategi 2000: 18). Lakarrak (2011 [2014]: 161, 192-196, 219) ere EBZ bitartean (edo hura hautsi baino lehen) pairaturiko mudantzen artean sailkatzen ditu. Hara, besterik ez aipatzeko, saroi-izenetan ikusten diren batzuen zenbait etsenplu: *C-* > *G-* (*Ceturana* > **Geturāñā* > **Geturāā* > **Geturāa* > *Getur*; *-l-* > *-r-* (*Lauselica* > **Lauzerika* > *Lauzirika* > *Lauzurika* > *Lazurika*); *-n-* > *-Ø-* (*Odenica* > **Odēñika* > **Odēika* > **Odēika* > *Odeika*).

Antrotoponimo zaharrak bai, baina guztiak (ezinbestean) ez garai berekoak. Saroi-izenen sailean badaude, konparazio batera, Erdi Aroko antroponimoak eta latinetiko atzizkien oinorde beregainak (*-[i]/[t]z...*) osagaitako dituzten etsenpluak, corpusean bildutakoak baino berriagoak direnak, alegia. Batzuek euskal jatorriko antroponimoak (*Gaiztarro...*) dituzte oinarrian, baina beste batzuek ez (*Belindo...*). Hurrengo lau aleak erakusgarri batzuk baizik ez dira, sail luzeagoa ekar daitekeelako: BELITZ, BERINDOITZ, GAIZTARROZ, MUNIOZ (ikus 6.2§).

Bestalde, badira, latinetiko atzizkia izan ordez, *ola* / *olatze* izen geografikoa bigarren tokian duten antrotoponimoak, *Antzinateko antroponimoa* + *latinetiko atzizkia* ereduari jarraikiz osaturikoak baino berriagoak direnak hauek ere, baina oinarrian goiko saileko toponimoenak (BERINDOITZ...) baino zaharragoak diruditen pertsona-izenak dituztenak. *Ola* / *olatze*-ei buruz gauza bat eduki behar da gogoan: hertsiki lotuak daudela saroiekin (ikus Zaldúa 2015: 394-397). Honatx, saroi-izenen arlokoak diren batzuk, adibide antzera, gaia erabil dezagun: EDIOLATZA, EIKOLATZA, ESTUBIOLATZA, MOMIOLA (ikus 6.3§). Atzizkirik izan ez arren eta corpusean jasotakoak baino berriagoak izanagatik, antroponimoei erreparatuz gero, sorta honetako izenak zahar samarrak izan daitezke.

Aurreko geruza horren aurretik (edo gainean) beste multzo bat ere antzematen da; oinarrian Erdi Aroko antroponimoa eta bigarren tokian *ola* / *olatze* izen geografikoa daukatenek osaturikoaz ari naiz: BEGIROLATZA, IMITOLA, ORIOLATZA, SOLLATZ (ikus 6.4§). Saroi-izenok antroponimoak dituzte oinarrian eta ondoren *ola* / *olatze* izen geografikoa, baina aurreko sailekoekin (EIKOLATZA...) alderatuz gero zenbait ezberdintasun ikusten dira. Batetik, oinarrian dauden pertsona-izenak (*Begila*, *Azeariz*, *Oria...*) nahiko ezagunak eta erabiliak dira Erdi Aroan. Bestetik, antzinakoak ba-

³⁷ Cf. Mitxelena (1972: 17). *-ama* duten Bizkaiko toki-izen batzuek (*Aldamiz*, *Lezamiz*, *Ozamiz*) latinetik datorren *-(i)(t)z* atzizkia hartu izatea (hizkuntza berrira egokitzea) jarraikortasun horren alde mintzo da.

lira, zenbait aldaketak burututa beharko lukete (*s* -> *z*-; *-l* -> *-r*-), baina ez dago haien arrastorik. Alderantzizkoa ere gertatzen da, mudantza batzuk oso zaharrak ez direlako aukeraren alde mintzo baitira (*au*-> *o*-; *-ea*-> *-a*-). Azken sorta BELITZ, BERINDOITZ eta antzekoen garaikidea, geruza berekoa, litzateke.

Azpiatal honetan ikusi ditugun *-(i)(t)z* nahiz *ola / olatze* (ikus Zaldia 2015b: 399, 400) duten antroponimoek, hortaz, Erdi Aroan, Antzinatean ikusten ez den batasunerako joera egon bide zela iradokitzen dute, Sortaldean (Bizkaian) eta Erdiko Aldean (Gipuzkoan) gauzak beti batekoak direlako, hau da, alde guztietan osagai berak azaltzen direlako (cf. Lakarra 2011 [2014]: 202).

Gorrotxategik (1993: 114) dioen moduan, saroiaren kasuan, garbi dago toki-izenen azterketa xeheak iturri idatzirik gabeko garaiak argi ditzakeela, toponimo-sorta batek, darabilen erkidegoaren hizkuntzaren bitartez izan ordez, behinola baliaturiko beste hizkuntza baten (osagaien) bidez azal daitekeen izendapen multzo bateratua osatzen duela ikusten baita.

4.4. Pertsona-izenei erantsi beharreko atzizkiak aukeratzekoan ezabaturiko izen geografikoarekin zerikusia duen arrazoirik ba ote zegoen galdetzen du Caro Barojak (1990 [1945]: 113). Honaino baliaturiko informazioaren argitan, hau da, entitate geografiko bera (sarioiak) izendatzeko askotariko atzizkiak erabili direla aintzat hartuz gero, ez dirudi bata bestearekin lotuta daudenik, hots, ez du ematen entitate geografikoaren arabera antroponimoek atzizki jakinak hartzen zituztenik; ikusi dugun moduan, atzizkiari begira, baldintzapen bakarra zati generikoaren generoak ezarritakoa zatekeen. Garbi dagoena da, askotariko atzizkiak izanagatik, azterturiko toki-izenen *designatum*-a beti bera zela: norbanako baten esku zegoen abeltzaintzarako gunea, izatekotan, azpiegitura xaloa zuena.

Argitasun eta zehaztasun gehiago erdiesten saiatzeko, lot nakion une batez, amaitzeko, hizkuntzalaritzaz kanpoko iturri bati, arkeologiari. Saroiaren nondik norakoa ulertzen lagun dezakeen informazioa eman duten arlo horretako ikerketen zergatikoa bitariko da; batzuek erdiko gunea edo hausterretzetan berariaz, saroiaren kronologia hobeto ezagutzeko, egindako lanak dira eta, besteak, berriz, haien barruan azaldu diren askotariko egiturak aztertzeko esku-hartzeak.

Honatz Historiaturreko eta Antzinateko argibideak (datazioak) eman dituzten saroiaren zerrenda:

2 koadroa

Urtea	Lekua	Aztarna	Aroa
1995	<i>Gorostarbe</i> , Urnieta	ikatz	Antzinatea
1996	<i>Mendabio</i> , Urnieta	ikatz	Antzinatea
2009	<i>Pagabe</i> , Enirio-Aralar	etxola-hondoa	Antzinatea
2009	<i>Ondarre</i> , Enirio-Aralar	sutxoa	Brontze Aroa
2009-2011	<i>Elexazar</i> , Amurrio	egoitza, lantegia	Antzinatea
2011-2012	<i>Ondarre</i> , Enirio-Aralar	cromlecha	Brontze Aroa
2012	<i>Beaskinarte</i> , Enirio-Aralar	hilobia	Brontze Aroa
2013, 2014	<i>Beaskinarte</i> , Enirio-Aralar	egitura laukizuzena	Burdin Aroa
2015-2016	<i>Beaskinarte</i> , Enirio-Aralar	cromlecha	Burdin Aroa
2016	AIAZIO, Enirio-Aralar	Etxola-egitura egitura	Kalkolitoa Antzinatea

Aurrenekoa, beraz, Gorostarbeko hausterretzan edo artamugarrian (erdiko gu-
nean) 1995ean Agirre Mauleón-en zuzendaritzapean egindako zundaketa-kata
izan zen (Agirre Mauleón & Ibáñez 1995). Material arkeologiko ikusgarriarik ez
zen azaldu, baina ikatz lagin txiki batzuk aurkitu zituzten harri nagusiaren azpian,
Kristo ondorengo 2-3. gizaldietakoak. 1996an, talde berak Mendabioko hauste-
rretza indusi zuen (Gorostarbetik gertu); han ere ikatz lagin txiki batzuk topatu
zituzten oinarriaren (hausterretzaren) azpian, Kristo ondorengo 4-6. gizaldiet-
akoak oraingoan (Agirre Mauleón *et alii* 1996). Urnietako ikatzak —gizakiak egi-
niko— hausterretzen (sarioien) garaikideak direla ezin da ziurtatu, baina, orduko,
hark erabilitako eremuen aurrean gaudela erakusten dute (cf. Aragón 2009: 105,
110). Guztiarekin, harrezkero sarioiez egin diren ikerketetan erreferentzia garrantzi-
tsu bihurtu dira.

Bestalde, 2003. urtetik aurrera, Euskal Herriko Unibertsitateko Jose Antonio
Mujika irakasleak zuzenduriko ikerketa-taldeak, miaketa lanaren ondorioz idorotako
zenbait elementutan nahiz lehendik (batez ere Barandiaranen lanari esker) ezagutzen
ziren beste egitura batzuetan, arkeologikoki esku hartu du Enirio-Aralarko manko-
munitatearen esparruan.³⁸ Artikulu honen aztergaiari begira garrantzitsuenak dira-
tekeenak besterik ez aipatzeko, 2009an bost zundaketa egin zituen Mujikaren tal-
deak Pagabeko etxoletan eta, lorturiko emaitzen arabera, haietariko bat Gure Aroko
2. mendekoa da, hau da, Erromatar garaikoa.³⁹

Hala berean, 2009-2011 artean, Juan José Hidalgok zuzenduriko taldeak ikerketa
arkeologikoa burutu zuen Elexazarko sarioian, Amurrion. Industria, eskulangintza
nahiz abeltzaintza saileko eginkizuna duketen egiturak eta taurobolio bat aurkitu zi-
tuzten, Gure Aroko 1-3. gizaldietakoak (Hidalgo 2014).

Mujikaren taldeak Enirio-Aralarko mankomunitatearen eremuan egindako iker-
ketarekin jarraituz, 2012tik 2016ra Beaskinarte eta AIAZIO sarioietan buruturiko ar-
keologia arloko lanetan askotariko Historiaurreko aztarnak topatu ditu, azkenekoan
aurkituriko Antzinateko eta Kalkolitoko egiturak kasurako.

2008an hiru kategoria berezi nituen laneko hipotesitako: sarioiak, proto-sarioiak
eta saroi-aurrekoak. Sarioien arrastoa Erdi Aro Goiztiarraren amaieran (idazkiekin)
hasten zela nioen eta proto-sarioiena, berriz, aurreko aroan, Antzinatean alegia (Erro-
matar garaiko aztarna arkeologikoekin batera). Saroi-aurrekoak, azkenik, denboraren
buruan proto-saroi (eta saroi) bihurtu bide ziren Historiaurreko balizko abeltzaintza-
guneak ziratekeela neritзон.

Bereizketa hartaz geroztik Europako beste herrialde batzuetan —Euskal Herriko
sarioietan bezala—, landetxeen eremuen norainokoa zehazteko, aizkora jaurtitzen ze-
lako Erdi Aro Goiztiarreko aipamenak badaudela jakin dut adibidez, 8. gizaldiko

³⁸ Lan horien ondorioak zenbait liburu eta aldizkaritan argitaratu dira. Ikus, adibidez, Agirre García
et alii (2014).

³⁹ Berebat, 2010ean, Argarbi trikuharriaren hego-mendebaldean dauden etxola-hondakinetakoa ba-
tean, besteak beste, (egoera txarrean zeuden) *terra sigillata* zatiak, hezur puskek nahiz metalezko eta bei-
razko aztarnak idoro zituen, hauek ere Erromatar garaikoak (3.-4. mendeetakoak) direnak (ikus Mujika
2011 eta Agirre García *et alii* 2013). Izan ere, aztarnategia, barruan ez bada, behinolako Mendibil sa-
rioren ondo-ondoan dago.

(Aro Karolingioaren hasierako) Bavariakoak lekuko,⁴⁰ eta horri eskerrak saroiien eta proto-saroiien arteko denbora-tartea edo -jauzia txikiagoa da orain.

Bestetik, saroi asko proto-saroiien (eta saroi-aurrekoen) ondorengoak ez izanagatik, hau da, Erdi Aroan saroi mordoak finkatu zela jakin arren, zenbait saroitán, ikusi dugunez, Historiaurreko eta Antzinateko hainbat aztarna idoro dira 2008az geroztik eta agerikoa da egitura haiek eraiki zituzten garaian abeltzaintzarako edo bizitzeko toki onenak geroago saroi bihurtutako berak zirela. Hitz bitan, irudi du saroi batzuk Historiaurrean eta Antzinatean abeltzaintza-guneak izandako lekuetan kokatzen direla, saroi horiek antzinatean erabilitako tokietan daudela.⁴¹

Esanak esan, saroiéi (zedarrituei) bagazokkie, Salaberrik (2011b: 167) etxez adierazitakoa berresten da, alegia (guztiak) sasoi hartakoak izan ez arren, batzuk Antzinateko gizakiak ustiatutako eremuetan sortuak direla, orduko onuraduna edo nagusia bide zuten lekuetan daudela. Ez zuen alferrik esan Mitxelena (1958: 44) hilobiak, bizilekuak eta bideak eraiki aurretik, gizakia ez zela gune aberatsenak eta emankorrenak eraldatzen saiatzera mugatu; aurretik, lurlean izenak josiz, jabetza ikurrak ezarri, gizatiartu egin zituen toki horiek, paisaia horiek.

Hizkuntzalaritzari esker, hobeki esan Caro Baroja, Mitxelena, Gorrotxategi eta Salaberri bezalako onomastikarien ekarpenari esker, badakigu jatorri deantroponimikoa duten saroi-izen batzuek Antzinateko eremu berezituak ziren aurkintzak edo guneak izendatzen dituztela, eta honek aditzera emango luke aspaldian suposatzen ari naizena: Gure Aroaren hasierarako bazirela proto-saroiak zenbait tokitan; Euskal Herriko populatzearen berreraiketari begira aintzat hartzeko moduko datua izan daiteke. Beste behin, bat egin beharra dago, hortaz, Gorrotxategirekin (1993: 114), hizkuntzalaritzaren arloko datuez gainera, herri bat edo mintzaira bat dagoela berresten duten Historia arloko berriak daudenean —jatorriz izaera ezberdinekoak diren bi iturriak elkartuz— giza-talde horren izaerari zein hizkuntzari buruzko ondorio historikoetara iristeko aukera dagoela dioenean.

Antroponimoak hizkuntzekin batera (eta haiek gabe ere bai) tokiz aldatzen dira, modek zabal ditzaketelako, ohiturak eta usadioak bezala mudatzen direlako. Ondorioz, Mitxelena (1969: 34) ohartarazten duen bezala, haien banaketa aztertzean ez da aski dimentsio zeharkakoa (espazioa) aintzat hartzea, goitik beherako koordinatua (gizarte-maila) ere kontuan hartu behar baita. Mami-mamiraino joz gero, saio honen aztergaiari dagokionean, galdera da nortzuk ziren zehazkiro lan honetan ahotan hartu ditugun Antzinateko proto-saroiien onuradunak edo nagusiak, izena eman zieten pertsonak, hau da, zein estatus zuten eta non bizi ziren (ikus Mitxelena 1982: 149), hiritar aberatsak, gudari ohiak edo landa eremuko biztanle «arruntak» ziren eta, berebat, erromatar izenak zituzten gizaseme haiek latinez bakarrik egiten zuten ala elebidunak ziren, (izan dituzten moldaketei erreparatuta) argi samarra baitirudi

⁴⁰ Besteak beste, tximistatik babesteko errito baten aurrean gaude, bai Euskal Herrian bai inguru hurbilean, artzainek tximistatik babesteko aizkora jaurti edo urruntzen zutelako ahozko lekukotasunak bildu direlako (ikus Zaldua 2015).

⁴¹ Badaude latinaren aurreko jatorri indoeuroparra duen *-ama* atzizkia bigarren osagaitako daukaten saroi-izenak; ikus Zaldua (2017).

sorburua haien latinezko izenetan duten antrotoponimoak (saroi-izenak) euskaldun-
nek erabili zituztela.⁴²

5. Bibliografia

5.1. Hizkuntzalaritzari buruzkoa

- Agud, M., 1973 [1962], «Áreas toponímicas en el País Vasco», *ASJU* 7, 41-75.
- Camino, I., 2003, «Hego-nafarreraren egituraz», *FLV* 94, 427-468.
- , 2011 [2014], «Ekialdeko euskararen iraganaz», in I. Epelde (arg.), 87-153.
- Caro Baroja, J., 1990 [1945], *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Donostia: Txertoa.
- Castillo, C., 1977, «Onomástica personal en las inscripciones romanas de Navarra», *Cuadernos de Arqueología. Universidad de Navarra* 5, 127-144.
- Ciprés, P., 2006, «La onomástica de las inscripciones romanas del País Vasco. Estructura del nombre personal y estatuto jurídico», *Veleia* 23, 85-128.
- Epelde, I. (arg.), 2011 [2014], *Euskal Dialektologia: lehena eta oraina*. Bilbo: UPV/EHU. Gehigarriak *ASJU*ren 69.
- Gorrotxategi, J., 1993, «La aportación de la lingüística a la reconstrucción del poblamiento en el País Vasco», *Ilunzar* 94, 113-125.
- Lakarra, J. A., 2011 [2014], «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», in Epelde (arg.), 155-241.
- & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Luis Michelena. Obras Completas*. Bilbo: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia.
- Mangas, J., A. Álvarez & R. Benítez, 2014, «Casa / casae en el occidente romano», *Hispania Antiqua* 37-38, 271-298.
- Martínez, J. I., 2006, «El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX d.C.): evolución de la terminología», *Anejos de la AEspA* 39, 113-131.
- Mitxelena, K., 1953, *Apellidos Vascos*. Donostia. Biblioteca Vascongada de los Amigos del País. Txertoak 1989an Donostian egindako laugarren argitalpena ere baliatu dut. AV laburdurarekin aipatzen dut artikulu honetan.
- , 1958, «Nombres y cosas», *Oarso* 1958, 44-45. Berrarg. J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 9. lib., 337-342.
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Donostia: Auñamendi.
- , 1966, «La lengua vasca y la prehistoria», in *Problemas de la prehistoria y de la etnología vascas. IV Symposium de prehistoria peninsular, bajo la dirección del Dr. D. Juan Maluquer de Motes*, Iruñea, 271-285. Berrarg. J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 5. lib., 134-148.
- , 1969, «Notas lingüísticas a «Colección diplomática de Irache»», *FLV* 1, 1-59.
- , 1972, «Nota marginal sobre la huella latina en la lengua vasca», *FLV* 4, 5-25. Berrarg. J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 5. lib., 277-302.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-313.

⁴² Saroi-izenetan dauden pertsona izenak toponimia nagusian epigrafian baino gehiago lekukotzea halabeharra den ala gizarte arloko arrazoiren bati zor zaion ere itaun daiteke, besteak beste.

- , 1982, "Sobre la lengua vasca en Álava durante la Edad Media", in J.L. Orella (arg.), *Victoria en la Edad Media. Actas del I Congreso de Estudios Históricos celebrado en esta ciudad del 21 al 26 de setiembre de 1981, en conmemoración del 800 aniversario de su fundación*. Gasteiz: RIEV 28, 299-306. Berrarg. J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), 5. lib., 403-418.
- Mitxelena, K. & I. Sarasola, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Desclée De Brouwer & Mensajero (= *OEH*).
- Salaberri, P., 2000, «Acerca del sufijo toponímico *-ain*», *FLV* 83, 113-137.
- , 2003, *Euskal Deiturategia: Patronimia*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- , 2005, «Origen y significado de la toponimia de Navarra», in J. L. Ramírez Sádaba (ed.), *La Onomástica en Navarra y su relación con la de España. Actas de las primeras Jornadas de Onomástica (Pamplona 2003)*. Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 91-128.
- , 2010, «Politics and Onomastics in the Basque Country. Historical and Current Situation», *Onoma* 45, 217-235.
- , 2011a, «De toponimia vasco-pirenaica: sobre el sufijo *-otz*, *-oz(e)*», *Nouvelle revue d'onomastique* 53, 33-64.
- , 2011b, «Sobre el sufijo occidental *-ika* y otras cuestiones de toponimia vasca», *FLV* 113, 139-176.
- , 2012a, «Notas de toponimia alavesa: antrotopónimos en *-a* / *-ana*», in R. González de Viñaspre & R. Garay (arg.), *Viaje a Íbita. Estudios históricos del Condado de Treviño*. Gasteiz: Trebiñu Konterriko Udala, 209-228.
- , 2012b, «Topónimos alaveses de base antroponímica terminados en *-ain*, *-egi*, *-eta* (*-keta*), *-ika*, *-iku* (*-iko*), *-inu* (*-ina*), *-itu* (*-ita*), *-ón*», *FLV* 115, 323-357.
- , 2013a, «Topónimos alaveses de base antroponímica acabados en *-(i)ano*», *FLV* 116, 245-272.
- , 2013b, «Topónimos alaveses de base antroponímica terminados en *-iz*, *-ez* y *-ona* / *-oa*», *Lapurdum* 17, 201-220.
- , 2015, *Araba / Álava. Los nombres de nuestros pueblos*. Bilbo: Euskaltzaindia, «Izenak», 5.
- Solin, H., & O. Salomies, 1994, *Repertorium nominum gentilium et cognominum latinorum, Hildesheim*. Zürich-New York: Olms-Weidmann, 2. arg.
- Zaldua, L. M., 2015a, «*Saroi* entitate geografikoaren banaketa, esanahia eta jatorria toponimiaren argitan», *FLV* 119, 175-221.
- , 2015b, «*Ol(h)a* entitate geografikoaz zenbait ohar», *FLV* 120, 385-405.
- , 2016, «Sobre el elemento indoeuropeo pre-latino en la toponimia de Vasconia: los nombres de lugar terminados en *-ama*», *FLV* 121, 185-233.
- , 2017, «Jatorri indoeuroparra duten latinaren aurreko toki-izenak Euskal Herrian», *ASJU* (inprimategian).

5.2. Historiari buruzkoa

- Agirre García, J., J. M. Edeso, A. Lopetegi, J. A. Mujika, S. Pérez, M. Ruiz Alonso, A. Tarrío & I. Yusta, 2013, «La continuidad de la actividad pastoril durante la época romana en la zona de Argarbi (Sierra de Aralar)», *Kobie* 32, 5-28.
- & D. Álvarez, X. Lamikiz, A. Moraza & J. A. Mujika, 2014, *Itinerarios culturales en Aralar. Un legado cultural milenario en el Parque Natural de Aralar*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.

- , E. Arévalo, J. M. Edeso, I. Goikoetxea, A. Lopetegi, J. A. Mujika, I. Orue, S. Pérez, M. Ruiz Alonso, A. Tarrío, I. Yusta & L. M. Zaldúa, 2016, «El ritual de incineración en el crómlech tumular de Ondarre I (Sierra de Aralar —Gipuzkoa—)», *Munibe* 67, 51-73.
- Agirre Mauleón, J. & A. Ibáñez, 1995, «Gorostarbeko saroea (Urnieta)», *Arkeoikuska*, 211-214.
- , Flóres, M. & S. San José, 1996, «Mendabioko saroea (Urnieta)», *Arkeoikuska*, 142-144.
- Aragón, A., 2009, *La ganadería guipuzcoana durante el antiguo régimen*. Bilbo: UPV/EHU.
- Castillo Pascual, M. J., 2011, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*. Logroño: Errioxako Unibertsitatea.
- Fernández, C., P. Salido & M. Zarzalejos, 2014, «Las formas de ocupación rural en Hispania. Entre la terminología y la praxis arqueológica», *CuPAUAM* 40, 111-136.
- Flórez, E. & M. Risco, 1789, *España sagrada: Teatro geográfico-histórico de la Iglesia de España*. Madril, 37. alea («Antigüedades civiles y eclesiásticas de los astures transmontanos hasta el siglo x»).
- Gogekoetxea, A., J. Juaristi & I. Moro, 2009, «Del uso común del monte a la propiedad privada: introducción al estudio de los Seles en Bizkaia», *Lurralde* 32, 15-46.
- , 2011, «Las formas de propiedad de los seles en Bizkaia», *Lurralde* 34, 109-149.
- Gómez-Pantoja, J., 2001, «*Pastio agrestis*. Pastoralismo en hispania romana», in J. Gómez-Pantoja (arg.), *Los rebaños de Gerión. Pastores y trashumancia en Iberia Antigua y Medieval (Collection de la Casa de Velázquez, 73)*. Madril, 177-213.
- Hidalgo, J., 2014, «Elexazar», *Arkeoikuska* 2013, 45-49.
- Mujika J. A., 2011, «Aralar mendialdea: Oidui, Jentillarri, Pagabe, Argarbi I, Aintizegi», *Arkeoikuska* 2010, 400-401.
- Nussy-Saint Saëns, M., 1942, *Contribution à un essai sur la coutume de Soule*. Baiona: Le livre.
- Quirós, J. A. (arg.), 2011, *Vasconia en la Alta Edad Media. 450-1000. Poderes y comunidades rurales en el Norte Peninsular (Documentos de Arqueología Medieval)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Zaldúa, L. M., 2008, «Kortak Legazpin: Antzinako lurralde-antolamenduaz», *Euskonews & Media* 457.

6. Eranskina

6.1. Antzinateko antroponimoak eta latinetikoko atzizkiak osagaitako dituzten saroi-izenak

(1) **AIAZIO**:⁴³ *Ayaçio* (Ataun) (1404, *sel*; Aierbe & San Miguel 2013: 26), *Ayecío* (1864, *barriada*, GI: 86), *Aietziogoikoa* (baserria, AtnM), *Aietziobekoa* (baserria, AtnM); EGE:⁴⁴ *baserria*; Ataun; *Ayacio* (Enirio-Aralar) (1452, *sel*; Zaldúa 2012b: 310), *Aiacio* (1940; Zaldúa 2012b: 310); EGE: *saroi*; Enirio-Aralar; ETM:⁴⁵ (1⁴⁶) *Aia-sius* (Solin & Salomies 1994: 10) eta *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250); *IG⁴⁷ *Aia-*

⁴³ Arauturiko forma. Etzandako idazkera larriz adierazitakoak iharturiko toponimoak dira.

⁴⁴ Entitate geografikoa gaur.

⁴⁵ Etimoa.

⁴⁶ Bat baino gehiago direnean, etimología aukerak zenbaki bidez berezi ditut.

⁴⁷ Ezabatutako izen geografikoa.

siano > **Aiaziãhō* > **Aiaziãō* > **Aiaziãō* > **Aiazio* > *Aiezio*; (2) *Aiacius* (Solin & Salomies 1994: 10) eta *-ano*; **IG Aiacciano* > **Aiatziano* > **Aiatziãhō* > **Aiatziãō* > **Aiatziãō* > **Aiatzio* > *Aietzio*; (3) *Aiatius* (Vallejo 2016: 247) eta *-ano*; **IG Aiatiano* > **Aiatjano* > **Aiaziano* > **Aiaziãhō* > **Aiaziãō* > **Aiatziãō* > *Aiazio*; HRB⁴⁸ (Ataun): ANDURIO.

(2) **AKETAİN**: *Aquetayn* (1555, *sel*; Ugarte 1976: 469), *Aketain* (OñM); EGE: hegía, bizkarra; Oñati; ETM: **Aquitus* < *Aquitius* (Solin & Salomies 1994: 20) eta *-ain* (Salaberri 2000: 126-127; 2012b: 325-327); **IG Aquitani* > **Aketani* > **Aketãhĩ* > **Aketãĩ* > **Aketãĩ* > *Aketain*; cf. *Akotain* (Longida, Nafarroa; Salaberri 2000: 126-127), *Akutain* (baserria, Idiazabal; aurkintza, Galdakao).

(3) **ALBIA**: *Albina* (1074, *bustale*; Lakarra de Migel 1927: 558-562), *Albia* (1054, 1076, *bustale*; Goñi Gaztanbide 1997: 40), *Albiko arrasoa* (NETM-XII: 192); EGE: zabalunea; Erregenea (Aralar); ETM: *Albius* (Solin & Salomies 1994: 11 [< *Albinus*, *ibidem*]) eta *-ina* (Salaberri 2012b: 338-339); **IG Albina* > **Albiãhã* > **Albiã* > **Albiã* > *Albia* > *Albi*; cf. *Albeiz* (herria, Araba; Salaberri 2015: 61-62); *Albia* (etxea, Bilbo), *Albina* (urtegia, Aramaio).

(4) **ANDURIO**: *Andurio* (1413, *sel*; Arin 1928: 146; Moraza 2010: 18), *Andurio* (AtnM, LzkM); EGE: etxola, gailurra; Ataun eta Zaldibia-Lazkao (Intsusti); ETM: (1) *Manturius* (Solin & Salomies 1994: 112) eta *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250); **IG Manturiano* > **Manduriano* > **Anduriano* > **Anduriãhō* > **Anduriãō* > **Anduriãō* > *Andurio*; (2) *Mandulius* (?) (*ibidem*) eta *-ano*; **IG *Manduliano* > **Manduriano* > **Anduriãhō* > **Anduriãō* > **Anduriãō* > *Andurio*; cf. *Andurain* (aurkintza, Goñierri); HRB: AIAZIO (Ataun).

(5) **ARIA**: *Aria* (1380, *sel*; Aierbe & Elorza 2008: 8); EGE: ezezaguna, Azpeitia-Zestoa; ETM: *Arius* (Solin & Salomies 1994: 21) eta *-ina* (Salaberri 2012b: 338-339); **IG Arina* > **Arĩhã* > **Arĩã* > **Arĩã* > **Aria*; ikus *Aria* (auzoa, Aberasturi, Araba) (Salaberri 2013b: 207); cf. *Aria* / *Arina* (herri hustua, Ganboa) (Salaberri 2012b: 346), *Ariz* / *Aríñez* (herria, Araba) (Salaberri 2015: 93-94), *Aria* (udalerría, Aezkoa); HRB: ARIZTAIN.

(6) **ARIZTAIN**: *Adiestayn* (1412-1477, *sel*; Lema *et alii* 2002: 225), *Aristáin* (1864, *casa de labor*, GI: 5), *Ariztain* (baserria, ZstM); EGE: baserria; Zestoa; ETM: **Adiestus* (cf. *Adiectius*, Solin & Salomies 1994: 6) eta *-ain* (Salaberri 2000: 126-127; 2012b: 325-327); **IG Adiestani* > **Adiestãhĩ* > **Adiestãĩ* > **Adiestãĩ* > **Adiestain* > **Adistain* > *Aristain* > *Ariztain*; HRB: ARIA.

(7) **ATXIRIKA**: *Achirica* (1487, *Pedro de*; Hidalgo de Cisneros *et alii* 1989: 375; Durango), *Achirica* (1704, *casa*; Kerexeta 1992: 85), *Achirica* (1749, *sel*; Rementeña & Quintana 2012: 94), *Atxirika* (BFA), *Atxirikanagusia* (BusM); EGE: baserria; Busturia; ETM: *Acirius*, *Acilius*? eta *-ica*, ikus Salaberri (2011b: 161); **IG Acirica*, *Acilica*? > **Atzirika*⁴⁹ > *Atxirika*; cf. *Azilu* (Araba; Salaberri 2015: 117).

(8) **AUSPAZIO**: *Avspaçio*⁵⁰ (1498, *sel*; Bazán & Martín 1999: 37); EGE: ezezaguna; Aramaio; ETM: (1) **Auspasius* eta *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250); **IG Aus-*

⁴⁸ Hurbil dauden beste antrotoponimo batzuk.

⁴⁹ Cf. lat. *Aciarium* > eusk. *a(l)tzairu* (*a[l]tzeiru*, *atxeiru*...).

⁵⁰ «[...] que es en Alvina en el lugar donde solia estar la cabaña de las vacas...»; Leintz-Gatzagako mugatik gertu, hortaz.

pasiano > **Auspaziano* > **Auspaziãhō* > **Auspaziãō* > **Auspaziãō* > *Auspazio*; (2) *Aspasius* (Solin & Salomies 1994: 23) eta *-ano*; **IG Aspasiano* > **Aspaziãhō* > **Aspaziãō* > **Aspaziãō* > **Aspazio* > *Auspazio*;⁵¹ (3) **IG Aspasiano* > **Aspaziãhō* > **Aspaziãō* > **Aspaziãō* > **Aspazio* > **Aispazio*⁵² > *Auspazio*.

(9) **AZTIO**: *Astio* (1413, *sel*; Díez de Salazar 1993: 112), *Aztio* (ZgM); EGE: mendia, gaina; Zegama; ETM: *Astius* (Solin & Salomies 1994: 24) eta *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250); **IG Astiano* > **Aztiãhō* > **Aztiãō* > **Aztiãō* > *Aztio*; cf. *Astitz* (herra, Nafarroa), *Aztio* (aurkintza, Gorrontz-Olano, Ultzama).

(10) **GUMUZIO**: *Gumucio çarbeascoa*, *Gumucio çargoxeascoa* (1655, *sel*; Gogeaokoetxea et alii 2011: 135), *Gumuzio* (1704, *barrio*; Kerexeta 1992: 129), *Gumucio* (1765, *sel*; Gogeaokoetxea et alii 2011: 135), *Gumuzio* (BFA); EGE: biztanle entitate, auzoa; Galdakao; ETM: (1) *Comicius* (Solin & Salomies 1994: 59) eta *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250); **IG Comiciano* > **Gomiziano* > **Gomuziano* > **Gomuziãhō* > **Gomuziãō* > **Gomuziãō* > **Gomuzio* > *Gumuzio*; (2) *Gemucius* (Solin & Salomies 1994: 87) eta *-ano*; **IG Gemuciano* > **Gomuziano* > **Gomuziano* > **Gomuziãhō* > **Gomuziãō* > **Gomuziãō* > **Gomuzio* > *Gumuzio*; cf. *Gumuzio* (baserriak, Zornotza).

(11) **KETURA**: *Guetura* ([1454], *seles de*; Pozuelo 2013: 419), *Quetura* (*monte*; López de Guereñu 1989: 403; Elosu), *Ketura* (2)⁵³ (AFADDA), *Ketura* (ZigM); EGE: bizkarra, hegia; Zigoitia; ETM: **Ceturus* (cf. *Caetorius*, Solin & Salomies 1994: 41; *Catulus*, Solin & Salomies 1994: 50) eta *-ana* (Salaberri 2012a: 211-213); **IG Ceturana* > **Geturãhã* > **Geturãã* > **Geturãã* > *Getura* > *Ketura*; cf. *Etura* (< **Beturana*; Barrundia; Salaberri 2015: 180).

(12) **LAUZIRIKA**: *Laçurica* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 86), *Lazurica* (1704, *casa*; Kerexeta 1992: 162), *Lauzirika* (BFA, MXM); EGE: baserria; Markina-Xemein; ETM: *Lauselius* eta *-ica*, ikus Salaberri (2011b: 164); **IG Lauselica* > **Lauzerika* > *Lauzirika* > *Lauzurika* > *Lazurika*; HRB (MXM): *OKOZIKA* (ezezaguna).

(13) **LOZIA** / **LOZIO**: *Loçia* (1388, *sel*; Irigoien; 1975: 88), *Locia* (1776, *sel*; Rementeria & Quintana 2012: 263) / *Lozio* (BFA, MAGM); EGE: tontorra, gailurra; Munibar-Abartzegi-Gerrikaitz; ETM: (1) **Losius* (cf. *Lossius*, Solin & Salomies 1994: 106) eta *-ana* (Salaberri 2012a: 211-213, 221-222); **IG Losiana* > **Loziana* > **Loziãhã* > **Loziãã* > **Loziãã* > *Lozia*; (2) **Losius* eta *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250, 256 eta 2012a: 222-223); **IG Losiano* > **Loziano* > *Loziãhō* > *Loziãō* > *Loziãō* > *Lozio*; HRB: OKIZ.

(14) **MUTXIZ**: *Muchiz* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 86), *Muchis* (1388, *sel*; Enríquez & Sarriegi 1986: 38), *Mutxiz* (AmtM); EGE: baserria; Amoroto; ETM: *Mucius* (Solin & Salomies 1994: 122)? eta *-nis* (Salaberri 2011a: 40, 59); **IG Mucinis?* > **Mutziniz?* > **Mutxĩñiz?* > **Mutxĩiz* > **Mutxĩiz* > **Mutxiz*; cf. ATXIRIKA.

(15) **ODEIKA**: *Odeyca* (1398, *sel*; Irigoien 1975: 90); EGE: ezezaguna; Ziortza-Bolibar; ETM: *Odinius* eta *-ica*, ikus Salaberri (2011b: 166); **IG Odenica* > **Odẽhika* > **Odẽka* > **Odẽka* > *Odeika*.

⁵¹ Cf. *handi* > *haundi*.

⁵² Cf. *Leketio* > *Lekeitio*.

⁵³ Txabarrin eta Olagoitiagan *Ketura* bana daude.

(16) **OKIZ:** *Oquyz el mayor, Oquyz el menor* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 88), *Oquis el mayor, Oquis el menor* (1388, *sel*; Enríquez & Sarriegi 1986: 38), *Oquiz* (1796, *casa*; Kerexeta 1992: 492), *Okiz* (BFA, MAGM); EGE: baserria; Munitibar-Abartzegi-Gerrikaitz; ETM: *Occius, Ocius* (Solin & Salomies 1994: 130) eta *-nis* (Salaberri 2011a: 40, 59); **IG Oc(c)inis* > **Okĩñiz* > **Okiz* > **Okĩiz* > *Okiz*; cf. *Okia* / *Oquina* (herria, Araba) (Salaberri 2012b: 346); HRB: *LOZIA* / *LOZIO*.

(17) **OKOZIKA:**⁵⁴ *Ocoçica* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 88); EGE: ezezaguna; Markina-Xemein; ETM: **Ocosius* < *Ociusius* eta *-ica*, ikus Salaberri (2011b: 166); **IG Ocosica* > **Okosika* > *Okozika*; HRB: LAUZIRIKA.

(18) **ORDORIKA:** *Ordorica* (1398, *sel*; Irigoien 1975: 90), *Ordorica* (1704, *casa* (2); Kerexeta 1992: 194), *Ordorika* (BFA); EGE: baserria, biztanle entitatea; Muxika; ETM: *Ortorius, Ordericus* eta *-ica*, ikus Salaberri (2011b: 157-158); **IG Ortorica* / *Orderica* > *Ordorika*.

(19) **PERTIKA:**⁵⁵ *Perteycaarte* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 86), *Berteyca, Bertericaarte* (1398, *sel*; Irigoien 1975: 90), *Pertica* (1704, *casa* [2]; Kerexeta 1992: 72), *Pertika* (BFA, BrtM); EGE: baserria; Berriatua; ETM: *Pertenius* eta *-ica*, ikus Salaberri (2011b: 162); **IG Perternica* > **Pertenica* / **Bertenica* > *Perteika* / *Berteika*; cf. *Pertika* (baserria, Muxika), *Pertikabasoak* (basoa, Zornotza), *Pertika* (baserria, Bidania-Goiatz).

(20) **TROBIKA:** *Trébica, Trobica* (1596, *sel*; Gogekoetxea et alii 2011: 130), *Trobica* (1704, *casa* [2]; Kerexeta 1992: 196), *Trobika* (BFA); EGE: baserria, biztanle entitatea; Mungia; ETM: *Torbicus* eta *-ica*, ikus Salaberri (2011b: 159); **IG Torbica* > **Torbika* > *Trobika*.

(21) **TXISPIO:** *Chispio* (1452, *sel*; Aierbe & Etxezarraga 1999: 44), *Txispio* (MnrM); EGE: hegia, etxola, eroritako baserria; Mendaro; ETM: *Cispus* (Solin & Salomies 1994: 56) eta *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250); **IG Cispiano* > **Zispiãñó* > **Zispiãñ* > **Zispiã* > **Zispio* > *Txispio*;⁵⁶ cf. *Txispao* (aurkintza, Berastegi); HRB: LAUZIRIKA.

(22) **ZARIA:** *Çaria* (1512, *sel*; Aierbe et alii 2012: 187), *Zaria* (1864, *casa de labor*; GI: 60; Oiartzun), *Zaria* (OirM); EGE: baserria, mendia; Oiartzun-Erreterria; ETM: *Salius* (Solin & Salomies 1994: 160) eta *-ina* (Salaberri 2012b: 338-339); **IG Salina* > **Zalina* > **Zarina* > *Zariñã* > *Zariã* > *Zariã* > *Zaria*.

(23) **ZEZTAUA:** *Eçtau* (1110, *cubulares*; Martín Duque 1983: 321-322), *Cestau* (1259, *bustaliza*; Ostolatza 1978: 243-245), *Cestau* (1770, *casa*; Satrustegi 1966: 29), *Zeztaua*⁵⁷ (*Ondarrola* etxea); EGE: etxea; Arnegi;⁵⁸ ETM: *Sextus* (Solin & Salomies 1994: 171) eta *-anu* / *-ano* (Salaberri 2013a: 248-250 eta 2015: 37); **IG Sextanu* > **Sestanu* > **Zeztanu* > **Zeztãñũ* > **Zeztãũ* > **Zeztãu* > **Zeztau etxea*⁵⁹ > *Zeztaua*; cf. *Zestoa* (Salaberri 2013b: 213).

⁵⁴ Cf. *Okoskorta*: *Ocoscorta* (1786, *sel*; Rementeria & Quintana 2012: 180), *Okoskorta* (BFA, MntM); hegia, bizkarra; Mendata; ETM: *Ocosus* < *Ociusius* (Solin & Salomies 1994: 130).

⁵⁵ *Pertica* terminoak bi adiera zituen latinez: 'neurketa-unitatea (10 oin)' eta 'hiri baten barrutiaren barruan zegoen eremu aski zabala' (Castillo Pascual 2011: 43, 45).

⁵⁶ Cf. *Zimel* > *Tximel*.

⁵⁷ Patxi Salaberri zor diogun datua.

⁵⁸ Elizaz Luzaidekoa da.

⁵⁹ Patxi Salaberri zor diodan argibidea.

6.2. Erdi Aroko antroponimoak eta latinetiko atzizkien beregain bihurturiko oinordeak osagaitako dituzten saroi-izenak

BELITZ: *Belliz* (1389, *sel*; Lema *et alii* 2000: 222-226), *Belitz* (aurkintza, IrnM); EGE: aurkintza; Irun; ETM: *Bela* (cf. *Bellius*, Solin & Salomies 1994: 33) eta *-itz* (Salaberri 2003: 158-160).

BERINDOITZ: *Velindoyz* (1509, *sel*; Aierbe *et alii* 2012: 121), *Berindoyz* (1514, *sel*; Aierbe *et alii* 2012: 307), *Berintoz* (1988, OBIE), *Beriñotz* (1989, Leibar *et alii*); EGE: saroi, Oiartzun; ETM: *Belindo* eta *-itz* (Salaberri 2011a: 59-60).

GAZTARROTZ: *Gaiztanos* (sic) (1371, *sel*; Lakarra de Migel 1957: 19), *Gaztarrotz* (Elortegi 1992: 110); EGE: aurkintza; Pasaia (Jaizkibel); ETM: *Gaiztarro* (Salaberri 2003: 187-188) eta *-(i)(t)z* (Salaberri 2011a: 59-60).

MUNIOZ: *Munioç* (1388, *sel*; Irigoien 1975: 88), *Munios* (1388, *sel*; Enríquez & Sarriegi 1986: 38), *Munioz de suso*, *Munioz de yuso* (1704, *casa*; Kerexeta 1992: 97), *Muniozguren* (ZBM), *Muniozbekoa* (ZBM), *Muniozgoikoa* (ZBM); EGE: baserriak; Ziortza-Bolibar; ETM: *Munnio* (Argiñetako hilerria; ikus Salaberri 2003: 219-220) eta *-(i)(t)z*; cf. *Muniozkorta* (larrea, Atxondo).

6.3. Oinarrian Antzinateko antroponimoa eta bigarren tokian *ola* / *olatze* izen geografikoa duten saroi-izenak

EDIOLATZA: *Ediolaza* (1398, *sel*; Irigoien 1975: 90); EGE: ezezaguna; ETM: *Edius* (Solin & Salomies 1994: 72) eta *olatze* (Zaldua 2015: 396-397); cf. *Estiolazaga* (1704, *casa*; Kerexeta 1992: 412; Mendata), *Estiolaza* (baserria, BFA), *Estillotza* (baserria, MntM).

EIKOLATZA: *Eicolaza*, *Icolaza* (1507, *sel*; Ugarte 1976: 469); EGE: ezezaguna; Oñati; ETM: **Enicus* (< *Enicius*, Solin & Salomies 1994: 73) eta *olatze*.

ESTUBIOLATZA: *Estubiolaza* (1406, *sel*; Goikolea 1998: 11), *Estrulaçia* (1401, *sel*; Aierbe 1995: 29)?, *Estubiolatza* (LegM); EGE: hegia, gaina; Legazpi; ETM: *Aestivius* (Solin & Salomies 1994: 28) eta *olatze*.

MOMIOLA: *Momiola* (1452, *sel*; Aierbe & Etxezarraga 1999: 46), *Momiola* (ElbM); EGE: baserria; Elgoibar; ETM: *Mommius* (Solin & Salomies 1994: 121) eta *ola*; cf. *Momus* (983, Argiñetako hilerria, Elorrio).

6.4. Oinarrian Erdi Aroko antroponimoa eta bigarren tokian *ola* / *olatze* izen geografikoa daukatena

BEGIROLATZA:⁶⁰ *Beguiolaça* (1496-1504, *sel*; Zumalde 1994: 91), *Beguilolaça* (1496-1504, *sel*; *op. cit.*, 91, 119), *Beguiolaça* (1496-1504, *sel*; *op. cit.*, 114), *Beguiroça* (1496-1504, *sel*; *op. cit.*, 116), *Beguirolaza* (1636, *sel*; Ugarte 1976: 467), *Begirolatza* (baserria, OñM); EGE: baserria, aurkintza; Oñati; ETM: *Begila*⁶¹ (*Ueguila Alcacez*,

⁶⁰ EIKOLATZA hurbil dago.

⁶¹ Cf. *Vegilius* (Solin & Salomies 1994: 199).

11. giz., Lakarra de Migel 1965: 76; ikus Salaberri 2003: 165) eta *olatze*; cf. *Begiristain*⁶² (baserria, Ataun, Lazkao, Alegia; < *Begila* + *-itz* + *-ain?*).

IMITOLA: *Ymitola* (1458, *sel*; Aierbe & Elorza 2008: 93); EGE: ezezaguna; Elgeta; ETM: *Imito*⁶³ (ikus IMITO, ENUTO); cf. *Imitolako errekea* (Abadiño, Atxondo, Aramaio), *Imitola basoak* (Oñati).

ORIOLATZA: *Oriolaça* (1463, *sel*; Aierbe 2006: 27), *Oriolatza* (IdM), *Orolatza* (bizkarra, ZgmM); EGE: mendi-bizkarra, arroila; Idiazabal; ETM: *Oria*⁶⁴ (*Oria Acenarz de Gorraiz*, 1096, Martín Duque 1983: 154; Gorraitz [Eguesibar]) eta *olatze*.

SOLLATZ: *Saueria Olatze* (1141, *cubilar*; Zaldua 2012a: 484), *Saueriolatze* (1178, *cubilar*; Zaldua 2012a: 488), *Sollatz* (ArlM); EGE: aurkintza Enirio-Aralar; ETM: *Saveria* (cf. *Saverius*, Solin & Salomies 1994: 164) eta *olatze*.

6.5. Corpusaren iturriak

6.5.1. Liburuak

Aierbe, M. R., 1993, *Documentación medieval del Archivo Municipal de Azkoitia (m.s. XIII-1500)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 45.

—, 1995, *Documentación medieval del Archivo Municipal de Legazpia (1290-1495)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 60.

—, 1997, *Ferrerías Guipuzcoanas. Aspectos socio-económicos, laborales y fiscales (siglos XIV-XVI)*. Donostia: Instituto Dr. Camino de historia donostiarra.

—, 2006, *Documentación Medieval del Archivo Municipal de Segura. Tomo III (1450-1521)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 127.

— & J. Elorza, 2008, *Archivo Municipal de Zestoa (1338-1520)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 136.

— & —, 2002, *Archivo Municipal de Elgueta (1181-1520)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 112.

— & J. Etxezarraga, 1999, *Archivo Municipal de Elgoibar (1346-1520)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 94.

—, I. Irijoa & A. San Miguel, 2012, *Documentación Medieval del Archivo Municipal de Oiartzun. II. Pleito de los ferrones (1328-1514)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 145.

— & —, 2013, *Archivo Municipal de Ataun (1268-1519)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 145.

Bazán Díaz, I. & M. A. Martín Quiñones, 1999, *Colección Documental de la Cuadrilla alavesa de Zuia. I. Archivo Municipal de Aramaio*. Donostia: Eusko Ikaskuntza. «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 93.

⁶² Cf. *Arakistain* (< *Aracus* + *-itz* + *-ain?*).

⁶³ Cf. *Imito*, *Enuto*: *Numito* (1389, *sel*; Mora 2005: 51), *Imito* (1573; *sel*; Mutiloa Poza 1976-II: 151), *Nenuto* (1573, *ibidem*), *Enuto* (UsbM); EGE: gailurra; Usurbil; ETM: < *Aemtius* (Solin & Salomies 1994: 7; [< *Nemitius* (?), op. cit., 126]).

⁶⁴ Cf. *Auria Galindonis* (991, Martín Duque 1983: 12; Apardoze) eta *Aurius* (Solin & Salomies 1994: 28; Vallejo 2016: 286).

- Díez de Salazar, L. M., 1993, *Colección Diplomática del Concejo de Segura (Guipúzcoa) (1290-1500). Tomo II (1401-1450)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 47.
- Elortegi, A., 1992, *Pasaiako Toponimia*. Donostia: Euskaltzaindia, «Onomasticon vasconiae» 8.
- Enríquez, J. & M. J. Sarriegi, 1986, *La Colegiata de Santa María de Cenarruza 1353-1515*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 10.
- Goikolea, F. J., 1998, *Archivo Municipal de Salvatierra-Agurain. Tomo II. (1401-1450)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 83.
- Gipuzkoako Foru Aldundia, 1857, *Nomenclator de la Provinvia de Guipúzcoa*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (= GI).
- Goñi Gaztanbide, J., 1997, *Colección Diplomática de la Catedral de Pamplona*. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- Hidalgo de Cisneros, C., E. Largacha, A. Lorente & A. Martínez Lahidalga, 1989, *Colección Documental del Archivo Municipal de Durango. Tomo IV*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 20.
- Irigoién, A., 1975, «La Colegiata de Cenarruza y sus seles», *II Simposio sobre Historia del Señorío de Vizcaya*, separata. Bilbo: RSVAP & Junta de Cultura de Vizcaya.
- Jimeno Jurio, J. M. (zuz.), 1992, *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza / Toponimia y Cartografía de Navarra*. Iruñea: Nafarroako Gobernu. 1992az geroztik (59 lib.). (= NETM).
- Kerexeta, J., 1992, *Fogueraciones de Bizkaia del siglo XVIII*. Bilbo: Labayru Institutua & Bilbo Bizkaia Kutxa.
- Lakarra de Migel, J. M., 1927, «Privilegio de Sancho el de Peñalén, confirmando al Santuario de San Miguel de Excelsis en la posesión de todos sus bienes. Lleva la confirmación de Sancho Ramírez. Año 1074», *Boletín de la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de Navarra*, 558-563.
- , 1957, *Vasconia medieval. Historia y filología*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1965, *Colección Diplomática de Irache*. Zaragoza: CSIC. 2 lib.
- Lema, J. A., J. A. Fernández de Larrea, E. García Fernández, J. A. Munita & J. R. Díaz de Durana, 2000, *Los señores de la guerra y de la tierra: nuevos textos para el estudio de los Parientes Mayores guipuzcoanos (1265-1548)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , —, —, M. Larrañaga, J. A. Munita & J. R. Díaz de Durana, 2002, *El triunfo de las élites urbanas guipuzcoanas: nuevos textos para el estudio del gobierno de las Villas y de la Provincia (1412-1539)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Martín Duque, A. J., 1983, *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*. Iruñea: Príncipe de Viana.
- Mora, J. C., 2005, *Zizurkilgo historia. Bailaratik biribildura (1186-1615)*. Tolosa: Lizardi Kultur Elkartea.
- Moraza, A., 2010, *Enirio-Aralarko Mankomunitatearen 600. urteurrena (1409-2009)*. Ordizia: Enirio-Aralar Mankomunitatea.
- Mutiloa Poza, J. M., 1976, *Roncesvalles en Guipúzcoa I*. Donostia: Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa, 2. lib.
- Ostolatz, M. I., 1978, *Colección diplomática de Santa María de Roncesvalles (1127-1300)*. Iruñea: Príncipe de Viana & Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

- Pozuelo, F., 2013, *Colección Documental de la Cuadrilla Alavesa de Zuia. II. Archivos Municipales de Arratzua-Ubarrundia y Legutio*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 149.
- Rementeria, D. & R. Quintana, 2010, *Los seles de Busturialdea-Urdaibai. Paisaje, cultura, etnografía*. Gernika-Lumo: Lorra.
- Satruestegi, J. M., 1966, «Las casas de Valcarlos», *Anuario de Eusko Folklore* 21, 13-34.
- Ugarte, F. M., 1976, «Los seles en el Valle de Oñate», *BAP* 32:3-4, 446-498.
- Vallejo, J. M. 2016, *Onomástica paleohispánica [Recurso electrónico]. I. Antroponimia y teonimia*. Bilbo: UPV/EHU. Banco de Datos Hesperia de lenguas paleohispánicas (BDHESP) III.
- Zaldua, L. M., 2006, *Saroiak eta kortak*. Urnietako egileak argitaratua.
- , 2012a, *Urumeako Zilegimendietako Toponimia*. Hernani-Urnieta: Hernani eta Urnieta Udalak.
- , 2012b, «Juan Arin Dorronsororen Enirio-Aralarko krokisa (1940)», *FLV* 115, 307-322.
- Zumalde, I., 1994, *Colección Documental del Archivo Municipal de Oñati (1149-1492)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, «Fuentes documentales medievales del País Vasco» 50.

6.5.2. Mapak

- AGS Cartografía, 2008, *Munitibar. E 1: 10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Munitibarko Udala. (= MAGM).
- , 2009, *Amoroto mapa. 1: 10: 000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Amorotoko Udala. (= AmtM).
- , 2010, *Busturia herriko mapa E 1: 10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Busturiko Udala. (= BusM).
- , 2012, *Berriatua, toponimoen mapa. E 1: 10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Berriatuko Udala. (= BrtM).
- Aranzadi, 2009, *Aralar. E 1: 30.000*. Donostia: Aranzadi Z. E. & Ikermap. (= ArlM).
- Barrio, L. del, 1999, *Ataun. E. 1:15.000*. Donostia: Eusko Jaurlaritzak & Ataungo Udala. (= AtnM).
- Dunba, 2003, *Legazpiko mapa toponimikoa. E. 1: 15.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Legazpiko Udala. (= LegM).
- Etnogintza, 1997, *Zegamako Mapa E. 1:10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Zegamako Udala. (= ZgM).
- Geograma, 2008a, *Irungo toponimoen mapa. E. 10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Irungo Udala. (= IrnM).
- , 2008b, *Errigoitiko toponimoen mapa 1: 7.500*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Errigoitiko Udala. (= ErrM).
- , 2009a, *Galdakao. Toponimoen mapa. E. 1: 15:000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Galdakao Udala. (= GldM).
- , 2009b, *Oñatiko mapa toponimikoa. E. 1:20.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Oñatiko Udala. (= OñM).
- , 2010, *Usurbil, toponimoen mapa. E. 1: 10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Usurbilgo Udala. (= UsbM).
- , 2011, *Elgoibarko toponimoen mapa. E. 1: 20.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzak & Elgoibarko Udala. (= ElbM).

- , 2015, *Legutio. 1: 20.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Legutioko Udala. (= *LgtM*).
- Geotech, 2014, *Zigoitia 1: 15:000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Zigoitiko Udala. (= *ZigM*).
- Ikermap, 1999a, *Lazkao. Herriko Mapa. E. 1: 7.500*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & El-duaingo Udala. (= *LzkM*).
- , 1999b, *Oiartzun. E. 1: 15:000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Oiartzungo Udala. (= *OirM*).
- , 2001, *Aramaioko mapa E. 1: 15:000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Aramaioko Udala. (= *ArmM*).
- , 2003, *Mendaroko mapa E. 1:10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Mendaroko Udala. (= *MnrM*).
- , 2010, *Zestoa, E 1: 15.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Zestoako Udala. (= *ZstM*).
- Infor, 1999, *Idiazabal. E. 1:10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Idiazabalgo Udala. (= *IdM*).
- Inforlur, 2012, *Markina-Xemein mapa 1: 15.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Markina-Xemeingo Udala. (= *MXM*).
- , 2015, *Ziortza-Bolibar. E. 1: 10.000*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritz & Ziortza-Bolibarko Udala. (= *ZBM*).
- Leibar, A. C. , J. L. Núñez & J. M. Sanzberro, 1989, *Oiartzun*, E. 1: 10.000. Donostia: Caja de Ahorros Municipal de San Sebastián.
- OBIE, 1988, *Oiartzun Bailarako Mapa E. 1:20:000*. Donostia: *Oiartzun udal mugapearen ondare eta toponimiazko kartografia*, Oiartzungo Udala.

6.5.3. On line dauden datu-baseak

- Bizkaiko Foru Aldundia, *Euskaltzaindiak normalizatutako toponimo eta toki-izenen datu-basea*. <http://www.bizkaia.eus/home2/Temas/DetalleTema.asp?Tem_Codigo=358>. (= *BFA*).
- Arabako Foru Aldundia, *Arabako Foru Aldundiaren Datu Espazialen Azpiegitura* <<http://www.ide-alava.com/dfa/index?l=eu>>. (= *AFADEA*).

Luis Mari Zaldua Etxabe
Euskal filologian doktorea
luismarizaldua@gmail.com

Deba Ibarreko euskara

The Basque of the Deba Valley

Koldo Zuazo
UPV/EHU

Abstract

The topic under study is the Basque of the Deba Valley. It is usually and completely reasonably placed within Western Basque, but recently most of the innovations emerging in Bizkaia have not extended to there; by contrast, some of those emerging in Gipuzkoa have done. After demonstrating those developments, the distinguishing features of this region are presented and, by way of conclusion, those of the three models from there: that of the Lower Deba Valley (Mutriku, Mendaro and Elgoibar), that of the Mid-Deba Valley (Eibar, Ermua, Soraluze, Elgeta, Bergara and Antzuola) and that of the Upper Deba Valley (Oñati, Arrasate, Aretxabaleta, Eskoriatza, Leintz-Gatzaga and Aramaio).

Keywords: *Basque dialectology, Western Basque, Central Basque, Deba Valley.*

Laburpena

Deba ibarreko euskara da aztergaia. Mendebaleko euskalkiaren barruan kokatu ohi da arrazoi osoz, baina azkenaldian Bizkaian sortutako berrikuntza gehienak ez dira hara zabaldu; bai, ostera, Gipuzkoan sortutako batzuk. Gertakari horiek erakutsi ondoren, eskualde honetako bereizgarriak aurkezten dira eta, amaitzeko, bertako hiru eremuetakoak: Debabarrena (Mutriku, Mendaro eta Elgoibar), Deba ibarreko erdigunea (Eibar, Ermua, Soraluze, Elgeta, Bergara eta Antzuola) eta Debagoiena (Oñati, Arrasate, Aretxabaleta, Eskoriatza, Leintz-Gatzaga eta Aramaio).

Hitz gakoak: *euskal dialektologia, mendebaleko euskalkia, erdialdeko euskalkia, Deba ibarra.*

Joaquín Gorrotxategi eibartarrari, aspaldiko lagun eta lankideari, eskaini nahi dizkiot ondorengo lerroak. Geure euskara, Deba ibarrekoa, hartu dut hizpide horretarako.

1. Deba ibarreko euskararen gaineko argibideak

Manuel Larramendirenak dira eskualde honetako euskararen gaineko lehenengo albisteak, XVIII. mendearen erdialdekoak. Ibar gehiengan Bizkaian bezala hitz egiten zela esan zuen, Deba eta Mutriku euskara giputzean sartu zituen, Elgoibarkoa tarteko hizkeratzat jo zuen (Larramendi 1745: xxx eta 1969 [Tellechea Idigoras, arg.]: 301).

Mende bat geroago, Bonapartek (1863) ere antzera ikusi zuen: euskara giputzean sartu zituen Deba, Mutriku, Mendaro, Elgoibarko Altzola eta Bergarako Elosu auzoak; euskara bizkaitarrean kokatu zituen gainerako herriak. Dena dela, multzo bitan bereizi zituen herri horiek:

- a) Elgoibar, Eibar, Soraluze, Elgeta, Bergara, Antzuola eta Oñati.
- b) Leintz harana (Arrasate, Aretxabaleta, Eskoriatza, Leintz Gatzaga) eta Arabako Aramaio —Oleta auzoa izan ezik—, Uribarri Ganboa, Landa, Marieta-Larintzar, Elgea, Zuhatsu Ganboa, Ozeta, Ermua eta Larrea.

xx. mendearen azkenaldira, Pedro de Yrizarrek (1991) aldaketa bat egin zuen: Elgoibar euskara giputzean jarri zuen.

xxi. mende hasiera honetan zertxobait desberdin ikusten dut. Hasteko, hiru hizkuntza eremu bereizten ditut Deba ibarrean:

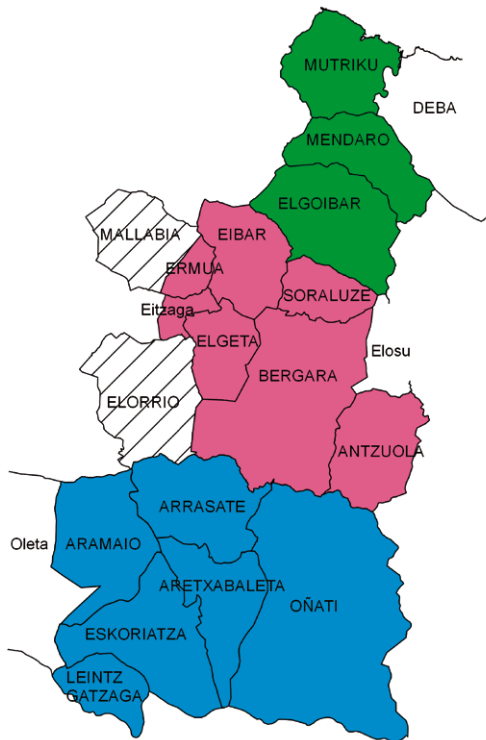
- a) *Debagoiena*, Leintz haranak eta Aramaiok —Oleta auzoak ez bestek— osatua. Oñati ere eremu honetan sartzen dut, nahiz eta hemengo hizkera berezia den. Aldiz, Arabako herriak —Aramaio ez bestek— alde batera utzi behar dira, euskalkia gaur egun guztiz galduta dagoelako haietan.
- b) *Deba ibarreko erdigunea*, Eibar, Ermua, Zaldibarko Eitzaga auzoa, Soraluze, Elgeta, Bergara —Elosu auzoa ez bestea— eta Antzuola barruan direla.
- c) *Debabarrena*, Elgoibar, Mendaro eta Mutriku herriek osatua.

Debagoiena eta ibarraren erdigunea mendebaleko euskalkian ikusten ditut, «bizkaiera» deitu izan zaion horretan; Debabarrena mendebaleko eta erdialdeko euskalkien artekoa da; Deba, azkenik, erdialdeko euskalkian agertzen da.

Ermua eta Zaldibarko Eitzaga auzoak gainera, Bizkaiko beste herri bi ere Deba ibarretik gertu ikusten ditut hizkuntzaren aldetik: Mallabia eta Elorrio. Biak dira «tarteko hizkerak»: Mallabiak Deba ibarra, Artibai eskualdea eta Durangaldea lotzen ditu; Elorriok Deba ibarra eta Durangaldea.

2. Deba ibarreko euskararen ezaugarriak

Deba ibarra aurkeztu ondoren, ikus ditzagun horretarako erabili ditudan irizpi-deak. Eskualde horrek mendebaleko euskalkiaren barruan daukan lekuaz jardungo dut lehenengo; bertan bereizi ditudan hiru eremuak azalduko ditut gero. Esan dezadan Larramendik eta Bonapartek ez zutela zeregin horretan arduraren handiegirik izan; Bonapartek, esate baterako, *dot* edo *det* esaten ote zen hartu zuen kontuan, hango herriak bizkaieraren edo giputzaren barruan sailkatzeko orduan.

2.1. Deba ibarra mendebaleko euskalkiaren barruan

Bonapartek (1863) hiru azpieuskalki egin zituen euskara bizkaitarraren barruan: *sartaldekoa*, *sortaldekoa* eta *Deba ibarrekoa*. Ikusten denez, izaera berezikotzat hartu zuen eskualde horretako euskara. Ni neu azpieuskalki bi egitearen aldekoa naiz, *sartaldekoa* eta *sortaldekoa*, eta bigarren honetan ikusten ditut Debagoiena eta Deba ibarreko erdigunea, Lea-Artibai eta Durangaldearekin batera. Izan ere, ez da hain handia eskualde horien arteko aldea eta, gainera, modu gradualean egiten da batetik besterako bidea. Arestian esan dut Ermua eta Zaldibarko Eitzaga auzoa Deba ibarrean kokatzen ditudala, Mallabia eta Elorrio tarteko hizkerak direla, eta Bizkaiko ekialdeko beste herri batzuetan ere agerian dago Deba ibarrarekiko gertutasuna: Ondarroan, Etxebarriin, Markinan, Bolibarren, Zaldibarren... Azken batean, Deba ibarreko zenbait herri (Elgoibar, Eibar, Bergara, Arrasate) aspaldi luzetik izan dira industriagune esanguratsuak eta hara begira egon dira inguruko herriak.

Dena dela, Bonapartek bazuen bere arazoia: Bizkaian azkenaldian egin diren berrikuntzak ez dira Deba ibarrera heldu; bai, ostera, Gipuzkoan eta Euskal Herriko erdigunean egin diren batzuk. Beste era batera esateko, aspaldi, euskalkiaren ardatza Gasteiz zela, handik zabalduak berrikuntzak mendebal osora —Deba ibarra tartean zela— heldu ziren, baina Gasteiz erdaldundu eta euskalkiaren sorleku nagusia Bizkaia gertatu zenean, hango berrikuntzak ez ziren Deba ibarrean zabaldu edo ez, behintzat, ibar osoan.

Ikus ditzagun, lehenengo, Bizkaian sortu eta Deba ibarrera heldu ez diren berrikuntzak:

1. *Eduki*-ren erroko *-e-*: *dekot* ‘daukat’; *deko* ‘dauka’. Bizkaian gertatu den *-au-* > *-eu-* egiteko joera ere arrotza da Deba ibarrean: *eurretik* ‘aurretik’; *paseu* ‘pasatu’.
2. *iz* > *ix* bustidura: *ixen* ‘izan’; *dakixu* ‘dakizu’.
3. ‘Izenordain galdetzailea + *edo* + izenordain galdetzailea’ egiturako izenordainak: *nonor* ‘norbait’; *nonora* ‘norabait’.
4. *-txu* atzizki txikigarria: *apurtxu bet* ‘apurtxo bat’.
5. *Zein* juntagailu hautakaria: *Neska sein mutil artzen dabe denda orretan* ‘neska zein mutil hartzen dute [lanerako] denda horretan’.
6. Denborazko perpausetako *-(k)eran*: *Etxetik urtekeran ikusi dot* ‘etxetik irtetera koan ikusi dut’.

Bizkaian indartutakoak diruditen beste gertakari bi hauek ere ez dira Deba ibar osoan zabaldu:

1. **-iño*-ren adizkiak: *dīñot* ‘diot’; *dīño* ‘dio’. Deba ibarreko erdigunean baizik ez dira erabiltzen; *diot* gisako orokorrak baliatzen dira gainerako herrietan.
2. *Nire* saileko izenordainak (*niri*, *nigaz*, *nigana*...) Leintz haranera eta Aramaioa baizik ez dira zabaldu; *nere* gisakoak esaten dira ibarraren erdigunean eta Debabarrenean.

Ikus ditzagun, ondoren, Gipuzkoan edo Euskal Herriko erdigunean sortu eta Deba ibarrean zabaldu diren berrikuntzak:

1. Ibarren iparraldean *e* > *a* egiteko joera dago dardarkari aurrean. Oñati ere tartekoa da eta bertakoak dira adibideak: *astartu* ‘aztertu’; *bidar* ‘bider’; *edarki* ‘ederki’; *eguardi* ‘eguerdi’; *eskarrik asko* ‘eskerrik asko’; *isardi* ‘izerdi’; *istar* ‘izter’; *muskar* ‘musker’; *pipar* ‘piper’; *pitxar* ‘pitxer’; *tallar* ‘taller, lantegia’; *uskar* ‘uzker’ (Altuna, Elortza eta Zumalde 2014; Izagirre 1970).
2. Deba ibar osoan *-kin* morfema nagusitu da soziatiboan, baina singularrean *-gaz* (> *-az*) ere ezaguna da Debagoienez.
3. *Nor* izenordaina baztertu eta *zein* nagusitu da: *Seiñ etorri da?* ‘nor etorri da?’. Artibai eskualdera eta Durangaldeko ekialdera ere —Berriz, Zaldibar, Eloorrio— heldu da joera hori.
4. Iraganaldiko 3. pertsonetan *ø-* da ZER argumentuari dagokion morfema mendebal gehienez: *eban* ‘zuen’; *eusten* ‘zidan’; *euen* ‘zegoen’... Deba ibarreko iparraldean *z-* orokorra dago Debabarrenean, Soraluzen, Antzuolan eta Bergaran.
5. NOR saileko adizkien pluraleko 2. pertsonetan *-(i)e* morfema dago mendebal gehienez: *sarie* ‘zarete’; *satose* ‘zatozte’; *sabise* ‘zabiltzate’... Debabarrenean, Soraluzen, Bergaran eta Antzuolan Euskal Herriko erdigunean zabaldu den *-te* erabiltzen da.
6. Ibarren iparraldean *-ten* eta *-zen* dira aditz izenak osatzeko aukera bakarrak eta, gehienbat, gainerako euskalkietan bezala erabiltzen dira bata eta bestea.

Mendebalean beste morfema batzuk ere badira: *-etan* (*pasetan* ‘pasatzen’); *-tuten* (*apurtuten* ‘apurtzen’)...

7. Mendebaleko *-to* atzizkiaren ordeztan (*txarto*), *-ki* erabiltzen da Debabarrenean, Bergaran, Antzuolan eta Oñatin: *edarki*, *gaizki*, *poliki*, *txarki*.
8. ‘*Bi* zenbatzailea + izen sintagma’ hurrenkera oso sustraituta dago Debabarrenean, Bergaran, Antzuolan eta Oñatin: *bi etxetan* (vs mendebaleko *etxe bitan*).

2.2. Deba ibarreko euskararen bereizgarriak

Ezaugarri gutxi dira Deba ibarrean bertan sortutakoak eta, gainera, ezaugarri horiek Bizkaiko ekialdeko beste herri batzuetan ere badira. Arrazoi horiexegatik ez dut mendebaleko euskalkiaren aparteko «azpieuskalkizat» hartzen eta, aldiz, Lea-Artibai eskualdearekin eta Durangaldearekin azpieuskalki berean batzen. Hauexek dira hango bereizgarriak:

1. [j] epentesia garatu da /i + a, e, o/ artean Deba ibar osoan, Deba eta Itziar tartean direla. Bizkaiko Artibai eskualdean, Elorrion, Zaldibarren eta Mallabian ere bada epentesi hori; Mallabiko adibide hauek lekuko: *kibixe* ‘kiwia’; *manikixe* ‘manikia’; *uránixue* ‘uranioa’.
2. NOR-NORI sailean eta hitanoko adizkietan [x] ahoskera dago ibar gehienean: *jako* ‘zaio’; *jakik/jakin* ‘zakik/n’; *jotsak/jotsan* ‘ziok/n’. Oñati eta Mutriku dira salbuespena. Oñatin —eta Elorrion— [j] ahoskera dago; Mutrikun (eta Deban eta Mendaron —hemen ez erabat—) *z-* orokorra dago NOR-NORI sailean (*zako* ‘zaio’). Hitanoan *d-* dago Mutrikun (*diok/dion* ‘ziok/n’; *diatorrek/diatorren* ‘zatorrek/n’) eta *z-* orokorra Deban. Aldiz, Mallabian eta Artibai eskualdean ere [x] ahoskera dago, Ondarroan izan ezik. Herri honetan *g-* dago NOR-NORI saileko adizkietan: *gako* ‘zaio’. Hitanoa aspaldi galduta dago Ondarroan.
3. Euskal Herriko beste alderdi batzuetan bezala, *-endako* da destinatiboko morfema ibar gehienean, Debabarrenean ez bestean: *lagunandako* ‘lagunarentzat’. Inguruko herri bizkaitar batzuetan ere bada: Mallabian, Berrizen, Zaldibarren, Elorrion, Atxondon eta Abadiñon.
4. Jokamolde bereziko aditzak daude. Bi nabarmenduko ditut. Alde batetik, ohi-koa da *pentzatu* aditza NOR-NORI erara jokatzea. Mallabioa da lekukotasuna:
Seuri ondo pentzátzen bájatzu, eisu ‘zeuri ondo pentzatsen bazaizu, egizu’
Bestalde, *ekin* aditza NOR erara jokatzen da. Oñatikoa da adibidea:
Lanian ekin nais ‘lanean ekin naiz’

2.3. Debabarreneko bereizgarriak

Gipuzkoako eta Euskal Herriko erdiguneko bereizgarriak oso sustraituta egotea da eremu honen ezaugarria; baita mendebaleko zenbait berrikuntza hara heldu ez izana ere. Hauxe zerrenda:

1. Erdal *-(c)ion* > *-(z)io* egin da: *espekulasio* (vs mendebaleko *espekulasiño*).
2. *-tikan*, *-gantikan*, *-gandikan*, *-rikan* aldaerak erabiltzen dira: *Estakat astirikan* ‘ez daukat astirik’. Soraluzen ere badira.

3. *Izan*-en pluraleko adizkietako *-e-* erroa: *gera* ‘gara’; *sera* ‘zara’; *serate* ‘zarete’. Elgoibarren ez da erabatekoa; *-a-* erroa ere badira.
4. *Edun*-en orainaldiko adizkietan *-e-* erroa erabiltzen da Deban, Mutrikun, Mendaron eta Elgoibarko Altzola auzoan: *det* ‘dut’.
5. NOR-NORI-NORK sailean **-i-* erroa adizkiak erabiltzen dira; ez mendebaleko *eutsi* dutenak: *dit*, *digu*.
6. *Dijua* ‘doa’ gisako adizkiak erabiltzen dira Deban eta Mutrikun; *dixe* ‘doa’, *dixes* ‘doaz’ bereziak Elgoibarren eta Mendaron.
7. Ezaguna da *ari izan*. Mendebalean *ibili* eta *egon* izan dira ordezkioak; *jar-dun*-en adizkiak ere badira Deba ibarrean eta Bizkaiko ekialdean: *diardut*, *diardu*...
8. NOR-NORI saileko iraganaldian ezaguna da Euskal Herriko erdiguneko *zit-*; Deban eta Mendaron gehienbat: *zitzaion* (vs mendebaleko *jakon*).
9. *Al* erabiltzen da ‘bai/ez’ erako galdera perpausetan: *Ekarri al desu perretxikurik?* ‘ekarri al duzu perretxikorik?’.
10. Debabarrenean eta Oñatin arrotza da ‘partizipioa + adizki jokatu’ egitura, aditza indartu nahi denean: *Joan zoaz ala etorri zatoz?*

2.4. Deba ibarreko erdiguneko bereizgarriak

Hauxe da eremu honetan aipatzekoa:

1. *Egon*-en orainaldiko adizkien erroan *-a-* eta iraganaldian *-e-* daude eskualde honetako hizkera gehienetan: *gare* ‘gaude’; *sare* ‘zaude’; *sarete* ‘zaudete’; *dare* ‘daude’; *genden* ‘geunden’; *senden* ‘zeunden’; *sendeten* ‘zeundeten’; *seren* ‘zeuden’. Tankera berekoak erabiltzen dira Goierri eta, ziurrenera, handik etorritakoak dira.
2. NOR-NORI-NORK saileko orainaldian, NORI ‘hari’ edo ‘haiei’ denean, adizki bereziak erabiltzen dira Oñatin, Antzuolan eta Bergaran. Hauexek, esate baterako, Antzuolakoak (Larrañaga 1998: 123): *jat* ‘diot’; *jao* ‘dio’; *jau* ‘diogu’; *jatzu* ‘diozu’; *jet* ‘diet’. Badirudi NOR-NORI sailekoetatik atera direla. Zukako adizkietan baizik ez dira horrelakoak erabiltzen; hitanoan ohikoak baliatzen dira: *jotsak/jotsan* ‘ziok/n’. Lazarraga arabarraren izkribuetan ere badira horrelako adizkiak: *jagot* ‘diot’; *jago* ‘dio’.
3. Eibarren, Sorluzen, Elgetan, Antzuolan, Bergaran eta Azkoitian erabiltzen da *-kel-ka* ‘gabe’ atzizkia. Elgoibarren ere bada, baina adin handiko hiztunen jardunean. Ekintza amaitu gabe dagoela adierazteko baliatzen da. Antzuolakoa da lekukotasuna (Larrañaga 1998: 177):

Ori nik entzuteke neukan ‘Hori nik entzun gabe neukan’
Plasa bastarran jendia jarri ta beira; sela eon leike dantza itteke? ‘Plaza bazterean jendea jarri eta begira; zelan egon daiteke dantza egin gabe?’
Oinddio afaltzeke nago ‘Oraindik afaldu gabe nago’

Oñatin ere izan da, baina gaur egun oso galduta dago. Kandido Izagirrek (1970) *akordatzaka* ‘akordatu gabe’ eta *eltzaka* ‘heldu gabe’ jaso zituen. Lazarraga arabarraren izkribuetan ere bada.

4. Aurkaritza adierazteko *barren* lokailua erabiltzen da. Elgoibarren, Mendaron, Azkoitian, Zestoan (Azpeitia 2003), Mallabian eta Zaldibarren ere bada, baina ez Antzuolan eta Bergaran. Mallabikoak dira adibideak:

Marsel da, barren! Urriñetik esautu bes! ‘Martzel da eta! Urrunetik [begiratuta] ezagutu ere ez!’

Nora soies ain gois? Séire[k] pe estie, barren! ‘Nora zoaz hain goiz? Seiak ere ez dira eta!’

Logure asela? Egwerdi arte gustixen eon as oien, barren! ‘Logura haizela? Eguerdi arte guztian egon haiz ohean eta!’

2.5. Debagoieneko bereizgarriak

Arabarekin eta, batez ere, Gasteizekin lotura estua izatetik datorkio, gehienbat, eskualde honi bere nortasuna. Honako gertakari hauek nabarmenduko ditut:

1. Leintz haranean eta Aramaion ez dago inolako azentu bereizgarriarik. Oñatin ere ez da bereizten hitzen singularra eta plurala, baina bai esanahi banako hitz bikoteak: *basúa* ‘oihana’ / *básua* ‘edalontzia’. Azentu markatuko hitzak ere badira Oñatin: *béste*, *dénpora* ‘denbora’, *káixola* ‘kaiola’.
2. *-tza* amaierako hitzei artikulua gehitzen zaienean, *-tza + a > -tzaial/-tzaie/-tzarie* gertatzen da. Aramaiokoak dira adibideak (Ormaetxea 2006: 107): *bedar-tzaie* ‘belartza, belardia’; *bisitzai* ‘bizitza’; *eskontzai* ‘ezkontza’; *konfiantzai* ‘konfiantza’; *labrantzai* ‘labrantza’; *lokotzarie* ‘lokatza’. Landucciren hiztegiari *jaiatzai* ‘jaiotza’ jarri zen eta Arabako erdiguneko toponimian ere ohiko gertakaria izan da. Zalantzarik gabe, Arabatik etorria da.
3. Adizki bereziak erabiltzen dira Debagoiengan eta Legutian *edun*-en iraganaldian: *neuen/neben/nemen/nen* ‘nuen’; *geuen/geben/gemen/gen* ‘genuen’; *seuen/seben/semen/semien/sen* ‘zenuen/zenuten’; *sebien/seben* ‘zuten’.
4. NOR-NORI-NORK saileko adizkien erroa *-u-* egin da: *dust* ‘dit’; *dusk* ‘dik’; *duztet* ‘diot’; *nutzen* ‘nion’. Legutio eta Oleta ere eremu barruan daude.
5. **Erautsi* erroko adizkiak erabili dira Leintz haranean eta Aramaion. ‘Ari izan’ orokorraren balioa daukate. Galbidean daude. Hauexek Ormaetxeak Aramaion jasotakoak: *darutzet*, *darutzek/darutzen*, *darutzo*, *darutzau*, *darutzesu*, *darutzesue*, *darutzie*. Eta hauxe adibidea (Ormaetxea 2006: 37):

Bararutzek lanien i[k] pe? ‘Badarutzak lanean hik ere?’

6. Aditzak ez du izen sintagma pluralarekin komunztadura egiten. Aramaiokoa da lekukotasuna (Ormaetxea 2006: 299-301):

Isenok etxat akordetan niri ‘Izenok ez zait akordatzen niri’

Berak paga’uskun danak ‘Berak pagatu zigun denak’

Eran daigun kopak ‘Edan dezagun kopak’

Nik enakixen orreik gausa gustiok ‘Nik ez nekien gauza horiek guztiok’

Bergara —Ubera auzoa ez beste guztia— eta Antzuola ere eremu barruan daude. Araban ere bazen: Landucciren, Lazarragaren, Gamizen eta Albeni-

zen izkribuetan ageri da. Mutrikun ere bada gertakari hori, baina, ziurrenera, oraintsuko gauza da hangoa.

7. NOR-NORK sailean *-it-* pluralgilerik gabeko adizkiak erabiltzen dira Debagoienan eta Legution: *saut* ‘zaitut’; *sauet* ‘zaituztet’; *gau* ‘gaitu’; *gaue* ‘gaituzte’. Aramaikoa da adibide hau (Ormaetxea 2006: 295):

Su fuen sais aurretik, nik jarraituko saut eta ‘Zu joan zaitez aurretik, nik jarraituko zaitut eta’

Lazarraga arabarraren izkribuetan ere badira horrelako adibideak: *zaut* ‘zaitut’; *zau* ‘zaitu’.

8. Leintz haranean, Legution eta Aramaion *gare* ‘gara’ eta *sare* ‘zarete’ adizkiak erabiltzen dira *izan*-en pluralean. Bizkaiko ipar-sartaldean ere badira: Uribe Kostan eta Txorierrri gehianean.
9. Partizipioa *-tul-du*, *-atu*, *-itu* eta silaba bitik gorakoa denean, *-ketan* morfema erabiltzen da aditz izena osatzeko: *esauketan* ‘ezagutzen’; *eskaketan* ‘eskatzen’; *jarraiketan* ‘jarraitzen’. Araban ere bazen: Landucciren, Lazarragaren eta Albenizen izkribuak horren lekuko. Ziurrenera, handik heldu zen Debagoienara.
10. Debagoieneko hizkera batzuetan (Aramaion, Oñatin, Aretxabaletako alderdi batean) aditz izenen absolutibo singularra *-tzeial-tzeie* egiten da, partizipioa *-i* edo *-tu* amaierakoa eta silaba bikoa denean: *artzeial/artzeie* ‘hartzea’; *asteial/asteie* ‘hastea’; *galtzeial/galtzeie* ‘galtzea’; *sartzeial/sartzeie* ‘sartzea’. Oñatin *-teen/-tzeen* ere izan da inesiboan: *artzéen* ‘hartzen’; *astéen* ‘hasten’; *sartzéen* ‘sartzen’. Lazarraga arabarraren izkribuetan *-zaen* agertzen da.
11. *-duil-tui* eta *-doil-toi* aldaerak erabiltzen dira gehienbat (orokorrak *-dil-ti*). Oñatikoak dira hauek: *arboladui* ‘arboladi’; *aristui* ‘harizti’; *gastañui* ‘gaztainadi’; *maastui* ‘mahasti’; *pagadui* ‘pagadi’; *sagastui* ‘sagasti’.

Aipatu diren bereizgarriez gainera, esan behar da mendebaleko ezaugarriak hobeto gorde direla eskualde honetan; Leintz haranean eta Aramaion gehienbat. Hauek nabarmenduko ditut:

1. *i* bokalak, diptongoaren bigarren osagaia denean, ondorengo *z* eta *tz* konsonanteak busti eta *x/tx* aldatzen ditu mendebalean. Baita Leintzen eta Aramaion ere: *axe* ‘haize’; *gatx* ‘gaitz, zail’. Eibarren, Ermuan, Elgetan eta Bergarako Ubera eta Angiozar auzoetan ere gertatzen da batzuetan; ez Deba ibarreko gainerako herrietan.
2. Mendebalean ohikoa denez, aditz izenak osatzeko aukera zabala dago Debagoienan:
 - a) Gainerako euskalkietan baino esparru gehiagotan erabiltzen da *-ten*: partizipioa *-(l, n, r)i*, *-a*, *-e*, *-o* eta *-l* denean. Hauexek adibideak: *ibilltten* ‘ibiltzen’; *ifintten* ‘ipintzen’; *ekarten* ‘ekartzen’; *botaten* ‘botatzen’; *beteten* (eta *betetan*) ‘betetzen’; *jotzen* ‘jotzen’; *illtten* ‘hiltzen’.
 - b) Partizipioa *-au* denean, *-etan* (*-iten* Oñatin): *gustetan* ‘gustatzen’.
 - c) Partizipioa *-idu* denean, *-iduten* (> *-iruten*, *-iuten*) (*-iten* Oñatin): *dibertituten* ‘dibertitzen’.

3. Aditz izena mugimenduzko aditzen osagarria izan eta helburua edo norabidea adierazten duenean, inesiboan (ZERTAN) erabili ohi da mendebal gehianean; baita Leintzen eta Aramaion ere: *Ogidxe erosten doie* 'ogia erosten doa'. Oñatin, Deba ibarreko iparraldean eta Artibai eskualdean adlatibo orokorra (ZERTARA) baliatzen da (*ogixa eroatera noia*).
4. Moduzko adberbioetan *-la* atzizkiari *-n* gehitzeko joera dago mendebalean: *selan* 'nola'; *eselan* 'inola'; *onan* (eta *onantxe*) 'honela(xe)'; *olan* (eta *olantxe*) 'horrela(xe)'; *alan* (eta *alantxe*) 'hala(xe)'. Leintz haranean, Aramaion eta Eibarren lehia dira *-lan* eta *-la*; Deba ibarreko gainerako alderdietan *-la* da nagusi.

Bibliografia

- Agirrebeña, A. & J. M. Elexpuru, 2014, *Elorrixoko berbetia*. Elorrio: Elorrioko Udala eta Badihardugu Euskara Elkarte.
- Altuna, F., 1995, «*Acto contriciocoa eriotzaco orduracò*: Garcia de Albeniz araiarraren araberrazko eskuizkribua (1778)», *ASJU* 29-1: 83-132.
- Altuna, R., K. Elortza & K. Zumalde, 2014, *Oñatiko euskaria*. Oñati: Oñatiko Udala.
- Aranberri, F., 1996, *Ermua eta Eitzako euskara*. Ermua: Ermuko Udala.
- Areta, N., 2003, *Eibarko euskara: izen sintagmaren deklinabidea*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Azpeitia, A., 2003, *Zestoarren erretolika. Hitzen, esamoldeen eta atsotitzen bilduma*. Zestoako Udala.
- Basauri, S. & A. Sarasua, 2003, *Eibarko hiztegi etnografikoa*. Eibar: Eibarko Udala.
- Bonaparte, L.-L., 1863, *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscara*. Londres.
- Burgete, X. & I. Gaminde, 1991, *Otxandioko euskaraz*. Otxandio: Otxandioko Udala eta Bizkaiko Foru Aldundia.
- Carrera, I. M. & I. García, 2005, *Legutiano aldeko euskara*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Elexpuru, J. M., 2004, *Bergara aldeko hiztegia*. Bergara: Bergarako Udala.
- Elortza, J., E. Garro, J. L. Ormaetxea, J. M. Garai & E. Plazaola, 1999, *Arrasateko euskara*. Arrasate: Arrasateko Udala.
- Gaminde, I., 1999, «Elosu, Nafarrete eta Urrunagako euskaraz». *FLV* 81, 241-262.
- Goikoetxea, J., 1984, *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo, poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Izagirre, K., 1970, «El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes». Berrarg. [L. Villasante eta G. Markuleta, arg.], *ASJU*-ren Gehigarriak 7. Oñati eta Donostia: Oñatiko Udala eta Gipuzkoako Foru Aldundia, 1994.
- Landucci, N., 1562, *Dictionaryum linguae cantabrigiae*. [M. Agud eta K. Mitxelena, arg.] *ASJU*-ren Gehigarriak 3, 1958. Berrargitaratua, euskara-gaztelania zerrenda gehituta, [H. Knörr eta K. Zuazo, arg.] *Arabako euskara. Ikerketak eta testuak*: 201-465. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 1998.
- Larramendi, M., 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín* (2 lib.). Donostia: Imprenta Bartolomé Riesgo y Montero.

- , 1969, *Corografía o descripción general de la Muy Noble y Muy Leal Provincia de Guipúzcoa*. [J. I. Tellechea Idigoras, arg.] Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- Larrañaga, J., 1998, *Antzuolako hizkera*. Antzuola: Antzuolako Udala.
- Makazaga, J. M., 2010, *Elgoibarko abozko euskara*. Bilbo: Euskaltzaindia. Iker-25.
- Mugarza, P., 2006, *Mallabiko euskara*. Mallabia: Mallabiko Udala, Eusko Jaurlaritz eta Bizkaiko Foru Aldundia.
- Ormaetxea, J. L., 2006, *Aramaioko euskara (Azterketa dialektologikoa)*. Leioa: UPV/EHU.
- Perez Lazarraga, J., 2004, *Eskuizkribua*. Madrid: Edilán-Ars Libris eta Gipuzkoako Foru Aldundia. Baita ere <<http://www.lazarraga.com>>.
- Sarasua, A., A. Agirrebeña & L. Zenarruzabeitia, 2005, *Eibarko euskara*. Eibar: Eibarko Udala.
- Yrizar, P. de, 1991, *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano* (2 lib.). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zuazo, K., 2006, *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*. Eibar: Badihardugu Euskara Elkartea.

Koldo Zuazo

Letren Fakultatea (EHU/UPV)

Unibertsitatearen ibilbidea, 5 - 01006 Gasteiz

koldo.zuazo@ehu.eus

**Eibarko testu zaharrak berrikusten:
1754ko udal-ordenantzak**
*Revisiting 18th century Basque administrative texts:
a municipal ordinance from Eibar*

Eneko Zuloaga
UPV/EHU

Abstract

In this paper I present a critical edition of a municipal ordinance from Eibar written in 1754. The text completes the corpus of old and modern texts of the Deba valley, and it gives new insights for the study of the 18th century Basque dialect of Eibar. Moreover, as this kind of texts are not so abundant in the history of Basque, it is quite interesting for the study of the administrative language. The ordinance was transcribed first by Mujika (1908), and subsequent text antologies followed it. However, these transcriptions are not free from errors. Thus, this edition intends to correct these mistakes and to give a critical version of the text. Along with the edition, I present an analysis of the graphic system and an analytical lexicon.

Key words: *First Modern Basque, critical edition, Eibar, administrative language.*

Laburpena

Lan honek Eibarko 1754ko udal-ordenantzaren edizio kritikoa aurkezten du. Idazkiak Deba ibarreko testu zahar eta modernoan corpusa osatzen laguntzen du, eta ideia eta ikuspegi berriak ematen ditu Eibarko XVIII. mendeko euskarari buruz. Are gehiago, era horretako testuak euskararen historian oso ugariak ez direnez, iturri interesgarri asko da euskara administratiboa ikertzeko. Ordenantzaren lehenengo edizioa Mujikak (1908) egin zuen, eta orduz geroztiko antologiak haren lanari jarraikiz aritu dira, nahiz eta transkripzioetan akatsak agertu. Hain zuzen ere, edizio honek akats horiek zuzendu nahi ditu, eta testuaren ikuspegi kritikoa eman. Edizioarekin batera, testuko sistema grafikoaren deskripzioa eta lexikoi analitikoa aurkezten dira.

Hitz gakoak: *Lehenengo Euskara Modernoa, edizio kritikoa, Eibar, administrazio-hizkera.*

1. Joakin Gorrotxategiren omenaldia

Ez dut Joakin Gorrotxategi aurrez aurreko irakasle izan, baina bai zeharkako, azken urteotan euskararen historiarekin arduratu garen guztiok bezala. Ez ditut hemen aipatuko, jada besteek egin dutelako, eibartarrak azken hamarkadotan euskararen historiaren inguruan eta euskalaritzaren esparruan eginiko ekarpen esanguratsu eta ezinbestekoak. Aitzitik, haren ikasle edo menpeko ez izanda ere ingurumarietan ibili garenokin izandako abegi ona eta eskuzabaltasuna azpimarratzeko eta eskertzeko da, oso; esan dezadan, laburtu beharrez, lan hau besteak beste Gorrotxategiren eskuzabaltasunari esker prestatu ahal izan dudala, UPV/EHUko Micaela Portilla ikergunean, omendua bera honetaz ezer jakin gabe nigandik metro gutxira zegoela.

2. Sarrera¹

Euskal Herrian oraintsu arte «goi-mailako» zeregin edo lanbideetan ibili direnak batez ere latinez edo hizkuntza erromantzez aritu direlako ideia ez da berria,² nahiz eta horrek ez duen esan nahi herritar gehienak euskaldun ez zirenik hala jakintzaz nola erabileraz: latinaren zein hizkuntza erromantzeen (alde batetik) eta euskararen (bestalde) arteko diglosia zegoen, non herritarren arteko hizkuntza arruntak, euskarak, eguneroko bizimoduko esparru gehienak betetzen baitzituen, baina latina eta/edo erromantzeak, lekua eta garaia zein den, goi-mailako zereginetarako erabiltzen baitziren. Ipar Euskal Herriko egoeraz, begiratu Oyharçabal (2001a) eta (2001b); Hego Euskal Herrikoaz —eta kasu honetan Nafarroakoaz, zehazki—, Monteanok (2017) liburu argigarria argitaratu du oraintsu.

Administrazio-testuei dagokienez, diglosia orokor horren ondorioz, oso gutxi dira xx. mendeko azken hamarkadak baino lehen euskaraz idatzitako administrazio-testuak, are «administrazio-testu» izendapena zabal ulertuta ere; hots, edozelako administrazio-prozesuri lotutako izkribuak aintzat hartuta, izan esaldi solteak, izan gutunak, izan lan honetan aurkezten diren ordenantzen erakoak.

1936 aurreko administrazio zibileko testuen bilduma prestatu zuen Imanol Trebiñok (2001), eta guztira hirurogeita hemeretzi testu edo testu-sorta bildu zituen. Lehen begi-kolpean gutxi ere ez direla pentsa liteke beharbada, baina aintzat hartu behar da bildumako testu zaharrenak 1616-1617ko Ros-Etxart gutuneriari dagozkiola, eta berriena 1935eko Lekeitioko bando bat dela; hots, bildumak azken lau mendeotako Euskal Herri osoko administrazio zibilaren esparruko materialak biltzen ditu.

¹ Bihozkie nire eskerrak Dorota Krajewskari eta Borja Ariztimuñori, testu honen zenbait korapilo askatzen edo arintzen emandako laguntzagatik. Eskerrik asko, halaber, Eibarko Udal Artxiboko Yolanda Ruiz artxibozainari, eskuizkribu hau eta beste batzuk eskuratzeko emandako erraztasunengatik. Lan honek MINECOK finantzatutako «*Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodización y cronología» [FFI2016-76032-P] ikerketa-proiektua-ren eta Eusko Jaurlaritzaren «Historia de la Lengua Vasca y Lingüística Histórico-Comparada» [GIC IT698-13] ikerketa-talde iraukoraren babesa izan du.

² Horrekin ez dut esan nahi gizarteko goi-mailetan jaio, bizi edo ibilitakoak ere euskaldun izan ezin zitezkeenik, Lazarragak (adibide bat ematearren) erakusten duenez.

Serapio Mujikak xx. mendearen hasieran esandakoak berretsi zituen Trebiñok ia mende baten buruan:

Cuando yo comencé a arreglar los Archivos Municipales de Guipúzcoa por encargo de la Excm. Diputación Provincial, era creencia general entre las personas que se ocupaban del pasado de nuestro país, la de que iba á encontrar en aquellos depósitos de papeles muchos documentos escritos en lengua vascongada, y sin embargo no ha sido así. Algunos, muy pocos, he hallado escritos en latín y todos los demás están en lengua castellana, con muy raras excepciones (Mujika 1908: 725).

Omenaldi-lan honetan, bada, udal-ordenantza zahar batzuk berrikustea erabaki dut: 1754an Pedro Cano y Mucientes Gipuzkoako korrejidore zela (1754tik 1758ra bitartean izan zuen kargu hori) emandakoen euskal bertsioa. Udal-ordenantzak ez dira Eibarko testu zahar bakarra: ezagunak dira 1685eko eta 1721eko koplak, monografiko banatan argitaratuak (Lekuona *et al.* 1992 eta Kalzakorta 2010, hurrenez hurren).³ Hain zuzen ere, 1754ko ordenantzak edizioingintzaren ikuspegitik berrikusi behar zirelakoan heldu diot lan honi, bide batez omenduaren sorterriko testu bat dela aintzat hartuta.

Eibarko 1754ko ordenantzen inguruan ez dago informazio askorik, baina bada-kigu, aurretik esan bezala, Cano y Mucientes Gipuzkoako korrejidore zela emanak direla. Datazio zehatzagoa dela eta, azalpen hau gehitu zuen Trebiñok (2001: 60):

(...) badakigu 1755ean erregelamendu batez herriko kontuak urtero aurkeztu beharrean hiru urtean behin egiteko agindu zuela; eta azkenekoz, gure testuaren 13. artikuluan berriz, kontuak urtero bidaltzeko eskatzen duela ikusten dela. Datu hauetatik abiatuta gure Eibarko ordenantza hauek 1754 edo 1755 urteetan datatzea nahiko gauza zentzuzkoa dirudi.

Gregorio Mujikak (1990 [1910]: 206) Eibarri buruz idatzitako monografia historikoan dokumentatutakoaren arabera, 1754koak ez ziren hiribilduko lehenbiziko ordenantzak, ezta gutxiago ere: gorde ez diren arren, badirudi 1600 aurrekoak direla Eibarko ordenantza zaharrenak, ordukoak ere hauteskunde-prozesuei lotutakoak. Halaber, artxibo-lanak aise erakusten du 1600-1754 artean eta 1754az geroztik ere (1756an bertan) hainbat ordenantza eman zirela, izan aurrekoak zaharkituta zeudelako, izan ahaztuta edo galduta zeudelako:

Debió perderse pronto el recuerdo de todas estas ordenanzas; así parece, por lo menos, deducirse de lo que se dijo en sesión de 26 de enero de 1800; en ella se pidió que se hicieran ordenanzas, porque no las había, y únicamente se regían por costumbres establecidas (Mujika 1990 [1910]: 208).

1754ko ordenantzen berezitasun handiena agerikoa da: gaur egunera arte iritsi zaizkigun administrazio-testu gehienek islatzen duten ohituraren aurka, ordukoak euskaraz ere eman zituzten, eta gorabehera historikoek ez dituzte galarazi edo desagerrarazi.

³ 1668ko prozesu batean ageri den koplaren berri ere badago, nahiz eta oraindik argitaratze-bidean dagoen (begiratu Zuloaga prestatzen).

3. 1754ko ordenantzen aurreko edizioak

Dakidala, Serapio Mujikak (1908) eginiko eta *RIEV*-en argitaratutako bertsoia da 1754ko testuaren transkripzio zaharrena. Transkripzio hutsa da, sarreratxo baten ondoren bestelako argibide handirik ez dakarrena, Gipuzkoako artxiboetan lanean jardun ondotik euskaraz aurkitutakoaren erakusgarri emana. Ez dirudi egileak testua edizio-irizpide jakin batzuen arabera moldatzeko asmoa zuenik, ez baita halakorik ageri.

Serapio Mujikak ordenantzen lehenbiziko transkripzioa eman ondotik, haren seme Gregorio Mujikak (1910) (ia) hitzez hitz jaso zituen Eibarko historiari buruz eginiko monografian. Zehazki, monografiaren zortzigarren eranskinean (464-467. orrialdeak) ematen da transkripzio berria, aurreko atal batean azaldutakoen osagarri.

Gregorio Mujikak ere ez zuen ordenantzen inguruko argibide handirik eman, baina ordenantzen itzulpenean erabilitako euskararen inguruko oharra gogorak dira: «Desde el año 1754 al de 1758 fué corregidor de Guipúzcoa, Pedro Cano y Mucientes, y dictó unas ordenanzas municipales sobre elecciones. Traducidas á un detestable euskera que casi no se merece el nombre de tal, se dieron á conocer al pueblo eibarrés» (1990 [1910]: 200). Antzera aritu zen orrialde horretan bertan emandako oin-oharrean: «reproducidas al pié de la letra con su defectuosísima ortografía y redacción» zioen.

Antxon Narbaiza eibartar ikertzaileak garbizaletasunarekin lotu izan du Mujikaren oldarkortasuna: «Ez da harrizkoa giro garbizale haren zurrunbiloan Mujikak agertu zuen iritzia. Hain zuzen, ospetsu bihurtuko zen bere Eibarko *Monografía* idazten ari zela eskuratu zioten testuak osagai gehienak zituen ikuspegi garbizale ezen ez filologiko batetik izan zuen harrera izateko» (Narbaiza 1998: 105).

Mujikak 1910eko transkripzioa 1908koaren hitzez hitzeko kopiatzat aurkeztu arren, alde txikiak daude batetik bestera. Ez dut bi testuen arteko goitik beherako alderatze sistematikorik egin, baina, txikikeriak albo batera utzita, merezi du aipatzea bestela ere 1910eko testuak berak argi islatzen duela 1908koaren zordun dela; besteak beste, zenbait hitzen bidez erraz ikus daiteke Mujika semeak ez zituela zuzendu (a) aitak oker transkribatutakoak eta (b) eskuizkribuan hala agertu arren ikuspegi kritikotik begiratuta zuzenketa eskatzen duten kasuak.⁴

Lehenengo sailean sartzen dira, besteak beste eta bizpahiru adibide besterik ez aipatzearren, eskuiz. 2 *emonbiar*, SM 2 *enconbiar*, GM 2 *enconbiar*; eskuiz. 2 *Diputtacinuan*, SM 2 *Dipputacionuan*, GM 2 *Dipputacionuan*; eskuiz. 9 *arttu*, SM 9 *arthu*, GM 9 *arthu*. Bestalde, bigarren sailean sartu beharko lirarteke eskuiz. 12 *errochonetatic*, SM 12 *errochonetic*, GM *errochonetic* (zuzenketa-proposamena: *errichonetatic*) edo eskuiz. 13 *armar*, SM 13 *armar*, GM 13 *armar* (zuzenketa-proposamena: 13 *amar*). Halere, aitortzekoa da Gregorio Mujikak zuzendu zuela Serapio Mujikak oker emandako hitzen bat; cf. eskuiz. *permittedu*, SM 2 *permutudu*, GM *permittedu* edo eskuiz. 11 *ifinita*, SM *ifimita*, GM *ifinita*. Nolanahi ere den, kopia hitzez hitzekoa ez izateak akats berriak ere eragin zituen; cf. eskuiz. 9 *andiric*, SM *andiric*, GM *aundiric*; eskuiz. *dabilsanac*, SM 11 *dabilsanac*, GM *dabilsanak*.

⁴ Alderatze-lanetan, laburdura hauek erabiliko ditut: eskuiz. = eskuizkribua, SM = Serapio Mujika (1908), GM = Gregorio Mujika (1900⁴ [1910]), AU&AL = Andres Urrutia & Angel Lobera (1995), IT = Imanol Trebiño (2001).

Mujikatarren lanen ondotik, xx. mendearen amaieran testu administratibo eta juridikoak biltzen dituzten bi antologiatan jaso dira 1754ko ordenantzak; alde batetik, Urrutia & Lobera (1995) lanean; bestalde, Trebiño (2001: 57-61) antologian.⁵

Urrutia & Lobera (1995) lanak eranskinetan biltzen ditu Eibarko ordenantza zaharrak bestelako testu administratibo eta juridiko batzuen artean. Testuaren beraren tratamenduaren ikuspegitik lanak ez du aparteko baliorik: Mujika (1908) lana aitortzen dute iturritzat, eta hala dela islatzen du transkripzioak ere. Arestian aipatutako hitzetako batzuk berreskuratuta, aise ikusten da Urrutiak eta Loberak koordinatutako lanean ezer gutxi aldatu dela, beren horretan jarraitzen baitute 2 *Dipputacionuan*, 2 *enconbiar*, 9 *arthu* zein 12 *errochonetic* bezalakoek. Halaber, ez dirudi Gregorio Mujikak (1990⁴ [1910]) aitaren testuari eginiko zuzenketa bakanak begiratu zituztenik, berriz ageri baitira 2 *permutudu* zein 11 *ifmita* bezalakoak. Are gehiago, kasu honetan ere transkripzio-akatsen bat gehitzen da: eskuiz. *Iotten*, SM *Iotten*, GM *Iotten*, AU&AL *loten*; 2 eskuiz. *edocein*, SM *edocein*, GM *edocein*, AU&AL *edocem* bezalakoek ari naiz.

Trebiño (2001) antologiak bestelako ikuspegia eta lan-mota dakartza: egileak eskuizkribua eskuratu eta erabili zuen, eta, horren bidez, transkripzio askoz ere fidagarriagoa lortu. Halere, testua ematean oso kontserbatzaile jokatu zuen: aldaketak testuan bertan egin ordez, oin-oharretan iradoki zituen; bestalde, erabat ondo ulertu ez zituen hitz eta pasarteetan *sic* gaineratu zuen, besterik gabe. Bestelako anbizioa du, halere, Trebiñoren lanak: aurreko lan batzuk gaindituaz eskuizkribura jo zuen eta mujikatarren lanak aintzat hartu zituen, bertsio zehatzagoa emateko; alabaina, edizioak gehiago du (erdi)paleografikotik kritikotik baino, hainbat kontutan hain geratzen da motz.

Aipatutako lanez landara, 1754ko ordenantzak bestelako antologiaren batean ere jaso dira (begiratu, kasurako, Izagirre *et al.* 2000: 44-49), baina oinarria Mujikaren transkripzioa izan da.

4. Testua eta edizio-irizpideak

4.1. Testuaren kokapena eta itxura

Lan honek Eibarko 1754ko udal-ordenantzen edizio kritikoa dakar. Uste dut ezin zitekeela bestela izan, hala testu horrek beste ikertzaile batzuen eskutik eginiko ibilbidea nola Euskal Filologiaren sasoia aintzat hartuta.

Hemen aurkezten den testua editatzeko, jatorrizko eskuizkribuaren mikrofilmak eskatu nituen Eibarko Udal Artxiboan, eta kopia mikrofilmatu horiek izan dira nire iturri nagusia.⁶ Halere, aurretik azaldu dudanez, udal-ordenantza hauek behin baino gehiagotan transkribatu dira, eta Trebiñok (2001: §5), gainera, eskuizkribuaren kopia bat eman zuen zuri-beltzean. Aitortzekoa dut hori ere erabili dudala, zuri-beltzeko kontrasteak pasarte batzuen irakurketa errazten zidanez. Faksimileez harago,

⁵ Lan honetan albo batera utzi dut Juan San Martinek *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco - Diccionario Enciclopédico Vasco* entziklopediarako (s.v. *Eibar*) prestaturiko testua; izan ere, testuak grafia modernoa edo gaurkotua dakar, gaurkotzea jatorrizko testuaren sistema grafikoa aintzat hartu gabe egin bide zen eta horrek grafemak ez ezik, hots batzuk ere bestela interpretatzea ekarri zuen.

⁶ Eibarko Udal Artxiboan [A 22.5] signatura dagokie.

aintzat hartu ditut arestian aipatutako transkripzioetatik bi: Serapio Mujikak egindakoa, lehenbizikoa delako, eta Trebiñorena, itxuraz Mujikak emandakoaren ostean jatorrizkoa aintzat hartu duen bakarra delako.

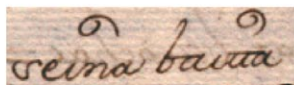
Udal-ordenantzak jasotzen dituzten orrialdeak txukunak dira, eta testua, oro har, ondo ulertzen da berezitasun grafiko gutxi batzuetara ohitu ondoren. Euskarazko bertsioak lau orrialde hartzen ditu (bi *recto* eta horien *verso*-ak), eta gaztelaniazkoak hiru (bi *recto* eta *verso* bat). Idazkera txukuna izateaz gain, aurkezpena ere garbia da: ez du zirriborroaren edo azkar landutako testuaren itxurarik, ezpada norbaiti (agintariren bati?) aurkezteko edo nonbait argitaratzeko zein ikusgai jartzeko prestatutako azken bertsio batena. Ordenantzak zenbakituta daude (paragrafoaren hasieran ageri da zenbakia), eta amaiera < = > ikurrak zehazten du.

Txukuntasuna orokorra da. Alde batetik, lerroak ondo bereizten dira, koska simetrikoa mantenduta orrialdearen bi ertzetan (ertza ikusten den orrialdeetan behintzat); lerrokadak nahiko artezak dira, nahiz eta ezkerretik eskuinera egin ahala zertxobait goratzen diren; tinta-orbanak oso gutxi dira, eta oro har ez dute irakurketa oztopatzen; akatsen zuzenketa bakarra aurkitu dut euskarazko bertsioan: 7. ordenantzaren amaiera eta 8.aren hasiera lerro berean ageri dira, <) > ikurrak bereizita (begiratu ohar paleografikoak). Beste alde batetik, kaligrafiak argi islatzen du egilela ohitua zela idazten (eta, are gehiago, dotore idazten): hainbat letraren formak eta irudi apaingarriek argi islatzen dute hori. Berehala ematen dute begira <i> letren puntuen ordeaz sarri erabiltzen dituen kiribilek (beti ez daude <i>-aren beraren gainean) eta lerroaren amaierako hitzen azken letra gorako marra kurbatu batez irudikatzeke joerak.

Hona hemen zenbait irudi, azaldutakoaren erakusgarri:

Kaligrafia landua

<i> gaineko kiribila

Lerro amaierako apaindura

Eskuizkribuaren egoera materialari dagokionez, esan dezadan *recto* orrialdeen eskuineko ertza hondatuta edo urratuta dagoela. Horrek, jakina, zenbait zalantza eta irakurketa-arazo eragin dizkit. Ez dut zehatz esaterik noiz hondatu zen papera ertz horretan, baina behin baino gehiagotan aipatu dudanez (eta Trebiñok ere islatu zenez), baliteke Mujikak orrialdeok aurkitu zituenean materialki hobeto kontserbatuta egotea (alegia, egun dauden urratuak ez egotea edo arinagoak izatea); izan ere, Mujikak osorik eman zituen lerroen amaierako hitzak, hala ikusi edo berreraiki egin zituen zehaztu barik. Nago kasu batzuetan benetan ikusitakoak eman zituela idatziz, baina beste batzuetan berreraiketan aritu zela. Ohar paleografikoez aritzean itzuliko naiz gai honetara.

4.2. Edizio-irizpideak

Zalantza-iturri izan daitezkeen irakurketak eta eskuizkribuaren egoerari dagokion oharrak testuen edizioaren ondotik jaso ditut, ohar paleografikoen atalean. Edi-

zio-lanari lotutako zuzenketa laburrak testuan bertan egin ditut, eta ohar paleografi-koen ondotik emandako aparatu kritikoan jaso.

Nire irakurketa aurretik beste batzuek transkribatutakoarekin edo editatutakoarekin bat ez datorrenean, besteen irakurketa eman dut oharrean, aurretik edizio-egilearen izenaren laburdura adierazita. Zehazki, bi lanekin erkatuko dut nirea: Mujikak 1908an egindakoarekin (SM laburdura erabiliko dut aparatu kritikoan) eta Trebiñok 2001ean egindakoarekin (kasu honetan IT laburdura erabiliko dut).

Hona hemen testua editatzeko erabili ditudan irizpideak:

- Eskuizkribuko orrialdeak zenbakitu ditut, eta orrialde bakoitzari dagokion zenbakia ezarri diot <1r>, <2r> eskemari jarraikiz.
 - Lerro-zenbaketa dela eta, prosaz idatzitako testua da, eta, administrazio-agiria izanik, puntuka dator antolatuta jatorrizko eskuizkributik. Bada, barne-banaketa hori mantendu dut; hots, eskuizkribuari dagozkion orrialdeak < > artean eman ditut, eta ordenantzako puntu bakoitzaren hasieran datorren zenbakia mantendu eta edizio-oharretarako erabili dut.
- Alderdi formalak gaur egun baliatzen diren irizpideen arabera moldatu ditut; zehazki, puntuazio-marken erabilera, letra larri eta xeheen erabilera eta ortotipografia.
- Hitz-banaketa eguneratu dut, *Euskaltzaindiaren hiztegia*-ren arabera eta tartean hots-aldaketan zantzurik ez dagoenean; halakoetan, testua bere horretan utzi dut.
- Izen propioak zeuden bezala utzi ditut.
- Laburdurak osatu ditut.
- Testuetan argi irakurtzen ez diren edo falta diren zatietan [] ikurren artean berreraiki dut hutsunea betetzeko proposamena. Horrela jokatu dut, halaber, beste edizio-egile batzuek itxuraz argi irakurritako hitz- edo esaldi-zatiak nik neuk argi irakurtzerik ez izan dudak kasuetan.
- Grafia-gaiei dagokienez, oro har kontserbatzaile jokatu dut, gutxieneko aldatketak eginda:
 - <tt> bikoitzak → <t> bihurtu ditut, bustidura islatzen ez dutela egiaztatu ondoren.
 - /u/ adierazteko <v> ageri denean, <v> → <u> bihurtu dut; aitzitik, /b/ adierazteko <u> ageri denean, <u> → <v> bihurtu dut.
 - <a>, <o> eta <u> aurrean <qu> *pro* <c> ageri denean, <qu> → <c> bihurtu dut.
- Egoki iritzi diot 1754ko udal-ordenantzaren euskarazko bertsioarekin batera gaztelaniazkoa ere emateari, eta kasu horretan CHARTA nazioarteko sareak testuen bertsio kritikoak emateko zehaztutako edizio-irizpideak baliatu ditut.⁷

⁷ Gaztelaniazko testua dela eta, lan honetan euskarazkoaren eranskin edo osagarri gisa ematen dut, hain zuzen ere euskarazkoaren pasarte batzuk hobeto ulertzeko lagungarri izan baitaiteke; halere, edizio-, grafia- eta hizkuntza-gaietan ez dut sakondu, halakoek aparteko monografikoa behar dutelakoan.

5. Edizioa

5.1. Euskarazko testua

<1r> Ordenanza municipalac eusqueras elecinuetaraco[z]

1. Jaunac, *en resumidas cuentas*, onec esan gura dabena da ze est[ei]lla izan inor bere atrebiduba da adelantauba elejizera alcateric personaric seina baita espada persona onrrauba, ydalgua, aberaza da erraizac daucasana, da guison abonauba da oficio charric estaucana. Baita bere, esteila izan ofical[ic] edo oficialeric soldau danic, erregue magestariaren errej[i]mentuban serbizen dabenic, esta bere ydacorten da esc[ri]bizen estaquichanic, eta bardin joten badau alacoric, izang[o] dabela vimilla marabidiren multia, da jaquinda egon de[lla].

2. Baita bere, errico alcatiac estaichala permitidu eguiti[a] execucinoric bere flogedades, datozanian juezac camp[oe]tatic inor arzera bere jurisdiccinuan ò pezquisa eguiter[a] edocein bere persona, ya cedulequin ò probisinuequin, sega[itic] lelengo biar dabe izan instrumentubones exhaminaubas, ju[n]tan ò diputacinuan, da emon biar jaquiela uso correspond[i]zen dan legues da aguinzen daben legues bigarren leguiac, provinciaco fueruac, seina baita esaten daben legues titulu ogueta bat garrenac.

3. Baita bere, alcate ordinarichua erri gustietacuac [escr]ibauric ilten darian eguin biar dabela alcate jaunac im[benta]richo barricha numerichan dagozan erregistruena <1v> gustiena, da papel suelto gustichena, escribauba yl orduco baldin numeral bada, eta, ymbentarichuau acabau deinian, beriala da demporaric galdu бага, alcate jaunac bialdu daichala testimonio bat diputacinora, da baldin eguiten espadau, izango dabela multia alcate jaunac da erregidore jaunac: berrogueta amarna ducat bacochac.

4. Baita bere, electoriei oz eguiten deuzenei eleccinuetaraco alcate jaunac, elecinua eguiteco, edo nombramentua, alcatiac, errejidoriac, sindicubac eta beste errico empleo gustiac urte barritic aurrera yzan biaco dabennac eguiten badabe elecino charric eta onec izaten badabe quiebraric edo jaten baditube errico errentac, electoriac eurac yzan biaco dabela fichadore da abonadore, da pagau izan biaco dabela aren falta gustichac, zergaiterren errichac estabela biar perjuicioric, es quiebraric, da estabela pagauco electoriaren culparic berac baino, da contuban egon ditiala.

[5]. Baita bere, justicia-errejimentu gusticha egon deella contuban, da cuidado eguin daichela, baita procedidu bere jitanuen, bagamunduen da pecatu publicuan dabilzanac Jangoicuan bildur бага. Baita bere, amenzebaubac izan ditiala castigaubac eta desterraubac.

[6]. Baita bere, alcate jaunac daucala facultadia moradore gustiac erritic botazeco urtebete yrago esquero, baldin presentazen es bajaco bere noblecia o ydalguicha eguina provincian usazen daben legues, eta lenagotic egon esquero notificauta edocein bere alcate jaunec. <2r>

7. Baita bere, errico dan alcate jaunac estayala permitidu person[aric] esconzetara juateric yrugarren graduban haide estanic, eta con[tu] izan deiquala beguiracia esconsac diranian; espaere, multauba iz[an]go dala.

8. Baita bere, egon della contuban justicia-errejimentu gus[ti]cha: esteila nombrau escribauzat habaderen semeric, verroguet[a] amar ducaten penan bacoachac.

9. Baita bere, justicia-rejimentubac errichan izenian estaychal[a] artu diruric censora-motibuac da pretestuac daucasala pensa[uaz], esta necesidade andiric da urgenciariac baleuca bere, conzejuba[ren] izenian facultade errial baga, da bardin onela atrebimenturic arzen badabe, procediduco dala persona onen contra rrigorosamen[te] leguiac aguizen daben leguez, eta egingo dala onelaco censuaren erredencinua alcate jaunaren errejidoren eta sindicubaren haciendetatic, da erri noblea hizango dala libre da exemp[to] onelaco censuetatic.

10. Baita bere, justicia-errejimentubac estaychala permitidu pl[aza] publicuan tambolinic, es atabalic, es fiestaric jai quendu da [re]formauta dagozanetatic (aita santubac quenduta daucasan[ac]).

11. Baita bere, justicichac procurau daichala cuidado eta vigila[n]cia andicharequin castigazia erregueren contra dabilsanac cont[traban]duan tabacuac pasazen Gastelara, erregue magestariaren inter[es] errialaren contra, eta onec dauquezala señalauta pena andich[ac], castigubac ala consejo realc ifinita, baita bere gure provin[ciac] decreto eta cedula errial ascotan gueure oneraco, baita ber[e] [gal]du estitian gueure ama provinciakuan fueruac, seinai bai[ta] [con]beni jacusan gueure libertaderaco da pechupian es egoteco.

12. Baita bere, estaychala permitidu justiciac arzia da usaz[ia] [taba]cua <2v> esaten deuzena *rapè* Franciagua, ceina baita daguan debecauta gueure erregueganic, bosteun ducaten multiaren azpichan da estableciduta dagozan penen beian, da izateco onelacuac desterraubac errichonetatic.

[1]3. Baita bere, justicia-jaunac probinciaco erri gustietacuac bialdu daychela urtebarrico ylian, ceina baita ustarrilian, urte gustietacuan, testimonio originala errico contu municipaletacua Gastelaco conseju erriallera, da erregue magestariaren escribau nauci camaracoaren escubetara berrogueta amar milla marabidiren penan, da osteruncian izango dala gueure erregueren castiguba ó gracicha bere vorondatera.

[14]. Baita bere, justiciac procurau daichala obserbau eraguitia gordecia falta baga correxidore jaunac emoeban autuba Arrateco fiesten gainian, baita bere provinciaco decretuan gainian, seinetan contenizen dan debecacia cazia eta pesquia, multa andichen gainian, da presente euqui dayela astu baga.

[15]. Baita bere, gorde deila, cumplidu da ejecutau esaten daben legues gauza gustian orainengo autuba probidencietacua bere ogueta amasaspi capitulubequin probeiduba gure correjidore izan zana provincia onetan, Don Pedro Cano Mucientes, baita bere gueruago etorri izan diran decreto erriallac.

Ohar paleografikoak

Izenburua *elecinueataraco[z]*: amaierako <z> ez da eskuizkribuan garbi ikusten (ez egun, behintzat), baina Mujikak hala eman zuen eta ez dirudi existituko ez balitz transkripziogileak halako forma bat emango zukeenik. *-ko(t)z* atzizkia ez da sarri dokumentatu Euskal Herriko mendebaleko testuetan, baina lekukotasun arkaikoetan egon badago: Lazarg A26:141 *secularecoz*, B30₃:17 *arimacoz eta gorpuzecoç*; RS 142 *Oñac oz elejaracoz, vero ezconçaracoz*; Andram 1-4 *eguitecos*; RodrZar 2 *canporacos* eta abar. Nolanahi ere den, *-ko(t)z* bakarra da testuan: 4 *eguiteco*, 6 *botazeco*, 11 *ego-teco*, 12 *izateco*. Bide beretik doa Trebiño: «Guk *Elecinueataraco* ikusten dugu, baina Serapio Mujikak *Elecinueataracoz* jaso zuen. Paperaren bukaeran denez ezin dugu ziurtatu ezkerreko «z» hori ez zegoela, nahiz eta arraroa iruditu» (2001: 57, 48. oin-oharra).

1 *alcateric personaric*: pasarte arazotsua da, zerbait soberan dagoela ematen baitu. Zehazki, esaldi osoa aintzat hartuta, bi irakurketa egin daitezkeelakoan nago:

- (a) *alkate* hitzak partitibo-markarik behar ez izatea eta idazlearen *lapsus* bat gertatu izana, lerro-aldaketak bereizten baititu hitza eta deklinabide-marka; hartara, esaldia honela geratuko litzateke: «onec esan gura dabena da ze est[e]lla izan inor bere atrebiduba da adelantauba elejizera alcateric personaric seina baita espada persona onrrauba, ydalgua, aberaza da erraizac daucasana, da guison abonauba da oficio charric estaucana».
- (b) aukera *personaric* hitza ezabatzea da, egileak behar ez zen lekuan (edo behar baino lehenago, ondotik ere ageri baita) sartu zuelakoan (bide batez, hori da *OEH*-ko s.v. *elejitu* sarreraren adibidean hautatu duten irtenbidea); hartara, esaldia hala geratuko litzateke: «Jaunac, en resumidas cuentas, onec esan gura dabena da ze est[e]lla izan inor bere atrebiduba da adelantauba elejizera alcateric seina baita espada persona onrrauba, ydalgua, aberaza da erraizac daucasana, da guison abonauba da oficio charric estaucana.» Gaztelaniazko bertsioa ez da argigarri pasarte honetan.

1 *oficiali[c]*: kasu honetan ere orrialdearen ertzaren egoera kaxkarrak ez du ahalbidetzen irakurketa erabat ziurrik egiterik, baina ez dago bestelako aukera handirik. Hartara, esaldia bere osotasunean aintzat hartuta, *ofizial* eta *ofiziale* hitzen esangura ezberdina litzateke, beharbada Ipar Euskal Herriko testu batzuetan bezala (cf. *OEH*, s.v. *ofizial* & *ofiziale*).

1 *de[lla]*: lerroaren amaieran daudela eta, zenbait letra ez dira ikusten. Mujikak eta Trebiñok *della* ematen dute, eta proposamen ziurragorik egin ezinik bere horretan utzi dut. Testuko gainerako lekukotasunek ez dute askorik laguntzen, hiru aldaera ageri baitira: 5 *deella*, 8 *della*, 15 *deila*.

2 *camp[oe]tatic*: ematen du *kanpotik* nahikoa litzatekeela, baina hurrengo lerroaren hasierako *-tatic*-ek plurala eskatzen du; gaztelaniazko «de las afueras» esapidearen zuzeneko itzulpena izan daiteke.

2 *eguite[ra]*: eskuizkribuan ikusten ez dudana arren, helburuzko perpausean adlatiboa berreraiki dut, Mujikarekin eta Trebiñorekin, eta testuko adibide garbi batzuekin bat etorritik (cf. 2 *datozanian juezac camp[oe]tatic inor arzerera*).

2 *edocein*: Trebiñok *edocem* eman eta «sic» aipatzen du (2001: 57, 50. oin-oharra), baina hitzaren gaineko kiribilak <i> dagoela islatzen du; alegia, Mujikarekin bat, *edocein* irakurri behar dela.

2 *sega[itic]*: paper urratuak ez du aukerarik ematen hitzaren erdia ikusteko, baina motibatiboaren *-gaitik* aldaera hobetsi dut *-gatic*-en ordeaz. 1754ko testuan ez dago motibatiboaren beste formarik, baina Eibarko bertako 1685eko kopletan 11 *Zeloe gaitic* dago. Mujikak *segatic* dakar, eta Trebiñok ere bai, nahiz eta azken horrek ematen duen faksimilean ere ez den argi ikusten.

2 *aguinten daben legues*: ematen du idazlea nahasi egin zela, eskuizkribuak *aguinzen dan legues* baitakar. Ziur asko, aurretik ageri den *dan*-en eraginez eginiko akatsa da; izan ere, esaldiak zentzua izan dezan, *aguinzen daben legues bigarren leguiac* esan behar du testuak. Lehen begi-kolpean *aguinzen dan legues bigarren leguiac* zuzenketa ere proposa liteke, baina aintzat hartzekoa da ondoren datorren *provinciaco fueruac* aposatuarekin komuntadura zaindu behar dela.

2 *titulu*: eskuizkribuaren ertza hondatuta dagoela eta, berbaren hasiera besterik ez da irakurtzen. Mujikak eta Trebiñok *titulo* berreraiki zuten, baina nik *titulu* ezarri dut, tradizioz zabalago dokumentatutako aldaera baita (*OEH*, s.v. *titulu*).

2 *oguetta bat garrenac*: *garren* atzizkia bereizita. Bestalde, Mujikak ikusitako *ogei-ta*-ren aurka eta Trebiñoren edizioarekin bat (2001: 57, 51. oin-oharra, nahiz eta ez duen *ogei-ta* guztiz baztertzen) *oguetta* argi irakurtzen dut nik neuk.

Trebiñok *ogueita* irakurtzen duen lekuan, *oguetta* irakurtzen dut nik neuk, Mujikarekin bat etorrira. Ziur asko, <tt> digrafoak nahastu zuten Trebiño.

3 *[Escri]bauric*: hitzaren lehenengo silabak ez dira ikusten, baina hala berreraiki behar da, zalantzarik gabe, azken silabak eta gaztelaniazko bertsioa aintzat hartuta.

3 *Im[benta]richo*: beste horrenbeste.

3 *ilten*: jatorrizkoak <tt> digrafoa dakar, eta lehenengo <t>-ak <l>-a zapaltzen du.

3 *erregistruena gustiena*: Trebiñok zuzen dioenez, Mujikak *erregistruena liburu gustiena* transkribatu zuen; alegia, *liburu* hitza gehituta, ezelako markarik edo oharririk egin gabe. <lr> orrialdea *erregistruena* hitzarekin amaitzen da, eta <lv> *gustiena*-rekin hasi, nahiko garbi. *erregistruena* hitzaren ondotik <-> itxurako marra dago, eta orrialdea urratuta. Trebiñok ez du baztertzen gerora desagertu den zatian *liburu* hitza agertzea, baina, egia esatera, ez dirudi leku askorik dagoenik *ez liburu*, ez beste hitzik agertzeko; beraz, uste dut gogoan zuten hitzen bat limurtu zitzaizola Mujikari transkripzio-lana egin artean, edo osatu nahi izan zuela.

4 *deuzenei*: txistukari frikaria ez da erabat argi irakurtzen, tinta-orban batek marrak estaltzen baititu. Nolanahi ere den, goialdean ikus daitekeen marratxo horizontala eta testu bereko 12 *deuzena* aintzat hartuta, <z> eman dut, Mujikarekin eta Trebiñorekin bat etorrira.

7 *izango dala*: aditzaren ondotik <) > itxurako marra batek bereizten du zarpigarraren paragrafoaren amaiera zortzigarrenaren hasieratik, zarpigarraren amaieran paragrafoak ixteko ohiko < = >-rik eman gabe. Idazlea nahastu egin bide zen, eta, tarte zuria utzi beharrean, zortzigarren puntuari dagozkionak zarpigarrena amaitzen den lerroan hasi zituen. Era horretako nahaste bakarra da testu osoan.

7 *persona[ric]*: lerroaren amaieran dagoela eta, hitzaren azken letrak ez dira ikusten. Mujikak *personai* transkribatu zuen, eta Trebiñok *personei*, ziur asko biak ala

biak gaztelaniazko bertsioari jarraituta: *a personas* dakar testuak. Halere, kasu honetan uste dut bidezkoagoa dela partitiboa berreraikitzea, datibo plurala proposatuta aditzarekiko komuntzadurarik ez dagoelako eta partibiboa eskatzen duelako ondoan datorren erlatibo aposatuak: *7 estayala permitidu persona[ric] esconzetara juateric yrugarren graduban haide estanic.*

9 *pensa[uaz]*: hitzaren amaiera falta da, baina Mujikaren berreraiketa bere horretan utzi dut, koherentea eta neurrikoa delakoan.

10 *daucasan[ac]*: hala berreraiki dut, Mujikarekin eta Trebiñorekin bat, baina *daucasan[etatic]* ere ez litzateke guztiz baztertu beharko, erlatibo aposatu legez.

11 *vigilancia*: kasu honetan ere hitza ez da osorik ikusten, baina nahiko argi dago *vigila[ncia]* berreraiki behar dela, Mujikak eta Trebiñok *vigilanci* eman bazuten ere; ziur asko, Euskal Herriko erdialdeko hizkeretan *-a* organikoa galtzeko joerari jarraitu zioten.

11 *inter[es]*: Trebiñok ez ei zuen hitza ikusten, bere kopian hasierako <i>-</i>-ren ondok amaitzen baita lerroa (eta orrialdea). Neuk erabilitako mikrofilman ere hitza ez da osorik ikusten, baina bai gehiena, Mujikaren irakurketa (*interes*) bermatuta.

12 *usaz[ia]*: lerroaren amaierako paper urratuak ez du biderik ematen hitzaren amaiera ikusteko, baina testuan ageri diren arau fonologikoak aintzat hartuta, erdiko bokalaren igoera berreraiki dut, Mujikak eta Trebiñok emandako berreraiketaren (*usazea*) aurka.

12 *dagozan*: txistukaria ez da argi ikusten, baina ematen du grafema hurbilago dagoela <z>-tik <s>-tik baino, nahiz eta Mujikak eta Trebiñok *dagosan* eman.

13 *ustarrilian*: bitxitzat jo zuen Trebiñok, «sic» marka emanda (2001: 58, 57. oinoharra); baina, ez da zuzendu beharreko aldaera, Azkuek ere Gipuzkoako mendebaleko hizkeretan aurkitu baitzuen (cf. *OEH*, s.v. *urtarri*).

13 *testimonio originala*: bi hitz horien gainean, oro har 13. puntuaren hainbat lerrotan eta lerroartetan legetxez, tinta-zipriztinak edo orbanak daude, baina azpian dautzan letrak arazo larririk gabe irakur daitezke.

14 *correxidore*: <d>-z eman dut Mujikak eta Trebiñok bezala, baina ikurrak testuko <j>-en antza handiagoa du (<j> ezarrita ez luke zentzurik, jakina).

Aparatu kritikoa

11 *erregueren*] jatorrizkoak *erreguren*; GM *erreguren*, IT *erreguren* || 12 *errichonetatic*] jatorrizkoak *errochonetatic*; GM *errochonetatic*, IT *errochonetatic* || 12 *ceina baita*] jatorrizkoak *ceina baita*; GM *ceiña baita*, IT *ceiña baita* || 13 *amar*] jatorrizkoak *armar* edo, aukera gutxiagorekin, *armaz*; GM *armaz*, IT *armaz*.

5.2. Gaztelaniazko testua

Ordenanzas municipales de la villa

1. Que ninguno sea osado a elejir por alcalde a personas que no sean hijosdalgo, ricos y abonados, y que sean o tu[bie]ren en mero oficio y tampoco sean oficiales de rejimiento a[l]guno y que no sepan leer ni escribir, pena de que cada cual pague dos mil marabedises.

2. Que ningún alcalde hordinario permita hacer execución por uso cuando algún juez de pesquisa llegare a su jurisdicción u otras cualesquier personas con algunas cédulas o probisiones antes que sean examinadas en junt[a] [o] diputación, conforme prebiene la ley segunda de el t[ítulo] veinte y uno de fueros.
3. Que los jueces hordinarios de cada lugar hagan imbentariar todos los registros y demás papeles sueltos de es[cri]banos numerales cuando alguno de estos falleciere [y] remita por su merced testimonio a la provincia, pena [de] cincuenta ducados a cada capitular.
4. Que los electores que fueren llamados al tiempo de las [eleccio]nes para efecto de nombrar alcaldes y rejidores cap[itula]res y demás empleos de la villa para el discurso más próximo venidero queden obligados a abonar a los electos que los nombraren, por si hicieren alguna quiebra, para que la villa no tenga perjuicio alguno por su mala elección.
5. Así bien cuiden y procedan contra los jitanos, bagamundos y pecadores públicos y amanzebados.
6. Que los jueces hordinarios hechen a todo morador que no dé fee de su nobleza, бага idagúa dentro de un año de su mandato.
7. Que no permitan asistir ha bodas a personas que no sean parientes en tercer grado inclusibe.
8. Que no nombren a hijos de clérigo por escribano, pena de cincuenta ducados.
9. Que la justicia no tome ni pueda tomar a censo por ningún motibo ni pretesto alguno, por urgente que sea, cantidad alguna en nombre de la villa y su conzejo sin expresa facultad real, y que a su contrabención se procedera por cuanto hubiere lugar [me]dio a la redempción de los propios [fi]nes de justicia y capitulares.
10. No permitan tamboril ni atabal ni [cossa de] festín en las fiestas que se están reformadas.
11. Que las justicias procuren con mucha bigilancia castiga[r] a los contrabentores de la real renta de el tabaco bajo de las penas establecidas assí por el consejo supremo como por la provincia en barios decretos y cédulas reales.
12. Que no se permita usar de el tabaco *rapè* pena de las que están establecidas en la real cedula de su prohibisión, que le comprehende a la multa de quinientos ducados por la primera bez y su castigo personal a la voluntad de los jueces del rey nuestro señor (Dios le guarde).
13. Que las justicias y demás pueblos de esta provincia embien por todo el mes de enero de cada añ[o] testimonio original de las cuentas de arbitrios mu[ni]cipales al consejo real de Castilla y a manos de el escribano de cámara de su majestad al más antiguo, pena de cincuenta mil marabedises por la primera bez y de la merced de su real magestad.
14. Que la xusticia procure en hacer, obserbar y guardar el auto que dio el señor correxidor en razón de las fiestas de Arrate y también el decreto de la probincia sobre prohibisión de caza y pesca bajo de las penas en él contenidas.

15. Que se guarde, cumpla y execute en todo y por todo el último auto de providencias y sus treinta y siete capítulos probeido por el señor corregidor Don Pedro Cano y Muciente[s] y demás decretos y reales posteriores.

6. Euskal testuaren grafiaz

Leku faltaz, lan honetan ezingo dut testu honen hizkera aztertu eta Eibarko eta Gipuzkoako mendebaleko beste testu batzuen argitan duen kokaguneaz jardun (gai horiei buruz, begiratu Zuloaga prestatzen). Halere, egoki iritzi diot grafiaren inguruko zenbait ohar emateari, besteak beste edizio-lana egitean eskuizkribuan ageri diren zenbait elementu grafiko aldatu ditudalako (edizio-irizpideetan bildu ditut aldatetok).

Grafiaren esparruan testuak ez du ez zailtasun, ez berezitasun handirik:

6.1. /i/ bokal itxia adierazteko, <i> eta <y> grafemen arteko ohiko banaketa ageri da: oro har, <y> hitz hasieran ageri da (1 *Ydalgua*, 1 *Ydacorten*, 3 *Ylorduco*, 4 *yzan*, 6 *yrago*...), baita diptongoan ere, bokalerdia adierazteko (oro har, *egin* laguntzailearen formatan: 7 *esttayala*, 9 & 10 & 12 *esttaychal[a]*, 13 *daychela*, 14 *dayela*). Halere, hitz batzuetan grafema bat zein bestea aurki daitezke, baita lerro berean dauden hitzak izanda ere: 3 *Ymbenttarichuau*, baina 3 *Im[benta]richo*; 4 (birritan) *yzan*, baina 4 *izatten*.

6.2. Euskal testuetan arazo izan ohi da <j>-k adierazten duen hotsa argitzea, grafema horrek [j] > [š] > [x] prozesuko edozein ahoskera isla baitezake. Testuetan idatziz emandakoaren ahoskera argitzeko ezinbestekoa izan ohi da, horretarako adibide eta ingurune nahiko dagoenean, sistema grafikoaren osotasuna aintzat hartzea, hots ezberdinak isla ditzaketen oposizioen bila. Eibarko udal-ordenantza hauei dagokienez, <j>-k [x] islatzen duelakoan nago; hots, uste dut XVIII. mendearen bigarren erdian indarra zuela jada gaur egun (ere) Eibar inguruan ahoskatzen den belarrak. Hori proposatzeko arrazoi nagusia <j>-ren eta <y>-ren inguruneen araberako banaketan dakusat; izan ere, <j> edozein lekutan agertzen da: mailegu berrietan, belarrak ez dagoen hizkeretan ere [x] ahoskatzen diren hitzetan (ohiko adibideak dira Elizaren inguruak: *erlijio*, *jaun*...) eta ondare zaharrekoetan, kokagunea edozein delarik. Bokal artean <j> da ohikoena, bai gaztelaniatiko hitzetan (gehienak), bai euskal hitzetan (adizkiren bat besterik ez dago): 1 *elejizera*, 4 *Errejidoriac*, 5 *errejimentu*, 5 *jitanuen*; 6 *esbajaco*. Ingurune horretan, ordea, bada beste grafema interesgarri bat, bizpahiru aldiz besterik agertzen ez den dena: 2 *execucinoric* eta 14 *correxidore* adibideek <x> grafia zaharrari eusten diote, nahiz eta beste hitz batzuen argitan ez dirudien kontua grafiatik harago doanik, 15 *correxidore* ere badagokelako.

6.3. Testuaren eskuizkribua lehenengoz hartzen duenak berehala izan dezake ordenantzetan palatalizazioa zabal eta egungo moldez adierazten delako ideia, <tt>-z josita baitago. Alabaina, <tt> horiek pausaz begiratu, azkar ikusten da ez direla palatalizazioaren adierazpen, ezpada gerora galdutako erabilera grafikoa, bide batez edozein posiziotan ager daitekeena: 1 *attrebiduba*, 3 *etta*, 11 *esttaucana*, 2 *ttittulu*,

8 *escribauzatt*. Gerora galdu bazen ere, esan bezala, fenomenoa ez da oso berezia: Espainiako Errege Akademiaren 1741eko ortografiak (1741: 226-233) deskribatzen du, eta ohikoa da mende hartako bertako bestelako testu juridiko-administratiboetan (cf. Arnal 2000 edo Marcet 2007 Aragoiko eta Leongo notaritza-agiriez). Euskal Herriko mendebaleko testu zaharretan ere ezaguna da: besteak beste Arrasateko bandoan, Urkizuren 1737ko erlijio-liburuan, Orozkoko 1739ko otoitzetan eta Zolloko 1770eko galdetegian aurki daitezke adibideak, eta Ulibarrik (2015: 157) *Dotrinazko sermoitegia*-n ere deskribatu du.

6.4. /i/ bokalaren zein /Vj/ bokalardiaren ondoko epentesi kontsonantikoa adierazteko <ch> ageri da, beharbada ahoskera [ʃ] zelako, gaur egun bezala (Zuazo 2006a: 58). Gogoan hartzekoa da kontsonante epentetiko horiek adierazteko <y> eta <j> izan direla ohikoagoak Mendebaleko testuetan.

6.5. Txistukarien sailean, aipatzekoa da udal-ordenantzetan ez direla frikariak eta afrikatuak bereizten; beraz, esan daiteke Hego Euskal Herrian Larramendik bere proposamena egin aurreko sistema ageri dela ordenantzetan.

6.6. Aurrekoetz landara, gai gutxi aipa litezke grafia-kontuez. Beharbada interesgarri dira ahoskatu ez arren ondare zaharreko euskal hitz gutxi batzuen hasieran agertzen diren *h*-ak: 7 *haide*, 8 *habaderen*, 9 *bizango*. Halaber, hasieran dardarkaria duten mailegu gordin batzuek <r-> zein <e-> protetikoa izan dezakete: 9 *rrigorosamen[te]*, 9 *rejimentubac*, 10 *reformautta*, 11 *realac*; 5 & 8 & 10 *errejimentu*, 9 & 11 & 15 *errial*, eta abar.

7. Hiztegia

7.1. Hiztegi-irizpideak

Ondoko orrialdeetan aurretik landutako euskarazko testuko hitz guztiak biltzen dituen hiztegia ageri da.

Lan honetan hiztegiiko sarrerak ematean forma osoagoen alde egin dut; oro har *Orotariko Euskal Hiztegia*-ri jarraitu diot gaurkotze-lanetan, baina aldaera batzuk mantendu egin ditut, izan tradizio luzea duten aldaerak direlako, izan bariazio dialektalaren azterketarako interesgarri izan daitezkeelako. Ozen ondoko txistukarien ahoskera zein zen argitu ezinik ibilita (hots, frikari ala afrikatu ahoskatu behar diren ezin argituta), ozenaren ondotik <(t)> ezarri dut lemetan, bi aukerak aintzat har daitezen.

Lemaren ondotik hitzaren kategoria ageri da, laburduraren bidez adierazita. Gainera, beharrezkotzat jo dudan kasuetan esanahia zehaztu dut ‘ ’ ikurren artean.

Azkenik, azpian hitzaren agerrera guztiak ageri dira, testuan duten grafia berberekin eta adibide bakoitzak dagokion paragrafoaren zenbakia aldamenean duela.

7.2. Hiztegia

A

- abade** *iz.*
habaderen 8
- aberats** *izond.*
aberaza 1
- abonadore** *iz.* ‘ordaintzaile’
abonadore 4
- abonau** *izond.*
abonauba 1
- adelantau** *izond.* ‘aurreratu’
adelantauba 1
- agindu** *ad.*
aguinzen 2, 9
- ahaide** *iz.*
haide 7
- ahaztu** *ad.*
astu 14
- aita** *iz.*
aita 10
- akabau** *ad.* ‘amaitu’
acabau 3
- alkate** *iz.*
alcate 3, 3, 3, 3, 4, 6, 6, 7, 9; alcateric
1; alcatiac 2, 4
- ama** *iz.*
ama 11
- amenzebau** *izond.* ‘ohetikidetu’
amenzebaubac 5
- Arrate** *iz. pr.*
Arrateco 14
- asko** *zenb. zehaztgb.*
ascotan 11
- atabal** *iz.*
atabalic 10
- atrebidu** *izond.* ‘ausart’
atrebiduba 1
- atrebimentu** *iz.* ‘ausardia’
atrebimenturic 9
- aurre** *postp.*
aurrera 4
- autu** *iz.* ‘auto’
autuba 14, 15
- azpi** *postp.*
azpichan 12

B

- baga** *postp.* ‘gabe’
baga 3, 5, 9, 14, 14
- bagamundu** *iz.* ‘kaleko eskale’
bagamunduen 5
- baino** *junt.*
baino 4
- baita** *junt.*
□ baita bere ‘halaber’
baita bere 1, 2, 3, 4, 5, 5, 5, 6, 7, 8, 9,
10, 11, 11, 11, 12, 13, 14, 14, 15, 15
- bakotx** *izond.*
bacochar 3, 8
- baldin** *partik.*
baldin 3, 3, 6
- bardin** *adb.*
bardin 1, 9
- barri** *izond.*
barricha 3; barritic 4
- bat** *zenb. zehazt.*
bat 3
- begiratu** *ad.*
beguiracia 7
- behar** *ad.*
□ behar *edun
biaco dabenac 4, biaco dabela 4, pagau
izan biaco dabela 4, eguin biar da-
bela 3, estabela biar 4, biar dabe 2
□ behar izan
biar jaquiela 2
- behe** *postp.*
beian 12
- bera** *izord.*
berac 4
- bere** *part.* ‘ere’
ber[e] 11; bere 1, 1, 1, 2, 2, 2, 2, 3, 4,
5, 5, 5, 6, 6, 6, 7, 8, 9, 9, 10, 11,
11, 12, 13, 13, 14, 14, 15, 15, 15
- berehala** *adb.*
beriala 3
- berrogeta hamar** *zenb. zehazt.*
verroguet[a] amar 8
- berrogeta hamar mila** *zenb. zehazt.*
berrogeta amar mila 13

berrogeta hamarna *banatz.*

berroqueta amarna 3

beste *izlag.*

beste 4

bialdu *ad.* ‘bidali’

bialdu 3, 13

bigarren *ord.*

bigarren 2

bigilan(t)zia *iz.* ‘zaintza’

vigila[n]cia] 11

bildur *iz.*

bildur 5

bi mila *zenb. zehazt.*

vimilla 1

borondate *iz.*

vorondatera 13

bostehun *zenb. zehazt.*

bost eun 12

bota *ad.*

botazeco 6

C

Cano *iz. pr.*

Cano 15

D

debekatu *ad.*

debecacia 14; debecauta 12

dekreto *iz.*

decreto 11, 15; decretuan 14

denpora *iz.*

demporic 3

desterrau *ad.* ‘erbesteratu’

desterraubac 5, 12

diputazino *iz.*

diputacinora 3; diputacinuan 2

diru *iz.*

diruric 9

Don *iz. mask. (gazt.)*

don 15

dukat *iz.* ‘diru mota bat’

ducat 3; ducaten 8, 12

E

***edin** *ad.*

deella 5; deila 15; della 8; de[lla] 1; di-
tiala 4, 5; est[ei]lla 1; esteila 1, 8; es-
titian 11

edo *junt.*

edo 1, 4, 4

edozein *det.*

edocein 2, 6

eduki *ad.*

baleuca 9; daucala 6; daucasala 9; dau-
casana 1; daucasan[ac] 10; dauque-
zala 11; estaucana 1; euqui 14

***edun** *ad.*

badabe 4, 4, 9; badau 1; baditube 4;
biardabe 2; dabela 1, 3, 3, 4, 4; da-
ben 2, 6, 9, 15; dabena 1; dabencac
4; dabenic 1; emoeban 14; espadua
3; estabela 4, 4

***edutsi** *ad.*

deuzenei 4; deuzena 12

egin *ad.*

daichala 3, 11, 14; daichela 5; day-
chela 13; dayela 14; deinian 3;
deiquiala 7; eguin 3, 5; eguina 6;
eguingo 9; eguiteco 4; eguiten 3,
4, 4; eguiter[a] 2; eguiti[a] 2; estai-
chala 2; estayala 7; estaychala 10,
12; estaychal[a] 9

egon *ad.*

dagozan 3, 12; dagozanetatic 10; da-
guan 12; egon 1, 4, 5, 6, 8; ego-
teco 11

ejekutau *ad.*

ejecutau 15

elejidu *ad.* ‘hautatu’

elejizera 1

elektore *iz.* ‘hautesle’

electoriac 4; electoriaren 4; electoriei 4

elekzino *iz.* ‘hauteskunde’ → *elezino*

elecclinuetaraco 4

elezino → *elekzino*

1 *iz.* ‘hauteskunde’

elecinea 4; elecclinuetaraco[z] 0

2 *iz.* ‘hautu’

elecino 4

emon *ad.*
emoeban 14; emon 2

en *prep. (gazt.)*
en 1

empleo *iz.*
empleo 4

eragin *ad.*
eraguitia 14

erraiz *iz.* ‘sustrai’
erraizac 1

erreal *izond.* → *real*
errial 9, 11; errialac 15; errialaren 11;
errialera 13

erreden(t)zino *iz.* ‘libratze’
erredencinua 9

errege *iz.*
erregue 1, 11, 13; erregueganic 12; erre-
gueren 11, 13

erregistro *iz.*
erregistruena 3

errejidore *iz.*
erregidore 3; errejidoren 9; errejido-
riac 4

errejimentu *iz.* → *rejimentu*
errejimentubac 10; errej[i]mentuban 1;
justicia-errejimentu 5, 8

errenta *iz.*
errentac 4

esan *ad.*
esan 1; esaten 2, 12, 15

eskribau *iz.*
eskribau 13; escribauba 3; e[scri]bauric
3; escribauzat 8

eskribidu *ad.* ‘idatzi’
esc[ri]bizen 1

esku *iz.*
escubetara 13

establezidu *ad.* ‘ezarri’
estableciduta 12

eta *junt.*
da 1, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 3, 3, 3, 3, 4, 4,
4, 4, 5, 5, 9, 9, 9, 9, 10, 11, 12,
12, 12, 13, 13, 14, 15; eta 1, 3, 4,
4, 5, 6, 7, 9, 9, 11, 11, 11, 14

etorri *ad.*
datozarian 2; etorri 15

eurak *izord.*
eurac 4

eusquera *iz.*
eusqueras 0

examinau *ad.* ‘aztertu’
examinaubas 2

exekuzino *iz.*
execucinoric 2

exempto *adb.* ‘salbuetsi’
exemp[to] 9

ez *part.*
es 4, 6, 10, 10, 11; estabela 4, 4; estai-
chala 2; estanic 7; estaucana 1; esta-
quichanic 1; estayala 7; estaychala
10, 12; estaychal[a] 9; esteila 1, 8;
estitian 11

ezkero *postp.*
esquero 6, 6

ezkon(t)za *iz.*
esconsac 7; esconzetara 7

ezpaere *lok.* ‘bestela’
espaere 7

ezta *junt.*
□ ezta... bere
esta bere 1, 9

F

fakultade *iz.* ‘ahalmen’
facultade 9; facultadia 6

falta *iz.*
falta 4;
□ falta бага
falta бага 14

fiesta *iz.*
fiestaric 10; fiesten 14

fixadore *iz.* ‘fixatzaile’
fichadore 4

flogedade *iz.* ‘ahuldade’
flogedades 2

Fran(t)zia *iz. pr.*
Franciacua 12

fuero *iz.* ‘foru’
fueruac 2, 11

G

- gain** *postp.*
gainian 14, 14, 14
- galdu** *ad.*
galdu 3; [gal]du 11
- gauza** *iz.*
gauza 15
- Gaztela** *iz. pr.*
Gastelaco 13; Gastelara 11
- geroago** *adb.*
gueruago 15
- geu** *izord.*
gueure 11, 11, 11, 12, 13
- gizon** *iz.*
guison 1
- gorde** *ad.*
gorde 15; gordecia 14
- gradu** *iz.*
graduban 7
- grazia** *iz.* ‘barkamen’
gracicha 13
- gu** *izord.*
gure 11, 15
- gura** *iz.*
□ gura *edun
gura dabena 1
- guzti** *zenb. orok.*
gustiac 4, 6; gustian 15; gus[ti]cha 8;
gusticha 5; gustichac 4; gustichena
3; gustiena 3; gustietacuac 3, 13;
gustietacuan 13

H

- ha** *izord.*
aren 4
- hala** *adb.*
ala 11
- halako** *izlag.*
alacoric 1
- handi** *izond.*
andich[ac] 11; andicharequin 11; andi-
chen 14; andiric 9
- hartu** *ad.*
artu 9; arzen 9; arzera 2; arzia 12

hau

- 1 *art. zab.*
errichonetatic 12; instrumentubone-
nes 2; ymbentarichuau 3
- 2 *izord.*
onec 1, 4, 11
- 3 *erak.*
onen 9; onetan 15
- hazienda** *iz.* ‘ondasun’
haciendetatic 9
- herri** *iz.*
erri 3, 9, 13; errichac 4; errichan 9;
errichonetatic 12; errico 2, 4, 4, 7,
13; erritic 6
- hidalgia** *iz.* ‘aitonen semetasun’
ydalguicha 6
- hidalgo** *izond.* ‘aitonen seme’
ydalgua 1
- hil**
1 *ad.*
ilten 3; yl 3
- 2 *iz.*
ylian 13
- hogeta bat garren** *zenb. ord.*
ogueta bat garrenac 2
- hogeta hamazazpi** *zenb. zehazt.*
ogueta amasapi 15
- honela** *adb.*
onela 9
- honelako** *izlag.*
onelaco 9, 9; onelacuac 12
- hots** *iz.*
□ hots egin
oz eguiten 4

I

- ibili** *ad.*
dabilzanac 11; dabilzanac 5
- idakorri** *ad.* ‘irakurri’
ydacorten 1
- ifini** *ad.* ‘ipini’
ifinita 11
- inbentario** *iz.*
im[benta]richo 3; ymbentarichuau 3

inor *izord. zehaztgb.*

inor 1, 2

instrumentu *iz.* ‘tresna’

instrumentubones 2

interes *iz.*

inter[es] 11

irago *ad.* ‘igaro’

yrago 6

irugarren *ord.*

yругarren 7

izan *ad.*

bada 3; baita 1, 2, 12, 13; bait[a] 11; bajaco 6; da 1; dala 7, 9, 9, 9, 13; dan 2, 2, 7, 14; danian 3; danic 1; diran 15; diranian 7; espada 1; estanic 7; hizango 9; izan 1, 1, 2, 4, 5, 7, 15, 15; izang[o] 1; izango 3, 13; iz[an]go 7; izateco 12; izaten 4; jacusan 11; jaquiela 2; yzan 4, 4; zana 15

izen *iz.*

izenian 9, 9

J

jai *iz.*

jai 10

jakin *ad.*

estaquichanic 1; jaquinda 1

jan *ad.*

jaten 4

Jangoiko *iz.*

jangoicuan 5

jaun *iz.*

jaunac 1, 3, 3, 3, 3, 4, 6, 7, 14; jaunaren 9; jaunec 6

jitano *iz.* ‘ijito’

jitanuen 5

jo *ad.*

joten 1

joan *ad.*

juateric 7

jeuz *iz.* ‘epaile’

jeuzac 2

junta *iz.* ‘batza’

ju[n]tan 2

jurisdikzino *iz.*

jurisdiccinuan 2

justizia *iz.*

justicia 10; justiciac 12, 14; justicia-errejimentu 5, 8; justicia-jaunac 13; justicia-rejimentubac 9; justicichac 11

K

kamara *iz.* ‘ganbera’

camaracoaren 13

kanpo *iz.*

camp[oe]tatic 2

kapitulu *iz.*

capitulubequin 15

kastigau *ad.* ‘zigortu’

castigaubac 5; castigazia 11

kastigu *iz.* ‘zigor’

castiguba 13; castigubac 11

kaza *iz.* ‘ehiza’

cazia 14

kendu *ad.*

quendu 10; quenduta 10

kiebra *iz.* ‘porrot’

quiebraric 4, 4

konbeni *ad.*

□ **konbeni izan**

[conbeni] jacusan 11

kontenidu *ad.* ‘jaso’

contenizen 14

kontra *postp.*

contra 9, 11, 11

kontrabando *iz.*

cont[traban]duan 11

kon(t)sejo *iz.* ‘batzorde’ → *kon(t)seju*

consejo 11

kon(t)seju *iz.* ‘batzorde’ → *kon(t)sejo*

conseju 13; conzejuba[ren] 9

kontu *iz.*

contu 13; con[tu] 7; contuban 8;

□ **kontuban egon**

contuban egon ditiala 4, egon deella

contuban 5

korrejidore *iz.* → *korrejidore*

correjidore 15

korrespondidu *ad.*

correspond[i]zen 2

korrexidore *iz.* → *korrejidore*

korrexidore 14

kuenta *iz. (gazt.)*

cuentas 1

kuidado *iz.*

cuidado 11;

□ **kuidado egin**

cuidado eguin 5

kulpa *iz.* ‘erru’

culparic 4

kunplidu *ad.* ‘bete’

cumplidu 15

L

lege *iz.*

leguiac 2, 9

legez *postp.* ‘bezala’

legues 2, 2, 2, 6, 15; leguez 9

lehen *adb.* → *lelengo*

lenagotic 6

lelengo *adb.* ‘lehenengo’ → *lehen*

lelengo 2

libertade *iz.*

libertaderaco 11

libre *adb.*

libre 9

M

magestare *iz.* ‘maiestate’

magestariaren 1, 11, 13

marabidi *iz.* ‘diru mota bat’

marabidiren 1, 13

moradore *iz.* ‘biztanle, bizilagun’

moradore 6

motibo *iz.* ‘arrazo’

censora-motibuac 9

Mucientes *iz. pr.*

Mucientes 15

multa *iz.* ‘isun’

multa 14; multia 1, 3; multiaren 12

multau *ad.* ‘isuna ezarri’

multaubia 7

municipal *izond.* ‘udalerrari dagokiona’

municipalac 0; municipaletacua 13

N

nausi *izond.* ‘nagusi’

nauci 13

nezesidade *iz.* ‘beharrizan’

necesidade 9

noble *izond.*

noblea 9

noblezia *iz.*

noblecia 6

nonbramentu *iz.* ‘izendatze’

nonbramentua 4

nonbrau *iz.* ‘izendatu’

nonbrau 8

notifikau *ad.* ‘jakinarazi’

notificauta 6

numeral *izond.*

numerala 3

numeria *iz.*

numerichan 3

O

o *konj. (gazt.)* ‘edo’

ò 2, 2, 2; ó 13; o 6

obserbau *ad.* ‘behatu’

obserbau 14

ofizial *iz.*

oficial[ic] 1

ofiziale *iz.*

oficialeric 1

ofizio *iz.*

oficio 1

on *iz.*

oneraco 11

onrau *izond.* ‘zintzo’

onrauba 1

orainengo *izlag.* ‘oraingo’

orainengo 15

ordenan(t)za *iz.*

ordenanza 0

ordinario *izond.* ‘arrunt’

ordinarichua 3

orduko *adb.*
orduco 3
original *izond.*
originala 13
osterun(t)zian *lok.* ‘bestela’
osteruncian 13

P

pagau *ad.* ‘ordaindu’
pagau 4; pagauco 4
papel *iz.*
papel 3
pasau *ad.* ‘igaro’
pasazen 11
Pedro *iz. pr.*
Pedro 15
pekatu *iz.*
pecatu 5
pena *iz.* ‘zigor’
pena 11; penan 8, 13; penen 12
pen(t)sau *ad.*
pensa[uaz] 9
perjuizio *iz.* ‘kalte’
perjuicioric 4
permitidu *ad.* ‘baimendu, ahalbidetu’
permitidu 2, 7, 10, 12
per(t)sona *iz.*
persona 1, 2, 9; person[aric] 7; personaric 1
peska *iz.* ‘arrantza’
pesquia 14
peskisa *iz.* ‘ikerketa’
pezquisa 2
petxu *iz.* ‘petxa, zerga’
pechupian 11
plaza *iz.*
pl[aza] 10
presentau *ad.* ‘aurkeztu’
presentazen 6
presente *adb.*
□ **presente eduki** ‘gogoan izan’
presente euki 14
pretestu *iz.* ‘aitzakia’
pretestuac 9

probeidu *izond.* ‘hornitu’
probediduba 15
probiden(t)zia *iz.*
probidencietacua 15
probin(t)zia *iz.*
probinciaco 13; provincia 15; provin[ciac] 11; provinciaco 2, 14; provinciácuan 11; provincian 6
probisino *iz.*
probisinuequin 2
prokurau *ad.* ‘ahalegina egin’
procurau 11, 14
prozedidu *ad.* ‘ekin’
procedidu 5; procediduco 9
publiko *izond.*
publicuan 5, 10

R

Rapè *iz. pr.* ‘tabako mota bat’
rapè 12
real *izond.* → *erreal*
realac 11
reformau *ad.*
[re]formauta 10
rejimentu *iz.* → *errejimentu*
justicia-rejimentubac 9
resumida *adj. (gazt.)*
resumidas 1
rigorosamente *adb. (gazt.)* ‘zorroztasunez’
rrigorosamen[te] 9

S

santu *izond.*
santubac 10
seme *iz.*
semeric 8
señalau *ad.* ‘adierazita, markatuta’
señalauta 11
serbidu *ad.*
serbizen 1
sindiku *iz.*
sindicubac 4; sindicubaren 9
soldau *iz.*
soldau 1

suelto *izond.* ‘solte’
suelto 3

T

tabako *iz.*
[taba]cua 12; tabacuac 11

tanbolin *iz.*
tambolinic 10

testimonio *iz.* ‘lekukotasun’
testimonio 3, 13

titulu *iz.*
titulu 2

txar *izond.*
charric 1, 4

U

urgen(t)zia *iz.* ‘premia’
urgenciaric 9

urte *iz.*
urte 4, 13

urtebarri *iz.*
urtebarrico 13

urtebete *iz.*
urtebete 6

usatu *ad.*
usazen 6; usaz[ia] 12

uso *iz. (gazt.)* ‘erabilera’
uso 2

ustarril *iz.* ‘urtarril’
ustarrilian 13

Y

ya *adb. (gazt.)*
ya 2

Z

ze *lok.* ‘ezen’
ze 1

zedula *iz.*
cedula 11; cedulequin 2

zegaitik *kaus. mend.*
sega[itic] 2

zein *izord. erl.*
ceina 12, 13; seina 1, 2, 11; seinetan 14

zen(t)so *iz.* ‘kontabilitatearen kontrola’
censuaren 9; consuetatic 9

zen(t)sura *iz.* ‘kontabilitatearen kontrola’
censora-motibuac 9

zergaiterren *kaus. mend.* ‘zeren eta’
zergaiterren 4

8. Bibliografia

- Arnal, M., 2000, «Cambios grafemáticos en textos notariales aragoneses del siglo XVIII, a la luz de las reformas ortográficas de la RAE», *Archivo de filología aragonesa* 56, 117-136.
- Izagirre, E., M. Lizarralde & A. Narbaiza, 2000, *Eibarko idazlien eta idazlanen antologixia*. Eibar: Eibarko Udala.
- Kalzakorta, J., 2010, «1721. urteko Eibarko kopia zaharrak», *Litterae Vasconicae* 11, 10-33.
- Lekuona, J. M., J. I. López de Luzuriaga & A. Narbaiza, 1992, *1685eko kopia zaharrak*. Eibar: Ego Ibarra.
- Marcet, V. J., 2007, «El lenguaje de los documentos notariales leoneses», in M. Fernández Alcaide & A. López Serena (arg.), *Cuatrocientos años de la lengua del Quijote: estudios de historiografía e historia de la lengua española*. Sevilla: Sevillako Unibertsitatea, 347-458.
- Monteano, P. J., 2017, *El iceberg navarro. Euskera y castellano en la Navarra del siglo XVI*. Iruñea: Pamiela.

- Mujika, G., 1990 [1910], *Monografía histórica de la villa de Eibar*. Eibar: Eibarko Udala.
- Mujika, S., 1908, «El vascuence en los archivos municipales de Guipúzcoa», *RIEV* 5, 725-733.
- Narbaiza, A., 1998, *Eibarko euskara: gutxiespenaren historia*. Eibar: Eibarko Udala.
- Oyharçabal, B., 2001a, «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakae-raz», *Litterae Vasconicae* 8, 9-46.
- , 2001b, «Statut et évolution des lettres basques durant les xviième et xviiième siècles», *Lapurdum* 6, 219-287.
- Real Academia Española, 1741, *Orthographia Española*. Madril: RAE.
- Sarasola, I. & K. Mitxelena, 1987-, *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Trebiño, I., 2001, *Administrazio zibileko testu historikoak*. Oñaki: HAEE-IVAP.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko sermoitegia: galduriko bizkerak eta dialektologia historikoa*, doktoretza-tesi argitaragabea. Zuz.: Blanca Urgell dok.
- Urrutia, A. & A. Lobera (arg.), 1995, *Euskara, zuzenbidearen hizkera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Zuazo, K., 2006a, *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*. Oñati: Badihardugu.
- Zuloaga, E., prestatzen, «Eibarko euskara zaharra: iturriak eta kokapen linguistikoa».

Eneko Zuloaga

Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika Saila Hezkuntza Fakultatea

Sarriena auzoa, z/g - 48940 Leioa (Bizkaia)

94 601 46 47

eneko.zuloaga@ehu.eus

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio, Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro, Gramática vascongada*, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes. (Índice inverso de Gerardo Markuleta)*, 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974.* 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de "Charlemagne"*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*. Prestatzen.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- XXII. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- XXIII. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- XXIV. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- XXV. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- XXVI. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- XXVII. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- XXVIII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- XXIX. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- XXX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- XXXI. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de "Biotz-begietan"*, 1993. 18 €.
- XXXII. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans "Maldan behera" de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- XXXIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- XXXIV. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- XXXV. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- XXXVI. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- XXXVII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- XXXVIII. PATXI GOENAGA (ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- XXXIX. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*. En preparación.
- XL. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- XLI. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- XLII. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- XLIII. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: Selected Writings*, 1998. 15 €.
- XLIV. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- XLV. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologi az. Argitaratzeko*.

- XLVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.
- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegitzaren testukritikaz*. 2002. 21 €.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*. En prensa.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren Omenez*, 2008.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak. aldakortasun sintaktikoa aztergai*. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for Linguistic Variation*. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011. 18 €.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011. 15 €.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Palaeohispanica*), 2011. 15 €.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011. 15 €.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011. 21 €.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011. 21 €.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011. 24 €.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011. 24 €.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011. 21 €.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascolología. Presente y futuro de la Vascolología. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011. 24 €.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011. 24 €.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionarium linguae, Cantabrigiae - 1562*), 2011. 18 €.

- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (Historia de la literatura vasca. Literatura vasca del siglo xx), 2011. 21 €.
- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011. 21 €.
- LXVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XV (Bibliografía. Índices), 2012. 18 €.
- LXIX IRANTZU EPELDE (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 2011. 16 €.
- LXX BRUNO CAMUS BERGARECHE - SARA GÓMEZ SEIBANE (eds.), *El castellano del País Vasco*, 2012. 17 €.

MONUMENTA LINGVAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz*, 2002, (= Gehigarriak XLVII). 21 €.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Le-kuonaren edizioa*, 2003, (= Gehigarriak XLVIII). 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, (= ASJU XXXVI-2), 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858): azterketa eta edizioa* (= ASJU XXXVII-2). 21 €.
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* (= Gehigarriak XLV). Argitaratzeko.
- VI. IÑAKI CAMINO, *Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat (1782)-Edizioa eta azterketa*, 2015 (= ASJU XLVIII-1). 21 €.
- VII. DOROTA KRAJEWSKA, ENEKO ZULOAGA, EKAITZ SANTAZILIA, BORJA ARIZTIMUÑO, OXEL URIBE-ETXEBARRIA, URTZI REGUERO, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623)-Edizioa eta azterketa*, 2017 (= ASJU LI: 1-2). 21 €.
- VIII. CÉLINE MOUNOLE, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*. Thèse Doctorale, UPV/EHU & Université de Bordeaux III. (= ASJU 48 (2014 [2018])).
- IX. JOSEBA A. LAKARRA-BLANCA URGELL (arg./eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotategi. Vasconica et Aquitanica*, (= ASJU LII 1/2)

EGILEENTZAKO OHARRAK

1. Gidalerro orokorrak

*ASJU*n euskaraz edo nazioarteko zientzi elkartean ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko euskal linguistika eta filologiako lan originalak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren, euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere.

Lanak helbide honetara bidali behar dira: Joseba A. Lakarra, Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, Letren Fakultatea, Unibertsitateko ibilbidea 5, E-01006 Gasteiz (asju@ehu.eus).

2. Ebaluazio eta argitaratze prozesuak

*ASJU*k kidekoen ebaluazio sistema (*peer review*) erabiltzen du. Aldizkarira igorritako artikulua kanpoko bi ebaluatzaile anonimoki aztertuko dituzte, haien iruzkinak kontuan izanik argitaratu ala ez erabakitzeko. Artikulua onartzekotan, egileei oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie.

Egileek lehendabiziko inprenta probak jasoko dituzte (eta originalarekin batera itzuli beharko dituzte).

Egileei *ASJU*ko zenbakiaren ale bana eta lanaren separata elektronikoko bana (PDF formatuan) emango zaizkie.

3. Originalaren formatua

Ez da inongo murrizketarik artikuluen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiago; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan. Berriazko abegia egingo zaie ohar laburrei, batez ere dagoeneko argitaratu beste lanen bat kritikatzeko edo garatzen dutenean.

Originalen hasieran egilearen/egileen kideak (unibertsitatea, ikergunea, erakundea...), helbidea, telefona eta helbide elektronikoa ezarriko dira; 1,5 lerroarte erabiliko da, eta zein-nahi argitasun edo zuzenketarako albo guztietan zuriune zabalekin idatzirik aurkeztuko dira lanak. Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbatuko dira.

Lana euskarri elektronikokoan (DOC(X), ODT edo RTF formatuetan) eta paperean (3 kopia) bidaliko da; paperezko bertsioaren ordez, PDF bertsio bat (erabili diren tipoak kapsulaturik) bidal daiteke. Horrekin batera 10-20 lerroko laburpena eta izenburuaren itzulpena ere erantsiko dira ingelesez. Artikulua ingelesez ez denean beste laburpen bat gehituko da artikulua hizkuntzan; halaber, hizkuntza bakoitzean gehienez sei gako-hitz emango dira.

Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekien originala, inprenta hutsak gutxitzeko; orobat, argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. eman ez gero, izan bitez kalitatetik handienekoak, gardentasunik gal ez dezaten. Hauek guztiak zenbatuko dira eta ezagutzeko oin-perpau laburra erantsiko zaie, testuan ere non jarri nahi diren argiro markaturik. Adibideak zenbatu egingo dira: (1), (2)a, (2)b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honetan: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab. Inprentan ohiko ez den zein-nahi zeinu, letra edo diakritikoren azalpen argia ezarriko da, paperezko bertsioan, lehendabiziko agerraldian, testu aldameneko zuriunean.

Testua honako arauok beteaz aurkeztuko da: artikulua atal eta azpiatal guztiak zenbaki arabiarrez eta hierarkikoki zenbakituko dira: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etab.; hiru lerrotik gorako aipuak paragrafo berezian joango dira, ezkerrean koskatuta, hasiera eta amaiera komatxorik gabe, letra borobilean; aipu laburrak ere borobilean, testuan bertan eta komatxo bikoitzen artean (“ ” edo « »). Komatxo bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira. Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.

4. Bibliografia eta aipuak

Liburu eta aldizkarien izenei letra etzana dagokie, eta kakotxak artikulueni. Aldizkarien zenbaki, urte eta orrialdeak eta liburuen argitaletxe eta edizio (ez inprimatze) tokia emango dira. Hala dagokionean, berriinprimatzea, berrargitalpena edo itzulpena den zehaztuko da.

Aipuatarako erabil bedi egile-urte sistema, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, a, b... hurrenkeran bereiziko dira: adib. (Vinson 1897a: 35-38), (ikus Lacombe 1924, Azkue 1923-25, Uhlenbeck 1947b).

Bibliografia ere 1,5 lerroartea erabiliz idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

Arriolabengoa, J., 2006, *Ibarguen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*, Gasteiz: UPV/EHUko doktore tesi argitaragabea.

Hualde, J. I. & J. Ortiz de Urbina (arg.), 2003, *A grammar of Basque*, Berlin: Mouton de Gruyter.

Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Bordele: Delmas. Berrargit. faksim. Elkar, Baiona-Donostia, 1980.

Mitxelena, K., 1950b, «La aspiración intervocálica», *BAP* 6, 443-459. Berrargit. *OC* VII, 3-20.

—, 1981a, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-313. Berrargit. *OC* VII, 517-544.

Rijk, R. P. G. de, 1985, «Un verbe méconnu», in J. L. Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20:1, 203-216.

Trask, R. L., 2008, *Etymological Dictionary of Basque* [pdf], Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. Interneten eskuragarri: <<http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf>>. [Kontsulta: 2014-10-19].

Bibliografi laburdurarako erabil bedi *ASJU*ren webgunean argitaratutako laburdura gomendatuen zerranda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, beti ere esangura lehendabiziko agerraldian edo artikularen hasierako oin-ohar batean azaldurik.

5. Bestelakoak

Ohar hauetan zehazten ez diren arazoetarako, jarrai bekio *MHRA Style Guide*-n ezarritakoari: <<http://www.mhra.org.uk/style>>.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. General Guidelines

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted in *ASJU*, provided they are written in Basque or in the languages most used by the international scientific community.

Submissions should be sent to: Joseba A. Lakarra, Department of Linguistics and Basque Studies, Faculty of Arts, Unibertsitate Etorbidea/Paseo de la Universidad 5, 01006 Vitoria-Gasteiz (asju@ehu.eus).

2. Evaluation and Publication Processes

ASJU is a peer-reviewed journal. Each paper is evaluated anonymously by two external reviewers, whose comments are used to decide whether the paper should be published or not. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s).

When the authors receive the first proofs of their work, they must return them to the editor together with the original.

Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their paper appears, as well as an electronic off-print (PDF) of their article.

3. Formatting Requirements

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; papers must be concise and clear. Preference will be given to short notes, especially when they offer critique or elaborate on previously published papers.

The originals, which should include the author's/authors' affiliation (university, research centre, institution etc.), address, telephone number(s) and e-mail in the first lines, must have 1.5 line spacing and wide margins for possible corrections or clarifications. Pages are to be numbered serially, as are notes.

Manuscripts must be submitted in digital format (DOC(X), ODT or RTF) together with three printed copies; a PDF version (containing embedded fonts) can be submitted instead of the printed copies. The paper must include a 10-20 line abstract in the original language, as well as an English translation of the title and the abstract. A maximum of six key-words must also be given in each language.

It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors, and that photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their position in the text should also be indicated. Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2)a, (2)b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. A clear description of any unusual symbols, characters or diacritics should be provided in the margin on their first occurrence in the printed version.

The text must be formatted as follows: all sections and subsections of the paper must be numbered hierarchically using Arabic numerals: 1., 1.1., *III.*, 1.2., *1.2.1.*, 2., etc. Quotations longer than 3 lines must be written as a separate paragraph, indented at the left, without inverted commas at the beginning and end of the text, in plain type; shorter quotations are to be integrated in the text, written in plain type and enclosed by double inverted commas (" " or « »). Single quotation marks (' ') are to be used to denote definitions or translations of isolated terms. Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text must be in italics.

4. Bibliography and Quotations

The titles of books and journals should be in italics and those of papers between inverted commas. The issue, year and page numbers of journals should be given, and for books, the publisher's name and place of publication; where relevant, state whether the quotation is from a reprint, reedition or translation.

Use the author-year system for quotation. When more than one work by the same author has been written in the same year, a letter (a, b, c, etc.) must follow the year, e.g. (Vinson 1897a: 35-38), (see Lacombe 1924, Azkue 1923-25, Uhlenbeck 1947b).

The bibliography must also have 1.5 line spacing and respect the following format:

- Arriolabengoa, J., 2006, *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*, Vitoria-Gasteiz: unpublished PhD of the UPV/EHU.
- Hualde, J. I. & J. Ortiz de Urbina (eds.), 2003, *A grammar of Basque*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Bordeaux: Delmas. Reprinted in facsimile. Elkar, Baiona-Donostia, 1980.
- Mitxelena, K., 1950b, «La aspiración intervocálica», *BAP* 6, 443-459. Reprinted in *OC VII*, 3-20.
- , 1981a, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-313. Reprinted in *OC VII*, 517-544.
- Rijk, R. P. G. de, 1985, «Un verbe méconnu», in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, II, 921-935.
- Sarasola, I., 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20:1, 203-216.
- Trask, R. L., 2008, *Etymological Dictionary of Basque* [pdf], Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. On-line at <<http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf>>. [Consulted on October 19, 2014].

For abbreviations, use the list of recommended abbreviations published in *ASJU's* website. If necessary, other abbreviations may be used, but these should be made explicit on their first appearance in the text or in a footnote at the beginning of the paper.

5. Other

For matters not specified in these guidelines, follow the recommendations of the *MHRA Style Guide*: <<http://www.mhra.org.uk/style>>.

INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES

1. Directrices generales

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascoología, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional.

Los originales se enviarán a: Joseba A. Lakarra, Depto. de Lingüística y Estudios Vascos, Facultad de Letras, Paseo de la Universidad 5, E-01006 Vitoria-Gasteiz (asju@ehu.eus).

2. Procesos de evaluación y publicación

ASJU utiliza un sistema de evaluación por pares (*peer review*). Los artículos recibidos en la revista son examinados de forma anónima al menos por dos revisores externos, cuyos informes condicionan su aceptación. En caso de aceptarse el artículo, se enviará a los autores una lista de objeciones, errores o cambios necesarios.

Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo (que deberán devolver junto con el original).

Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y una separata electrónica de su artículo (en formato PDF).

3. Formato del original

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los trabajos han de ser concisos y claros. Se dará preferencia a notas breves, particularmente cuando critiquen o desarrollen artículos publicados con anterioridad.

Al comienzo de los originales se hará constar la filiación (universidad, centro de investigación, institución...), su dirección, el teléfono y la dirección electrónica del(os) autor(es); los originales se presentarán con un interlineado de 1,5 y con márgenes amplios para posibles correcciones y aclaraciones. Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas a pie de página.

Los manuscritos se enviarán en soporte electrónico (en formato DOC(X), ODT o RTF) y en papel por triplicado; se puede sustituir la versión en papel por una en formato PDF (encapsulando los tipos utilizados). Se añadirán en inglés un resumen de entre 10 a 20 líneas y la traducción del título, así como otro resumen en la lengua en que se ha redactado el artículo (si no está en inglés); además, se proporcionará un máximo de seis palabras clave en cada idioma.

Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas, y que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc. sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción; todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto. Los ejemplos irán numerados: (1), (2)a, (2)b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. En la versión en papel o PDF, se aclarará al margen en su primera aparición en el texto cualquier símbolo, carácter o marca diacrítica inusual.

El texto se presentará de acuerdo con las siguientes normas: todas las secciones y subsecciones del artículo se numerarán con números arábigos y jerárquicamente: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etc.; las citas de más de tres líneas irán en párrafo aparte sangrado por la izquierda, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán dentro del texto entre comillas dobles (“ ” o « »). Se usarán los ápices (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados. Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.

4. Bibliografía y citas

Los títulos de libros y revistas irán en cursiva, y los de los artículos entre comillas. Se indicará el n.º, año y páginas correspondientes de las publicaciones periódicas, y editorial y lugar de edición (no impresión) de los libros; en su caso se indicará si se cita de una reimpresión, reedición o traducción.

Se utilizará el sistema autor-año para las citas y, si se cita más de una obra del mismo año y autor, se distinguirán mediante las letras a, b, etc.: por ej. (Vinson 1897a: 35-38), (véase Lacombe 1924, Azkue 1923-25, Uhlenbeck 1947b).

La bibliografía irá también con interlineado de 1,5, ajustándose al siguiente formato:

- Arriolabengoa, J., 2006, *Ibarguen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*, Vitoria-Gasteiz: tesis doctoral inédita de la UPV/EHU.
- Hualde, J. I. & J. Ortiz de Urbina (eds.), 2003, *A grammar of Basque*, Berlín: Mouton de Gruyter.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au xvie siècle*, Burdeos: Delmas. Reimpr. facsim. Élkar, Bayona-San Sebastián, 1980.
- Mitxelena, K., 1950b, «La aspiración intervocálica», *BAP* 6, 443-459. Reproducido en *OC VII*, 3-20.
- , 1981a, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-313. Reproducido en *OC VII*, 517-544.
- Rijk, R. P. G. de, 1985, «Un verbe méconnu», in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, II, 921-935.
- Sarasola, I., 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20:1, 203-216.
- Trask, R. L., 2008, *Etymological Dictionary of Basque* [pdf], Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. Accesible en internet: <<http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf>>. [Consulta: 19-10-2014].

Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en el sitio web de *ASJU*. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición o en nota a pie de página al inicio del artículo.

5. Otros

Para todo asunto que no se detalle en estas directrices se seguirá lo dispuesto en *MHRA Style Guide*: <<http://www.mhra.org.uk/style>>.